НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

2022

Випуск 3 (44)

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск
ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

ДО 100-річчя М. П. КУЧЕРИ

ДО 85-річчя О. В. СУХОБОКОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

СВІТ РЕЧЕЙ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
8.09.2022, протокол № 9.

Рисунки *авторські*
Надруковано *в авторській редакції*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Видання здійснене за фінансової підтримки
Лівобережної експедиції ІА НАН України

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)
ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

Підписано до друку 26.12.2022. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 62,1. Обл.-вид. арк. 68,7. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

ДО 100-річчя М. П. КУЧЕРИ

TO THE 100th ANNIVERSARY OF M. P. KUCHERA

Томашевський, А. П., Павленко, С. В., Борисов, А. В. Життєпис М. П. Кучери в контексті розвитку вітчизняної археологічної науки — **6**

Вітрик, І. С. Спогади про Михайла Петровича Кучеру — **33**

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. Динаміка розвитку давньоруської та середньовічної кераміки України в дослідженнях М. П. Кучери — **39**

Вовкодав, С. М. «Змійові» вали Переяславщини в науковій спадщині М. П. Кучери — **60**

Томашевський, А. П. Археологічні розвідки та обстеження. Сучасність у контексті сторічного ювілею М. П. Кучери — **66**

Список друкованих праць М. П. Кучери (*укладачі А. В. Борисов, С. В. Павленко*) — **74**

Tomashevskyi, A. P., Pavlenko, S. V., Borisov, A. V. The Biography of M. P. Kuchera in the Context of the Development of Ukrainian Archaeological Science — **6**

Vitryk, I. S. Remembering Mykhailo Petrovych Kuchera — **33**

Tomashevskyi, A. P., Borysov, A. V. The Dynamics of the Development of Old Rus and Medieval Pottery in the Works of M. P. Kuchera — **39**

Vovkodav, S. M. Zmijovy Valy of Periaslav Region in the Scientific Legacy of M. P. Kuchera — **60**

Tomashevskyi, A. P. Archaeological Surveys and Observation. The Present in the Context of 100th Anniversary of M. P. Kuchera — **66**

The List of M. P. Kuchera Works (*compiled by A. V. Borysov, S. V. Pavlenko*) — **74**

ДО 85-річчя О. В. СУХОБОКОВА

TO THE 85th ANNIVERSARY OF O. V. SUKHOBOKOV

Від упорядників — **80**

Буйських, С. Б. Слово про старшого друга (до 80-річчя О. В. Сухобокова) — **83**

Сухобоков, О. В. Современное состояние изучения волынцевских памятников (2008 г.) — **85**

Білинська, Л. І. Внесок О. В. Сухобокова у дослідження історико-культурної спадщини північного сходу Лівобережної України — **112**

Біляєва, С. О. Очаківські сторінки у дослідженнях О. В. Сухобокова — **136**

Бузян, Г. М. Дослідження давньоруських пам'яток поблизу с. Циблі на Переяславщині (сторінки польової діяльності О. В. Сухобокова) — **141**

Список друкованих праць О. В. Сухобокова (*укладачі С. П. Юренко, О. В. Комар, Л. І. Білинська*) — **154**

From the Compilers — **80**

Buyskikh, S. B. A The Word on the Elder Friend (to the 80th Anniversary of O. V. Sukhobokov) — **83**

Sukhobokov, O. V. Current State of Study of Volyntseve Sites (2008) — **85**

Bilynska, L. I. Contribution of O. V. Suhobokov to the Research of the Historical and Cultural Heritage of the North East of the Left Bank Ukraine — **112**

Biliaieva, S. O. Ochakiv's Pages in the Researches of O. V. Sukhobokov — **136**

Buzian, H. M. The Research of Old Rus Sites near the Village Tsybli in Pereyaslav Region (Pages of Field Work of O. V. Sukhobokov) — **141**

The List of O. V. Sukhobokov Works (*compiled by S. P. Yurenko, O. V. Komar, L. I. Bilynska*) — **154**

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

Возний, І. П. Вали — важлива складова частина дерев'яно-земляних споруд укріплених поселень X—XIV ст. Північної Буковини **163**

Моця, О. П., Скороход, В. М. Стратиграфія Виповзівського городища **179**

Готун, І. А., Казимір, О. М., Манігда, О. В., Борисов, А. В. Забутий осередок Дніпровської лінії укріплень **196**

Прядко, О. О. Калениківське городище в нижній течії р. Супій **216**

RESEARCH OF FORTIFIED MONUMENTS

Vozny, I. P. Ramparts as the Important Component of the Wooden-Earth Constructions of Fortified Settlements of the 10th—14th Centuries in the Northern Bukovyna **163**

Motsya, O. P., Skorokhod, V. M. The Stratigraphy of the Vypovziv Hill-Fort **179**

Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Manigda, O. V., Borysov, A. V. The Forgotten Cell of the Dnipro Fortification Line **196**

Priadko, O. O. Kalenyky Hill-Fort at the Downstream of Supii River **216**

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Петраускас, А. В., Панишко, С. Д., Чорний, І. О., Кукса, А. О. Нові дослідження городища «Замок» біля с. Литовеж на Волині **225**

Прищепа, Б. А. Дослідження житла XVI ст. в центральній частині Острога **236**

Борисов, А. В., Гнера, А. В., Мисак, В. М., Марченко, О. В. Пам'ятки м. Городища на річці Вільшанка (матеріали до археологічної карти) **252**

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Petrauskas, A. V., Panyshko, S. D., Chorny, I. O., Kuksa, A. V. The New Researches of «Zamok» Hill-Fort near Lytovezh Village at Volyn Area **225**

Pryshchepa, B. A. The Research of the 16th Century Dwelling in the Central Part of Ostroh City **236**

Borysov, A. V., Gnera, A. V., Mysak, V. M., Marchenko, O. V. Sites of Horodyshche on the Vilshanka River (Materials for the Archaeological Map) **252**

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Білинська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження **263**

Колода, В. В. Ранньосередньовічні матеріали розкопу 6 на городищі Мохнач (за матеріалами охоронно-рятівних досліджень) **282**

Веремейчик, О. М. Комплекси роменської культури на городищі Замкова Гора у Любечі **292**

Бубенок, О. Б. Косоги у басейні Псла **304**

MONUMENTS OF THE DNIPRO LEFT BANK

Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Panikarski, A. V., Gorbanenko, S. A. The Second Parkhomivka Hoard of the Early Middle Age: Preliminary Results of the Research **263**

Koloda, V. V. Early Medieval Materials from the Site 6 on Mokhnach Hillfort (Based on the Protection and Rescue Investigations) **282**

Veremeychyk, O. M. The Assemblages of the Romny Culture on the Settlement Zamkova Hora in Lubech **292**

Bubenok, O. B. The Kosogs in the Psel River Basin **304**

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Чміль, Л. В., Хамайко, Н. В., Бугай, О. М., Білик, В. М., Шульженко, А. В., Сушко, А. О., Нестеровський, В. А. Аналіз керамічної сировини київських гончарних осередків ранньомодерного часу **316**

Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. Кераміка і керамічне виробництво середньовічного Білгороду: історія дослідження, проблеми та перспективи **331**

Погорілець, О. Г., Вєтров, В. С., Чміль, Л. В. Керамічний комплекс гончарного горну XIX ст. в смт Меджибіж **354**

CERAMOLOGIC STUDIES

Chmil, L. V., Khamaiko, N. V., Buhai, O. M., Bilyk, V. M., Shulzhenko, A. V., Sushko, A. O., Nesterovski, V. A. Ceramic Raw Material Analysis from Kyiv Postmedieval Pottery Centers **316**

Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. Ceramics and Ceramic Production of Medieval Bilhorod: History of the Research, Problems and Perspectives **331**

Pohorilets, O. G., Vietrov, V. S., Chmil, L. V. Ceramic Complex of the 19th Century Pottery Kiln in the Medzhybizh Village **354**

СВІТ РЕЧЕЙ

Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. Гривни з пізньоскіфських та сарматських поховань Нижнього Подніпров'я **367**

Володарець-Урбанович, Я. В. Про Т-подібну фібулу кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із Шедієвого **375**

Гопкало, О. В. До питання про взуття носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш **385**

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А. «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст. **404**

Колибенко, О. В., Колибенко, Ол. В. Археологічна пам'ятка раннього нового часу з річки Трубіж у Переяславі **413**

THE WORLD OF THINGS

Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. Torques from the Late Scythian and Sarmatian Burials of the Lower Dnieper Region **367**

Volodarets-Urbanovich, Y. V. The T-shaped Fibula of the East European Champleve Enamels Style from Shediieve Village **375**

Hopkalo, O. V. To the Question about the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureş Culture Bearers' Shoes **385**

Pivovarov, S. V., Kalinichenko, V. A. «Arrows of Thunder» from Chornivka Hillfort of 13th Century **404**

Kolybenko, O. V., Kolybenko, Ol. V. Archaeological Object of the Early Modern from the Trubizh River in Pereiaslav **413**

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Квітковський, В. І., Горобець, Л. В., Горбаненко, С. А. Півень у салтівській культурі **423**

Рудич, Т. О. Зріст населення Давньоруського Галича **437**

Пуголовок, Ю. О., Кушнір, А. С. Дослідження поселенської структури Глинського археологічного комплексу за допомогою технології LiDAR **444**

Жигола, В. С., Скороход, В. М. Фотограмметрична топографічна основа археологічної пам'ятки **456**

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Kvitkovski, V. I., Horobets, L. V., Gorbanenko, S. A. The Rooster in the Saltiv Culture **423**

Rudych, T. O. The Height of the Population of Old Rus Halych **437**

Puholovok, Yu. O., Kushnir, A. S. The LiDAR Research of the Settlement Structure of Hlynske Archeological Complex **444**

Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. Photogrammetric Topographic Basis of Archaeological Site **456**

ДИСКУСІЇ

Любичев, М. В. «Особливі» поховання на могильнику пізньоримського часу Війтенки: соціальний аспект **466**

Джік, М. Археологічні свідчення присутності лядських переселенців в Пороссі: стан досліджень **491**

Стеблій, Н. Я.,Довгань, П. М. Проблематика стіжкових городищ на Волині (за матеріалами археологічних досліджень на Малому городищі у Буську Львівської області) **499**

Козубовський, Г. А. До питання про виникнення степових міст Побужжя XIV ст. **509**

Куштан, Д. П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста **517**

DISCUSSIONS

Liubichev, M. V. «Special» Burials at the Burial Ground Voitenki of Late Roman Period: the Social Aspect **466**

Dzik, M. Archaeological Traces of the Presence of Lyakhs Displaced by the Ros River. The State of Research **491**

Steblii, N. Ya., Dovhan, P. M. Problems of Motte-and-Bailey Castles in Volyn (According to Archaeological Research in a «Male Gorodyshche» in Busk, Lviv Region) **499**

Kozubovskyi, H. A. Concerning the Problem on the Rise of the Steppe Cities of Buh River Basin in the 14th Century **509**

Kushtan, D. P. Archaeological Explorations Cherkasy in the Context of City Foundation Debates **517**

УДК [902:929](477) DOI: 10.37445/adiu.2022.03.01

А. П. Томашевський, С. В. Павленко, А. В. Борисов

ЖИТТЄПИС М. П. КУЧЕРИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ [1]

Стаття присвячена сторіччю з дня народження відомого археолога, видатного представника вітчизняної давньоруської та середньовічної археології Михайла Петровича Кучери. Наведений його життєвий та науковий шлях, розглядаються обставини початку археологічної діяльності, розкривається географія польових досліджень науковця, констатується виключна роль М. П. Кучери в обстеженні городищ давньоруського часу на території України та вивченні конструкцій і часу створення та призначення Змійових валів, аналізуються основні риси польової та аналітичної методики досліджень ученого, розглядається значення об'ємної наукової спадщини та вклад М. П. Кучери в розвиток вітчизняної історико-археологічної науки.

Ключові слова: *М. П. Кучера, давньоруські городища, фортифікація, древо-земляні Змійові вали, Траянові вали, археологічні пам'ятки, типологія, хронологія кераміки, археологічні розвідки, біографія, наукова спадщина, наукознавство.*

Історія вітчизняної археологічної науки — це, насамперед, історії життя та наукової діяльності окремих вчених, що формували її обличчя. Прикметно, що переважну більшість праць, присвячених історії вітчизняної археології, так чи інакше можна зарахувати до біографічних студій. Найпоширенішими є віншувальні публікації до ювілеїв науковців. Ці, як правило, невеликі за обсягом тексти, мають переважно панегіричний характер і творять образи дослідників у контексті наукових досягнень та заслуг ювілярів. Близькими до них є поодинокі спогади самих

Михайло Петрович КУЧЕРА (1922—1999)
Київ, вул. Володимирська, березень 1989 р.

археологів чи безпосередні свідчення очевидців тих чи інших подій із життя науковців чи експедиційного побуту. Дещо інший характер мають праці, присвячені певним постатям, що написані з певної часової відстані. Отже, основним інструментом пошуків своєї «наукової генеалогії» для українського археолога є вивчення біографій вчених попередників. Значні ювілеї є зручним приводом маніфестації певного зв'язку зі старшими колегами та підтримання традиції меморіалізації.

1. Біографічну частину статті й фото до неї підготували А. В. Борисов та С. В. Павленко, частину про наукову спадщину, значення та вклад вченого в розвиток вітчизняної історико-археологічної науки — А. П. Томашевський.

© А. П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, С. В. ПАВЛЕНКО, А. В. БОРИСОВ, 2022

Цьогоріч виповнюється 100 років від дня народження Михайла Петровича Кучери і ця дата дає нам вагомий привід знову звернутися до роздумів про необхідність вивчення і оцінки значення наукової спадщини дослідника. Основні віхи біографії та наукового життя Михайла Петровича вже окреслені в кількох публікаціях (Кучера… 2015; Крушельницька 2016; Томашевський, Борисов 2017 та ін.) [1], але столітній ювілей дає нагоду більш детально підійти до життєпису, без сумніву, видатного вченого і спробувати наблизитися до багатогранного розуміння його постаті. Саме тому, автори цієї роботи намагалися поєднати факти отримані з документальних джерел, усні свідчення і спогади, фотографічні зображення, наукові звіти, публікації дослідника в цілісну картину, що покликана не лише розповісти про Михайла Петровича, але й спробувати допомогти читачу зрозуміти його.

* * *

Народився Михайло Петрович 21 листопада 1922 р. у сім'ї Петра Антоновича (1881 р. н.) та Катерини Олександрівни (1899 р. н., у дівоцтві — Зеленецької). На той час сім'я проживала в с. Березівці Наровлянского району Поліської області БРСР.

Батьківщина вченого, село Березівка (білор. *Бярозаўка*), розташовується в пониззі Прип'яті, на межі етнічних українських та білоруських земель, які історично тяжіли до Київщини й за часів Люблінської унії входили до складу Овруцького повіту (Літвін 2016, с. 283). Власне, сама Березівка виникла доволі пізно, а от навколишні села відомі принаймні з XV ст. Так, сусідні Дерновичі, як власність Стефана Олехновича з Стецьких та його нащадків, відомі з 1593 р. (Літвін 2016, с. 284). Біла Сорока у 1486 р. належала ключнику київському Горностаю, 1516 р. згадана як центр волості А. Немировича, 1629 р. — як володіння земянина любецького Федора (Марцэлеў 2005, с. 132; Кривошея 2012, с. 280). У XVIII ст. околоток Білосорокський об'єднував дев'ять навколишніх сіл (АЮЗР 1871, с. 643).

У середині XIX ст. на цих теренах компактно розселилися вихідці з німецьких і чеських земель. Перша хвиля селян-переселенців з'явилась після скасування кріпацтва (Пичуков 2008, с. 11) і пов'язується із діяльністю представників шляхетської родини Горватів, які надавали частину своїх земель переселенцям в обмін на обробіток власної землі. Так, 1862 р. у маєтках Головчиці та Барбаров, що належали Станіславу та Олександру Горватам, налічувалось 50 родин «австрійських підданих», серед яких знаходимо властиві чеські прізвища (Хмелик, Кучерга, Шпачек, Ружичка) та імена (Вацлав, Ян, Антон). Більшість чеських переселенців дуже швидко позбулися своєї національної ідентичності (Воврентович 2014), але навіть на початку XX ст. деякі поселенці не втратили зв'язки з етнічною батьківщиною та статус іноземних підданих, зокрема Венцель Яро, Іван Кучера, Йосиф Кралек (Пичуков 2016, с. 213) [2].

Поряд із володіннями Горватів містилася маєтність Кльосін, яку 1905 р. придбав інженер А. Г. Шоманський, котрий сприяв імміграції німецьких колоністів. Завдяки новому власнику численність поселенців за кілька років зросла в 3,5 рази: з 200 до 700 родин в 1911 р. (Пичуков 2009, с. 169). Незважаючи на примусове виселення етнічних німців під час Першої світової війни (Марцэлеў 2005, с. 135), з початку 1920-х рр. німецька колонія знову відновилась. Власне с. Березівка, імовірно, й сформувалось із хутірських поселень колоністів навколо господарської ферми «Плоское», яка відома принаймні з 1860-х рр. На мапах початку XX ст. помітні різні частини майбутнього населеного пункту — окремі села, присілки й хутори: Кльосін, Майдан, Антонівка, Красіловка, Осипівка, Каліновник, хутори Рагова, Прохожа, Хатки. Остаточно село формується із об'єднанням у 1926 р. Кльосина і Старого Майдану. До 1937 р. в Березівці діяла німецька національна сільська рада.

Окрім німецьких і чеських колоністів до Мозирського Полісся активно мігрували латиші, литовці й навіть ассирійці. Значну частку населення також становили євреї, українці, поляки, росіяни, роми (Пичуков 2008). Отже, в 1920—1930-х рр. на малій батьківщині М. П. Кучери проживало доволі строкате поліетнічне населення: різні народності швидко інтегрувалися й асимілювались, у результаті чого сформувалося певне специфічне етнічне та конфесійне середовище, яке не зовсім гармонує з традиційними уявленнями про «архаїчне» Полісся. Сам же Михайло Петрович у нескінченних анкетах особових справ позиціонує себе білорусом (Особова… 1947—1952; 1957—1999) [3].

---

1. Найповніший перелік публікацій, присвячених М. П. Кучері, поданий у відповідному розділі списку наукових праць вченого, вміщеному в цьому випуску журналу.

2. Прикметно, що за даними опитування 1931 р. переселенці, як правило, не виконували польових робіт, а були «*скотарями, садівниками, городниками, конюхами та кучерами, тільки останнім часом почали виконувати польові роботи*» (Пичуков 2018).

3. Документованою базою реконструкції біографії вченого стали дві особові справи, які були у нашому розпорядженні. Одна з них зберігається в НА ІА НАН України й висвітлює роки роботи Михайла Петровича в Інституті. Інша — в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка і стосується студентських років ученого. Обидві справи не мають архівної нумерації сторінок, тому ми змушені посилатися на документи загалом.

Принагідно щиро дякуємо Л. Г. Самойленко за можливість ознайомитись із фотокопіями студентської справи М. П. Кучери та одержати електронні копії кількох студентських фото дослідника.

Пролетарыі ўсіх краін, еднайцеся!

БССР

Б.С.С.Р.

НАРОДНЫ КАМІСАРЫЯТ АСВЕТЫ

АТЭСТАТ

ГЭТЫ АТЭСТАТ ДАДЗЕН Кучэры Міхаілу Пятровічу (прозвішча, імя і імя па бацьку), НАРАДЗІЎШАМУСЯ Ў 1922 ГОДЗЕ, У ТЫМ, ШТО ён (ён—яна) НАВУЧАЎСЯ Ў Дзёрнавіцкай СЯРЭДНЯЙ ШКОЛЕ в. Дзёрнавічы Дзёрнавіцкага Асовета (горада, вёскі) Нараўлянскага р-на Палескай вобл. БССР (раёна), СКОНЧЫЎ (вобласці) ПОЎНЫ КУРС ГЭТАЙ ШКОЛЫ І ВЫЯВІЎ ПРЫ выдатных ПАВОДЗІНАХ НАСТУПНЫЯ ВЕДЫ:

ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ВУСН.	Выдатна	ПА КАНСТЫТУЦЫІ СССР	Выдатна
ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПІСЬМ.	Выдатна	ПА ГЕАГРАФІІ	Выдатна
ПА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ	Выдатна	ПА ФІЗІЦЫ	Выдатна
ПА РУСКАЙ МОВЕ ВУСН.	Выдатна	ПА ХІМІІ	Выдатна
ПА РУСКАЙ МОВЕ ПІСЬМ.	Выдатна	ПА ГЕАЛОГІІ І МІНЕРАЛОГІІ	Выдатна
ПА РУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ	Выдатна	ПА АСТРАНОМІІ	Выдатна
ПА АРЫФМЕТЫЦЫ	Выдатна	ПА ЗАМЕЖНАЙ МОВЕ (нямецк.)	Выдатна
ПА АЛГЕБРЫ	Выдатна	ПА ВАЕННАЙ СПРАВЕ	Выдатна
ПА ГЕАМЕТРЫІ	Выдатна	ПА РЫСАВАННЮ	Выдатна
ПА ТРЫГАНАМЕТРЫІ	Выдатна	ПА ЧАРЧЭННЮ	Выдатна
ПА ПРЫРОДАЗНАЎСТВУ	Выдатна	ПА ФІЗКУЛЬТУРЫ	Выдатна.
ПА ГІСТОРЫІ	Выдатна		

ДЫРЭКТАР ШКОЛЫ [signature]

ЗАГ. ВУЧ. ЧАСТКІ [signature]

15 Чэрвеня 1941 г.

№ 02.

Атестат М. П. Кучери про закінчення середньої школи, 1941 р. (Особова справа студента М. П. Кучери)

Рідне село дослідника постраждало в результаті катастрофи на ЧАЕС: в 1986 р. усі мешканці, а на той час у Березівці проживало всього 34 родини, відселені. Нині забруднені території є складовою частиною «Поліського радіаційно-екологічного заповідника» (Марцэлеў 2005, с. 134—135).

Михайло Петрович у численних автобіографіях підкреслює, що є вихідцем із родини селян-середняків, зазначаючи, що батьки та дід, Антон Іванович, займалися приватним землеробством. У 1930 р. в Березівці створений колгосп імені Рози Люксембург, до якого через три роки приєднується й родина майбутнього дослідника. З 1931 р. Михайло починає відвідувати школу в сусідніх Дерновичах, яку закінчує 15 червня 1941 р. з відмінними оцінками по всіх предметах.

12 липня 1941 р. Михайло Петрович мобілізований Наровлянським РВК до лав Червоної армії й розподілений у якості рядового до 46-го окремого робочого батальйону [1] 21-го армійського управління військово-польового будівництва Західного фронту. З кінця липня підрозділи управління залучені до зведення і облаштування рубежів Можайської лінії оборони. Зокрема, управління відповідало за будівництво Малоярославецького укріпрайону. В листопаді 46-й батальйон підпорядкований 24-му армійському управлінню військово-польового будівництва, яке відповідало за спорудження фортифікацій Калузького укріпрайону (Особова… 1947—1952; Цирлин и др. 1970, гл. 3; Маляров 2000, гл. II. 2).

Наприкінці 1941 р. військово-будівельні управління переформували у десять саперних армій. 24 грудня 1941 р. в районі м. Серпухов сформована 33-я саперна бригада 1-ї саперної армії Західного фронту, до складу якої увійшов новосформований 789-й саперний батальйон інженерних загороджень, де й далі служив М. П. Кучера рядовим сапером (Особова… 1947—1952; Маляров 2000, гл. I. 2; Малиновский 2001; 2005, с. 153). Бригади 1-ї саперної армії обслуговували тилові комунікації Західного фронту (будівництво й упорядкування доріг, наведення мостових переправ, облаштування загороджень, розмінування місцевостей у тилових районах), а з лютого 1942 р. відновлювали укріплення Можайської лінії оборони. Підрозділи, у яких у цей час служив М. П. Кучера, відіграли свою роль в інженерній підготовці оборони Москви. Згодом Михайло Петрович нагороджений медаллю «За оборону Москви» (заснована у травні 1944 р.).

У квітні 1942 р. на базі 33-ї саперної бригади сформована інженерна бригада спецпризначення Резерву Ставки Верховного Головнокомандування, до складу якої увійшов й 789-й батальйон, переформований у 140-й окремий батальйон інженерних загороджень. Того ж місяця М. П. Кучера став членом ВЛКСМ і в травні призначений старшим писарем батальйону (Особова… 1947—1952). Зазначимо, що новостворена бригада стала першим підроз-

1. Згодом, один із авторів мав нагоду стати свідком коротких спогадів ученого про ті часи. Зокрема, Михайло Петрович поділився розповіддю про те, як серед новобранців відбирали розвідників. Мобілізованих попросили роздягнутися до поясу, а потім один із офіцерів підходив по черзі до новобранців й притуляв до спини пістолет. Випробування проходили ті, хто не здригнувся від дотику холодного металу.

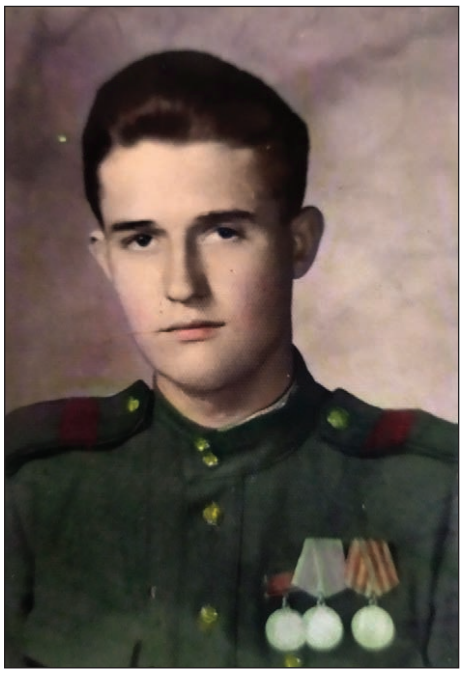

Михайло Петрович під час Другої світової війни, 1944 р. (Фото надане Т. М. Кучерою, дочкою вченого)

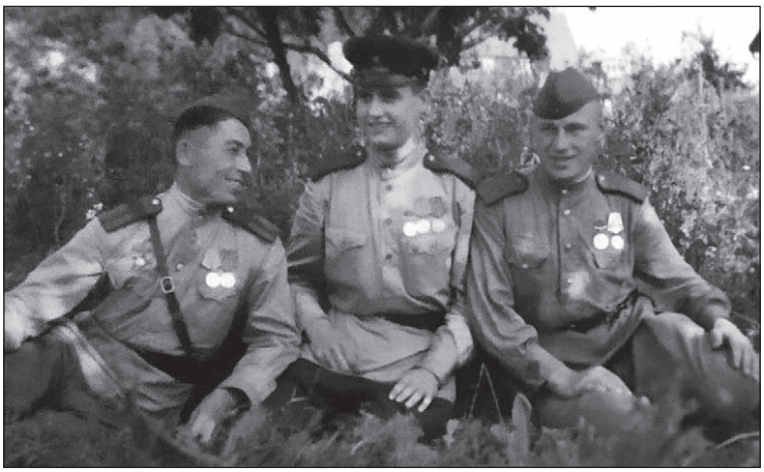

М. П. Кучера (у центрі) з бойовими побратимами, 1944—1945 рр. (Фото надане Т. М. Кучерою)

ділом такого типу й невдовзі інженерні бригади спецпризначення з'явилися в складі кожного із фронтів. Такі формування були здатні вести роботи з розмінування, мінування та встановлення керованих мінних полів, облаштування різноманітних загороджень й електроперешкод, а також забезпечувати військові частини електроенергією. Водночас бригади виконували широкий спектр завдань інженерного забезпечення військ і їх часто використовували як штурмові загони під час прориву ліній оборони противника (Малиновский 2001; 2005, с. 153).

Із червня 1944 р. підрозділ переформований в 33-ю моторизовану інженерну бригаду РВГК і підпорядкований 2-му Білоруському фронту. Тоді ж М. П. Кучера призначений начальником радіостанції, а з жовтня 1944 р. стає діловодом штабу 140-го окремого мото-інженерного батальйону. Зі вступом на посаду діловода Михайло Петрович стає кандидатом у члени ВКП(б) (Особова… 1947—1952).

Практично всю війну, окрім літа-осені 1941 р., М. П. Кучера провів у складі 33-ї моторизованої інженерної Могилівської Червонопрапорної бригади [1]. Це фронтове з'єднання забезпечувало бойові дії загальновійськових та танкових армій Західного, Брянського та 2-го Білоруського фронтів. Бригада брала участь у Ржевсько-Сичовській, Ржевсько-Вяземській, Спас-Деменській, Єльнинсько-Дорогобузькій, Орловській, Брянській, Смоленсько-Рославльській, Мінській, Могилівській, Білостоцькій, Млавсько-Ельбінзькій, Східно-Померанській та Берлінській наступальних операціях, забезпечувала подолання військами річок Вазуза, Осуга, Болва, Снопіть, Десна, Німан, Нарев, Пассарге та Хавель, брала участь у звільненні міст Карачіїв, Брянськ, Рославль, Могилів (Свинтицкий 2019), Шлохау, Гдиня, Гданськ, Штліхен та острова Рюген, у визволенні території Польщі та Німеччини (Малиновский 2005, с. 153—154).

Почесною назвою Могилівська бригада вшанована в липні 1944 р., нагороджена орденом Червоного Прапора у квітні 1945 р. 140-й батальйон, у складі якого воював М. П. Кучера, одержав почесне найменування Брянського у вересні 1943 р. (сост. Ананьев и др. 1975, с. 37),

Старшина М. П. Кучера перед демобілізацією, 1946 р. (Фото надане Т. М. Кучерою)

1. На жаль, на сьогодні не існує можливості більш детально прослідкувати бойовий шлях М. П. Кучери, на рівні, принаймні, батальйону. Оскільки документи, за якими можливо вичерпно дослідити участь вченого у подіях Другої світової війни, зберігаються в Центральному архіві Міністерства оборони РФ й у сучасних умовах недоступні.

Студентський квиток М. П. Кучери, 1947 р. (Особова справа студента М. П. Кучери)

Михайло Петрович за конспектом, 1950-і рр. (Фото надане Т. М. Кучерою)

нагороджений орденом Олександра Невського в травні 1945 р. (Малиновский 2005, с. 153—154).

За виконання бойових завдань Михайло Петрович нагороджений двома медалями «За бойові заслуги» (1943 та 1944 рр., перша, вірогідно, за Брянську операцію), орденом Червоної Зірки (1945), медалями «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (1945) та «За визволення Варшави» (1946), нагрудним знаком «Відмінний мінер», цінними подарунками. Окрім того, М. П. Кучера відзначений трьома нагородами Польської Республіки (1946): срібною медаллю «За заслуги на полі бою» («Zasiuïonym na Polu Chwaiy»), медалями «За Варшаву» («Medal za Warszawk 1939—1945») та «Перемоги й Свободи» («Medal Zwycikstwa i Wolnoњsi») (Особова… 1947—1952; 1957—1999).

Після розформування бригади в жовтні 1945 р. М. П. Кучера продовжив службу старшим креслярем в інженерному управлінні Штабу Північної групи військ, що розміщувався в польському місті Бидгощ. У листопаді 1946 р. він стає членом ВКП(б). Бойовий шлях 24-літнього Михайла закінчився в місті Щецин: 22 жовтня 1946 р. оприлюднений наказ Президії ВР СРСР, за яким військовослужбовці 1922 р. н. звільнялися у запас. Остаточно М. П. Кучера демобілізований із лав Червоної армії у січні 1947 р. у військовому званні старшини.

Колишній фронтовик повернувся до рідного села. Березівка, як і Дерновичі, деокуповані ще в жовтні 1943 р. З часу звільнення села батько майбутнього вченого, Петро Антонович, був призначений головою місцевого колгоспу й працював на цій посаді до 1948 р. Михайло Петрович не поспішає влаштовуватися на роботу, вірогідно відпочиває, бере активну участь у суспільному житті громади й готується до вступу до університету. 20 червня він отримав паспорт і подав заяву та пакет документів для вступу на історичний факультет Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (Особова… 1947—1952).

М. П. Кучера розпочав навчання в університеті у вересні 1947 р. Показово, що з першого курсу він обрав групу (тоді — відділ) за спеціальністю «археологія». На жаль, ми не володіємо інформацією, що або хто вплинув на такий вибір, як не маємо й свідчень, чи цікавився Михайло Петрович археологією до вступу в університет.

Михайло Петрович (в центрі) з товаришами під стінами університету, 1950—1952 рр. (Фото надане Т. М. Кучерою)

Навчався студент Кучера успішно, був відмінником освіти. Він приймав активну участь у суспільному житті та роботі факультету. Зокрема, за час навчання був старостою відділу археології (I—V курси) та академічної групи (I—II), членом та технічним секретарем партбюро курсу й факультету (II—V), парторгом відділу археології (III—IV), членом редколегії стінгазети курсу та факультету (II курс);

приймав участь у роботі наукового студентського гуртка археології, був дійсним членом наукового студентського товариства, виступав на засіданнях студентських теоретичних та наукових конференцій, що проводилися на факультеті. «*Дисциплінований, скромний…, вимогливий до себе…, працелюбний та наполегливий*» — так характеризує студента декан факультету О. А. Бородін (Особова… 1947—1952).

У студентські роки М. П. Кучера проживав в університетському гуртожитку по вулиці Жертв Революції 4А, корпус 3 (нині у цьому ж будинку по вулиці Трьохсвятительській розташовується гуртожиток Національного медичного університету імені академіка О. О. Богомольця). На останніх курсах він зазнав певної фінансової скрути: оскільки стипендія була єдиним засобом для проживання, студент вимушений був просити керівництво університету скасувати оплату за навчання та проживання. Подібна ситуація не була рідкісною серед студентів того часу, наприклад, у таких же скрутних умовах також опинився його одногрупник Г. С. Долгін (Особова… 1947—1952).

На час навчання в університеті припадають й перші польові експедиційні роботи Михайла Петровича. Так, на другому курсі він бере участь у роботі Подільського загону експедиції «Великий Київ», яким керував В. А. Богусевич, що на той час викладав археологію слов'ян в університеті. Ці дослідження стали чи не першими системними науковими археологічними

М. П. Кучера в шурфі замальовує профіль стінки. Київський Поділ, 1950 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

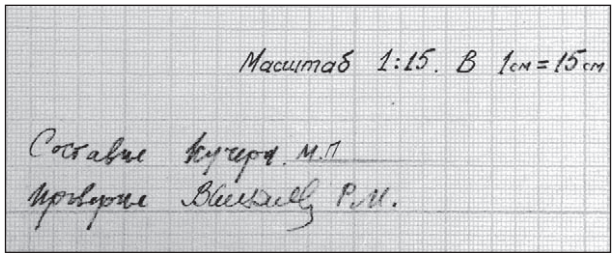

Фрагмент польового креслення 1950 р. з підписом М. П. Кучери (НА ІА НАН України, ф. 64)

Під час досліджень на території Печерської лаври (?): М. П. Кучера крайній праворуч, третій ліворуч — В. А. Богусевич. Київ, 1951 р. (Фото надане Т. М. Кучерою)

Під час досліджень на території Печерської лаври (?): М. П. Кучера крайній ліворуч, в центрі — В. А. Богусевич та Д. Т. Березовець. Київ, 1951 р. (Фото надане Т. М. Кучерою)

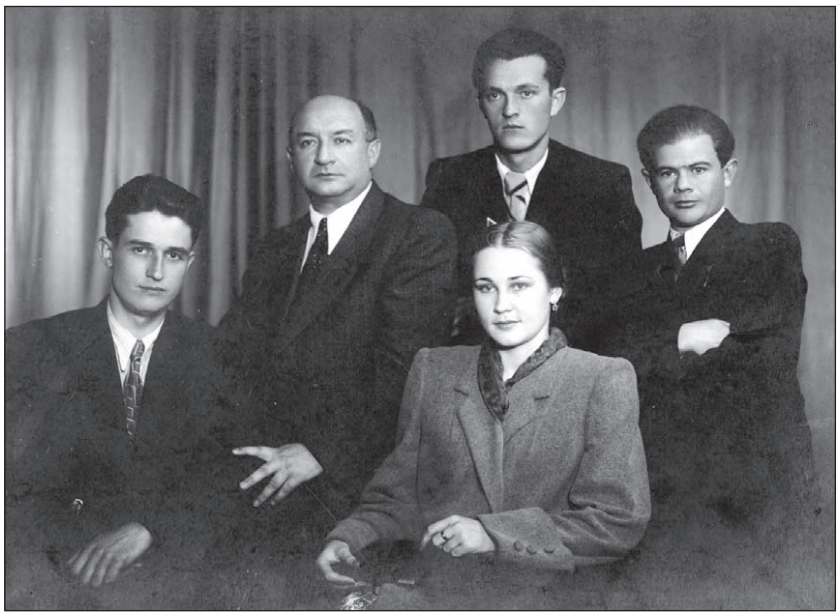

Випускники історичного факультету за спеціальністю «археологія» із викладачами: М. П. Кучера, Л. М. Славін, М. М. Бондар, Е. С. Балика (Ніжинська), Г. С. Долгін, 1952 р. (Фото надане Л. Г. Самойленко)

роботами на території київського Подолу. Дослідження проводились у травні—серпні на розі вулиць Спаської (тоді — Героїв Трипілля) та Волоської на території фізкультурного майданчика 124-ї жіночої школи (поблизу сучасного Музею Гетьманства). У них брали участь співробітники ІА АН УССР Р. І. Виєзжев, Д. Т. Березовець, Ф. М. Штітельман, Р. Й. Ветштейн, викладач університету М. М. Бондар та кілька студентів, серед яких згадані М. П. Кучера та Р. О. Юра (Богусевич 1950, с. 8; 1954, с. 43—44).

Прикметно, що досвід роботи креслярем, здобутий під час війни, знадобився Михайлу Петровичу. У складі звітної документації про ці дослідження зберігаються польові креслення на міліметрівці за № 4, 5 і 7, підписані рукою М. П. Кучери «*Склав М. П. Кучера, перевірив — Р. І. Виєзжев*». У цьому ж звіті також міститься окреме фото кресляра в глибокому шурфі, який замальовує профіль однієї зі стінок із підписом: «*Кресляр студент т. Кучера в шурфі*». Зауважимо, що це був один із перших, доволі важли-

М. П Кучера (крайній праворуч) під час досліджень Золотої Балки, 1952 р. (Фото надане Т. М. Кучерою)

вих для археології київського Подолу, шурфів із чіткою стратиграфією. Спеціально зазначимо, що вже тоді, на самому початку своєї археологічної кар'єри, майбутній дослідник зміг виявити свої особисті здібності та наукові таланти — надзвичайне сумління, відповідальність та вміння чітко й охайно креслити. Саме завдяки цьому та вмінню помічати й зображати археологічні нашарування та об'єкти він здійснює в експедиції чи не найскладнішу роботу — виконує креслення. Уже студентом Михайло Петрович сформував особливий почерк власних щоденникових записів та чіткі підписи польових креслень, так знайомий усім, хто мав можливість працювати з матеріалами його експедиційних робіт.

Вірогідно, що студент Кучера брав участь і в дослідженнях 1951 р. на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври під керівництвом В. М. Богусевича (про дослід. див.: Абашина 2022, с. 10—11). У сімейному архіві вченого зберігаються два фото: на одному зображенні на фоні стінки досить глибокого розкопу серед групи жінок сидять В. М. Богусевич та М. П. Кучера, на іншому, більш урочистому, — до компанії долучився Д. Т. Березовець. Світлини мають підпис «*1951 рік. Зах. Україна. Пліснецьк*», який, напевне, помилковий. За нашим припущенням, фото зроблені під час досліджень Києва й, вірогідно, Києво-Печерської лаври [1].

23 червня 1952 р Михайло Петрович отримав диплом із відзнакою. По закінченні університету його направили на роботу до Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів УРСР. Але, ще в січні того ж року на засіданні Вченої ради історичного факультету Михайло Петрович був рекомендований до вступу в аспірантуру на кафедру археології, а в травні 1952 р. він написав заяву на вступ до аспірантури Інституту археології АН УРСР за спеціальністю «слов'янська археологія» (Особова… 1947—1952; 1957—1999).

Після здачі вступних екзаменів М. П. Кучера відпрацював два місяці на розкопках Золотої Балки під керівництвом уже знайомого йому з університету по курсу первісної археології А. В. Добровольського.

17 жовтня 1952 р. М. П. Кучера Постановою Президії АН УРСР зарахований до аспірантури ІА АН УРСР, науковим керівником дослідження аспіранта призначений директор Інституту, академік П. П. Єфименко. Навчання в аспірантурі

1. На помилковість підпису вказує кілька спостережень: а) в 1951 р. археологічні роботи на Пліснеському городищі не проводились: впродовж 1946—1949 рр. розкопки на пам'ятці здійснив І. Д. Старчук, а дослідження під керівництвом В. К. Гончарова та М. П. Кучери проведені у 1953—1954 рр.; б) цими роботами на городищі не зафіксовані такі потужні культурні нашарування, як на світлинах; в) не існує підтверджень, що В. М. Богусевич та Д. Т. Березовець проводили розкопки у Пліснеську.
Також не виключено, що на фото учасники досліджень київського Подолу 1950 р. Автори статті будуть вдячні за будь яку допомогу щодо встановлення місця й часу створення зображень та атрибуції усіх осіб на фото, а також за уточнення чи доповнення до інших світлин, використаних у цій публікації.

М. М. Шмаглій, М. Ю. Брайчевський, М. П. Кучера та Р. О. Юра. Київ, Інститут археології, початок 1960-х рр. (Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 320)

розпочалося з 1 листопада. У звіті про роботу першого року аспірантури Михайло Петрович зазначає, що після здачі вступних екзаменів визначилася його майбутня спеціалізація: давньоруські городища й міста. Первинно розглядалася тема кандидатської, пов'язана з вивченням давньоруського Галича (затверджена в березні 1953 р.). Аспірант розпочав роботу зі студіювання літератури за темою і ознайомився з працями дослідників Галича Й. Пеленського, Л. Чайковского, Я. Хмілевского, М. Гавдяка. Відповідно до затвердженого на Вченій раді плану він мав ознайомитися з матеріалами досліджень пам'ятки у фондах Інституту. Але на початку грудня «у зв'язку з відмовою дійсного члена АН УРСР П. П. Єфименка» [1] керівництво роботою аспіранта переходить до завідувача відділу слов'янської археології В. Й. Довженка (Особова… 1957—1999).

Із заміною наукового керівника змінюється і тематика дослідження. Ще на першому році аспірантури М. П. Кучера залучений до досліджень Волинської експедиції ІА АН УРСР. Зокрема, упродовж серпня—вересня 1953 р. він працює на розкопках Колодяжинського городища під керівництвом Р. А. Юри (Юра 1953, с. 1), а у вересні-жовтні разом із В. К. Гончаровим очолює дослідження на Пліснеському городищі (Кучера 1953). Уже у травні 1954 р., згідно із атестаційним листом, Михайло Петрович працював над темою «Давньоруське місто Плиснеськ», а впродовж вересня—листопада продовжив власні археологічні дослідження цієї пам'ятки. Робота над новою темою передбачала необхідність ретельно опрацювати й осмислити матеріали попередніх, досить об'ємних розкопок на пам'ятці, здійснених І. Д. Старчуком у

1. Так у тексті документу. Після тяжкої операції, перенесеної у 1952 р., стан здоров'я П. П. Єфименка різко погіршився, що змусило вченого відмовитись від керівництва Інститутом (Кухарчук 2015, с. 302). Певне, що тими ж мотивами пояснюється й відмова від опікування аспірантом.

Учасники розвідок в Пороссі. Зліва направо: Є. В. Максимов, Д. Т. Березовець, М. П. Кучера, В. Й. Довженок, М. Д. Полубоярінова, М. Б. Корідаліна, невідома, водій І. А. Маракін. с. Сахнівка, 1956 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Під час розвідок у зоні затоплення Кременчуцького водосховища. Зліва направо: М. П. Кучера, В. І. Митрофанова (Непріна), невідома, Р. О. Юра, Г. Г. Мезенцева, М. Ю. Брайчевський. Канів, гора Московка, 1958 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

1946—1949 рр. Наприкінці 1955 р. закінчився термін аспірантури. На цей час аспірант здав усі необхідні кандидатські іспити й підготував основну частину кваліфікаційної роботи. Проте, у зв'язку зі зміною порядку захисту кандидатських дисертацій, М. П. Кучері довелося додатково підготувати й опублікувати низку статей, які до цього часу не вважалися необхідною умовою для захисту. Фінальний машинопис дисертаційної роботи з'явився у 1957 р, а в травні наступного року на засіданні відділу слов'янської археології роботу схвалили й рекомендували до захисту. Власне, успішний захист дисертації відбувся в середині 1960 р. (Особова… 1957—1999).

Із середини квітня 1956 р. М. П. Кучера почав працювати на посаді молодшого наукового співробітника у відділі слов'янської археології. Перші роки він займав посаду тимчасово та з перервами, й лише після затвердження дисертації до захисту його зарахували до штату Інституту. Лише наприкінці 1965 р. Михайла Петровича перевели на посаду старшого наукового співробітника, спочатку як виконуючого обов'язки, а з травня наступного року — затверджений на постійній основі. Приблизно із цього ж часу вчений розпочав працювати над темою «Давньоруські городища Середнього Подніпров'я» (Особова… 1957—1999).

Ще до захисту М. П. Кучера, паралельно з дослідженнями Пліснеська, бере участь у низці експедицій. У травні 1956 р. розвідкова група в складі Д. Т. Березовця, Р. О. Юри та М. П. Кучери обстежила правий берег р. Рось від с. Сахнівка до Стеблівської ГЕС (перший етап Радянсько-Болгарської експедиції). Влітку цього ж року дослідник працював у складі експедиції під керівництвом В. Й. Довженка, яка провела розкопки городища Хутір Половецький на р. Рось. Упродовж 1957—1965 рр. вчений щосезону задіяний у розвідках новобудовних експедицій,

М. І. Сікорський, М. П. Кучера та Р. О. Юра (крайні праворуч) біля дзвіниці Михайлівського собору в Переяславі, 1958 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Огляд місцевих пам'яток під час розвідок. Полтава, монумент на полі Полтавської битви, 1958 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

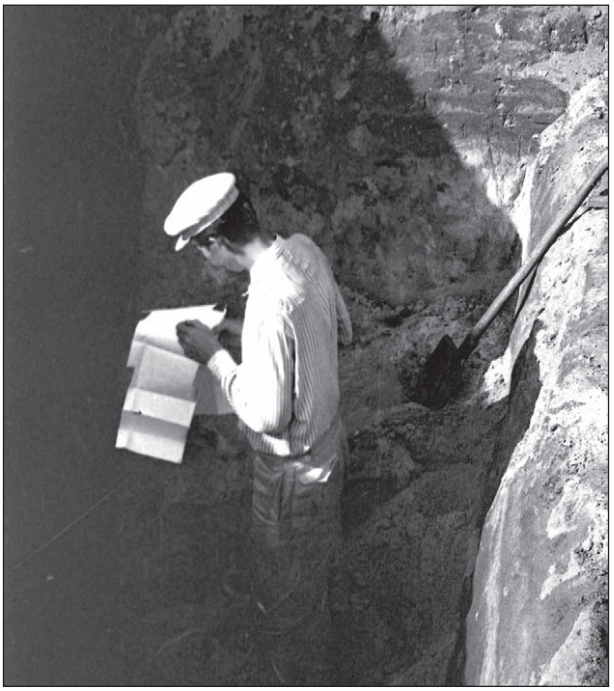

За кресленням стратиграфії, дослідження городища біля хут. Миклашевского, 1959 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

які працювали у зв'язку зі спорудженням Дніпровського каскаду ГЕС в зонах затоплення майбутніх Канівського, Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ. У той час Михайло Петрович очолив і провів розкопки городищ давньоруського часу поблизу хут. Миклашевського, хут. Кизивер, сс. Городище, Миколаївка, Проців, Ходорів, Русанів тощо, брав участь в дослідженнях літописного Чучина. У 1961 р. у зв'язку зі спорудженням Ладижинської ГЕС на Південному Бузі, М. П. Кучера очолив окремий загін, що здійснив розкопки городища поблизу с. Сокільці на Вінниччині. Загін працював у складі Бузької експедиції під керівництвом В. М. Даниленка.

Впродовж 1967—1970 рр. Михайло Петрович здійснив розкопки на городищі Затурці в м. Луцьк та його околицях, обстежив низку інших укріплень Волині. Із 1970 р. вчений розпочав систематичні обстеження городищ Київщини й Житомирщини (1970—1975 рр.). Паралельно він здійснив обстеження городищ Поділля та Дністра, провів дослідження в с. Стара Ушиця. В 1971 р. разом з О. В. Сухобоковим здійснив безпрецедентно масштабне обстеження 70 слов'яно-руських комплексів городищ Лівобережної України.

На відпочинку, дослідження городища біля хут. Миклашевского, 1959 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Нівелювання схилу городища біля хут. Кизивер, 1960 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Із середини 1960-х рр. М. П. Кучера залучений до першого в його науковій біографії масштабного видавничого проєкту — підготовці монументального узагальнюючого видання «Археологія Української РСР». Перше видання монографії, у трьох томах українською мовою, вийшло друком у Києві у видавництві «Наукова думка» впродовж 1971—1975 рр. (у 1985—1986 рр. видання вийшло у світ російською мовою; Боровський 2003). Цікаво, що шість розділів до третього тому видання вчений підготував ще у 1966 р., а загалом, наскільки нам вдалося з'ясувати, робота над текстом завершилась ще 1969 р. (Особова… 1957—1999). У підсумку дванадцять тематичних частин тому належить перу Михайла Петровича. Зокрема, розділи присвячені загальній характеристиці городищ та селищ і окремим пам'яткам давньоруського

За кресленням плану городища біля хут. Кизивер, 1960 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Михайло Петрович разом із дружиною Галиною, розкопки городища біля хут. Кизивер, 1960 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Експедиція з дослідження літописного Чучина. М. П. Кучера (стоїть другий ліворуч), Р. О. Юра та В. Й. Довженок (стоять в центрі), В. К. Гончаров (крайній праворуч). с. Балико-Щучинка, 1965 р. (НА ІА НАН України, ф. 40)

Початок розкопок на городищі Сокільці, 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

Під час досліджень городища Сокільці, 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

часу (Пліснеськ, Княжа Гора, Дівич Гора, Хутір Половецький, Донецьке й Шестовицьке городища, укріплення поблизу с. Городище на Волині), а також параграфи, в яких охарактеризовані деякі категорії матеріальної культури давньоруського часу — кераміка, предмети побуту та імпорту, прикраси. Окрім підготовки власних розділів вчений брав участь і в загальному редагуванні усіх трьох томів [1]. Це фундаментальне дослідження підсумовувало найважливіші на той час досягнення археологічної науки в Україні. 13 грудня 1977 р. авторський колектив монографії «Археологія Української РСР» удостоєний Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (Монографія… 2022).

1. Впродовж 1978—1982 рр. М. П. Кучера задіяний у підготовці й редагуванні другого, переробленого та доповненого, видання.

М. П. Кучера переглядає матеріали з розкопу. с. Сокільці, 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

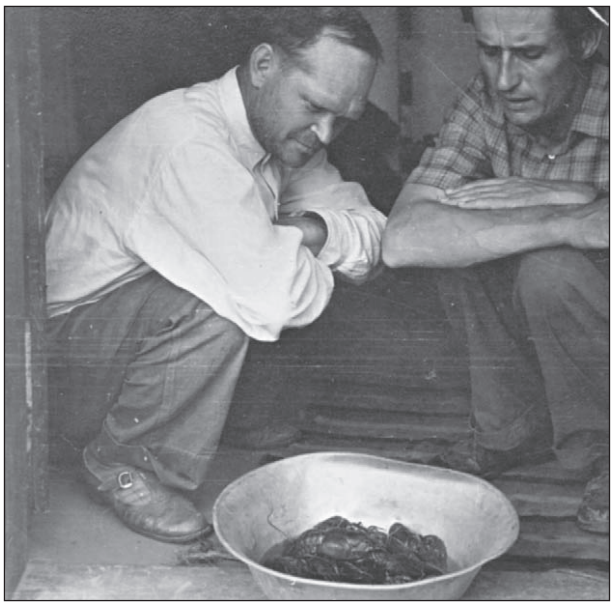

В. М. Даниленко, М. П. Кучера та раки. Південний Буг, 1961 р. (НА ІА НАН України, ф. 26)

У червні 1967 р. М. П. Кучері присвоєне вчене звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «археологія». На цей час він є членом Польового комітету, ученим секретарем наукової ради з проблем археологічних досліджень на території УРСР і одночасно членом бюро археологічної секції Товариства історії та культури, входить до редколегії наукових видань Інституту — журналу «Короткі повідомлення ІА УРСР» та щорічника «Археологія», активно долучається до громадського життя Інституту (Особова… 1957—1999).

У 1974 р. Михайло Петрович взяв участь у конкурсі на посаду завідуючого відділом польових досліджень. Зауважимо, що починаючи з 1970 р. він, як член археологічної секції Київського обласного управління УТОПіК, керував роботою із досліджень, паспортизації та охорони археологічних пам'яток на теренах Середнього Подніпров'я. Вчена рада ІА УРСР одноголосно обрала дослідника на цю посаду, але розпорядженням Президії АН М. П. Кучеру затвердили лише як виконуючого обов'язки завідуючого відділом на термін у два роки, з умовою підго-

Зачистка долівки давньоруського житла, дослідження поселення поблизу Луцька, 1968 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

М. П. Кучера замальовує об'єкт, знайдений під час розвідки. Житомирщина, середина 1970-х рр. (?) (НА ІА НАН України, ф. 40)

товки до захисту за цей час докторської дисертації. Відповідно до атестаційної характеристики, Михайло Петрович на початок 1977 р. закінчував роботу над дисертаційним дослідженням «Давньоруські городища на території УРСР» (Особова… 1957—1999). Але ця робота, з різних причин, так і не була захищена, а монографія, присвячена городищам давньоруського часу України, вийде друком вже після смерті вченого (Кучера 1999).

На посаді завідуючого відділом польових досліджень М. П. Кучера пропрацює майже дванадцять років — з серпня 1974 до травня 1986 р. За час він проводить справді титанічну роботу, яка полягала в організації й сприянні проведенню експедиційних робіт на теренах України, контролі за дотриманням правил та методики наукових досліджень археологічних пам'яток, надходженням та якістю наукових звітів, організацією приймання, обліку та зберігання звітів про польові дослідження в науковому архіві та передачі археологічних колекцій до наукових фондів і музейних установ. Значну частину свого робочого часу науковець приділяв організації консультацій і листуванню з органами виконавчої влади, краєзнавцями, археологами із регіональних центрів (музеїв, навчальних закладів) щодо різних питань археологічних досліджень та охорони пам'яток. Дотичними до цієї діяльності були й обов'язки вченого секретаря Наукової ради АН УРСР із питання «Археологічні дослідження на території УРСР» (т. зв. Координаційна рада), які вчений почав виконувати ще з кінця 1960-х рр. (Особова… 1957—1999).

У 1974 р. Інститутом археології створена експедиція з дослідження Змійових валів, а М. П. Кучеру призначили її керівником. Перші дослідження експедиція провела на ділянках Стугнянського валу біля хут. Хлепча та Наддніпровського валу поблизу с. Ліплява (Кучера, Юра 1974, с. 1). Впродовж 1975—1979 рр. дослідження Змійових валів продовжені на території Київщини, зокрема в Макарівському районі, Черкащини й на Лівобережжі Дніпра. У роботі експедиції брав активну участь математик, краєзнавець, популяризатор й аматор-до-

М. П. Кучера із житомирським краєзнавцем В. О. Місяцем, середина 1970-х рр. (?) (НА ІА НАН України, ф. 40)

КОМІТЕТ ПО ДЕРЖАВНИХ ПРЕМІЯХ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ГАЛУЗІ НАУКИ І ТЕХНІКИ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

Премія присуджена
Постановою ЦК КПУ
і РМ УРСР № 620
від 13 грудня 1977 р.
Диплом і Почесний знак
№ 767

ОБЛІКОВА КАРТКА
ЛАУРЕАТА ДЕРЖАВНОЇ ПРЕМІЇ УРСР 1977 р.

Галузь науки Археологія Спец. Археолог

1. Прізвище, ім'я та по-батькові КУЧЕРА Михайло Петрович
2. Рік народження 1922 3. Націон. Білорус 4. Партійн. член КПРС
5. Вчена ступінь, звання та дата присудження Кандидат історичн. наук 17.VI.1960р, ст. науч. співр. 3.VI.1967р
6. Почесне звання —
7. Назва премійованої роботи "Археологія Української РСР" в трьох томах
8. Місце роботи лауреата Інститут археології АН УРСР

Назва установи	Посада	Дата прийому	Адреса установи	Телеф. №
Інститут археології АН УРСР	Зав. відділом польових досліджень	1956р	252014, Київ-14, Видубецька 40	95-35-81

9. Домашня адреса 252142 Київ-142, Доброхотова 20/19 кв. 17 домашній телефон 44-53-25

Облікова картка лауреата Державної премії УРСР у галузі науки та техніки, 1977 р. (Сайт Комітету з Державних премій України)

слідник Змійових валів А. С. Бугай. З 1980 р. ці роботи проводились за дорученням (№ 8908/53 від 19.07.1979 р.) і розпорядженням (№ 233-р від 28.04.1980 р.) Ради Міністрів УРСР в межах виконання наукової теми «Дослідження Змійових валів у Середньому Подніпров'ї». Наступні роки діяльність дослідника практично повністю була пов'язана з дослідженням цих специфічних археологічних об'єктів. У 1984 р. в структурі відділу польових досліджень виокремлена група з дослідження Змійових валів. З діяльністю групи пов'язані дві науково-дослідні роботи, виконані під керівництвом М. П. Кучери: «Змійові вали Середнього Подніпров'я» (1985—1988) та «Траянові вали Середнього Подністров'я» (1988—1990) (Особова… 1957—1999; Моця, Томашевський, Павленко 2010, с. 22). Результатом проведеної роботи стала монографія «Змійові вали Середнього Подніпров'я» (Кучера 1987) та успішно захищена 1988 р. докторська дисертація «Змійові вали Середнього Подніпров'я та їх роль в історії Київської Русі» [1].

Незважаючи на те що тематика Змійових валів стала основною для науковця, М. П. Кучера не полишив і дослідження городищ. Практично щороку він знаходив можливість провести невеликі розвідки, спрямовані на дослідження та перевірку інформації про укріплені поселення давньоруського часу. Впродовж 1978—1980 рр. він був керівником колективу, що виконував планову тему «Давньоруські пам'ятки Середнього Подніпров'я». Колективна монографія, опублікована за результатами цього дослідження (Кучера, Сухобоков, Беляева и др. 1984), стала ще одним епохальним для свого часу виданням. Значення цієї публікації для середньовічної археології регіону величезне. Адже це, по суті, найповніший каталог пам'яток давньоруського часу, складений у XX ст. Привертає увагу, що окрім, власне, каталогу-археологічної карти видання містить вступні статті за авторства Михайла Петровича, присвячені аналізу загальних тенденцій розвитку поселенських структур та хронології пам'яток регіону.

Упродовж 1976—1980 рр. вчений очолив археологічні дослідження в Подністров'ї у зв'язку із спорудженням Могилів-Подільської ГЕС. Імовірно, найбільш значущими серед цих робіт стали розкопки давньоруського городища поблизу с. Стара Ушиця. З 1981 по 1985 рр.

1. Зміна тематики дисертаційного дослідження пов'язана із широкомасштабними роботами з дослідження дерево-земляних валів. Хоча, ще у звіті, датованому 1982 р., М. П. Кучера зазначає, що працює на дисертацією, присвяченою городищам давньоруського часу (Особова… 1957—1999).

М. П. Кучера виконував обов'язки заступника голови археологічної секції Київського обласного осередку УТОПіК, входив до Вченої ради Інституту археології АН УРСР. У 1982 р., у рік 60-літнього ювілею вченого, за успішну працю в галузі науки та культури і з нагоди святкування 1500-річчя Києва Михайло Петрович нагороджений медаллю «За трудову відзнаку» (Особова… 1957—1999).

Одночасно зі створенням групи з вивчення Змійових валів М .П. Кучері доручають очолити роботи за темою «Археологічні пам'ятки Житомирської області» в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Тема була затверджена за «групою Кучери» на п'ять років (1984—1988), потім подовжена ще на три (1989—1991). Перші роки група переважно займалась архівно-бібліографічними вишуку-

М. П. Кучера, А. І. Кубишев, О. Круц, В. О. Круц, О. Ш. М. Гохман на першотравневій демонстрації. Київ, 1969 р. (НА ІА НАН України, ф. 53, «Альбом Д. Я. Телегіна»)

Співробітники ІА АН УРСР, учасники Другої світової війни: М. П. Кучера, П. Н. Карпус, О. Ш. М. Гохман, Ю. Г. Колосов, К. С. Корнієнко, Д. Я. Телегін, В. М. Даниленко, В. Й. Довженок. Київ, 1973 р. (НА ІА НАН України, ф. 53, «Альбом Д. Я. Телегіна»)

М. П. Кучера в створі розрізу Змійового валу неподалік хут. Хлепча на р. Стугна, 1974 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

ваннями: загалом, за опублікованими та архівними матеріалами виконавці зібрали інформацію про більш ніж 500 археологічних об'єктів на території Житомирської області. М. П. Кучера брав участь у розробці методичних рекомендацій та типових статей-зразків опису археологічних пам'яток для «Зводу». Польові дослідження за темою тривали впродовж 1985, 1987—1989 рр. Робота над «Зводом» збіглась у часі з розпадом Радянського Союзу й через недостатнє фінансування археологічна частина тому Житомирської області так і не була видана друком (Вітрик 2017).

У 1986 р. у зв'язку з реорганізацією структури Інституту і ліквідації відділу польових досліджень, М. П. Кучера переведений на посаду провідного наукового співробітника Сектору давньоруської та середньовічної археології Відділу археології Києва, давньоруської та середньовічної археології.

У 1990 р. Михайло Петрович досяг пенсійного віку й перейшов на «контрактну» роботу в Інституті у статусі провідного наукового співробітника-консультанта відділу давньоруської та середньовічної археології. Не зважаючи на це, дослідник і надалі виконував й очолював науково-дослідні роботи відділу: «Укріплені поселення IX—XVII ст. на території України» (1991—1993), «Дослідження укріплених поселень VIII—XVII ст. на території України» (1994—1996) (Моця, Томашевський, Павленко 2010, с. 22). Михайло Петрович до останнього залишався напрочуд сучасним ученим, розумів і знайомився з новітніми роботами, методиками

Екскурсія на Змійові вали. М. П. Кучера (третій зліва), А. С. Бугай та Д. Я. Телегін (крайні праворуч). с. Завалівка, 1976 р. (НА ІА НАН України, ф. 53, «Альбом Д. Я. Телегіна»)

Робочий момент під час дослідження селища XI ст. на місці його перекриття Змійовим валом. смт Стеблів, ур. «Дубки», 1981 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

та підходами, підтримував новаційні розробки, брав активну участь у науковому житті відділу: рецензував наукові роботи, консультував та допомагав аспірантам та пошукачам, опонував на засіданнях відділу.

Продовжив науковець і польові дослідження. З іменем М. П. Кучери пов'язаний початок вивчення пам'яток козацької доби в часи незалежної України, які до цього носили епізодичний характер. Розкопки 1989—1994 рр. в Чигирині, проведені на місці фортеці XVI—XVII ст., та в Суботові, — на місці садиби Хмельницьких, поклали початок систематичному дослідженню археологічних старожитностей вказаного періоду.

Раптова смерть 4 червня 1999 р. обірвала життя талановитого, мудрого, компетентного й працелюбного вченого. Закінчилася ціла епоха у вітчизняній слов'яно-руській археології. Об-

З учасниками й гостями експедиції «Змійові вали». смт Рокитне, серпень 1982 р. (НА ІА НАН України, ф. 40)

М. П. Кучера із співробітниками експедиції «Змійові вали» А. П. Томашевським, О. А. Павлюченко та І. С. Вітрик, студентами-практикантами і господинею садиби. с. Тарасівка на Полтавщині, вересень 1987 р. (Особистий архів А. П. Томашевського)

М. П. Кучера, В. Софієнко, О. В. Серов, невідомий, літо 1981 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

дарована і працьовита, врівноважена і спокійна, чесна і дуже скромна людина була неначе живим містком, що пов'язував епоху славетних вчених довоєнної і повоєнної доби зі складним сьогоденням. Не буде жодного перебільшення у твердженні, що з відходом Михайла Петровича у вічність, суттєві прогалини в розвитку системи досліджень слов'яно-руської археології стали нині все більш очевидними.

Наукову спадщину, значення та вклад М. П. Кучери у розвиток вітчизняної історико-археологічної науки важко переоцінити. І ця констатація не є, у цьому випадку, типовим панегіричним штампом. Швидше, існують побоювання недооцінити, не повністю усвідомити роль і місце, які вчений реально посідає в історії археологічної науки та її прогресивному поступі. Як і в деяких інших, дуже рідкісних випадках, що стосуються славетних постатей нашої історико-археологічної науки (В. Б. Антонович, В. П. Петров), ми змушені розшифровувати, спеціально виявляти та репрезентувати в сучасних умовах і форматах, приховані від безпосереднього очевидного бачення деталі, ключові положення, застосовані методики, мобілізовані вченим масиви джерел. Вони не лежать на поверхні, не нарочито підкреслені і «приховані» не спеціально, а лише завдяки надзвичайній і непоказній скромності цих справжніх супер-вчених. Ця ж скромність базувалася на глибинній культурі особистості та величезному обсязі знань, досвіду і спокійному розумінні дослідниками значення як власного доробку, так і тих завдань, які ще потрібно й цікаво вирішити.

Якщо спробувати вмістити головну ознаку, якість і спрямованість наукового доробку дослід-

М. П. Кучера під час розвідки на Полтавщині. Лубенський р-н, серпень—вересень 1986 р. (Особистий архів О. Магдіка)

М. П. Кучера, П. С. Пеняк та Ю. М. Малєєв. Верецький перевал, Закарпаття, 1978 р. (НА ІА НАН України, ф. 40)

ника в одне речення, то все своє життя Михайло Петрович невтомно, свідомо, і, головне, — винятково результативно працював для постійного кількісного і якісного приросту джерельної бази та обсягу знань. Усвідомлене розуміння необхідності розвитку наукової джерельної бази та дослідницький інтерес справжнього вченого потребували не просто кількісного збільшення, а, по можливості, — максимально вичерпного охоплення всього об'єкту дослідження, усієї потенційно доступної його множини. Маємо відповідально стверди ти, що принаймні двічі в житті Михайла Петровича такі завдання були ним поставлені та успішно виконані. Мова йде про вичерпне, зведене й закінчене дослідження давньоруських городищ України та Змійових валів (Кучера 1987; 1999).

В попередній статті ми висвітлювали віхи історії створення, обсяг і можливості тієї джерельної бази, яку сформував і використовував М. П. Кучера у своїх дослідженнях (Томашевський, Борисов 2017, с. 83—85, табл. 1—2). Акцент ми робили на географічній та хронологічній широті, а також, на кількісних параметрах зібраної та організованої джерельної бази давньоруських та середньовічних пам'яток. За 50 років безперервної польової діяльності Михайло Петрович охопив власними дослідженнями практично всі землі Руси-України, князівства і волості, ключові природні зони Лісостепу та Полісся та основні історичні річкові басейни (Томашевський, Борисов 2017, рис. 3). Вчений був активно залучений у дослідженнях (розкопках і розвідках) більшості основних князівських та волосних, адміністративних й просто укріплених центрів Київської, Волинської, Галицької, Переяславської та Чернігівської земель. Феноменально працююча пам'ять про обстежені пам'ятки, виявлені комплекси та артефакти, досконале знання літописних подій сформували унікальний осо-

С. Д. Крижицький, М. М. Кучінко та М. П. Кучера. Верецький перевал, Закарпаття, 1978 р. (НА ІА НАН України, ф. 40)

Святкування ювілею М. П. Кучери (в центрі), ліворуч Є. В. Махно та Г. М. Бузян. Переяслав, 1982 р. (Особистий архів Г. М. Бузян)

бистий науковий простір і визначили глибоко усвідомлений вибір дослідником найбільш важливих та актуальних проблем для постійного подальшого спеціального вивчення і все більш аргументованого осмислення.

Науковець детально і глибоко досліджує в різних історико-географічних регіонах та історико-соціальних організмах *усі основні типи давньоруських населених пунктів* — від столичних урбогігантів, центральних міст і до найменших укріплених і неукріплених поселень.

Городища — опорні пункти й центральні місця в давньоруській системі заселення, і, звісно, — вузли археологічної карти. Тут, у фортифікованих вузлах міцності й округових зосередженнях концентрувалися різні групи населення та адміністративні, соціальні, господарські функції. Це означає, що розпочинати збір археологічної карти і реконструкцію систем заселення логічно саме з городищ. Суттєво важливо, що городища є наземними видимими об'єктами і слугують певними реперами давньоруської присутності у відповідному мікрорегіоні. Значна частка давньоруських укріплених пунктів вже була відому за археологічними зведеннями, сформованими на рубежі XIX—XX ст. М. П. Кучера розпочав із перевірки наявної інформації про укріплені пам'ятки давньоруського часу, з'ясовував ключові параметри та характеристики городищ. Потім, за можливості, виявляє та досліджує округи городищ із супутніми комплексами археологічних пам'яток — посадами, селищами, могильниками.

Давньоруські *селища* також були у фокусі уваги дослідника. Ще в першій редакції узагальнюючого третього тому «Археологія Української РСР» саме Михайло Петрович готує *розділ* про селища (Кучера 1975). Він підсумовує всі відомі тоді знання про неукріплені давньоруські поселення. Спеціальне цілеспрямоване, широке і ґрунтовне вивчення неукріплених поселень розгорнеться лише у 1980—1990-х рр.

Хронологічна широта професійного вивчення вченого також незвично широка — від слов'янських поселень племінної доби, усіх етапів давньоруської історії до старожитностей ординської та литовсько-руської доби, а також усіх періодів пізнього середньовіччя. До цього варто додати, що М. П. Кучера не тільки прекрасно розбирався в особливостях різновидів старожитностей *мідного* та *раннього залізного віку* Лісостепу та Полісся, які підстилали давньоруські шари численних пам'яток, але і присвятив їх вивченню та аналізу спеціальні публікації (напр.: Кучера 1976).

У наших роботах, присвячених вивченню та оцінці ступеню археологічної дослідженості територій та історико-соціальних організмів (Томашевський 2017; 2019), ми аргументовано показали тісний логічний та практичний зв'язок між свідомою діяльністю з вивчення старожитностей відповідного регіону та неминучою необхідністю збору та складання максимально вичерпно повної і детальної *археологічної карти* обраної території. Приклад Михайла Петровича блискуче підтверджує наше спостереження. Зібрана й опублікована за його керівництва й безпосередньої участі карта давньоруських археологічних пам'яток Середнього Подніпров'я (Кучера и др. 1984) є взірцевою і новаційною не тільки для свого часу, але й сьогодні, а значення цієї монографії тільки зростає з плином часу. Те саме повною мірою стосується і археологічних карт та пов'язаних із ними таблиць (за своєю суттю — баз даних) підготовлених до узагальнюючих монографій, присвячених давньоруським городищам та Змійовим валам Руси-України (Кучера 1987; 1999).

Безпрецедентній просторовий, кількісний та якісний вимір проведених Михайлом Петрови-

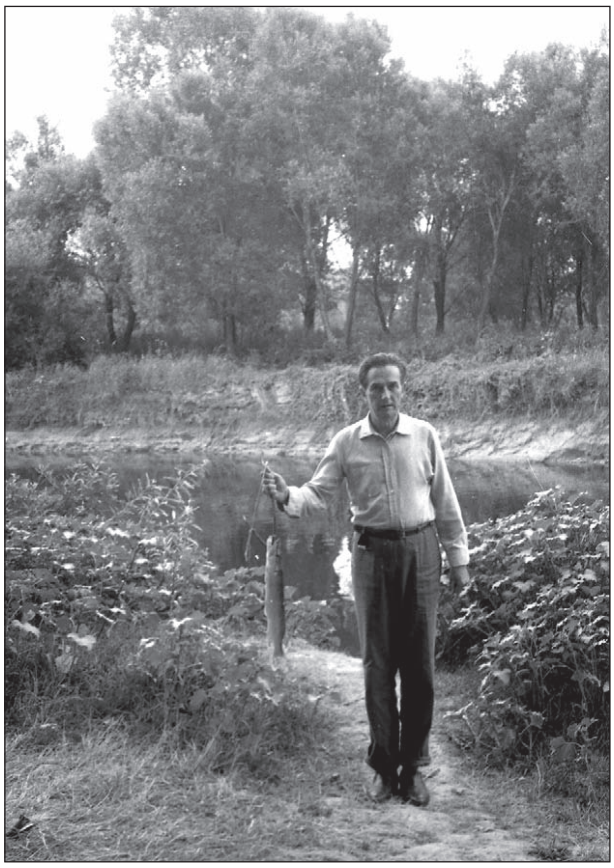

М. П. Кучера на р. Сула. Експедиція «Змійові вали», 1987 р. (НА ІА НАН України, ф. 64)

чем досліджень визначив ширину, глибину та наукове значення хронологічних визначень і типологічних узагальнень ученого. Відвідування і детальне обстеження в різні роки (часто — кількаразове) сотень і сотень давньоруських пам'яток у різних землях і населених пунктах Руси-України зі своїми особливими літописними історіями, подіями і фактами дозволило Михайлу Петровичу осмислити і сформулювати вірогідні типологічні схеми давньоруських городищ і фортифікації загалом, а також побудувати обґрунтовану схему датування давньоруської та середньовічної гончарної кераміки.

У спеціальній спільній статті, вміщеній у цьому ж виданні, ми намагаємося дослідити й показати етапи та особливості роботи М. П. Кучери з керамічним матеріалами та їх ключові результати. Успішно діюча й понині схема еволюційного розвитку гончарної кухонної кераміки та її хронологічні параметри розроблялася і вдосконалювалася вченим у результаті тривалої, копіткої і структурованої обробки величезних масивів керамічних артефактів, які походили з багатьох сотень пам'яток, особисто обстежених і проаналізованих дослідником. Детальні дослідження масових керамічних артефактів із різних земель Руси-України та середньовічної Європи дозволили вченому виділити деякі специфічні типи кухонної кераміки давньоруської доби та аргументовано пов'язати їх із присутністю в різних частинах Руси-України та Київської землі населення, пов'язаного з згаданими у літописах переселенцями польського походження, а також із представниками етносів осілих на Поросі номадів.

М. П. Кучера виявив, виділив та вперше опублікував *ознаки і зразки післямонгольського посуду*, що слугувало започаткуванню не тільки окремої галузі наукових досліджень, але й заклало основу наукового вивчення середньовічних старожитностей України, які поруч із давньоруською тематикою також залишалися об'єктом наукового інтересу вченого протягом усього його життя.

Десятиліттями Михайло Петрович працював, збираючи та аналізуючи інформацію про *давньоруські городища* території України. Переважну частину із 670 врахованих та опублікованих ним пам'яток [1], дослідник обстежив особисто. У книзі, запланованій свого часу як докторська монографія, дослідник виклав типологічні варіанти класифікації давньоруських городищ, побудованої на комбінації топографічних умов та планувальної структури й характеру оборонних споруд. Окремі розділи дослідження присвячені конструкції оборонних споруд та характеру забудови городищ. Найважливіші аналітичні частини цієї непересічної монографії висвітлюють основні етапи оборонного будівництва і функціональні особливості укріплень у зв'язку з історію і особливостями розвитку суспільних організмів різних земель Руси-України. Дослідник виділив і охарактеризував основні територіальні групи городищ літописних племен, а також сформував окремі підрозділи, у яких дослідив городища кінця X — першої половини XI ст. та городища після-племінного часу (Кучера 1999).

1. На жаль, монографія «Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем» побачила світ уже після відходу М. П. Кучери у вічність. З документів особової справи відомо, що вчений працював над цією темою в 1974 р., а фактично ця робота розпочалась ще раніше, — з середини 1960-х рр. (Особова… 1957—1999). Рукопис монографії, переданий дослідником до друку незадовго до смерті, з великою долею ймовірності, за опосередкованими даними, був створений за десятиліття до того. Михайло Петрович, за моїми спогадами вагався і сумнівався в необхідності публікації цієї роботи. Він вважав, що рукопис, пролежавши надто довго, потребував доопрацювання в аспекті доповнення природньо збільшеної за цей час джерельної бази, а також можливої корекції певних тематичних положень. Тим не менше, дуже важливо, що ця монографія все ж була надрукована, тим більше — у складних умовах і за обмежених ресурсів 1990-х рр. Нам не відомі, поки що, документально обставини, які зумовили таке відтермінування на десятиліття оприлюднення готової та змістовної роботи. З огляду на деякі усні свідчення, ми схильні вважати, що основним чинником стала суто суб'єктивна позиція осіб із тодішнього керівництва Інституту та профільного відділу. — *А. Т.*

М. П. Кучера за вивченням та фіксацією кераміки. смт Стеблів, експедиція «Змійові вали», 1981 р. (Фото надане Т. М. Кучерою)

Змійові вали стали іншим безпрецедентним проєктом, який Михайло Петрович особисто й самостійно сформулював, розробив методичні та організаційні засади і блискуче реалізував. Учений, маючи унікальний особистий досвід багатодесятилітніх розвідок і вивчення середньовічних укріплень зміг спланувати, організувати та здійснити тривале, методично новаторське дослідження Змійових валів — археологічних пам'яток унікального типу. За 12 років експедиція М. П. Кучери обстежила 23 Змійові вали, що складали 9 оборонних ліній, загальною довжиною більше 900 км. Михайло Петрович розробив та реалізував послідовність спеціальних прийомів археологічних досліджень таких специфічних пам'яток, яка дозволила визначати конструкції та датування певних ділянок валів. Ця система включала знімання і нівелювання контурних профілів валів та ровів, закладання десятків траншей та розрізів зі стратиграфічними профілями, закладання в спеціально обраних місцях ділянок валів розкопів тіла насипів для визначення типу їх дерево-земляних конструкцій. Крім важливих стратиграфічних та планіграфічних спостережень були знайдені унікальні датуючі археологічні артефакти, які однозначно вказували виключно на давньоруський час виникнення і функціонування Змійових валів. Детальне рукотворне точне картографування валів, поєднане з аналізом стратиграфічних, будівельних і хронологічних даних дозволило М. П. Кучері чітко встановити час та обставини створення та спосіб функціонування системи оборони давньоруської Київської землі проти номадів. Цей багато десятилітній цикл досліджень і титанічна праця Михайла Петровича на чолі невеликої групи співробітників закономірно увінчалися публікацією об'ємної монографії (Кучера 1987) і блискучим захистом докторської дисертації наступного року. Унікальність Змійових валів, як наукового дослідницького проєкту, полягала крім усього іншого ще й у тому, що об'єкт і предмет був виявлений і досліджений весь, у повному обсязі, виключно за рахунок особистої фізичної участі і величезної праці його автора.

Цілком зрозуміло, що такий величезний досвід і обсяг знань, здобутих під час досліджень давньоруських укріплень та Змійових валів природним чином зробили Михайла Петровича безперечним і головним авторитетом у вивченні та осмисленні середньовічної *фортифікації та військової справи*. Так чи інакше, він торкається цієї тематики в низці своїх різночасових публікацій. У власноруч складеному в 1999 р. прижиттєвому списку наукових робіт, що нині зберігається в особовому фонді НА ІА НАН України, М. П. Кучера під номером № 90 вказав рукопис «Військова справа Київської Русі». Як свідчить цей документ, монографія, обсягом 6 д. а. написана російською мовою, у 1991 р. була передана до Редакційно-видавничої ради Інституту археології. Причини, через які рукопис так і не вийшов друком, залишаються незрозумілими. На превеликий жаль, на сьогодні нам так і не вдалося знайти рукопис цієї роботи.

Наукова діяльність Михайла Петровича не обмежувалася лише окресленими нами вище основними тематичними напрямами. Неодноразово відмічалося, що численні охоронні паспорти на давньоруські пам'ятки, створені М. П. Кучерою є взірцевими й досі працюючими документами. Його неймовірні працездатність та виконавча відповідальність не могли не бути використані керівництвом Інституту археології. Як вже зазначалось, тривалий час вчений очолював Відділ польових досліджень — його керівництво цим підрозділом прийшлося на часи найбільш потужної діяльності численних наукових та новобудовних експедицій на тере-

нах України. Довготривале головування в Координаційній раді, яка узгоджувала тематику археологічних досліджень в Україні та в близькому зарубіжжі, дозволяло отримати знання і розуміння основних напрямів розвитку та проблем вітчизняної археології. Крім додаткового важкого навантаження ці обов'язки робили Михайла Петровича, імовірно, найбільш поінформованим науковцем про стан, проблеми та напрями розвитку археологічних досліджень України.

Панорамно обізнаний та одночасно енциклопедично ерудований, найбільш компетентний учений, невтомний у своїй жадобі досліджень і пошуків. Таким ми знали, поважали й любили Михайла Петровича Кучеру.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2022. Життєвий шлях і наукова спадщина В. А. Богусевича. *Археологія і давня історія України*, 2 (43), с. 5-17.

Ананьев, И. М., Гришин, М. Г. и др. (сост.). 1975. *Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза: Сборник*. Москва: Воениздат.

АЮЗР 1871. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. I, т. IV: Акты об унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648—1798). Киев: Университетская типография.

Богусевич, В. А. 1950. *Археологические раскопки на Киево-Подоле в 1950 г. Отчёт о работе Подольского отряда экспедиции Большой Киев*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1950/1б.

Богусевич, В. А. 1954. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. *Археологія*, IX, с. 42-53.

Боровський, Я. Є. 2003. «Археологія Української РСР». В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 136.

Вітрик, І. С. 2017. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 213-222.

Вовrентович, Н. 2014. *Как на территории Наровлянского района появились немецкие, латышские, чешские, украинские поселения?* (online). Наровлянский районный исполнительный комитет. Режим доступу: http://narovlya.gov.by/ru/nar-pripyat/view/kak-na-territorii-narovljanskogo-rajona-pojavilis-nemetskie-latyshskie-cheshskie-ukrainskie-poselenija-11723/ (Дата звернення 25 липня 2022).

Кривошея, В. В. 2012. *Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк*. 1. Київ: Пріорітети.

Крушельницька, Л. І. 2016. Кучера Михайло Петрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 16: Куз—Лев. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 309.

Кухарчук, Ю. В. 2015. Єфименко Петро Петрович (1884—1969). В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 300-304.

Кучера, М. П. 1953. *Отчёт о раскопках на городище Плиснеск в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/5.

Кучера, М. П. 1975. Селища. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3^ Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 295-297.

Кучера, М. П. 1976. Городища милоградской культуры в Киевском Полесье. *Археология*, 20, с. 88-94.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ. ІА НАН України.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А., Смиленко, А. Т., Орлов, Р. С., Иченская, О. В. 1984. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П., Юра, Р. О. 1974. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню «Змійових валів» у 1974 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/14-а.

Кучера… 2015. Кучера Михайло Петрович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 485-486.

Літвін, Г. 2016. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569—1648)*. Київ: Дух і Літера.

Малиновский, Г. В. 2001. Сапёрные армии и их роль в Великой Отечественной войне. *Военно-исторический архив*, 2 (17), с. 146-188.

Малиновский, Г. В. 2005. *Бригады инженерных войск Красной Армии 1941—1945 гг.* Москва: Патриот.

Маляров, В. Н. 2000. *Строительный фронт в годы Великой Отечественной войны. Создание стратегических рубежей и плацдармов для обеспечения оборонительных операций вооружённых сил в годы войны 1941—1945 гг.* Санкт-Петербург: Военно-инженерный университет.

Марцэлеў, С. В. 2005. *Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя*. Т. 2, кн. 2: Гомельская вобласць. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя.

Монографія… 2022. *Монографія «Археологія Української РСР» в трьох томах, опублікована в 1971—1975 роках* (online). Комітет з Державних премій України в галузі науки і техніки. Режим доступу: http://www.kdpu-nt.gov.ua/uk/content/monografiya-arheologiya-ukrayinskoyi-rsr-v-troh-tomah-opublikovana-v-1971-1975-rokah (Дата звернення 25 липня 2022).

Моця, О. П., Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2010. До ювілею відділу давньоруської та середньовічної археології. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 22-28.

Особова… 1947—1952. *Особова справа студента М. П. Кучери*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Архів. Відділ діловодства, спр. 33).

Особова… 1957—1999. *Особова справа Кучери Михайла Петровича*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 3-ос., «К».

Пичуков, В. П. 2008. Малые диаспоры в трансформирующемся социокультурном процессе. В: Пичуков, В. П. (ред.). *Малые диаспоры Гомельшины в 20—30-е годы XX века. Аналитические материалы и документы Государственного архива Гомельской области*. Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, с. 4-75.

Пичуков, В. П. 2009. Немецкая диаспора белорусского Восточного Полесья в начале XX в.: выходцы из

Украины в контексте эпохи. *Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины*, 4 (1), с. 168-174.

Пичуков, В. П. 2016. Волынь в судьбе немецкой общины белорусского восточного Полесья. В: Костюк, М. П. (ред.). *Німці в історії Волині. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1—2 жовтня 2015 р.* Луцьк: Твердиня, с. 110-119.

Пичуков, В. 2018. *История чешской диаспоры на Гомельщине* (online). Гомель: Правда Гомель. Режим доступу: https://gp.by/novosti/obshchestvo/news176655.html (Дата звернення 25 липня 2022).

Свинтицкий, Ф. А. 2019. Участие инженерных частей в освобождении Могилева. В: Бацюкоў, А. М., Пушкін, І. А. (уклад.). *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць. Зборнік навуковых артыкулаў удзельнікаў XI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (20—21 чэрвеня 2019 г., г. Магілёў).* Магілёў: МДУХ, с. 231-237.

Томашевський, А. П. 2017. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 240-285.

Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

Цирлин, А. Д., Бирюков, П. И., Истомин, В. П., Федосеев, Е. Н. 1970. *Инженерные войска в боях за Советскую Родину*. Москва: Воениздат.

Юра, Р. А. 1953. *Отчёт Колодяжинского отряда Волынской экспедиции за 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/5б.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 2022. Zhyttievyi shliakh i naukova spadshchyna V. A. Bohusevycha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (43), s. 5-17.

Ananev, I. M., Grishin, M. G. i dr. (sost.). 1975. *Prikazy Verkhovnogo Glavnokomanduiushchego v period Velikoi Otechestvennoi voiny Sovetskogo Soiuza: Sbornik*. Moskva: Voenizdat.

AIuZR 1871. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. Ch. I, t. IV: Akty ob unii i sostoianii pravoslavnoi tserkvi s poloviny XVII veka (1648—1798). Kiev: Universitetskaia tipografiia.

Bogusevich, V. A. 1950. *Arkheologicheskie raskopki na Kievo-Podole v 1950 g. Otchet o rabote Podolskogo otriada ekspeditsii Bolshoi Kiev*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1950/1b.

Bohusevych, V. A. 1954. Arkheolohichni rozkopky v Kyievi na Podoli v 1950 r. *Arkheolohiia*, IX, s. 42-53.

Borovskyi, Ya. Ye. 2003. «Arkheolohiia Ukrainskoi RSR». In: Smolii, V. A. (ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. 1: A—V. Kyiv: Naukova dumka, s. 136.

Vitryk, I. S. 2017. Z istorii arkheolohichnoho vyvchennia terytorii Zhytomyrshchyny v ramkakh pidhotovky «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury narodiv SRSR» 1985—1990 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 213-222.

Vovrentovich, N. 2014. *Kak na territorii Narovlianskogo raiona poiavilis nemetskie, latyshskie, cheshskie, ukrainskie poseleniia?* (online). Narovlianskii raionnyi ispolnitelnyi komitet. Rezhim dostupu: http://narovlya.gov.by/ru/narpripyat/view/kak-na-territorii-narovljanskogo-rajona-pojavilis-nemetskie-latyshskie-cheshskie-ukrainskie-poselenija-11723/ (Data zvernennia 25 lipnia 2022).

Kryvosheia, V. V. 2012. *Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pam'iati. Chernihivskyi polk*. 1. Kyiv: Prioritety.

Krushelnytska, L. I. 2016. Kuchera Mykhailo Petrovych. In: Dziuba, I. M. (ed.). *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. 16: Kuz—Lev. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, s. 309.

Kukharchuk, Yu. V. 2015. Yefymenko Petro Petrovych (1884—1969). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 300-304.

Kuchera, M. P. 1953. *Otchet o raskopkakh na gorodishche Plisnesk v 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/5.

Kuchera, M. P. 1975. Selyshcha. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Dovzhenok, V. Y. (ed.). Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 295-297.

Kuchera, M. P. 1976. Gorodishcha milogradskoi kultury v Kievskom Polese. *Arkheolohiia*, 20, s. 88-94.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv. IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V., Beliaeva, S. A., Blazhevich, N. V., Gorishniy, P. A., Smilenko, A. T., Orlov, R. S., Ichenskaya, O. V. 1984. *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Kuchera, M. P., Yura, R. O. 1974. *Zvit pro robotu ekspedytsii po doslidzhenniu «Zmiiovykh valiv» u 1974 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/14-a.

Kuchera… 2015. Kuchera Mykhailo Petrovych. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 485-486.

Litvin, H. 2016. *Z narodu ruskoho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569—1648)*. Kyiv: Dukh i Litera.

Malinovskii, G. V. 2001. Sapernye armii i ikh rol v Velikoi Otechestvennoi voine. *Voenno-istoricheskii arkhiv*, 2 (17), s. 146-188.

Malinovskii, G. V. 2005. *Brigady inzhenernykh voisk Krasnoi Armii 1941—1945 gg.* Moskva: Patriot.

Maliarov, V. N. 2000. *Stroitelnyi front v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Sozdanie strategicheskikh rubezhei i platsdarmov dlia obespecheniia oboronitelnykh operatsii vooruzhennykh sil v gody voiny 1941—1945 gg.* Sankt-Peterburg: Voenno-inzhenernyi universitet.

Marcelieў, S. V. 2005. *Harady i vioski Bielarusi: Encyklapiedyja*. T. 2, kn. 2: Homieeskaja voblasж. Minsk: Bielaruskaja Encyklapiedyja.

Monohrafiia… 2022. *Monohrafiia «Arkheolohiia Ukrainskoi RSR» v trokh tomakh, opublikovana v 1971—1975 rokakh* (online). Komitet z Derzhavnykh premii Ukrainy v haluzi nauky i tekhniky. Rezhym dostupu: http://www.kdpu-nt.gov.ua/uk/content/monografiya-arheologiya-ukrayinskoyi-rsr-v-troh-tomah-opublikovana-v-1971-1975-rokah (Data zvernennia 25 lypnia 2022).

Motsia, O. P., Tomashevskyi, A. P., Pavlenko, S. V. 2010. Do yuvileiu viddilu davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 22-28.

Osobova… 1947—1952. *Osobova sprava studenta M. P. Kuchery*. Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka (Arkhiv. Viddil dilovodstva, spr. 33).

Osobova… 1957—1999. *Osobova sprava Kuchery Mykhaila Petrovycha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 3-os., «K».

Pichukov, V. P. 2008. Malye diaspory v transformiruiushchemsia sotsiokulturnom protsesse. In: Pichukov, V. P. (ed.). *Malye diaspory Gomelshiny v 20—30-e gody XX veka. Analiticheskie materialy i dokumenty Gosudarstvennogo arkhiva Gomelskoi oblasti*. Gomel: GGTU im. P. O. Sukhogo, s. 4-75.

Pichukov, V. P. 2009. Nemetskaia diaspora belorusskogo Vostochnogo Polesia v nachale XX v.: vykhodtsy iz Ukrainy v kontekste epokhi. *Izvestiia Gomelskogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny*, 4 (1), s. 168-174.

Pichukov, V. P. 2016. Volyn v sudbe nemetskoi obshchiny belorusskogo vostochnogo Polesia. In: Kostiuk, M. P. (ed.).

Nimtsi v istorii Volini. Materiali Mizhnarodnoï naukovo-praktichnoï konferentsiï. Lutsk, 1—2 zhovtnia 2015 r. Lutsk: Tverdinia, s. 110-119.

Pichukov, V. 2018. *Istoriia cheshskoi diaspory na Gomelshchine* (online). Gomel: Pravda Gomel. Rezhim dostupu: https://gp.by/novosti/obshchestvo/news176655.html (Data zvernennia 25 lipnia 2022).

Svintitskii, F. A. 2019. Uchastie inzhenernykh chastei v osvobozhdenii Mogileva. In: Baciukoŭ, A. M., Puškin, I. A. (uklad.). *Historyja Mahiliova: minulaje i suuasnasž. Zbornik navukovych artykulaŭ udzieenikaŭ XI Mižnarodnaj navukovaj kanfierencyi (20—21 uervienia 2019 h., h. Mahilioŭ)*. Mahilioŭ: MDUCh, s. 231-237.

Tomashevskyi, A. P. 2017. Istoriia ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennia litopysnoi Ovrutskoi volosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 240-285.

Tomashevskyi, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.

Tomashevskyi, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoryko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

Tsirlin, A. D., Biriukov, P. I., Istomin, V. P., Fedoseev, E. N. 1970. *Inzhenernye voiska v boiakh za Sovetskuiu Rodinu*. Moskva: Voenizdat.

Iura, R. A. 1953. *Otchet Kolodiazhinskogo otriada Volynskoi ekspeditsii za 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/5b.

A. P. Tomashevskyi, S. V. Pavlenko, A. V. Borisov

BIOGRAPHY OF M. P. KUCHERA IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF MOTHERLAND ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

This year marks the centenary of the birth of Mykhailo Petrovych Kuchera, and this date allows turning again to the analysis and comprehension of the scholar's rich scientific experience and heritage. In 1950, while still a student and a front-line soldier, Mykhailo Petrovych already as a draftsman participated in the work of the Podil detachment of the Great Kyiv Expedition under the leadership of V. A. Berezovets. M. P. Kuchera's skill to draw plans and profiles like an expert determined in many ways the features of his field methodology and a high qualitative level of documentation processing. Starting from the 1950s, he had been conducting field research for more than 50 years throughout Ukraine. Analysis M. P. Kuchera's field activities with the help of GIS specially developed by the authors and the database of field reports of the scholar, reveal the widest geography of his research, as he examined and recorded 500 archaeological sites. Most of his force and time (20 seasons) M. P. Kuchera devoted to the exploration of annalistic Kyiv Land. The scholar paid most attention to the study of Old Rus fortification and hill-forts. By the end of the 1970s, he had prepared a monographic study of Old Rus hill-forts in Ukraine published unfortunately after his death in 1999. Since 1974, Mykhailo Petrovych headed an expedition for 12 years which aim was to identify, documentary record, and archaeologically and reliably date the legendary Zmiiv ramparts of the Dnipro River middle region. It was found out that 23 Zmiiv ramparts grouped into 9 lines, have a length of almost 1000 km and were built in the Old Rus period for protection from the nomads. Serial concrete irrefutable constructive, stratigraphic, and archaeological evidence of the time of creation and purpose of rampart lines were revealed. The implementation of such a long, large-scale, and significant project is a real scientific feat of the scientist. Mykhailo Petrovych is also highly respected as a creator of the Old Rus ceramics' typology and chronology, and as the first person who singled out and described the post-Mongolian ceramics. The scholar made a great contribution to the study of the complex et hnocultural structure of the Rus-Ukrainian population. M. P. Kuchera's theoretical concepts, applied practical scientific research methods, and scientific heritage as a whole, need a special comprehensive study and further development.

Keywords: M. P. Kuchera, Old Rus fortifications, hill-forts, wood and earthmen Zmiiv and Trajan's ramparts, archaeological sites, typology and chronology of Ancient Rus ceramics, archaeological prospecting, scientific heritage, science of science.

Одержано 30.07.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem, Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PAVLENKO Serhii, Research Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3138-5746, e-mail: pavlenko@iananu.org.ua.

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TOMASHEVSKYI Andrii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail: tomashevsky@ukr.net.

УДК [902:929](477)

І. С. Вітрик

СПОГАДИ ПРО МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА КУЧЕРУ

Згадуючи Михайла Петровича Кучеру, дуже важко виокремити основне, настільки багатогранною він був особистістю. Безперечно, непересічна особа, людина науки, занурена в улюблену професію — археологію, яка стала сенсом його життя й якій він віддавав себе повністю. Михайло Петрович був уособленням унікального поєднання «кабінетної» археології та її польової складової, одночасно ставши блискучим теоретиком і досвідченим практиком, що спеціалізувався на вивченні середньовічних пам'яток і досягнув в цій царині насправді енциклопедичних знань. Кожний, кому пощастило спілкуватися із Михайлом Петровичем, мав змогу особисто у цьому пересвідчитися. Про те саме свідчать і науковий доробок вченого, і (на сьогодні) більше десяти публікацій, присвячених безпосередньо М. П. Кучері — це нотатки до його ювілеїв (До 70-річчя… 1992; Томашевський 2012; Томашевський, Борисов 2017), слова пам'яті (Пам'яті… 1999; Михайло Петрович… 1999; Сагайдак 2000), біографічні довідки в енциклопедичних виданнях чи на інформаційно-просвітницьких ресурсах (Мезенцева 1997; Кучера… 2015; 2022c; Крушельницька 2016, Бузян 2019), серед яких статті в українській та російськомовній Вікіпедії (Кучера… 2022a; 2022b), роботи, в яких розглянуті різноманітні напрямки наукової діяльності вченого (Іванченко, Моця 2012; Павленко, Томашевський 2017; Моця 2017; Томашевський, Борисов 2017). Згадані публікації розповідають про факти біографії та розкривають різні аспекти його постаті, в основному як талановитого і оригінального ученого та скромну і працьовиту людину. Але не менш цікавим, як на мене, є те, що досі лишалося «за кадром». Мені пощастило певний час працювати під керівництвом Михайла Петровича, знаходитись з ним в одному робочому кабінеті та разом перебувати в археологічних експедиціях. То ж дозволю собі оприлюднити декілька спостережень як про самого М. П. Кучеру, так і про атмосферу, в якій ми працювали.

Розпочавши роботу в січні 1985 р. в штаті Інституту археології АН УРСР, який на той час локально знаходився на території київського Видубецького монастиря (вул. Видубецька, 40), я потрапила у групу з вивчення Змійових валів відділу польових досліджень. Обидва підрозділи очолював М. П. Кучера, також він був головою Польового комітету. Відділ займався оформленням «Відкритих листів» та прийомом звітів за результатами польових робіт. До складу відділу входив сектор джерелознавства, що ввібрав у себе археологічні фонди і науковий архів Інституту археології.

Тоді у групі по вивченню Змійових валів або, як її зазвичай називали «групі Кучери», нараховувалося шість осіб, включаючи керівника. В середині 1980-х рр. група, окрім продовження досліджень валів Середнього Подніпров'я, вже долучилася до виконання завдання з підготовки всесоюзного видання «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», що полягало в узагальненні відомостей про пам'ятки археології Житомирської області, подальшому їх уточненні та, за можливості, виявленні нових об'єктів (Вітрик 2017a). Трохи згодом, впродовж 1988—1990 рр., «групу Кучери» переорієнтували на вивчення Траянових валів (Кучера 1992) на територіях Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей.

Завжди особливе значення керівником групи надавалося дослідженню об'єктів безпосередньо на місцевості в польових умовах. В експедиції ми знаходились разом майже цілодобово про-

© І. С. ВІТРИК, 2022

тягом декількох місяців кожного року і мали, без перебільшення, унікальну можливість спостерігати за професійними навичками «шефа», переймати їх та застосовувати на практиці. Характерною рисою нашої експедиції була значна мобільність — за сезон ми змінювали декілька дислокацій табору, і це не враховуючи практично щоденних маршрутів археологічних розвідок, інколи доводилось проходили до десятка кілометрів на день. Головна мета роботи полягала у картографуванні траси валів, знятті їх профілів, а також визначенні місць розрізів, де закладалися траншеї-розкопи для з'ясування особливостей внутрішніх конструкцій пам'яток. Такі траншеї розбивалися перпендикулярно трасі валу, що давало можливість відтворити найбільш повну картину внутрішньої будови (зупиняюсь на цьому, бо деякі дослідники розташовували розрізи по лінії північ—південь, спотворюючи правильне розуміння конструкції валів та ровів перед ними). Плани городищ, траси валів, креслення розрізів були настільки довершеними, що сприймалися як витвори мистецтва, зберігаючи математичну точність. Одного разу, допомагаючи робити зйомку траси валу, яку М. П. Кучера проводив за масштабами власних кроків, я вперше стикнулася з неточностями радянських географічних карт. Тож знімаючи один з планів, Михайло Петрович звернув увагу на похибку загально географічної мапи Полтавської області в передачі напрямку магістралі дороги. Спочатку я не могла повірити в реальність подібного (невже нас можуть дурити?!), але згодом неодноразово сама стикалася з подібними «неточностями» на випущених в СРСР мапах. Слід сказати, що дістати якісну топографічну (військову) карту тоді було майже неможливим. Зазначені мапи зберігалися у так званому Першому відділі Інституту археології і доступ до них був обмеженим. Навіть після здачі наукових статей до друку, всі вони проходили через «Головліт», й особливо прискіпливо ставилися до публікацій, що містили географічні прив'язки та карти. В Інституті переповідали історію: наші колеги, перебуваючи у відрядженні за кордоном у капіталістичній країни (здається, в Німеччині), побачили у вільному продажі карти зняті з космосу. То, звичайно, не вірячи у власне везіння скупилися таким необхідним для археологів товаром. Проте, під час повернення на Батьківщину пильні радянські прикордонники вилучили заборонені на території СРСР речі.

Під час польового сезону склад групи збільшувався вдвічі за рахунок тимчасово оформлених працівників та водія автотранспорту, що виділявся АТП Академії наук. В першу чергу це були студенти, зокрема профільних вищих навчальних закладів, що проходили обов'язкову археологічну практику, а також відпускники, які на цей період змінювали сферу своєї діяльності. В експедиціях можна було заробити певні гроші, адже відбувалося офіційне працевлаштування. Феномен учасників археологічних експедицій ще мало вивчений, коли люди свідомо з року в рік відмовлялись від «організованого» відпочинку, присвячуючи його роботі «в полі». І це незважаючи на досить жорсткий графік роботи: ранній підйом і семигодинний робочий день з одним вихідним та досить суворими умовами проживання. Звичайно існували виключення, коли, наприклад, через дощ неможливо було працювати, але і це ставало випробуванням: речі в наметах набирали вологу, а просушити їх не було можливості. Досить часто до роботи в експедиції долучалися представники творчих професій. В «групі Кучери», мабуть, найбільш відомим серед них був український драматург, письменник, сценарист, викладач Богдан Жолдак (1943—2018). В ході роботи експедиції Михайло Петрович завжди плідно співпрацював з місцевими істориками та краєзнавцями, такими як В. О. Місяць (1911—2000), С. А. Липко (1931—1991), О. О. Тарабукін із Житомирщини, В. Ф. Воєвода з Чернігівщини, Г. П. Піонтковський з Хмельниччини та іншими, які інформували про наявні в регіонах археологічні пам'ятки та допомагали визначити їх на місцевості. Також ми спілкувалися з археологами сусідніх експедицій, локально близьких до нашого місцезнаходження. Так, три польові сезони (1985—1987) під с. Мацьківці на Сулі ми базувалися поруч з табором дослідників з Москви під керівництвом Ю. Ю. Моргунова (1947—2018), які проводили розкопки літописного міста Сніпород. І хоча Ю. Ю. Моргунов неодноразово консультувався з питань давньоруського фортифікаційного будівництва з М. П. Кучерою, потрібно зазначити про досить різні їх підходи до цієї тематики: перший продовжував розвивати ідеї П. О. Раппопорта про появу городищ з кільцевою системою валів не раніше кінця XI ст., а другий пов'язував такі укріплення з оборонним будівництвом князя Володимира на століття раніше.

Все необхідне для функціонування експедиції виписувалося безпосередньо у Інституті — намети, розкладачки, спальні мішки, посуд і, навіть, деякі продукти харчування, як то тушонка, згущене молоко, олія, дефіцит яких у СРСР був звичним явищем. Хоча М. П. Кучера завжди говорив, що якщо ми маємо хліб, сало та чай, то виживимо за будь-яких обставин. І взагалі, основний слоган нашої експедиції звучав як: «Це навіть добре, що нам погано, бо могло би бути ще гірше». Звичайно, дана фраза промовлялася з гумором.

Експедиційний наметовий табір за звичкою М. П. Кучери завжди облаштовувався подалі від населених пунктів. Фронтовик, Михайло Петрович, був невибагливим у побуті. Свій намет керівник експедиції завжди розміщував дещо осторонь від інших: через контузію, отриману в роки Другої світової війни, Михайло Петрович заважав спати оточуючим (через хропіння). З цією особливістю пов'язано декілька кумедних випадків. Завше новоприбулих до експедиції

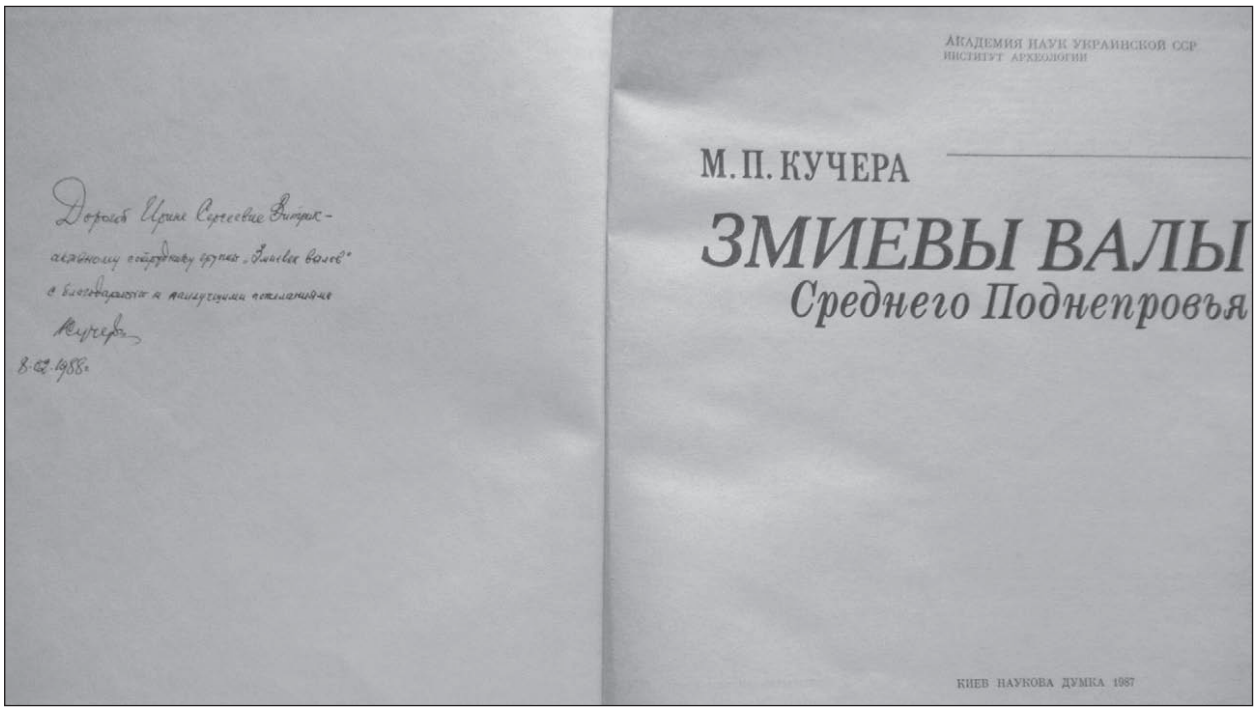
Дарчий напис на монографії М. П. Кучери

намагалися попередити про цю властивість керівника, проте не завжди це вдавалося. Одного разу Богдан Звіздецький (1958—2006) почувши вночі незрозумілі звуки (табір знаходився у лісі) вирішив, що експедицію атакують дикі кабани, і з ломакою у руках вирушив на захист людей… Також під час війни через контузію чи поранення у Михайла Петровича став погіршуватися слух. Глухота з часом лише прогресувала й зважився на операцію по відновленню слуху на одне вухо тільки після народження дочки, і то за наполягання К. С. Корнієнко.

Приготування їжі займалися чергові, додаткові продукти закуповувалися вже на місці дислокації експедиції у магазинах, на ринках чи у господарів. Після сніданку група від'їздила на обстеження і поверталася у другій половині дня, а то і надвечір. Ввечері ми всі збиралися разом: за столом чи біля вогнища. Саме біля експедиційного вогнища влітку 1987 р. ми стали першими слухачами сторінок майбутньої ґрунтовної монографії «Змиевы валы Среднего Поднепровья», яка наступного року була доопрацьована і в якості докторської дисертації через рік захищена на Вченій раді Інституту. Сторінки, якими зачитувався Михайло Петрович, дали змогу по-новому подивитися на нього, як на людину з дуже тонким почуттям гумору. Цей його образ мало в'язався із, здавалося б, дуже серйозним характером дослідника та самою суто науковою проблематикою монографії. Всі учасники робочого колективу отримали монографію з дарчими написами.

Підготовка таких ґрунтовних текстів до друку потребувала багатьох зусиль: треба було перебувати у темі фахових новинок, слідкувати за науковими дискусіями, робити сотні виписок-конспектів, що писалися від руки, а наостанок — видруковувати рукописні чернетки на друкарській машинці. Таким же чином готувалися звіти за результатами експедиційних досліджень. Тобто, значна частина роботи відбувалася безпосередньо в інститутських стінах. Михайло Петрович перебував на робочому місці практично кожного дня, незважаючи на більш вільний графік для наукових співробітників академічних установ. Як у багатьох, хто пройшов через війну, у М. П. Кучери зберіглися декілька «фронтових» звичок, як то курити цигарки «Біломорканал», проте за час нашої спільної роботи він повністю відмовився від цієї шкідливої звички. Ще однією — була звичка постійно економити папір для писання. Він писав дуже дрібним почерком, переважно на звороті використаних листків або ж, взагалі, на клаптиках паперу. Зокрема такі записи можна побачити серед власних матеріалах, які нині зберігаються в Науковому архіві Інституту археології (Особовий…).

Своїм співробітникам Михайло Петрович надавав можливість займатися науковою діяльністю, але зазначена умова залежала, звичайно, від особистого бажання підлеглих. Вчений терпляче пояснював проблемні питання історії та археології Давньої Русі, радив, яку літературу слід прочитати, допомагав у визначенні актуальних дослідницьких тем. Впродовж 1985—1990 рр. в групі працювали наступні штатні співробітники Інституту: О. В. Бітковський, І. С. Вітрик, Є. Л. Гороховський, Б. А. Звіздецький, О. А. Ісаков, О. М. Кухарська, О. П. Павличенко, П. С. Пеняк, О. В. Покляцький,

Учасники експедиції з вивчення Змійових валів під час археологічної розвідки на Полтавщині, 1987 р. Зліва направо: М. П. Кучера, А. П. Томашевський, І. С. Вітрик, Ю. І. Іванова (студентка КДУ), О. А. Магдік (водій), О. П. Павличенко. Сидить Д. С. Вітрик (студент КДУ)

В. Б. Тайнов, А. П. Томашевський. Позаочі всі ми називали його «МіхПет». В лексикон «групи Кучери» увійшло багато нестандартних слів, які часто вживав Михайло Петрович. Наприклад, «апошнія» (білоруська мова) замість «останні» новини, приказка «Ойц…» (від початкових слів недоспіваної в одній з експедицій В. К. Гончаровим пісні «Ой цвіте калина…»), «огерехт» (мабуть, від дещо зміненого слова «טנכייצעגסיו», яке на ідиші означає «чудово», а у Михайла Петровича вживалося як замінник слова «добре»).

На момент приходу до Інституту я мала досвід роботи в експедиціях, що займалися дослідженням античних пам'яток (Херсонес, Харакс) та городищ раннього залізного віку, була далека від питань давньоруської археології, на вивчення проблематики якої і став спрямовувати мене Михайло Петрович. Через те, що я мала певний досвід графічної фіксації, мене стали долучати спочатку до дублювання польових креслень при оформленні звітів, потім до зняття планів, зйомок профілів валів, а згодом — самих профілів та малювання археологічних знахідок, більшість з них складали вінця горщиків (основний матеріал для датування давньоруських пам'яток). Неодноразово згадувалось, що саме фіксація археологічних об'єктів та знахідок була «фішкою» професійної майстерності дослідника, тому до виконання таких завдань він ставився особливо прискіпливо. Як не дивно, йому дуже підходило визначення учений-одинак, складалося враження, що інколи оточуючі відволікають його від зосередженої роботи, від занурення у себе. Мабуть найбільш комфортно він відчував себе під час зйомки плану місцевості, яку намагався провести одноосібно. Він був «польовик» від Бога.

Якось я запримітила, що всі мої польові креслення М. П. Кучера додатково звіряв безпосередньо на об'єктах, переміряючи всі параметри. Спочатку я не могла зрозуміти причини такої недовіри, навіть потайки ображалася, а згодом стало ясно — він мав бути впевнений у якості кінцевого продукту, і як тільки виконана роботи стала задовольняти його вимоги, припинив перевірки та просто проставляв свій підпис на кресленні (рис. 3). Надалі навички, отримані завдяки роботі з Михайлом Петровичем, стали в нагоді під час самостійної діяльності. Увага до деталей та точність польової фіксації пройшли перевірку часом й підтвердили свою дієвість, коли ми отримали змогу порівняти експедиційні топографічні плани із сучасними космознімками (наприклад, тих же Google maps; Вітрик 2017b, с. 354, рис. 3). Це при тому, що знімалися профілі та плани за допомогою рівня, метрової рейки, розкладного метру, компасу, олівця та міліметрівки. Одного разу, для пришвидшення процесу зйомок профілів учасником експедиції, геологом за фахом, було запропоновано використовувати гірничий (геологічний) компас, що мав клінометр, за допомогою якого вимірюють кут нахилу різних об'єктів відносно гравітаційного поля Землі. Однак на практиці з'ясувалося, що для побудови профілю за отриманими вимірами, потрібно стільки ж часу, як і при роботі на самій пам'ятці.

У подальшому М. П. Кучера став спрямовувати мене на вивчення динаміки розвитку оборонного будівництва продовж значного проміжку часу з акцентом на пізньому середньовіччі. Мої перші публікації стосувалися саме цієї тематики. Хочеться згадати, підготовку однієї з них до журналу «Археологія»: я довго її писала і коли, як мені здавалося, довела текст майже до досконалості, передала роботу на ознайомлення Михайлу Петровичу. Тут почалося справжнє диво — з трьох речень виходило одне, при цьому все ставало простим, чітким і зрозумілим. Редакторська правка М. П. Кучери була настільки довершеною, що майбутня публікація (Вітрик 1991) отримала позитивну рецензію від О. В. Сухобокова, який був відомим своєю вимогливістю до наукових текстів.

У 1987 р. сталися зміни внутрішньої структури Інституту археології — відділ польових досліджень було ліквідовано, а група з вивчення Змійових валів на чолі з М. П. Кучерою увійшла до складу відділу давньоруської та середньовічної археології. Територіально ми перемістилися до будиночка на вул. Володимирська, 3. Саме тут ми довідалися багато цікавих фактів про нашого шефа. Так, розповідали, що по смерті у 1976 р. В. Й. Довженка посаду завідувача відділом давньоруської та середньовічної археології запропонували М. П. Кучері. Він відмовився, але дирекція наполягала. Тиск відбувався і по партійній лінії (дуже дієва на той час мотивація) й зрештою Михайло Петрович змушений був погодитися. Проте керівництво не врахувало таку процедуру, як погодження кандидатури у Президії АН. Подані документи відповідали усім вимогам, однак коли претенденту задали суто формальне питання про його згоду, то він чесно відповів — «ні». При всій поступливості й неконфліктності, Михайло Петрович за потреби міг наполягти на своєму.

Основні теми наших розмов стосувалися робочих питань та інститутського життя. М. П. Кучера дуже терпляче «робив з нас археологів», бо причетність до штату Інституту археології «забезпечувала лише робоче місце». Інколи він згадував минулі роки: як жив у гуртожитку АН разом з відомим нині українським філософом Мирославом Поповичем, як вивчав в аспірантурі українську мову, бо іспит з неї був обов'язковим для представників інших республік СРСР, переповідав цікаві історії з інститутського життя і майже ніколи не згадував про Другу світову війну. З інститутських історій Михайло Петрович особливо любив оповідку про те, як науковці, що спеціалізувалися на кам'яній добі, під час посиденьок у ресторані «Театральний» почали обговорювати питання датування пам'яток. Пильний офіціант, почувши іноземні слова «мадлен», «мустье», «оріньяк», «солютре», зрозумів, що має шанс викрити мережу ворожої розвідки. Офіціант одразу повідомив відповідні органи, які оперативно відреагували й затримали археологів, проте, невдовзі змушені були їх відпустити.

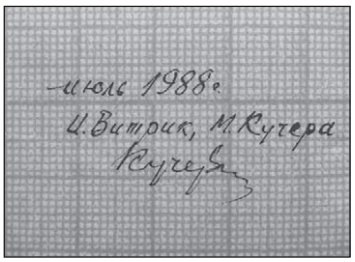

Підписи під польовим кресленням

Вчений дуже цікавився політичним життям країни. Його часто, чи не кожного дня, можна було помітити за переглядом стосу свіжих газет, а в експедиції — з радіоприймачем, притуленим до вуха. Це були часи, коли змінювався політичний устрій держави, закладалися підвалини української незалежності. Одкровеннями для тодішнього суспільства стали засідання І З'їзду народних депутатів СРСР у травні—червні 1989 р. Тоді, у приміщенні актової зали на Володимирській, 3 (нині, після перепланування будівлі не зберігся), навіть влаштували перегляд прямих трансляцій з'їзду засідань. Виступи деяких депутатів сприймалися як вибух бомби — не вірилося, що люди можуть настільки вільно висловлювати свої думки і не потрапити одразу «за грати» чи під пильний нагляд КДБ. Починалася поступова перебудова свідомості в українському суспільстві. Нам, тридцятилітнім, було важко призвичаїтись до свободи слова, а для людей поважного віку це був повний злам звичних життєвих позицій. Загалом часи були цікавими — відкривалися кордони, з'являлося багато ще недавно забороненої та засекреченої інформації, зникала цензура.

У 1992 р. я перейшла працювати до іншого підрозділу Інституту — Наукового архіву. Ми продовжували спілкуватися з Михайлом Петровичем, проте не так часто і не так тісно, бо вже мали робочі місця на різних локаціях. Проте цікавились особистими справами, здоров'ям, а також продовжували обговорювати публікацію результатів досліджень нашої експедиції.

На жаль, по досягненню пенсійного віку у середині 1990-х рр., Михайло Петрович змушений був піти з посади, хоча відчував ще сили працювати на користь археологічної науки. Він залишився науковим консультантом відділу, приймав участь у науковому житті відділу, але від активної, зокрема польової, діяльності відійшов.

Вищенаписане, звичайно, моє суб'єктивне бачення і сприйняття Михайла Петровича Кучери та деяких характеристик часу, на тлі якого відбувалася наша спільна робота. Але це дійсно щастя, коли ти мав змогу спілкуватися, обмінюватися думками і слухати поради Вчителя, власного керівника, з яким пропрацював пліч-о-пліч не один рік, і який допомагав твоєму фаховому формуванню. Можна багато ще згадати, але основним лишаються це безмежна подяка, шана і захоплення Михайлом Петровичем.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян, Г. М. 2019. 21 листопада народився Михайло Петрович Кучера (21.11.1922—4.06.1999) — відомий український археолог, дослідник археології Переяславщини. *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»* (online). Режим доступу: https://www.niez.com.ua/museums/енциклопедія-заповідника/історичний-календар/особистості/1954 (Дата звернення 26 квітня 2022).

Вітрик, І. С. 1991. Городища нижньої течії р. Сули. *Археологія*, 1, с. 90-98.

Вітрик, І. С. 2017a. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 213-222.

Вітрик, І. С. 2017b. Замчище біля села Лазарівка Брусилівського р-ну на Житомирщині. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 352-355.

До 70-річчя… 1992. До 70-річчя Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 4, с. 151-152.

Іванченко, Л. І., Моця, О. П. 2012. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Наукові записки з української історії*, 32, с. 258-262.

Крушельницька, Л. І. 2016. Кучера Михайло Петрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 16: Куз—Лев. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=52370 (Дата звернення 26 квітня 2022).

Кучера, М. П. 1992. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43-55.

Кучера… 2015. Кучера Михайло Петрович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 485-486.

Кучера… 2022a. Кучера Михайло Петрович. *Вікіпедія* (online). Режим доступу: https://ua.wikipedia.org/wiki/Кучера_Михайло_Петрович (Дата звернення 26 квітня 2022).

Кучера… 2022b. Кучера, Михаил Петрович. *Википедия* (online). Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кучера,_Михаил_Петрович (Дата звернення 26 квітня 2022).

Кучера… 2022c. Кучера Михайло Петрович. *Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Кафедра археології та музеєзнавства* (online). Режим доступу: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=378&Itemid=113 (Дата звернення 26 квітня 2022).

Мезенцева, Г. Г. 1997. Кучера Михайло Петрович. В: Мезенцева, Г. Г. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 177.

Михайло Петрович… 1999. Михайло Петрович Кучера. 1999. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 3, с. 139-140.

Моця, О. П. 2017. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Археологія*, 4, с. 74-78.

Особовий… *Особовий фонд Михайла Петровича Кучери*. НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 1—100.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2017. Післямова до статті М. П. Кучери «Городища уличів в Середньому Побужжі». *Археологія*, 4, с. 72-73.

Пам'яті… 1999. Пам'яті Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 2, с. 157.

Сагайдак, М. 2000. Михайло Петрович Кучера (1922—1999). *Ант*, 4—6, с. 111.

Томашевський, А. П. 2012. До 90-річчя Михайла Петровича Кучери (1922—1999). *Археологія*, 3, с. 138-140.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

Одержано 30.04.2022

ВІТРИК Ірина Сергіївна, старший науковий співробітник, Національний музей історії України, Київ, Україна.
VITRYK Iryna S., Senior Researcher, National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0851-3850, e-mail: vitryk5678@gmail.com.

УДК 904.23(477)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.02

А. П. Томашевський, А. В. Борисов

СЕРЕДНЬОВІЧНА КЕРАМІКА УКРАЇНИ ТА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ М. П. КУЧЕРОЮ

Статтю присвячено дослідженню поглядів М. П. Кучери на хронологію та розвиток керамічного комплексу давньоруського часу. Прослідковано становлення уявлень дослідника про еволюцію форм керамічних посудин. Здійснено реконструкцію цілісної хронологічної схеми давньоруської кераміки на основі робіт архівної та публікаційної спадщини науковця.

***Ключові слова**: кераміка, середньовіччя, хронологія, історія науки.*

У пропонованій статті ми хочемо представити наш погляд на обставини та деякі цікаві, важливі і значущі моменти у розумінні поступу ювіляра в дослідженні давньоруської кераміки. Одному з авторів пощастило працювати з М. П. Кучерою в його групі, експедиції, а потім і разом у відділі впродовж 1987—1999 рр. Це спілкування було безцінним, адже саме завдяки йому вдавалося здобувати відповіді на численні практичні та теоретичні запитання, переймати дуже важливі навички, практичні знання. Фахівці-археологи знають, що по-справжньому навчитися визначати кераміку тільки за малюнками чи текстами, — майже неможливо. Дуже важливо, коли дрібні, але такі вагомі ознаки й нюанси тобі повідомляє обізнаний та досвідчений фахівець. Тим більше такий супер професіонал, як Михайло Петрович. Форма, відхилення вінчика, товщина, поверхня, колір і всі-всі риси і дрібниці передаються із рук у руки, у прямому сенсі цього слова, адже потрібно не тільки бачити, але й відчувати ці особливості тактильно, у комплексі. Принаймні для слов’янської та давньоруської кераміки. І тільки коли Михайла Петровича не стало, прийшло відчуття і ясне усвідомлення бездонної прірви, що утворилася в давньоруській археології з його відходом у вічність. Адже поки він був із нами, завжди була можливість підійти до нього, наприклад, з проблемним для тебе вінчиком із розвідки чи розкопу, і запитати його думку. І самому вченому завжди було цікаво подивитись, іноді здивуватися, висловити свої міркування. Майже завжди в таких ситуаціях він згадував і називав, де та коли йому доводилося бачити подібні взірці. На території всієї України… і 20, чи навіть, 40 років тому! До того ж, часто додатково лунала цитата з літопису щодо цього регіону чи давньоруського населеного пункту, обставин літописної згадки та відповідного князя. Феноменальні знання й неймовірно мобілізована пам’ять! Головне, залишалося спромогтися все почуте й побачене запам’ятати та засвоїти.

На жаль, так майже завжди буває, що багато, або навіть — більшість, справді важливих запитань ми не встигаємо задати вчасно. Оскільки розуміння важливості відповідних питань і проблем теж приходить не відразу, поступово, у процесі власних пошуків і роздумів.

Практично кожна людина, що намагається з’ясувати відносне датування давньоруської або середньовічної пам’ятки, так чи інакше, звертається у своїх пошуках та дослідженнях до розробленої Михайлом Петровичем Кучерою схеми розвитку гончарної кераміки останньої чверті I тис. н. е. — першої половини II тис. н. е. Це звернення до його доробку настільки звичне й повсякчасне, що ми не завжди замислювалися над історією, обставинами, особливостями цієї визначної розробки, яка й досі є чи не найважливішим інструментом історико-археологічних досліджень України-Руси.

Підготовка до відзначення столітнього ювілею М. П. Кучери стала об’єктивною і слушною нагодою для спроби глибшого й детальнішого огляду питань, пов’язаних із розробкою дослідником

© А. П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, А. В. БОРИСОВ, 2022

успішно діючої моделі датування найбільш масового археологічного джерела середньовіччя — кераміки, зокрема — кухонних горщиків.

Наші орієнтовні (на жаль, поки що, не достатньо системні та не всеосяжні) пошуки, показують, що питання генезису, першопочатку окремо сформульованої та спеціально графічно вираженої схеми відносного датування давньоруської й середньовічної кераміки фактично не ставилося й не висвітлювалося досі в наукових дослідженнях. Вчені першої половини та середини XX ст. в оцінках хронологічної позиції окремих давньоруських пам'яток, об'єктів та комплексів, їх матеріальної культури оперували різними поняттями, використовувавши вимушено «модні» пануючі тоді визначення: дофеодальний, феодальний, класовий і т. п. Водночас у фахівців існували досить стійкі відчуття та розуміння наявності щодо більш ранніх, — племінних, ранньодержавних і більш розвинених етапів розвитку давньоруської держави та її матеріальної культури й масового повсюдного керамічного виробництва. Де, коли, хто, у якій формі, для чого саме й на якій джерельній базі осмисллено спеціально сформулював, сформував і виклав систематизовану схему розвитку давньоруської гончарної кераміки — одне з найголовніших ключових питань вітчизняної давньоруської археології, історії науки та того, що зараз вважається керамологією. В авторів є тільки тверде усвідомлення, що така схема розвитку керамічної еволюції тоді, тепер і в майбутньому, насамперед, має мати графічний, візуально виразний характер і формат.

Насправді, це цілий комплекс питань, які потребують свого дослідження і з'ясування. Їх компетентне вирішення не можливе й навіть беззмістовне поза широким і, одночасно, — глибоким вивченням контексту становлення й розвитку керамічного виробництва в Європі та Візантії кінця I — першої чверті II тис. н. е. Керамічне наймасовіше виробництво є практично ключовою ланкою культури безпосереднього життєзабезпечення (приготування, зберігання їжі, запасів провіанту, життєво необхідних рідин) й одночасно, з огляду на комплекс специфічних технологічних, естетичних та обрядових чинників і ознак, є транслятором та виразником глибинних етнокультурних традицій. Тому порівняльне вивчення синхронних і синхростадіальних етапів та особливостей керамічних комплексів європейських та середземноморських земель і етносоціальних державних утворень має в перспективі визначити місце та час виникнення відповідних форм-факторів, морфологічних та функціональних стандартів, технологічних прийомів виготовлення й оздоблення гончарної кераміки (Моця, Томашевський 2010, с. 37—39).

Заздалегідь зауважимо, що молодий вчений М. П. Кучера йшов саме таким шляхом, ретельно вивчаючи доступні тоді публікації польських, чехословацьких та угорських колег.

Михайло Петрович не є, вірогідно, першовідкривачем датуючих можливостей кераміки. Але йому належить формулювання засад і ключових постулатів еволюційного розвитку профільованих частин давньоруських гончарних посудин та максимально чітке виділення відповідних атрибутів. Ознак, які гармонійно синтезують розмірно-об'ємні параметри, особливості типів-форм у зв'язку з функціональним призначенням, морфологію виливних частин, способи і прийоми формування та їх профілювання, структуру керамічного тіста та склад і пропорцію домішок, характер і спосіб випалу, кольорові інваріанти, прийоми обробки поверхні, орнаментації та оздоблення посуду тощо. Звісно, що ця система виникла не випадково й не спонтанно, а стала одним із ключових досягнень М. П. Кучери й закономірним результатом, без перебільшення, колосальної багато десятилітньої невтомної дослідницької праці.

Зовсім не всі положення схеми еволюції давньоруської кухонної кераміки ясні однаково. З'являються нові спостереження, деякі дослідники відчувають бажання або навіть потребу в той чи інший спосіб щось вдосконалити, можливо — відкоригувати, поточнити чи деталізувати. Обставини та історія формування схеми давньоруського керамічного розвитку та відносного датування Михайла Петровича взагалі не вивчалися науково, і, на жаль, не випитувалися в нього особисто. А знаючи його легендарну скромність, уникання публічності, спостерігаючи особисто дуже рідкісні випадки, коли в експедиційних умовах нам вдавалося упросити його розповідати щось із біографії, історії експедицій або війни, можна стверджувати, що не обов'язково вдалося б дізнатися в Михайла Петровича певні моменти й обставини його роботи над проблематикою кераміки. Тим більше, що положення, про які йдеться, він формулював в окремих різночасових публікаціях: зведена робота, тим більше — монографічного плану, на жаль, відсутня.

Тому нам довелося організовувати певну дослідницьку процедуру і в незначній мірі взяти на себе відповідальність певних реконструкцій, що стосувалися біографічних і наукових обставин розробки ювіляром схеми давньоруського відносного керамічного датування, виділення певних етапів цього процесу. Продовжуючи розпочате нами спеціальне наукове дослідження вкладу і значення М. П. Кучери в розвиток давньоруської та середньовічної археології (Томашевський, Борисов 2017) ми звертали особливу увагу на виявлення, визначення та оцінку тих масивів джерельної бази (кількісних, якісних, територіальних), яка на кожному з етапів забезпечувала надійну основу для спостережень та висновків вченого. Джерельна основа нашого ж дослідження базувалася на розгорнутому джерелознавчому та методичному аналізі публікацій М. П. Кучери, звітів про польові дослідження, тексті кандидатської ди-

сертації, матеріалах його особового наукового архіву.

Початковий етап. Пліснеськ. Ми вже зазначали в своїй спеціальній роботі активне залучення М. П. Кучери до археологічних досліджень ще в його студентські роки (Томашевський, Борисов 2017, с. 79—80).

Ще будучи студентом М. П. Кучера блискуче виконував суто професійні археологічні роботи: розчистки, креслення, малюнки, заміри та описи. Не раз підкреслювалося, що завдяки природному таланту та наполегливому навчанню і практиці Михайло Петрович прекрасно малював, креслив і вмів каліграфічно писати прописом. Звісно, ці якості є дуже важливими й необхідними для якісної роботи з численним керамічним матеріалом.

Доля, що проявилася в той час у діях та намірах осіб тодішніх керівників археологічних інституцій, а також, у конфігурації об'єктивних та суб'єктивних обставин, розпорядилася у такий спосіб, що молодий науковець отримав тему майбутньої кандидатської дисертації «Стародавній Пліснеськ». Конкретні обставини отримання цієї теми, умови її виконання, отримані вказівки не ясні нам сьогодні в достатній мірі.

Можливо, вирішальне значення мав обсяг уже наявної джерельної бази, про який М. П. Кучера на початку 1960-х рр. зазначає: «*На Пліснеському городищі в порівнянні з синхронними пам'ятками на території західних областей УРСР були проведені найбільші польові дослідження. Знайдений тут у процесі розкопок археологічний матеріал становить нині найбагатшу колекцію західноруських старожитностей*» (Кучера 1962b, с. 3).

Робота над цією темою передбачала необхідність опрацювати й осмислити матеріали та результати чужих, уже проведених попередниками, й особливо — покійним І. Д. Старчуком досить об'ємних розкопок (1946—1949 рр.). Потрібно було розібрати та систематизувати матеріали та документацію з різних планіграфічних та стратиграфічних ситуацій, ідентифікувати та звести все до єдиної картини. Упродовж 1953—1954 рр. окремим загоном Волинської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова та М. П. Кучери були проведені нові дослідження на Пліснеському городищі (Кучера 1953; 1954).

Тут необхідно, на нашу думку, зробити певну ремарку щодо ***Пліснеська***. Це одна з найскладніших у вивченні та розумінні значних пам'яток археології України-Руси. Археологічний комплекс Пліснеська відрізняється цілою низкою взаємопов'язаних особливостей та унікальних ознак. Насамперед — це об'ємна, тривала й насичена історія дослідження, історіографія та значний обсяг виявлених тут об'єктів та артефактів. Незвично великі розміри та площа, дуже складні топографія, планіграфія та фортифікаційна структура. Дуже не проста, дискусійна хронологія в її зв'язку з функціональною топографією, обсягом та характером забудови. Складна, не ординарна і дискусійна етнокультурна та етносоціальна інтерпретація комплексу загалом, окремих його характеристик, оцінок та компонентів матеріальної культури. Усе вище перераховане, очевидно, вимагає продовження дослідження цієї видатної пам'ятки, введення до повноцінного наукового обігу всіх зібраних у різні часи об'ємних матеріалів Пліснеська, включно з дослідженнями середини XX ст. і результатами досліджень останніх десятиліть. Така узагальнююча робота має максимально повно, детально та аргументовано розкрити значення цієї важливої пам'ятки як невід'ємної складової національного та європейського культурного надбання.

Вивчення роботи М. П. Кучери над матеріалами Пліснеська та підготовки ним відповідної кандидатської дисертації змусило визнати певні неясності. Основні з них такі: а) чому такі значні проміжки часу між успішним закінченням аспірантури, поданням автореферату та, власне, захистом; б) у якій установі й за яких умов проходив захист роботи; в) куди поділися таблиці малюнків й чи були вони в офіційно поданій та захищеній дисертації у якості додатків; г) чому обсяги та формат відповідних публікацій вченого, присвячених Пліснеську, видаються сьогодні надто обмеженими.

Нам здається, що більшість відповідей на ці питання безпосередньо пов'язані з панівними тоді уявами та стандартами роботи з пам'ятками, обсягом та форматом дозволених публікацій, обсягами й номенклатурою тодішніх періодичних спеціалізованих видань і діючою практикою підготовки та захисту дисертаційних робіт.

У 1955 р. М. П Кучера успішно закінчив аспірантуру ІА АН УРСР. Вивчаючи початкові етапи дослідження М. П. Кучерою давньоруської кераміки ми, звісно, почали зі звернення до оригіналу його дисертації, яка, на жаль, так і не була надрукована автором у повному обсязі (Кучера 1957). На важливість цієї роботи для формування уявлень дослідника про керамічний комплекс давньоруського часу вказує об'єм основного тексту, присвяченого керамічним виробам. Відповідний фоліант дисертації містить текст машинопису технічно низької якості обсягом 432 аркуші. Майже третина основного тексту (100 сторінок із 361) присвячена саме опису керамічного комплексу пам'ятки. Ми не знайшли таблиць рисунків — додатків до тексту дисертаційного дослідження. З тексту автореферату дисертації відомо, що окремий альбом ілюстрацій складався із 67 таблиць, на які маємо сотні посилань в тексті роботи (Кучера 1960b, с. 3; 1957). У фонді наукових робіт НА ІА НАН України (ф. 63), де зберігаються дисертаційні роботи співробітників Інституту, та у фонді дисертаційних робіт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського згаданий альбом поряд із томом тексту роботи не виявлений. Пошук чернеток таблиць альбому ілюстрацій серед відомої на сьогодні архівної спадщини до-

слідника виявився безрезультатним. Отже, детальне цілісне вираження уявлень дослідника про керамічний комплекс Пліснеська у вигляді графіки нам наразі недоступне.

Іншим джерелом інформації є три спеціальні статті М. П. Кучери, присвячені кераміці (Кучера 1960а; 1961; 1962а). Дві з них — спеціальні роботи, у яких розглядаються клейма та рання гончарна кераміка VII—VIII ст., а одна, «Кераміка древнього Плісненська», — основна. В ній, окрім тексту, графічно представлені 16 горщиків (посудин): всі — практично цілі форми у реальному публікаційному масштабі приблизно 1 : 5 (Кучера 1961, рис. 1—3). На такій незначній вибірці автор презентує читачу все розмаїття керамічного комплексу пам'ятки та викладає всю **свою** тодішню типологію: 4 основні типи-групи та ще 9 груп. На цій же графічній основі з трьох рисунків (рис. 1) автор подає опис основних тенденцій та явищ у розвитку керамічного комплексу Пліснеська. Групування посудин в окремі рисунки довільне, нам видається, що представлене в статті макетування виходило з потреби просто найбільш технічно-економно вмістити в задані за кількістю, розмірами та структурою зображення всю відібрану для публікації незначну кількість кухонних керамічних виробів з усієї потенційної вибірки.

Просте копіювання та перекомпоновка надрукованих в 1961 р. невеличких, поліграфічно дуже недосконало відтворених посудин, закономірно не задовольняло потребу більш детально розібратися й розгледіти намічені автором закономірності та означені особливості.

Щоби ясно усвідомити тодішню логіку автора, його візуалізовані погляди на еволюцію, типологічні особливості груп ці рисунки з публікації ми розібрали на складові блоки відповідно до виділених М. П. Кучерою груп і, відповідно графічно реорганізувати. Вкрай потрібними були б більш чіткі, масштабні, технічно досконалі зображення кераміки Пліснеська.

Паралельно, дуже важливого методичного значення для нас набрала проблема вірогідно кількісно і якісно уявити собі той масив кераміки, який був зібраний, оброблений і проаналізований автором. Нагадаємо, що ні в тексті дисертації (таблиці ілюстрацій взагалі відсутні), ні в публікаціях Михайло Петрович не згадує, а яка ж саме кількість керамічних артефактів була зібрана та проаналізована.

Відповіді на означені питання щасливо знайшлися в окремій частині особистого архіву вченого, додатково переданого сім'єю вченого до відділу давньоруської та середньорічної археології ІА НАН України у 2020 р. Одне з чільних місць серед переданих документів займає масив малюнків кераміки давнього Пліснеська, зроблених М. П. Кучерою впродовж 1952—1954 рр. Ці керамічні матеріали походять з розкопок об'єктів та культурного шару пам'ятки, які проводилися І. Д. Старчуком в 1946—1949 рр. та М. П. Кучерою в 1953—1954 рр. Графічні зображення й описи розміщені на окремих аркушах формату А4 або їх частинах. Загалом архів рисунків складає біля 600 аркушів. Малюнки виконані олівцем, деякі підписи й поодинокі малюнки зроблені синім чорнилом. Папір різної добротності, здебільшого низькоякісної фактури, з різними включеннями, але, на щастя, достатньо міцний. Більшість аркушів від часу втратили первинний колір і нині мають темно-рожево-бежевий відтінок. Первинне обстеження цього масиву дозволило встановити, що загалом М. П. Кучера виконав не менше 1610 малюнків окремих керамічних артефактів. (1009 профілів вінчиків, стінки, профільовані й орнаментовані — 62 екземплярів; денця профільовані — 104 екз.; клейма на денцях — 148 екз.; кришки миски — 66 екз.; ручки — 8 екз.; посудини, перемальовані в масштабі 1/2, 1/4, 3/4 — 213 екз.).

Такі, вражаючі, параметри наявної та облікованої бази опрацьованих М. П. Кучерою керамічних артефактів. Чи цією кількістю вона обмежується — не відомо, цілком можливо, що це лише якась частина всього тодішнього масиву давньоруської кераміки Пліснеська. Ми не впевнені, наскільки така кількість є значною на сучасному фоні фіксації кераміки в досліджуваних археологічних пам'ятках та археологічних комплексах, але для того часу — це точно найбільша замальована колекція.

Цей вкрай цінний і об'ємний масив опрацьованих дослідником матеріалів є двічі важливим: він презентує не тільки самі артефакти, але й дає нам можливість зазирнути й побачити робочу кухню молодого, але вже повністю компетентного і вмілого науковця.

Це одночасно й рисунок і креслення, зображення зроблені ґрунтовно, і вже тоді технічно бездоганно. Крім того, поруч із промальованими фасами та профілями М. П. Кучера подає розгорнутий, комплексний і одночасно — прискіпливо детальний опис практично кожного з понад ніж півтори тисячі окремих керамічних артефактів.

Для того, щоб показати цю чудову роботу початку 1950-х рр. ми спробували розшифрувати і представити в зручній для читача формі типові зображення та відповідні підписи під деякими горщиками Пліснеська, складені науковцем під час замальовки та обробки конкретних артефактів. Нижче подаємо зображення двох, довільно відібраних нами гончарних посудин Пліснеська та їхні описи, зроблені М. П. Кучерою в 1953—1954 рр.

«***Пл. 53. Земл. № 1. На поду печи-каменки.***

Цвет — св. коричневый (или тёмно-жёлтый). Излом жёлтый и красный — неоднороден, с внешн. стороны в наиб. обожж. местах красный в изломе. Тонкостенный.

В массе много песка и кварца, крохкий. Формовка неровная, с внутр. стороны полосы на стенках вертикальные от сглажив. пальцами, отчего видны на стенках угловатости. Дефор-

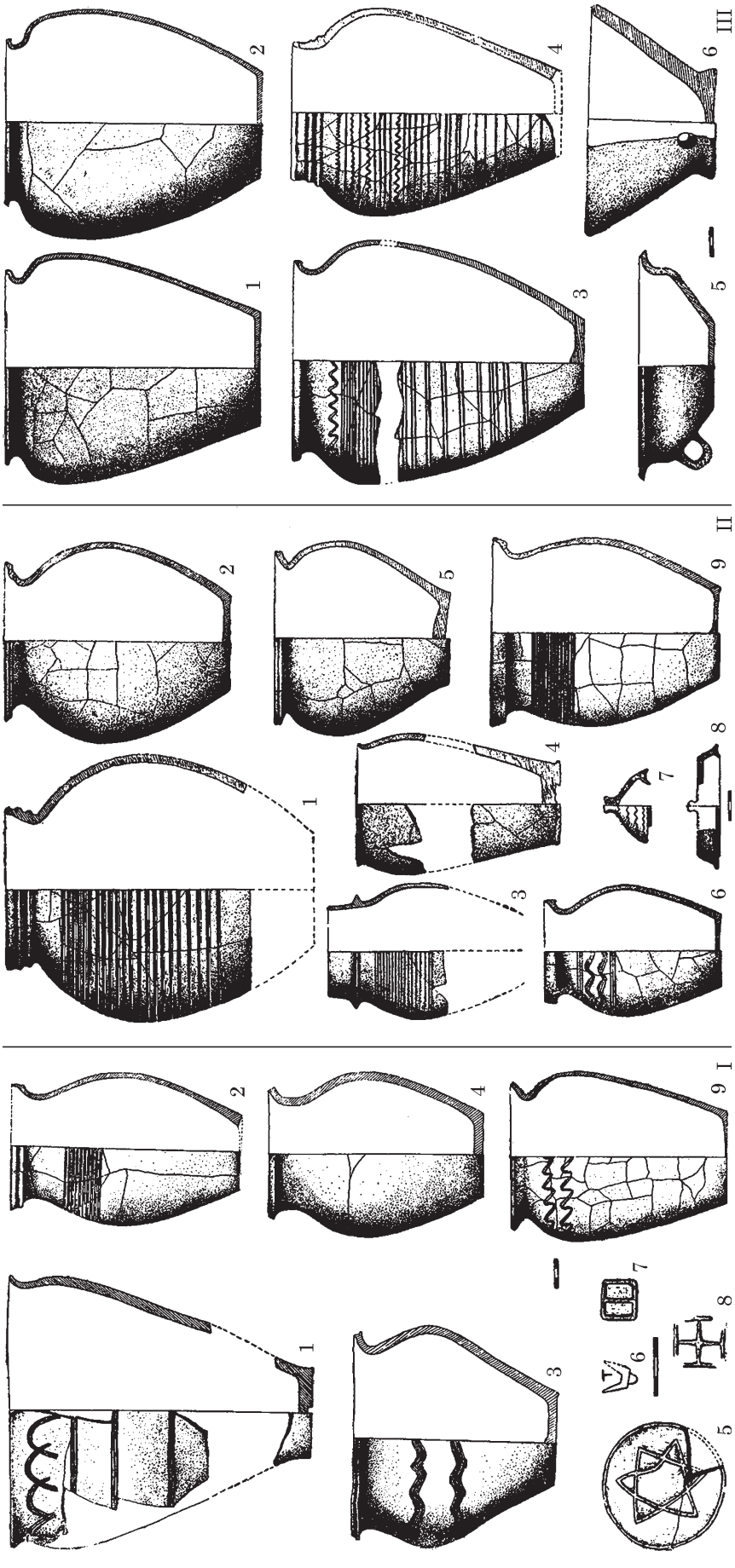

Рис. 1. Графічне представлення кераміки Пліснеська в публікації М. П. Кучери, що ілюструє компонування та загальну стилістику показу керамічних матеріалів на другі (1961, рис. 1—3): I — рис. 1; II — рис. 2; III — рис. 3

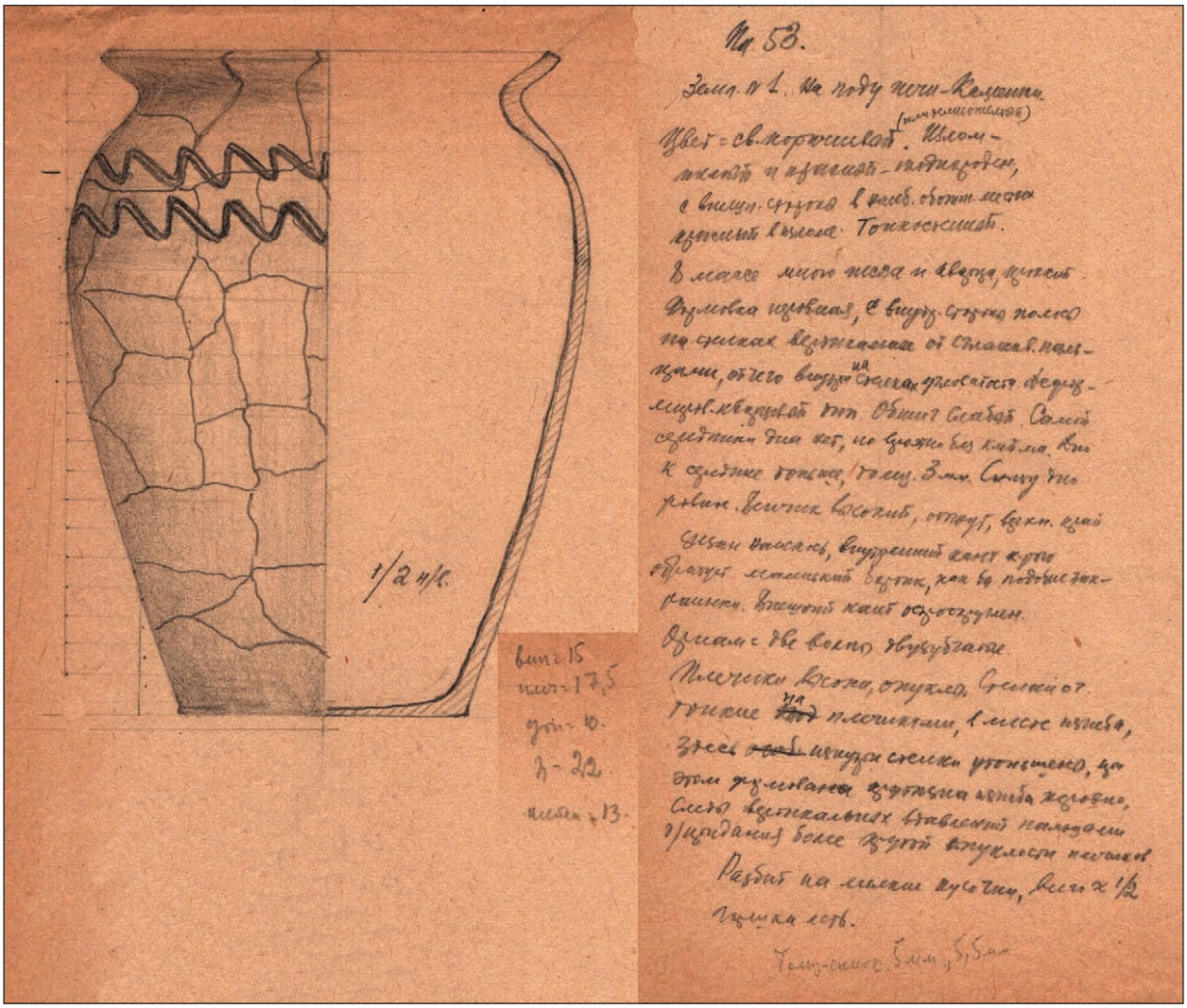

Рис. 2. Зразок рисунку та опису гончарної посудини з колекції малюнків матеріалів Пліснеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

миров. — кварцевой тип. Обжиг слабый. Самой серединки дна нет, но вероятно без клейма. Дно к стенке тоньше, толщ. 3 мм. Снизу дно ровное. Венчик высокий, отогнут, верхн. край срезан наискось, внутренний кант к-рого образует маленький бортик, как на подобие закраинки. Внешний кант остроокруглен.

Орнам. — две волны двузубчастые.

Плечики высоки, опуклоб. Стенки оч. тонкие над плечиками, в месте изгиба, здесь изнутри стенки утоньшено, при этом формована крутизна изгиба неровно, следы вертикальных вдавлений пальцами д/для придания более крутой выпуклости плечиков.

Разбит на мелкие кусочки, всего ≈ 1/2 горшка есть.

Толщина стенок 5 мм, 5,5 мм [Приписка знизу від тексту].

Выс. = 15; плеч. = 17,5; дон. = 10; h = 22; шейка = 13». Приписка праворуч від зображення (рис. 2).

«***2.VII.54 г. Д26/2 зах. 135 см.*** *(земл. 23 — вероятно).*

Фрагменты не менее 2-х горшков.

1) Из трёх фрагментов. — Венчик с ч. бочка с бородчатый, без закраинки, масса очень грубая, много толчён. камня (дресва) (гранит? красный, есть и белый камень <…>, твёрдый). На внутр. и внешн. поверхн. блёстки слюды. Излом — тёмносерый, местами светло-жёлтый, примеси к глине дали ровн. цвет после обжига. Жёлтоглинянный, внешн. поверхность заглажена, на внутренней — неровности, камни образуют бугры (бугристая). Черепок вторично обожжён. Внешн. поверхность жёлтая с темным пятном от огня. На внутр. поверхн. жёлто-тёмная = обгорелая.

Орнамент = сверху плеч — волн. линия небрежная. Выше её две линии, ниже этими линиями покрыт весь фр-т плечика. Линии широкие, мелкие, неровные и не одинаковой ширины в одной линии. Орнаментирован не зубч. штампом, а палочкой широкой.

Внутренний диаметр плечиков = 26 см [Ліворуч від зображення:]

Волн. линия нанесена после лин. орн., т. к. волной линии стеры внизу [Праворуч від зображення, знизу].

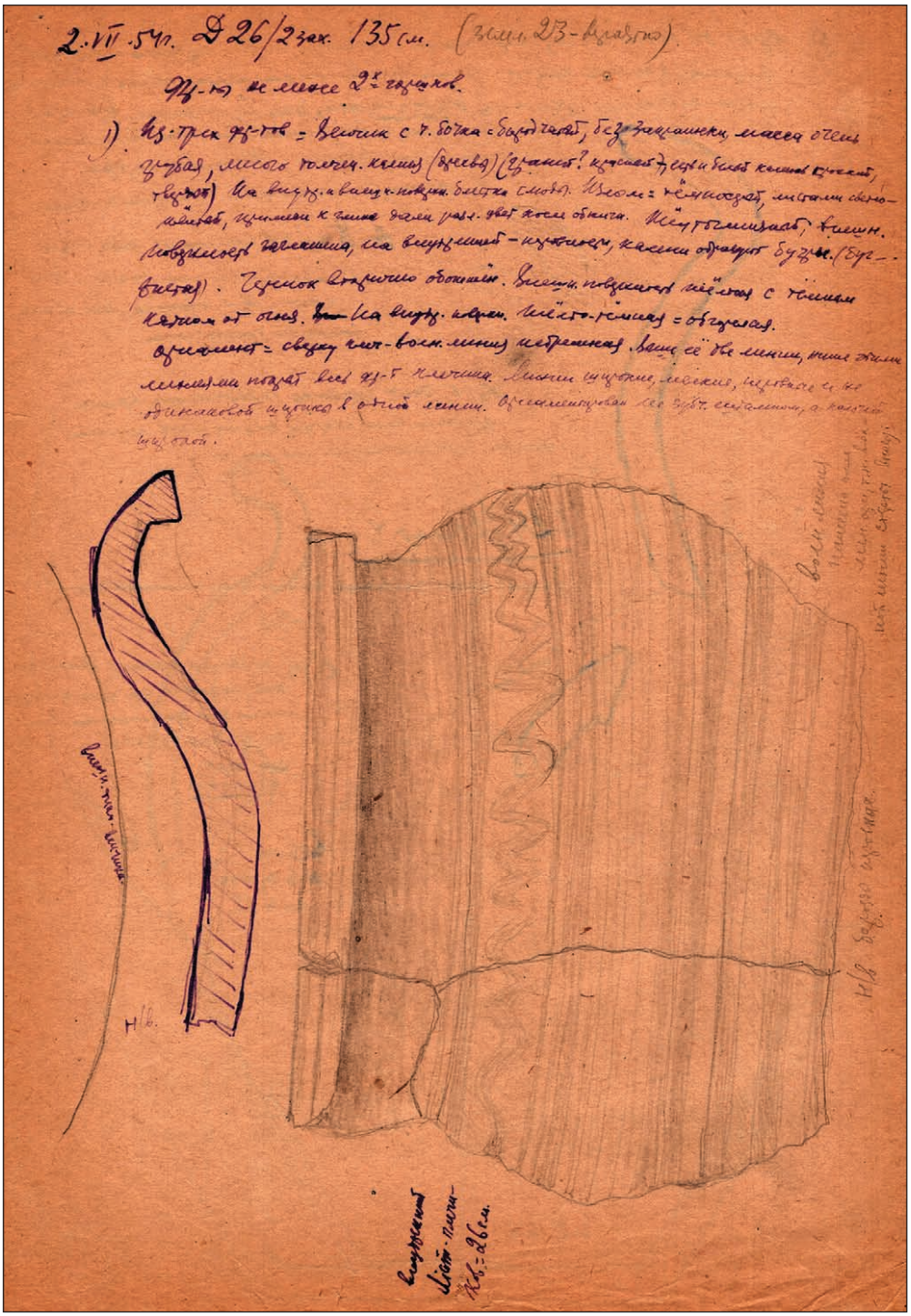

Рис. 3. Один з малюнків та описів керамічного артефакту з Пліснеська виконаний М. П. Кучерою в процесі підготовки кандидатської дисертації (НА ІА НАН України, ф. 40)

н/в борозды неровные». Нижче від зображення (рис. 3).

Таких графічно-текстових, за своєю суттю, — карток існує кілька сотень. Це, практично, — паперова *база даних* із багатьма визначеними та зафіксованим сутнісним ознаками керамічних артефактів.

Вчений детально аналізував і ретельно описував усі важливі складові компоненти характеристики кожного горщика або фрагмента. Фіксував форму, розміри, пропорції, товщину, склад тіста, вміст добавок, колір, характер обпалу, характер поверхонь і зламів, орнаментацію, відмічає інші особливі, специфічні та типові ознаки кожного керамічного артефакту. Ми спробували структурувати конкретні описи його рукописної та графічної бази даних. Нижче наводимо результат (таблиця).

Як бачимо, усього дослідник обліковує інформацію, розподіляючи її у декількох блоках — розділах. У більшій частині цих розділів, М. П. Кучера фіксує по кілька окремих значу-

Структурні розділи опису кераміки Пліснеська при замальовці, застосовані М. П. Кучерою

№	Розділ	Підрозділ	Варіант
I	Адресація	Шифр	місце знахідки (об'єкт, шар, глибина, ін.)
II	Технічні параметри керамічної маси	Колір	артефакту; внутрішньої поверхні; зовнішньої поверхні
		Злам (профіль)	характер кольору; характер випалу (однорідний чи ні)
		Склад тіста	перелік і кількість домішок (пісок, кварц); щільність та міцність зразка
		Формовка	характер поверхонь; наявність слідів використання виробничих прийомів (смуги, їх напрямок, нерівності); технічні прийоми
		Робоче типологічне визначення посудин	кореляція морфології, форми та складу домішок керамічного тіста (напр.: «деформовано кварцевий»)
		Обпал, ступінь	—
III	Характеристика конструктивних частин посудин	Вінця (пропорції)	висота; відігнутість; спосіб формування краю; кант (закраїна) і форма; розміри; особливості
		Денця	форма; товщини; інше
		Плечики	високі; опуклобокі; інше
		Стінки	товщина (під плечками, на місці вигину); способи формування: характер поверхонь, наявність слідів виробничих прийомів (смуги, їх напрямок, нерівності); технічні прийоми
IV	Кількісні параметри	Стан збереженості	кількість фрагментів («*розбитий на… фрагментів*»); їх розмір
		Оцінка відсотку збереженості	«*всього наявна… частина цілого горщика*»
		Розміри й параметри посудини	висота посудини; висота та діаметр плечика; діаметр денця; висота та діаметр шийки
V	Орнаментація	Місце розташування; площа нанесення; параметри; малюнок; спосіб та інструмент нанесення	—

щих параметрів, спеціально виділених властивостей, інваріантів можливих відповідей на зразок «списків вибору» в сучасних базах даних. Усього, таким чином, не рахуючи паспортних даних походження артефакту, дослідник оперує не менш ніж 30 окремими параметрами і їх конкретними цифровими та текстовими визначеннями для опису давньоруських горщиків.

Опис окремої посудини (без власне зображення) може містити більше 170 слів, 1200 знаків і займати до 15 кілобайт (у сучасному цифровому вираженні).

Без перебільшення можна стверджувати, що наукова та естетична значимість масиву опрацьованої М. П. Кучерою кераміки Плісненська неперевершена. Варіанти форм, орнаментацій, еволюційні спостереження дослідника такі цікаві та надихаючі, що ми вирішили подати в цій роботі ще декілька зображень аркушів із архіву вченого, присвячених, переважно, зразкам ранньої кераміки IX—X ст. (рис. 4—8). Сподіваємося, що наші молоді колеги, майбутні археологи обов'язково звернуться до цього потужного кількісно та якісно джерела у своїх спеціальних дослідженнях. Тим більше, що практично всі матеріали з досліджень Пліснеська М. П. Кучерою зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України.

Тепер, маючи в розпорядженні цю рукотворну базу даних та зображень Пліснеської давньоруської кераміки й розуміючи витоки основних положень і важливих спостережень Михайла Петровича, ми можемо повернутися до нашого наміру показати типологічне групування обраних дослідником форм гончарних горщиків.

Завдяки оригінальним зображенням з'явилася можливість показати виділені дослідником групи посудин (зведеними разом та структурно відокремленими від інших) у формі реорганізованої нами таблиці кераміки Пліснеська із публікації 1961 р. (рис. 9). Якість первинних оригінальних рисунків масштабу 1 : 2 та сучасні комп'ютерні прийоми дозволяють одночасно

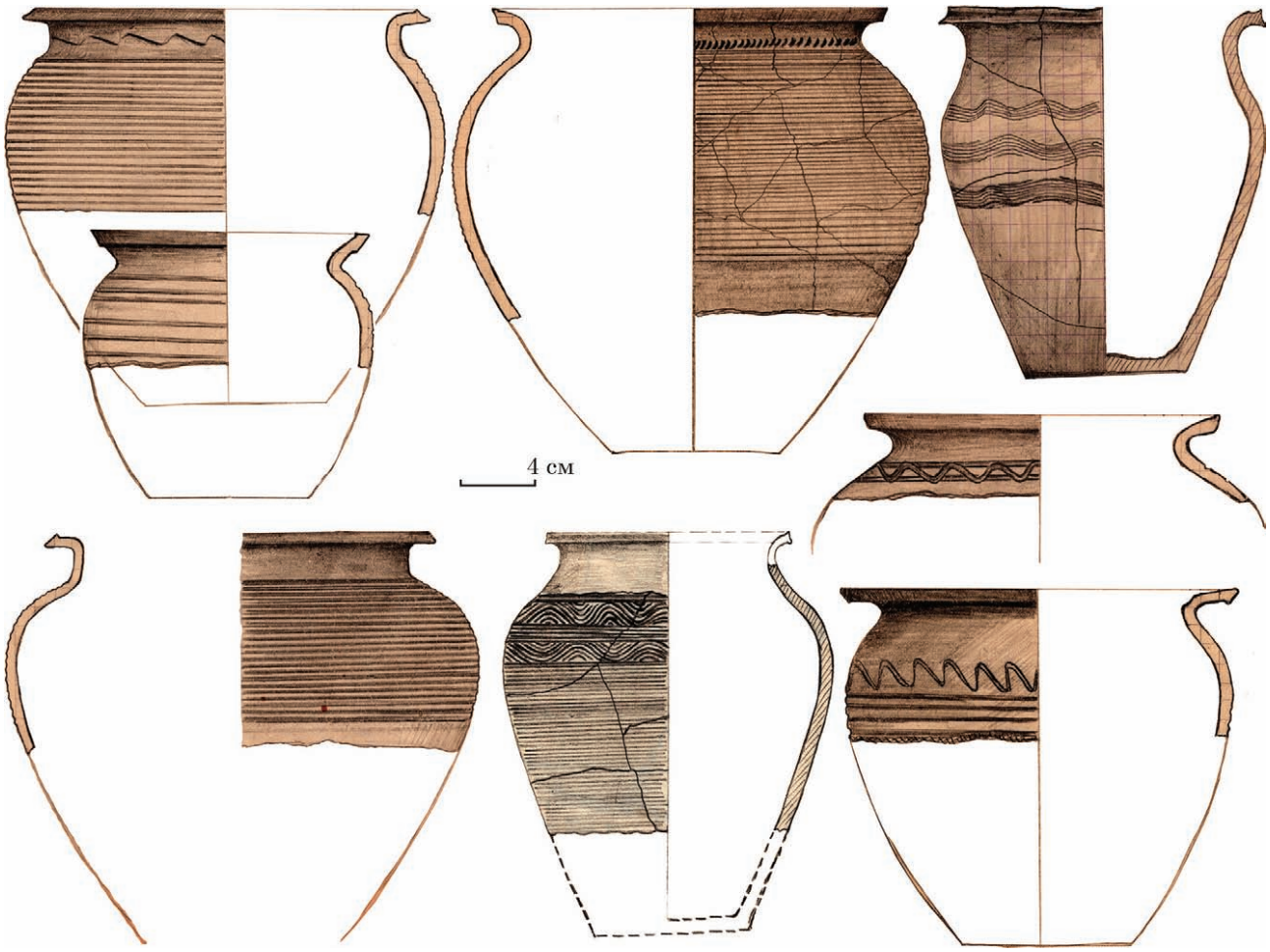

Рис. 4. Зображення форм гончарного посуду Пліснеська з графічних чернеток до кандидатської дисертації М. П. Кучери (НА ІА НАН України, ф. 40)

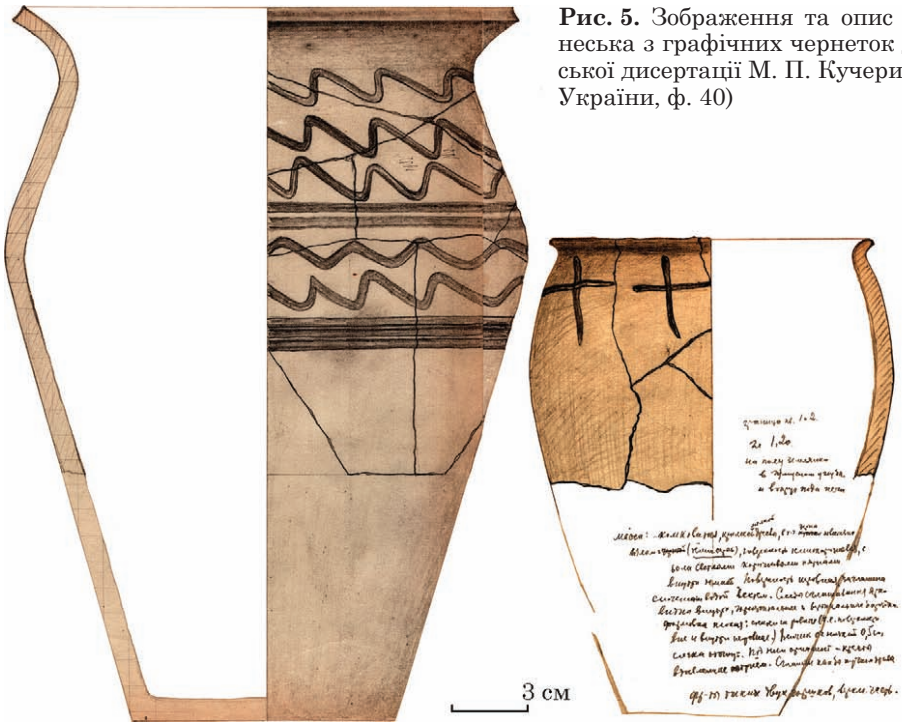

Рис. 5. Зображення та опис посуду Пліснеська з графічних чернеток до кандидатської дисертації М. П. Кучери (НА ІА НАН України, ф. 40)

з типолого-хронологічною систематикою чітко й достатньо детально роздивитися особливості профілювання, обробки поверхні, орнаментації.

Закінчуючи підрозділ, присвячений роботі М. П. Кучери з керамікою Пліснеська, маємо зазначити, що, можливо, представлена в 1950—1960-х рр. картина давньоруської кераміки Пліснеська, створена молодим вченим, не є абсолютно бездоганною. Типологічне членування на групи не є ідеально структурованим, ієрархізованим та вичерпно детальним. Питання датування найстаршої кераміки VII—VIII ст. сьогодні, як і тоді, виглядають до певної міри дискусійними. Втім, головна й найактуальніша проблема — це до-теперішня необхідність введення цього об'ємного і значущого матеріалу до повноцінного наукового обігу.

З іншого боку, оцінюючи значення цього дослідження М. П. Кучери, слід максимально чітко уявляти собі загальний рівень знань, способи фіксації та ставлення дослідників до вивчення та оцінки керамічних матеріалів давньоруських пам'яток повоєнної доби. У середині 1950-х рр. панує аксонометрія фасів керамічних фрагментів, довільна нестандартизована постановка профіля без горизонтальної лінії зрізу виливного верхнього краю посудини. Кераміка замальовується і друкується вибірково й в дуже малих кількостях. Звернення дослідників до обміру параметрів, визначення складу тіста, способів формування та профілювання, обробки поверхонь, особливостей обпалу практично відсутні або рідкісно-епізодичні. Ми бачимо в публікаціях підписи під рисунками «…зразки кераміки…». Від «взірців-зразків» до серіації та типологізуючих ознак статистично коректних масивів кераміки ще дуже й дуже далеко.

Звідси випливає непересічне значення тодішньої роботи М. П. Кучери з фіксації, обробки, визначення та датування давньоруської кераміки літописного Пліснеська. Насамперед, ми документально визначили, що джерельною основою дослідження М. П. Кучери кераміки стала особисто ним розроблена, створена і проаналізована гігантська для тих часів колекція не менш ніж з 1,5 тисячі окремих керамічних артефактів Плісненська. Ця ґрунтовно продумана і структурована схема кожного окремого об'єкту бази даних (фрагменту або посудини загалом) з відповідним зображенням розвивалася вченим впродовж всього подальшого наукового життя й не втратила своєї актуальності й сьогодні. Хронологічні послідовності еволюційного розвитку кераміки, визначені на матеріалах Пліснеська, деталізувалися, корегувалися, доповнювалися та поточнювалися дослідником у його подальших польових і кабінетних дослідженнях.

Рис. 6. Зображення орнаментації верхніх частин та клейм на денцях посудин Пліснеська з графічних чернеток до кандидатської дисертації М. П. Кучери (НА ІА НАН України, ф. 40)

Подальше накопичення знань, даних, досвіду. Наступний етап наукового життя М. П. Кучери, що розпочався після успішного захисту кандидатської дисертації, характеризується надзвичайно інтенсивними польовими дослідженнями практично по всій території України. Мова йде про надзвичайно плідні розкопки різноманітних за соціально-господарським та етнокультурним змістом давньоруських пам'яток. Михайло Петрович провів розкопки на городищах Подніпров'я: біля хутора Половецького на р. Рось, хутора Миклашевський, хутора Кизивер, с. Городище, Ходорівського та Щучинського городищ. Упродовж 1967—1970 рр. науковець очолив дослідження на городищі Затурці в м. Луцьк і його околицях та виконав роботи на інших городищах Волині (Томашевський, Борисов 2017, с. 80). Іншою стороною активної наукової діяльності М. П. Кучери в 1960—70-х рр. стали розвідки узбережжя р. Рось, в зонах затоплення Канівсько-

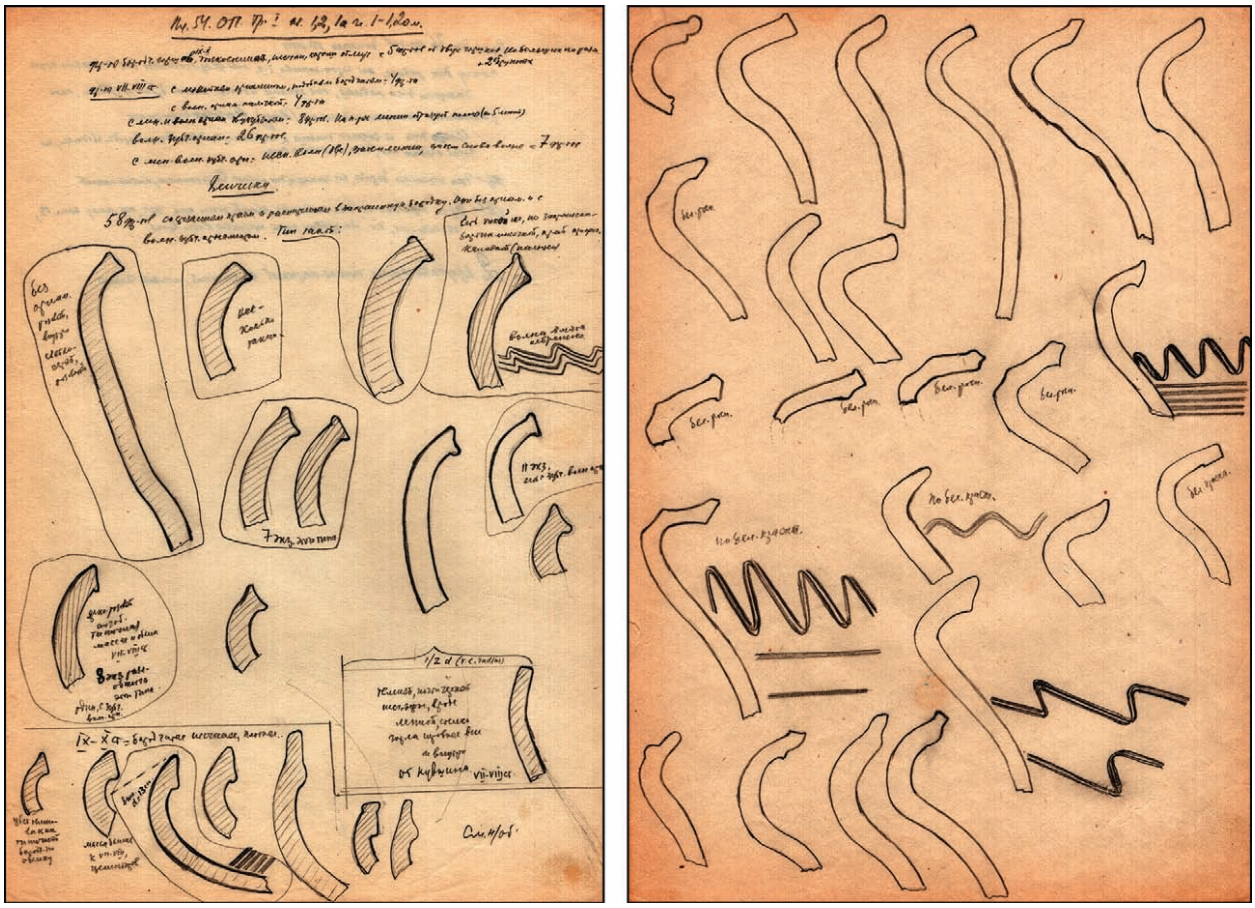

Рис. 7. Приклад роботи М. П. Кучери з профілями верхніх частин горщиків з Пліснеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

Рис. 8. Чернетка таблиці профілів верхніх частин посудин Пліснеська (НА ІА НАН України, ф. 40)

го, Кременчуцького та Дніпродзержинського (нині — Кам'янське) водосховищ. З 1970 р. вчений розпочав систематичні обстеження городищ Київщини й Житомирщини (1970—1975 рр.). Паралельно, в 1969, 1973, 1976 рр., дослідник обстежив городища Поділля та Подністров'я, а 1971 р., разом з О. В. Сухобоковим, здійснив масштабне обстеження 70 слов'яно-руських комплексів городищ Лівобережної України (Томашевський, Борисов 2017, с. 80).

Стаціонарні розкопки, розвідки та обстеження сотень давньоруських пам'яток, які впродовж цих років здійснив М. П. Кучера, практично охопили всі основні землі, волості, історико-культурні та природні ландшафтні території Руси-України. Це виразно демонструє створена нами карта та інтегрована з нею база даних польових досліджень вченого, яку ми сумістили з контурами давньоруських земель та волостей, реконструйованих Ю. І. Лозою (рис. 10).

Розвідки та обстеження в процесі практичного пізнання давньоруських пам'яток відігравали вирішальну роль, як в аспекті значного збільшення кількості пам'яток, так і в сенсі кращого розуміння дослідником регіональних особливостей та деталей.

Отримані під час досліджень окремих земель та регіонів безцінний досвід та фактичний об'єм конкретних знань надзвичайно розширив дослідницькі обрії й аналітичні можливості М. П. Кучери. Принагідно зазначимо тут ще раз, що невпинне поглиблення й нарощування обсягу знань та спостережень були абсолютно невід'ємною та визначальною рисою дослідника упродовж всіх періодів його життєдіяльності.

Вчений реалізовував унікальну можливість особисто і практично поєднати світ давньоруської писемної історії, археології та історичної географії. З тією чи іншою мірою детальності дослідник знайомився з обставинами та проявами різноманітних явищ і процесів давньоруської доби в усіх регіонах України. Різні регіони — це різна хронологія подій та історичних імпульсів, різні аспекти і прояви історичних процесів.

У розумінні основних проблем давньоруської історико-археологічної науки ключові питання завжди взаємопов'язані з необхідністю якомога більш чіткого з'ясування місця й часу їх виникнення та подальшого розвитку. Тут необхідно згадати і про пізні племінні трансформації; етапи, спосіб і темпи окняжіння різних регіонів племінних земель; формування нових державних історико-соціальних організмів. Також і про будівництво нових оборонних ліній; зведення фортифікованих населених пунктів; трагедії та історичні долі окремих історико-соціальних

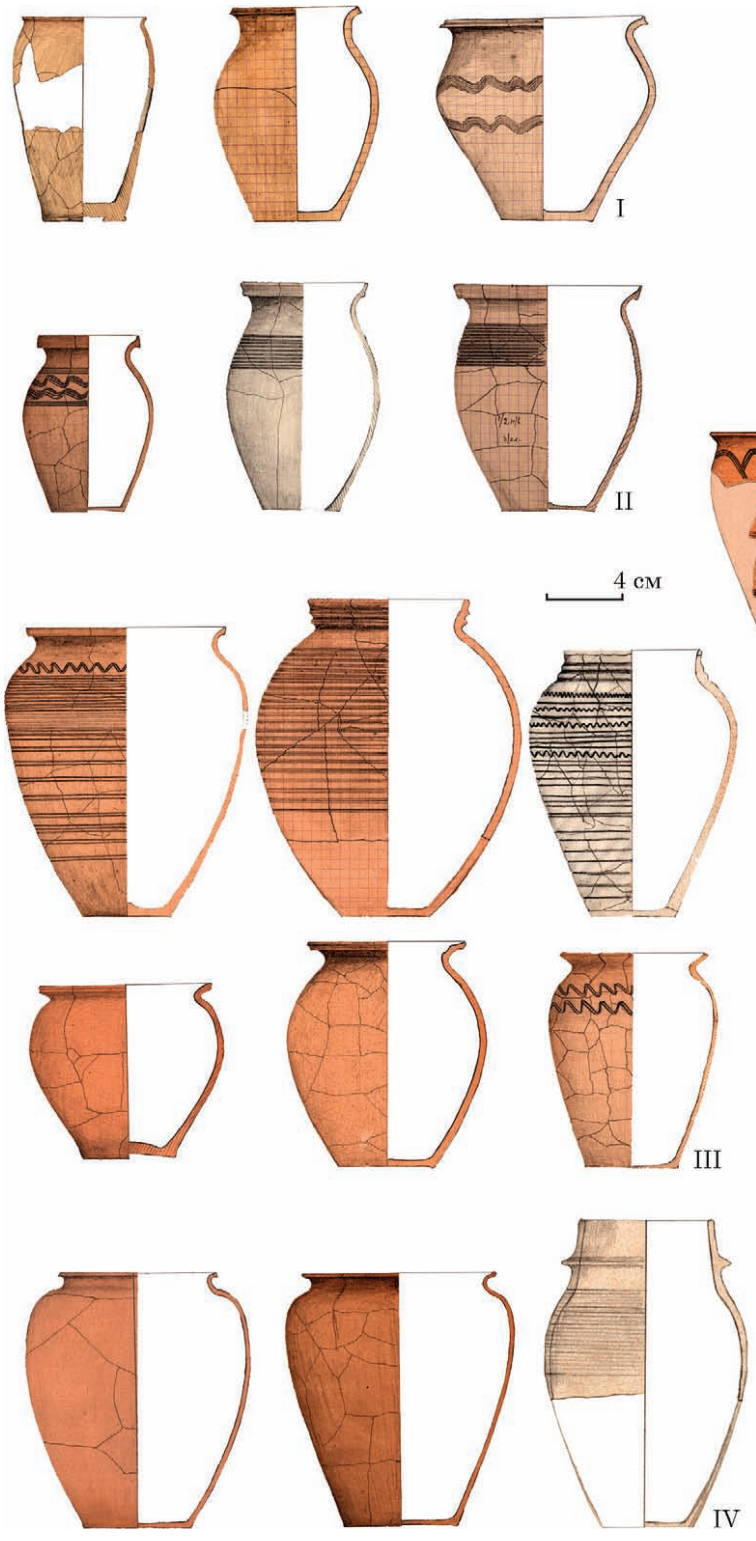

Рис. 9. Реорганізоване та модифіковане зображення груп давньоруських горщиків з Пліснеська за М. П. Кучерою, 1961 р. (порівн. з рис. 1): I — перша група; II — друга група; III — третя група; IV — четверта група

організмів та населених пунктів; технологічні, виробничі і споживчі революції.

Зокрема, у полі дослідження Михайла Петровича свідомо з'являється драматичне щезнення улицького південнобузького угрупування; він виявляє відносно малу представленість матеріалів XI ст. на Житомирщині після підкорення 945 р.; досліджує пам'ятки, які фіксують поступове постання і розвиток Болохівської землі аж до середини — третьої чверті XIII ст. Спеціальний інтерес вчений спрямовує на дослідження хвиль заселення і оборонного будівництва на Постугнянні та Пороссі; вивчає сотні пам'яток, які розкривають динаміку розвитку давньоруського заселення Погорини, Волині, Галичини, регіонів Чернігівщини.

Вістря наукового інтересу дослідника фокусувалося на територіально-хронологічних локусах, визначених писемними джерелами. Мова йде про печенізькі, половецькі, татарські погроми, внутрішні війни, битви, військові та природні катаклізми. Перспективними також є відзначені літописами дати локалізованих будівельних подій і звершень, фіксовані в часі і просторі поховання та інші події. Навколо таких подій виникала особливо цікава і вірогідна можливість та необхідність спеціального вивчення відповідної археологічної ситуації, оскільки, крім усього іншого, існувала надія й мета синхронізувати історичні та археологічні свідчення й поточнити, деталізувати відповідний археологічний інструментарій датування. Зокрема, це насамперед стосувалося спеціального вивчення керамічного комплексу, гончарних технологій, локальних особливостей гончарства, як базової складової культури безпосереднього життєзабезпечення (Моця, Томашевський 2010, с. 37). Ця синхронізація історичних, писемно фіксованих подій та явищ із комплексними змінами в параметрах та властивостях керамічних посудин давала змогу розуміти і враховувати синхростадіальні, регіональні, етнокультурні та функціональні тех-

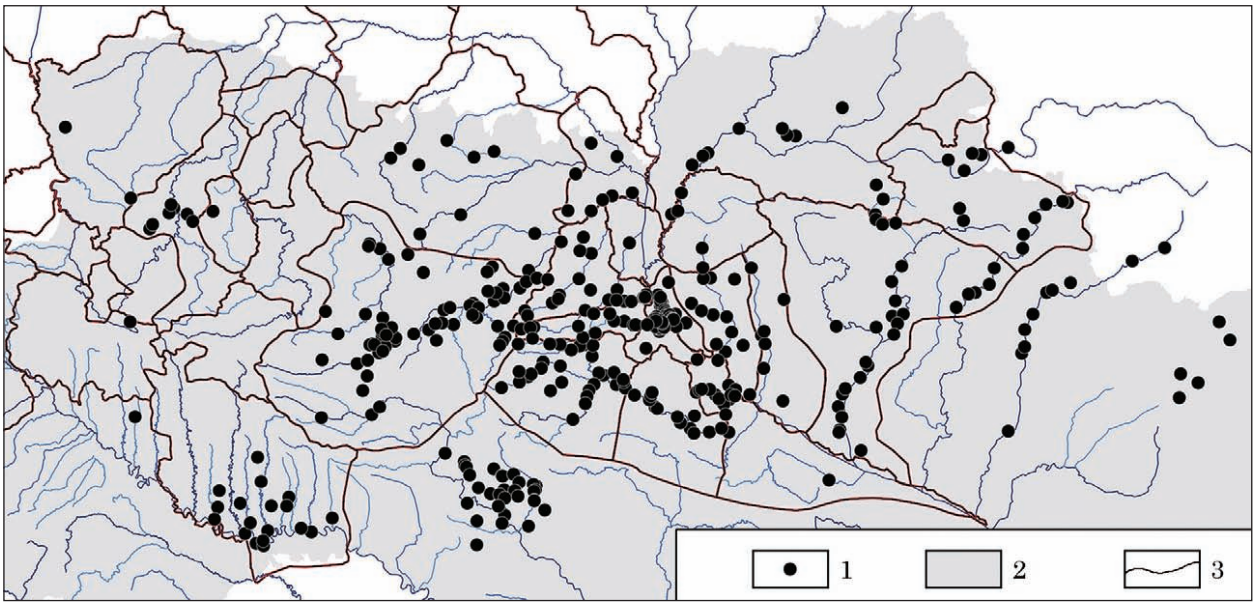

Рис. 10. Географічне охоплення польових досліджень М. П. Кучери (1950—1993 рр.): 1 — археологічні пам'ятки, досліджені М. П. Кучерою; 2 — терени України; 3 — межі князівств і волостей княжої доби за Ю. І. Лозою (2010)

ніко-естетичні особливості розвитку керамічних комплексів окремих земель та регіонів.

Практично всі статті, опубліковані в ці роки за результатами обстеження окремих регіонів, М. П. Кучера супроводжує спеціально створеними таблицями із зображеннями стандартно виставлених профілів давньоруської кераміки. Ці таблиці профілів організовані у певному, звичному нам сьогодні порядку. Саме М. П. Кучера виробив і започаткував публікаційну демонстрацію вже опрацьованих та продатованих вінчиків гончарної кераміки від ранніх до більш розвинених, з вищих рядів до нижчих, ідучи в кожному ряду послідовно зліва на право. Ці таблиці вперше з'являються у статтях наприкінці 1960-х рр. і відтоді супроводжуватимуть публікації результатів обстежень автором тих чи інших регіонів чи пам'яток практично завжди.

Для унаочнення цього важливого явища нами спеціально зведені разом малюнки кераміки з ключових публікацій М. П. Кучери 1970—80-х рр. у хронологічній послідовності виходу з друку відповідних статей (рис. 11).

По суті, це серійні хронологізовані ряди гончарної давньоруської кераміки, побудовані за принципами еволюційного розвитку та їх ознаками, виділеними та сформульованими М. П. Кучерою. У кожному з таких зображень вдумливий читач міг за допомогою автора визначити і виокремити як загальні еволюційні технологічні й морфологічні зміни гончарної кераміки, так і отримати уяву про особливості динаміки розвитку керамічних комплексів окремих історико-соціальних організмів Руси-України. Накопичення та осмислення такого регіонального досвіду наближало Михайла Петровича до розробки уніфікованої схеми розвитку давньоруського кухонного посуду.

Окрім розробки універсальної схеми еволюційного розвитку власне гончарної кераміки давньоруського часу М. П. Кучера зробив ще низку основоположних відкриттів у сфері вивчення середньовічної кераміки України.

Саме Михайлу Петровичу довелося вивчити та ледь не першим вводити до наукового обігу важливі й цікаві матеріали післямонгольських пам'яток, зокрема — результати досліджень власної експедиції 1961 р. Сокілецького комплексу на Південному Бузі (Кучера 1965). У цій публікації дослідник подав стислий, але змістовний опис кераміки XIV—XV ст. та наступних часів. Отримані в Сокільцях матеріали дали М. П. Кучері можливість розгорнуто проаналізувати й у цілому осмислити вже накопичений матеріал і польовий досвід, отриманий і зібраний до цього в численних експедиціях.

У 1969 р. надруковано статтю «Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР» (Кучера 1969). Значення цієї абсолютно новаційної роботи є абсолютно актуальним і зараз, через більш ніж п'ятдесят років потому. У цій роботі досить лаконічно але вичерпно характеризується місцевий кухонний посуд ординсько-литовської доби України. Ретельно опрацьовані матеріали з Сокільців дозволяють М. П. Кучері переосмислити результати досліджень й матеріали пам'яток біля хут. Половецького, у Вишеньках, Жовтневому, Бортничах. Вчений формулює основні ознаки та характеристики цієї ключової масової категорії артефактів, які раніше (та й іноді — пізніше) не ідентифікували або плутали з артефактами ранньослов'янського періоду. Це не тільки справжня новація, але й чіткий початок окремого напряму в археології Україні. Пізніше, але лише через майже 20 років, починають з'являтися спеціальні ро-

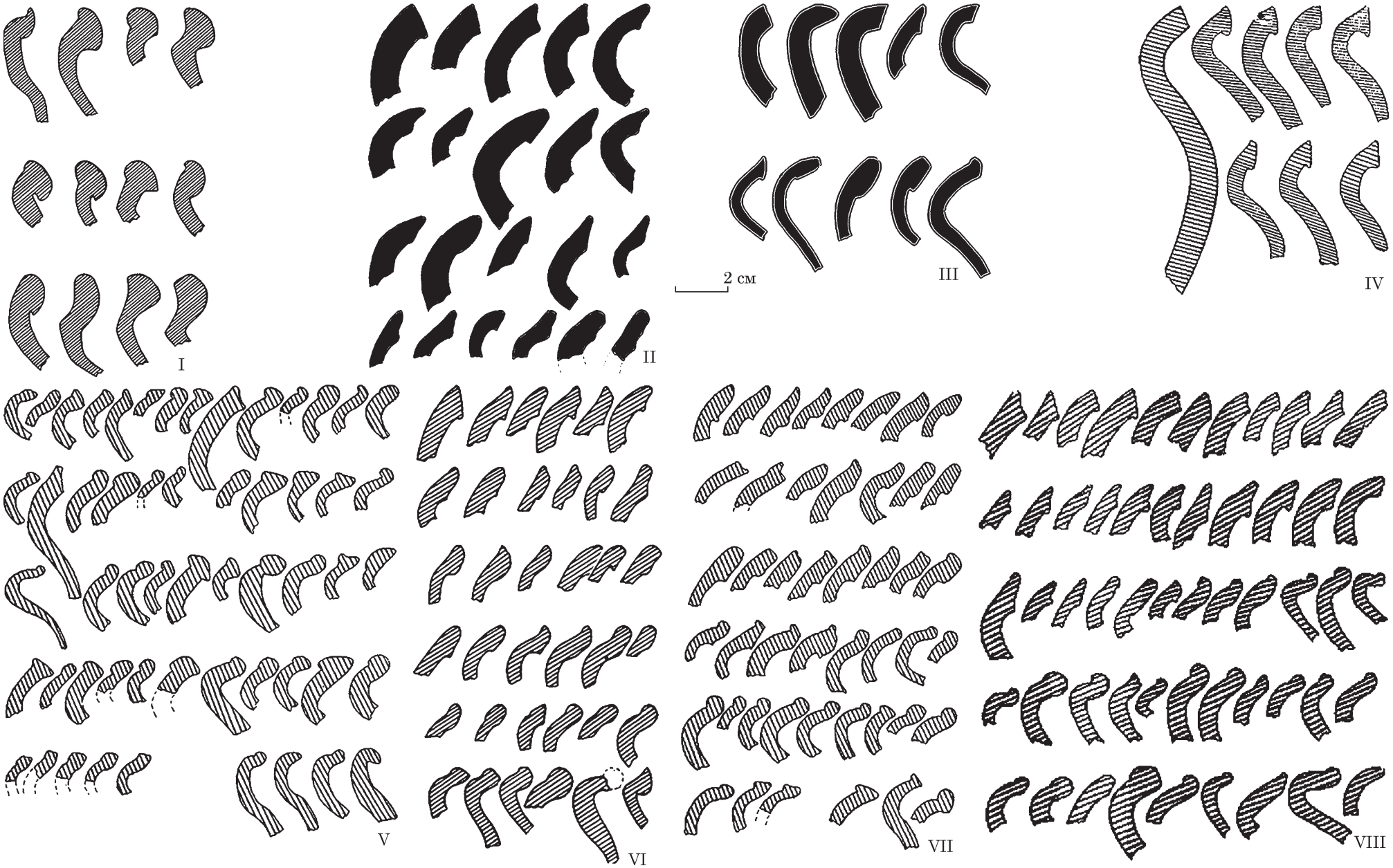

Рис. 11. Хронологізовані серії профілів вінчиків із публікацій М. П. Кучери 1960—1970-х рр.: I — Київщина й Побужжя, 1969; II — Побужжя й пам'ятки літописних уличів, 1969; III — Волинь, 1971; IV — Волинь, 1975; V — Поділля й Волинь, 1979; VI — Київщина, 1976; VII — Переяславщина, 1978; VIII — Житомирщина, 1982 (за, Кучера: I — 1969; II — 2017; III — 1971; IV — 1975b; V — 1979; VI — 1976; VII — 1978; VIII — 1982)

боти, присвячені пізньосередньовічній кераміці (напр.: Виногродська 1988). У новому тисячолітті напрямок, започаткований М. П. Кучерою, нарешті знаходить більш сконцентровану увагу, у результаті чого з'являються успішні дисертаційні роботи Л. В. Чміль та О. В. Оногди (Чміль 2010; Оногда 2012) та новітні дослідження багатьох сучасних вчених.

Іншою галуззю спеціальних керамічних досліджень М. П. Кучери було виділення етнокультурних особливостей керамічних комплексів давньоруського часу для різних регіонів і пам'яток. Вчений стикнувся з такими особливими нетиповими гончарними виробами, ще працюючи в Пліснеську та інших пам'ятках західних частин галицько-волинських волостей. У процесі розвідок і обстежень на території Київської землі, і зокрема, — літописного Поросся, у 1956 р. дослідник звернув увагу на особливості керамічного комплексу пам'яток в районі с. Миколаївка (Довженок, Кучера 1956). Поряд із іншими тут були виявлені та досліджені зразки кухонного посуду з профільованими заглибинами та гранчастими вінцями т. зв. «дорогичинського типу», аналоги яким знаходилися на давньому русько-польському прикордонні, західному Побужжі, Пліснеську, Судовій Вишні. У роботі 1987 р. у співавторстві з Л. І. Іванченко дослідник висловлює думку про зв'язок цих археологічних знахідок із літописним повідомленням 1031 р. про переселення на Рось «ляхів» (Кучера, Іванченко 1987, с. 70—71). До висвітлення цієї цікавої проблематики М. П. Кучера звертається ще раз в спеціальній публікації 1998 р., висвітлюючи проблеми аналогій, датування та соціо-культурних інтерпретацій «миколаївської» кераміки, керамічних форм з Пліснеська, Судової Вишні, Городища на Переяславщині (рис. 12; Кучера 1998). Вважаємо необхідним доповнити зображення згаданої т. зв. «західної» кераміки у виконанні М. П. Кучери додаванням технічно сучасного зображення кількох фрагментів цієї категорії артефактів з колекції НФ ІА НАН України (рис. 13).

Також у Пороссі Михайло Петрович виділив пам'ятки з відповідними особливостями фортифікації, культурних шарів та матеріальної культури, які дозволили пов'язати ці старожитності з осілими кочівниками, зокрема, — з чорними клобуками. В спільній з Л. І. Іванченко публікації коротко розглянута гончарна кераміка з глибоко прорізаною закраїнкою та вказані аналогії гончарних виробів в матеріалах Донецького городища на Сіверському Дінці (Кучера, Іванченко 1998, с. 103). У своїй роботі автори не передбачили спеціальної окремої ілюстрацій гончарних виробів (чи їх профільованих частин), що пов'язуються з номадами,

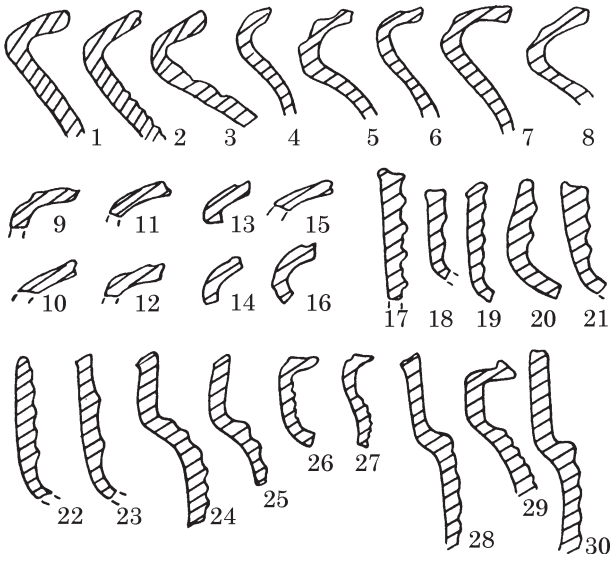

Рис. 12. Специфічна «західна» кераміка з профільованими заглибинами та гранчастими вінцями (за Кучера 1998): 1—9, 20, 21, 25, 29 — Пліснеськ; 10, 11, 15 — Городище біля м. Переяслав (нині затоплене); 12—14, 16—19, 24, 26, 27 — Миколаївка 2; 22, 23, 28, 30 — Миколаївка 3, ур. Границя Південь

Рис. 13. «Західна» кераміка з археологічного комплексу поблизу с. Миколаївка. Дослідження В. Й. Довженка та М. П. Кучери 1956 р., фото 2022 р. (НФ ІА НАН України, колекція № 1109)

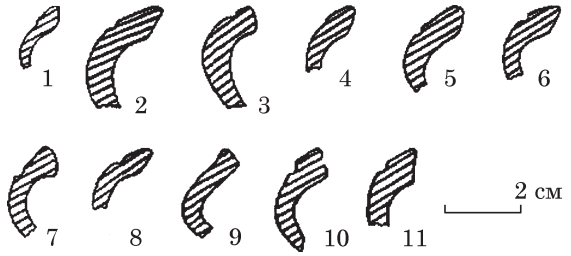

Рис. 14. Вінця гончарних горщиків з глибоко прорізаною закраїнкою (за Кучера, Іванченко 1987): 1—3 — Саварка; 4—6 — Ольшаниця 1, ур. Шаргород; 7, 8 — Пішки, ур. Замковище; 9, 10 — Маслівка; 11 — Біла Церква

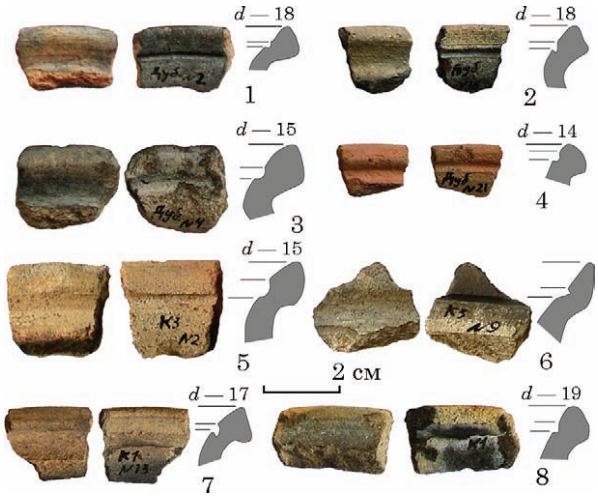

Рис. 15. Аналогії кераміці з глибоко прорізаною закраїнкою з нововідкритих пам'яток Поросся (за Борисов 2014): 1—4 — Семигори, ур. Дубина; 5, 6 — Семигори, ур. Корчі 3; 7, 8 — Семигори, ур. Корчі 1

обмежившись посиланнями та зведений рисунок кераміки Поросся з іншої своєї спільної статті (Кучера, Іванченко 1987, с. 76, рис. 4). Ми спробували виділити й представити в окремій таблиці зазначену кераміку, відповідно до визначених М. П. Кучерою та Л. І. Іванченко її специфічних рис (рис. 14). Також окремою ілюстрацією подаємо аналоги подібній кераміці, що походять з сучасних розвідок пам'яток із території центрального Поросся. На ній профілі суміщені з фото обох сторін відповідних фрагментів, що дозволяє чітко показати характерні особливості цієї кераміки, визначені М. П. Кучерою (рис. 15).

У другій половині 1960-х (з 1966 р?) — першій половині 1970-х рр. Михайло Петрович активно задіяний як член редколегії та автор ключових статей у підготовці слов'яно-руського тому фундаментального тритомного видання «Археологія Української РСР». Пройде майже десятиліття, поки цей том вийде друком у 1975 р. Серед інших розділів саме М. П. Кучера пише підрозділ «Кераміка». У ньому охарактеризовані усі різновиди керамічних виробів, якими користувалося давньоруське населення, поданий стислий опис їх основних ознак та властивостей. На початку цього підрозділу вчений спеціально зазначає: «Незважаючи на наукову цінність давньоруської кераміки, вивчення її ще не вийшло за межі нагромадження фактичного матеріалу. Узагальнюючих досліджень цього матеріалу поки що немає. Локальні та хронологічні особливості давньоруського посуду, не говорячи вже про закономірність еволюції його типів і форм, відомі в найзагальніших рисах» (Кучера 1975а, с. 346).

Оформлення і представлення хронологічної лінії давньоруського кухонного посуду. Впродовж 1978—1980 рр. М. П. Кучера керував плановою темою Інституту археології «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» обсягом 20 д. а., рукопис якої вже у 1982 р. зданий до друку, але реалізується у вигляді окремого видання тільки у 1984 р. Загальновідомо, що вчений приймав активну участь у підготовці другого перероблено і доповненого видання «Археологія УРСР». Очевидно, як свідчать документи особової справи, він долучився до роботи над окремими розділами того ж таки 1982 р. Третій том цього видання вийде друком аж у 1986 р. (Особова… 1957—1999).

Ми звертаємо особливу увагу на ці два монографічні видання, оскільки саме в них Михайло Петрович нарешті остаточно формулює цілісну систематизовану власну розробку проблеми обґрунтованого і вірогідного датування давньоруської кераміки. Вище ми намагалися продемонструвати, що як будь-яка важлива науково-практична розробка, яка природно базується на обробці та осмисленні масового джерела, ця хронологічна схема народжувалася, апробовувалася та вдосконалювалася впродовж тривалого періоду часу на основі багатодесятилітніх власних досліджень на території практично усіх земель Руси-України. Зведений, ґрунтовно продуманий, перевірений і апробований результат М. П. Кучера друкує в уже зазначених фундаментальних виданнях.

У колективній монографії «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» керамічна хронологічна схема є ключовим інструментом для опису й поясненням до реєстру пам'яток (Кучера 1984, с. 10, рис. 1). Вона відразу стає найважливішим і дуже популярними настільним матеріалом, який поширюється у середовищі науковців, студентів, музейників, краєзнавців, які ведуть польові дослідження й опрацьовують археологічні матеріали.

Непересічною подією 1986 р. став вихід у світ нової редакції третього тому «Археології УРСР». Вчений кардинально переробляє й розширює підрозділ про кераміку і включає до його складу розлогу частину про хронологію, практично ще раз вміщує вже оприлюднену до цього схему (Кучера 1986, с. 449, рис. 106). І цей матеріал також є затребуваним і багаторазово копійованим.

Текстологічний аналіз показав, що зміст й усі основні положення обох цих робіт можна вважати практично тотожними. Вони лише іноді відрізняються кількома додатковими або синонімічними словами. Також у кожному з текстів

є невеликі додаткові фрагменти або речення, які пояснюють чи додатково деталізують відповідні основні сентенції. Є відмінності у візуальній компоновці та, власне, у візуальному ряді профілів вінець, якими автор ілюструє свою схему розвитку давньоруської кераміки.

Не дивлячись на те, що з часу публікації цих схем пройшло вже майже чотири десятиліття, можемо з абсолютною впевненістю стверджувати, що значення цієї надзвичайно важливої роботи Михайла Петровича не тільки не зменшилося, але навпаки, залишається дуже актуальним і понині та є одним із базових досягнень вітчизняної історико-археологічної науки. Цими розробками досі користуються практикуючі археологи (в тому числі й автори статті) у щоденній роботі.

З огляду на таке видатне значення й постійне практичне звернення до розробленої М. П. Кучерою схеми, ми вирішили спробувати створити комбіновану з двох дуже близьких робіт дослідника, графічно та текстуально синтезовану єдину систему розвитку давньоруської гончарної кухонної кераміки. Усі основні хронологізуючі ознаки сконцентровані в цих синтезованих і скомпільованих описах та зведених зображеннях серій керамічних профілей. В основу тексту покладено ранішу публікацію (Кучера 1984), окремі слова й фрагменти речень, відсутні в ній, додані з тексту третього тому «Археології УРСР» (Кучера 1986). У представленому варіанті відсутні наші власні слова та положення. Нами здійснена лише певна смислова рубрикація тексту на основні виділених автором хронологічних етапів. Посилання на рисунки узгоджені з єдиною нумерацією фрагментів вінчиків на синтезованому зведеному варіанті графічної схеми (рис. 16).

Ми намагалися якомога гармонійніше взаємо поєднати обидва тексти та графічні зображення відповідно до змісту положень М. П. Кучери. Звісно, ми подаємо цей матеріал у адаптованому нами українському перекладі.

Ми впевнені, що відтворений синтезований тут варіант схеми розвитку та датування давньоруської гончарної кухонної кераміки буде корисним для щоденної практичної роботи як досвідчених спеціалістів, так і науковців-початківців, практичної діяльності пам'яткоохоронців, музейних працівників, студентів і магістрів.

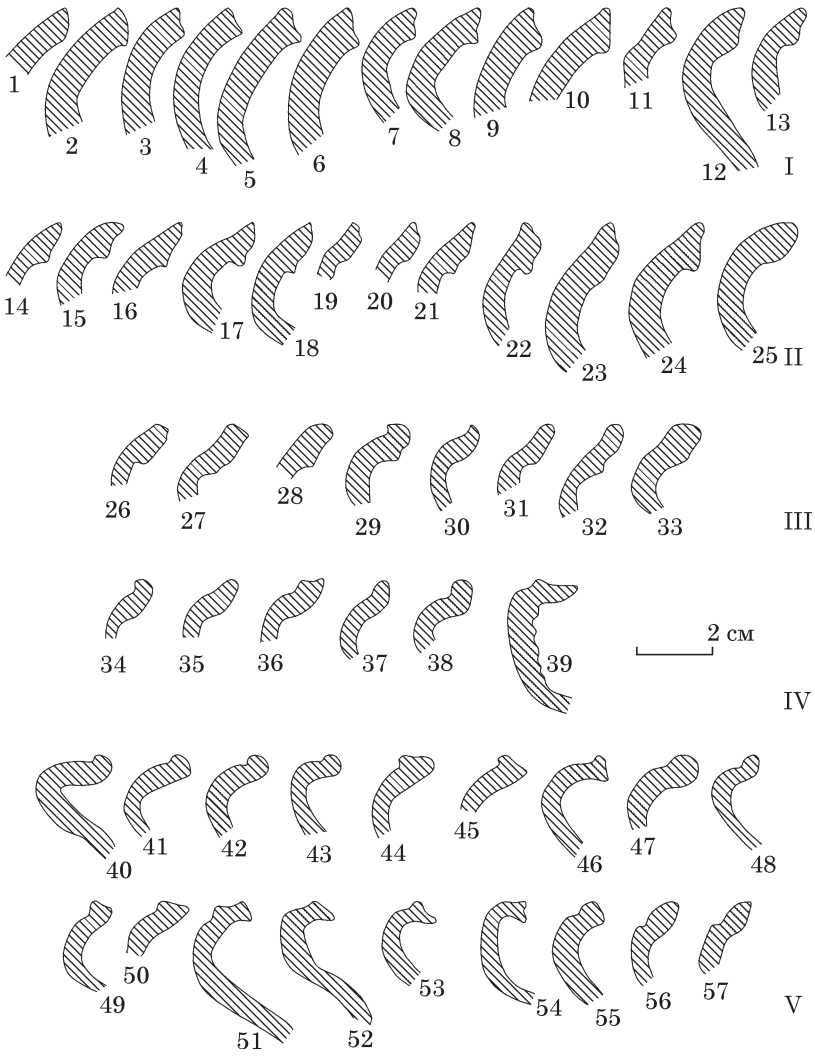

Рис. 16. Синтезована схема розвитку та датування давньоруської гончарної кухонної кераміки за М. П. Кучерою: I — IX — перша половина X ст.; II — X — перша половина XI ст.; III — середина — початок другої половини XI ст.; IV — друга половина XI ст.; V — кінець XI — перша половина XIII ст.

СИНТЕЗОВАНА СХЕМА РОЗВИТКУ ТА ДАТУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ГОНЧАРНОЇ КУХОННОЇ КЕРАМІКИ (ЗА М. П. КУЧЕРОЮ)

Спеціальні зведені дослідження датування давньоруської кераміки Середнього Подніпров'я відсутні, якщо не брати до уваги короткого зведеного нарису про давньоруську кераміку на території УРСР у третьому томі «Археології Української РСР». Нині археологи широко використовують накопичений досвід для вужчого датування пам'яток IX—XIII ст. за керамічним матеріалом. Найхарактернішою ознакою для датування є форми верхнього краю посудини — вінчика, які помітно відрізняються одна від одної. На відміну від інших частин посуду, що виконували чисто утилітарні функції і мали порівняно стійкішу сталість ознак, вінчики формувалися гончарями по-різному в різні періоди давньоруської історії. Дослідження у різних час-

тинах України показують, що хронологічні відмінності давньоруської кераміки загалом для Південної Русі були однаковими.

Хронологічна типологія гончарної кераміки на території УРСР, зокрема вінчиків, для VIII—XIII ст. була визначена із залученням даних могильників на матеріалах цілого ряду поселень: городища у с. Віта Поштова південніше Києва на Дніпрі X—XIII ст. (Раппопорт 1952, с. 144, рис. 2); Пліснеського городища на Львівщині VIII—XIII ст. (Кучера 1961, с. 143—154, рис. 1—3; Кучера 1962a, с. 46—51, рис. 19—20); городища біля Вереміївки хут. Миклашевський, X—XIII ст. (Кучера 1962c, с. 105, рис. 11); городища біля с. Воїнська Гребля у гирлі Сули X—XIII ст. (Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 82—93, табл. X); городища біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким XI—XII ст. (Кучера 1970, с. 223, рис. 7); городища біля с. Затурці на Волині VIII—XIII ст. (Кучера 1971, с. 181—182, рис. 6); селища біля Луцька VIII—X ст. (Кучера 1975b, с. 101—102, рис. 3—4).

На **ранньогончарних горщиках** вінчик по верхньому краю, як правило, навскіс похило зрізаний у вигляді рівної площини або іноді профільований по зрізу неглибокою виїмкою (рис. 16: 1, 3—4, 7, 9—11). При цьому площина зрізу зазвичай нахилена у внутрішню сторону (від вертикалі), а край вінчика нерідко злегка потовщений (відтягнутий вниз або вниз і вгору). Зустрічаються також вінчики менш характерної форми — з тоншим зрізаним краєм або з округленим зрізом. Усі вінчики ранньогончарного посуду довгі (переважно подовжені) і, на відміну від пізніших типів, помірно (не сильно) відігнуті назовні.

Датовано цю кераміку в межах давньоруського періоду **IX — початку або першої половини X ст.** Вона виникла в попередній час у міру поширення у південно-західної групи східних слов'ян гончарного кола. Ранньогончарну кераміку переважно знаходять на поселеннях разом із ліпною типу Луки-Райковецької VIII—IX ст. Однак вона відома і на поселеннях, на яких відсутня ліпна кераміка, тобто ранньогончарна кераміка існувала ще у X ст. (очевидно, не пізніше першої половини цього століття). У курганних дружинних похованнях Середнього Подніпров'я, найбільш ранні з яких за знахідками монет можна достовірно датувати початком другої чверті X ст., ця кераміка зустрічається дуже зрідка. Немає її і в матеріалах розкопок Вишгорода, вперше згаданого в літописі під 946 р.

Ранньогончарні вироби грубіші за складом глиняного тіста (більше містять дресви, а іноді домішувався шамот), мають товсті денця, колір їх неоднаковий внаслідок нерівномірного випалу — жовто-рудий або темний. Тільки на ранньогончарних горщиках найчастіше зустрічається хвилястий або лінійний орнамент, виконаний не одиночним вістрям, а багатозубчастим штампом.

Ранньогончарна кераміка змінилася (була витіснена) керамікою так званого курганного типу **X — початку або першої половини XI ст.** Вона вперше стала відомою з розкопок ранніх давньоруських курганних могильників з дружинними похованнями.

Вінчики цієї кераміки мають по зовнішньому краю потовщення у вигляді манжету, нерідко профільованого виїмкою — поглибленням або борозенкою. Площина манжету (профільованого зрізу) вінчика знаходиться у вертикальному положенні (рис. 16: 14), але частіше нахилена назовні. Верхній край манжету, як правило, буває гострим або значно тоншим за нижній край (рис. 16: 15—21). У профілі (перерізі) манжет таких вінчиків нагадує трикутник. Вінчики з вертикальним манжетом (вертикальною зовнішньою площиною манжета) відносяться до більш раннього часу (X ст.) і зустрічаються на посудинах рідше, ніж вінчики з похилим манжетом. Вони зустрічаються на тих городищах, де є ранньогончарна кераміка. Час появи вінчика з похилим манжетом визначити важко. За наявними даними в кінці X ст. вони вже мали широке поширення.

Посудини курганного типу тонкостінні, виготовлені з щільного тіста з домішкою піску, рівномірного випалу, орнаментовані на плічках паралельними лініями, а ранні — і в нижній частині стінок.

Для кераміки **середини** і особливо **другої половини (другої й третьої чверті) XI ст.** характерні вінчики з потовщеним манжетом по всій ширині як у верхній, так і в нижній частині. При цьому площина манжету завжди нахилена назовні відповідно до згину вінчика (рис. 16: 26—30, 34—36). Хронологічна відмінність між двома зазначеними основними формами манжетоподібних вінчиків XI ст., тобто з гострим і потовщеним верхнім краєм манжету, добре простежується на матеріалах городищ. На пізніших горщиках **(другої половини) XI ст.** верхній край вінчика загорнутий всередину, а манжет, що слабо виділяється, зовні округлений (рис. 16: 34—36). Ці вінчики виявлені на багатьох городищах XI ст., причому представлені вони і на тих пам'ятках, на яких немає зазначених вище ранніх форм, а є тільки матеріали наступного часу.

На горщиках **кінця XI — XII—XIII ст.** край вінчика загорнутий всередину і округлений у вигляді валика (рис. 16: 40—43), або, дуже зрідка, валик зверху наполовину зрізаний (рис. 16: 44—46), та іноді його край по лінії зрізу відтягнутий назовні у вигляді гострого канту. На пізніх посудинах орнамент відсутній. Кераміка кінця XI—XIII ст. тонкостінна, з жовто-рожевою поверхнею, орнаментована по плічках чотирма-п'ятьма вузькими паралельними поглибленими лініями.

В аналогічній хронологічній послідовності вони вже наводилися в літературі (Кучера 1976, с. 179, рис. 3; 1978, с. 25, рис. 4).

Наведене вище датування типів вінчиків кухонних горщиків не є безумовним. Воно відображає загальну схему зміни їх найбільш характерних ознак, які в різних районах відбувалися не одночасно. Хронологічно суміжні типи посуду, як показують археологічні дослідження, не змінювали один одного раптово, а протягом деякого часу співіснували. Хронологічна послідовність зміни типів вінчиків обумовлена удосконаленням гончарного кола, набуттям відповідних технологічних навичок і традицій, що передавались контактним шляхом на величезні території.

На ранньому етапі розвитку та вдосконалення гончарного виробництва посуду, у тому числі вінчики, попередньо формувалися від руки і тільки після цього оброблялися на колі. Як довів О. О. Бобринський, спочатку обточувався, а потім вже й профілювався на колі лише вінчик посудини (Бобринский 1978). Залежністю форми вінчика від прийомів його виготовлення стосовно технічних можливостей гончарного кола слід пояснювати факт побутування однотипних вінчиків на посудинах IX—X і навіть XI ст. у східних, південних та частково західних слов'ян. У XII—XIII ст. давньоруська кераміка вже різко відрізняється від кераміки сусідів формою вінчика. Причину цього слід вбачати у додаванні місцевих традицій, пріоритет яких виявляється на низці інших категорій матеріальної культури Русі. Однак закріплення нових традицій, зокрема, у гончарному ремеслі стало можливим лише за певного технічного рівня, коли відпала необхідність у попередньому ручному моделюванні вінчика. На давньоруській кераміці XII—XIII ст. вінчики формувалися безпосередньо на колі, і внаслідок цього, очевидно, їхня форма спростилася.

Абсолютні датування давньоруської кераміки за типологічними особливостями залишаються умовними. Найбільші труднощі становить виділення пам'яток X ст., що виникли при князях — попередниках Володимира Святославича.

* * *

На сам кінець, хочемо підкреслити, що сам автор вважав **механізми** дії відповідних чинників у розвитку та моделюванні кераміки, **механізми** їх часо-просторової синхронізації, **напрями** змін морфології, технології не зрозумілими в повній мірі. Це, на жаль, актуально й злободенно й сьогодні, як і майже півстоліття тому. Фіксація багатокомпонентних змін ознак і властивостей гончарного посуду, динаміка розвитку основних тенденцій розвитку кераміки підтверджується, констатується та деталізується все новими спостереженнями та відкриттями. Механізми ж виникнення, розвитку та розповсюдження керамічних новацій, технік, технологій та прийомів залишаються майже не виявленим, не зрозумілими та не поясненими. Очевидно, ще не віднайдені та не розроблені наукові методики й засоби таких досліджень, їх методологія та відповідний науковий апарат. А отже, тут є широке поле для ще майже непочатих прийдешніх наукових досліджень. Наукова спадщина М. П. Кучери була, залишається й буде надійною базою таких майбутніх досліджень та надихаючим прикладом і взірцем поєднання невтомної працьовитості, пожиттєвої жадоби наукового пізнання й любові до своєї прекрасної професії та Батьківщини.

ЛІТЕРАТУРА

Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Борисов, А. В. 2014. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2014 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2014.

Виногродська, Л. І. 1988. До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського. *Археологія*, 61, с. 47-57.

Довженок, В. И., Кучера, М. П. 1956. *Отчёт о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12-в.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. А. 1966. Давньоруське місто Воїнь. Київ: Наукова думка.

Кучера, М. П. 1953. *Отчёт о раскопках на городище Плиснеск в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/5.

Кучера, М. П. 1954. *Отчёт о раскопках на городище Плиснеск в 1954 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/10.

Кучера, М. П. 1957. *Древний Плеснеск*. Диссертация к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Кучера, М. П. 1960a. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 10, с. 118-123.

Кучера, М. П. 1960b. *Древний Плеснеск*. Автореферат диссертации к. и. н. ИА АН УССР.

Кучера, М. П. 1961. Кераміка древнього Пліснеська. *Археологія*, XII, с. 143-154.

Кучера, М. П. 1962a. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плесненска. *Советская археология*, 1, с. 292-294.

Кучера, М. П. 1962b. Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII, с. 3-56.

Кучера, М. П. 1962c. Древньоруське городище в хут. Миклашевському. *Археологія*, XIV, с. 89-108.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П. 1970. Древньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. *Археологія*, XXIV, с. 217-225.

Кучера, М. П. 1971. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 1. Київ: Наукова думка, с. 176-187.

Кучера, М. П. 1975a. Кераміка. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. 3: Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 346-352.

Кучера, М. П. 1975b. Поселення волинян на околиці м. Луцька. *Археологія*, 15, с. 98-104.

Кучера, М. П. 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженок, В. Й. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.

Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.

Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*, 29, с. 62-72.

Кучера, М. П. 1982. Нові дані про городища Житомирщини. *Археологія*, 41, с. 72-82.

Кучера, М. П. 1984. Поселения Среднего Поднепровья (городища. Селища). В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка, с. 6-27.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артёменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 466-455.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Кучера, М. П. 2017. Городища уличів у середньому Побужжі. *Археологія*, 4, с. 61-72.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1998. Особливості городищ Чорних клобуків Поросся. *Археологія*, 2, с. 100-104.

Лоза, Ю. І. 2010. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)*. Київ: Мапа.

Моця, О. П., Томашевський, А. П. 2010. Наукові дослідження відділу і проблеми та перспективи давньоруської та середньовічної археології в Україні. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 29-41.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Особова… 1957—1999. *Особова справа Кучери Михайла Петровича*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 3-ос., «К».

ПСРЛ 1962. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. 4-е изд. Москва: Восточная литература.

Раппопорт, П. О. 1952. Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. *Археологія*, VII, с. 142-149.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

Чміль, Л. В. 2010. *Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА НАН України.

REFERENCES

Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi*. Kyiv: Naukova dumka.

Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka.

Borysov, A. V. 2014. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky provedeni na terytorii Porossia v 2014 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014.

Vynohrodska, L. I. 1988. Do pytannia pro khronolohiiu serednovichnoi keramiky z Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia*, 61, s. 47-57.

Dovzhenok, V. I., Kuchera, M. P. 1956. *Otchet o rabote drevnerusskoi ekspeditsii na r. Rosi v 1956 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12-v.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. A. 1966. *Davnoruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Kuchera, M. P. 1953. *Otchet o raskopkakh na gorodishche Plisnesk v 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/5.

Kuchera, M. P. 1954. *Otchet o raskopkakh na gorodishche Plisnesk v 1954 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/10.

Kuchera, M. P. 1957. *Drevnii Plesnesk*. Dissertatsiia k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Kuchera, M. P. 1960a. Goncharnye kleima iz raskopok drevnego Plesneska. *Kratkie soobshcheniia IA AN URSR*, 10, s. 118-123.

Kuchera, M. P. 1960b. *Drevnii Plesnesk*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. IA AN USSR.

Kuchera, M. P. 1961. Keramika drevnoho Plisnenska. *Arkheolohiia*, XII, s. 143-154.

Kuchera, M. P. 1962a. Goncharnaia keramika dofeodalnogo vremeni iz raskopok drevnego Plesnenska. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 292-294.

Kuchera, M. P. 1962b. Drevnii Plisnesk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XII, s. 3-56.

Kuchera, M. P. 1962c. Drevnoruske horodyshche v khut. Myklashevskomu. *Arkheolohiia*, XIV, s. 89-108.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P. 1970. Drevnoruske horodyshche bilia s. Horodyshche pid Pereiaslavom-Khmelnytskym. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 217-225.

Kuchera, M. P. 1971. Rannoserednovichne horodyshche poblyzu s. Zaturtsi na Volyni. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*. 1. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-187.

Kuchera, M. P. 1975a. Keramika. In: Bibikov, S. M. (ed.). Arkheolohiia Ukrainskoi RSR. 3: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody*. Kyiv: Naukova dumka, s. 346-352.

Kuchera, M. P. 1975b. Poselennia volynian na okolytsi m. Lutska. *Arkheolohiia*, 15, s. 98-104.

Kuchera, M. P. 1976. Davnoruski horodyshcha na Pravoberezhzhi Kyivshchyny. In: Dovzhenok, V. Y. (ed.). *Doslidzhennia z slov'iano-ruskoi arkheolohii*. Kyiv: Naukova dumka, s. 176-197.

Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.

Kuchera, M. P. 1979. Doslidzhennia horodyshch na Volyni y Podilli. *Arkheolohiia*, 29, s. 62-72.

Kuchera, M. P. 1982. Novi dani pro horodyshcha Zhytomyrshchyny. *Arkheolohiia*, 41, s. 72-82.

Kuchera, M. P. 1984. Poseleniia Srednego Podneprovia (gorodishcha. Selishcha). In: Baran, V. D. (ed.). *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka, s. 6-27.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Baran, V. D. (ed.). Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 466-455.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskykh pam'iatkakh. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160-165.

Kuchera, M. P. 2017. Horodyshcha ulychiv u serednomu Pobuzhzhi. *Arkheolohiia*, 4, s. 61-72.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1998. Osoblyvosti horodyshch Chornykh klobukiv Porossia. *Arkheolohiia*, 2, s. 100-104.

Loza, Yu. I. 2010. *Istorychnyi atlas Ukrainy. Naidavnishe mynule. Rus (Kyivska derzhava, Halytsko-Volynska derzhava)*. Kyiv: Mapa.

Motsia, O. P., Tomashevskyi, A. P. 2010. Naukovi doslidzhennia viddilu i problemy ta perspektyvy davnoruskoi

ta serednovichnoi arkheolohii v Ukraini. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 29-41.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnipriansh-chyny druhoi polovyny XIII—XV st*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Osobova… 1957—1999. *Osobova sprava Kuchery Mykhaila Petrovycha*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 3-os., «K».

PSRL 1962. *Polnoe sobranye russkykh letopysei*. II: Ypatevskaia letopys. 4-e yzd. Moskva: Vostochnaia lyteratura.

Rappoport, P. O. 1952. Obstezhennia horodyshch v raioni Kyieva u 1950 r. *Arkheolohiia*, VII, s. 142-149.

Tomashevskyi, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoryko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

Chmil, L. V. 2010. *Keramichnyi posud Serednoi Naddnipriansh-chyny XVI—XVIII st*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

A. P. Tomashevskyi, A. V. Borysov

MEDIEVAL CERAMICS OF UKRAINE AND ITS RESEARCH BY M. P. KUCHERA

One of the main task in the routine work of an archaeologist-medievalist is the issue of chronology. Fragments of the pottery are most common material at the sites of the 10th—13th centuries. We are still in the process of clarifying of the dating of individual ceramic groups. Mykhailo Kuchera was one of the most authoritative researchers of medieval ceramics of the second half of the 20th century. The review of his publications indicates the use of a clear dating system. The stages of formation of the researcher perceptions of the chronology of ceramics of the 10th—13th centuries are examined in the paper. The source base, which became the basis for the researcher's chronology of ceramics, was identified. Starting with the Ph. D. thesis, completed in 1956 and presented in 1960, the researcher constantly paid attention to the description and characteristics of ceramics from archaeological sites. Just during the work on the description of the ceramic complex of old Plisnesk the researcher developed the clear scheme of description of ceramics. He processed a huge array of material. The third of the Ph. D. thesis is devoted to the characteristics of the ceramic complex of the site. The work put the foundation for understanding the chronology and typology of ceramics of the 10th—13th centuries.

The reconstruction of chronological scheme of the development of ceramics of the 10th—13th centuries became the important part of the paper. Such a graphic and textual reconstruction was carried out on the basis of the researcher's works and is the result of his long-time work and experience. The proposed scheme should become a starting point for the further development of a detailed chronology. Further work should develop in the direction of improving this scheme concerning the study of regional features and chronological detailing. Further research should continue the line of detailed study the technical and technological characteristics of ancient ceramics. Further development of the subject is impossible without the use of modern technical methods of archaeometry.

Keywords: ceramics, Middle Ages, chronology, history of science.

Одержано 31.08.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem V., Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TOMASHEVSKYI Andrii P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail: tomashevsky@ukr.net.

УДК 930.25:902.2:908(477.41-21) DOI: 10.37445/adiu.2022.03.03

С. М. Вовкодав

«ЗМІЙОВІ» ВАЛИ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. П. КУЧЕРИ

У статті подано огляд наукового доробку М. П. Кучери, пов'язаного з переяславськими «змійовими» валами. Здійснено аналіз результатів досліджень споруд вченим та розглянуто його основні погляди щодо найбільш актуальних питань вивчення цих пам'яток.

Ключові слова: *«змійові» вали, Каратульське городище, М. П. Кучера, Переяславщина, оборонні споруди.*

Упродовж останніх кількох років нами проведено наукову розвідку, спрямовану на визначення просторової позиції «змійових» валів Переяславщини, у межах якої здійснено історіографічний аналіз праць, пов'язаних із різними аспектами їх вивчення. Це дозволило виокремити основні етапи та напрями попередніх досліджень цих споруд, а також охарактеризувати їх результати. У цьому контексті важливе значення має науковий доробок М. П. Кучери, значна частина якого присвячена «змійовим» валам Середньої Наддніпрянщини. Зокрема, до кола його наукових інтересів потрапили й споруди, що розташовані на Переяславщині. Учений розглянув широке коло питань, пов'язане із цим видом пам'яток: від описів натурних обстежень до трактування їх загальноісторичного значення. Це значною мірою вплинуло на розвиток подальших розробок у межах цього тематичного напрямку й безперечно потребує розгляду в окрему дописі. У запропонованій статті подано огляд проблематики досліджень М. П. Кучери, пов'язаних із переяславськими «змійовими» валами.

Зазначимо, що в працях М. П. Кучери, окрім публікації результатів власних обстежень пам'яток, зроблено аналіз основних гіпотез щодо походження та призначення споруд, сформованих впродовж всього періоду їх вивчення. Тому насамперед варто зупинитися на основних тенденціях розвитку проблематики досліджень переяславських «змійових» валів. Головним чином її було окреслено вже в працях другої половини XIX — початку XX ст. Саме тоді було визначено основні аспекти, що потребували першочергового розгляду. Зокрема, йдеться про особливості конфігурації, метричні характеристики, датування та функціональне призначення. Вперше ці питання розглянув М. О. Максимович (1871; 1877). У подальшому вони отримували відображення в наукових розвідках А. В. Стороженка (1899), В. Г. Ляскоронського (1911, с. 75—76.) та Л. В. Падалки (1905; 1914, с. 1—27).

Упродовж цього періоду в розробці даної проблематики простежується певна тенденційність: відбувалося накопичення узагальнених описів конфігурації валів, окремих відомостей про їх протяжність та розміри, збільшувалася кількість окомірних планів розташування. Щодо призначення споруд, головним чином дослідники схилялися до їх оборонної функції. Найбільша дискусія виникла навколо датування «змійових» валів. Оскільки розкопок на цих пам'ятках не проводилося, що, відповідно, зумовлювало відсутність датуючого матеріалу, вчені намагалися визначити час створення споруд на основі писемних джерел. Зокрема, більшість дослідників окресленого періоду використовували дві літописні згадки під 1095 р. та 1149 р., де згадано споруди (Вовкодав 2020b, с. 10—18). У першій розповідається про невдалу спробу половецьких ханів Ітларя та Китана укласти мирний договір із Володимиром Мономахом у Переяславі. Згадується, що Ітларь прийшов у Переяславль, а Китан став між валами з військом (ПСРЛ 2001, стб. 217—218). В іншій — про протистояння

© С. М. ВОВКОДАВ, 2022

Юрія Долгорукого та Ізяслава Мстиславовича, який на підступах до Переяславля разом із військом «ста межи валома» (ПСРЛ 2001, стб. 379). У обох випадках йдеться про Великий та Малий вали переяславських «змійових» валів, які наприкінці X — середині XI ст. вже існували й були однією з характерних рис топографії Переяславської землі.

Іншим документом, що активно використовувався для хронологічної атрибуції валів, був лист архієпископа Бруно Кверфуртського до германського імператора Генріха. У листі йдеться про поїздку, яку він здійснив у 1008 р. із метою поширення християнства серед печенігів. Під час подорожі Бруно відвідав Київ, після перебування у якому, він у супроводі князя Володимира з дружиною попрямував до кордонів давньоруської держави. За свідченням Бруно, останні було оточено дуже міцними й довгими спорудами (у тексті названі латинню як «firmissima et longissima sepe») (Ляскоронський 1916; Максимович 1877). На думку М. О. Максимовича, цей лист є прямим підтвердженням того, що споруди створені саме в давньоруський час, а згаданий сегмент валу є Малим валом переяславських «змійових» валів. Власне з цього часу закладено початок давньоруської версії датування пам'яток. Цієї ж версії дотримувалися А. В. Стороженко, Л. В. Падалка та в останніх працях В. Г. Ляскоронський (Вовкодав 2020b, с. 112—116). Вона ж розглядалася як основна в дослідженнях багатьох вчених другої половини XX ст.

Підґрунтям для іншої версії датування валів стали результати обстеження Великого валу, проведеного Б. О. Рибаковим у 1945 р. (Рибаков 1949, с. 22). Тоді на підставі інформації про вістря стріл скіфського часу, виявлених місцевими жителями поруч із насипами, він зробив припущення щодо приналежності споруди до скіфського городища. Дещо пізніше теорію про скіфське датування переяславських «змійових» валів більш чітко окреслив Б. А. Шрамко. Після їх обстеження у 1966 р. він стверджував, що вали є рештками гігантського городища скіфського часу (Шрамко 1966). У подальшому ця гіпотеза отримала значного поширення та стала основою для багатьох історичних реконструкцій.

Розглянуті аспекти проблематики, пов'язаної зі «змійовими» валами, сформували інформаційне підґрунтя для наступних досліджень, зокрема, були проаналізовані М. П. Кучерою в монографії «Змиевы валы Среднего Поднепровья» (Кучера 1987). Це видання є узагальнюючою працею, підготовленою за результатами десятирічних досліджень «змійових» валів у межах Середньої Наддніпрянщини, розпочатих ІА АН УРСР в 1974 р. У ньому автор подав дані про розташування, структурні особливостей, стан збереження споруд, частково визначив первинні розміри окремих відрізків. Також дослідник розглянув питання датування та призначення валів, причин, що зумовили потребу їх створення та ефективності використання для оборони. Загалом у праці охоплено пам'ятки, що розташовані на південь та південний захід від Києва, у межиріччі Дніпра та Тетерева до Росі та її західних допливів на Правобережжі, а також вал, розміщений вздовж Дніпра та нижньої течії Сули на Лівобережжі. Під час згаданих досліджень проведено картографування споруд, визначення їх топографічного положення, особливостей конфігурації, конструктивних особливостей та датування. Поряд з цим обстежено інші археологічні об'єкти, що були просторово пов'язані з валами. Важливою частиною праці є історіографічний аналіз літератури, присвяченої «змійовим» валам, та критичне переосмислення багатьох історичних та археологічних фактів, поданих у ній. Все це дозволило отримати низку важливих висновків щодо часу походження та призначення окремих відрізків валів. З'ясовано, що вони є залишками складних оборонних споруд із дерева та землі, створеними в давньоруський час для захисту від кінноти кочівників. Серед досить розрізнено розташованих відрізків валів М. П. Кучері вдалося прослідкувати єдину стратегічну мету та визначити послідовність етапів її реалізації (Кучера 1987, с. 3—4).

Про переяславські «змійові» вали згадано в першому розділі монографії. Зокрема, йдеться про лист М. О. Максимовича щодо результатів їх обстеження, який було надіслано голові Московського археологічного товариства в 1869 р. У ньому вчений запропонував створити точний план валів (Кучера 1987, с. 5). У цьому ж розділі подано інформацію про літописні згадки цих споруд (Кучера 1987, с. 9). та про трактування М. О. Максимовичем змісту листа Бруно Кверфуртського, у якому вчений ототожнює згадані там укріплення саме з переяславськими валами. М. П. Кучера зазначав, що такої ж думки притримувався й В. Г. Ляскоронський, при цьому наголосив, що ця теорія не отримала поширення серед наукової спільноти, а в подальшому сформувалася уставлена думка, що в листі згадуються правобережні «змійові» вали. За версією В. Б. Антоновича та Н. В. Молчановського, йдеться про Трипільський вал.

Аналізуючи погляди В. Г. Ляскоронського щодо часу походження споруд, М. П. Кучера теж згадує переяславські вали. Він зазначив, що після низки праць, у яких В. Г. Ляскоронський піддав сумніву версію про давньоруське датування пам'яток, все ж вчений визнав, що їх було створено під час князювання Володимира Святославича (Кучера 1987, с. 11). У контексті розгляду проблематики походження валів, М. П. Кучера дав інформацію про згадане вище дослідження Великого валу Б. О. Рибаковим у 1947 р., після якого вчений ймовірно датував споруду скіфським часом. На думку автора, це припущення не було передчасним, оскільки дещо пізніше Б. А. Шрамко після обстеження

валів відніс їх до городища ранньозалізного віку (Шрамко 1966).

Версію скіфського датування переяславський «змійових» валів М. П. Кучера сприймав як найвірогіднішу. Тому всі його подальші міркування щодо цих споруд базувалися саме на ній. Опосередковано доводячи вірогідність теорії Б. А. Шрамка, він зазначив, що й інші вали з подібною напівкруглою конфігурацією теж ототожнені дослідниками з городищами скіфського часу: вал в ур. Круглик біля с. Ходосівка Обухівського р-ну Київської обл. та вали біля с. Трахтемирів (нині затоплене) на правому березі р. Дніпро, вал, розташований у межах хут. Млинок біля с. Веприк Фастівського р-ну Київської обл. тощо. Водночас багато дослідників помилково вважали укріплення ранньозалізного віку «змійовими» валами (Кучера 1987, с. 11).

Переяславським «змійовим» валам М. П. Кучера також присвятив окремий підрозділ другого розділу згаданої монографії. Саме в цій частині він у повній мірі подав своє бачення проблеми часу створення та призначення споруд, зробив короткий огляд історії їх вивчення. Автор зазначив, що вперше загальний опис пам'яток зробив М. О. Максимович (Кучера 1987, с. 57). Створений останнім схематичний план валів, вчений передав В. Б. Антоновичу. Останній опублікував його на зведеній карті «змійових» валів Київщини. М. П. Кучера згадав дослідження В. Г. Ляскоронського 1907 р., у результаті якого створено план споруд, та уточнений план валів, підготовлений Л. В. Падалкою. При цьому він акцентував увагу на мініатюрності та схематичності останнього. Значно більше уваги вчений приділив опису розвідок, проведених у 1966 р. Б. А. Шрамком. На думку М. П. Кучери, це були перші обстеження валів на всій протяжності, що дозволили створити найточніший серед відомих тоді план переяславських валів. Зазначимо, що він був вперше опублікований в монографії, що розглядається (Кучера 1987, с. 58).

Відповідно до плану зовнішній вал оточує зі східного боку частину плато між долинами Дніпра та Трубежу. Дуга внутрішнього валу вкладається у зовнішній та приєднується до нього. М. П. Кучера звернув увагу на те, що на відміну від інших, на згаданому плані зовнішній вал не лише прилягає до заплави р. Трубіж, а й продовжується вздовж її краю у західному напрямку та закінчується за 4,5—5,0 км перед поворотом русла Трубежа на південь, у межах східної околиці м. Переяслава. Також зовнішній вал не закінчується на корінному березі Дніпра, а продовжується в південно-західному напрямку по схилу, до заболоченої долини біля його підніжжя.

Підтвердженням такого розташування південного кінця зовнішнього валу, на думку М. П. Кучери, могли бути відомості, подані М. О. Максимовичем. Зокрема, той неоднозначно писав, що вал «тягнеться від Дніпра», а на його плані обидва кінці валу позначені безпосередньо біля останнього. М. П. Кучера теж був переконаний, що зовнішній вал продовжувався до заплави: «він дійсно спускався в заплаву». За переконанням дослідника, саме його кінець було виявлено під час розкопок давньоруського городища біля с. Городище в 1963 р., за 7 км від західного корінного берега р. Дніпро (Кучера 1963, с. 2; 1970, с. 217; 1987, с. 58).

За 600—700 м на південь від городища було розташоване озеро, що перерізало заплаву в напрямку р. Дніпро. Біля нього, у південно-західній околиці села, зафіксований західний кінець валу. Далі він вигнутою дугою прямував 1700—1800 м на південний схід, у бік іншого заболоченого озера. Кінець валу спускався у водойму та на момент обстеження був покритий водою. У статті, де були опубліковані матеріали цього дослідження, М. П. Кучера зазначає, що після озера вал продовжувався далі, у бік корінного берега (ймовірно, цю інформацію він отримав від місцевих жителів).

Дослідник акцентував увагу на тому, що споруда складалася із прямолінійних відрізків. Це, на його думку, є нехарактерною для «змійових» валів ознакою. Піщаний насип мав задовільний стан збереження. Його ширина в середньому складала 8 м, висота — 1—1,5 м, ширина рову (розташовувався із південного боку) — 5—8 м, глибина — 1—1,5 м.

Оскільки цей відрізок у плані співпадав із зафіксованим Б. А. Шрамком південно-західним кінцем Малого валу, М. П. Кучера припустив, що останній закінчувався у заплаві р. Дніпро, перед численними протоками та старицями, за 4 км від головного русла.

Внутрішній вал на плані Б. А. Шрамка закінчувався на краю плато. Водночас Л. В. Падалка зробив припущення, базоване на огляді військово-топографічної карти, що первинно внутрішній вал продовжувався далі до р. Дніпро. На думку М. П. Кучери, це припущення не можна підвередити фактами. Хоча він визнав ймовірність того, що вал міг продовжуватися південніше корінного берега. Про це можуть свідчити деякі ознаки рельєфу: неподалік с. Козинці закінчувався гребенеподібний виступ плато з високим крутим західним схилом, що постягувався на південь від р. Трубіж (Кучера 1987, с. 58).

Окремо М. П. Кучера звернув увагу на Перехресний вал. Він зазначив, що ще М. О. Максимович згадував про існування валу, який розпочинався у місці з'єднання зовнішнього та внутрішнього й продовжувався у бік р. Супій (Максимович 1877, с. 341). Автор акцентував увагу на тому, що саме так цей відрізок позначений на карті В. Б. Антоновича, на противагу плану Л. В. Падалки, де початок цього сегменту розташований у місці наближення зовнішнього валу до заплави р. Супій. За переконанням М. П. Кучери, достовірність останнього не викликає сумнівів, оскільки Л. В. Падалка під час його створення користувався військово-то-

пографічною картою. Натомість визначення місця розташування валів М. О. Максимович проводив базуючись на спогадах, через 20 років після натурного обстеження споруд (Кучера 1987, с. 59).

На основі плану Б. А. Шрамка М. П. Кучера створив «найболее достоверний» узагальнений план переяславських «змійових» валів та визначив їх розміри. Відповідно до нього довжина Малого валу складала 51 км, Великого — близько 16 км, Перехресного — 7,5 км. Загальна протяжність валів сягала близько 74 км. Вказані розміри відрізняються від отриманих нами під час останніх досліджень (Вовкодав 2020b, с. 84).

Розглядаючи систему «змійових» валів Переяславщини як Каратульське городище ранньоскіфського часу, М. П. Кучера подав її узагальнений опис. Він зазначив, що вони опиралися на природні перепони із західного боку та мали замкнуту конфігурацію. Розташування ровів Великого, Малого та Перехресного валів свідчить про те, що городище перекривало доступ до межиріччя Трубіжа, Супою та Дніпра. Загалом воно охоплювало овальну площу розмірами 17 × 25 км та включало частину заплави. Ця території мала всі умови для ведення господарства скотарсько-землеробських племен під час зовнішньої загрози. На думку М. П. Кучери, городище складалося із двох укріплених частин. На основі плану Б. А. Шрамка він спростував припущення Л. В. Падалки про первинність створення внутрішнього валу та пізнішу прибудову зовнішнього. Оскільки на останньому чітко простежується продовження лінії зовнішнього валу після точки сполучення обох відрізків.

М. П. Кучера також розглянув питання стану збереження споруд. Дослідник зазначив, що на момент опису зовнішній вал, окрім північної частини, був розораний, а внутрішній — знищений лише в декількох місцях (Кучера 1987, с. 59). Також дослідник подав розміри внутрішнього валу, розташованого праворуч від дороги Переяслав — Золотоноша (нині автошлях Н 08): висота — 2,8 м, ширина в основі — 12 м, глибина рову — 1,8 м, ширина — 9 м й додав, що розміри північної частини зовнішнього валу в лісі значно менші. Зазначимо, що обміри було проведено ще в 1958 р. (Телегин и др. 1958, с. 3)

Підсумовуючи інформацію щодо переяславських валів, М. П. Кучера зазначив, що Каратульське городище з початку свого створення займало площу в межах зовнішнього валу. На його думку, у давньоруський час вали могли використовуватися для захисту території як «змійові» вали.

Як бачимо, М. П. Кучера безапеляційно розглядав споруди як Каратульське городище. У монографії він неодноразово піднімав питання хибного ототожнення цієї пам'ятки зі «змійовими» валами (Кучера 1987, с. 61).

Отже, ідейна основа поглядів М. П. Кучери щодо переяславських «змійових» валів була сформована під впливом теорії Б. А. Шрамка про Каратульське городище. Авторитет останнього та відсутність чітких аргументів, що спростовували скіфське датування валів, а також своєрідність конфігурації лінії їх насипів переконували дослідника в її достовірності. Це значною мірою вплинуло на більшість зроблених ним висновків.

Таким чином, питання датування та призначення споруд М. П. Кучера вирішив на користь скіфської версії. Спроби пов'язати вал із давньоруським часом іншими дослідниками він вважав непереконливими. Хоча й припускав можливість використання насипів Каратульського городища як «змійових» валів для захисту Переяславля Руського. Ототожнення валів із городищем ранньозалізного віку ймовірно позбавило необхідності проведення на них розкопок для визначення їх хронологічної атрибуції.

Зауважимо, що подальше просування теорії про Каратульське городище сприяло розвитку одного із найстійкіших історіографічний міфів, що отримав поширення у багатьох працях дослідників скіфського часу. Навіть розкопки Великого валу, проведені впродовж 1995—1996 рр. переяславськими археологами, якими було доведено факт перекриття насипом культурного шару черняхівського поселення, виявилися непереконливими для більшості прихильників цієї версії (Роздобудько, Тетеря 1996; 1997). Не вплинуло на ситуацію і фактичне спростування власних припущень Б. А. Шрамком, коли вчений визнав, що вони були непереконливі, тому їх можна відкинути (Шрамко 1999).

Закономірно припустити, що М. П. Кучера не проводив обстеження переяславських валів на всій протяжності. Очевидно, ним було оглянуто декілька найкраще збережених сегментів. Створення плану розташування споруд та подальший аналіз їх просторових особливостей вчений проводив у значній мірі на основі результатів досліджень, отриманих Б. А. Шрамком. Це зумовило певні неточності в трактуванні конфігурації системи насипів, визначення їх протяжності та черговості виникнення окремих сегментів. Саме відсутність інформації про локалізацію значної частини знівельованих насипів та місця з'єднання зовнішнього та внутрішнього валу, дало підстави для низки хибних висновків. Показовим є й те, що місце початку Перехресного валу вчений розглядав на підставі свідчень М. О. Максимовича та Л. В. Падалки, оскільки не оглядав його безпосередньо. На нашу думку, висновок щодо первинності створення Малого валу та пізнішої добудови Великого, також був передчасним. Його М. П. Кучера сформував на основі плану Б. А. Шрамка, незважаючи на припущення Л. В. Падалки, що зовнішній вал був прибудований до внутрішнього. Тут варто відзначити, що останній, як і В. Г. Ляскоронський, вважали частину сегменту зовнішнього валу, від заплави р. Трубіж до місця з'єднання з внутрішнім, єдиним відрізком (Вовкодав 2020a).

Незважаючи на те, що останні студії ставлять під сумнів низку висновків М. П. Кучери, загалом розглянуті результати його дослідження мали важливе значення для вивчення переяславських «змійових» валів. Вчений створив узагальнений огляд, де акумульовано та проаналізовано значну частину наявної інформації про ці пам'ятки, у результаті чого йому вдалося сформувати найбільш цілісне на той час уявлення про історію дослідження, просторові особливості, датування та призначення споруд. Ця інформація стала своєрідним базисом для подальших розвідок, присвячених переяславським валам.

ЛІТЕРАТУРА

Вовкодав, С. М. 2020a. Деякі дані щодо уточнення просторової конфігурації системи Переяславських «змійових» валів. *Простір в історичних дослідженнях*, 1, с. 38-44.

Вовкодав, С. М. 2020b. *«Змійові» вали Переяславщини*. Переяслав; Кам'янець-Подільський: Рута.

Кучера, М. П. 1963. *Отчёт о раскопках древнерусского городища у с. Городища на Днепре 1963 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1963/3.

Кучера, М. П. 1970. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. *Археологія*, 24, с. 217-225.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Ляскоронский, В. Г. 1911. *Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья*. Москва: Общество распространения полезных книг.

Ляскоронский, В. Г. 1916. *К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века.* Петроград: Сенатская типография.

Максимович, М. А. 1871. О переяславских валах. В: Уваров, А. С. (ред.). *Труды I Археологического съезда в Москве. 1869 г.* I. Москва: Синодальная типография, с. 75-76.

Максимович, М. А. 1877. О древнем вале, бывшем ещё при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов. В: Максимович, М. А. *Собрание сочинений*. 2. Киев: М. П. Фриц, с. 340-342.

Падалка, Л. В. 1905. *Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии*. 1: О древних городках, городищах и насыпных валах. Полтава: И. А. Дохман.

Падалка, Л. В. 1914. *Прошлое Полтавской территории и её заселение.* Полтава: Печатное дело.

ПСРЛ 2001. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры.

Рибаков, Б. О. 1949. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, I, с. 21-25.

Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А. 1996. До питання про так зване Каратульське городище. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи.* Полтава: Археологія, с. 233-234.

Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А. 1997. Матеріали до датування переяславських «змійових» валів. *Археологія*, 3, с. 139-141.

Стороженко, А. В. 1899. Где жили переяславские торки. *Киевская старина*, 64 (Февраль), с. 283-290.

Телегин, Д. Я., Юра, Р. А., Кучера, М. П., Максимов, Е. В., Митрофанова, В. И. 1958. *Отчёт о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/1e.

Шрамко, Б. А. 1966. *Отчёт о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/66.

Шрамко, Б. А. 1999. Возникновение Бельского городища. *Древности 1997—1998: Харьковский историко-археологический ежегодник*, с. 50-58.

REFERENSES

Vovkodav, S. M. 2020a. Deiaki dani shchodo utochnennia prostorovoi konfihuratsii systemy Pereiaslavskykh «zmiiovykh» valiv. *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh*, 1, s. 38-44.

Vovkodav, S. M. 2020b. *«Zmiiovi» valy Pereiaslavshchyny*. Pereiaslav; Kam'ianets-Podilskyi: Ruta.

Kuchera, M. P. 1963. *Otchet o raskopkakh drevnerusskogo gorodishcha u s. Gorodishcha na Dnepre 1963 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1963/3.

Kuchera, M. P. 1970. Davnoruske horodyshche bilia s. Horodyshche pid Pereiaslavom-Khmelnytskym. *Arkheolohiia*, 24, s. 217-225.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Liaskoronskii, V. G. 1911. *Gorodishcha, kurgany, maidany i dlinnye (zmievye) valy v oblasti Dneprovskogo Levoberezhia*. Moskva: Obshchetvo rasprostraneniia poleznykh knig.

Liaskoronskii, V. G. 1916. *K voprosu o mestopolozhenii v predelakh Iuzhnoi Rossii raiona, v kotorom propovedyval episkop Brunon v nachale XI veka*. Petrograd: Senatskaia tipografiia.

Maksimovich, M. A. 1871. O pereiaslavskikh valakh. In: Uvarov, A. S. (ed.). *Trudy I Arkheologicheskogo sieezda v Moskve. 1869 g.* I. Moskva: Sinodalnaia tipografiia, s. 75-76.

Maksimovich, M. A. 1877. O drevnem vale, byvshem eshche pri Vladimire Sviatom, iuzhnee Kieva na granitse zemli pechenegov. In: Maksimovich, M. A. *Sobranie sochinenii*. 2. Kiev: M. P. Frits, s. 340-342.

Padalka, L. V. 1905. *Drevnie zemlianye sooruzheniia v predelakh Poltavskoi gubernii*. 1: O drevnikh gorodkakh, gorodishchakh i nasypnykh valakh. Poltava: I. A. Dokhman.

Padalka, L. V. 1914. *Proshloe Poltavskoi territorii i ee zaselenie*. Poltava: Pechatnoe delo.

PSRL 2001. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatevskaia letopis. 2-e izd. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Rybakov, B. O. 1949. Rozkopky v Pereiaslavi-Khmelnytskomu v 1945 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, I, s. 21-25.

Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A. 1996. Do pytannia pro tak zvane Karatulske horodyshche. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 233-234.

Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A. 1997. Materialy do datuvannia pereiaslavskykh «zmiiovykh» valiv. *Arkheolohiia*, 3, s. 139-141.

Storozhenko, A. V. 1899. Gde zhili pereiaslavskie torki. *Kievskaia starina*, 64 (Fevral), s. 283-290.

Telegin, D. Ia., Iura, R. A., Kuchera, M. P., Maksimov, E. V., Mitrofanova, V. I. 1958. *Otchet o razvedke arkheologicheskikh pamiatnikov v zone zatopleniia Kremenchugskogo vodokhranilishcha v 1958 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/1e.

Shramko, B. A. 1966. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh skifo-slavianskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. M. Gorkogo v 1966 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/66.

Shramko, B. A. 1999. Vozniknovenie Belskogo gorodishcha. *Drevnosti 1997—1998: Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, s. 50-58.

S. M. Vovkodav

«ZMIYOVY» (THE SERPENT'S) WALLS OF PEREIASLAV REGION IN THE SCIENTIFIC LEGACY OF DR. MIKHAILO KUCHERA

Serpent's wall was one of the types of archeological sites that fell into the field of scientific interests of Dr. Mikhailo Kuchera. The scholar devoted a significant part of his work to issues of the dating, purpose, features of the spatial configuration, and metric characteristics of these structures. In particular, he studied the Serpent's wall of the Pereiaslav region, which includes three segments: Velykyi (the inner), Malyi (the outer) and Perekhresnyi ramparts. They covered from the northeast and east the area between the Dnieper, Trubizh and Supii rivers. In 1974, the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences began ten years research on Serpent's wall within the Middle Dnieper region. The results were published in Dr. Kuchera's monograph «Zmievy valy Srednego Podneprov'ya (Serpent's Wall of the Middle Dnieper)».

In the book, the author provided data on the location of ramparts, their structural features and safety, the size of individual segments, dating and purpose and determined the effectiveness of their use for defense. The separate section of the monograph is devoted to the Pereiaslav Serpent's Wall. It is also mentioned in other parts of the publication.

In general, Dr. Kuchera has considered the most actual issues related to the Serpent's Wall. He offered a brief overview of the history of their study, made an attempt to characterize the configuration of buildings, and formed a version of the time of their creation and purpose. Most of his conclusions are based on Dr. Boris Shramko's theory of the Karatul hillfort. In general, Dr. Kuchera considered the most pressing issues related to them. According to this theory, the Pereiaslav Serpent's Wall is the remains of a giant settlement hillfort of Scythian times. Based on the results of Dr. Shramko research (in particular, the plan of Serpent's Wall), Dr. Kuchera prepared the generalized description of the location of different segments of Serpent's Wall of Pereiaslav region, provided the information about the length and created consolidated scheme of it. At the same time, he used the data on the Serpent's Wall published by other researchers. In view of all this, he supported the Scythian version of the dating of the ramparts.

In my opinion, the conclusions of Dr. Kuchera about the dating and purpose of the Pereiaslav Serpent's Wall were premature. This is evidenced by the results of studies of these structures conducted over the past 25 years. Despite this, the information offered by scholars was important for the study of Pereiaslav Serpent's Wall. Dr. Kuchera created a generalized review in which he accumulated and analyzed a significant part of the available data on these sites. Thus, he managed to form the most holistic at the time idea of the history of the study, spatial features, dating and purpose of these structures.

Keywords: Serpent's Wall, Karatul hillfort, Dr. Kuchera, Pereiaslav region, fortifications.

Одержано 4.07.2022

ВОВКОДАВ Сергій Михайлович, старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.
VOVKODAV Serhii, Senior Researcher, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1649-8400, e-mail: sergiyvovkodav@gmail.com.

УДК 902.2(477)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.04

А. П. Томашевський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ТА ОБСТЕЖЕННЯ. СУЧАСНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СТОРІЧНОГО ЮВІЛЕЮ М. П. КУЧЕРИ

У статті розглянуто досвід організації та методичних прийомів ведення сучасних археологічних розвідок. Аналізується практика, способи проведення та результативність археологічних розвідок експедицій під керівництвом М. П. Кучери та Ранньослов'янської археологічної експедиції історичного факультету Київського педагогічного інституту. Синтез найефективніших методичних прийомів з досвіду вказаних експедицій та передові іноземні приклади дозволили спланувати та реалізувати двадцятирічні розвідки Овруцького проєкту, які більш ніж на порядок збільшили джерельну базу пам'яток літописної Овруцької волості. Приклад Овруцького проєкту з очевидністю переконує у необхідності змін у стратегії та практиці археологічних досліджень в бік кардинального збільшення та розширення розвідок і створення сучасних максимально повних та детальних карт археологічних пам'яток — об'єктів історико-археологічної спадщини України.

Ключові слова: *археологічні розвідки, експедиція, методика, ступінь археологічної дослідженості, археологічні пам'ятки, спадщина, Овруцький проєкт, Національна програма археологічного обстеження — зйомки України.*

Цьогоріч виповнюється 100 років від дня народження Михайла Петровича Кучери і ця дата дає нам вагомий привід знову звернутися до роздумів про необхідність вивчення і оцінки значення наукової спадщини дослідника у розвитку вітчизняної історико-археологічної науки.

М. П. Кучера і розвідки. Ми вже констатували раніше, що саме археологічні розвідки, як різновид досліджень, був найбільш улюбленою справою Михайла Петровича, де він був справжнім асом і отримував під час їх проведення найбільшу професійну насолоду (Томашевський, Борисов 2017, с. 82).

Упродовж 1950—1960 рр. М. П. Кучера в складі кількох експедицій обстежує регіони, що входили до проєктованих зон затоплення Стеблівської ГЕС, Канівського, Кременчуцького та Дніпродзержинського водосховищ по Дніпру, веде новобудовні дослідження на Волині. Проведені розвідки, переважно, — лінійно-маршрутні. В 1960—1970-х рр. вчений розпочинає власні систематичні наукові обстеження городищ Київщини і Житомирщини, Поділля та Дністра. У 1971 р. разом із О. В. Сухобоковим проводить розвідку 70 городищ Лівобережної України.

Територіальне планування цих розвідок охоплює ключові річкові басейни, площі окремих літописних племінних та великокнязівських земель. Маршрути, регіони та місця розвідок плануються та прокладаються у відповідності з зібраними попередньо наявними в різних джерелах даними про вже відомі, імовірні давньоруські та середньовічні пам'ятки археології. Система життєдіяльності експедиції передбачала організацію компактних тимчасових польових таборів, звідки було раціонально (час — відстань) обстежувати черговий обраний регіон. Переважно здійснювався адресний пошук та обстеження завчасно намічених пунктів з імовірним вивченням ближнього археологічного контексту та пошуком нових пам'яток відповідної округи. Відпрацювавши відповідний регіон і обравши місце нового табору експедиція пересувалася до чергового наступного місця. При цьому частина членів невеличкої експедиції, які почергово залишалися чергувати в таборі, практично повсюдно, за можливості, у вільний час здійснювали археологічні обстеження більш наближених до табору мікрорегіонів. Значна частка знайдених та розвіданих пам'яток, в тому числі — дуже важливих й цікавих та, навіть, унікальних, була виявлена саме в такий спосіб. Деякі з таких ближніх до табору важливих археологічних комплексів вивчалася вже за допомогою нетривалих, але науково значимих розкопок розвіданих ділянок

© А. П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, 2022

відповідних пам'яток. Одним з таких яскравих прикладів є дослідження унікального археологічного комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Миколаївка в Пороссі (Кучера, Іванченко 1987; Звіздецький, Серов 1988).

Також після опрацювання первинних результатів проводилася більш поглиблена і детальна зйомка, обстеження, зондажне шурфування відповідного мікрорегіону. В результаті утворювалася територія з мінімум двома радіусами дослідженості, — ближнім та більш віддаленим. Природно, що ступені розвіданості також відрізнялися своєю щільністю та детальністю. Практично такий же спосіб організації та проведення розвідкових досліджень використовувала група по складанню археологічної частини Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області, яку в 1988 р. доручили очолити та організовувати Михайлу Петровичу і членам його діючої експедиції (Вітрик 2017, с. 214, 216—220). Радіус — довжина щоденних маршрутів та роз'їздів був відчутно більшим, а темп та інтенсивність роботи — максимальними. Одними із основних завдань також були: знаходження, перевірка параметрів, інформації та оцінка стану збереження вже відомих пам'яток, а також пошук нових. На спеціально спланованих дорожніх маршрутах застосовувалася за можливості практика розділення учасників пошуку на мікрогрупи (один—два науковці), одна з яких вивчала кінцевий регіон маршруту, а інша — придатні для відвідання потенційно важливі та науково привабливі ділянки по ходу денного руху експедиції.

Із 1974 р. розпочалася епоха дослідження Змієвих валів Середнього Подніпров'я, які з 1979 р. вже проводилися за дорученням і розпорядженням Ради Міністрів УРСР. Продовженням цієї програми стало дослідження Траянових валів Подністров'я і Поділля упродовж 1988—1990 рр. (Кучера 1987, с. 15; 1992; Артеменко, Кучера 1988, с. 39). За ці півтора десятиліття експедиція М. П. Кучери обстежила 23 Змієвих вали в 9 оборонних лініях. Фізично було пройдено та обстежено більше 900 км валів, з яких 234 км були визнані придатними для археологічних досліджень. Це, без жодного перебільшення, — справжній науковий подвиг! Необхідно було вирішити низку безпрецедентних ключових проблем, таких як визначення конструкції, функціонального призначення доказового датування цих споруд. М. П. Кучерою було продумано та реалізовано систему спеціальних археологічних досліджень таких специфічних пам'яток. На всіх лініях валів в різних місцевостях здійснювалася зйомка та нівелювання контурних профілів валів і ровів. Десятки траншей та розрізів з профілями стінок дозволяли виявляти стратиграфічні та будівельні характеристики відповідних ліній і відгалужень валів. На різних лініях та найбільш представницьких ділянках виявлених валів закладалися десятки розкопів, сукупною площею більше п'ятисот квадратних метрів. Співробітникам експедиції вдалося розкрити в плані тіло валів і розчистити складні дерево-земляні конструкції зрубного та перекладного типів в різному стані збереження. В результаті археологічних розкопок, зачисток, профілювань зроблені унікальні археологічні знахідки датуючих речей, які однозначно вказували виключно на давньоруський час виникнення і функціонування валів. Окремо маємо підкреслити, що всі реальні практичні картографічні роботи, багато сотень креслень окомірно відзнятих ділянок ліній валів Михайло Петрович створював власноруч, не маючи ніякого базового картопокриття. Максимально доступними в ті роки були друковані карти областей масштабу 1 : 400000, зі «знятою» з них топографією, спеціально спотвореними контурами, межами та відстанями. Точне детальне картографування валів разом з аналізом отриманих стратиграфічних, будівельних і хронологічних даних дозволило М. П. Кучері реконструювати час та обставини створення, а також спосіб функціонування давньоруської державної системи оборони Київської Землі проти кочівників. Цей багато десятилітній цикл досліджень і титанічна праця Михайла Петровича на чолі невеличкої групи співробітників закономірно увінчалися публікацією вичерпної монографії 1987 р. та блискучим захистом докторської дисертації 1988 р. (Томашевський, Борисов 2017, с. 84).

Усі ці розвідки проводила невелика мобільна експедиція, у складі від 2—3 до 7 членів, кістяк якої, крім керівника, складали наукові співробітники та лаборанти ІА НАН України з групи М. П. Кучери. Часто до роботи долучалися 1—2 студенти та знайомі аматори. В такій невеликій за чисельністю, мотивованій та орієнтованій на інтенсивну, але дуже цікаву роботу, експедиції важливі була злагодженість, взаєморозуміння та довіра. Важливим був вдалий підбір водія, його професійних та людських якостей, адже він ставав членом згуртованого колективу і від нього залежала в чималій мірі ефективність та результат роботи колективу. Така невелика мобільна експедиція була орієнтована на максимальну самодостатність зібраних засобів та автономність ресурсів у всіх ланках забезпечення своєї життєдіяльності. У співробітників цієї експедиції був сформований і підібраний роками та десятиліттями набір апробованих інструментів, знарядь праці, канцелярського приладдя, одягу, посуду, необхідних особистих речей, документів. Звісно, давно напрацьовані правила роботи та життєзабезпечення, безпеки, розпорядок дня, стандартні вимоги до меню також автоматично і свідомо виконувалися та підтримувалися.

Зараз, згадуючи ті експедиційні сезони розумієш та відчуваєш, що це були періоди справжнього особистого наукового везіння і щастя бачити все це та приймати в роботі цієї експедиції повноцінну участь. Адже крім дуже насичених і змістовних наукових результатів, здобутих матеріалів та навичок, участь у саме такого типу розвідковій експедиції була також безцінним

досвідом справжнього практичного наукового краєзнавства, того самого «порайонового вивчення України» М. С. Грушевського (Грушевський 1926). Побачені унікальні краєвиди, сотні пам'яток, різноманіття природних та культурних ландшафтів, особливості міст і селищ, спілкування з різноманітними людьми в різних куточках України сформували унікальні чудові образи, спомини, враження, які складають неповторну та унікальну свідомість особистості.

Слід спеціально підкреслити, що тоді успішна організація і проведення запланованих робіт реалізовувалося виключно за умови бюджетного державного фінансування відповідних програм, планових та спеціальних, через НАН України. Основні бюджетні статті видатків такої експедиції складала оренда прохідного спеціального експедиційного транспорту на автобазі НАН України, заробітна платня та відрядження водія, розрахована дальність пробігу автомобіля та вартість необхідного для цього пального, польові витрати на відрядження для членів експедиції в розрахунках на тривалість проведення досліджень та кількість оформлених учасників. Ця налагоджена десятиліттями система та напрацьовані адміністративні й ділові зв'язки закінчилися в 1990 р. разом з підтримкою держави фінансування власне польових наукових досліджень.

Особливості методики, прийомів дослідження, стилю М. П. Кучери. Вміння та навичка Михайла Петровича ретельно і продумано вибирати місця майбутніх розрізів і розкопів за десятиліття польової діяльності набрала рис справжньої досконалості.

Від оптимального і обґрунтованого багатьма чинниками вибору ділянки валів, схилів, площ пам'яток в кореляції з врахуванням умов навколишньої природної, археологічної та адміністративно-господарської ситуації залежала ефективність та результативність складних технічно і трудомістких розкопок невеличкою похідною експедицією.

Ми вже зазначали, що М. П. Кучера вів точну окомірну зйомку на ходу, здійснюючи одиночне безперервне візирування прямо на маршруті пішого руху. Вчений володів чітким топографічним мисленням і десятиліттями тренованим точним окомірним вимірюванням відстаней. Складовою частиною стилю і способу організації роботи вченого був обов'язковий пошук і збір датуючих матеріалів, їх бездоганна замальовка і визначення тут же в полі (Томашевський, Борисов 2017, с. 83).

Розрізи, профілювання та нівелірування схилів, валів, ровів, площадок самих археологічних пам'яток та прилеглих до них місцевостей дозволяло М. П. Кучері максимально економно і водночас виразно демонструвати саму сутність топографічного положення відповідного археологічного об'єкту.

У спільній статті з А. В. Борисовим ми вже зазначали, що невтомна півстолітня польова діяльність вченого в усіх регіонах України була основою і базою унікальних за обсягом та глибиною знань Михайла Петровича з археології та історії Давньої Русі. Там же було підраховано та картографовано, що тільки через звіти дослідника пройшло більше 500 археологічних пам'яток. Три чверті з них знаходяться в межах історичної Київської землі давньоруського періоду (Томашевський, Борисов 2017, с. 81—82, мапа).

Просторовий і кількісний вимір проведених досліджень визначив ширину та глибину хронологічних визначень і типологічних узагальнень вченого. Взірцевий приклад М. П. Кучери є більш ніж показовим. Відвідування і детальне обстеження в різні роки (часто — кількаразове) сотень і сотень давньоруських пам'яток в різних землях і населених пунктах Русі України зі своїми особливими літописними історіями, подіями і фактами дозволило п. Кучері осмислити і сформулювати вірогідні типологічні схеми давньоруських городищ і фортифікації в цілому а також побудувати обґрунтовану схему датування давньоруської гончарної кераміки. Михайло Петрович невтомно і свідомо працював для постійного збільшення, приросту джерельної бази та обсягу знань. Усвідомлене розуміння необхідності розвитку наукової джерельної бази та дослідницький інтерес справжнього вченого потребували не просто кількісного збільшення, а, по можливості, — максимально вичерпного охоплення всього об'єкту дослідження, всієї потенційно доступної його множини. Маємо відповідально стверджувати, що принаймні двічі в житті Михайла Петровича такі завдання були поставлені та успішно ним виконані. Мова йде про вичерпне, зведене і закінчене дослідження давньоруських городищ України та Змієвих валів (Кучера 1987; 1999).

Стратегії, форми і різновиди розвідок. Особистий досвід розвідок. До початку роботи в групі М. П. Кучери автор цієї статті мав попередній досвід тривалих багаторічних (1979—1984 рр.) археологічних розвідок з іншою *розвідковою стратегією* і практичними формами проведення, що виникла, сформувалася та розвивалася в межах наукової діяльності Ранньословянської археологічної експедиції (далі — РАЕ) історичного факультету Київського державного педагогічного інституту (нині — Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова). Ця студентська наукова експедиція, задумана і створена Надією Михайлівною Кравченко — фахівчинею з археології доби римських впливів, великого переселення народів та слов'янської археології. Збіг об'єктивних та суб'єктивних факторів в своїй сумі визначили регіон, який був обраний для спеціального дослідження — басейн р. Стугни та терени Обухівщини. Цей регіон відзначається наявністю значимих етнокультурних та ландшафтно-географічних стиків, є найбільш природно та культурно строкатою частиною Середнього Подніпров'я. Місяць літньої студентської польової практики проходив за розкопками пам'яток І тис. н. е. на Обухівщині, а от всі інші місяці — група зацікавлених досвідчених студентів — членів археологічного гуртка, використовуючи вихідні та святкові дні, проводила розвідки

Обухівського мікрорегіону та басейну р. Стугни, її численних допливів та відгалужень. Ці розвідки тривали десятиліттями, мали свій план, напрацьовані прийоми та дуже цікаві й важливі результати (Кравченко 1980; 2000).

По суті, це була справжня наукова естафета поколінь зацікавлених студентів, частина яких пов'язала своє подальше життя з науковими археологічними дослідженнями, музейною, викладацькою, пам'яткохоронною діяльністю: Н. С. Абашина, О. М. Кухарська, Т. І. Латуха, Є. Л. Гороховський, О. В. Серов, А. П. Томашевський, О. В. та А. В. Петраускаси, Р. Г. Шишкін, І. А. Готун та ін.

Завдання поступового, максимально детального обстеження місцевостей, урочищ та фацій виконувалося поступово в ході численних розвідкових проходів по певних топографічно та гідрографічно потенційно цікавих територіях в різні пори року та сезони вегетації, включно з зимовими дослідженнями прихованих особливостей мікро-орографії. Стратегією РАЕ впродовж 1970—80-х рр. було обстеження обох берегів літописної Стугни, від гирла і до витоків. Так, автор цих рядків де-факто «прийняв» естафету від археологів — гуртківців старшого покоління, почав свої розвідки від м. Василькова і дійшов за п'ять років мультисезонних пошуків до селищ на Фастівщині. Наступні покоління студентів дослідників продовжували цей поступ. Збільшувалася не тільки кількість виявлених пам'яток, але й виявлялися пам'ятки та їх скупчення раніше невідомих тут культур. Строкатість і контрастність ландшафтних умов та екотонів басейну р. Стугни визначала близьке територіальне розміщення пам'яток різновластивих культур, синхронних в межах відповідного періоду. Перш за все — просторове сусідство старожитностей київської, черняхівської, вельбарської і пшеворської культур, а також різноманітних варіантів слов'янських старожитностей четвертої чверті I тис. н. е.

Участь автора в студентські роки у розкопках пам'яток I тис. н. е. в Обухові, Баришівці (Хлопків), Глевасі, Яблунівці та інших, а також, навіть перебування у різних місцевостях Київщини на неодмінних в ті часи студентських сільгоспроботах, обов'язково супроводжувалася вивченням у вільний час археологічних ситуацій в радіусі пішої досяжності від відповідних місць помешкання та роботи. Практично всі археологи, які здійснюють стаціонарні (часто — багаторічні) розкопки певної пам'ятки або групи пам'яток, спонтанно — невимушено або спеціально проводять локальні розвідки навколишньої території. Так поступово з'являється і поглиблюється знання про конкретний мікрорегіон, його детальну археологічну та географічну структуру. Прикладів можна привести чимало, вони різного масштабу, тривалості та наукової значимості. Іноді, такі обмежені певною, відносно невеликим регіоном дослідження починаються вимушено, завдяки змушеній, часто — організаційній необхідності перебування певний час на певній території. Але археологи використовують таку ситуацію спочатку для знайомства, а потім — для детального ретельного його вивчення. Класичним прикладом, на жаль ще не повністю введеним поки що до повноцінного наукового обігу, є досвід О. В. та Т. Л. Бітковських, які здійснили таку локальну деталізовану розвідку давнього історичного села Паволоч та його околиць. На цьому методичному «полігоні» силами невеличкої експедиції вдалося організувати та реалізувати практично суцільне археологічне обстеження території. В результаті кількість виявлених нових історико-археологічних об'єктів збільшилася в рази порівняно з моментом початку робіт (Бітковський 1995; Бітковська 1995).

Розвідки в Овруцькому проєкті. Наш власний, попередньо накопичений комбінований досвід ведення різноманітних форм розвідок, про який ми вже побіжно згадували раніше, був використаний при розробці просторових та практично-організаційних моделей вивчення пам'яток літописної Овруцької волості.

Ще на етапі розробки Овруцького проєкту (Томашевський 1998; 2002; 2005) було зрозуміло, що імовірно знайдених ресурсів вистачить для організації діяльності невеликої, обов'язково — мобільної експедиції, орієнтованої на максимальну матеріальну та кадрову самодостатність і автономність у забезпеченні життєдіяльності. В обраних логістично-адміністративних центрах, за наявності мінімально необхідних умов життєдіяльності організовувалися тимчасові стаціонарні бази експедицій, звідки було раціонально обстежувати певний обраний район. Первинно здійснювався адресний пошук та обстеження завчасно намічених пунктів, а також проводилося вивчення прилеглого археологічного контексту та пошуком нових пам'яток. Якщо цього дозволяли фінансово-організаційні ресурси в разі виявлення перспективного археологічного потенціалу відповідної території проводився додатковий пошук, більш детальне вивчення складових, басейнів, мікрорегіонів історичних населених пунктів. Включалися механізми повторних відвідувань, моніторингу певних об'єктів або комплексів, локальних суцільних обстежень. Провівши дослідження одного району і домовившись про нову тимчасову базу експедиція пересувалася до іншого регіону. Як і в експедиціях М. П. Кучери, за наявності мінімальних кадрових можливостей або в силу тимчасових проблем з транспортом, застосовувалася практика одночасного роздільного вивчення як більш віддавлених так і більш наближених до бази мікрорегіонів та урочищ. Під час декількох стаціонарних, переважно — рятівних за своєю сутністю археологічних розкопок, які здійснювала Овручська (Східно-Волинська) експедиція, організовувалися територіально локальні, пробні суцільні обстеження спеціально обраних місцевостей, де відпрацьовувалися сучасні прийоми таких досліджень, підбиралися і визначалися необхідні для цього технічні засоби та ресурси.

Складання паперових планів обстежених та виявлених археологічних пам'яток та місцевостей з розвитком доступних GPS-пристроїв та технологій необхідної точності трансформувалося в про-

ведення процедур визначення контурів об'єктів археологічної спадщини на різновластивих картографічних та аерокосмічних покриттях. Неодмінними складовими польового вивчення пам'ятки є обов'язковий пошук і збір датуючих матеріалів, а головне — точна GPS-локалізація їх місцеположення та оконтурювання площі виходів культурного шару на поверхню. Спеціально і окремо маркуються також скупчення артефактів та решток споруд, індикатори різновидів промислової діяльності, соціальні і майнові репрезентанти, хронологічно значимі знахідки. Напрацьована система фіксації археологічної пам'ятки включає здійснення GPS-прив'язаних зондажів, шурфів та зачисток відслонень культурного шару для встановлення його потужності та характеру на різних ділянках. Ще одним дуже важливим інформаційним блоком, який документується під час польового виявлення і дослідження є фіксація стану збереження та існуючі ризики, оцінюється ступінь, характер і розмір загроз для пам'ятки (забудова, розорювання, різновиди будівництва, зміна статусу тощо) в можливій динаміці майбутнього. Сучасні стандарти розвідок в нашому проєкті включають також спеціальне обстеження та фіксацію кількості, розповсюдження та характеру мародерських ям, копанок і порушень. В разі знаходження відповідних ям або навіть злочинних «розкопів» в необхідних випадках проводиться спеціальне до-обстеження, розчистка, іноді — виявлення і додаткове дослідження розграбованого копачами археологічного об'єкту. В таких випадках, крім планіграфії, стратиграфії, виявлення артефактів із заповнення виявленої давньої споруди, здійснюється комплекс заходів для методично коректного відбору з вірогідно датованого об'єкту екофактів: палеоботанічних, палінологічних проб ґрунту, зразків деревини, вугілля, остеологічних матеріалів, органічних залишків лісових промислів тощо. На виявленій пам'ятці проводиться просторова схематична і фото фіксація мікро-ландшафтної ситуації, в необхідних випадках — первинний збір геоботанічних зразків. Також відмічається характер, склад та композиція культурних та природних угідь, які вкривають поверхню пам'ятки. В майбутньому розшифровування зібраних даних дозволяє скласти наукову уяву про ландшафтну структуру ресурсної зони і площадки пам'ятки в датованому археологічними матеріалами минулому, Така локальна картина довкілля давнього населеного пункту таким чином знаходить своє просторове і хронологічне місце в уже існуючій ГІС-БД палеоекологічній системі давньоруської Овруцької волості (Томашевский 2008, с. 57—58; Томашевский, Павленко 2008).

Безпрецедентний досвід більш ніж двадцятирічних тривалих і масштабних пошукових досліджень Овруцької волості зробив необхідним структурувати і систематизувати різновиди наших археологічних розвідок. В основі такої систематизації лягли різноманітні значимі аспекти: способи організації, типи попередньої підготовки джерел, просторові способи реалізації розвідок, щільність, час і термін проведення та низка інших критеріїв. На організаційних, просторових варіантах ведення розвідок та певних методичних підходах, процедурному арсеналі наших експедицій ми вже зупинялися вище.

Маємо наголосити, що польові дослідження в Овруцькому проєкті мають кілька принципових особливостей методологічного і засадничого характеру. Осмислення досвіду нашого проєкту і постійний пошук шляхів інтенсифікації та підвищення ефективності польової діяльності дозволило усвідомити і сформулювати ті базові постулати, які власне визначають найбільш дієві підходи.

Кардинальний кількісний та якісний стрибок в організації та проведенні польових досліджень стається як тільки дослідник і відповідний науковий колектив усвідомлює і формулює імперативну необхідність ретельного і детального дослідження певної території (*історико-соціального організму* (далі — ІСО), річкового басейну, окремого природного утворення) неодмінно включається механізм планування та здійснення максимально сконцентрованих, сфокусованих, спеціально організованих розвідок, серійних відвідувань, дистанційних спостережень. В ідеальному варіанті дослідження мають дві мети: 1) максимально повний охват всієї свідомо та доказово обраної території дослідження; 2) максимально детальне щільне вивчення обраних територій та їх складових місцевостей та урочищ.

Різниця в кількості відомих нам на сьогодні, в 2022 р., більш ніж 1500 давньоруськими пам'ятками Овруцької волості в порівнянні зі 120 пам'ятками X—XIII ст., наявними на 1993 р. у всіх паперових джерелах, є вражаючою. Здійснений в Овруцькому проєкті пороговий кількісно-якісний науковий та пам'яткознавчий стрибок (більш ніж на порядок) спричинив до практично експонентного приросту археологічного знання та нарощування кількості виявлених і задокументованих об'єктів історико-археологічного надбання. На площі ядра Овруцької волості на однойменному лесовому кряжі, що вивчалося багатолітніми, мультисезонними розвідками, потенційна можливість виявляти нові пам'ятки зменшена нами в рази і на порядки, а ліміт ще невідомих пам'яток практично вичерпується. Одним з найвизначніших наукових результатів такого кількісно-якісного дослідницького стрибка стало захопливе ускладнення картини досліджуваного ІСО, його внутрішньої структури. Глибина та масштаб вивчення географії, системи, районування, мікро інваріантів розселення і зон поширення пам'яток Овруцької волості сьогодні не мають аналогів і інших вітчизняних територіальних моделей, співставних для коректного порівняння. Такі досягнуті результати є наслідком визначальної унікальності Овруцького проєкту, яка полягала в тому, що така тема, об'єкт та предмет дослідження, такі методики ніколи раніше до цього часу не формулювалися та не реалізовувалися. Одним з наслідків і найважливіших результатів є досягнутий порівняно дуже високий *ступінь археологічної дослідженості*

(далі — САД) окремого ІСО. Формулювання значення, основних засад, ключових положень та провідних методик вивчення та оцінки САД теж стало можливим на основі реалізованої багаторічної програми польових досліджень Овруцького проєкту (Томашевський 2017; 2019).

Теж саме стосується формулювання положень вивчення і оцінки *археологічного потенціалу територій* (далі — АПТ), розробленого нами на основі досягнень та методик Овруцького проєкту. Ці розробки відкрили нову можливість у становленні та розвитку вітчизняного наукового археологічного вивчення пам'яток, як потенційно окремої історико-археологічної дисципліни. Ще одним вражаючим результатом реалізованих розвідок та досягнутого високого САД став фактично виявлений і документований вражаюче низький (менше 4 %) рівень формально офіційно документованості науково відомої кількості археологічних пам'яток і абсолютно мізерна та недопустимо мала частка пам'яток, взятих державою під оформлену згідно діючого законодавства охорону.

Вище ми констатували, що визначальною заслугою Михайла Петровича вважаємо його невтомну діяльність з метою постійного кількісно-якісного збільшення, приросту джерельної бази та обсягу знань. Досвід, практичні результати та методичні розробки багато десятилітнього Овруцького проєкту ІА НАН України також спрямовані на досягнення аналогічних завдань. Вражаючий приріст джерельної бази та знань, що зосереджені в цих нових джерелах досягнуті у вирішальній мірі завдяки розробці і реалізації спеціальної програми мультисезонних, міждисциплінарних системних розвідок максимально широкої території величезної волості і одночасно, — максимально детальних та ретельних на мікро-локальному рівні.

Ми ведемо мову про розвідку не просто як похід і одномоментну акцію, експедиційне рушення по концентричних або радіальних маршрутах. Розвідка є одночасно дієвим засобом перевірки гіпотез, прогнозів і методів пошуку та виявлення слідів людської життєдіяльності. Саме в такому аспекті стають зрозумілими і неодмінними повторні, кількаразові розвідки з поповненням і поновленням даних, їх поточним аналізом, переосмисленням результатів та наступною корекцією методик та сутнісної інформації.

Під таким кутом зору, змістовна грань між розвідкою в нашому усталеному традиційному вітчизняному розумінні та іншими видами неінвазійних досліджень, на наш погляд, не є критично виразною. В загальній програмі і організованій дослідницькій системі окремого наукового проєкту (Овруцького, перш за все) обстеження і відвідування пам'яток та регіонів є обов'язковою практикою.

Спеціально та системно організований неодноразовий, постійний, періодично повторюваний (запланований або спонтанний) огляд і відвідування пам'яток є по суті моніторингом наукових параметрів та мультиразовим контролем станів збереження об'єктів історико-археологічної спадщини.

* * *

Завершуючи роботу, присвячену археологічним розвідкам, хочемо вкотре звернути увагу колег та всіх потенційно причетних до справи виявлення та збереження археологічної спадщини до виключно важливих положень. Вітчизняна історико-археологічна наука, як і все українське суспільство переживають дуже важкі і кризові часи. Значна частина пам'яток всіх категорій, ареалів, охоронюваних територій, наукових, музейних, освітніх закладів знищена та спотворена в результаті неспровокованої воєнної агресії РФ. Оцінити міру і ступінь цих втрат зараз не можливо, проте вже зрозумілий катастрофічний масштаб і характер цих злодіянь. Попередній довоєнний період відзначався фактами знищення численних об'єктів археологічної спадщини завдяки незаконним забудовам, будівництвам, відчуженню земель, змінам майнових статусів тощо. Згідно численних вірогідних повідомлень, нечувані масштаби чорного мародерства останніх років не тільки не зупинилися, але й навіть зростають під час воєнного стану за умов повного ігнорування цієї проблеми як правоохоронними органами так і профільного міністерства та його структур.

Вражаюче прикро і дивно, але сьогодні ми не володіємо навіть орієнтовними параметрами реального археологічного потенціалу різних історичних та природних зон нашої країни. Опис, обчислення, кількісно-якісне просторове моделювання археологічного потенціалу територій є, на наш погляд, одним із самих актуальних завдань сучасної вітчизняної археології. Адже це є ключом до боротьби за можливість виявлення, вивчення, обліку, спасіння та охорони об'єктів нашої археологічної спадщини. Розроблена нами методика і практика визначення та оцінки САД, побудована на результатах проведених спеціальних розвідок в Овруцькому проєкті дозволяє, серед іншого, визначати і оцінювати роль різноманітних загроз і ризиків для об'єктів історико-культурної археологічної спадщини (Томашевський 2019, с. 88).

Аналіз статистики польових досліджень ІА НАН України свідчить, що частка археологічних розвідок невпинно падає і складає менше 1/10 від всіх польових досліджень, де абсолютно домінують стаціонарні розкопки. Лише мізерна частина всіх цих нечисленних розвідок є суто науковими, решта — це діяльність для проведення погоджень. Ми неодноразово стверджували, що такий стан речей суперечить стратегічним цілям нашої науки та її провідної інституції, яка шукає відповіді на численні і зростаючі загрози сьогодення.

Не здійснивши спроби реалізації таких тотальних розвідок ми ніколи не зможемо бути впевненими в правильності своїх гіпотез і висновків, побудованих лише не більше ніж на 1/10 всіх існуючих пам'яток кожного з історичних періодів. Отриманий досвід переконливо свідчить, що заповнення існуючих в нашій науці числен-

них хронологічних і просторових «білих плям», незнайдених досі «перехідних варіантів», територій «первинних прабатьківщин», «шляхів проникнення» та інших нез'ясованих проблем і питань можливо здійснити на основі стратегії спеціально продуманих та організованих інтенсивних детальних повсюдних розвідок.

З дев'яностих років ми намагаємося переконувати всіх, хто потенційно має можливість впливати на прийняття рішень такого рівня про нагальну необхідність розробки та впровадження Національної програми археологічного обстеження — зйомки України й організації безпосередніх повсюдних археологічних розвідок на зразок польської AZP (нині вже AZP 2.0) або проєкту RISK Великої Британії. Ми також впевнені, що зміна у стратегії та тактиці наукових археологічних досліджень, зафіксована у стратегії ІА НАН України, і зміщення акценту на проведення широкомасштабних археологічних обстежень регіонів України дозволить вирішити чимало суто наукових проблемних ситуаціях в окремих її галузях і напрямках, а також призведе до справжнього позитивного прогресивної революційного стрибка у справі обліку та збереження історико-археологічної спадщини України.

ЛІТЕРАТУРА

Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Змійові вали в Середньому Подніпров'ї. *Вісник АН УРСР*, 6, с. 38-46.

Бітковська, Т. Л. 1995. Досвід апробації нової пам'яткоохоронної методики на території Попільнянського району Житомирської області щодо збереження історико-культурної спадщини України. В: Кругляк, Б. А. (ред.). *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.).* Житомир, с. 133-142.

Бітковський, О. В. 1995. Концепція системи суцільного пам'яткоохоронного пізнання за методом історико-культурної зйомки (до проблеми розкриття і захисту нерухомої історико-археологічної спадщини України). В: Кругляк, Б. А. (ред.). *Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.).* Житомир, с. 131-133.

Вітрик, І. С. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 213-222.

Грушевський, М. С. 1926. Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла. *Записки історичної секції УАН*, XXII: Київ та його околиця в історії і пам'ятках, с. 1-23.

Звіздецький, Б. А., Серов, О. В. 1988. Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі. *Археологія*, 61, с. 67-76.

Кравченко, Н. М. 1979. Исследование славянских памятников на Стугне. В: *Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племён и Древней Руси).* Киев: Наукова думка, с. 88-111.

Кравченко, Н. М. 2000. *Путешествие в первое тысячелетие. Записки об археологической (студенческой) экспедиции*. Киев: Курс.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: ИА АН УССР.

Кучера, М. П. 1992. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43-55.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ. ІА НАН України.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Томашевський, А. П. 1998. Овруцький кряж: комплексне вивчення та збереження історико-археологічної і палеоприродної спадщини (завдання, перспективи, структура проекту). *Археологія*, 2, с. 151-155.

Томашевський, А. П. 2002. Овруцький проект: досвід реалізації комплексного міждисциплінарного вивчення і збереження історико-археологічної та палеоприродної спадщини середньовічної Овруцької волості. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Нові технології в археології*. Київ; Львів, с. 170-176.

Томашевський, А. П. 2005. Дослідницькі програми і особливості Овруцького проекту вивчення і збереження спадщини середньовічної Овруцької волості. *Наукові записки з української історії*, 20: Збірник наукових статей присвячений пам'яті відомого українського археолога-славіста О. В. Сухобокова, с. 186-194.

Томашевский, А. П. 2008. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте. В: Макаров, Н. А., Чернов, С. З. (ред.). *Сельская Русь в IX—XVI веках*. Москва: Наука, с. 50-73.

Томашевський, А. П. 2017. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 240-285.

Томашевський, А. П. 2019. Ступінь археологічної дослідженості: методика, практика, результати та перспективи майбутнього. В: Чабай, В. П. (ред.). *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 77-90.

Томашевский, А. П., Павленко, С. В. 2008. Методика и практика изучения поселений средневековой Овручской волости в Овручском проекте. В: *Поселение как исторический источник (теоретические и методические подходы к изучению поселений в современной археологии).* Тезисы докладов международной научной конференции. Москва: ИА РАН, с. 56-57.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

REFERENCES

Artemenko, I. I., Kuchera, M. P. 1988. Zmiiovi valy v Serednomu Podniprov'i. *Visnyk AN URSR*, 6, s. 38-46.

Bitkovska, T. L. 1995. Dosvid aprobatsii novoi pam'iatkookhoronnoi metodyky na terytorii Popilnianskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti shchodo zberezhennia istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy. In: Kruhliak, B. A. (ed.). *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu (11—13 zhovtnia 1995 r.).* Zhytomyr, s. 133-142.

Bitkovskyi, O. V. 1995. Kontseptsiia systemy sutsilnoho pam'iatkookhoronnoho piznannia za metodom istoryko-kulturnoi ziomky (do problemy rozkryttia i zakhystu nerukhomoi istoryko-arkheolohichnoi spadshchyny Ukrainy). In: Kruhliak, B. A. (ed.). *Materialy ta tezy naukovoi konferentsii do 130-richchia Zhytomyrskoho kraieznavchoho muzeiu (11—13 zhovtnia 1995 r.).* Zhytomyr, s. 131-133.

Vitryk, I. S. Z istorii arkheolohichnoho vyvchennia terytorii Zhytomyrshchyny v ramkakh pidhotovky «Zvodu pam'iatok istorii ta kultury narodiv SRSR» 1985—1990 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohich-

noi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 213-222.

Hrushevskyi, M. S. 1926. Poraionne istorychne doslidzhennia Ukrainy i obsliduvannia kyivskoho vuzla. *Zapysky istorychnoi sektsii UAN*, XXII: Kyiv ta yoho okolytsia v istorii i pam'iatkakh, s. 1-23.

Zvizdetskyi, B. A., Serov, O. V. 1988. Pam'iatky davnoruskoho chasu poblyzu s. Mykolaivka na Rosi. *Arkheolohiia*, 61, s. 67-76.

Kravchenko, N. M. 1979. Issledovanie slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: *Slaviane i Rus (na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kiev: Naukova dumka, s. 88-111.

Kravchenko, N. M. 2000. *Puteshestvie v pervoe tysiacheletie. Zapiski ob arkheologicheskoi (studencheskoi) ekspeditsii*. Kiev: Kurs.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprovia*. Kiev: IA AN USSR.

Kuchera, M. P. 1992. «Traianovi» valy Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 4, s. 43-55.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv. IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Tomashevskyi, A. P. 1998. Ovrutskyi kriazh: kompleksne vyvchennia ta zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi i paleopryrodnoi spadshchyny (zavdannia, perspektyvy, struktura proektu). *Arkheolohiia*, 2, s. 151-155.

Tomashevskyi, A. P. 2002. Ovrutskyi proekt: dosvid realizatsii kompleksnoho mizhdystsyplinarnoho vyvchennia i zberezhennia istoryko-arkheolohichnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. In: Kozak, D. N. (ed.). *Novi tekhnolohii v arkheolohii*. Kyiv; Lviv, s. 170-176.

Tomashevskyi, A. P. 2005. Doslidnytski prohramy i osoblyvosti Ovrutskoho proektu vyvchennia i zberezhennia spadshchyny serednovichnoi Ovrutskoi volosti. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20: Zbirnyk naukovykh statei prysviachenyi pam'iati vidomoho ukrainskoho arkheoloha-slavista O. V. Sukhobokova, s. 186-194.

Tomashevskii, A. P. 2008. Izuchenie sistem zaseleniia Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: Makarov, N. A., Chernov, S. Z. (eds.). *Selskaia Rus v IX—XVI vekakh*. Moskva: Nauka, s. 50-73.

Tomashevskyi, A. P. 2017. Istoriia ta stupin arkheolohichnoho doslidzhennia litopysnoi Ovrutskoi volosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 240-285.

Tomashevskyi, A. P. 2019. Stupin arkheolohichnoi doslidzhenosti: metodyka, praktyka, rezultaty ta perspektyvy maibutnoho. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 77-90.

Tomashevskii, A. P., Pavlenko, S. V. 2008. Metodika i praktika izucheniia poselenii srednevekovoi Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: *Poselenie kak istoricheskii istochnik (teoreticheskie i metodicheskie podkhody k izucheniiu poselenii v sovremennoi arkheologii). Tezisy dokladov mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Moskva: IA RAN, s. 56-57.

Tomashevskyi, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoryko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

A. P. Tomashevskyi

ARCHAEOLOGICAL RECONNAISSANCE AND SURVEYS. MODERNITY IN THE CONTEXT OF THE ANNIVERSARY OF M. P. KUCHERA

The paper presents a brief analysis of the territorial, quantitative, and qualitative scope of M. P. Kuchera's explorations; organizational principles, methodological principles, and practical techniques for ensuring the functioning and livelihood of his archaeological exploration expedition are defined. The peculiarities of the methodology, research methods and style of the researcher's scientific investigations are characterized.

Due to visiting and detailed examination in different years of numerous Old Rus sites in different lands of Rus-Ukraine the scientist could to conceptualize and formulate a probable typology of Old Rus settlements and fortifications as well as to build a well-founded dating scheme of Old Rus kitchen pottery. The conscious understanding of necessity of the development of source base and research interest required the most comprehensive coverage of the entire scope research object. At least twice M. P. Kuchera set such tasks and successfully fulfilled them: he created a comprehensive, consolidated and complete study of the Old Rus settlements of Ukraine and the Zmievy Walls.

A brief description of the author's personal exploration experience within the scope of the student scientific Early Slavic archaeological expedition and as part of the expedition of M. P. Kuchera is presented.

The combination and understanding of previous experience, strategies and methods allowed the author to synthesize, develop and implement the program of complex multi-year and multi-seasonal archaeological explorations of the historical Ovruch Volost. The concentrated description of the main principles and features of exploration in the Ovruch project, their key methods and results is provided. Multiple trips, observation in dynamics, monitoring of the state of preservation are some of the main components of the field research strategy of the expeditions of the Ovruch project. The main result was a more than tenfold increase in the number of archaeological sites known in this area before the start of work. Such drastic qualitative and qualitative changes prompted the development of a new special scientific and practical field of archaeological knowledge — the study and assessment of the degree of archaeological research (SAD). The methods of SAD ensure the determination of the archaeological potential of the territory, the creation of its detailed regional models, special techniques and methods of studying and assessing the level of accounting and protection of the historical and archaeological heritage objects of the certain region, the identification and assessment of risks and threats to them.

Finding the critical modern state of study, recording and preservation of domestic archaeological sites makes it obvious the need to develop and implement urgent and large-scale tasks in this field, first of all, to find out at least approximate parameters of the real archaeological potential of the relevant territories of the state. This task requires specially designed, planned and implemented broad and detailed archaeological exploration.

In the paper the author once again emphasizes the vital need for the development and implementation of the National Program of Archaeological Survey of Ukraine and the corresponding changes in the strategy and tactics of scientific research of the Instituteof Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: archaeological exploration, expedition, methodology, degree of archaeological research, archaeological sites, heritage, Ovruch project, National Program of Archaeological Survey of Ukraine.

Одержано 30.08.2022

ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TOMASHEVSKYI Andrii P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1709-6630, e-mail: tomashevsky@ukr.net.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ М. П. КУЧЕРИ

У представленій бібліографії Михайла Петровича Кучери враховані усі опубліковані праці, які нам вдалося знайти (статті, тези, монографії). Практично усі ці роботи скановані, оцифровані та розміщені в мережі інтернет з метою вільного доступу до публікаційної спадщини дослідника. Ознайомитися з ними можна за посиланням: https://figshare.com/authors/__/6691097.

В цьому переліку не враховані рецензії, численні статті до «Зводу пам'яток історії та культури України» та окремі газетні публікації. Перелік також містить статті, написані вченим до різноманітних словників чи енциклопедій, які вдалося розшукати. Робота над збором цієї частини наукової спадщини дослідника триває, тому ми будемо вдячні за інформацію про невраховані публікації. Додатково подаємо список звітів польові дослідження, які зберігаються у фондах НА ІА НАН України, а також коротко характеризуємо документальну архівну спадщину вченого.

МОНОГРАФІЇ ТА РОЗДІЛИ КОЛЕКТИВНИХ МОНОГРАФІЙ

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ. ІА НАН України.

* * *

Бібіков, С. М. (ред.). 1975. *Археологія Української РСР*. 3: Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка.

Частина друга. Археологія епохи Київської Русі.

§ І. Давньоруські міста

Кучера, М. П. Плісненськ, с. 246-253.

§ ІІ. Городища, селища та могильники

Кучера, М. П. Княжа Гора, с. 267-269.

Кучера, М. П. Дівич Гора, с. 269-270.

Кучера, М. П. Городище поблизу с. Городище на Волині, с. 276-277.

Кучера, М. П. Донецьке городище, с. 284-286.

Кучера, М. П. Шестовицьке городище, с. 286-287.

Кучера, М. П. Городище на хут. Половецькому, с. 287-288.

Кучера, М. П. Загальна характеристика городищ, с. 289-295.

Кучера, М. П. Селища, с. 295-297.

§ ІІІ. Матеріальна культура

Кучера, М. П. Кераміка, с. 346-352.

Кучера, М. П. Пам'ятки побуту та прикраси, с. 361-373.

Кучера, М. П. Предмети імпорту, с. 373-376.

Баран, В. Д. (ред.). 1984. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П. Вступление, с. 3-5.

Кучера, М. П. Поселения Среднего Поднепровья (Городища. Селища), с. 6-27.

Кучера, М. П., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А., Орлов, Р. С. Памятники правобережья и Левобережья Днепра. Междуречье Ствиги — Тетерева, с. 28-38.

Кучера, М. П., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А. Памятники правобережья и Левобережья Днепра. Междуречье Тетерева — Роси, с. 38-92.

Артёменко, И. И. (ред.). 1986. *Археология Украинской ССР*. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка.

Часть вторая. Археология эпохи Киевской Руси

Кучера, М. П. Введение, с. 250-252.

§ І. Древнерусские города

Кучера, М. П. Плеснеск, с. 322-328.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. Воинь, с. 328-334.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. Переяславль, с. 281-286.

§ ІІ. Городища, селища и могильники

Кучера, М. П. Городища, с. 372-396.

§ ІІІ. Ремесленное производство и сельское хозяйство

Кучера, М. П. Керамика, с. 466-455.

СТАТТІ В НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ І ЗБІРНИКАХ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ І НАУКОВО-ДОВІДНИКОВИХ ВИДАННЯХ

1955

Кучера, М. П. 1955. Раскопки городища Плиснеск. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 4, с. 16-17.

1959

Кучера, М. П. 1959. Древній Пліснеськ. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 30-34.

Кучера, М. П. 1959. Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2, с. 132-145.

1960

Кучера, М. П. 1960. «Плесненск» «Слова о полку Игореве» и древнерусский город Плесненск. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 9, с. 113-116.

Кучера, М. П. 1960. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 10, с. 118-123.

Кучера, М. П. 1960. *Древний Плеснеск*. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

1961

Кучера, М. П. 1961. Кераміка древнього Пліснеська. *Археологія*, XII, с. 143-154.

1962

Кучера, М. П. 1962. Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плесненска. *Советская археология*, 1, с. 292-294.

Кучера, М. П. 1962. Древній Пліснеськ. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XII, с. 3-56.

Кучера, М. П. 1962. Древньоруське городище в хут. Миклашевському. *Археологія*, XIV, с. 89-108.

Кучера, М. П., Драчук, В. С. 1962. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепродзержинской ГЭС. *Краткие сообщения ИА АН УРСР*, 12, с. 100-102.

1964

Кучера, М. П. 1964. Давньоруські городища біля хутора Кизивер. *Археологія*, XVI, с. 103-118.

1965

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

1966

Кучера, М. П. 1966. Ходорівське древньоруське городище. *Археологія*, XX, с. 202-210.

Kučera, M. P. 1966. Töpferstempel von den Ausgrabungen im alten Plesnensk. *Bibliotheca Classica Orientalis*, 11, 6, p. 362-363.

1968

Кучера, М. П. 1968. До питання про древньоруське місто Устя на р. Трубіж. *Археологія*, XXI, с. 244-249.

Кучера, М. П. 1968. К вопросу о Плеснеске. *Советская археология*, 1, с. 301-308.

Кучера, М. П. 1968. Раскопки у с. Затурицы на Волыни. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 194-197.

1969

Кучера, М. П. 1969. Всеволод Ярославич. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 1: Абазин—Державець. Київ: УРЕ, с. 370.

Кучера, М. П. 1969. «Гориславичі». В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 1: Абазин—Державець. Київ: УРЕ, с. 441.

Кучера, М. П. 1969. Гульбище. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 1: Абазин—Державець. Київ: УРЕ, с. 489.

Кучера, М. П. 1969. Давид. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 1: Абазин—Державець. Київ: УРЕ, с. 497.

Кучера, М. П. 1969. Про один конструктивний тип древньоруських укріплень в Середньому Подніпров'ї. *Археологія*, XXII, с. 180-195.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

1970

Кучера, М. П. 1970. Древньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким. *Археологія*, XXIV, с. 217-225.

1971

Кучера, М. П. 1971. Археологические исследования Волынского отряда. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, III, с. 242-245.

Кучера, М. П. 1971. Пересопниця. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 3: Летичів—Розкопки. Київ: УРЕ, с. 345-346.

Кучера, М. П. 1971. Ранньосередньовічне городище поблизу с. Затурці на Волині. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 1. Київ: Наукова думка, с. 176-187.

Кучера, М. П., Слабєєв, І. С. 1971. Ремесло. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 3: Летичів—Розкопки. Київ: УРЕ, с. 545-546.

1972

Кучера, М. П. 1972. До питання про конструкцію стіни-столпія давньоруського літопису. *Київська старовина: щорічник*, с. 60-62.

Кучера, М. П. 1972. Процівське городище на Київщині. *Археологія*, 5, с. 109-113.

Кучера, М. П. 1972. Розкопки на околиці Луцька. *Археологические исследования на Украине в 1969 г.*, IV, с. 316-318.

Кучера, М. П. 1972. Святослав Ігорович. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 4: Розлив—Яцкевич. Київ: УРЕ, с. 61.

Кучера, М. П. 1972. Черн. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 4: Розлив—Яцкевич. Київ: УРЕ, с. 471.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. 1972. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологические исследования на Украине в 1969 г.*, IV, с. 382-386.

1973

Кучера, М. П. 1973. До питання про традиції оборонного будівництва Київської Русі в дерев'яній архітектурі XV—XVII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*. 2. Київ: Наукова думка, с. 127-131.

1975

Кучера, М. П. 1975. Переяславское княжество. В: Бескровный, Л. Г. (ред.). *Древнерусские княжества X—XIII вв*. Москва: Наука, с. 118-143.

Кучера, М. П. 1975. Поселення волинян на околиці м. Луцька. *Археологія*, 15, с. 98-104.

Кучера, М. П. 1975. Характер планировки древнерусских городищ на территории УССР. В: *III Международный конгресс славянской археологии. Тезисы докладов советской делегации (Братислава, сентябрь 1975 г.)*. Москва: Наука, с. 65-67.

Кучера, М. П., Кравченко, Н. М., Юра, Р. О., Гопак, В. Д. 1975. Знахідка в Змійовому валу. *Археологія*, 18, с. 108-110.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. 1975. Исследования Змиевых валов. В: *Археологические открытия 1974 года*, с. 309-310.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. 1975. Новые данные о «Змиевых валах» Среднего Поднепровья. В: *Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвящённой 250-летию Академии наук СССР (Киев, апрель 1975)*. 3. Киев, с. 90-91.

1976

Кучера, М. П. 1976. Городища милоградской культуры в Киевском Полесье. *Археологія*, 20, с. 88-94.

Кучера, М. П. 1976. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини. В: Довженок, В. Й. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 176-197.

Кучера, М. П., Юра, Р. А. 1976. Дослідження Змійових валів у Середньому Подніпров'ї. В: Довженок, В. Й. (ред.). *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ: Наукова думка, с. 198-216.

1977

Кучера, М. П., Приходнюк, О. М. 1977. Исследования Змеевых валов на р. Здвиж. *Археологические открытия 1976 года*, с. 321-322.

Моця, О. П., Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1977. Раскопки летописной Ушицы. *Археологические открытия 1976 года*, с. 320-321.

1978

Кучера, М. П. 1978. Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР. *Археологія*, 26, с. 77-83.

Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1978. Исследование летописной Ушицы. *Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг.*: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР (Ужгород, апрель 1978), с. 114.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1978. Раскопки Староушицкого городища. *Археологические открытия 1977 года*, с. 345.

1979

Кучера, М. П. 1979. Давид. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. 3: Гердан—Електрографія. Київ: УРЕ, с. 225.

Кучера, М. П. 1979. Дослідження городищ на Волині й Поділлі. *Археологія*, 29, с. 62-72.

1980

Горішній, П. А., Кучера, М. П. 1980. Дослідження літописних міст Середнього Подністров'я. В: *Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції (Кам'янець-Подільський, 1980)*. Кам'янець-Подільський, с. 150-151.

Кучера, М. П. 1980. Об одном типе застройки древнерусских поселений. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980), с. 153.

1982

Кучера, М. П. 1982. Нові дані про городища Житомирщини. *Археологія*, 41, с. 72-82.

Кучера, М. П. 1982. Пересопниця. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. 8: Олефіни—Поплін. Київ: УРЕ, с. 257.

1983

Кучера, М. П. 1983. Исследование «змиевых валов» в Среднем Поднепровье. *Археологические открытия 1981 года*, с. 280-281.

Кучера, М. П. 1983. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре. В: Смиленко, А. Т. (ред.). *Археологические памятники среднего Поднестровья*. Киев: Наукова думка, с. 97-102.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1983. Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Старая Ушица. В: Смиленко, А. Т. (ред.). *Археологические памятники Среднего Поднестровья*. Киев: Наукова думка, с. 62-96.

1984

Кучера, М. П. 1984. Исследование Змиевых валов по Роси и Стугне. *Археологические открытия 1982 года*, с. 285.

Кучера, М. П. 1984. Размеры древнерусского города по данным городищ на территории УССР. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город. Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвящённой 1500-летию г. Киева*. Киев: Наукова думка, с. 69-72.

Кучера, М. П., Нечитайло, А. Л., Фиалко, О. Е. 1984. Отдел полевых исследований. В: Артёменко, И. И. (ред.). *50 лет Институту археологии АН УССР*. Киев, с. 106-112.

1985

Кучера, М. П. 1985. Раскопки Змиевых валов. *Археологические открытия 1983 года*, с. 302-303.

Кучера, М. П. 1985. Черн. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. 12: Фітогормони—Ь. Київ: УРЕ, с. 277.

1986

Кучера, М. П. 1986. Исследование «Змиевых валов» в междуречье Днепра—Тетерева. *Археологические открытия 1984 года*, с. 260-261.

1987

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья и их роль в истории Киевской Руси*. Автореферат диссертации д. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Кучера, М. П. 1987. Змиевы валы Среднего Поднепровья. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V Международного конгресса славянской археологии (Киев, 18—25 сентября 1985 г.)*. Т. 3, вып. 1а, секция V: Города, их культурные и торговые связи. Москва: Наука, с. 125-132.

Кучера, М. П. 1987. Исследование Змиевых валов на левобережье Днепра. *Археологические открытия 1985 года.* Москва: Наука, с. 360-361.

Кучера, М. П. 1987. К историко-географическому положению Путивля в эпоху «Слова о полку Игореве». В: *«Слово о полку Игореве» и Путивльщина. Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвящённой 800-летию «Слова о полку Игореве».* Путивль, с. 18.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

1988

Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Змійові вали в Середньому Подніпров'ї. *Вісник АН УРСР*, 6, с. 38-46.

Артеменко, І. І., Кучера, М. П. 1988. Змійові вали. *Пам'ятки України*, 2, с. 30-32.

Кучера, М. П. 1988. Исследование Змиевых валов на Суле. *Археологические открытия 1986 года*, с. 302-303.

Кучера, М. П. 1988. Посульский Змиев вал. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар. 22—23 января 1988 года. Тезисы докладов и сообщений.* Полтава, с. 38-39.

Кучера, М. П., Артеменко, І. І. 1988. Скільки років Змійовим валам? *Людина і світ*, 5.

1989

Кучера, М. П. 1989. Бушевское городище. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь.* Киев: Наукова думка, с. 188-192.

1990

Кучера, М. П. 1990. Длинные валы. В: *Археологические исследования в Центральном Черноземье в двенадцатой пятилетке. Тезисы докладов и сообщений II межвузовской научной конференции.* Белгород, с. 43-45.

Кучера, М. П. 1990. Траянові вали Середнього Подністров'я. В: *Перша Тернопільська обласна наукова історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей і повідомлень. Тернопіль, 1990.* 1. Тернопіль, с. 48-49.

Кучера, М. П. 1990. Траянові вали Східного Поділля. В: *VII Подільська історико-краєзнавча конференція (Кам'янець-Подільський, 1990). Тези доповідей (секція археології).* Кам'янець-Подільський, с. 39-40.

1991

Кучера, М. П. 1991. Робота Наукової Ради з проблеми «Археологія і стародавня історія УРСР». *Археологія*, 3, с. 138-141.

Кучера, М. П., Пеняк, С. П. 1991. Дослідження Траянових валів у Середньому Подністров'ї. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 37-38.

1992

Кучера, М. П. 1992. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43-55.

1994

Горішній, П. А., Кучера, М. П. 1994. Археологічні дослідження в Чигирині й Суботові. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України.* Київ: Київська академія євробізнесу, с. 234-237.

1997

Кучера, М. П. 1997. Довгі вали. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова.* Київ; Львів: РАС, с. 221-228.

1998

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).* Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1998. Особливості городищ Чорних клобуків Поросся. *Археологія*, 2, с. 100-104.

1999

Кучера, М. П. 1999. Історична географія східнослов'янських племен між Саном і Дніпром за даними городищ VIII—X ст. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 106-114.

Кучера, М. П. 1999. Подвійно-рядова забудова на давньоруських городищах. *Археологія*, 2, с. 105-110.

2000

Кучера, М. П. 2000. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X—XIII ст. *Археологія*, 2, с. 94-100.

2001

Кучера, М. П. 2001. Городища Фастівщини. *Прес-музей: науково-інформаційний бюлетень (Фастівський державний краєзнавчий музей),* 10—11, с. 141-143.

Кучера, М. П. 2001. Змійові вали Фастівщини. *Прес-музей: науково-інформаційний бюлетень (Фастівський державний краєзнавчий музей),* 10—11, с. 136-140.

2010

Кучера, М. П. 2010. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 541-554.

2017

Кучера, М. П. 2017. Городища уличів у середньому Побужжі. *Археологія*, 4, с. 61-72.

РУКОПИСИ, ЗДАНІ ДО РЕДАКЦІЙ ТА ВИДАВНИЦТВ, ЩО НЕ ВИЙШЛИ ДРУКОМ

1991

Военное дело Киевской Руси. Монография. Редакционно-издательский совет ИА АН УРСР.

1997

Городища мідного віку на лівобережжі Середнього Подністров'я. В: *Проблеми археології Поділля. Тези доповідей конференції.*

Особливості зрубної конструкції міських укріплень X—XII ст. у Середньому Подніпров'ї. В: *Вишгородська історико-археологічна конференція. Тези доповідей.*

1998—1999

Городища «волинського типу». В: *Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, редакція збірки на честь В. В. Ауліха.*

Городища Київщини. В: *Редакція тому «Зводу пам'яток історії та культури Київської області».*

Змійові вали Київщини. В: *Редакція тому «Зводу пам'яток історії та культури Київської області».*

Археологічні дослідження садиба Б. Хмельницького у Суботові. В: *Вісник історико-культурного заповідника «Чигирин».*

МАТЕРІАЛИ НАУКОВОГО АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ

ФОНД 40. ОСОБОВИЙ ФОНД М. П. КУЧЕРИ

Особовий фонд дослідника перебуває в процесі первинного наукового опрацювання й тому не може бути представлений у даній бібліографії в повному обсязі. Проте, на сьогодні відомо, що в особовому архіві вченого зберігається більше 5000 арк. різноманітних документів пов'язаних з його науковою діяльністю та роботою в Інституті археології. Можна виділити кілька основних масивів: папери, пов'язані з роботою у відділі Польовий комітет та Координаційній раді ІА АН УРСР із питань археології (1257 арк.); матеріали про дослідження городищ та укріплених поселень України (більше 1000 арк.); документи, чернетки та варіанти до колективної монографії «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» (біля 1000 арк.); матеріали до монографії про Змієві вали (більше 1000 арк.). Окремі масиви документації стосуються підготовки докторської дисертації, польової експедиційної діяльності вченого, роботи над «Зводом пам'яток історії та культури України», підготовки власних публікацій (чернетки статей), численних відгуків та рецензій на роботи колег. Значну частину спадщини складають графічні матеріали (польові фото, креслення, плані), що вимагають окремого підходу. Загалом, архів потребує подальшого фахового архівного й наукового опрацювання та опису.

ФОНД 63. ФОНД НАУКОВИХ РОБІТ

Кучера, М. П. 1957. *Древний Плеснеск.* Диссертация к. и. н. Киев: ИА АН УССР, спр. 439.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья и их роль в истории Киевской Руси.* Диссертация д. и. н. Киев: ИА АН УССР, спр. 657.

ФОНД 64. ФОНД ЕКСПЕДИЦІЙ. НАУКОВІ ЗВІТИ ПРО ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках на городище Плиснеск в 1953 г.* Спр. 1953/5, од. зб. 2943—2948.

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках на городище Плиснеск в 1954 г.* Спр. 1954/10, од. зб. 2937—2942.

Довженок, В. И., Кучера, М. П. *Отчёт о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г.* Спр. 1956/12-в, од. зб. 2810—2821.

Богусевич, В. А., Гончаров, В. К., Довженок, В. И., Килиевич, С. Р., Копылов, Ф. Б., Кучера, М. П., Юра, Р. А. *Отчёт о работах Кременчугской древнерусской археологической экспедиции ИА АН УССР в 1957 г.* Спр. 1957/3, од. зб. 3114—3120.

Телегин, Д. Я., Юра, Р. А., Кучера, М. П., Максимов, Е. В., Митрофанова, В. И. *Отчёт о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища 1958 г. (Полтавской, Черкасской обл.).* Спр. 1958/3, од. зб. 3706—3710.

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках на древнерусском городище у хут. Миклашевского, Еремеевского с/с., Градижского р-на, Полтавской обл. в 1958—1959 гг.* Спр. 1959/1-г, од. зб. 3331—3334, 3336.

Телегин, Д. Я., Шмаглий, Н. М., Кучера, М. П., Митрофанова, В. И., Драчук, В. С., Петровская, Е. А. *Отчёт о разведке археологических памятников в р-не Днепродзержинского водохранилища.* Спр. 1959/5, од. зб. 3326—3330.

Кучера, М. П. *Отчёт об археологической разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г.* Спр. 1960/2, од. зб. 3659—3662.

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках древнерусских городищ у х. Кизивер, Клищенского с/с, Полтавской обл. в 1960 г.* Спр. 1960/4, од. зб. 3654—3658.

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках средневекового городища у с. Сокольцы на Ю. Буге в 1961 г.* Спр. 1961/7, од. зб. 3906—3907, 3909—3910.

Кучера, М. П. *Звіт про розкопки Ходоровського давньоруського городища на Дніпрі в 1962 р.* Спр. 1962/13, од. зб. 3935—3939.

Кучера, М. П. *Отчёт о раскопках древнерусского городища у с. Городища на Днепре в 1963 г.* Спр. 1963/3, од. зб. 4201—4204.

Кучера, М. П. *Отчёт об исследовании Процевского городища и летописного устья в 1964 г.* Спр. 1964/2-б, од. зб. 4503—4507.

Кучера, М. П. *Отчёт о разведке древнерусского городища в с. Русанов на Трубеже в 1965 г.* Спр. 1965/47, од. зб. 4508—4510.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1967 р.* Спр. 1967/15, од. зб. 4816—4819.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1968 р.* Спр. 1968/24, од. зб. 5172—5175.

Кучера, М. П., Юра, Р. О. *Звіт про роботу Подільського розвідкового загону в 1969 р.* Спр. 1969/36, од. зб. 5489—5492.

Кучера, М. П. *Звіт про дослідження Волинського загону в 1969 р.* Спр. 1969/9, од. зб. 5370—5373.

Кучера, М. П. *Звіт про археологічну розвідку, проведену в р-нах сіл Малий Букрин, Миронівського р-ну, с. Улянки, Кагарлицького р-ну, с. Іванків, Приборськ, Іванківського р-ну, с. Медвін, Чорнобильського р-ну, Нова Красниця, Лелів.* Спр. 1970/20, од. зб. 5681—5682.

Кучера, М. П. *Звіт про археологічні дослідження Волинського загону Інституту археології АН УРСР у 1970 р.* Спр. 1970/21, од. зб. 5683—5684.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971.* Спр. 1971/17, од. зб. 6950—6952.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* Спр. 1971/17-а, од. зб. 5994.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщіни у 1972 р.* Спр. 1972/24, од. зб. 6254.

Кучера, М. П. *Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р.* Спр. 1973/18, од. зб. 6651—6654.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини в 1973 р.* Спр. 1973/18-а, од. зб. 6799—6800.

Кучера, М. П., Юра, Р. О. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню «Змійових валів» у 1974 р.* Спр. 1974/14-а, од. зб. 7389—7392.

Кучера, М. П. *Отчёт о разведке городищ в Среднем Поднепровье в 1974 г.* Спр. 1974/6, од. зб. 7202—7205.

Кучера, М. П. *Звіт про розвідку городищ у 1975 р.* Спр. 1975/27, од. зб. 7879—7882.

Кучера, М. П., Юра, Р. О. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню «Змійових валів».* Спр. 1975/27-а, од. зб. 7848—7850.

Кучера, М. П. *Отчёт о разведках городищ 1976 г.* Спр. 1976/37, од. зб. 8012—8013.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню Змійових валів у 1976 р.* Спр. 1976/37-а, од. зб. 8012—8014.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. *Отчёт о раскопках городища у с. Старая Ушица на Днестре в 1976 г.* Спр. 1976/16-б, од. зб. 8347—8350.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. *Отчёт об археологических исследованиях на Днестре в 1977 году.* Спр. 1977/25-е, од. зб. 8449—8452.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г.* Спр. 1979/24, од. зб. 9447—9450.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции «Змиевые валы» в 1980 г.* Спр. 1980/34, од. зб. 20267—20270.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов Среднего Поднепровья в 1981 г.* Спр. 1981/16, од. зб. 20271—20273.

Кучера, М. П. *Отчёт об исследовании Змиевых валов в 1982 г.* Спр. 1982/32, од. зб. 20388—20391.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1983 г.* Спр. 1983/39, од. зб. 20909—20912.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г.* Спр. 1985/30, од. зб. 21708—21710.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции (Змеевые валы) за 1986 г.* Спр. 1986/10, од. зб. 21986—21988.

Кучера, М. П. *Отчёт о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г.* Спр. 1987/12, од. зб. 22425—22428.

Кучера, М. П. *Отчёт об исследовании Траяновых валов Среднего Поднестровья в 1988 г.* Спр. 1988/15, од. зб. 22937—22940.

Кучера, М. П., Звиздецкий, Б. А., Иванченко, Л. И., Витрик, И. С. *Отчёт о разведке памятников археологии Житомирской обл. в 1988 г.* Спр. 1988/15-б, од. зб. 22941—22944.

Кучера, М. П. *Отчёт об исследовании Змиевых валов в 1988 г.* Спр. 1988/15-а, од. зб. 22945—22946.

Кучера, М. П. *Отчёт об исследовании Траяновых валов в 1989 г.* Спр. 1989/20, од. зб. 23346—23349.

Кучера, М. П., Вітрик, І. С. *Звіт про обстеження пам'яток археології Житомирської обл. у 1989 р.* Спр. 1989/20-а, од. зб. 23350—23353.

Кучера, М. П. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню Траянових валів у 1990 р.* Спр. 1990/30, од. зб. 23990—23993.

Кучера, М. П. *Звіт про розкопки в Суботові в 1991 р.* Спр. 1991/8-а, од. зб. 24452—24455.

Кучера, М. П. *Звіт про дослідження на садибі-замчищі Хмельницьких в с. Суботів у 1992 р.* Спр. 1992/31, од. зб. 24956—24959.

Кучера, М. П. *Звіт про дослідження в Суботові 1993 р.* Спр. 1993/15, од. зб. 25294—25297.

ФОНД 62. ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ. «ДІЛОВОДСТВО»

Особова справа Кучери Михайла Петровича. Оп. 3-ос., «К».

Справа містить 158 документи на 189 арк., що стосуються роботи вченого в Інституті археології впродовж 1957—1999 рр. Серед них: 8 автобіографій, 5 атестаційних листів, 8 особистих листів з обліку кадрів (з фото), 9 переліків наукових робіт, 11 характеристик.

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Особова справа студента М. П. Кучери. Архів. Відділ діловодства, спр. 33.

Особова справа містить 24 документи (22 арк. та зшиток студентського квитка). Крайні дати документів 21.07.1947—1.09.1952 р. Серед документів зберігається оригінал атестату про середню освіту, лист обліку кадрів, облікова картка студента, дві автобіографії (21.06.1947 та 16.12.1951 р.), папери щодо оплати за гуртожиток та навчання (1951—1952 рр.) та документи про початок процедури вступу до аспірантури ІА АН УРСР.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО М. П. КУЧЕРУ

До 70-річчя… 1992. До 70-річчя Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 4, с. 151-152.

Мезенцева, Г. Г. 1997. Кучера Михайло Петрович. В: Мезенцева, Г. Г. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 177.

Пам'яті… 1999. Пам'яті Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 2, с. 157.

Михайло Петрович Кучера. 1999. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 3, с. 139-140.

Сагайдак, М. 2000. Михайло Петрович Кучера (1922—1999). *Ант*, 4—6, с. 111.

Оногда, О. В. 2008 М. П. Кучера — видатний дослідник українських середньовічних старожитностей. *Могилянські читання 2007*: Музейники XX століття — дослідники української сакральної культури. Київ: Academia, с. 435-439.

Іванченко, Л. І., Моця, О. П. 2012. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Наукові записки з української історії*, 32, с. 258-262.

Томашевський, А. П. 2012. До 90-річчя Михайла Петровича Кучери (1922—1999). *Археологія*, 3, с. 138-140.

Кучера Михайло Петрович. 2015. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014.* Київ: АДЕФ-Україна, с. 485-486.

Крушельницька, Л. І. 2016. Кучера Михайло Петрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 16: Куз—Ле». Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 309.

Моця, О. П. 2017. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Археологія*, 4, с. 74-78.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2017. Післямова до статті М. П. Кучери «Городища уличів в Середньому Побужжі». *Археологія*, 4, с. 72-73.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

Бузян, Г. 2021. Михайло Петрович Кучера та археологія Переяславщини. *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 19 (21), с. 162-172.

Укладачі А. В. Борисов, С. В. Павленко

ВІД УПОРЯДНИКІВ

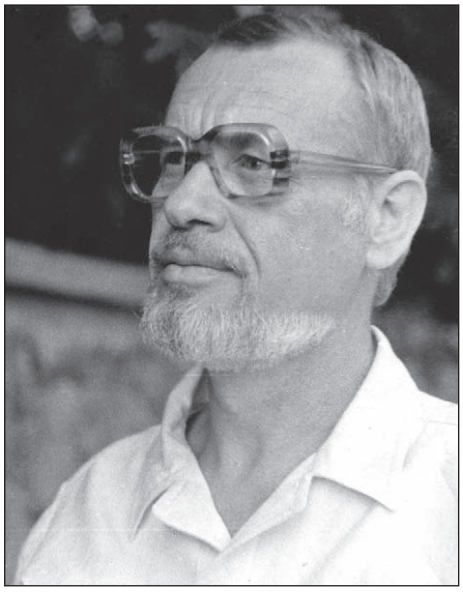

Олег Васильович СУХОБОКОВ
(26 жовтня 1937 — 21 липня 2008)

26 жовтня 2022 року виповнюється 85 років від дня народження видатного українського археолога-славіста, доктора історичних наук й непересічної особистості Олега Васильовича Сухобокова.

Усі його наукові відкриття, інтенсивна та результативна експедиційна діяльність були пов'язані з Інститутом археології, насамперед — відділом давньоруської та середньовічної археології, в якому працював до останніх днів життя (1966—2008).

У науковому доробку вченого 6 монографій, понад 200 публікацій, 28 наукових звітів, десятки досліджених яскравих пам'яток, більшість з яких стали хрестоматійними. Тричі йому доводилося встановлювати дати заснування літописних міст: Лубен, Путивля та Ромен. Але найголовніше, чого не здатна передати статистика наукових анкет, — Олег Васильович був людиною із незаперечними харизмою та авторитетом, вражаючою ерудицією та оригінальним мисленням, відкритим до сприйняття будь-яких нових ідей, з тонким художнім смаком, повним творчої і життєвої енергії та наукових планів.

Таким його запам'ятали колеги, друзі та учні, яким пощастило працювати разом із ним. Це засвідчує і низка публікацій, присвячених Олегу Васильовичу від енциклопедичних до розлогих фахових статей.

Як вступ до розділу, присвяченого пам'яті Олега Сухобокова, подаємо спогади про вченого його друга і колеги Сергія Буйських «Слово про старшого друга (до 80-річчя О. В. Сухобокова)», опубліковані в збірнику «Полтавський краєзнавчий музей: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток» (2018). Через невеликий наклад видання публікація є маловідомою для читацького загалу, однак цінною з огляду максимально повного відображення сприйняття постаті О. В. Сухобокова колективом Інституту. Познайомились вони в 1971 р., коли Сергій Буйських вступив до аспірантури Інституту, а Олег Сухобоков вже працював у ньому. Відтоді одночасно торували свої шляхи в археології впродовж кількох десятиліть, крізь які пронесли взаємну повагу та дружбу. Письменницький хист Сергія Буйських, його щирість та доброзичливість дозволили у досить короткому нарисі змалювати глибину Олега Сухобокова як вченого та людини, закоханої в свою справу, відтворивши його образ як цікавої багатогранної особистості.

Також увазі читачів пропонується публікація рукопису «Про сучасний стан вивчення волинцевських пам'яток» Олега Сухобокова, написа-

ного у 2008 р. Саме в той період ним було підготовлено до видання монографію про населення басейну Середнього Псла X—XIII ст. за матеріалами дослідження комплексу роменсько-давньоруських пам'яток в с. Кам'яному (книга вийшла у 2012 р.), і Олег Васильович зосередився на довгоочікуваній підготовці до публікації матеріалів розкопок ранньосіверянського Битицького городища VIII ст.

Принагідно зауважимо, що результати вивчення цієї унікальної пам'ятки частково знайшли відображення у низці публікацій науковця, зокрема і у монографії «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (Київ, 1992).

З понад двох з половиною десятків волинцевських, роменських і давньоруських пам'яток, на яких О. В. Сухобоков провів стаціонарні розкопки, найбільш тривалі (1984—1991, 1993 рр.) і масштабні були здійснені саме на Битицькому городищі. Тут зусиллями експедиції вдалося розкрити понад 6000 м^2, дослідити понад 60 житлових споруд, десятки господарських та виробничих будівель і здійснити п'ять розрізів укріплень Битиці. Зауважимо, що майданчик городища і його схили заліснені, подекуди траплялися залишки окопів і протитанкових ровів часів Другої світової війни, що значно утруднювало проведення робіт.

Битицькому городищу належить особливе місце серед волинцевських поселень, яке визначається його топографією (на мису), значними розмірами (близько 7 га), дерево-земляними укріпленнями, великою кількістю (до 60 %) гончарної кераміки поряд з безпрецедентною для ранньослов'янських пам'яток кількістю сільськогосподарських знарядь, ремісничого інструменту, зброї, прикрас тощо. Все це дозволило О. Сухобокову поставити питання про інший,

О. В. Сухобоков, кінець 1960-х рр.

ніж у більшості волинцевських пам'яток, соціальний та етнокультурний зміст цієї пам'ятки, вважати Битицьке городище адміністративним, торговельним і ремісничим центром сіверянського племінного союзу.

Аналіз речового комплексу, наявність різних традицій житлобудівництва (напівземлянкові та наземні «юртоподібного» типу будівлі), велика кількість гончарного посуду, вказують на співіснування двох різноетнічних (слов'янського та, ймовірно, тюркського) компонентів у складі мешканців Битицького городища.

Ще в середині — наприкінці 1990-х рр. Олег Васильович сподівався на продовження польо-

Г. Ю. Івакін, Д. П. Недопако, О. В. Сухобоков
Київ, 1970-ті рр.

Монографії Олега Сухобокова

вих досліджень Битиці, припинених у 1993 р. внаслідок відсутності фінансування. Планувалося провести розкопки на малодосліджених ділянках городища, тим більше, що електромагнітна та електрорезонансна розвідки показали наявність на його нерозкопаній частині понад 100 заглиблених споруд.

На жаль, у кризові 1990-ті рр., коли наука ледь виживала, державної фінансової спроможності продовжити дослідження цієї унікальної пам'ятки не знайшлося. Отримати поширені сьогодні зарубіжні гранти теж не вдалося. Та й меценати, які хоча й зрідка, все ж трапляються нині, тоді лише підростали. Коштів потребувала і підготовка до публікації матеріалів розкопок пам'ятки. Необхідним було детальне лабораторне вивчення знахідок — їх колекція зберігається у Сумському обласному краєзнавчому музеї і налічує 5265 одиниць. Також публікація вимагала якісних ілюстрацій, які б усебічно відображали різноманіття археологічних матеріалів Битицького городища. Тож обставини не сприяли завершенню дослідження пам'ятки та публікації його результатів.

Зусиль і часу потребували також пошуки відповідей на нез'ясовані питання, обґрунтування авторських тверджень, гіпотез щодо цієї яскравої пам'ятки, її значення в історії населення як Лівобережжя Дніпра, так і Середньої Наддніпрянщини.

Проте, Олег Васильович ніколи не облишав думки про важливість підготовки комплексного монографічного дослідження про Битицьке городище, яке б безперечно доповнило і розширило сучасні знання про волинцевську культуру в цілому, стало підґрунтям для пошуку відповідей на актуальні питання хозарської (і ширше — сходознавчої) проблематики, зокрема і щодо Руського каганату.

Ґрунтовна джерельна база, багатий науковий досвід, високий професіоналізм вченого, поза сумнівом, гарантували успіх цього задуму.

За життя Олег Васильович розробив план-проспект майбутньої монографії та вступну частину до неї, рукопис якої і пропонуємо увазі читачів.

Свідомо подаємо її мовою оригіналу, аби зберегти і передати авторський, дещо іронічний, «сухобоковський», стиль, добре знайомий археологічному читацькому загалу. Всі, хто знав автора за його життя, читаючи цей текст, відчують його зримий образ, згадають певні моменти зі спілкування чи спільної роботи з ним, жарти та дотепні розповіді, і, ймовірно, усміхнуться, як було колись. Адже від Олега Васильовича завжди йшла тепла і дуже оптимістична людська енергетика, якою він щедро ділився з оточуючими.

За час, що минув від відкриття у 1947 р. Д. Т. Березовцем Волинцевського поселення і могильника, і дотепер у засвіти відійшли два покоління дослідників волинцевських пам'яток. Серед них і Олег Сухобоков, внесок якого в їх вивчення, без перебільшення, є найвагомішим. Сподіваємося, що його наукова спадщина прислужиться сучасним та наступним поколінням науковців і буде гідно поцінована ними. У цьому, очевидно, і є сенс професійних здобутків кожного вченого.

УДК [902:929](477)

С. Б. Буйських †

СЛОВО ПРО СТАРШОГО ДРУГА (до 80-річчя О. В. Сухобокова) [1]

Восени цього року, 26 жовтня 2017 р., виповниться 80 років від дня народження неперсічної особистості і чудової людини — славетного українського археолога, доктора історичних наук, визнаного у нас і в європейській науці дослідника-славіста та медієвіста, автора п'яти монографій та численних наукових статей і публікацій, мудрого вчителя і наставника багатьох молодих науковців — Олега Васильовича Сухобокова.

До останніх я з гордістю зараховую і себе, хоча мої наукові інтереси, як і місця розкопок, лежали далеко від дослідницьких уподобань Олега Васильовича. Я — античник і, звісно, не мені давати глибоку фахову оцінку того, що залишено ним у спадок в нашій науці. Це зроблено і буде робитися надалі його безпосередніми колегами, науковими послідовниками, учнями і нащадками. Я ж хочу сказати декілька добрих і вдячних слів у пам'ять незабутнього Олега Васильовича (на жаль, цього року минає дев'ять років, як він залишив земний світ) тому що понад тридцять п'ять років (1971—2007) працював поряд з ним в одному Інституті і мав щастя бути з ним у щирих дружніх стосунках.

Насамперед, мушу відзначити, що Олег Васильович був безмежно закоханий у нашу науку і відданий їй до кінця. Він був людиною невпинного творчого пошуку, оригінального мислення, щирого захоплення як польовою, так і кабінетною працею науковця, людиною одержимою, наполегливою, дуже вимогливою до себе і до інших. Водночас він був дуже толерантною людиною, широко відкритою для тих, кого поважав і цінував. Але не для тих, кого він відверто не поважав!

Олег Васильович був людиною, на диво чесною, внутрішньо організованою, самодисциплінованою, твердою і авторитетною у переконаннях, і водночас завжди готовою до плідних творчих і різноманітних наукових дискусій. Окрім беззаперечного наукового, дослідницького таланту, він мав чималий художній та літературний смак, любив «центрові», як він казав,

О. В. Сухобоков. Експедиція «Дніпро-Донбас», с. Багате, 1973 р.

1. Буйских, С. 2017. Слово про старшого друга (до 80-річчя О. В. Сухобокова). *Полтавський краєзнавчий музей*, XIII: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, с. 312-316.

О. В. Сухобоков. Виступ на конференції. Лубни, 1988 р.

О. В. Сухобоков. Ромни, 1992 р.

вітчизняні і зарубіжні твори літератури, живопису, кіномистецтва. З ним можна було говорити на будь-яку тему. У кожній з них відчував себе впевнено і комфортно, в той час ніколи не показуючи співрозмовникам свою вищість чи перевагу над ними.

Він був «ходячою енциклопедією» Інституту археології, добре знав його історію, мав широкі знання з різних питань, культур та епох археології України, а щодо предмету своїх власних досліджень знав більше за все. Олег Васильович дуже поважав старше покоління інститутських науковців, особливо тепло і шанобливо ставлячись до своїх вчителів — Василя Йосиповича Довженка та Дмитра Тарасовича Березовця. Сам же він, в свою чергу, гаряче підтримував інститутську молодь, що боролась тоді за свої права, і молодь тягнулася до нього, поважала і просто любила.

Олег Васильович був глибоко інтелігентною людиною і мав якийсь особливий, тільки йому притаманний, «сухобоківський» шарм. Це відчувалося буквально у всьому — в одязі, у манері вітатись, говорити, поводитися зі співрозмовником, робити наукову доповідь, у невичерпному гуморі та тонкій іронії, у посмішці, міміці та жестах.

Він правив мені за беззаперечний авторитет в археології, Інституті та й просто у житті. Я багато років відчував на собі життєдайну силу його сильної енергетики. Особливо в період якихось негараздів, невдач, розпачу чи навіть відчаю. Чомусь завжди в такі моменти поруч опинявся саме Олег Васильович і знаходив потрібні слова підтримки та розради.

Багато в чому моє професійне становлення як археолога-дослідника в стінах Інституту відбулося завдячуючи тому, що я мав за приклад Олега Васильовича Сухобокова — мого старшого колегу, товариша, наставника і друга. Я щиро дякую йому за все, що він мені дав, чому навчив, чим безкорисливо поділився, ставлячи мене «на крило».

Я абсолютно певен, що життя його ідей в науці буде довгим, а його ім'я назавше залишиться в ній як ім'я однієї з найяскравіших зірок вітчизняної археології останньої третини XX — початку XXI ст.

УДК 904.4(477) DOI: 10.37445/adiu.2022.03.05

О. В. Сухобоков †

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕНИЯ ВОЛЫНЦЕВСКИХ ПАМЯТНИКОВ (2008 г.) [1]

Может быть и обо мне услышат
Отведут одно из многих мест
Может и рецензию напишут
Краткую, как ордер на арест.

О. Сухобоков, 1988 г.

Спираючись на власний великий досвід наукового, польового та аналітичного дослідження слов'янських пам'яток Лівобережної України, автор подає своє бачення найбільш важливих та дискусійних проблем вивчення волинцевських пам'яток: витоків та етнічної атрибуції, датування і хронології, їх місця у культурно-стратиграфічній колонці пам'яток Дніпровського Лівобережжя середини — кінця I тис. н. е.

Значна увага приділена обґрунтованому спростуванню на основі широкої джерельної бази, зокрема, і результатів масштабних досліджень Битицького городища (1984—1991, 1993 рр.), висунутої В. В. Седовим гіпотези про те, що носії іменьківської культури Середнього Надволжя стали основою волинцевської культури Середнього Подніпров'я. Водночас автор наголошує на впливі «інокультурного імпульсу» від тюрко- або іраномовних народів (які входили до складу Хозарського каганату і швидко асимілювалися слов'янським (сіверянським) середовищем), що проявився у своєрідності керамічного комплексу волинцевців, яких він розглядає як ранній етап літописних сіверян.

***Ключові слова**: волинцевська та іменьківська культури, Волинцеве, Битиця, сіверяни, роменська культура, інокультурний імпульс, Хозарський каганат.*

Среди спектра восточнославянских археологических культур Днепровского Левобережья середины — второй половины первого тысячелетия н. э. особое место принадлежит волынцевским памятникам, которые и ныне, несмотря на почтенное время, отделяющее нас от их первого упоминания в специальной литературе в самом начале XX в., все ещё способны вызывать дискуссии между археологами-славистами. Это находит своё объяснение в их выразительной, чисто археологической специфике, основу которой составляет керамический комплекс, представленный посудой лепной и гончарной технологии собственного производства, что резко выделяет эту группу древностей из круга синхронных славянских археологических культур. Последним, как известно, за исключением Пастырского городища, в целом была свойственна лишь лепная (от руки) технология производства керамической посуды. Специфичность волынцевской керамики заключается также и в том, что гончарная часть комплекса ни по формам, ни по технике декорирования не имеет лепных прототипов не только на Левобережной Украине, но и вообще в пределах восточнославянского расселения, как на памятниках непосредственно предшествующих, так и на одновременных иноэтнических.

И все же гончарная посуда является пусть важной и индикативной, но отнюдь не основной составляющей волынцевского керамического комплекса: его основу и преимущественное количество представляет именно лепная посуда, имеющая достаточно выразительный славянский облик, в чём совпадают взгляды большинства специалистов.

Тем не менее, несмотря на то, что по сравнению с началом 70-х годов минувшего века, источниковая база изучения волынцевских древностей значительно возросла (Сухобоков 1971; 1977), все ещё остаются дискуссионными вопросы происхождения и генетических связей этих памятников с памятниками предшествующих и последующих археологических культур. В начале 1980-х гг. определённый итог изучения волынцевских памятников был подведён С. П. Юренко в её диссертации (Юренко 1983a; 1983b), опиравшейся на несравненно возросшую источниковую базу. Так в её распоряжении оказалось уже около сотни пунктов с волынцевскими материалами на территории между городами

1. Статтю до публікації підготувала Світлана Юренко.

© О. В. СУХОБОКОВ, 2022

Брянск и Курск РФ на северо-западе и г. Лубны Полтавской области на юге, при том, что на 15 из них производились стационарные раскопки, были завершены начатые предшественниками исследования Опошнянского поселения и эпонимного комплекса близ с. Волынцево, уточнены границы распространения волынцевских памятников, в том числе и выявленных на западе ареала в пределах Киевского Правобережья (Киселевка, Ходосовка, Обухов и др.; Юренко 1985; Сухобоков, Иченская, Юренко 1976, с. 395; Кравченко, Абашина, Гороховський 1975). Одним из наиболее важных выводов диссертации С. П. Юренко стало положение о воздействии мощного инокультурного импульса, определившего специфику волынцевских древностей, что, в свою очередь, даёт возможность говорить об определённой этнокультурной неоднородности населения Днепровского Левобережья в последней трети I тыс. н. э., что предполагалось Д. Т. Березовцом и О. В. Сухобоковым на основании имеющихся в их распоряжении весьма скудных материалов (Смиленко, Юренко 1990; Березовец 1969; Сухобоков 1975).

Ныне можно утверждать, что подавляющее количество волынцевских памятников относится к числу открытых (не имеющих искусственных укреплений) поселенческих структур, расположенных поблизости от источников воды и в окружении удобных для примитивной обработки земельных угодий, преимущественно луговых чернозёмов. В этом плане они мало отличаются от предшествующих им памятников первой половины — середины I тыс. н. э. на территории Восточноевропейской равнины. В любом случае, определённые изменения в топографии и самом характере волынцевских поселений (и вообще, восточнославянских) наблюдаются лишь в конце второй четверти VIII — начале IX в. н. э.

О планировке поселений и характере застройки можно судить на основании практически полностью исследованного эпонимного поселения близ с. Волынцево, где ещё Д. Т. Березовцом (в 1948—1949, 1953, 1965—1966 гг.) было открыто 33 жилища-полуземлянки, к числу которых наши доисследования (1980—1981 гг.) прибавили ещё около двух десятков помещений жилого и хозяйственного назначения, сгруппированных отдельными компактными скоплениями. В целом для своих аналитических разработок С. П. Юренко располагала 94 жилищами из раскопок полутора десятка поселений (включительно с материалами раскопок Битицкого городища 1953 г.). В массе своей они имели свободную, в ряде случаев — кучную застройку, в которой все же трудно видеть элементы регулярной планировки домостроительства, как это, тем не менее, предполагал Д. Т. Березовец, основываясь на расположении построек вытянуто вдоль длинных сторон мыса. Наши раскопки в начале 1980-х гг. не подтвердили этого наблюдения. Напротив, исследования на участках, свободных от раскопов первоисследователя, обнаружили бессистемное скопление сооружений в наиболее возвышенной части, в месте непосредственной смычки с плато коренного берега. На основании обработки достаточно представительной выборки жилищ С. П. Юренко пришла к выводу о преобладании сооружений каркасно-столбовой конструкции полуземляночного типа (84 %), что вполне отвечает традициям домостроительства на Днепровском Левобережье чуть ли не с I тыс. до н. э. Подавляющее количество доступных анализу жилищ, представляют собой однокамерные сооружения, углублённые от 0,6 до 1,6 м, прямоугольные в плане, ориентированные углами или сторонами по странам света, площадь которых редко превышает 25 м^2. Не лишним будет упомянуть, что на отдельных поселениях иногда присутствуют закруглённые в плане наземные жилища с очагом в центре или в одном из углов (Битица). При этом основным типом отопительного устройства служили печи, вырезанные в одной из стенок котлована, чаще — в материковых останцах, или — в случае отсутствия высокозалегающих пластов лёсса — в массивах специально привнесённой и сбитой спондиловой глины. В ряде случаев в быту использовались очаги в одном из углов жилища, остатки которых в виде округлых в плане площадок обожжённой глины иногда присутствуют наряду с печами описанной конструкции. Последнее чаще всего свойственно для тех из сооружений, которые объединяли в себе функции помещений жилого и хозяйственного, жилого и производственного назначения; их характерными приметами является, к тому же, наличие нескольких печей, более крупных параметров, а также специфический набор находок (крицы, шлаки, дроблёные кости, камни известняка и т. п.; Юренко 1984; Сухобоков 1992, с. 20).

Могильные древности памятников волынцевского типа представлены весьма скупо: это несколько урновых захоронений по обряду трупосожжения между сёлами Малые Будки и Константинов на Роменщине, случайно обнаруженные на пахоте в 1898 г. В. Ф. Беспальчевым и исследованные Н. Е. Макаренко ещё в начале XX в., бескурганный могильник с 17 погребениями трупосожжений в урнах в непосредственной близости от Волынцевского поселения, раскопанный Д. Т. Березовцом в конце 1940-х — начале 1950-х гг., а также разрушенный при дорожном строительстве в 1941 г. и обследованный Ю. С. Виноградским в 1948 г. аналогичный могильник близ г. Сосница (Черниговская обл.), где, кстати, были выявлены остатки площадок для трупосожжения (Макаренко 1907; Беспальчев 1911; Виноградский 1952; Березовец 1953).

К сказанному следует добавить смутные известия об аналогичных погребениях близ с. Хухра Ахтырского района, практически утраченных для науки (в местном музее хранится отличной сохранности урна гончарной технологии с характерным лощением поверхности и врезной орнаментацией, но паспортные све-

дения о данном экспонате оказались неведомо когда утерянными). Для полноты картины следует ещё указать на бескурганный могильник по обряду трупосожжения пеньковского типа неподалёку от с. Лебяжье близ г. Курск, на котором Ю. А. Липкингом было найдено несколько волынцевских сосудов, в которых трудно не видеть погребальных урн. Ну, и в завершение, конечно же, нельзя не упомянуть нашей находки, сделанной при раскопках Битицкого городища в 1987 г., где во время расчистки одной из полуземлянок (№ 29) было выявлено типично волынцевское захоронение в гончарной корчаге, сопровождаемое богатым инвентарём (рис. 1, 2; Липкинг 1974; Сухобоков 1992, фото 7).

Несмотря на довольно скудные материалы, можно прийти к предварительному заключению, что типологически волынцевские погребальные древности обнаруживают близость к погребениям населения колочинского и пеньковского типа с одной стороны и памятникам роменского типа — с другой. При этом, в последних несомненно прослеживается дальнейшее развитие волынцевских традиций погребального обряда, усложнённого появлением погребальных сооружений в виде курганов, элементов которых никак не удалось проследить на собственно волынцевских комплексах.

Таким образом, несмотря на авторитетность такого исследователя-слависта, каким предстаёт его непримиримый оппонент И. И. Ляпушкин, приходится признать справедливость мнения Д. Т. Березовца, интерпретировавшего открытый им могильник как бескурганный с урновыми захоронениями результатов кремации. Это тем более верно, что в пределах территории Днепровского Левобережья в погребальной обрядности славянского населения, как это доказано фундаментальными разработками ведущих российских и украинских специалистов, курганные погребения появляются не ранее IX в. (Седов 1982, с. 138—139; 1994b, с. 290—316; Моця 1990).

Систематизацию керамической посуды волынцевских памятников в своей диссертации предприняла С. П. Юренко (рис. 3). В её распоряжении оказалось 130 целых форм и свыше 250 сосудов, поддающихся графической реконструкции и составивших достаточно представительную коллекцию для последующей классификации и типологии волынцевской керамики, которая и по сей день остаётся наиболее детальной и убедительной (Юренко 1983b, с. 76—110; Смиленко, Юренко 1990, с. 279—287). Попутно не лишним будет заметить, что, рассматривая материалы волынцевских памятников, исследователи по преимуществу основное внимание уделяли гончарной составляющей керамического комплекса; это создавало не вполне адекватное, более того — одностороннее, представление о комплексе в целом. Между тем на большинстве волынцевских поселений доля гончарной высококачественной посуды редко превышает

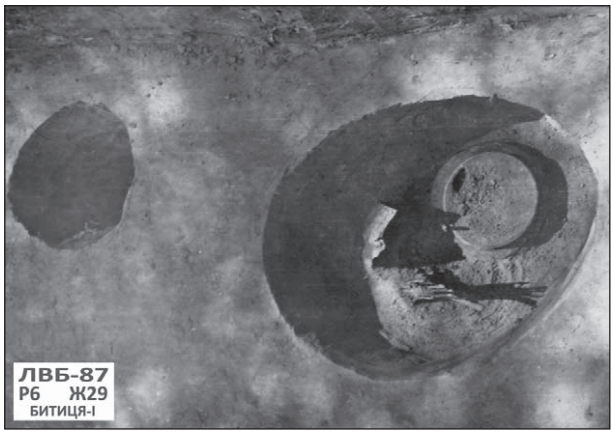

Рис. 1. Погребение в жилище 29 на Битицком городище. Раскопки О. В. Сухобокова, С. П. Юренко 1987 г.

Рис. 2. Погребальная урна и инвентарь из погребения в жилище 29 на Битицком городище. Раскопки О. В. Сухобокова, С. П. Юренко 1987 г.

10—15 % и, таким образом, вовсе не она определяет облик волынцевской керамики. Исключение составляет Битицкое городище, на котором И. И. Ляпушкин проводил небольшие раскопки в 1953 г., что позволило ему определить соотношение гончарной и лепной посуды как 9 : 1, и на этом основании говорить о наличии здесь гончарного производственного центра (Ляпушкин 1959). Наши исследования в 1984—1991, 1993 гг. показали это соотношение весьма преувеличенным, поскольку в действительности гончарная керамика здесь представлена не более, чем 60 %. Это вовсе не исключает существования гончарных комплексов — мастерских по изготовлению высококачественной посуды, хотя их несомненных остатков выявлено не было (рис. 4).

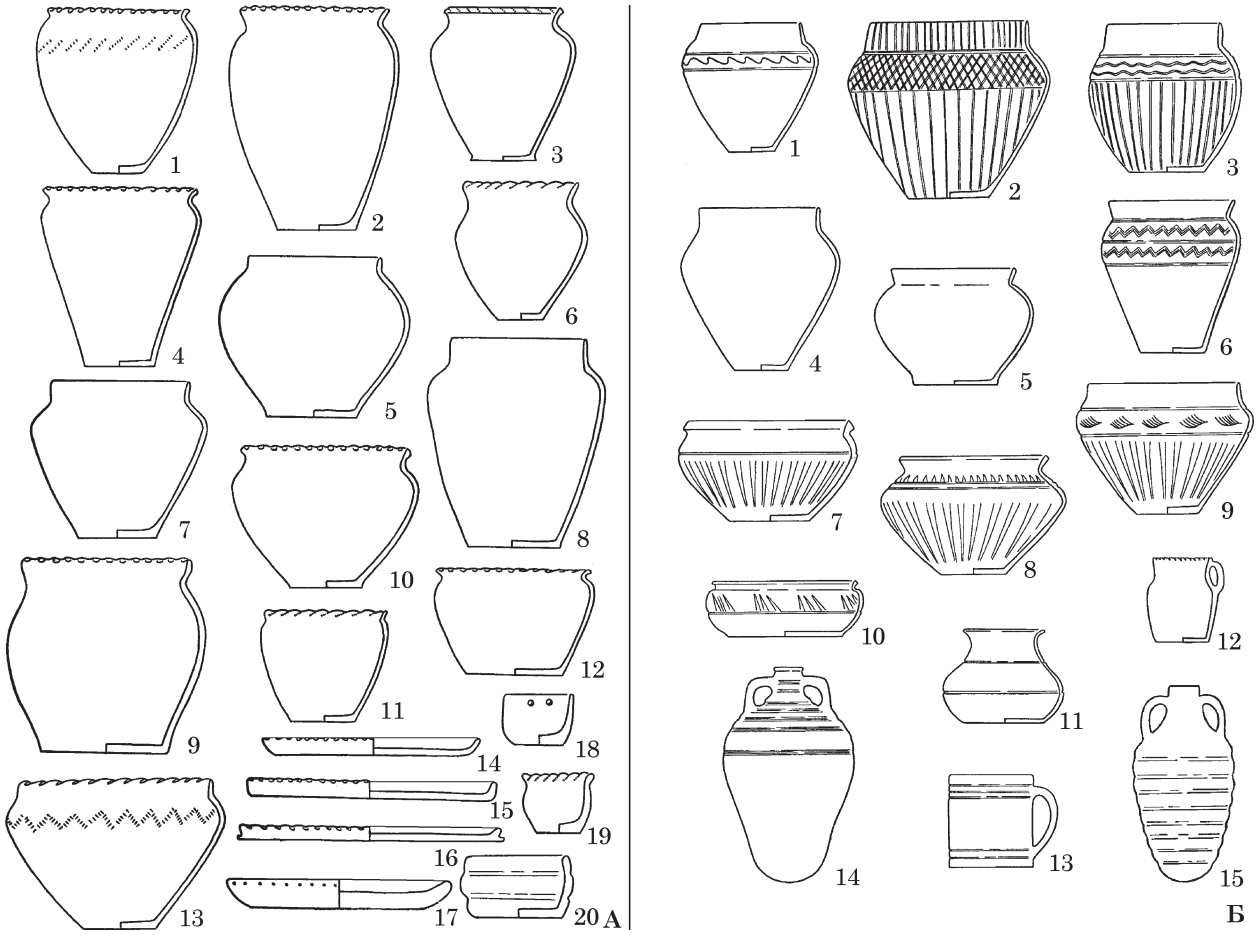

Рис. 3. Типология и классификация волынцевской керамики (по С. П. Юренко): **А** — лепная керамика: 1—9 — горшки (1 — тип I; 2 — тип II; 3 — тип III; 4 — тип IV; 5 — тип V; 6 — тип VI; 7, 8 — тип VII; 9 — тип VIII); 10—13 — миски (10 — тип I, 11 — тип II, 12 — тип III, 13 — тип IV); 14—17 — сковородки (14 — тип I, 15 — тип II, 16 — тип III, 17 — тип IV); 18 — светильник; 19 — кубок; 20 — плошка (1, 5, 10, 13 — Новотроицкое; 2 — Опошня; 3, 8 — Ходосовка; 4 — Сосница; 6, 7, 9, 11, 12, 14—20 —Волынцево); **Б** — гончарная керамика: 1—6 — горшки (1, 2 — тип I; 3 — тип II; 4 — тип III; 5 — тип IV; 6 — тип V); 7—10 — миски (7 — тип I, 8 — тип II, 9 — тип III, 10 — редкие формы); 11 — кубышка; 12, 13 — кружки; 14, 15 — амфоры (1, 2, 4, 6, 8, 10—14 — Волынцево; 3, 5 — Новотроицкое; 7, 9, 15 — Битица)

Ведущее место в волынцевском керамическом комплексе принадлежит лепным горшкам (свыше 60 %) с хорошо профилированной верхней частью и коническим туловом. В ассортименте представлены миски, корчаги, сковородки, кружки. До 90 % лепной части керамического комплекса часто украшались защипами, пальцево-ногтевыми вдавлениями по срезу венчика, в ряде случаев — отпечатками веревочного или гребенчато-накольчатого штампа по плечикам и венчику. В целом, насчитывается более 30 вариантов (рис. 5), в том числе и редкие орнаментальные композиции с предположительно магической нагрузкой (Юренко 1988, с. 104—109, рис. 25, 26; Сухобоков, Юренко 1997, с. 161—176, рис. 1, 2).

Форма горшка преобладает и среди гончарной части керамического комплекса, представляя собой сосуды преимущественно в виде конуса с наибольшим расширением корпуса по плечикам, переходящим в высокий вертикально поставленный горизонтально срезанный венчик. Ведущим приёмом орнаментации служит сплошное или перекрёстно-полосатое лощение тулова, с врезным декором в виде беглой многорядной, часто — небрежной, волны, размещённой во фризе из двух толстых вертикально пролощенно-вдавленных линий по плечикам. Довольно часто внешняя поверхность плечиков, да и самого венчика, украшались косым сетчатым лощением или широкими вертикально пролощенными полосами, что придавало сосудам особую нарядность и привлекательность. Последнее, в частности, выразилось в появлении группы изготовленных от руки сосудов, имитирующих форму и орнаментику гончарных образцов (Волынцево, Сосница). Обычно их использовали в качестве стравниц или сосудов-приставок, сопровождающих урновые погребения.

В ходе раскопок, главным образом, волынцевских поселений получена достаточно представительная коллекция орудий земледелия, промыслов, ремесла и бытовых предметов из черных металлов, значительная часть предметов вооружения воина и снаряжения боевого коня. При этом, на Битицком городище вся

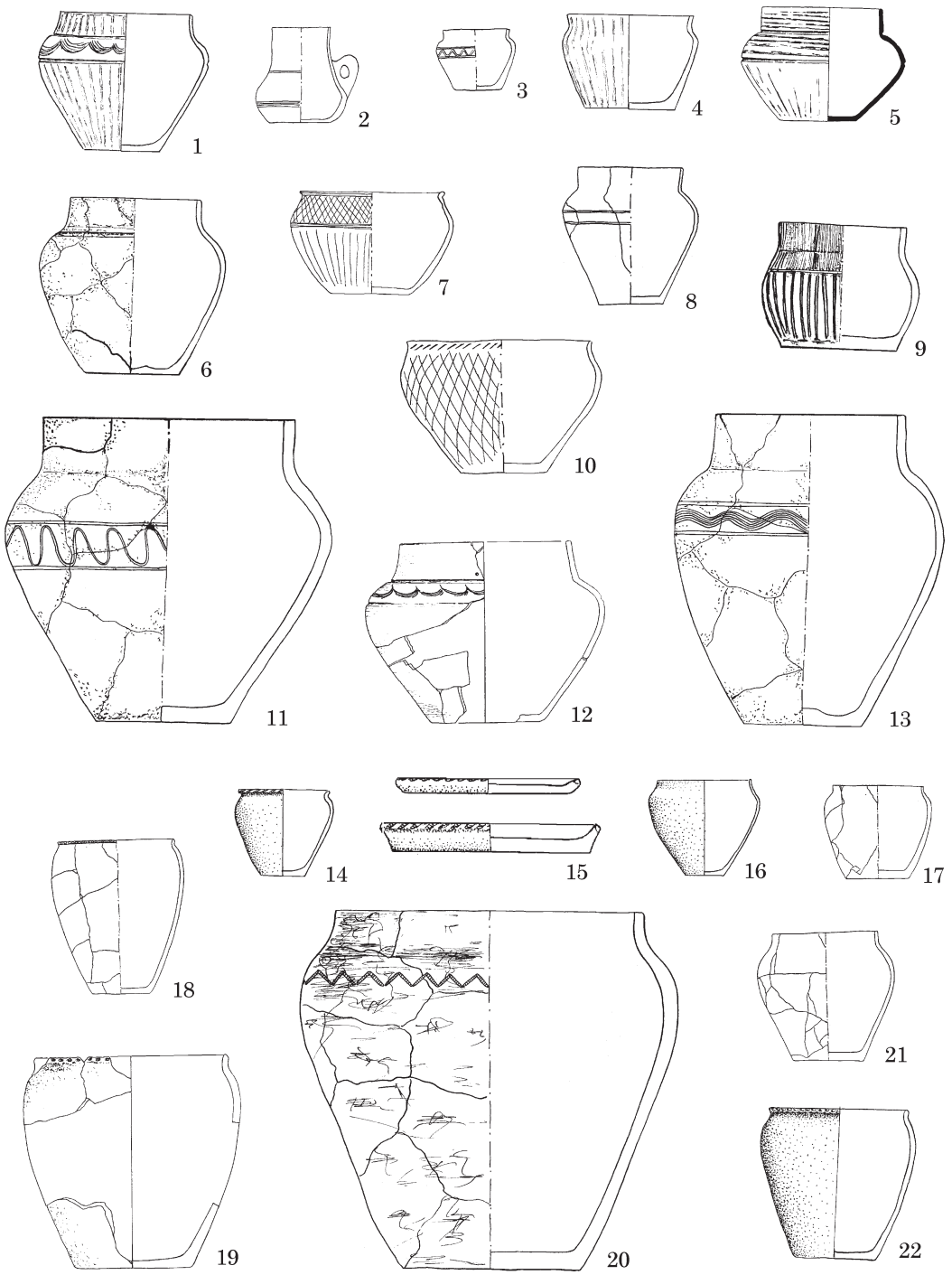

Рис. 4. Лепная и гончарная посуда с Битицкого городища. Раскопки О. В. Сухобокова, С. П. Юренко 1987—1993 гг.: 1—4, 6, 7, 9, 10, 14—17, 20, 22 — масштаб 1 : 2; 8, 11—13, 18, 19, 21 — масштаб 1 : 3; 5 — масштаб 1 : 4

номенклатура орудий земледельческого труда и вооружения встречается не в виде индивидуальных находок, а сериями, от нескольких единиц до десятков находок (рис. 6). Почти все они находят аналогии в материалах исследований на пеньковских, колочинских и ранних салтовских памятниках на территории Днепровского Левобережья. Поэтому количество полученного материала даёт основания совершенно справедливо говорить об исключительности данного городища среди всех предгосударственных памятников восточного славянства, которое в этом отношении может быть сопоставимо разве что с Райковецким городищем, погибшим в огне в начале 40-х гг. XIII в. (Сухобоков 1992, с. 25—36, 125—133; рис. 5, 6, 15, 22, фото 1, 7; Сухобоков, Горбаненко 2001; 2002).

О наборе украшений, бытовавших в среде волынцевского населения, достаточное представление дают предметы личного убора из могильников, отдельные находки этой категории из раскопок поселений, а также тем или иным образом связываемые с носителями волынцевского типа клады. Среди них заслуживают вни-

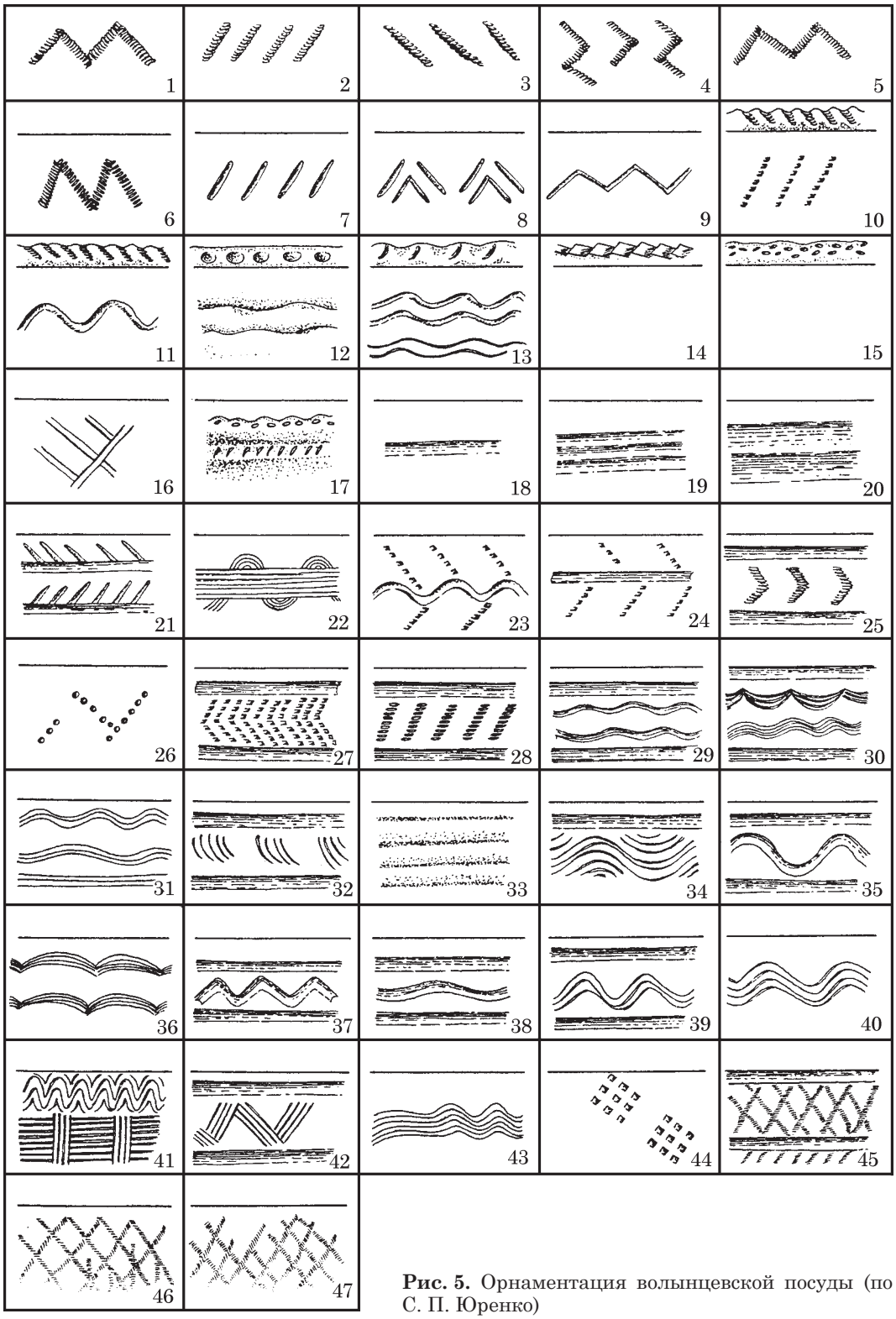

Рис. 5. Орнаментация волынцевской посуды (по С. П. Юренко)

мания Фативижский, Хариевский и Битицкие (1984 и 1987 гг.) (Козловська 1928; Березовець 1952b; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989; Dekan 1979, obr. 17—19; 27; 46; 51, 52; 150, 151; Поулик 1985, с. 43; Петрашенко 1994, с. 182—183, рис. 2; 5, 11—13). В числе украшений — серебряные звездчатые и бронзовые проволочные височные кольца, плоские наручные браслеты с продольным ребром и расширенными концами, двущитовые фибулы с отчетливо выделенными головками, гривны проволочные и полые с чеканкой поверхности, пустотелые шаро- и жёлудевидные подвески с поперечными поясками зерни, фигурные поясные пряжки и другие детали воинской поясной гарнитуры, ставшие своеобразным модно-хронологическим индикатором для памятников различных племён и народов средневековья от границ Китая до преде-

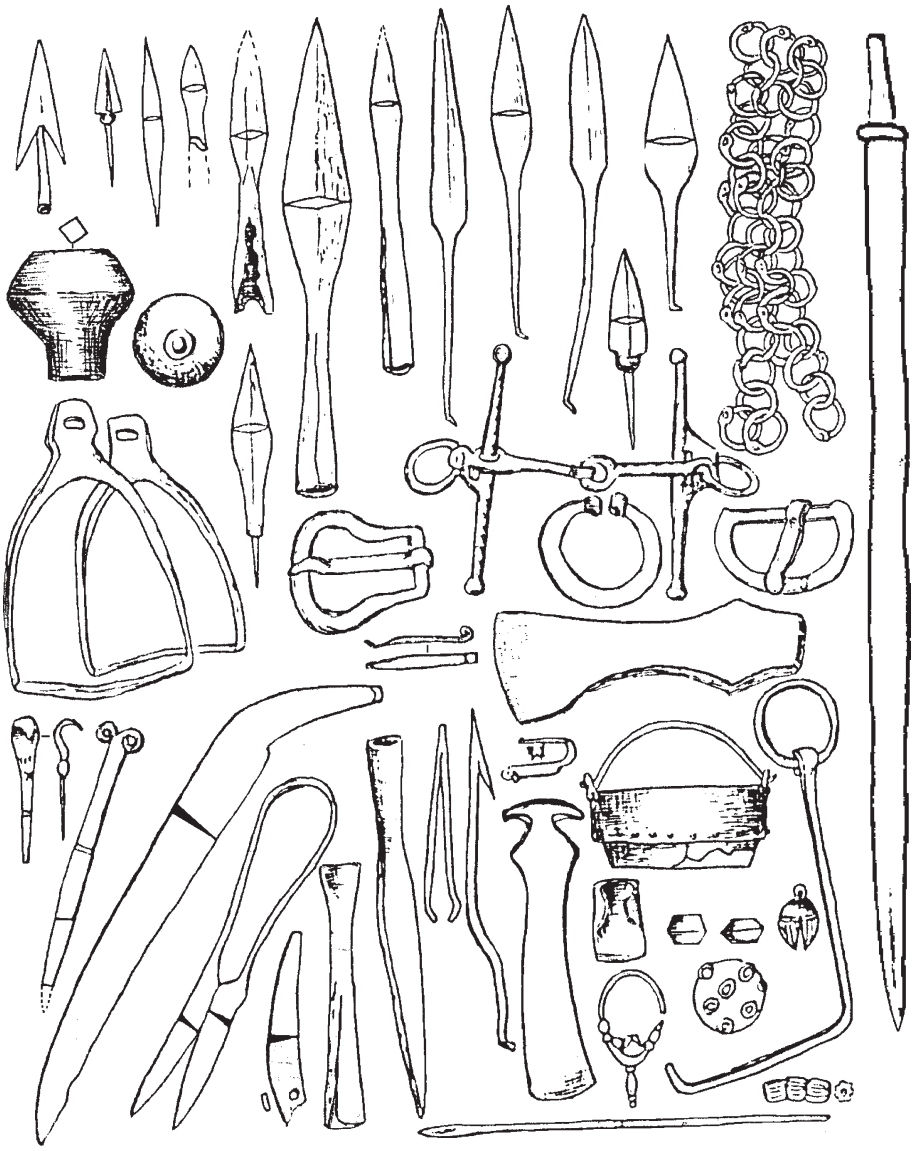

Рис. 6. Вооружение, предметы снаряжения воина и боевого коня, орудия труда, бытовой инвентарь, украшения с городища Битица I. Раскопки О. В. Сухобокова, С. П. Юренко

лов Центральной Европы, и в массе датируемые в пределах VIII в. Значительное место принадлежит сердоликовым, хрустальным, халцедоновым, стеклянным многочастным и пастовым с крупными глазками бусам, получившим в это время распространение на территории Евразии.

Надо сказать, что открытие и выделение Д. Т. Березовцом особой группы славянских древностей Днепровского Левобережья было встречено весьма критически. Тут уместно вспомнить, что, за исключением памятников древнерусской культуры и несколько скептически воспринимаемой в качестве славянской (или готской?) «культуры полей погребений», в конце 1940-х гг. правом славянского, так сказать, «первородства» официально наделялись лишь открытая Н. Е. Макаренко в начале века роменская культура, изучавшаяся им до середины 1920-х гг., а также группа выявленных П. П. Ефименко и П. Н. Третьяковым в бассейнах Дона и Воронежа в конце тех же 1920-х гг. боршевских поселений и могильников, исследование которых до 1941 г. практически и не начиналось. Тем не менее И. И. Ляпушкиным было предложено терминологически объединить обе группы в рамках единой роменско-боршевской культуры, что впоследствии стало общеупотребительным, несмотря на некорректность термина, что стало очевидным в меру дальнейшего полевого изучения этих памятников. К тому же между памятниками первой половины (черняховская культура) и памятниками предгосударственного периода конца I тыс. н. э. находилась огромная культурно-хронологическая лакуна, которая стала заполняться абсолютно новым археологическим материалом только в 1960—70-х гг., когда благодаря открытию, выделению и научной интерпретации состоялся, без преувеличения, поистине парад славянских археологических культур периода раннего средневековья (колочинская, пеньковская, Лука Райковецкая, Тушемля—Банцеровщина, Прага—Корчак, киевская и др.). Но в 1940—50-е гг. до этого было далеко, а общее положение славянской археологии усугублялось и тем, что

согласно установившейся точке зрения, в основу которой была положена летописная традиция, говорить об археологических славянских древностях до VIII в. (исключая «древности антов») на Левобережной Украине считалось вообще n'est comme il faut, если уж не предосудительным, то, по крайней мере, ненаучным (М. И. Артамонов, В. В. Мавродин, И. И. Ляпушкин и др.; Рыбаков 1939; Мавродин 1940; Ляпушкин 1947; 1968, с. 61—62; Третьяков 1953; Артамонов 1967 и др.). Тем не менее, появление волынцевских древностей вызвало чрезвычайно оживлённую полемику между археологами-славистами, которые не менее охотно подвергли критике выдвинутые Д. Т. Березовцом положения, суть которых лежала в русле автохтонизма. Согласно мнению Д. Т. Березовца, волынцевские памятники непосредственно предшествуют роменской культуре, представляя летописных северян на раннем этапе их истории, на что указывают генетически общие черты материальной и духовной культуры; соответственно, их хронология определялась VI—VIII вв., впоследствии уточнялась до VII—VIII вв., практически тем самым смыкаясь с нижней границей роменских городищ. Отсюда естественно следовало, что проблему происхождения роменской культуры нужно было рассматривать в связи с волынцевскими памятниками. Если Д. Т. Березовец считал её безусловно автохтонной, своими корнями уходящей в более древние памятники на территории её распространения, то другие исследователи пытались искать её истоки к северо-западу от Днепровского Левобережья (Третьяков 1969; 1982, с. 7), третьи пытались вывести роменскую культуру из круга памятников пражского (корчакского) типа (Русанова 1976, с. 200). И. И. Ляпушкин вообще считал волынцевские и роменские памятники синхронными, рассматривая первые в качестве локального варианта, а не самостоятельного культурного явления, при этом воздерживаясь от конкретных суждений по вопросам этноплеменной принадлежности; вслед за ним Е. А. Горюнов склонялся к интерпретации волынцевских древностей в качестве раннего этапа роменской культуры, вместе с тем отмечая ряд общих черт волынцевских и пеньковских памятников (Ляпушкин 1961, с. 215—217, 356—366; 1968, с. 61—62; Горюнов 1981, с. 85—90). В отличие от них, М. И. Артамонов связывал волынцевские и синхронные им памятники пастырского типа с тюркскими племенами, занимавшими территорию Днепровского Левобережья в период, предшествовавший расселению славян. Не высказываясь конкретно по поводу археологических реалий в целом, известный историк и этнолог Л. Н. Гумилев придерживался аналогичного мнения, считая Днепровское Левобережье до VIII в. заселённым тюркскими племенами (Артамонов 1962, с. 289; 1967; 1969; Гумилев 1992, с. 16). Совершенно оригинальную позицию занял М. Ю. Брайчевский, объявивший волынцевские памятники вместе с пастырскими реликтом черняховской культуры, доживающей до VII в., а поскольку славянство последней для него было несомненным, то у него не было и никаких сомнений в интерпретации первых в качестве «подлинной культуры начальной Руси» (Брайчевський 1968, с. 169—170).

Не менее оригинальную точку зрения в своё время высказывал В. В. Седов, согласно которому волынцевские памятники принадлежат славянизированному ираноязычному компоненту, некогда пребывавшему в рамках черняховской культуры, однако указать на конкретные поселения и могильники, оставленные этим ираноязычным субстратом, он не сумел, опираясь преимущественно на слишком скупые материалы палеоантропологии и на далеко неоднозначные данные гидронимии. Вместе с тем, В. В. Седов склонялся к признанию волынцевских памятников в качестве особой группы левобережных древностей, типологически и хронологически предшествовавших роменской культуре северян (Седов 1982, с. 133—134).

Несмотря на разнообразие приведённых воззрений по волынцевской проблеме, все существо споров между специалистами можно свести к двум основным тенденциям, одна из которых восходит к мнению Д. Т. Березовца, считавшего их безусловно славянскими, генетически родственными и предшествующими роменским по времени, вместе с последними являющимися археологическим эквивалентом левобережных славян (северян «Повести временных лет») в их имманентном развитии на территории расселения на различных этапах их истории. Эта точка зрения с определёнными коррективами автору этих строк представляется более приемлемой, как наиболее отвечающей современному состоянию данной проблемы, нежели предложенные оппонентами Д. Т. Березовца суждения. Критика последних нашла отражение в ряде наших публикаций, на которые позволим себе ссылаться ниже, по мере необходимости конкретной аргументации по конкретным вопросам.

Другая тенденция исходит из взглядов И. И. Ляпушкина, не видевшего своеобразия волынцевских памятников, рассматривавшего их в качестве синхронного локального варианта роменской культуры, проследить генетические истоки которой он не сумел ни на территории Левобережной Украины, ни за её пределами, а его попытки распространить роменские памятники в качестве некоего универсального явления на Правобережье, Молдавию и даже Подунавье не нашли подтверждения в ходе дальнейших исследований (Ляпушкин 1956). Точно также, не выдержало испытания временем и не получило поддержки научной общественностью предложенное И. И. Ляпушкиным терминологическое объединение «роменско-боршевская» культура, справедливо подвергнутое основательной критике со стороны специалистов по изучению обеих групп этих близких, но все же весьма различных, групп археологических памятников

восточного славянства (Москаленко 1965; Винников 1974; Сухобоков 1971).

Неправомерность такого объединения становилась все более очевидной по мере интенсификации полевых исследований роменских (северянских) памятников на Днепровском Левобережье, где ведущее место принадлежит масштабным разведкам и раскопкам И. И. Ляпушкина, и боршевских (вятических) древностей лесостепного Подонья, раскопки которых были предприняты А. Н. Москаленко и её учениками. Вместе с тем, наряду с их очевидными успехами, выявилась и надуманность предложенной И. И. Ляпушкиным номинации славянских памятников на крайнем востоке их расселения (роменско-боршевская культура), которая ныне выглядит, по крайней мере, историографическим анахронизмом (Сухобоков 1975, с. 152; 1992, с. 36—60; Винников 1984; 1995, с. 151—153).

И все же на страницах научной печати время от времени появляются попытки так или иначе возродить точку зрения И. И. Ляпушкина на соотношение волынцевских памятников и роменской культуры. Наиболее последовательным представителем такой позиции выступает А. В. Григорьев, который в ряде своих статей пытается доказывать не только никем не оспариваемую близость обеих групп памятников, но и, к тому же, утверждает, что они, якобы, «идентичны по своим основным характеристикам, таким как топография поселений, тип могильников, конструкция жилищ и основная часть керамического комплекса, за исключением некоторых хронологических черт» (Григорьев 1988; 1990a). К «хронологическим чертам» обратимся ниже, поскольку из контекста выяснить, что это такое не представляется возможным. Но вот против основной мысли высказывания, содержащей тенденцию не видеть очевидного, возразить придётся: волынцевские и роменские памятники обнаруживают определённое сходство по всем названным параметрам, на что неоднократно указывалось и Д. Т. Березовцом, и его последователями, которые эти черты сходства объясняли генетической преемственностью, но уж никак нельзя говорить об их идентичности, т. е. тождестве, поскольку морфологически волынцевские памятники стоят гораздо ближе к славянским культурам третьей четверти I тыс. н. э. Это проявляется в аналогичных топографии и характере поселений; никак не обнаруживают «идентичности» грунтовые погребения в урновых захоронениях остатков кремации, характерные для колочинских, пеньковских и волынцевских могильников, с одной стороны, и роменские курганные некрополи — с другой. Несмотря на общее направление развития домостроительства, отчётливо просматривается существенная разница в конструкции жилищ и отопительных устройств названных средневековых археологических культур и памятников роменской культуры.

Что же касается массового материала, каковым являются керамические комплексы, то есть основания говорить об определённой близости волынцевских и роменских памятников, но никак не об их тождестве, при этом очевидно, что ведущие формы волынцевской лепной посуды получают своё дальнейшее развитие в посуде роменской культуры; это подтверждается и преемственностью основных приёмов орнаментики, как в технике её исполнения, так и в элементах декора (Сухобоков, Юренко 1997). Все это хорошо известно и А. В. Григорьеву, который по непонятным причинам всячески пытается запутать и без того сложную картину соотношений между волынцевскими и роменскими памятниками, кроме невразумительных «хронологических черт», вводя такую категорию археологического материала, как «пласт инородных древностей» (Григорьев 2000, с. 13—52). Мало того, что в некоторых случаях эти понятия в изложении автора выступают взаимозаменяемыми (Григорьев 2000, с. 16), а в других — «это материалы, не связанные своим происхождением с собственно роменскими», и не подумайте, бога ради, что это «импорты в полном смысле этого слова», нет, это, не что иное как «инородные древности», носителями которых оказываются анонимные представители автохтонного (?) населения, принявшие участие в формировании начальной стадии роменской культуры (Григорьев 2000, с. 14—15). Попутно возникает вопрос: если пресловутый «пласт» содержит инородные древности, то как они не могут быть импортами, если же они «инородные», то каким образом могут принимать участие в формировании начальной стадии роменской культуры, поскольку в этом процессе естественным образом утрачивается их чужеродность? Ответить на эти вопросы не представляется возможным; не даёт путеводной нити к их решению и сам изобретатель.

Что же касается автохтонов, то из последующего изложения можно понять, что в качестве таковых выступают племена колочинской и пеньковской культуры, славянская принадлежность которых считается делом давно установленным (Приходнюк 1985; 1998; Терпиловский 1985b; 1994; Седов 1994b, с. 316—318), против чего, видимо, не может возражать и уважаемый оппонент, а поскольку как «носители инородного пласта древностей» они принимают участие в формировании роменской культуры, логично было бы показать их самих по себе, установить их удельный вес и дальнейшую судьбу в категориях формирующейся культуры. А вот этого-то А. В. Григорьев сделать оказывается не в состоянии, в силу практической несостоятельности и очевидной теоретической надуманности вводимых им новаций.

Справедливости ради, следует заметить, что немногим ранее тот же автор по вопросу о соотношении роменских и волынцевских памятников высказывал, вопреки рассмотренным выше близкие к нашим мысли, усматривая в первых из них «своеобразный пласт древностей, наложившийся на раннем этапе на культуру ро-

менского типа» (Григорьев 1990b, с. 52). В такой трактовке можно было бы согласиться и с терминологическим нововведением вроде «пласта», однако при необходимом условии внесения некоторых немаловажных корректив, суть которых состоит в том, что: волынцевские памятники не «наложились» на роменскую культуру, а вместе с элементами других археологических культур левобережного славянства послужили её культурной подосновой. Придерживаясь точки зрения о безусловно славянской принадлежности волынцевских и роменских памятников, мы склонны считать, что они, будучи генетически родственными между собой, имеют местное происхождение и, в целом, представляют собой два этапа последовательного историко-культурного развития единой археологической культуры (волынцевско-роменской), своего рода археологическим «лицом» восточнославянского племенного образования на Днепровском Левобережье, известного летописцу под именем «сѣверъ» (Сухобоков 1986).

В этом случае суммарная хронология ВРК лежит в пределах рубежа VII/VIII — первой половины XI вв., при этом в ней в свою очередь, выделяются более дробные хронологические периоды, о чём нам уже приходилось писать (Сухобоков 1992, с. 16—57, 74—86; 1999, с. 34—36). Разумеется, в виду отсутствия строго датирующего материала, что особенно относится к нижней хронологической границе, обоснование рамок того или иного периода, может вызывать критические замечания со стороны коллег. Концентрация таких хронологических частностей, особенно свойственная первой главе книги А. В. Григорьева, при частичном признании автором этих строк справедливости приводимых им критических аргументов (например, в отношении заниженной датировки Фативижского и Хариевского кладов), в целом существенно не повлияли на нашу общую хронологическую схему волынцевско-роменской культуры. С другой стороны, не считаем возможным согласиться с верхней границей существования роменской культуры не позднее конца первой четверти XI в., точно также как совершенно неприемлемы и аргументируемые насильственным выселением северян, высказанные уважаемым автором гипотетические причины исчезновения их памятников. Получается, что в середине XI в. северянское население Днепровского Левобережья пережило катастрофу, по своим масштабам сопоставимую с Батыевым нашествием, что в силу необъяснимых обстоятельств почему-то осталось абсолютно неизвестным летописцу (Григорьев 2000, с. 213—222). Не находят подтверждения эти супергипотетические события и в археологическом материале, обнаруживающем, напротив, естественное врастание роменской культуры в общерусскую, без сколько-нибудь значительных интервалов в историческом развитии оседлого земледельческого населения и существенных изменений в его составе на протяжении X—XIII вв. Если же в ряде случаев на отдельных поселениях следы таковых и фиксируются во время археологических исследований (Горбово, Донецкое), они отнюдь не имеют универсального, в пределах всей территории Левобережной Украины, характера, будучи явлениями чисто локального свойства, вызванными причинами зачастую случайными, и уж никак не проявлением некой общей исторической закономерности.

На фоне фантастических гипотез А. В. Григорьева, почти невинной шуткой выглядит попытка В. А. Петрашенко доказать отсутствие генетической преемственности в изготовлении керамики на волынцевских и роменских памятниках, что делается путём сравнительного математически-статистического анализа керамических комплексов группы поселений киевско-каневского Правобережья с одной стороны, и Волынцевского и Новотроицкого на Левобережье — с другой. Это мотивируется, кроме всего другого, и тем, что появление волынцевских древностей «приходится приблизительно на середину VIII в., т. е. на то самое время, что и возникновение роменской культуры» (Петрашенко 1990). В ответ на эту инвективу можно заметить, что синхронность явлений отнюдь не гарантирует их идентичности, а во-вторых представляется не вполне научно-корректным сопоставление памятников различных по уровню социально-исторического развития районов, каковыми предстают окраинное Днепровское Левобережье и центральная (для восточнославянской ойкумены) правобережная Киевщина.

Основываясь на своих собственных студиях изучения керамических комплексов ряда приднепровских поселений В. А. Петрашенко предлагает новое терминологическое понятие «сахновско-волынцевский» тип, при этом автор новации вполне признает наличие именно волынцевских поселений на правобережной Киевщине. Поэтому остаётся абсолютно непонятным, зачем к давно известным и гораздо более распространённым памятникам волынцевского типа добавлять определение «сахновский»? Это неоправданно, хотя бы по причине узкой локальности ареала сахновских памятников, не выходящих за пределы Поросья, и их крайней немногочисленности (немногим более десятка). Кстати заметим, что сам первооткрыватель сахновского типа керамики, О. М. Приходнюк отводил им весьма скромное место, отнюдь не придавая такого универсального значения (в пределах Среднего Поднепровья), как это делает В. А. Петрашенко (Приходнюк 1980, рис. 1; Петрашенко 1992).

Прежде всего не вызывает доверия методика предлагаемой автором типологии керамических комплексов, в особенности, когда в один тип зачисляются различные по форме сосуды. Это, например, наглядно можно видеть на рис. 3—5, 9, 10, 15, помещённых в её монографии. Отрицая генетическую связь между собственно ле-

вобережными группами памятников последней трети I тысячелетия (в данном случае, между керамикой Волынцева и Новотроицкого), автор несколькими страницами ниже противоречит сама себе, когда утверждает, что некоторые типы горшков лепной технологии (тип I согласно авторской типологии) в керамике последнего восходит к прототипу, являющемуся формой гончарного сосуда с Волынцевского поселения, которое уж конечно появляется раньше Новотроицкого. Можно было бы и не обращать внимания на подобные противоречия — мало ли их в каждом научном труде? Дело в том, что свои соображения В. А. Петрашенко подкрепляет не только общепринятым способом демонстрации материала в рисунках и графических таблицах, но и приложенными к основному тексту таблицами статистической обработки керамики VIII—IX вв. с поселений киевско-каневского Приднепровья. Последнее само по себе придаёт изложенным выкладкам необходимую солидность и видимость особой достоверности. Однако, при более внимательном рассмотрении названных приложений, можно прийти к не лишённым интереса выводам. Приведём лишь один пример. При изучении Табл. XII (распределение сосудов по показателям формы) оказалось, что наиболее близкие параметры имеют керамические комплексы Волынцева и Новотроицкого (показатели ФА-1, ФА-2, ФБ-3, ФД-1, ФД-2, ФД-3). В то же время керамика Волынцева и Сахновки обнаруживает близость только по показателям ФГ-1 и ФГ-3, но не в пример больше показателей (ФБ-1, ФБ-2, ФВ-2, ФБ-3) говорят о сходстве керамических серий Сахновки и Новотроицкого (Петрашенко 1992, с. 107, табл. XII).

Видимо, не менее интересные наблюдения можно получить и при изучении других таблиц Приложения, но в данном случае для нас очевиден факт несостоятельности предложенной В. А. Петрашенко новой таксономии «волынцевско-сахновский тип», поскольку она строится на недостаточно корректных выводах, и уже в силу только этого не может быть признана правомерной (Петрашенко 1992).

Пожалуй, одним из острейших вопросов волынцевской проблематики является само происхождение этого рода памятников, по поводу которого высказывались различные суждения, частично рассмотренные выше. Вместе с тем обращает на себя внимание почти общее признание ведущими специалистами, что их корни уходят в круг археологических культур восточнославянского мира. Придерживавшийся несколько иных взглядов на происхождение памятников волынцевского типа, гипотетически усматривавший их истоки в среде реликтового ославяненного ираноязычного субстрата в рамках черняховской культуры, В. В. Седов к середине 90-х годов резко изменил свою позицию, предложив остроумную схему, существо которой заключалось в их генетическом родстве с именьковской культурой Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья (Седов 1994a, с. 128; 1994b, с. 315). Собственно говоря, идея отнюдь не блещет новизной: ещё в начале 1960-х гг. А. П. Смирнов высказывал мысль о близости волынцевских древностей с материалами раскопок В. Ф. Генинга в 1956—1957 гг. урнового могильника по обряду трупосожжения на стороне близ с. Рождествено в бывшей Татарской АССР (130 погребений), что в то время не нашло поддержки со стороны археологов-славистов (Генинг 1959, с. 208—209; 1960; Смирнов 1962). Памятники эти в этническом отношении были интерпретированы как принадлежащие местным угро-финским племенам и под названием именьковских заняли своё место в стратиграфической колонке археологических культур Поволжья и Приуралья (Старостин 1967). Однако на рубеже 1970—80-х гг. в излучине среднего течения Волги, на Самарской Луке были выявлены погребения и поселения первой половины I тыс., в материалах которых, преимущественно в керамическом комплексе обнаруживаются некоторые черты в зарубинецкой, пшеворской и черняховской культурах, что как будто бы может указывать на ранние культурно-этнические контакты Поволжья и Среднего Поднепровья. Эти памятники, предки носителей которых в III—IV вв. иммигрировали с территории Украины и, по мнению Г. И. Матвеевой, безусловно представляли славянский этнос, было предложено рассматривать в качестве раннего этапа именьковской культуры (Матвеева 1981; 1988, 2004). Такой вывод Г. И. Матвеевой о этнической атрибуции именьковского населения, отнюдь не бесспорно воспринятый специалистами (Казаков 1998, с. 110—111; Халиков 1988), был сразу же поддержан В. В. Седовым как «достаточно авторитетный». Более того, проведя собственную работу по сопоставлению «всего комплекса элементов волынцевской культуры с именьковскими» он пришёл к выводу о «значительном сходстве их, о родственности этих культур», что «может быть объяснимо только тем, что волынцевское население Днепровского Левобережья (на рубеже VII и VIII вв.) пришло из именьковского ареала Среднего Поволжья. Следовательно, ретроспективно носителей именьковской культуры нужно отнести к славянскому этносу» (Седов 1994a, с. 59—65). Нам это мнение уважаемого Le Grande Maitre советской археологии представляется слишком категоричным по форме и не вполне научно корректным по содержанию, что заставило выступить с некоторыми публикациями, содержащими критические замечания по существу вопроса (Сухобоков 1998). Видимо, их тезисный характер не позволил В. В. Седову отнестись к ним с должной научной серьёзностью; во всяком случае, отповеди на критику в специальной литературе не последовало, что укрепляет в справедливости наших представлений о действительном соотношении волынцевских и именьковских памятников, несмотря на то, что мысли В. В. Седова нашли своих сторонников и

среди украинских коллег (Приймак 1994, с. 11; Приходнюк 1998, с. 75—76; 2001, с. 112—113).

По ближайшему рассмотрению, из всего комплекса волынцевских и именьковских памятников, В. В. Седов абстрагировал только керамику, формальное сходство которой и отвечает представлению о сходстве обеих групп древностей. В данном случае, речь идёт о сосудах с коническим туловом, наибольшее расширение которого приходится на плечики, с высоким, вертикально поставленным венчиком, часто имеющих следы грубого лощения. Вслед за В. В. Седовым, О. М. Приходнюк также утверждал, что «специфический волынцевских керамический комплекс не имеет местных корней, нет ему аналогов и среди древностей Западной, Южной и Северной Европы» (Приходнюк 1998, с. 75). Такое утверждение отнюдь не отвечает действительности: аналогичные формы присутствуют в керамике позднезарубинецких памятников (Почеп, Форостовичи) (Заверняев 1969; Третьяков 1974, рис. 18: 2), в культуре Поенешти-Лукашевка (Пачкова 1985, рис. 4: 21, 24, 25), встречаются подобные горшки на памятниках киевской, колочинской и пеньковской культурах (Терпиловский 1985a, рис. 10: 17; 1985b; Приходнюк 1985, рис. 43: 4; 55: 16; 59: 14, 18). Имеют место горшки близких пропорций и очертаний на средневековых поселениях в Германии (Дессау-Мозигкау), на территориях Чехии (Беховице) и Польши (Новая Гута-Могила; Русанова 1976, с. 145—150, рис. 55: 16, с. 129, рис. 46: 16, с. 170, рис. 65: 27). Как видим из приведённых фактов, горшки, близкие волынцевским, были распространены на территории Центральной, Западной и Восточной Европы, в том числе и на Днепровском Левобережье, появляясь там гораздо ранее предполагаемого переселения именьковцев, т. е., до рубежа VII/VIII вв. Но и в керамическом комплексе волынцевских памятников названным формам не принадлежит ведущее место: более многочисленными являются типы горшков с корпусом овоидных форм, что, если отвлечься от высокого вертикального венчика, сближает его с керамикой несомненно славянского происхождения.

Как установил в своём своде именьковских памятников П. Н. Старостин, большинство именьковской горшковидной посуды представляют сосуды, наибольшие диаметры тулова которых расположены на 2/3 общей высоты; они имеют более крутой изгиб от шейки к плечикам, а придонные части — форму усечённого конуса, при общей высоте примерно равной наиболее расширенной части корпуса (2-й отдел). Их удельное соотношение во всей массе керамики составляют от 65,51 % (Маклашеевское 2 городище) до 95 % на Татсунчелеевском; средние показатели (от 70 до 80 %) характерны для эпонимного Именьковского I городища и для раскопанного В. Ф. Генингом Рождественского могильника. Характерно, что П. Н. Старостин подчёркивает наличие цилиндрических горловин во всех трёх группах, но также отмечает и горшки, горловина которых представляет собой усечённый конус, т. е, не прямо вертикально, а скошено поставленный венчик. Отметим, что такие формы присутствуют и в составе волынцевской керамики; но при этом в ней совершенно отсутствуют сосуды с острым ребром на корпусе (Старостин 1967, с. 19—20, табл. 12). В целом, последних не так уж много, но они являются весьма характерными для керамики предшествовавших славкинских и лбищенских памятников, которые современные исследователи склонны рассматривать как ранний этап именьковской культуры Среднего Поволжья и Южного Приуралья (Матвеева 1998).

Считаем нужным заметить, что среди именьковской керамики затруднительно отыскать полные аналогии волынцевским образцам, что особенно становится наглядным при графическом сопоставлении обеих групп памятников (рис. 7). В этом отношении гораздо больше случайных совпадений в общем облике лепных волынцевских и именьковских горшков обнаруживает Коминтерновский II могильник, более относящийся к турбаслинско-именьковскому варианту приуральских древностей, этнически связываемых с финнами и уграми Верхнего Прикамья, хронология которых определяется второй половиной VI в. (Казаков 1998, с. 110—111, рис. 4: 2, 14: 7, 17: 21; 21: 7, 25: 36, 37 и др.). Далеко не простым. делом представляется выявление каких бы то ни было гончарных форм среди именьковской лепной посуды: их просто нет. Так что утверждение О. М. Приходнюка, что «в именьковском керамическом комплексе есть лепные лощёные горшки, которые можно считать прототипами гончарной волынцевской посуды» (Приходнюк 1998, с. 75), вероятно следует отнести за счёт самообмана или за счёт чрезмерной доверчивости к авторитету. Не менее существенным в плане установления сходства керамических комплексов волынцевских и именьковских памятников является отсутствие своеобразной волынцевской орнаментации в технике лощения на именьковских горшках будь то в виде композиций, или в применении каких-либо отдельных элементов декорирования. Орнаментация именьковской посуды не грешит особым разнообразием. По существу, она сводится к нанесению примитивной насечки, пальцевых защипов, несквозных проколов под срезом венчика и в декоративном отношении несравнимо проигрывает волынцевской (Старостин 1967, табл. 24; Сухобоков, Юренко 1997, рис. 1). Наконец, следует указать, что в именьковской керамике напрочь отсутствует такая характерная для волынцевско-роменских памятников категория посуды как сковородки; сопоставление же волынцевских корчагоподобных мисок с аналогичной посудой именьковцев, показывает полное отсутствие каких бы то ни было черт сходства, если не считать таковым применение песка и дроблёного шамота в замесе глины.

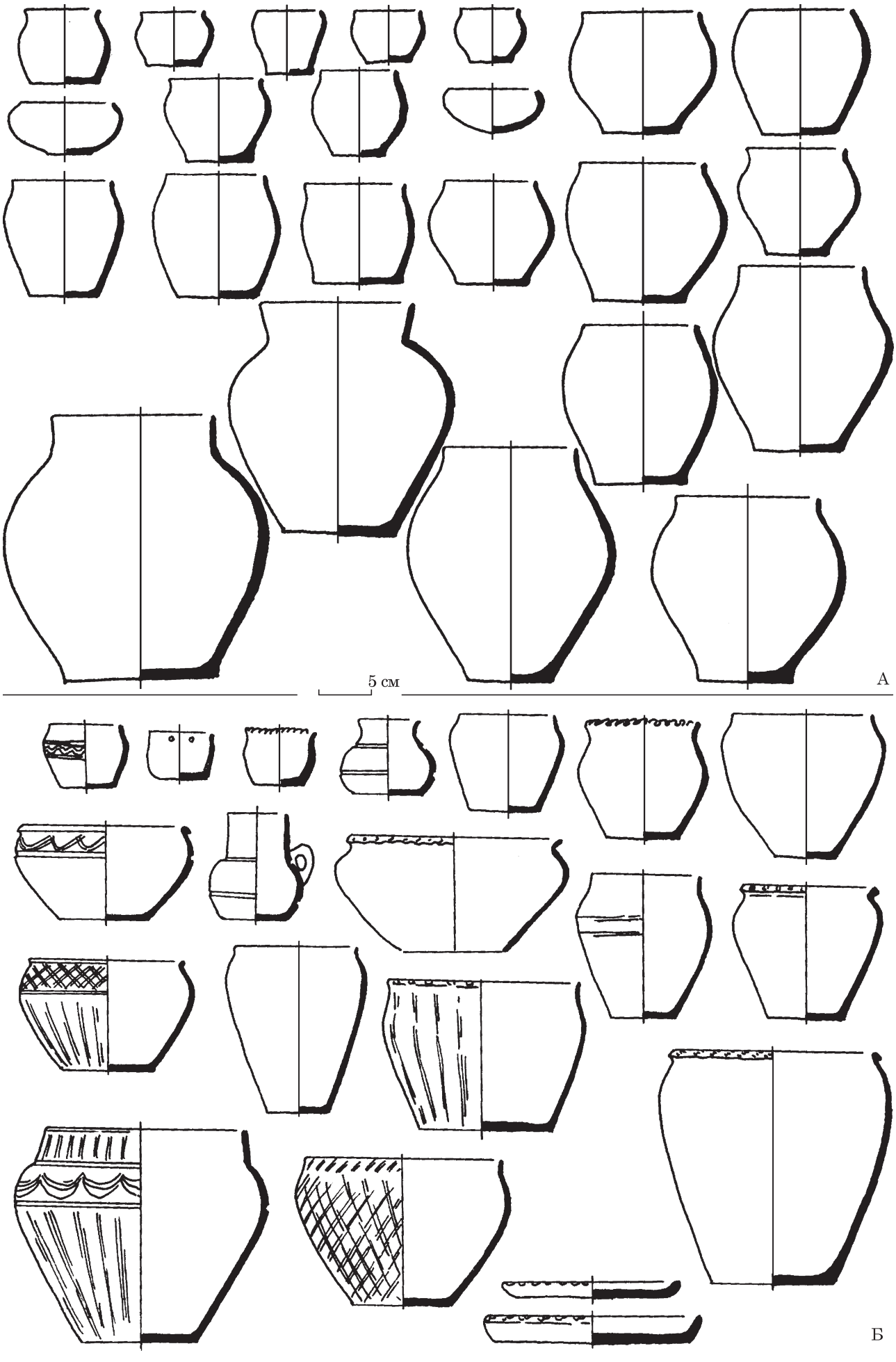

Рис. 7. Сравнительная таблица керамики: А — именьковская (по П. Н. Старостину и Е. П. Казакову); Б — волынцевская (по О. В. Сухобокову и С. П. Юренко)

Все вышесказанное по вопросу о близости керамических комплексов именьковских и волынцевских памятников неизбежно заставляет прийти к выводу о неправомерности этого тезиса: произвольно взятая в качестве абсолютно ведущей форма горшка, несмотря на видимое внешнее сходство, при внимательном рассмотрении обнаруживает гораздо больше отличий, что делает аргументацию В. В. Седова в пользу генетического родства обеих анализируемых групп древностей (Днепровского Левобережья с одной стороны и Волжско-Камского региона с другой) довольно уязвимой.

Не выдерживает придирчивой критики и тезис о близких традициях домостроительства у носителей волынцевских и именьковских памятников: на волынцевских поселениях ведущим типом жилого помещения является квадратной или прямоугольной в плане формы полуземлянка, ориентированная углами или сторонами по странам света, пол которой углублён на 0,6—1,2 м и более, в то время как аналогичной в плане формы жилища на именьковских городищах и селищах скорее относятся к числу слабо углублённых (0,3—0,5 м) или даже наземных. При том, что основным типом конструкции левобережно-днепровских жилищ была каркасно-столбовая с двухскатной крышей (Юренко 1984, с. 35—45), именьковские жилища подразделяются на два типа: с центральным столбом и четырехскатной крышей (Маклашеевское 2 городище, Степановское 2 селище, Рождественское 4 селище) (Калинин, Халиков 1954, с. 53; Генинг 1959, с. 209) и срубные (Именьковское I городище, Балымерское 5 селище) (Калинин, Халиков 1960, с. 229—230; Ефимова 1962, с. 26). Помещения срубной конструкции присутствуют и на волынцевских поселениях, но гораздо уступают своим именьковским аналогам по размерам, по площади редко превышая 30 м^2, в то время, когда жилища, площадью 70 м^2 и более, на волго-камских именьковских городищах и селищах отнюдь не являются редкостью (Старостин 1967, с. 14; табл. 7), будучи совершенно неизвестными в славянских археологических культурах Среднего Поднепровья середины — второй половины I тысячелетия.

Весьма существенны и различия в устройстве отопительных сооружений, которые на именьковских поселениях представлены, главным образом, открытыми очагами различной конструкции, размещенными в центре жилого помещения. В большинстве случаев это — разной формы (чаще прямоугольной) сбитые из глины вперемешку с песком, прокалённые на 0,15—0,2 м площадки, иногда обносившиеся кольями. Характерно наличие очагов вне помещений. Другим типом было устройство очага в яме прямоугольных очертаний (0,9 × 0,6 м), опущенной ниже уровня пола на 0,4 м, стенки которой были обмазаны глиной, куда вмонтированы обломки известняка и туфа (Балымерское 5 селище; Ефимова 1962, с. 27). Можно предполагать, что очаг имел какое-то перекрытие из известнякового плитняка, что, в свою очередь, позволяет видеть в нем нечто, вроде печи-каменки в виде своеобразного примитивного камина.

Ничего подобного не обнаруживается при раскопках волынцевских поселений, несмотря на то, что в ряде случаев в жилищах расчищены блюдцеобразные остатки очагов, никогда не занимавшие центрального места в жилом помещении и служившие, видимо, в качестве дополнительного источника тепла. Центральным и основным отопительным устройством у волынцевцев были сбитые из глиняных массивов (или глиняных останцов) вытянуто-кубической формы печи, свод которых собирался из специально приготовленных глиняных вальков; последние получают дальнейшее развитие в роменской культуре. Другим типом были печи, вырезанные в подбое одной из стенок котлована жилища во время его сооружения. Такого рода устройства характерны только для волынцевского этапа северянской культуры; по-видимому, они являются древнейшей формой и прототипом останцовых печей, в единичных случаях встречаясь на роменском этапе, полностью выходя из употребления к его финалу (рис. 8, 9).

Приходится констатировать, что и домостроительные традиции именьковских и волынцевских памятников, в действительности обнаруживают крайне мало данных, чтобы говорить о чертах сходства, как бы само собой предполагающих их генетическое родство.

Вряд ли кто серьёзно станет отрицать, что погребальный обряд является одной из самых консервативных и, вместе с тем, определяющих составляющих само понятие «археологическая культура», который, в совокупности с другими категориями, позволяет устанавливать этногенетические связи (как и отсутствие таковых) между различными древностями как во временном, так и в пространственном отношении. Поэтому, можно было бы только приветствовать, как вполне естественную для маститого исследователя, попытку В. В. Седова сопоставить погребальные обычаи средневекового населения Среднего Поволжья и Южного Приуралья с одной стороны, и славянских племён Днепровского Левобережья — с другой. Однако вместо сопоставления, мы получаем в одном из трудов уважаемого автора краткое описание именьковских погребений без сравнительной характеристики с волынцевскими могильниками, страницей-двумя ниже подкреплённое тезисом о «родственности этих культур» (Седов 1994b, с. 312, 315). В другой же работе, автор безапелляционно высказывается, что «*новые сравнительные анализы именьковских и волынцевских могильников выявляют тождество почти во всех деталях. Единственным отличием является то, что захоронения именьковской культуры принадлежат к безурновым, в то время как в волынцевских господствуют урновые трупосожжения… Это различие вряд ли мешает вы-*

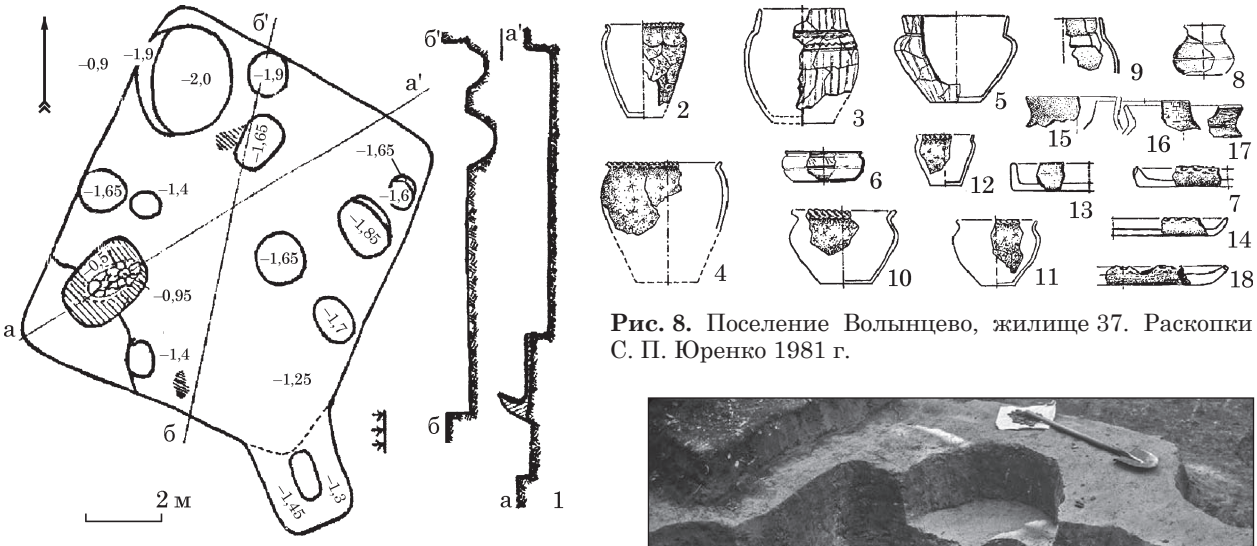

Рис. 8. Поселение Волынцево, жилище 37. Раскопки С. П. Юренко 1981 г.

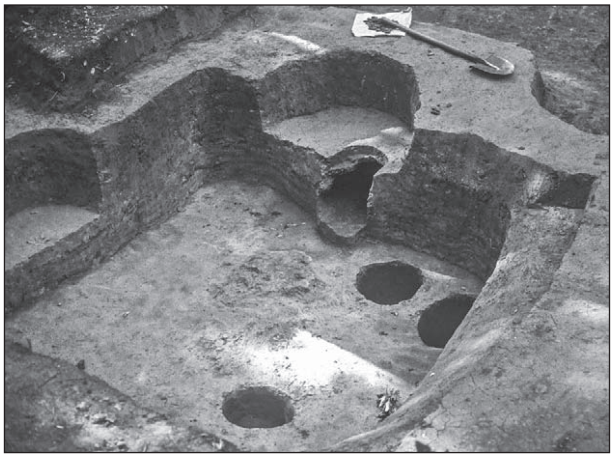

Рис. 9. Битица I, жилище 36. Раскопки О. В. Сухобокова, С. П. Юренко 1988 г. Фото из архива А. Семененко

воду о происхождении волынцевской культуры из именьковской» (Седов 1994а, с. 62). При этом нет ни ссылок на авторов этих новых анализов, ни хотя бы описания волынцевских погребений, пусть и в таком же общем виде, как это сделано в отношении именьковских. Из цитированного выше можно сделать лишь один вывод, что все «тождество» обеих групп погребальных древностей проявляется лишь в общем для них обряде сожжения покойного, который в разных вариантах и модификациях был весьма широко распространён на территории евразийского континента, на основании чего строить какие-то этнокультурно-генетические схемы представляется, по крайней мере, сомнительным.

Чтобы получить более чёткое представление об особенностях погребальных обычаев именьковцев и волынцевцев, необходимо обратиться, так сказать, к первоисточникам. Так, например, после раскопок Рождестенского могильника В. Ф. Генинг в качестве основных черт погребального обряда выделил следующие: сожжение покойника на стороне в полном одеянии и при личном уборе; остатки кремации помещались в небольшие ямы (0,6—0,8 × 0,65—1,1 м при глубине 0,6—0,9 м и более) различной конфигурации; наличие при погребениях в ямах сосудов, не являвшихся погребальными урнами (Генинг и др. 1962, с. 90). При этом некоторые сосуды имели ошлакованную поверхность или несомненные следы вторичного обжига в виде отдельных, пережжённых до красно-бурого, пятен, что с несомненностью может указывать на их пребывание в течение какого-то времени в соответствии с требованиями ритуального действа в самом погребальном огне или же в непосредственной близости от костра с кремируемым (Генинг и др. 1962, с. 41). Аналогичная картина отмечалась исследователями и на других именьковских могильниках (Коминтерновские II и III, Измерский IX некрополи; Казаков 1993; 1998, с. 99).

В отличие от именьковских погребений, на Волынцевском могильнике ни в едином случае не прослеживалось очертаний могильных ям: урны с прахом кремированных помещались в неглубокие ямки в дерновом слое (0,2—0,3 м от поверхности) и присыпались землёй; рядом с погребальными урнами устанавливались сосуды-сравницы, в которых остатков кремации в виде пережжённых костей или углей от погребального костра не выявлено. Судя по отсутствию следов пребывания в огне на предметах личного убранства, они вместе с очищенными от угля и золы пережжёнными костями, помещались в урны непосредственно перед погребением. И, наконец, в качестве урн в подавляющем большинстве погребений использовались высококачественные горшки гончарной технологии с характерной орнаментацией (рис. 10; Березовець 1952а, с. 248—250).

Таким образом, к действительно общим чертам именьковских и волынцевских могильников приходится отнести лишь обычай сжигать покойного в стороне от погребения. Кстати заметим, что при обследовании места нахождения Сосницкого могильника Д. Т. Березовцом обнаружены специальные сооружения для сожжения в виде площадок (1,9 × 1,2 м), выложенных деревянными плахами, закреплёнными по углам четырёхугольными в сечении кольями, от которых сохранился пласт угля (10—12 см) с прослеживающейся структурой дерева. При расчистке здесь были найдены отдельные каль-

Рис. 10. Волынцевский могильник, погребение 2. Раскопки Д. Т. Березовца 1948 г.

цинированные кости и несколько бусин (Березовець 1975, с. 141—142). Ничего подобного нет на именьковских могильниках.

Приведённый ниже рисунок, содержащий сравнительную таблицу погребений именьковских и волынцевских памятников, с очевидной наглядностью демонстрирует различия в деталях погребальных обычаев тех и других, которые, по нашему мнению, настолько существенны, что говорить об их сходстве можно лишь при уж очень богатом воображении и находясь в плену надуманной этнокультурно-генетической конструкции, полагающей непременное происхождение волынцевских памятников Днепровского Левобережья из именьковской культуры Среднего Поволжья и Южного Приуралья (рис. 11).

Вместе с тем, для нас совершенно неприемлемым представляется тезис А. В. Григорьева о «тождестве» волынцевских и роменских могильников; объединяющим моментом в данном случае служит обычай сожжения покойника на стороне (Григорьев 1990а). В действительности же, говорить об идентичности курганных роменских и бескурганных волынцевских погребений не приходится. Попытки истолкования Волынцевского могильника как курганного не имеют под собой никакого обоснования, хотя И. И. Ляпушкин и З. Д. Бессарабова придерживались именно такой точки зрения (Ляпушкин 1968, с. 61—62; Бессарабова 1973). Не выявлено насыпей и на других могильниках (Усох на Десне, Лебяжье 3, Княжинский на Сейме), синхронных волынцевским, они имеют достаточно аналогий вплоть до их совпадения почти в деталях. Однако же А. В. Григорьев возобновляет мысли упомянутых исследователей, хотя они легко опровергаются планами Волынцевского и Сосницкого могильников, само размещение погребений на которых (1—2 или 3—5 м друг от друга) исключают физическое существование могильных насыпей.

Рассмотренная выше аргументация В. В. Седова не позволяет безоговорочно принять его гипотезу о происхождении волынцевских древ-

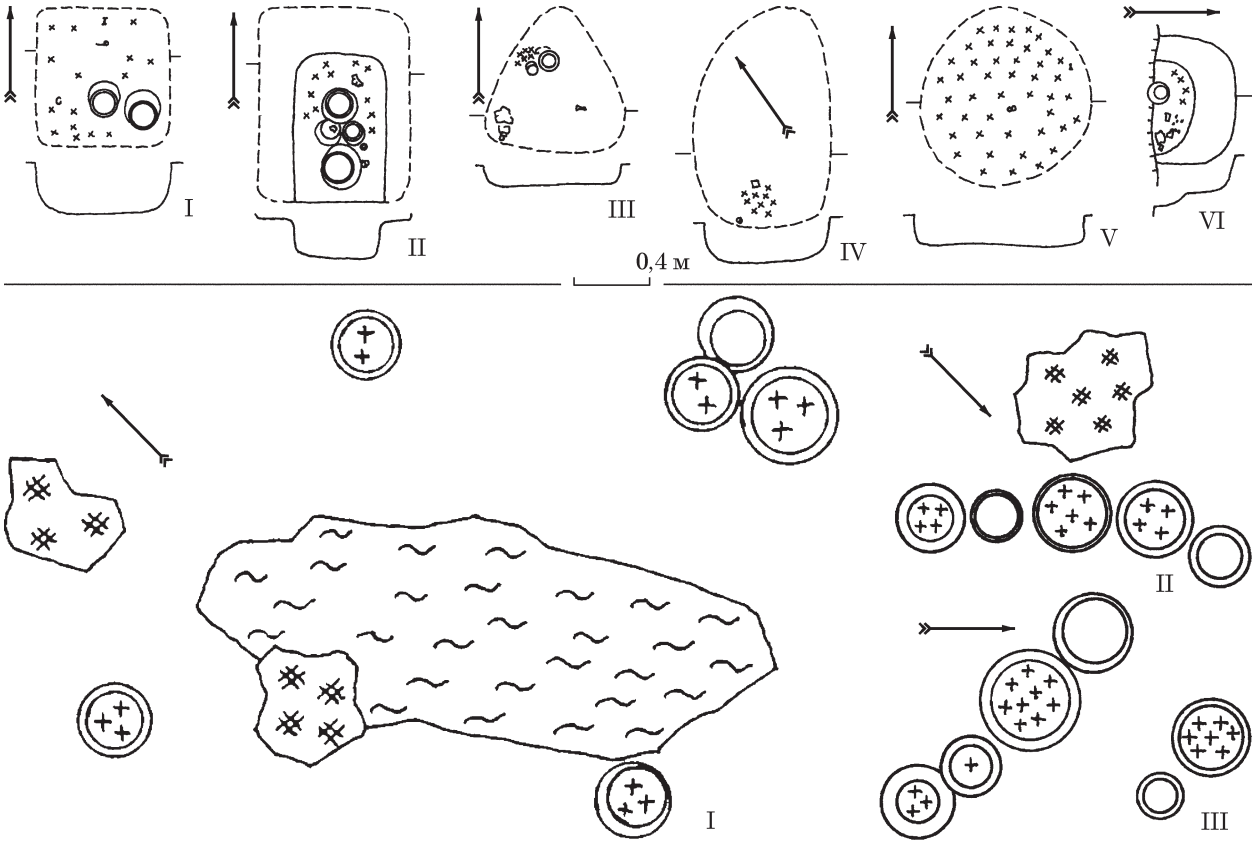

Рис. 11. Погребения из могильников: А — именьковская культура; Б — волынцевская культура

ностей Днепровского Левобережья: как видим, она очень уязвима в отношении погребальных обычаев, точно так же, как и в традициях домостроительства, которые показывают в действительности более различий, нежели черт сходства. И речь идёт о куда более существенных признаках археологической культуры, чем видимое внешнее сходство одной из керамических форм, да и эта видимость устанавливается скорее, как субъективное ощущение, почему и остаётся нужда в более весомых доказательствах в каждом конкретном случае.

Так, например, знаток именьковских памятников П. Н. Старостин, ссылаясь на такого авторитетного исследователя как В. Ф. Генинг (Генинг 1964, с. 122) усматривает «особенно… поразительное сходство в фактуре, формах и примесях горшковидных сосудов турбаслинско-кушнаренковских памятников и памятников именьковского типа» (Старостин 1967, с. 31), при этом этническая принадлежность первых древнетюркскому этносу для В. Ф. Генинга и Н. А. Мажитова является наиболее имоверной (Генинг 1964, с. 125; Мажитов 1964). На основании чего, делается вывод, что именьковская культура, вероятно, сформировалась на базе двух компонентов — местного финно-угорского и пришлого — тюркского (Старостин 1967, с. 31). Как можно видеть, абсолютизация лишь одного, пусть и ответственного, элемента одной и той же археологической культуры привела В. В. Седова и П. Н. Старостина к совершенно разным выводам относительно её этнокультурного содержания.

Не все благополучно в гипотезе В. В. Седова обстоит и с якобы массовым одномоментным переселением именьковского населения на рубеже VII/VIII вв. из мест их обитания в Среднем Поволжье и Нижнем Прикамье на территорию Днепровского Левобережья. Если это было бы действительно так, то следовало ожидать в это время появления новых археологических памятников, никак в культурно-генетическом плане не связанных со славянскими культурами Среднего Поднепровья, количество которых (именьковская культура насчитывает более 600 памятников) несравнимо с числом ныне известных волынцевских древностей (более ста). Этого, как известно, не наблюдается.

Связывающий, как и В. В. Седов, появление в Поднепровье волынцевских памятников с движением именьковцев на запад, О. М. Приходнюк считает, что переселение было не «одноразовым», а постепенным процессом. На длительном пути население сумело сохранить свои этнокультурные черты, хотя и не обошлось без их трансформации. В частности, это проявилось в появлении у них гончарной посуды «… гончарный круг у них мог появиться лишь в процессе медленного продвижения на Запад через степи или недалеко от них» (Приходнюк 1998, с. 75—76; 2001, с. 112—113). Но и предложенный О. М. Приходнюком вариант миграции именьковцев в Поднепровье не спасает положения: на «длительном пути» в таком случае не могло не остаться материальных свидетельств их движения, чего не отмечено ни в степях, ни неподалёку от них, в бассейнах Дона — Воронежа или Оки. Весьма сомнительной кажется и мысль О. М. Приходнюка о приобретении гончарного круга в процессе переселения того или иного этнического образования, поскольку сама гончарная технология, в частности, техническая подготовка глиняной массы, сооружение гончарного горна и т. п. требуют в качестве непременного условия оседлости и стабильности общественной организации (Бобринский 1978; 1989), что вряд ли возможно в условиях даже поэтапного движения из Волго-Камья в Поднепровье.

Да и имело ли место это переселение, как таковое, вообще? Выдвигая свою гипотезу В. В. Седов исходил из того обстоятельства, что именьковская культура прекращает своё существование около рубежа VII и VIII вв., когда «значительные массы населения вынуждены были оставить средневолжские земли». Но, скажите на милость, кому как не В. В. Седову, без преувеличения, всеми признанному первоклассному исследователю «дюжины дюжин» археологических культур, не знать, что прекращение существования той или иной культуры, как правило, не означает и исчезновение породившего её населения? Лукавит же авторитетный специалист во имя стройности своей очень заманчивой, но, как мы старались показать выше, базирующейся на уж очень слабой и не всегда достоверной системе доказательств гипотезы происхождения волынцевских памятников Днепровского Левобережья.

Между тем, на многих поселениях именьковские и болгарские культурные слои не имеют между собой стерильных прослоек, что уже само по себе говорит о мирном включении части именьковцев в состав новообразованной Волжской Булгарии (Старостин 1967, с. 32; Богачёв, Набоков 1993; Богачёв, Ермаков, Хохлов 1996), инициирующим толчком к возникновению которой, как известно, послужили события 60—70-х гг. VII в., т. е. после разгрома хазарами Великой (Кубратовой) Болгарии, следствием чего и стала миграция побеждённых на Балканы и в Поволжье (Артамонов 1962, с. 466; Новосельцев 1990, с. 190—219; Гумилев 1992, с. 19—25; Тортика 2006, с. 29—59).

С другой стороны, исследователи Волго-Камья обратили внимание на то обстоятельство, что ареал именьковских памятников полностью совпадает с границами домогольской Волжской Булгарии, что, конечно же, противоречит тезису о резкой смене населения на рассматриваемой территории. Кстати, не приходится говорить о смене населения и на Балканах, где болгары Аспаруха встретили многочисленные земледельческие племена славян, довольно быстро ассимилировавшие пришельцев, хотя и принявшие имя завоевателей. Видимо, аналогичная картина имела место и в Волго-Камском регионе.

Названные аналогии наряду с тем обстоятельством, что волынцевские памятники представляют левобережных славян-северян, а само их имя связывают с иранским или тюркским языком, привели О. М. Приходнюка к интересной гипотезе относительно их названия. Оно, по его мнению, связано с могущественным, но не слишком политически устойчивым, объединением савир, один из родов которых «*відірвавшись від основного ядра савірського об'єднання, переселився у Дніпровське Лівобережжя, полишивши по собі пам'ятки волинцевського типу. Можливо, що назва савіри поступово трансформувалася у сіверян, котру й зафіксував літописець*» (Приходнюк 2001, с. 113).

Гипотеза эта, однако, вызывает возражения. Во-первых, совершенно непонятно, на каком основании вполне реальные археологические волынцевские памятники могли быть оставлены савирами, археологический облик которых никому не известен? Во-вторых, как быть с именьковскими древностями, тождество которых с волынцевскими для О. М. Приходнюка несколькими страницами выше было вполне очевидным? Наконец, по свидетельствам того же Прокопия, ареной деятельности савиров было преимущественно Закавказье; в северокавказских степях они также контролировали побережье Каспийского моря до Дербента включительно. Территория же Днепровского Левобережья, как и Среднего Поднепровья в целом, пребывала вне их поля зрения (Артамонов 1962, с. 69—78). Конечно, куда как прибыльнее было грабить лежащие на перекрестьях торговых путей народы Закавказья, Грузии, Армении, получая при этом, в зависимости от обстоятельств, огромные контрибуции от Византии или Персии, чем искать случайной добычи в лесах Восточной Европы. К тому же, оказавшиеся в пределах Дагестана, уже к середине VII в. савиры утратили своё былое могущество, а на исторической арене появились новые игроки — в лице тюркских военно-политических объединений: Хазарского царства в Закавказье и Великой Болгарии в степях Северного Причерноморья.

Безусловно, было бы исторически неверным отрицать факты микромиграций различных племён в Евразии в послегуннское время, в условиях этнической и политической нестабильности в степях Азово-Черноморского бассейна, конец которой был положен образованием Хазарского каганата. До этого абсолютно доминирующим этносом на степных пространствах были многочисленные племена тюрок, которые активно ассимилировали реликтовое скифо-сармато-готское население Причерноморья, Предкавказья и Крыма; последнее подвергалось ассимиляции со стороны славян в лесостепной зоне, в Среднем Поднепровье. Археологически материальным выражением этого процесса стало сложение пеньковской культуры, в чём принял участие и некоторый тюркский элемент. На запад и к северо-западу от Днепра не менее активно в это время происходила славянизация балтов, что привело к появлению генетически близких археологических культур (Тушемля—Банцеровщина), ведущее место среди которых принадлежит колочинской культуре. В пределах Украины последняя распространилась в верховья Сейма, Псла, Ворсклы и Северского Донца. Пеньковское и колочинское культурные образования граничили между собой в нижнем Подесенье и по среднему течению р. Сула. Определённые черты сходства между ними (гораздо в большей степени, чем надуманное тождество волынцевских и именьковских памятников!) обычно относят на счёт их общего происхождения из древностей киевской культуры (Горюнов 1981; Терпиловський 1994; Седов 1994b, с. 316—318; Приходнюк 1998, с. 72—77).

Маловероятно, чтобы левобережные славяне воздержались от участия в общеславянском движении к границам европейских владений Византийской империи на Балканском полуострове. Вероятнее всего, именно в процессе этого движения и последующего расселения в дунайских провинциях они располагали и собственным племенным именем «сѣверъ». Нам представляется более убедительным толкование этого этнонима крупным современным лингвистом-славистом О. Н. Трубачевым, пришедшего к выводу, что «*…в древнем славянском языке (определение) … "северный" тождественно нашему "левый" было… актуальным и для географической ориентации и для номинации. Последнее достаточно вспомнить в связи со среднедунайскими северянами, которые были одновременно и дунайским левобережным племенем…*» (Трубачёв 1993, с. 299—300). Автору этих строк представляется, что не будет слишком большой исторической погрешностью с одной стороны, и нарушением законов элементарной логики — с другой, интерполяция суждения О. Н. Трубачева на интересующую нас территорию, ведь расселившиеся по левым притокам Днепра обитатели, вероятно, называя себя (север) янами тем самым позиционировались географически (пространственный аспект), а в этнокультурном аспекте одновременно являлись восточнославянским племенным образованием.

В пользу исторической имоверности именно такого положения вещей, можно вспомнить, что этимология самого слова «сѣверъ», если верить специалистам по сравнительному языкознанию, восходит к древнеиранскому корню «seu» (чёрный) и семантически является реликтом архаической цветовой системы пространственно-географической ориентации, т. е., моделирования зримого мира у многих народов Евразии, в значении «северный» (Лелеков 1978, с. 15—17; Рыбаков 1987, с. 350—352; Фасмер 1987, с. 253). Этому вовсе не противоречит их относительно географически более северное размещение на территории Поднепровья.

Нам представляется, что предложенная нами версия происхождения племенного имени ле-

вобережного славянства в большей степени отвечает современному уровню развития как археологии, так и славянского языкознания, чем поиски случайных созвучий в названиях древних тюрко-ираноязычных племён.

Обращаясь к хронологическо-стратиграфической колонке археологических древностей Днепровского Левобережья I тыс. н. э. можно наглядно видеть, что гончарная посуда волынцевского типа резко выделяется на фоне преимущественно лепной керамики как предшествующих культур, так и роменского этапа северянской культуры (рис. 12). Только в финальном периоде последнего начинается применение гончарной технологии в изготовлении глиняной посуды. Гончарные же образцы керамики волынцевского этапа выглядят чужеродными, будучи составным элементом иной культуры, но усвоенным северянами именно на этом этапе. В то же время лепная часть керамического комплекса волынцевских памятников практически не отличается от посуды других славянских памятников широких территорий, за исключением отдельных экземпляров, имитирующих гончарные образцы. Не будет преувеличением утверждать, что прототипы лепной керамики волынцевского этапа можно без труда отыскать во всех регионах славянского расселения, будь то на Левобережье, Волыни, Подунавье, в Центральной и Западной Европе. Присутствие же чуждого элемента заставляет предполагать наличие определённого толчка, воздействие инокультурного импульса, которому подверглась культура левобережных славян на рубеже VII и VIII вв. Действие инокультурного импульса проявляется, в частности, в появлении случаев подражания формам и орнаментации гончарных сосудов, что было обычным для волынцевских и роменских памятников. По нашему разумению, названные факты отражают динамику инокультурного воздействия, наиболее выразительно проявляющегося именно на волынцевском этапе. Справедливости ради, необходимо указать, что следы инокультурного влияния в пределах рассматриваемого региона отмечают уже на позднепеньковских памятниках (вторая половина VII в.), как это показали исследования харьковских археологов в бассейне Северского Донца (Любичев 1994).

Мы настаиваем именно на понятии «культурный импульс», тем самым отрицая гипотетическое перенесение археологической культуры откуда-то, в готовом виде; правда, здесь нужно оговориться, что исторически такие случаи имели место, но всегда как результат массовых переселений определённого этноса. Однако, напрасно искать следы таких переселений на Днепровском Левобережье на рубеже VII и VIII вв. Их просто не было, и рассматривавшаяся выше гипотеза В. В. Седова о переселении средневолжского и нижнекамского населения в Поднепровье, покоится на голословном утверждении, поскольку не имеет под собой материальных оснований в виде каких-либо археологических реалий. Таким образом, речь может идти лишь о весьма ограниченном во времени и пространстве импульсе, черты которого нашли своё проявление исключительно в специфической керамике гончарной технологии с характерной орнаментацией в виде техники лощения в различных модификациях в сочетании с врезной волной. Декорированию подвергалась только верхняя часть корпуса, в месте наибольшего его расширения в плечики. При этом качество перекрёстно-полосатого, сетчатого, волнистого и прочего лощения было таково, что, ознакомившись с находками Н. Е. Макаренко и В. Ф. Беспальчева с могильника между сёлами Малые Будки—Константинов (1906 г.), крупнейший на то время знаток археологических памятников А. А. Спицын отнёс их к «позднему проявлению культуры полей погребальных урн», т. е., к черняховской культуре. Последнюю в 1940—50-е гг. стало принято именовать «культурой провинциально-римских влияний», что в определённой степени отражало существо явления. И только открытие Д. Т. Березовцом Волынцевского археологического комплекса (1947—1948 гг.), заставило археологов-славистов вспомнить об этом курьёзном случае (Ляпушкин 1959). Вместе с тем пришлось обратиться к материалам раскапывавшегося ещё В. В. Хвойкой на рубеже столетий Пастырского городища, где, наряду с прочим, была выявлена специфическая керамика, близкая волынцевской по технологическим признакам и технике декорирования (гончарный круг, состав глиняного замеса, лощение), но отличавшаяся от последней шаровидностью корпуса горшков и общей приземистостью иных форм посуды. На первых порах предпринимались даже попытки объединения волынцевских и пастырских памятников в единое культурное явление, при этом напрямую связывая последние с пеньковскими древностями (Артамонов 1969, с. 8). Дальнейшее изучение обеих групп левобережных и правобережных памятников, показали ошибочность такой интерпретации, но не сняли вопроса о происхождении гончарной составляющей волынцевского и пастырского керамического комплексов. Здесь, как говорится, мнения учёных определились по нескольким направлениям: одни, вслед за Д. Т. Березовцом, склонны были искать истоки традиций в салтовской культуре, откуда они распространились в Подунавье и на Балканы (Березовець 1965, с. 55—56; Артамонов 1969, с. 1—9; Ваклинова 1977, с. 31; Димитров 1978). М. Ю. Брайчевский, концепция которого предусматривала существование черняховской культуры до VI—VIII вв., вообще не видел слишком большой разницы между шаровидными горшками Пастырского городища и аналогичной посудой более раннего культурно-археологического явления (Брайчевський 1955). Точка зрения последнего встретила серьёзные возражения ввиду все более чётко просматривающейся хронологической

Рис. 12. Хронологическо-стратиграфическая колонка археологических древностей Днепровского Левобережья I тыс. н. э.: I — позднезарубинецкие памятники; II — киевская культура; III — колочинская и IV — пеньковская культуры; V — волынцевская и VI — роменская культуры

лакуны между черняховской культурой и Пастырским городищем. Не выдержала испытания временем и версия Д. Т. Березовца по причине чрезвычайной скудости доказательного материала.

Зато его оказалось вполне достаточно именно там, где провинциально-римские влияния были наиболее ощутимыми в культурах разноплеменного варварского, преимущественно славянского, населения сначала позднеримских, а затем византийских владений в южной Европе: речь идёт о Нижнем Подунавье и вообще Балканском полуострове. И О. М. Приходнюк затратил немало усилий, чтобы вслед за Ст. Ангеловой и Л. Дончевой-Петковой увидеть непрерывную традицию производства шаровидных горшков с техникой лощения, прототипы которых восходили к римскому керамическому комплексу, обогащённому аланским влиянием (Дончева-Петкова 1977, с. 31; Ангелова 1984; Ангелова, Дончева-Петкова 1990; Приходнюк 2005, с. 63—69, 87—88). Эти выводы, явившиеся результатом многолетней разработки пастырской проблемы, вполне заслуживают доверия, чего никак не скажешь о попытках решить проблему происхождения волынцевских памятников путём механического перемещения носителей именьковской культуры на Днепровское Левобережье (Приходнюк 2001, с. 110—113). Между тем, в основе пастырского и волынцевского феноменов, по нашему убеждению, находится один и тот же механизм, заключающийся в наличии инокультурного импульса, затухание воздействия которого прослеживается на роменском этапе северянской культуры, которая является новым этапом естественного развития волынцевских древностей. На правобережных памятниках такой преемственности не прослеживается: пастырских реминисценций не отыскать в реалиях культуры Луки-Райковецкой, исключая, разве что, орнаментацию врезной линией и волной, что стало едва ли не общим моментом для всех славянских археологических культур.

Поэтому, исходя из всего изложенного выше, мы считаем, что истоки инокультурного импульса в памятниках волынцевского типа, находятся в традициях гончарства полиэтнической культуры полисов и хоры позднеантичного Северного и Северо-Западного Причерноморья. Носители этого культурного импульса довольно быстро интегрируются в северянском обществе, и неславянские черты в изготовлении посуды, свойственные волынцевскому этапу, некоторое время ещё ощущаются в материалах ранних роменских горшков, но стают практически неуловимыми в составе керамического ассортимента на финальном этапе существования культуры.

VII в. был поистине судьбоносным в истории многих народов евразийского континента. Не была исключением в этом отношении и территория Юга Восточной Европы. Здесь в первой половине столетия возникают первые военно-политические, а затем и государственные образования тюркского этноса — Хазарское царство на Северном Кавказе и Прикаспии и Великая Болгария в степях Каспийско-Черноморского бассейна. При этом последняя оказалась весьма рыхлым конгломератом болгарских племён, не обнаружившим жизнестойкости при первых испытаниях, которые принесла война с хазарами, распавшись вскоре после поражения и гибели своего основателя Кубрата и признав хазарское господство. Часть же болгарских родов не смирилась с поражением и откочевала в Поволжье и Приуралье, в то время как другая, возглавленная Аспарухом, двинулась в Добруджу и далее на Балканы. Уже в 70-е гг. новые пришельцы вступили в контакт со «славиниями», как не особо различая, называли славянские племена византийские хронисты. Одно из таких объединений «Славиния семи родов» находилось в союзе с, видимо, значительным племенем «северян», которое подверглось притеснению со стороны аспарухового воинства, вознамерившегося переселить северян с обжитых мест в горы для охраны перевалов. Конфликт с воинственными пришельцами, вероятно, оказался настолько острым, что северяне недовольные переселенческой политикой Аспаруха относительно них, вынуждены были «по многих лѣтех» возвратиться на родину — в Днепровское Левобережье. Как известно, сам факт такой обратной миграции получил отражение в «Повести временных лет», топонимике левобережного Поднепровья, в особенности изобилующей «дунайской» ономастикой, фольклористике, этнографии (Стрижак 1971; Мачинский 1981; Трубачёв 2003, с. 105—112).

Археологическим свидетельством этой микромиграции, в частности, являются украшения провинциально-византийского происхождения в материалах наших раскопок Битицкого городища, а также в составе Фативижского, Хариевского (Днепровское Левобережье) и других близких по стилю и времени кладов из Среднего Поднепровья (Щеглова 1990; Приходнюк 1994; 2005, с. 55—57). Вероятно, к такого рода реалиям исторической жизни средневекового общества восточных славян и принадлежит такой феномен, каким, безусловно, являются пастырские и волынцевские древности.

Высказанная версия ранней истории левобережно-днепровских северян вовсе не исключает и иных эпизодов, начальным толчком которых послужили трагические события в степях Северного Причерноморья, когда, спасаясь от преследования хазар, некоторые болгарские роды сочли нужным укрыться в лесах Среднего Поднепровья, в том числе и на Днепровском Левобережье, где на обжитых местах оставалось уклонившееся от участия в дунайско-балканском движении славянское земледельческое население. В пользу имоверности вынужденных откочёвок к истокам левых притоков Днепра говорит хотя бы факт перекрытия пеньковского (с субстратными материалами киевской культу-

ры) поселения близ с. Рябовка 3 на р. Ворсклица погребениями ранних кочевников, в которых трудно не видеть болгар. Авторы раскопок памятника Р. В. Терпиловский и А. М. Обломский датировали погребения в рамках второй половины VII в. (Терпиловский 2004, с. 64), тем самым ограничивая существование пеньковского селища. Безусловно, такой эпизод вряд ли был единичным, по существу отражая имевшее место явление, которое в Поволжье и Приуралье привело к сложению независимой Волжской Булгарии (30-е гг. X в.), а на Балканском полуострове к образованию Первого Болгарского царства, просуществовавшего с рубежа VII и VIII вв. до первых десятилетий XI века.

[На цьому текст обірвався… як і життя його автора]

май 2008 года

ЛІТЕРАТУРА

Ангелова, Ст. 1984. Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII—X вв. *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Исторически факултет*, 77, с. 71-118.

Ангелова, Ст., Дончева-Петкова, Л. 1990. Традиции в прабългарската излъската керамика. *Добруджа*, 7, с. 62-70.

Артамонов, М. И. 1962. *История хазар*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Артамонов, М. И. 1967. Вопросы расселения славян и советская археология. В: Ревуненков, В. Г. (ред.). *Проблемы всеобщей истории: историографический сборник*. Ленинград: ЛГУ, с. 29-69.

Артамонов, М. И. 1969. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. *Археология*, 3, с. 1-10.

Березовець, Д. Т. 1952a. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки УРСР*, III, с. 242-250.

Березовець, Д. Т. 1952b. Харівський скарб. *Археологія*, 6, с. 109-118.

Березовец, Д. Т. 1953. Археологические памятники летописных северян. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 2, с. 25-26.

Березовець, Д. Т. 1965. Слов'яни й племена салтівської культури. *Археологія*, 19, с. 47-67.

Березовец, Д. Т. 1969. *Северяне (перед образованием Киевской Руси)*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: ИА АН СССР.

Березовець, Д. Т. 1975. Лівобережжя Дніпра (пам'ятки волинцевського та роменського типів). В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. III: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 136-150.

Бессарабова, З. Д. 1973. Славянские курганы второй половины первого тысячелетия н. э. с трупосожжением и деревянными сооружениями на территории Восточной Европы. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 15: Материалы по археологии Европейской части СССР от эпохи раннего железа до средневековья, с. 65-85.

Беспальчев, В. Ф. 1911. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губ. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XIV археологического съезда в Чернигове*. 3. Москва: Общество распространения полезных книг, с. 214-215.

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы: источники и методы изучения*. Москва: Наука.

Бобринский, А. А. 1989. Методика изучения организационных форм гончарных производств. В: Молодин, В. И. (ред.). *Керамика как исторический источник*. Новосибирск: Наука, с. 10-43.

Богачёв, А., Набоков, А. 1993. Новые материалы о погребальном обряде ранних болгар на Волге. В: Ковалевская, В. Б. (ред.). *Новое в средневековой археологии Евразии*. Самара: Артефакт, с. 13-18.

Богачёв, А. В., Ермаков, С. Ф., Хохлов, А. А. 1996. Выползовский I курганный могильник ранних болгар на Самарской Луке. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 83-98.

Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастирському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 73-76.

Брайчевський, М. Ю. 1968. *Походження Русі*. Київ: Наукова думка.

Ваклинова, С. 1977. *Формиране на старобългарската култура VI—XI век*. София: Наука и изкуство.

Винников, А. З. 1974. *Славяне Верхнего и Среднего Подонья VIII—X вв. (по керамическому материалу)*. Автореферат диссертации к. и. н. Москва: ИА АН СССР.

Винников, А. З. 1984. *Славянские курганы лесостепного Дона*. Воронеж: ВГУ.

Винников, А. З. 1995. *Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье*. Воронеж: ВГУ.

Виноградский, Ю. С. 1952. Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосницы. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, I, с. 50-52.

Генинг, В. Ф. 1959. Очерки этнических культур Прикамья в эпоху железа. *Труды Казанского филиала АН СССР*, серия гуманитарных наук, 2, с. 157-219.

Генинг, В. Ф. 1960. Селище и могильник с обрядом трупосожжения добулгарского времени у с. Рождествено в Татарии. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. III. Материалы и исследования по археологии СССР, 80. Москва: АН СССР, с. 131-144.

Генинг, В. Ф. 1964. К вопросу об этническом составе населения Башкирии в I тысячелетии нашей эры. В: Кузеев, Р. Г., Сальников, К. В. (ред.). *Археология и этнография Башкирии*. 2. Уфа: АН СССР, с. 111-129.

Генинг, В. Ф., Стоянов, В. Е., Хлебникова, Т. А., Вайнер, И. С., Казаков, Е. П., Валеев, Р. К. 1962. *Археологические памятники у с. Рождествено*. Казань: КазГУ.

Горюнов, Е. А. 1981. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. Ленинград: Наука.

Григорьев, А. В. 1988. О роменской культуре в Среднем Подесенье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка, с. 65-74.

Григорьев, А. В. 1990a. К вопросу о погребальном обряде северян VIII — начала XI вв. В: *Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини»*. Суми, с. 84-91.

Григорьев, А. В. 1990b. Некоторые замечания по поводу украшений роменской культуры. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов 26—28 сентября 1988 г*. Киев: Наукова думка, с. 50-55.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.

Гумилев, Л. Н. 1992. *Древняя Русь и Великая Степь*. Москва: Клышников-Комаров и К.

Димитров, Д. Ил. 1978. Некрополът при гара Разделна. *Известия на Народния Музей Варна*, XIV (XXIX), с. 120-152.

Дончева-Петкова, Л. 1977. *Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI — края на X в.)*. София: БАН.

Ефимова, А. М. 1962. Городецкое селище и болгарское городище у с. Балымеры Татарской АССР. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. IV. Материалы и исследования по археологии СССР, 111. Москва: АН СССР, с. 25-48.

Заверняев, Ф. М. 1969. Почепское селище. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Новые данные о зарубинецкой культуре в Поднепровье*. Материалы и исследования по археологии СССР, 160. Ленинград: Наука, с. 88-118.

Казаков, Е. П. 1993. Новые исследования именьковских памятников на Девичьем городке. В: Ковалевская, В. Б. (ред.). *Новое в средневековой археологии Евразии*. Самара: Артефакт, с. 102-106.

Казаков, Е. П. 1998. Коминтерновский II могильник в системе древностей эпохи Тюркских каганатов. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии)*. Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 97-150.

Калинин, Н. Ф., Халиков, А. Х. 1954. *Итоги археологических работ 1945—1952 гг*. Труды Казанского филиала АН СССР. Серия гуманитарных наук. Казань: Таткнигиз-дат.

Калинин, Н. Ф., Халиков, А. Х. 1960. Именьковское городище. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. III. Материалы и исследования по археологии СССР, 80. Москва: АН СССР, с. 226-250.

Козловська, В. 1928. Срібний скарб часів великого переселення народів в с. Фативіж на Чернігівщині. В: Тутківський, П. А. (ред.). *Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського*. 1. Київ: Київ-Друк, с. 44-52.

Кравченко, Н. М., Абашина, Н. С., Гороховський, Є. Л. 1975. Нові пам'ятки I тис. н. е. в Київському Подніпров'ї. *Археологія*, 15, с. 87-98.

Лелеков, Л. А. 1978. *Искусство Древней Руси и Восток*. Москва: Советский художник.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посеймье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Любичев, М. В. 1994. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хазарии в кон. VII — нач. VIII вв. *Древности. Харьковский историко-археологический ежегодник*, I, с. 74-86.

Ляпушкин, И. И. 1947. О датировке городищ роменско-боршевской культуры. *Советская археология*, IX, с. 121-136.

Ляпушкин, И. И. 1956. Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей. *Вестник Ленинградского университета*, 20: Серия истории, языки и литература, 4, с. 45-60.

Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 58-83.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа*. Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ляпушкин, И. И. 1968. *Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). Историко-археологические очерки*. Материалы и исследования по археологии СССР, 152. Ленинград: Наука.

Мавродин, В. В. 1940. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV в.)*. Ленинград: ЛГУ.

Мажитов, Н. А. 1964. Новые материалы о ранней истории башкир. В: Кузеев, Р. Г., Сальников, К. В. (ред.). *Археология и этнография Башкирии*. II. Уфа: АН СССР, с. 101-110.

Макаренко, Н. Е. 1907. Отчёт об археологических исследованиях в Полтавской губ. в 1906 г. *Известия Археологической Комиссии*, 22, с. 38-90.

Матвеева, Г. И. 1981. О происхождении именьковской культуры. В: Матвеева, Г. И. (ред.). *Древние и средневековые культуры Поволжья*. Куйбышев: Куйбышевский государственный университет, с. 52-73.

Матвеева, Г. И. 1988. К вопросу об этнической принадлежности племён именьковской культуры. В: *Славяне и их соседи. Место взаимных влияний в процессе общественного и культурного развития. Эпоха феодализма (сборник тезисов)*. Москва: Наука, с. 11-13.

Матвеева, Г. И. 1998. Памятники лбищенского типа — ранний этап именьковской культуры. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии)*. Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, с. 87-96.

Матвеева, Г. И. 2004. *Среднее Поволжье в IV—VII вв.: именьковская культура*. Самара: Самарский университет.

Мачинский, Д. А. 1981. Миграции славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии). В: Королюк, В. Д. (ред.). *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Москва: Наука, с. 31-52.

Москаленко, А. Н. 1965. *Городище Титчиха*. Воронеж: ВГУ.

Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Пачкова, С. П. 1985. Культура Поенешти-Лукашевка. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 17-25.

Петрашенко, В. А. 1990. Волынцевская культура на Правобережном Поднепровье. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.», Чернигов 26—28 сентября 1988 г*. Киев: Наукова думка, с. 47-50.

Петрашенко, В. А. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Петрашенко, В. А. 1994. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 181-187.

Поулик, Й. 1985. Вклад чехословацких археологов в изучение истории Великой Моравии. В:

Санчук, Г. Э., Поулик, Й. (ред.). *Великая Моравия, её историческое и культурное значение.* Москва: Наука, с. 28-49.

Приймак, В. В. 1994. *Територіальна структура межиріччя Середньої Десни та Середньої Ворскли VIII — початку XI ст.* Суми.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1985. Пеньковская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 85-93.

Приходнюк, О. М. 1994. Про культурно-історичний зміст Харіївського скарбу. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира-Білопілля.* Білопілля, с. 6-8.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования.* Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.).* Київ; Чернівці: Прут.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Русанова, И. П. 1976. *Славянские древности VI—VII вв. (культура пражского типа).* Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. 1939. Анты и Киевская Русь. *Вестник древней истории*, 1, с. 319-327.

Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество древней Руси.* Москва: Наука.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Археология СССР с древнейших времён до средневековья. Москва: Наука.

Седов, В. В. 1994a. *Очерки по археологии славян.* Москва: ИА РАН.

Седов, В. В. 1994b. *Славяне в древности.* Москва: Фонд археологии.

Смиленко, А. Т., Юренко, С. П. 1990. Восточные славяне в VIII—IX вв. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.* Киев: Наукова думка, с. 255-309.

Смирнов, А. П. 1962. Некоторые спорные вопросы истории волжских булгар. *Историко-археологический сборник МГУ*, с. 160-168.

Старостин, П. Н. 1967. *Памятники именьковской культуры.* Свод археологических источников, Д 1-32. Москва: Наука.

Стрижак, О. С. 1971. Сіверяни. *Мовознавство*, 1, с. 67-75.

Сухобоков, О. В. 1971. Про деякі проблеми вивчення роменської культури. *Археологія*, 3, с. 37-49.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники).* Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1977. До питания про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-66.

Сухобоков, О. В. 1986. Славянские древности последней четверти I-го тыс. н. э. Днепровского Левобережья. В: Артёменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР.* 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 191-212.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.).* Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1998. Этнокультурная история Левобережной Украины I — начала II тыс. *Археологія*, 2, с. 37-46.

Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.

Сухобоков, О. В., Иченская, О. В., Юренко, С. П. 1976. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 395.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь.* Киев: Наукова думка, с. 95-102.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1997. Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного комплексу. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.* Київ; Львів: РАС, с. 161-176.

Сухобоков, О. В., Горбаненко, С. А. 2001. Землеробські знаряддя з городища Битиця-I. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 36-41.

Сухобоков, О. В., Горбаненко, С. А. 2002. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця I. *Наукові записки з української історії,* 13, с. 79-87.

Терпиловский, Р. В. 1985a. Киевская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 51-59.

Терпиловский, Р. В. 1985b. Колочинская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 93-98.

Терпиловський, Р. В. 1994. *Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.* Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА НАН України.

Терпиловский, Р. В. 2004. Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия. Lublin: UMCS.

Тортика, А. А. 2006. *Северо-западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — третья четверть X вв.).* Харьков: ХГАК.

Третьяков, П. Н. 1953. *Восточнославянские племена.* Москва: АН СССР.

Третьяков, П. Н. 1969. Об истоках культуры роменско-боршевской группировки. *Советская археология*, 4, с. 78-90.

Третьяков, П. Н. 1974. Древности второй и третьей четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности.* Ленинград: Наука, с. 99-101.

Третьяков, П. Н. 1982. *По следам древних славянских племён.* Ленинград: Наука.

Трубачёв, О. Н. 1993. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Приложения (статьи). *Palaeoslavica*, I, с. 9-40 (282-300).

Трубачёв, О. Н. 2003. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования.* 2-е изд., доп. Москва: Наука.

Фасмер, М. 1987. *Этимологический словарь русского языка.* 4. 2-е изд. Москва: Прогресс.

Халиков, А. Х. 1988. К вопросу об этносе именьковских племен В: Старостин, П. Н. (ред.). *Памятники первобытной эпохи Волго-Камья.* Казань: ИЯЛИ КФАН СССР.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. *Материалы и иссле-*

дования по археологии Днепровского Левобережья, 1, с. 162-204.

Юренко, С. П. 1983a. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Юренко, С. П. 1983b. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура).* Диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Юренко, С. П. 1984. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. *Археологія*, 45, с. 34-46.

Юренко, С. П. 1985. Волынцевская культура В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.

Юренко, С. П. 1988. Население Днепровского Левобережья в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура). В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V-го Международного конгресса археологов-славистов, Киев 18—25 сентября 1985 г.* Т. 4, секция 1: Древние славяне. Киев: Наукова думка, с. 97-115.

Dekan, J. 1979. *Velke Morava. Doba a umenie*. Bratislava: Tatran.

REFERENCES

Angelova, St. 1984. Mestni traditsii vav formiraneto na bitovata keramika v Severoiztochna Bulgaria prez VII—X vv. *Godishnik na Sofiyskia universitet «Sv. Kliment Ohridski». Istoricheski fakulytet*, 77, s. 71-118.

Angelova, St., Doncheva-Petkova, L. 1990. Traditsii v prabalgarskata izlaskata keramika. *Dobrudzha*, 7, s. 62-70.

Artamonov, M. I. 1962. *Istoriia khazar*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Artamonov, M. I. 1967. Voprosy rasseleniia slavian i sovetskaia arkheologiia. In: Revunenkov, V. G. (ed.). *Problemy vseobshchei istorii: istoriograficheskii sbornik*. Leningrad: LGU, s. 29-69.

Artamonov, M. I. 1969. Etnicheskata prinadlezhnost i istoricheskoto znachenie na pastirskata kultura. *Arheologia*, 3, s. 1-10.

Berezovets, D. T. 1952a. Doslidzhennia na terytorii Putyvlskoho raionu Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, III, s. 242-250.

Berezovets, D. T. 1952b. Kharivskyi skarb. *Arkheolohiia*, 6, s. 109-118.

Berezovets, D. T. 1953. Arkheologicheskie pamiatniki letopisnykh severian. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 2, s. 25-26.

Berezovets, D. T. 1965. Slov'iany y plemena saltivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 19, s. 47-67.

Berezovets, D. T. 1969. *Severiane (pered obrazovaniem Kievskoi Rusi)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Moskva: IA AN SSSR.

Berezovets, D. T. 1975. Livoberezhzhia Dnipra (pam'iatky volyntsevskoho ta romenskoho typiv). In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. III: Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 136-150.

Bessarabova, Z. D. 1973. Slavianskie kurgany vtoroi poloviny pervogo tysiacheletiia n. e. s truposozhzheniem i dereviannymi sooruzheniiami na territorii Vostochnoi Evropy. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 15: Materialy po arkheologii Evropeiskoi chasti SSSR ot epokhi rannego zheleza do srednevekovia, s. 65-85.

Bespalchev, V. F. 1911. Polia pogrebenii v Romenskom uezde Poltavskoi gub. In: Uvarova, P. S. (ed.). *Trudy XIV arkheologicheskogo sieezda v Chernigove*. 3. Moskva: Obshchestvo rasprostraneniia poleznykh knig, s. 214-215.

Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy: istochniki i metody izucheniia*. Moskva: Nauka.

Bobrinskii, A. A. 1989. Metodika izucheniia organizatsionnykh form goncharnykh proizvodstv. In: Molodin, V. I. (ed.). *Keramika kak istoricheskii istochnik*. Novosibirsk: Nauka, s. 10-43.

Bogachev, A., Nabokov, A. 1993. Novye materialy o pogrebalnom obriade rannikh bolgar na Volge. In: Kovalevskaia, V. B. (ed.). *Novoe v srednevekovoi arkheologii Evrazii*. Samara: Artefakt, s. 13-18.

Bogachev, A. V., Ermakov, S. F., Khokhlov, A. A. 1996. Vypolzovskii I kurgannyi mogilnik rannikh bolgar na Samarskoi Luke. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e.* Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 83-98.

Braichevskyi, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 73-76.

Braichevskyi, M. Yu. 1968. *Pokhodzhennia Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.

Vaklinova, S. 1977. *Formirane na starobalgarskata kultura VI—XI vek*. Sofia: Nauka i izkustvo.

Vinnikov, A. Z. 1974. *Slaviane Verkhnego i Srednego Podonia VIII—X vv. (po keramicheskomu materialu)*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Moskva: IA AN SSSR.

Vinnikov, A. Z. 1984. *Slavianskie kurgany lesostepnogo Dona*. Voronezh: VGU.

Vinnikov, A. Z. 1995. *Slaviane lesostepnogo Dona v rannem srednevekove*. Voronezh: VGU.

Vinogradskii, Iu. S. 1952. Ranneslavianskie pamiatniki v okrestnostiakh g. Sosnitsy. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, I, s. 50-52.

Gening, V. F. 1959. Ocherki etnicheskikh kultur Prikamia v epokhu zheleza. *Trudy Kazanskogo filiala AN SSSR*, seriia gumanitarnykh nauk, 2, s. 157-219.

Gening, V. F. 1960. Selishche i mogilnik s obriadom truposozhzheniia dobulgarskogo vremeni u s. Rozhdestveno v Tatarii. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. III. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 80. Moskva: AN SSSR, s. 131-144.

Gening, V. F. 1964. K voprosu ob etnicheskom sostave naseleniia Bashkirii v I tysiacheletii nashei ery. In: Kuzeev, R. G., Salnikov, K. V. (ed.). *Arkheologiia i etnografiia Bashkirii*. 2. Ufa: AN SSSR, s. 111-129.

Gening, V. F., Stoianov, V. E., Khlebnikova, T. A., Vainer, I. S., Kazakov, E. P., Valeev, R. K. 1962. *Arkheologicheskie pamiatniki u s. Rozhdestveno*. Kazan: KazGU.

Goriunov, E. A. 1981. *Rannie etapy istorii slavian Dneprovskogo Levoberezhia*. Leningrad: Nauka.

Grigorev, A. V. 1988. O romenskoi kulture v Srednem Podesene. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka, s. 65-74.

Grigorev, A. V. 1990a. K voprosu o pogrebalnom obriade severian VIII — nachala XI vv. In: *Pitannia arkheologiї Sumshchini. Materiali naukovo-praktichnoї konferentsiї «Problemi vivchennia i okhoroni pam'iatok arkheologiї Sumshchini»*. Sumi, s. 84-91.

Grigorev, A. V. 1990b. Nekotorye zamechaniia po povodu ukrashenii romenskoi kultury. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.», Chernigov 26—28 sentiabria 1988 g.* Kiev: Naukova dumka, s. 50-55.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Gumilev, L. N. 1992. *Drevniaia Rus i Velikaia Step*. Moskva: Klyshnikov-Komarov i K.

Dimitrov, D. Il. 1978. Nekropolat pri gara Razdelna. *Izvestia na Narodnia Muzey Varna*, XIV (XXIX), s. 120-152.

Doncheva-Petkova, L. 1977. *Balgarska bitova keramika prez rannoto srednovekovie (vtorata polovina na VI — kraya na X v.)*. Sofia: BAN.

Efimova, A. M. 1962. Gorodetskoe selishche i bolgarskoe gorodishche u s. Balymery Tatarskoi ASSR. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. IV. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 111. Moskva: AN SSSR, s. 25-48.

Zaverniaev, F. M. 1969. Pochepskoe selishche. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Novye dannye o zarubinetskoi kulture v Podneprove*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 160. Leningrad: Nauka, s. 88-118.

Kazakov, E. P. 1993. Novye issledovaniia imenkovskikh pamiatnikov na Devichem gorodke. In: Kovalevskaia, V. B. (ed.). *Novoe v srednevekovoi arkheologii Evrazii*. Samara: Artefakt, s. 102-106.

Kazakov, E. P. 1998. Kominternovskii II mogilnik v sisteme drevnostei epokhi Tiurkskikh kaganatov. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (voprosy khronologii)*. Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 97-150.

Kalinin, N. F., Khalikov, A. Kh. 1954. *Itogi arkheologicheskikh rabot 1945—1952 gg*. Trudy Kazanskogo filiala AN SSSR. Seriia gumanitarnykh nauk. Kazan: Tatknigiz-dat.

Kalinin, N. F., Khalikov, A. Kh. 1960. Imenkovskoe gorodishche. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. III. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 80. Moskva: AN SSSR, s. 226-250.

Kozlovska, V. 1928. Sribnyi skarb chasiv velykoho pereselennia narodiv v s. Fatyvizh na Chernihivshchyni. In: Tutkivskyi, P. A. (ed.). *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika M. S. Hrushevskoho*. 1. Kyiv: Kyiv-Druk, s. 44-52.

Kravchenko, N. M., Abashyna, N. S., Horokhovskyi, Ye. L. 1975. Novi pam'iatky I tys. n. e. v Kyivskomu Podniprov'i. *Arkheolohiia*, 15, s. 87-98.

Lelekov, L. A. 1978. *Iskusstvo Drevnei Rusi i Vostok*. Moskva: Sovetskii khudozhnik.

Lipking, Iu. A. 1974. Mogilniki tretei chetverti I tys. n. e. v Kurskom Poseime. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.

Liubichev, M. V. 1994. Kontakty slavian Dnepro-Donetskogo mezhdurechia i naseleniia Severo-Zapadnoi Khazarii v kon. VII — nach. VIII vv. *Drevnosti. Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii ezhegodnik*, I, s. 74-86.

Liapushkin, I. I. 1947. O datirovke gorodishch romensko-borshevskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, IX, s. 121-136.

Liapushkin, I. I. 1956. Mesto romensko-borshevskikh pamiatnikov sredi slavianskikh drevnostei. *Vestnik Leningradskogo universiteta*, 20: Seriia istorii, iazyki i literatura, 4, s. 45-60.

Liapushkin, I. I. 1959. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIX—XXX, s. 58-83.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Liapushkin, I. I. 1968. *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia drevnerusskogo gosudarstva (VIII — pervaia polovina IX v.). Istoriko-arkheologicheskie ocherki*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 152. Leningrad: Nauka.

Mavrodin, V. V. 1940. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV v.)*. Leningrad: LGU.

Mazhitov, N. A. 1964. Novye materialy o rannei istorii bashkir. In: Kuzeev, R. G., Salnikov, K. V. (ed.). *Arkheologiia i etnografiia Bashkirii*. II. Ufa: AN SSSR, s. 101-110.

Makarenko, N. E. 1907. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh v Poltavskoi gub. v 1906 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 22, s. 38-90.

Matveeva, G. I. 1981. O proiskhozhdenii imenkovskoi kultury. In: Matveeva, G. I. (ed.). *Drevnie i srednevekovye kultury Povolzhia*. Kuibyshev: Kuibyshevskii gosudarstvennyi universitet, s. 52-73.

Matveeva, G. I. 1988. K voprosu ob etnicheskoi prinadlezhnosti plemen imenkovskoi kultury. In: *Slaviane i ikh sosedi. Mesto vzaimnykh vliianii v protsesse obshchestvennogo i kulturnogo razvitiia. Epokha feodalizma (sbornik tezisov)*. Moskva: Nauka, s. 11-13.

Matveeva, G. I. 1998. Pamiatniki lbishchenskogo tipa — rannii etap imenkovskoi kultury. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n. e. (voprosy khronologii)*. Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, s. 87-96.

Matveeva, G. I. 2004. *Srednee Povolzhe v IV—VII vv.: imenkovskaia kultura*. Samara: Samarskii universitet.

Machinskii, D. A. 1981. Migratsii slavian v I tysiacheletii n. e. (po pismennym istochnikam s privlecheniem dannykh arkheologii). In: Koroliuk, V. D. (ed.). *Formirovanie rannefeodalnykh slavianskikh narodnostei*. Moskva: Nauka, s. 31-52.

Moskalenko, A. N. 1965. *Gorodishche Titchikha*. Voronezh: VGU.

Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel v IX—XIII vv*. Kiev: Naukova dumka.

Novoseltsev, A. P. 1990. *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Pachkova, S. P. 1985. Kultura Poeneshti-Lukashevka. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 17-25.

Petrashenko, V. A. 1990. Volyntsevskaia kultura na Pravoberezhnom Podneprove. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi. Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.», Chernigov 26—28 sentiabria 1988 g*. Kiev: Naukova dumka, s. 47-50.

Petrashenko, V. A. 1992. *Slov'ianska keramika VIII—IX st. Pravoberezhzhia Serednoho Podniprov'ia*. Kyiv: Naukova dumka.

Petrashenko, V. A. 1994. Do problemy arkheolohichnoi interpretatsii litopysnykh polian. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Rusi-Ukrainy*. Kyiv: Kyivska akademiia yevrobiznesu, s. 181-187.

Poulik, I. 1985. Vklad chekhoslovatskikh arkheologov v izuchenie istorii Velikoi Moravii. In: Sanchuk, G. E., Poulik, I. (ed.). *Velikaia Moraviia, ee istoricheskoe i kulturnoe znachenie*. Moskva: Nauka, s. 28-49.

Pryimak, V. V. 1994. *Terytorialna struktura mezhyrichchia Serednoi Desny ta Serednoi Vorskly VIII — pochatku XI st*. Sumy.

Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprov'ia VI—IX st*. Kyiv: Naukova dumka.

Prikhodniuk, O. M. 1985. Penkovskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 85-93.

Prykhodniuk, O. M. 1994. Pro kulturno-istorychnyi zmist Khariivskoho skarbu. In: *Problemy rannoslov'ianskoi i davnoruskoi arkheolohii Poseim'ia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-richchiu Vyra-Bilopillia*. Bilopillia, s. 6-8.

Prikhodniuk, O. M. 1998. *Penkovskaia kultura. Kulturno-khronologicheskii aspekt issledovaniia*. Voronezh: VGU.

Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni slov'iany (druha polovyna I tys. n. e.)*. Kyiv; Chernivtsi: Prut.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Rusanova, I. P. 1976. *Slavianskie drevnosti VI—VII vv. (kultura prazhskogo tipa)*. Moskva: Nauka.

Rybakov, B. A. 1939. Anty i Kievskaia Rus. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 319-327.

Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv*. Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia. Moskva: Nauka.

Sedov, V. V. 1994a. *Ocherki po arkheologii slavian*. Moskva: IA RAN.

Sedov, V. V. 1994b. *Slaviane v drevnosti*. Moskva: Fond arkheologii.

Smilenko, A. T., Iurenko, S. P. 1990. Vostochnye slaviane v VIII—IX vv. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane Iugo-Vostochnoi Evropy v predgosudarstvennyi period*. Kiev: Naukova dumka, s. 255-309.

Smirnov, A. P. 1962. Nekotorye spornye voprosy istorii volzhskikh bulgar. *Istoriko-arkheologicheskii sbornik MGU*, s. 160-168.

Starostin, P. N. 1967. *Pamiatniki imenkovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-32. Moskva: Nauka.

Stryzhak, O. S. 1971. Siveriany. *Movoznavstvo*, 1, s. 67-75.

Sukhobokov, O. V. 1971. Pro deiaki problemy vyvchennia romenskoi kultury. *Arkheolohiia*, 3, s. 37-49.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1977. Do pytanyia pro pam'iatky volyntsevskoho typu. *Arkheolohiia*, 21, s. 50-66.

Sukhobokov, O. V. 1986. Slavianskie drevnosti poslednei chetverti I-go tys. n. e. Dneprovskogo Levoberezhia. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 191-212.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1998. Etnokulturnaia istoriia Levoberezhnoi Ukrainy I — nachala II tys. *Arkheolohiia*, 2, s. 37-46.

Sukhobokov, O. V. 1999. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pam'iatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, 2, s. 25-39.

Sukhobokov, O. V., Ichenskaia, O. V., Iurenko, S. P. 1976. Novye issledovaniia ranneslavianskogo poseleniia bliz Oposhni. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 g.*, s. 395.

Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, G. A., Priimak, V. V. 1989. Klad orudii truda i ukrashenii s Bititskogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 95-102.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1997. Ornamentatsiia volyntsevsko-romenskoho keramichnoho kompleksu. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'ian*. Kyiv; Lviv: RAS, s. 161-176.

Sukhobokov, O. V., Horbanenko, S. A. 2001. Zemlerobski znariaddia z horodyshcha Bytytsia-I. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 36-41.

Sukhobokov, O. V., Horbanenko, S. A. 2002. Znariaddia pererobky vrozhaiu z horodyshcha Bytytsia I. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 13, s. 79-87.

Terpilovskii, R. V. 1985a. Kievskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 51-59.

Terpilovskii, R. V. 1985b. Kolochinskaia kultura. In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 93-98.

Terpylovskyi, R. V. 1994. *Slov'iany Podniprov'ia u pershii polovyni I tys. n. e.* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tysiacheletiia*. Lublin: UMCS.

Tortika, A. A. 2006. *Severo-zapadnaia Khazariia v kontekste istorii Vostochnoi Evropy (vtoraia polovina VII — tretia chetvert X vv.)*. Kharkov: KHGAK.

Tretiakov, P. N. 1953. *Vostochnoslavianskie plemena*. Moskva: AN SSSR.

Tretiakov, P. N. 1969. Ob istokakh kultury romensko-borshevskoi gruppirovki. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 78-90.

Tretiakov, P. N. 1974. Drevnosti vtoroi i tretei chetvertei I tys. n. e. v Verkhnem i Srednem Podesene. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovye vostochnoslavianskie drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 99-101.

Tretiakov, P. N. 1982. *Po sledam drevnikh slavianskikh plemen*. Leningrad: Nauka.

Trubachev, O. N. 1993. Etnogenez i kultura drevneishikh slavian. Lingvisticheskie issledovaniia. Prilozheniia (stati). *Palaeoslavica*, I, s. 9-40 (282-300).

Trubachev, O. N. 2003. *Etnogenez i kultura drevneishikh slavian. Lingvisticheskie issledovaniia*. 2-e izd., dop. Moskva: Nauka.

Fasmer, M. 1987. *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka*. 4. 2-e izd. Moskva: Progress.

Khalikov, A. Kh. 1988. K voprosu ob etnose imenkovskikh plemen In: Starostin, P. N. (ed.). *Pamiatniki pervobytnoi epokhi Volgo-Kamia*. Kazan: IIALI KFAN SSSR.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*, 1, s. 162-204.

Iurenko, S. P. 1983a. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v VII—VIII vv. n. e.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Iurenko, S. P. 1983b. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v VII—VIII vv. n. e. (volyntsevskaia kultura)*. Dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Yurenko, S. P. 1984. Domobudivnytstvo naselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia v VIII—X st. *Arkheolohiia*, 45, s. 34-46.

Iurenko, S. P. 1985. Volyntsevskaia kultura In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

Iurenko, S. P. 1988. Naselenie Dneprovskogo Levoberezhia v VII—VIII vv. n. e. (volyntsevskaia kultura). In: Rybakov, B. A. (ed.). *Trudy V-go Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov, Kiev 18—25 sentiabria 1985 g*. T. 4, sektsiia 1: Drevnie slaviane. Kiev: Naukova dumka, s. 97-115.

Dekan, J. 1979. *Velke Morava. Doba a umenie*. Bratislava: Tatran.

O. V. Sukhobokov

THE CURRENT STATE OF THE STUDY OF VOLYNTSEVO CULTURE SITES

The presented publication of the manuscript of Oleg Sukhobokov (1937—2008), a famous Ukrainian archaeologist-Slavist, Doctor of historical sciences, Chief Research Fellow of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine is an important contribution to the historiography of Volyntsevo sites. Relying on his own extensive experience in scientific and field research of Slavic sites of the Left Bank of Ukraine, the author presents his vision of the most important and debatable problems of the study of Volyntsevo sites: the origin and ethnic attribution, dating and chronology, their place in the cultural-stratigraphic column of a sites of the Dnieper Left Bank of the middle to the late 1st millennium. During the more than 40-year period of field archaeological work, the scholar discovered and studied a number of important archaeological sires of the Dnieper Left Bank, in particular, the unique early Siveryans settlement Bytytsia on the Psel River (1984—1991, 1993).

The Bytytsia hill-fort takes a special place among the Volyntsevo settlements: its topography (on a cape), considerable size (ca. 11 ha), wood and earth fortifications, a large number (up to 60 %) of pottery, together with an unprecedented number for early Slavic sites of agricultural implements, craft tools and weapons, two hoards, etc. All of this allowed Dr. Sukhobokov to raise issues on the social and ethnocultural content of this site, which is different from that of most Volyntsevo sites, to consider the Bytytsia hill-fort the administrative, trade and craft center of the Siverians tribal union.

In the presented material the considerable attention is paid to the substantiated, based on a wide source base refutation of the hypothesis by V. V. Sedov that the population of the Imenkovo culture of the Middle Volga region became the substratum of the Volyntsevo culture of the Middle Dnieper region. At the same time, the author emphasizes the influence of the «alien cultural impulse» from the Turkic or Iranian-speaking peoples who were the part of the Khazar Khaganate and were quickly assimilated by the Slavic (Severians) environment, which manifested itself in the originality of the ceramic complex of the Volyntsevo people, who considered by Dr. Sukhobokov as early stage of the chronicled Siverians.

Keywords: Volyntsevo and Imenkovo cultures, Bytytsia, Siverians, Romny culture, alien cultural impulse, Khazar Khaganate.

Одержано 14.06.2022

СУХОБОКОВ Олег Васильович (1937—2008), доктор історичних наук, Київ, Україна.
SUKHOBOKOV Oleh (1937—2008), Doctor of History, Kyiv, Ukraine.

УДК [904:929](477.5)
DOI: 10.37445/adiu.2022.03.06

Л. І. Білинська

ВНЕСОК О. В. СУХОБОКОВА У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІВНІЧНОГО СХОДУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено відомому українському археологу-славісту О. В. Сухобокову та дослідженням очолюваної ним Лівобережної слов'яно-руської експедиції у північно-східному регіоні Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. За понад 40 років польових археологічних робіт на території Сумщини вченим досліджено сотні пам'яток, багато з яких стали хрестоматійними. Значних зусиль О. В. Сухобоков докладав для збереження історико-культурної спадщини України, розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи, популяризації пам'яток археології.

***Ключові слова**: О. В. Сухобоков, Північно-східне Лівобережжя, Лівобережна слов'яно-руська експедиція, сіверяни, пам'ятки, Сумщина.*

Олег Васильович Сухобоков народився 26 жовтня 1937 року на Сіверській землі у літописному містечку Трубчевську, розташованому на правому високому березі Десни. Його життєвий шлях був нелегким і з багатьма випробуваннями. Однак дарунком долі стала можливість, що випала небагатьом дослідникам його покоління — вивчати минуле свого краю, Сіверщини. Дослідженню східнослов'янського племені сіверян і вивченню давньої та середньовічної історії Лівобережної України Олег Сухобоков присвятив усе своє життя і блискучий талант вченого-славіста.

Його попередниками у цій царині були Д. Я. Самоквасов, М. О. Макаренко, Д. Т. Березовець, І. І. Ляпушкін. Їхні напрацювання уможливили виокремлення у подальшому волинцевської і роменської археологічних культур, що відображають етапи розвитку сіверян додержавного періоду.

Значна частина історичної Сіверської землі сьогодні знаходиться в межах Сумської обл., яка в історичному і географічному плані є цікавим для науковців маргінальним регіоном. Тут були відкриті епонімні пам'ятки — городище Монастирище біля м. Ромни (М. О. Макаренко 1901) та поселення і могильник поблизу с. Волинцеве (Д. Т. Березовець 1947), дослідження яких продовжив Олег Васильович. Подальшу долю сіверян у складі Чернігівського, Переяславського та Новгород-Сіверського князівств вчений простежив за матеріалами розкопок низки літописних міст (Лубно, Ромен, Путивль), численних городищ, поселень та могильників на Дніпровському Лівобережжі. Масштабна наукова діяльність О. В. Сухобокова, на наш погляд, може стати предметом спеціального широкого і ґрунтовного дослідження. Метою цієї статті є розгляд наукової та культурно-освітньої діяльності вченого, пов'язаної безпосередньо з північним сходом Лівобережної України, а саме Сумщиною.

Перше знайомство Олега Васильовича із сучасною Сумщиною і її багатогранною археологічною спадщиною відбулося у 1968 р., коли на чолі Лівобережного загону Ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР він вирушив на північно-східне Лівобережжя. Перед загоном, до якого входили співробітники інституту В. А. Іллінська, В. Д. Дяденко і О. М. Приходнюк, стояло завдання: виявлення нових і обстеження вже відомих ранньослов'янських пам'яток в басейнах Сули та Сейму. Також планувалися рекогностувальні розкопки на поселенні в ур. Вишневе біля с. Курган Азак на Пслі. Це поселення виявлене В. А. Іллінською під час розвідок у 1966 р. та інтерпретоване нею як ранньослов'янське (Ильинская 1967, с. 200). Заплановані дослідження були актуальними через слабку вивченість цього регіону і набували особливого значення у дискусії, що тоді тривала серед дослідників, щодо наявності на Лівобережжі осілого слов'янського населення у третій чверті I тис. н. е. (Ильинская 1968, с. 55—57).

© Л. І. БІЛИНСЬКА, 2022

Досліджена на поселенні в ур. Вишневе площа становила 340 м². Попри значні пошкодження культурного шару, відсутність датуючих предметів, чітко виділялися два керамічні комплекси, представлені посудом скіфського і ранньослов'янського часу. Сукупність у другому архаїчних рис попередніх культур (київська, пізньозарубинецька) та ознак, характерних для колочинської і пеньківської, схилили О. В. Сухобокова до датування пам'ятки серединою I тис. н. е. (Сухобоков 1971, с. 231—233). Поселення Курган Азак фактично стало першою дослідженою розкопками пам'яткою Лівобережжя, де були зафіксовані ранньослов'янські матеріали середини I тис. н. е. та раніші, виділені наприкінці 1970-х рр. у київську культуру. Фахівці датують цю пам'ятку другою половиною IV — першою половиною V ст. і зараховують до заключної фази київської культури (Терпиловский, Абашина 1992, с. 173).

Після розкопок на Пслі загін продовжив дослідження в басейні Сейму, де обстежив 11 різночасових пам'яток. На них зібрано підйомний матеріал, проведено шурфування й зачистки; знято плани городищ біля сіл Вікторове (Барвінкова Гора), Червоний Ранок і Литвиновичі, поселення та курганного могильника поблизу с. Камінь (Сухобоков 1968b). Проведені розвідки дали цікаві і вагомі результати щодо історії заселення краю в I тис. н. е.

Під час робіт біля с. Волокитине на комплексі роменсько-давньоруського часу було досліджено напівземлянку із залишками зрубу і виключно роменською керамікою, що дало підстави датувати ранній період забудови городища. В 1,5 км від нього розташований могильник з тілоспаленнями, від якого залишилося кілька курганів (х. Дорошівка) після досліджень Д. Я. Самоквасова і Д. Т. Березовця. В часи Київської Русі за укріпленнями городища існувало селище та ще один могильник, зайнятий сучасним кладовищем — за розповідями мешканців села під час копання могил траплялися «старовинні кістки та якісь прикраси» (Сухобоков 1974c).

Уже під час першої самостійної експедиції О. В. Сухобокова, а особливо розвідок, проявилися його організаторські здібності, вміння налагоджувати контакт з місцевим населенням. Вчителі місцевих шкіл, краєзнавці, старожили із задоволенням розповідали місцеві легенди, показували свої знахідки, місця їх знаходження. Про такі цікаві зустрічі знаходимо записи у польовому щоденнику науковця. Так, у Волокитиному вони дізналися, що у сусідніх Литвиновичах «знайдено три пуди грошей з серебра». Інформація зацікавила дослідників, проте як часто буває, виявилася перебільшеною. У щоденнику Олег Васильович записав, що на їхнє запитання господиня притягла мішок із мідною монетою, масою близько 40 кг. Під час копання льоху вона наткнулася на берестяний короб, у якому і знаходився цей скарб. Його оглянув В. Д. Дяденко і встановив, що скарб містив царські мідні монети з 1762 по 1820 рр.

В Литвиновичах увагу вченого привернув інший об'єкт. В урочищі, відомому у населення під назвою Церковище (Горб, Городок), з яким пов'язана легенда, нібито там зарито золотий церковний купол, була виявлена переважно кружальна давньоруська кераміка. Тут обстежено та знято план «цікавого болотяного» городища, яке розташоване на двох дюнного походження горбах (Сухобоков 1968a, с. 43—44). Біля с. Камінь місцевий краєзнавець А. А. Завадський показав дослідникам курганний могильник в ур. Шведські Могили, від якого залишилося шість насипів. Поміж них, на розораному полі, були помітні світлі плями з перепаленими кістками і уламками ліпного роменського посуду, які дозволили атрибутувати могильник. Неподалік, на одному з мисів, було виявлено і поселення з аналогічною ліпною та кружальною давньоруською керамікою (Сухобоков 1968b, с. 18—19).

Наступними об'єктами обстеженими О. В. Сухобоковим, стали два городища в с. Червоний Ранок (нині с. Божок). На одному з них він провів невеликі розкопки (60 м²). Тут було виявлено споруду і багато ліпної роменської кераміки та кружальної давньоруського часу, кістяні проколки, пряслиця з пірофіліту. Увагу автора розкопок привернула кераміка, що поєднувала риси давньоруського кружального посуду з типовою роменською орнаментацією. На його думку, виявлені матеріали, які сукупно датують городище IX—XII ст., представляють неабиякий інтерес у вирішенні проблеми подальшої долі населення роменської культури, тобто сіверян (Сухобоков 1975a).

У вересні того ж року, вже у складі Черняхівського загону Ранньослов'янської експедиції, очоленого Є. В. Махно, Олег Васильович брав участь у рятівних дослідженнях, які проводились Інститутом археології спільно з Сумським обласним краєзнавчим музеєм (СОКМ) на Успенському могильнику. Цей могильник, що руйнувався кар'єром цегельного заводу, вважається крайнім пунктом ареалу черняхівських пам'яток на Сеймі. Під час досліджень 1968—1972 рр. було зафіксовано високу щільність поховань і переважання кремацій з «розсіяними кісточками», які, на думку Є. В. Махно, домінували на пізньому етапі існування культури (Махно 1971). Колекція знахідок з Успенського могильника нині зберігається в СОКМ.

Продовженням розпочатих у 1968 р. досліджень північно-східного Лівобережжя стали розвідки Лівобережного загону Інституту археології. У травні 1971 р. М. П. Кучера (керівник) і О. В. Сухобоков «*на машині ГАЗ-53 з шофером Павленком О. М. виїхали на розвідку городищ роменського та давньоруського часу на Лівобережну Україну*» (Кучера 1971b, с. 2). Ця розвідка була спрямована на виконання планових тем інституту «Давньоруські городища на території УРСР» (М. П. Кучера) і «Роменська культура на Лівобережній Україні» (О. В. Сухобоков). Вона

мала на меті «вибіркове обстеження городищ роменської культури і Давньої Русі в різних частинах Лівобережної України для уточнення їх датування, з'ясування характеру культурного шару, вивчення топографічного місцеположення та планування оборонних споруд», перевірки стану збереженості пам'яток (Кучера, Сухобоков 1971а, с 1—2).

Попри значні роботи з вивчення роменських і давньоруських городищ, проведені на Лівобережжі у 1945—1948 рр. І. І. Ляпушкіним, Д. Т. Березовцем і Ф. Б. Копиловим, низка пам'яток залишалася не обстеженою. Не всі городища мали плани і повні описи, спірним було їх датування, оскільки подавалось узагальнююче — «великокнязівський» або «давньоруський» час. Безперечно, за час, що минув, значно змінився стан пам'яток, багато з них зазнало руйнувань. Відтак, розвідка 1971 р. була першим за понад чверть століття масштабним цілеспрямованим дослідженням Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Її маршрут пролягав до Сіверського Дінця басейнами найбільших річок: Десни, Сейму, Сули, Псла і Ворскли, охоплював практично все Лівобережжя України (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області) з частковим заглибленням по Сейму і Ворсклі в суміжні Курську і Білгородську області РФ.

Після досліджень на Сіверському Дінці, загін розпочав роботи на території Сумської області. В басейні Ворскли було обстежено шість пунктів з городищами (Ницаха, Зарічне (3), Журавне, Куземин). Тут М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим вперше складено плани городища Зарічне II, яке у 1938 р. обстежував П. М. Третьяков, та однієї з частин городища скіфського часу між селами Зарічне і Сосонка. Також були зняті плани городищ на відомих комплексах роменсько-давньоруського часу біля сіл Ницаха і Журавне, що складаються з кількох городищ, поселення, курганних і ґрунтового могильників (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 8—14). Найбільше пам'яток (9) дослідники обстежили в басейні Псла і зняли їх схематичні плани. Серед них: комплекс роменсько-давньоруського часу біля с. Кам'яне, пам'ятки біля сіл Гірки і Ворожба, Шпилівка, Могриця, Велика Рибиця, городище Тополі на північно-східній околиці м. Суми та два городища біля с. Битиця (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 18—26). Обстеження басейну Сейму розпочалося від с. Лещіновка Курської області РФ з переходом в Путивльське Посейм'я. Тут М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим вперше було знято план городища з матеріалами скіфського і роменсько-давньоруського часу біля с. Бунякине. Значні пошкодження і руйнування дослідники виявили на городищах на північно-західній околиці с. Нова Слобода та біля с. Волинцеве (Курган). На городищі Курган вони здійснили зачистку нашарувань у місці зсуву в західній частині валу і фіксацію його профілю. Також зняли нові плани городищ. У м. Путивль, на городищі Микільська Гірка, де саме в той час споруджували пам'ятник А. С. Ковпаку, було зібрано велику кількість роменської і давньоруської кераміки й нечисленні уламки посуду скіфського часу, складено його план (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 8—14, 18—26, 48—52).

У басейні Сули і її допливів Терну та Ромену загін обстежив сім пам'яток. М. П. Кучера і О. В. Сухобоков в с. Городище на р. Терн вперше зняли план округлого в плані городища з потужним валом, навколо якого обстежили велике селище, де траплялося багато давньоруської кераміки XII—XIII ст. Хоча городище було відоме давно і його наприкінці 1940-х рр. обстежував Ф. Б. Копилов, а в 1950-х рр. — В. А. Богусевич, який локалізував тут літописний В'яхань, однак плану ніхто не складав. Також було обстежено і знято план городища в ур. Медведка біля смт Терни та виявлено селище з уламками ліпної роменської і кружальної кераміки XII—XIII ст. за його укріпленнями. Це городище відоме за розвідками В. Г. Ляскоронського кінця XIX ст., але тривалий час пам'ятка залишалася поза увагою дослідників (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 34—36).

Три городища М. П. Кучерою і О. В. Сухобоковим було досліджено в басейні р. Ромен. У її верхній течії вони обстежили і зняли плани городищ так званого болотного типу — Шевченкове, яке дослідники ототожнюють з літописним Гліблем, та Великий Самбір. Обидві пам'ятки розміщені на невисоких підвищеннях серед широкої заболоченої заплави. Вони оточені кільцевим валом і ровом, з напільного боку за їх укріпленнями розташовані селища (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 36—38). Іншого типу було городище біля с. Ведмеже. Воно розташоване на високому останці правого берега р. Ромен і складається з двох частин, пов'язаних складною системою укріплень. Дослідників зацікавило вдале пристосування оборонних споруд до природних особливостей останців. Крім валів по периметру обох частин городища, вони зафіксували ескарпи по краю крутих високих схилів, які на похилих відрогах останця доповнювалися ровами і валами та зрізами схилів з вузькою терасою біля основи ескарпу. У відслоненнях і зсувах насипів валів М. П. Кучера і О. В. Сухобоков простежили рештки роменського культурного шару, сліди пожежі й згорілих дерев'яних конструкцій, ймовірно, споруджених уже в давньоруський час. На корінному березі та сусідніх з городищем останцях ними було виявлене селище, де серед кераміки XII—XIII ст. траплялися поодинокі уламки ліпного роменського посуду (Кучера, Сухобоков 1971а, с. 42—45). Схожа система укріплень була і на городищі в с. Глинськ на Сулі, яке розташоване на трьох, відокремлених балками, останцях корінного берега. У його культурному шарі над незначною кількістю давньоруської кераміки XI—XII ст. переважала ліпна роменська. На відміну від попередніх мисових городищ залишки селища дослідники простежили понад заплавою Сули

біля підніжжя городища, де траплялися уламки давньоруської кераміки (Кучера, Сухобоков 1971a, с. 29—30).

В цілому розвідзагін із 17 травня по 30 червня обстежив і задокументував 60 пунктів з городищами в басейнах Десни, Сейму, Сіверського Дінця, Ворскли, Псла та Сули, з яких 26 на Сумщині. Також відкрито селища поблизу городищ, кілька поселень різних епох, здійснено культурно-хронологічний аналіз пам'яток. Відомості про обстежені на території Сумщини пам'ятки, стан їх збереженості та характер руйнувань були передані у Сумський обласний краєзнавчий музей (Кучера, Сухобоков 1971a, с. 49). Вся наукова документація зберігається в Науковому архіві ІА НАН України. Виконання такого значного об'єму робіт стало можливим лише завдяки професіоналізму, науковому запалу й цілеспрямованості учасників загону.

Принагідно зазначимо, що Михайло Петрович Кучера на той час уже був досвідченим науковцем, мав великий досвід польових робіт. Як відзначають його колеги, археологічні розвідки були його найбільш улюбленою справою. Тут він був справжнім асом і отримував під час їх проведення найбільшу професійну насолоду. Основним типом об'єктів, які виявляв і фіксував вчений, були елементи давньоруської фортифікаційної системи: городища і довгі дерево-земляні вали» (Томашевський, Борисов 2017, с. 82). До того ж Михайло Петрович був дуже організованим, відповідальним, чітко і охайно креслив та писав, віртуозно знімав плани, фіксував всі деталі обстежень пам'яток — свідченням чого є його численні польові звіти. Тож його молодшому колезі Олегу Сухобокову під час їх тривалої розвідки 1971 р., що охоплювала практично все Дніпровське лісостепове Лівобережжя, було чому навчатися. Попри різницю у віці між ними завжди була тісна співпраця в роботі, дружнє спілкування, тонка іронія в розмовах. Їх єднали не лише суворі випробування воєнного та повоєнного часу, а й особисті якості — принциповість, інтелігентність, вимогливість до себе, доброзичливе ставлення до інших.

Польові дослідження 1968, 1971—1972 рр., зокрема й на Сумщині, відіграли важливу роль у підготовці О. В. Сухобоковим кандидатської дисертації «Населення Дніпровського Лівобережжя у другій половині І тис. н. е.» (Сухобоков 1972). Він особисто, на практиці познайомився з безпосереднім об'єктом своїх наукових досліджень — слов'янськими пам'ятками передержавного періоду цього регіону і сформував власне уявлення про них. Успішно захищена Олегом Васильовичем у 1973 р. дисертація лягла в основу його монографії «Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)» (Сухобоков 1975b), яка і нині є важливим джерелом для дослідників. Набутий в експедиціях В. Й. Довженка, Д. Т. Березовця, Є. В. Махно, М. П. Кучери, Д. Я. Телегіна, В. І. Бідзілі, В. О. Круца й А. І. Кубишева та інших, польовий досвід став важливою складовою багаторічної інтенсивної експедиційної діяльності О. В. Сухобокова (рис. 1).

У 1973 р. після спекотного польового сезону в Пооріллі (експедиція Дніпро—Донбас) Дніпровський Лівобережний загін Слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова розпочав дослідження комплексу пам'яток біля с. Ницаха. У складі експедиції були студенти-практиканти історичного факультету Полтавського педінституту, з якими він досліджував ранньослов'янське поселення Багате на Дніпропетровщині. Більшість з них зацікавилася польовою археологією і виявила бажання попрацювати ще й в експедиції О. В. Сухобокова. Два городища під місцевою назвою Малий і Великий Балкани, стрімко здіймаючись над заплавою Ворсклиці — правого допливу Ворскли, вражали величчю і монументальністю своїх укріплень (рис. 2). «Порослі травою, колись потужні земляні вали городищ, розріз рову, у якому можна було побачити кожен прошарок, викладена із каміння основа насипу укріплень, — і над усім тим холодний осінній вітер, що піднімає хмари пилу після кожної кинутої на відвал лопати землі», — так передав свої враження від знайомства з пам'яткою і досліджень нині знаний трипіллезнавець Михайло Відейко, а в далекому 1973 р. — юний лаборант експедиції Олега Васильовича. «*Йому* (О. В. Сухобокову — *авт.*) *я зобов'язаний першим знайомством із археологією доби ранніх слов'ян та Русі*», — зауважував учений (Відейко 2009, с. 3).

Це були рятівні роботи на пошкоджених внаслідок господарської діяльності валу і майданчику городища Малий Балкан та ділянці плато між городищами. На перекопаних бульдозером ділянках зафіксувалися плями від житл і господарських ям, біля насипу валу — залишки обгорілих дерев'яних конструкцій. Протягом коротких польових сезонів 1973—1974 рр. в Ницахі було досліджено 700 м^2 площі, здійснено розрізи рову і валів — напільного та по периметру майданчика городища. Результати досліджень засвідчили розвинене фортифікаційне будівництво, високий рівень землеробства і ремесла населення та перспективність подальших досліджень пам'ятки (Сухобоков 1974a). До них вдалося повернутися у 1986 р., про що йтиметься далі.

Крім стаціонарних досліджень, проводилися обстеження в околицях с. Ницаха. Місцевий житель С. І. Ханін, з яким Олег Васильович познайомився у 1971 р. під час розвідок, показав йому свої знахідки з ур. Мальцево і Горб, зокрема підвіску-лунницю з виїмчастими емалями київської культури, яка нині експонується в СОКМ. В цих урочищах археологами були виявлені поселення скіфського часу і першої половини І тис. н. е.

Тоді ж, у вересні 1973 р. відбулося знайомство з Григорієм Самойловичем Долгіним — дирек-

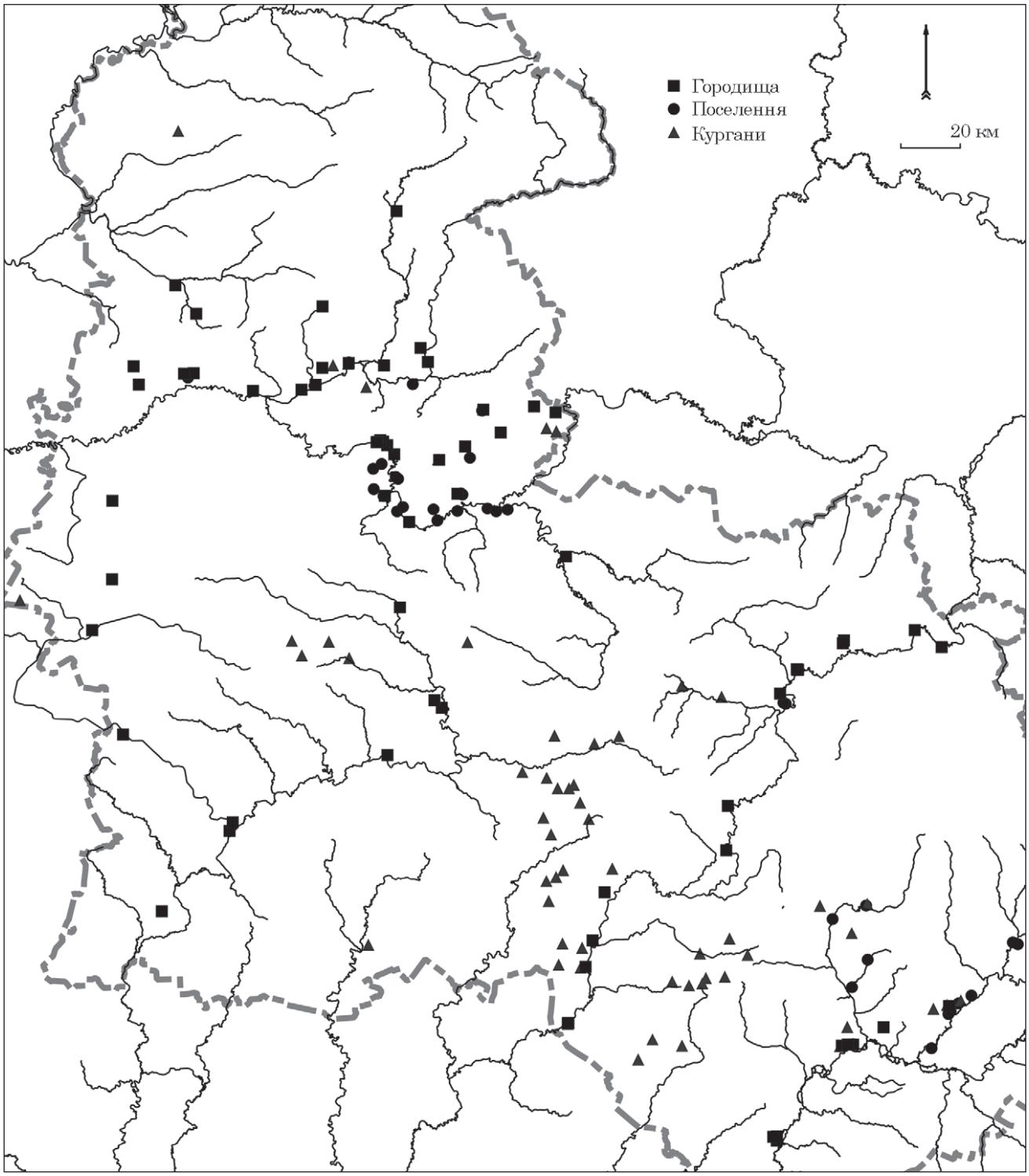

Рис. 1. Карта польових досліджень О. В. Сухобокова і очолюваної ним Лівобережної слов'яно-руської експедиції у 1968—2006 рр. на території північно-східного Лівобережжя України

тором Сумського обласного краєзнавчого музею. Про цю зустріч, якій посприяв банальний випадок, Олег Васильович залишив запис у польовому щоденнику. Так, щоб зателефонувати в Київ та Москву, йому довелося їхати до Сум. Там він відвідав обласний музей і відрекомендувався його директору. Григорій Самойлович дорікнув, що його не повідомили заздалегідь про те, що вестимуться роботи на території Сумської області, і обіцяв надалі підтримку. До того ж, попросив частину матеріалів для експозиції у новій будівлі (Сухобоков 1974b, с. 27).

З того часу між ними склалися тісні ділові і дружні стосунки. Випускник шостого повоєнного випуску кафедри археології Київського Національного університету імені Тараса Шевченка Г. С. Долгін завжди з прихильністю ставився до колег-археологів. Користуючись зв'язками

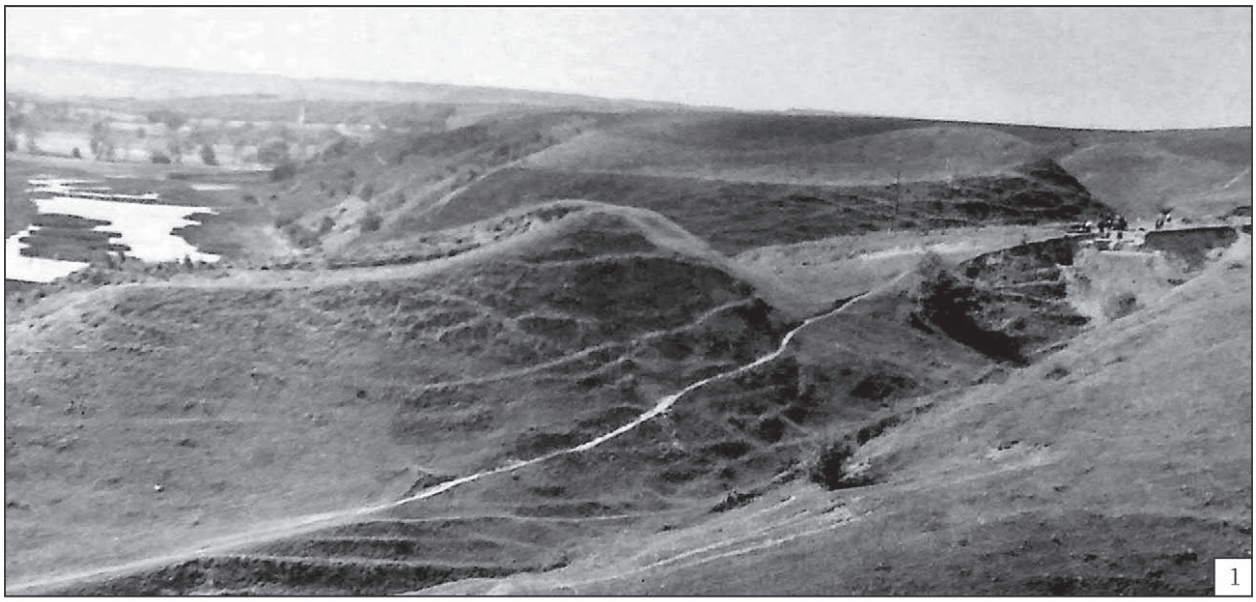

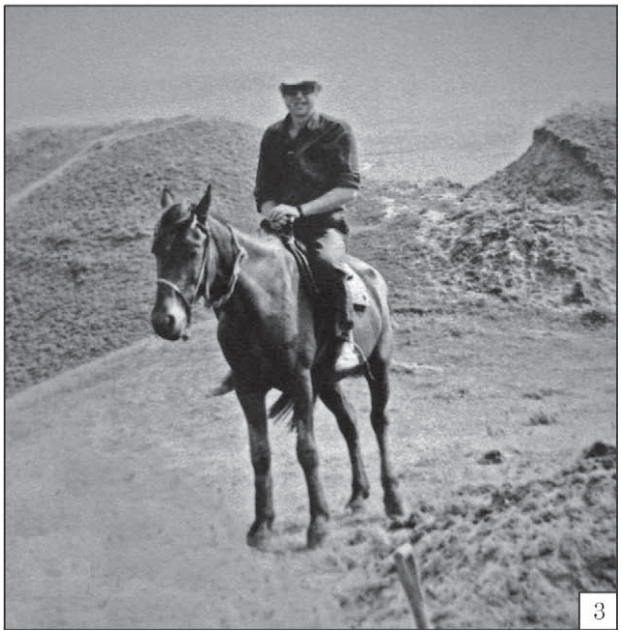

Рис. 2. Ницаха, 1973 р.: 1 — городища і селище; 2 — О. В. Сухобоков на розкопі; 3 — О. В. Сухобоков біля валу городища Малий Балкан (2, 3 — фото з родинного архіву О. В. Сухобокова)

зі своєю alma mater, де з ним навчалося багато співробітників Інституту археології, музеїв та пам'яткоохоронних установ, він активно запрошував дослідників на Сумщину. Авторитет Г. С. Долгіна в області дозволяв відкривати чимало дверей владних кабінетів для організації археологічних досліджень. З ентузіазмом підключаючись до роботи експедицій Інституту археології на території області, він залучав до них краєзнавців, співробітників не лише СОКМ, а й інших музеїв області. В 1950—1960-х рр. музейники працювали в експедиціях В. А. Богусевича, Є. В. Махно, Д. Я. Телегіна. Тож зрозуміло, що в 1973 р. разом з частиною колекції з розкопок в Ницахі, до СОКМ, так само як і у Сумську обласну організацію УТОПІК, було передано й інформацію про руйнування пам'ятки.

У 1974 р. Лівобережний загін був реорганізований у Лівобережну слов'яно-руську експедицію, яка під керівництвом О. В. Сухобокова багато років за активної співпраці і участі СОКМ досліджувала роменсько-давньоруські пам'ятки Лівобережжя на Сумщині. Як згодом зазначав дослідник, у самій назві експедиції вміщена достатньо повна інформація як про регіон проведення археологічних досліджень, так і про напрям наукових інтересів: йдеться про вивчення пам'яток Лівобережної України другої половини I — перших століть II тис. н. е. В цьому плані Сумська обл. є благодатним полем для дослідників (Сухобоков 1989, с. 78).

Першими масштабними роботами Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова у північно-східному Лівобережжі стали дослідження комплексу пам'яток роменсько-давньоруського часу біля с. Кам'яне, які тривали протягом 1976—1978 рр. Ця пам'ятка зацікавила Олега Васильовича ще під час її обстеження з М. П. Кучерою у 1971 р. Увагу привернули виразні елементи фортифіка-

Рис. 3. Городище біля с. Кам'яне, вигляд від заплави Псла, 1976 р.

ційної системи городища, його топографія. Приваблювало й те, що пам'ятка комплексна — до городища прилягало селище, неподалік розташовувався курганний могильник. Олегу Васильовичу про цей могильник у 1973 р. розповідав і демонстрував знахідки з нього вчитель історії із с. Кротенки під Полтавою Г. С. Гурський, який із учнями проводив самодіяльні розкопки курганів біля с. Кам'яне (Сухобоков 2012, с. 19). Знятий у 1976 р. інструментальний топографічний план пам'ятки дозволив уточнити її територію і розташування на місцевості. Роботи проводили на всіх складових комплексу — городищі, селищі, курганному могильнику (рис. 3). Копітка і тривала робота сприяла тому, що тут склався дружній колектив однодумців, багаторічних учасників Лівобережної слов'яно-руської експедиції — співробітників Інституту археології, музейників, тоді ще студентів історичного факультету Полтавського педінституту, де курс археології читала та організовувала археологічну практику Світлана Павлівна Юренко.

Одним із вагомих завдань експедиції було дослідження системи укріплень городища, розташованого на мисі корінного берега р. Псел. Командою у складі О. В. Сухобокова, С. П. Юренко, О. Б. Супруненка, В. А. Парні, В. В. Приймака, О. Є. Пуздровського досліджені оборонні споруди, що складалися з валу завишки 5—7 м, рову завширшки 15 м і завглибшки 6 м. Виявлені у розрізі валу дерево-кам'яні конструкції, дозволили простежити два будівельні періоди у зведенні оборонних споруд, що відповідали роменському і давньоруському культурно-хронологічним горизонтам. На городищі вони представлені житловими та господарськими будівлями і знахідками (рис. 4, 5; Сухобоков 2012, с. 26—57).

На селищі дослідження відбувалися під керівництвом Оксани Вадимівни Іченської (Пархоменко). Його обстежена площа становила 10 га. На дослідженій ділянці — понад 400 м^2 — виявлені житлові напівземлянкові споруди з глинобитними печами, господарські ями, косторізна майстерня і гончарний горн роменсько-давньоруського часу (Сухобоков 2012, с. 57—92).

На курганному могильнику, який налічував 144 насипи і займав площу близько 2,5 га, працювали Р. С. Орлов, В. Д. Дяченко, П. М. Покас. Більшість курганів мала сліди самодіяльних розкопок. Насипи розташовувалися скупчено, іноді зливаючись один з одним. У 40 досліджених курганах були виявлені поховання за християнським обрядом і роменські кремації. Про стійкість язичницьких традицій свідчили випадки посипання скелетів вуглинками і золою та підсипки з них під похованими. На мирний характер населення на далекому прикордонні давньоруської держави вказувала відсутність озброєння у похованнях. Велика серія краніологічного матеріалу стала важливим джерелом для вирішення спірних питань племінної та етнічної приналежності населення басейну середнього Псла (Дьяченко, Покас, Сухобоков 1984; Сухобоков 2012, с. 93—171).

Загалом в результаті трирічних розкопок комплексу біля с. Кам'яне були здобуті нові дані стосовно хронології роменсько-давньоруських пам'яток Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Отримані матеріали дозволили автору досліджень подати широку панораму процесу формування і розвитку населення середнього Псла X—XIII ст., яке за своїм соціально-економічним і культурним рівнем майже не відрізнялося від населення центральних районів Київоруської держави. Даних про «загибель» роменської культури і зміну населення у X—XI ст., на чому неодноразово акцентував увагу опонент Олега Васильовича О. В. Григор'єв, не виявлено (Григорьев 2000, с. 213—222). Навпаки, простежується поступове врастання роменської культури у давньоруську. Матеріали досліджень пам'ятки відображені у низці праць автора та учасників розкопок, зокрема, монографії «"Земля незнаема": население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по ма-

Рис. 4. Іконки і хрест-енколпіон з валу городища Кам'яне

Рис. 5. Прикраси (браслети і поясні бляшки) з городища і курганного могильника біля с. Кам'яне (М — 1 : 1)

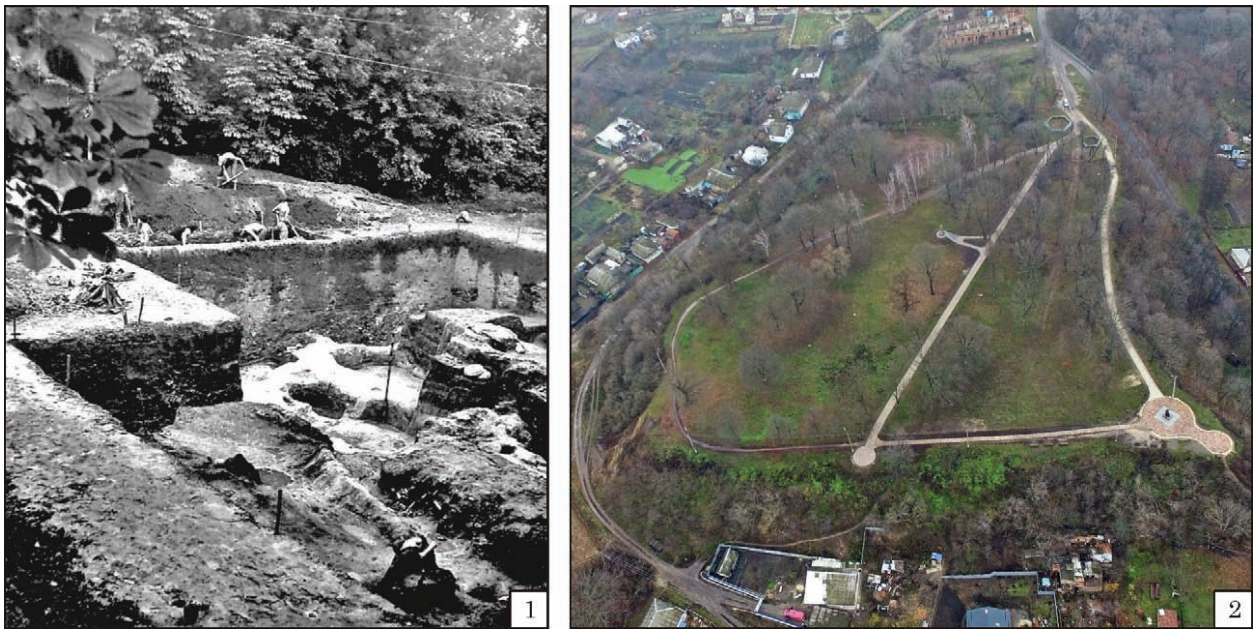

Рис. 6. Путивль, Городок: 1 — загальний вигляд розкопу III, розкопки О. В. Сухобокова у 1980 р.; 2 — сучасна панорама, аерофотозйомка 2017 р.

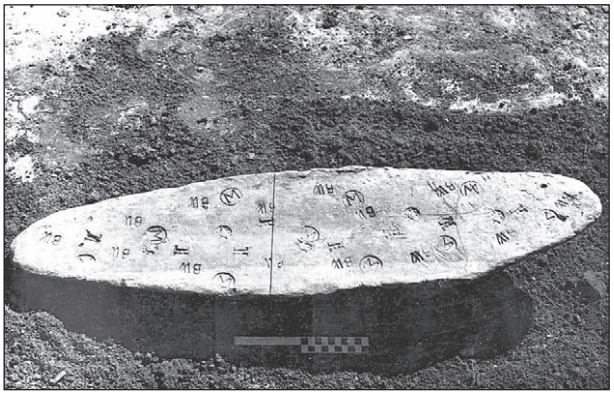

Рис. 7. Путивль, Городок: свинцева плита з майстерні ливарника *in situ*

териалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)» (Сухобоков 2012). Колекція знахідок з розкопок пам'ятки зберігається в СОКМ.

Знаковими в роботі Лівобережної слов'яноруської експедиції ІА АН УРСР стали дослідження в 1979—1983 рр. у Путивльському Посейм'ї, які проводилися на території Путивля та в його околицях з метою встановлення часу заснування літописного міста. Після ретельного вивчення писемних джерел і матеріалів археологічних досліджень попередніх дослідників міста Д. Т. Березовця, В. А. Богусевича, Б. О. Рибакова виникла думка про більш давню його історію, ніж перша літописна згадка про Путивль, датована 1146 р.

У роботі експедиції брали участь співробітники Інституту археології С. П. Юренко, О. В. Іченська, О. Б. Авагян, С. С. Росинський, директор Путивльського краєзнавчого музею В. П. Кошлатий, працівники музеїв та вчителі шкіл Сумської обл., студенти-практиканти Полтавського і Сумського педагогічних інститутів, викладачі цих вишів. Дослідження на території Путивля здійснено в п'яти пунктах: ур. Коптєва Гора, Микільська Гірка, Підмонастирна Слобода (1979), Городок (1979—1981) та Молокозавод у 1982—1983 рр. (Сухобоков, Юренко 2019, с. 140—304).

Основні зусилля експедиції були зосереджені на дослідженнях городища в ур. Городок — дитинці літописного міста. Проведені на різних його ділянках розкопки показали, що пам'ятка має потужні культурні відклади, сформовані за довгий час її існування і, відповідно, складну стратиграфію з перевідкладеними нашаруваннями роменської культури, доби Давньої Русі, пізнього середньовіччя, нового і новітнього часу. Загальна досліджена площа становила близько 500 м^2 (рис. 6). В культурних нашаруваннях потужністю до 3—4 м, що найкраще збереглися у північно-західній і центральній частинах майданчика городища, були досліджені житла-напівземлянки роменського і давньоруського часу, житло-майстерня художника XII—XIII ст., наземні споруди пізніших часів і майстерня ливарника початку XVII ст. В ній виявлена унікальна знахідка — свинцева болванка масою 120 кг з 35 клеймами на поверхні (рис. 7; Сухобоков, Зоценко, Черняков 2005). Про високий для того часу економічний і культурний розвиток населення міста свідчать знайдені різноманітні предмети побуту і господарської діяльності, прикраси тощо (Сухобоков 1981, с. 3—16, 37—58).

Масштабні роботи проведено під час дослідження фортифікаційної системи городища. Аналіз стратиграфії оборонних укріплень та знахідок дозволив Олегу Васильовичу виділити чотири періоди в їх будівництві та обґрунтувати датування. Перші роменські укріплення з дворядного частоколу по периметру дитинця були зведені в IX ст.; наприкінці X ст. відбулася їх реконструкція, що проіснувала до середини XI ст.

Наступну перебудову укріплень було здійснено в середині — наприкінці XI ст. З останнім будівельним періодом, що датовано кінцем XII ст., пов'язані виявлені під час розкопок валу залишки дерев'яних зрубів, характерних для давньоруського часу (Сухобоков, Юренко 2019, с. 196—203). Етапи розбудови міста Олег Васильович розглядав і в контексті політичної історії Русі. На його думку, другий період спорудження укріплень на Городку співпадав у часі з будівництвом Великим київським князем Володимиром Святославичем фортець на кордонах своєї держави, а останній — з часом після невдалого походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у 1185 р. Тоді, за Іпатіївським літописом, хан Гза прийшов під Путивль і спалив його (Сухобоков 1990, с. 149). Трагічну сторінку часів Батиєвої навали 1239 р. в історії міста підтверджує досліджене у 1979 р. на Городку масове захоронення 23 тіл без ознак поховального обряду. Час цього поховання датовано речовими знахідками, зокрема, кам'яним натільним хрестиком на одному з похованих. Нині на цьому місці споруджено Пам'ятний знак захисникам Путивля, які загинули у 1239 р. під час оборони міста.

З подіями 1239 р. пов'язував шар згарища, що перекривав давньоруські відклади періоду будівництва, відкритої В. А. Богусевичем у 1959—1960 рр., мурованої церкви на Городку, і Б. О. Рибаков. Він продовжив її дослідження у 1965 р. і визначив час зведення церкви 30-ми роками XIII ст. (Рыбаков 1966, с. 154—156). На думку О. В. Сухобокова, цій кам'яній церкві. передувала дерев'яна, що згадується в літописному повідомленні про пограбування у 1146 р. княжого двору і церкви Святого Вознесіння в Путивлі. Як і його попередники він підтримував припущення про розташування їх саме на Городку, вважаючи дитинець імовірним місцем резиденції посадника новгород-сіверських князів, а згодом — двору Святослава Ольговича (Сухобоков 1990, с. 3, 149—150).

На підставі досліджень власних та своїх попередників, Олег Васильович довів, що Путивль виник задовго до першої літописної згадки про місто. Спочатку на території сучасного Путивля, в ур. Микільська Гірка, Городок, Коптєва Гора, Підмонастирська Слобода, на мисах крутого корінного берега Сейму виникла група поселень роменської культури, яку пов'язують зі східнослов'янським племінним союзом сіверян. В X ст. навколо єдиного центру в ур. Городок сформувалось ядро майбутнього міста. Проведені дослідження дозволили вченому простежити соціальну топографію давньоруського міста — його дитинець (Городок) і посад, що локалізується за укріпленнями Городка і Микільської Гірки та вузькою смугою тягнеться вздовж Сейму включно з поселенням Молокозавод. Це поселення виявив Д. Т. Березовець у 1947 р. (Березовець 1952, с. 243). На початок 1980-х рр. його територія була щільно забудована, на ній у 1982—1983 рр. виявлено культурні нашарування з матеріалами

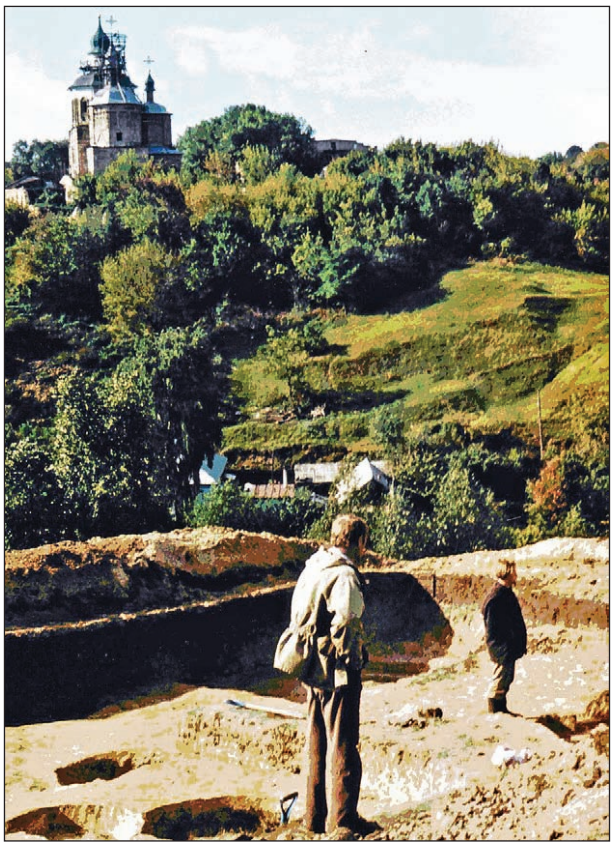

Рис. 8. Путивль, городище Коптєва Гора, О. В. Сухобоков на розкопі II, 1979 р.

роменсько-давньоруського і золотоординського часу (Сухобоков 1983, с. 4—5).

Городища в ур. Городок, Микільська Гірка, Коптєва Гора включені до складу Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі, створеного у 1987 р. У його фондах зберігається й велика колекція (понад 5 тис. одиниць) предметів матеріальної культури населення Путивля IX—XVIII ст., здобутих під час роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції. Антропологічні матеріали передані до відділу біоантропології ІА НАН України (Рудич 2019).

Історія Путивля завжди залишалася в полі наукових інтересів Олега Васильовича, останній польовий сезон вченого у 2006 р. був присвячений охоронним розкопкам на Городку. Продовженням розпочатих О. В. Сухобоковим досліджень території літописного міста стали невеликі за обсягом рятівні роботи на його посаді, проведені ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України (ОАСУ) у 2008 та 2010 рр. (Білинська 2011, с. 123).

Розглядаючи давньоруське місто як адміністративний, економічний і культурний центр, Олег Васильович надавав особливого значення дослідженню його економічної бази, а саме округи. Для всебічного, ґрунтовного вивчення історії давньоруського Путивля, окрім досліджень самого міста, проводились роботи на роменсько-давньоруських пам'ятках у його окрузі біля сіл Волинцеве, Латишівка, Ігорівка, Лухтівка (рис. 8).

У 1980—1981 рр. Волинцевський загін Лівобережної слов'яно-руської експедиції під керівництвом С. П. Юренко дослідив усю доступну на той час площу (1300 м²) ранньослов'янського селища в ур. Стан поблизу с. Волинцеве. Враховуючи попередні розкопки Д. Т. Березовця, на поселенні було досліджено 51 будівлю житлового, виробничого і господарського призначення, вдалося простежити планування поселення, домобудівництво, рівень розвитку господарства, а також духовну культуру його населення. Дотепер це єдина досліджена комплексна пам'ятка волинцевської культури. Здобуті експедицією матеріали сприяли уточненню деяких суперечливих питань хронології східнослов'янських старожитностей Лівобережжя України останньої третини I тис. н. е. і внесли суттєві уточнення та доповнення в уявлення про волинцевські пам'ятки. Вкупі з іншими матеріалами вони стали підставою виділення цих старожитностей в окрему археологічну культуру (Юренко 1983a; 1983b; 1985).

Ще одна пам'ятка, досліджена у 1981 р. поблизу с. Волинцеве — роменсько-давньоруське городище в ур. Курган. У 1948 р. тут проводив розкопки В. Й. Довженок (Довженок 1952, с. 251—270). Метою досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції було встановлення характеру самого городища та етапів його існування. Досліджено значну площу — 1200 м² на селищі та 200 м² на городищі, включно з лінією укріплень. З урахуванням попередніх результатів розкопок, здобуті матеріали дозволили О. В. Сухобокову інтерпретувати пам'ятку як роменсько-давньоруську, що існувала безперервно з IX по XIII ст. У житлово-господарському комплексі городища і селища простежується подальший розвиток сіверянських традицій домобудівництва у давньоруський час. У середині — другій половині XIII ст. городище, імовірно, припинило існування і ця територія використовувалася під цвинтар (Сухобоков 1990, с. 62—75).

Отже, дослідження пам'яток поблизу с. Волинцеве значно розширили базу даних про них, дозволили уточнити їх культурно-хронологічну характеристику. Вдалося простежити процес зміни археологічних культур у другій половині I — початку II тис., зумовлені як факторами внутрішнього розвитку сіверян, так і значними впливами зовнішніх чинників.

Оскільки у 1982 р. Путивль готувався до святкування 800-річчя «Слова о полку Ігоревім» і міська влада надала перевагу впорядкуванню території Городка, а не продовженню його дослідження — замість консервації і музеєфікації розкопів, на чому наполягав О. В. Сухобоков, їх просто засипали. Таким чином було втрачено унікальну можливість зберегти автентичні об'єкти давньої історії літописного міста. Тож експедиція сконцентрувала свої зусилля на дослідженні трьох городищ — Латишівки, Ігорівки, Лухтівки та проведенні розвідок в Путивльському Посейм'ї.

В 1,5 км від Путивля вгору за течією Сейму, на городищі в ур. Хутір Мартина біля с. Латишівка досліджена у 1982 р. площа становила понад 500 м². Крім напівземлянкових житл, виробничо-господарської споруди і ям, типових для сіверян, було виявлено цікавий керамічний комплекс, де переважав ліпний роменський посуд. Його частина демонструє наслідування роменськими майстрами кружальної волинцевської кераміки і слугує маркером раннього етапу життя на городищі. Верхню хронологічну межу презентує посуд ранньогончарної технології, що поєднує властиві давньоруському гончарству форми з характерним для роменського посуду складом глиняного тіста (Сухобоков, Юренко 2019, с. 97—102).

Протягом 1982—1983 рр. велися розкопки городища і селища XI—XIII ст. поблизу с. Ігорівка, відкритих Лівобережною слов'яно-руською експедицією у 1981 р. На городищі досліджено близько 200 м² площі, залишки наземних будівель і споруди з підклітом. Унікальні знахідки — писало, уламки скляних браслетів, циліндричного замка, предмети озброєння і спорядження — вказували на статус пам'ятки як непересічного поселення (Сухобоков 1990, с. 94—100). На думку дослідників, городище біля с. Ігорівка, розташоване в 14 км від Путивля, може бути інтерпретоване як феодальна садиба, а можливо, і заміська резиденція путивльських удільних князів. На вірогідність цього вказує також і легенда, що побутує серед місцевого населення та пов'язує пам'ятку з ім'ям новгород-сіверського князя Ігоря Святославича — героя «Слова о полку Ігоревім». Дослідження показали, що життя на городищі припинилося наприкінці XII — у першій половині XIII ст., а на селищі тривало і в другій половині XIII—XIV ст. У XVI—XVIII ст. тут існувало пізньосередньовічне село. Документальним підтвердженням цього є кресленик Путивля і його околиць XVII ст., де позначено «Вигорово городище» поблизу села Вигорівка (Сухобоков 1990, с. 101; Сухобоков, Юренко 2019, с. 88—96).

У 1982 р. розвідкою було виявлено і проведено попередні обстеження на комплексі пам'яток IX—XIII ст. поблизу с. Лухтівка (Дич), в 9 км від Путивля. Наступного, 1983 р. року розпочались його розкопки (рис. 9). Загальна досліджена площа на комплексі становила 1400 м² (Сухобоков 1990, с. 85—93). Романтика щоденних переправ через Сейм човном і вплав, трикілометрові переходи заплавою із заливними луками, де численними острівками біліли десятки зграйок гусей, випущених мешканцями навколишніх сіл на літній випас, та «штурм» крутого 26-метрового берегового плато, на краю якого розташоване городище, залишили не лише яскраві спогади, а дали й вагомі наукові результати. Два періоди існування городища — роменський (IX—X ст.) та давньоруський (XI — середина XIII ст.) — представляють виявлені на ньому оборонні споруди із залишками дерев'яних конструкцій. Унікаль-

Рис. 9. О. В. Сухобоков на городищі біля с. Лухтівка, 2005 р.

ною знахідкою став скарб, у складі якого були два скроневих кільця та п'ять дирхемів — саманидських монет різних років X ст., часів правління халіфів Муктадіда і Муктадіра (Сухобоков 1990, с. 91). Скарб, пов'язаний з Хозарським шляхом, що у той час пролягав з Сіверського Дінця до головної давньоруської артерії — шляху «із варяг в греки» через Посейм'я. Він був важливою ланкою надходження монетного срібла Халіфату в Середнє Подніпров'я. Нині Лухтівський скарб (рис. 10) зберігається в Державному історико-культурному заповіднику у м. Путивль. На другому етапі існування городища під його захистом сформувалося селище, на якому досліджені житлові споруди і господарські ями складали єдині господарські комплекси — садиби давньоруського часу.

Дослідження пам'яток біля Ігорівки і Лухтівки стали доленосними і для авторки цих рядків, яка студенткою другого курсу кафедри археології та музеєзнавства КНУ вперше потрапила на Сумщину і до Лівобережної слов'яноруської експедиції, у складі якої з 1983 р. працювала зі своєю науковою керівницею О. В. Іченською (Пархоменко). Тоді відбулися і перші знайомства з Олегом Васильовичем, Світланою Павлівною, зі згуртованим колективом експедиції і сумчанами — співробітницею Сумського краєзнавчого музею Валентиною Парнею (трагічно загинула у 1985 р.), керівником археологічного гуртка Ганною Радько (Гідорою), журналістом, краєзнавцем і дослідником «Слова о полку Ігоревім» Віктором Звагельським. Мальовнича природа Сумщини, тепла дружня атмосфера, турбота й опіка наставників залишили не лише незабутні враження, а і подарували надійних вірних друзів на все життя. Експедиція також стала школою польового професійного досвіду — розчистка поховань і об'єктів на розкопі та креслення планів під пильним оком Начальника (так називала Олега Васильовича Оксана Вадимівна), навики малювання кераміки та її реставрації від нього,

Рис. 10. Монети і прикраси з Лухтівського скарбу, розкопки О. В. Сухобокова 1983 р. (М — 1 : 1)

камеральна обробка матеріалів і організація експедиційного побуту від Світлани Павлівни. Всі ці вміння стали фундаментом для професійного росту та досвіду і як фахового археолога і постійної учасниці Лівобережної слов'яно-руської експедиції, завідувачки науково-дослідним сектором археології СОКМ та наукового співробітника ОАСУ.

У 1981—1982 рр. на прохання Сумської обласної організації УТОПІК розвідзагоном археологічної секції Палацу піонерів і школярів м. Суми під керівництвом Г. В. Радько, що працював у складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції, були проведені розвідки з обстеження стану збереженості відомих пам'яток в басейні р. Псел біля сіл Велика Рибиця, Битиця, Зелений Гай, Токарі, Шпилівка і Ворожба та на території м. Суми (Радько 1982), куди О. В. Сухобоков мав намір спрямувати дослідження у наступні роки.

Також у 1982 р. співробітником експедиції О. Б. Авагяном було обстежено територію Софроніївського монастирського комплексу біля с. Нова Слобода і складено план печер і підземних ходів монастиря, найдавніші з яких датовані XIII ст. (Сухобоков 1983, с. 35).

Крім цього, за дорученням дирекції Інституту археології на території п'яти районів Сумської обл. (від кордону з РФ до межі з Полтавською) здійснено розвідку з метою обстеження і виявлення пам'яток археології по трасі газопроводу Уренгой—Ужгород. Було обстежено 16 відомих пам'яток — переважно курганів, виявлено 12 нових і встановлено їх стан збереженості та визначено типи руйнувань (Сухобоков 1983, с. 36—43).

Отже, археологічні дослідження 1979—1983 рр., проведені Лівобережною слов'яно-руською експедицією у Посейм'ї, дозволили О. В. Сухобокову простежити ранню історію Путивля і обґрунтувати дату виникнення міста. На момент першої літописної згадки він вже був значним міським, торгово-ремісничим центром Посейм'я з добре розвиненою територіальною інфраструктурою. Розкопки сіверянсько-давньоруських пам'яток (Волинцеве, Латишівка, Ігорівка, Лухтівка) та обстеження низки городищ і селищ поблизу сіл Чаплищі, Харівка (ур. Трифон, Упуд), Волокитине і Нова Слобода в окрузі Путивля — одного із стратегічних, економічних і культурних центрів Новгород-Сіверського князівства — стали вагомим внеском у вивчення проблеми сільськогосподарської округи давньоруських міст, зокрема у Посейм'ї (Сухобоков 1983, с. 32—35). Здобуті археологічні джерела стали головними для обґрунтування часу заснування літописного міста — у 1989 р. урочисто відзначено 1000-літній ювілей Путивля. Тоді ж за значний внесок у дослідження давньої історії міста і його округи Олег Васильович Сухобоков був удостоєний звання «Почесний громадянин м. Путивль».

Після завершення робіт на Путивльщині дослідження Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом О. В. Сухобокова перемістилися на південь Сумської області, в басейни Псла, Ворскли, Сули. Зокрема, вже у серпні 1983 р. роботи велися на Пслі, на комплексі пам'яток біля с. Зелений Гай: двох городищах, поселенні, курганному і ґрунтовому могильниках. Пам'ятку відкрито і розпочато її дослідження у 1929 р. М. О. Макаренком. Увагу дослідників вона привертала перш за все величезним (до 2 тис.) курганним могильником. Зусиллями експедиції О. В. Сухобокова було обстежено складної конфігурації вкриті лісом миси і, крім вже відомого Великого городища в ур. Крейдище, на той час зруйнованого, виявлено ще одне — назване Малим. На майданчику Великого городища було зафіксовано практично повне знищення культурного шару. Зачистка бульдозерного розрізу зруйнованого напільного валу городища дозволила встановити, що спорудження лінії укріплень у другій половині — кінці XI ст., вірогідно, відбулося шляхом реконструкції невисокого валу роменського часу. Шурфування на всій площі Малого городища виявило культурний шар з ліпною роменською і переважаючою кількісно кружальною давньоруською керамікою XI—XIII ст. У розрізі валу, що по периметру оточує городище, простежено дерев'яні конструкції в його підошві (Сухобоков, Моця 1983, с. 84—86).

На розташованому за укріпленнями городищ селищі було досліджено напівземлянки та господарські ями з роменською ліпною і кружальною давньоруською керамікою XI—XII ст. Їх перекривав горизонт з похованнями християнського давньоруського некрополя другої половини XII — першої половини XIII ст. (Сухобоков, Моця 1983, с. 10—12). Одночасно курганним загоном під керівництвом О. П. Моці і П. М. Покаса проводились роботи на одному з найбільших у Східній Європі курганному могильнику (Сухобоков, Моця 1987, с. 88—92). На ньому досліджено 15 курганних насипів від рубежу X—XI до XII ст., обстежено 11 курганних груп, знято окомірний план могильника. Дослідниками Зеленогайський комплекс розглядається як один з перевалочних пунктів на сухопутному торговельному трансєвропейському шляху з Волзької Булгарії до Києва, розквіт якого припадає на XI—XII ст. (Сухобоков, Моця 1987, с. 93). Матеріали досліджень зберігаються у фондах СОКМ.

Із середини 1980-х і на початку 1990-х рр. стаціонарні дослідження Лівобережної слов'яно-руської експедиції на чолі з О. В. Сухобоковим зосереджувалися на двох базових пам'ятках — городищі волинцевської культури біля с. Битиця (басейн Псла) та роменсько-давньоруському комплексі біля с. Ницаха (басейн Ворскли).

Задум про розкопки городища біля Битиці у Олега Васильовича визрів задовго до їх початку у 1985 р. Городища Битиця I волинцевської культури та Битиця II роменської культури обстежувалися у 1971, 1982, 1984 рр. учасниками експедиції під час розвідок (Кучера, Сухобо-

Рис. 11. Городище Битиця I, 1986 р.: 1 — П. С. Пеняк і С. П. Юренко; 2 — І. А. Ремех зі знахідками

ков 1971а, с. 19—21; Радько 1982, с. 43—48), а знахідка у 1984 р. на городищі Битиця I скарбу знарядь праці й прикрас (Сухобоков, Вознесенская; Приймак 1989) прискорила початок запланованих стаціонарних досліджень.

Городище Битиця I стало відомим науковій спільноті після відвідин його курським археологом-аматором К. П. Сосновським у 1910 р. В листі до О. А. Спицина він дав опис городища і зібраних на ньому речей. У 1948 р. городище обстежив, а у 1953 р. провів перші розвідувальні розкопки І. І. Ляпушкін (Ляпушкін 1952, с. 304; Ляпушкин 1959, с. 65—77). Їх результати стали поштовхом до тривалої дискусії серед дослідників щодо культурно-хронологічної характеристики цієї унікальної пам'ятки. Фортифікаційні укріплення, представлені складною системою комбінації ліній ровів і валів та ескарпів, вирізняють її серед інших ранньослов'янських неукріплених поселень. Саме на їх ґрунтовне дослідження спрямував зусилля експедиції О. В. Сухобоков. Його увагу привернуло технічне і функціональне поєднання різних типів оборонних споруд та послідовність у розташуванні елементів укріплень. Вони споруджені з врахуванням природних умов і особливостей розташування на мису високого корінного берега Псла. П'ять розрізів оборонної лінії, здійснені у 1985—1989 рр. у різних частинах городища, дозволили вченому простежити динаміку розвитку складної оборонної системи волинцевського городища, що перетворювала це поселення у добре укріплену фортецю. Головна увага в системі оборони приділялась рову, а вал виступав додатковим засобом захисту. Фортифікаційна система супроводжувалась вдалим застосуванням ескарпів для посилення стрімкості та більшої неприступності ділянок з похилими схилами. Перші укріплення, вірогідно, збудовано в ранньому залізному віці. У волинцевський час їх було реконструйовано, удосконалено і посилено ескарпуванням схилів та поглибленням ровів, на що вказує подібність із системою укріплень, досліджуваного у 1985 р., городища Битиця II — обидві пам'ятки мають хронологічно близькі, але різнокультурні відкладення (Сухобоков 1992, с. 125—133).

Серед ранньослов'янських старожитностей Битиця I виділяється не лише наявністю оборонних укріплень, а й характером та безпрецедентною кількістю отриманих матеріалів. За весь період досліджень Лівобережної слов'яноруської експедиції (1984—1991, 1993 рр.), у складних умовах проведення робіт серед густого лісу з підліском розкопано близько 6 тис. м^2 (рис. 11: 1). На городищі виявлено і досліджено понад 60 житлових споруд, кілька поховань, десятки господарських і виробничих будівель. Під час розкопок отримано велику кількість різноманітних матеріалів, що презентують життя, заняття і побут мешканців городища. Кількість знахідок та їх асортимент не мають аналогій серед ранньослов'янських пам'яток. Зокрема, це — предмети озброєння і спорядження воїна-вершника та його коня, землеробські знаряддя, ремісничий інвентар, прикраси, побутові та речі для занять різними промислами (Сухобоков, Юренко 1993, с. 8). Серед них такі унікальні і рідкісні як шабля, казани, кістень, булава, комплекти з вудил і стремен, наральники й чересла, сокири, плішні й ості (рис. 11: 2).

Як і в будь-якій експедиції, бувало, виявлення цінних знахідок, супроводжували цікаві обставини, що ставали яскравим спогадом про польовий сезон. Одну з таких історій про унікальну знахідку на Битицькому городищі, виявлену в 1986 р., розповіла авторці цієї статті заступниця керівника експедиції С. П. Юренко. Під час робіт на розкопі під її керівництвом студентки-сумчанки Інна Тищенко та Світлана Никонова наштовхнулися на округлу поверхню залізного предмета значних розмірів. Перше, що спало на

Рис. 12. Битиця I: 1 — Л. І. Білинська, О. В. Сухобоков та студенти-практиканти оглядають знахідки з розкопок 1988 р.; 2 — прикраси з городища

думку — боєприпас, адже за часів Другої світової війни тут пролягала лінія оборони (на території городища і нині є залишки окопів). Турбуючись про безпеку студентів, Світлана Павлівна відвела їх подалі від знахідки. Водночас залишати невідомий і потенційно небезпечний предмет теж не годилося. Тож довелося разом зі співробітником експедиції І. А. Ремехом взятися за розчищення знахідки. На щастя, вона виявилася унікальною — два металеві казани, в яких лежали серпи, гачки для риболовлі, пряслице, а поряд — ще й дві сокири. Ці знахідки представлені в експозиції Сумського обласного краєзнавчого музею, а у його фондах зберігається вся колекція з Битиці (рис. 12).

У різнокультурних проявах традицій домобудівництва (напівземлянки з печами та юртоподібні з вогнищем), поховального обряду (тілопокладення та кремація в горщику), керамічного виробництва (кружальна і ліпна кераміка) та інвентарі простежується різне за етнічним походженням населення, що мешкало на городищі. Доречно зазначити, що іноетнічні групи населення були не відокремлені одна від одної, а мешкали спільно на одній ділянці городища (зокрема, в межах одного розкопу). Виявлені під час проведених у 1990 р. досліджень магнітно- та електро-резонансні аномалії, особливості їх розташування на знятому плані, дозволяють говорити про наявність ще понад 100 споруд. Це відкриває можливість палеодемографічного аналізу Битицького городища, де на думку О. В. Сухобокова, могло перебувати до 600 мешканців (Сухобоков 1998; 1999). Виразні риси Битицького городища вказують на його особливе місце як базового пункту хозарської експансії на слов'янські землі.

За кількасот метрів південніше Битиці I розташоване роменське городище Битиця II, на якому проводились невеликі за обсягом (220 м^2) розкопки. Воно займає центральну частину видовженого мису і має нетипову для роменських пам'яток округлу форму. Оборонна система городища, що також складається з комбінації валів, ровів та ескарпів, відзначається максимальним пристосуванням рельєфу мису для зведення ефективних оборонних укріплень. У розрізі насипу валу були простежені залишки дерев'яної стіни з двох рядів стовпів та паралельно розташованих обгорілих колод, що є типовим для роменських пам'яток (Сухобоков 1992, с. 133—134). Аналізуючи керамічний комплекс сіверянського населення городища, О. В. Сухобоков виокремив серед типового роменського як за формами, так і орнаментацією, посуд перехідної технології, що дало підстави датувати пам'ятку IX — першою половиною X ст. (Сухобоков 1992, с. 125).

Через відсутність фінансування польові дослідження Битицьких городищ у 1993 р. були припинені, проте Олег Васильович не полишав пошуку можливостей їх продовження. Він сподівався провести розкопки із врахуванням результатів магнітно- та електро-резонансних аномалій на малодосліджених ділянках городища Битиця I, продовжити дослідження на городищі Битиця II. На жаль, ці плани не вдалося здійснити, так само як і комплексне монографічне дослідження про Битицьке городище, над підготовкою якого він працював у останні роки життя.

У 1986—1988 рр. Лівобережна слов'яно-руська експедиція також поновила дослідження роменсько-давньоруського комплексу пам'яток біля с. Ницаха (рис. 13: 1, 2). Його дослідження О. В. Сухобоков розпочав ще у 1973—1974 рр. рятівними роботами на городищі Малий Балкан. Цей комплекс вчений розглядав як поселення міського типу давньоруської доби. Підставою стали результати аналізу знахідок, топографічні особливості і характер розташування двох городищ, значних розмірів селища та курганного могильника.

Роботи проводилися на всіх складових роменсько-давньоруського комплексу: городищах, посаді, селищі та рятівні розкопки на ґрунтово-

Рис. 13. Комплекс пам'яток біля с. Ницаха: 1 — сучасний вигляд; 2 — Л. І. Білинська і О. В. Сухобоков у польовому таборі, 1986 р.; 3 — розріз валу городища Малий Балкан, 1986 р.

му могильнику. Цікавий підйомний матеріал було зібрано на площі колишнього зруйнованого курганного некрополя, який на початок XX ст. нараховував понад 200 насипів. Загальна досліджена площа пам'ятки становила понад 1500 м^2. Здійснені розрізи валів (напільного і по периметру майданчика) та рову городища Малий Балкан (рис. 13: 3) дозволили простежити кілька будівельних періодів, час і технічно-конструктивні особливості їх спорудження. Були виявлені сліди і залишки дерев'яних конструкцій першопочаткових укріплень напільного валу. Під час реконструкцій пізніших будівельних періодів зафіксовані підсипки валу, укріплення з внутрішнього боку панцирем з вапнякового каміння, зведення на його верху оборонних стін із вкопаних в два ряди чи горизонтально укладених колод, спорудження клітей. Так само, в кілька будівельних періодів проводились роботи по спорудженню і зміцненню рову перед напільним валом. Стратиграфічний аналіз розрізу рову показав наявність горизонтальних майданчиків з дерев'яними конструкціями при його спорудженні та поглиблення і застосування стовпів-надовбів під час реконструкції. Кілька будівельних періодів простежено і при стратиграфічному аналізі розрізу валу, збудованого по периметру городища. При його спорудженні застосовані ті ж технічні прийоми, що і для напільного валу: підсипки, стіни з колод або частокіл на ньому, зміцнення насипу щебнем чи великим камінням з вапняку (Сухобоков 1992, с. 154—161).

Також розкопки проводилися на майданчику городища Великий Балкан, посаді та селищі, де виявлені напівземлянкові житла з глинобитними печами, наземні господарські споруди каркасно-стовпової конструкції і ями з матеріалами роменського та давньоруського часу (Сухобоков 1992, с. 161—163). Багатий матеріал, здобутий під час досліджень, дозволяє відтворити картину життя, побуту і занять мешканців цього поселення. Так, на посаді і селищі виявлено близько десятка господарських ям зі спеціально випаленими стінками для зберігання збіжжя, а в одній із напівземлянкових споруд — дві пари жорен у конструктивному робочому порядку, що дало підстави вбачати в ній млин X—XIII ст. Також на селищі досліджено гончарний комплекс, який складався з двох горнів і підсобних приміщень, та колекцію керамічного посуду (Белінська, Приймак, Сухобоков 1993).

Крім посуду, велику категорію знахідок на комплексі складають залізні вироби — знаряд-

Рис. 14. Унікальні знахідки з Ницахи: 1 — писало і пряслице з пірофілітового сланцю з написом «СЛАВНО», експозиція СОКМ; 2 — християнський амулет-змійовик, 1986 р.

дя праці (наральники, серпи, коси, сокири, долота, медорізка), побутові речі (ножі, кресала, ключі, скоби, дужки відер), предмети озброєння і спорядження. Результати металографічного дослідження колекції ковальських виробів з понад 26 назв, проведеного В. Д. Гопаком, вказали на відсутність якісних змін у розвитку ковальського ремесла, властивих для південноруських міст під час його переходу до товарного. На думку О. В. Сухобокова, віддаленість від великих давньоруських ремісничих центрів сприяла розвитку тут різновиду сільського ковальського ремесла на основі місцевих технологічних традицій попереднього (роменського) періоду, а нечисленні зварні вироби з Ницахського комплексу були продукцією, що потрапляла сюди в результаті обміну чи як товар (Сухобоков 1995).

Серед виявлених в Ницахі унікальних знахідок слід згадати залізне інкрустоване бронзою вістря для писання, пірофілітове пряслице з написом «СЛАВНО» (рис. 14: 1), керамічні дитячі іграшки — коник з посаду та полив'яна писанка, натільний хрестик з жовтою емаллю та християнський амулет «змійовик» (рис. 14: 2) з території курганного могильника.

Наявність житлових, господарських і виробничих об'єктів X—XI і XII—XIII ст. та відсутність стерильних прошарків між роменським і давньоруським горизонтами культурного шару дозволили автору розкопок дійти висновку про безперервність (або неістотні перерви) існування поселення у додержавний і давньоруський час (Сухобоков 1995, с. 56). На думку О. В. Сухобокова, обидва городища і невелику ділянку плато між ними було освоєно в роменський час, а за давньоруської доби на ділянці плато, що прилягала до городищ, сформувався посад. Серед літописних міст, згаданих у тогочасних писемних джерелах, на жаль, відсутні такі, які можна ототожнити з цим поселенням міського типу, значно віддаленим від державних кордонів Русі. Проте у «Списку міст далеких і близьких» XIV ст. та оброчній книзі Путивльського повіту 1628—1629 рр. згадуються Ничан і Ницанська волость у поріччі Ворскли, Боромлі, Ворсклиці та її допливів Дернової й Пожні, які на думку дослідників, імовірно, слід пов'язувати з цією пам'яткою (Русина 1998, с. 133). Колекція з досліджень Ницахського комплексу зберігається у фондах СОКМ та представлена у його експозиції.

Олегу Васильовичу тричі довелося встановлювати час заснування давньоруських літописних міст — Лубен (Сухобоков, 1983, с. 44—54), Путивля, Ромен. На початку складних 1990-х рр. Лівобережна слов'яно-руська експедиція на Сумщині розпочала дослідження літописного міста Ромен. Неодноразові обстеження сучасного м. Ромни і виявлення культурних нашарувань X—XIII ст. в його центральній частині дозволили дослідникам (В. Г. Ляскоронський, М. О. Макаренко, Ф. Б. Копилов, І. І. Ляпушкін, О. В. Сухобоков, Ю. Ю. Моргунов) локалізувати територію давньоруського міста. У 1992 р. з ініціативи міської влади, у зв'язку з 900-літтям першої писемної згадки літописного міста, в центральній частині (Соборний майдан) м. Ромни О. В. Сухобоковим були проведені невеликі за площею розкопки і шурфування з метою встановлення часу його заснування. Стратиграфічні спостереження показали, що ця територія була заселена ще до кінця X ст. Тут існувало роменське городище, збудоване сіверянами до входження їх до складу Київської Русі. Появу давньоруського міста Ромен з «Повчання Володимира Мономаха», що дійшло до нас у складі Лаврентіївського літопису, О. В. Сухобоков пов'язував з містобудівною діяльністю київського князя Володимира Святославича — на площі понад 16 тис. м^2 виявлені роменські та давньоруські матеріали. Цю думку вченого підтвердили й розпочаті у 1999 р. дослідження городища Монастирище, на якому проводив розкопки М. О. Макаренко у 1901, 1906 та 1924 рр. Вивчення матеріалів розкопок М. О. Макаренка, дослідження оборонних споруд і сучасні контрольні розкопки на майданчику городища дозволили простежити появу тут неукріпленого сіверянського поселення на рубежі IX—X ст. (Сухобоков, Комар, Белінська 1999, с. 33). Поселення, на переконання О. В. Сухобокова, було засноване тією частиною сіверян, яку 884—885 рр. князь Олег підпорядкував Києву, тоді як інші залишалися під владою Хозарського каганату. Це спричинило мікроміграції населення в межах сіверянської території і появу невеликих руських залог в середовищі західних сіверян. Як показала стратиграфія розрізу валу, перетво-

рення Монастирища в укріплене городище сталося у давньоруський час, не раніше кінця X ст., ймовірно, одночасно з будівництвом фортеці на горі, де вже існувала давньоруська залога. До кінця першої половини XI ст., мешканці городища Монастирища переселилися у більш зручні для життя умови — на гору, до заснованого у X — на початку XI ст. носіями роменської культури давньоруського «граду» Ромен — однієї з ключових фортець Посульської оборонної лінії, що захищала південно-східні кордони Київської Русі (Сухобоков 2004, с. 80—81; Сухобоков, Комар 2004).

Також, у 1999 р. в складі експедиції працював очолюваний Ю. В. Кухарчуком Палеолітичний загін, який проводив дослідження наразі найдавнішої на Сумщині стоянки кам'яної доби Муховець II, розташованої в однойменному яру, що перетинає сучасне м. Ромни. Тоді ж спільно з Ю. В. Болтриком у Посуллі було обстежено і передано до пам'яткоохоронних органів інформацію й акти про пошкоджені грабіжниками кургани скіфського часу.

Саме під час досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції у 1990-х рр. в Ромнах зав'язалися конструктивні і дружні стосунки вченого зі співробітниками Роменського краєзнавчого музею та його директором В. В. Панченком. У фонди музею були передані матеріали досліджень території міста, а Олег Васильович у 2001 р. взяв участь у святкуванні 1100-літнього ювілею Ромен як один з авторів обґрунтування дати заснування міста. Від роменської громади за значний внесок у відродження історичної пам'яті міста дослідника — «гідного продовжувача справи відомого українського археолога, нашого земляка Миколи Омеляновича Макаренка, який відкрив всесвітньовідому Роменську культуру», відзначено шаною і подякою. Пам'ятку національного значення городище Монастирище (рис. 15) було включено до створеного у 2007 р. Державного історико-культурного заповідника «Посулля».

Підсумком багаторічних досліджень О. В. Сухобокова на Лівобережжі стали монографія «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)» (Сухобоков 1992) та успішно захищена ним у 1993 р. докторська дисертація «Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.» (Сухобоков 1993). В них Олег Васильович подав розроблену ним оригінальну концепцію історичного процесу у Дніпро-Донському межиріччі — етнокультурно неоднорідному маргінальному регіоні Київської Русі. У ній інтегровано величезний масив матеріалів з польових досліджень вченого, детально відтворено етнокультурні процеси і розвиток слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I — початку II тис. н. е.

Багато зусиль О. В. Сухобоков докладав для збереження історико-культурної спадщини України, розвитку пам'яткоохоронної та музейної справи, популяризації пам'яток історії та археології. В середині 1980-х рр., водночас з проведенням планових досліджень, Лівобережна слов'яно-руська експедиція активно долучилася до роботи над підготовкою Зводу пам'яток історії та культури України. Так, найдовший польовий сезон 1986 р. тривав до 30 жовтня — після закінчення розкопок у Ницахі, експедиція зосередилася на розвідках і обстеженні пам'яток Сумської обл. З 1987 р. до роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції приєднався створений у 1986 р. науково-дослідний сектор археології Сумського обласного краєзнавчого музею. Його співробітники В. В. Приймак, Л. І. Білинська, Н. О. Милованова працювали як у складі експедиції, так і очолювали окремі загони, що проводили самостійні розвідки і охоронні археологічні дослідження на низці пам'яток на території області.

Рис. 15. Загальний вигляд городища Монастирище в м. Ромни, 1999 р.

Від Інституту археології Олег Васильович був призначений науковим консультантом з підготовки археологічних розділів Зводу пам'яток історії і культури України в Сумській та Полтавській областях. Насамперед, його занепокоєння викликала кількість взятих на облік пам'яток Сумської області, яка була в рази меншою від виявлених і відомих, а також стан їх збереженості. У поданому до Інституту археології на рецензування Словнику пам'яток археології Сумської обл. їх було лише 230. Завдяки рекомендаціям О. В. Сухобокова та скоординованим діям з обласною робочою групою по підготовці Зводу, яку очолював Г. С. Долгін, робота активізувалася. Зокрема, за рахунок обласного фінансування у 1988—1992 рр. були проведені масштабні розвідки у басейнах Ворскли, Псла, Сули і Сейму для обстеження відомих і виявлення нових пам'яток. До робіт, крім співробітників сектору археології музею, були залучені співробітники Інституту археології, археологи суміжних областей, які досліджували різночасові пам'ятки краю, краєзнавці. У складі Лівобережної слов'яно-руської експедиції працювали Ранньослов'янський загін Інституту археології

Рис. 16. Зустріч О. В. Сухобокова зі співробітниками Сумського обласного краєзнавчого музею в польовому таборі експедиції поблизу с. Битиця

(1988—1989) та три загони Сумського обласного краєзнавчого музею. Участь у роботі експедиції фахових археологів С. П. Юренко, Р. В. Терпиловського, Г. М. Некрасової, П. М. Покаса сприяла покращенню методики робіт, отриманню найповнішої інформації під час проведення досліджень, забезпечувала високий науковий рівень, а для співробітників сектору археології музею — ще й набуття професійного досвіду. Результатом такої роботи став новий Словник, що вже містив понад 600 пам'яток, та науково-довідкові статті про них. Актуальні питання з підготовки Зводу обговорювалися і на обласній науково-практичній конференції «Проблеми археології Сумщини», що з ініціативи Сумського обласного краєзнавчого музею у 1989 р. відбулася у Сумах. В ній взяло участь широке коло археологів, науковців. Багато з них були залучені до написання статей Зводу на окремі пам'ятки як безпосередні їх дослідники: В. І. Неприна, А. О. Моруженко, Ю. Ю. Моргунов, А. М. Обломський, С. І. Берестнєв, П. А. Гавриш. Сам Олег Васильович підготував розділ Вступної статті про пам'ятки археології Сумської області, понад 30 науково-довідкових статей на досліджені ним пам'ятки, був співавтором розробки методичних рекомендацій для написання статей Зводу. Ці ж матеріали стали базою для створення першого найповнішого Реєстру пам'яток археології Сумської області, взятих на державний облік в категорії пам'яток місцевого значення Розпорядженням Представника Президента від 19.07.1994 р. № 227. Згодом 17 із них набули статусу пам'яток національного значення. Роботи експедиції над підготовкою Зводу пам'яток історії та культури значно розширили масштаби археологічної карти області, яка відображає певні етапи історичного розвитку на території краю з найдавніших часів до XVIII ст.

За майже 40 років польових археологічних робіт на території Сумщини у Олега Васильовича встановилися тісні зв'язки з музеями області, дружні стосунки з директорами і співробітниками багатьох з них (рис. 16). Він завжди відгукувався на запрошення до співпраці, надавав консультації у формуванні археологічних колекцій, створенні експозицій і виставок. Так, навесні 2000 р. за підтримки Кролевецької міської ради Олег Васильович разом із директором місцевого краєзнавчого музею А. В. Карасем, який ще студентом у кінці 1980-х рр. працював у його експедиції в Ницахі, провів розвідку на території міста і в його околицях. Влітку у визначених ним пунктах спільна експедиція СОКМ і СумДУ здійснила археологічні дослідження, результатом яких стали три нововиявлені пам'ятки Подолово (2) і Козин. Також у 2005 р. на запрошення місцевої влади та директора Буринського краєзнавчого музею М. М. Кононенка О. В. Сухобоков і В. М. Зоценко оглянули роменсько-давньоруські пам'ятки Буринщини, провели атрибуцію археологічної колекції музею.

Унаслідок археологічних досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції на Сумщині значно поповнилися фонди Путивльського, Роменського та Сумського музеїв. Зокрема, нині у Сумському обласному краєзнавчому музеї археологічні колекції з досліджень Лівобережної слов'яно-руської експедиції, очолюваної О. В. Сухобоковим, представлені тисячами одиниць (близько 10 тис. лише з Битиці й Ницахи). Сотні предметів з них експонуються в постійних експозиціях, на тематичних виставках, що відображають сучасні уявлення про історичний розвиток краю з найдавніших часів до пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

Здобутки Лівобережної слов'яно-руської експедиції також стали цінною базою для наступних досліджень, наукових відкриттів, дискусій, неодноразово обговорювалися на наукових конференціях, семінарах. Такі конференції з приуроченими до них тематичними виставками проводились у Путивлі, Зеленому Гаю, Ромнах. Як згадував Олег Васильович, організація першої з них — виставка археологічних знахідок з розкопок на стародавніх пам'ятках, що досліджувалися на території Путивля у 1979—1981 рр., —забрала багато часу та зусиль. Вона була приурочена до ювілейних урочистостей, а також до з'їзду вчителів-істориків Сумської області. Розгорнута у будівлі Путивльської філії Сумського краєзнавчого музею експозиція виставки викликала велику зацікавленість та отримала схвальні відгуки у місцевій та обласній пресі (Сухобоков 1983, с. 5).

Традиційними стали історико-краєзнавчі конференції та тематичні, присвячені «Слову о полку Ігоревім», на яких особливе місце відводилось археологічним дослідженням на теренах краю. На одній з них у 2000 р. Олег Васильович отримав Диплом і Почесну відзнаку «Золота Ярославна» за особистий внесок у вивчення пам'яток Путивльщини (рис. 17).

Багато років О. В. Сухобоков був членом редколегії журналу «Сумська старовина» — фахового видання зі спеціальності «Історичні науки»,

Рис. 17. Путивль і Путивльщина: 1 — О. В. Сухобоков проводить для освітян Путивльщини екскурсію на городищі Ігорівка, 1984 р.; 2 — О. В. Сухобоков (третій зліва) серед дипломантів почесної відзнаки «Золота Ярославна», Путивль, 2000 р.

що з 1996 р. видається Сумським державним університетом. Його головний редактор В. Б. Звагельський — філолог, краєзнавець, дослідник «Слова о полку Ігоревім» після знайомства з Олегом Васильовичем у 1983 р. захопився археологією краю, брав участь у розкопках міст Сумщини — Глухова, Конотопа, Кролевця, Шостки, був організатором низки наукових конференцій. Знайомству з Олегом Васильовичем він присвятив яскравий есей «Зустріч з Археологом», в якому талановито відобразив багатогранність особистості вченого — «скептично-усміхнений ерудит, блискучий оповідач, вдумливий дослідник» (Звагельський 2008, с. 340).

Роботи експедиції регулярно висвітлювалися у місцевій, обласній та республіканській пресі, на телебаченні. Завжди відкритий до спілкування Олег Васильович охоче зустрічався з журналістами, чимало газетних публікацій вийшло й з-під його пера.

Загалом дослідження, проведені Лівобережною слов'яно-руською експедицією, стали важливим етапом історико-археологічного вивчення північно-східного регіону Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, а саме території сучасної Сумської області. У складі експедиції в різний час працювали співробітники Інституту археології С. П. Юренко, О. В. Іченська (Пархоменко), П. В. Пеняк, І. А. Ремех, О. П. Моця, П. М. Покас, Р. В. Терпиловський, Г. М. Некрасова, А. Л. Казаков, співробітники Сумського обласного краєзнавчого музею В. А. Парня, В. В. Приймак та В. М. Приймак, Н. О. Милованова і авторка цих рядків. У вирішенні різноманітних організаційних питань активну допомогу надавали директори Сумського обласного краєзнавчого музею Г. С. Долгін і В. С. Терентьєв та їх заступник І. М. Скворцов. Добре налагоджені тісні зв'язки з Полтавським і Сумським педінститутами забезпечували участь в експедиції студентів-практикантів і їх викладачів Ю. О. Нікітіна та О. І. Семененка. Дружний колектив, високий науковий рівень, чіткий та конструктивний режим робіт, добре налагодже-

ний побут сприяли інтенсивній і результативній роботі експедиції.

Потужний інтелект, природна харизма, іронічність, відкритість, демократичність та доброзичливість Олега Васильовича приваблювали й захоплювали. І нині поважні урядовці, вчені, науковці, вчителі і бізнесмени з вдячністю згадують свою студентську археологічну практику чи просто роботу в експедиції. Традиційні вечірні посиденьки біля багаття зі щирими розмовами, дискусіями, під час яких інколи народжувались нові гіпотези та ідеї, обговоренням повсякденних, експедиційних побутових питань ставали школою життєвого досвіду і наукового й інтелектуального росту. За час існування експедиції в її складі працювали десятки співробітників, близько 1000 студентів-істориків, які проходили археологічну практику. Багато з них поповнювали ряди волонтерів, далі беручи участь у дослідженнях. Завдяки злагодженій професійній роботі і ентузіазму учасників експедиції було досягнуто вагомих результатів у вивченні багатьох пам'яток північно-східного Лівобережжя, що знайшло відображення у польових звітах і публікаціях дослідників.

Проведені О. В. Сухобоковим дослідження на Сумщині зайняли провідне місце і у науковому доробку вченого. Вони представлені у численних статтях та монографіях. Зокрема, три монографії присвячені окремим пам'яткам краю. Почуття наукового обов'язку спонукало Олега Васильовича в останні роки життя напружено працювати над введенням до наукового обігу результатів фундаментально досліджених пам'яток краю таких як Путивль, Кам'яне, Битиця, Ницаха та підготовкою давно омріяних, присвячених їм монографій. Дві з них побачили світ вже коли життя автора обірвалося. Це монографія «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв.» (2012), в якій за археологічними матеріалами комплексу пам'яток біля с. Кам'яне відображено сіверянсько-давньоруський період історії населення прикордонного регіону за Посульською оборонною лінією Давньоруської держави. В монографії «Давній Путивль» (2019) в співавторстві з С. П. Юренко на основі комплексного аналізу археологічних і писемних джерел простежено процес формування давньоруського міста від сіверянських городищ на його території до центру Путивльського удільного князівства та окремі аспекти історичного розвитку Путивля за доби пізнього середньовіччя і раннього нового часу. Багато ілюстровані картами, кресленнями, малюнками і фотознімками, більшість з яких зроблені Олегом Васильовичем, монографії викликають зацікавлення істориків і археологів, краєзнавців та всієї широкої спільноти не байдужої до вітчизняної історії. Ці праці отримали схвальні відгуки і рецензії вітчизняного і зарубіжного наукового загалу, а монографія «Давній Путивль» поповнила фонди Бібліотеки Конгресу в США.

Здобутками досліджень О. В. Сухобокова нині послуговуються історики, науковці, археологи, краєзнавці, у своїй професійній діяльності використовують музейники, викладачі вишів і вчителі шкіл. Досліджені ним пам'ятки стали складовими історико-культурної спадщини України — всі вони внесені до реєстру нерухомих пам'яток історії та культури, а вісім з них отримали статус пам'ятки національного значення. Науковий і творчий спадок Олега Васильовича житиме на сторінках його наукових праць, у музейних експозиціях, приурочених до ювілейних дат, присвячених йому виставках в музеях області.

Пам'ять про видатного вченого і неперсічну особистість назавжди залишиться у серцях його близьких, друзів, колег, численних учнів і багатьох колишніх учасників експедиції, яким поталанило зустрітися і спілкуватися з Олегом Васильовичем.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської області. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, ІІІ, с. 242-250.

Белінська, Л. І., Приймак, В. В., Сухобоков, О. В. 1993. Гончарні горни I—II тис. н. е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*, 1, с. 185-189.

Білинська, Л. І. 2011. Нові матеріали з археологічних розвідок давньоруського Путивля. *Сіверщина в історії України*, 4, с. 121-124.

Відейко, М. 2009. *Україна: від антів до Русі*. Київ: Кріон.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: Гриф и Ко.

Довженок, В. И. 1952. Раскопки у с. Волынцева Сумской области. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, ІІІ, с. 251-270.

Дяченко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 4-26.

Звагельський, В. 2008. Зустріч з Археологом. *Сумська старовина*, XXV, с. 339-340.

Ильинская, В. А. 1967. Разведка в Днепровском Левобережье. *Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.*, с. 196-200.

Ильинская, В. А. 1968. Новые данные о памятниках I тыс. н. э в Днепровской Левобережной Лесостепи. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь: сборник статей к 60-летию академика Б. А. Рыбакова*. Москва: Наука, с. 55-61.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971a. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17a.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971b. *Щоденник керівника Лівобережного розвідзагону Слов'янської експедиції*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17a.

Ляпушкін, І. І. 1952. Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції в 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки Української РСР,* ІІІ, с. 285-306.

Ляпушкин, И. И. 1959. К вопросу о памятниках волынцевского типа. *Советская археология*, XXIX—XXX, с. 58-84.

Махно, Е. В. 1971. Раскопки Успенского могильника. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, III, с. 214-218.

Радько, А. В. 1982. *Отчёт о работах археологической секции Сумского Дворца пионеров и школьников с ноября 1981 г. по декабрь 1982 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/98.

Рудич, Т. О. 2019. Антропологічні дослідження з розкопок у м. Путивль (за матеріалами П. М. Покаса). В: Сухобоков, О., Юренко, С. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга, с. 312-334.

Русина, О. В. 1998. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. Київ.

Рыбаков, Б. А. 1966. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1965 г.*, с. 154-156.

Сухобоков, О. В. 1968a. *Дневник разведки Левобережной группы Раннеславянской экспедиции*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/13в.

Сухобоков, О. В. 1968b. *Отчёт о разведке Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области в 1968 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/13в.

Сухобоков, О. В. 1971. Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Курган-Азак Сумской области. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, III, с. 229-233.

Сухобоков, О. В. 1972. *Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Сухобоков, О. В. 1974a. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР в 1973—74 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/31.

Сухобоков, О. В. 1974b. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда ИА АН УССР в 1973—74 гг. Дневник*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/31.

Сухобоков, О. В. 1974c. Розкопки городища поблизу с. Волокитине. *Археологія*, 13, с. 109-110.

Сухобоков, О. В. 1975a. Охоронні розкопки Роменського городища поблизу с. Червоний Ранок Сумської області. *Археологія*, 15, с. 112-114.

Сухобоков, О. В. 1975b. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1981. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1979—1981 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/2.

Сухобоков, О. В. 1983. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982—1983 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38.

Сухобоков, О. В. 1989. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968—1988 гг.). В: *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1988 г.* Сумы, с. 78-80.

Сухобоков, О. В. 1990. *Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований)*. Путивль.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1993. *Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.* Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА АН України.

Сухобоков, О. В. 1995. Залізообробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха Сумської обл. *Археологія*, 3, с. 53-68.

Сухобоков, О. В. 1998. Хозари та слов'яни у Північно-Причорноморському лісостепу. В: Смолій, В. А. (ред.). *Південна Україна: проблеми історичних досліджень*. І. Миколаїв: Інститут історії України НАН України, с. 62-72.

Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.

Сухобоков, О. В. 2004. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*, 4, с. 71-85.

Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)*. Киев: Аграр Медиа Груп.

Сухобоков, О. В., Моця, А. П. 1983. *Отчёт о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зелёный Гай Сумского района и обл. в 1983 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/38а.

Сухобоков, О. В., Моця, О. П. 1987. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області. *Археологія*, 58, с. 83-94.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 95-105.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1993. Битицьке городище VIII ст. н. е. Перспективи вивчення. В: *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993 р.; с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.* Суми, с. 7-10.

Сухобоков, О. В., Комар, О. В., Белінська, Л. І. 1999. *Звіт про роботи Лівобережної слов'яноруської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/6.

Сухобоков, О. В., Комар, А. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-пресс, с. 159-173.

Сухобоков, О. В., Зоценко, В. Н., Черняков, И. Т. 2005. Свинцовая плита с клеймами XVII в. из Путивля. *Путивльський краєзнавчий збірник,* 5, с. 88-95.

Сухобоков, О., Юренко, С. 2019. *Давній Путивль*. Київ; Суми: Університетська книга.

Терпиловский, Р. В., Абашина, Н. С. 1992. *Памятники киевской культуры (свод археологических источников)*. Киев: Наукова думка.

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія,* 4, с. 79-86.

Юренко, С. П. 1983a. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Юренко, С. П. 1983b. *Днепровское лесостепное Левобережье в VII—VIII вв. н. э. (волынцевская культура)*. Диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

Юренко, С. П. 1985. Волынцевская культура В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 116-125.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1952. Doslidzhennia na terytorii Putyvlskoho raionu Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR*, III, s. 242-250.

Bielinska, L. I., Pryimak, V. V., Sukhobokov, O. V. 1993. Honcharni horny I—II tys. n. e. z rozkopok Livoberezhnoi slov'iano-ruskoi ekspedytsii IA AN URSR. *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk*, 1, s. 185-189.

Bilynska, L. I. 2011. Novi materialy z arkheolohichnykh rozvidok davnoruskoho Putyvlia. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 4, s. 121-124.

Videiko, M. 2009. *Ukraina: vid antiv do Rusi*. Kyiv: Krion.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i Ko.

Dovzhenok, V. I. 1952. Raskopki u s. Volyntseva Sumskoi oblasti. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR*, III, s. 251-270.

Diachenko, V. D., Pokas, P. M., Sukhobokov, O. V. 1984. Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe). In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-26.

Zvahelskyi, V. 2008. Zustrich z Arkheolohom. *Sumska starovyna*, XXV, s. 339-340.

Ilinskaia, V. A. 1967. Razvedka v Dneprovskom Levoberezhe. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1965—1966 gg.*, s. 196-200.

Ilinskaia, V. A. 1968. Novye dannye o pamiatnikakh I tys. n. e v Dneprovskoi Levoberezhnoi Lesostepi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus: sbornik statei k 60-letiiu akademika B. A. Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 55-61.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971a. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971b. *Shchodennyk kerivnyka Livoberezhnoho rozvidzahonu Slov'ianskoi ekspedytsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1952. Doslidzhennia Dniprovskoi livoberezhnoi ekspedytsii v 1947—1948 rr. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR*, III, s. 285-306.

Liapushkin, I. I. 1959. K voprosu o pamiatnikakh volyntsevskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIX—XXX, s. 58-84.

Makhno, E. V. 1971. Raskopki Uspenskogo mogilnika. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, III, s. 214-218.

Radko, A. V. 1982. *Otchet o rabotakh arkheologicheskoi sektsii Sumskogo Dvortsa pionerov i shkolnikov s noiabria 1981 g. po dekabr 1982 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/98.

Rudych, T. O. 2019. Antropolohichni doslidzhennia z rozkopok u m. Putyvl (za materialamy P. M. Pokasa). In: Sukhobokov, O., Yurenko, S. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha, s. 312-334.

Rusyna, O. V. 1998. *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. Kyiv.

Rybakov, B. A. 1966. Raskopki v Putivle. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965 g.*, s. 154-156.

Sukhobokov, O. V. 1968a. *Dnevnik razvedki Levoberezhnoi gruppy Ranneslavianskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/13v.

Sukhobokov, O. V. 1968b. *Otchet o razvedke Levoberezhnoi gruppy Ranneslavianskoi ekspeditsii IA AN USSR v Sumskoi oblasti v 1968 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/13v.

Sukhobokov, O. V. 1971. Poselenie sereding I tysiacheletiia n. e. bliz s. Kurgan-Azak Sumskoi oblasti. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, III, s. 229-233.

Sukhobokov, O. V. 1972. *Naselenie Dneprovskogo Levoberezhia vo vtoroi polovine I tysiacheletiia n. e.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Sukhobokov, O. V. 1974a. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo otriada IA AN USSR v 1973—74 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/31.

Sukhobokov, O. V. 1974b. *Otchet o rabote Dneprovskogo Levoberezhnogo otriada IA AN USSR v 1973—74 gg. Dnevnik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/31.

Sukhobokov, O. V. 1974s. Rozkopky horodyshcha poblyzu s. Volokytyne. *Arkheolohiia*, 13, s. 109-110.

Sukhobokov, O. V. 1975a. Okhoronni rozkopky Romenskoho horodyshcha poblyzu s. Chervonyi Ranok Sumskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 15, s. 112-114.

Sukhobokov, O. V. 1975b. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1981. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1979—1981 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/2.

Sukhobokov, O. V. 1983. *Otchet o rabotakh Levoberezhnoi slaviano-russkoi ekspeditsii v 1982—1983 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38.

Sukhobokov, O. V. 1989. Raboty Levoberezhnoi slavianorusskoi ekspeditsii IA AN USSR v Sumskoi oblasti (1968—1988 gg.). In: *Problemy arkheologii Sumshchiny. Tezisy dokladov oblastnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, aprel 1988 g.* Sumy, s. 78-80.

Sukhobokov, O. V. 1990. *Drevnerusskii Putivl i ego okruga (po materialam arkheologicheskikh issledovanii)*. Putivl.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1993. *Etnokulturnyi rozvytok naselennia lisostepovoi Livoberezhnoi Ukrainy naprykintsi I — pochatku II tys. n. e.* Avtoreferat dysertatsii d. i. n. Kyiv: IA AN Ukrainy.

Sukhobokov, O. V. 1995. Zalizoobrobna sprava za materialamy rozkopok davnoruskoho arkheolohichnoho kompleksu poblyzu s. Nitsakha Sumskoi obl. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-68.

Sukhobokov, O. V. 1998. Khozary ta slov'iany u Pivnichno-Prychornomorskomu lisostepu. In: Smolii, V. A. (ed.). *Pivdenna Ukraina: problemy istorychnykh doslidzhen*. I. Mykolaiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 62-72.

Sukhobokov, O. V. 1999. Do pokhodzhennia ta interpretatsii pam'iatok volyntsevskoho etapu kultury litopysnykh siverian. *Arkheolohiia*, 2, s. 25-39.

Sukhobokov, O. V. 2004. Rozkopky u litopysnomu Romni (do 100-richchia romenskoi arkheolohichnoi kultury). *Arkheolohiia*, 4, s. 71-85.

Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: Agrar Media Grup.

Sukhobokov, O. V., Motsia, A. P. 1983. *Otchet o raskopkakh romensko-drevnerusskogo kompleksa pamiatnikov u s. Zelenyi Gai Sumskogo raiona i obl. v 1983 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/38a.

Sukhobokov, O. V., Motsia, O. P. 1987. Davnoruski pam'iatky poblyzu khutora Zelenyi Hai Sumskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 58, s. 83-94.

Sukhobokov, O. V., Voznesenskaia, G. A., Priimak, V. V. 1989. Klad orudii truda i ukrashenii s Bititskogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnie slaviane i Kievskaia Rus*. Kiev: Naukova dumka, s. 95-105.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 1993. Bytytske horodyshche VIII st. n. e. Perspektyvy vyvchennia. In: *Rol rannikh miskykh tsentriv v stanovlenni Kyivskoi Rusi. Materialy polovoho istoryko-arkheolohichnoho seminaru. Serpen 1993 r.; s. Zelenyi Hai Sumskoho r-nu Sumskoi obl*. Sumy, s. 7-10.

Sukhobokov, O. V., Komar, O. V., Bielinska, L. I. 1999. *Zvit pro roboty Livoberezhnoi slov'iano-ruskoi kompleksnoi ekspedytsii u 1999 r. (rozkopky u m. Romny)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/6.

Sukhobokov, O. V., Komar, A. V. 2004. Gorodishche «Monastyrishche» i drevnerusskii Romen: problema preemstvennosti. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-press, s. 159-173.

Sukhobokov, O. V., Zotsenko, V. N., Cherniakov, I. T. 2005. *Svintsovaia plita s kleimami XVII v. iz Putivlia*. Putyvlskyi kraieznavchyi zbirnyk, 5, s. 88-95.

Sukhobokov, O., Yurenko, S. 2019. *Davnii Putyvl*. Kyiv; Sumy: Universytetska knyha.

Terpilovskii, R. V., Abashina, N. S. 1992. *Pamiatniki kievskoi kultury (svod arkheologicheskikh istochnikov)*. Kiev: Naukova dumka.

Tomashevskyi, A. P., Borysov, A. V. 2017. Mykhailo Petrovych Kuchera ta vitchyzniana istoryko-arkheolohichna nauka. *Arkheolohiia*, 4, s. 79-86.

Iurenko, S. P. 1983a. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v VII—VIII vv. n. e.* Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Iurenko, S. P. 1983b. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v VII—VIII vv. n. e. (volyntsevskaia kultura).* Dissertatsii k. i. n. Kiev: IA AN USSR.

Iurenko, S. P. 1985. Volyntsevskaia kultura In: Baran, V. D. (ed.). *Etnokulturnaia karta territorii Ukrainskoi SSR v I tys. n. e.* Kiev: Naukova dumka, s. 116-125.

L. I. Bilynska

CONTRIBUTION OF O. V. SUHOBOKOV TO THE RESEARCH OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE NORTH EAST OF THE LEFT BANK UKRAINE

This article is dedicated to O. V. Sukhobokov, Ukrainian archaeologist, researcher of Slavic and Rus' history, Doctor of Historical Sciences. His scientific interests were focused on the Early Slavic and Old Rus' archaeology of the left bank of the Dnipro forest-steppe area, and the history of the Eastern Slavic tribe of Siverians.

The research conducted by O. V. Sukhobokov at the head of the Left Bank Slavic-Rus' Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine became an important stage in the historical and archaeological study of the northeastern region of the Dnipro area, in particular the territory of the modern Sumy oblast. The expedition explored such significant sites as Kurgan-Azak, Bytytsia, Volyntseve, Monastyryshche, Kamiane, Nytsakha, Lukhtivka, Igorivka, and Zelenyi Gai. As a result, scientists confirmed the founding date of the cities from the Kievan Rus' Chronicles such as Lubny, Putyvl, and Romny.

After multiple years of research on the Left Bank the original concept of the historical process in the Dnipro—Don interfluve was developed by O. V. Sukhobokov. Scientists have brought together an immense amount of materials from field research and reconstructed the ethnic processes and development of the Slavic population of the left bank Dnipro at the second half of the 1st and the beginning of the 2nd millennium AD.

The achievements of the Left Bank Slavic-Rus' expedition became the basis for further research, scientific debates, and were discussed at conferences and seminars. They are presented in numerous articles, and five monographs. Three monographs are dedicated to the sites of the Sumy region: «Putyvl and its region in the Kievan Rus' time (on the archeological materials)» (1990), «"Unknown Land": the population of the Middle Psel basin in the 10th—13th centuries AD (on the materials of the Romny-Kievan Rus' sites in the Kamennoe settlement)» (2012), «Ancient Putyvl» (2019) in co-authorship with S. P. Yurenko.

O. V. Sukhobokov made a lot of efforts to preserve the historical and cultural heritage of Ukraine, popularize archaeological sites, and arrange archaeological sections of the Collection of Historical and Cultural Sites of Ukraine in the Sumy and Poltava oblast (as a scientific consultant).

While working on the territory of Sumy oblast, the scientist established close cooperation with the Sumy Museum of Local Lore, as well as regional museums. The fund collections of the Putyvl, Romny, and Sumy museums have significantly grown and are represented in their exhibitions. For many years, O. V. Sukhobokov was a member of the editorial board of the journal Sumska Starovyna.

The scientific and creative heritage of O. V. Sukhobokov is currently used by historians, archaeologists, as well as museologists, university professors, and school teachers in their professional studies.

Keywords: O. V Suhobokov, Northeastern Left Bank, Left Bank Slavic-Rus' expedition, Severians, Romny culture, sites, Sumy oblast.

Одержано 10.08.2022

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП «НДЦ "Охоронна археологічна служба України"», ІА НАН України, Київ (Суми), Україна.
BILYNSKA Larysa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv (Sumy), Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail:
larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.

УДК [904:929](477.73)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.07

С. О. Біляєва

ОЧАКІВСЬКІ СТОРІНКИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ О. В. СУХОБОКОВА

Статтю присвячено участі О. В. Сухобокова у розкопках археологічних пам’яток Очакова, його науковому та методичному внеску у результати робіт Південної Середньовічної експедиції. Визначені основні здобутки вченого у дослідженні культурної спадщини.

***Ключові слова**: О. В. Сухобоков, Очаків, розкопки, культурна спадщина.*

У стислих рядках статті у «Вікіпедії», присвяченій О. В. Сухобокову, відзначено: «*Досліджував середньовічні турецькі пам’ятки Очаків, Аккерман в складі Міжнародної Південної Середньовічної українсько-турецької експедиції (1997—2004)*». Проте, за тими рядками роки життя, велика праця вченого, визначної особистості в історії вивчення міст Північного Причорномор’я. Не випадковою була і поява Олега Васильовича на розкопках в Очакові. Справа в тому, що експедиція Інституту археології НАН України, спочатку як окремий Очаківський загін Ольвійської комплексної експедиції у 1989—1991 рр., і окрема Очаківська експедиція з 1992 р., поступово накопичувала археологічні артефакти, які значною мірою належали османській культурі, й все більше вимагали консультацій із турецькими фахівцями. Так, у 1996 р. за сприяння на той час співробітника Інституту сходознавства В. Остапчука, ми звернулись до Посла Турецької Республіки Аджара Гермена з проханням започаткувати наукові контакти та консультації із турецькими вченими. Ми отримали безперечну підтримку від високоповажного посла Туреччини. Наше прохання було доведено до відома Голови Турецької історичної асоціації Юсуфа Халач Оглу, й того ж року в Україну прибув представник від асоціації доктор Бозкурт Ерсой, який на той час викладав у столичному Анкарському університеті. Він ознайомився з місцезнаходженнями османських пам’яток на території Очакова, насамперед загальновідомої у Туреччині фортеці як фортеця Озі, або Дніпровська фортеця, яку було знищено російськими військами під час штурму Очакова у 1778 р., але культурний шар на місці її колишнього розташування зберіг чимало артефактів. Крім того, було приділено увагу міської частині Очакова османського періоду. Бозкурт Ерсой проявив значний інтерес до Очаківських пам’яток, які були частиною османських володінь у Східної Європі, і проінформував Турецьку Історичну асоціацію про наявність османських старожитностей у місті. Науковий загал проявив неабиякий інтерес. Так був започаткований міжнародний проєкт з вивчення пам’яток Очакова, реалізований у 1997—1999 рр. за участю турецьких і українських вчених.

Із отриманням звістки про проєкт, піднявся й ранг нашій експедиції, яка ставала тепер Міжнародною, і відповідно вимагала потребувала участі провідних співробітників Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту. Так, у 1997 р. до складу експедиції увійшов провідний науковий співробітник, д. і. н. О. В. Сухобоков, який на той час мав величезний досвід польових досліджень городищ, слов’ян і Давньої Русі, фортифікації середньовіччя. Олег Васильович очолив дослідження польових робіт на надзвичайно складній, й одночасно надзвичайно важливій для розуміння історії фортеці ділянці, яка мала умовну назву «розкоп Синагога». Справа в тому, що частково площу колишньої фортеці у середині XIX ст. використали під будівництво Синагоги, яка за часів радянської влади змінила своє призначення. У ній був розташований палац піонерів, але на початку 1990-х рр. будинок був переданий заповіднику Ольвія, і тогочасний директор заповідника того часу А. І. Кудренко мріяв відремонтувати будинок і використати для пот-

© С. О. БІЛЯЄВА, 2022

Рис. 1. На вітрах розкопу «Синагога»

реб Ольвійського заповідника, який якраз розгортав свої можливості щодо експонування та екскурсійної діяльності. Це був старий оригінальний будинок, який міг би прикрасити Очаків і послугувати справі поширення історичних знань, краєзнавчій діяльності. Тим більше, що завдяки багатолітнім дослідженням експедиції вдалось отримати широкий спектр археологічних матеріалів: від античності (V ст. до н. е.) до багатоетнічної культури XVIII ст., які могли би презентувати історію Очаківського середмістя.

Місце розташування Синагоги саме співпадало і з місцем побудови Старої фортеці литовського часу, і з місцем розташування фортеці османського періоду (що виникла на місці попередньої після добудови ще двох частин та реконструкцій укріплень литовської доби).

Саме ця ділянка фортеці, від першопочатків її створення і до часу її руйнації російськими військами у 1788 р. постала предметом багатолітніх археологічних досліджень О. В. Сухобокова. Йому вдалось зробити тут надзвичайні відкриття, які вражають фундаментальністю значення для історії фортеці (рис. 1).

Вже у перший рік його участі в роботі експедиції була відкрита оригінальна ділянка фортифікації. Вона включала конструкцію з двох стін. Зовнішня стіна була побудована з сирцевих цеглин, які збереглися на висоту до від 3 до 7 рядів, потужністю 0,75 м. У верхній частині сирцевої стіни зафіксоване гарматне кам'яне ядро діаметром 0,1 м. За нею був фрагмент стіни з червоної цегли та забутовкою дрібним камінням (рис. 2). Згодом було з'ясовано, що розкопана конструкція повністю відповідає її опису у документі, знайденому й опрацьованому пізніше іноземними членами експедиції В. Остапчуком та К. Фінкель в Архіві прем'єр-міністра в Стамбулі. У ньому відображено реальні заходи щодо укріплення фортеці Озі. В одному з меморандумів Очаківських правителів Хасан Паші та Ісмаїл Паші 1710 р. вказано, що стіна з сирцевої цегли була розташована перед стіною фортеці, відстань між ними була заповнена землею (Finkel, Ostapchuk 2005, p. 176, 179). Отже, вперше було знайдене документальне підтвердження та детальний опис конструкції, що збігалась із археологічними об'єктами. На плані початку XVIII ст. вона локалізується як частина північної стіни Старої фортеці Очакова (рис. 3). Остання відома з листування Менглі Гірея з Іваном III наприкінці XV ст., коли у 1492 р. Менглі Гірей будує свою фортецю в Очакові на Старому городищі (Брун 1879, с. 178). У відповідь на це литовці стали проти будівництва та «*наряжоне на Дніпрі місто взяли*» (Смирнов 1879, с. 340), і що ця фортеця була Очаків, яку було заснована «*на якісь-то давніх руїнах*» (Смирнов 1879, с. 341). Ідеться про відомий похід Богдана Глинського, провідника козацьких загонів та Черкаського намісника впродовж 1488—1495 рр., який двічі зруйнував новостворене містечко Менглі Гірея (у 1493 і 1494 рр.).

Рис. 2. Фрагмент стіни з сирцевої цегли

Назва «Стара фортеця» та її місце розташування залишилося в історичної топографії Очакова і згадане й у наступних письмових повідомленнях. Саме до неї османи прибудовують Середній замок та Новий замок (рис. 4). Ці укріплення у комплексі із Старою фортецею вже відомі у XVI — першій третині XVII ст. (Смирнов 1879, с. 118).

Під час розкопок на ділянці Синагога, О. В. Сухобоков звернув увагу на знахідку, яка свідчила про ранішу історію міста та зв'язки із українськими землями. Був знайдені фрагмент полумиску (вінця та стінка) з білої глини, формальні особливості та

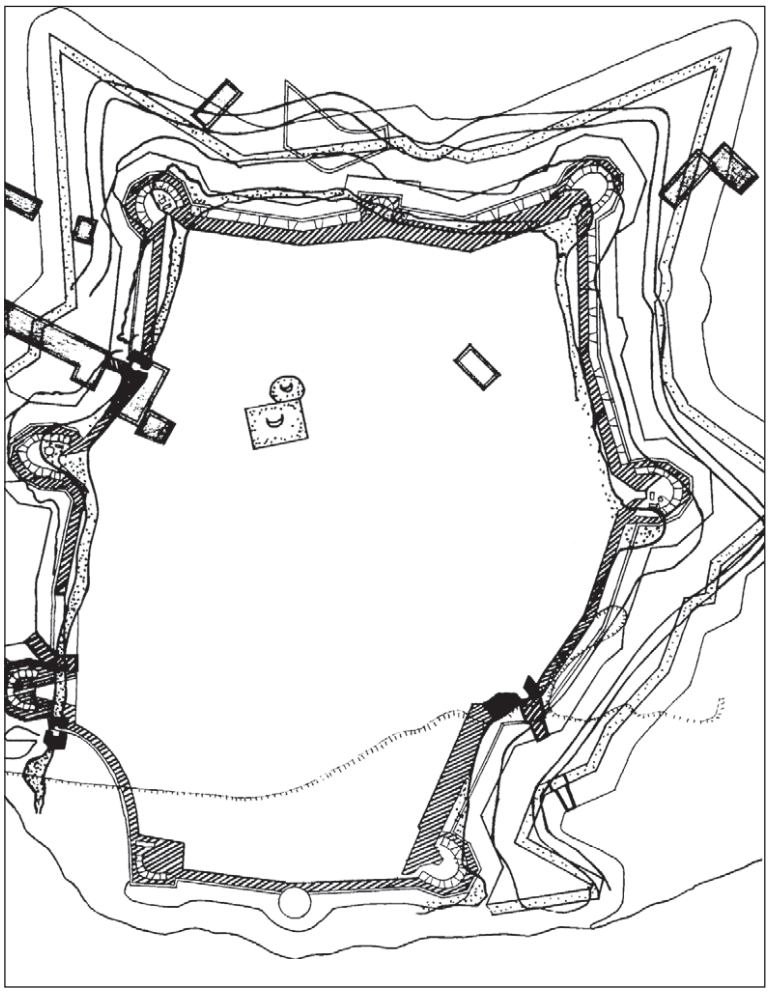

Рис. 3. Місце стіни на плані фортеці Озі (реконструкція)

Рис. 4. Стара фортеця на плані XVI—XVII ст.

тісто якого були притаманні знахідкам Середнього Подніпров'я XV ст. Тепер, коли ми змогли ототожнити територію Старої фортеці із Дашовим, знахідка такого типу кераміки вкладається у литовський період міста. Крім того, знайдено прясло, діжкоподібне за формою, з світло сірої глини із досить великим діаметром каналу — 1,2 см та вкритою патиною поверхнею. Серед інших цікавих знахідок цієї ділянки — абсолютно цілий горщик, покритий яскравою темно зеленою поливою (рис. 5), що має аналогії серед кераміки XVI—XVII ст. Белграду (Bikic 2003, p. 129, fig. 22).

Наступний сезон приніс неочікувані складнощі у зв'язку із штучною руйнацією будинку синагоги — пам'ятки архітектури середини XIX ст., чисельними завалами конструкцій, які довелось розбирати. Але О. В. Сухобоков залишився працювати саме на цій ділянці, яка знов принесла надзвичайні результати, й підтвердила його думки про раніший шар Очакова, що передував османському. В процесі вибирання заповнення під нашаруваннями османського періоду, з глибини 1,5—1,6 м зафіксована кладка in situ протяжністю 2,25 м і завширшки 1,0 м. Кладку побудовано з великих, оброблених, добре підігнаних каменів ракушняка на глиняному розчині, із забутовкою всередині камінням меншого розміру. Найбільш великі камені сягали 0,6 × 0,5 × 0,35 м. Збереглося до 2—3 рядів кладки, яка була заглиблена у материк до глибини 2,0 м. Ще два фрагменти аналогічної кладки були зафіксовані на одній лінії з описаним вище. Загальна довжина кладок, розташованих вздовж західної стінки розкопу, складає 10 м. На рівні 1,9—2,0 м зафіксоване заглиблення (яма 4), у якому на глибині 0,25 м (2,25 м від денної поверхні) in situ на материку знайдено розвал великої миски-чаші та фрагменти миски сграфіто, датовані XIV—XV ст. (рис. 6). І характер архітектурних залишків, і кераміка, які знаходилися на однаковому рівні, відповідали часу побудови фортифікаційної лінії князя Вітовта у Північному Причорномор'ї, тобто литовському періоду існування Очакова, який відомий під назвою Дашів, і мають аналогії на синхронних пам'ятках регіону.

У 1999 р. Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України значно розширила дослідження пам'яток Північного Причорномор'я: розпочаті розкопки в Аккермані, здійснені оглядові обстеження в Ізмаїлі та Кілії. Проте, в Очакові були продовжені роботи не припинились, і саме О. В. Сухобоков та О. В. Комар продовжили

Рис. 5. Горщик з поливою з розкопу біля сирцевої стіни

вивчення території колишньої фортеці. Були закладені шурфи та траншеї у південної частині ділянки, які дозволили визначити спільні риси у будівельних конструкціях фортеці, встановлені у попередні роки.

Особливе значення для результатів досліджень ділянки Синагога за участю О. В. Сухобокова мали розкопки 2003 р. Були продовжені розкопки на території колишньої Синагоги. Встановлено, що її збудовано на стрічковому фундаменті, і після штучного знесення стало можливим досліджувати ділянки під фундаментом та підлогою, а також територію, на якій була знесена приватна забудова, розташована на теренах колишньої фортеці.

Велику увагу приділено розбиранню завалів будівельних конструкцій. Здійснено розкопки безпосередньо під руїнами Синагоги, обстежені котловани колишніх будівель. Вивчено деталі вторинного використання — блоки та плити з вапняку та ракушняку. Загальна площа робіт дорівнювалась 480 м^2, але найпотужніші дослідження та стаціонарні розкопки були зосереджені на ділянці у 100 м^2. Вони надали можливість засвідчити високу насиченість культурного шару, який охоплював значний хронологічний період XIV—XVIII ст. Господарчі ями містили також артефакти античного періоду від V ст. до н. е.

Рис. 6. Кераміка сграфіто давньої частини фортеці

Крім культурного шару під руїнами Синагоги, були здійснені обстеження та розкопки у прилеглому оточенні, яке за планом фортеці Озі також входило до її території, встановлено розташування валу і рову давнього городища, можливо ранішого часу.

Найбільша кількість знахідок отримана під час розбору заповнення господарських ям, насамперед ями 5, у якій було зафіксовано понад 1000 артефактів, серед яких переважала кераміка османського часу. Поміж інших речей, особливий інтерес мала унікальна знахідка фрагмента поясного набору на ділянці основної території колишньої фортеці під будівельними руїнами Синагоги на глибині 0,8 м. Комплект складався з чотирьох деталей: рамкової пряжки з язичком розміром 3,8 × 3,4 см та трьох бляшок. Кожна бляшка (розміром 4,3 × 4,0 см) виконана у вигляді шестипелюсткової розетки із шестигранним виступом (розміром 0,9 см) у центрі та петелькою, розміром 1,4 × 1,3 см на внутрішньому боці. На пелюстках кожної бляшки було зображення трилисника, розташоване з чергуванням через одну пелюстку. Поясні бляшки зроблені з бронзи та планкіровані сріблом. На одній з бляшок збереглися залишки шкіри, до якої вони були прикріплені. Аналогії такому поясному набору простежуються ще у давньоуйгурському мистецтві, у зображенні представників вищого кола суспільства (Diyarbekirli 1993, p. 55), мистецтві сельджуків, зокрема із зображень на кахлі палацу у

Рис. 7. Поясний набір

столиці сельджукського султанату Кубадабаді. Близький поясний набір зберігається у османському мистецтві як елемент одягу вищого суспільства. Причому, він відомий як у чоловічому, так і у жіночому одязі. Це добре відомо за мініатюрами XVI ст., зокрема із зібрань музею Топкапі у Стамбулі. Таким чином, О. В. Сухобокову належить участь у надзвичайно важливих відкриттях і етапів історії фортеці Озі, до яких він долучив і О. В. Комара, і свою дочку — О. О. Сухобокову, яка всі ці роки працювала в камеральній лабораторії експедиції та обробляла її матеріали. Неординарна та яскрава особистість Олега Васильовича, гостре почуття гумору та вміння плідно працювати у будь яких умовах, назавжди залишилося яскравою сторінкою історії експедиції. Він був душею експедиції, а його енциклопедична освіченість та іскрометний гумор дивували та привертали увагу співробітників, та особливо студентів, практикантів і волонтерів, яких завжди було багато в складі експедиції…

У наступні роки О. В. Сухобоков також приїздив до Білгорода-Дністровського, щоб ознайомитись із ходом робіт та відкриттями, був науковим консультантом експедиції. Проте, внесок ученого в дослідження Очакова, частини культурної спадщини Північного Причорномор'я, як невід'ємної частини складової української історії, увійшов до вагомих надбань історії й залишив яскравий слід у вивченні пам'яток Південної України.

ЛІТЕРАТУРА

Біляєва, С. О., Виногродська, Л. І., Сухобоков, О. В., Ерсой, Б. 1998. Археологічні дослідження в Очакові. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 55-57.

Брун, Ф. К. 1879. Судьбы местности занимаемой Одессой. В: Брун, Ф. К. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852—1877 г.).* 1. Одесса: Г. Ульрих, с. 160-188.

Смирнов, В. Д. 1887. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века.* Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17 vek).* Posebna izdanja, 39. Beograd: Arheoloşki Institut.

Diyarbekirli, N. 1993. İslâmiyet'ten Önce Türk Sanati. In: *Başlangıcından Bugüne Türk Sanati*. Ankara: Türkiye İş Bankasi Yayınlari, s. 1-64.

Finkel, C., Ostapchuk, V. 2005. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 22, p. 150-188.

REFERENCES

Biliaieva, S. O., Vynohrodska, L. I., Sukhobokov, O. V., Ersoi, B. 1998. Arkheolohichni doslidzhennia v Ochakovi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 55-57.

Brun, F. K. 1879. Sudby mestnosti zanimaemoi Odessoi. In: Brun, F. K. *Chernomore. Sbornik issledovanii po istoricheskoi geografii Iuzhnoi Rossii (1852—1877 g.).* 1. Odessa: G. Ulrikh, s. 160-188.

Smirnov, V. D. 1887. *Krymskoe khanstvo pod verkhovenstvom Ottomanskoi Porty do nachala XVIII veka.* Sankt-Peterburg: Universitetskaia tipografiia v Kazani.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17 vek).* Posebna izdanja, 39. Beograd: Arheoloşki Institut.

Diyarbekirli, N. 1993. İslâmiyet'ten Önce Türk Sanati. In: *Başlangıcından Bugüne Türk Sanati*. Ankara: Türkiye İş Bankasi Yayınlari, s. 1-64.

Finkel, C., Ostapchuk, V. 2005. Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi. *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 22, p. 150-188.

S. O. Biliaieva

OCHAKIV PAGES IN THE RESEARCHES OF DR. OLEG SUKHOBOKOV

In 1997—2004 the outstanding Ukrainian scholar Dr. Oleg Sukhobokov took part in the campaigns of the International South Medieval Expedition of the Institute of archeology of NAN of Ukraine. Every year he was working on one of the important parts of the former fortress which in the Ottoman period was called Ozi fortress. In the result of research with an active participation of Dr. Sukhobokov the discoveries of exclusive meaning were made. First of all, the original part of the wall of the Ottoman fortress was discovered, which has been supported in the archives materials in Istanbul Prime Minister archive, fined by specialists in Turkology C. Finceln and V. Ostapchuk. The next one, was the discoveries of the architectural remains of Dashiv, known by written sources. Thanks to investigation of O.V.Sukhobokov, the part of the wall, made of stone, of an early period of fortification, builded by Great Lithuanian Prince Vitautas at the late 14th—15th century was descovered. The construction of this part of the wall take analogies on the other fortresses of this period, such as Tyagin in Kherson region and Moldavian Chetate Alba (Akkerman fortress later on by name).The early origination of the wall support the the findings «in situ» of sgraffito ware, which take numerous analogies among the artefacts in other monuments of the north Black Sea area, such as in Crimea, and dated of 14th—15th century. In the course of further excavation, the very interesting artefacts were fixed, such as ceramics, which take the analogies among the findings of the Middle Dnieper area.

One of the rarity of the collection is the complete set of bronze plates for belt which take analogies on the miniatures of 16th century connected with the art of Seljuks and early Turks. The scientific activity of O. V. Sukhobokov in Ochakiv is one of the brilliant pages of his versatile achievements in the research of archaeology of Ukraine.

Keywords: Dr. Oleg Sukhobokov, Ochakiv, excavation, cultural heritage.

Одержано 14.04.2022

БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
BILIAIEVA Svitlana, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9437-3259, e-mail: svitbil@ukr.net.

УДК 904.4(477.41)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.08

Г. М. Бузян

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ПАМ’ЯТОК ПОБЛИЗУ с. ЦИБЛІ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ (сторінки польової діяльності О. В. Сухобокова)

У статті опубліковано матеріали досліджень Лівобережно-Дніпровської слов’яно-руської археологічної експедиції ІА НАН України 1995 р. в с. Циблі на Переяславщині, яку очолював д. і. н. О. В. Сухобоков. Основну увагу приділено розкопкам давньоруських пам’яток: городища та неукріплених поселень в урочищах Узвіз 1, Узвіз 2 та Церква. На городищі досліджено решетки напівзруйнованих укріплень, на плато поряд з городищем — культурні нашарування посаду (ур. Узвіз 1). На посаді-«подолі», що розміщений на пониженій ділянці схилу плато на північний захід від городища, розкопано житлово-господарський комплекс, який складався із залишків двох заглиблених жител та двох господарських споруд (ур. Узвіз 2). Здійснено спробу реконструкції одного з досліджених жител.

Ключові слова: *О. В. Сухобоков, пам’ятки с. Циблі, археологічні дослідження, давньоруський час, житла, реконструкція.*

У 1995 р. в с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. (нині Циблівська ОТГ Бориспільського р-ну Київської обл.) працювала Лівобережно-Дніпровська слов’яно-руська археологічна експедиція Інституту археології НАН України по дослідженню комплексу різночасових пам’яток в околицях села. Експедицію очолював д. і. н. Олег Васильович Сухобоков. У її роботі взяли участь: наукові співробітники Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (далі — ПХДІКЗ) Г. М. Бузян, Д. А. Тетеря, М. В. Роздобудько, О. В. Костюк, викладач історичного факультету Переяслав-Хмельницького педагогічного інституту ім. Григорія Сковороди (далі — ПХДПІ), керівник практики студентів-істориків університету О. В. Колибенко. Роботи експедиції тривали з 4 липня по 8 серпня 1995 р.

Із Переяславським заповідником та Переяслав-Хмельницьким педагогічним інститутом (нині — університетом) Олега Васильовича пов’язували багаторічні наукові зв’язки: у ПХДПІ професор О. В. Сухобоков проводив науково-педагогічну роботу, викладаючи на історичному факультеті (за сумісництвом), був членом редколегій періодичного наукового видання університету «Наукові записки з української історії». Основною робочою силою експедиції були студенти-історики (рис. 1). Як начальник експедиції, Олег Васильович організував більш чи менш комфортне проживання учасників досліджень у середній школі с. Циблі, а також харчування через місцеве сільськогосподарське колективне господарство. Консультував учасників експедиції знаний лікар та краєзнавець Олексій Стефанович Якименко, який досконало вивчив околиці села на предмет археологічних знахідок, й суттєво допоміг дослідженням археологів (рис. 2). Роботі експедиції активно сприяли Переяславський заповідник на чолі з директором М. І. Сікорським, голова сільської ради с. Циблі (О. П. Лобанов), керівництво Циблівської середньої школи (П. В. Миколаєнко) та Республіканського госпіталю ветеранів війни (В. В. Купцов), плідні контакти з якими регулярно підтримував Олег Васильович.

Експедиція поставила собі за мету всебічне обстеження та розкопки різнокультурних археологічних пам’яток в околицях даного населеного пункту (Сухобоков та ін. 1995, с. 2—4). Сучасне село Циблі розміщене на краю та вглиб плато лесової тераси лівого берега Дніпра, заплава якого нині заповнена водами Канівського водосховища. Води Дніпра впритул підступили до лесової тераси, інтенсивно розмиваючи берег із залишками борової тераси. Дослідження проводились в кількох місцях, зокрема: на городищі давньоруського часу та на неукріпленій частині посаду поряд з городищем в ур. Узвіз 1,

© Г. М. БУЗЯН, 2022

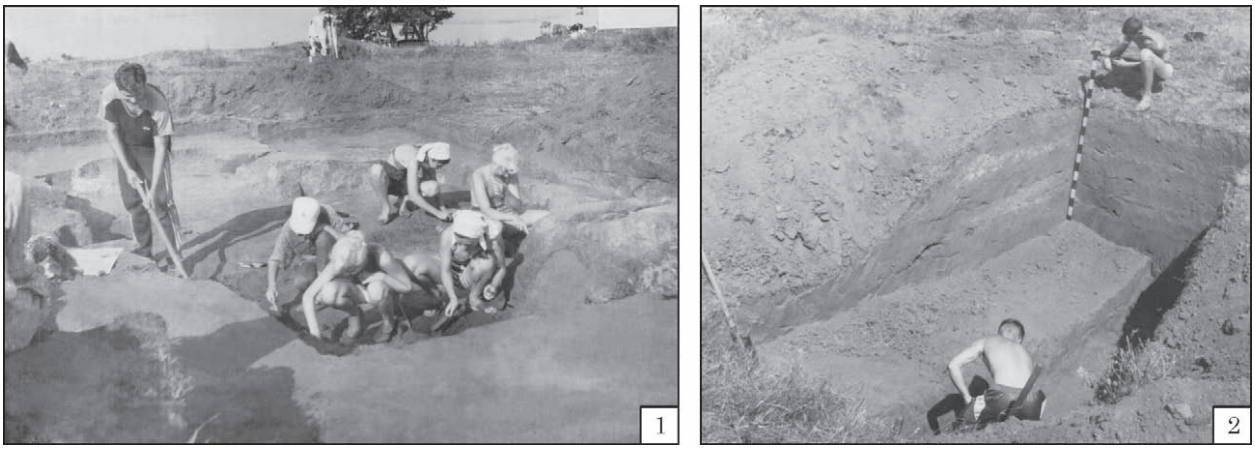

Рис. 1. Циблі, ур. Узвіз 2, розкопки 1995 р. за участі студентів: 1 — заглиблене житло 2 на розкопі I; 2 — укріплення городища

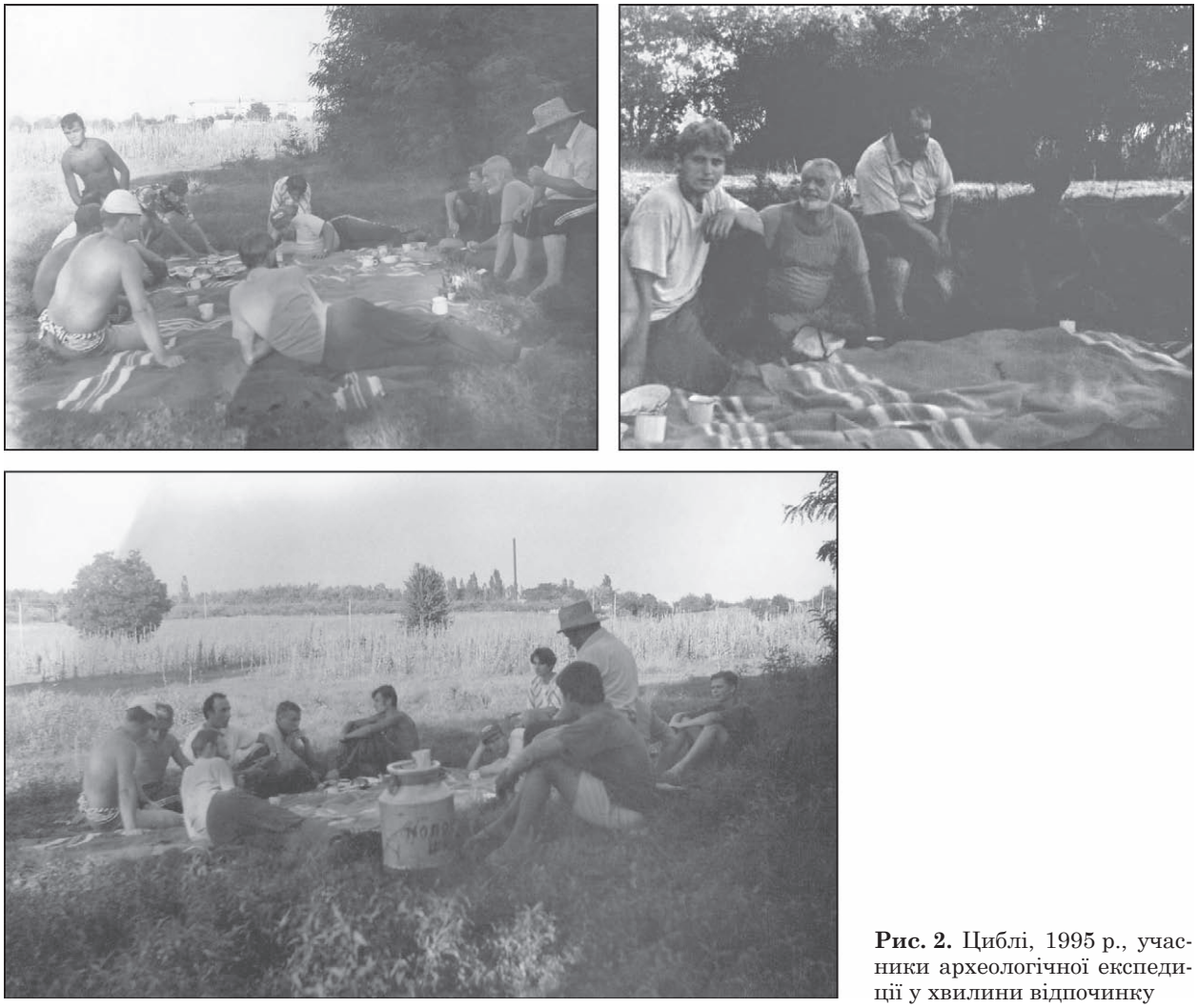

Рис. 2. Циблі, 1995 р., учасники археологічної експедиції у хвилини відпочинку

на різночасових багатошарових поселеннях в ур. Узвіз 2 та Церква (рис. 3). Найцікавішими об'єктами досліджень 1995 р. виявились залишки земляних укріплень городища в ур. Узвіз 1, невеликого наземного житла трипільської культури та двох заглиблених жител часу Київської Русі в ур. Узвіз 2. У давньоруських житлах були виявлені залишки глинобитних печей, а завдяки пожежі збереглися згорілі рештки дерев'яних конструкцій та деталей інтер'єру. В ур. Церква були здійснені чотири зачистки берега, які дали різноманітний археологічний матеріал. Були виявлені потужні культурні нашарування, пов'язані з функціонуванням старого села Циблі XVII—XX ст. та з давньоруським поселенням XI—XIII ст. Розрізнені знахідки трипільської,

Рис. 3. Циблі станом на 2010 р.: 1 — вид на городище й посад в ур. Узвіз 1 з площі поселення в ур. Узвіз 2; 2 — вид на нижню частину схилу лесової тераси в ур. Узвіз 2 — місце розкопок 1995 р.; 3 — вид на городище із заходу; 4 — вид на підвищений останець борової тераси в ур. Церква з території посаду в ур. Узвіз 2; 5 — вид на ур. Церква з півночі

зарубинецької, київської та ранньослов'янської культур не вдалося пов'язати з конкретним культурним шаром (Сухобоков та ін. 1995, с. 11—18).

У даній статті основну увагу приділено матеріалам давньоруського часу, виявленим в ур. Узвіз 1 та Узвіз 2, які вже почасти публікувалися у 1998 р. та 2005 рр. (Бузян, Колибенко 1998; Лизогуб 2015).

Давньоруське городище з посадом в ур. Узвіз 1 на південній околиці сучасного села Циблі та різночасове поселення в ур. Церква були відкриті А. П. Савчуком під час розвідкових обстежень узбережжя Канівського водосховища у 1980—1981 рр., а в ур. Церква ним були проведені невеликі розкопки і виявлено давньоруське житло з піччю (рис. 4; Савчук 1980, с. 6—11, табл. XI; 1981). У подальшому території в ур. Узвіз та Церква обстежувалась експедиціями ПХДІКЗ в

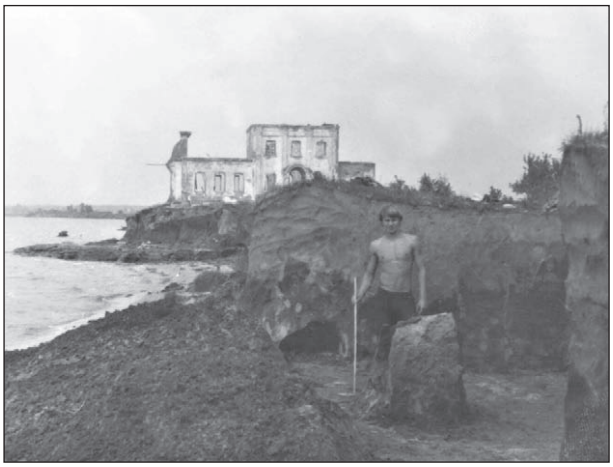

Рис. 4. Розкопки давньоруського житла в ур. Церква на фоні руїн церкви св. Іллі. 1980 р. (за А. П. Савчуком)

1985, 1988, 1989 рр. аж до досліджень експедиції О. В. Сухобокова у 1995 р. (Бузян 1985, с. 3—4; Бузян, Буйлук, Товкайло 1988, с. 2, 13; 1989, с. 3; Роздобудько, Тетеря, Костюк 1996, с. 6—7). Після робіт експедиції 1995 р. дослідження були продовжені ПХДІКЗ у 1996 р., внаслідок яких на площі ур. Узвіз 2, у закладеному на місці попередньо

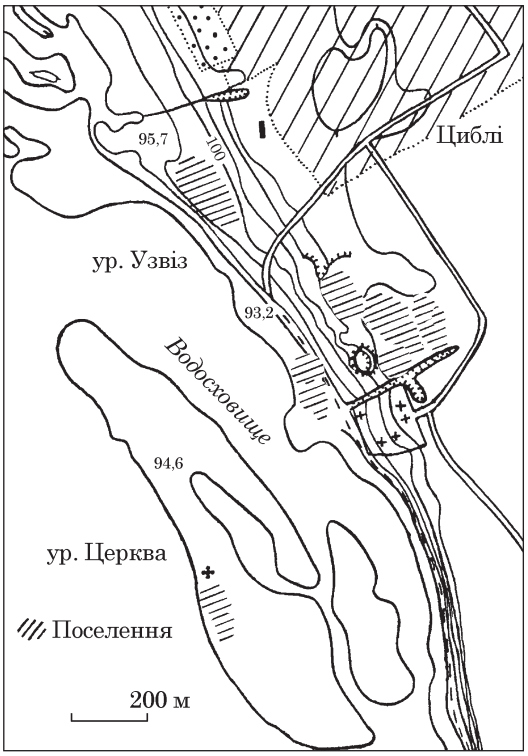

Рис. 5. Карта-схема розміщення комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Циблі

виявленої магнітної аномалії (шурф 4) розкопі II було завершено вивчення залишків трипільського наземного житла та заглибленої споруди черняхівської культури (Бузян та ін. 1998, с. 19—22). Неодноразові обстеження пам'яток в околицях с. Циблі здійснювалися заповідником у 1996—1999 і 2002—2003 рр. (Роздобудько та ін. 1997, с. 8—9; Роздобудько, Костюк, Тетеря 1997, с. 7—9; Роздобудько, Костюк 1998, с. 8; 1999, с. 4; Роздобудько, Юрченко 2008, с. 40—41).

За низкою ознак давньоруські пам'ятки поблизу с. Циблі утворюють єдиний комплекс (рис. 5) — населений пункт міського типу зі складною структурою, що складається з укріпленого городища, неукріпленого посаду на плато та посаду на схилі лесової тераси — «подолу». Можливе існування й своєрідної «оболоні», розміщеної на пониженій частині берега колишньої р. Циблі (нині заповненої водосховищем), безпосередньо під городищем. Культурний шар цієї частини поселення, на жаль, значно порушений господарськими земляними роботами. Доповнюють картину залишки селища-супутника в ур. Церква на протилежному боці р. Циблі, що нині розташовані на підвищеному останці борової тераси, відділеному від лесової тераси водною протокою (Сухобоков та ін. 1995, с. 11—18).

Городище займає еродований виступ лесової тераси з середніми позначками висот 110 м і більше, висота над урізом води водосховища складає більше 15 м. З південного сходу та південного заходу городище обмежене глибокими ярами. Має овальну форму, витягнуте з півночі на південь, вал і рів зафіксовані лише з напільного боку, з боку ярів та краю плато помітні сліди ескарпування. Розмір майданчика городища 85 × 60 м (0,5 га). Внутрішню площадку городища займає старе кладовище, від якого зберігся лише один кам'яний хрест на схилі. Залишки валу довжиною близько 80 м мають висоту 1,60—1,80 м, рів шириною 12—15 м при глибині 1,50—2,0 м.

Рис. 6. Зачистка культурного шару в урвищі кар'єру на посаді поряд з городищем в ур. Узвіз 1

На момент приїзду експедиції з валу городища екскаватором самовільно була вибрана значна частина ґрунту з насипу валу, в результаті чого укріплення були зруйновані на ділянці близько 20 м. Під час досліджень валу та рову під валом було простежено культурний шар давньоруського часу потужністю близько 0,3 м. Залишків деревини від конструкції валу не виявлено.

Посад розміщений на плато на схід та північний схід від городища. Шурфуванням на ділянці, наближеній до городища, та зачистки стін урвища кар'єру впродовж 60 м визначено культурний шар потужністю 0,6—0,8 м, на окремих ділянках його потужність перевищувала 1,0 м (рис. 6). Інтерес являє вибрана у зачистці зернова яма давньоруського часу.

Визначити точну площу посаду не уявляється можливим через використання цієї території для утримання молодняка великої рогатої худоби та значні руйнування культурного шару вибіркою ґрунту. Виходячи з топографії місцевості можна припустити, що посад на плато міг мати площу щонайменше 5 га й більше. Зібрана керамічна колекція датована XII—XIII ст. (Сухобоков та ін. 1995, с. 20—21).

На ділянці поселення Узвіз 2 площею близько 3 га були проведені геофізичні дослідження методом високоточної магнітної зйомки (керівник — Б. У. Вайнер, директор Малого Приватного наукового підприємства «НІІГЕО»). В результаті цих робіт було виділено близько 100 аномалій та аномальних зон, обумовлених присутністю залишків антропогенної діяльності (рис. 7; Сухобоков та ін. 1995, с. 6). З метою пе-

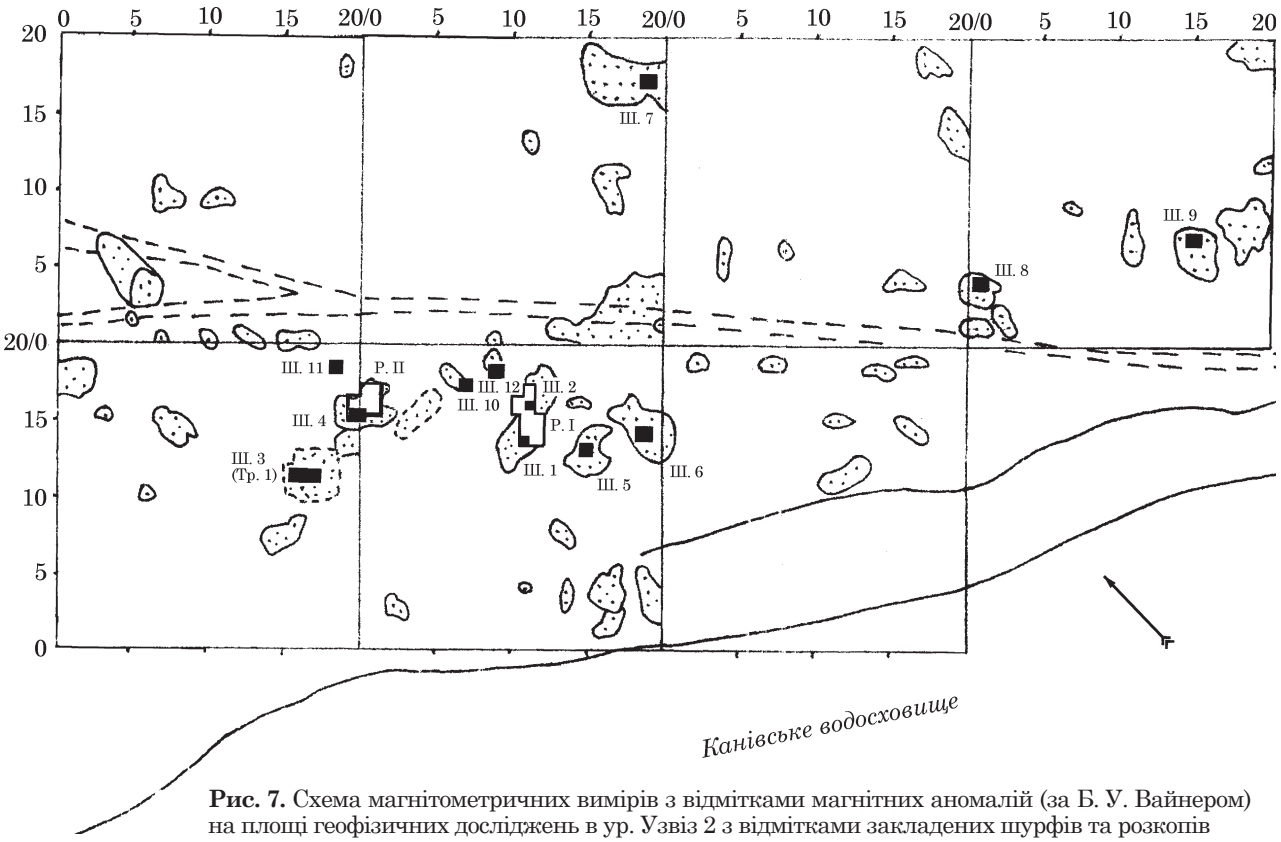

Рис. 7. Схема магнітометричних вимірів з відмітками магнітних аномалій (за Б. У. Вайнером) на площі геофізичних досліджень в ур. Узвіз 2 з відмітками закладених шурфів та розкопів

ревірки виявлених аномалій здійснено розкопки в 12 точках (шурфи 1—12), згодом шурфи 1 і 2 трансформовано в розкоп I, де були досліджені залишки двох заглиблених жител та господарської споруди давньоруського часу. Саме ці знахідки підтвердили існування на уступі лесової тераси на північний захід від городища поселення, яке можна вважати своєрідним «подолом» даного населеного пункту.

Розкоп I закладений у нижній частині уступу лесової тераси над долиною колишньої р. Циблі, затопленої нині водами Канівського водосховища. Розкоп знаходився на віддалі близько 600—700 м на північний захід від городища та за 45 м від сучасної (на момент розкопок) берегової лінії. Орієнтація розкопу пов'язана з топографією місцевості та умовами дослідження аномалій: він зорієнтований по лінії північний схід—південний захід (відхилення 45°). Площа розкопу 83 м^2. Усі позначення глибин на кресленнях проведені від репера, визначеного у найвищій точці північного кута розкопу (R0). У розкопі I досліджено рештки двох заглиблених жител та господарської споруди (рис. 8).

Житла 1 і 2 різночасові. Після зруйнування житла 1, поряд було споруджено житло 2, підлога якого на 5—10 см нижча від рівня підлоги житла 1 (рис. 9). Котлован житла 2 зруйнував північно-східний край житла 1. Обидва житла зорієнтовані кутами по сторонах світу. Аналіз керамічного матеріалу з обох жител не дає підстав значно розмежовувати їх функціонування в часі — обидва існували з незначним проміжком і можуть бути датовані XII — початком XIII ст. Житла розміщені на ділянці з нахилом у бік водосховища, де перепад висот по обох краях розкопу на відстані у 16 м складає 0,8 м, що, крім природнього, має ще й антропогенний фактор — спостережено багаточисельні хаотичні вибірки ґрунту з господарською метою. Котловани обох жител заглиблені у суглинок та материковий лес, долівки обох жител викопані у материку. Останній лежить на глибині 0,80—1,0 м від сучасної денної поверхні. Позначки максимальних глибин котлованів обох жител від R0 — 1,20 та 1,25 м.

Житло 1 заглиблене в землю на 0,60 м від сучасної денної поверхні, мало прямокутну форму розміром 3,50—3,70 × 3,50 м, тобто площа складала 12,5 м^2. Житло зорієнтовано кутами по сторонах світу. В південному, західному та східному кутах розчищені підчотирикутні ямки від стовпів розмірами: південна 0,25—0,35 м, глибиною 0,45 м, західна 0,35 × 0,30 м при глибині 0,65 м, східна ямка проявилася як ніша в південно-східній стінці котловану розміром 0,55 × 0,28 м, дно якої знаходилось на рівні підлоги житла. У північному куті сліди ямки були помітні під час розчистки у вигляді темної плями, але в процесі вибірка заповнення житла 2 її контури виклинилися і зникли, тобто її глибина не спускалася глибше долівки житла 2, під час будівництва котловану останнього ця стовпова ямка була зруйнована.

У західному куті житла знаходила глинобитна піч, від якої збереглася нижня частина з черінню. Піч челюстями повернута на південь. У плані вона має овальну, майже круглу форму,

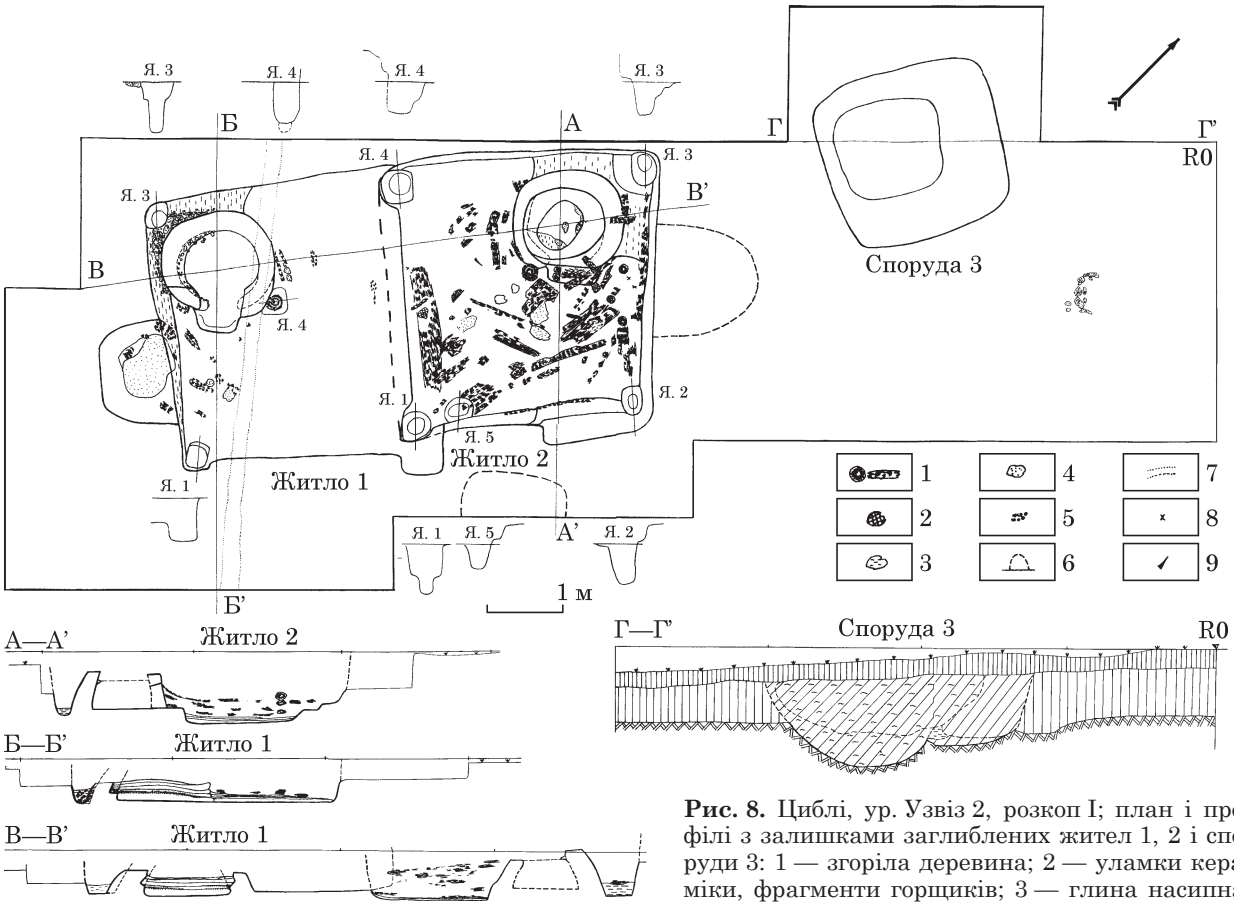

Рис. 8. Циблі, ур. Узвіз 2, розкоп I; план і профілі з залишками заглиблених жител 1, 2 і споруди 3: 1 — згоріла деревина; 2 — уламки кераміки, фрагменти горщиків; 3 — глина насипна; 4 — перепалена глина; 5 — камінь; 6 — контури темних плям (невибраних); 7— пізня траншея під кабель; 8 — цвяхи залізні; 9 — ніж

розміром 1,65 × 1,75 (по низу) та 1,40 × 1,65 м (по верху). Збережена на висоту 0,40 м від рівня первісної підлоги. Перед устям печі присутній ретельно сформований з глини підчотирикутної форми припічок розміром 0,65 × 0,25 м при висоті над підлогою 0,20 м. Піч зазнала 5 ремонтів, з них два капітальних, що спричинило перебудову стін, устя, черені та припічка (рис. 10). Внаслідок простежених ремонтів діаметр первісної черені з діаметру 1,0 м був зменшений до діаметру 0,85 м (V ремонт), а потім збільшений

Рис. 9. Вид на розкоп I із залишками заглиблених жител 1 і 2: I — з півночі; II — з південного сходу

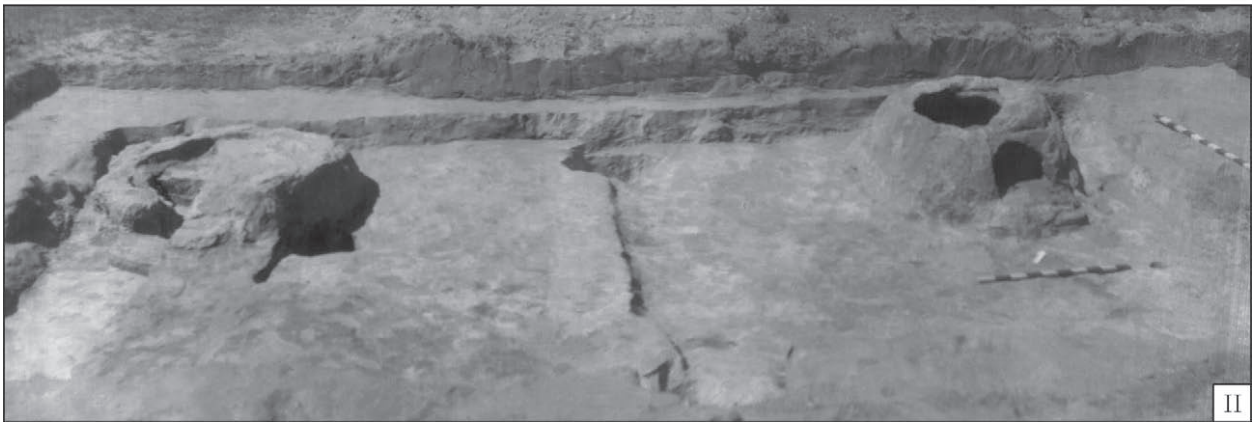

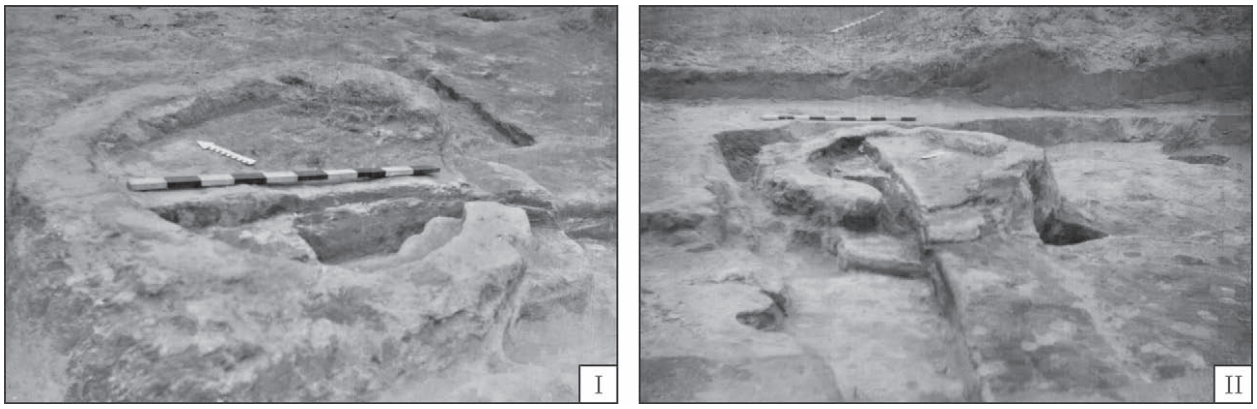

Рис. 10. Вигляд залишків печі житла 1 під час розчистки: I — крупним планом; II — зліва заглиблений вхід

до 1,20 м (III—IV ремонти). Найпізніші черені (I—II шари) складалися з двох тонких підмазок черені діаметром 1,10 та 1,25 м разом з припічком. Під черенями V і VI (первісний) був викладений шар з камінців пісковику, які під дією жару розсипалися в дрібні шматочки. Товщина підмазок черені в середньому складала 1,5—3,5 см (I, II), 5—9 см (III, IV), 10—14 см (V). Сліди ремонтів чітко простежуються на припічку, який нарощувався разом з черінню чотири рази. Первісна (найперша) черінь функціонувала ще без припічка. У зв'язку з ремонтами і перебудовами відповідно змінювалася ширина устя печі: на рівні I—IV шарів черені — 0,48 см, V—VI шарів — 0,40 м. Біля північно-східної стінки печі виявлені рештки обгорілих дошок, можливо, від короба, що утримував основу печі. Між стінками печі та житла у західному куті виявлена забутовка з глини та шматків печини.

Праворуч від устя печі зі східного боку впритул до стінки печі прилягав обгорілий стовп діаметром 22—25 см, що зберігся на висоту 40 см (над рівнем долівки). Стовп був вкопаний у ґрунт на глибину 0,50 м.

Долівку, утрамбовану окремими ділянками зі слідами обпалу поверхні сіро-чорного або коричневого кольору, простежено на схід від печі та перед її устям на глибині 0,60 м від рівня сучасної денної поверхні. Нараховано шість підмазок підлоги безпосередньо перед устям печі товщиною 10—15 см. Під час розчистки підлоги зустрічалися невеликі фрагменти обгорілої деревини, які лежали в горизонтальній площині в напрямку з північного заходу на південний схід на глибині 0,40—0,60 м.

Виразних східців у стінках котловану не виявлено, що не дає змогу з певністю визначити вхід до житла. Проте наявність у південно-західній стінці котловану справа від печі напівовальної ніші-заглиблення (яке спочатку сприймалося як окрема яма, не пов'язана із житлом) дозволяє припустити, що вхід був саме там (рис. 10: II). Її розмір 1,4 × 1,0 м, глибина 0,90 м, утворена сходинка складає висоту приблизно в 0,25 м. Подібне влаштування входу відносно печі неодноразово фіксувалося дослідниками на поселеннях регіону (Козюба 1998, с. 32, 42—43, рис. 4; Петрашенко 2005, с. 30—31, 34—35, рис. 15, 16, 19, 20).

Житло 2 було заглиблене в землю на 0,80—0,90 м (максимальна глибина залягання знахідок перед піччю сягає 1,0 м) від сучасної денної поверхні. Темна пляма заповнення котловану житла 2 проявилася з глибини 0,45—0,50 м від рівня сучасного горизонту. Котлован прямокутної форми, розміром 3,30 × 3,60 м (11,9 м^2). Житло орієнтоване кутами по сторонах світу. По кутах котловану виявлені ямки від стовпів, які всі містили залишки перепаленої деревини: ямка 1 (південна) по верхньому зрізу мала 0,40 × 0,36 м, в той час як її нижній діаметр становив 0,20 м при глибині 0,60 м від рівня долівки; ямка 2 (східна) розміром відповідно 0,26 × 0,40 та 0,12 × 0,18 м заглиблена на 0,50 м; ямка 3 (північна) — 0,32 × 0,44 та 0,18 × 0,20 м при глибині 0,65 м; ямка 4 (західна) розміром по верху 0,40 × 0,45 м, по низу діаметром 0,26 м при глибині 0,42 м. Окрім ямок від кутових стовпів виявлено ямку 5, яка знаходилась під південно-східної стіни котловану за 0,20—0,25 м від південної кутової стовпової ямки 1: її розміри по верхньому зрізу 0,28 × 0,40 м, по низу 0,15 × 0,28 м при глибині 0,40 м від рівня долівки. Призначення цієї ямки не зовсім ясне, можна припускати, що тут було вкопано стовпа, який прислуговувався в оформленні інтер'єру.

Вхід до житла зберігся у вигляді підчотирикутного заглиблення-ніші (розміром 1,40 × 0,50 м) у південно-східній стінці котловану біля східного кута, навпроти устя печі, із виритими у материку та суглинку східцями (рис. 11). Простежено дві приступки-сходинки, верхня була шириною 25—30 см при висоті 14—15 см, нижня мала в ширину 22 см та висоту 15 см. Саме до краю нижньої сходинки певно відноситься розчищена знизу біля підлоги обгоріла деревина. В реконструйованому вигляді висота кожної сходинки включно з тією, що вийшла на рівень розкопу, складала близько 15—20 см.

У північному куті житла 2 знаходилась добре збережена на всю висоту глинобитна піч, челюстями повернута на південний схід. Вона овальна, майже кругла в плані (рис. 12). Розмір в нижній частині 1,50 × 1,40 м, у верхній — 1,0 ×

Рис. 11. Житло 2, вигляд на залишки входу із східцями у східному куті котловану

Рис. 12. Вигляд печі житла 2 на різних стадіях розчистки: I — до вибірки заповнення; II — після остаточної розчистки, вигляд з південного сходу

0,95 м при максимальній висоті над рівнем підлоги 0,70 м. Товщина стінок 0,20—0,25 м. Висота отвору устя печі складає 0,45 м, ширина 0,43 м. Верхня частина печі закінчувалась жаровнею, яка повторювала контури печі (рис. 12: II). Власне жаровня мала розмір 0,60 × 0,70 м, мала заокруглені масивні бортики, які у верхній частині здебільшого горизонтально зрізані. Висота залишків бортиків складала від 0,06 до 0,15 м, збережена товщина бортиків — від 0,06 до 0,10—0,20 м. Від перекриття склепіння (дна жаровні) залишились фрагменти, більша його частина обвалилася всередину печі. Стінки печі зовні на значній площі зберегли гладеньку глиняну підмазку, місцями неначе підлощену. Підмазка поверхні має сліди дії вогню, вона легко відшаровується шматками товщиною 0,8—1,5 см.

Перед устям печі розчищено припічок із заокругленими кутами розміром 0,60 × 0,15—0,20 м, висота над первісною долівкою 0,23—0,25 м. Черінь печі збудована на потужному глинобитному фундаменті, який певно мав прямі кути, що було підмічено ще під час розчистки. У північному куті між піччю та обома стінками котловану спостережена забутовка глиною приблизно на таку ж висоту 0,25—0,30 м.

Материкове дно котловану було рівне. Долівка житла виявилася двошаровою, нижній шар помітний лише на половині житла, перед піччю. Товщина глиняної підмазки становила від 5—6 до 10 см. Вона зроблена з шару глини, що лежав на гумусованому прошарку чорного кольору. Між двома прошарками долівки знайдено кілька уламків подрібненої кераміки, кістки птаха та риби. На верхньому рівні долівки лежали 2 плоскі камені, уламок залізного предмета, південніше устя печі — залізний цвях, ще два цвяхи знайдено в заповненні котловану на схід від устя печі. На тому ж рівні (0,70 м) знайдено нижню частину горщика з клеймом у вигляді подвійного кола. Фрагменти нижньої частини іншого горщика знаходились за 0,40 м західніше від попереднього. Дно останнього виявлено на рештках згорілої дошки, найвірогідніше від лави.

У ході вибірки заповнення котловану житла 2 на різних глибинах розчищені перепалені рештки дерев'яних конструкцій і деталей інтер'єру (рис. 13). Судячи з кількості та характеру залягання цих згорілих решток можна стверджувати, що помешкання загинуло внаслідок пожежі. Глибини залягання залишків деревини в середньому лежать у межах 0,50—1,10 м (від R0).

Характер обгорілих решток і їх значна кількість дозволяє робити деякі висновки щодо реконструкції житла 2. Представлену графічну реконструкцію можна вважати одним із мож-

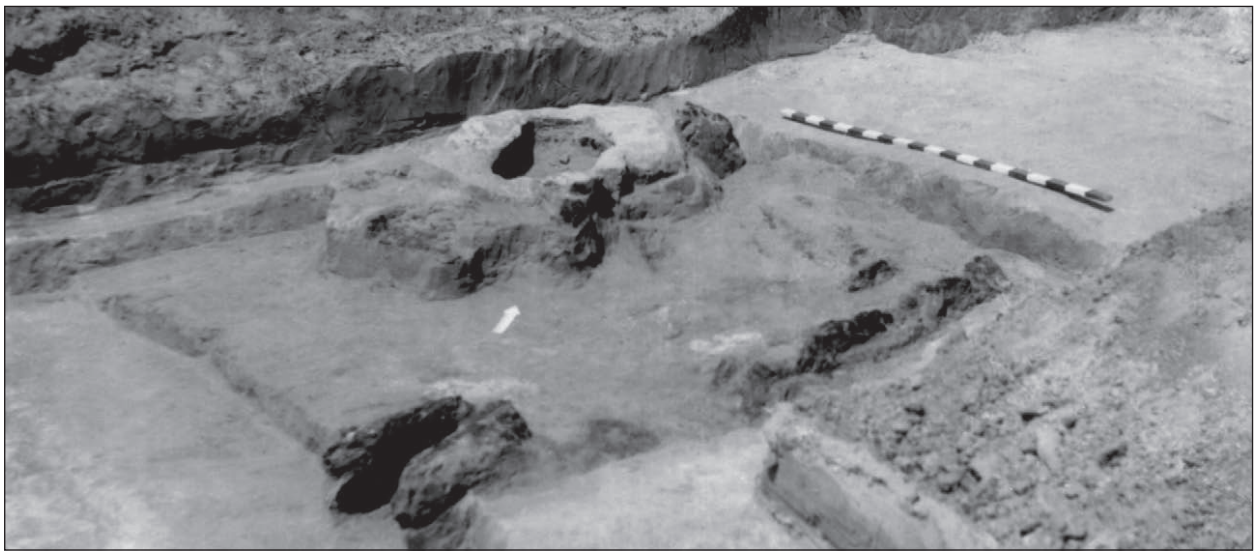

Рис. 13. Вигляд на залишки житла 2 з півдня на стадії розчистки згорілих дерев'яних решток

ливих варіантів (рис. 14). При її створенні взято до уваги спостереження й висновки українських дослідників за матеріалами археологічного вивчення давньоруських сільських поселень Середнього Подніпров'я, отриманих в останні десятиліття (Звіздецький, Готун 1997; ред. Моця 1997, с. 34—142; Козюба 1998; Петрашенко 2005, с. 29—44, 173—215; Готун, 2013; та ін.).

Численні згорілі залишки деревини походять від дерев'яних конструкцій стін та певно перекриття житла, а також достатньо виразних решток деталей інтер'єру, зокрема лав та полу для спання. Так, залишки чотирьох згорілих колод-кругляків (діаметром близько 0,15 м при довжині 0,50 м) розчищені біля південного кута житла: три з них лежали блоком вертикально один над одним на глибині 0,50—0,70 м від сучасної поверхні в напрямку північний схід-південний захід, четверта колода лежала поряд (рис. 15). Рештки цих же колод через 0,50 м мали продовження у північно-східному напрямку і складали другий блок довжиною 1,5 м, хоча збереження їх було менш виразним (рис. 16). Таким чином, колоди від конструкції зрубу збереглися з перервами вздовж південно-східної стіни котловану на загальну довжину 2,30 м. У верхніх горизонтах заповнення траплялися окремі фрагменти колод та товстих плах у північному куті котловану західніше та східніше від печі. Викликають інтерес фрагментовані рештки деревини, скоріше від дощок, що залягали безпосередньо над піччю і були направлені під прямим кутом один до одного. Багато обгорілої деревини знаходились на припічку, один з уламків через устя потрапив кінцем у середину топкової камери печі, частково пошкодивши бокові стінки устя.

У нижніх шарах заповнення, практично над підлогою, біля південного кута житла (вздовж південно-східної стіни) знаходились частини обгорілої дошки довжиною 0,85 та 0,75 м при ширині 0,30 м. Схожі рештки від дошки виявлені по центру котловану, перед припічком печі, в напрямку до південного кута (довжиною 0,50 м при ширині 0,35 м; рис. 17). Залишки цих дощок, простежених на значній площі над дном котловану, направлених паралельно від північно-східної стіни до південного кута, ми схильні відносити до перекриття, найвірогідніше, від стелі житла. Чіткі залишки обгорілої деревини від дошки або плахи проявилися по краю котловану біля дна від північного стовпа вздовж північно-східної стінки (довжиною 1,60 м). Так само рештки деревини фіксують дно котловану вздовж південно-східної стіни в напрямку від східного кута (довжиною 1,25 м). Також помічена деревина, що прилягала до основи печі: певно вона походила від дерев'яного короба, який формував її глинобитний фундамент. Цей підчотирикутний фундамент чітко проглядався власне на тілі печі після розчистки і мав висоту до 0,30 м.

До решток деталей інтер'єру, на наш погляд, відносяться залишки обгорілих дощок, які розміщувалися в горизонтальній площині під південно-західною та північно-східною стінками котловану житла. В першому випадку збереглася дошка вздовж південно-західної стіни суцільно на проміжку у 1,75 м при ширині 0,30 м. До конструкції цієї лави міг відноситися підпірний стовп, від якого біля південного кута котловану розчищена ямка розміром в нижній частині 0,28 × 0,16 м при глибині 0,40 м. Рештки другої дошки, певно теж від лави, виявлено вздовж північно-східної стінки, ближче до східного кута, на проміжку довжиною 0,75 м при ширині дошки 0,30 см. До конструкції цієї лави очевидно відносяться дві невеличкі ямки 6 і 7 із залишками обгорілих стовпчиків діаметром 6—7 см (діаметри ямок складає відповідно 15 та 12 см при глибині 20 і 11 см). Залишки стовпчиків з ямками розміщені на віддалі 0,22 та 0,30 м від північно-східної стіни котловану та за 0,63 м один від одного. Довжина лави під північно-східною стіною могла складати 1,30—1,50 м, а лави під

південно-західною стіною — 1,80—2,00 м. Ширина обох лав могла складати від 0,30 до 0,40 м: зафіксована ширина згорілої дошки під південно-західною стіною складала 0,30 м.

Західніше устя печі житла 2 на віддалі близько 20 см, впритул до стінки печі, збереглися залишки обгорілого вертикально стоячого стовпа діаметром 0,20—0,22 м при збереженій висоті близько 0,70 м, ямка від стовпа відсутня. Функціонально цей припічний стовпчик міг би підтримувати піл для спання, що займав простір між піччю та стінами котловану, проте міг мати й інше призначення, зокрема — слугувати, опорою для дерев'яного настилу над піччю (для висушування одягу, зберігання харчових продуктів тощо).

Традиційно піл (настил для сну) розташовують збоку від печі, у найзатишнішому куті приміщення, в нашому випадку — між піччю, північно-західною стіною, західним кутом та південно-західною стіною житла. Реконструйовані розміри полу (у першому варіанті реконструкції з використанням стовпчика біля печі) складали б 1,50—1,60 × 1,30 м, або (у другому варіанті реконструкції без використання передпічного стовпчика) — 1,50—1,60 × 1,00 м. Вже та деталь, що обгорілий стовпчик зберігся на 0,70 м над рівнем підлоги, суперечить факту вживання стовпчика як підпорки для полу (в середньому висота полу могла складати 0,40—0,50 м). Крім того стовпчик має не зручне розміщення занадто близько від устя печі та її стінки, і таким чином піл мав би перекривати в значній мірі саму піч. Вірогіднішим варіантом видається його використання в конструкції надпічного настилу.

Існування настилів-помостів над печами припускається дослідниками насамперед через повсякчасну присутність біля печей ямок від стовпів, зокрема подібні ямки виявлені й автором у 1982 р. під час досліджень давньоруського житла у с. Соснова на Переяславщині (Сикорский, Махно, Бузян 1981, с. 41—42, рис. 5, фото 97—98). Так, дослідник В. К. Козюба, аналізуючи обставини на підтвердження версії широкого побутування подібної конструкції над піччю, наводить літописний запис епізоду трагічної історії осліп-

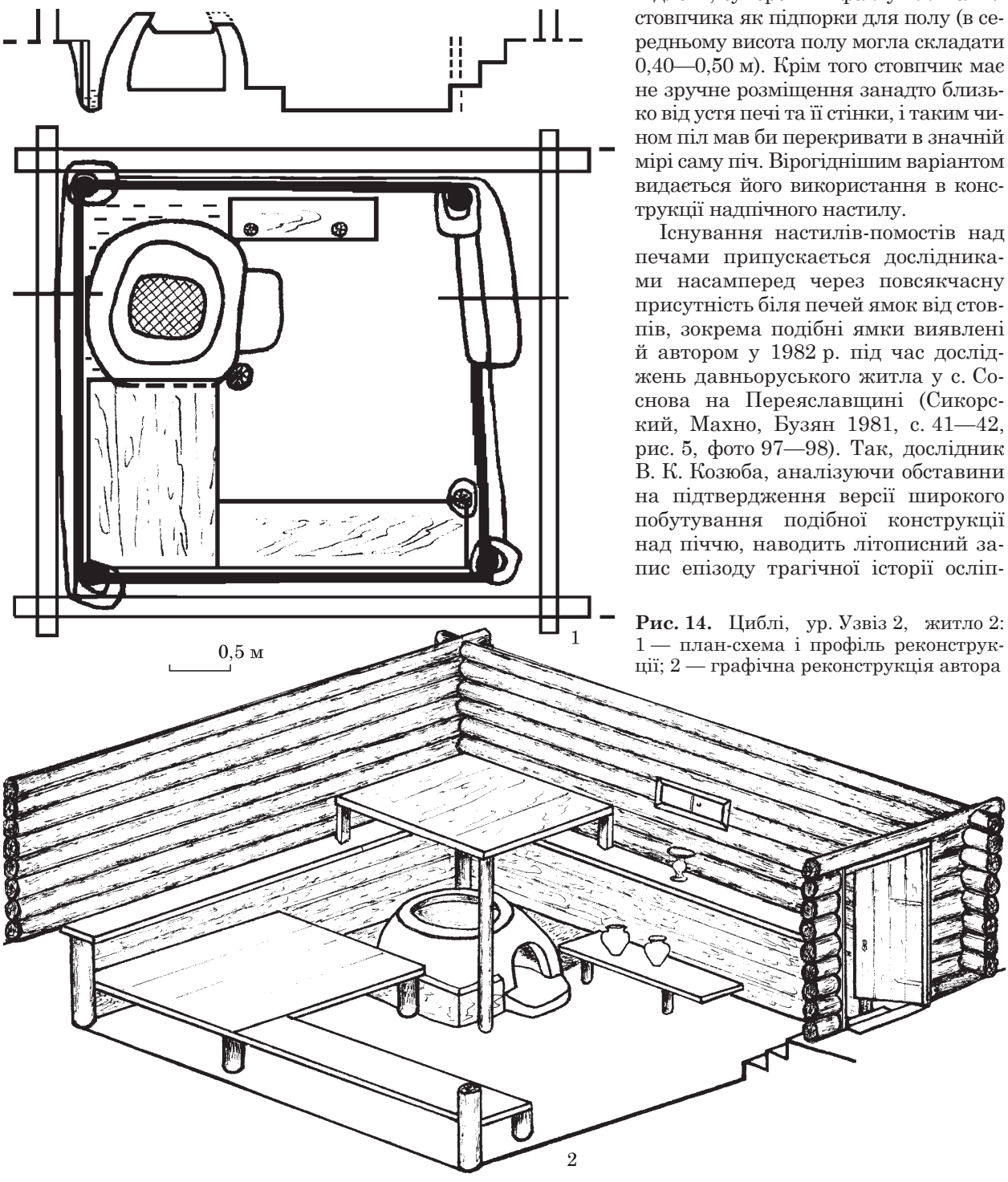

Рис. 14. Циблі, ур. Узвіз 2, житло 2: 1 — план-схема і профіль реконструкції; 2 — графічна реконструкція автора

лення князя Василька, де вона опосередковано згадується (Козюба 1998, с. 41—42). Стовпчики поряд з устям печі фіксуються ямками, зокрема й на прикладі циблівського житла 1, але досить часто трапляється, що подібні ямки під час досліджень не знаходять. Випадок з житлом 2, коли типова ямка відсутня, проте стовп у потрібному місці присутній, і таким чином, все ж виконує своє призначення без закопування у землю, може засвідчувати частіші випадки використання згаданих конструкцій в давньоруських житлових будівлях, ніж уявлялося раніше. Щодо існування дерев'яної конструкції надпічного настилу підтвердженням можуть слугувати й знахідки трьох цвяхів біля печі.

Найвірогіднішим варіантом реконструкції полу для спання нам уявляється той, де його кути разом з краєм лави спираються на стовпчики, що стоять на підлозі (стовпові ямки не виявлені), та на дерев'яні конструкції стінок котловану житла. Розмір полу в такому випадку може варіюватися.

Багато питань виникає в зв'язку з конструкцією стін та перекриття. Присутність обгорілих фрагментів, навіть цілих блоків, зрубної конструкції з колод-кругляків, однозначно наштовхує на думку щодо зрубних стін даної будівлі. Одначе виявлена типова стовпова будова акуратного нешироко котловану з чотирма стовпами по кутах, схиляє до версії про влаштування стін котловану з допомогою колотих плах. У представленій реконструкції нами використаний варіант, запропонований дослідником В. К. Козюбою на прикладі житла з поселення в ур. Підтополеве, що на Канівщині, де поєднано обидва способи облаштування стін: стовпова конструкція використана для заглибленої частини, зрубна — для наземної (Козюба 1998, с. 35—37, рис. 6, 7). В нашому випадку наявність решток обпалених дошок на підлозі центральної частини житла наштовхує на припущення про існування ще й стелі (рис. 17). Діаметр колод зрубу може бути визначений по їх обгорілих рештках у 0,15—0,20 м, а довжина — по стінках котловану і має складати трохи більше 4 м.

У житлі 2 зафіксовані східці від входу навпроти устя печі. Оскільки східці звернуті назовні, то вхід потребує захисту, принаймні від атмосферних впливів, тому є слушним припущення про наявність ганку або ж наземних сіней (Козюба 1998, с. 42—43). У нашому випадку обидва варіанти можливі, хоча ніяких практичних підтверджень не виявлено. Найбільш реалістичним варіантом реконструкції є облаштування вхідних дверей в наземній частині зрубної південно-східної стіни (див. рис. 14). Це не викликає складних конструктивних рішень і є повсякчас використовуваним в українській сільській хаті, а в нашому випадку це є і зручно і доцільно, оскільки залишає східці всередині приміщення.

На облаштуванні покрівлі та на деяких кількісних показниках в нашому варіанті реконструкції ми не зупиняємося через обмаль даних.

Рис. 15. Вигляд залишків згорілих колод від зрубної стіни житла 1, деталь

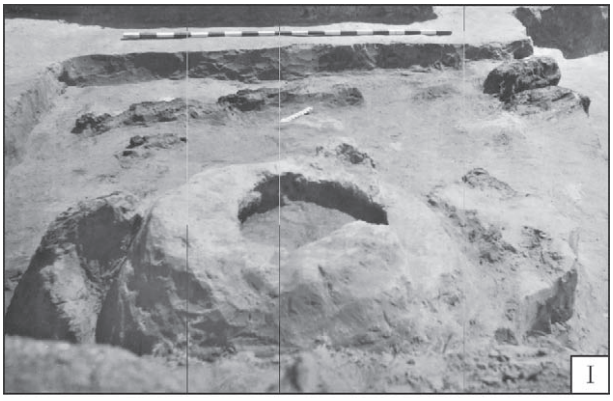

Рис. 16. Житло 2, згорілі дерев'яні конструкції: I — вигляд із півночі; II — вигляд із півдня

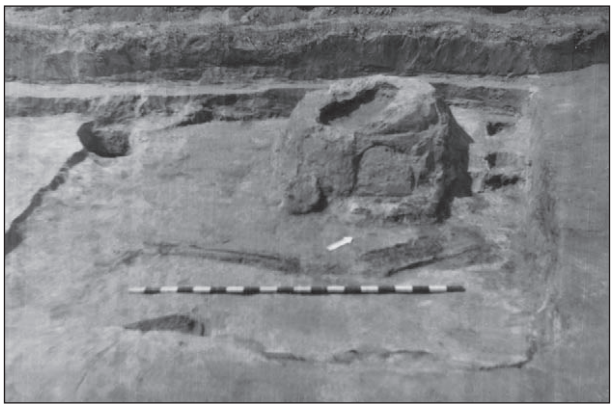

Рис. 17. Вигляд згорілих дошок на підлозі житла 2 з південного сходу

Окрім житлових споруд, експедиції вдалося дослідити й **господарську споруду 3**, залишки якої знаходились за 2,20 м на північний схід від житла 2. В плані майже квадратна, вона орієнтована кутами, як і житла 1 і 2 за сторонами світу, мала розмір 2,40 × 2,20 м, була заглиблена в землю на 1,30—1,60 м (див. рис. 8). Дно споруди звужене та заокруглене, присутня приступка меншої глибини — 1,30 м, у яку, вірогідно, спускалася драбина. Споруда 3 мала господарське призначення, а судячи з глибини слугувала — льохом. Напевно входила разом з житлом (спочатку № 1, а потім № 2) до єдиного житлово-господарського комплексу — садиби. До цього самого комплексу можна віднести **яму 4**, виявлену в шурфі 10 за 9 м на північний захід від розкопу. Яма розміром 1,50 × 1,50 м викопана на глибину 1,60 м, мала заокруглені кути, простежені східці. Обидві господарські споруди напевно виконували функції погребів.

Під час розкопок виявлено фрагменти давньоруського посуду, кілька залізних предметів (цвяхи, ніж). Уламки гончарного посуду належать переважно горщикам, а також кільком амфоркам київського типу, глеку, покришці та ковшику. На чотирьох денцях виявлено клейма, а саме: коло, подвійне коло, якір та коло з дугоподібними відрізками всередині. Вінця майже виключно валикоподібні, які вкладаються у рамки XII ст., можливо, початок XIII ст. (Петрашенко 2005, с. 60—62).

Дослідження комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Циблі на Переяславщині у 1995 р., в яких брав безпосередню участь О. В. Сухобоков, дозволили уточнити існуючі уявлення про характер та межі заселеності цієї території в давньоруський час та визначити перспективи подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян, Г. Н. 1985. *Отчёт о работе Яготинско-Переяславского отряда Киевской областной экспедиции «Свода» в 1985 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985/1в.

Бузян, Г. Н., Буйлук, Н. М., Товкайло, Н. Т. 1988. *Отчёт о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/171.

Бузян, Г. М., Буйлук, М. М., Товкайло, М. Т. 1989. *Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 рік.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/84.

Бузян, Г. М., Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Товкайло, М. Т. 1998. *Звіт про розкопки пізньотрипільських поселень Крутуха-Жолоб та Циблі-Узвіз поблизу Переяслава в 1996—1998 роках.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/91.

Бузян, Г., Колибенко, О. 1998. Розкопки на давньоруському поселенні Циблі-Узвіз. В: Стогній, І. П. (ред.). *Переяславська земля і світ людини*. Київ; Переяслав-Хмельницький: Пальміра, с. 8-9.

Готун, І. А. 2013. Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 20-47.

Звіздецький, Б. А., Готун, І. А. 1997. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. *Археологія*, 2, с. 2-52.

Козюба, В. К. 1998. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI—XIII ст.). *Археологія*, 1, с. 28-46.

Лизогуб, Н. В. 2015. Інтер'єр давньоруського житла (за матеріалами археологічних досліджень на Переяславщині. *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 9 (11), с. 227-230.

Моця, О. П. (ред.). 1997. *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури).* Київ: ІЗМН.

Петрашенко, В. О. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка).* Киев.

Роздобудько, М. В., Костюк, В. О. 1998. *Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей у 1998 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/38.

Роздобудько, М. В., Костюк, В. О. 1999. *Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 1999 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1199/85.

Роздобудько, М. В., Костюк, В. О., Тетеря, Д. А. 1997. *Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1997 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/82.

Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Костюк, В. О. 1996. *Звіт про охоронні дослідження узбережжя Канівського водосховища Переяслав-Хмельницького району Київської області за 1994—1995 рр.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/52.

Роздобудько, М. В., Тетеря, Д. А., Товкайло, М. Т., Костюк, В. О. 1997. *Звіт про охоронні дослідження Канівського водосховища Київської та Черкаської областей за 1996 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/49.

Роздобудько, М. В., Юрченко, О. В. 2008. *Звіт про охоронні дослідження лівобережжя Канівського водосховища за 2002—2003 рр.* Архів НДВ археології НІЕЗП.

Савчук, А. П. 1980. *Отчёт о разведках и раскопках в бассейне р. Трубеж и на берегу Каневского водохранилища вблизи Переяслав-Хмельницкого в 1980 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/145.

Савчук, А. П. 1981. *Отчёт о полевых исследованиях Переяслав-Хмельницкого историко-культурного заповедника в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/78.

Сикорский, М. И., Махно, Е. В., Бузян, Г. Н. 1981. *Отчёт о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции в 1981 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/92.

Сухобоков, О. В., Бузян, Г. М., Вайнер, Б. У., Колибенко, О. В., Роздобудько, М. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження Лівобережнодніпровської слов'яно-русської експедиції ІА НАНУ в 1995 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/64.

REFERENCES

Buzian, G. N. 1985. *Otchet o rabote Iagotinsko-Pereiaslavskogo otriada Kievskoi oblastnoi ekspeditsii «Svoda» v 1985 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985/1v.

Buzian, G. N., Builuk, N. M., Tovkailo, N. T. 1988. *Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitskoi arkheologicheskoi ekspeditsii za 1988 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/171.

Buzian, H. M., Builuk, M. M., Tovkailo, M. T. 1989. *Zvit Pereiaslav-Khmelnytskoi arkheolohichnoi ekspedytsii za 1989 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/84.

Buzian, H. M., Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A., Tovkailo, M. T. 1998. *Zvit pro rozkopky piznotrypilskykh poselen Krutukha-Zholob ta Tsybli-Uzviz poblyzu Pereiaslava v 1996—1998 rokakh*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/91.

Buzian, H., Kolybenko, O. 1998. Rozkopky na davnoruskomu poselenni Tsybli-Uzviz. In: Stohnii, I. P. (ed.). *Pereiaslavska zemlia i svit liudyny*. Kyiv; Pereiaslav-Khmelnytskyi: Palmira, s. 8-9.

Hotun, I. A. 2013. Slov'iano-ruske silske zhytlo ta pytannia yoho vidtvorennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia: dosvid modeliuvannia ob'iektiv ta vyrobnytstv, s. 20-47.

Zvizdetskyi, B. A., Hotun, I. A. 1997. Budivli selyshcha Hulsk ta yikh znachennia dlia vyvchennia sotsialno-ekonomichnoho fenomenu poliskoho sela kintsia I tys. *Arkheolohiia*, 2, s. 2-52.

Koziuba, V. K. 1998. Pivdennoruske silske zhytlo (materialy do rekonstruktsii zahlyblenoho zhytla XI—XIII st.). *Arkheolohiia*, 1, s. 28-46.

Lyzohub, N. V. 2015. Inter'ier davnoruskoho zhytla (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen na Pereiaslavshchyni. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 9 (11), s. 227-230.

Motsia, O. P. (ed.). 1997. *Pivdennoruske selo IX—XIII st. (novi pam'iatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IZMN.

Petrashenko, V. O. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poselenii u s. Grigorovka)*. Kiev.

Rozdobudko, M. V., Kostiuk, V. O. 1998. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha Kyivskoi ta Cherkaskoi oblastei u 1998 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/38.

Rozdobudko, M. V., Kostiuk, V. O. 1999. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia livoberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha za 1999 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1199/85.

Rozdobudko, M. V., Kostiuk, V. O., Teteria, D. A. 1997. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha Kyivskoi ta Cherkaskoi oblastei za 1997 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/82.

Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A., Kostiuk, V. O. 1996. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha Pereiaslav-Khmelnytskoho raionu Kyivskoi oblasti za 1994—1995 rr.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1996/52.

Rozdobudko, M. V., Teteria, D. A., Tovkailo, M. T., Kostiuk, V. O. 1997. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia Kanivskoho vodoskhovyshcha Kyivskoi ta Cherkaskoi oblastei za 1996 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/49.

Rozdobudko, M. V., Yurchenko, O. V. 2008. *Zvit pro okhoronni doslidzhennia livoberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha za 2002—2003 rr.* Arkhiv NDV arkheolohii NIEZP.

Savchuk, A. P. 1980. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh v basseine r. Trubezh i na beregu Kanevskogo vodokhranilishcha vblizi Pereiaslav-Khmelnitskogo v 1980 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/145.

Savchuk, A. P. 1981. *Otchet o polevykh issledovaniiakh Pereiaslav-Khmelnitskogo istoriko-kulturnogo zapovednika v 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/78.

Sikorskii, M. I., Makhno, E. V., Buzian, G. N. 1981. *Otchet o rabote Pereiaslav-Khmelnitskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 1981 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/92.

Sukhobokov, O. V., Buzian, H. M., Vainer, B. U., Kolybenko, O. V., Rozdobudko, M. V. 1995. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Livoberezhnodniprovskoi slov'iano-russkoi ekspedytsii IA NANU v 1995 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/64.

H. M. Buzian

RESEARCH OF OLD RUS SITES NEAR THE VILLAGE OF TSYBLI IN PEREYASLAV REGION (Pages Of The Field Work Of Dr. Oleg Sukhobokov)

The research materials of the Livoberezhno-Dnieprovska Slavic-Rus archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1995 in the village of Tsybli in Pereyaslav region headed by Dr. Oleg Sukhobokov are publish in the paper. Research staff of the Pereyaslav-Khmelnytskyi State Historical and Cultural Reserve and the Pereyaslav-Khmelnytskyi Grigory Skovoroda Pedagogical Institute took part in its work. The expedition worked since July 4 to August 8 1995. Dr. Oleh Sukhobokov had long-time scientific ties with the Pereyaslav Reserve, and at the Institute Professor Sukhobokov carried out scientific and pedagogical work, lectured at the Faculty of History, and was a member of the editorial board of the periodical scientific publication.

The goal of expedition was a comprehensive survey and excavation of multicultural archaeological sites in the vicinity of the settlement. The main focus of its work was the excavation of Old Rus monuments: the hillforts and settlements in the Uzviz 1, Uzviz 2 and Tserkva tracts. According to a number of signs the sites near the village Tsibli form a common complex — a three-parts settlement with a complex structure consisting of a fortified hillfort, an unfortified suburb on the plateau, a «posad» on the slope of the loess terrace — the «pidnizhia». It is also possible that there was a kind of "obolon" located on the lower part of the bank of the former Tsybli River, directly under the hillfort (the cultural layer of the latter was significantly destroyed by economic earthworks). The picture is complemented by the remains of a satellite village in the Tserkva tract located on the high end of the forest terrace, separated from the loess one by a water channel which is a remnant of the former Tsybli riverbed. The most interesting objects of research in 1995 were the remains of earth fortifications of the settlement in Uzviz 1 tract and two underground dwellings in the Uzviz 2 tract. In the Tserkva tract the massive cultural layers related to the functioning of the old village of Tsybli in the 17th—20th centuries and with the Old Rus settlement of the 11th—13th centuries were discovered. In two excavated Old Rus dwellings the remains of adobe household stoves were found, and thanks to the fire the charred remains of wooden structures and interior details of one of the dwellings were survived. The dwellings date from the 12th to the early 13th century. The nature of the charred remains and their considerable number allow us to draw certain conclusions regarding the construction and furnishing of the dwelling. Based on research materials, an attempt was made to graphically reconstruct one of the houses.

Study of the complex of sites near the Tsybli village in Pereyaslav region in 1995, in which Dr. Oleg Sukhobokov took a direct part, made it possible to clarify the existing theories on the nature and borders of the settlement of this territory in Old Rus Age and to determine the prospects for further research.

Keywords: Dr. Oleg Sukhobokov, sights of Tsybli village, archaeological research, Old Rus Age, dwellings, reconstruction.

Одержано 15.08.2022

БУЗЯН Галина Миколаївна, старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.
BUZIAN Halyna M.,, Senior Researcher, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1577-6747, e-mail: buzyan_g@ukr.net.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ О. В. СУХОБОКОВА

МОНОГРАФІЇ ТА РОЗДІЛИ КОЛЕКТИВНИХ МОНОГРАФІЙ

1. Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и её предшественники).* Киев: Наукова думка.

2. Сухобоков, О. В. 1990. *Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований).* Путивль.

3. Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст.* Київ: Наукова думка.

4. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. *Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.).* Полтава: Криниця.

5. Сухобоков, О. В. 2012. *«Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное).* Киев: Аграр Медіа Груп.

6. Сухобоков, О., Юренко, С. 2019. *Давній Путивль.* Київ; Суми: Університетська книга.

* * *

7. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1978. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тысячелетии н. э. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблемы этногенеза славян*. Киев: Наукова думка, с. 124-142.

8. Сухобоков, О. В. 1984. Левобережье Днепра. В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта).* Киев: Наукова думка, с. 103-176.

9. Сухобоков, О. В. 1985. Роменская культура. В: Баран, В. Д. (ред.). *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Киев: Наукова думка, с. 125-135.

10. Сухобоков, О. В. 1986. Славянские древности последней четверти I тыс. н. э. Днепровского Левобережья (волынцевская и роменская культуры). В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Баран, В. Д. (ред.). Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 191-212.

СТАТТІ В НАУКОВИХ ЖУРНАЛАХ І ЗБІРНИКАХ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ І НАУКОВО-ДОВІДНИКОВИХ ВИДАННЯХ, ПРЕСІ

1968

11. Смиленко, А. Т., Сухобоков, О. В., Щукин, М. Б. 1968. Работы в Надпорожье. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 181-185.

12. Сухобоков, О. В., Приходнюк, О. М. 1968. Всесоюзное совещание по проблемам черняховской культуры. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, II, с. 220-228.

1969

13. Сухобоков, О. В. 1969. Підсумки і завдання вивчення роменської культури. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 80-87.

1971

14. Сухобоков, О. В. 1971. Населення Дніпровського Лівобережжя напередодні утворення Київської Русі. *Український історичний журнал,* 6, с. 63-70.

15. Сухобоков, О. В. 1971. Опішнянське поселення В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 3: Летичів—Розкопки. Київ: УРЕ, с. 289.

16. Сухобоков, О. В. 1971. Пеньківські поселення. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 3: Летичів—Розкопки. Київ: УРЕ, с. 339.

17. Сухобоков, О. В. 1971. Поселение середины I тысячелетия н. э. близ с. Курган-Азак Сумской области. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, III, с. 229-233.

18. Сухобоков, О. В. 1971. Про деякі проблеми вивчення роменської культури. *Археологія*, 3, с. 37-49.

19. Sukhobokov, O. 1971. Stone «Babas» of Ukraine. *News from Ukraine,* 22 (178), November, p. 4.

1972

20. Сухобоков, О. В. 1972. До питання про пам'ятки середини I тис. н. е. на Дніпровському Лівобережжі В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю Академії наук Української РСР. Київ, 1988 р.* Київ: Наукова думка, с. 273-277.

21. Сухобоков, О. В. 1972. *Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э.* Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА АН УССР.

22. Сухобоков, О. В. 1972. Салтівська культура. В: Скаба, А. Д. (ред.). *Радянська енциклопедія історії України*. 4: Розлив—Яцкевич. Київ: УРЕ, с. 49-50.

1973

23. Березанська, С. С., Сухобоков, О. В. 1973. Випадкова знахідка на Львівщині. *Археологія*, 11, с. 72-76.

24. Круц, В. А., Кубышев, А. И., Сухобоков, О. В. 1973. Исследования Днепровской экспедиции. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 296-297.

1974

25. Сухобоков, О. В. 1974. Розкопки городища поблизу с. Волокитине. *Археологія*, 13, с. 109-110.

1975

26. Під шаром… 1975. Під шаром століть (інтерв'ю з О. В. Сухобоковим записав М. Прокопович). *Зоря Полтавщини*, 223, 21 вересня. Полтава, с. 4.

27. Сухобоков, О. В. 1975. Охоронні розкопки роменського городища поблизу с. Червоний Ранок Сумської області. *Археологія*, 15, с. 112-114.

28. Сухобоков, О. В. 1975. Юго-восточные окраины древнерусского государства в свете новых археологических исследований. В: *Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции). Киев, апрель 1975*. III. Киев, с. 92-94.

29. Сухобоков, О. В., Гопак, В. Д. 1975. О железообработке у племён салтовской культуры. В: *150 лет Одесскому Археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: Наукова думка, с. 165-167.

30. Юренко, С. П., Сухобоков, О. В. 1975. Раскопки многослойного поселения в Днепропетровской области. *Археологические открытия 1974 г.*, с. 376-377.

1976

31. Сухобоков, О. 1976. Розповідають знахідки археологів. *Ленінська правда*, 7 вересня. Суми, с. 4.

32. Сухобоков, О. В., Дяденко, В. Д. 1976. Знахідки на дюнах у басейні Сейму. *Археологія*, 20, с. 100-101.

33. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Иченская, О. В. 1976. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни. *Археологические открытия 1975 г.*, с. 395-396.

34. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1976. К вопросу о фортификационном искусстве славяно-русского населения Днепровского Левобережья. В: *Тезисы докладов юбилейной историко-археологической конференции, посвящённой 150-летию Керченского музея. 16—19 ноября 1976 г.* Керчь.

1977

35. Свідки… 1977. Свідки сивої давнини (Інтерв'ю з О. В. Сухобоковим записав В. Дяченко). *Комсомолець Полтавщини*, 114, 20 вересня. Полтава, с. 4.

36. Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50-66.

37. Сухобоков, О., Юренко, С. 1977. Дослідження археологічної експедиції. *Будівник комунізму*, 13 серпня. Лебедин, с. 3.

38. Сухобоков, О. В., Юренко С. П. 1977. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции в 1976 г. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 376-377.

1978

39. Гопак, В. Д., Сухобоков, О. В. 1978. Про салтівське залізообробне ремесло (за матеріалами розкопок Д. Т. Березовця). *Археологія*, 25, с. 60-70.

40. Сухобоков, О. В. 1978. Некоторые итоги полевых исследований на славяно-древнерусских памятниках Днепровского Левобережья. *Археологические исследования на Украине 1976—1977 гг.*: Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. Ужгород, Украина, апрель 1978 г., с. 110-111.

41. Сухобоков, О. В., Иченская, О. В., Орлов, Р. С. 1978. Раскопки у с. Каменное. *Археологические открытия 1977 г.*, с. 387-388.

1979

42. Сухобоков, О. 1979. Работы ведут археологи. *Ленинский путь*, 18 августа. Путивль, с. 3.

43. Сухобоков, О. 1979. Роменская культура. *Ленинский путь*, 25 сентября. Путивль, с. 4.

44. Сухобоков, О. В., Орлов, Р. С., Иченская, О. В., Юренко, С. П. 1979. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции. *Археологические открытия 1978 г.*, с. 407.

45. Сухобоков, О. В., Черненко, Е. В. 1979. Рец.: Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Ленинград: Наука, 1976. *Археологія*, 30, с. 99-101.

46. Сухобоков, О., Юренко, С. 1979. Історії слід. *Колос*, 12, 27 січня. Кобеляки, с. 4

1980

47. Сухобоков, О. В. 1980. Исследование и опыт реконструкции оборонительных сооружений роменско-древнерусских городищ Днепровского Левобережья. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980, с. 160-161.

48. Сухобоков, О. 1980. Находки археологов. *Ленинский путь*, 15 ноября. Путивль, с. 4.

49. Сухобоков, О. 1980. Немые свидетели прошлого. *Ленинский путь*, 11 сентября. Путивль, с. 4.

50. Сухобоков, О. В. 1980. Новые исследования древнерусского Путивля. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 342-343.

51. Сухобоков, О. 1980. Путивльські знахідки археологів. *Ленінська правда*, 26 жовтня. Суми, с. 3.

1981

52. Сухобоков, О. В. 1981. Раскопки в Путивле. *Археологические открытия 1980 г.*, с. 312-313.

53. Сухобоков, О., Юренко, С. 1981. Історії свідки. *Зоря Полтавщини*, 94, 19 квітня. Полтава, с. 4.

1982

54. Археологи… 1982. Археологи продовжують розкопки (інтерв'ю з О. В. Сухобоковим записав Б. Ванцак). *Ленінська зоря*, 11 вересня. Лубни, с. 3.

55. Сухобоков, О. 1982. Что рассказали раскопки. *Ленинский путь*, 11 сентября. Путивль, с. 4; 14 сентября. Путивль, с. 3.

1983

56. Лівобережна… 1983. Лівобережна слов'яно-руська (інтерв'ю О. В. Сухобокова записав В. Б. Звагельський). *Червоний промінь*, 2 липня. Суми, с. 3.

57. Сухобоков, О. В. 1983. Исследования Левобережной славяно-русской экспедиции. *Археологические открытия 1981 г.*, с. 323-324.

1984

58. Сухобоков, О. В. 1984. Исследования в округе древнерусского Путивля. *Археологические открытия 1982 г.*, с. 331-332.

59. Сухобоков, О. В. 1984. К возникновению и ранней истории древнерусского Путивля. В: Толочко, П. П. (ред.). *Материалы юбилейной конференции «Древнерусский город», посвящённой 1500-летию Киева*. Киев: с. 120-123.

60. Сухобоков, О. В. 1984. Роменські городища. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. 9: Поплужне—Салуїн. Київ: УРЕ, с. 456-457.

61. Сухобоков, О. В. 1984. Салтівська культура. В: Бажан, М. П. (ред.). *Українська радянська енциклопедія*. 9: Поплужне—Салуїн. Київ: УРЕ, с. 557-558.

62. Сухобоков, О. В., Дяченко, В. Д., Покас, П. М. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). В: Круц, С. И. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 4-26.

1985

63. Сухобоков, О. В. 1985. Левобережная Украина в VIII—XIII вв. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв. (15—18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов*. Чернигов: Десна, с. 24-27.

64. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Моця, А. П. 1985. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции. *Археологические открытия 1983 г.*, с. 362-363.

1986

65. Сухобоков, О. В. 1986. Путивль. В: Баран, В. Д. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 310-314.

66. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1986. Северные границы расселения восточнославянского племенного союза «Съвер»: летопись и археология. В: *Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции*. Брянск, с. 90-92.

1987

67. З глибини… 1987. З глибини століть (інтерв'ю О. В. Сухобокова записав Г. Петров). *Вперед*, 13 серпня. Суми, с. 4.

68. Сухобоков, О. В. 1987. Древнерусский Путивль: летопись и археология. В: *«Слово о полку Игореве» и Путивльщина. Тезисы докладов и сообщений областной историко-краеведческой научной конференции, посвящённой 800-летию «Слова о полку Игореве»*. Путивль, с. 5-7.

69. Сухобоков, О. В., Моця, О. П. 1987. Давньоруські пам'ятки поблизу хутора Зелений Гай Сумської області. *Археологія*, 58, с. 83-94.

70. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1987. Археологические памятники Полтавщины. В: Тронько, П. Т. (ред.). *Историко-культурное наследие Полтавщины (материалы к Своду памятников народов СССР)*. 5. Киев: Институт истории АН УССР, с. 135-162.

1988

71. Голос… 1988. Голос далеких віків (Інтерв'ю О. В. Сухобокова записав Г. Петров). *Вперед*, 18 серпня. Суми, с. 4.

72. Сухобоков, О. В. 1988. Археологические исследования к юбилею г. Лубны. (раннеславянское поселение Засулье и древнерусский город Лубен). В: *1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция. 26—28 мая 1988 г.. Тезисы докладов и сообщений*. Лубны, с. 3-5.

73. Сухобоков, О. В. 1988. Археологические исследования Путивльского Посеймья (раннеславянские и древнерусские памятники). В: *Древнерусский город Путивль. Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвящённой 1000-летию г. Путивль*. Путивль, с. 9-11.

74. Сухобоков, О. В. 1988. Исследование древнерусских городищ на Сейме. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (26—28 сентября 1988 г.). Тезисы докладов*. Чернигов: Десна, с. 30-32.

75. Сухобоков, О. В. 1988. Левобережная Украина в VII—XIII вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв*. Киев: Наукова думка, с. 46-56.

76. Сухобоков, О. В. 1988. Население бассейнов Псла, Ворсклы и Северского Донца в эпоху Киевской Руси. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар. 22—23 января 1988 г. Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 36-37.

77. Сухобоков, О. В. 1988. Украинское Днепровское Левобережье в VII—XIII вв. В: Толочко, П. П. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.* II. Киев: Наукова думка, с. 307-313.

78. Сухобоков, О. 1988. Фортеця над Сулою. *Червона Лубенщина*, 17 вересня. Лубни, с. 3.

1989

79. Сухобоков, О. В. 1989. Охоронні та рятівні роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР. В: *Тези доповідей та повідомлень науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток на Україні». Вінниця, Україна, 1989*. Вінниця, с. 78-80.

80. Сухобоков, О. В. 1989. Південно-східне порубіжжя давньоруської держави в VIII—XIII ст. (до питання про формування державної території). *Археологія*, 3, с. 50-59.

81. Сухобоков, О. В. 1989. Работы Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области (1968—1988 гг.). В: *Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции, апрель 1988 г.* Сумы, с. 78-80.

82. Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений с Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 92-105.

83. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1989. Орнаментация волынцевского и роменского керамических

комплексов в плане сравнительно-этнографического изучения северян и вятичей Подонья. *Археология Восточноевропейской лесостепи*, 4.

1990

84. Біля стародавнього Путивля. Інтерв'ю О. Сухобокова. 1990. *Вісті з України*, 8 (1610), лютий. Київ, с. 8.

85. Сміленко, А. Т., Сухобоков, О. В. 1990. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910—29.V.1970 рр.). *Археологія*, 4, с. 107-114.

86. Сухобоков, О. В. 1990. К изучению юго-восточных окраин Киевской Руси. В: *Археологические исследования в Центральном Черноземье в XII-й пятилетке. Тезисы докладов и сообщений II Межвузовской научной конференции. Белгород, РФ, февраль 1990 г.* Белгород, с. 79-81.

87. Сухобоков, О. В. 1990. К характеристике могильника у с. Каменное. В: *Питання археології Сумщини. Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вивчення і охорони пам'яток археології Сумщини». Суми, квітень 1989 р.* Суми, с. 98-103.

88. Сухобоков, О. В. 1990. Охоронні та рятівні роботи Лівобережної слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР. В: *Тези доповідей та повідомлень науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток на Україні». Вінниця, Україна, 1989 р.* Вінниця, с. 78-80.

89. Сухобоков, О. В., Белинская, Л. И. 1990. Н. Е. Макаренко как исследователь славянских древностей Сумщины. В: *Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. Тези доповідей та повідомлень до науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. Листопад, 1990 р.* Суми; Ромни, с. 33-35.

90. Сухобоков, О. В., Гопак, В. Д. 1990. К изучению кузнечного ремесла у населения восточных районов Чернигово-Северской земли (VIII—XIII вв.). В: *Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.).* Чернигов: Десна, с. 98-101.

91. Сухобоков, О. В., Приймак, В. В. 1990. Рец.: Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Вища школа, 1985. — 108 с. — 38 илл. *Археологія*, 3, с. 151-153.

92. Сухобоков, О. В., Приймак, В. В. 1990. Рец.: Винников А. З. Славянские курганы лесостепного Дона. — Воронеж: ВГУ, 1984 (192 с., 39 илл.). *Археологія*, 2, с. 143-146.

93. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Керамический комплекс Опошнянского городища (II пол. VIII в. н. э.). В: Супруненко, А. Б. (ред.). *Археологические исследования на Полтавщине*. Полтава, с. 87-95.

94. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Нові дослідження Битицького городища. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, Україна, жовтень 1989 р.* Київ: Наукова думка, с. 221-222.

95. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Новое в изучении волынцевских памятников. В: *VI Международный конгресс славянской археологии. г. Прилеп. Югославия. 1990 г. Тезисы докладов, подготовленных советскими исследователями*. Москва: Наука, с. 89-92.

96. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1990. Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР). В: *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. III обласний науково-практичний семінар. Квітень, 1990 р. Тези доповідей*. Полтава: Полтава, с. 155-157.

1991

97. Сухобоков, О. В. 1991. Владислав Петрович Бузескул (1858—1931). *Археологія*, 1, *с.* 109-111.

98. Сухобоков, О. В. 1991. До вивчення середньовічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя. В: *V Всеукраїнська наукової конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України. Тези доповідей та повідомлень. Київ — Кам'янець-Подільський, Україна, жовтень 1991.* Київ; Кам'янець-Подільський, с. 486-488.

99. Сухобоков, О. В. 1991. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле. В: Винников, А. З. (ред.). *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж: ВГУ, с. 66-80.

100. Сухобоков, О. В. 1991. Радимичи на Днепровском лесостепном Левобережье. В: *Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению, 1991 г.* Гомель, с. 88-90.

101. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1991. Из работ Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР. В: *Археология и история Центрального Черноземья. Тезисы докладов конференции 26—28 ноября 1991 г.* Курск: Курский госпединститут, с. 77-79.

1992

102. Сухобоков, О. В. 1992. Городище Решетники I, раннежелезный век, раннее средневековье. В: *Научно-справочные статьи по памятникам археологии. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины.* Киев: ИА АНУ, с. 14-15.

103. Сухобоков, О. В. 1992. Городище, селище, курганный могильник Каменное, эпоха раннего и развитого средневековья. В: *Научно-справочные статьи по памятникам археологии. Материалы к Своду памятников истории и культуры Украины.* Киев: ИА АНУ, с. 25-30.

104. Сухобоков, О. В. 1992. Некоторые спорные вопросы истории населения Левобережной Украины в начале I — начале II тысячелетия н. э. В: Михеев, В. К. (ред.). *История и археология Слободской Украины.* Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвящённой 90-летию XII Археологического съезда. Харьков: ХГУ, с. 200-201.

105. Сухобоков, О. 1992. Походження назви міста Ромни (Ромен). *Вісті Роменщини*, 9 вересня. Ромни, с. 2.

1993

106. Белінська Л. І., Приймак, В. В., Сухобоков, О. В. 1993. Гончарні горни I—II тис. н. е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР. *Українське гончарство. Національний культурологічний щорічник*, с. 185-189.

107. Сухобоков, О. В. 1993. *Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.* Автореферат дисертації д. і. н. Київ: ІА АН України.

108. Сухобоков, О. В. 1993. Некоторые аспекты истории населения Левобережной Украины в конце I — начале II тыс. н. э. В: Винников, А. З. (ред.). *Архе-*

ология и история Юго-Востока Древней Руси (материалы научной конференции). Воронеж: ВГУ, с. 10-16.

109. Сухобоков, О. В. 1993. Про час заснування та локалізацію давньоруського міста Ромен. В: *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський).* Чернігів: Сіверянська думка, с. 46-47.

110. Сухобоков, О. В, Юренко С. П. 1993. Битицьке городище VIII ст. н. е. Перспективи вивчення. В: *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень 1993 р.; с. Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.* Суми, с. 7-10.

111. Сухобоков, О., Юренко, С. 1993. Найдавніша слов'янська кераміка з Опішні. *Українське гончарство*, І: Науковий збірник за минулі літа, с. 203-209.

112. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1993. Новое в изучении памятников волынцевского типа. *Материалы по археологии России*, І: Славянская археология: этногенез, расселение и духовная культура славян, І, с. 121-135.

113. Юренко, С. П., Сухобоков, О. В. 1993. О погребальной обрядности носителей волынцевской культуры (по материалам Битицкого городища). В: *Археология и история Юго-Востока Древней Руси (материалы научной конференции).* Воронеж: ВГУ, с. 40-43.

1994

114. Сухобоков, О. В. 1994. Деякі спірні питання історії населення Дніпровського Лівобережжя другої половини І тис. н. е. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Русі-України*. Київ: Київська академія євробізнесу, с. 204-210.

115. Сухобоков, О. В. 1994. Праболгары на Днепровском Левобережье (по археологическим данным). В: *III Дриновские чтения: проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики. Тезисы докладов международной научной конференции. Харьков, Украина, 25—27 октября 1994 г.* Харьков, с. 31-33.

116. Сухобоков, О. В. 1994. Хазарский каганат и славяне Днепро-Донского междуречья. В: *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира-Білопілля*. Білопілля, с. 12-16.

1995

117. Сухобоков, О. В. 1995. Великобудківський скарб. В: Кудрицький, А. В. (ред.). *Мистецтво України. Енциклопедія*. 1: А—В. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, с. 299.

118. Сухобоков, О. В. 1995. Залізообробна справа за матеріалами розкопок давньоруського археологічного комплексу поблизу с. Ніцаха Сумської обл. *Археологія*, 3, с. 53-68.

119. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1995. Щодо етнічного складу населення Лівобережного Лісостепу напередодні утворення Київської Русі. В: *Тези доповідей та повідомлень VI Всеукраїнської краєзнавчої конференції*. Черкаси, с. 134-135.

1996

120. Сухобоков, О. В. 1996. Березовець Дмитро Тарасович. *Українська біографістика*, 1, с. 66-68.

121. Сухобоков, О. В. 1996. До етнокультурної історії Лівобережної України у VIII—XIII ст. В: Яковенко, Н. (ред.). *III Міжнародний конгрес україністів. Харків, 26—29 серпня 1996 р. Доповіді і повідомлення. Історія*. І. Харків: Око, с. 19-25.

122. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1996. Слов'яно-давньоруські пам'ятки в околицях Більського археологічного комплексу скіфської доби. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 138-145.

1997

123. Юренко, С. П., Сухобоков, О. В. 1997. До вивчення господарства слов'ян Лівобережної України VIII—XIII ст. н. е. В: Охріменко, І. В. (ред.). *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та методики її навчання.* Полтава: ПОІПОПП, с. 46-50.

124. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1997. Орнаментація волинцевсько-роменського керамічного посуду. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова.* Київ; Львів: РАС, с. 161-175.

1998

125. Біляєва, С. О., Виногродська, Л. І., Сухобоков, О. В., Ерзой, Б. 1998. Археологічні дослідження в Очакові. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 55-57.

126. Сухобоков, О. В. 1998. Деякі питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини І — початку ІІ тис. н. е. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 59-65.

127. Сухобоков, О. В. 1998. К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник).* Київ: ІА НАН України, с. 49-60.

128. Сухобоков, О. В. 1998. Хозари та слов'яни у Північно-Причорноморському лісостепу. В: Смолій, В. А. (ред.). *Південна Україна: проблеми історичних досліджень.* І. Миколаїв: Інститут історії України НАН України, с. 62-72.

1999

129. Сухобоков, О. 1999. А скільки ж вам, Ромни, років? *Вісті Роменщини*, 7 липня. Ромни, с. 3.

130. Сухобоков, О. В. 1999. До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян. *Археологія*, 2, с. 25-39.

131. Сухобоков, О. В., Комар, О. В., Белінська, Л. І. 1999. Нові розкопки городища «Монастирище» у м. Ромни. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 152-153.

132. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 1999. Історія Лівобережної України І тис. н. е. в етнокультурно-археологічному аспекті. В: Терпиловський, Р. В. (ред.). *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в І тисячолітті н. е.* Київ; Львів: РАС, с. 277-290.

133. Сухобоков, О., Юренко, С. 1999. Предмети християнського культу з розкопок роменсько-давньоруських пам'яток поблизу с. Кам'яне Сумської області. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Християнські старожитності Лівобережної України*. Полтава: Археологія, с. 51-57.

2000

134. Сухобоков, О. В. 2000. Ранні етапи культури літописних сіверян (ще раз про пам'ятки волинцевського типу) (online). *Восточноевропейский*

археологический журнал, 3. Режим доступу: http://archaeology.kiev.ua./journal/030500/sukhobokov.html (Дата звернення 30 червня 2022).

2001

135. Сухобоков, О. 2001. До часу виникнення міста Ромен. Археологічні розвідки. *Пам'ять століть*, 3 (30), с. 11-21.

136. Сухобоков, О. В. 2001. К столетию роменской культуры: новые раскопки городища Монастырище В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвящённой 10-летию независимости Украины. Харьков, Украина, 16—18 мая 2001 г.* Харьков, с. 125-126.

137. Сухобоков, О. В., Горбаненко, С. А. 2001. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця І. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 36-41.

2002

138. Сухобоков, О. В. 2002. До питання про виникнення давньоруських міст: літописний Ромен. *Наукові записки*, 20: Історичні науки, 1, с. 35-38.

139. Сухобоков, О. 2002. Древнерусский Ромен: археология и летопись. В: Смолій, В. (ред.). *А сє єго срєбро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 25-32.

140. Сухобоков, О. В. 2002. Ранні сторінки історії літописного Ромна (до 100-ліття відкриття роменської культури). В: *1100-літній Ромен: сторінки історії. Матеріали ювілейної наукової конференції (13—14 вересня 2002 р., м. Ромни, Сумська обл.).* Київ; Ромни: МАУП, с. 73-74.

141. Сухобоков, О. В., Горбаненко, С. А. 2002. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця І. *Наукові записки з української історії*, 13, с. 79-87.

2003

142. Сухобоков, О. В. 2003. Березовець Дмитро Тарасович. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: КБ ЕСУ НАН України, с. 509.

143. Сухобоков, О. В. 2003. Битицьке городище. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 1: А—В. Київ: Наукова думка, с. 255-256.

144. Сухобоков, О. В. 2003. Битицьке городище. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 2: Б—Біо. Київ: КБ ЕСУ НАН України, с. 608.

145. Сухобоков, О. В. 2003. До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні. *Східний світ*, 1, с. 85-94.

146. Сухобоков, О. В. 2003. Экипировка войска и военное дело народов Хазарского каганата. В: *Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки, 10—12 листопада 2003 р.* Київ: Шлях, с. 56-62.

147. Сухобоков, О. В. 2003. Славяне и этнические тюрки на Днепровском Левобережье в I тыс. н. э. (по археологическим данным). В: *Україна і Туреччина. Тези доповідей міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки, 10—12 листопада 2003 р.* Київ: Шлях, с. 63-66.

148. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2003. До вивчення волинцевських пам'яток. В: Латишева, Л. С. (ред.). *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I — початку II тис.).* Суми: ІА НАН України; РВВ ГДПУ, с. 22-48.

2004

149. Комар, А. В., Сухобоков, О. В. 2004. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема преемственности. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 159-173.

150. Сухобоков, О. В. 2004. Донецьке городище. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 2: Г—Д. Київ: Наукова думка, с. 450.

151. Сухобоков, О. В. 2004. Розкопки у літописному Ромні (до 100-річчя роменської археологічної культури). *Археологія*, 4, с. 71-85.

152. Сухобоков, О. В. 2004. Славяне и тюрки на Левобережной Украине: к истории ранних взаимоотношений. В: *«Україна — Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє». Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (14—15.05.2002 р.).* Київ; Анкара, с. 260-278.

153. Сухобоков, О. В. 2004. Тюркомовні народи в історії населення лівобережнодніпровської лісостепової України (археологічний аспект). *Хазарский альманах*, III, с. 160-175.

154. Сухобоков, О. В., Горбаненко, С. А. 2004. Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля с. Ніцаха Сумської обл. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 383-388.

2005

155. Комар, О. В., Сухобоков, О. В. 2005. Озброєння і військова справа Хозарського каганату. В: Уткін, О. І. (ред.). *Нариси з воєнної історії Давньої України*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, с. 212-231.

156. Сухобоков, О. В. 2005. Дмитро Тарасович Березовець. В: Данилюк, Ю. З. (ред.). *Зневажена Кліо*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 92-104.

157. Сухобоков, О. В. 2005. Великобудківський скарб. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 4: В—Вог. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 216-217.

158. Сухобоков, О. В., Зоценко, В. Н., Черняков, И. Т. 2005. Свинцовая плита с клеймами XVII в. из Путивля. *Путивльський краєзнавчий збірник*, 5, с. 88-95.

2006

159. Сухобоков, О. В. 2006. Гаївщина (Скоробагатьки). В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 5: Вод—Гн. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 293.

160. Сухобоков, О. В. 2006. Горошин. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 6: Го—Гю. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 306.

161. Сухобоков, О. В. 2006. Іван Черняков (до 70-річчя). *Ант*, 16—18, с. 81-84.

162. Сухобоков, О. 2006. Літописні «сьверъ» та народи Хозарського каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин. *Слов'янські обрії: Міждисциплінарний збірник наукових праць*, 1, с. 214-224.

2008

163. Сухобоков, О. В., Черняков, І. Т. 2007—2008. Акінак доби ранньої скіфської архаїки. *Ант*, 19—21, с. 50-52.

164. Сухобоков, О. В. 2008. Донецьке городище. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г.

(ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 8: Дл—Дя. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 285-286.

2009

165. Сухобоков, О. 2009. Передмова наукового редактора. В: Сухобоков, О. В. (ред.). *Михайло Брайчевський. Вибране*. Т. ІІ. Хозарія і Русь. Аскольд — цар київський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 5-10.

2010

166. Сухобоков, О. В. 2009—2010. Дмитро Тарасович Березовець (до 100-річчя). *Ант*, 22—24, с. 124-130.

167. Сухобоков, О. В. 2010. Ніцаха. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 7: Мл—О. Київ: Наукова думка, с. 421-422.

168. Сухобоков, О. В. 2010. Северяне посульского пограничья Древней Руси IX—XI вв. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 563-571.

2011

169. Сухобоков, О. 2011. Археологические памятники Полтавской области: вступительная статья к археологической части Полтавского тома Свода памятников истории и культуры Украины. В: Мокляк, В. О. (ред.). *Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. Полтавський краєзнавчий музей, VI. Полтава: Дивосвіт, с. 22-79.

2017

170—201. Смолій, В. (ред.). 2017. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. (матеріали до багатотомного видання «Зводу пам'яток історії та культури України»). Енциклопедичне видання*. Київ:

170. Сухобоков, О. 2017. Вступ. ІІ. Пам'ятки археології. В: Смолій, В. (ред.). *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область. (матеріали до багатотомного видання «Зводу пам'яток історії та культури України»). Енциклопедичне видання*. Київ, с. 12-27.

171. Сухобоков, О. 2017. 179. Дич с., Червонослобідська сільрада. 179.1. Городище та поселення, розвинуте середньовіччя (археол.), с. 294-295.

172. Сухобоков, О. 2017. 474. Хижки с., Хижківська сільрада. 474.2. Городище, ранній залізний вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.). с. 524.

173. Сухобоков, О. 2017. 183. Ігорівка с., Клепалівська сільрада. 183.1 Городище, багатошарове (археол.), с. 297-298.

174. Сухобоков, О. 2017. 474. Хижки с., Хижківська сільрада. 474.2. Городище, ранній залізний вік, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.), с. 524.

175. Сухобоков, О. 2017. 482. Велика Рибиця с., Запсільська сільрада. 482.1. Городище середньовічне (археол.), с. 543.

176. Сухобоков, О. 2017. 522. Воргол с., Литвиновицька сільрада. 522.4. Городище, ранне і розвинуте середньовіччя (археол.), с. 602.

177. Сухобоков, О. 2017. 533. Камінь с., Камінська сільрада. 533.9. Поселення, бронзовий вік, ранній залізний вік, раннє, розвинуте і пізнє середньовіччя (археол.), с. 613.

178. Сухобоков, О. 2017. 645. Кам'яне с., Кам'янсько сільрада. 645.1. Городище, селище і курганний могильник, раннє і розвинуте середньовіччя (археол.), с. 708-711.

179. Сухобоков, О. 2017. 654. Курган с., Курганська сільрада. 654.5. Поселення, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.), с. 717-718.

180. Сухобоков, О. 2017. 841. Журавне с., Чернеччинська сільрада. 841.3. Городище ранньослов'янське та давньоруське (археол.), с. 878.

181. Сухобоков, О. 2017. 841. Журавне с., Чернеччинська сільрада. 841.4. Городище, ранній залізний вік (археол.), с. 878-879.

182. Сухобоков, О. 2017. 841. Журавне с., Чернеччинська сільрада. 841.5. Городище середньовічне (археол.), с. 879.

183. Сухобоков, О. 2017. 841. Журавне с., Чернеччинська сільрада. 841.9. Поселення ранньо слов'янське та давньоруське (археол.), с. 880.

184. Сухобоков, О. 2017. 848. Куземин с., Куземинська сільрада. 848.3. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.), с. 884-885.

185. Сухобоков, О. 2017. 875. Чернеччина с., Чернеччинська сільрада. 875.1. Городище середньовічне (археол.), с. 904-905.

186. Сухобоков, О. 2017. 875. Чернеччина с., Чернеччинська сільрада. 875.6. Поселення, раннє середньовіччя (археол.), с. 907.

187. Сухобоков, О., Приймак, В. 2017. 912. Путивль м., Путивльська міська рада. 912.1. Археологічний комплекс: літописне місто Путивль (археол., містобуд.). 912.1.2. Городище багатошарове (археол.); 912.1.3. Посад давньоруського міста (археол.); 912.1.4. Селище середньовічне (археол.), с. 962-964.

188. Сухобоков, О. 2017. Путивль м., Путивльська міська рада. 912.22. Городище, середньовіччя (археол.), с. 973.

189. Сухобоков, О. 2017. Путивль м., Путивльська міська рада. 912.23. Городище, середньовіччя (археол.), с. 973-974.

190. Сухобоков, О. 2017. Путивль м., Путивльська міська рада. 912.43. Поселення, середньовічне (археол.), с. 997.

191. Сухобоков, О. 2017. 923. Ховзівка с., В'язенська сільрада. 923.1. Городище, ранній залізний вік, раннє середньовіччя (археол.), с. 1011-1012.

192. Сухобоков, О. 2017. 1016. Глинськ с., Глинська сільрада. 1016.6. Городище, розвинуте середньовіччя (археол.), с. 1076-1077.

193. Сухобоков, О. 2017. 1125. Зелений Гай с., Битицька сільрада. 11125.1. Археологічний комплекс: Городище, раннє середньовіччя, курганний та ґрунтовий могильники, поселення (археол.). 1125.1.1. Городище, раннє середньовіччя (археол.); 1125.1.2. Ґрунтовий могильник (археол.); 1125.1.4. Поселення (археол.); 1125.1.3. Курганний могильник (археол.), с. 1165-1168.

194. Сухобоков, О. 2017. 1134. Липняк с., Великочернеччинська сільрада. 1134.1. Поселення, ранній залізний вік (археол.), с. 1174.

195. Сухобоков, О. 2017. 1141. Могриця с., Могрицька сільрада. 1141.2. Городище, раннє та розвинуте середньовіччя (археол), с. 1176-1177.

196. Сухобоков, О. 2017. 1168. Шпилівка с., Шпилівська сільрада. 1168.2. Городище, середньовічне (археол.), с. 1210-1211.

197. Сухобоков, О. 2017. 1182. Зарічне с., Зарічненська сільрада. 1182.1. Городище 1 (археол.), с. 1233-1234.

198. Сухобоков, О. 2017. 1182. Зарічне с., Зарічненська сільрада. 1182.2. Городище 2, багатошарове (археол.), с. 1234.

199. Сухобоков, О. 2017. 1197. Ницаха с., Ницахська сільрада. 1197.1. Археологічний комплекс: Два городища, селище, курганний та ґрунтовий могильники, раннє та розвинуте середньовіччя, 8—13 ст. (археол.), с. 1243-1246.

200. Сухобоков, О. 2017. 1197. Ницаха с., Ницахська сільрада. 1197.4. Поселення багатошарове (археол.), с. 1247.

201. Сухобоков, О. 2017. 1197. Ницаха с., Ницахська сільрада. 1197.5. Поселення, розвинуте середньовіччя (археол.), с. 1247.

2021

202. Сухобоков, О. В. 2021. Ницаха. В: Дзюба, І. М., Жуковський, А. І., Железняк, М. Г. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 23: Нґ—Ня. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, с. 357.

203. Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2021. Шляхи та доля археолога Дмитра Березовця. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 5-19.

2022

204. Сухобоков, О. В. 2022. Современное состояние изучения волынцевских памятников (2008 г.). *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 87-113.

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ О. В. СУХОБОКОВА

Приходнюк, О. М. 1995. О. В. Сухобоков. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. К.: Наукова думка, 1992. — 215 с. *Український історичний журнал*, 1, с. 138-141.

Моця, О. П. 2020. Олег Сухобоков, Світлана Юренко. Давній Путивль. Київ; Суми: Університетська книга, 2019, 344 с.: іл. *Археологія*, 2, с. 147-149.

Томашевський, А. П. 2020. Олег Сухобоков, Світлана Юренко. Давній Путивль. Київ; Суми: Університетська книга, 2019, 344 с.: іл. *Археологія*, 4, с. 138-142.

Власенко, В. М. 2020. Давній Путивль. *Сумська старовина*, LVI, с. 81-82.

Тупик, С. 2020. «Давній Путивль» Олега Сухобокова та Світлани Юренко. *Місто Ярославни*, 1 (55), січень—березень, с. 1-2.

ПУБЛІКАЦІЇ ПРО О. В. СУХОБОКОВА

Ванцак, Б. 1981. Лубенський «материк». *Ленінська зоря*, 19 вересня. Лубни, с. 3; 22 вересня. Лубни, с. 3.

Звагельський, В. Б. 1984. Находки на древней земле путивльской. *Ленинский путь*, 3 января. Путивль, с. 4.

Петров, Г. 1986. Голос давнини. *Червоний промінь*, 16 серпня. Суми, с. 3.

Петров, Г. 1986. Погляд крізь століття. Репортаж з Битицького городища. *Ленінська правда*, 3 серпня. Суми, с. 4.

Петров, Г. 1986. У глибінь віків. *Вперед*, 7 серпня. Суми, с. 4.

Григоренко, Л. 1989. Битицьке городище. *Ленінська правда*, 20 серпня. Суми, с. 6.

Звагельський, В. 1993. Олег Сухобоков: «Це ж наше минуле». *Червоний промінь*, 13 листопада. Суми, с. 3.

Мезенцева, Г, 1997. Сухобоков Олег Васильович. В: Коваленко, В. П. (ред.). *Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 151.

До 60-річчя Олега Васильовича Сухобокова 1998. *Археологія*, 1, с. 157.

Приймак, В. В. 1998. Олегу Сухобокову — 60! *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 172.

Сухобоков Олег Васильович. 2004. В: *Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник*. Суми: АС-Медіа, с. 449.

Москаленко, В. 2005. Домовились про співпрацю з археологами з Києва. *Рідний край,* 73, 14 вересня. Буринь.

Бубенок, О. Б. 2007. Життя, присвячене науці. До 70-річчя від дня народження Олега Васильовича Сухобокова. *Східний світ*, 4, с. 163-166.

Одному з провідних… 2007. Одному з провідних українських археологів, досліднику історії східних слов'ян та Київської Русі, доктору історичних наук Сухобокову Олегу Васильовичу виповнилося 70 років! *Сумська старовина*, XXIII, с. 154.

Комар, О. В. 2007-2008. Олег Сухобоков (до 70-річчя). *Ант*, 19-21. с. 112-144.

Бубенок, О. Б. 2008. Олег Васильович Сухобоков. *Східний світ*, 4, с. 158-159.

Звагельський, В. 2008. Сухобоков Олег Васильович. *Сумська старовина*, XXV, с. 336.

Звагельський, В. 2008. Зустріч з Археологом. *Сумська старовина*, XXV, с. 339-340.

Комар, О. 2008. Пам'яті Олега Васильовича Сухобокова. *Археологія*, 3. с. 124-125.

Комар, О. 2008. Пам'яті Олега Васильовича Сухобокова. *Сумська старовина*, XXV, с. 337-338.

Комар, А. В. 2008. Памяти Олега Васильевича Сухобокова (26.10.1937—21.07.2008). *Наукові записки з української історії*, 20: Збірник наукових статей присвячений пам'яті відомого українського археолога-славіста Олега Васильовича Сухобокова, с. 3-9.

Комар, А. В. 2009. Памяти Олега Васильевича Сухобокова (1937—2008). *Хазарский альманах*, 8, с. 335-352.

Сухобоков Олег Васильович. 2010. *Вікіпедія* (online). Режим доступу: http://surl.li/crmdl (Дата звернення 30 червня 2022).

Юренко, С. 2010. Сухобоков Олег Васильович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Українські історики. Бібліографічний довідник. Серія: українські історики*. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 277-280.

Білинська, Л., Плаксіна, О. 2012. Корифей української археології. До 75-річчя від дня народження О. В. Сухобокова. *Місто Ярославни*, 5 (13), вересень—жовтень. Путивль, с. 1-3.

Вертіль, О. 2012. Корифею української археології. До 75-річчя від дня народження О. В. Сухобокова. *Урядовий кур'єр*, 213, 20 листопада.

Ісіпчук, Н. 2012. На теренах сумської археології. *Сумщина*, 31 жовтня.

Моця, О. П., Колибенко, О. В. 2012. До 75-річчя Олега Васильовича Сухобокова. *Археологія*, 3, с. 140-141.

Черняков, І. Т. 2012. Сухобоков Олег Васильович. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. 9: Прил—С. Київ: Наукова думка, с. 911-912.

Комар, О. 2015. Сухобоков Олег Васильович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 604.

Юренко, С. П. 2016. Внесок О. В. Сухобокова у дослідження літописного «граду» Лубен. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля. Збірник наукових праць пам'яті Ф. І. Камінського (1845—1891)*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК, с. 95-103.

Томашевський, А. П. 2017. До 80-річчя Олега Васильовича Сухобокова. *Археологія*, 3, с. 141-143.

Біляєва, С. О. 2017. Пам'яті О. В. Сухобокова. *Археологія*, 3, с. 143-144.

Буйських, С. 2018. Слово про старшого друга (до 80-річчя О. В. Сухобокова). *Полтавський краєзнавчий музей*, XIII: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток, с. 312-316.

Білинська, Л. І. 2022. Внесок О. В. Сухобокова у дослідження історико-культурної спадщини Північного Сходу Лівобережної України. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 114-137.

Біляєва, С. О. 2022. Очаківські сторінки у дослідженнях О. В. Сухобокова. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 138-142.

Бузян, Г. М. 2022. Дослідження давньоруських пам'яток поблизу с. Циблі на Переяславщині (Сторінки польової діяльності О. В. Сухобокова). *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 143-155.

Юренко, С. П. Комар, О. В., Білинська, Л. І. 2022. Список наукових праць О. В. Сухобокова. *Археологія і давня історія України*, 3 (44), с. 156-166.

МАТЕРІАЛИ З НАУКОВОГО АРХІВУ ІА НАН УКРАЇНИ

Сухобоков, О. В. *Отчёт о разведке Левобережной группы Раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в Сумской области в 1968 г.* Ф. 64, 1968/13в.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* Ф. 64, 1971/17а.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работах близ с. Ходосовка Киево-Святошинского района Киевской области (1972 г.).* Ф. 64, 1972/21б.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда Славяно-Русской экспедиции ИА АН УССР в 1973—1974 гг.* Ф. 64, 1974/31.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работе Днепровского Левобережного отряда Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1975 году.* Ф. 64, 1975/26а.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работах Левобережной Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1976 году.* Ф. 64, 1976/18.

Сухобоков, О. В., Орлов, Р. С., Иченская, О. В., Юренко, С. П. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1977—1978 гг.* Ф. 64, 1977—1978/148.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работе Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979—1981 гг.* Ф. 64, 1981/2.

Юренко, С. П., Сухобоков, О. В. *Отчёт о работе Вольнцевского раннеславянского отряда Левобережной славяно-русской экспедиции в 1981 году.* Ф. 64, 1981/2а.

Сухобоков, О. В. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1982—1983 гг.* Ф. 64, 1982/38.

Сухобоков, О. В., Моця, А. П. *Отчёт о раскопках роменско-древнерусского комплекса памятников у с. Зеленый Гай Сумского района и обл. в 1983 г.* Ф. 64, 1983/38а.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Приймак, В. В. *Отчёт об археологических исследованиях Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1985 г.* Ф. 64, 1985/18.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Приймак, В. В., Ремех, И. А., Пеняк, П. С., Белинская, Л. И. 1986. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1986 г.* Ф. 64, 1986/31.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И., Пархоменко, О. В., Покас, П. М. и др. *Отчёт о полевых исследованиях 1987 г.* Ф. 64, 1987/13.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Приймак, В. В., Белинская, Л. И., Ремех, И. А. 1987. *Отчёт о разведывательных работах Левобережной славяно-русской экспедиции и Сектора археологии Сумского краеведческого музея в связи с подготовкой областного тома Свода памятников истории и культуры народов СССР: по Украинской ССР в 1987 году.* Ф. 64, 1987/13б.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И., Милованова, Н. А. 1988. *Отчёт о полевых исследованиях 1988 г.* Ф. 64, 1988/32.

Сухобоков, О. В., Приймак, В. В., Горбовцов, А. А., Звагельский, В. Б. 1988. *Отчёт о разведках на территории Сумской области для Свода памятников истории и культуры в 1988 г.* Ф. 64, 1988/176.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И. 1989. *Отчёт о полевых исследованиях 1989 г.* Ф. 64, 1989/38.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И. 1990. *Отчёт о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1990 г.* Ф. 64, 1990/36.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И. 1991. *Отчёт о работах 1991 г.* Ф. 64, 1991/25д.

Сухобоков, О. В., Григорьев, А. В. 1992. *Отчёт об исследованиях на территории города Ромны Сумской области в 1992 году.* Ф. 64, 1992/32.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П., Белинская, Л. И. 1993. *Отчёт об археологических исследованиях в Сумской и Полтавской областях в 1993 г.* Ф. 64, 1993/24.

Сухобоков, О. В., Бузян, Г. М., Вайнер, Б. У., Колибенко, О. В., Раздобудько, М. В. 1995. *Звіт про археологічні дослідження Лівобережнодніпровської слов'яно-руської експедиції ІА НАН України у 1995 р.* Ф. 64, 1995/64.

Беляева, С. А., Виногродская, Л. И., Сухобоков, О. В., Эрзой, Б. *Отчёт о раскопках в г. Очакове в 1997 г.* Ф. 64, 1997/84.

Сухобоков, О. В., Комар, О. В., Белінська, Л. І. 1999. *Звіт про роботи Лівобережної слов'яно-руської комплексної експедиції у 1999 р. (розкопки у м. Ромни).* Ф. 64, 1999/6.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Сухобоков, О. В., Эрсой, Б. 2001. *Отчёт о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2001 г.* Ф. 64, 2001/58.

Беляева, С. А., Болтрик, Ю. В., Сухобоков, О. В., Эрсой, Б. 2002. *Отчёт о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2002 г.* Ф. 64, 2002/170.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е., Сухобоков, О. В., Эрсой, Б. 2004. *Отчёт о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2004 г.* Ф. 64, 2004/77.

ДИСЕРТАЦІЇ

Сухобоков, О. В. 1972. *Население Днепровского Левобережья во второй половине I тысячелетия н. э.* Дисертація к. і. н. Київ: ІА АН УРСР. Ф. 63, 542.

Сухобоков, О. В. 1993. *Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II тис. н. е.* Дисертація д. і. н. Київ: ІА АН України. Ф. 63, 736.

Укладачі С. П. Юренко, О. В. Комар, Л. І. Білинська

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

УДК [725.182:904](477.85)"9/13" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.09

І. П. Возний

ВАЛИ — ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДЕРЕВ'ЯНО-ЗЕМЛЯНИХ СПОРУД УКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕНЬ X—XIV ст. ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ

У статті розглянуто один із важливих елементів оборонних споруд укріплених поселенських структур X—XIV ст. у межах північної частини Буковини, а саме валів. Аналізуються структурні компоненти валів, їх внутрішні та надвальні конструкції. Зроблено висновок про те, що військово-оборонне зодчество місцевого населення розвивалося наслідуючи традиції більш ранніх епох. Водночас, при використанні місцевих елементів, воно близьке до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи.

Ключові слова: *вал, городні, крепіда, оборонна кліть, заборола, частокіл.*

Вступ. Вітчизняна історична наука приділяє значну увагу проблемі формування і розвитку державної території давньої Русі, що відкриває нові перспективи у вирішенні таких важливих питань, як час освоєння теренів, розвиток військово-оборонного зодчества тощо. Тому до важливих завдань сучасної археології належить обґрунтована соціально-історична інтерпретація досліджуваних пам'яток. Від їх успішного вирішення багато в чому залежить об'єктивність реконструкції закономірностей історичного розвитку в далекому минулому. Необхідною передумовою всебічного вивчення історії Давньоруської держави є поглиблене дослідження регіонів та князівств періоду феодальної роздробленості, що був закономірним етапом розвитку країни, і в яких чітко простежується руська історико-культурна спадщина. У цьому відношенні для істориків важливим є встановлення їхнього взаємозв'язку із старожитностями суміжних територій, вивчення соціально-економічних та етнокультурних процесів, які не знайшли свого комплексного вирішення і аналізу на сторінках писемних джерел. Одним із таких регіонів є територія північної частини Буковини, яка у X—XIV ст. була південно-західною прикордонною зоною давньої Русі, а згодом Галицько-Волинського князівства та стала безпосереднім спадкоємцем Давньоруської держави, продовжувачем її культурних та військових традицій.

Постановка проблеми. Розташування краю на південно-західній окраїні Русі призвело до того, що ця територія залишилася поза увагою літописців. Ще до недавнього часу окреслена територія належала до тих земель, середньовічна історія яких залишалася недослідженою.

Розвиток продуктивних сил давньої Русі в X—XIV ст., який виражався також у чисельному рості городищ-феодальних центрів, бурхливому розвитку військово-інженерного мистецтва не міг не торкнутися і її південно-західних територій. Уже у IX—X ст. писемні джерела відзначають на даній території значну кількість укріплень. У XI — на початку XII ст. на досліджуваних теренах з'являється значна кількість нових форпостів феодального часу, а саме укріплених поселенських структур.

Попередні дослідження. Проблема розвитку укріплених поселень на теренах північної частини Буковини була порушена науковцями ще в другій половині XIX ст. Одним з тих, хто започаткував їх дослідження, був професор Чернівецького університету Раймунд Фрідріх Кайндль. Він протягом 1899—1900 рр. проводив археологічні розвідки поселень на правому березі Дністра і результатом його обстежень стало відкриття залишків давньоруського міста Василева (Kaindl 1901). Однак його студії стосувалися, в основному, культових та ремісничих споруд і лише частково стосувалися укріплень літописного міста.

Вивченням городищ на теренах краю займався також інший професор Чернівецького уні-

© І. П. ВОЗНИЙ, 2022

верситету В. Мількович. У 1908 р. він дослідив рештки оборонних укріплень другої половини XIII—XIV ст. на горі Цецин під Чернівцями (Milkowicz 1908).

Отже, австрійські науковці поклали початок дослідженню старожитностей регіону і зробили чимало для їх вивчення та введення в науковий обіг.

У міжвоєнний період місцеві старожитності досліджував краєзнавець-археолог Є. Лазар. Він провів археологічне обстеження ряду середньовічних археологічних пам'яток краю, а матеріали досліджень під назвою «Розкопки з княжих часів» опублікував 14 червня 1936 р. у газеті «Самостійність» (Пивоваров 1998). Однак, науковці кінця XIX — першої половини XX ст., в основному, приділяли увагу опису віднайдених старожитностей і не проводили їхньої типологізації й опосередковано займалися дослідженням давніх укріплень.

Наступний етап у вивченні давньоруських городищ на території між Сіретом і Дністром розпочався після Другої світової війни і тривав до кінця 1970-х рр. Він пов'язаний з діяльністю Б. О. Тимощука. Під керівництвом науковця було проведено обстеження й археологічні розкопки на багатьох давньоруських укріплених поселеннях (Тимощук 1959; 1969; 1971, с. 187—190; 1982; 1990). Дослідник у своїх дослідженнях приділяв значну увагу системі й конструкції оборонних ліній, характеру забудови укріпленого майданчика, місцю городища в системі супутніх поселень. Однак, з часу виходу праць Б. О. Тимощука пройшло більше як пів століття. За цей час накопичилися нові матеріали, які потребують певного узагальнення.

У 1980—90-ті рр. на теренах краю продовжували справу Б. О. Тимощука його учні. Дослідженнями слов'яно-руських городищ займався Л. П. Михайлина, який зосередив основну увагу на вивченні пам'яток культури Луки-Райковецької у тому числі й їхніх оборонних споруд (Михайлина 1997, с. 21—31; 2002).

У 80-ті роки XX ст. на теренах краю плідно працював М. А. Филипчук, який досліджував князівську фортецю X—XI ст. в с. Коростувата та давньоруське городище в с. Чорнівка. Однак його дослідження стосувалися в основному, планувальної структури поселень та поховань (Томенчук, Филипчук 1982).

У цей час активно працював на досліджуваних теренах Б. П. Томенчук, який провів значні розкопки у літописному Василеві, Непоротовому, Молодії, Карапчеві. Завдяки цим розкопкам були відкриті й досліджені оборонні споруди городищ, оборонна вежа, яка прикривала в'їзд до Василева (Томенчук 2008, с. 19—142).

Проблемами вивчення еволюції давньоруської культури на теренах Буковини останнім часом почав займатися С. В. Пивоваров. Його статті доповнюють ланки, яких бракує з проблеми вивчення слов'яно-руських укріплених поселень, однак мають суто описовий речознавчий характер. У них подається опис виявленого матеріалу і не звертається увага на соціально-типологічні ознаки досліджуваних об'єктів, тим більше оборонних споруд (Пивоваров, Чеховський 2000; Пивоваров 2004; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2015; 2016).

Давньоруські старожитності Сірето-Дністровського межиріччя XII — першої половини XIII ст. ряд років досліджує і сам автор (Возний 1998; 2005; 2009а).

Результати досліджень. Будівництву оборонних споруд на Русі приділялася значна увага. Це пояснюється тим, що воєнні дії в епоху середньовіччя проходили майже безперервно.

Планування — одна з важливих рис кожної оборонної споруди. Саме план укріплення визначає основні тактичні особливості організації його оборони і може бути найбільш надійним критерієм його функціональної типологізації.

Основним компонентом штучних укріплень городищ були вали, з додатковими конструкціями або без них у земляному насипу. Їх спорудження валів досить широко використовувалося у військовій справі давньої Русі, про що не раз згадують літописи. Так говорячи про посольство половців до Володимира Мономаха в 1095 р., після вбивства хана Ітларя літописець записав: «*…посла Володимерь Славѧту. с нѣколкомъ дружиною. и с Торыкы межи вала*» (Ипатьевская… 2001, стб. 218) Під час монголо-татарського нападу на м. Козельськ у 1238 р. зазначено: «*разбившимъ градоу стѣноу. и возиидоша на валъ*» (Ипатьевская… 2001, стб. 781). У Галицькій землі при знищенні Данилом Галицьким міст болохівських князів у 1241 р. у літопису записано: «*грады ихъ Ѡгневи предасть. и гребля ихъ. раскопа*» (Ипатьевская… 2001, стб. 792). І таких прикладів можна навести кілька десятків.

У військово-оборонному зодчестві вали почали використовуватися на рубежі X—XI ст. До того на слов'янських городищах стіни у вигляді частоколу або каркасно-стовпової конструкції зводилися на поверхні землі без використання валів-платформ, що підтверджується археологічними даними з розкопок общинних центрів. Починаючи з рубежу X—XI ст., феодальні центри споруджувалися зовсім за іншими організаційними принципами, а тому змінилася і сама система зведення оборонних споруд. Тепер головну роль у них почали відігравати потужні земляні вали-платформи, на вершині котрих знаходилися, як правило, суцільні ряди дерев'яних зрубів (рис. 1).

Вали, які служили платформами для оборонних зрубів, в основному, зміцнювалися додатковими конструкціями. Так, у Ленківцях насип валу ззовні стримувала від розповзання дерев'яна огорожа висотою близько 1 м, складена з горизонтально покладених деревин, закріплених стояками (рис. 2: А; Тимощук 1982, с. 71). Подібна конструкція досліджена на Крилоському городищі, де вал був зміцнений дерев'яною стіною з горизонтально покладених колод (Томенчук 2016, с. 87).

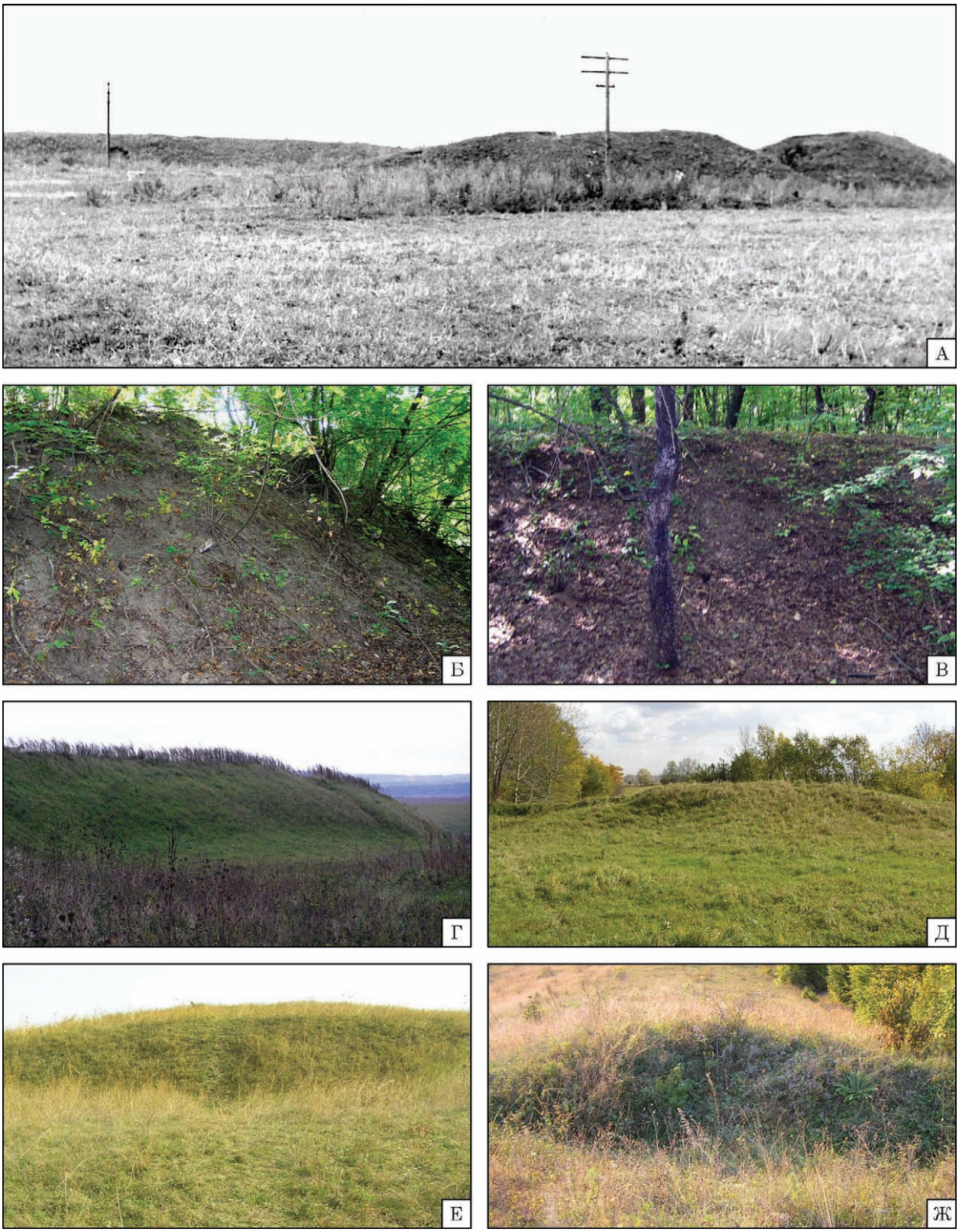

Рис. 1. Вали городищ північної частини Буковини: А — Ленківці на Пруті, розкопки Б. О. Тимощука; Б — Ломачинці; В — Непоротове, ур. Щовб; Г — Острица, ур. Окоп; Д — Молодія; Е — Ленківці на Дністрі; Ж — Пригородок

У Ломачинцях на найважливіших ділянках головної оборонної лінії вали скріплювалися стінами висотою близько 1 м, шириною 1,6 м, складеними з великих кам'яних плит без зв'язуючого матеріалу (рис. 2: Б; Тимощук 1982, с. 83). Подібні конструкції широко використовувалися слов'янами досліджуваних теренів у раніший період IX—X ст. Відомі вони, напри-

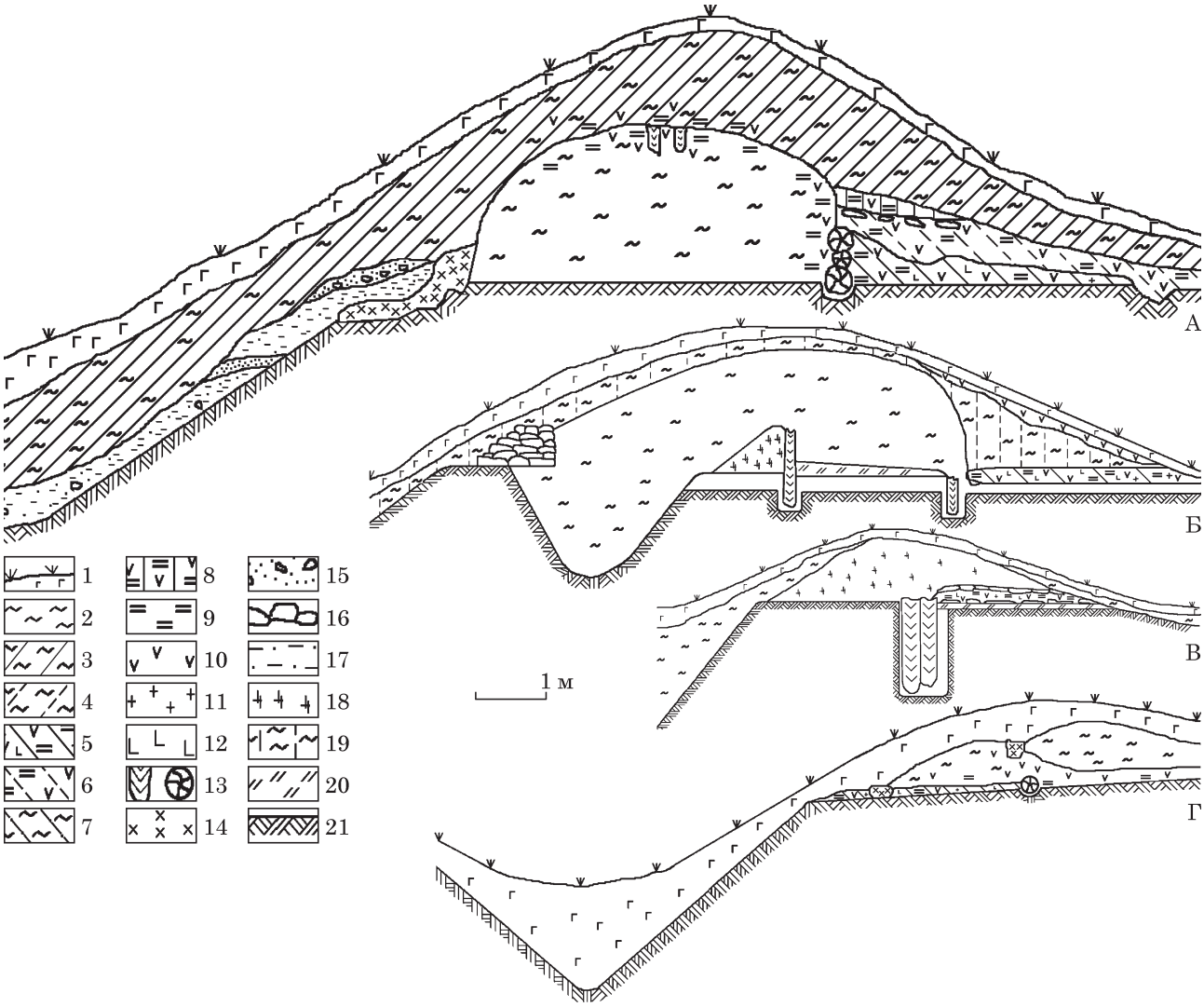

Рис. 2. Вали та їх конструкції: А, Б — вали із залишками внутрівальних конструкцій; В — залишки частоколу; Г, Д — житлово-господарські зруби на краю майданчика; Е — культовий вал (А — Ленківці на Пруті; Б — Ломачинці; В — Дарабани (Щовб); Г — Молодія; Д — Чорнівка). **Умовнві позначення**: 1 — гумус; 2 — жовта глина — вал X — першої половини XIII ст.; 3 — насип валу XVII ст.; 4 — темно-сіра земля; 5 — спаленина заповнення житлово-господарських зрубів; 6 — залишки житлово-господарських зрубів; 7 — сіра земля; 8 — залишки оборонних зрубів; 9 — обпалена земля; 10 — вугілля; 11 — кістки; 12 — кераміка; 13 — обгоріле дерево; 14 — спорохнявіле дерево; 15 — пісок; 16 — камені; 17 — намулений ґрунт; 18 — укіс; 19 — мішана глина; 20 — культурний шар IX ст. — залишки довгого будинку; 21 — материк

Рис. 3. Кам'яна стіна-крепіда у валі городища X ст. Ревне ІБ

клад, на городищі в Ревно, Біла, Верхні Станівці, Волока, Грозинці, Червона Діброва, Коростувата, Магала тощо (рис. 3; Михайлина 2007, с. 66). Такий конструктивний елемент внутрівальних конструкцій зустрічається, в основному, в Південно-Східному Прикарпатті. Кам'яні креп іди відомі також на західнослов'янських городищах IX—X ст. у великоморавській Словаччині й Чехії (Федоров, Чеботаренко 1974, с. 63; Беранова, Сметанка, Станя 1975, с. 165; Шалковский 1987, с. 126; Моргунов 2009, с. 77; Филипчук 2010, с. 348; Petrescu-Dimbovita, Teodor 1987, fig. 9).

Кам'яна крепіда захищала вал від розповзання і забезпечувала незмінність його форм. Завдяки їм передні схили валу можна було зводити стрімкішими. Досить їх було змочити водою і вони ставали майже недоступними для напада-

ючих. М. П. Кучера у своїй монографії, очевидно, помилково називає крепіду Ломачинського городища кам'яним облицюванням зовнішнього схилу валу (Кучера 1999, с. 76). Така конструкція знаходиться у верхньому шарі схилу валу і, як правило, складається з одного шару припасованих одна до одної плит, а не у вигляді невеликої кам'яної стіни, як це було у Ломачинцях. Аналогічна кам'яна крепіда шириною 2 м досліджена в валі головної укріпленої лінії Коростуватського городища X—XI ст. (Тимощук 1982, с. 172).

Інколи для зміцнення новоспоруджених валів використовували залишки більш ранніх укріплень. Так, у Ломачинцях, на городищі в ур. Галиця, у VIII—X ст. було побудовано городище-сховище. Основу його головної укріпленої лінії складала стіна каркасно-стовпової конструкції. На рубежі IX—X ст. ці стіни були спалені, а залишки висотою до 1 м перекриті валом нової фортеці X—XII ст. Дані стіни могли додатково стримувати вал від розповзання (рис. 2: Б; Тимощук 1982, с. 82—83). Те ж саме простежено на Коростуватському городищі XI ст., де від оборонної лінії городища-общинного центру IX ст. в основі валу збереглися залишки обгорілої дерев'яної стіни (Возний 2009а, с. 91).

В основі схилів валів, звернених до фронту, на краю рову могли влаштовуватися горизонтальні майданчики-берми, які стримували зсування схилів. Їх споруджували, як правило, на високих валах, оскільки в малопотужних обходились без берми. Розмір останньої був менший за 1 м. У Ленківцях на Пруті берма була більша 1 м (рис. 2: А), а у Дарабанах-Щовбі вона сягала 0,6 м (Тимощук 1960, с. 8; 1966, с. 2). 1,6 м мала берма перед валом головної оборонної лінії в Ломачинцях (рис. 2: Б; Тимощук 1968, с. 5). Аналогічні споруди відомі у валах багатьох укріплених поселень Давньоруської держави (Томенчук 2016, с. 88; Коваленко, Ситий, Скороход 2010, с. 323).

Протягом ряду років в літературі панувала думка, запропонована П. О. Раппопортом, що значна частина валів давньоруських городищ споруджена лише із землі без будь-яких дерев'яних конструкцій (Раппопорт 1967, с. 114). Однак, як показали подальші дослідження, такі вали були лише складовою частиною додаткових укріплених ліній. Вони насипалися із суглинку жовтого кольору, вийнятого під час риття рову головної укріпленої лінії. Всередині їх не виявлено дерев'яних конструкцій (Чорнівка, Молодія) (рис. 4; Возний 2009, с. 93). У Зеленій Липі при спорудженні валів головної та допоміжної укріплених ліній використовувалася земля і камені, витягнуті з рову. В даному випадку каміння мимоволі виконувало функцію внутрішнього каркасу валу (Тимощук 1969, с. 3). Значна домішка каміння в засипці валів виявлена на пам'ятках Середньодністерського Лівобережжя (Маярчак 2018, с. 94).

Під час будівництва укріплень городники прагнули створити широку смугу захисту, що досягалося як збільшенням кількості валів та ровів, так і спорудженням широких валів. Але при цьому необхідно було мати багато землі. В таких випадках землю, викопану з ровів, викидали не на середину валів, а на краї або лише зовнішній край. Цим забезпечувалося збільшення висоти земляного насипу, а разом з тим і стінки рову. Додаткові вали по зовнішньому краю ровів чи з обох боків призначалися, очевидно, для поглиблення самих ровів (Кучера 1999, с. 76).

Допоміжні земляні вали такого типу широко використовувалися у військово-оборонному зодчестві давньої Русі і відомі в багатьох місцях. На городищах з багаторядними оборонними лініями — Теліжинці, Губині, Кудинці та інших добре видно, що вали, розташовані зовні від внутрішнього валу, в основному, не насипні, а вирізані в ґрунті під час копання з обох боків глибоких ровів. Спорудження таких валів, очевидно, не вимагало додаткових конструкцій (Кучера 1999, с. 76). Висота валів при цьому становила 2,5 м, ширина — 2 м при крутизні стінок 30°. Зважаючи на те, що за такий тривалий історичний проміжок часу вали осунулися, їхня давня висота могла становити до 4—5 м при крутизні 43° (Кучера 1999, с. 78). Відомо, що на Русі старалися надати валам крутизну до 45°. При висоті в 4—5 м ширина напільних валів доходила до 10—12 м. Такі вали були необхідні для забезпечення надійного захисту в небезпечній нижній частині укріплень.

Інколи вали додаткових оборонних ліній могли зміцнюватися кам'яним панциром, як це простежено в Чорнівці. Тут поверхня валу була покрита кам'яними плитами, що щільно лежали одна біля одної (рис. 5). Додаткових укріплень на валу простежити не вдалось (Возний 2009а, с. 94). Так само зовнішні схили головної укріпленої лінії Рухотинського городища XI ст. були зміцнені кам'яним панциром. Аналогічна конструкція оборонних споруд досліджена в Воїщині, на Райковецькому городищі, Гринчуку та інших (Маярчак 2018, с. 94).

Дослідження валів на теренах північної частини Буковини приводить до висновку, що немає суттєвої різниці в обладнанні подібних споруд в інших районах давньої Русі. Як розміри, так і форма валів досліджуваної території збігаються з тим, що відомо про оборонні конструкції на Волині, Київщині тощо.

У другій половині XIII—XIV ст. конструкції головних укріплених ліній дещо ускладнюються. У валах деяких городищ починають використовувати додаткові конструкції — «городні», чого не було на городищах досліджуваної території в XII — першій половині XIII ст. Літописне джерело терміном «городні» називало проліт фортечної стіни: «*Римовичи же затворишасѧ в городѣ. и возлѣзъше на заборолѣ. и тако Бѡимъ соудомъ летѣста. двѣ городници с людми*» (Ипатьевская… 2001, стб. 647—648). На Перебиківському городищі основу головної укріпленої лінії

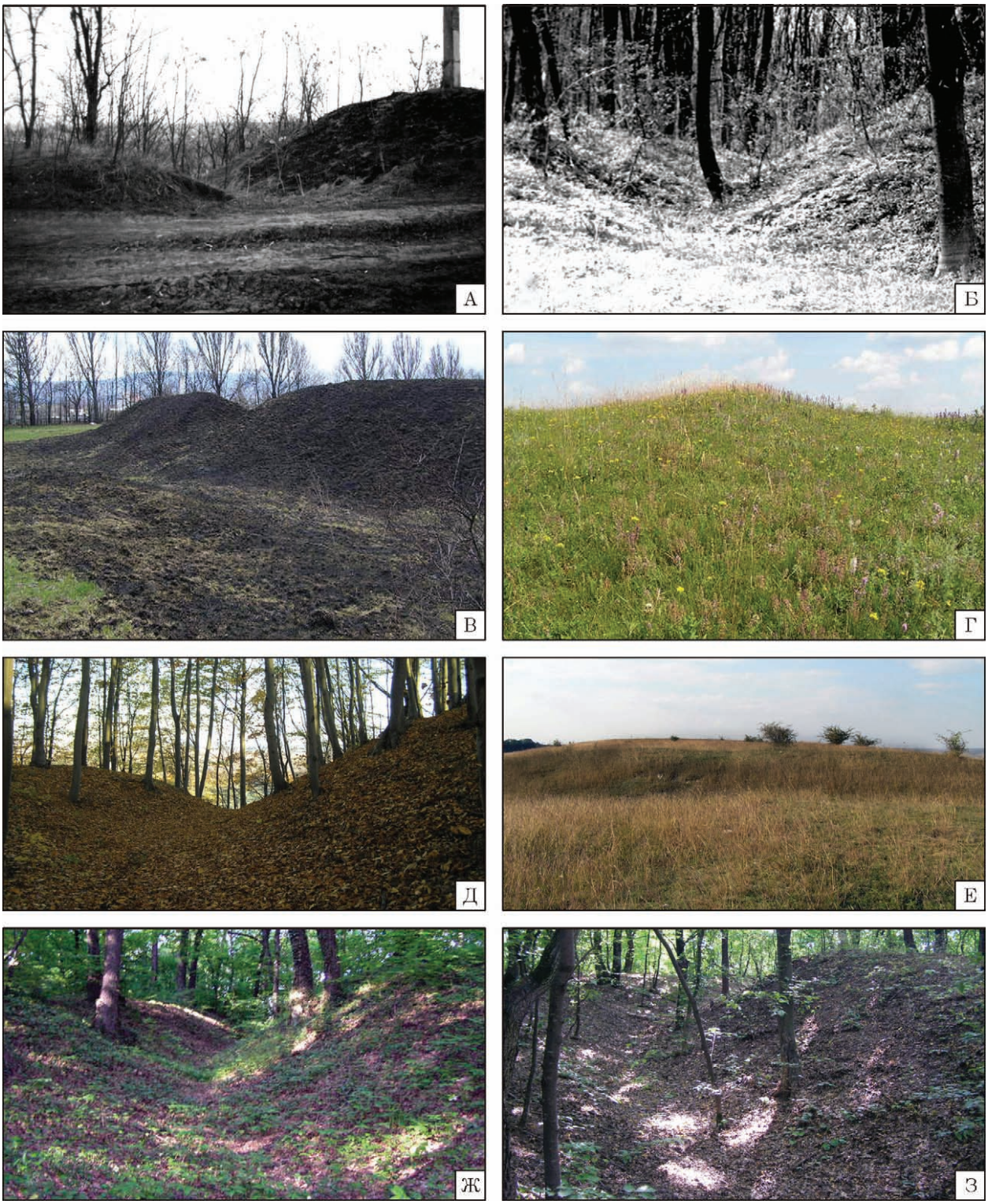

Рис. 4. Вали та рови городищ: А — головної укріпленої лінії в Молодії; Б — додаткової південної оборонної смуги Чорнівського городища; В — головної оборонної лінії в Ленківцях на Пруті; Г — оборонної смуги в Каплівці; Д — головної укріпленої лінії в Карапчеві; Е — оборонної смуги в Ленківцях на Дністрі; Ж — оборонної смуги в Недобоївцях; З — головної оборонної лінії в Непоротовому

становили два ряди з'єднаних між собою зрубів. Перший, зовнішній ряд, шириною 1,4 м було забито утрамбованою глиною (Тимощук 1982, с. 87). Аналогічні конструкції відомі на Райковецькому городищі, у Воїні, Витачеві, Києві, Старих Безрадичах, Любечі тощо (Кучера 1999, с. 63—67; Моргунов 2009, с. 47; Маярчак 2018, с. 94—95).

На підставі розкопок видно, що на досліджуваній території у XII — першій половині XIII ст. для спорудження укріплень використовувалися дерев'яно-земляні конструкції, а в другій

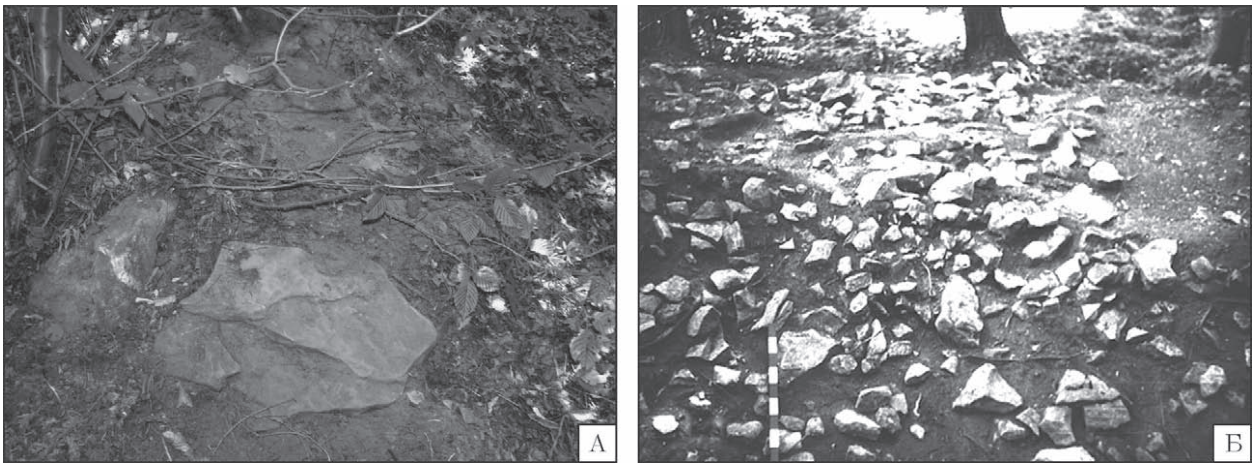

Рис. 5. Кам'яний панцир валу: А — головної оборонної лінії городища в Рухотині; Б — додаткової оборонної смуги Чорнівського городища

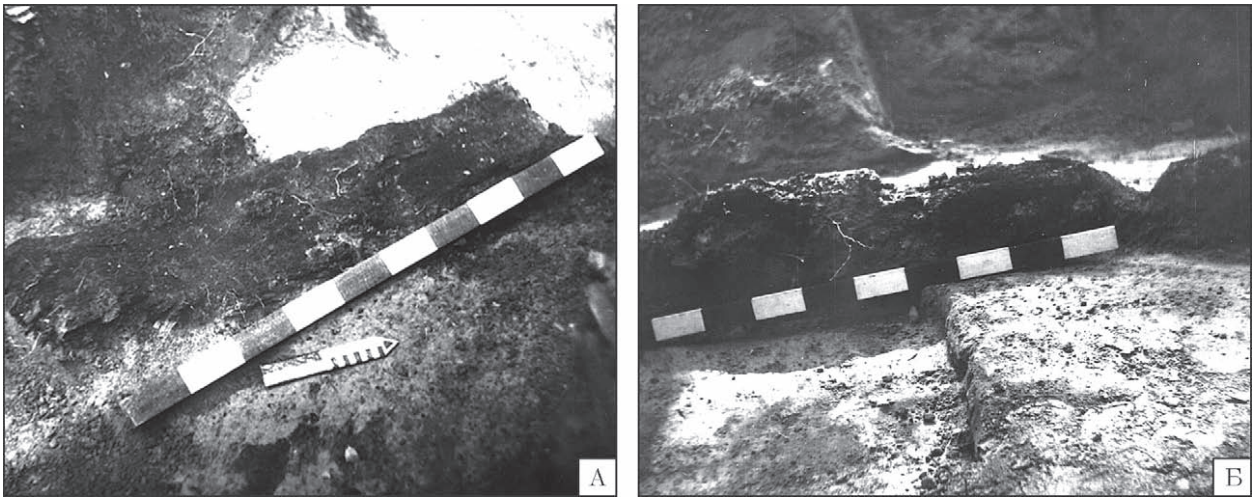

Рис. 6. Нижні дерев'яні частини оборонних клітей: А — перехрестя колод нижнього вінця оборонної стіни Чорнівського городища; Б — врубка «чашки» з верхньої колоди оборонної стіни Чорнівського городища

половині XIII—XIV ст. інколи починають використовувати кам'яну кладку. Дерев'яні кліті розташовувалися з внутрішньої сторони валів, утримуючи їх від розповзання в бік укріпленого майдану городища.

Серед основних вимог до оборонних об'єктів та їх життєздатності виступає проблема тривалості будівництва. Остання прямо залежить від будівельного матеріалу, з якого вона ведеться. За своєю простотою, доступністю, дешевизною та часовими затратами найбільше підходило дерево. Незважаючи на його нетривкість та підвищену вогненебезпечність, позитивною якістю дерева була його доступність. Східна Європа в той час була покрита пралісом і становила природну базу будівельних матеріалів. Тому основу всіх конструкцій головних укріплених ліній городищ регіону X—XIV ст. складали дерев'яні пустотілі зруби, що стояли в суцільному ряду. Про те, що стіни у стародавніх укріпленнях були дерев'яними, не раз говориться в літописах: «*и городъ его пожгоша. гроблю роскопаша*» (Ипатьевская… 2001, стб. 320, 550). Дерев'яне будівництво було поширене не тільки в Східній Європі, де базувалося на особливостях природних умов, а й у Лібіце і Богемії (Herrmann 1976, S. 124).

У своїй більшості розкопані кліті на городищах були знищені вогнем. Тому найкращу збереженість мають нижні деревини зовнішніх поздовжніх стін, які безпосередньо примикали до насипу валу. Аналогічно зберігаються і поперечні стіни, які були прикриті насипом валу, що сповз під час пожежі. Тут залишки оборонних зрубів збереглися, в основному, у вигляді 1—3 обвуглених, горизонтально поставлених одна на одну колод, на висоту 0,2—0,4 м (рис. 6: А). Проте внутрішні поздовжні стіни клітей, що знаходилися з відкритого боку, простежуються надзвичайно слабо, оскільки могли згоріти повністю або зігнити. Тому вони частіше виступають у вигляді окремих перегорілих колод або ровика шириною 0,25 м, глибиною 0,1 м, де лежали шматки обгорілих деревин, паленина.

Усі зруби збудовані способом рубки в «обло» з дубових колод, діаметром приблизно 0,2 м. Використання дуба як основного будівельного матеріалу засвідчене практично на всіх дослід-

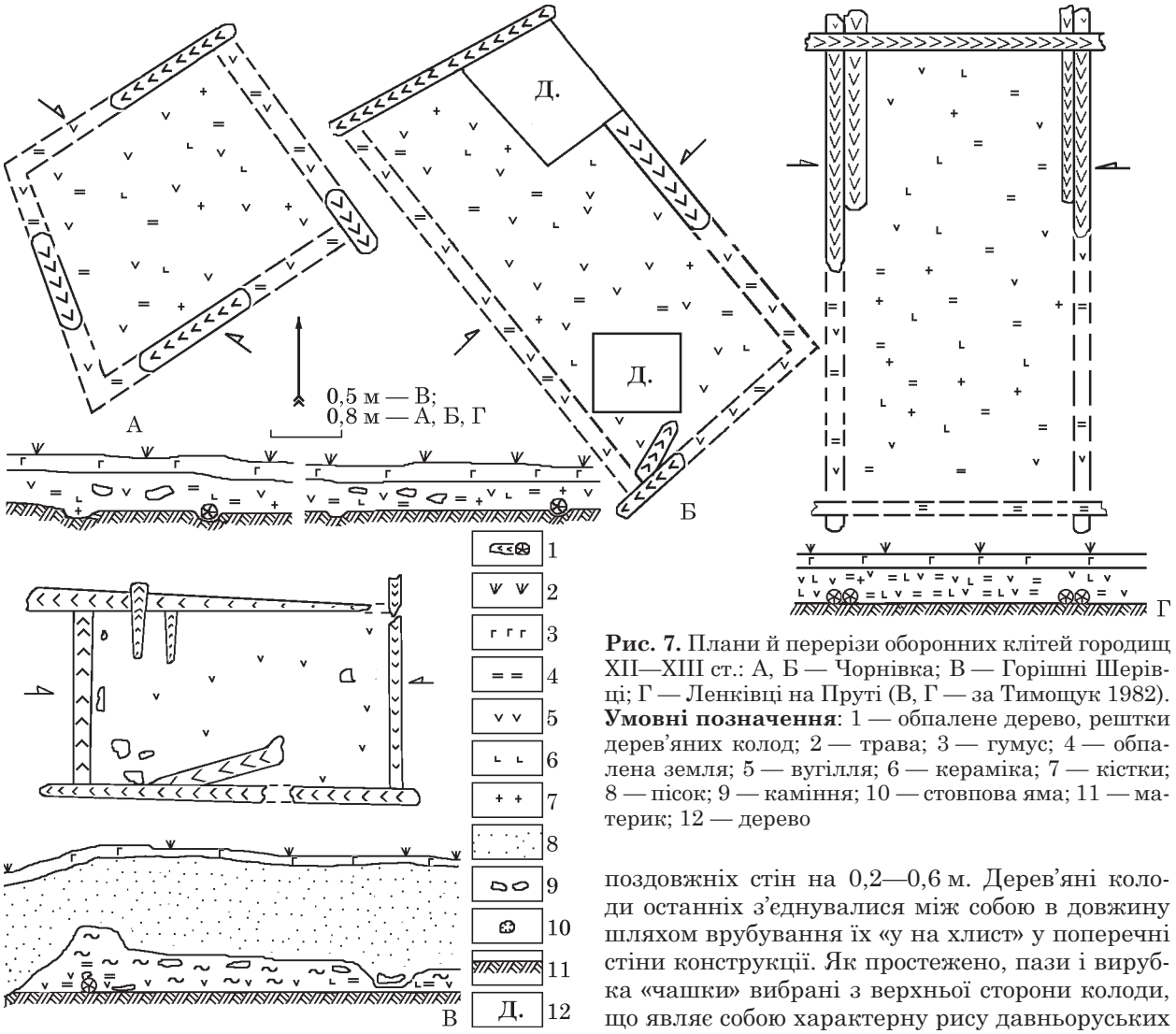

Рис. 7. Плани й перерізи оборонних клітей городищ XII—XIII ст.: А, Б — Чорнівка; В — Горішні Шерівці; Г — Ленківці на Пруті (В, Г — за Тимощук 1982). **Умовні позначення**: 1 — обпалене дерево, рештки дерев'яних колод; 2 — трава; 3 — гумус; 4 — обпалена земля; 5 — вугілля; 6 — кераміка; 7 — кістки; 8 — пісок; 9 — каміння; 10 — стовпова яма; 11 — материк; 12 — дерево

жених давньоруських городищах. Лише у поодиноких випадках у розвалах дубових клітей знаходили залишки інших порід дерева (Кучера 1999, с. 62).

Виняткову придатність дуба для фортечного будівництва відзначав ще римський архітектор Вітрувій, який виділяв щільну структуру цієї деревини, що краще витримує контакт із вологим ґрунтом (Витрувий 2017, с. 70). Суттєвим для обороноздатності наземних укріплень було те, що дуб менш схильний до дії вогню.

За своїм плануванням зрубні конструкції можна поділити на два різновиди. До першого відноситься конструкція, що складається з окремих зрубів, розташованих один біля одного і не з'єднаних між собою, як це досліджено в Ленківцях на Пруті. Рештки торців зрубів тут були простежені у валу на висоті 1,8 м (Тимощук 1960, с. 7). Подібні конструкції широко представлені у військово-оборонному зодчестві давньої Русі й відомі на багатьох археологічних пам'ятках (Кучера 1978, с. 21—31).

Для другого різновиду характерна конструкція з взаємопов'язаних зрубів. При цьому кінці поперечних деревин виступали за лінію поздовжніх стін на 0,2—0,6 м. Дерев'яні колоди останніх з'єднувалися між собою в довжину шляхом врубування їх «у на хлист» у поперечні стіни конструкції. Як простежено, пази і вирубка «чашки» вибрані з верхньої сторони колоди, що являє собою характерну рису давньоруських дерев'яних споруд (рис. 6: Б). Така конструкція широко представлена в Прут-Дністерському межиріччі і відома, наприклад, на городищах X—XI ст. в Коростуватій, XII—XIII ст. в Ломачинцях, Непоротовому (Галиця), Непоротовому (Щовб), та городищі другої половини XIII—XIV ст. у Зеленій Липі (Тимощук 1982, с. 82—84; Томенчук 2016, с. 288—289).

Поздовжні стіни зрубів по периметру поділено поперечними стінами на окремі кліті або камери. В основному, вони прямокутної форми, розмірами 2—3 × 3—5 м (рис. 7: Б—Г). Так, на Чорнівському городищі зруби прямокутної форми складалися з двох поздовжніх рядів дубових колод, поділених по ширині поперечними стінами. Таким чином утворювалися приміщення розмірами, в середньому, 4,7 × 2,7 м (Возний 2009а, с. 96). На Ленківецькому укріпленому поселенні оборонна стіна теж складалася з двох рядів дубових колод, розміщених на відстані 4,4 м. Поперечні стіни ділили дану конструкцію на окремі кліті. При цьому ширина їх коливалася в межах 1,5—2,2 м. У місцях з'єднання колод виступали торці довжиною 0,4—0,6 м (Тимощук 1982, с. 74).

Зустрічаються кліті трапеціеподібної форми, що пов'язано з поворотом оборонної стіни, як це

простежено на Чорнівському городищі XII — першої половини XIII ст. в клітях 9—11, 16, 17, 20, 22, 24 (рис. 7: А; Возний 2009а, с. 96) Тут, із східної, західної та південної сторін, де городище заокруглюється, зруби оборонних ліній мають менші розміри ніж попередні — в середньому 3,6 × 2,7 м. Аналогічні форми виявлені під час досліджень у Судовій Вишні, Старій Ушиці, Губині (Маярчак 2018, с. 95; Ратич 1962). Завдяки відносно добрій збереженості нижніх частин стін клітей на досліджуваних городищах вдалося реконструювати не тільки будову окремих зрубів, але й планування головних укріплених ліній в цілому (рис. 8).

Інколи майданчики городищ на мисах не були знівельовані. Тому, щоб горизонтально вирівняти, по мірі підйому, майданчики городищ, низ клітей піднімався, в середньому на 0,2 м, що добре прослідковується на Чорнівському городищі за уступами в материку на місці поперечних стін зрубів 5—10, 22—26 (Возний 2009, с. 99). У приміщеннях окремих клітей в Чорнівці та Ломачинцях виявлені залишки глиняної обмазки з відбитками круглого дерева та слідами побілки. Очевидно, стіни зовні і з середини були обмащені нею, як протипожежний засіб і, напевно, для утеплення приміщень. Така система відома на давньокиївському Подолі, городищах у Церковищі, Слободці, Райках та ін. (Гончаров 1950, с. 29; Сагайдак 1991, с. 109). Долівки більшості клітей городищ північної частини Буковини вимащені жовтою глиною. Такий конструктивний елемент характерний для давньоруських пам'яток X—XIII ст. Інколи поперечні стіни мали короткі додаткові стіни (на кшталт контрфорсів), які зміцнювали стіну, що прилягала до насипу валу — Ленківці на Пруті) (Тимощук 1982, с. 74).

Виявлені у багатьох випадках решткі дерев'яних перекриттів дозволяють говорити про наявність у клітях стелі, зробленої з обаполів, покладених у поздовжньому і поперечному напрямах. Поверх стелі насипався шар глини. Якщо на накатнику зрубу відсутні кам'яні доріжки (бойовий хід для воїнів), тоді укріплена лінія мала лише один ярус бою, як це було досліджено на боковому майданчику Молодіївського городища (Тимощук 1982, с. 103). Тут основу оборонної лінії становили дерев'яні зруби, поставлені на давню поверхню і укріплені укосом. Ширина пустотілих клітей становила лише 2 м і, як встановлено розкопками, не мала на накатнику кам'яної доріжки-бойового ходу. Недостатня ширина зрубів, очевидно, не дозволяла ускладнювати оборонну лінію другим ярусом бою.

Пласке перекриття зрубів могло використовуватися і як бойовий хід для захисників фортець. Зверху земля покривалася кам'яними плитами невеликих розмірів, що може засвідчити регулярне використання такого ходу, а також те, що головна укріплена лінія фортець мала два яруси бою: нижній, з приміщень пустотілих зрубів, та

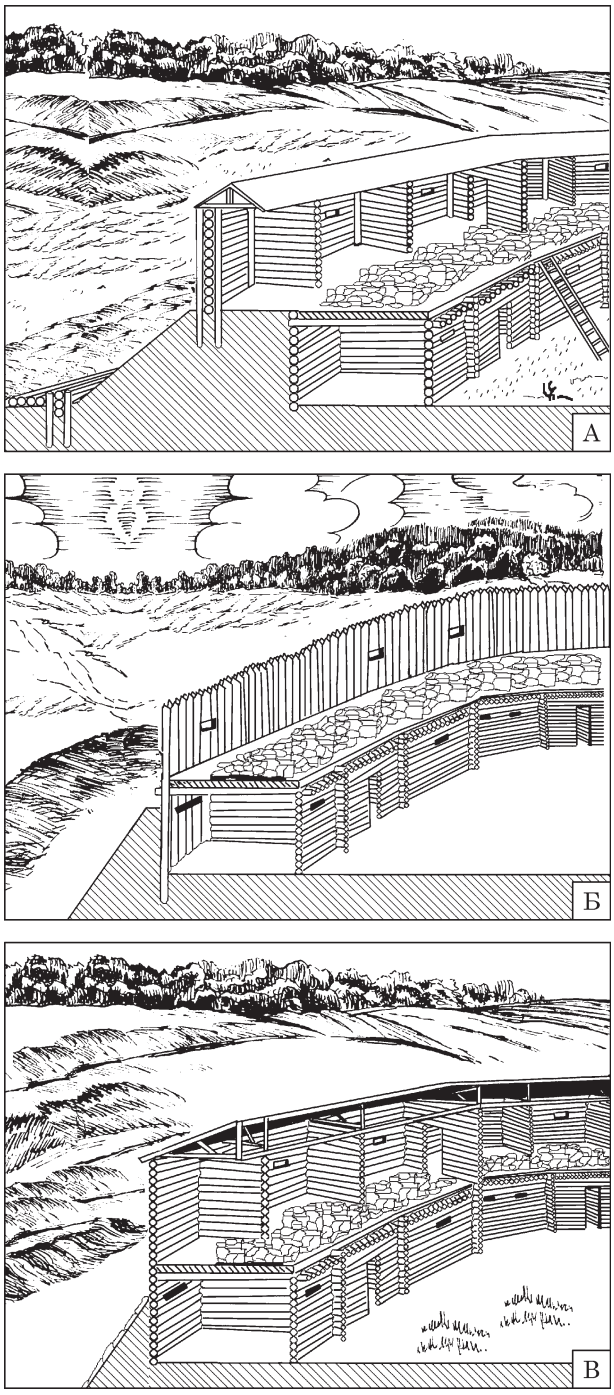

Рис. 8. Реконструкції головних оборонних ліній: А — Ленківці на Пруті; Б — Дарабани (ур. Щовб); В — Чорнівка

верхній, з бойового майданчика на накатнику, як це досліджено в Чорнівці, Карапчеві, Дарабанах-Щовбі тощо (Тимощук 1960, с. 11; Возний 2009а, с. 99). Так, у Ломачинцях на широкій (3 м) вершині валу розташовувалися оборонні зруби, а на перекритті житлово-господарських зрубів був влаштований бойовий хід для воїнів, викладений з плоского каменю (Тимощук 1982, с. 82). Такий конструктивний елемент головних укріплених ліній відомий у Воїні, Колодяжині та ін. (Юра 1962, с. 60; Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 26—35).

Облаштування такого бойового ходу на вершинах оборонних валів та перекритті житлово-господарських зрубів зумовлювалося військовою необхідністю. Оскільки військові гарнізони фортець були нечисленними, то важливою умовою їх ефективної оборони було забезпечення воїнам можливості швидкого переміщення в різні частини оборонних ліній. Тому для зручності ширину майданчиків збільшували за рахунок використання покритого землею накатника житлово-господарських зрубів. Для пересування воїнів за будь-якої погоди ці доріжки покривали кам'яними плитами невеликих розмірів.

У зв'язку з тим, що верхні частини клітей не збереглися, будову вікон і дверей простежити не вдалося, хоча є багато знахідок дверних дужок з пробійниками і замків, що може свідчити про наявність їх у зрубах.

Використання клітей як приміщень залежало від характеру укріпленого пункту, на якому вони знаходилися. На окремих пам'ятках у клітях влаштовувалися помешкання, частіше в них знаходилися господарські приміщення, але переважна більшість клітей використовувалася лише тимчасово, виконуючи функції резервних приміщень на випадок воєнних дій. Завдання, яке ставили перед собою будівельники при спорудженні подібних оборонних об'єктів, полягало в забезпеченні найбільш сприятливих умов для захисту в укріпленому поселенні від переважаючого ворога. Відомо, що в часи давньої Русі різні за функціональним призначенням споруди мали свої специфічні конструктивні особливості. Кліті ж, навпаки, як невід'ємна конструктивна частина досить усталеного типу укріплень, будувалися без урахування специфіки їхнього фактичного використання. У разі потреби та чи інша кліть однаково могла бути обладнана як під житло, так і під господарську споруду чи майстерню.

Як правило, усі кліті головної укріпленої лінії городищ були збудовані за єдиним, раніше наміченим планом. Найімовірніше, вони могли використовуватися як бойові камери, з яких вели стрільбу по ворогу. Значно більша частина клітей використовувалася населенням, що проживало в укріплених пунктах, для різних господарських потреб, головним чином, як комори та підсобні приміщення. Так, усередині окремих зрубів не виявлено залишків опалювальних споруд. У Чорнівці у більшості клітей скупчення обгорілого зерна лежали прямо на долівці або в горщику, як це було в зрубах 7, 13, в лубковому кошику, знайденому в південно-східному куті кліті 15 (Возний 2009а, с. 99). Тут також виявлено знаряддя промислів та сільськогосподарського виробництва, що може говорити про господарське використання зрубів. Очевидно, вони використовувалися як бойові камери воїнів під час нападу противника. Наявність на майданчику городища клітей, призначених для використання як господарських приміщень, свідчить про те, що оборонна лінія городищ будувалася одночасно, за наперед наміченим планом, і що тут постійно мешкав військовий гарнізон. Така система була відома на Русі і в X ст., наприклад, у Судовій Вишні (Ратич 1962, с. 119). Подібне використання зрубів простежено на багатьох давньоруських городищах, де в клітях відкрито різні припаси, господарський реманент та побутові речі (Гончаров 1950, с. 56; Юра 1962, с. 60).

Приміщення зрубів могли використовувати і як житла. Так, у Чорнівці, Дарабанах, Ленківцях на Пруті, Ломачинцях у клітях головної оборонної лінії городищ виявлено шматки зруйнованих черенів глинобитних печей, вогнищ, кухонні покидьки (кістки тварин та уламки глиняного посуду) (Тимощук 1982, с. 84, 114, 116). На Чорнівському городищі черені вогнищ виявлено в клітях 1, 32 (рис. 9: А). Вони знаходилися у центрі споруд і являли собою черінь товщиною 0,2 м, діаметром 1 м (Возний 2009, с. 100). У північній частині приміщення оборонного зрубу Карапчівського городища другої половини XIII—XIV ст. знайдено залишки вогнища, яке розташовувалося у ямі діаметром 0,5 м, глибиною 0,1 м (Тимощук 1982, с. 94) Подібні вогнища посередині оборонних клітей виявлено на Староушицькому городищі (Кучера, Горишний 1983, с. 78—79). Очевидно, такі вогнища слугували для тимчасових потреб незначної кількості військових людей, які не були постійними мешканцями укріплення, але, тим не менше, неодноразово його відвідували.

На Ленківецькому городищі, за словами Б. О. Тимощука, в оборонних клітях було знайдено залишки глинобитних печей, зроблених, очевидно, на дерев'яному опічку (рис. 9: Б; Тимощук 1982, с. 74). Але, як видно із креслень планів розкопаних клітей та фотографій, ці залишки печей знаходяться посередині приміщень, ближче до виходу. Печі, як відомо, для раціонального використання площі житла прагнули ставити в його кутку, тим більше, в даному випадку при такій малій площі. На нашу думку, тут можемо говорити лише про залишки черенів вогнищ, що вказує на тимчасове використання даних споруд під житла. Подібні вогнища в клітях досліджено на укріпленому поселенні в с. Городище (Якубовський 1972).

Печі, що є єдиною ознакою жител, відкрито у двох клітях городищ у Дарабанах, Перебиківцях, Василеві (рис. 10; Тимощук 1982, с. 116). Так, у Дарабанах залишки печей виступали у вигляді черенів прямокутної форми, розмірами 1 × 1,1 та 0,8 × 0,9 м (рис. 9: В). Товщина черення становила 0,02—0,03 м. Біля однієї з печей досліджено квадратну із заокругленими краями передпічну яму глибиною 0,6 м. До ями вела сходина шириною 0,2 м. (Томенчук 2016, с. 287). У житлово-господарському зрубі Непоротівського городища під час розкопок теж було виявлено розвал глинобитної печі (Томенчук 2016, с. 289). Подібні печі відомі в оборонних клітях городищ Городецьке I, Колодяжин, Райки, Балико-Щучинка, Іван-Гора, Галич, Теребовль, літописно-

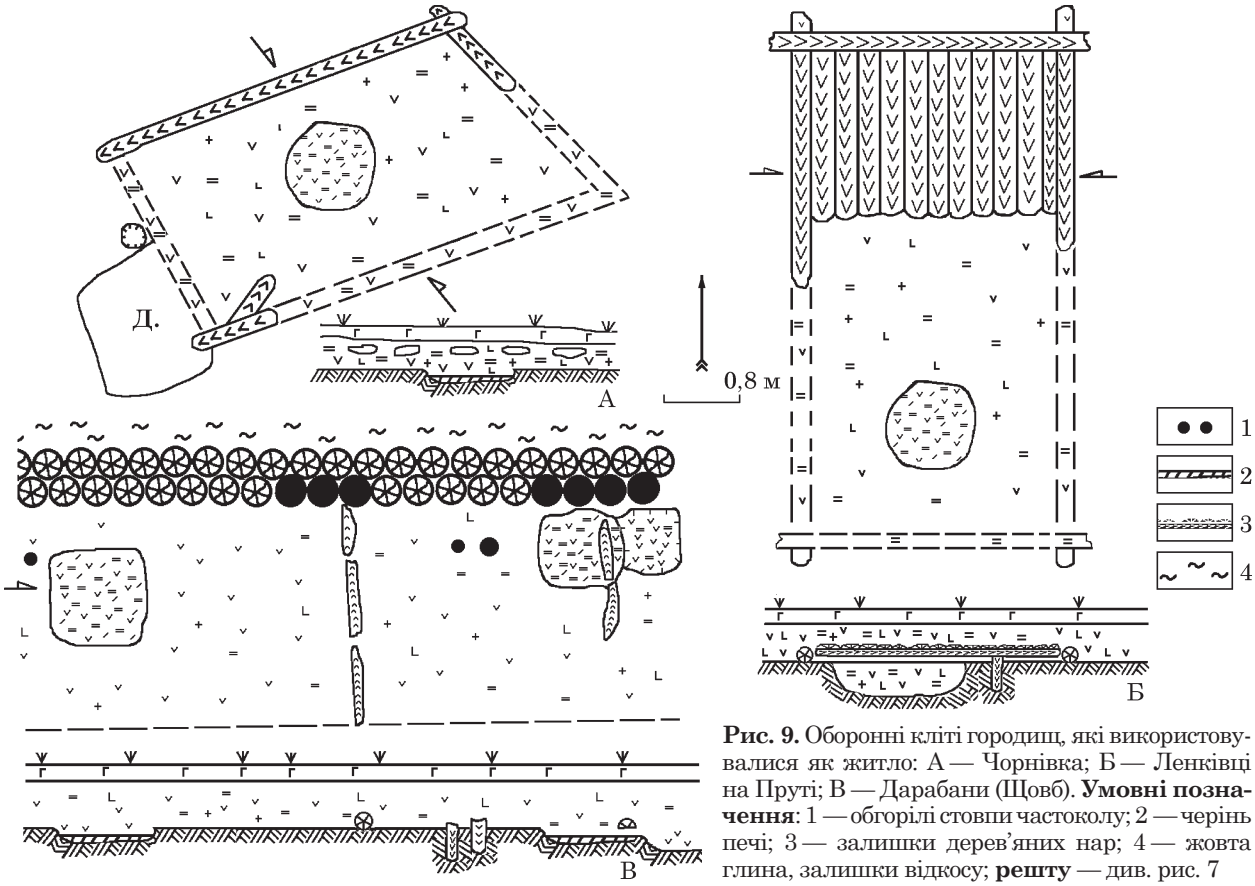

Рис. 9. Оборонні кліті городищ, які використовувалися як житло: А — Чорнівка; Б — Ленківці на Пруті; В — Дарабани (Щовб). **Умовні позначення**: 1 — обгорілі стовпи частоколу; 2 — черінь печі; 3 — залишки дерев'яних нар; 4 — жовта глина, залишки відкосу; **решту** — див. рис. 7

му Губині тощо (Гончаров 1950, с. 56; Томенчук 2016, с. 100; Маярчак 2018, с. 323).

Інколи до складу житлово-господарських зрубів могли входити господарські ями-погреби, які свідчать про житлове використання цих приміщень. Так, у Ломачинцях, в одному з житлово-господарських зрубів, було виявлено яму, опущену в материк на глибину 1,6 м (Тимощук 1968, с. 5). У житлово-господарському зрубі 10 Ленківецького поселення, під нарами відкрито господарську яму глибиною 0,3, діаметром 1,5 м (рис. 9: Б; Тимощук 1982, с. 74). Подібні ями господарського призначення досліджено в зрубах городища Гринчук на Дністрі. Тут вони мали діаметр 1,7 м та глибину 1,3 м (Пачкова 1979, с. 83). Аналогічні ями відомі у літописному Губині, що на Поділлі (Винокур 2001, с. 202—203).

Зверху на валах могли споруджувати захисну стіну з дерева. Історія давньоруської фортифікації підтверджує, що навіть звичайні земляні вали з наземними дерев'яними стінами були спроможні надійно захистити оборонців від метальних машин та неодноразових штурмів ворога. Крім захисту від стріл, а з кінця XII — початку XIII ст. й від каменеметів, стіна на валу одночасно була бойовим ярусом, пристосованим для відвернення ворожого нападу. Так, Колодяжин з площею 1,5 га і незначним гарнізоном протистояв натиску основних сил Батия та силі ударів його 12 метальних машин «*и приде к городъ Колодѧжьноу. и постави порока. в̄э. и не*

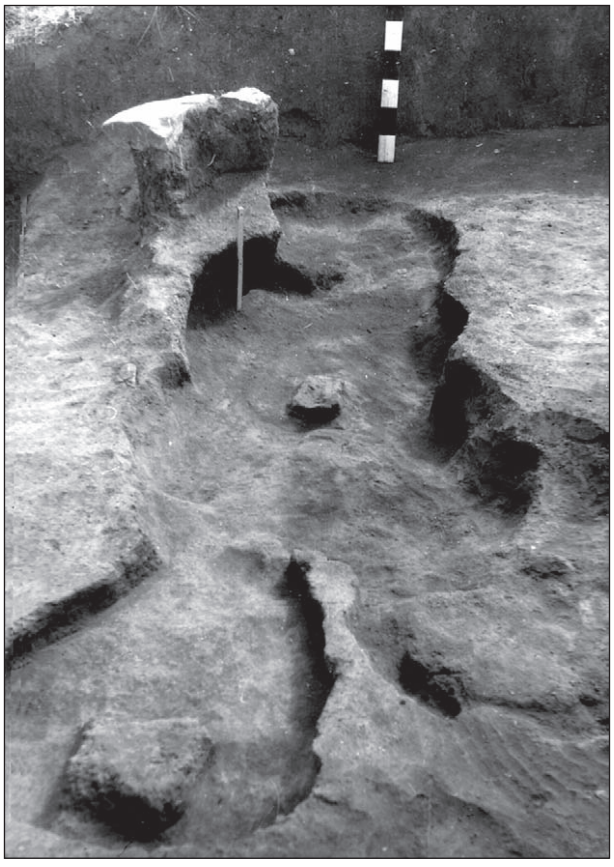

Рис. 10. Залишки глинобитної печі з оборонної кліті городища Замчище у літописному Василеві (фото Б. П. Томенчука)

Рис. 11. Залишки кам'яного бойового ходу на накатнику оборонних клітей Чорнівського городища

може разбити стѣнъ» (Ипатьевская… 2001, стб. 786). Стіна в наземній частині мала аналогічну конструкцію, як і у валу: зрубну або стовпову.

Найбільше використання зрубних стін у військовому зодчестві регіону, як і всієї давньої Русі, припадає на XI — першу половину XIII ст., що, можливо, пов'язано з появою нової тактики ведення бою, так званого «обложения». Руйнування дерев'яних оборонних стін на валах літописці розглядали як знищення самих укріплених ліній. Наприклад, коли укріплені лінії Володимира-Волинського неможливо було знищити через їхню потужність, тоді було наказано їх спалити і тим самим ліквідувати фортецю.

Система розміщення зрубів головної оборонної лінії була різноманітною. Вони могли розміщуватися на вершині валів, як це було в Ленківцях, Ломачинцях, Горішніх Шерівцях, Васловівцях, Непоротовому (рис. 8: А). При цьому стіни не підсипалися зовні укосами. Зруби на валах-платформах розміщувалися в один ряд. Також зруби головної укріпленої лінії могли стояти на краю укріпленого майданчика, який не зміцнювали вали.

Залишки дерев'яних зрубних оборонних стін на валах простежити надзвичайно важко, оскільки, як правило, вершини останніх розмиті. Інколи їх можна простежити за ровиками — залишками нижніх вінець обв'язки зрубів або за відбитками дерев'яних колод чи обгорілим ґрунтом.

Як уже зазначалося, вали головної укріпленої лінії з внутрішнього боку могли підтримуватися зрубами. Щоб збільшити ширину майданчиків валів, перекриття житлово-господарських зрубів використовували як бойовий хід з кам'яними доріжками для пересування воїнів за будь-якої погоди (рис. 11).

Бойовий хід, як правило, прикривали зовні дерев'яним бруствером, який називався заборолом. Він міг бути зроблений як продовження дерев'яної зрубної стіни. Через його отвори-бійниці обстрілювали противника. Зверху заборола прикривали дахом. У такому разі доріжку з каміння влаштовували на накатнику житлово-господарських зрубів, як це було в Ломачинцях, Ленківцях на Пруті. Цей елемент широко використовувався у військово-оборонному зодчестві Русі. Не раз заборола згадуються в літописах: «*…идоущоу же каменію со забралъ ѩко дождоу силноу…*», «*Костѧнтинъ же. стоѧ на заборолѣхъ города … а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ заборолъ*» і ін. (Ипатьевская… 2001, стб. 755, 852). Останні відомі на багатьох давньоруських пам'ятках.

Зруби могли додатково зміцнюватися також вертикально вкопаними стовпами-стояками, як це було в Ленківцях (Тимощук 1982, с. 69). У такий спосіб кріпились оборонні лінії на городищі в Судовій Вишні (Ратич 1962, с. 125).

М. П. Кучера висловив припущення, що додаткові стовпи на Ленківецькому городищі є залишками оборонної стіни стовпової конструкції, яку спорудили після знищення зрубних укріплень. Він мотивує це тим, що стовпи в ядрі валу знаходяться на значній глибині від початкової поверхні валу (Кучера 1999, с. 82). Але, якщо розглянути креслення Б. О. Тимощука, то верхній шар валу був насипаний у XVII ст., і тому ці стовпи могли бути перекриті цим пізнім потужним шаром (Тимощук 1982, рис. 39). У перерізі валу Б. О. Тимощук виявив сліди зотлілих деревин, що лежали вздовж валу, паралельно одна до одної на, відстані 2 м. На користь того факту, що на валу головної укріпленої лінії Ленківецького городища стояли саме зруби, можливо, свідчить бойовий хід для воїнів. Він був влаштований не на вершині валу, а на накатнику житлово-господарських клітей, що підпирали вал з тилу, оскільки вершина валу була зайнята оборонними дерев'яними стінами зрубної конструкції. При стовповій конструкції ліній не потрібно такого широкого проходу. Подібна ситуація простежується і в Ломачинцях, де ширина валу головної укріпленої лінії складала близько 3 м. Там бойовий хід, так само вимощений кам'яними плитами, розташовувався на перекритті житлово-господарських зрубів (Тимощук 1973).

Стіни зрубної конструкції на вершині валів широко відомі серед матеріалів археологічних досліджень інших давньоруських городищ.

Традиції давньоруського оборонного зодчества зберігалися у дерев'яній архітектурі тривалий час. Так, дерев'яні укріплення українських замків в описах середини XVI ст. мають назву городень та клітей (Кучера 1999, с. 79). Оборонна стіна, яка складалася з одного ряду зрубних приміщень, досліджена, наприклад, на городищі кінця XIV — початку XV ст. біля с. Сокільці на Південному Бузі (Кучера 1966). Другий поверх оборонних стін деяких фортець Засічної лінії XVI—XVII ст. був «срублен в две стены в клетку» (Микитин 1955).

Дещо складнішу конструкцію оборонних дерев'яних споруд на вершині валу головної укріпленої лінії простежено на городищі другої

половини XIII—XIV ст. в Перебиківцях. Тут на вершині валу виявлено рештки заборол у вигляді жовтої глини, вугілля, обгорілих гілок лози і шматків обмазки з відбитками сплетіння та дерева. Виявлені рештки дозволяють припустити, що в утрамбовану глину, яка заповнювала кліті, були забиті стовпчики, котрі утворювали два поздовжніх ряди на відстані 1 м один від одного. Кожний ряд обплітався лозою, а проміжок засипався глиною (Тимощук 1982, с. 88). Такі забороло є новим явищем у розвитку давньоруського оборонного зодчества. Введення їх, очевидно, пов'язане з появою стінобитних і каменеметальних машин. Стіни з лози були гнучкішими і краще витримували їхні удари. Стіни подібної конструкції досліджено на Кам'яному городищі в Придніпров'ї (Сухобоков 1992, с. 163).

Відоме також розміщення пустотілих зрубів на краю укріпленого майданчика (Чорнівка, Дарабани, Недобоївці, Ленківці на Дністрі). Так, на Чорнівській феодальній садибі головна укріплена лінія складалася з 32 оборонних зрубів-клітей, які тягнулися вздовж усього краю майданчика городища, перериваючись лише в місці в'їзду (рис. 2: Г, Д; 8: Б, В; Возний 2009а, с. 104). Система розміщення оборонних клітей на краю майданчика характерна для військово-оборонної справи давньої Русі. Аналогії знаходимо на хут. Половецькому, Молодії, Теребовлі та ін. (Тимощук 1982, с. 102).

У цьому випадку їхні стіни були прикриті укосами. Останні являли собою ґрунтову підсипку оборонних стін, яка суттєво підвищувала стійкість дерев'яних стін, а також, очевидно, виконувала протипожежну функцію і перешкоджала проломам у стіні. Укоси виявлені майже на всіх буковинських городищах досліджуваного часу. Висота їх нині досягає 0,6—0,8 м, хоча могла бути й більшою, але встановити її досить важко, оскільки, разом з руйнуванням дерев'яних оборонних стін руйнувався й укіс, від якого залишався невисокий вал. Ґрунт для їх насипання брався під час спорудження рову, а поверхня укосу була продовженням внутрішньої стінки рову. Щоб зберегти відповідну крутизну, інколи укоси, як це було в літописному Василеві, зміцнював панцир, що складався з кам'яних плит, поставлених одна на одну. Аналогічно передній схил укосу був зміцнений на Горошівецькому городищі (Тимощук 1990, с. 154).

У військово-оборонному зодчестві регіону при спорудженні головної оборонної лінії використовували також дерево-земляні укріплення стовпової конструкції. Такі стіни знаходилися на невеликих валах, в яких вони становили конструктивну основу насипу. Фактично, це були наземні стіни, присипані зовні внизу валом (Кучера 1999, с. 81). На городищі Дарабани, під валом, відкрито залишки частоколу з двох рядів дубових стовпів діаметром 0,3—0,35 м, поставлених впритул один до одного так, що стовпи першого ряду закривали щілини між стовпами другого ряду. Від частоколу тут збереглася траншея глибиною 1,25 м, шириною 0,6 м. Зовні на цю стіну спирався насип валу, а зсередини до неї був прибудований один ряд дерев'яних приміщень-клітей у вигляді тристінних зрубів (рис. 9: В; Тимощук 1982, с. 116). Подібні оборонні зруби було досліджено на городищі-феодальному замку Василева, в ур. Хом (Тимощук 1982, с. 148). Стовпові конструкції стін головної укріпленої лінії на теренах давньої Русі і, зокрема, регіону, були характерні, в основному, для більш раннього періоду VIII—X ст. Тут вони досліджені на городищі Грозинці (Михайлина 2007, с. 62).

Як виняток, вони використовувалися і в XII — першій половині XIII ст. Стіни стовпової конструкції поступалися потужністю перед зрубними стінами, були менш довговічними, тому що заглиблені в землю стовпи досить швидко підгнивали, не дозволяли зводити стіни на значну висоту. Єдина перевага цих стін була в тому, що вони не потребували значної затрати будівельних матеріалів і можна було відносно швидко споруджувати укріплення, що було важливо в умовах постійних війн і пожеж.

Короткий висновок. Отже, підводячи підсумок, можна зазначити, що на досліджуваних теренах впродовж X—XIII ст. продовжувало розвиватися військово-оборонне зодчество, наслідуючи традиції більш ранніх епох. Порівняння оборонних споруд північної частини Буковини з іншими територіями свідчить про те, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на досліджуваних теренах близькі до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи. Це викликано спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів. У той же час специфічні риси говорять про розвиток місцевих прийомів будування оборонних споруд. У конструкції оборонних споруд північної частини Буковини відзначаються певні локальні особливості. Тут частіше, ніж у Середньому Подніпров'ї, з переважанням зрубних конструкцій, зустрічаються стовпові стіни. Як додатковий будівельний матеріал для зміцнення валів, у Подністров'ї частіше використовувалося каміння, ніж на суміжних теренах Давньоруської держави.

Високий рівень військово-оборонної справи служив гарантом поступального розвитку і незалежності молодої Давньоруської держави, південно-західним форпостом якої були досліджувані терени.

ЛІТЕРАТУРА

Беранова, М., Сметанка, З., Станя, Ч. 1975. *Археологические исследования славянской эпохи в Чехии и Моравии в 1966—74 гг*. Praha; Brno: Archeologicky ustav csav.

Винокур, І. 2001. Дослідження літописного Губина. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, с. 202-214.

Витрувий, Марк Поллион. 2017. *Десять книг об архитектуре*. Москва: Архитектура-С.

Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст*. Чернівці: Рута.

Возний, І. П. 2005. *Поселення X—XIV ст. у межиріччі Верхнього Сиретy та Середнього Дністра*. 1: Укріплені поселення та давньоруські міста. Чернівці: Золоті литаври.

Возний, І. П. 2009a. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст*. 1: Поселення. Чернівці: Золоті литаври.

Возний, І. П. 2009b. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст*. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці: Золоті литаври.

Гончаров, В. К. 1950. *Райковецьке городище*. Київ: АН УРСР.

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древньоруське місто Воїнь*. Київ: АН УРСР.

Ипатьевская… 2001. *Полное собрание русских летописей*. 2: Ипатьевская летопись. Москва: Языки славянской культуры.

Коваленко, В. П., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2010. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 316-327.

Кучера, М. П. 1966. Ходорівське древньоруське городище. *Археологія*, 20, с. 202-210.

Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1983. Раскопки городища XII—XIII вв. у с. Старая Ушица. В: Смиленко, А. Т. (ред.). *Археологические памятники Среднего Поднестровья*. Киев: Наукова думка, с. 62-96.

Маярчак, С. П. 2018. *Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX—XIII ст. і формування Пониззя*. Хмельницький: Сторожук О. В.

Микитин, А. В. 1955. Оборонительные сооружения Засечной черты XVI—XVII вв. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 44, с. 116-213.

Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попрутття VIII—X ст*. Чернівці: Рута.

Михайлина, Л. П. 2002. Городища Північної Буковини VIII—X ст.: топографія, оборонні споруди, забудова укріпленого майдану. *Буковинський історико-етнографічний вісник*, 4, с. 24-29.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАН України.

Моргунов, Ю. Ю. 2009. *Древо-земляные укрепления Южной Руси X—XIII веков*. Москва: Наука.

Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. *Археологія*, 32, с. 78-96.

Пивоваров, С. 1998. Дослідження старожитностей Буковини Євзибієм Лазарем. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 7: Постаті української археології, с. 36-38.

Пивоваров, С. В. 2004. Дослідження давньоруського городища в с. Недобоївці у 2003 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1 (17), с. 70-80.

Пивоваров, С., Чеховський, І. 2000. *На Дністрі на «оукраине Галичьской»*. Чернівці: Місто.

Пивоваров, С., Калініченко, В., Ільків, М. 2015. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012—2014. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (40), с. 7-28.

Пивоваров, С, Калініченко, В., Ільків, М. 2016. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015—2016. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 2 (42), с. 7-44.

Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество Западнорусских земель X—XIV вв*. Материалы исследований по археологии СССР, 140. Москва: Наука.

Ратич, О. 1962. Результати досліджень древньоруського городища «Замчисько» в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957—1959 рр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 4, с. 106-119.

Русанова, И. П., Тимощук, Б. А. 2017. *Языческие святилища древних славян*. Москва: Вече.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ*. Київ: Наукова думка.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1959. Ленковецкое древнерусское городище. *Советская археология*, 4, с. 250-257.

Тимощук, Б. О. 1960. *Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1960 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1960/23.

Тимощук, Б. О. 1966. *Звіт про археологічні дослідження давньоруського городища в с. Дарабани Хотинського району в 1966 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1966/86.

Тимощук, Б. О. 1968. *Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI—XIII ст.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1968/77.

Тимощук, Б. А. 1969a. Древнерусское городище Галица в Северной Буковине. *Археологические открытия 1968 г.*, с. 335-337.

Тимощук, Б. О. 1969b. *Звіт про розкопки давньоруського городища в с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1969/40.

Тимощук, Б. О. 1971. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб. *Середні віки на Україні*, 1, с. 187-190.

Тимощук, Б. О. 1973. Ломачинське городище. *Археологія*, 9, с. 100-107.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. А. 1990. *Восточнославянская община VI—X вв. н. э*. Москва: Наука.

Тимощук, Б. А., Филипчук, М. А. 1982. *Отчет об исследовании городища XII—XIII вв. в с. Черновка Новоселицкого района Черновицкой области*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/58.

Томенчук, Б. 2008. *Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття*.

Матеріали досліджень 1976—2006 рр. Івано-Франківськ: Третяк І. Я.

Томенчук, Б. 2016. *Галич і Галицька земля XII—XIII ст. Історична топографія городищ.* Івано-Франківськ: Симфонія форте.

Федоров, Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф. 1974. *Памятники древних славян VI—XIII ст.* Археологическая карта Молдавской ССР, 6. Кишинёв: Штиинца.

Филипчук, М. А. 2010. Пліснеський археологічний комплекс. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 345-357.

Шалковский, П. 1987. Великоморавские городища Словакии. В: Толочко, П. П. (ред.). *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Т. 1, вып. 2б. Москва: Наука, с. 126-134.

Юра, Р. О. 1962. Древній Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР,* 12, с. 57-130.

Якубовський, В. І. 1972. Розкопки на північному Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 307-312.

Herrmann, J. 1976. *Zwischen Hradschin und Vineta.* Leipziq; Jena; Berlin: Urania.

Kaindl, R. F. 1901. Archäeologische Untersuchen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 27, S. 47-48.

Milkowicz, W. 1908. *Grabungen am Cecina.* Czernowitzer Zeitung, 122. Czernowitz.

Petrescu-Dimbovita, M., Teodor, D. Gh. 1987. *Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. Aşezarea de la Fundu-Herţei, (jud. Botoşani).* Iaşi: Junimea.

REFERENCES

Beranova, M., Smetanka, Z., Stania, Ch. 1975. *Arkheologicheskie issledovaniia slavianskoi epokhi v Chekhii i Moravii v 1966—74 gg.* Praha; Brno: Archeologicky ustav csav.

Vynokur, I. 2001. Doslidzhennia litopysnoho Hubyna. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, s. 202-214.

Vitruvii, Mark Pollion. 2017. *Desiat knig ob arkhitekture.* Moskva: Arkhitektura-S.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Voznyi, I. P. 2005. *Poselennia X—XIV st. u mezhyrichchi Verkhnoho Syretu ta Serednoho Dnistra.* 1: Ukripleni poselennia ta davnoruski mista. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Voznyi, I. P. 2009a. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st.* 1: Poselennia. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Voznyi, I. P. 2009b. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st.* 2: Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok. Chernivtsi: Zoloti lytavry.

Honcharov, V. K. 1950. Raikovetske horodyshche. Kyiv: AN URSR.

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevnoruske misto Voin.* Kyiv: AN URSR.

Ipatevskaia… 2001. *Polnoe sobranie russkikh letopisei.* 2: Ipatevskaia letopis. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Kovalenko, V. P., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M. 2010. Doslidzhennia oboronnykh konstruktsii horodyshcha Korovel. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 316-327.

Kuchera, M. P. 1966. Khodorivske drevnoruske horodyshche. *Arkheolohiia,* 20, s. 202-210.

Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Gorishnii, P. A. 1983. Raskopki gorodishcha XII—XIII vv. u s. Staraia Ushitsa. In: Smilenko, A. T. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Srednego Podnestrovia.* Kiev: Naukova dumka, s. 62-96.

Maiarchak, S. P. 2018. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Serednodnistrovskoho Livoberezhzhia u IX—XIII st. i formuvannia Ponyzzia.* Khmelnytskyi: Storozhuk O. V.

Mikitin, A. V. 1955. Oboronitelnye sooruzheniia Zasechnoi cherty XVI—XVII vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 44, s. 116-213.

Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Popruttia VIII—X st.* Chernivtsi: Ruta.

Mykhailyna, L. P. 2002. Horodyshcha Pivnichnoi Bukovyny VIII—X st.: topohrafiia, oboronni sporudy, zabudova ukriplenoho maidanu. *Bukovynskyi istoryko-etnohrafichnyi visnyk*, 4, s. 24-29.

Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dniprom i Karpatamy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Morgunov, Iu. Iu. 2009. *Drevo-zemlianye ukrepleniia Iuzhnoi Rusi X—XIII vekov.* Moskva: Nauka.

Pachkova, S. P. 1979. Davnoruske horodyshche Hrynchuk na Dnistri. *Arkheolohiia*, 32, s. 78-96.

Pyvovarov, S. 1998. Doslidzhennia starozhytnostei Bukovyny Yevzybiiem Lazarem. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 7: Postati ukrainskoi arkheolohii, s. 36-38.

Pyvovarov, S. V. 2004. Doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha v s. Nedoboivtsi u 2003 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1 (17), s. 70-80.

Pyvovarov, S., Chekhovskyi, I. 2000. *Na Dnistri na «oukrayne Halychskoi».* Chernivtsi: Misto.

Pyvovarov, S., Kalinichenko, V., Ilkiv, M. 2015. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012—2014. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2 (40), s. 7-28.

Pyvovarov, S, Kalinichenko, V., Ilkiv, M. 2016. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015—2016. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 2 (42), s. 7-44.

Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo Zapadnorusskikh zemel X—XIV vv.* Materialy issledovanii po arkheologii SSSR, 140. Moskva: Nauka.

Ratych, O. 1962. Rezultaty doslidzhen drevnoruskoho horodyshcha «Zamchysko» v m. Sudova Vyshnia Lvivskoi obl. v 1957—1959 rr. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 4, s. 106-119.

Rusanova, I. P., Timoshchuk, B. A. 2017. *Iazycheskie sviatilishcha drevnikh slavian.* Moskva: Veche.

Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokyivskyi Podil.* Kyiv: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1959. Lenkovetskoe drevnerusskoe gorodishche. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 250-257.

Tymoshchuk, B. O. 1960. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Chernivetskoho kraieznavchoho muzeiu v 1960 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1960/23.

Tymoshchuk, B. O. 1966. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha v s. Darabany Khotynskoho raionu v 1966 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1966/86.

Tymoshchuk, B. O. 1968. *Zvit pro rozkopky na davnoruskomu horodyshchi Halytsia v s. Lomachyntsi Sokyrianskoho raionu Chernivetskoi oblasti v 1968 r. (XI—XIII st.).* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1968/77.

Timoshchuk, B. A. 1969a. Drevnerusskoe gorodishche Galitsa v Severnoi Bukovine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1968 g.*, s. 335-337.

Tymoshchuk, B. O. 1969b. *Zvit pro rozkopky davnoruskoho horodyshcha v s. Perebykivtsi Khotynskoho raionu Chernivetskoi oblasti.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1969/40.

Tymoshchuk, B. O. 1971. Doslidzhennia davnoruskoho horodyshcha Darabany-Shchovb. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 187-190.

Tymoshchuk, B. O. 1973. Lomachynske horodyshche. *Arkheolohiia*, 9, s. 100-107.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.).* Kyiv: Naukova dumka.

Timoshchuk, B. A. 1990. *Vostochnoslavianskaia obshchina VI—X vv. n. e.* Moskva: Nauka.

Timoshchuk, B. A., Filipchuk, M. A. 1982. *Otchet ob issledovanii gorodishcha XII—XIII vv. v s. Chernovka Novoselitskogo raiona Chernovitskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1982/58.

Tomenchuk, B. 2008. *Arkheolohiia horodyshch Halytskoi zemli. Halytsko-Bukovynske Prykarpattia. Materialy doslidzhen 1976—2006 rr.* Ivano-Frankivsk: Tretiak I. Ya.

Tomenchuk, B. 2016. *Halych i Halytska zemlia XII—XII st. Istorychna topohrafiia horodyshch*. Ivano-Frankivsk: Symfoniia forte.

Fedorov, G. B., Chebotarenko, G. F. 1974. *Pamiatniki drevnikh slavian VI—XIII st.* Arkheologicheskaia karta Moldavskoi SSR, 6. Kishinev: Shtiintsa.

Fylypchuk, M. A. 2010. Plisneskyi arkheolohichnyi kompleks. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 345-357.

Shalkovskii, P. 1987. Velikomoravskie gorodishcha Slovakii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkheologii*. T. 1, vyp. 2b. Moskva: Nauka, s. 126-134.

Yura, R. O. 1962. Drevnii Kolodiazhyn. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 12, s. 57-130.

Yakubovskyi, V. I. 1972. Rozkopky na pivnichnomu Podilli. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, s. 307-312.

Herrmann, J. 1976. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipziq; Jena; Berlin: Urania.

Kaindl, R. F. 1901. Archäeologische Untersuchen zu Wassileu und Panka in der Bukowina. *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 27, S. 47-48.

Milkowicz, W. 1908. *Grabungen am Cecina*. Czernowitzer Zeitung, 122. Czernowitz.

Petrescu-Dimbovita, M., Teodor, D. Gh. 1987. *Sisteme de fortificatii medievale timpurii la est de Carpati. Aşezarea de la Fundu-Herţei, (jud. Botoşani).* Iaşi: Junimea.

I. P. Vozny

RAMPARTS AS THE IMPORTANT COMPONENT OF THE WOODEN-EARTH CONSTRUCTIONS OF FORTIFIED SETTLEMENTS OF THE 10th—14th CENTURIES IN THE NORTHERN BUKOVYNA

The ramparts which were one of the important elements of defensive structures of fortified settlement structures of the 10th — first half of the 14th centuries within the northern part of Bukovyna are examined in the paper based on the analysis of archaeological material and written sources. Structural components of ramparts, their additional internal and superstructures are analyzed. Ramparts began to be actively used in the organization of defense structures of the territory under study from the turn of the 10th to the 11th centuries. The ramparts, which served as platforms for defensive log cabins, to prevent their creeping and to give them greater steepness were strengthened by additional internal rampart structures, such as a wooden wall up to 1 m high, stone crepitations, the remains of earlier fortifications of the Slavic or Early Iron age. The horizontal pad (so called berma) could be used as a means of restraining the shifting of slopes. Log cabins of various designs could be located on the ramparts or on the inner side of the fortified square. Depending on the location of the cabins in the defense system, a battle march for warriors laid out with stone slabs could be arranged on their log cover. As a rule, the battle march was covered from the outside with a wooden parapet, which was called a «zaborolo». Depending on the rank of the fortified point on which the cages were located, they could be used as combat cells from which they fired at the enemy or as household or residential rooms. In addition to log cages, in the military and defense architecture of the region wood and earth fortifications of the pillar structure were also used during the construction of the main defense line.

In the second half of the 13th — 14th centuries in the ramparts of the main fortified lines of some hillforts the additional constructions began to be used — «horodni» which were absent in the hillforts of the territory under study in the 12th — the first half of the 13th century. Ramparts without internal constructions were mainly a component of additional fortified lines. Sometimes their surface could be strengthened with a stone facing.

The study of ramparts on the territory of northern part of Bukovyna permits us to conclude that there is no significant difference in the equipment of similar structures in other areas of Old Rus. The involvement of significant comparative material showed that the military and defense architecture of the local population developed following the traditions of earlier epochs. At the same time by using individual local elements it is close to the military engineering art of the Old Rus and Western Europe.

Keywords: wall, horodnja, crepida, defensive cage, zaborolo, palisade.

Одержано 9.04.2022

ВОЗНИЙ Ігор Петрович, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, Україна.
VOZNY Ihor Petrovych, Doctor of Historical Sciences, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5808-7127, e-mail: www.voznyj.igor@gmail.com.

УДК 904.4(477.51)”9”

DOI: 10.37445/adiu.2022.03.10

О. П. Моця, В. М. Скороход

СТРАТИГРАФІЯ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглянуто матеріали з городища Виповзівського археологічного комплексу, виявлені в ході археологічних досліджень з 2009 по 2021 рр. Тут виявлені матеріали доби неоліту, епохи бронзи, давньоруського та ранньомодерного періодів. Основну увагу приділено давньоруським матеріалам, представленим на пам'ятці найяскравіше. Виділено періоди існування городища протягом X ст.

***Ключові слова**: городище, неоліт, доба бронзи, давньоруський час, укріплення, поховання, житло, ранній модерн.*

Однією із найяскравіших давньоруських пам'яток Дніпровського Лівобережжя у нижній течії Десни слід виділити Виповзівський археологічний комплекс, що складається з городища з посаду та подолу. Він розташований за 0,4 км на північний схід від с. Виповзів і за 0,8 км на південний захід від с. Лутава напроти літописного Городця Остерського. Комплекс знаходиться якраз посередині між Черніговом та Вишгородом — на маршруті так званого «Шляху Мономаха», що зв'язував столицю Русі м. Київ зі столицею найбільшого у тогочасній країні удільного князівства на Десні — м. Черніговом (Казаков та ін. 2014, с. 66).

Ця пам'ятка відрізняється досить унікальним рельєфом та своїм географічним розташуванням. Виповзівський археологічний комплекс розташований на вузькому, видовженому мисі, що більш ніж на 700 м видається на схід у заплаву р. Десни. Висота мису від рівня заплави сягає 12 м, а його оконечність займає напівкругле городище, що у свою чергу, розташоване на піщаному підвищенні над основною терасою мису. Територія навколо городища (заплава р. Десни) проглядається у північному, східному та західному напрямках більш ніж на 5 км. Тому, таке вигідне розташування місцевості не залишилося без уваги населення з часів неоліту і до раннього модерну. У давнину Виповзівський археологічний комплекс омивався р. Десною та окремими її заводями. Нині біля західного підніжжя мису протікає р. Кримка (стариця р. Десни) та її заводі, що огинають мис зі сходу та півночі (рис. 1).

Найбільш яскравою частиною комплексу є давньоруське городище округлої форми розташоване на кінцівці мису, що на 3—4 м підвищується над рештою тераси. Воно має невеликі розміри (75 × 95 м) по зовнішньому обрізу давньоруських валів і близько 30 × 40 м — по внутрішньому (власне майданчик). Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під підошвою радше вгадується, ніж фіксується, рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси й створює пандуси, що полого спускаються до заплави старого русла Десни. З напільного боку теж проходив рів, що нині практично завіяний тим же піском (ледь простежується вздовж схилу городища).

Городище вперше привернуло увагу дослідників наприкінці XIX ст. У 1889 р. городище було обстежене В. Л. Беренштамом, який склав його схематичний план та заклав на схилі невеликий розкоп розмірами 3,40 × 3,15 м, де дослідив два поховання XVII ст., в одному з яких знайшов монету «шведский шелях Густава Адольфа». Дослідник зробив висновок, що городище є лише сільським кладовищем XVII ст. і припинив подальші роботи: «*Оскільки таким чином з'ясувалося, що городище є власне християнське сільське кладовище, судячи з монети, 17-го ст., то розкопки були припинені*» [1]. Але

© О. П. МОЦЯ, В. М. СКОРОХОД, 2022

1. Тут в далі, переклад наш — *авт.*

Рис. 1. Виповзівське городище, фото зі сходу, 2020 р.

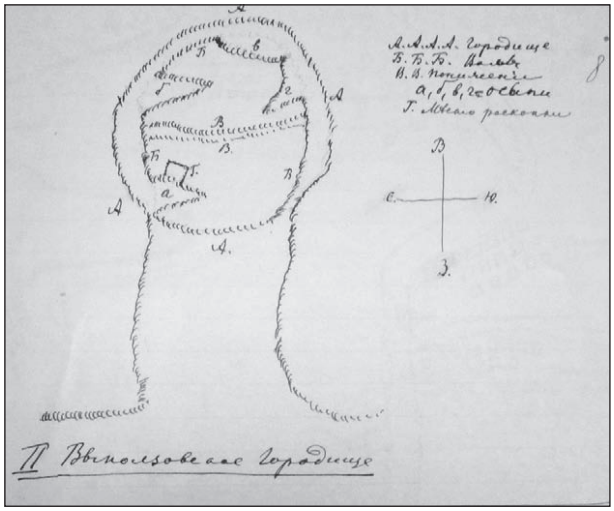

Рис. 2. План городища 1889 р.

у звіті до Імператорської археологічної комісії В. Л. Беренштам подав досить докладний опис і план городища та його околиць, розглянув виявлену тут кераміку. Описуючи городище дослідник вказав на наявність залишків валів по периметру майданчика заввишки близько 2 м. Крім того, він зібрав етнографічні свідчення про пам'ятку: «*У місцевих селян городище відоме під ім'ям "Лисої Гори"; вони розповідають, що колись тут було місто "Крен"; від нього і річка називається "Кренка" і вже згодом перероблено цю назву в "Кримка"*» (рис. 2; Беренштам 1889, лл. 4—5).

Проте вже 1911 р. члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії В. А. Шугаєвський, Ф. Ф. Садовський та Є. О. Корноухов під час поїздки до Остра придбали у археолога-аматора К. О. Ставровського речі, зібрані на Виповзівському городищі (арабський діргем, бронзові лунницю та поясні бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списка, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя), що поставило під сумнів запропоновану раніше інтерпретацію пам'ятки. Наступного, 1912 р., В. А. Шугаєвський та Є. О. Корноухов продовжили з дозволу Імператорської Археологічної Комісії дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу заснування пам'ятки та потужності культурного шару вони заклали траншею, два шурфи та розкопали декілька «бугрів». Траншея дала незначний речовий матеріал (декілька фрагментів давньоруської кераміки й оброблений ріг косулі) та дозволила встановити потужність культурного шару — 0,36—0,40 м. Розкопки п'яти «бугрів» виявили рештки трьох глинобитних печей. Серед речового матеріалу дослідники у своєму звіті до Комісії виділили два денця з клеймами у вигляді півмісяця та знак, схожий на тризуб Владимира Святого. В одному з шурфів, розбитих на краю городища, було зафіксовано залишки споруди, на долівці якої зібрані шиферне пряслице, точильний камінь, залізне знаряддя та фрагменти криці, що дозволило інтерпретувати її як кузню. Крім того, у місцевих селян було придбано ще ряд речей давньоруської доби: залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки; бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу; пастові та кришталева намистини. Всі знахідки були передані до колекцій музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії, що потім увійшли до колекції Чернігівського об'єднаного історичного музею.

Дослідження городища відновив у 1924—1925 рр. завідувач Остерського краєзнавчого музею, географ і краєзнавець А. Г. Розанов спільно з членами Остерського товариства краєзнавців. А. Г. Розанов, обстежуючи городище, зазначив, що воно «*дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами… на південний схід високості перед "городищем"*». А. Г. Розанов заклав пробний розкоп на схилі городища в напрямку до р. Кринка та шурф, де було знайдено закопчене денце посудини з трьома отворами, великий уламок жорна та фрагменти кружальних посудин, намистини, шиферні пряслиця, залізні предмети, хрестики та срібний медальйон із зображенням св. Варвари. Окрім того, на поверхні пам'ятки, що вже тоді активно розвіювалася, було зібрано ряд знахідок, як-то: кілька бронзових ґудзиків, два бубонці з лінійним прорізом, уламок білонової лунниці, сережка «пастирського типу» з обламаним вушком, два широкосерединних персні із зубчастим орнаментом на щитку, залізне зубило, поясні бронзові поясні бляшки та ліровидні пряжки, залізне калачевидне кресало з язичком, X—XIV ст., ключ від нутряного замка I типу, X—XI ст., бойова сокира типу IV-A, вістря стріл і сулиць різних типів, рибальські гачки, хрестики-тільники з бронзи, срібла та мармуру, виплески і ливарницькі шлаки кольорових металів та браковані радимицькі променеві скроневі кільця.

В. Є. Козловська, ознайомившись з археологічними роботами на Остерщині, визнала їх «надзвичайно цікавими» і перспективними, й через загрозливий стан цих пам'яток пропонувала «знарядити на Остерщину експедицію з представників ВУАК

на розкопки в с. Євминку, Кошани, Виповзово». Проте, на той час представниками ВУАКу роботи були проведені лише на пізньотрипільському поселенні біля с. Євминка та обстежені синхронні поселення біля сіл Виповзов та Лутава (Коваленко, Скороход 2009, с. 67—68).

Повернутися до досліджень Виповзівського археологічного комплексу вдалося вже після закінчення Другої Світової війни. Власне, вони стали частиною масштабного обстеження пам'яток залізного віку на території Північного Лівобережжя, розпочатих ленінградським археологом, старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту історії матеріальної культури АН СРСР І. І. Ляпушкіним з метою пошуку найдавніших достеменно слов'янських пам'яток у зазначеному регіоні ще 1946 р. і перерваних війною. Дослідження проводились спільно з Інститутом історії АН УРСР. Впродовж 1945—1948 рр. ці роботи були продовжені і розширені, охопивши значні території від Дніпра до Осколу й від Сейму до Орелі (Ляпушкин 1946, с. 117—121).

Опис Виповзівського археологічного комплексу, залишений І. І. Ляпушкіним 1947 р., надзвичайно стислий, навіть у порівнянні з іншими подібними пам'ятками — всього 21 рядок, що побіжно може свідчити, що зазначений пункт не справив на нього належного враження. Більше того, дослідник взагалі висловлює сумнів у його городищенському характері, поставивши біля терміну «городище» знак «?». Нарешті, він відзначає наявність чисельних видувів на поверхні, що розорюється, та поширення культурних знахідок, серед яких безумовно домінують уламки посудин X ст., хоча присутні і матеріали XII—XIII ст., на відстань до 500 м. Тим не менше, в іншій узагальнюючій публікації Виповзівські пам'ятки взагалі згадуються І. І. Ляпушкіним лише у загальному переліку.

Дещо пізніше Чернігівський краєзнавець О. О. Попко (на тоді науковий співробітник Чернігівського історичного музею), котрий брав участь в роботах Дніпровської Лівобережної експедиції у 1947—1948 рр., у своїй роботі «Памятники зарубинецкой культуры Нижнего Подесенья. Материалы к археологической карте», що так і не була видана і зберіглася лише в машинописному варіанті в приватному архіві, відзначає наявність тут городища Київської Русі та прилеглого до нього поселення і згадує з-поміж знахідок, зібраних членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії, скіфського бронзового вістря стріли та «*2 римських срібних монети — Марка Аврелія і когось із Антонідів*» (Попко 1948—1964, с. 16; сост. Корноухов 1915, с. 17, № 228—234; Кропоткин 1951, с. 269; Брайчевський 1959, № 1049).

У серпні 1948 р. пам'ятки Пониззя Десни були обстежені співробітниками Інституту археології АН УРСР С. М. Одинцовою та О. Г. Шапошніковою, у т. ч. — й старожитності Виповзова. Вони зазначили, що «*городище та поселення біля с. Виповзів є, судячи з площі, яку вони займають (довжина поселення близько 500 м при ширині до 75 м), залишками якогось города Київської Русі. На території поселення, що заросла тепер шелюгою, зустрічається велика кількість досить значних підвищень, які складаються з перепаленої печини та уламків кружального посуду XI—XIII ст. Можна думати, що це — залишки печей… Поселення займає край борової тераси правого берега долини р. Десни, а залишки городища лежать поруч, на вузькому виступі цієї тераси, утвореному високою дюною, яка вдається в долину р. Десни. Конфігурацію валів не можна встановити бо вони залишилися лише в не багатьох місцях, а східна частина площадки городища весь час осипається в урвище. На самому майданчику городища виявлено уламки кружального слов'янського посуду XI—XIII ст., цілком тотожні з керамікою селища, що свідчить про їх одночасне існування. Крім того, знайдено два уламки посуду доби бронзи. Ніяких знахідок ліпної слов'янської кераміки VIII—X ст. Ні на селищі, ні на городищі не трапилось — це свідчить, очевидно, про те, що поселення коло с. Виповзів виникло вже в часи Київської Русі на новому місці, а не виросло з ранньослов'янського населеного пункту*» (Коваленко, Скороход 2009, с. 67).

1971 р. городища Подесення, і серед них — Виповзівське — обстежував Лівобережний розвідзагін Інституту археології АН УРСР під проводом М. П. Кучери та О. В. Сухобокова в рамках пошуку південно-західних кордонів поширення роменської культури. Оскільки старожитності останньої в ході розвідки виявлені не були, автори обмежилися коротеньким описом пам'ятки, зазначивши, що городище руйнується, а на поселенні у невеликій кількості зібрані уламки кружальної кераміки X—XIII ст. (Кучера, Сухобоков 1971). Вірогідно, саме через це О. В. Сухобоков взагалі не включив Виповзів до покажчиків і карт, вміщених у його підсумковій монографії, на відміну від Моровська, на якому, вважав дослідник, роменські матеріали були наявні. М. П. Кучера ж у своєму зводі городищ між Саном і Сіверським Донцем включив Виповзівське городище до числа останцевих (?), що руйнуються, площею 0,35 га, визначив час існування пам'ятки X—XIII ст. і однозначно вважав його рештками літописної Лутави (Коваленко, Скороход 2009, с. 68).

У 1983 р. в рамках виконання програми по дослідженню літописних міст Чернігівської землі експедицією Чернігівського історичного музею під проводом В. П. Коваленка були обстежені городища Моровійська (перша літописна згадка під 1139 р., нині с. Моровськ Козелецького р-ну), Лутави (перша літописна згадка під 1155 р., що на тоді ототожнювалась із городищем біля с. Виповзів Козелецького р-ну) та Городця на Встрі (перша літописна згадка під 1098 р., нині смт Остер Козелецького р-ну) (Коваленко 1985, с. 287).

Виповзівське городище, на перший погляд, за всіма показниками ідеально підходило для локалізації літописної Лутави. Насамперед, воно розташоване всього за 800 м від південної

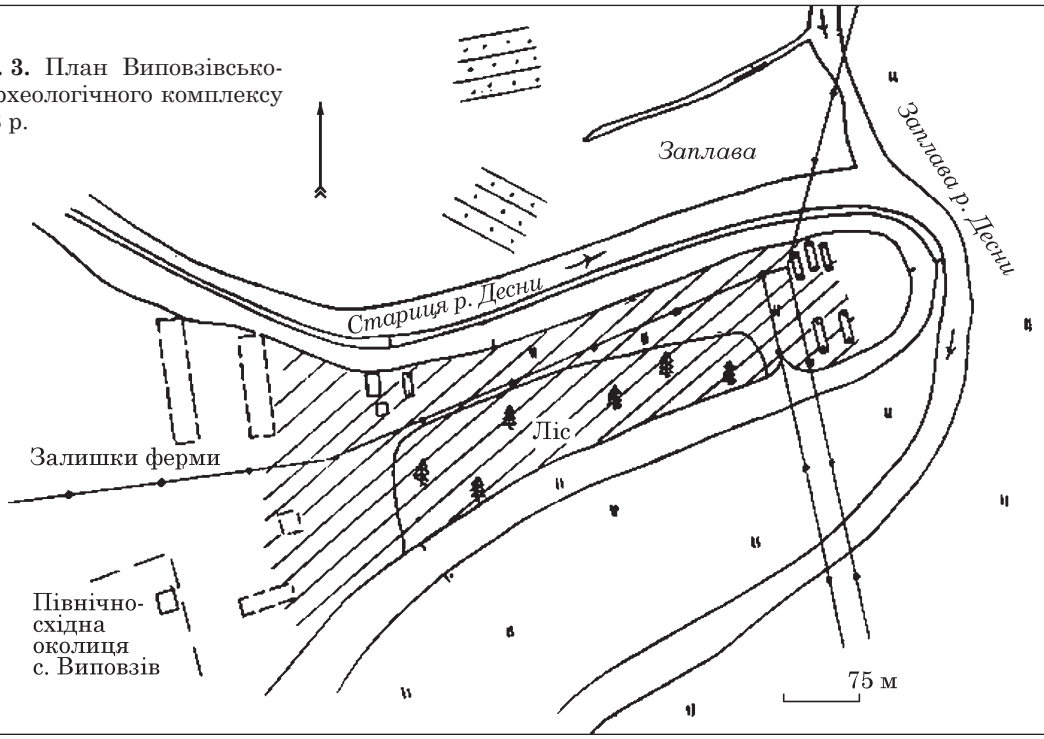

Рис. 3. План Виповзівського археологічного комплексу 1983 р.

околиці однойменного населеного пункту і за 400 м на північний схід від с. Виповзів, тоді як на території самого сучасного с. Лутава давньоруське городище й досі не виявлено — запис О. О. Попка у згаданому вище рукописному зводі (Попко 1948—1964), вміщений на одній сторінці з описом Виповзівського комплексу, за один номер попереду останнього, слід вважати простою помилкою: в ньому згадуються одні й ті ж самі дати, прізвища, знахідки і навіть література. По-друге, воно далеко видається («виповзає») в широку заплаву Десни, якраз навпроти літописного «Городця на Въстрі», що належав Мономашичам і слугував ідеальним форпостом для стрімкого кидка як на Київ, так і на Чернігів. До того ж, тут і в XIX ст. знаходився важливий кінний брід. Нарешті, далі на південь починалася сильно забагнена територія, що була практично безлюдною як за доби Київської Русі, так і пізніше, в часи литовські, коли ці землі входили до складу Остерського староства. Відтак, саме тут, у прикордонній смузі й мали проходити князівські з'їзди-«снеми», що дійсно й відбувалося у 1155 та 1159 рр., а 1175 р. місто «пожгоша» разом із сусіднім Моровійськом (ПСРЛ 1962, стб. 481—482).

Усе це і спричинило проведення 1983 р. розвідкових досліджень на території комплексу, що займає вузький сильно видовжений мис правобережної тераси Десни, заввишки 15—20 м, що з трьох боків оточений руслами р. Кримка (права притока Десни) та старицями останньої, котрий на 600 м висунутий у заплаву. Городище округлої форми розташоване на самій кінцівці мису, що на 3—4 м підвищується над рештою тераси. Воно вражає своїми мініатюрними розмірами — 75 × 95 м по зовнішньому обрізу валів і всього 30 × 40 м — власне майданчик. Рештки валів, що колись оточували городище по всьому периметру, практично повністю розвіяні (мис має алювіальне походження і цілком складається із сипучого річкового піску) і лише деінде швидше вгадуються, ніж фіксуються. З напільного боку проходив рів, що нині практично завіяний все тим же піском і ледь простежується вздовж схилу городища. Закладений в центрі майданчика шурф 2 × 1 м виявив під товстим шаром алювію слабо насичений вугликами та дрібними кавалочками печини культурний шар 0,25—0,3 м завтовшки. На поверхні городища траплялися окремі дрібні уламки сильно окатаної кружальної кераміки та перепалені кісточки (рис. 3).

Дослідження Виповзівського городища були продовжені А. Л. Козаковим у 1989—1990 рр. Останній заклав декілька розкопів та шурфів на городищі та посаді, частково прорізав вал з напільного боку, зачистив частину південного схилу посаду та виявив невеличкий (300 × 30—100) поділ, що розміщений за руслом р. Кримки на підвищенні, розташованому вздовж підніжжя тераси. В результаті робіт було досліджено ряд нових об'єктів житлового та господарського призначення, котрі, на думку автора, датовані кінцем IX — першою половиною X ст. і всі, як і попереднє, загинули в полум'ї не пізніше середини X ст. (Козаков 1997, с. 101—108).

З 2009 р. експедиція Інституту археології НАН України та Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка тут розпочала стаціонарні роботи, котрі тривають без перерви до останніх часів (рис. 4; Скороход, Жигола 2017, с. 89).

Територію городища досліджували з 2009 по 2019, 2021 рр. розкопами, від напільного рову

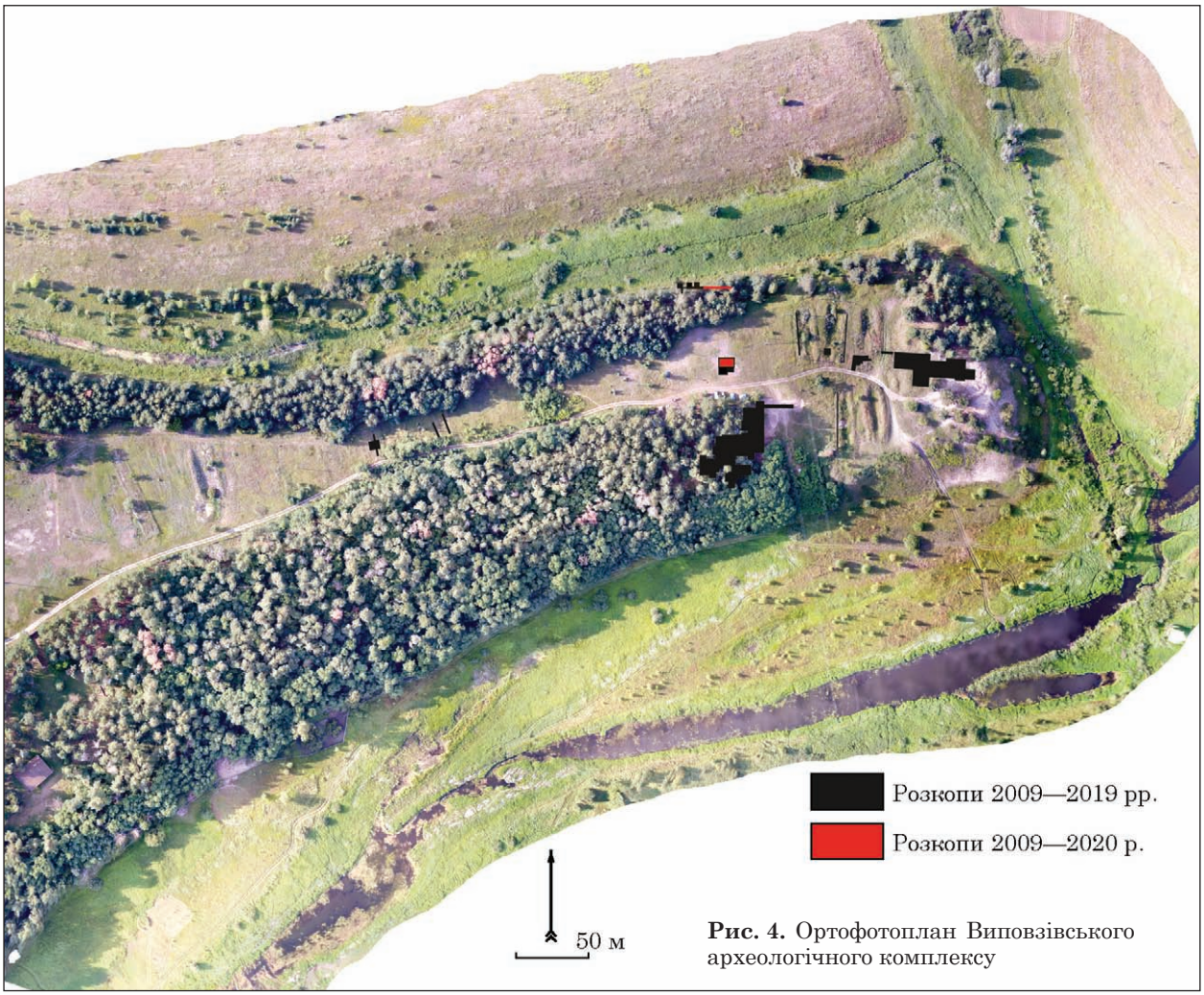

Рис. 4. Ортофотоплан Виповзівського археологічного комплексу

давньоруського часу, які виходили на територію майданчика у східному напрямку. Сьогоднішній рельєф городища зумовлений опливлими залишками давньоруських укріплень кінця IX — X ст.

Найдавнішими матеріалами, що походять з території городища є старожитності доби пізнього неоліту — бронзи. Вони є досить нечисленними і в основній своїй масі трапляються у перевідкладеному стані. На майданчику городища виявлені окремі ями та невеликі ділянки культурних шарів цих періодів, що розташовувалися під давньоруськими нашаруваннями, на рівні передматерику.

Доба пізнього неоліту представлена керамічним матеріалом, що можна розділити на чотири групи. До першої групи належить кераміка києво-черкаської культури, що входила до складу дніпро-донецької етнокультурної спільноти. Посуд цієї культури виготовлений з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки, щільні, мають рівний випал, зовнішній бік шерохуватий, з внутрішнього боку поверхня загладжена гребінцем. Товщина стінок від 0,9 до 1,2 см. Колір — коричневий, сірий. Елементи орнаменту — гребінцевий, 4—5-зубчастий, середньо широкий, короткий, прямий штамп. Орнаментальні мотиви — горизонтальні рядки відбитків навскіс поставленого штампу, розмежовані нешироκими смугами без орнаменту. Наявні в групи фрагменти вінець прямі, зрізані з зовнішнього боку, з округленим верхом (рис. 5: 1).

До другої групи належать фрагменти посудин які виготовлені з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Колір — сірий, червоно-коричневий. Черепки щільні, товщиною від 0,6 до 0,9 см, мають гарний, рівномірний випал. З обох боків поверхня фрагментів загладжена гребінцем, а зовнішній бік ще й підлощений. Елементи орнаменту — коротка, 2—4-зубчаста, широка гребінка, та гладкий штамп. Мотиви орнаменту: горизонтальні рядки відбитків навскіс поставленого гребінця, що чергуються з горизонтальними смугами з відбитків гладкого штампу (псевдо гребінка). Між смугами помітні нешироκі зони без орнаменту (рис. 5: 2). Наявний вінець походить від неглибокої миски, він прямий, має навскіс зрізаний зовнішній край, його верхня частина дещо округлена (рис. 5: 3). Кераміка цієї групи також датовано пізнім періодом неоліту та відноситься до києво-черкаської культури дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

Третя група складається з ліпних посудин, що виготовлені з формувальної маси, яка міс-

Рис. 5. Фрагменти глиняного посуду доби неоліту

тить домішки дрібнозернистого піску та невеликої кількості органіки. Структура фрагментів пориста, черепки легкі, мають рівномірний випал, колір світло-коричневий. Товщина стінок від 0,9 до 1,1 см. Орнамент відсутній, але з обох боків ретельно загладжені гребінкою (рис. 5: 5). Подібна кераміка відноситься до пізнього періоду неоліту та належить до типу пам'яток Пустинка V, що відносяться до дніпро-донецької етнокультурної спільноти.

До четвертої групи зараховано фрагменти глиняних ліпних посудин, що виготовлені з формувальної маси, яка містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки щільні, тонкостінні, товщиною від 0,4 до 0,5 см, темно-сірого та коричневого кольору. Ніяких слідів додаткової обробки поверхонь не виявлено. Елементи орнаменту — дрібні, неглибокі, наколи округлої форми. Мотиви орнаменту — горизонтальні рядки наколів, розріджені смугами без орнаменту (рис. 5: 4). Така кераміка є характерною для пізнього неоліту — енеоліту правобережжя Дніпра, але часто, хоча й в невеликій кількості трапляється в культурних шарах пізньонеолітичних пам'яток Лівобережжя, наприклад — Мньово-Ліс.

Доба бронзи представлена на городищі залишками керамічного матеріалу, що на належить до трьох археологічних культур. До першої групи кераміки належать залишки ліпного посуду, виготовлених з формувальної маси з домішками дрібнозернистого піску. Мають нерівномірний випал, щільний черепок, товщина стінок від 0,5

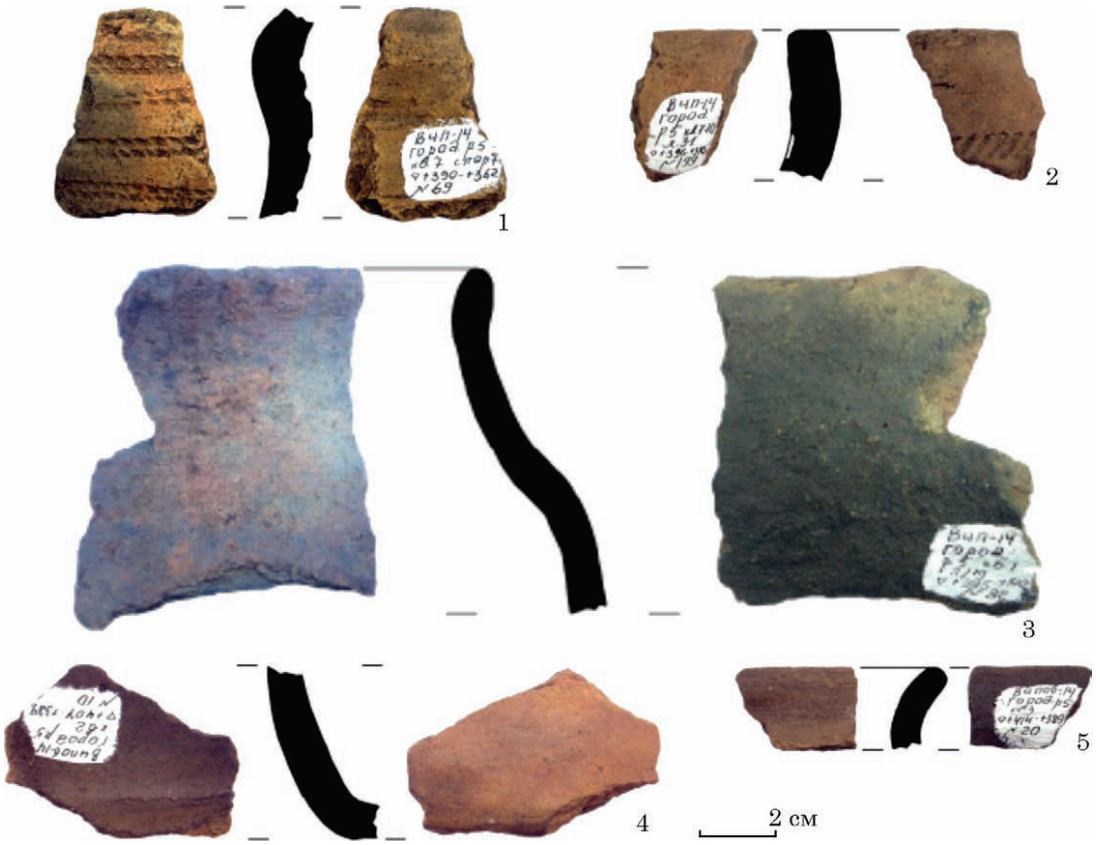

Рис. 6. Фрагменти глиняного посуду епохи бронзи

до 1,0 см, колір коричневий або сірий. З внутрішнього боку в деяких випадках загладжені гребінкою. Елемент орнаменту — відбиток перевитої мотузки (шнуровий орнамент). Орнаментальні мотиви — подвоєні горизонтальні лінії відбитків мотузки, розмежовані неорнаментованими смугами (рис. 6: 1, 2). Подібна кераміка притаманна середньодніпровській культурі.

Наймасовіше представлена друга група керамічного ліпного посуду, які виготовлені з формувальної маси, що містить домішки дрібнозернистого піску. Черепки щільні, колір коричневий, темно-сірий. Товщина від 0,5 до 1,2 см. Лише на одному фрагменті з внутрішнього боку наявні розчоси гребінкою, решта — без додаткової обробки поверхні. Елементи орнаменту: переважають відбитки тонкого гладкого штампу підпрямокутної форми, інколи трапляються відбитки короткого, неширокого гребінця. Мотиви 57 орнаменту: горизонтальні рядки навскіс поставленого штампу, що чергуються зі смугами без орнаменту (рис. 6: 4, 5). Вінця слабо відігнуті назовні, з прямою верхівкою (рис. 6: 3). Ця кераміка відноситься до сосницької культури.

До третьої групи належать фрагменти керамічних ліпних посудин. За технологічними ознаками майже ідентична кераміці сосницької культури (група 2), але на черепках відсутні сліди загладжування гребінкою, а орнамент складається з відбитків великих, неглибоких овальних ямок із заглибленням в центрі (рис. 6: 1) та відбитків палички, обмотаної шнуром (так званий, «гусеничний» орнамент). Подібна кераміка, можливо, відноситься до мар'янівської культури (Скороход та ін. 2015, с. 61—66).

Під час досліджень майданчика городища траплялися нечисленні уламки горщиків раннього залізного віку та ранньослов'янського часу. Проте об'єктів даного часу тут не виявлено.

Основними культурними нашаруваннями на городищі є культурні шари давньоруського періоду кінця IX — X ст. Саме у цей час на городищі з'являються оборонні споруди, забудовується майданчик, які з часом зазнають перебудов та реконструкцій. Час існування давньоруського городища можна розділити на декілька етапів протягом кінця IX — X ст. Важливо зазначити, що на відміну від посаду та подолу, на Виповзівському городищі відсутня забудова XII—XIII ст. Це засвідчує, що городище не використовувалося у зазначений час.

З боку посаду (західний схил) нижнє заповнення рову містить керамічний матеріал кінця IX — першої половини X ст., фрагменти ліпних сковорідок та нечисленні шматки металургійних шлаків. У шарах X ст. знайдено бронзову петельку від сумочки та фрагмент оселка із пісковику. Середнє заповнення рову містить нечисленні матеріали XII ст., серед котрих фрагмент профільованого пряслиця, уламки тогочасної кераміки, а також стінок від амфор й остеологічні матеріали. За стратиграфічними спостереженнями, у XII ст. напільний рів не поновлювався і був замулений природнім шляхом.

Рештки валів, котрі колись оточували городище по всьому периметру, нині практично повністю розвіяні (самі укріплення займають площу природної дюни, котра цілком складається із сипучого піску) і лише під підошвою радше вгадується, ніж фіксується, рів. З північного та південного боків рів виходить на схили тераси й створює пандуси, що полого спускаються до заплави старого русла Десни. З напільного боку теж проходив рів, що нині практично завіяний тим же піском (ледь простежується вздовж схилу городища).

На першому етапі, котрий слід датувати кінцем IX — початком X ст., оборонні споруди представлені напільним ровом, бермою завширшки 0,7—2,2 м, залишками тіла валу, із внутрішнього боку котрого зафіксовано рівчак від вертикально поставленої дерев'яної конструкції. На рівні посаду був викопаний зовнішній рів, а на схилі розміщувалася берма та тіло насипаного тоді валу. Рівчачок під частокіл був викопаний на схилі городища за 12 м від його підошви. Ширина рівчачка сягала 0,8—1 м, а глибина становила щонайменше 0,45 м. На дні зафіксовані ямки від частоколу діаметром 0,2—0,3 м.

На бермі були зафіксовані ямки діаметром 0,2 м розташовані на відстані 0,15 м одна від одної від дерев'яної конструкції встановлені із нахилом у бік площадки городища. А для укріплення ґрунту на схилі дюни була зроблена підсипка ґрунтом, взятим із подолу — темно-сірим супіском із включенням глею товщиною до 0,2 м. Наявність печини у цьому шарі може вказувати на спробу обпалення ґрунту для кращого закріплення та запобігання сповзання зі схилів городища. Після формування валу на бермі була встановлена зовнішня дерев'яна конструкція, поставлена з нахилом у бік площадки городища. Скоріш за все, вона пов'язувалася із конструкцією частоколу, встановлено у східній частині за валом. У нижній частині валу зафіксовано родючий шар, що був знятий біля підніжжя городища — його товщина тут сягає 0,9 м, а материковий пісок потрапив до верхньої частини валу. Ширина підошви валу сягала 4 м від ямок на бермі до ямок частоколу (рис. 7). Матеріали із нижнього заповнення насипу вказує на його синхронну появу із ровом (кінець IX — початок X ст.).

У напільному рові зафіксовані сліди пожежі початку X ст., після котрої відбулася реконструкція укріплень. Залишки частоколу із внутрішнього боку валу були розібрані, а на його місце поставлено конструкції типу городень, що виходили на майданчик городища. В плані зафіксовано сліди деревин, зафіксованих із внутрішнього боку від залишків валу. Одначе слід зважати на на тривалу ерозію схилу валу у бік рову. Західна частина нових укріплень, скоріше за все, доходила до місця, де знаходилася верхівка розташованої на бермі дерев'яної конструкції. Орієнтація основи нових клітей зафіксована перпендикулярно до рову та схилу городища. Колоди були покладені в середньому на відстані

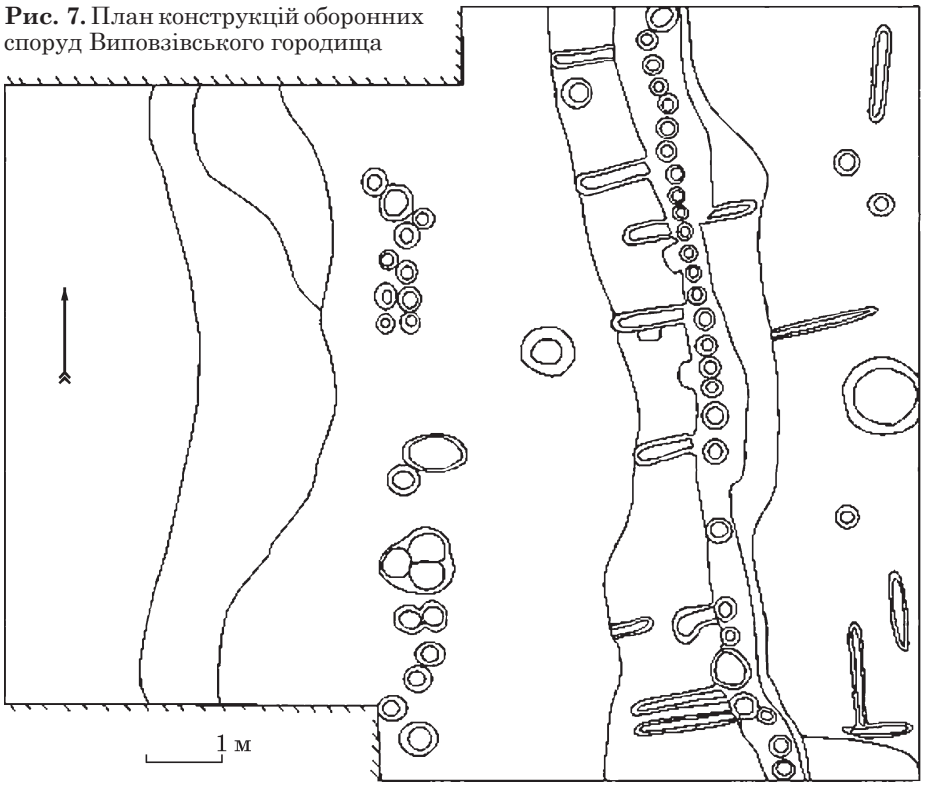

Рис. 7. План конструкцій оборонних споруд Виповзівського городища

Рис. 8. Реконструкція оборонних споруд напільного валу городища

1,8 м одна від одної (окрім допоміжних — підсилюючих). Близько середини X ст. укріплення другого етапу зазнають руйнувань у ході чергової пожежі і більше не відновлюються. Залишки насипаного на схил ґрунту ще певний час утворюють по краю городища вал, із внутрішнього боку від котрого зафіксовано велику кількість болотної руди та металевих шлаків.

Таким чином, на першому етапі оборонні споруди Виповзівського городища були представлені ровом, бермою зі встановленою на ній дерев'яною конструкцією (скоріш за все пов'язаною із частоколом), між якими було засипано взятий із рову ґрунт). На другому етапі існували рів, берма зі встановленою на ній похилою дерев'яною стіною (острогом) та кліті, поставлені на основу валу попередніх часів (рис. 8).

Унікальність укріплень Виповзівського городища полягає у тому, що вони були споруджені на схилі природної дюни, розташованої в східній частині мису, котрий піднімався на 4 м над площею посаду (можна простежити заповнення і нахил основи оборонних конструкцій на стратиграфіях; рис. 9; 10). Таке вдале використання рельєфу не вимагало значної кількості ґрунту для його спорудження, чим і можна пояснити незначні розміри напільного рову. Для запобігання можливого сповзання конструкцій по схилу його поверхня була укріплена болотним глеєм та залізною рудою, а зовнішню дерев'яну конструкцію — косий острог (що, до речі, досить рідко зустрічалася на півдні Київської Русі) — зробили під нахилом у бік майданчика городища (Скороход, Моця, Ситий 2012; Моця, Ситий, Скороход 2014, с. 28—30).

Забудова майданчика досліджена розкопами 2011 та 2018 рр. (рис. 11). З 2012 по 2014 рр. тут виявлено залишки двох жител, господарські та ремісничі споруди, які можна розділити на три горизонти. До ранньої забудови початку X ст. належить житло кінця IX — початку X ст., що гине в наслідок пожежі, сліди якої добре фіксувалися у стратиграфічному розрізі, глеєва підлога була устелена попелом та погорілими фрагментами посуду. Після пожежі котлован поступово замулився і використовувався під смітник у наступному будівельному періоді.

До другого будівельного періоду належить частково досліджене житло та окремі господарські споруди, що теж гинуть у пожежі середини X ст., яка яскраво зафіксована і на території всієї пам'ятки.

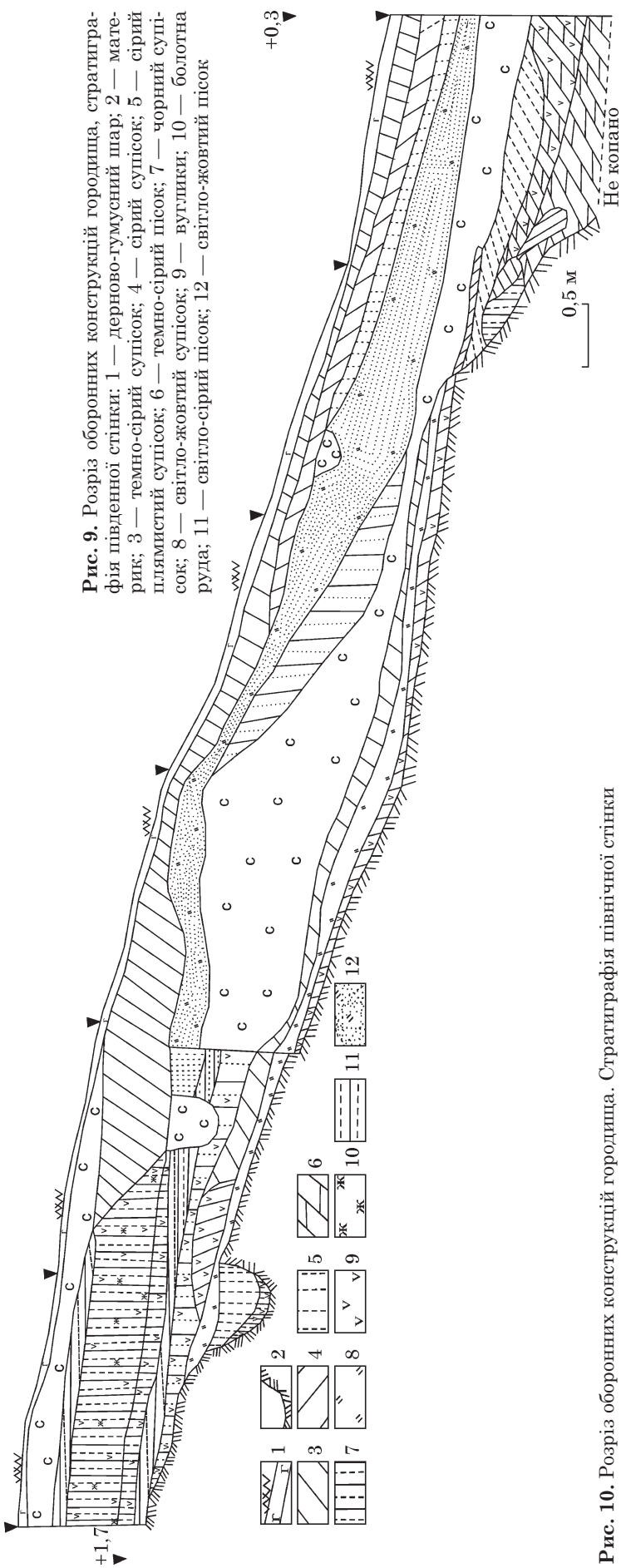

Рис. 9. Розріз оборонних конструкцій городища, стратиграфія південної стінки: 1 — дерново-гумусний шар; 2 — материк; 3 — темно-сірий супісок; 4 — сірий супісок; 5 — сірий плямистий супісок; 6 — темно-сірий пісок; 7 — чорний супісок; 8 — світло-жовтий супісок; 9 — вуглики; 10 — болотна руда; 11 — світло-сірий пісок; 12 — світло-жовтий пісок

Рис. 10. Розріз оборонних конструкцій городища. Стратиграфія північної стінки

Після пожежі майданчик городища був облаштований під ремісничу зону для видобутку та переплавки заліза. Він простежується досить потужним шаром металургійних шлаків (від 0,2 до 0,4 м) та двома передгорновими ямами із залишками конструкцій від зруйнованих горнів, що стратиграфічно перекривають усі попередні горизонти. Не виключено, що після загибелі пам'ятки близько середини — на початку другої половини X ст. на городищі продовжував функціонувати виробничий майданчик по видобутку заліза з невеликою кількістю поселенців (Скороход, Моця, Ситий 2013; Моця, Скороход, Ситий 2013, с. 185).

Роботами у 2014—2016 рр. було досліджено ще п'ять жител та низку господарських споруд X ст. Житла (споруди 7—11) розміщувалися компактно і перекривали одна одну, що вказує на їх різночасовість і дозволяє розділити їх на окремі будівельні горизонти в межах X ст.

Аналіз забудови Виповзівського городища слід розпочати з жител. Споруда 7 досліджена у розкопі 4 (2013 р.) та розкопі 5 (2014 р.). Котлован житла мав розміри 3,50 × 3,75 м, був орієнтований кутами за сторонами світу. Стратиграфія заповнення споруди 7 вказує на два періоди використання її котловану. На першому етапі — це було житло заглиблене в материк на 1,1 м, у східному куті котловану досліджено рештки глинобитної печі, що була сформована із сірого болотяного глею. Піч погано збереглася, оскільки була пошкоджена завалом масивних конкрецій болотяної руди (лімоніту), складеною у котловані у другій половині X ст. (Моця, Скороход, Ситий 2013; Скороход, Моця, Ситий 2013).

Піч була повернута челюстями на південний захід, паралельно південно-східній стінці котловану. Її розміри становили 1,70 × 1,85 м. Навколо неї розчищено кілька стовпових ямок від коробка, діаметром до 0,25 м та глибиною до 0,28 м. Стінки зводу були сформовані з болотяного глею, мали ширину 0,20—0,45 м, збереглися на висоту до 0,15 м вище рівня долівки котловану. Під піччю була влаштована невелика (діаметр 0,65 м) та неглибока (0,10 м) яма, що перед зведенням печі була випалена: зберігся горілий шар товщиною до 0,03—0,05 м. Поверх останнього лежав шар пропеченого глею з печиною, товщиною до 0,08 м, в свою чергу, перекритий черенем у вигляді пропеченого глею. Діаметр черені до 0,70 м, товщина до 0,07 м. Навколо черені й під стінками на рівні дна котловану фіксувалися невеликі (діаметр 0,03—0,05 м) ямки від каркасу печі, глибиною до 0,07 м. Вдалося простежити 13 ямок, що утворюють півколо діаметром не менше 0,6 м.

По долівці котловану зафіксовано шар вугликів та лінзу попелу, що вказує на пожежу, яка знищила будівлю. У нижньому шарі заповнення споруди 7 виявлена незначна кількість артефактів: залізний рибальський гачок, пряслице із пірофілітового сланцю, залізний стрижень. Кераміка з нижньої частини котловану датовано першою половиною X ст.

З часом у напівзаплилому котловані споруди була збудована нова споруда, де зберігалися запаси болотної руди для горнів, що функціонували на городищі у другій половині X ст. На другому етапі замулений котлован був підчищений до глибини 0,6—0,8 м від рівня материку, що і спричинило руйнацію печі раннього житла. Із заповнення споруди походять знахідки: два оселки з пісковику, оселок із сірого сланцю, пряслице із пірофілітового сланцю, три кістяні бабки для гри, дві кістяні проколки, залізний ніж, залізне долото, скоба, п'ять уламків кременю та залізні предмети невизначеного характеру. У заповненні споруди вздовж північно-східної та південно-східної стінок котловану на глибині 0,6—0,8 м були виявлені запаси болотної руди загальною вагою 200 кг. Керамічний матеріал з верхньої частини котловану споруди 7 датовано початком — другою половиною X ст. (рис. 12).

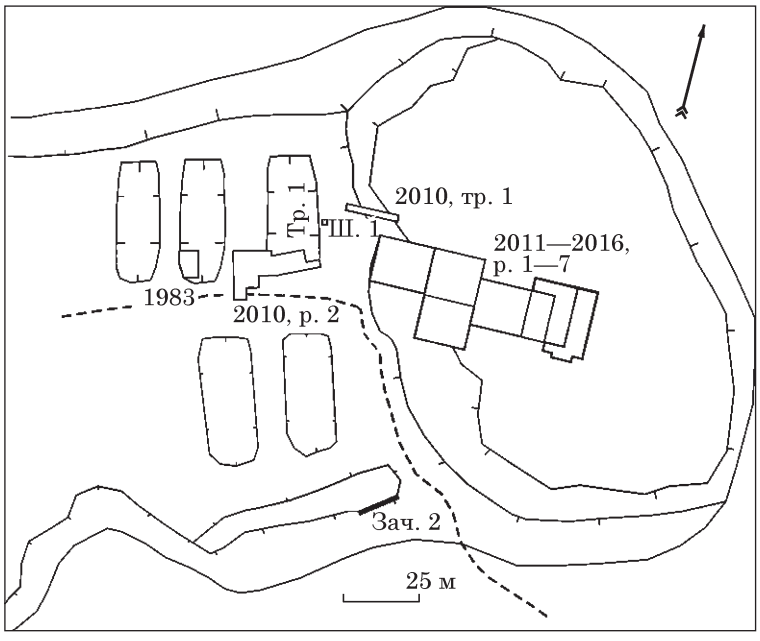

Рис. 11. План розкопів на городищі

Таким чином, в котловані споруди 7 досліджено дві будівлі: на першому етапі — до середини X ст. — існувало житло, що загинуло в пожежі; на другому етапі у напівзамитому котловані було викопано господарську споруду для зберігання болотної руди. Зазначимо, що у другій половині X ст. територія городища використовувалася в якості виробничого залізоробного майданчика.

Наступне житло (споруда 8) досліджене в розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Котлован був орієнтований кутами за сторонами світу, мав підквадратну форму, розміри

4,60 × 4,86 м на рівні фіксації плями і зменшувався до низу до 3,6 × 4,2 м.

У східному куті житла знаходилася глеєва піч розмірами 1,2 × 1,3 м, висотою 0,7 м, повернута челюстями вздовж південно-східної стінки. Піч мала черінь овалоподібної форми, розмірами 0,60 × 0,75 м та товщиною до 0,03 м. З трьох боків черінь переходив у стінки та склепіння печі. Стінки печі зведені з сірого глею та пропечені з внутрішнього боку на товщину 1,0—3,0 см. Під задньою стінкою черені, у місці його переходу у стінку, виявлено два вмуровані камені. Склепіння печі над черенем містило отвір розмірами 0,43 × 0,40 м (імовірніше за все, ділянка склепіння печі впала донизу).

Згідно розрізам, піч була перебудована зі збереженням частини більш ранньої печі (знаходилася у південній та східній її частинах). Від нижньої печі частково зберігся черінь та фрагмент склепіння на висоту до 0,15 м, а також стінки із сірого глею, що оточували пропечені ділянки на товщину до 0,3 м. З печі походять нечисленні уламки горщиків X ст. та один фрагмент стінки ліпної посудини.

Сліди двох печей свідчать про два етапи функціонування споруди 8. Вірогідно, на другому етапі споруда мала вхід з північно-східного боку. Ширина коридору, що похило спускався до котловану, становила 1,8 м, довжина — 1,9 м, з наближенням до стінки споруди глибина збільшувалася з 0,4 м (від рівня материка) до 0,9 м. Коридор розташовувався приблизно посередині довжини північно-східної стінки споруди.

З верхньої частини заповнення котловану походять: фрагмент шиферного оселка, два фрагменти оселка зі сланцю, два оброблені кремені, два фрагменти керамічних пряслиць, амфорна пробка, залізний ніж, фрагмент залізної пластини із заклепками, фрагмент залізного стрижня, три кістяні астрагали, скроневе кільце «волинського» типу з білого металу (Новикова 1990; Рябцева, Тольков 2010). Керамічний набір представлений фрагментами посудин X ст. та уламками ліпного посуду більш раннього часу.

У нижній частині котловану споруди 8 знайдені: кременевий відщеп, фрагмент оселка зі сланцю, три пірофілітові пряслиця, кістяний астрагал із просвердленим отвором, оброблена кістка, залізний фрагмент ножа, бронзовий бубонець з хрестоподібним прорізом, уламок прикраси з мідного сплаву, три скляні намистини, а також фрагменти кружальних посудин середини X ст. (рис. 11).

Таким чином, житло (споруда 8) функціонувало всередині X ст. та у другій половині — наприкінці X ст.

Житло (споруда 9) досліджено у розкопі 5 (2014 р.) та розкопі 6 (2015 р.). Його північна

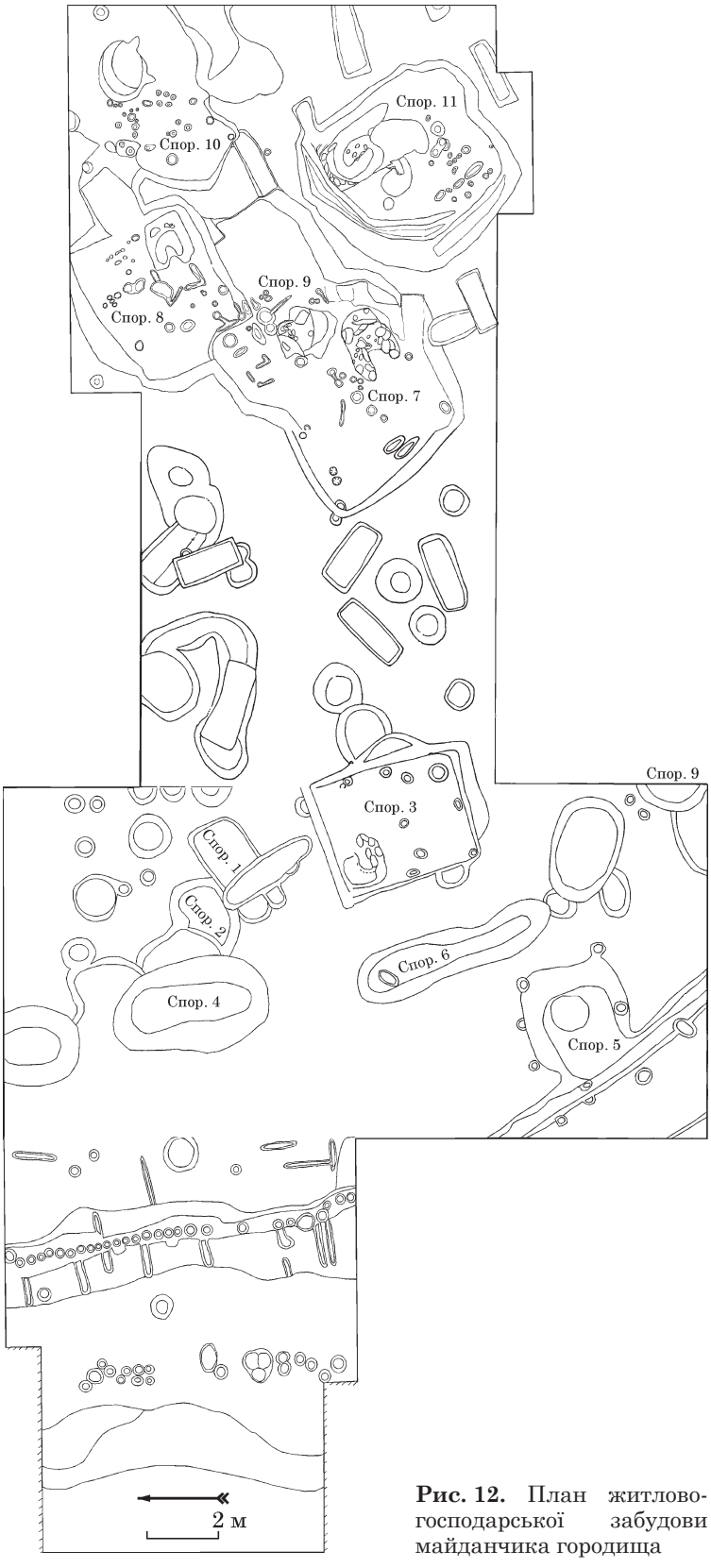

Рис. 12. План житлово-господарської забудови майданчика городища

частина прорізана котлованом споруди 8, а західна прорізана котлованом споруди 7. Заповнення споруди зафіксовано у стратиграфії східної стінки розкопу у вигляді численних шарів, перекритих культурним шаром, що просів до верхньої частини котловану. Глибина котловану споруди 9 становить 1,30—1,45 м від верхньої межі давнього культурного шару.

Як вже зазначалося, котлован з двох боків прорізаний пізнішими об'єктами. Житло по дну котловану мало розміри 3,9 × 4,3 м. Від конструкції облаштування стін на рівні підлоги збереглися канавки, що маркують внутрішній простір будівлі. Котлован споруди орієнтований кутами за сторонами світу, за віссю схід—захід з відхиленням на 30° на південь.

У південному куті виявлена зруйнована глеєва піч, що збереглася на висоту до 0,4 м та мала діаметр 1,9 м. Вона пошкоджена котлованом споруди 7, тому представлена частиною глеєвої стінки товщиною до 0,15 м, обмеженої з внутрішнього боку ділянкою прокаленого глею на товщину до 0,03 м. Ймовірно, піч була повернута челюстями на північний схід. Від каркасу печі зафіксовані дрібні ямки (діаметр 0,03—0,05 м, глибина до 0,1 м). Навколо печі існував каркас, від якого простежено кілька стовпових ямок, діаметром 0,2—0,4 м, глибиною до 0,3 м, та канавка вздовж південно-східної стінки. З печі походять один фрагмент стінки ліпної посудини, три фрагменти стінок та один фрагмент денця кружальних посудин X ст. та незначна кількість остеологічних залишків.

У дні споруди фіксувався ряд ям та канавок від конструкції та інтер'єру споруди, діаметром 0,1—0,5 м та глибиною до 0,35 м. У заповненні споруди 9 були знайдені: фрагмент оселка із сланцю, скляна намистина та керамічний матеріал X ст. з домішкою ліпного посуду попередніх епох.

За стратиграфічними спостереженнями, споруда 9 передувала спорудам 7 та 8 і може бути датована першою чвертю X ст.

Житло (споруда 10) досліджено у розкопі 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.) Із заходу споруда 10 прорізана житлом 8, а з півдня межувала з господарською ямою 33. Північний край споруди знаходився на місці ерозії дюни, що вкриває майданчик городища.

Котлован житла мав прямокутну форму розмірами 4,0 × 5,0 м, орієнтований довгою віссю за лінією південний захід — північний схід. В материковому дні споруди зафіксовано систему стовпових ямок діаметром до 0,4 м та глибиною до 0,3 м від рівня долівки споруди. Приблизно по центру споруди зафіксовано округле скупчення глею розмірами 1,3 × 1,7 м та завтовшки до 0,4 м, що являло собою зруйновану чи недобудовану піч. Під південно-західною частиною скупчення розміщувалася система дрібних ямок та канавок, які притаманні конструктивним особливостям печам Виповзівського городища та посаду.

З котловану споруди 10 походять: оброблений кремінь, залізний цвях, скляна пронизка, кістяна проколка, два фрагменти залізних ножів, фрагменти ліпних посудин та уламки кружальної кераміки X ст.

Житло (споруда 11) досліджена розкопом 6 (2015 р.) та розкопом 7 (2016 р.). Споруда мала близьку до квадрата форму, орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри житла становлять 2,8 × 3,4 м.

У північному куті споруди зафіксовано глеєву піч розмірами 1,5 × 1,5 м, влаштовану черенем на південь (вздовж східної стіни котловану). Склепіння обвалене, черінь заповнена глеєм, фрагментами обпаленого глею (печини), а також подекуди значними за розмірами фрагментами кружальної кераміки. Збережена висота печі (склепіння) — 0,6 м. В нижню частину зовнішньої задньої (північної) стінки печі в глей вмонтовано конкреції руди (діаметром до 0,4 м), фрагменти печини та кружальної кераміки. З печі походять фрагменти посудин середини X ст. Під піччю зафіксовано пляму сірого та помаранчевого обпеченого глею — залишки більш ранньої печі, від якої залишилися нижня частина щелеп та задньої стінки череня.

Вздовж північно-західної та південно-західної стінок котловану споруди простежена канавка, шириною до 0,2 м, глибиною до 0,2 м, від конструкції стін.

У нижній частині споруди знайдені: шість фрагментів скляного бісеру, залізне вістря стріли, фрагмент оселка зі сланцю, два пряслиця із пірофілітового сланцю, кістяна проколка, кістяний кочедик із зооморфним закінченням і отвором, уламки посудин середини — другої половини X ст.

Споруда 11 була зведена близько середини X ст. і функціонувала як житло, до якого, ймовірно, відносяться залишки нижньої печі. Над материком зафіксовано горілий прошарок, який свідчить про загибель житла. Пізніше — у другій половині X ст. — котлован споруди використано повторно — над дном було залишено заповнення першого етапу потужністю 0,3 м, на ньому зроблено підсипку нової підлоги материковим піском (де також зафіксовано пляму обпеченого глею потужністю до 2,0 см). У південно-західній частині котловану помітно незначне розширення стін під час відновлення житла. Під цією самою стінкою над материковим дном знайдено керамічний матеріал, який може датувати час загибелі раніше зведеного житла. Ймовірно, що верхня вціліла піч функціонувала під час другого етапу використання котловану. Окрім того, на рівні підлоги пізнішого житла та у його нижньому заповненні виявлено значну кількість запасів болотної руди (близько 200 кг), тобто, можливо, що пізніше споруда повторно використовувався у якості господарської будівлі для зберігання руди.

З більш пізнього заповнення споруди походять: п'ять скляних пронизок, один бісер, скляна намистина, два фрагменти залізної скоби, дві кістяні проколки, два відщепи кременю, пірофілітове пряслице, фрагмент оселка з пісковику та фрагменти посудин другої половини X ст. (Скороход та ін. 2015, с. 288—291).

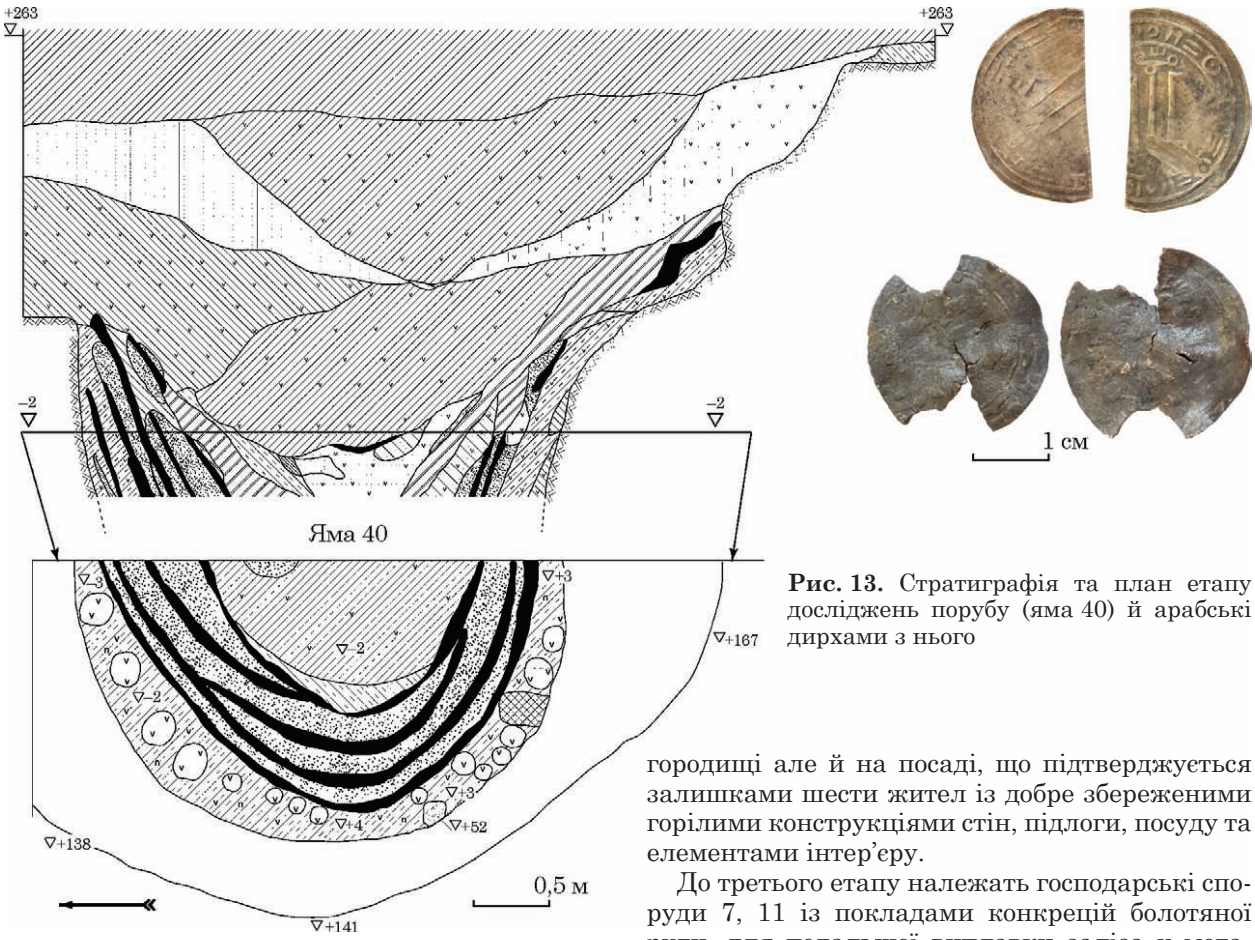

Рис. 13. Стратиграфія та план етапу досліджень порубу (яма 40) й арабські дирхами з нього

Слід зазначити, що суттєвих відмінностей в морфології кругових посудин, знайдених у різних шарах заповнення споруди, немає, що вказує на нетривалий час запустіння старого котловану.

Крім того на площі розкопу виявлена серія господарських ям від залишків невеликих будівель та смітників, що належали до різних періодів забудови майданчика городища.

В культурному шарі городища виявлено значну кількість знахідок пов'язаних з побутом та ремеслом його мешканців.

Розглянуті житла можна розділити на будівельні горизонти, оскільки їх розміщення є досить компактним, вони перекривають один одне, перебудовуються на тих же місцях, що вказує на їх різночасовість.

До ранньої забудови початку X ст. належать два житла (споруди 9 і 10 та яма 40), які у свою чергу були прорізані ще двома житлами (спорудами 7 та 8). У житлових спорудах раннього періоду присутні сліди пожежі, синхронні слідам пожежі оборонних укріплень городища. Важливо зазначити, що споруда 7 мала теж два періоди існування: перший — у якості житла середини X ст., другий — господарська будівля для зберігання запасів болотяної руди. Така сама ситуація і у споруди 11, що на першому етапі існувала у якості житлової будівлі, а на другому у якості будівлі для зберігання болотяної руди. Другий етап забудови (споруди 7, 8, 11) теж закінчується локальною пожежею не тільки на городищі але й на посаді, що підтверджується залишками шести жител із добре збереженими горілими конструкціями стін, підлоги, посуду та елементами інтер'єру.

До третього етапу належать господарські споруди 7, 11 із покладами конкрецій болотяної руди, для подальшої виплавки заліза у металургійних горнах, що були виявлені у 2011 р. у західній частині майданчика городища. Ці споруди та шари металургійних шлаків, перекривають прошарки другої пожежі на городищі, що дає підстави говорити про існування тут виробничого майданчику у другій половині X ст. після локальної пожежі (Скороход, Жигола 2017).

Унікальною спорудою давньоруського часу на Виповзівському городищі є поруб, досліджений у 2017, 2018 та 2021 рр., як яма 40. Споруда мала діаметр біля 7 м і заглиблена в материк на 4—4,5 м. Діаметр споруди у нижній частині складав 1,5—1,7 м.

Аналіз стратиграфії та планіграфії споруди вказують на існування декількох ярусів (щонайменше двох), які мають свої конструктивні особливості та рівень залягання. Зокрема, у верхній частині об'єкт, імовірно, мав п'яти- або шестикутну форму. На це вказують, зокрема, дані планіграфії та факт фіксації п'ять стовпових ям у різних частинах об'єкту. Зауважимо, що на різних рівнях місце розташування стовпів змінювалось: так, на першому рівні вони знаходились у південно-західному, південно-східному, північно-західному, північно-східному кутах, а також у південній частині споруди; на нижньому рівні стовпів було вже чотири і знаходились вони біля північної, південної, східної та західної стінок. На жаль, під час розкопок вдалось розчистити залишки лише одного стовпа: діаметром 0,25—0,3 м, висотою близько 0,7—0,83 см. (рис. 13, 14).

Рис. 14. Етапи досліджень порубу (яма 40)

Вищезгадані стовпи, вірогідно, були опорами, що утримували між'ярусне (?) перекриття, що залишились у вигляді дерев'яних колод діаметром близько 0,15 м, покладених за лінією схід—захід. Стінки ж споруди, імовірно обшивались дерев'яними дошками. Їхні залишки фіксувались у нижній частині споруди. Підлога споруди була безсистемно завалена горілими дошками. Через сипучість стінок споруди, та значну глибину, дно ями 40 вдалося дослідити лише фрагментарно. Серед горілих конструкцій було виявлено два срібних арабських дирхама кінця IX — середини X ст. Один з дирхамів 1/2 монети — наслідування раннім Аббасидам 890-ті — початок 900-х рр., другий — Саманіди, Наср ібн Ахмад 925—940 рр. (рис. 13).

У 2020 р. було проведено радіовуглецевий аналіз трьох фрагментів деревини з ями 40 (2018 р.), що у свою чергу дав досить розбіжні результати. За результатами аналізу C^{14} горілі конструкції порубу можна датувати у межах другої половини IX — X ст. (рис. 15).

Наявність двоярусної заглибленої частини башти може засвідчувати багатофункціональність споруди, що могла використовуватися для зберігання припасів та товарів. Враховуючи направленість пам'ятки на військово-торгівельні відносини, не виключено, що такого розміру споруду використовували як тимчасову в'язницю.

Пізнє середньовіччя та ранньомодерний час практично не знайшли відображення у горизонтах комплексу. Однак Виповзів постійно фігурує у писемних джерелах післямонгольської доби, починаючи з кінця XIII ст. Донедавна єдиним археологічним натяком на те, що життя на поселенні тривало і в післямонгольську епоху, були результати розкопок В. Л. Беренштама на північному схилі городища у липні 1889 р. Він виявив поховання, здійснене за християнською обрядовістю. Чоловічий кістяк лежав у дерев'яній труні, орієнтований головою на південний захід, а між кістками рук, складених на животі, було знайдено, вже згаданий, шеляг Густава Адоль-

фа II (1611—1632 рр.). Ще одне поховання, яке оголилося у стратиграфії шурфу, дослідник не став розчищати, виходячи з неактуальності робіт на християнському пізньосередньовічному кладовищі. Опосередковано на користь існування на цьому місці християнського цвинтаря свідчила і місцева легенда, згідно з якою на пагорбі давньоруського городища існувала церква, що до наших днів не збереглася.

Загалом, з 2010 по 2017 рр. на майданчику городища виявлено 15 поховань XVII—XVIII ст., що належали до одного цвинтаря. Це, у свою чергу, дає підстави припускати існування на Виповзівському городищі християнського храму, до якого і було прив'язане виявлене кладовище (рис. 16). У XVIII — на початку XX ст. у Виповзові існувала лише одна церква — Воздвиженська. В «Алфавитном списке церквей Черниговской епархии» 1908 р. вона фігурує як дерев'яна, збудована невідомо ким і коли. У середині XIX ст. у церкві зберігалося Євангеліє, придбане спеціально для неї Онофрієм Коломійцем 1711 р. Інших храмів доби Гетьманщини у Виповзові джерела не згадують. Тож локалізація церкви Воздвиження Хреста Господня на майданчику давньоруського городища на північно-східній околиці сучасного села є цілком аргументованою (Скороход, Гейда, Терещенко 2014).

Таким чином, городище Виповзівського археологічного комплексу, що досить вигідно розташоване у заплаві р. Десни, має багатовікову історію, що залишилася у вигляді матеріальних решток у культурних нашаруваннях пам'ятки. Починаючи з доби неоліту життя на городищі існувало із незначними перервами. Найбільшого розквіту городище набуло за давньоруського періоду. Починаючи з кінця IX ст. тут зводяться дерев'яні укріплення та облаштовується центральна частина військового торгово-ремісничого поселення, що відігравало центральну роль у процесах розповсюдження давньоруської культури у глиб Північного Лівобережжя.

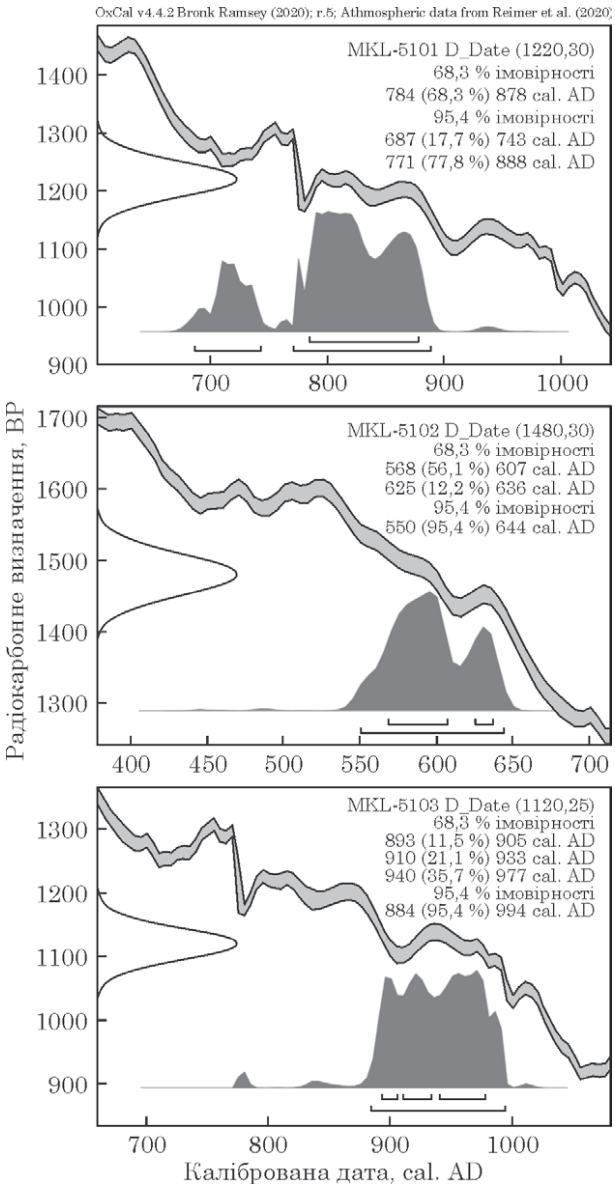

Рис. 15. Графіки датування зразків горілих конструкцій на C^{14} з порубу (яма 40)

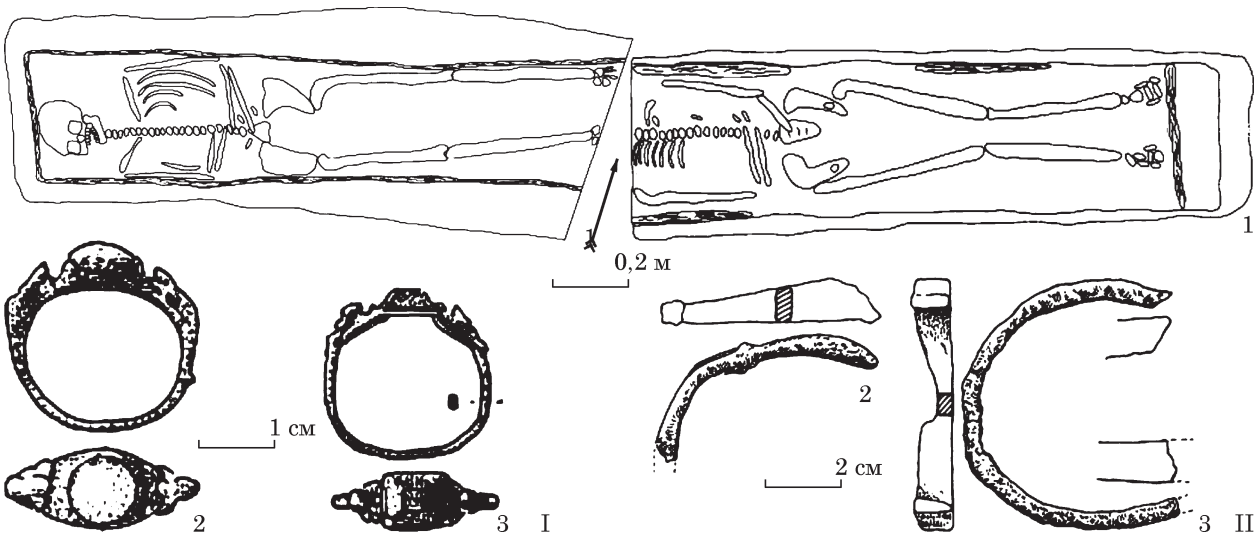

Рис. 16. Поховання XVII—XVIII ст. з Виповзівського городища: I — поховання 12; II — поховання 8

ЛІТЕРАТУРА

Беренштам, В. Л. 1889. *Отчёт о раскопках в Остерском уезде Черниговской губ.* НА ИИМК РАН. Рукописный архив, ф. 1, оп. 1889, д. 48.

Брайчевський, М. Ю. 1959. *Римська монета на території України*. Київ: АН УРСР.

Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Моця, О. П., Петраускас, А. В., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2014. Літописний «Шлях Мономаха»: археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 61-72.

Коваленко, В. П. 1985. Исследования летописных городов в Нижнем Подесенье. *Археологические открытия 1983 г.*, с. 287-288.

Коваленко, В. П., Скороход, В. М. 2009. Поліетнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX — початку X ст. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*, 73, с. 66-82.

Козаков, А. Л. 1997. Де відбувалися князівські «снеми» 1155 та 1159 рр. (історико-археологічний аспект локалізації літописної Лутави). В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзди князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 101-108.

Корноухов, Е. (ред.). 1915. *Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова: Каталог музея*. Чернигов: Губернское земство.

Кропоткин, В. В. 1951. Клады римских монет в Восточной Европе. *Вестник древней истории*, 4, с. 241-281.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Ляпушкин, И. И. 1946. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII—X вв. *Краткие сообщения ИИМК*, XII, с. 117-121.

Моця, О. П., Ситий, Ю. В., Скороход, В. М. 2014. Виповзівський археологічний комплекс у світлі нових досліджень 2009—2013 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній Світ, с. 26-78.

Моця, О. П., Скороход, В. М., Ситий, Ю. М. 2013. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 г.* Брянск: РИО БГУ им. академика И. Г. Петровского, с. 185-186.

Новикова, Е. Ю. 1990. О серьгах «екимауцкого типа». В: Студзицкая, С. В. (ред.). *Проблемы археологии Евразии. К 100-летию со дня рождения А. Я. Брюсова*. Труды ГИМ, 74. Москва: ГИМ, с. 107-116.

Попко, А. А. 1948—1964. *Памятники зарубинецкой культуры Нижнего Подесенья. Материалы к археологической карте.* Рукопись.

Поучение… 1969. Поучение Владимира Мономаха. В: Дмитриева, Л. А., Лихачев, Д. С. (ред.). *Изборник (сборник произведений литературы древней Руси).* Москва: Художественная литература, с. 160-165.

ПСРЛ 1962. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатиевская летопись. Москва: Восточная литература.

Рябцева, С. С., Тольков, Н. П. 2010. Алчедарский клад и центры ювелирного ремесла Восточной Европы конца IX — начала XI вв. *Stratum plus*, 5, с. 285-300.

Скороход, В. М., Гейда, О. С., Терещенко, О. В. 2014. Християнські поховання на городищі Виповзівського археологічного комплексу (до питання про локалізацію церкви Воздвиження Хреста Господня). В: Шинаков, Е. А. (ред.). *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2013 г.* Брянск: РИО БГУ им. академика И. Г. Петровского, с. 205-207.

Скороход, В. М., Жигола, В. С. 2017. Давньоруська забудова Виповзівського городища. *Археологія*, 1, с. 88-98.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2012. Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 514-515.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2013. Дослідження забудови майданчика Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 393.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М., Жигола, В. С. 2015. Дослідження Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2014 р.*, с. 288-291.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М., Жигола, В. С., Шумей, О. М. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу у 2014 р. біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області.* І: Дослідження на городищі. Додаток 4. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015.

REFERENCES

Berenshtam, V. L. 1889. *Otchet o raskopkakh v Osterskom uezde Chernigovskoi gub*. NA IIMK RAN. Rukopisnyi arkhiv, f. 1, op. 1889, d. 48.

Braichevskyi, M. Yu. 1959. *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*. Kyiv: AN URSR.

Kazakov, A. L., Kovalenko, V. P., Motsia, O. P., Petrauskas, A. V., Sytyi, Yu. M., Skorokhod, V. M. 2014. Litopysnyi «Shliakh Monomakha»: arkheolohichni realii. *Arkheolohiia*, 1, s. 61-72.

Kovalenko, V. P. 1985. Issledovaniia letopisnykh gorodov v Nizhnem Podesene. *Arkheologicheskie otkrytiia 1983 g.*, s. 287-288.

Kovalenko, V. P., Skorokhod, V. M. 2009. Polietnichnyi druzhynnyi tabir u Nyzhnomu Podesenni kintsia IX — pochatku X st. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, 73, s. 66-82.

Kozakov, A. L. 1997. De vidbuvalysia kniazivski «snemy» 1155 ta 1159 rr. (istoryko-arkheolohichnyi aspekt lokalizatsii litopysnoi Lutavy). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Liubetskyi zizdy kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 101-108.

Kornoukhov, E. (ed.). 1915. *Chernigovskii soedinennyi istoricheskii muzei gorodskoi i uchenoi arkhivnoi komissii v pamiat 1000-letiia letopisnogo sushchestvovaniia g. Chernigova: Katalog muzeia*. Chernigov: Gubernskoe zemstvo.

Kropotkin, V. V. 1951. Klady rimskikh monet v Vostochnoi Evrope. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 241-281.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1946. Materialy k izucheniiu iugo-vostochnykh granits vostochnykh slavian VIII—X vv. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XII, s. 117-121.

Motsia, O. P., Sytyi, Yu. V., Skorokhod, V. M. 2014. Vypovzivskyi arkheolohichnyi kompleks u svitli novykh

doslidzhen 2009—2013 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pam'iati A. V. Kuzy*. Kyiv: Starodavnii Svit, s. 26-78.

Motsia, O. P., Skorokhod, V. M., Sytyi, Yu. M. 2013. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. In: Shinakov, E. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2012 g.* Briansk: RIO BGU im. akademika I. G. Petrovskogo, s. 185-186.

Novikova, E. Iu. 1990. O sergakh «ekimautskogo tipa». In: Studzitskaia, S. V. (ed.). Problemy arkheologii Evrazii. K 100-letiiu so dnia rozhdeniia A. IA. Briusova. Trudy GIM, 74. Moskva: GIM, s. 107-116.

Popko, A. A. 1948—1964. *Pamiatniki zarubinetskoi kultury Nizhnego Podesenia. Materialy k arkheologicheskoi karte*. Rukopis.

Pouchenie… 1969. Pouchenie Vladimira Monomakha. In: Dmitrieva, L. A., Likhachev, D. S. (ed.). *Izbornik (sbornik proizvedenii literatury drevnei Rusi)*. Moskva: Khudozhestvennaia literatura, s. 160-165.

PSRL 1962. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatievskaia letopis. Moskva: Vostochnaia literatura.

Riabtseva, S. S., Tolkov, N. P. 2010. Alchedarskii klad i tsentry iuvelirnogo remesla Vostochnoi Evropy kontsa IX — nachala XI vv. *Stratum plus*, 5, s. 285-300.

Skorokhod, V. M., Heida, O. S., Tereshchenko, O. V. 2014. Khrystyianski pokhovannia na horodyshchi Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu (do pytannia pro lokalizatsiiu tserkvy Vozdvyzhennia Khresta Hospodnia). In: Shinakov, E. A. (ed.). *Arkheologicheskie issledovaniia v Evroregione «Dnepr» v 2013 g.* Briansk: RIO BGU im. akademika I. G. Petrovskogo, s. 205-207.

Skorokhod, V. M., Zhyhola, V. S. 2017. Davnoruska zabudova Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 1, s. 88-98.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M. 2012. Doslidzhennia oboronnykh sporud Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 514-515.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M. 2013. Doslidzhennia zabudovy maidanchyka Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 393.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M., Zhyhola, V. S. 2015. Doslidzhennia Vypovzivskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2014 r.*, s. 288-291.

Skorokhod, V. M., Motsia, O. P., Sytyi, Yu. M., Zhyhola, V. S., Shumei, O. M. 2015. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Vypovzivskoho arkheolohichnoho kompleksu u 2014 r. bilia s. Vypovziv Kozeletskoho raionu Chernihivskoi oblasti. I: Doslidzhennia na horodyshchi*. Dodatok 4. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015.

O. P. Motsia, V. M. Skorokhod

THE STRATIGRAPHY OF THE VYPOVZIV HILL-FORT

This paper deals to the hill-fort of the Vypovziv archaeological complex. The materials of the 2010—2021 from different ages discovered during the excavations are published.

The Old Rus hill-fort of a rounded shape is located at the tip of the cape, which rises 3—4 m above the terrace. It has small dimensions (75 × 95 m) on the outer edge of the Old Rus ramparts and about 30 × 40 m on the inner side (its own site). The remains of ramparts that once surrounded the settlement around the entire perimeter are now almost completely blown away (the fortifications themselves occupy the area of natural dune which consists entirely of loose sand), and only under the soles the moat rather is guessed than visible. From the northern and southern sides the moat reaches the terrace slopes and creates ramps that gently descend to the floodplain of the old Desna riverbed. From the open side also passed the moat which is now practically covered with the same sand (it can barely be traced along the slope of the hill-fort). The settlement first attracted the attention of researchers from the end of the 19th century (1889). The site was gradually surveyed during the 20th century by various scholars but in-patient research was not conducted here before 2009.

Since 2009, the expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and the Chernihiv Shevchenko National Pedagogical University started here the stationary works, which continued permanently until recent times.

The oldest materials originating from the territory of the settlement are antiquities of the late Neolithic period and Bronze Age. They are quite few and mostly occur in a re-deposited state. Separate pits and small areas of cultural layers of these periods located under the Old Rus layers, at the level of the pre-virgin soil, were discovered on the hill-fort site.

During the research of the area of hill-fort a few fragments of pots from the Early Iron Age and the Early Slavic period were found. However, no objects of this time were found here. The main cultural layers on the hill-fort are ones of the Old Rus period of the late 9th — 10th centuries. It is at this time that defensive structures appeared on the hill-fort,the site is built up, which over time undergoes re-building and reconstruction. The time of the existence of the Old Rus settlement can be divided into several stages during the late 9th — 10th centuries. It is notable that there are no buildings of the 12th—13th centuries on the Vypovziv settlement. This proves that the settlement was not used at this time.

The Late Middle Ages and early modern times were practically not reflected in the horizons of the complex. However, Vypovziv constantly appears in written sources of the post-Mongol era, starting from the end of the 13th century. In general, from 2010 to 2017, 15 burials of the 17th—18th centuries belonging to one cemetery were discovered on the site of the settlement. This, in turn, gives reason to assume the existence of a Christian church on the Vypovziv settlement, to which the discovered cemetery was attached.

Keywords: hillfort, Neolithic, Bronze Age, Old Rus times, fortifications, burials, housing, early modern.

Одержано 4.08.2022

МОЦЯ Олександр Петрович, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MOTSYA Oleksandr, Corresponding Member of NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9032-0881, e-mail: oleksandr_motsia@iananu.org.ua.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5317-0896, e-mail: skorohod-sv@ukr.net.

УДК [904.4:725.182](477.41)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.11

І. А. Готун, О. М. Казимір, О. В. Манігда, А. В. Борисов

ЗАБУТИЙ ОСЕРЕДОК ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

Середню Наддніпрянщину загалом, а узбережжя Канівського водосховища зокрема фахівці обґрунтовано вважають добре вивченим у археологічному відношенні регіоном, тому фіксація Північною експедицією ІА НАН України ще одного городища у складі Дніпровської укріпленої лінії виявилась певною мірою несподіваною. Тим не менше, така пам'ятка існує, понад те, згадки про неї фігурували в публікаціях XIX ст. Недавні дослідження осередку дозволяють не лише заново ввести пункт до наукового обігу, а й ставити питання щодо його ролі й місця серед синхронних старожитностей регіону, а роботи над створенням археологічної геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені» відкривають широкі перспективи подальшого вивчення пам'ятки та заходів з її охорони і використання у просвітницькій діяльності

Ключові слова: *середньовічна доба, городище, Київська Русь, Дніпровська лінія укріплень, Гребені.*

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Уже доводилось відзначати, що навіть у регіонах, які вважають добре вивченими, завжди є місце новим відкриттям (Івакін та ін. 2022, с. 92), причому це стосується і випадків, коли йдеться не просто про багаторазово відвідану науковцями площу, а й про певною мірою особливі райони. У фаховій літературі на прикладі одного із археологічних комплексів констатована наявність справжніх сузір'їв відомих пам'яток, що утворюють археологічні мікрорайони, складені не лише окремими пунктами, а і їхньою сукупністю. Означені поєднання потребують багатоструктурної системи забезпечення відродження і збереження історико-культурного надбання, сприяння функціонуванню їх у сучасному соціокультурному середовищі разом з природними ландшафтами, перебуваючи у складі яких об'єкти культурної спадщини відіграють провідну, змістовну роль (Пряхин 1995, с. 15, 17; Дорофеев и др. 2002, с. 53—55; Заключение… 2002, с. 66). Осередки з такими характеристиками описані у публікаціях не раз (Готун 2004, с. 13, 14; 2011, с. 46; 2017; Готун, Казимір 2006, с. 63—65; 2010, с. 100, 101; Акуленко, Готун, Максимов 2007, с. 99 та ін.) і яскравим прикладом виступає комплекс пам'яток навколо с. Гребені на узбережжі Канівського водосховища [1] (Петраускас та ін. 2018, с. 99; Готун та ін. 2019, с. 84; Готун 2020, с. 68 та ін.).

Неординарні об'єкти історико-культурної спадщини на цій території привернули увагу ще на початку становлення вітчизняної археології як науки і пов'язані, передусім, з діяльністю В. В. Хвойки, який в околицях села відкрив пункти з цікавими фрагментами посуду та знарядь праці (на їх основі дослідник згодом виділив трипільську археологічну культуру) і розкопав два кургани зі скіфськими похованнями. Виявлені тут наукомісткі матеріали разом із результатами розкопок палеолітичної Кирилівської стоянки в Києві стали ілюстрацією проголошеної дослідником 16 серпня 1899 р. на XI Археологічному з'їзді доповіді «Кам'яний вік Середнього Придніпров'я», попри те, що В. В. Хвойка був людиною дуже м'якою і рідко наважувався виступати на подібних форумах. Ставлення до викладеного присутні на засіданні російські й зарубіжні вчені і аматори виразили гучною та палкою овацією. Візуалізації почутого сприяла організована з ініціативи Б. В. Ханенка дещо раніше, 11 серпня, наукова екскурсія до місця розкопок за участі еліти тодішньої археологічної науки: голови Імператорського Московського археологічного товариства графині П. С. Уварової (голови з'їзду), голови Імператорської археологічної комісії графа

© І. А. ГОТУН, О. М. КАЗИМІР, О. В. МАНІГДА, А. В. БОРИСОВ, 2022

1. Автори щиро вдячні волонтерам експедиції Ірині Філіповій та Сергію Кирпі за технічну допомогу, надану при підготовці публікації.

О. О. Бобринського, професорів провідних університетів Росії В. Б. Антоновича (голови ученого комітету з'їзду), Д. М. Анучіна, М. І. Веселовського, Ю. А. Кулаковського, Д. І. Багалія, Е. Р. фон Штерна, приват-доцента В. Г. Ляскоронського (секретаря з'їзду), секретаря Імператорського Московського археологічного товариства В. К. Трутовського і члена товариства В. О. Городцова, члена Санкт-Петербурзького Археологічного інституту генерал-лейтенанта М. Ю. Бранденбурга та ін. (Колеснікова 2008, с. 4, 5, 70). На думку фахівців, В. В. Хвойка проводив показові розкопки на полі за південно-східною околицею с. Гребені, на обмеженому яром та балкою краю плато, неподалік повороту на Юшки з дороги Гребені—Ржищів (Відейко 2006, с. 34). Урочищам обабіч названого місця в усній народній творчості навколишнього населення відведена досить цікава роль.

Так, знавець старожитностей краю службовець Київської духовної консисторії Л. І. Похілевич зафіксував зумовлену слідами давніх поселень легенду щодо перебування у обнесеному валами та вкритому густим лісом і садами розташованому поруч урочищі «Виноградне» табору розбійників, які займалися пограбуваннями на Дніпрі (за іншим її варіантом — на шляху із Києва на південь), здійснюючи підготовку до набігів у сусідньому урочищі «Янче» (Похилевич 1887, с. 135; 2005, с. 52). Задокументовані Л. І. Похілевичем перекази чітко фіксують існування обнесеної валами певної території з густим лісом і садами на противагу місцю підготовки до походів. На підставі цієї інформації існування у «Виноградному» оточеного валом підокруглого городища згадав у «Археологічній карті» і В. Б. Антонович (Антонович 1895, с. 29).

Пам'ятка не увійшла до загальних праць («Древнерусские городища…» А. В. Кузи, «Слов'яно-руські городища…» М. П. Кучери, «Довідник…» Н. І. Шендрик, «Історія міст і сіл…», «Короткий список…», «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» тощо), але осередок взято на облік як городище XI—XIII ст. розмірами 400 × 500 м, обстежене у 1960 р. М. М. Шмаглієм і Є. О. Петровською, у 1975 р. — М. П. Кучерою, у 1991 р. — М. Ю. Відейком в урочищі «Городище» за 2,5 км на південний схід від села на терасі великої заростої чагарниками і пошкодженої укріпленнями часів Другої світової війни котловини. На нього М. П. Кучера у 1975 р. виготовив «Паспорт пам'ятника історії та культури СРСР (нерухомого)» (індекс 1.1.1274-2.10.10), який, щоправда, без прив'язки до місцевості та посилання на звіт М. М. Шмаглія і Є. О. Петровської 1960 р., включає окомірний план фортифікацій (рис. 1), згодом опублікований О. В. Бреяк (Бреяк 2006, с. 64). Місцезнаходження вказане як ур. «Городище» на південь від села, відстань до Гребенів визначена як 4 км, потужність культурного шару з матеріалами ранньозалізного часу та періоду Київської Русі встановлена як 0,5—0,7 м, датування зазначене як перша половина I тис. до н. е. і XI—XIII ст. Документ містить інформацію про взяття пам'ятки під

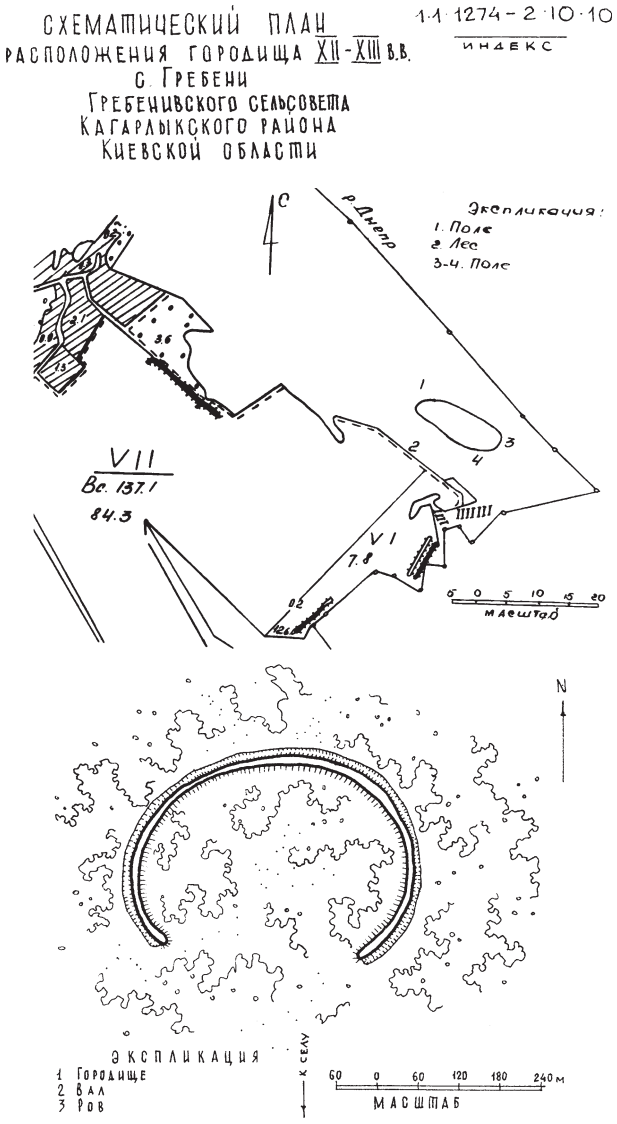

Рис. 1. Схематичний план городища (за М. П. Кучерою) з паспорта пам'ятки

охорону згідно прийнятого 23.11.1970 р. Рішення виконкому Київської облради депутатів трудящих № 806 і посилання на Охоронне зобов'язання від 05.07.1970 р. № 4. З науково-популярних праць та інтернет-ресурсів теж відомо про датоване XII—XIII ст. городище розмірами 300—400 м зі вцілілими валами і ровами на території згаданого порослого лісом урочища за 4 км на південь або за 2,5 км на південний схід від села (Бреяк 2006, с. 62, 63; Село… 2022 та ін.). Видається суттєвим, що у цьому випадку площа обширного урочища «Виноградне» звужена і конкретизована у межах значно меншого за територією урочища «Городище», що заслуговує на окрему увагу.

Аналіз джерел дозволяє дещо прояснити ситуацію і констатувати, що включені до складу паспорта схематичний план і фото відображають реалії розташованих з південного сходу від села городища зарубинецької культури і курганного могильника доби Київської Русі. Помітний на космічних знімках укріплень осередок знаходиться за 0,6 км на схід від крайніх садиб на утвореному приблизно за

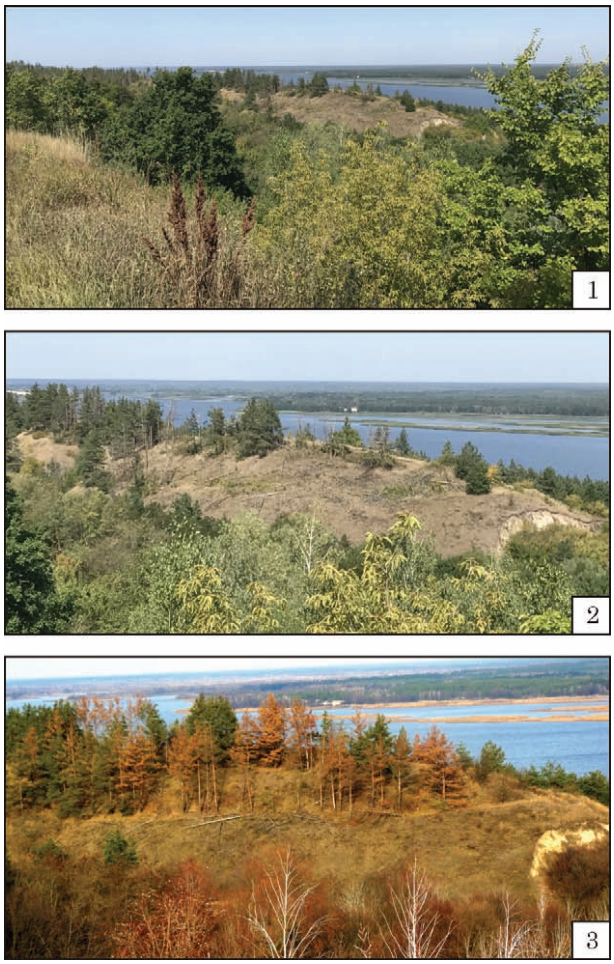

Рис. 2. Городище зарубинецької культури на південно-східній околиці с. Гребені, вигляд з півдня з поетапним наближенням до укріпленого майданчика: 1 — пам'ятка в контексті; 2 — городище; 3 — ескарпи

70 м над плесом і віддаленому на 200 м від плато останці витягнутого вздовж течії мису корінного берега Дніпра (рис. 2). З півдня останець обмежує глибока балка «Васалівщина», з півночі він майже цілком зруйнований обривами та зсувами. Відчутно пошкоджений польовими фортифікаційними спорудами Другої світової війни майданчик городища розмірами 160 × 100 м відділений від гребеня мису сідловиною. Вздовж його південного схилу зафіксовані сліди двох уступів-ескарпів завширшки до 5 м, заввишки 3—5 м. У 1978—1979 рр. Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський та І. Б. Зеленецька відкрили тут кілька сотень квадратних метрів і вивчили зарубинецьке житло з бронзовою фібулою у заповненні, а загалом знахідки (колекція Наукових фондів ІА НАН України № 53/IV) датовані I ст. до н. е. — I ст. н. е. У закладеній через ескарп траншеї виявлено рів завширшки 3,1 м і завглибшки до 0,75 м і рештки валу перед ним. Паралельно з розкопками городища вивчались також розташовані поруч поселення й могильник (Максимов, Терпиловский, Зеленецкая 1978; Максимов, Зеленецкая 1979, с. 3, 4; Максимов, Петрашенко 1980а, с. 299; Петрашенко, Козюба 1999, с. 46; Відейко 2006, с. 160; Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005, с. 112, рис. 225; Солтис 2006, іл. III: 2; Блажевич 2007, с. 171; Бреяк 2006, с. 65). Охарактеризовану пам'ятку ідентифікували як городище біля с. Гребені з «Археологічної карти» В. Б. Антоновича (Петрашенко, Козюба 1999, с. 46) і, вочевидь, саме її назвали такою, що руйнується у результаті зсувів у Дніпро (Відейко 1993, с. 19). Як інтенсивно, особливо у північній частині, зруйноване зсувами та частково пошкоджене польовими укріпленнями 1943 р. городище I ст. до н. е. — I ст. н. е., відоме В. Б. Антоновичу і обстежене у 1979 р. Є. В. Максимовим та І. Б. Зеленецькою, а у 1991 р. М. Ю. Відейком пункт включений до затвердженого рішенням Київської облради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV «Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

Таким чином, паспорт городища в Гребенях поєднує дані щодо двох укріплених осередків нижче по Дніпру відносно села: на титульній сторінці хронологія позиціонована як «I половина I тис. до н. е.; XI—XIII ст. н. е.», а історичні відомості включають інформацію, що городище збудоване племенами Середнього Подніпров'я у першій половині I тис. до н. е., за давньоруської доби як укріплене поселення воно було використане вдруге; на фото, як уже відзначено, зображено саме фортифікований пункт зарубинецької культури, на території якого знахідки давньоруського часу не простежені; на графічному матеріалі датування осередку відповідає пам'ятці часів Київської Русі, а назва урочища не збігається з місцем розташування городища зарубинецької культури. Понад те, окремих коментарів потребує також характеристика «займає пониження на правому березі Дніпра і оточене валом і ровом», оскільки зарубинецька пам'ятка опоясана не валом та ровом, а ескарпом, оборонні споруди з одного боку дійсно практично не простежуються, проте це стосується північно-східної частини осередку, тієї самої, що постраждала внаслідок ерозії, натомість на ілюстрацію нанесено майже круглої форми вал і рів зі сходу, півночі і заходу від майданчика. Та й указаний на південь напрямок до села не відповідає реаліям пункту. Наведені обставини зумовили пошук іншої укріпленої пам'ятки неподалік і розпочався він зі згаданого урочища «Городище». Тобто, ідентифікація описаного В. Б. Антоновичем за матеріалами Л. І. Похілевича осередку виявилась все ще актуальною, хоча сподівання на фіксацію у XXI ст. на Середньому Дніпрі, до того ж — неподалік від Києва, незадокументованого укріпленого поселення носили почасти фантазійний характер. Зрештою, результати могли звестись до фіксації повного знищення пам'ятки, що траплялось, на жаль, неодноразово, тим не менше, інформація потребувала перевірки.

Описуючи пам'ятки навколо Гребенів, В. О. Петрашенко і В. К. Козюба відзначали, що назва урочища «Городище» засвідчує наявність укріплень і водночас звертали увагу на безрезультатність їхніх пошуків експедицією 1960 р., яка, попри інформацію О. В. Серова про існування городища з південно-східного краю котловини, виявила навко-

ло останньої лише обвалування лісу. Дослідники також акцентували на зображенні на картах 1860-х рр. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського фортифікацій на південному краю Янчиного яру і на існуванні зручного для городища мису біля поселення трипільської культури і невизначеного часу на північно-західному краю котловини. Крім того, вони звертали увагу на простежений у довжину більше, ніж на 100 м меридіонально спрямований валоподібний насип завширшки 5—6 м і заввишки 0,5—1,0 м, який повертав іноді майже під прямим кутом з півночі від місця фіксації давньоруського культурного шару у західній частині котловини. З огляду на міркування щодо недоцільності існування укріплень у котловині з воєнної точки зору і густі чагарники, що заважали огляду, спроби виявлення пункту припинено (Петрашенко, Козюба 1999, с. 55). Водночас, використання космічних і аерофотознімків при пошуках археологічних пам'яток зумовило припущення, що топоніму «Городище» в урочищі «Виноградне» біля Янчиного лісу відповідає з одного боку — концентрація пунктів давньоруського періоду, у складі якої бракує лише городища, з іншого — специфічний об'єкт у названому районі на космічному знімку, що дозволило висловити сподівання на можливу фіксацію тут укріпленої пам'ятки при перевірці цієї ідентифікації у ході польових робіт (Відейко 2006, с. 158—160).

Вочевидь, згадану концентрацію становлять два давньоруські селища у супроводі, схоже, синхронних, курганних груп, за 1,6—1,8 км вище за течією, за глибоким Янчиним яром в урочищах «Виноградне / Оністратів Шпильок» і «Янче», ще одне за 1,6 км нижче по Дніпру, в урочищі «Жидова Долина» та поселення у котловині в урочищі «Городище». Не аналізуючи, чи кожну четвірку неукріплених пунктів серед зумовленої природними та соціально-економічними чинниками групи різночасових пам'яток (із майже 25 відомих на сьогодні об'єктів лише вздовж краю берега без урахування виявлених у глибині плато) неодмінно повинен супроводжувати фортифікований та не переймаючись причинами, крім власне топоніма, розміщення такого осередку у складі охарактеризованої сукупності саме поруч селища в урочищі «Городище», варто констатувати, що укріплене поселення край спрямованого до урізу води стрімкого узвозу Північна експедиція ІА НАН України, яка займалась моніторингом сучасного стану пам'яток археології у с. Гребені та у його окрузі [1], зафіксувала, причому, він розташований дійсно в указаному місці (Моця та ін. 2018, с. 97; 2019, с. 98).

Поза сумнівом, локалізацію пам'ятки зумовила наявність у цьому місці броду через Дніпро. Існування останнього засвідчене евакуацією у 1941 р. по ньому худоби на лівий берег (Гребени… 2016), відповідно, і у середньовічні часи об'єкт також міг функціонувати для контролю над ділянкою Дніпровського водного шляху та переправою через річку. Схожа ситуація відзначена і відносно сусіднього с. Стайки, де через брід біля осередку доби Київської Русі у 1941 р. теж діяла переправа для вивезення в тил матеріальних цінностей (Григор'єва, Лавриненко 2011, с. 20).

Фахівці довели, що соціальний зміст більшості дніпровських городищ визначався передусім включенням їх до єдиної оборонної системи півдня Русі. Головне їхнє завдання полягало у сторожовій та сигналізаційній, чому сприяло розташування таких осередків за 7—10 км один від одного, службі, а період найвищого підйому життя у названих центрах припадав на XII—XIII ст., коли боротьба з половцями стала загальнонародним завданням. Характерно, що розміщені у місцях переправ чи бродів найкрупніші дніпровські фортеці з часом перетворились у справжні міста (Довженок 1948, с. 40; 1975, с. 10; Толочко 1980, с. 126, 150). Так, на думку Б. О. Рибакова, одну із досліджених на дитинці Вітачева споруд можна ідентифікувати зі зведеною на підсипці заввишки 3 м і діаметром 50 м розміщеною відокремлено від забудови сигнальною баштою. Всередині будівлі простежені піч і сліди стовпів, пласка покрівля була засипана пропеченим у верхній частині метровим шаром землі, перекритим дуже товстим шаром золи від соломи і тонкої лози. Згори цієї невеликої одноповерхової вежі на площі 4 × 4 м розводили вогонь. Описаний майданчик був єдиним місцем у всьому Вітачеві, звідки одночасно було видно Київ з одного боку і Зарубський брід з протилежного (Рыбаков 1965, с. 35). Зі слідами сигнального багаття ототожнено і зольний шар на Хлерівському городищі — сторожовому пункті у складі Пороської лінії (Довженок 1968, с. 39, 40). Та й загалом укріплення по Дніпру виникали поруч зручних для форсування, відповідно — стратегічно важливих для охорони столиці на випадок загрози як з півдня, так і з лівого берега місць, відносно чого показові фортеці у Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Стайках, Ржищеві, Балико-Щучинці, Ходорові, Григорівці, Бучаку, Селищі, Каневі, Пекарях (Каргер 1950, с. 46; Рыбаков 1965, с. 34; Максимов, Петрашенко 1980b, с. 4; 1988, с. 3; Толочко 1980, с. 141—150; Куза 1985, с. 39; Блажевич 1989, с. 23; 1990, с. 31; Максимов, Максимов 1989, с. 114; Грушевський 1992, с. 280, 281 та ін.), причому, як вважають, для кращого захисту бродів городища Дніпровської укріпленої лінії намагались максимально наблизити до переправ, існування яких засвідчують складені до створення Канівського водосховища дніпровські лоції і згадують пам'ятки писемності давньоруської доби. Так, дослідники зауважили, що подолання водної перепони в районі Смоленська і Києва літописець позначив висловом «*переeха в лодьи чересь Днѣпръ*», натомість у решті випадків були застосовані терміни «*перебродишася*», «*переидоша*», «*перебреду*» тощо. Понад те, Іпатіївський літопис під 1151 р. повідомляє про успіх Ізяслава Мстис-

1. Роботи були організовані з ініціативи й за організаційної підтримки мешканця Гребенів Р. О. Бердника і за фінансового сприяння очільника компанії «Візіком» В. В. Колінька; маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити їм за це щиру вдячність.

Рис. 3. Вигляд на вал давньоруського городища в урочищі «Городище»: 1, 2 — з напільного боку, із заходу — південного заходу; 3 — від нинішнього в'їзду вздовж гребеня насипу, вигляд з південного заходу

лавича та інших князів у протидії спробам Юрія Долгорукого переправитися біля Києва та Вітачева, а згодом — невдачу у зв'язку із форсуванням ним Дніпра з використанням Зарубського броду, спричинену зосередженням на контролі іншої переправи — «коло Івана», а броди поблизу Трипілля та Святополча навіть зберегли свою давню назву (Блажевич 1989, с. 22, 23; 1990, с. 32).

Значення можливості стратегічного контролю над бродом у поєднанні з очевидною економічною привабливістю експлуатації останнього, зокрема і у значно пізніший період, яскраво ілюструє «Універсал Петра Дорошенка митрополиту київському, галицькому і всієї Русі Йосифу Нелюбовичу Тукальському на містечко Стайки та на перевіз через річку Дніпро» від 7 лютого 1669 р., на підставі якого ієрарху було надано відібраний від князів Корецьких розташований поруч Гребенів, дещо вище по Дніпру, населений пункт разом з перевозом: «…*Ижъ для благословения пастырского и для щоденных побожных молитвъ за насъ и все Войско Запорозкое пустилисмо ясне в Богу преосвященному его милости отцу Іосифу Нелюбовичу Токальскому, милостию Божыею православному архиепископу, метрополити киевскому, галицкому и всея России ексарху святейшего апостолского трону Константинополского, пану и пастыреви нашому на ку лепное (?) выстатчане местечко Стайки, любо опустошалое, з* […] *перевозомъ на Днепре, противъ Стаек будучым, позволивши людем, тамъ прыходячымъ, селитися и зосланому от его милости пана пастыра там осажовати, и збирати обивателей, и самому во вшелякомъ безпеченстви отбирати надлежное послушенство и повинность от подданых, так же заведуючи перевозомъ на Днепре Стаецким, жити. О чомъ кождий ведаючи з старшого и меншого Войска Запорозкого товарыства, абы его мил. отцу метрополити киевскому, пану и пастыреви нашому, в обнятю от нас конфермованого местечка Стаекъ и перевоза тамошнего никто найменшое перешкоди чинити не важился…*» (Акты… 1853, с. 119; ред. Сохань 2004, с. 426, 427). У літературі згадані й інші документи подібного змісту стосовно Трахтемирівського, наприклад, перевозу тощо (Жам 2020, с. 79, 80 та ін.).

З огляду на цілковиту підтримку міркувань В. О. Петрашенко і В. К. Козюби про недоцільність влаштування у часи середньовіччя укріплень нижче рівня плато, експедиція вела пошуки вздовж краю останнього. Вони завершились майже відразу: оточений валом та ровом майданчик виявлений з півночі від котловини на вузькій смузі корінного берега Дніпра, що відділяє від його долини значну частину згаданого залісненого заглиблення, лишаючи відкритим тільки східний сектор останнього (рис. 3; 4). А за результатами тахеометричної зйомки пам'ятки, про що йтиметься нижче, пункт, описаний у паспорті як напівкруглий розмірами 300 × 400 м, можна характеризувати як витягнутий у широтному напрямку відчутно нахилений на північний схід майданчик з внутрішніми розмірами 276 × 163 м, обнесений із заходу валом і ровом з розривом-в'їздом завширшки 7 м з південного заходу (рис. 5). Щодо існування його у давнину виникли деякі сумніви, оскільки нинішнє розміщення посеред рівної ділянки останця, хай і навпроти глибокого яру, практично не створювало труднощів потенційному нападнику, при тому, що особливості складного навколишнього рельєфу давали змогу для значно результативнішого його використання. Наведені міркування отримали підтримку від співробітників Ржищівського держлісгоспу, які підтвердили

Рис. 4. Рів городища у північно-західній частині осередку, вигляд з південного заходу та північного сходу

Рис. 5. Сучасний в'їзд на майданчик городища, вигляд з південного заходу та заходу

існування зв'язку між нинішнім в'їздом на територію майданчика і господарською діяльністю в урочищі у XX ст. Відтак, імовірнішим здається влаштування доступу на фортифіковану частину пункту з півночі, між зовнішніми та внутрішніми укріпленнями, які утворювали насправді одну підокруглу систему зі заведеними один за одного по спіралі незамкненими кінцями. Влаштований за описаною конструктивною схемою в'їзд (рис. 6) виводив на спрямований до броду через Дніпро наявний і донині хоч і тривалий час не експлуатований узвіз. Оскільки означена пам'ятка виявилась фактично незадокументованою, одне із першочергових завдань полягало у повноцінній фіксації осередку.

Рис. 6. Ділянка внутрішнього валу над виїздом з майданчика городища до узвозу, вигляд з південного сходу

ТАХЕОМЕТРИЧНА ЗЙОМКА, ОПИС ТА АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ

Комплекс заходів обумовлений необхідністю створення геоінформаційної системи — основи для подальших археологічних досліджень, першочерговим серед яких вбачається створення облікової документації на археологічну пам'ятку.

Методика проведення топографічної зйомки. Роботи розпочато з рекогностування — вибору місця розташування точок знімальної мережі на місцевості. Після огляду, проектування мережі, закріплення реперів зйомки (20 реперів: R0—R19) здійснено їхню додаткову фіксацію за допомогою GPS-навігатора Garmin Dakota 20, яка дозволяє максимально точно поєднати результати топографічної зйомки з базованими на координатній прив'язці (топографічними картами, аерофотознімками тощо) іншими картографічними основами для створення топографічної основи з нанесенням закладених на пам'ятці шурфів, а надалі — підготовки основи геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені», яка накопичуватиме усю картографічну, схематичну, облікову, аналітичну й іншу необхідну інформацію про пункт.

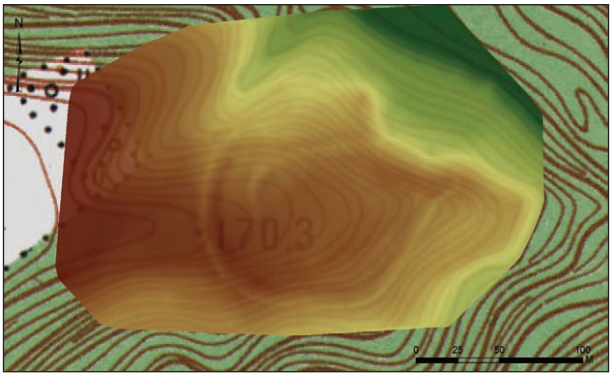

Рис. 7. Модель рельєфу городища, поєднана з топографічною основою масштабу 1 : 10000 (1 см = 100 м) створена за результатами топографічної зйомки (зі звітної документації)

Топозйомку місцевості проведено за допомогою лазерного тахеометра Nikon NPL-332: похибка у горизонтальній площині (x, y) становить max 2 см; по висоті (z) — max 1 см. За основу абсолютних висотних позначок прийнято Балтійську систему висот. Початковий репер зйомки R_0 = + 170,3 м (рис. 7) — балтійська позначка на полі на захід від городища (Карта… 1989). Результати топографічної зйомки оброблено за допомогою програмного забезпечення ArcGIS 10.1. Створено низку планів, моделей рельєфу, аналітичних поверхонь місцевості, проведено площинні обміри пам'ятки. Для реконструкції природного рельєфу в околицях городища у якості картографічної основи його моделі рельєфу використано топографічну карту М 1 : 10000 (Карта… 1989).

Топографічні особливості та обміри пам'ятки. Городище займає обмежений з північного сходу та південного заходу потужними ярами зі стрімкими схилами високий мис на правому березі Дніпра. Зі сходу мис стрімко спускається до русла. На момент обстеження перепад висот між дном ярів та майданчиком городища становив 40—50 м, а між майданчиком та урізом води — 74,5 м. Територія городища сильно заліснена (Bing… 2019), особливо у центральній частині майданчика, де підлісок майже непрохідний (рис. 8). Саме тому роботи проводились

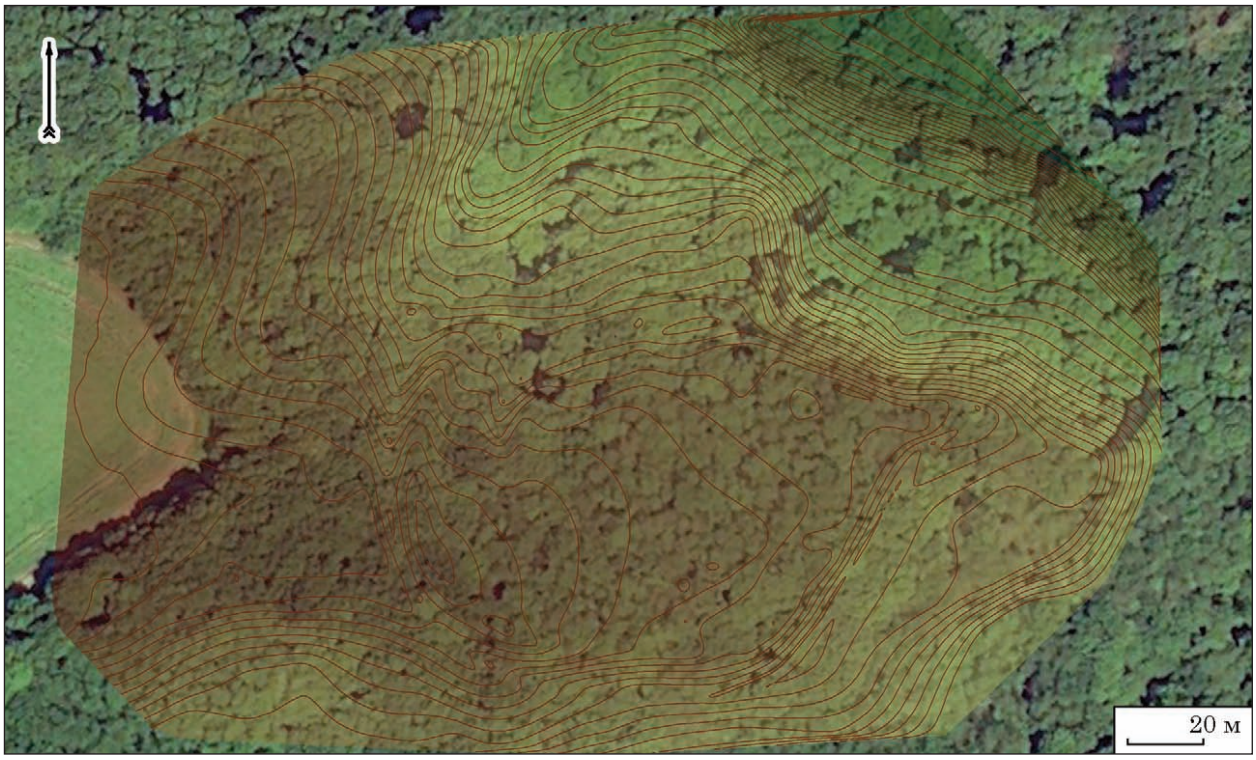

Рис. 8. Сучасний стан мису, на якому розташоване городище: топографічний план пам'ятки, ізолінії через 1 м

ранньою весною, що дозволило мінімізувати спрямовані на деталізацію зйомки рельєфу час і зусилля та збільшити сектори огляду.

За результатами топографічної зйомки встановлено, що площа городища разом з укріпленнями становить 1,26 га, майданчика всередині укріплень — 0,76 га. Городище повторює форму рельєфу і видовжене у напрямку захід—схід. Найбільша довжина майданчика всередині укріплень становить 276 м по осі захід—схід і 163 м по лінії північ—південь (рис. 9). В'їзд на городище у вигляді розриву в укріпленнях завширшки 7 м зафіксовано з південно-західного боку. Городище відрізане від напільної частини потужним валом та ровом, влаштованими із заходу (рис. 10). Довжина цього сегменту валу

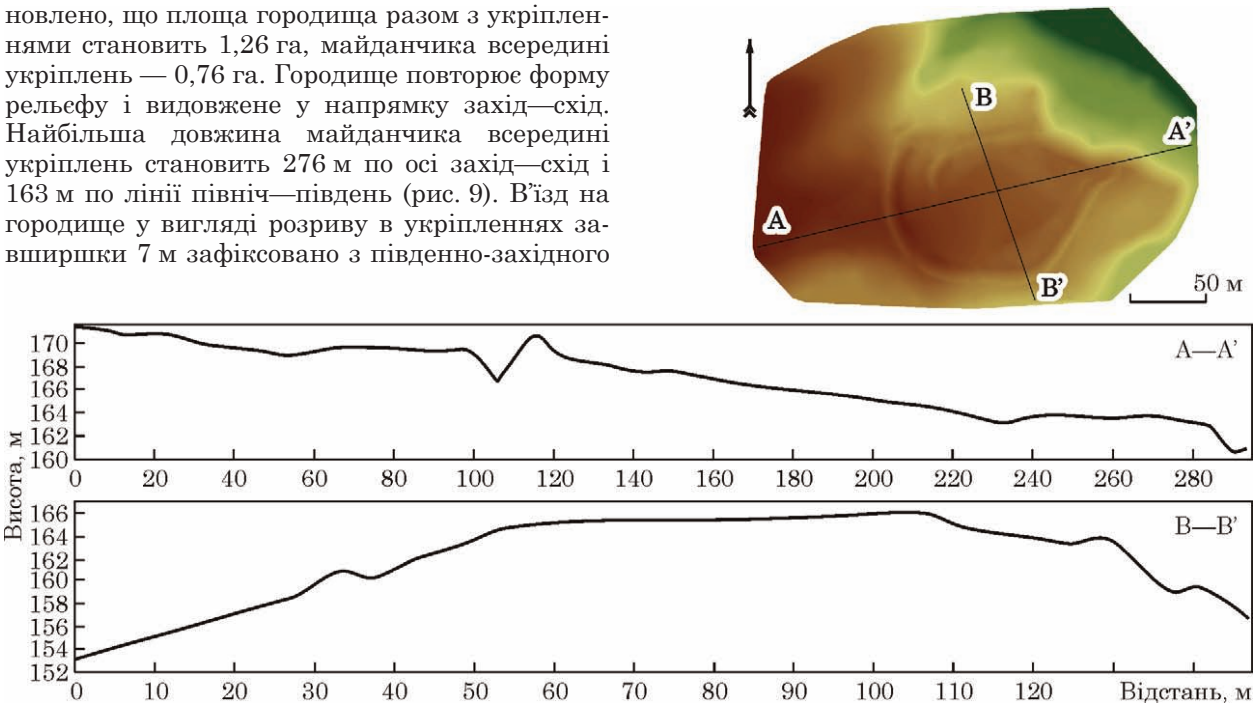

Рис. 9. Схема й профілі рельєфу городища А—А' та В—В'

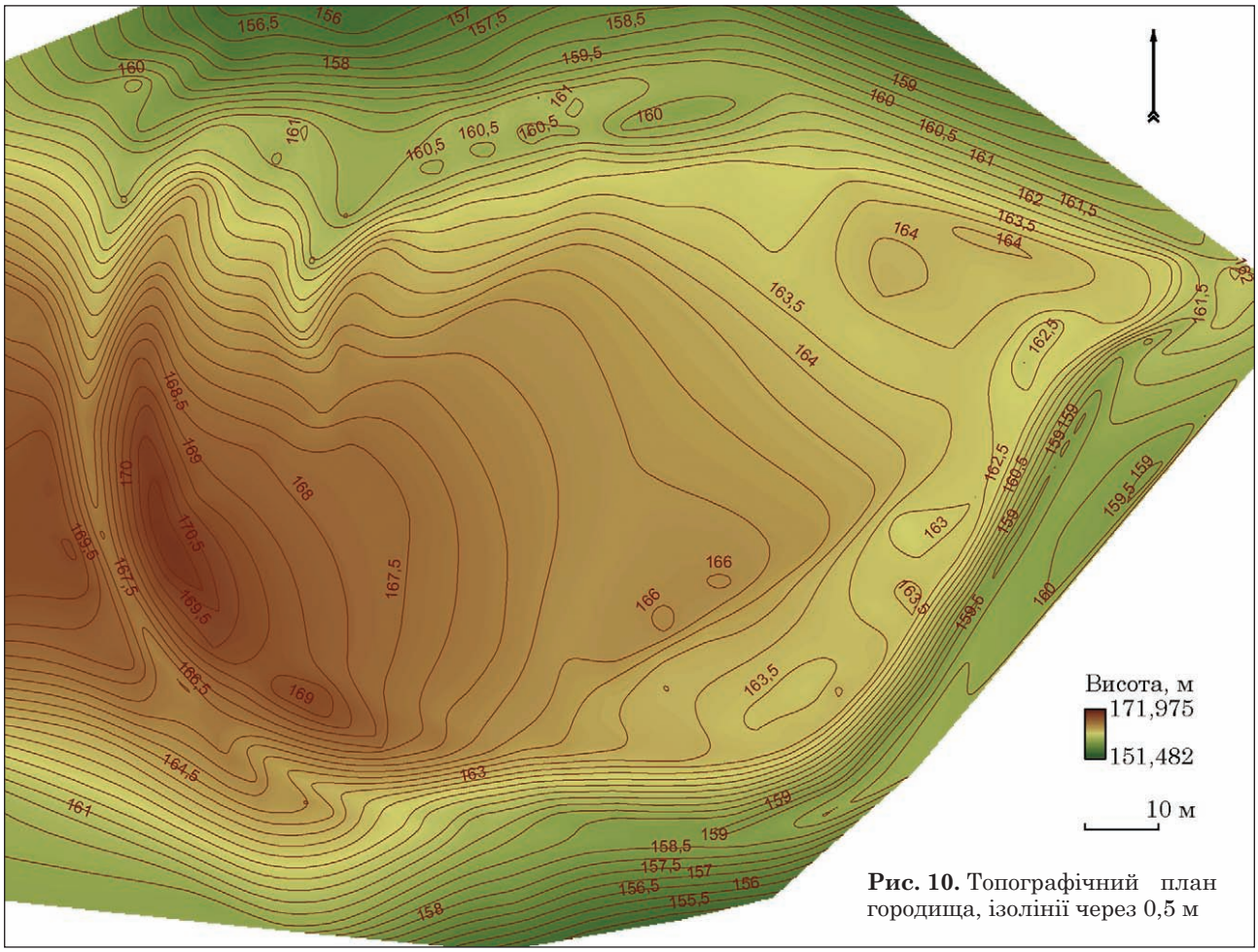

Рис. 10. Топографічний план городища, ізолінії через 0,5 м

по гребеню — 93 м (частина валу перерізана в'їздом), висота — 3,60 м від дна рову до гребня. Глибина рову від дна до напільного боку — 2,2 м, ширина рову у верхній частині до 5 м. З півдня та заходу укріплення становлять сильно ескарпований схил з розташованим вздовж городища з повторенням його форми яскраво вираженим ровом завдовжки 147 м за середньої глибини до 1 м і перепаду висоти між верхньою точкою майданчика і дном 4,5 м (рис. 11). З північного сходу ділянка городища має стрімкий схил, можливо теж ескарпований у давнину. З півночі рельєф найбільш пошкоджений активним утворенням яру, тим не менше, топографічною зйомкою зафіксовано невеликий фрагмент валу практично знищений та розірваний, а також фрагмент рову, який заходить на майданчик утворюючи внутрішню лінію укріплень. Довжина збереженого сегменту валу — 42 м, максимальна висота — не більше 1 м. На площі майданчика теж зафіксовано фрагменти додаткових укріплень — внутрішнє підвищення з південного сходу завдовжки до 50 м, заввишки до 2 м від зовнішнього краю майданчика. Загальна площа укріплень ровів та валів — 0,5 га.

До загальної системи фіксації внесено і розташування закладених на майданчику для з'ясування культурно-хронологічних особливостей осередку шурфів (рис. 12).

Аналіз рельєфу пам'ятки. На основі мікротопографічної зйомки побудовано модель рельєфу

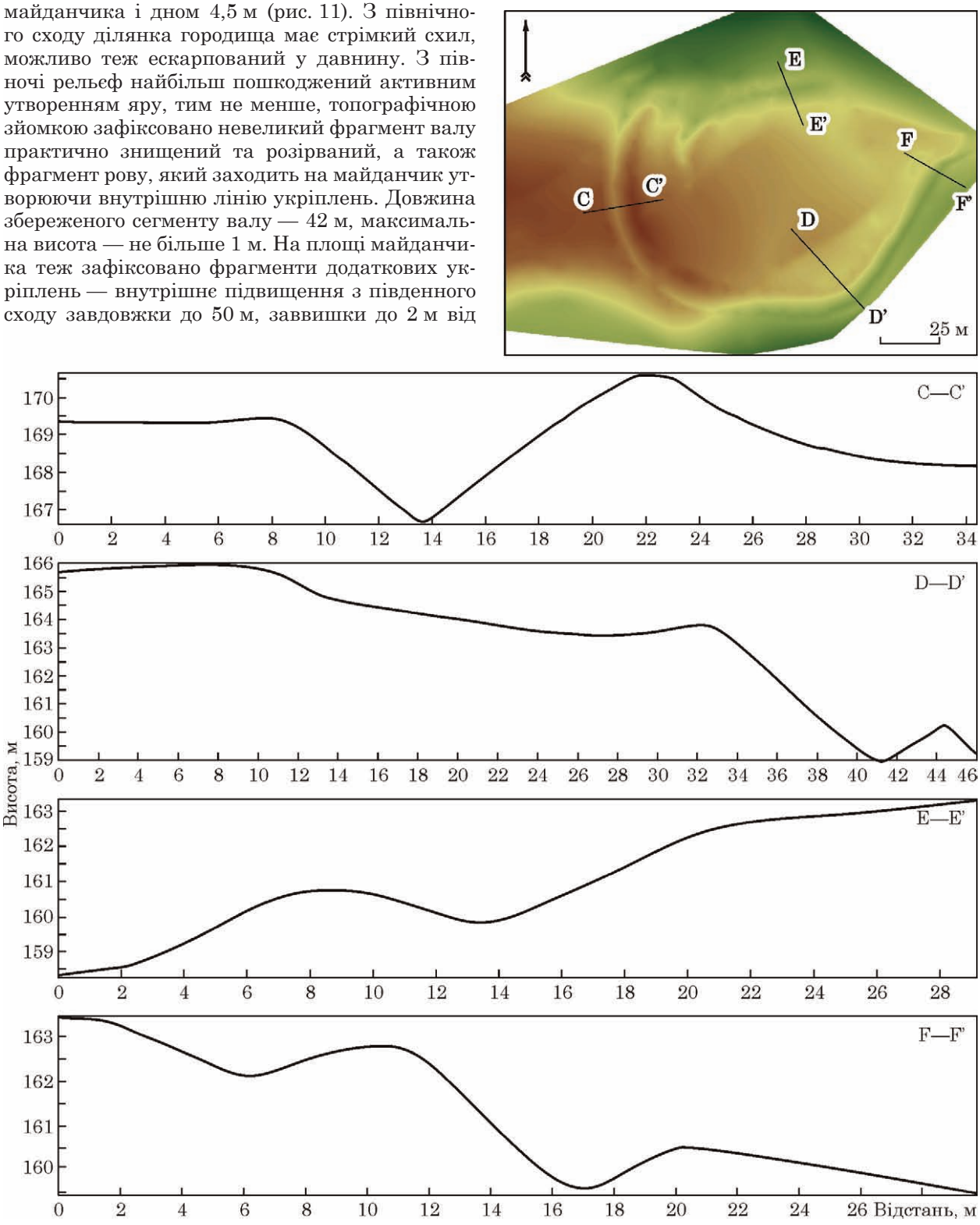

Рис. 11. Схема й профілі укріплень городища C—C', D—D', E—E' та F—F'

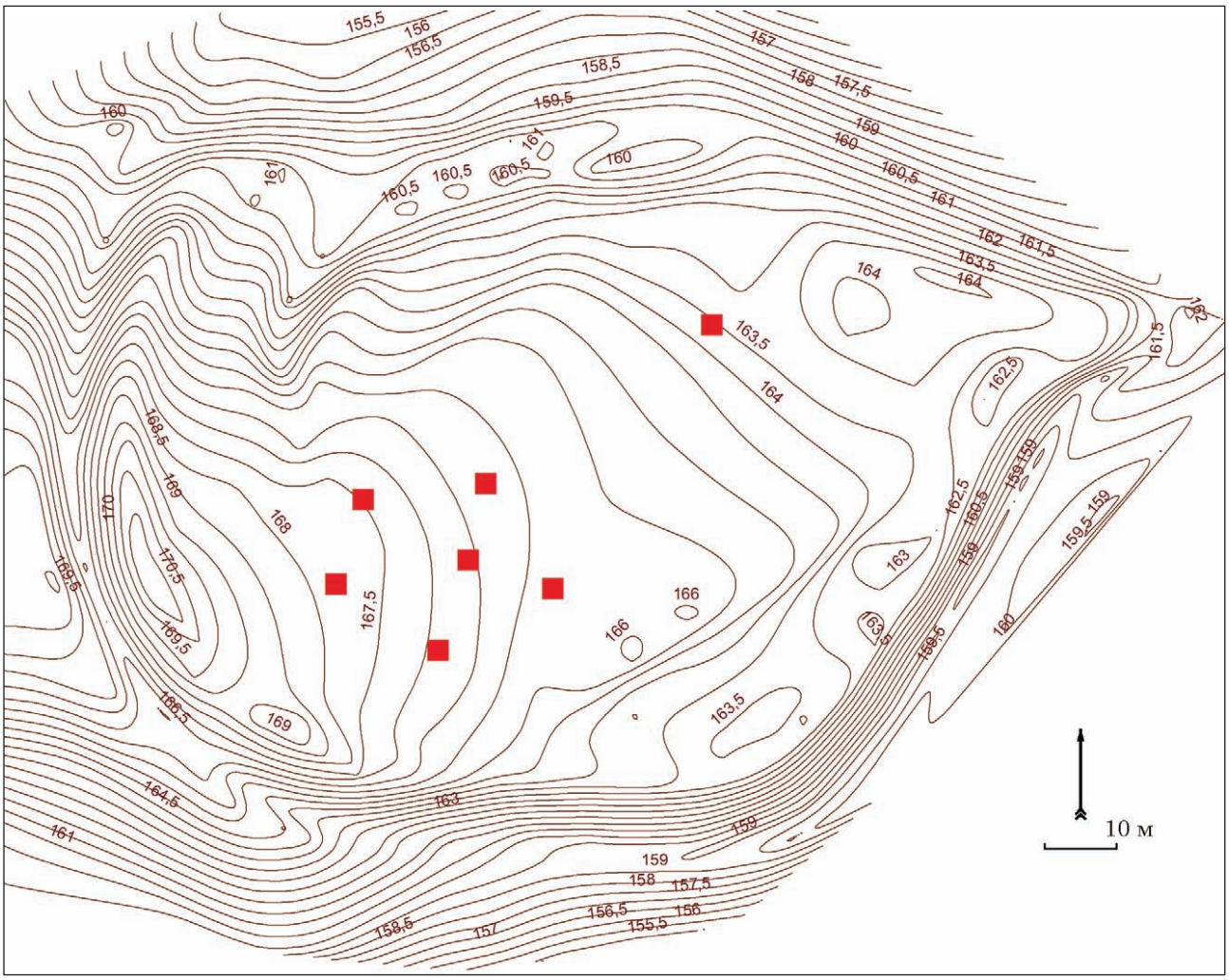

Рис. 12. Топографічний план з позначенням місць закладання шурфів 2017 р.

городища, яка дозволила проаналізувати влаштування пам'ятки та деталі укріплень, які побачити на місцевості загалом неможливо через заліснення, значні розміри та складний перепад рельєфу з різних боків. Окрім того, модель рельєфу за результатами мікротопографії дозволяє зробити детальні обміри будь-якої ділянки городища (рис. 11). На її основі проведено два аналізи топографії — нахил поверхні (у градусах) та експозицію рельєфу (у градусах, за сторонами світу). Аналіз нахилу поверхні засвідчив, що на майданчику цей показник становить переважно не більше 5—9°. Найстрімкіші нахили укріплень зафіксовано з південно-східного боку до 40—67° на ділянці, де немає валу; очевидно, ці схили були ескарповані у давнину. Потужна ділянка укріплень, яка відрізає городище від напільної частини розташована із західного боку. Вона має ухил рову та валу 27—39°. Ухил природніх схилів за межами городища нижче укріплень у середньому становить 18—21°. Разом з цим, аналіз нахилу поверхні добре виявив конфігурацію та ухил тієї частини укріплень які погано збереглися, а саме — внутрішню лінію укріплень з півночі та південного сходу. Окрім того, на крайньому заході городища простежено спланований майданчик, який видається за його край на рівні основного (рис. 13: 1).

Аналіз експозиції рельєфу городища засвідчив переважне орієнтування майданчика на північ та північний схід (рис. 13: 2). Загалом, падіння рельєфу мису, на якому розташоване городище відбувається по осі захід—схід і перепад висот по цій лінії між найвищою і найнижчою точкою майданчика городища становить 7,4 м (рис. 9; 14).

Облікова документація для моніторингу стану пам'ятки. За результатами обробки здобутої у ході проведення топографічної зйомки пам'ятки інформації створено археологічну геоінформаційну систему «давньоруське городище Гребені» (рис. 7—16), яка містить низку масштабних планів уніфікованого зразка з позначенням: укріплень пам'ятки і їхніх вцілілих деталей; особливостей топографічного розташування осередку; топографічної основи; схем і профілів укріплень з вимірами; позначенням закладених шурфів; сучасного стану; пошкоджених утворенням ярів ділянок. У результаті надана можливість розробки охоронної зони пам'ятки і винесення в натуру її меж з позначенням опорних реперів.

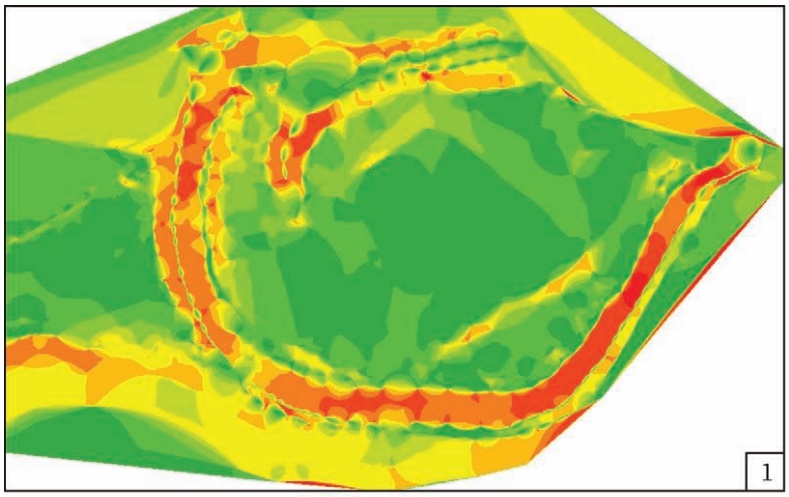

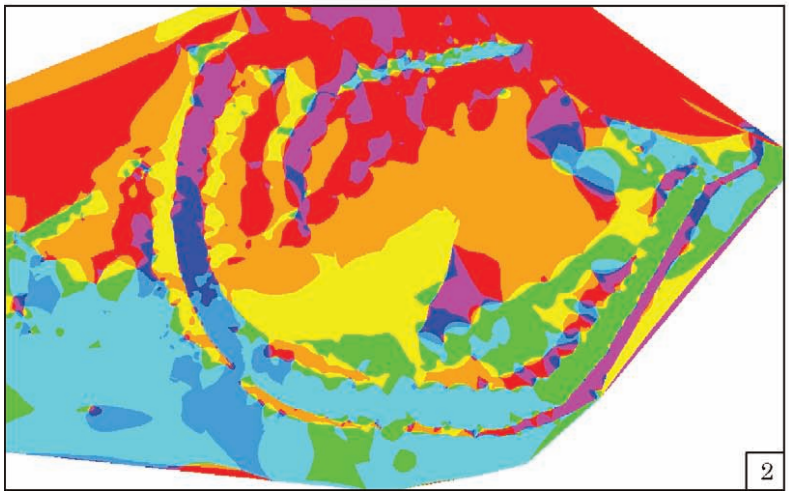

Рис. 13. Аналіз рельєфу городища, град.: 1 — нахил поверхні; 2 — експозиція схилів за сторонами світу

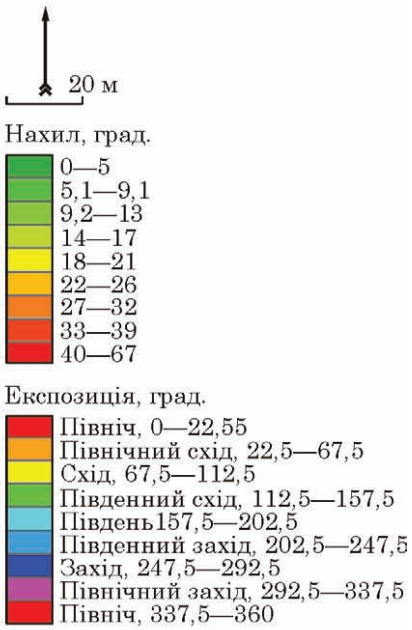

Рис. 15. Схема археологічної геоінформаційної системи «давньоруське городище Гребені»: 1 — точки топографічної зйомки; 2 — топографічний план; 3 — шурфи 2017 р.; 4 — модель рельєфу пам'ятки; 5 — сучасний стан; 6 — аналіз рельєфу — нахил поверхні; 7 — аналіз рельєфу — експозиція ▽

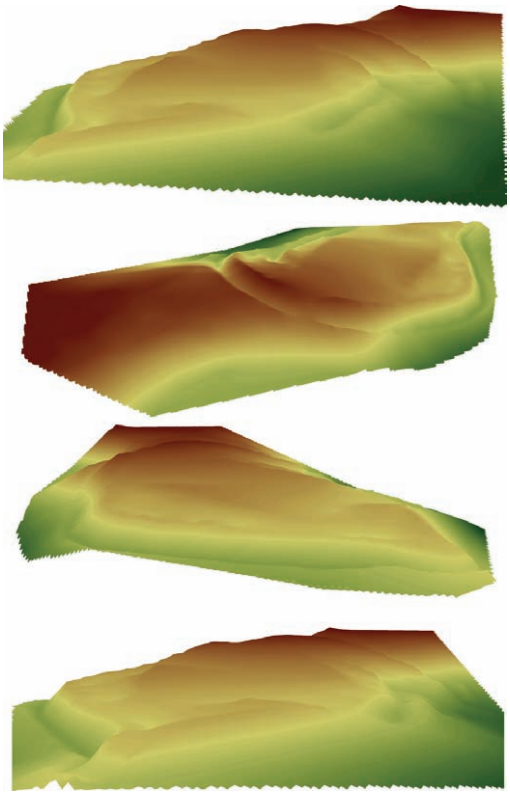

Рис. 14. Перспективні плани укріплень давньоруського городища Гребені

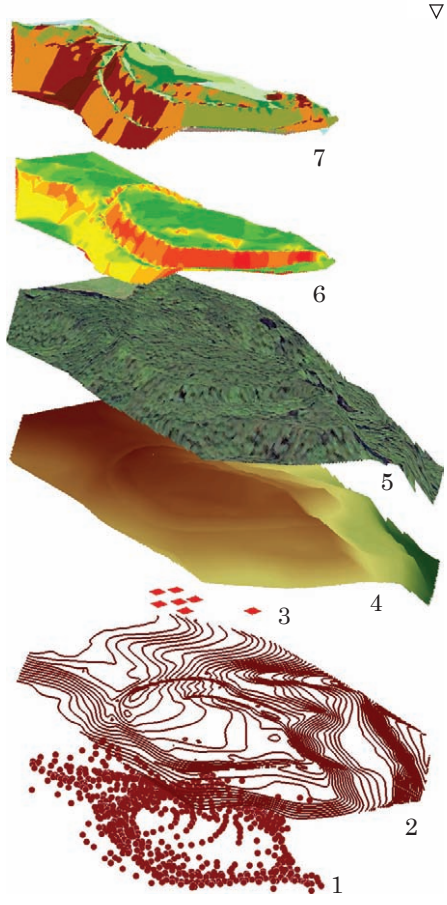

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Спеціалістами простежено, що городища, де виявлено багато знахідок і які дають найповніші відомості про господарство, побут і соціальний склад їх жителів, трапляються зрідка. На переважній більшості осередків із цінних побутових та господарських виробів знаходять лише загублені, випадково забуті та викинуті за непридатністю речі (Кучера 1975, с. 294). Не доводилось сподіватись на певні евристичні відкриття щодо матеріальної культури пам'ятки і з огляду на численні сліди на її поверхні пошуків металевих речей із застосуванням спеціального обладнання, причому, традиційними металодетекторами у цьому випадку, схоже, не обмежились. Так, поруч однієї із ям на прилеглому до городища селищі зібрано уламки кераміки давньоруського часу (Моця та ін. 2018, с. 97). Тим не менше, з метою визначення культурно-хронологічних характеристик пам'ятки у межах її укріпленого майданчика закладено 7 шурфів кожен площею 1 м^2, у яких під 40—60-сантиметровим темно-сірим гумусованим шаром простежено приблизно такої ж потужності пласт, де названий ґрунт перемішаний з жовтим материковим суглинком. У одному випадку під верхнім шаром зафіксовано темніший за кольором, теж підстелений сумішшю з материковим суглинком, ще в одному він складав всю товщу нашарувань до материка без утворення мішаного прошарку (рис. 16). З останнього шурфу походила кераміка доби Трипілля із заповнення об'єкта вказаного періоду, в інших виявлені уламки різночасової кераміки та речові знахідки (Моця та ін. 2019, с. 98).

Зібраний у наявному у шести із семи закладених шурфів шарі масовий матеріал представлений уламками гончарного посуду періоду Київської Русі, причому серед вінець кухонних горщиків не відзначено випадків профілювання, притаманного для X—XI ст., вся кераміка має аналогії серед старожитностей XII — першої половини XIII і навіть другої половини XIII ст., що з одного боку — маркує час функціонування обстеженої пам'ятки, з іншого — свідчить про продовження розвитку регіону, незважаючи на наслідки навали Батия (рис. 17). Виявлені фрагменти характеризує властиве посуду періоду Київської Русі орнаментування врізними прямими лініями, траплялись уламки вкритих ангобом вінець, на денцях простежені сліди підсипки піску, у одному випадку збереглась частина тавра. Крім кружальної давньоруської виявлено також ліпну кераміку (рис. 18), серед якої наявні і уламки, притаманні ранньозалізній добі (рис. 18: 2—4); знахідки саме вказаної хронології разом з давньоруськими названі і у паспорті пункту, про що вже йшлось у повідомленні про результати польових робіт. Попри зафіксовані на поверхні осередку виразні сліди пошуку металевих артефактів за допомогою детекторів, дещо глибше у товщі нашарувань вдалось виявити залізні черешок і

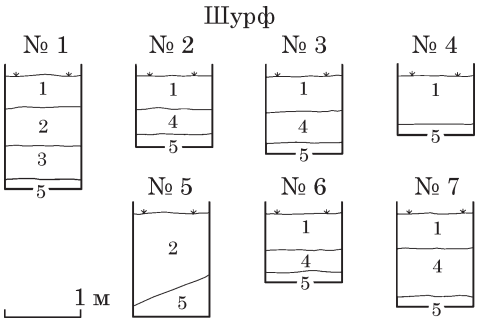

Рис. 16. Стратиграфія закладених на майданчику городища шурфів: 1 — темно-сірий гумусований шар; 2 — чорний шар; 3 — чорний шар з материковою глиною; 4 — темно-сірий шар з материковою глиною; 5 — материк

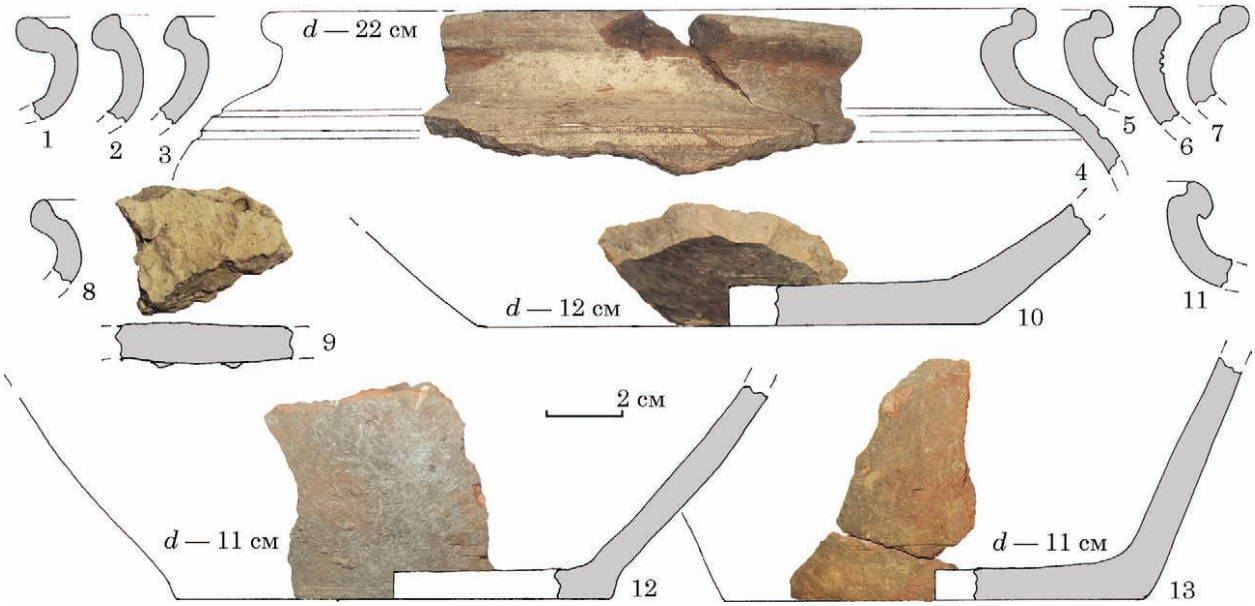

Рис. 17. Фрагменти гончарного посуду з культурного шару гребенівського городища

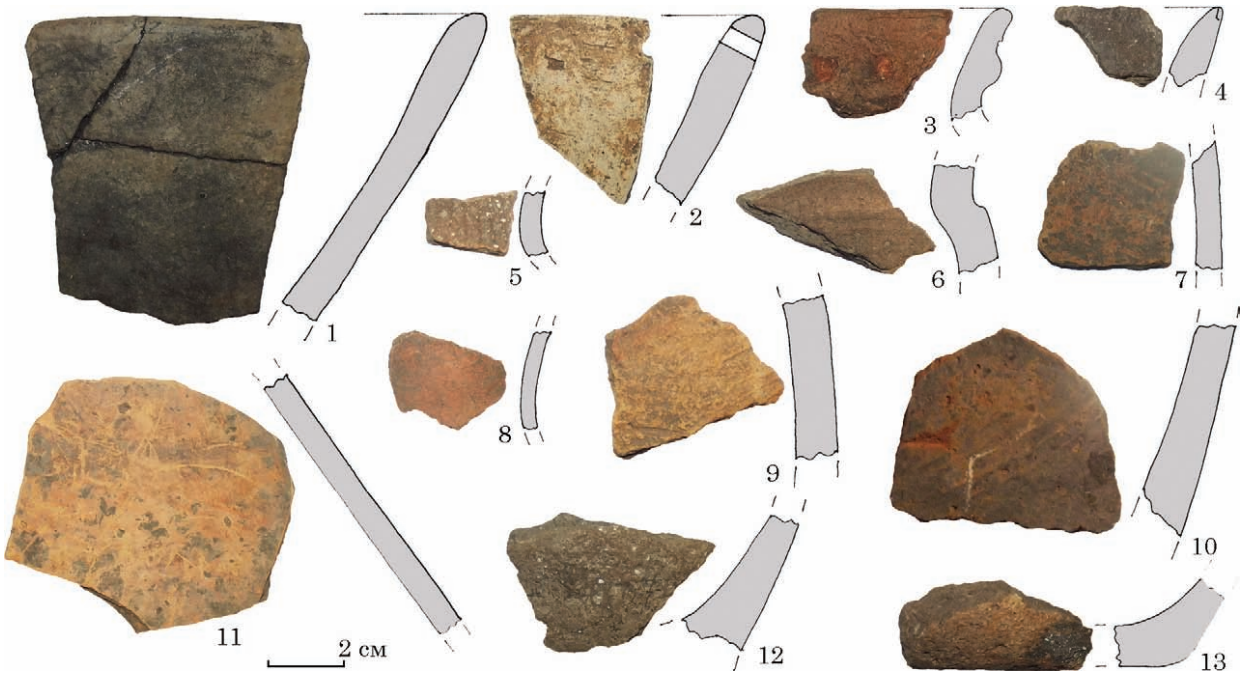

Рис. 18. Уламки ліпного посуду з нашарувань давньоруського городища в Гребенях

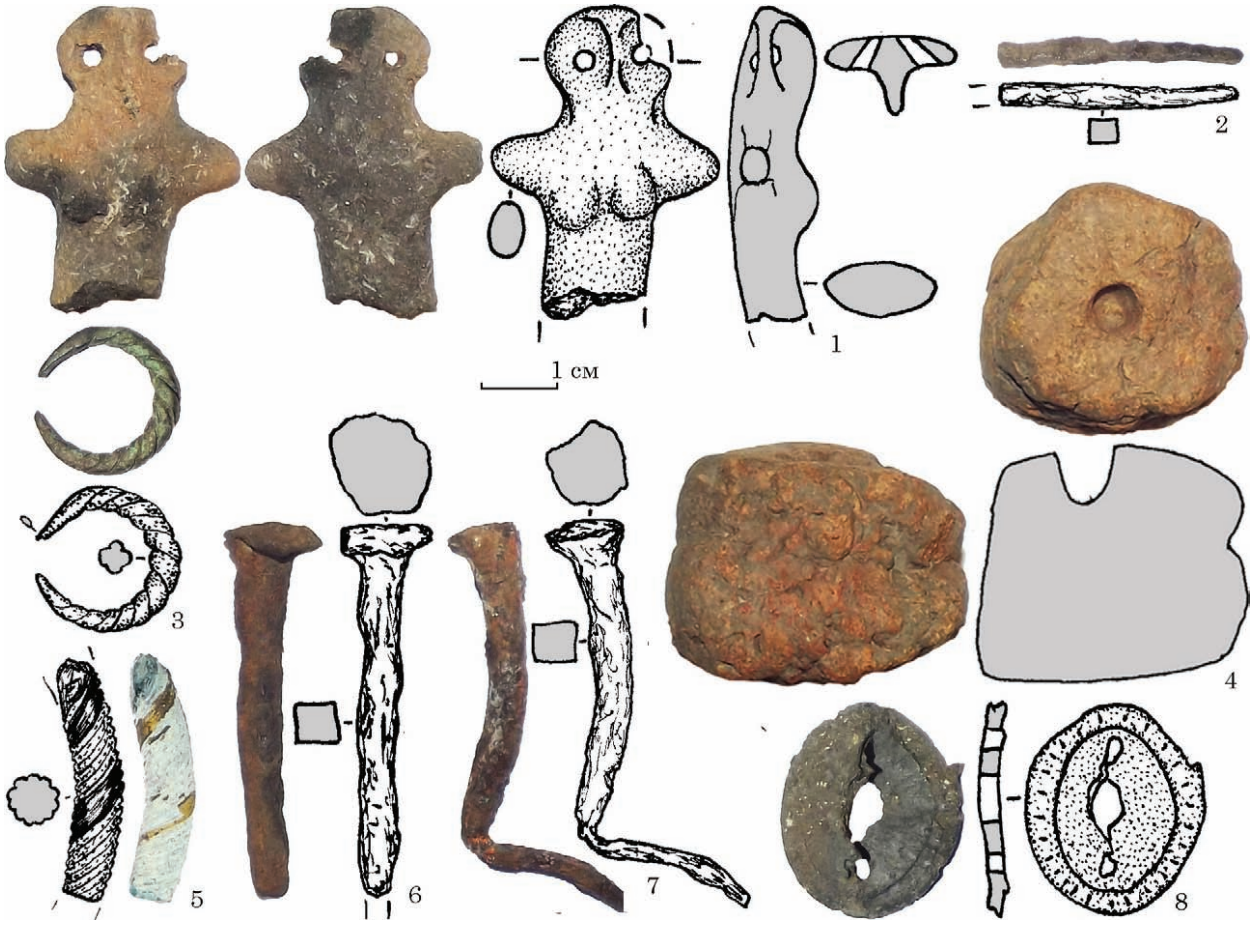

Рис. 19. Індивідуальні знахідки з території городища

цвяхи (рис. 19: 2, 6, 7), бронзову (?) псевдовиту сережку (рис. 19: 3), фрагмент перевитого жовтою ниткою блакитного скляного браслета (рис. 19: 5) давньоруської доби і оздоблений по краю насічками обгорілий плаский овальний виріб з кольорового металу з трьома отворами вздовж довгої осі (рис. 19: 8) невизначеної хронології (Моця та ін. 2019, с. 98, 99, рис. 1, 2).

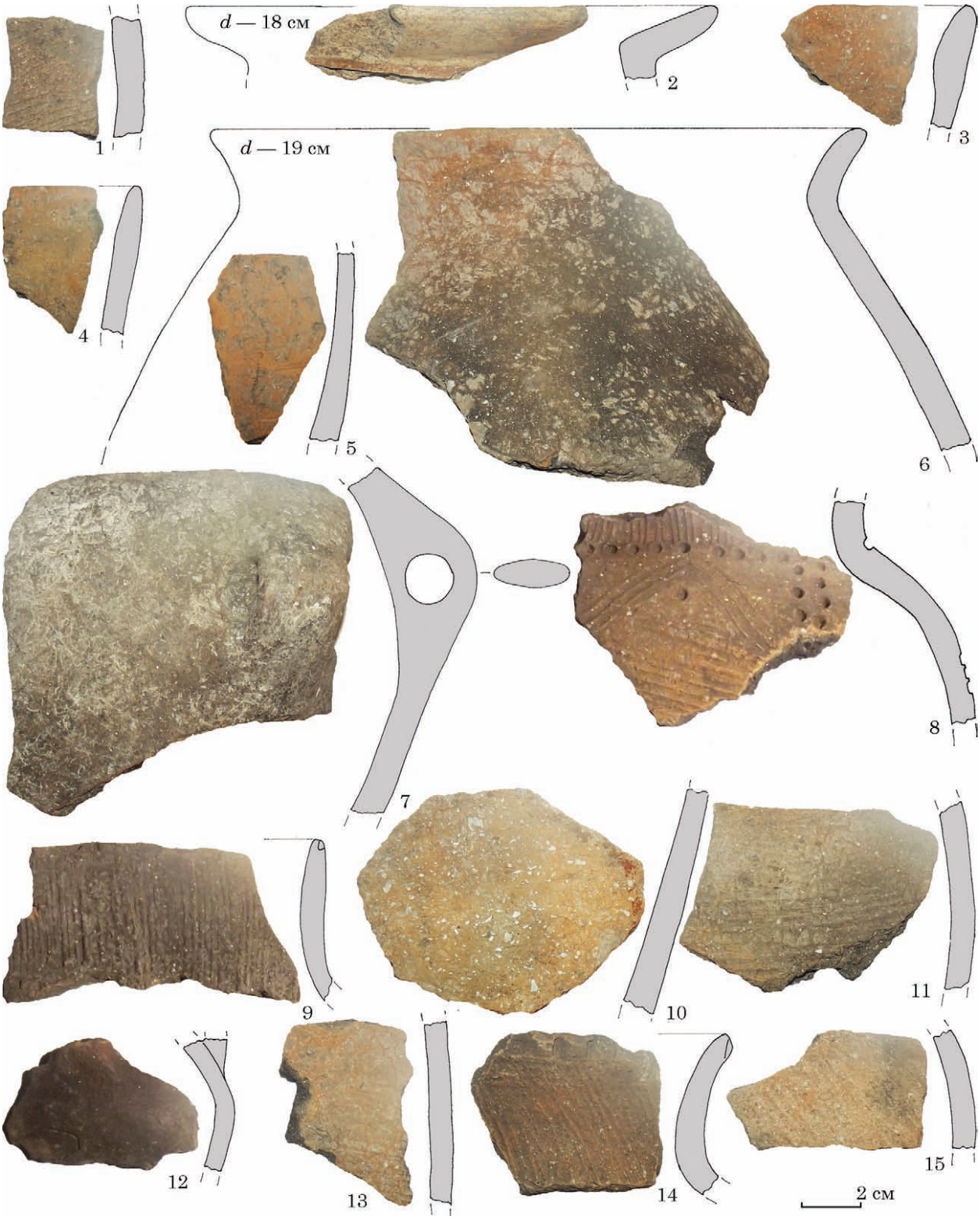

Рис. 20. Ліпна кераміка із зафіксованого у одному із шурфів об'єкта трипільської культури і напластувань над його заглибленою частиною

Також встановлено, що давньоруським нашаруванням на пункті, щонайменше — місцями, передували відкладення з матеріалами трипільської культури: зі згаданого шурфу походила верхня частину жіночої статуетки означеного періоду, якій притаманне схематичне зображення голови з двома наскрізними отворами й защипом у центрі, розставлені у боки руки і передані защипами груди (рис. 19: 1), керамічний виріб з незавершеним отвором, який, за спостереженнями Д. К. Черновола, міг бути заготовкою прясельця (рис. 19: 4) та простежено скупчення стулок Unio, шматків кривавику і зібрано уламки ліпного посуду вказаної доби (рис. 20).

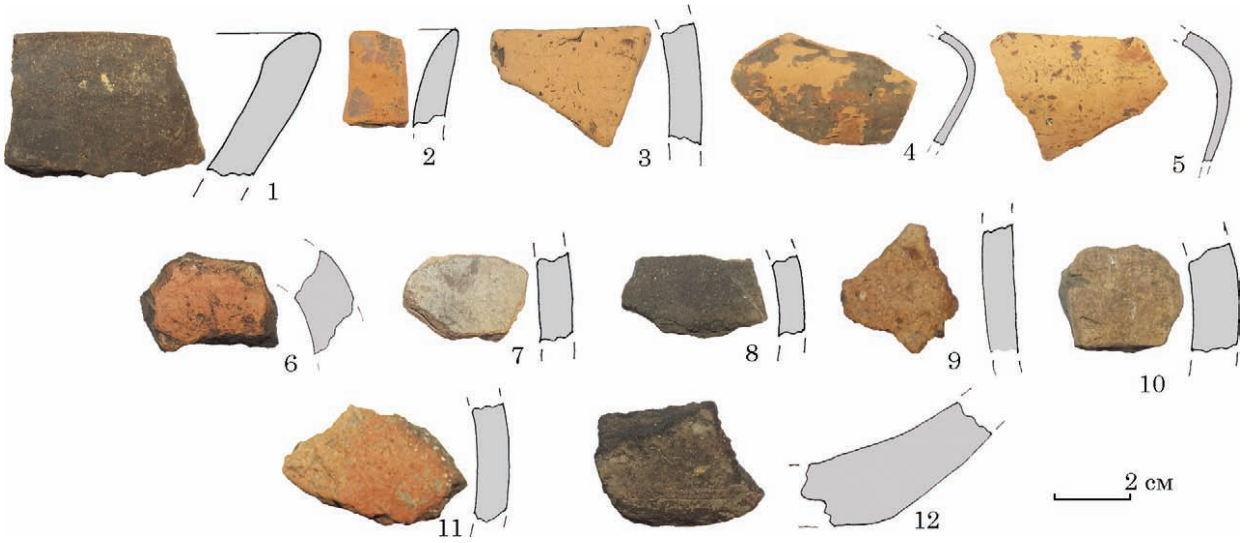

Рис. 21. Фрагменти ліпного посуду з багатошарового поселення на прилеглій до городища частині плато

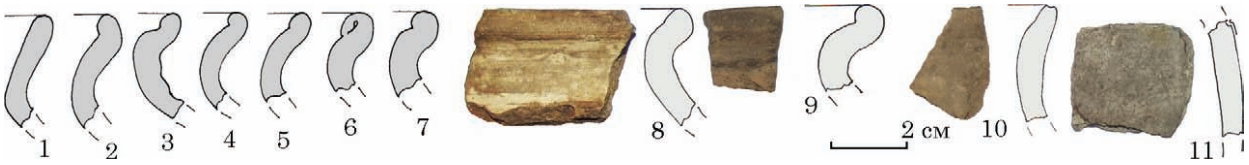

Рис. 22. Уламки кружального посуду з прилеглого до городища поселення: 1—7 — з краю плато; 8—11 — з котловини

За морфологічними ознаками керамічних виробів пам'ятка належить до пізнього етапу розвитку культури (Моця та ін. 2019, с. 99, 100).

Експедиція також обстежила і навколишню територію. На розташованому поруч поселенні, де В. О. Петрашенко та В. К. Козюба у 1993 р. на площі 100 × 50 м зібрали ліпну кераміку трипільської культури та невизначеної хронології (Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—54, рис. 13, 14), крім фрагментів посудин часів первісності (рис. 21), крем'яного знаряддя і шматків печини та уламка вінця горщика козацької доби (рис. 22: 1) зафіксовані фрагменти вінець і стінок гончарного посуду часів Київської Русі: рубежу XI—XII та XII — першої половини XIII ст.; частині виявлених уламків властиве традиційне для кружального посуду давньоруського періоду орнаментування: врізні прямі лінії та відбитки нігтів у верхній частині (рис. 22: 2—7). Виявлення на пам'ятці фрагментів кераміки доби Київської Русі свідчить про наявність ще одного культурно-хронологічного горизонту і дозволяє розглядати інфраструктуру описаного фортифікованого осередку з урахуванням означеної обставини (Моця та ін. 2019, с. 101). Показово також, що порівняно з даними попередніх розвідок відзначено більшу площу поширення знахідок: зі сходу на захід — близько 300 м, а з північного сходу на південний захід — біля 150—200 м. Зрештою, таке явище мало місце майже на всіх оглянутих експедицією пунктах (Готун та ін. 2019, с. 84—86; Моця та ін. 2019, с. 101).

Окремої уваги заслуговує розміщена між зайнятим городищем останцем і власне плато обширна котловина. М. М. Шмаглій та Є. О. Петровська в ході розвідки у 1960 р. виявили тут уламки кружальної давньоруської та ліпної, можливо — скіфської, кераміки, а М. Ю. Відейко у 1991 р. на площі біля 1 га зібрав фрагменти гончарного посуду доби Київської Русі. У результаті чергового відвідання пам'ятки у 1993 р. В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою в обривах яру відзначено наявність культурного шару з керамікою давньоруського часу, потужність якого сягала близько 1 м (Шендрик 1977, с. 63, 64; Відейко 1993, с. 19; Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—55). Як поросле лісом поселення XII—XIII ст. Янча IV площею 100 × 150 м, обстежене М. Ю. Відейком у 1991 р. пункт включено до затвердженого рішенням Київської облради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV «Переліку археологічних пам'яток культурної спадщини Київської області до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Виявлення у межах означеної локації матеріалів періоду Київської Русі вже згадане (Моця та ін. 2018, с. 97), слід також відзначити, що у результаті зачистки одного із скарбошукацьких напівшурфів у південно-східній частині котловини вдалось простежити чорний гумусований культурний шар потужністю 0,6—0,7 м, що утримував обгорілу глиняну обмазку, фрагменти кружальної кераміки давньоруського періоду й доби козацтва, а також крем'яну знахідку. Особливості моделювання верхнього краю зібраних у викиді і

виявлених при зачистці вінець горщиків засвідчують їхнє побутування у межах XII ст., у тому числі і його першої половини та другої половини XII — початку XIV ст.; частина фрагментів стінок декорована властивими для вказаного часу врізними лініями, із них одна — із бризками поливи (рис. 22: 8—11).

У ході робіт, як уже відзначено, у котловині виявлено й оглянуто залишки валу, згаданого, але детально не обстеженого В. О. Петрашенко та В. К. Козюбою з огляду на нелогічність його розміщення нижче плато з фортифікаційних міркувань. Здавалось би, описанана вказаними дослідниками геометрична форма утвореної насипом фігури дає підстави для міркувань, що, оскільки укріплення з прямими стінами властиві періоду використання вогнепальної зброї, не виключено, що у цьому випадку можна згадати про відзначений джерелами в ур. «Виноградне» редут, пов'язаний з митницею на російсько-польському кордоні XVIII ст. (Бреяк 2006 с. 64; Кагарлицький… 2016). Додатковим аргументом на користь такого припущення слугують дані В. Б. Антоновича про існування за 4 версти від Ржищева у напрямку Гребенів чотирикутного городища, розміром в окружності 181 сажень та ще одного, розміром в окружності 175 сажнів біля Ржищівського монастиря, відзначені дослідником на підставі матеріалів І. І. Фундуклея і донесення Ржищівської волості (Антонович 1895, с. 29). Відстань від описаної котловини до історичної частини Ржищева в гирлі р. Леглич становить приблизно 4 км, що загалом відповідає згаданим 4 верстам (за співвідношення 1 верста = 1,07 км), а наведені в «Обозрении» І. І. Фундуклея дані стосовно обведеного квадратним валом завдовжки і завширшки по 40 сажнів городка у Ржищеві (Фундуклей 1848, с. 36, 37) цілком співставимі зі згаданими «175 сажнями в окружності». Означене датування пункту вирішило б і проблему існування укріплень у котловині зі стратегічних міркувань, про що йшлось у В. О. Петрашенко та В. К. Козюби. Неоправданий для середньовічної доби з огляду на потенційну можливість нападу з боку плато, для нового часу, коли з глибини власної території чекати небезпеки не доводилось, об'єкт міг функціонувати для контролю над Дніпровським водним шляхом і бродом через річку. Для періоду існування в Гребенях кордону джерела згадують і державну заставу в ур. «Солом'янка», що діяла у 1684—1791 рр. (Похилевич 2005, с. 52) і теж могла залишити по собі рештки укріплень.

Обстеження дозволило встановити, що вал знаходиться приблизно посередині спуску в котловину на відстані близько 100 м від її краю у південно-східній частині, де найглибше і поступово підіймається до глибини 30—50 м у північно-східній, повторюючи природну конфігурацію схилу, а у північній частині, у місці невеликої тераси в районі входу на майданчик городища, де під кутом біля 45° наявний спуск у котловину, утворює відносно пряму лінію. Простежена ширина насипу становить близько 3—5 м, а висота — 0,3—0,5 м. Разом з тим, специфіка об'єкта та особливості його розташування засвідчують досить малу ймовірність зв'язку валу з митницею або прикордонною заставою російсько-польського рубежу, скоріше він належав до інфраструктури городища, перекриваючи зручний підхід до укріплень через прилегле заглиблення. Водночас, з огляду на незначні розміри цього насипу, такий фортифікаційний прийом варто розглядати лише зі значним ступенем гіпотетичності. Більш імовірними здаються припущення про його зведення в новітній час або зв'язок з недавньою господарською діяльністю. Відповідно, хронологія й призначення об'єкта на цьому етапі досліджень ще потребує з'ясування (Моця та ін. 2019, с. 100, 101).

У той час, як поселення трипільської культури і давньоруського часу примикає до котловини вище за течією, з боку плато джерелами відзначене прилегле до заглиблення селище зарубинецької культури, відкрите М. Ю. Відейком у 1991 р. (Петрашенко, Козюба 1999, с. 52—54, рис. 13, 14). Були б цілком логічними пошуки синхронного простеженому у котловині археологічного матеріалу і на його території, але впродовж кількох етапів робіт експедиції площа щоразу виявлялась зайнятою сільськогосподарськими культурами, тому назване обстеження теж було перенесене на майбутнє.

* * *

Огляд фахових публікацій переконливо засвідчує одностайність дослідників щодо необхідності археологічного вивчення укріплених центрів києво-руської доби, і питання не втрачає актуальності навіть за наявності значних успіхів, досягнутих у вирішенні цієї проблеми впродовж більш ніж півстолітньої історії масштабних розкопок названого типу пам'яток (Богусевич 1953, с. 96—98, 105, 106; Довженок 1961, с. 95, 104; 1975; Куза 1989, с. 11; Толочко 1990, с. 4; Кучера 1999, с. 188; Моця 2014, с. 53).

Не менш важливою, на думку спеціалістів, постає проблема студіювання специфіки саме Дніпровської оборонної лінії, як важливої ланки у складній системі фортифікацій Київської Русі. Викликана потребами боротьби з кочовиками названа ділянка оборонних рубежів на півдні Київщини виникла, як зазначено в літературі, у другій половині XI — на початку XII ст., а період найвищого піднесення життя у включених до її складу центрах, що засвідчує специфіка археологічного матеріалу, приходиться на XII—XIII ст., коли відсіч половцями стала загальнонародним, загальноруським завданням і набула наступального характеру. Відповідно, соціальна сутність більшості дніпровських городищ визначалась включенням їх до єдиної оборонної системи півдня Русі і головне завдання цих осередків полягало у несінні сторожової служби, попередженні та відбиванні нападів степовиків. Як відзнача-

лось, дніпровські фортеці виконували також і сигнальні функції. А радіальний напрямок вказаної системи відносно Половецької землі зовсім не применшував ролі цього рубежу у захисті країни, оскільки Дніпровська оборонна лінія перепинала шлях ордам половців лівобережжя, які здійснювали спустошливі вторгнення на Переяславщину та Чернігівщину і намагались проникати на правобережжя Русі (Довженок 1968, с. 40; 1975, с. 10; Толочко 1980, с. 150; Куза 1989, с. 72, 73; Моця 2000, с. 23). Суттєво й те, що осередки Дніпровської лінії не лише охороняли південно-східні підступи до Києва, а й слугували для організації зв'язку столиці з південними й південно-східними кордонами держави (Толочко 1980, с. 126). Заслуговують уваги і функції кожного пункту укріпленої лінії на водному шляху «із Грек», охорона якого складала одне із основних завдань цієї ланки оборони (Толочко 1980, с. 58, 126, 161), особливо з урахуванням висновку фахівців, що шляхи — це не лише наїжджені дороги, але й мости через річки, станції відпочинку, фортеці і міста (Толочко 2008, с. 316).

У результаті проведених робіт можна констатувати, що попри наявні нез'ясовані поки що питання щодо специфіки охарактеризованої пам'ятки, є достатньо підстав для віднесення осередку до яскравих явищ вітчизняної археології. Відповідно, думка відносно необхідності проведення подальшого вивчення пункту і організації заходів з його охорони додаткової аргументації не потребує.

ЛІТЕРАТУРА

Акты… 1853. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. V: 1633—1699. Санкт-Петербург: Э. Прац.

Акуленко, В. І., Готун, І. А., Максимов, В. В. 2007. Ходосівський археологічний комплекс: правові основи організації. *Праці центру пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК*, 12, с. 99-124.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Блажевич, Н. В. 1989. Дніпровські броди XI—XIII ст. В: *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.)*. Київ: Наукова думка, с. 21-23.

Блажевич, Н. В. 1990. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов. В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (15—18 мая 1990 г.). Тезисы докладов*. Чернигов: Десна, с. 31, 32.

Блажевич, Н. В. 2007. Колекції археологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовіччя. В: Сон, Н. О. (ред.). *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 157-224.

Богусевич, В. А. 1953. Итоги и задачи археологического изучения древнерусских городов на территории Украинской ССР. В: Ефименко, П. П. (ред.). *Доклады VI научной конференции Института археологии*. Киев: АН УССР, с. 95-107.

Бреяк, О. 2006. *По шляху із варяг у греки. Туристичний маршрут по правому берегу Дніпра*. Київ.

Відейко, М. М. 2006. Укріплення Київщини II—XIX ст. на космічних та аерофотознімках. Перспективи досліджень. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження*. Київ: Академперіодика, с. 157-163.

Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ.

Відейко, М. Ю. 1993. Розвідки Кагарлицької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 19.

Відейко, М. Ю. 2006. Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях. В: Блажевич, Н. В., Михайлова, Н. Р. (ред.). *Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки*. II: Матеріали і дослідження. Київ, с. 28-38.

Готун, І. А. 2004. Охоронювана археологічна територія як осередок науки та просвітництва (на прикладі проекту «Ходосівський археологічний комплекс»). В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст*. Київ: Корвін-пресс, с. 13-22.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2006. Перспективи розвитку Ходосівського археологічного комплексу. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження*. Київ: Академперіодика, с. 63-72.

Готун, І. А., Казимір, О. М. 2010. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання. *Археологія і давня історія України*, 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 100-108.

Готун, І. А. 2011. З історії вивчення Ходосівського археологічного комплексу. *Наукові записки НаУКМА*, 114: Теорія та історія культури, с. 46-54.

Готун, І. А. 2017. Старожитності Ходосівки та її околиць у працях археологів першої половини XX ст. *Археологія і давня історія України*, 1 (22): Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 309-321.

Готун, І., Петраускас, А., Казимір, О., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Сухонос, А., Гунь, М. 2019. Шляхами Вікентія Хвойки. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 84-86.

Готун, І. 2020. Роботи в Гребенях на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 68, 69.

Гребени… 2016. *Кагарлык — информационно-деловой портал* (online). Режим доступу: http://kagarlyk.com.ua/rayon/grebeni.html (Дата звернення 20 жовтня 2016).

Григор'єва, Т. Ф., Лавриненко, І. С. 2011. *В роки великих випробувань. Людські та матеріальні втрати с. Стайки в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)*. Київ.

Грушевський, М. С. 1992. *Історія України-Руси*. II: XI—XIII вік. Київ: Наукова думка.

Довженок, В. Й. 1961. Давньоруські городища-замки. *Археологія*, XIII, с. 95-104.

Довженок, В. И. 1968. Сторожевые города на юге Киевской Руси. В: Крупнов, Е. И. (ред.). *Славяне и Русь. К шестидесятилетию академика Бориса Александровича Рыбакова*. Москва: Наука, с. 37-45.

Довженок, В. Й. 1975. Про типи городищ Київської Русі. *Археологія*, 16, с. 3-14.

Дорофеев, В. Н., Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 2002. Научная концепция природно-археологического музея-заповедника «Карта-

мыш». В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований).* Алчевск: ДГМИ, с. 53-64.

Жам, О. 2020. Терехтемирівська поромна переправа в просторі та часі. В: Вовкодав, С. М. (ред.). *Простір в історичних дослідженнях*. 1. Переяслав; Кам'янець-Подільський: Рута, с. 74-85.

Заключение. 2002. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Украинско-российская экспедиция по изучению древних памятников горного дела Донбасса (итоги полевого сезона 2001 года и перспективы исследований).* Алчевск: ДГМИ, с. 66-68.

Івакін, В., Готун, І., Сухонос, А., Казимір, О., Гунь, М., Лозниця, Т. 2022. Ходосівка-Шапарня — нове давньоруське селище. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 92-94.

Кагарлицький… 2016. Кагарлицький район. *Цікаві місця України: у поміч мандрівнику* (online). Режим доступу: http://ua.interestingukraine.kiev.ua/kyjivska-oblast/kaharlytskyj-rajon/ (Дата звернення 20 жовтня 2016).

Каргер, М. К. 1950. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб. *Советская археология*, XIII, с. 33-62.

Карта… 1989. *Карта топографическая 1 : 10000.* 1979—1990. Москва: Главное управление геодезии и картографии. Лист М-36-63-В-в-3.

Колеснікова, В. А. 2008. *Сторінки життя Вікентія Хвойки*. Київ.

Куза, А. В. 1985. Укреплённые поселения. В: Колчин, Б. А. (ред.). *Древняя Русь. Город, замок, село.* Археология СССР. Москва: Наука, с. 39-51.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси.* Москва: Наука.

Кучера, М. П. 1975. Загальна характеристика городищ. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР.* 3: Довженок, В. Й. (ред.). Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ: Наукова думка, с. 289-295.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем.* Київ: ІА НАН України.

Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В., Зеленецкая, И. Б. 1978. *Отчёт о работах Среднеднепровской раннеславянской экспедиции ИА АН УССР в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/26.

Максимов, Е. В., Зеленецкая, И. Б. 1979. *Отчёт о работе Монастырекского отряда Среднеднепровской славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1979/26а.

Максимов, Є. В., Максимов, С. Є. 1989. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики. *Археологія*, 1, с. 114-119.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1980a. Раскопки памятников I тыс. н. э. в Среднем Поднепровье. *Археологические открытия 1979 г.*, с. 299, 300.

Максимов, Є. В., Петрашенко, В. О. 1980b. Городище Монастирок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. *Археологія*, 33, с. 3-20.

Моця, О. 2000. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень. В: Смолій, В. А. (ред.). *Україна в Центрально-Східній Європі: студії з історії XI—XVIII століть.* 1. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 22-37.

Моця, О. П. 2014. Міста Південної Русі: деякі теоретичні проблеми досліджень. *Археологія*, 3, с. 53-57.

Моця, О. П., Готун, І. А., Петраускас, А. В., Шахрай, Д. О. 2018. Маловідоме давньоруське городище на Середньому Дніпрі. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 97.

Моця, О., Готун, І., Петраускас, А., Шахрай, Д., Бабенко, Р., Черновол, Д. 2019. Давньоруське городище в Гребенях за результатами нових робіт. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 98-101.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Шахрай, Д. О., Казимір, О. М., Гунь, М. О. 2018. Про роботи в Гребенях на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 99-101.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток).* Київ.

Похилевич, Л. И. 1887. *Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населённых местностях в этих уездах и с подробными картами их.* Киев: А. Давиденко.

Похилевич, Л. И. 2005. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, сёлах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Пряхин, А. Д. 1995. *Археология и археологическое наследие*. Воронеж: Квадрат.

Рыбаков, Б. А. 1965. Любеч и Витичев — ворота «внутренней Руси». В: *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве (сентябрь 1965 г.).* Москва: Наука, с. 33-38.

Село… 2022. Село Гребені. *Замки України. Археологія та стародавня історія Кагарлицького району* (online). Режим доступу: https://www.zamky.com.ua/kyyivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-kagarlytskogo-rajonu/#i-8 (Дата звернення 23 червня 2022).

Солтис, О. Б. 2006. Десять років Київському обласному центру. В: Моргун, Т. М. (ред.). *Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження*. Київ: Академперіодика, с. 7, 8.

Сохань, П. (ред.). 2004. *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687).* Київ; Львів: НТШ у Львові.

Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков*. Киев: Наукова думка.

Толочко, П. П. 1990. Задачи историко-археологического изучения Южной Руси. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.». Чернигов, 26—28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 3-6.

Толочко, П. П. 2008. Пути-дороги Киевской Руси. В: Толочко, П. П. *Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр.* Київ: Академперіодика, с. 316-330.

Фундуклей, И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Феофил Гликсберг.

Шендрик, Н. І. 1977. *Довідник з археології України. Київська область.* Київ: Наукова думка.

Bing… 2019. *Web Mapping Service Microsoft Bing* (online). Режим доступу: https://www.bing.com/maps/aerial (Дата звернення: 20 квітня 2019).

REFERENCES

Akty… 1853. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei.* In: 1633—1699. Sankt-Peterburg: E. Prats.

Akulenko, V. I., Hotun, I. A., Maksymov, V. V. 2007. Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks: pravovi osnovy orhani-

zatsii. *Pratsi tsentru pam'iatkoznavstva NANU i UTOPIK*, 12, s. 99-124.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

Blazhevych, N. V. 1989. Dniprovski brody XI—XIII st. In: *Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naselennia Ukrainskoi RSR. Tezy dopovidei XX Respublikanskoi konferentsii (Odesa, zhovten 1989 r.)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 21-23.

Blazhevich, N. V. 1990. Sviatopolch, Khodorov, Ivan: sravnitelnyi analiz evoliutsii rannesrednevekovykh gorodov. In: *Istoriko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.» (15—18 maia 1990 g.). Tezisy dokladov*. Chernigov: Desna, s. 31, 32.

Blazhevych, N. V. 2007. Kolektsii arkheolohichnykh pam'iatok slov'iano-ruskoi doby ta serednovichchia. In: Son, N. O. (ed.). *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy: Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-224.

Bogusevich, V. A. 1953. Itogi i zadachi arkheologicheskogo izucheniia drevnerusskikh gorodov na territorii Ukrainskoi SSR. In: Efimenko, P. P. (ed.). *Doklady VI nauchnoi konferentsii Instituta arkheologii*. Kiev: AN USSR, s. 95-107.

Breiak, O. 2006. *Po shliakhu iz variah u hreky. Turystychnyi marshrut po pravomu berehu Dnipra*. Kyiv.

Videiko, M. M. 2006. Ukriplennia Kyivshchyny II—XIX st. na kosmichnykh ta aerofotoznimkakh. Perspektyvy doslidzhen. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 157-163.

Videiko, M. Yu., Terpylovskyi, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv.

Videiko, M. Yu. 1993. Rozvidky Kaharlytskoi ekspedytsii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r*., s. 19.

Videiko, M. Yu. 2006. Mistsia arkheolohichnykh rozkopok V. V. Khvoiky na trypilskykh poselenniakh. In: Blazhevych, N. V., Mykhailova, N. R. (ed.). *Doslidzhennia trypilskoi tsyvilizatsii u naukovii spadshchyni arkheoloha Vikentiia Khvoiky*. II: Materialy i doslidzhennia. Kyiv, s. 28-38.

Hotun, I. A. 2004. Okhoroniuvana arkheolohichna terytoriia yak oseredok nauky ta prosvitnytstva (na prykladi proektu «Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks»). In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-press, s. 13-22.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2006. Perspektyvy rozvytku Khodosivskoho arkheolohichnoho kompleksu. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 63-72.

Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2010. Khodosivskyi arkheolohichnyi kompleks: vyvchennia, okhorona, eksperymentalne modeliuvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1: Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 100-108.

Hotun, I. A. 2011. Z istorii vyvchennia Khodosivskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 114: Teoriia ta istoriia kultury, s. 46-54.

Hotun, I. A. 2017. Starozhytnosti Khodosivky ta yii okolyts u pratsiakh arkheolohiv pershoi polovyny XX st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (22): Arkheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii, s. 309-321.

Hotun, I., Petrauskas, A., Kazymir, O., Shakhrai, D., Babenko, R., Sukhonos, A., Hun, M. 2019. Shliakhamy Vikentiia Khvoiky. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 84-86.

Hotun, I. 2020. Roboty v Hrebeniakh na Kyivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 68, 69.

Grebeni… 2016. *Kagarlyk — informatsionno-delovoi portal* (online). Rezhym dostupu: http://kagarlyk.com.ua/rayon/grebeni.html (Data zvernennia 20 zhovtnia 2016).

Hryhor'ieva, T. F., Lavrynenko, I. S. 2011. *V roky velykykh vyprobuvan. Liudski ta materialni vtraty s. Staiky v roky Velykoi Vitchyznianoi viiny (1941—1945 rr.)*. Kyiv.

Hrushevskyi, M. S. 1992. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. II: XI—XIII vik. Kyiv: Naukova dumka.

Dovzhenok, V. Y. 1961. Davnoruski horodyshcha-zamky. *Arkheolohiia*, XIII, s. 95-104.

Dovzhenok, V. I. 1968. Storozhevye goroda na iuge Kievskoi Rusi. In: Krupnov, E. I. (ed.). *Slaviane i Rus. K shestidesiatiletiiu akademika Borisa Aleksandrovicha Rybakova*. Moskva: Nauka, s. 37-45.

Dovzhenok, V. Y. 1975. Pro typy horodyshch Kyivskoi Rusi. *Arkheolohiia*, 16, s. 3-14.

Dorofeev, V. N., Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Brovender, Iu. M. 2002. Nauchnaia kontseptsiia prirodno-arkheologicheskogo muzeia-zapovednika «Kartamysh». In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu drevnikh pamiatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanii)*. Alchevsk: DGMI, s. 53-64.

Zham, O. 2020. Terekhtemyrivska poromna pereprava v prostori ta chasi. In: Vovkodav, S. M. (ed.). *Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh*. 1. Pereiaslav; Kamianets-Podilskyi: Ruta, s. 74-85.

Zakliuchenie. 2002. In: Brovender, Iu. M. (ed.). *Ukrainsko-rossiiskaia ekspeditsiia po izucheniiu drevnikh pamiatnikov gornogo dela Donbassa (itogi polevogo sezona 2001 goda i perspektivy issledovanii)*. Alchevsk: DGMI, s. 66-68.

Ivakin, V., Hotun, I., Sukhonos, A., Kazymir, O., Hun, M., Loznytsia, T. 2022. Khodosivka-Shaparnia — nove davnoruske selyshche. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r*, s. 92-94.

Kaharlytskyi… 2016. *Kaharlytskyi raion. Tsikavi mistsia Ukrainy: u pomich mandrivnyku* (online). Rezhym dostupu: http://ua.interestingukraine.kiev.ua/kyjivska-oblast/kaharlytskyj-rajon/ (Data zvernennia 20 zhovtnia 2016).

Karger, M. K. 1950. Razvaliny Zarubskogo monastyria i letopisnyi gorod Zarub. *Sovetskaia arkheologiia*, XIII, s. 33-62.

Karta… 1989. *Karta topograficheskaia 1 : 10000*. 1979—1990. Moskva: Glavnoe upravlenie geodezii i kartografii. List M-36-63-V-v-3.

Kolesnikova, V. A. 2008. *Storinky zhyttia Vikentiia Khvoiky*. Kyiv.

Kuza, A. V. 1985. Ukreplennye poseleniia. In: Kolchin, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod, zamok, selo*. Arkheologiia SSSR. Moskva: Nauka, s. 39-51.

Kuza, A. V. 1989. *Malye goroda Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.

Kuchera, M. P. 1975. Zahalna kharakterystyka horodyshch. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. 3: Dovzhenok, V. Y. (ed.). Rannoslov'ianskyi ta davnoruskyi periody. Kyiv: Naukova dumka, s. 289-295.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Maksimov, E. V., Terpilovskii, R. V., Zelenetskaia, I. B. 1978. *Otchet o rabotakh Srednedneprovskoi ranneslavianskoi ekspeditsii IA AN USSR v 1978 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/26.

Maksimov, E. V., Zelenetskaia, I. B. 1979. *Otchet o rabote Monastyrekskogo otriada Srednedneprovskoi slaviano-russkoi ekspeditsii IA AN USSR v 1979 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1979/26a.

Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. 1989. Litopysne misto Zarub za danymy arkheolohii, istorii ta linhvistyky. *Arkheolohiia*, 1, s. 114-119.

Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1980a. Raskopki pamiatnikov I tys. n. e. v Srednem Podneprove. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 g*., s. 299, 300.

Maksymov, Ye. V., Petrashenko, V. O. 1980b. Horodyshche Monastyrok VIII—XIII st. na Serednomu Dnipri. *Arkheolohiia*, 33, s. 3-20.

Motsia, O. 2000. Zamky Kyivskoi Rusi yak sotsialnyi typ poselen. In: Smolii, V. A. (ed.). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: studii z istorii XI—XVIII stolit*. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 22-37.

Motsia, O. P. 2014. Mista Pivdennoi Rusi: deiaki teoretychni problemy doslidzhen. *Arkheolohiia*, 3, s. 53-57.

Motsia, O. P., Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Shakhrai, D. O. 2018. Malovidome davnoruske horodyshche na Serednomu Dnipri. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r*., s. 97.

Motsia, O., Hotun, I., Petrauskas, A., Shakhrai, D., Babenko, R., Chernovol, D. 2019. Davnoruske horodyshche v Hrebeniakh za rezultatamy novykh robit. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 98-101.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Shakhrai, D. O., Kazymir, O. M., Hun, M. O. 2018. Pro roboty v Hrebeniakh na Kyivsh-

chyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016 r*., s. 99-101.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoskhovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.

Pokhilevich, L. I. 1887. *Uezdy Kievskii i Radomyslskii. Statisticheskie i istoricheskie zametki o vsekh naselennykh mestnostiakh v etikh uezdakh i s podrobnymi kartami ikh*. Kiev: A. Davidenko.

Pokhilevich, L. I. 2005. *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii ili statisticheskie, istoricheskie i tserkovnye zametki o vsekh derevniakh, selakh, mestechkakh i gorodakh, v predelakh gubernii nakhodiashchikhsia*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Priakhin, A. D. 1995. *Arkheologiia i arkheologicheskoe nasledie*. Voronezh: Kvadrat.

Rybakov, B. A. 1965. Liubech i Vitichev — vorota «vnutrennei Rusi». In: *Tezisy dokladov sovetskoi delegatsii na I Mezhdunarodnom kongresse slavianskoi arkheologii v Varshave (sentiabr 1965 g.)*. Moskva: Nauka, s. 33-38.

Selo… 2022. Selo Hrebeni. *Zamky Ukrainy. Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Kaharlytskoho raionu* (online). Rezhym dostupu: https://www.zamky.com.ua/kyyivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-kagarlytskogo-rajonu/#i-8 (Data zvernennia 23 chervnia 2022).

Soltys, O. B. 2006. Desiat rokiv Kyivskomu oblasnomu tsentru. In: Morhun, T. M. (ed.). *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti. Problemy, materialy, doslidzhennia*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 7, 8.

Sokhan, P. (ed.). 2004. *Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687)*. Kyiv; Lviv: NTSh u Lvovi.

Tolochko, P. P. 1980. *Kiev i Kievskaia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII—XIII vekov*. Kiev: Naukova dumka.

Tolochko, P. P. 1990. Zadachi istoriko-arkheologicheskogo izucheniia Iuzhnoi Rusi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Iuzhnoi Rusi: Materialy istoriko-arkheologicheskogo seminara «Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.». Chernigov, 26—28 sentiabria 1988 g*. Kiev: Naukova dumka, s. 3-6.

Tolochko, P. P. 2008. Puti-dorogi Kievskoi Rusi. In: Tolochko, P. P. *Kyiv i Rus. Vybrani tvory 1998—2008 rr*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 316-330.

Funduklei, I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kiev: Feofil Gliksberg.

Shendryk, N. I. 1977. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Kyivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

Bing… 2019. *Web Mapping Service Microsoft Bing* (online). Rezhym dostupu: https://www.bing.com/maps/aerial (Data zvernennia: 20 kvitnia 2019).

I. A. Hotun, A. M. Kazymir,
O. V. Manigda, A. V. Borysov

THE FORGOTTEN CELL OF THE DNIPRO LINE OF FORTIFICATIONS

Within the village of Hrebeni on the middle Dnieper and in the surrounding area, a significant amount is known number of extraordinary archaeological sites, so it is not surprising that the study antiquities of the microregion were started by V. V. Khvoyka. Study of the region dates back to the second half of the last century, when in the field of view scientists got the sights from the time of primitiveness to the Middle Ages. One of it were mentioned only in passing and did not figure in the consideration of the settlement system on this one territory, even when analyzing the Dnipro fortified line, the system of which it was part of.

We are talking about the 12th century hillfort till the first half of the 13th century in the tract «Gorodishche» some along the Dnieper river, both from the settlement itself and from the fortified cell include Zarubintsi culture. The monument occupies what remains of the original right bank Dnieper and controls the old crossing of the river and settlement in the period of Kyivan Rus a hollow on the edge of the shore. The point is characterized by a well-thought-out system of fortifications, some of them was damaged by field fortifications during the Second World War and has been satisfactorily preserved to this day.

As a result of the work carried by the Northern Expedition of the Institute of Archeology on the monument contains materials of both named chronology and the age of primitiveness: the center of time Kyivan Rus' was preceded by the settlement of Trypillya culture. Collection gives an idea about some features of the life and population of the point, but to find out the construction of defensive ones buildings, the specifics of economic activity and household culture of residents are needed to continue research.

The first step was the creation using special Garmin Dakota 20 GPS navigator and Nikon NPL-332 laser also following by processing the received data using the ArcGIS 10.1 base software geoinformation system «Old Rus settlement Hrebeni», which will accumulate all cartographic, schematic, analytical and other necessary information about area. A number of plans, relief models, analytical terrain surfaces were produced, planar measurements of the item were carried out. This will contribute not only to the implementation of further fieldwork research with digital reference to the terrain, but also will simplify the development of the protected zone landmarks with the rendering of its boundaries in nature with the designation of reference mark.

Keywords: medieval period, hillfort, Kyivan Rus, Dnipro river line of fortifications, Hrebeni

Одержано 31.08.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem, Ph. D. of History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HOTUN Ihor, Ph. D. of History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail: ihor_hotun@iananu.org.ua.

КАЗИМІР Олександр Миколайович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KAZYMIR Oleksandr, Junior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8671-7077, e-mail: oleksandr_kazymir@iananu.org.ua.

МАНІГДА Ольга Володимирівна, кандидат історичних наук, учений секретар, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MANIHDA Olha, Ph. D. of History, Academic secretary, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9819-8059, e-mail: manigda_olga@iananu.org.ua.

УДК 904.4(477.46)”653”

DOI: 10.37445/adiu.2022.03.11

О. О. Прядко

КАЛЕНИКІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В НИЖНІЙ ТЕЧІЇ р. СУПІЙ

Стаття присвячена результатам пошукових археологічних досліджень 2015—2020 рр. поблизу с. Каленики Золотоніського району Черкаської області. Розглянуто історію досліджень та охарактеризовано археологічні знахідки з пам’ятки. Отримані матеріали та дані свідчать про існування значного центру в Супійському мікрорегіоні міського типу, який відрізняється від подібних пам’яток великою площею (23,1 га), та відповідними знахідками. За допомогою дешифровки космознімків вдалося виявити та локалізувати на місцевості дві лінії укріплень посаду.

Ключові слова: *Каленики, Супійські городища, дитинець, посад, давньоруський час, р. Супій.*

Вивчення та дослідження давньоруських городищ, поселень та могильників має важливе значення для формування бази даних археологічних пам’яток не лише Переяславської землі, а й України загалом. Детальне картографування всіх пам’яток цього часу дозволить реконструювати систему заселення мікрорегіонів. Одним із значних і маловивчених укріплених Супійських центрів є Калениківське городище. Розташоване воно за 870 м на північ від с. Каленики Золотоніського р-ну, Черкаської обл. на краю тераси правого високого берега р. Супій, лівобічної притоки Дніпра і складається з дитинця та укріпленого подвійного посаду (XI — перша половина XIII ст.).

У природно-географічному положенні місце знаходження археологічного комплексу тісно пов’язане з Калениківсько-Ташанським плато. Цей геологічний об’єкт сформований льодовиком під час останнього зледеніння. Він з північного та південного сходу обмежений широкою заплавою р. Супій, з півдня та заходу рр. Броваркою та Булатицею. І лише з півночі з’єднується з лесовою терасою. Вказана топографічна ситуація дає нам відповідь і розуміння будівництва Перехресного (або Ташанського) валу, рів якого обернутий на північ. В межах цього плато обмеженого валом знаходяться дві потужні давньоруські агломерації: Ташанська та Калениківська, до округи яких входять також багаточисельні відкриті поселення. Якщо населення Ташанської фортеці контролювало брід через р. Супій при важливому суходільному шляху Переяслав—Пирятин—Лубни, то представники Калениківської, окрім Супійських Безпальчо-Плешканівських бродів, охороняли і в’їзд з півдня на це лесове плато.

Історія досліджень пам’ятки. На початку XX ст. місцевий краєзнавець К. Ф. Кушнір-Марченко здійснив невелику археологічну розвідку в межах нижньої течії р. Супій. Обстежив ряд археологічних пам’яток, в тому числі й поблизу с. Каленики. Зафіксував інформацію про знахідку залізної кольчуги поблизу городища, яку в подальшому передали місцеві жителі до Київського музею (1948, арк. 22). У 1917 р. М. О. Макаренко опублікував зібрані анкетні дані про наявні земляні укріплення на території Полтавської губернії, в тому числі і городища поблизу с. Каленики: «*Городок в 1 1/2 верстах від с. Каленики, по напрямку до с. Богдани, в довжину і ширину по 32 сажні; в окружності — 65 сажень; форма круглоподібна; поверхність заглиблена, розорюється; на високому місці, на березі р. Супій; два рови і вал, шириною від 2-х до 4-х сажень, вхід є з усіх сторін; городище трішки знищено, частково розорюється; при розорюванні трапляється природній камінь, людські кістки, різні металеві фрагменти*» [1] (Макаренко 1917, с. 6). На території Гельмязівсь-

© О. О. ПРЯДКО, 2022

1. Тут і далі, переклад наш — *авт.*

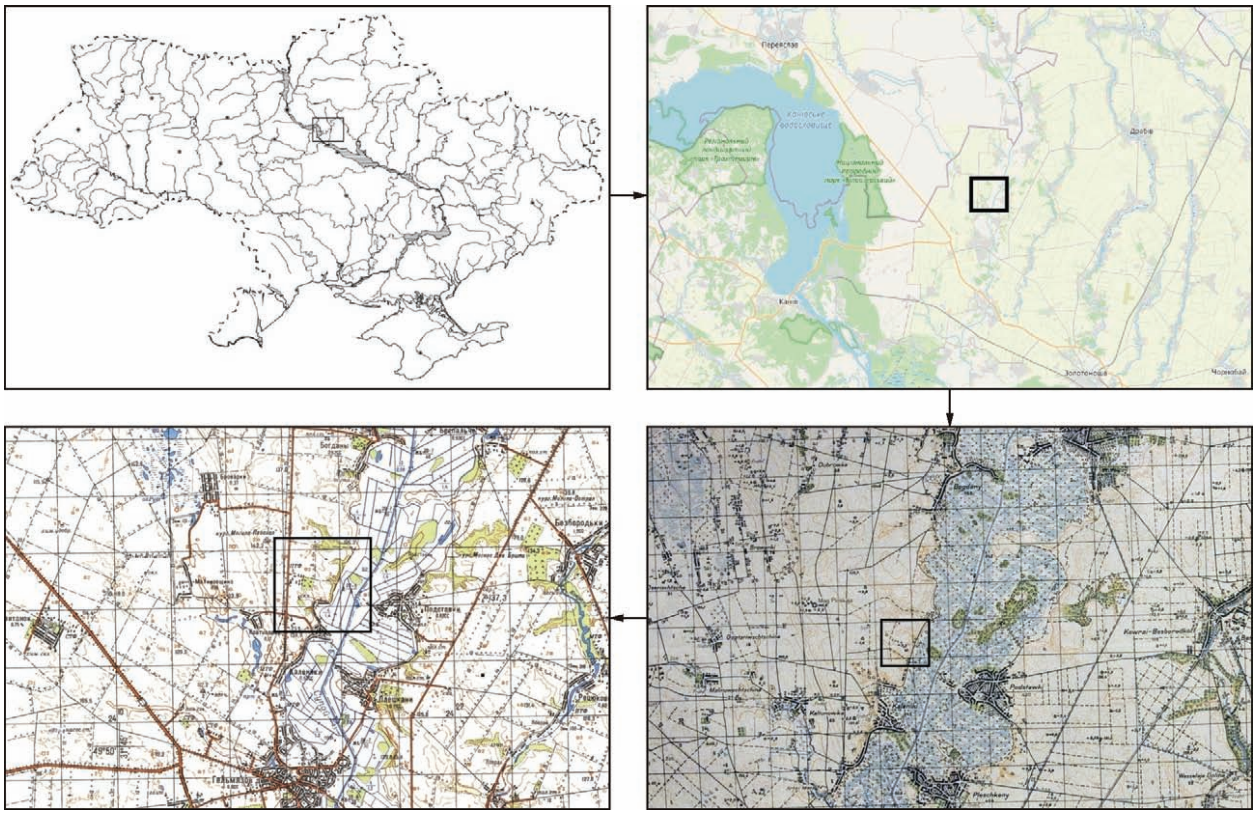

Рис. 1. Карта місця розташування Калениківського городища (основи: http//bestmaps.org, M-36-63-B)

кого району у 1929 р. археологічні розвідки проводив К. Коршак. Дослідник обстежив городище та зафіксував його метричні дані: «*В околицях цього села на березі р. Супій є кругле городище, а на північ від нього помітно сліди слов'янського селища. Тут під час оранки трапляються фрагменти скляних обручок, уламки й цілі екземпляри шиферних та глиняних пряслиць, а також бронзові та залізні речі*» (Коршак 1930, с. 66). В 1950-х рр. обстеження та збори підйомного матеріалу поблизу городища здійснювали учні-гуртківці під керівництвом вчителя та директора Гельмязівського краєзнавчого музею П. Т. Германа. Зібрані матеріали експонуються в музеї с. Гельмязів (Прядко 2018). Городище неодноразово обстежував у 1960-х рр. директор Золотоніського краєзнавчого музею М. Ф. Пономаренко (Пономаренко, 1991, с. 13—17). Для архіву музею м. Золотоноша виготовив паспорт на пам'ятку, де зазначив основні розміри та датування (Чайка 2011, с. 94). Археологічні дослідження Лівобережної Київщини у 1971 р. проводив розвідзагін Інституту археології АН УРСР по обстеженню городищ під керівництвом М. П. Кучери. Ним складено детальний крокомірний план городища, який за точністю і деталізацією і до цього часу не втратив своєї актуальності (рис. 2: 2). За зібраним підйомним матеріалом пам'ятку датував XI—XIII ст. (Кучера 1971, с. 13—15). Зазначимо, що дані наведені М. П. Кучерою, найбільш повні та інформативні, оскільки базуються на результатах особистого детального обстеження пам'ятки. Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав» під керівництвом М. В. Роздобудька в 2002 р. провела розвідки в районі сс. Богдани і Каленики на правому березі р. Супій. Було обстежено давньоруське селище та городище, останнє з яких визначено, помилково, як залишки «майдану» (Роздобудько 2015, с. 101). Упродовж 2015—2020 рр. археологічні дослідження в нижній течії р. Супій проводив автор (Прядко 2015, с. 7—9, 63—65; 2017, с. 26—27). Поруч з пам'яткою зібрано підйомний матеріал, уточнено межі посаду, обстежено дитинець, складено його схематичний план. У 2020 р. візуальним обстеженням підтверджено наявність розорених ровів подвійного укріпленого посаду, які були виявлені за допомогою космознімків (рис. 3: 1—3).

Дитинець. Розташований на краю четвертої надзаплавної тераси р. Супій (рис. 2, 3). Складається з подвійних валів та ровів. За уточненими даними внутрішній вал діаметром — 45 м. Рівень площадки не вивищується над місцевістю посаду, а знаходиться на одній площі. Площа основного першого кільця — 0,2 га. В південній частині площадки знаходиться лійкоподібна яма від колодязя діаметром 20 м. Північно східна ділянка валу внутрішньої частини кільцевого валу доповнена курганоподібним підвищенням, розмірами 17 × 16 м. Поверхня пошкоджена ямами різної глибини та діаметру від перекопів (зафіксовано три грабіжницькі ями різної глибини та діаметру). Визначення походження та функціонування цього об'єкту неможливо без археологічних досліджень. Гіпотетично його ви-

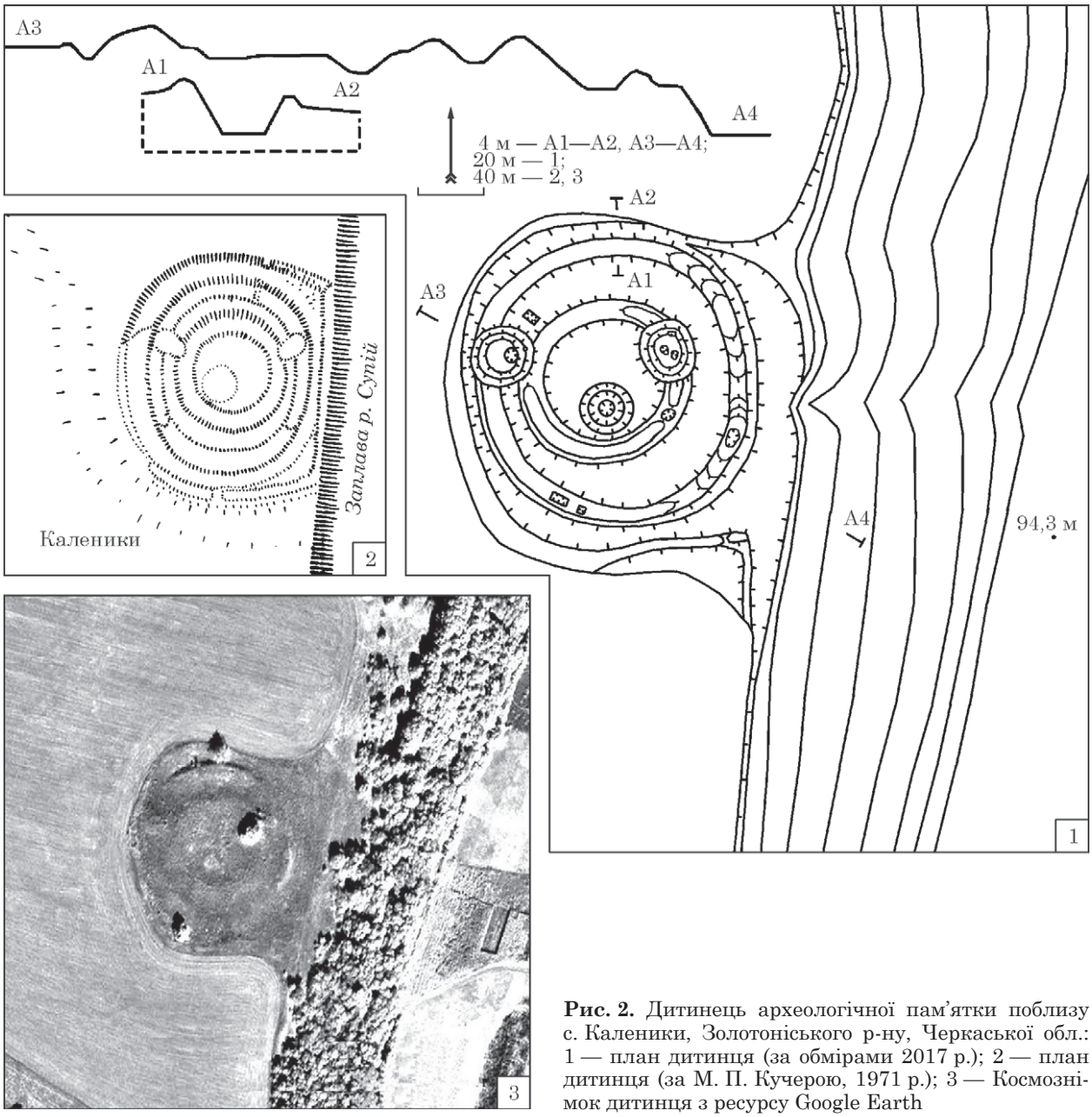

Рис. 2. Дитинець археологічної пам'ятки поблизу с. Каленики, Золотоніського р-ну, Черкаської обл.: 1 — план дитинця (за обмірами 2017 р.); 2 — план дитинця (за М. П. Кучерою, 1971 р.); 3 — Космознімок дитинця з ресурсу Google Earth

користання можливе, як спостережний пункт. Це підвищення домінуюче над навколишньою територією, а особливо заплавою р. Супій. Крім цього, за 45 м на захід від вказаного об'єкту між I та II лініями валів цього дитинця знаходиться ще одне підвищення, подібне до першого (рис. 2: 1). Його діаметр — 20 м. Висота з рову до 8 м. На ньому зафіксовано також глибоку грабіжницьку яму, понад 1,5 м, та охоронний бетонний знак.

Другий вал цього дитинця має діаметр — 85 × 82 м (0,697 га). Ширина площадки між валами від 6 до 8 м. У західній частині поруч з домінуючим підвищенням вал частково знівельований. З східного та південного боку вал пошкоджений грабіжницькими ямами та перекопами. Східна частина валу висотою з рівня рову понад 8—9 м. Рів навколо дитинця шириною від 8—10 м, глибина 6—8 м. Дитинець задернований, частково порослий деревами та кущами. В ямах та перекопах на території дитинця зафіксовано слабкий культурний шар, що може свідчити про його не заселеність, а використання лише у разі нападу ворогів.

Посад. За відсутності якісних космознімків, більшість дослідників, які розглядали особливості фортифікації цього городища враховували розміри лише дитинця (Кучера 1978, с. 22; Моргунов 2019, с. 287). А ймовірність існування укріпленого посаду розглядалося з позиції — ймовірно, в межах поширення археологічних матеріалів давньоруського часу (Прядко 2018, с. 50—53). У 2019 р. на ресурсі *Google Maps*, були добавлені нові космознімки нижньої течії р. Супій (рис. 3: 1—3). За прикладами накопичення вологи і проростання густої трави над засипаними та розореними ровами, нам вдалося локалізувати подвійну систему укріплень поса-

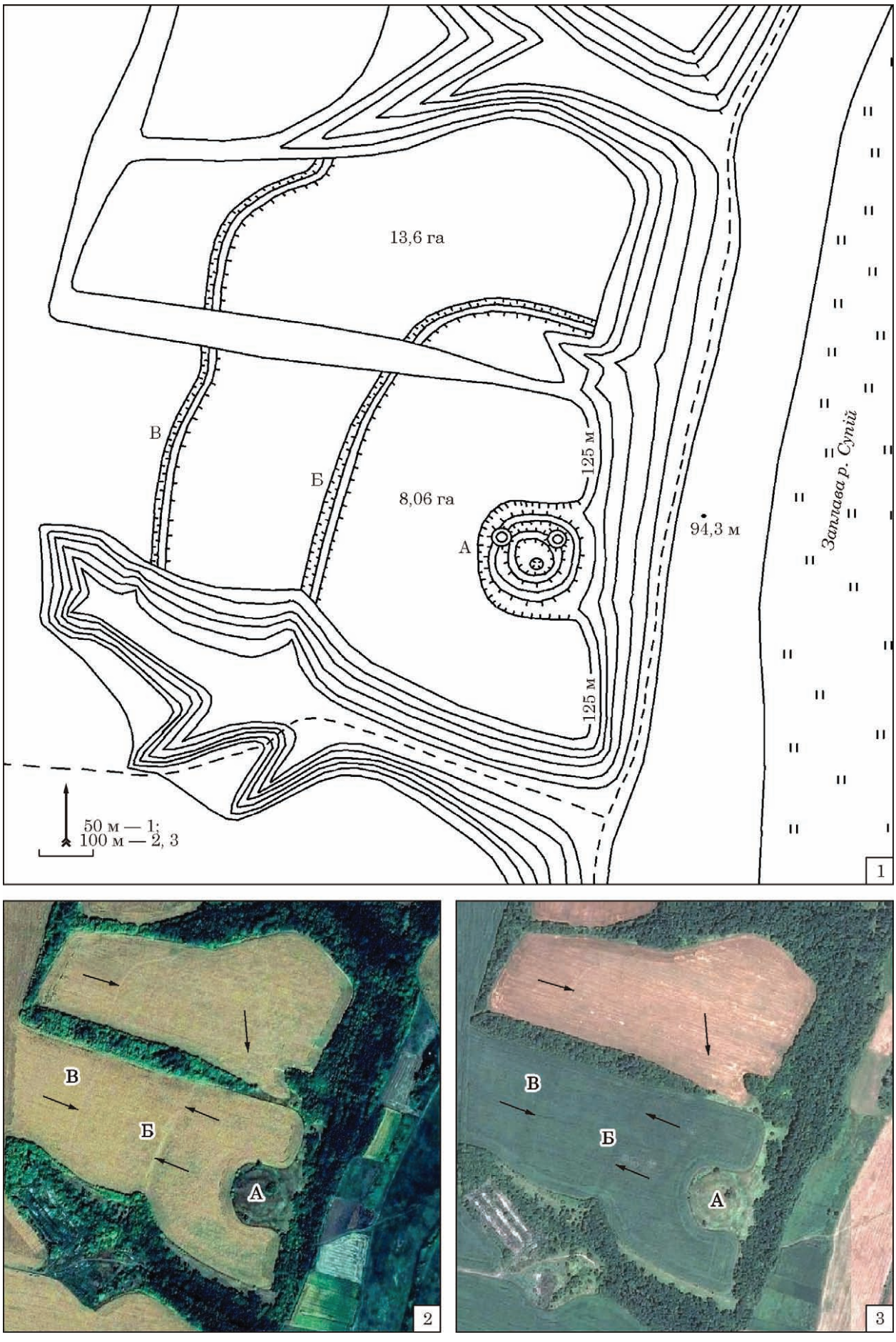

Рис. 3. Калениківське городище: 1 — план-схема: А — дитинець; Б — перша лінія укріплень; В — друга лінія укріплень (лінії Б та В — промальовані по космознімках); 2 — космознімки в різні пори року, за якими добре помітно розорені рови та вали укріпленого посаду (з ресурсу Google Earth)

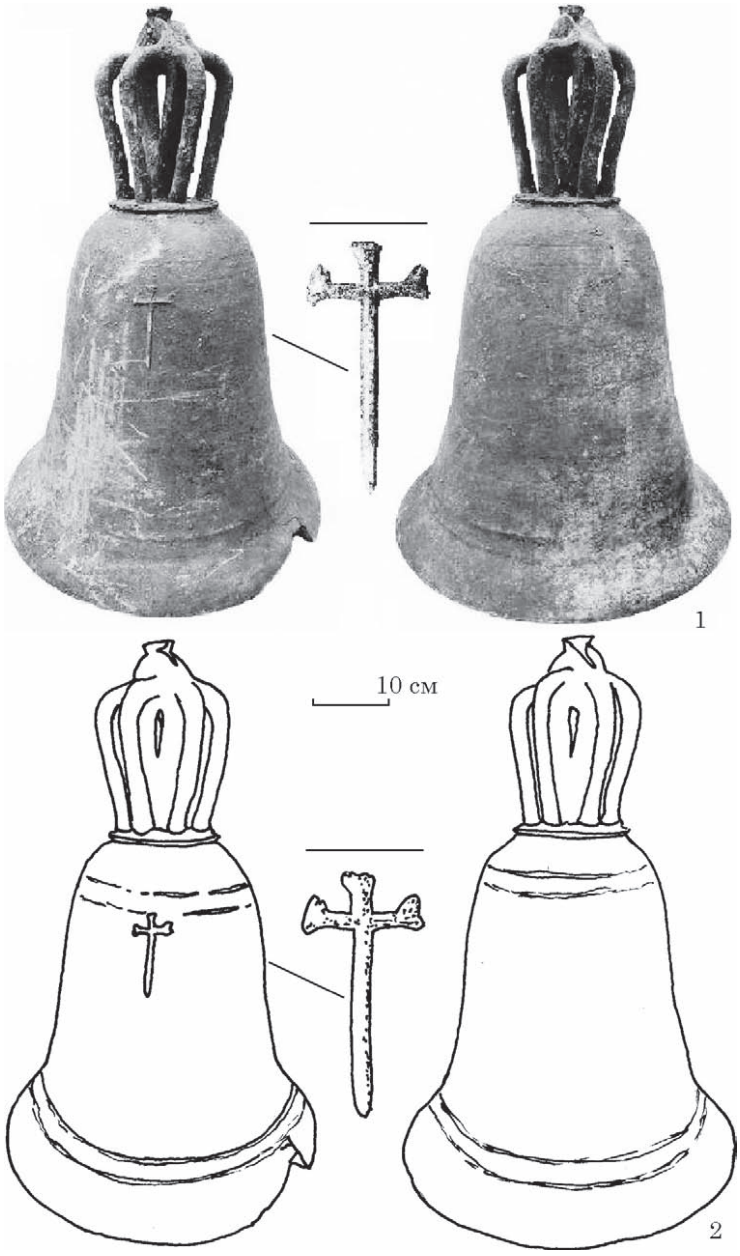

Рис. 4. Давньоруський дзвін

ду. Перша дугоподібна лінія має довжину — 476 м, ширина рову від 8 до 10 м (позначена на плані літерою Б). Корисна площа між цією лінією, дитинцем і краєм тераси складає — 8,06 га. Варто зазначити, що саме ця частина пам'ятки за кількістю підйомного матеріалу була найбільше заселена. Друга хвиляста лінія укріплень розташовується від дитинця за 326 м, довжиною — 540 м, ширина заплилого рову від 5 до 8 м (позначений на плані літерою В). Корисна площа між першою та другою лініями складає 13,6 га. Разом з дитинцем площа пам'ятки складає 23,1 га. Крім цього фортифікації Калениківського городища доповнені ескарпом між двома ярами (615 м). Ширина верхньої (основної) сходинки ескарпу місцями від 15 до 23 м.

Знахідки. Археологічний матеріал з пам'ятки Калениківське городище представлений виключно давньоруським часом (рис. 5—7). Основна й найбільша кількість знахідок належить фрагментам кружального посуду (понад 110 вінчиків). Серед них 7 вінчиків, за характерною формою, вигином та профілем датовані кінцем X — початком XI ст. (рис. 5: 1—8), 11 вінчиків XI ст. (рис. 5: 9—18) та 66 вінчиків XII — першої половини XIII ст. (рис. 6: 1—65), 12 фрагментів шийок та стінок із врізним орнаментом у вигляді горизонтальних ліній. Зазначена кераміка, тонкостінна, щільна з домішкою піску. Колір поверхні темно сірий, бежевий, коричневий, жовтий з різними відтінками.

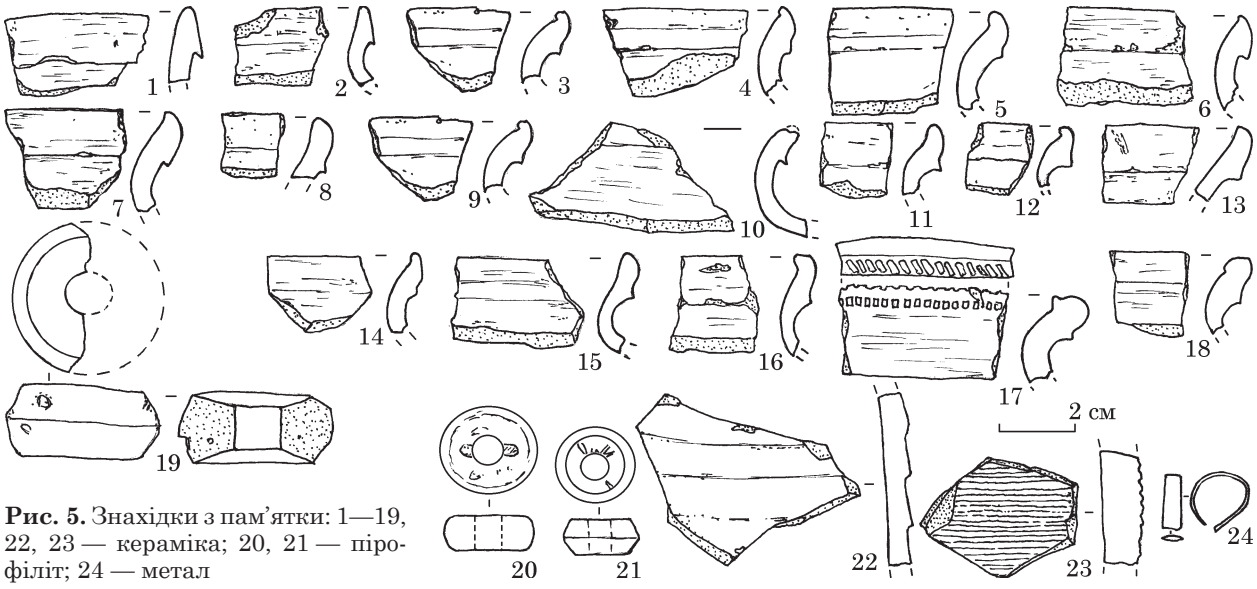

Рис. 5. Знахідки з пам'ятки: 1—19, 22, 23 — кераміка; 20, 21 — пірофіліт; 24 — метал

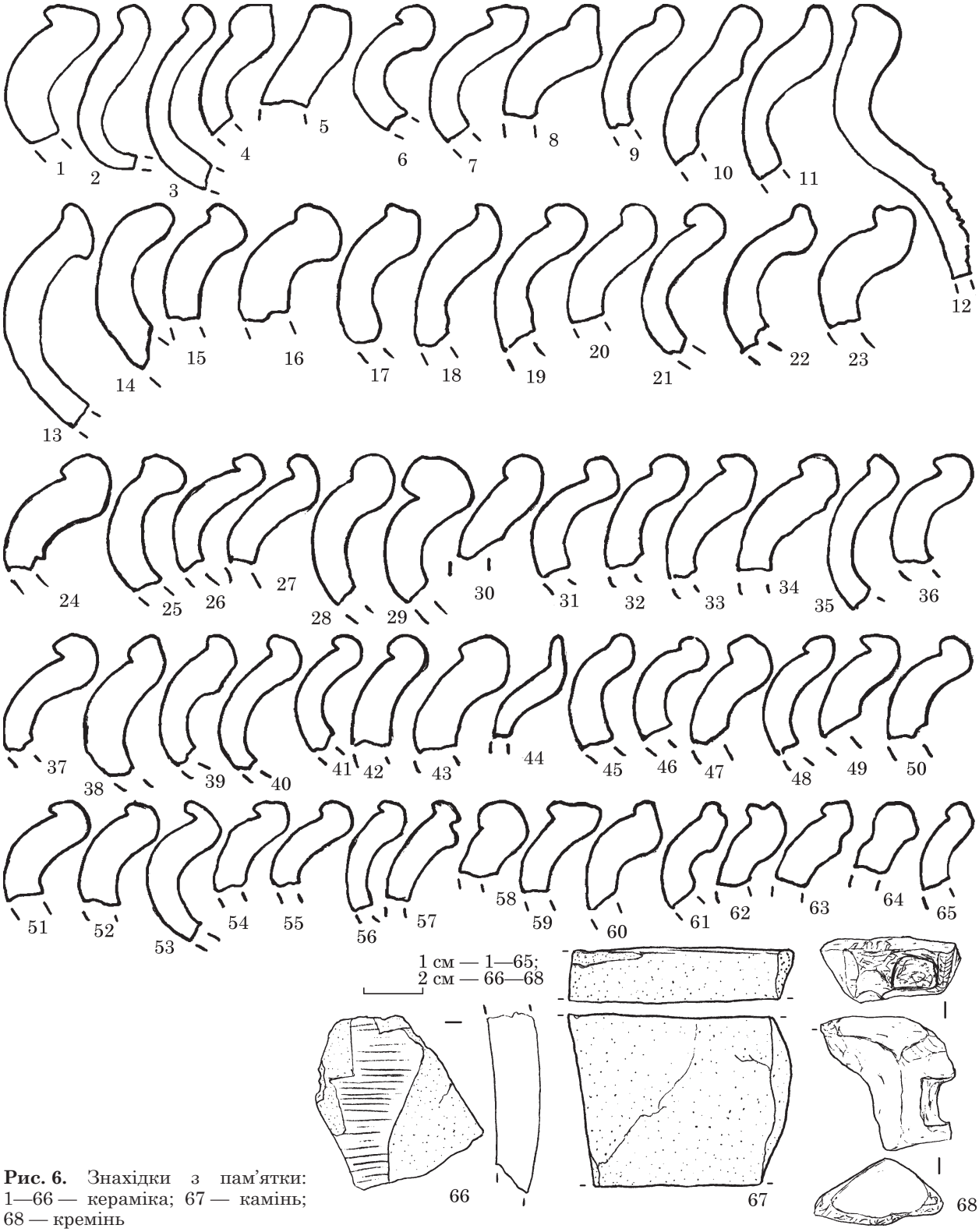

Рис. 6. Знахідки з пам'ятки: 1—66 — кераміка; 67 — камінь; 68 — кремінь

Датування керамічних вінчиків здійснено на основі аналогічних знахідок з Києва, Переяслава, Воїня (Мовчан, Козловський, Івлев 2005, рис. 2: 1—6; Товкайло, Тетеря 2003; Довженок, Гончаров, Юра 1966, с. 124, табл. VII: 1—3). Керамічні знахідки доповнюють 7 стінок амфор-корчаг з широкими та дрібними горизонтальними лініями (рис. 5: 22—23, рис. 6: 66). Знахідки з пірофілітового сланцю представлені двома пряслицями (рис. 5: 20—21) та двома сколами світло-бузкового кольору (6 × 5 і 13,5 × 6,5 см). Крім пірофілітових пряслиць на пам'ятці було знайдено фрагмент ліпного біконічного пряслиця (рис. 5: 19). Наступна чисельна група знахідок належить кам'яним виробам. Серед них виділяється кремінь з підквадратним заглибленням, місцем удару при викрешуванні кресалом іскри (рис. 6: 68). А також 7 фрагментів

піщаника світло-бежевого кольору та 4 обкатаних гранітних камінців (ймовірно моренного походження) з слідами перебування у вогні. Крім цього знайдено гранітний виріб з шліфованою однією стороною. За 70 м на захід від дитинця виявлено фрагмент дрібнозернистого пісковика світло-сірого кольору (рис. 6: 67). Його товщина — 1,9 см, довжина — 7 см, ширина — 6 см. Кістяні знахідки представлені 7 фрагментами трубчастих кісток різної величини та діаметру, а також частина рогу оленя з слідами обробітку (рис. 7: 1). За 50 м на північ та південь від дитинця зафіксовано скупчення фрагментів залізистого шлаку та дрібні фрагменти деревного вугілля. У всіх частинах розорюваних ділянок траплялися уламки (всього 9 фрагментів) черепашнику світло бежевого кольору від жорен (рис. 7: 2). Їх товщина від 3,5 до 5 см. Переважно містять сліди спрацювання на одній із сторін. Колекцію знахідок доповнює бронзове кільце з темно зеленою патиною. Його ширина — 0,3 см, довжина — 4 см, товщина — 0,2 см. Вище перераховані археологічні матеріали зберігаються у наукових фондах ІА НАН України та НІЕЗ «Переяслав» (Прядко 2015, с. 7—9, 63—65; 2017, с. 26—27).

Для повної характеристики знахідок з пам'ятки варто згадати і речі виявлені у різні часи, за різних обставин, але уведених до наукового обігу. Невелика колекція зібрана П. Т. Германом поблизу городища зберігається у Гельмязівському краєзнавчому музеї. Серед них: фрагменти кераміки XI—XIII ст., стінки корчаг з дрібним рифленням (XII ст.), фрагменти скляних браслетів, пірофілітові пряслиця та залізні наконечники стріл (Прядко 2018, с. 50—53). В 2006 р. поряд з городищем було виявлено сріблянник Володимира Великого, 972—1015 рр. (Шостопал 2007, с. 48, п. 94-а, в табл. 98; Рублев 2016, шт. пара. v.3.3.7.3.1.1). Про знахідки металевих виробів з пам'ятки (2007—2010 рр.) детально зазначено в краєзнавчому доробку С. Чайки, а саме: наконечники стріл, сокори, бронзовий хрест-енколпіон (7 × 3,5 см), та фрагменти скляних браслетів (Чайка 2011, с. 90—94). В 2014 р. поблизу городища виявлено вислу печатку Ростислава Мстиславича, 1125—1167 рр. (Жуков 2017, с. 35, рис. 4, тип. 1б-2). В наступному 2015 р. стало відомо про знахідку бронзового церковного дзвону, натільних хрестиків (9 екз.), лунниць (2), фрагментів бронзових браслетів (2), каблучок (5), в тому числі і одна із золота, поясні накладки (3), пряжки (2), застібки від книги (1), ґудзики (4), бубонці (3), ремінні розподілювачі (2), фрагменти фібул (2), залізні цвяхи (6), наконечники стріл (5), фрагменти скляних браслетів (2), пірофілітові пряслиця (3) (Колибенко, Прядко 2017, с. 185). Серед цієї когорти металевих виробів найбільш неперечісним і цікавим для нас є бронзовий церковний дзвін (рис. 4: 1—2). По формі і способу виготовлення він має західноєвропейське походження і датовано початком XII — першою половиною XIII ст. (Колибенко, Прядко 2017, с. 184). В межах Переяславської землі під час археологічних досліджень знайдено лише 4 фрагменти дзвонів: в Переяславі, Воїні, Сніпороді і Борисполі (літописне Льто). Подібний дзвін до Калениківського виявив Т. М. Мовчанівський у Києві під час досліджень Десятинної церкви в 1937 р. (ред. Толочко 1996, с. 147—149). Вказані вище металеві речі представляють лише невелику частинку від тих, які за нашими підрахунками і спостереженнями були виявлені на пам'ятці Калениківське городище.

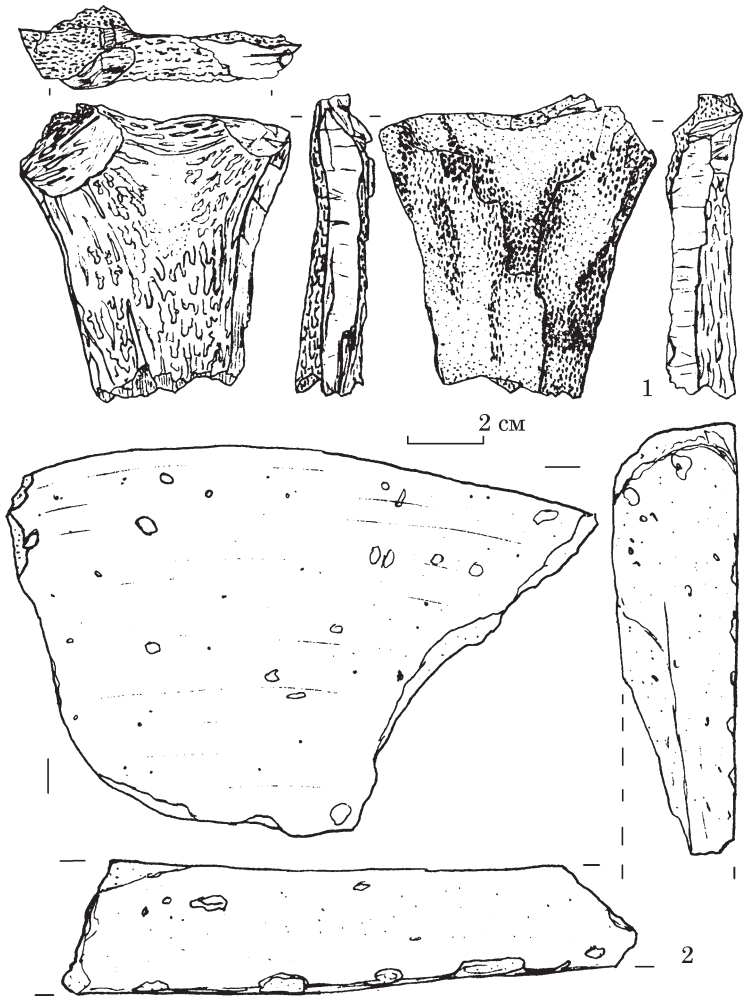

Рис. 7. Знахідки з пам'ятки: 1 — ріг оленя; 2 — фрагмент жорна

Наведені археологічні матеріали та дані вказують, що в південній частині високого Калениківсько-Ташанського плато існував значний укріплений населений пункт давньоруської доби, який мав статус центру мікрорегіону з міськими ознаками. Виявлений поруч з дитинцем церковний дзвін

XII ст. виготовлений французькими майстрами свідчить про широкі економічні і культурні зв'язки не лише центрів князівств, але й віддалених укріплених поселень. Знайдені поруч дев'ять натільних хрестиків переважно XII ст. дозволяє висунути припущення про наявність церкви і християнського населення.

М. П. Кучера на основі особливостей фортифікаційних елементів городищ Поросся виділив цілий ряд ознак характерних для чорних клобуків (своїх поганих). Зокрема він зазначав: «Найхарактернішими рисами чорноклобуцьких городищ є невеличкі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку, багатоярусне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна його відсутність як в середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок міського дитинця та кружного міста» (Кучера, Іванченко 1998, с. 102). Зазначені фортифікаційні ознаки та наявні матеріали Калениківського городища дозволяють надійно пов'язати цей археологічний комплекс з одним із потужнім центрів напівкочових федератів переяславських князів. Хоча остаточну крапку з підтвердженням чи спростуванням приналежності пам'ятки до осілих «свої поганих» поставить завдання з виявленням та дослідженням синхронного могильника, яке на даний час залишається відкритим.

За площею Калениківське городище (23,1 га), належить до одних із значних пам'яток не лише Переяславської землі, а й Південній Русі. Для порівняння площі та подібної системи укріплень: Остер — 26,3 га, Тарасівка (літописний Горошин) — 20,2 га, Повстин — 24,0 га. Таким чином, городище може претендувати на статус одного з Супійських центрів Переяславського князівства у XI — першій половині XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Довженок, В. Й., Гончаров, В. К., Юра, Р. О. 1966. *Древнеруське місто Воїнь*. Київ: Наукова думка.

Жуков, І. 2017. Вислі печатки великого князя Ростислава (Михаїла) Мстиславича (1125—1167). *Нумізматика*, 3 (83), с. 34-39.

Колыбенко, О. В., Прядко, О. О. 2018. Как «поганы» стали своими (к проблеме христианизации переяславских торков). In: Maresz, T., Grysińska-Jarmuła, K. (ed.). *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce — nasze — inne*. 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze. Bydgoszcz: UKW, s. 176-188.

Коршак, К. 1930. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві. *Хроніка археології та мистецтва*, 1, с. 57-66.

Кучера, М. П. 1971. *Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17.

Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. *Археологія*, 25, с. 21-31.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1998. Особливості городищ чорних клобуків Поросся. *Археологія*, 2, с. 100-104.

Кушнір-Марченко, К. Ф. 1948. *Моя дослідницька праця по археології Ірклiївщини і суміжних роботах у 1910—46 рр.* Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського, ф. 133, оп. 1, спр. 58.

Макаренко, Н. А. 1917. *Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений*. Полтава: Полтавский учёный архив.

Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Івлев, М. М. 2005. Розкопки на «Копиревому кінці» давнього Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 226-227.

Моргунов, Ю. Ю. 2019. *Историческая география Переяславской земли (Святослав Игоревич — Ярополк Владимирович)*. Вологда: Древности Севера.

Пономаренко, М. Ф. 1991. *Золотоніщина*. Черкаси: Облпреса.

Прядко, О. О. 2015. *Розвідки на території Золотоніського району*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015/55.

Прядко, О. О. 2017. *Розвідки на території Лівобережної Черкащини*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2017/35.

Прядко, О. О. 2018. Новые данные о памятниках древнерусского времени нижнего течения р. Супой. *Revista archeologica*, XIV, 1, с. 50-58.

Роздобудько, М. В. 2015. *Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки*. Київ: Академперіодика.

Рублев, А. И. 2016. *Монеты древнерусской чеканки. Конец X — начало XI вв. Каталог*. Москва.

Товкайло, М. Т., Тетеря, Д. А. 2003. Матеріали з охоронних досліджень на території посаду Переяславля Руського в 2001 р. *Археологічні дослідження в Україні 2001—2002 рр.*, с. 46-48.

Толочко, П. П. (ред.). 1996. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ: АртЕк.

Чайка, С. 2011. *Пісочен на Супої*. Черкаси: Вертикаль.

Шостопал, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

REFERENSCES

Dovzhenok, V. Y., Honcharov, V. K., Yura, R. O. 1966. *Drevneruske misto Voin*. Kyiv: Naukova dumka.

Zhukov, I. 2017. Vysli pechatky velykoho kniazia Rostyslava (Mykhaila) Mstyslavycha (1125—1167). *Numizmatyka*, 3 (83), s. 34-39.

Kolybenko, O. V., Priadko, O. O. 2018. Kak «pogany» stali svoimi (k probleme khristianizatsii pereiaslavskikh torkov). In: Maresz, T., Grysińska-Jarmuła, K. (ed.). *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce — nasze — inne*. 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze. Bydgoszcz: UKW, s. 176-188.

Korshak, K. 1930. Z pratsi seminaru pry arkheolohichnomu viddili Vseukrainskoho istorychnoho muzeiu im. Shevchenka u Kyievi. *Khronika arkheolohii ta mystetstva*, 1, s. 57-66.

Kuchera, M. P. 1971. *Zvit pro robotu rozvidzahonu po obstezhenniu horodyshch Kyivshchyny u 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17.

Kuchera, M. P. 1978. Davnoruski horodyshcha v zakhidnii chastyni Pereiaslavshchyny. *Arkheolohiia*, 25, s. 21-31.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1998. Osoblyvosti horodyshch chornykh klobukiv Porossia. *Arkheolohiia*, 2, s. 100-104.

Kushnir-Marchenko, K. F. 1948. *Moia doslidnytska pratsia po arkheolohii Irkliivshchyny i sumizhnykh robotakh u 1910—46 rr.* Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. Vernadskoho, f. 133, op. 1, spr. 58.

Makarenko, N. A. 1917. *Gorodishcha i kurgany Poltavskoi gubernii: sbornik topograficheskikh svedenii*. Poltava: Poltavskii uchenyi arkhiv.

Movchan, I. I., Kozlovskyi, A. O., Iievlev, M. M. 2005. Rozkopky na «Kopyrevomu kintsi» davnoho Kyieva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr.*, s. 226-227.

Morgunov, Iu. Iu. 2019. *Istoricheskaia geografiia Pereiaslavskoi zemli (Sviatoslav Igorevich — Iaropolk Vladimirovich)*. Vologda: Drevnosti Severa.

Ponomarenko, M. F. 1991. *Zolotonishchyna*. Cherkasy: Oblpresa.

Priadko, O. O. 2015. *Rozvidky na terytorii Zolotoniskoho raionu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015/55.

Priadko, O. O. 2017. *Rozvidky na terytorii Livoberezhnoi Cherkashchyny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2017/35.

Priadko, O. O. 2018. Novye dannye o pamiatnikakh drevnerusskogo vremeni nizhnego techeniia r. Supoi. *Revista archeologica*, serie noua, XIV, 1, s. 50-58.

Rozdobudko, M. V. 2015. *Shcho rozpovidaiut ta prykhovuiut arkheolohichni pam'iatky*. Kyiv: Akademperiodyka.

Rublev, A. I. 2016. *Monety drevnerusskoi chekanki. Konets X — nachalo XI vv*. Katalog. Moskva.

Tovkailo, M. T., Teteria, D. A. 2003. Materialy z okhoronnykh doslidzhen na terytorii posadu Pereiaslavlia Ruskoho v 2001 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2001—2002 rr.*, s. 46-48.

Tolochko, P. P. (ed.). 1996. *Tserkva Bohorodytsi Desiatynna v Kyievi. Do 1000-littia osviachennia*. Kyiv: ArtEk.

Chaika, S. 2011. *Pisochen na Supoi*. Cherkasy: Vertykal.

Shostopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.

O. O. Pryadko

KALENYKY HILL-FORT AT THE DOWNSTREAM OF SUPIY RIVER

The paper is devoted to the results of exploratory archaeological research in 2015—2020 near the village of Kalenyky, Zolotonosha district, Cherkasy region. Kalenykivske hill-fort is one of the significant and poor studied fortified centers of Supiy basin. The history of its research is considered and the archaeological finds from the site are characterized in the paper. The state of preservation of the acropolis and the fortified outskirt is considered in detail. Deciphering the satellite images it was possible to identify and localize two lines of fortifications in the area, which was not possible before. The paper analyzes all artifacts known to date, which were discovered in previous years and introduced into scientific circulation. The provided archaeological materials and data indicate that in the Old Rus Age there was a significant fortified settlement in the southern part of the high Kalenyki-Tashan plateau,which had the status of the center of a microregion with urban features. The church bell of the 12th century made by French craftsmen and found next to the acropolis demonstrates the wide economic and cultural ties not only of the centers of principalities but also of remote fortified settlements. Nine body crosses, mostly from the 12th century, found nearby, allows us to suppose the presence of a church and a Christian population. Fortification features and the available materials of the Kalenyki hillfort make it possible to reliably connect this archaeological complex with the powerful center of the semi-nomadic federations of the Pereyaslav princes («our pagans»). According to the area, the Kalenyki hill-fort (23.1 ha) belongs to one of the significant sites not only of the Pereyaslav region but also of Southern Russia. It can claim the status of one of the Supiy centers.

Keywords: Kalenyki, Supiy hillforts, ditynets, posad, Old Rus Age, Supii river.

Одержано 23.06.2022

ПРЯДКО Олександр Олегович, кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору, Національний історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Переяслав, Україна.
PRYADKO Olexandr O., Ph. D., Researcher Section, Perejaslav National Historical and ethnographic reserve «Perejaslav», Perejaslav, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2630-9853, e-mail: oleksandr.pryadko555@gmail.com.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 904.4(477.82)653/654 DOI: 10.37445/adiu.2022.03.12

А. В. Петраускас, С. Д. Панишко, І. О. Чорний, А. О. Кукса

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА «ЗАМОК» БІЛЯ с. ЛИТОВЕЖ НА ВОЛИНІ

У статті опубліковано результати досліджень замкової частини комплексу укріплень середньовічного Литовежа. На дослідженій ділянці Замку явних слідів насипних земляних укріплень поки що не виявлено. На Підзамчі досліджено ділянку кладки на глиняному розчині з повторно використаних фрагментів цегли XIV—XV ст. Уточнено планування оборонних споруд городища.

Ключові слова: *Литовеж, городище, замок, цегла, кладка.*

У своїй фундаментальній праці, присвяченій слов'яно-руським городищам у міжріччі Сану і Дону, М. Кучера згадує два городища поблизу с. Литовеж. Одне з них, Литовеж I, знаходиться на південний схід від села посеред заплави р. Західний Буг, відносно добре відоме, віднесене дослідником до типу городищ на підвищеннях, площею близько 1 га, трикутної форми, і датоване X—XI ст. (Кучера 1999, с. 190).

Натомість, городище Литовеж II, знаходиться на захід від села, за даними дослідника, розміщене на мису, поруйноване, складається з однієї частини, площею близько 3 га і датоване також X—XI ст. (Кучера 1999, с. 190). Як видно з тексту роботи, Михайло Петрович уникнув однозначного віднесення цього городища до певної групи пам'яток у розробленій ним класифікації. Очевидно, причиною цього була обмеженість інформації про це городище, яку автор взяв із трьох джерел (Антонович 1900; Цинкаловський 1937; Чайка 1980).

Принагідно зауважимо, що за О. Цинкаловським, городища мають зворотну нумерацію: Литовеж I — це городище на захід від села в урочищі «Замок», а Литовеж II — укріплення трикутної форми у заплаві Західного Бугу навпроти с. Старгород (Цинкаловський 1937, с. 234—237).

Брак якісної інформації про цю пам'ятку та зацікавленість у її дослідженні Литовезькою ОТГ стали причиною її поглибленого археологічного вивчення колективом авторів, у відповідності до багаторічного перспективного плану. У 2019 р. був розрізаний зовнішній оборонний вал пізньосередньовічного міста Литовеж у районі колишньої П'ятницької церкви і встановлено, що він був споруджений у XVI ст. (Петраускас та ін. 2020). Ці роботи підтвердили, що укріплений комплекс середньовічного міста виходив далеко за межі його мисової частини, де знаходиться городище «Замок», яке перебуває під охороною держави.

У даній статті подано результати робіт 2020 р., коли були уточнені планування укріплень городища, проведено дослідження культурних нашарувань на території Литовезького замку та розкрито ділянку фундаменту поки що невідомої монументальної споруди поблизу нього. Отримані у цьому сезоні результати, зокрема, уточнений план городища, вже частково опубліковані, а на їх основі зроблені висновки про оригінальну геоморфологічну історію місця розташування городища (Panishko 2021).

Дослідження велись на мисовій частинні комплексу пізньосередньовічних укріплень Литовежа довжиною близько 500 м і шириною до 100 м, утвореній меандровим вигином р. Західний Буг.

Процес відтинання стрілки мису першої надзаплавної тераси правого берега нині практично завершується (рис. 1: I). Русло річки інтенсивно руйнує ділянку першої надзаплавної тераси у напрямку з північного заходу на південний схід і поступово зближується у основі меандрового вигину. Нині ширина суходільної перемички

© А. В. ПЕТРАУСКАС, С. Д. ПАНИШКО, І. О. ЧОРНИЙ, А. О. КУКСА, 2022

на рівні першої надзаплавної тераси тут становить 2—3 м, а на рівні заплави — 100—150 м. Без проведення берегоукріплювальних робіт невдовзі цей мис стане останцем першої надзаплавної тераси, відтятим від неї новим руслом ріки.

Нині вся ця мисова частина називається «Замок», але наявність тут кількох укріплених майданчиків дозволяє означити кожен із них окремим поняттям.

Зважаючи на відсутність надійних свідчень про датування укріплень на мису та складність геоморфологічної ситуації у 2019 р. було запропоновано позначати наявні тут оборонні споруди та їх комплекси умовними обороннимі лініями (рис. 1: I). Так, оборонною лінією 1 названо крайній з напільної сторони рів, оборонною лінією 2 — наступний рів у середній частині мису, за 70—80 м від попереднього. Між ними знаходиться добре морфологічно виражений майданчик 1, якому для зручності оперування інформацією присвоєно назву «Замок» (рис. 1: II; 2: 1). Уявляється, що саме такою і є його функціональна інтерпретація у минулому, принаймні, поки що відсутні вагомі мотиви, які б заперечували таке припущення.

Візуальне обстеження 2019 р дозволило висунути у якості припущення думку, що оборонні лінії 1 і 2 сягали берега Західного Бугу, тобто були частково зруйновані. Однак, уточнення плану городища у 2020 р. (рис. 1: II) і детальне обстеження північного схилу мису вказує на іншу геоморфологічну ситуацію. Тут під схилом збереглась нешироka смуга річкової заплави. Тобто, північна частина Замку не була зруйнована річкою, а його північний схил є природнім (можливо, додатково ескарпованим) укріпленням давнього замку.

Оборонна лінія укріплень 3 за морфологічними ознаками принципово відрізняється від двох перших. Вона складається з глибокого рову та високого валу, знаходиться на відстані близько 130 м від попередньої у напрямку до стрілки мису. Оборонна лінія 3 (вал і рів) має легкий вигин з орієнтацією дуги на захід, що у комплексі з розміщенням рову однозначно вказує на те, що супротивника тут чекали з боку стрілки мису, а не з його напільної сторони. Оскільки у системі оборони цей майданчик 2 передував «Замку», йому присвоєно назву «Підзамче».

Майданчику 3, розташованому на самому кінці стрілки мису перед валом і ровом «Підзамча» присвоєна назва «Передзамча», що випливає з його місця у системі оборони укріпленого комплексу.

Замок. Нині протяжність майданчика «Замку» із сходу на захід становить 70—80 м. Оскільки його південно-західна частина зруйнована річкою, первинну ширину встановити важко, але можна припустити, що вона становила 60—70 м. Чітких слідів валу по краю цього

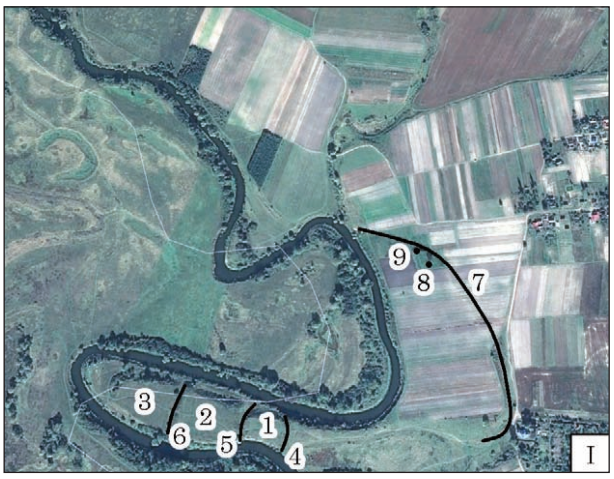

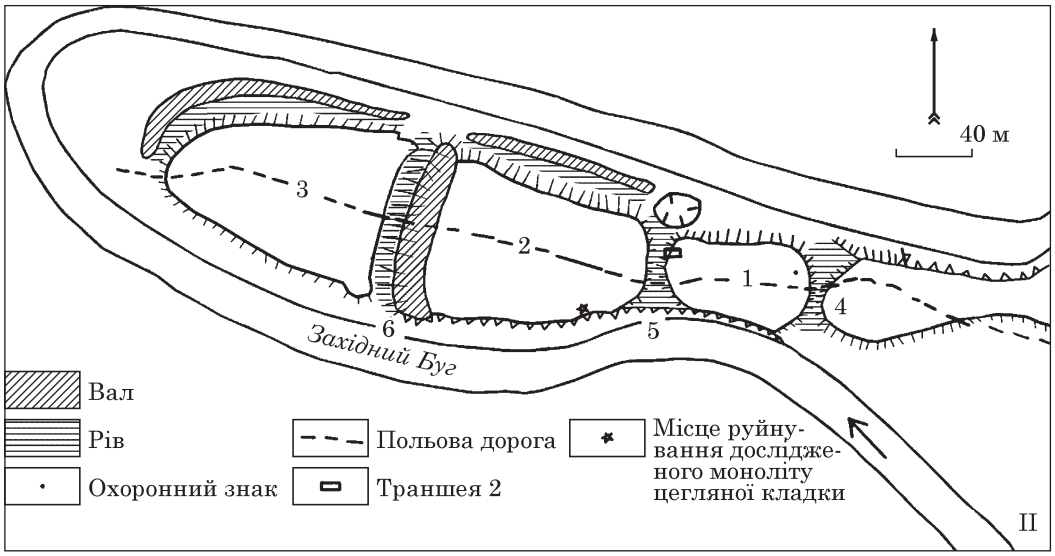

Рис. 1. Городище «Замок» біля с. Литовеж: I — схематичний план; II — уточнений схематичний план мисової частини городища: 1 — майданчик 1, «Замок»; 2 — майданчик 2, «Підзамче»; 3 — майданчик 3, «Передзамче»; 4 — оборонна лінія 1; 5 — оборонна лінія 2; 6 — оборонна лінія 3; 7 — зовнішні міські укріплення середньовічного Литовежа; 8 — Пам'ятний Хрест на місці церкви Св. Параскеви П'ятниці; 9 — траншея 1 2019 р.

Рис. 2. Городище «Замок» біля с. Литовеж: 1 — в'їзд на «Замок» зі сходу; 2 — північний край західного рову «Замку»

майданчика не видно, хоча, поверхня тут дещо піднімається. У ході руйнування Замку річкою було втрачено кілька монументальних мурованих об'єктів.

Зі сходу майданчик «Замку» відділений від міської ділянки укріпленого комплексу неглибоким ровом (рис. 1: II), який, проте, поглиблюється по мірі наближення до річки.

Руйнування «Замку» річкою завважив О. Цинкаловський (1937, с. 234—237), який подав інформацію, що у кручі з його південного боку в 1920—30-х рр. було видно два мурованих фундаменти. Л. Пучковський зафіксував на цьому майданчику у 1954 р. обвал великого мурованого об'єкту, який дослідник вважав фундаментом вежі, що розміщувалась при вході на майданчик з лівої сторони (2005, с. 14).

Вперше розкопки на території «Замку» та «Підзамчя» провів Р. Чайка у 1979 р. (1980, с. 349—350). Тоді у кручі було видно кілька напівземлянкових жител з черенями на глибині до 2 м. На городищі було закладено кілька шурфів загальною площею 60 м^2 де трапились знахідки епохи міді та раннього заліза, давньоруського та пізньосередньовічного періодів.

Геомагнітна розвідка 2015 р. виявила тут кілька аномалій, які розміщувались у його південно-східній частині. Одна із них, зважаючи на її круглу форму могла бути залишками вежі, а інша — мурованої цегляної стіни.

Вибір місця для розрізу культурних нашарувань «Замку» визначився прагненням дослідити не тільки сам культурний шар, а і залишки укріплень, які повинні були знаходитись на краю його майданчика. Як зазначено вище, у південно-східній частини майданчика геомагнітна зйомка зафіксувала велику аномалію, яка могла бути ознакою розміщення там мурованої вежі. Однак, обмеженість коштів не дозолила

Рис. 3. Городище «Замок» біля с. Литовеж, траншея 2, зачистка на рівні материка

розпочати розкопки цього цікавого об'єкту. Тому для траншеї було обране місце на північно-західному краю майданчика, над глибоким ровом, що відділяв тут «Замок» від «Підзамча».

Слід відзначити специфічність профілю цього рову на різних ділянках. Якщо у північній частині рову (під місцем розташування траншеї) його глибина сягала 10 м (рис. 2: 2), то у південній — заледве 2 м.

Для вивчення ділянки було закладено траншею, орієнтовану майже за лінією схід—захід. Оскільки дослідження городища має перспективу, нумерація була продовжена, їй присвоєно № 2 (рис. 3). За репер було обрано найвищу точку у межах траншеї на межі кв. 6—7. Траншея була розбита на квадрати розміром 1 × 1 м.

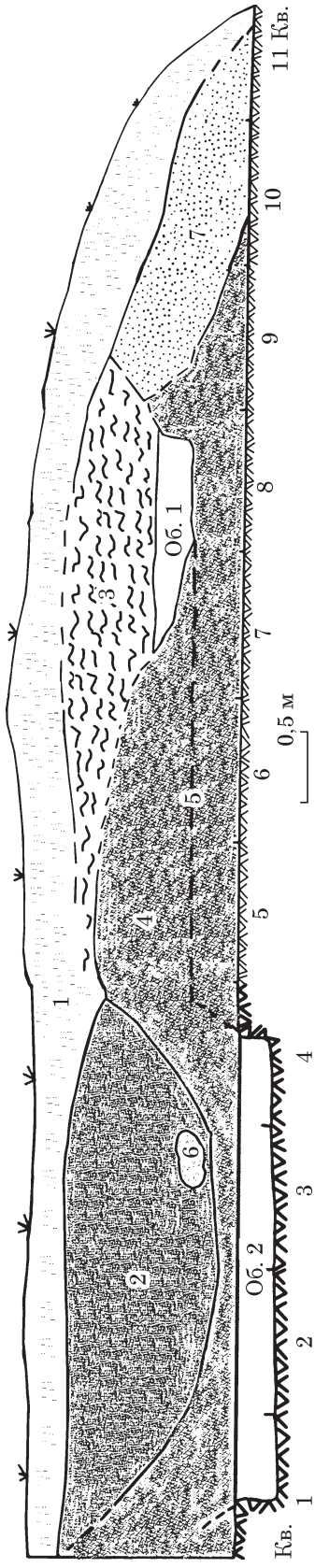

Рис. 4. Городище «Замок» біля с. Литовеж, траншея 2, розріз південної стінки: 1 — дерновий шар; 2 — лінза з гумусу, глини та вугілля; 3 — перевідкладений гумусований суспісок; 4 — гумусований суспісок; 5 — перед материковий гумусований суспісок; 6 — скупчення фрагментів цегли; 7 — сірий грунт

Квадрати мали цифрову нумерацію від 1 по 10, яка розпочиналась з її східного краю. Враховуючи потенційну можливість розширення траншеї, розміченій лінії квадратів було присвоєно і буквену нумерацію А. По мірі заглиблення, за рахунок схилу, довжина траншеї зросла до 11 м.

Виїмка культурного шару проводилась вручну, зі зняттям шарів потужністю 0,2 м, з фіксацією знахідок по квадратах та за глибиною залягання. В окремих випадках знахідки прив'язувались до об'єктів. Розріз нашарувань характеризує профіль південної стінки траншеї (рис. 4).

Глибина траншеї була доведена до рівня добре фіксованого материка, 1,6 м від репера, а у кв. А/1—4, де знаходився заглиблений об'єкт, до його дна, яке на ділянці кв. А/1 знаходилось на глибині 1,9 м від репера. Для зручності сприйняття характеристику виявлених шарів, прошарків, підсипок та об'єктів подаємо у хронологічному порядку їх утворення, тобто, знизу до гори.

На дослідженій ділянці материк є жовтим супісом, як і на ділянці минулорічної траншеї 1.

Особливістю передматерикового шару на ділянці кв. А/4—9, де слідів пізніших перекопів не виявлено, була його дуже слабка вираженість. За кольором і структурою ґрунту він практично не мав верхньої стратиграфічної межі. Натомість, вона добре фіксувалась знахідками, тут нижче глибини 1,2 м траплялись виключно матеріали мідного віку.

Окрім дрібних маловиразних фрагментів стінок горщиків у цьому шарі у кв. 7 на глибині 1,6 м знайдено обламаний крем'яний скребок (рис. 5: 4) та два великих фрагменти верхніх частин посудин з вінчиками у кв. А/8 на глибині 1,2 м (рис. 5: 7, 12).

Об'єкт 2 (рис. 6: I). На ділянці кв. А/1—4 у материк був опущений об'єкт 2, виявлений практично при зачистці материка на глибині 1,6 м від репера. У передматериковому шарі пляма від його заповнення практично не проявлялась, що підтверджує його перемішаність. У межах траншеї досліджено північну частину заглибленої споруди, яка продовжувалась у її південній стінці.

Судячи по дослідженій частині, об'єкт мав прямокутну форму з орієнтацією стінок практично за сторонами світу. Повністю розкрита північна стінка об'єкту мала довжину 3,2 м. Західна стінка простежена на довжину 0,6 м, а східна 0,2 м. Стінки вертикальні. Дно, яке у північно-західному куті лежить на рівні 0,2 м від рівня материка, дещо понижується у східному напрямку, сягаючи 0,3 м нижче його рівня. Будь яких слідів опалювального пристрою не зафіксовано.

У заповненні об'єкту виявлено комплекс різночасових знахідок, серед яких виділяються дві групи. Перша — це уламки кераміки мідного віку, і друга, що датована раннім новим часом. Для датування об'єкту важливими є знахідки уламку кахлі XVII—XVIII ст. (рис. 6: II: 1) та два фрагменти вінчиків: один XIII—XIV ст. (рис. 6: II: 2), інший XVI—XVII ст. (рис. 6: II: 3). Уламок кахлі дає верхню хронологічну межу функціонування об'єкту 2 XVII—XVIII ст.

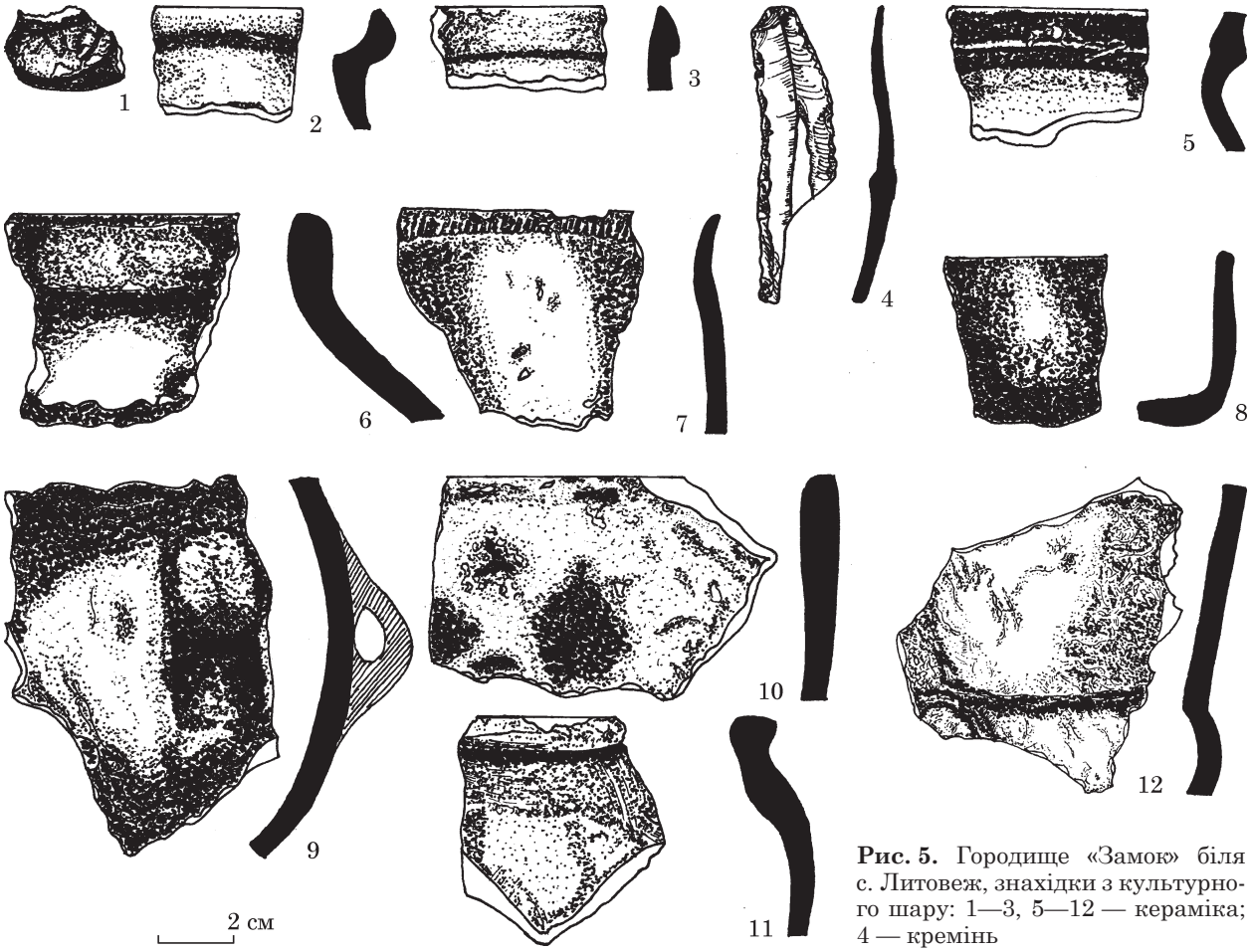

Рис. 5. Городище «Замок» біля с. Литовеж, знахідки з культурного шару: 1—3, 5—12 — кераміка; 4 — кремінь

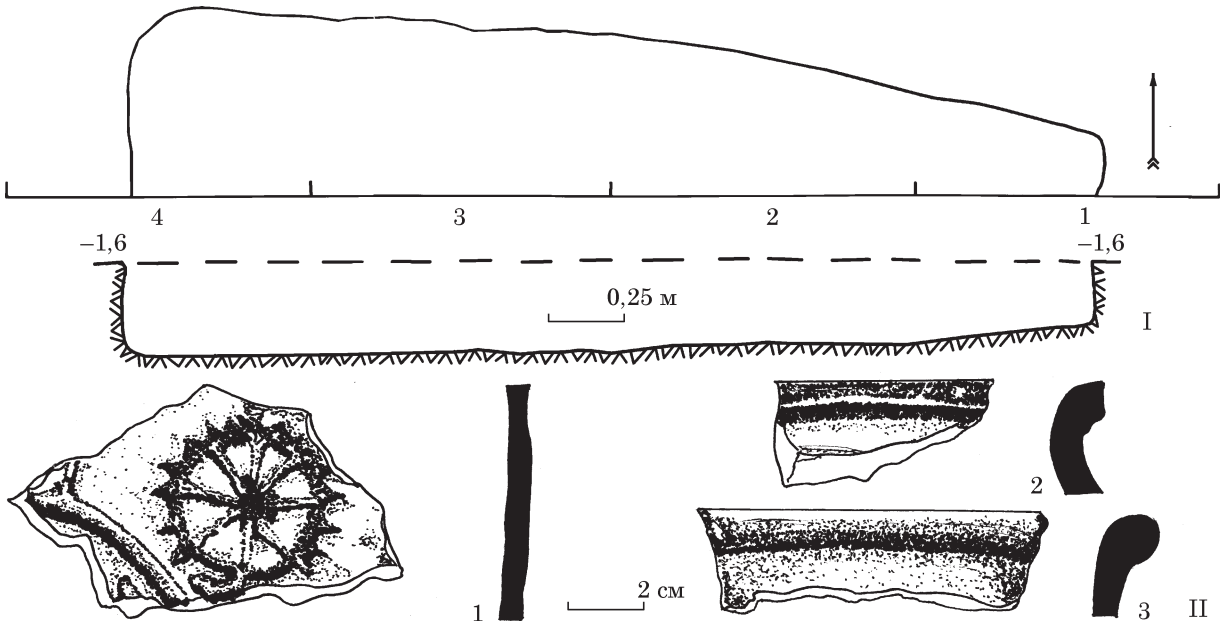

Рис. 6. Городище «Замок» біля с. Литовеж, об'єкт 2: I — план і розріз об'єкту; II — знахідки, кераміка

Характер верхніх нашарувань на ділянках кв. А/1—4 та кв. А/5—10 суттєво відрізнявся.

На ділянці кв. А/1—4 над котлованом описаного вище об'єкту 2 добре простежувалась увігнута до низу лінза ґрунту, який складався з гумусу, глини та вугілля. При цьому нижня межа цієї лінзи знаходилась вище рівня виявлення плями від заповнення котловану об'єкту 2 всього на 0,1 м і між ними, можливо, був конструктивний і функціональний зв'язок. На це вказує і їхній просторовий збіг, і хронологічна подібність археологічного матеріалу.

Між ними знаходився однорідний гумусований супісок, який по рівню залягання відповідав передматериковому шару у кв. А/5—9, про який мова йшла вище. Цей ґрунт над заповненням котловану об'єкту 2, окрім дрібних фрагментів кераміки епохи міді, містив матеріали X—XI ст. (рис. 5: 3) та литовської доби (рис. 5: 2). Очевидно, тут ми мали справу із верхньою частиною котловану об'єкту 2, який на цьому рівні стратиграфічно не виділявся.

Схожі хронологічні характеристики мали і знахідки з лінзи протяжністю близько 3,4 м і товщиною 1,1 м, яка у кв. А/1—4 знаходилась прямо над заповненням котловану об'єкту 2. Тут також траплялись знахідки епохи міді та литовсько-польського періоду.

При цьому, варто підкреслити, що саме у цій лінзі концентрація крупних фрагментів енеолітичної кераміки була значною. Серед таких знахідок слід відзначити фрагмент верхніх частин горщиків з вінчиками (рис. 5: 6), частину мініатюрної посудини (тигля?) з повним профілем (рис. 5: 8), великий уламок стінки посудини з вушком (рис. 5: 9). Зважаючи, що тут же траплялись і дрібні фрагменти енеолітичної кераміки, можна припустити, що формування лінзи з гумусу, глини та вугілля було пов'язане з руйнуванням якогось енеолітичного об'єкту у XVII—XVIII ст. У цій лінзі також знайдено великий фрагмент верхньої частини горщика з вінчиком, прикрашеним насічками (рис. 5: 7), який попередньо може бути віднесений до ранньозалізного часу.

На час формування лінзи з гумусу, глини та вугілля, що знаходилась над заповненням об'єкту 2 вказує знахідка у її тілі (кв. А/3, гл. 1,4 м) пошкодженої керамічної люльки (рис. 5: 1), яка може бути датована XVII—XVIII ст. Там же зафіксовані і матеріали пізнього давньоруського часу, зокрема, фрагмент вінчика XIII—XIV ст. (див. далі: рис. 8: 4).

Таким чином, стратиграфічна колонка на ділянці кв. А/1—4 дозволяє з великою вірогідністю припустити функціонування тут якогось заглибленого з рівня приблизно 0,4 м від репера аж до материка об'єкту, який одразу після припинення його функціонування був засипаний у два прийоми: спочатку перевідкладеним передматериковим шаром, а потім, можливо, вмістом якогось зруйнованого енеолітичного об'єкту. При цьому десь близько при будівництві використовувалась привізна глина (піч?).

На фоні відносно однорідного характеру згаданої лінзи (суміш гумусу, глини та вугілля) виділялась ділянка у західній частині кв. А/3. Тут, при зачистці дна траншеї на глибині 1 м від репера, на межі кв. А/3 та А/4 були зафіксовані залишки дерев'яної колоди (стовпа?) діаметром близько 10 см і висотою до 20 см у вертикальному положенні. Поряд з нею концентрувались фрагменти пізньосередньовічної цегли. При подальшій виїмці ґрунту, на схід від залишків колоди та на 0,2—0,4 м нижче рівня її фіксації також було виявлено скупчення дрібних фрагментів цегли.

Логічним виглядає припущення, що залишки стовпа і скупчення цегли могли залишитись у стовповій ямці, однак, ніяких слідів останньої не простежувалось. Можливо, вертикальне положення шматка колоди було випадковістю.

На відміну від описаних вище хронологічно близьких конструкцій, що були зафіксовані у кв. А/1—4, у кв. А/5—9 над слабовираженим передматериковим шаром (похованим ґрунтом?), насиченим знахідками мідного віку, ми сподівались виявити оборонний вал. Однак, нажаль, отриманий розріз нашарувань дозволяє говорити тільки про певні дії, спрямовані на переміщення ґрунту на цю ділянку.

Тут у шар гумусованого супіску потужністю до 1 м на ділянці кв. А/5—6 і до 0,6 м на ділянці кв. А/7—9 був впущений об'єкт 1.

Об'єкт 1 (рис. 7: I). Об'єкт було виявлено у ході зачистки дна траншеї на глибині 1 м від репера. Пляма від заповнення цього заглиблення на фоні навколишнього темного ґрунту за кольором вирізнялась не чітко, але добре фіксувалась за меншою щільністю заповнення.

Досліджена у межах траншеї частина об'єкту мала розміри 1,6 × 0,85 м. Дно об'єкта нерівне, поступово понижувалось у південно-західному напрямку, сягаючи 0,25 м від рівня виявлення.

У заповненні об'єкту 1 виявлено кераміку руського-литовського періоду, серед якої виділялось три фрагменти верхніх частин горщиків з вінчиками, датованих XIII—XIV ст. (рис. 7: II).

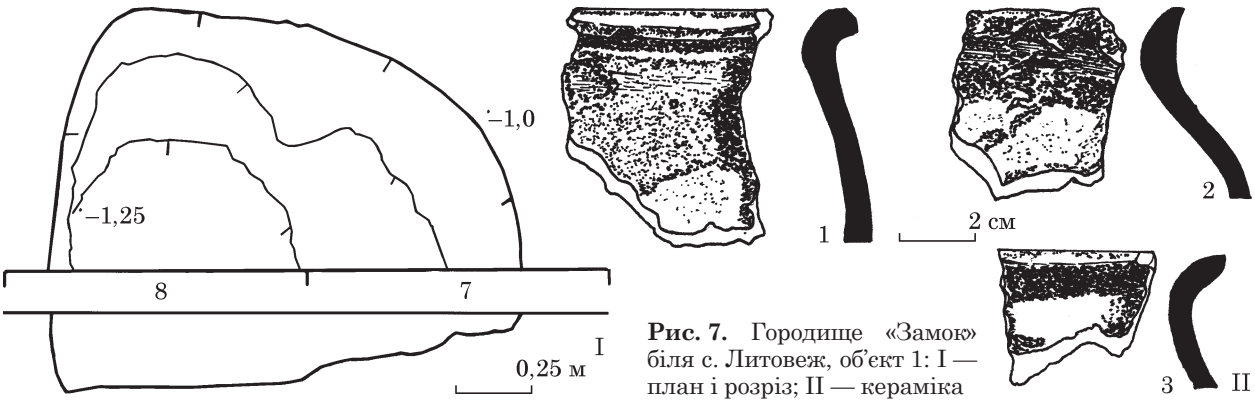

Рис. 7. Городище «Замок» біля с. Литовеж, об'єкт 1: I — план і розріз; II — кераміка

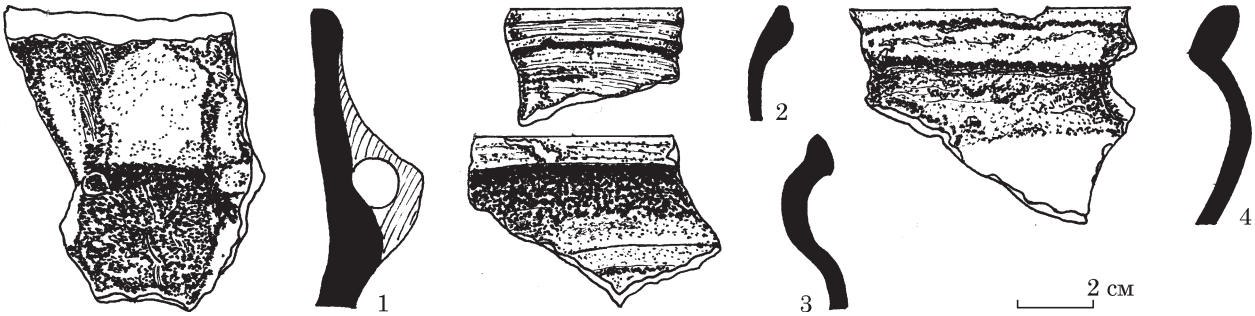

Рис. 8. Городище «Замок» біля с. Литовеж, знахідки з культурного шару, кераміка

Рис. 9. Городище «Замок» біля с. Литовеж, масив цегляної кладки: 1 — вигляд з півдня; 2 — західна стінка

Стратиграфічна виділеність цього об'єкту не викликає сумнівів, однак, не зовсім ясною залишилась технологія формування його заповнення: це засипка викопаного котловану чи чергова досипка гумусованого ґрунту? На жаль, однозначне вирішення цього питання неможливе без розкопок суміжної площі.

Описаний вище гумусований супісок та об'єкт 1 у ньому на ділянці кв. А/6—8 перекривав шар перевідкладеного гумусованого супіску потужністю до 0,6 м досить бідний на знахідки.

Із зовнішньої сторони майданчика Замку до описаних вище шарів та прошарків на ділянці кв. А/9—10 прилягав добре стратиграфічно виражений шар сірого ґрунту потужністю 0,6 м, що понижувався у напрямку до рову. У ньому виявлено великий фрагмент стінки енеолітичного горщика з вушком (рис. 8: 1), фрагмент вінчика давньоруського горщика X—XI ст. (рис. 8: 2) та фрагмент вінчика XII—XIII ст. (див. рис. 5: 5). Тобто, шар сірого ґрунту був відсипаний на цьому місці не раніше XIII ст.

Верхню частину нашарувань на дослідженій ділянці становив дерновий шар, який містив різночасові дрібні знахідки.

Деякі інформативні артефакти не вдалось чітко пов'язати із певними об'єктами, шарами та прошарками, дослідженими у траншеї 2. Це, наприклад, великий фрагмент верхньої частини посудини литовської доби, знайдений у кв. А/5 на гл. 1,2 м (див. рис. 5: 11) та фрагмент вінчика того ж часу з кв. А/5 з гл. 0,4 м (рис. 8: 3).

Підзамче. Дослідження були продовжені на «Підзамчі», де вже впродовж багатьох років у обриві руйнується моноліт цегляної кладки. Очевидно, саме тут Л. Пучковський зафіксував топонім «Ведінщина», що вказує на існування там церкви у минулому (2005, с. 15).

Майданчик «Підзамча» обіймає середню частину сучасного мису, утвореного меандром Західного Бугу. На сході він прилягає до «Замку», а на заході (з боку стрілки мису) укріплений потужним валом та ровом. Розміри майданчика 130 × 100 м.

Ділянка цегляної кладки, що руйнується берегом річки, знаходиться у південно-східній частині «Підзамча» (рис. 9). Спеціально відзначимо, що це найвища частина всього цього майданчика, причому, її морфологічні ознаки вказують на штучне походження цього підвищення, яке могло утворитись внаслідок зосеред-

Городище «Замок» біля с. Литовеж, проміри ширини і товщини цегли, що складала масив кладки, см

№	Ширина	Товщина	№	Ширина	Товщина
	Ряд 1			Ряд 4	
1	14,0	8,0	31	13,5	7,5
2	13,5	8,0	32	13,5	7,5
3	14,0	7,5	33	13,5	7,5
4	12,0	8,0	34	12,0	8,0
5	13,0	7,5		Ряд 5	
6	12,5	7,5	35	12,0	8,5
	Ряд 2		36	12,5	8,0
7	11,5	7,0	37	12,0	7,5
8	13,0	7,0	38	12,5	8,0
9	13,0	8,0	39	12,5	8,0
10	13,0	7,5	40	12,5	8,0
11	13,5	8,0		Ряд 6	
12	13,0	7,0	41	13,0	8,0
13	12,5	7,0	42	13,0	7,5
14	12,0	7,0	43	12,5	8,0
15	14,0	8,5		Ряд 7	
16	14,0	7,0	44	12,0	7,5
	Ряд 3		45	12,0	8,5
17	12,5	7,0	46	12,5	8,5
18	12,5	7,5	47	12,5	7,5
19	13,0	7,5	48	12,0	7,5
20	11,5	8,0	49	13,0	8,5
21	12,5	6,5		Ряд 8	
22	12,5	—	50	12,5	8,0
23	12,5	8,0	51	12,5	8,0
24	12,5	9,0	52	12,5	7,5
25	12,0	9,0	53	13,0	7,5
26	12,5	7,5		Біля мурованого об'єкта	
	Ряд 4		54	13,0	9,0
27	12,0	9,0	55	13,0	8,0
28	12,5	8,0	56	13,0	7,0
29	12,5	8,0	57	12,0	8,0
30	12,5	6,5	—	—	—

женння будівельного сміття після руйнування або розбирання мурованої споруди.

Прямо над ділянкою цегляної кладки знаходився грабіжницький шурф розміром 4 × 1,5 м прокопаний вздовж берега до глибини 0,4 м. У цьому шурфі знайдено багато дрібних фрагментів цегли та вапнякової опоки. Шурф не досяг верху кладки, але сприяв її руйнації внаслідок водної ерозії та промерзання ґрунту.

Дослідження кладки проведено шляхом її розкриття на 0,8 м завдовжки, від урвища у північному напрямку та подальшої зачистки.

Встановлено, що верх кладки знаходилась на глибині 0,8 м від рівня сучасної денної поверхні над нею. Ширина масиву кладки становила 1,15 м (рис. 9: 1), висота залежала від кількості збережених рядів цегли на окремих ділянках.

Орієнтація масиву проходила по лінії південь—північ.

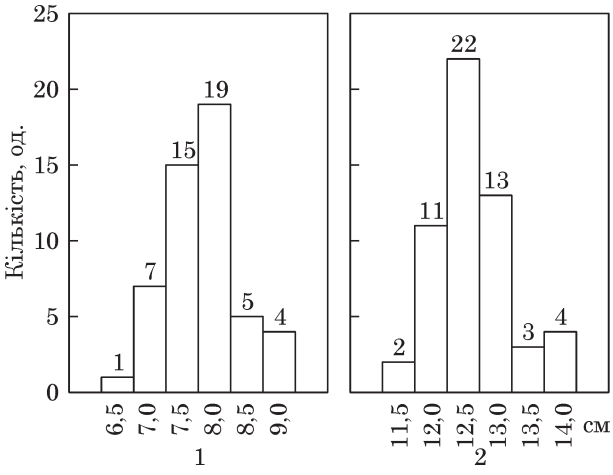

Рис. 10. Городище «Замок» біля с. Литовеж, граф розподілу кількості цегли зі складу масиву кладки, за: 1 — товщиною; 2 — шириною

Встановлено, що масив кладки був впущений у гумусований культурний шар, причому прошарок будівельного сміття (глина з включеннями опоки) на глибині — 1,3 м від рівня сучасної денної поверхні, очевидно, був горизонтом, з якого копали траншею для масиву кладки (фундаменту; рис. 9: 2).

Встановлено, що фундамент на дослідженій ділянці не досяг рівня материка, а лежав на гумусованому культурному шарі.

Після розчистки та фотофіксації моноліт кладки на дослідженій ділянці був частково розібраний. При цьому встановлено кілька його внутрішніх особливостей:

1. Збереглись 8 рядів кладки, однак окремі виступи її верхньої поверхні вказували на існування, як мінімум, 10 рядів (з верхнього шару збереглась одна цеглина, яка при обмірюванні була зарахована до першого ряду кладки (рис. 9: 2).

2. У кладці не було цілих цеглин, а виключно фрагменти, за розмірами близькі до половини їх величини.

3. Кладка включала великі шматки опоки, причому, не тільки всередині масиву, але і на його зовнішній поверхні.

4. Значна частина цегли містить сліди міцного вапнякового розчину, що вказує на її повторне використання.

5. Кладка виконана на глиняному розчині.

З метою збереження інформації про систему кладки при її розбиранні була проведена фотофіксація кожного ряду масиву кладки. Крупніші фрагменти цегли були пронумеровані та обміряні (всього 57 одиниць; таблиця; рис. 10). Зважаючи на параметри фрагментів цеглин, характер їх тіста та випалу, а також наявність поздовжніх канелюрів на поверхні така цегла може бути датована XIV—XV ст.

На схід від дослідженого моноліту кладки на відстані 5,2 м у обриві річки видно іншу ділянку кладки з подібної цегли (рис. 11). Не виключено, що це залишки цілісного архітектурного комплексу.

У 2020 р. під північним схилом «Підзамчя» було зроблено нове відкриття, що у майбутньому може суттєво скоригувати наші уявлення про оборонну систему городища. Тут був зафіксований морфологічно добре виражений валоподібний насип, висота якого збільшувалась у напрямку до стрілки мису (див. рис. 1). Надзвичайно важливою обставиною є те, що відповідне йому ровоподібне заглиблення знаходиться з внутрішнього, по відношенню до центру мису, боку. Якщо це штучно викопаний рів за валом, що потребує підтвердження, то він паралельно з формуванням насипу валу збільшував крутизну природного схилу стрілки мису, тобто утворював підрізний ескарп. У випадку підтвердження штучного походження, оборонного призначення та відповідного датування цей вал становитиме оборонну лінію 4.

Однак, не виключено, що маємо справу з якимось інженерним облаштуванням поселенського комплексу середньовічного Литовежа, зокрема, він може бути залишками дорожнього насипу.

Важливим є те, що цей валоподібний насип на рівні заплави продовжувався і за межами «Підзамчя», охоплюючи значну частину стрілки мису на довжину 130 м. Д. Лошик звернув увагу на невеликий круглий об'єкт, позначений на карті Литовежа XIX ст., що розміщувався приблизно на краю цього валоподібного насипу (2020, с. 58, рис. 12).

Таким чином, проведені дослідження дозволили встановити ряд нових обставин археології та давньої історії Литовежа.

Звернемо увагу на відносно малу кількість знахідок у шарах, досліджених у траншеї 2 на території «Замку», особливо зважаючи на центральне положення цього укріпленого майданчика. Тут знайдено кераміку епохи енеоліту, ранньозалізної доби, давньоруського часу, литовсько-польської доби.

Масові знахідки дозволяють говорити про безперервне заселення обстеженої ділянки з X ст.

На ділянці траншеї не зафіксовано значних земляних укріплень. Вірогідно, замок у Литовежі був схожий на укріплені двори Чорторийських у родовому маєтку та Жукові з невеликими штучними дерев'яно-земляними укріпленнями. Натомість, стверджено наявність тут багатого на знахідки шару культури лійчастого посуду.

Досліджений моноліт цегляної кладки виконаний з повторно використаного матеріалу XIV—XV ст. і за наявними ознаками може бути фрагментом фундаменту монументальної споруди, можливо, Введенської церкви.

Несподіванкою стало відкриття раніше невідомої протяжної позитивної форми рельєфу із заглибленням з боку схилу мису, що розміщувались на рівні заплави. У разі підтвердження оборонного призначення цього об'єкту та відповідного його датування отримаємо кардинально нову картину укріплень давнього Литовежа.

Неординарність досліджуваного городища вбачаємо не тільки у плануванні його оборонних

Рис. 11. Городище «Замок» біля с. Литовеж, оголення цегляної кладки в обриві берега за 5,2 м на схід від дослідженого масиву

споруд, але й у базових геоморфологічних процесах розвитку річкової долини Західного Бугу, які визначали вигляд Литовежа та його замку (очевидно, і укріплення мідного віку) у минулому та сучасною археологічною класифікацією городищ. Багато дослідників велику увагу приділяли впливу природних чинників на розвиток фортифікаційного мистецтва слов'яно-руського періоду. Не вдаючись у подробиці, відзначимо одну з ознак, використаних М. Кучерою, для виділення окремих груп укріплень, а саме, їх топографічну підоснову, характер позитивних форм рельєфу, на яких розміщувались городища. Інколи дослідник вагався точніше означити характер цих підвищень, особливо зважаючи на їх значну антропогенну трансформацію. Зокрема, у ряді випадків нелегко однозначно віднести позитивні форми рельєфу з укріпленнями до мисів чи останців.

Рішенням проблеми стало виділення окремого типу городищ на останцеподібних мисах, що сформувались внаслідок природних особливостей і були у великій мірі ізольованими від надзаплавних терас, часто дуже широкими і глибокими ровами (Кучера 1999, с. 18, 30, рис. 1: 20—39). Дослідник мав на увазі формування такої топографічної ситуації у період спорудження укріплення, що підтверджується багатьма прикладами.

Однак, у випадку з городищем Литовеж II ми маємо приклад відрізання, практично повної ізоляції, мису вже у наш час. Це є рідкісним зразком формування останцевого (острівного) типу пам'ятки не у період функціонування тут укріпленого населеного місця, а у час його меморіалізації. Врахування цього виключення, яке, зрештою, має підтверджувати правило, сприятиме глибшому розумінню діалектичності використання сучасних дослідницьких класифікацій, а, зрештою, їх вдосконаленню.

Проміжним шляхом між відсіканням мису перед спорудженням укріплень та ізоляцією його краю після припинення функціонування

городища були такі дії на етапі повноцінного функціонування укріпленого комплексу.

Саме таким чином сформувалась гора Гедиміна у Вільнюсі. Первісно будучи добре морфологічно вираженим мисоподібним виступом правого берега Няріса, у свій час вона була відтята новим руслом ріки від корінного берега і сформувалась як його ізольований останець. Залишаючи для окремого розгляду питання співвідношення природних і антропогенних чинників цього процесу, відзначимо, що він завершився у пізньосередньовічний період, коли по ділянці цього відтинання було спрямоване основне русло Вільні. Ці дії визначили подальший розвиток всього Вільнюса не у напрямку високого правого берега, де знищений хрестоносцями у 1390 р. Кривий замок вже не відновлювався, а у протилежний бік рівнинної річкової заплави. Саме тут, під прикриттям Верхнього, розвивався Нижній замок, де пізніше розмістилась основна резиденція Великих князів Литовських.

За подібною схемою, тільки з переважанням антропогенних чинників, відбулось відтинання стрілки мису, на якому розміщувався замок середньовічного Володимира. Очевидно, пропускання русла р. Смочі через стрілку мису відбулось у XIV ст., коли на ній був споруджений мурований замок Казимира Великого. При цьому новий замок опинився на відділеній стрілці мису разом з колишнім міським дитинцем, який з цього часу у певній мірі почав виконувати функції Окольного (Нижнього) замку.

Варіативність прикладів таких пам'яток, у тому числі і на етапі меморіалізації, вказує на їх великий інформаційний потенціал щодо вивчення впливу природного середовища на фортифікаційне будівництво. Процес пізнання історичних обставин спорудження таких городищ потребує класифікації цієї групи пам'яток, у якій укріплений комплекс Литовежа займе своє місце.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва: Г. Лисснер и А. Гешель.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Лошик, Д. С. 2020. *Археологічні дослідження давньоруських городищ Західної Волині у XXI столітті*. Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». Луцьк.

Петраускас, А. В., Панишко, С. Д., Лошик, Д. С., Чорний, І. О., Кукса, А. О. 2020. Дослідження укріплень городища Литовеж на Волині. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 182-193.

Пучковський, Л. 2005. *Нарис історії села Літовіж*. Нововолинськ: Мінотавр.

Цинкаловський, О. 1937. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ*, CLIV: Праці Історико-філологічної секції, с. 183-240.

Чайка, Р. М. 1980. Работы у с. Литовеж на Буге. *Археологические открытия 1979 года*, с. 349-350.

Panyshko, S. 2021. Ukrainian parallels of geomorphological and historical processes of modern view formation of Gediminas lift hill in Vilnius and their use in tourist sphere. В: *Україна—Литва: історичні, мовно-культурні та туристські паралелі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 19 листопада 2021 р.)*. Київ: Гельветика, с. 138-140.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1900. *Arkheologicheskaia karta Volynskoi gubernii*. Moskva: G. Lissner i A. Geshel.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Loshyk, D. S. 2020. *Arkheolohichni doslidzhennia davnoruskykh horodyshch Zakhidnoi Volyni u XXI stolitti*. Robota na zdobuttia osvitnoho stupenia «Mahistr». Lutsk.

Petrauskas, A. V., Panyshko, S. D., Loshyk, D. S., Chornyi, I. O., Kuksa, A. O. 2020. Doslidzhennia ukriplen horodyshcha Lytovezh na Volyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 182-193.

Puchkovskyi, L. 2005. *Narys istorii sela Litovizh*. Novovolynsk: Minotavr.

Tsynkalovskyi, O. 1937. Materialy do arkheolohii Volodymyrskoho povitu. *Zapysky NTSh*, CLIV: Pratsi Istoryko-filolohichnoi sektsii, s. 183-240.

Chaika, R. M. 1980. Raboty u s. Litovezh na Buge. *Arkheologicheskie otkrytiia 1979 goda*, s. 349-350.

Panyshko, S. 2021. Ukrainian parallels of geomorphological and historical processes of modern view formation of Gediminas lift hill in Vilnius and their use in tourist sphere. In: *Ukraina—Lytva: istorychni, movno-kulturni ta turystski paraleli. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 19 lystopada 2021 r.)*. Kyiv: Helvetyka, s. 138-140.

A. V. Petrauskas, S. D. Panyshko,
I. O. Chorny, A. V. Kuksa

THE NEW EXPLORATION OF «ZAMOK» HILL-FORT NEAR LYTOVEZH VILLAGE AT VOLYN

The main work was carried out on the northwestern edge of the Castle site, where a trench of 10 × 1 m and 1.6 m deep, cut through the cultural layers. The most important result of the examination of trench walls was the absence of clearly defined signs of bulk earth defense structures in its western (closer to the ditch) section. Although the presence of several stratigraphic distinct soil layers here can be considered as a sign of its large-scale movement no earlier than the 14th century.

Along the entire trench the finds of funnel-shaped pottery culture, the Early Iron Age, the Old Rus, and the Late Middle Age have occurred.

On «Pidzamche», in its southeastern — highest — part a massif of brick masonry was discovered. The top of the masonry was at a depth of 0.8 m from the level of the modern day surface. The width of the masonry massif was 1.15 m, the height depended on the number of preserved rows of bricks in individual sections. The object is oriented along the south-north line.

It was established that the masonry massif was inserted into the humous cultural layer, while the layer of construction debris (clay or destructured opoka) at a depth of 1.3 m from the level of the modern day surface was obviously the horizon from which the trench for the masonry massif (foundation) was dug. At the same

time, it did not reach the level of the virgin soil but laid on a humous cultural layer.

There were no whole bricks in the masonry, but only fragments, the size of which was close to half of its size. Masonry included large pieces of masonry, and not only inside the massif, but also on its outer surface. A large part of the brick had traces of strong limestone mortar, indicating its reuse. Masonry was made on a clay mortar.

Based on the measurements of 55 brick fragments, the approximate parameters of each brick were established. The width of the brick was up to 12—13 cm, the thickness up to 7.5—8 cm. Taking into account the parameters of the brick fragments, the nature of their dough and firing, as well as the presence of longitudinal grooves on the surface, such a brick can be dated to the 14th—15th centuries.

Thus, the research made it possible to establish a number of new circumstances of the archaeology and ancient history of Litovezh. No significant earthen fortifications were recorded in the area of the Castle explored by the trench. Probably, it was similar to the fortified courtyards of the Chortoryjski in the ancestral estate and Zhukov with small artificial wooden and earthen fortifications. On the other hand, it was confirmed the presence here of the layer of funnel-shaped pottery culture with a lot of findings which can be considered as evidence of the presence of a fortified settlement on the cape already in the Copper Age.

The discovered monolith of brickwork is made of reused material of the 14th—15th centuries and according to the available signs it may be a fragment of the foundation of a monumental structure, possibly the Vvedenska Church.

A surprise became the discovery of a previously unknown long positive form of relief with a dimple on the side of the cape slope, located at the level of the floodplain. In the case of confirmation of the defensive purpose of this object and its corresponding dating, we will get a radically new picture of the fortifications of the old Litovezh.

M. P. Kuchera knew about the Lytovezh II settlement; he included it into a catalog of Slavic-Rus settlements but did not define its place in his classification of fortified sites. And this is no wonder because the conducted work has not yet found the archaeological confirmation of the existence of a fortification here in the Old Rus period. Obviously, this is evidence of the extraordinary intuition of a prominent scholar.

At the same time, the geomorphological processes that today cut off the cape part of the hill-fort from the terrace above flood plain and turn it into a remnant, are a rare example of the evolution of flood plain landscapes that were used in the construction of hill-forts. In this example in nature one can see how the topographic basis was formed for the arrangement of a separate type of hill-forts on remnant-like capes, identified by M. P. Kuchera.

Keywords: Lytovezh, hill-fort, castle, brick, masonry.

Одержано 29.04.2022

КУКСА Артем Олександрович, бакалавр, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.
KUKSA Artem, Bachelor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9255-2619, e-mail: abryta223@gmail.com.

ПАНИШКО Сергій Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.
PANISHKO Serhii, Ph. D., Associate Professor of Archeology, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4188-1089, e-mail: panishko63@gmail.com.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
PETRAUSKAS Andrii V., Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail: petrauskas@i.ua.

ЧОРНИЙ Іван Олександрович, магістр, Волинський національний університет ім. Лесі Українки, Луцьк, Україна.
CHORNYI Ivan, Master, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9218-5628, e-mail: johnchorniy@gmail.com.

УДК 904.4(477.81)”15” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.13

Б. А. Прищепа

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТЛА XVI ст. В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ОСТРОГА

Стаття присвячена дослідженню артефактів XVI ст. з житла 57 із розкопок 2008 р. в центральній частині міста Острога, проведених археологічною експедицією Рівненської філії державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, на основі планіграфічного та стратиграфічного аналізу і типологічної характеристики виробів.

***Ключові слова**: пізнє середньовіччя, ранньомодерний час, Волинь, житло, піч, кераміка.*

На сучасному етапі археологічних досліджень пам’яток пізнього середньовіччя та раннього нового часу одним із важливих завдань залишається розробка питань, пов’язаних із хронологічними та регіональними особливостями матеріальної культури давнього населення України. Дослідження за цими напрямками активно проводив М. П. Кучера (1965; 1969). У цьому зв’язку особливо важливим є вивчення закритих археологічних комплексів, датування яких уточнюють речові знахідки з вузькими хронологічними рамками використання, зокрема й монети. До числа таких комплексів XVI ст. належить колекція артефактів з будівлі 57, дослідженої у 2008 р. в центральній частині міста Острога. Вона відкрита в розкопі 8 на ділянці на проспекті Незалежності, 3 під час охоронних робіт у зв’язку з будівництвом нового корпусу Національного університету «Острозька академія».

Розкоп 8 розмірами 35 × 6 м знаходився біля південно-західного краю будівельного котловану (рис. 1: 8). У ньому виявлені культурні шари та об’єкти різних періодів, зокрема ранньослов’янського (VIII—X ст.), Київської Русі (XI—XII ст.), литовсько-польського (XV—XVIII ст.), їх перекривали нашарування XIX—XX ст. (Прищепа, Бондарчук, Позіховський 2010; Прищепа, Бондарчук 2011). Із розкопаних об’єктів литовсько-польського періоду (№ 23, 45, 57, 63) будівля 57 виявилася найранішою (рис. 2).

Материк на цій ділянці мав помітне пониження на південний схід, у напрямку до заплави р. Вілії, різниця його рівнів між північно-західним і південно-східним краями розкопу становила 2,5 м, а рівень сучасної денної поверхні був близьким до горизонтального, що можна пояснити багаторазовим нівелюванням території. Тому потужність культурних нашарувань збільшувалася вниз по схилу від 1,0 м до 3,6 м. Нижче, при стратиграфічному описі ділянки, показники глибин подано від нульового репера — це рівень цоколя ліфтової вежі нового навчального корпусу Острозької академії.

Сучасна денна поверхня в південно-східній частині розкопу, де досліджено будівлю 57, зафіксована на відмітках від +0,1 м до 0,3 м завглибшки. До глибин 1,2—1,4 м простежено ґрунт, насичений будівельним сміттям XX ст. Наступний шар завтовшки до 0,55 м теж містив багато будівельного сміття і речових знахідок XIX — початку XX ст. Під ним, на глибині 1,5—2,6 м виявлено культурні нашарування литовсько-польського періоду (рис. 3: а). Нижче залягав темно-сірий щільний ґрунт завтовшки 0,35—0,45 м із знахідками ранньослов’янського і києво-руського періодів (рис. 3: б). З глибин 3,1—3,3 м простежено коричневий щільний однорідний ґрунт (рис. 3: в), він мав товщину до 0,6 м і містив поодинокі знахідки фрагментів глиняного посуду і крем’яних виробів мідного і бронзового віків.

Чотирикутний у плані котлован будівлі 57 виявлено при зачистці культурних нашару-

© Б. А. ПРИЩЕПА, 2022

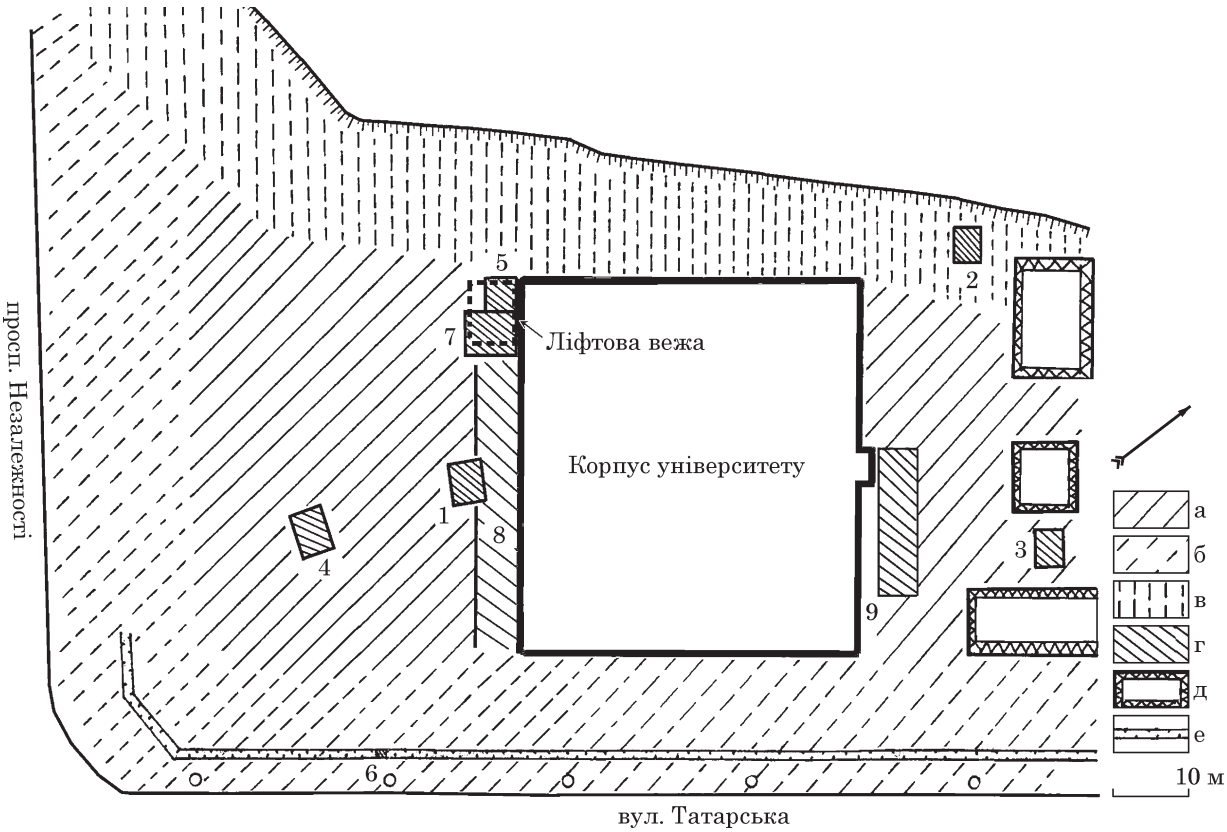

Рис. 1. План ділянки в м. Острозі на проспекті Незалежності, 3, дослідженої в 2007—2008 рр. **Умовні позначення**: а — територія із збереженим культурним шаром; б — територія із частково збереженим культурним шаром; в — територія, де культурний шар не зберігся; г — ділянки, досліджені археологічними методами; д — існуючі будівлі; е — траншея каналізаційного колектора; цифрами позначено номери розкопів

вань на рівні 2,95 м від репера (західний кут), 3,2 м (поблизу південного кута). Північно-західна стінка ближче до північного кута котловану простежена дещо глибше, з відмітки 3,6 м, тому що тут край котловану був зруйнований при влаштуванні фундаменту будівлі 37а кінця XIX — початку XX ст. Верхня частина котловану будівлі 57 прорізала культурні нашарування, а нижня частина була опущена в материковий жовто-сірий суглинок, він залягав на відмітці 3,7 м поблизу західного кута споруди. Заглиблена частина будівлі 57 була пошкоджена перекопами першої половини XVII ст.: північно-східна стінка зруйнована котлованом, в якому змурували фундаменти будівлі 45, а південний кут і прилеглий відрізок південно-східної стінки завдовжки 3,5 м зруйнований при будівництві мурованої споруди 63 (рис. 4). Довжина збережених частин північно-західної стіни котловану будівлі 57 — 5,3 м, південно-західної стіни — 4,65 м.

Стратиграфія нашарувань, пов'язаних з будівлею 57 простежена за профілем бровки,

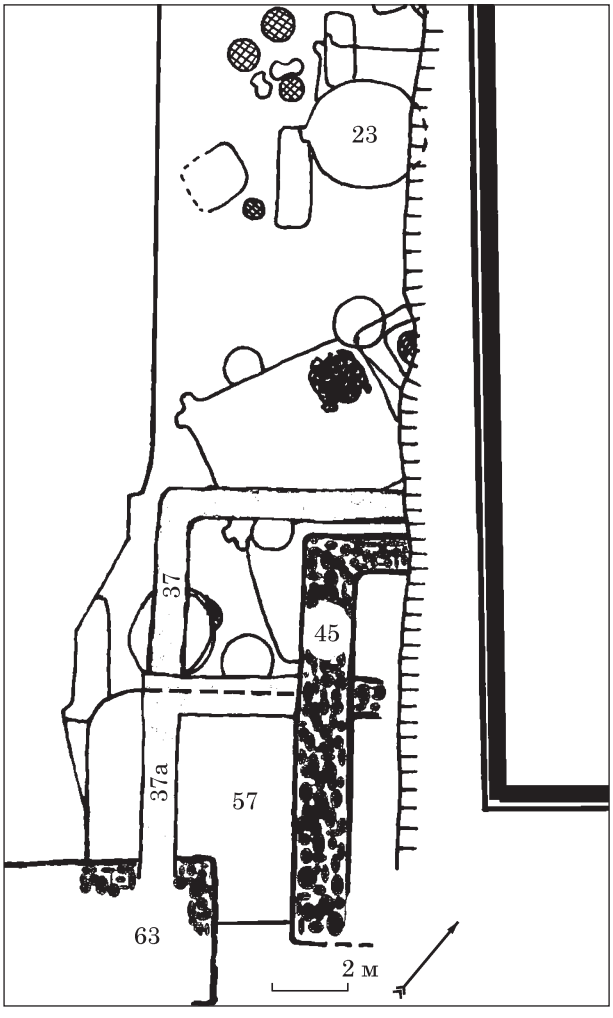

Рис. 2. План південно-східної частини розкопу 8 з дослідженими об'єктами

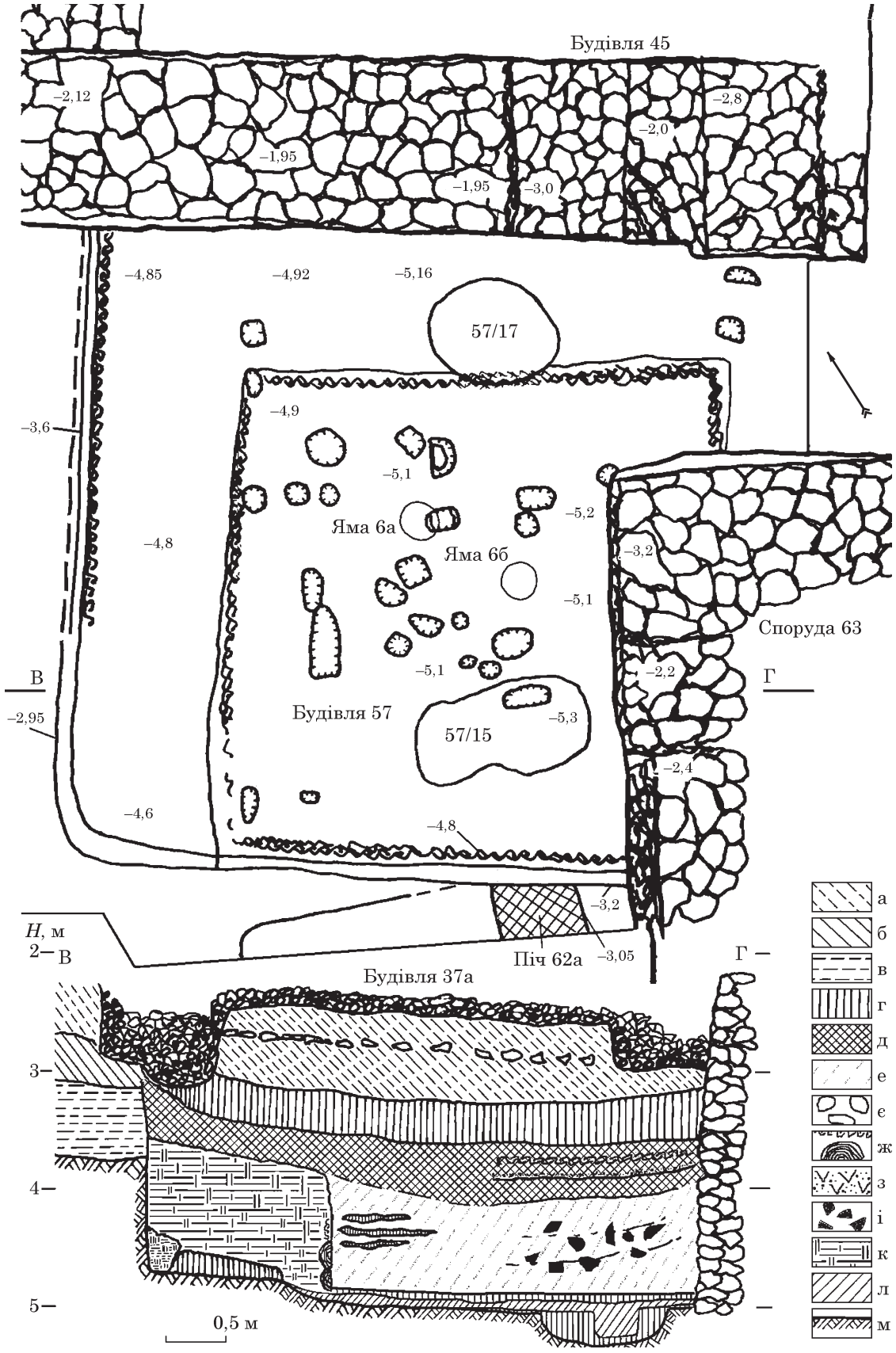

Рис. 3. Будівля 57: план і профіль стратиграфічної бровки перерізу заповнення котловану. **Умовні позначення**: а — сірий однорідний ґрунт (культурний шар литовсько-польської доби); б — темно-сірий ґрунт (слов'яно-руський культурний шар); в — коричневий щільний однорідний ґрунт; г — підсипки материкового суглинку; д — темно-сірий ґрунт; е — сірий ґрунт, насичений різноманітними знахідками; є — каміння; ж — рештки обвугленого дерева; з — вугілля і попіл; і — розвал печі (печина, кахлі); к — суглинок з чорноземом; л — чорний ґрунт із включеннями перепаленої глини і деревного вугілля; м — материк

Рис. 4. Котлован будівлі 57: 1 — загальний вигляд ділянки розкопу 8 під час дослідження котловану будівлі (зліва — мурована стіна будівлі 45, на задньому плані — частина мурованої споруди 63); 2 — розчистка решток зруйнованої печі в південній частині котловану будівлі; 3 — другий етап функціонування із обвугленими рештками дерев'яних конструкцій

зорієнтованої паралельно до південно-західної стіни котловану: підсипка материкового суглинку завтовшки до 0,3 м, нею остаточно вирівняли ділянку після просідання ґрунту на місці засипаного котловану будівлі 57 (рис. 3: г); засипка верхньої частини котловану будівлі — темно-сірий ґрунт з незначною кількістю речових знахідок (рис. 3: д); заповнення котловану будівлі, яке сформувалося під час її руйнації (рис. 3: е; 5) — це сірий ґрунт, з включеннями попелу, деревного вугілля, перепаленої глини, насичений шматками печини, уламками глиняних посудин і кахель; потужний масив суглинку з чорноземом, ним засипали частину первісного котловану під час реконструкції підвалу (рис. 3: к); чорний ґрунт, натоптаний на дні первісного котловану (рис. 3: л), він включав дрібні шматки перепаленої глини і деревного вугілля.

Стратиграфічні спостереження, набір речових знахідок і особливості їх залягання в котловані дозволяють зробити висновок, що це рештки потужного підвалу, над яким був наземний будинок із кахляною піччю. Встановлено також, що первісний підвал будівлі 57 виявився завеликим і на другому етапі її використання в межах існуючого було влаштовано менше приміщення.

Дно первісного підвалу знаходилося на глибині 2,3—2,5 м від рівня його виявлення. Вздовж північно-західної стінки котловану зафіксовано сліди дерев'яної обшивки, тут на глибинах 4,2—4,85 м простежено рештки зітлілих горизонтально покладених деревин. У центральній поглибленій частині підвалу відкрито понад 20 стовпових ям округлих, сегментоподібних і чотирикутних у плані, завглибшки 0,1—0,4 м. У північно-східній частині приміщення виявлено господарську яму 17, вона овальна в плані (1,05 × 0,85 м), у розрізі циліндрична, з напівкруглим дном, завглибшки 0,6 м. Заповнення ями 17 складалось із однорідного коричневого ґрунту, в ньому трапилися дрібні уламки гончарних посудин та дві монети: дуже затертий півгрош Олександра Ягелончика (1492—1506) і грош литовський 1534 р. Пізніше центральну поглиблену частину підвалу підсипали суглинком та коричневим ґрунтом, так що долівку тут підняли на 0,15—0,2 м.

У ході перебудови на початку другого етапу площу котловану зменшили, для цього по периметру нового приміщення розмірами 4,0 × 4,2 м збудували дерев'яні стіни, а простір між ними і старими стінами заповнили суглинком з чорноземом (рис. 3: к), у цій засипці знахідок не вияв-

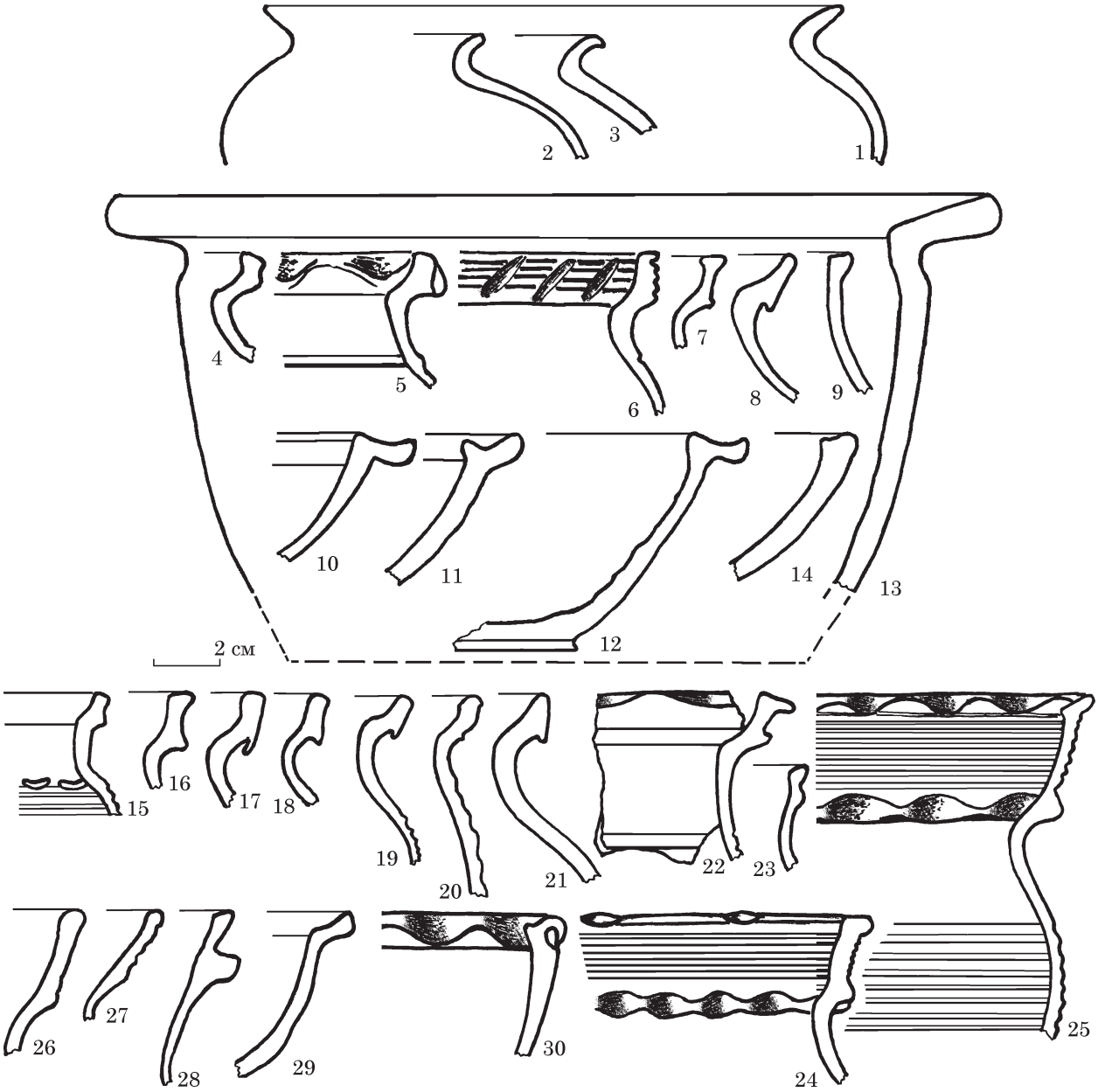

Рис. 5. Глиняний посуд, групи: 1—3 — перша; 4—14 — друга; 15—30 — третя

лено. Пошкоджені пожежею дерев'яні обвуглені деталі обшивки простежені в нижній частині пізнішого котловану вздовж усіх чотирьох стін (рис. 4: 3). Вони були складені із горизонтально покладених півколод діаметром 0,16—0,20 м. Ширина засипки біля південно-західної стіни — 0,3 м, біля північно-західної стіни — 1,4—1,5 м, біля північно-східної стіни — понад 1,2 м. На дні котловану другого етапу використання будівлі в неглибокій ямці 6а стояв біло-глиняний горщик (рис. 4: 1; див. далі: рис. 6: 1). У заповненні підвалу другого етапу функціонування будівлі зібрано уламки глиняного посуду, кахель, інших прикрас печі, вироби із заліза, кольорових металів, кістки та каменю.

Знайдений у заповненні котловану глиняний посуд за технологією виготовлення віднесено до трьох груп.

До першої групи належать тонкостінні горщики із домішкою в глиняному тісті значної кількості дрібного піску, їх поверхня шорстка, темно-сірого чи коричневого кольору. В колекції лише три виразних уламки верхніх частин посудин першої групи, вони мають опуклі плічка, добре виражену невисоку шийку і значно відігнуті назовні прості потоншені вінця (рис. 5: 1—3).

Посуд другої групи тонкостінний, високої якості, сіро-глиняний, виготовлений на швидкообертовому гончарному крузі, в глиняному тісті домішки малопомітні, або є дрібний кварцовий пісок. В колекції переважають уламки горщиків (рис. 5: 4—8), трапилися також фрагменти горщикоподібної посудини з вертикальними вінцями (рис. 5: 9), мисок-покришок (рис. 5: 10—12), макітри (рис. 5: 13), сковорідки (рис. 5:

Рис. 6. Третя група посуду: 1—3 — горщики; 4, 5 — глеки

14). Більшість горщиків мають відігнуті назовні вінця із витягнутим вертикально краєм, який із зовнішньої сторони часто прикрашений горизонтальними заглибленими лініями, інколи доповненими защипами або косими вдавленнями (рис. 5: 5, 6).

Посуд третьої групи високої якості, світло- та біло-глиняний. Ця група включає горщики, горщикоподібні посудини, глеки, приставки, миски, кухлі. У колекції з житла 57 вона складає близько 65 % усього посуду. Основні характеристики відреставрованих посудин подано в табл. 1.

Виділено два типи горщиків третьої групи. До першого віднесено посудини із значно витягнутим вертикально вінцями. У більшості з них висота вінець не перевищує 1,5 см (рис. 5: 16—20; 6: 3), але у двох реставрованих горщиків висота вінець 2,5—3,0 см (рис. 6: 1, 2). Вони мають конічний тулуб, опуклі плічка, звужену невисоку шийку і ручку. Перехід від шийки до плічок і вінець плавний.

У горщиків другого типу край вінець оформлений у вигляді манжета (рис. 5: 21), за профілюванням вінець вони нагадують вироби X ст.

Горщики обох типів прикрашалися на плічках смугою заглиблених горизонтальних ліній. Вінця горщиків першого типу часто декоровані защипами та вдавленнями, також для них характерним є орнамент, нанесений коричневою фарбою (описка) — це горизонтальні прямі і хвилясті лінії на вінцях і на плічках. Подібну орнаментацію вінець мають горщикоподібні посудини, від яких збереглися окремі фрагменти (рис. 5: 24, 25). Вони вирізняються значно

Таблиця 1. Дані про відреставровані глиняні посудини третьої групи

№ п/п	Назва виробу	Висота, см	Діаметр, см			Орнамент	Рис.
			вінця	тулуб	дно		
1	Горщик	29,2	22,5	28,5	15	Заглиблені лінії на плічках, описка	6: 1
2	Горщик	28,6	25	29	15,5	Вдавлення на вінцях, заглиблені лінії на плічках, описка	6: 2
3	Горщик	19,5	15,5	16,5	10,5	Те саме	6: 3
4	Глек	25	11	21	10,5	Заглиблені лінії на плічках	6: 4
5	Глек	30	10,5	20,5	11,5	Те саме	—
6	Глек	33	≈10	≈26	13	Те саме	6: 5
7	Кухоль	13,3	8,7	9,5	6,5	Заглиблені лінії на вінцях і тулубі	7: 2

Рис. 7. Посуд із котловану будівлі 57: 1 — кубок; 2, 3 — кухлі (1 — бронза; 2 — глина; 3 — фаянс)

відтягнутими вертикально вінцями заввишки 3—4 см. При переході від вінця до шийки такі посудини мають горизонтальний валик, розчленований вдавленнями, іноді такі ж вдавлення нанесені по зовнішньому ребру вінець.

Відтворені повні профілі трьох глеків, два з них мають циліндричну шийку, її висота становить близько третини від загальної висоти посудини, а діаметр вінець складає близько половини максимального діаметра тулуба (рис. 6:

Таблиця 2. Дані про відреставровані кахлі

№ п/п	Назва виробу	Розміри лицевої пластини, см	Висота, см	Покриття поливою	Рис.
1	Кахля мискова	16,5 × 16,5; *d* дна 12,7	10	—	8: 1
2	Кахля коробчаста	24 × 24; *d* дна 14,5	13,5	Зелена	8: 2
3	Те саме	20 × 20	12,5	—	8: 3
4	Те саме	20,6 × 21,5	10,8	—	9: 1
5	Кахля коробчаста з таким же рельєфним ортаментом	20,5 × 21,5	11,0	—	—
6	Те саме	21 × 21	11,0	—	—
7	Те саме	20,5 × 20,6	10,5	+	—
8	Те саме	21,5 × 21,7	10,5	+	—
9	Те саме, половинна	21,4 × 12,5	11,5	+	9: 2
10	Те саме	21 × 10,6	—	+	—
11	Кахля коробчаста	19,4 × 18	10,3	—	9: 3
12	Те саме	23,3 × 22,5	12,4	—	10: 1
13	Кахля коробчаста з таким же рельєфним ортаментом	23,5 × 22,5	—	—	—
14	Те саме	22,4 × 19,6	—	—	—
15	Кахля пояскова	22,5 × 18,3	11,5	+	10: 2

4; табл. 1: 4). У третього глека шийка коротша і помітно звужується до вінець, її висота становить 1/5 від загальної висоти посудини (рис. 6: 5; табл. 1: 6). Глеки мали широкі ручки, були орнаментовані заглибленими горизонтальними лініями на плічках.

У вжитку був також полив'яний посуд. Він фрагментований, тому не завжди можливо визначити форму виробів. У горщикоподібних посудин на внутрішню поверхню нанесена зелена (рис. 5: 15) і коричнева (рис. 5: 23) полива. Кілька вінець належали, вірогідно, приставкам. Фрагмент однієї з посудин вкритий із зовні зеленою, а в середині коричневою поливою (рис. 5: 26), інше вінце прикрашене зеленою поливою всередині (рис. 5: 27). Ще один уламок верхньої частини посудини вкритий жовтою поливою зовні, а також по вінцях із середини (рис. 5: 28).

Біло-глиняні миски зараховано до двох типів: 1) із похилими звуженими до денця стінками і значно відігнутими назовні вінцями (рис. 5: 29); 2) із вертикальними стінками і відтягнутим назовні краєм вінець, прикрашеним защипами (рис. 5: 30). Обидві посудини з внутрішньої сторони вкриті зеленою поливою.

Кухоль має біконічну форму, найбільше розширення тулуба припадає на 1/3 висоти посудини (рис. 7: 2; табл. 1: 7). Вінця розхилені і витягнуті вертикально, зовні орнаментовані горизонтальними заглибленими лініями. Такий же орнамент нанесено вище рівня максимального розширення тулуба. Ручка втрачена.

Фаянсовий кухоль циліндричний, на кільцевому піддоні, з прямокутною ручкою (рис. 7: 3). Зовнішня поверхня виробу вкрита розписом, основним елементом якого є луска. На зеленому фоні зображені округлі сині та серцеподібні червоні бутони. Ця орнаментальна композиція обрамлена під вінцями і при дні смугами, розділеними білою ламаною лінією на трикутники, заповнені поливою синього та червоного кольорів. На денці є клеймо у вигляді двох перехрещених хвостів, один оконтурений плавними лініями, а другий — зубчастими. Висота кухля 18 см, діаметр вінець 9,5 см, діаметр при дні 10 см, розміри ручки 6,5 × 3,7 см.

У колекції є мискові, коробчасті і пояскові кахлі та інші прикраси печі. Частина з них вкрита коричневою або зеленою поливою, але багато виробів пошкоджені вогнем і тому колір поливи встановити неможливо. Основні характеристики відреставрованих кахель дані в табл. 2.

Близько 15 уламків належали мисковим кахлям. Краще збережений виріб має округле денце, придонна частина звужується до відмітки 2/5 висоти, вище стінки розширюються, отвір в плані має форму квадрата (рис. 8: 1; табл. 2: 1).

Кахля коробчаста (рис. 8: 2; табл. 2: 2), лицева сторона чотирикутна, дно округле. Рамка висока, на лицевій пластині рельєфне зображення великої багатопелюсткової квітки, від неї до кутів відходять діагональні пагони. Лицева пластина вкрита зеленою поливою.

Кахля коробчаста (рис. 8: 3; табл. 2: 3), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою. В центрі велика півсфера-сонце, оточена скошеними променями, вони обмежені рельєфним колом, вписаним у внутрішній простір лицевої пластини. Вздовж рамки по периметру є рельєфна стрічка, заповнена косими лініями. Румпа висока, округла при основі.

Кахля коробчаста (рис. 9: 1; табл. 2: 4), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою, на ній рельєфне зображення восьмипелюсткової розетки, виконане подвійними валиками і оточене двома концентричними колами, вписаними у прямокутник. Таких кахель трапилося найбільше — п'ять вдалося повністю реставру-

Рис. 8. Кахлі: 1 — мискова; 2, 3 — коробчасті

вати (табл. 2: 5—8), в колекції є також близько 20 уламків, частина з них вкриті поливою.

Кахля коробчаста (рис. 9: 2; табл. 2: 9), спеціально виготовлена половинка кахлі того ж типу, що й попередня (із восьмипелюстковою розеткою), вкрита поливою. Румпа частково втрачена. Повністю відновлені лицеві пластини двох виробів.

Кахля коробчаста (рис. 9: 3; табл. 2: 11), лицева пластина чотирикутна, із рамкою лише з двох протилежних сторін, прикрашена рельєфним орнаментом — два трикутники, в основі яких рамки кахлі. Трикутники зближуються заокругленими вершинами в центрі і розділяють лицеву пластину на 4 частини. Між вершинами трикутників три малі півсфери в ряд. В основі двох трикутників — половина розетки з чотирма пелюстками в півколі. В основі інших двох трикутних частин — половина розетки з трьома пелюстками в півколі. В колекції є три реставровані вироби і уламки ще кількох, серед них трапилися вкриті поливою.

Рис. 9. Кахлі коробчасті

Кахля коробчаста (рис. 10: 1; табл. 2: 12), лицева пластина чотирикутна, із високою рамкою і центричним чотирьохчасним орнаментом, виконаним в низькому рельєфі. У центрі — чотири крини, повернуті відповідно в чотири протилежні сторони, поєднання їхніх основ утворює коло. Від місця стику кринів до кутів кахлі відходять стилізовані стебла рослин (центральний і два бокові пагони), що завершуються квітами та листям. В колекції є два реставровані вироби і уламки ще кількох (табл. 2: 13, 14). Вони мають високу круглу при основі румпу, на ній два отвори для кріплення.

Кахля коробчаста пояскова (рис. 10: 2), лицева пластина чотирикутна, із рамкою вздовж двох довших сторін, орнамент виконаний у високому рельєфі, він відтворює частину гірлянди. Вкрита поливою.

До числа рідкісних знахідок належать елементи завершення печі: півкругла пластина, черепиця, навершя, фігурка птаха і фрагмент «корони» (рис. 11). Усі вони, за виключенням «корони», були вкриті поливою.

Пластина у формі півкола має розміри 49,5 × 29 см, товщину 1,5—3,5 см (рис. 11: 1). На лицевій стороні — рельєфне зображення половини багатопелюсткової розетки, дугоподібний край пластини складнопрофільований.

Черепиця пічна (рис. 11: 2), прямокутна в плані, розмірами 18,5 × 41 см, товщиною 1 см, прямолінійна в поперечному перетині і дугоподібна в поздовжньому, так що дуга вигину за радіусом співпадає з дугоподібним краєм описаної вище пластини. Зовнішня поверхня виробу прикрашена рельєфною лускою.

Навершя пустотіле, складається з трьох частин: нижня — конічна, середня — сферична, верхня — циліндр із шляпкою (рис. 11: 3). Висота виробу 14,5 см, діаметр основи 6,5, сфери 8,3 см.

Фігурка птаха має довжину 7 см, ширину 4 см, висоту 4,5 см (рис. 11: 4).

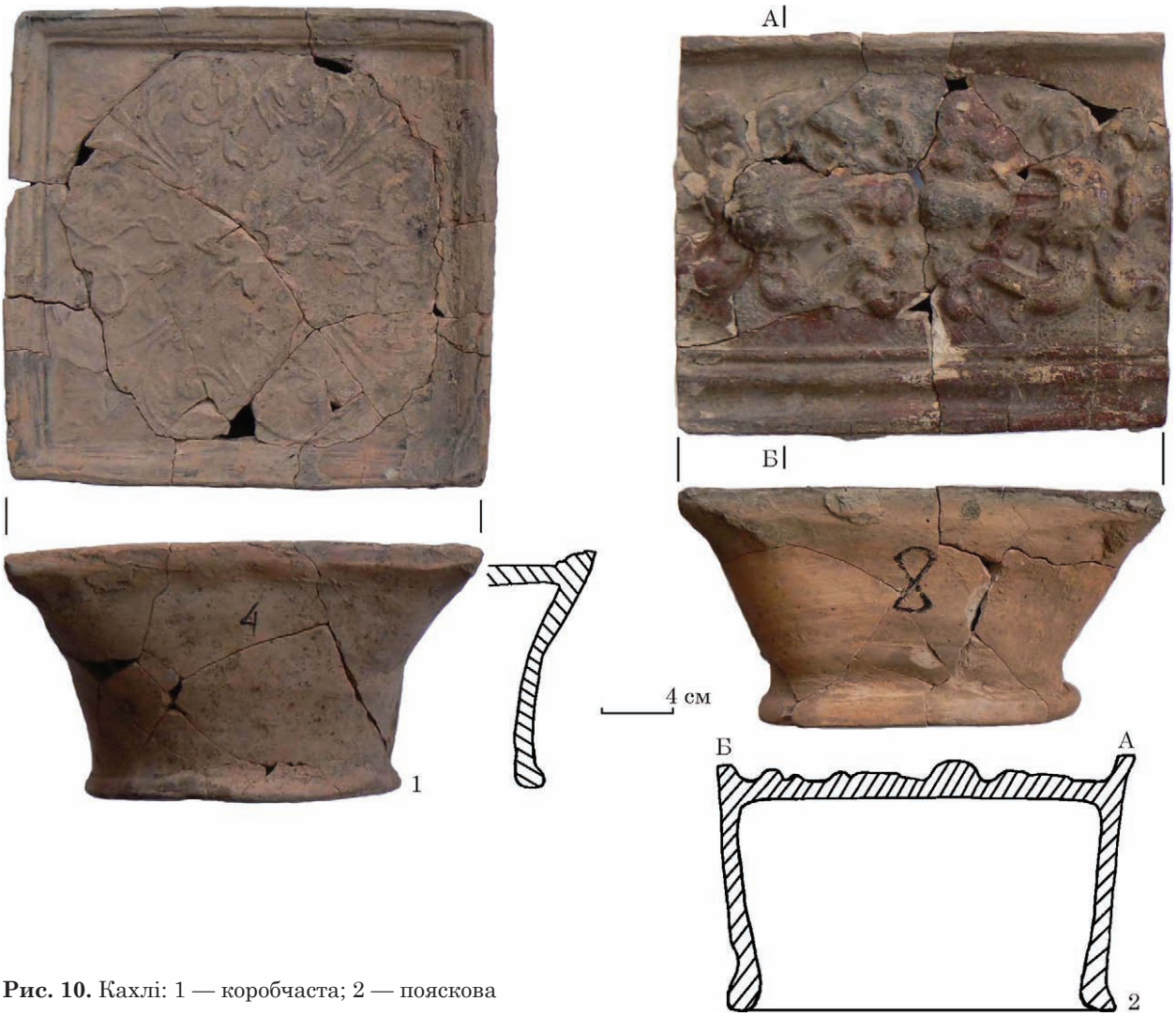

Рис. 10. Кахлі: 1 — коробчаста; 2 — пояскова

Залізні вироби із житла представлені долотом, лезом ножа, хомутом, масивним стержнем із провушиною на кінці, цвяхами, двома черешковими наконечниками стріл, половиною гризла вудила.

Долото виготовлене із масивної заготовки, чотирикутної в перетині (1,8 × 1,7 см), завдовжки 19,7 см, робочий кінець потоншується до леза (рис. 12: 1). Протилежний кінець, по якому наносили удари, деформований, має грибоподібне розширення.

Ніж черешковий (рис. 12: 2), лезо має пряму спинку, вістря втрачене, при переході до черешка є циліндрична шийка. Довжина фрагмента 8,2 см, максимальна ширина леза 1,0 см.

Стержень має вушко на одному кінці (рис. 12: 3), інший кінець втрачений, довжина фрагмента 7,3 см, діаметр вушка 1,4 см, діаметр округлого стержня 0,6—0,8 см. Можливо, це дверний пробій.

Хомут розмірами 10,5 × 9,8 см, виготовлений із прямокутної в перетині пластини 0,8 × (2,0—2,5) см, із наглухо з'єднаними кінцями (рис. 12: 4).

Гризло від вудила має довжину 9,5 см, виготовлене із округлого в перетині стержня діаметром 0,9—1,3 см, на кінцях є вушка (рис. 12: 6).

Два черешкові наконечники стріл мають ромбічне перо лінзоподібне в перетині, шийку і упор для древка. Краще збережений наконечник (рис. 12: 7) завдовжки 9 см, розміри пера 5 × 1,4 см, його найбільше розширення припадає на нижню третину довжини. У другого наконечника втрачений кінець черешка, довжина збереженої частини виробу 7,3 см, розміри пера 5,6 × 1,4 см, шийка довша, ніж у першого наконечника.

Із бронзи було виготовлено кубок на піддоні (рис. 7: 1). Його висота 6,3 см, діаметр вінець 8 см, діаметр денця 6 см. Інший виріб із кольорового металу зберігся погано, це пластина складної форми, із стержнем для кріплення з внутрішньої сторони (рис. 12: 9). Можливо, це накладка на пояс чи інший виріб, або ж деталь книжної застібки.

У розвалі печі, разом з уламками кахель знайдено монету — денарій 50-х рр. XVI ст. В заповненні котловану зібрано ще три подібні монети, але погано збережені, вірогідно, вони карбовані у 1559 р.

Із кістки виготовлений округлий у перетині стержень з вирізаними по окружності двома рівчаками біля обох кінців (рис. 12: 10). Його довжина 5,7 см, діаметр 1,0 см. Цей виріб подібний

Рис. 11. Глиняні прикраси печі: 1 — пластина півкругла; 2 — черепиця; 3 — верхівка; 4 — фігурка птаха; 5 — корона

до стержневих ґудзиків, що були поширені в XI—XIII ст.

Трапився також точильний камінь розмірами 17,6 × 5,7 × 3,2 см (рис. 12: 11).

Представлені в житлі 57 три технологічні групи посуду відрізняються за кількістю знахідок, асортиментом і прийомами орнаментації. До першої групи віднесено уламки трьох тонкостінних горщиків. Як і вироби інших груп, вони сформовані на швидкообертовому гончарному крузі, але склад глиняного тіста у них інший — в ньому присутня значна домішка дрібного піску. Вірогідно, ці горщики зберігають традиції виробів низької якості, які були поширені на Волині в XV—XVI ст. (Прищепа та ін. 2005, рис. 6: 12, 14, 15; 2009, рис. 4: 1, 3; Прищепа 2021, рис. 6: 1, 2).

Сіро-глиняний посуд другої групи представлений уламками горщиків, кришок, макітр, сковорідок. Ці вироби мають аналогії в керамічних комплексах з Волині, які за нумізматичними матеріалами датовані XV — першою чвертю XVI ст. (Козак, Прищепа, Войтюк 2014, с. 296—299; Прищепа 2018, с. 62—68).

Для глиняного посуду третьої технологічної групи з Острозького житла 57 аналогії знаходимо серед виробів із житла 12, дослідженого в Дубно на ділянці по вул. Замковій, 10 і датованого другою половиною XVI ст. (Прищепа 2021, с. 8—12). У дубенській колекції з житла 12 виділено чотири типи світло-глиняних горщиків, з них третій і четвертий (Прищепа 2021, с. 11; рис. 11; 12) відповідають першому і другому типам із острозького житла 57. В острозькому житлі приставки представлені лише фрагментами, а з дубенського житла вдалося реставрувати два вироби (Прищепа 2021, с. 11—12; рис. 15: 1, 2). Приставки — це невеликі, різні за формою та

Рис. 12. Речі: 1 — долото; 2 — ніж; 3, 9, 10 — вироби; 4 — хомут; 5 — цвях; 6 — гризло від вудила; 7, 8 — наконечники стріл; 11 — точильний камінь (1—8 — залізо; 9 — кольоровий метал; 10 — кістка; 11 — пісковик)

розмірами посудини, які служили для всякого роду соусів, приправ, спецій тощо. Для приставок характерна збільшена кількість ручок: від двох до шести (Тищенко 1992, с. 37—38).

Циліндричні посудини із прямокутною ручкою, подібні до острозької (рис. 7: 3), виготовляли в Туреччині, вони використовувались як вази для квітів (Кубе 1923, с. 34—37). Острозька знахідка належить до групи турецьких фаянсових виробів, у яких квіти розміщені по фону із луски. Розквіт такої кераміки (її називають «родоською») припадає на середину XVI ст. Термін «родоська» випадковий, насправді це вироби різних ремісничих центрів Туреччини (Кубе 1923, с. 34—37, іл. XII). Фон із луски використовувався також у розписах блюд (Миллер 1972, с. 76; Aslanapa 1999, s. 89). Такі ж за формою посудини виготовляли і в XVII ст., але орнамент із луски зникає, поширюються зображення рослин чи парусних кораблів на білому фоні (Миллер 1972, с. 103, 105).

Мискові кахлі (рис. 8: 1) відносяться до виробів, які були поширені на Волині у пізньому середньовіччі. Такі кахлі виявлені в Луцьку (Троневич 1998, табл. 1: 5; Войтюк, Морозова, Луц 2019, фото 9), в Дубно їх знайдено в культурному шарі на території Спасо-Преображенського монастиря (Пшеничний, Ткач 2018, с. 284; рис. 4: 5) і в житлі 12 (Прищепа 2021, с. 9; рис. 16: 1). Вони були в ужитку на території Білорусі, зокрема в Кревському замку (Трусаў 1993, с. 25). У Польщі подібні кахлі датовані другою половиною XVI ст. (Dąbrowska s. 87, il. 13: 6).

Найбільше знайдено коробчастих кахель із румпою середньої висоти (11—12,5 м), лицева поверхня близька до квадрата (довжина сторін 20—23 см), по краю проходить бортик заввишки 1—1,5 см. На виробах, представлених значни-

ми серіями, зустрічаються три види рельєфного зображення: 1) із восьмипелюстковою розеткою (рис. 9: 1, 2); 2) із лицевою пластиною, розділеною на чотири зони двома трикутниками (рис. 9: 3); 3) композиція включає симетрично розміщені елементи рослинного орнаменту (рис. 10: 1).

Взірцем для виготовлення кахель із рельєфним зображенням восьмипелюсткової розетки (рис. 9: 1) могли бути вироби з Польщі, наприклад, знахідки із подібним зображенням із замку в Чехановцю датовані першою половиною XVI ст. (Dąbrowska 1987, il. 82).

Кахля із трикутниками (рис. 9: 3) має орнаментальну композицію, яка відома на виробах, виявлених в центральній частині Острога в 1988 р. (Бондарчук О., Бондарчук В. 2016, фото 8). Зазначимо лише, що знахідки 1988 р. мають лицеву пластину, поділену на чотири частини не трикутниками, а півколами, в яких розміщені ромби. Подібну композицію з двома півколами і розетками має кахля другої половини XVI ст., знайдена в замку Іновлодзю на території Польщі (Dąbrowska 1987, il. 122).

Кахлі з центричним чотирьохчасним орнаментом (рис. 10: 1) значно поширюються в українських містах в кінці XVI — на початку XVII ст., вони відомі в Києві (Виногродська 1998, с. 270—271; рис. 2: 8—10; Фінадоріна 2016, с. 149—152), Луцьку (Троневич 1998, табл. II: 15, 16).

Коробчаста кахля із рельєфним зображенням багатопелюсткової квітки (рис. 8: 2) демонструє один з варіантів переходу від посудиноподібних кахель до коробчастих. У Польщі подібні перехідні кахлі, але з округлою в плані лицевою частиною, датовані першою половиною XVI ст. (Dąbrowska 1987, il. 10: 2).

Коробчасті кахлі «з пуклею» (рис. 8: 3) широко представлені в археологічних колекціях з Волині, їх знаходили в Луцьку, Острозі, Дубно, Кременці (Войтюк, Морозова, Луц 2019, фото 13—15, 17; Свєшніков, Гупало 1995, рис. 17: 1; Троневич 1998, табл. I: 12, 13). Ближчою аналогією є кахля, знайдена на території дубенського Спасо-Преображенського монастиря, на її лицевій пластині півсфера також оточена косими променями (Пшеничний, Ткач 2018, рис. 7: 1). У Польщі кахлі «з пуклею» датовані другою половиною XVI ст. (Dąbrowska 1987, s. 87, il. 13: 6). Таке ж датування визначене для кахель «з пуклею» зі Львова (Гупало, Кіндій, Лосик 2002, с. 18).

Кахля коробчаста пояскова (рис. 10: 2) має орнамент, створений за зразком архітектонічних елементів. Подібним орнаментом прикрашена карнизна кахля із Польщі, з двору в Спітковичах, вона датовано першою чвертю XVI ст. (Dąbrowska 1987, il. 55).

Окремі прикраси печі, зокрема деталі її завершення, відносяться до рідкісних знахідок на території України. Пластина у формі півкола з Острога (рис. 11: 1) за формою і обрамленням схожа на фрагментований виріб, знайдений у Верушичах на території Польщі, однак центральну його частину прикрашає зображення орла і датований він першою половиною XVII ст. (Dąbrowska 1987, il. 35: 1).

Вкрита рельєфною лускою пічна черепиця із замку в Іновлодзю в Польщі датовано першою половиною XVI ст. (Dąbrowska 1987, il. 89).

Навершя із Острога (рис. 11: 3), близьке за формою до виробу з двору в Спитковічах, датованого першою чвертю XVI ст., але прикраса з Польщі не має циліндричного завершення (Dąbrowska 1987, il. 59).

Металеві вироби мають широкі хронологічні рамки побутування і не можуть бути використані для уточнення дати житла 57. Два наконечники стріл від лука відносяться до типу, поширеного як у степовиків так і в козаків у XVI—XVII ст. (Пустовалов 2004, рис. 2: 3—6; Свєшніков 1992, с. 237; рис. 62: 10).

За аналогіями для керамічних прикрас печі та імпортної посудини житло 57 може бути датоване XVI ст. Однак знахідки монет і простежені сліди перебудови підвальної частини цієї будівлі дозволяють звузити хронологічні рамки її використання. Як зазначено вище, до першого етапу зараховано яму 57/17, в якій трапилося дві монети: дуже затертий півгрош Олександра Ягелончика (1492—1506) і грош литовський 1534 р. В заповненні, яке сформувалося під час остаточної руйнації будівлі 57 знайдено 4 монети — це денарії, карбовані в 50-х рр. XVI ст. Тому перший етап функціонування житла 57 датуємо другою чвертю XVI ст., а другий етап — третьою чвертю XVI ст.

Досліджене в Острозі житло 57 знаходилося поряд з міським Ринком, поблизу від його західного кута. За актом поділу володінь 1603 р. саме тут починалася вулиця Луцька, яка від Ринку продовжувалася до Луцької брами (Прищепа 2020, с. 45—46; рис. 5). Речовий комплекс житла 57 репрезентує матеріальну культуру заможних жителів міста середини XVI ст. Найбільше інформації отримано про керамічні вироби. Глиняний посуд представлений трьома технологічними групами, з них перша і друга зберігають традиції волинського гончарного ремесла XV — початку XVI ст., а вироби третьої групи, що кількісно переважають, відображають інновації, зокрема розширення асортименту продукції гончарів і використання нових прийомів орнаментації — розпису червоними глинами (описка) та покриття поверхі виробів поливою різних кольорів. Такі прийоми орнаментації посуду поширилися в Україні в першій половині XVII ст. (Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 18—19). Зазначимо також, що в заповненні котловану житла 57 не знайдено виробів зі скла, очевидно, що в досліджуваному регіоні їх поширення припадає на XVII ст.

Нововведення простежуються й в убранстві печі з житла 57. Вона була прикрашена переважно коробчастими кахлями з рельєфними орнаментами, де одним з найпоширеніших елементів є розетка (рис. 9). Мотив розетки

присутній і на пластині, що завершувала піч (рис. 11: 1). Вірогідно, до числа більш ранніх форм кахель, які були використані при побудові печі, слід віднести мискові (рис. 8: 1) та коробчасті, з рельєфним зображенням великої багатопелюсткової квітки (рис. 8: 2). Для багатьох керамічних прикрас печі з житла 57 аналогії відомі на території Польщі, можливо, частина з них були привезені до Острога, а інші виготовлені місцевими майстрами за імпортними взірцями.

ЛІТЕРАТУРА

Бондарчук, О., Бондарчук, В. 2016. Острозькі кахлі з язичницькою символікою. В: Манько, М., Данилюк, М., Позіховська, С. (ред.). *Острозький науковий збірник. Ювілейне видання до 100-річчя відкриття музею в Острозі: 1916 — 11 (24) серпня — 2016*. Острог, с. 148-160.

Виногродська, Л. І. 1998. До історії розвитку кахлярства в Україні в XIV—XVII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: Наукова думка, с. 265-272.

Войтюк, О., Морозова, О., Луц, В. 2019. *Кахлі Волині XIV—XVIII ст. Каталог виставки*. Рівне: Дятлик М. С.

Гупало, В., Кіндій, О., Лосик, М. 2002. Давні кахлі з Дубна і Львова (за археологічними матеріалами). *Український керамологічний журнал*, 2 (4), с. 11-21.

Козак, Д. Н., Прищепа, Б. А., Войтюк, О. П. 2014. Дослідження середньовічного поселення в урочищі Високий берег біля с. Хрінники. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 280-302.

Кубе, А. Н. 1923. *История фаянса*. Берлин: Р.С.Ф.С.Р. Государственное издательство.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-215.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Миллер, Ю. А. 1972. *Художественная керамика Турции*. Ленинград: Аврора.

Омельченко, Ю. А., Тесленко, І. Б., Чміль, Л. В. 1994. *Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. Методичні рекомендації*. Київ.

Прищепа, Б. 2018. Пересопниця в XV — на початку XVII ст. за археологічними та писемними джерелами. *Археологічні зошити з Пересопниці*, 6: Матеріали науково-практичної конференції «Нові дослідження пам'яток археології на Волині», с. 57-75.

Прищепа, Б. 2020. Історична топографія Острога XVI — початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*, 7, с. 37-50.

Прищепа, Б. 2021. Археологічні джерела до вивчення Дубна кінця XV—XVI ст. *Дубенський науковий вісник*, 3, с. 3-16.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А. 2011. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі. *Історія музейництва і пам'яткоохоронної справи в Острозі та на Волині*, 3, с. 104-113.

Прищепа, Б. А., Бондарчук, О. А., Позіховський, О. Л. 2010. Археологічні роботи в Острозі на проспекті Незалежності, 3. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 240-242.

Прищепа, Б. А., Позіховський, О. Л., Романчук, О. М., Чекурков, В. С. 2005. Розкопки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 262-265.

Прищепа, Б. А., Чекурков, В. С., Ткач, В. В., Позіховський, О. Л. 2009. Археологічні розкопки в центральній частині м. Рівне. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 285-289.

Пустовалов, С. Ж. 2004. Археологічні роботи на багатошаровому поселенні на острові Мала Хортиця у 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 278-179.

Пшеничний, Ю. Л., Ткач, В. В. 2018. Колекція кахель з Дубенського Спасо-Преображенського монастиря. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 280-298.

Свєшніков, І. К. 1992. *Битва під Берестечком*. Львів: Слово.

Свєшніков, І. К., Гупало, В. Д. 1995. *Звіт про результати роботи Дубнівської археологічної експедиції Державного історико-культурного заповідника у м. Дубно Рівненської області за 1995 рік*. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, № 4852.

Тищенко, О. Р. 1992. *Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII—XVIII ст.)*. Київ: Либідь.

Троневич, П. 1998. Луцькі кахлі XIV — початку XX ст. В: *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*, с. 59-83.

Трусаў, А. А. 1993. *Беларускае кафлярства*. Мінск: Міністэрства культуры РБ.

Фінадоріна, Д. 2016. Загальна характеристика знахідок пічної кахлі Києво-Печерської Лаври. *Місто: історія, культура, суспільство*, 1, с. 140-160.

Aslanapa, O. 1999. *Turkish Tile and Ceramic Art*. Istanbul: Sinan Gözen.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódz: PAN.

REFERENCES

Bondarchuk, O., Bondarchuk, V. 2016. Ostrozki kakhli z yazychnytskoiu symvolikoiu. In: Manko, M., Danyliuk, M., Pozikhovska, S. (ed.). *Ostrozkyi naukovyi zbirnyk. Yuvileine vydannia do 100-richchia vidkryttia muzeiu v Ostrozi: 1916 — 11 (24) serpnia — 2016*. Ostroh, s. 148-160.

Vynohrodska, L. I. 1998. Do istorii rozvytku kakhliarstva v Ukraini v XIV—XVII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 265-272.

Voitiuk, O., Morozova, O., Luts, V. 2019. *Kakhli Volyni XIV—XVIII st. Kataloh vystavky*. Rivne: Diatlyk M. S.

Hupalo, V., Kindii, O., Losyk, M. 2002. Davni kakhli z Dubna i Lvova (za arkheolohichnymy materialamy). *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 2 (4), s. 11-21.

Kozak, D. N., Pryshchepa, B. A., Voitiuk, O. P. 2014. Doslidzhennia serednovichnoho poselennia v urochyshchi Vysokyi bereh bilia s. Khrinnyky. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 280-302.

Kube, A. N. 1923. *Istoriia faiansa*. Berlin: R.S.F.S.R. Gosudarstvennoe izdatelstvo.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-215.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Miller, Iu. A. 1972. *Khudozhestvennaia keramika Turtsii*. Leningrad: Avrora.

Omelchenko, Yu. A., Teslenko, I. B., Chmil, L. V. 1994. *Ukrainska naddnieprianska keramika XIV—XVIII st. Metodychni rekomendatsii*. Kyiv.

Pryshchepa, B. 2018. Peresopnytsia v XV — na pochatku XVII st. za arkheolohichnymy ta pysemnymy dzherelamy. *Arkheolohichni zoshyty z Peresopnytsi*, 6: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii «Novi doslidzhennia pam'iatok arkheolohii na Volyni», s. 57-75.

Pryshchepa, B. 2020. Istorychna topohrafiia Ostroha XVI — pochatku XVII st. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni*, 7, s. 37-50.

Pryshchepa, B. 2021. Arkheolohichni dzherela do vyvchennia Dubna kintsia XV—XVI st. *Dubenskyi naukovyi visnyk*, 3, s. 3-16.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A. 2011. Arkheolohichni doslidzhennia miskoi zabudovy doby kniaziv Ostrozkykh na prospekti Nezalezhnosti, N 3 v Ostrozi. *Istoriia muzeinytstva i pam'iatkookhoronnoi spravy v Ostrozi ta na Volyni*, 3, s. 104-113.

Pryshchepa, B. A., Bondarchuk, O. A., Pozikhovskyi, O. L. 2010. Arkheolohichni roboty v Ostrozi na Prospekti Nezalezhnosti, 3. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 240-242.

Pryshchepa, B. A., Pozikhovskyi, O. L., Romanchuk, O. M., Chekurkov, V. S. 2005. Rozkopky na terytorii kostelu Uspinnia Presviatoi Bohorodytsi Divy Marii v m. Ostrozi Rivnenskoi obl. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003—2004 rr*., s. 262-265.

Pryshchepa, B. A., Chekurkov, V. S., Tkach, V. V., Pozikhovskyi, O. L. 2009. Arkheolohichni rozkopky v tsentralnii chastyni m. Rivne. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr*., s. 285-289.

Pustovalov, S. Zh. 2004. Arkheolohichni roboty na bahatosharovomu poselenni na ostrovi Mala Khortytsia u 2003 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr*., s. 278-179.

Pshenychnyi, Yu. L., Tkach, V. V. 2018. Kolektsiia kakhel z Dubenskoho Spaso-Preobrazhenskoho monastyria. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 280-298.

Svieshnikov, I. K. 1992. *Bytva pid Berestechkom*. Lviv: Slovo.

Svieshnikov, I. K., Hupalo, V. D. 1995. *Zvit pro rezultaty roboty Dubnivskoi arkheolohichnoi ekspedytsii Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka u m. Dubno Rivnenskoi oblasti za 1995 rik*. Fondy Derzhavnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka m. Dubno, № 4852.

Tyshchenko, O. R. 1992. *Istoriia dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XIII—XVIII st.)*. Kyiv: Lybid.

Tronevych, P. 1998. Lutski kakhli XIV — pochatku XX st. In: *Staryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk LDIKZ*, s. 59-83.

Trusaŭ, A. A. 1993. *Bielaruskaje kafliarstva*. Minsk: Ministerstva kuĺtury RB.

Finadorina, D. 2016. Zahalna kharakterystyka znakhidok pichnoi kakhli Kyievo-Pecherskoi Lavry. *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo*, 1, s. 140-160.

Aslanapa, O. 1999. *Turkish Tile and Ceramic Art*. Istanbul: Sinan Gözen.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, 58. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódz: PAN.

B. A. Pryshchepa

THE RESEARCH OF THE 16th CENTURY DWELLING IN THE CENTRAL PART OF OSTROH CITY

The findings from dwelling 57 of the 16th century discovered in Ostroh in the excavation at 3, Nezalezhnosti Avenuethe are studied in the paper, using the planographic and stratigraphic analyses as well as typological characteristics of the artifacts. The dwelling was built near the western corner of the city Market; according to the 1603 act of ownership division Lutsk Street, which led from the Market to the Lutsk Gate, just started there. The building was destroyed by fire and its land part cannot be traced; the object under study was a large basement about 2.5 m deep. At the first stage of the building's functioning, the walls were ca. 5.5—6.0 m long. After the reconstruction at the second stage, the basement was reduced to 4.0 × 4.2 m. Numerous findings within the object, including pottery, tiles and other decorations of the furnace, represent the material culture of wealthy residents of the city in the mid-sixteenth century. The pottery is represented by three technological groups, the first and second of which preserve the traditions of Volhynian pottery craft of the 15th — early 16th centuries. The artifacts of the third group, which predominate in quantity, reflect the innovations, in particular the expansion of the range of pottery products and the use of new ornamentation techniques — painting with red clay and covering the surface with different colors. Innovations can also be traced in the decoration of the furnace. It was decorated mainly with box-shaped tiles with embossed ornaments, in which one of the most common elements was a rosette. The rosette motif is also present on the plate that completes the furnace. For many ceramic furnace decorations of dwelling 57 there are the parallels in Poland, perhaps some of them were brought to Ostroh, and others were made by local artisans according to the imported models.

Keywords: Late Middle Ages, Early Modern times, Volhynia, dwelling, furnace, ceramics.

Одержано 10.05.2022

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович, доктор історичних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, Україна.
PRYSHCHEPA Bohdan, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Rivne State Humanitarian University, Rivne, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-0345-5994, e-mail: archeol57@ukr.net.

УДК [902:528.9](477.46) DOI: 10.37445/adiu.2022.03.14

А. В. Борисов, В. А. Гнера, В. М. Мисак, О. В. Марченко

ПАМ'ЯТКИ м. ГОРОДИЩА НА РІЧЦІ ВІЛЬШАНКА (матеріали до археологічної карти)

Стаття присвячена огляду історії дослідження археологічних пам'яток на території м. Городища Черкаської обл. Зібрано всі відомості про наукові дослідження та окремі знахідки на території міста. Проаналізовано стан дослідженості археологічних пам'яток та подано нарис перспектив розгортання археологічних досліджень на території населеного пункту.

Ключові слова: *археологічна спадщина, археологічна карта, археологія України, Черкаська область.*

Розуміння необхідності зведення даних про археологічну спадщину в єдину інформаційну систему з'явилось вже на початкових етапах становлення археології як науки. Перші спроби такої роботи для території Середньої Наддніпрянщини відомі з середини XIX ст. і мали вигляд певних текстових послідовностей описів археологічних об'єктів (Фундуклей 1948). В той час відомості про окремі об'єкти групувались не лише за типами на основі їхнього вигляду, але й за територіальним принципом. Класичним зразком таких робіт стала археологічна карта Київської губернії професора В. Б. Антоновича 1895 р. Укладання археологічної карти на наступне століття стало одним з завдань української археології. Не випадково, провідна наукова установа України в галузі археології веде свою інституційну генеалогію від «Комісії з укладання археологічної карти України» (Абашина, Колеснікова 2015, с. 11). Навіть короткий огляд археологічних видань другої половини XX ст. вказує на постійний інтерес до теми збирання даних про археологічні об'єкти у вигляді карти. Епізодами та наслідками цього інтересу стали окремі публікації у формі реєстрів і каталогів археологічних пам'яток та карт археологічних пам'яток (як додатків до видань), різноманітні матеріали до археологічних карт окремих територій чи періодів, що відклалися в особових архівних фондах дослідників. Цікаво, що ця зацікавленість до збору масиву даних проявлялась й на інституційному рівні. Зокрема, про це свідчить засідання окремої групи з підготовки «корпусу археологічних пам'яток» ІА АН УРСР від 29 листопада 1947 р., протокол якого зберігся у фонді «Діловодство» Наукового архіву ІА НАН України (Протокол… 1947). Активізація масової інституційної роботи над подібним проєктом була пов'язана з збиранням даних до археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури України» в другій половині 1980-х рр. Ймовірно, останнім подихом цієї програми стали археологічні розвідки, проведені Овруцькою (Східно-Волинською) експедицією впродовж 2006—2014 рр. на теренах Житомирської області. Повертаючись до Інституту археології слід відзначити, що окремі науково-дослідні роботи його відділів чітко вказують на продовження робіт зі збору інформації до археологічної карти України. Такими безперечно є науково-дослідні роботи відділів давньоруської та середньовічної археології, археології ранніх слов'ян та археології Києва.

Практика виконання вище згаданих НДР підштовхнула до необхідності переосмислення набутого досвіду. Російська агресія 2014 р. та повномасштабне вторгнення 2022 р. загострили необхідність створення єдиного масиву інформації про археологічну спадщину для потреб не лише наукових досліджень, але й державного управління. На сьогодні цілком очевидною є необхідність об'єднання зусиль багатьох інституцій для досягнення стійкого та придатного до подальшого використання результату. Важ-

© А. В. БОРИСОВ, В. А. ГНЕРА, В. М. МИСАК, О. В. МАРЧЕНКО, 2022

ливою проблемою постає не лише необхідність залучення фінансових та людських ресурсів, але й брак певного управлінського та організаційного досвіду, зокрема в галузі проєктного менеджменту та управління даними. Судячи з існуючих на сьогодні, або проєктованих ініціатив (приватних, інституційних чи державних), в професійному середовищі археологів та дотичних до сфери охорони археологічних пам'яток ресурсами відсутнє розуміння необхідності побудови сталої екосистеми управління археологічними даними. І ця ситуація потребує окремого дослідження. Адже превалювання реакції «бий-біжи» в галузі наукової та управлінської роботи ставить під загрозу майбутнє галузі в цілому.

Допоки зацікавлені дослідники, що так чи інакше працюють з археологічними даними, не будуть об'єднані в рамках єдиного інформаційного простору, ми змушені задовольнятись створенням локальних інформаційних проєктів — «археологічних карт» окремих територій. Прикладом такого проєкту є робота з узагальнення та аналізу інформації про археологічні пам'ятки м. Городища Черкаської області виконана навесні 2022 р. як роботи з розробки історико-архітектурного опорного плану міста (розробник ТОВ «ЛЕНД.КОМ»). Потреби проєкту вимагали здійснення бібліографічно-архівних досліджень та натурних обстежень пам'яток археології. Огляд археологічних пам'яток в умовах населеного пункту були б неможливі без активної допомоги директорки Комунального закладу «Краєзнавчий музей Петра та Семена Гулаків-Артемовських» Городищенської міської ради А. В. Сухорученко та архітектора, члена проєкту І. Ю. Бикова. За додаткові консультації автори вдячні багатьом колегам та місцевим жителям. Архівно-бібліографічна робота в умовах військового стану та повномасштабного вторгнення російських військ була б неможливою без матеріалів зібраних в ході попередніх проєктів, зокрема, науково-дослідних робіт Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України (В. М. Мисак) та Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (О. В. Марченко).

Подальший аналіз та співставлення з існуючими картографічними та просторовими даними виконаний А. В. Борисовим та В. А. Гнерою на основі попереднього досвіду подібних робіт з складання археологічних карт окремих мікрорегіонів. Додатковою спонукою до оприлюднення зібраної інформації був аналіз історії археологічних досліджень території населеного пункту та відповідної бібліографії. Надзвичайно слабкий ступінь опублічнення інформації про археологічні об'єкти досліджені та віднайдені на території м. Городище створюють певну інформаційну лакуну. На фоні досить добре вивченої історії XVIII—XX ст., давня історія населеного пункту та археологія території сучасного міста описані в публікаціях досить лаконічно і не створюють цілісної картини. Це цілком типова ситуація для багатьох населених пунктів України. Давня історія, як правило, вивчається через археологічні джерела, які потребують специфічних прийомів роботи. Саме тому, часто дописемна історія залишається констатуючим переліком віднайдених артефактів та епізодів дослідження місцевості. Археологічна спадщина маючи справу з конкретними матеріальними свідченнями людського існування водночас максимально деіндивідуалізована, що утруднює безпосереднє сприйняття давнього минулого пересічним споживачем культури. На нашу думку, найдавнішу частину локальної історії слід розкривати через історію господарського освоєння конкретної території на основі екофактів та артефактів. Формування культурних ландшафтів відбувалось впродовж тисяч років зусиллями багатьох поколінь людей. Цей «фоновий» спадок часто непомітний, проте саме він лежить в основі нашого сприйняття довколишнього простору. Першим кроком до такого способу історіописання є вивчення історії виявлення та опису археологічних пам'яток та формування археологічної карти.

Історія археологічних досліджень. Містечко Городище розташоване в межах старої Південної Київщини і тому його старожитності природним чином потрапили в поле зору дослідників XIX ст. (Фундуклей 1948, с. V; Антонович 1895, с. 102). Частина курганних пам'яток зафіксована на картографічних матеріалах середини — другої половини XIX ст. Більшість відомих науці археологічних пам'яток на території м. Городища виявлені та описані І. П. Гуріненком в період з 1969 по 1976 рр., коли він працював екскурсоводом у на той час ще літературно-меморіальному музеї С. Гулака-Артемовського. На жаль, зберігся лише короткий звіт за його авторства 1976 р. (Гуріненко 1976). Відомо про існування кількох рукописних праць дослідника, зокрема, йдеться про «Словник-довідник археологічних пам'яток Городищенського району» (Гуріненко… 2022). Проте, нам не вдалося отримати доступ до цієї частини спадщини дослідника, відповідно складно оцінити її значення для археологічної карти міста. Попри те, напевно можна сказати, що завдяки зусиллям Івана Петровича були ініційовані заходи з охорони та обліку археологічних пам'яток, зокрема і охоронно-рятівні дослідження курганів на території міста й району. Саме такими стали дослідження кургану Козацька Могила поблизу залізничного вокзалу, здійснені 1980 р. експедицією під керівництвом В. П. Григор'єва (Григорьев 1980). Попередньо, в 1979 р., було здійснене обстеження пам'яток району за участі Городищенського товариства охорони пам'яток історії та культури та за активної участі І. П. Гуріненка. Окрім дослідженого кургану, зафіксовано інформацію про інші два насипи, що розміщувались поруч, але вже були знищені на час досліджень. Основне поховання в кургані (№ 7) належало пред-

ставнику ямної культури. Пізніше в поховальну споруду було доховано, з подальшою підсипкою насипу, представників ямної (поховання 3—6), середньодніпровської (поховання 1—2) культур та скіфського часу (поховання 1а). Польова документація та речові знахідки з розкопок передані до Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Впродовж 1995 р. експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації досліджено один з курганів на території Польського кладовища (Савко, Назаров 1995, с. 1—5, 10—19). На початок робіт висота насипу, в плані овальної форми, становила 0,8 м, діаметр — 30 м. Насип курган руйнувався постійною оранкою. Предмети з дослідженого кургану передані на зберігання до фондів черкаської археологічної інспекції (Акт… від 12 березня 1996 р.). Ще один курган, що розташовувався поблизу автовокзалу, досліджений експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації в 1990-х рр. На жаль, документація цих досліджень недоступна.

Значний вплив на формування археологічної карти міста справив О. В. Назаров, багаторічний співробітник Черкаської обласної археологічної інспекції. Завдяки дослідженням Олександра Васильовича виявлена, досліджена й описана низка поселень у південно-східній частині міста (куток Покасеве) та в долині річки Попівка (ліва притока р. Вільшанка) в південно-східній частині м. Городища (Назаров 2003, с. 14—21). Дослідник також повторно оглянув та описав ряд поселень, виявлених І. П. Гуріненком. За безпосереднього керівництва О. В. Назарова здійснені рятівні дослідження на поселенні в ур. Дук у 1997 р. (Назаров 1997, с. 20).

Невеликі рятівні дослідження на поселенні в ур. Бугаївка здійснені експедицією Київського обласного відділу охорони пам'яток під керівництвом Р. М. Осадчого. Зокрема, досліджені залишки двох споруд трипільської культури (Овчинников 2014, с. 203).

В західній частині міста (куток Чубівка) низку поселень виявив співробітник ІА НАН України А. В. Борисов (2012; 2015).

Таким чином, на момент складання археологічної карти міста навесні 2022 р. територія населеного пункту вже була значно обстежена. Речові матеріали із археологічних пам'яток міста Городище зберігаються у фондах Комунального закладу «Краєзнавчий музей Петра та Семена Гулаків-Артемовських» Городищенської міської ради, Черкаського обласного краєзнавчого музею, фондах Черкаської археологічної інспекції, Наукових фондах ІА НАН України.

У даній публікації ми вирішили подати повний перелік археологічних пам'яток міста з їх максимально стислим, але інформативним описом. У переважній більшості випадків сутнісна інформація про археологічні пам'ятки повністю відтворена в нашому тексті, за винятком археологічно досліджених курганів інформацію про які ми не відтворювали вповні, а пропонували відповідні посилання на звітну документацію. Для покращення сприйняття тексту, а водночас — збереження інформаційного потенціалу публікації, посилання на використані джерела залишені тільки під час згадки першовідкривача чи дослідників пам'ятки. Якщо ж посилання відсутні, — інформація отримана з пам'яткоохоронної документації. У пропонованій карті пам'ятки структуровані за групами: спочатку подані пам'ятки, що вже взяті на державний облік й знаходяться в переліку пам'яток, потім — нововідкриті, і, зрештою, пам'ятки, які ми пропонуємо до взяття під охорону. В дужках після порядкового номеру поданий номер пам'ятки за відповідним пам'яткоохоронним переліком. Порядковий номер в тексті відповідає номеру пам'ятки на карті (рисунок).

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ, ВЗЯТІ НА ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК

1 (1). Городище, ур. Польське Кладовище. *Курганна група, 4 насипи.* Пам'ятку задокументував І. П. Гуріненко в першій половині 1970-х рр. (Гуріненко 1976, с. 14). Обстежена в 1988—1989 рр. Курган 1 дослідила експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації під керівництвом О. Т. Савка (Савко, Назаров 1995, с. 1—5, 10—19). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2223. Курганна група, за даними переліку пам'яток археології Черкаської області взятих під охорону держави, нараховувала чотири курганні насипи. І. П. Гуріненко зафіксував три з них. Курган 1 повністю досліджено. На початок робіт його висота становила 0,8 м, діаметр — 30 м. Насип в плані овальної форми, деформований постійною оранкою. Основне (найдавніше) поховання (№ 3) належало носію ямної культури. Також виявлені та досліджені вісім впускних (пізніших) поховань (№ 1, 2, 4—9). Впускні поховання датовані добою бронзи: поховання 1 належало носію багатоваликової культури, № 2 — ямної культури. Предмети з дослідженого кургану передано на зберігання до фондів черкаської археологічної інспекції (Акт… від 12 березня 1996 р.). На 2022 р. один з насипів (№ 2) зафіксований на території кладовища біля його західної межі на північ від центральної алеї. Висота насипу близько 1,5 м, діаметр — більше 10 м. Насип, частково зарослий бузком, пошкоджено похованнями, найраніші з датованих належать до 1920-х рр. Західна пола пошкоджена парканом кладовища. Решта насипів, що за інформацією І. П. Гуріненка розташовувались в ур. Нивка між вулицею Новою та провулком Пластунським, не простежені. Пам'ятка потребує додаткових обстеження й документування.

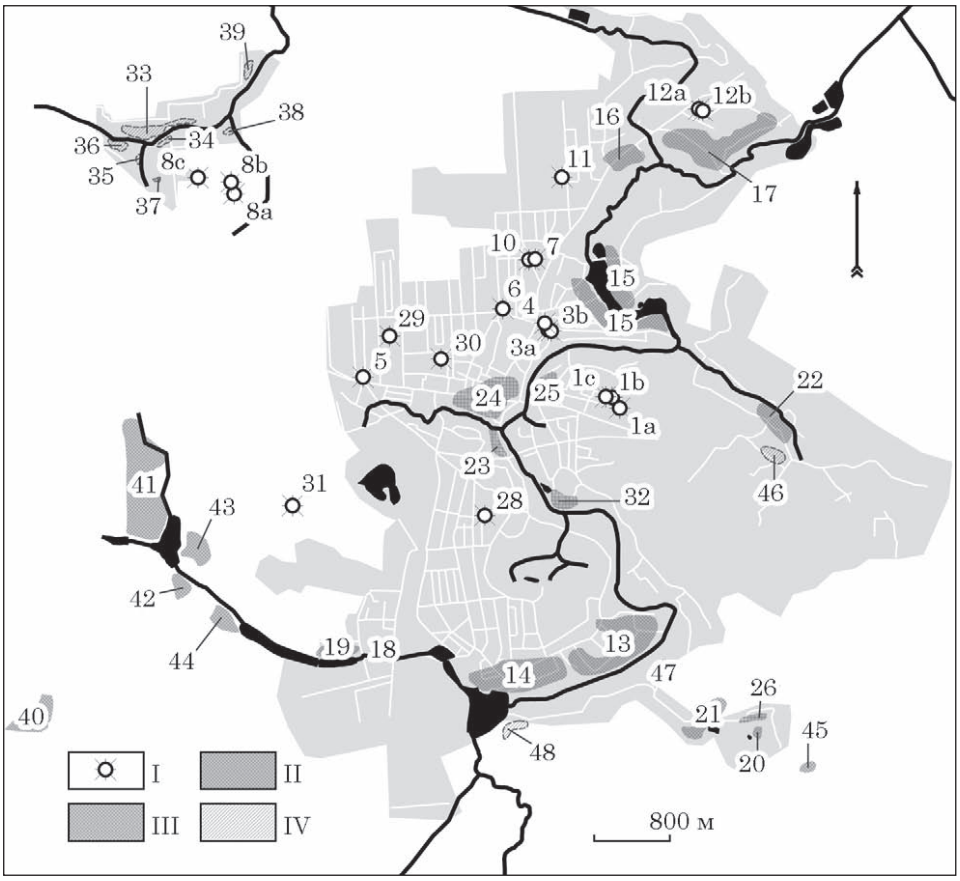

Розташування археологічних пам'яток м. Городища: I — курганні насипи; *перелік пам'яток*: II — громади; III — міста; IV — пропоновані

2 (2). Городище, вулиця Сергія Єфремова. *Курганна група, 2 насипи.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2224. Потребує додаткового обстеження й документування.

3 (3). Городище, вулиця Ломоносова 8. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2225. Насип розташований в південно-східній частини садиби по вул. Ломоносова 8. З південного сходу насип підрізано проїжджою частиною вул. Івана Нечуй-Левицького, з усіх боків — межами садиб та присадибними городніми ділянками. Насип, висотою більше 3,5 м, втратив куполоподібну форму. Верхівка насипу знаходиться на ділянці садиби по вул. Івана Нечуй-Левицького та густо поросла дерезою. Діаметр насипу, ймовірно, становив більше 20 м. Курган є частиною курганної групи, до якої входив насип по вул. Ломоносова, 3 (№ 4, охоронний № 2226) та насип (нині зруйнований), що розташовувався на схід через невеликий ярок (провулок Ломоносова). Потребує додаткових обстеження й документування.

4 (4). Городище, вулиця Ломоносова 3. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2226. На момент обстеження навесні 2022 р. насип візуально не зафіксований. Ймовірно курган знищений у результаті господарської діяльності. Курганний насип є частиною курганної групи до якої входив насип по вул. Ломоносова, 8 (№ 3, охоронний № 2225) та насип (нині зруйнований), що розташовувався між вулицею та провулком Ломоносова. Потребує додаткових обстеження й документування.

5 (5) Городище, околиці автовокзалу. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2227. За даними переліку взятих під охорону держави пам'яток археології Черкаської області пам'ятка розташована в західній частині міста, поблизу автовокзалу. Курган досліджений експедицією Археологічної інспекції управління культури Черкаської обласної державної адміністрації в 1990-х рр.

6 (6). Городище, вулиця Шевченка 56. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2228. Насип кургану знаходиться на ділянці по вул. Шевченка, 56. Курган, висотою до 1,5 м, з північного сходу підрізаний городніми ділянками. Насип пошкоджено залишками господарських споруд (погріб, криниця) та заріз кущами. Поли насипу поширюються й на площу сусідніх садиб. Потребує додаткових обстеження й документування.

7 (7). Городище, ур. Філонове Кладовище к. 1. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2229. Розташований в північно-західному куті Філонового кладовища поблизу вул. Івана Підкови. Висота насипу більше 4 м, діаметр — бл. 20 м. Насип вкритий кущами бузку та пошкоджений похованнями. На вершині розташовані могили протоієрея А. Д. Левітського (1840—1920) та О. А. Левітської (1843—1910). З півночі по межі кладовища

та полі кургану проходить лінія електропередач. Насип є частиною курганної групи до якої входить курган на садибах 23—25 по вул. Івана Підкови (№ 19, охоронний № 3970). Потребує додаткових обстеження й документування.

8 (11). Городище, [б/н]. *Курганна група, 3 насипи.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2233. Група, за даними переліку взятих під охорону держави пам'яток археології Черкаської області, складається з трьох насипів і розташована за 3,3 км на захід, північний захід від центру населеного пункту. Курганна група знаходиться за 1 км на північ від траси Н-01 та колії Одеської залізниці на ділянці Корсунь-Шевченківський—Городище. До складу групи входять два кургани що витягнуті по осі південь—північ з незначним відхиленням на захід та курган (№ 3) за 390 м на північний захід від двох попередніх (в південно-східному куті кладовища кутка Чубівка). Поле на якому розташовані насипи 1 і 2 систематично розорюється. Курган 1, визначений в документації (паспорт № 1.3.82-2.23.1) як «Скіфський курган II тис. до н. е., VII—IV ст. до н. е.». Наявний генплан та одне загальне фото. Згідно з паспортом, пам'ятка виявлена в 1971 р. І. П. Гуріненко. Опис: «Курган має напівяйцевидну форму, витягнутий із Зх на Сх. Висота кургану — 1,60 м, D = 70 м; d = 40 м. Категорія охорони місцева (Рішення виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих № 544 від 28 вересня 1973 р.). Паспорт склала Спільченко Катерина Петрівна — археолог 10 грудня 1976 р.» Під час обстеження пам'ятки А. В. Борисовим виявлено курган 2, розташований за 123 м на північний захід від кургану 1. Висота до 1 м. Діаметр близько 34 м. Висота насипу 3 до 1,5 м, діаметр до 30 м. Насип пошкоджено похованнями 1960—2000-х рр. Група потребує додаткових обстеження й документування.

9 (12). Городище, вулиця Котляревського. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2234. Курган за даними переліку взятих під охорону держави пам'яток археології Черкаської області розташований по вул. Котляревського. Потребує додаткових обстеження й документування, адже натурним обстеженням навесні 2022 р. не виявлений.

10 (19). Городище, ур. Філонове Кладовище к. 2. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3970. Насип кургану розташований на садибах 23 і 25 по вул. Івана Підкови і є частиною курганної групи, до якої входить курган на Філоновому кладовищі (№ 7, охоронний № 2229). Насип кургану пошкоджений парканами садиб та будівлями. Висота насипу — до 1 м, діаметр — бл. 20 м. Потребує додаткових обстеження й документування.

11 (20). Городище, ур. Гуглювате Озеро. *Курган.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3971. Розташований на садибі по вул. Різдвяна, 37, на прилеглій до будинку земельній ділянці, за 50 м на захід від дорожнього полотна вулиці. Висота насипу — до 0,7 м, діаметр — до 20 м. Площа насипу використовується під городи, по його вершині посаджено ряд молодих фруктових дерев. Потребує додаткових обстеження й документування.

12 (21). Городище, ур. Таранівка. *Курганна група, 2 насипи.* Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3972. Розташована на території садиб 286 і 290 по вул. Галини Кальченко (південний бік), у північній частині міста. Кургани розміщені за 140 м на північний схід від Грицаєвого кладовища. Північно-західний насип знаходиться за 87 м від дорожнього полотна вулиці в глибині садиб. Має висоту до 0,8 м, діаметр — до 25 м. Площа насипу зайнята городніми ділянками та молодим садом. Потребує додаткових обстеження й документування.

13 (22). Городище, ур. Бугаївка. *Поселення багатошарове (трипільська культура, етап BII/CI; черняхівська культура).* Відкрив І. П. Гуріненко в першій половині 1970-х рр. (Гуріненко 1976, с. 14). Невеликі рятувальні дослідження на поселенні здійснені експедицією Київського обласного відділу Охорони пам'яток під керівництвом Р. М. Осадчого у 1993 р. Пам'ятку обстежував О. В. Назаров та Е. В. Овчінніков на початку 2000-х рр. (Овчинников и др. 2000, арк. 13; Овчинников, Назаров 2001, с. 179, 181; Овчинников 2014, с. 203). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3973. Пам'ятка розташована у південно-східній частині міста, на пологому мису, утвореного вигином р. Вільшанки. Експозиція поселення східна та південна. Підйомний матеріал поширений переважно між вул. Покровською й руслом річки, від провулку Разіна вздовж надзаплавної тераси, оминаючи найвищу точку рельєфу, та на території вул. і пров. Гайдамацького. Розвідана площа поселення близько 15 га. На поселенні в 1993 р. досліджено залишки двох жител трипільської культури, знайдені фрагменти кераміки з розписним орнаментом та «кухонних» посудин, камінь-розтиральник та антропоморфна статуетка. На думку Е. В. Овчіннікова поселення належить до канівської локальної групи пам'яток західнотрипільської культури, типу Переможенці й датовано рубежем етапів BII—CI. Матеріали зберігаються в фондах Комунального закладу «Краєзнавчий музей Петра та Семена Гулаків-Артемовських» Городищенської міської ради. Потребує додаткових обстеження й документування.

14 (23). Городище, ур. Козюрівка. *Поселення (рання залізна доба).* Відкрив І. П. Гуріненко. Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3974. Розташоване в південній частині міста і витягнуте вздовж першої надзаплавної тераси рр. Вільшанка й Попівка (остання перетворена на систему ставків колишнього цукрового заводу — ставок Гребля). Підйомний матеріал поширений вздовж вул. Покровської від провулку Разіна до вул. Стефанівської та Київського провулку. Має південну експозицію.

Потребує додаткових обстеження й документування.

15 (24). Городище, ур. Сачиків Став. *Комплекс багатошарових поселень.* Відкрив І. П. Гуріненко. Археологічні пам'ятки місцевого значення. Охоронний № 3975. Комплекс знаходиться в північно-східній частині міста і складається з двох поселень, витягнутих по обидва боки русла р. Вільшанка (узбережжя Сачикового Ставу). Поселення займають перші надзаплавні тераси. Правобережне поселення витягнуте вздовж вул. Лесі Українки від колишнього кар'єру та вул. Павла Полуботка до вул. Добролюбова (південна частина ур. Зарічка). Має західну експозицію. Лівобережне селище витягнуте вздовж вулиць Жуковського та Ломоносова від вул. Юрія Тютюнника до східного кінця вул. Ломоносова. Має північну експозицію. Потребують додаткових обстеження й документування.

16 (25). Городище, ур. Грицаєвий Міст. *Поселення (трипільська культура).* Відкрив І. П. Гуріненко в першій половині 1970-х рр. (Гуріненко 1976, с. 14; Овчинников 2014, с. 203). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3976. Пам'ятка знаходиться в північній частині міста, на мису при впадінні р. Грузька до р. Вільшанка. Площа пам'ятки має південно-східну експозицію і витягнута вздовж вул. Галини Кальченко від вул. Григорія Сковороди та провулку Матросова. За керамічними матеріалами Е. В. Овчинніков датував поселення етапом СІ канівської локальної групи західнотрипільської культури. Потребує додаткових обстеження й документування.

17 (26). Городище, ур. Таранівка. *Поселення (доба бронзи).* Відкрив І. П. Гуріненко в першій половині 1970-х рр. Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3977. Знаходиться в північній частині міста. Витягнуте вздовж першої надзаплавної тераси р. Вільшанка від р. Грузька на схід. Займає територію вулиць Павлова, Набережної, Чайковського та Тімірязєва. Потребує додаткових обстеження й документування.

18 (27). Городище, ур. Кераміївка. *Поселення (доба бронзи).* Відкрив І. П. Гуріненко в першій половині 1970-х рр. Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3978. Розташована в південно-західній частині міста. Підйомний матеріал поширений вздовж берега р. Попівка (перша надзаплавна тераса) на городах садиб пров. Кераміївського (№ 1—15). Має південну експозицію. Потребує додаткових обстеження й документування.

19 (28). Городище, ур. Любительський Став. *Поселення (ранній залізна доба, чорнолізька культура).* Відкрив О. В. Назаров у 1997 р. (Назаров 1997, с. 21). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3979. Розташована в південно-західній частині міста на городах вул. Осипенка, 1—37. Займає першу надзаплавну терасу лівого берега р. Попівка (ліва притока р. Вільшанки) і має південну експозицію. Підйомний матеріал представлено фрагментами ліпного посуду, зокрема, фрагментом вінця ліпної посудини з поверхнею залощеною пучком трави та наліпним валиком по шийці. Потребує додаткових обстеження й документування.

20 (36). Городище, ур. Покасеве 1-1999. *Поселення багатошарове (рання залізна доба, ранній скіфський час, друга половина VII ст. до н. е.).* Відкрив О. В. Назаров у 1999 р. (Назаров 1999, с. 3). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3987. Пам'ятка розташована в південно-східній частині міста (куток Покасеве), за 300 м на південний схід від кладовища. Займає видовжене, дюноподібне підвищення, обмежене двома струмками. Площа витягнута із сходу на захід і має розміри близько 100 × 300 м (3 га). Підйомний матеріал представлений шматками печини та фрагментами посуду ліпних посудин. Тісто керамічних уламків має домішки сірого кварцевого дрібнозернистого піску з включеннями зерен польового шпату діаметром до трьох міліметрів та органіки. Поверхня фрагментів загладжена або лощена, червонуватого та сіро-коричневого кольору. Матеріал датовано другою половиною VII ст. до н. е. Потребує додаткових обстеження й документування.

21 (37). Городище, ур. Воротилів Став. *Поселення багатошарове (доба бронзи, культура багатоваликової кераміки; рання залізна доба, білогрудівсько-чорноліська культура; ранній скіфський час, перша половина VII ст. до н. е.).* Відкрив О. В. Назаров у 1997 р. (Назаров 1997, с. 21). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 3988. Розташована в південно-східній частині міста (куток Покасеве) на схилі плато правого берега струмка (правий доплив р. Вільшанки). На північний схід від поселення розташоване кладовище. Топографічно нижня (південно-західна) частина пам'ятки знаходиться вздовж струмка на присадибних ділянках вул. Покасевої, а верхня (північно-східна) — на території садового господарства, топографічно вище. На південний схід від пам'ятки розташовано Воротилів Став. Зібрані фрагменти ліпного посуду, що дозволяють датувати поселення добою бронзи та раннім залізним віком. Потребує додаткових обстеження й документування.

22 (40). Городище, Чуїха 1. *Поселення (рання залізна доба).* Відкрив І. П. Гуріненко у першій половині 1970-х рр. (Гуріненко 1976, с. 13). Археологічна пам'ятка місцевого значення. Охоронний № 2336. Розташована в центральній частині житлового масиву Чуїха у східній частині міста, на городах садиб вул. Панфілова. Матеріали зберігаються в фондах Комунального закладу «Краєзнавчий музей Петра та Семена Гулаків-Артемовських» Городищенської міської ради. Потребує додаткових обстеження й документування.

«ЩОЙНО ВИЯВЛЕНІ» ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

23 (1). Городище, [б/н]. *Поселення багатошарове.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться на лівому березі р. Вільшанки, між річкою Татаркою та об'їзною дорогою. Потребує додаткових обстеження й документування.

24 (2). Городище, ур. Містечко. *Поселення багатошарове.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться на лівому березі р. Вільшанки та лівому березі р. Татарки, в центрі міста. Територія пам'ятки є місцем розташування найдавнішої частини населеного пункту, де розміщувались оборонні споруди давнього Городища. Про існування укріплень маємо окремі письмові свідчення (Rulikowski 1882, s. 145). На думку П. Г. Клепатського населений пункт у XVI ст. мав назву Ленчиці (Клепатский 1912, с. 420). Потребує додаткових обстеження й документування.

25 (3). Городище, ур. Загребля. *Поселення (XVI—XVIII ст.).* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться на правому березі р. Вільшанки, на садибах вул. Івана Франка та провулку Пластунського. Потребує додаткових обстеження й документування.

26 (4). Городище, [б/н]. *Поселення (рання залізна доба).* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться в південно-східній околиці міста (куток Покасеве), на північний схід, схід та південний схід від кладовища за струмком. Потребує додаткових обстеження й документування.

27 (6). Городище, [б/н]. *Курган.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться в північній частині міста, на південь від Філонового кладовища на території дитячого садка. Потребує додаткових обстеження й документування.

28 (10). Городище, ур. Спаське кладовище. *Курган.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. Знаходиться в південній частині міста на території Спаського кладовища (південно-західний кут), на північ від Спасо-Преображенської церкви. Насип висотою до 2 м, діаметром більше 20 м. Південна пола пошкоджена дорогою кладовища, на всій площі насипу містяться поховання. Потребує додаткових обстеження й документування.

29 (11). Городище, [б/н]. *Курган.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться між вулицями Толстого та Самійла Кішки. Потребує додаткових обстеження й документування.

30 (12). Городище, [б/н]. *Курган.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться на площі садиб вул. Героїв Холодного Яру, 25, 27, 29 та вул. Маніжа, 17. Потребує додаткових обстеження й документування.

31 (13). Городище, [б/н]. *Курган.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» розміщується за 1 км на північ від холодкомбінату. Потребує додаткових обстеження й документування.

32 (14). Городище, [б/н]. *Поселення багатошарове.* Щойно виявлена археологічна пам'ятка. За даними наказу «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології» знаходиться на схід та південний схід від лабрадоритового кар'єру. Потребує додаткових обстеження й документування.

Пам'ятки археології, що пропонуються до внесення в перелік

33 (1). Городище, Чубівка 3. *Поселення (черняхівська культура).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 26—27). Розташоване в західній частині міста (куток Чубівка) вздовж лівого берега струмка (права притока р. Грузька) та вул. Шишкіна. Підйомний матеріал поширюється вздовж струмка й після мосту по вул. Шкільній. Довжина пам'ятки близько 0,8 км, площа близько 6,2 га. Землі використовуються як городні присадибні ділянки. Підйомний матеріал представлено типовою гончарною керамікою черняхівської культури. Матеріали зберігаються в Наукових фондах ІА НАН України.

34 (2.) Городище, Чубівка 4. *Поселення (черняхівська культура).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 27). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) вздовж правого берега струмка (права притока р. Грузька) на городніх ділянках вул. Шкільної. У північно-східній частині поселення обмежене дорожнім полотном вул. Шкільна в безпосередній близькості від мосту. Розташоване навпроти пам'ятки Чубівка 3. Довжина 181 м, площа 0,7 га. Землі використовуються як городні присадибні ділянки. Підйомний матеріал представлено типовою гончарною керамікою черняхівської культури. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

35 (3). Городище, Чубівка 5. *Поселення багатошарове (черняхівська культура, ранні слов'яни).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 27). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) вздовж правого берега розгалуження струмка (правої притоки р. Грузька) на городніх ділянках вул. Шишкіна на північ від залізничного полотна. Експозиція східна. Землі використовуються як городні присадибні ділянки. Підйомний матеріал представлено типовою гончарною керамікою черняхівської культури та, ймовірно,

ранніх слов'ян. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

36 (4). Городище, Чубівка 6. *Поселення багатошарове (трипільська культура, черняхівська культура).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 27—28). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) вздовж тераси правого берега струмка (правої притоки р. Грузька) на городніх ділянках вул. Шишкіна на північ від залізничного полотна. Експозиція північна. Висота над заплавою 1—2 м. Судячи з топографічного положення та наявних матеріалів трипільської культури, поселення може бути продовженням пам'ятки Чубівка 1 (Валява), що знаходиться за межами території населеного пункту і розташоване топографічно вище та відділене від даної пам'ятки залізничними коліями (Корсунь-Шевченківський—Городище). Також на поселені зустрічається гончарна кераміка черняхівської культури. В заплаві струмка під терасою поселення розташоване джерело. Землі використовуються як городні присадибні ділянки. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

37 (5). Городище, Чубівка 7. *Поселення багатошарове (рання залізна доба, черняхівська культура).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 28). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) вздовж правого берега розгалуження струмка (правої притоки р. Грузька) на городніх ділянках вул. Шкільна на північ від залізничного полотна і до провулка. Експозиція західна. Землі використовуються як городні присадибні ділянки. Підйомний матеріал представлено керамікою раннього залізного віку та черняхівської культури. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

38 (6). Городище, Чубівка 8. *Поселення багатошарове (доба бронзи, рання залізна доба).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2012, с. 28). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) на високому правому березі правої притоки р. Грузька у місці впадіння невеликого струмка. Експозиція західна. Землі використовуються як городні присадибні ділянки крайніх садиб по вул. Шкільній. Підйомний матеріал представлено керамікою доби бронзи та ранньої залізної доби. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

39 (7). Городище, Набоків 1. *Поселення багатошарове (доба бронзи, рання залізна доба).* Пам'ятку задокументував А. В. Борисов у 2012 р. (Борисов 2015, с. 20). Розташоване у західній частині міста (куток Чубівка) на північний схід від Чубівки Городищенської, на лівому березі обводненої балки за 2,4 км від мосту на залізниці та на 2,7 км на північ-північ-схід від переїзду Чубівка. Експозиція східна. Площа поширення підйомного матеріалу витягнута з півночі на південь (328 × 122 м) і становить 1,2 гектари. Пам'ятка розорюється (Борисов 2015, табл. 47, фото 1). Знахідки представлені маловиразною ліпною керамікою доби бронзи — раннього залізного віку. Матеріали зберігаються в НФ ІА НАН України.

Археологічна карта м. Городище. Спираючись на вище наведену інформацію про археологічні об'єкти, маємо можливість коротко охарактеризувати археологічну карту міста. Загалом, варто вказати, що більшість поселенських пам'яток виявлені по берегах водойм, що загалом традиційно для регіону. Найдавнішими археологічними пам'ятками на території міста є поселення трипільської культури етапу CI (ур. Бугаївка, Грицаєвий Міст, Івани). Значну частину пам'яток можна датувати добою бронзи, зокрема поселення в ур. Воротилів Став, Таранівка та інші. До цієї доби варто віднести початок спорудження більшість курганних пам'яток, які в наступні епохи також використовувались в якості місць поховання. Частина поселенських пам'яток належить до раннього залізного віку та черняхівської культури. Поселення останньої в ур. Бугаївка, очевидно, пов'язане з рештками могильника по вул. Івана Ле. Адже за повідомленнями місцевого краєзнавця В. Г. Чоса «У 2006 сім'я Тюхів з вул. Івана Ле знайшла поховання черняхівської культури зі зразками глиняного посуду» (Чос 2011, с. 10). На сьогодні немає можливості впевнено означити територію ймовірного могильника. Це повідомлення вказує на перспективність подальших археологічні них досліджень цього комплексу пам'яток.

На окрему увагу заслуговують пам'ятки пізнього середньовіччя, які можна безпосередньо пов'язати з історією розвитку та функціонування сучасного населеного пункту. На думку авторитетного дослідника пізньосередньовічної Київщини П. Г. Клепацького, населений пункт на території міста Городище існував на початку XVI ст. під назвою Лінчіці. Цим селищем та сусідніми Млієвим та Орловцем володів боярин Федько Васькевич. По смерті першого власника землі як віно його вдови Анни перейшли до черкаського зем'янина Гришка Васькевича (ред. Антонович, Козловский 1868, с. 44). Після одруження Анненої дочки — Богдани з Іваном Жубриком, ці землі за заповітом 1539 р. були підтверджені за Іваном, а у 1562 р. — за його сином Василем (Клепацкий 2012, с. 420). Ймовірно, селище Лінчіці було зруйноване під час татарського нападу 1527 р. й повторно заселене через значний проміжок часу.

Варто відзначити загалом нікчемний стан справ з археологічним дослідженням ранньої історії міста. Існують лише уривчасті згадки про окремі знахідки, пов'язані з періодом ранньої історії сучасного населеного пункту. У місцевій краєзнавчій літературі повідомляється, що в р. Татарці знайдено «розривне чавунне ядро XVII ст., сокира, алебард та козацька люлька» (Чос 2011, с. 5). Той же автор, В. Г. Чос повідомляє, що під час досліджень в ур. Дук під час археологічних досліджень «натрапили на залишки житла часів Коліївщини (віднайшли 3 уламки

гарматного ядра)» (Чос 2011, с. 8). Можливо, ця інформація має певний «апокрифічний» характер, адже у відповідному звіті про ці знахідки не згадується (Назаров 1997). Той же автор повідомляє: «У 2002 році, під час археологічних досліджень біля лабораторії центральної районної лікарні були виявлені сліди культурного комплексу XVII ст. Науковці знайшли рештки житла і фрагменти хатнього начиння» та «Олександр Лисенко з Чуїха у себе в дворі відкопав палаш (пряму шаблю), якими користувалися кочівники у VIII—IX ст. н. е.» (Чос 2011, с. 10). Важливим артефактом часів «старого містечка» є кам'яний намогильний хрест Івана Коненка 1726 р., що знаходиться на території Михайлівської церкви в центрі міста (Куштан 2012, с. 192—193).

Маємо короткі повідомлення 1848 й 1895 рр. про наявність залишків оборонних споруд (городища) на території містечка (Фундуклей 1848, с. V; Антонович 1895, с. 102).

Дещо більше повідомляють про розташування та будову укріплень містечка письмові джерела. В енциклопедичній статті 1882 р. про містечко за авторства авторитетного дослідника Е. Руліковського повідомляється: «*Саме виникнення назви цього місця свідчить про те, що воно, мабуть, з'явилось на території колишнього укріпленого поселення, яке тут існувало, і побудоване в часи, коли близькість агресивних степових народів змушувала місцевих жителів захищатися. Сьогодні, однак, того первісного городища не видно, бо, як це часто траплялося, на його колишньому місці був збудований пізніший замок, сліди якого видно край яру, біля річки, де він був збудований і є лише народні згадки про нього. Поруч із цією старою первісною фортецею, мабуть, було збудовано перше поселення… Але коли воно існувало? і коли зникло? — невідомо*» (Rulikowski 1882, s. 145).

Про залишки валу за будинком поштамту повідомлялось ще на в 2010-х рр. (Чос 2013). На жаль, візуальним обстеженням початку 2022 р. рештки укріплень не зафіксовані. Згадані залишки валу можна з впевненістю пов'язати з укріпленням, збудованим 1645 р. власником навколишніх земель Станіславом Конецпольським (Stanisław Koniecpolski). Укріплення містечка, зокрема згадуються в зв'язку з походом Івана Сірка та російських військ проти Стефана Чернецького (Stefan Czarniecki) 1664 р. Один з епізодів наступу козацького війська, пов'язаний з Городищем, у викладі Веспасіяна Іероніма Коховського: «Маховський із вісьмома хоругвами, чекаючи повернення Чернецького до міста Городища, зачинив **брами**, коли простолюдини на позір показували свою прихильність; аж сюди, на світанку, ховаючись у кущах, з криком набігли повстанці, і для більшого страху підпалили **передмістя** та почали рубати **частокол навколо валу**, бажаючи поширити вогонь у містечко від пожежі в передмісті, щоб через пожежу, поляки не могли захищатись, тим більше, що за нашими йшли й міщани.» (Kochowski 1859, s. 288).

Охорона археологічної спадщини. На початок 2022 р. в пам'яткоохоронному реєстрі з містом Городище пов'язано 40 археологічних пам'яток місцевого значення (21 курганна пам'ятка та 19 поселенських). Частина з цих об'єктів знаходиться поза адміністративними межами сучасного населеного пункту. Безпосередньо в межах території, що є предметом розробки Історико-архітектурного опорного плану знаходяться 24 археологічні пам'ятки, з них — 12 курганних пам'яток. Лише один курган має пам'яткоохоронний паспорт № 1.3.82-2.23.1 (частина курганної групи, охоронний № 22333).

Десять археологічних пам'яток (за цією статтею № 1—9, 22) взято на державний облік рішенням виконавчого комітету Черкаської обласної ради народних депутатів від 26.06.1990 р. за № 116 «Про доповнення списку пам'яток археології області, що перебувають під охороною держави». Дванадцять (№ 10—21) розпорядженням голови Черкаської обласної державної адміністрації від 12.03.1996 р. за № 129 «Про доповнення списку пам'яток історії та культури області, що перебувають під охороною держави». Щойно виявлені пам'ятки (№ 23—32) взяті на державний облік наказом служби охорони культурної спадщини від 5.11.2009 р. за № 11/03-21 «Про затвердження переліку щойно виявлених пам'яток археології».

Стан пам'яток та перспективи досліджень. Здійснені нами бібліографічно-архівні дослідження та візуальні обстеження на місцевості виявили, що більшість археологічних об'єктів внесених до «Переліку пам'яток» потребують додаткового археологічного обстеження. Зокрема, лише кілька пам'яток достатньо повно описано в наукових звітах та публікаціях. Територія більшості поселенських об'єктів описана в текстовому форматі з точністю до вулиць і не має графічного вираження. Частина курганних насипів, поставлених на облік, потребує пошуку та ідентифікації на місцевості. Всі курганні насипи потребують додаткових робіт з їх документування. Ця ж ситуація стосується і поселенських пам'яток. Загалом, мусимо констатувати, що здійснений огляд вказує на необхідність планових археологічних пам'яткоохоронних досліджень, спрямованих на визначення основних параметрів археологічних об'єктів, їх опису та документування. Частина археологічних об'єктів на момент обстеження мала значні пошкодження в наслідок господарської діяльності. Очевидно, археологічна спадщина міста потребує плану управління. Ймовірно, на окремих археологічних пам'ятках доцільно здійснити рятівні археологічні дослідження (насипи курганів), частина пам'яток має бути відповідним чином музеєфікована. Останнє стосується збережених курганних насипів серед міської забудови. Такі об'єкти можуть стати певними міс-

тобудівними домінантами серед рядової міської забудови і наповнити культурний ландшафт міста новими сенсами.

Загалом, стан археологічної спадщини міста вказує на необхідність початку систематичних археологічних досліджень, що в першу чергу передбачає прийняття довгострокової програми археологічного обстеження міста. Така програма потребуватиме фінансових та організаційних зусиль місцевої громади, і не лише в особі влади (допоки досить лояльної до таких ініціатив), але й залучення ширших груп населення. Така програма могла б реалізовуватись зусиллями невеликої команди спеціалістів і передбачати нетривалі, але систематичні роботи з документування археологічної спадщини та нагляду за земляними роботами в місті. Наприкінці варто відзначити, що містечко Городище має потенціал до створення та розвитку системи управління історико-археологічною спадщиною не лише з огляду на власне археологічний потенціал території, а й через наявність активних членів громади.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Колеснікова, В. А. 2015. Нарис історії Інституту археології. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 11-97.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии.* Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

Антонович, В., Козловский, К. (ред.). 1868. *Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год*. Киев: Университет.

Борисов, А. В. 2012. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2012 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/203.

Борисов, А. В. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території Поросся в 2015 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2015.

Григорьев, В. П. 1980. *Отчёт об археологических раскопках кургана «Казацкая могила» в г. Городище Черкасской области в 1980 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1980/67.

Гуріненко, І. П. 1976. *Археологічна карта Городищини*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/33.

Гуріненко… 2022. Іван Гуріненко (08.03.1944—31.08.2000). *Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка»* (online). Режим доступу: https://www.batjkivshhyna-tarasa.com.ua/mytci/gurynenko.html (Дата звернення 10 серпня 2022).

Клепатский, П. Г. 1912. *Очерки по истории Киевской земли*. I: Литовский период. Одесса: Техник.

Куштан, Д. П. 2012. Кам'яні хрести Черкащини. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 191-197.

Назаров, О. В. 1997. *Звіт про археологічні розвідки на території Корсунь-Шевченківського та Городищенського районів і охоронні розкопки курганів біля сіл Старосілля та Хлистунівки Городищенського району*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/74.

Назаров, О. В. 2003. *Звіт про рятівні археологічні дослідження курганів скіфського часу біля с. Нестерівка Маньківського району, с. Почапинці Лисянського району, поселень скіфського часу біля м. Городище і с. В'язівок Городищенського району та розвідки на території Лисянського району Черкаської області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/170.

Овчинников, Е. В. 2014. *Трипільська культура Канівського Подніпров'я (етапи ВІІ—СІ)*. Київ: О. Філюк.

Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Назаров, А. В., Гуриненко, И. П. 2000. *Отчёт о раскопках трипольских поселений хутор Незаможник и Зелена Диброва и разведках на трипольских памятниках Поросского региона в 2000 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2000/61.

Овчинников, Э. В., Назаров, А. В. 2001. Разведки трипольских памятников на Черкасщине. *Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр.*, с. 179-182.

Протокол… 1947. *Протокол заседания участников работы по составлению карточек для корпуса археологических памятников ИА АН УССР от 29 ноября 1947 г*. НА ІА НАН України, ф. 62, спр. 50.

Савко, О. Т., Назаров, О. В. 1995. *Звіт про розкопки курганів в м. Городищі та с. Старосілля Городищенського району Черкаської області (1995 р.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1995/23.

Фундуклей, И. И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Феофил Гликсберг.

Чос, В. 2011. *Городище: велика історія маленького міста*. Черкаси: Ю. Чабаненко.

Чос, В. Г. 2013. Городищина козацька. *Газета День*, 130 (26 липня) (online). Режим доступу: https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/gorodishchina-kozacka (Дата звернення 10 серпня 2022).

Kochowski, W. H. 1859. *Historya panowania Jana Kazimierza*. II. Poznań: H. Kamieński i Spółka.

Rulikowski, E. 1882. Horodyezcze. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. 3. Warszawa: Wieku, s. 145-149.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Kolesnikova, V. A. 2015. Narys istorii Instytutu arkheolohii. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Instytut arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy 1918—2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina, s. 11-97.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

Antonovich, V., Kozlovskii, K. (ed.). 1868. *Gramoty velikikh kniazei litovskikh s 1390 po 1569 god*. Kiev: Universitet.

Borysov, A. V. 2012. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky provedeni na terytorii Porossia v 2012 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/203.

Borysov, A. V. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky provedeni na terytorii Porossia v 2015 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2015.

Grigorev, V. P. 1980. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh kurgana «Kazatskaia mogila» v g. Gorodishche Cherkasskoi oblasti v 1980 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1980/67.

Hurinenko, I. P. 1976. *Arkheolohichna karta Horodyshchyny*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/33.

Hurinenko… 2022. Ivan Hurinenko (08.03.1944—31.08.2000). *Natsionalnyi zapovidnyk «Batkivshchyna Tarasa Shevchenka»* (online). Rezhym dostupu: https://www.batjkivshhyna-tarasa.com.ua/mytci/gurynenko.html (Data zvernennia 10 serpnia 2022).

Klepatskii, P. G. 1912. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli*. I: Litovskii period. Odessa: Tekhnik.

Kushtan, D. P. 2012. Kam'iani khresty Cherkashchyny. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, 1, s. 191-197.

Nazarov, O. V. 1997. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Korsun-Shevchenkivskoho ta Horodyshchenskoho raioniv i okhoronni rozkopky kurhaniv bilia sil Starosillia ta Khlystunivky Horodyshchenskoho raionu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/74.

Nazarov, O. V. 2003. *Zvit pro riativni arkheolohichni doslidzhennia kurhaniv skifskoho chasu bilia s. Nesterivka Mankivskoho raionu, s. Pochapyntsi Lysianskoho raionu, poselen skifskoho chasu bilia m. Horodyshche i s. V'iazivok Horodyshchenskoho raionu ta rozvidky na terytorii Lysianskoho raionu Cherkaskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/170.

Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprov'ia (etapy VII—CI)*. Kyiv: O. Filiuk.

Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Nazarov, A. V., Gurinenko, I. P. 2000. *Otchet o raskopkakh tripolskikh poselenii khutor Nezamozhnik i Zelena Dibrova i razvedkakh na tripolskikh pamiatnikakh Porosskogo regiona v 2000 godu*. NA IA NAN Ukraïni, f. 64, 2000/61.

Ovchinnikov, E. V., Nazarov, A. V. 2001. Razvedki tripolskikh pamiatnikov na Cherkasshchine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 179-182.

Protokol… 1947. *Protokol zasedaniia uchastnikov raboty po sostavleniiu kartochek dlia korpusa arkheologicheskikh pamiatnikov IA AN USSR ot 29 noiabria 1947 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, spr. 50.

Savko, O. T., Nazarov, O. V. 1995. *Zvit pro rozkopky kurhaniv v m. Horodyshchi ta s. Starosillia Horodyshchenskoho raionu Cherkaskoi oblasti (1995 r.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1995/23.

Funduklei, I. I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kiev: Feofil Gliksberg.

Chos, V. 2011. *Horodyshche: velyka istoriia malenkoho mista*. Cherkasy: Yu. Chabanenko.

Chos, V. H. 2013. Horodyshchyna kozatska. *Hazeta Den*, 130 (26 lypnia) (online). Rezhym dostupu: https://day.kyiv.ua/uk/article/poshta-dnya/gorodishchina-kozacka (Data zvernennia 10 serpnia 2022).

Kochowski, W. H. 1859. *Historya panowania Jana Kazimierza*. II. Poznań: H. Kamieński i Spółka.

Rulikowski, E. 1882. Horodyezcze. In: Sulimierski, F., Chlebowski, B., Walewski, W. (eds.). *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. 3. Warszawa: Wieku, s. 145-149.

A. V. Borysov, V. A. Hnera,
V. M. Mysak, O. V. Marchenko

SITES OF HORODYSHCHA ON THE VILSHANKA RIVER (materials for the archaeological map)

The study of archaeological heritage begins with its accounting and description. The genre of archaeological map appeared at the beginning of the development of archeology as a science. Today, the archaeological map is a complex multifunctional information system. Deployment of the «Archaeological Map» on a national scale requires significant organizational and financial resources. Today, one of the effective ways of advancing in this direction is the creation of archaeological maps of individual microregions.

The town of Horodyshche in the Cherkasy region still does not have a systematic survey of archaeological monuments. Without such a survey, further archaeological research and protection of known objects are impossible. In the spring of 2022, the authors of the article carried out work on the search and analysis of data on archaeological monuments within the administrative boundaries of the city. The result of this work was the most complete descriptions of archaeological sites. The carried out archival and bibliographic research allows planning the next stages of work on the identification, accounting, protection and research of the city's archaeological heritage.

The next step should be the deployment of a separate program of archaeological research. A component of such a program should be a program of field research and promotional activities to spread an ecological attitude to archaeological heritage among local citizens. The primary tasks of the archaeological expedition are the re-examination and documentation of archaeological sites that are under state protection. The location of a part of such objects remains unknown, or their boundaries are not defined. An important work is drawing up the archaeological heritage management program. Among the archaeological sites there are objects that can become part of the cultural space of the city.

This publication is designed to activate the interest in solving the above-mentioned problems of both professionals and city authorities, as well as citizens who are ready to join this important matter during the Russian aggression against Ukraine.

Keywords: archaeological heritage, archaeological map, archeology of Ukraine, Cherkasy region.

Одержано 23.08.2022

БОРИСОВ Артем Вадимович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
BORYSOV Artem V., Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2322-2277, e-mail: artem_borysov@iananu.org.ua.

ГНЕРА Володимир Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HNERA Volodymyr A., Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6589-9163, e-mail: volodymyr_hnera@iananu.org.ua.

МАРЧЕНКО Олександр Васильович, старший науковий співробітник, Черкаський міський археологічний музей Середньої Наддніпрянщини, Черкаси, Україна.
MARCHENKO Oleksandr V., Senior Research Fellow, Cherkasy City Archaeological Museum of the Middle Dnieper region, Cherkasy, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4958-6191, e-mail: mar4enk9@gmail.com.

МИСАК Володимир Миколайович, лаборант 1-ї категорії, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MYSAK Volodymyr M., Laboratory Assistant, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5032-3762, e-mail: volodymyr_mysak@iananu.org.ua.

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

УДК 904.8(477.52)"653" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.15

Л. І. Білинська, Я. В. Володарець-Урбанович, А. В. Панікарський, С. А. Горбаненко

ПАРХОМІВСЬКИЙ ДРУГИЙ СКАРБ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті опубліковано матеріали одного зі скарбів раннього середньовіччя, виявленого поблизу с. Пархомівка Охтирського району Сумської області. Комплекс належить до Мартинівської групи дніпровських скарбів. Його було виявлено в 2018 р., тоді ж та в 2020 р. на місці знахідки проведені археологічні обстеження. Попередні узагальнюючі результати подані у цій публікації.

***Ключові слова**: Пархомівка, скарби кола Мартинівки, раннє середньовіччя, пеньківська, колочинська культури, прикраси, зброя, речі побутово-ремісничого характеру.*

Ми готували цю роботу ще з 2021 р. Однак, напад Росії на Україну та бойові дії на теренах Сумської області не дозволили повністю опрацювати деякі матеріали цієї статті. Їх повний аналіз планується в узагальнюючій публікації за матеріалами скарбів раннього середньовіччя Сумщини. В Музейно-виставковому центрі «Тростянецький» зберігалися такі скарби раннього середньовіччя: частина Пархомівського Першого скарбу, Пархомівський Другий скарб та намистини і свинцево-олов'янисті нашивки зі скарбу Добрянське — Сидорова Яруга. Впродовж окупації міста військовими злочинцями РФ, музей був пограбований; на момент подачі статті, нам невідомо чи збереглися ці скарби, чи, можливо, ця публікація Пархомівського Другого скарбу — «єдине свідчення його існування». Інші два комплекси не були повноцінно опрацьовані.

Вступ: обставини знаходження, археологічні обстеження. Скарби раннього середньовіччя привертають увагу дослідників вже більше 100 років (Родинкова 2011). На сьогодні відомо близько чотирьох десятків таких комплексів. Виявлені вони в Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі. Їхня найбільша концентрація — територія між басейнами Сейму і Ворскли (рис. 1).

Значну кількість (11 шт.) таких комплексів виявлено на теренах сучасної Сумської області. Цікаво, що перший зі скарбів кола Мартинівки був виявлений 22 квітня 1863 р. біля слободи Нижня Сироватка Сумського повіту Харківської губернії (нині — Сумський р-н). Він містив три пальчастих фібули, фрагменти трьох браслетів, дві трапецієподібні підвіски, десять свинцевих ворворок, просту гладеньку рурочку-пронизку і кістяну підвіску (?) (Корзухина 1996, с. 403, № 84, табл. 61).

За останній час, із поширенням неконтрольованого скарбошукацтва, кількість виявлення подібних комплексів значно зросла (рис. 2). На щастя, частину цих скарбів передано до фондів музеїв Сумщини (Білинська, Володарець-Урбанович 2020). До них, зокрема, належать і комплекси, знайдені поблизу с. Пархомівка (нині Охтирський р-н Сумської обл.).

Наразі маємо інформацію про два скарби, виявлені в одному мікрорегіоні. Другий скарб і частина Першого передані до Музейно-виставкового центру «Тростянецький» (далі — МВЦ «Тростянецький»).

Перший зі скарбів раннього середньовіччя, за отриманою інформацією, знайдений у 2013 р., у складі мав деталі жіночого й чоловічого вбрання: шийні гривни, пальчасті фібули, С-подібні скроневі кільця, браслети, геральдичні оздоби від поясного набору та інші знахідки [1].

© Л. І. БІЛИНСЬКА, Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, А. В. ПАНІКАРСЬКИЙ, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2022

1. У цій роботі не розглянуто знахідки з Пархомівського Першого скарбу. Їх комплексний аналіз попереду.

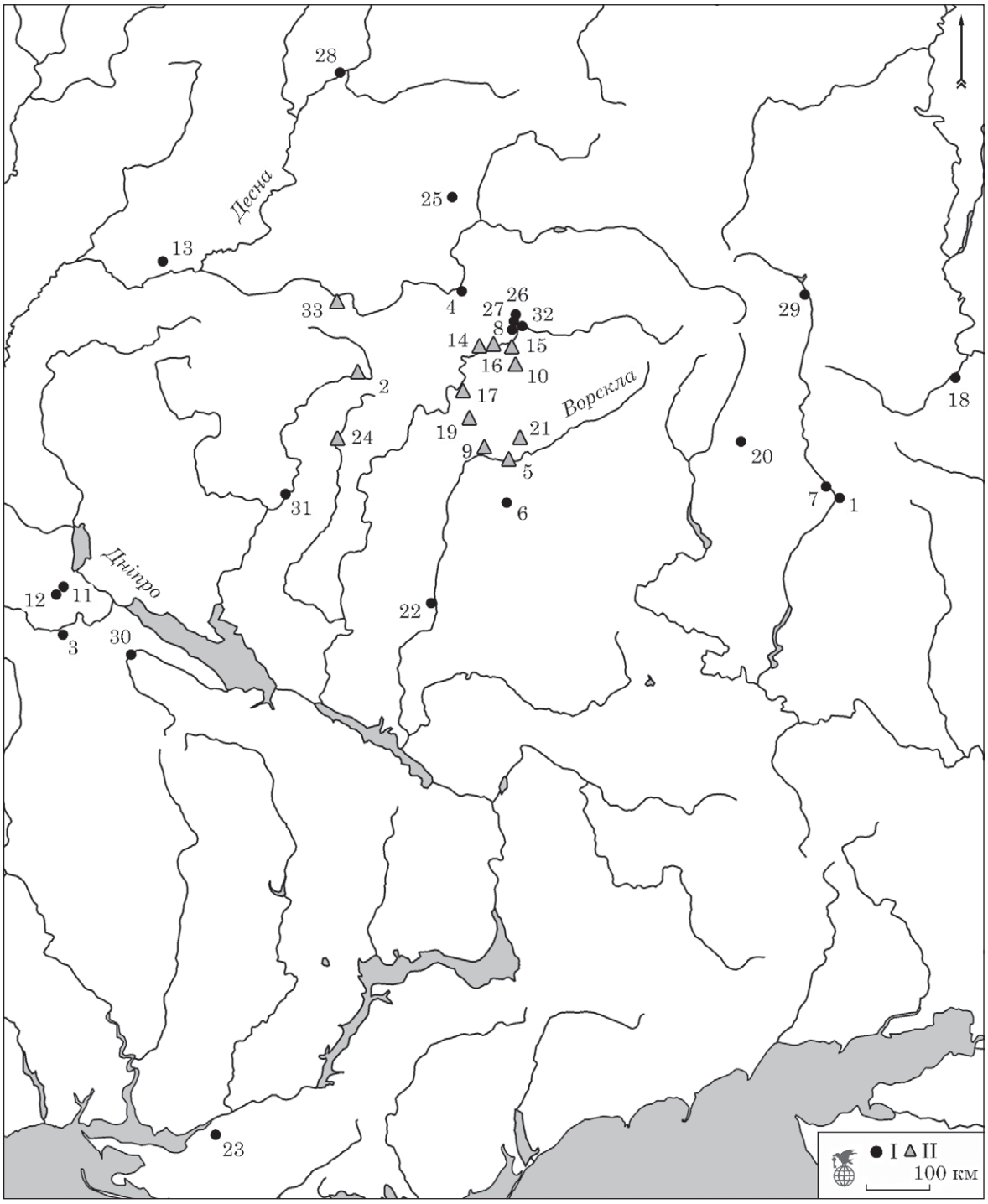

Рис. 1. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. **Умовні позначення**: I — скарби кола Мартинівки; II — скарби кола Мартинівки, виявлені на теренах Сумської області. **Пам'ятки**: 1 — Валуйки; 2 — Великі Будки, уроч. Хутір; 3 — Вільховчик; 4 — Гапонове; 5 — Добрянське — Сидорова Яруга; 6 — Козіївка / Нова Одеса; 7 — Колосково; 8 — Курилівка; 9 — Кам'янка; 10 — Мала Рибиця; 11 — Малий Ржавець; 12 — Мартинівка; 13 — Мена; 14 — Микільське; 15 — Миропілля; 16 — Могриця; 17 — Нижня Сироватка; 18 — Острогожськ; 19 — Пархомівка; 20 — Перше Цепляєво; 21 — Пожня; 22 — Полтава 2014 р.; 23 — Праві Солонці; 24 — Русанівка; 25 — Смородино; 26 — Суджа 1947 р.; 27 — Суджа-Замостье; 28 — Трубчевськ; 29 — Угли; 30 — Хацьки; 31 — Хитці; 32 — Черкаська Конопелька; 33 — Шевченкове

Другий скарб, знайдений навесні 2018 р., містив три вістря списів, серп, тесло-мотичку, шийну гривну, три залізні пряжки, дві свинцево-олов'янисті ворворки [1] і два бронзові наконечники пояса, скроневі кільця (?). Того ж року він був переданий до МВЦ «Тростянецький».

Обидва комплекси знайдені на дні одного з відвершків старого довгого яру (рис. 3; 4: а), що тягнеться від с. Новгородське до колишнього с. Пархомівка і відкривається у правобе-

1. Ворворки втрачені.

Рис. 2. Карта поширення слов'янських скарбів VII ст. на теренах Сумщини. **Пам'ятки**: 1 — Великі Будки; 2 — Добрянське — Сидорова Яруга; 3 — Кам'янка; 4 — Мала Рибиця; 5 — Микільське; 6 — Миропілля; 7 — Миропілля; 8 — Нижня Сироватка; 9 — Пархомівка (2013 р.); 10 — Пархомівка (2016 р.); 11 — Пожня; 12 — Русанівка; 13 — Шевченкове

режну заплаву долини р. Боромля (права притока Ворскли).

Перші обстеження місцезнаходжень скарбів провела восени 2018 р. Сумська археологічна експедиція. З обох сторін вологого русла, що проходить по дну яру, на місцях знахідок були закладені шурфи. Поруч з ними у 2020 р. закладено додаткові шурфи. Знахідки із шурфів 2018 і 2020 рр. зберігаються у фондах Сумського обласного краєзнавчого музею (далі — СОКМ).

У 2018 р. шурф 1 (на місці першого комплексу) закладено на схилі, де під час обстеження було виявлено три ямки (рис. 4: б; 5: а). В ньому зафіксовані знахідки, аналогічні виявленим любителями металопошуку. Це срібна бляшка з поясного набору, як у першому скарбі, та грибоподібна заклепка зі свинцевого сплаву (див. далі: рис. 7: а).

Шурф 2 (на місці другого комплексу) закладено на протилежному схилі, де також зафіксовано ямку скарбошукачів (рис. 4: в; 6: а). В ньому виявлено фрагменти виробів із бронзи, зокрема, кілька фрагментів простих гладеньких рурочок-пронизок (?) і кілька бісерин зеленого кольору з непрозорого скла (рис. 7: б). Імовірно, ці знахідки є частиною Пархомівського Другого скарбу. Також тут було зафіксовано кілька невиразних фрагментів ліпної кераміки, та фрагмент вінця

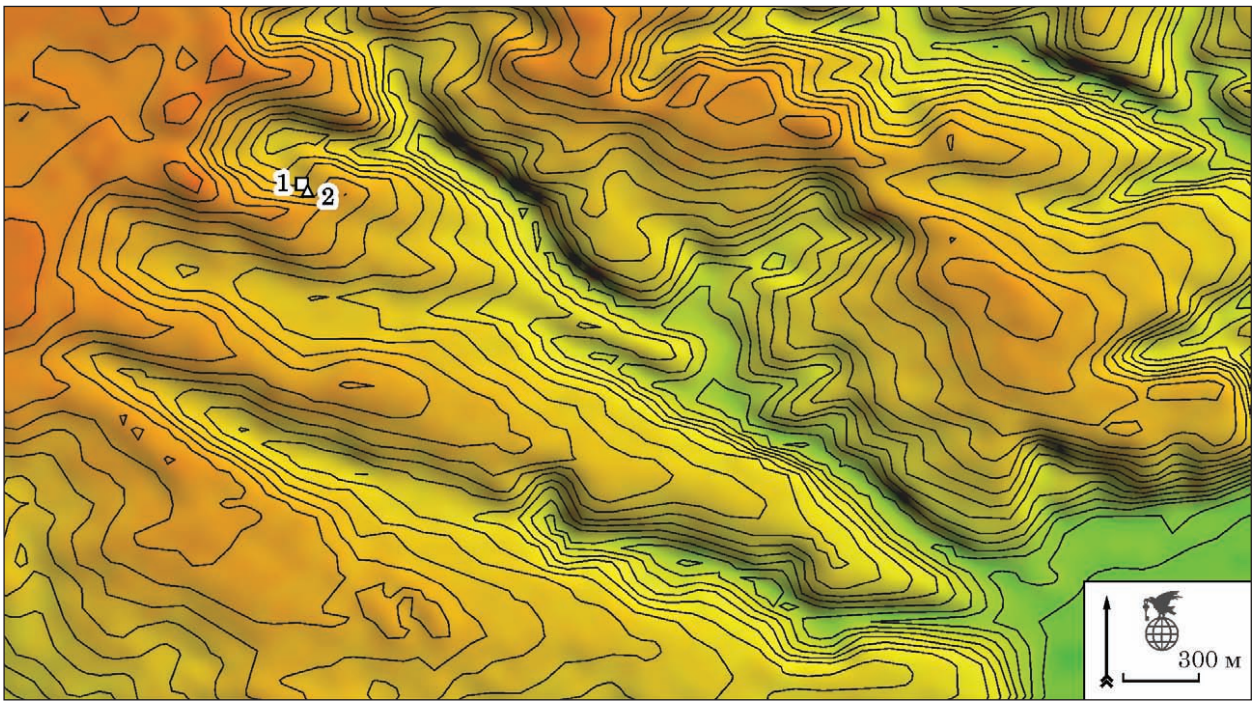

Рис. 3. Карта поширення скарбів з околиць Пархомівки. **Пам'ятки**: 1 — Пархомівський Перший скарб; 2 — Пархомівський Другий скарб

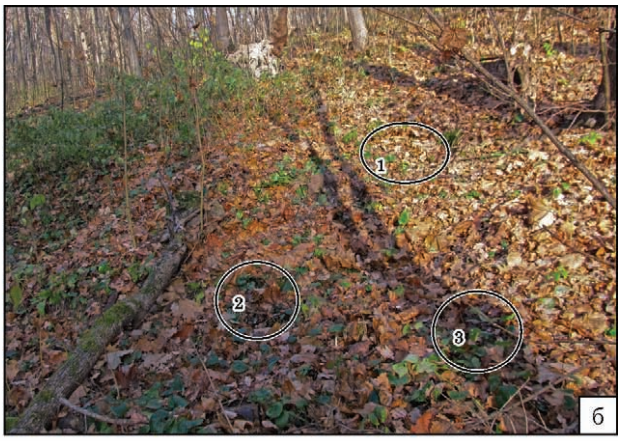

Рис. 4. Пархомівські скарби: а — загальний вигляд місця знахідок двох Пархомівських скарбів; б — місце знахідки Пархомівського Першого скарбу із залишками ямок скарбошукачів; в — місце знахідки Пархомівського Другого скарбу із залишками ямки скарбошукачів

посудини раннього залізного (скіфського) часу (рис. 8).

Тоді ж, у 2018 р., далі по залісненому дну яру, в північно-східному напрямку в 40—50 м від місця знахідки другого комплексу, в радіусі близько 5 м на глибині 0,1—0,15 м було виявлено кілька залізних речей, що в загальних межах можна датувати I—II тис. н. е.: тесло-мотичку, вушко від відра / казана, зубило. Ці знахідки зберігаються в СОКМ.

1. Мотичка виготовлена із заліза, кована, зі втулкою овальної форми і широким, дещо асиметричним лезом. Втулка утворена загинанням країв пластини досередини. Лезо підтрикутної форми. Нижній край леза, можливо, — обламаний або сильно спрацьований. Мотичка сильно пошкоджена корозією. Загальна довжина — 11,0 см, максимальна ширина леза — 7,5, його довжина — 5,0, розміри втулки — 5,0 × 2,5 см

Рис. 5. Шурфування місця виявлення скарбів: а — шурф 1 (2018 р.); б — шурф 4 (2020 р.)

Рис. 6. Шурфування місця виявлення скарбів: а — шурф 2 (2018 р.); б — шурф 3 (2020 р.)

(рис. 9: 1; 10: 1). Інвентарний номер — КН-42075, А-3799.

Ця знахідка повністю аналогічна виробу зі складу скарбу (див. далі: **II.8**).

2. Зубило є металевим стрижнем, майже квадратним у перетині (1,1 × 1,0 см). У верхній ударній частині — затильник з овальною шапкою 2,0 × 1,6, у нижній робочій — загострений, ширина леза —1,3. Загальна довжина — 18,0 см (рис. 9: 2; 10: 2). Інвентарний номер — КН-42077, А-3801.

Аналогічні вироби походять із Пастирського городища, пам'ятки VII—VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 25, рис. 25: 1) та Кузебаївського скарбу VII ст. (Останина, Канунникова, Степанов, Никитина 2011, с. 13—14, рис. 1: 14). Хоча, імовірно, такі речі мають досить широкі хронологічні межі (див. напр.: Колода 2012, илл. 7: 8; Моця, Скороход 2020, рис. 73).

3. Вушко від відра чи казана. Це металева фігурна пластина, розширена в нижній частині та звужена доверху. У нижній частині фрагмента знаходяться дві заклепки, за допомогою яких вушко прикріплювали до ємності. Верхня частина фрагмента краплеподібної форми, з круглим отвором по центру, за який кріпили дужку. Загальна висота — 7,0 см, найбільша ширина — 6,5, діаметр отвору — 1,5 см (рис. 9: 3; 10: 3). Інвентарний номер — КН-42076, А-3800.

Рис. 7. Знахідки із шурфів: а — поясна бляшка із шурфу 1; б — фрагменти рурочок-пронизок та бісеру із шурфу 2

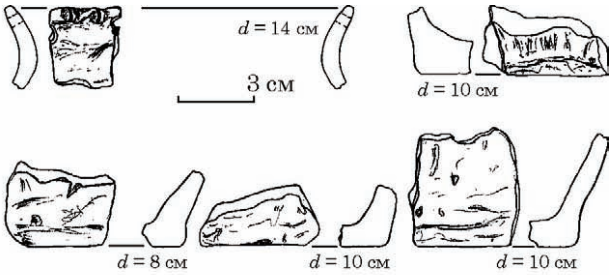

Рис. 8. Фрагменти кераміки з шурфу 2 2018 р.

Повних аналогій цьому виробу виявити поки не вдалося. Можливо, саме ця знахідка і могла б означити точну культурно-хронологічну приналежність трьох виробів.

У 2020 р. поруч із місцями знахідок закладено додаткові шурфи. Шурф 4 (зачистка) розташований в 1,8 м нижче по схилу від місцезнаходження першого скарбу 2013 р. (рис. 5: б), на місці зафіксованої у 2018 р. ямки скарбошукачів. У цьому шурфі виявлені фрагменти ліпного посуду раннього залізного часу (рис. 11).

Шурф 3 закладено на терасі з протилежного боку вологого русла, в 2,5 м на південний схід від місцезнаходження другого скарбу (2018 р.), де також зафіксована ямка скарбошукачів. У цьому шурфі, як і у шурфі 2018 р. (рис. 6: б), виявлено культурний шар до 0,3 м із фрагментами ліпного посуду скіфського часу. Наявність культурного шару свідчить про існування в цій місцевості ранішого поселення скіфського періоду (рис. 12).

Аналіз знахідок зі скарбу. Зупинимося детальніше на виробах із Другого скарбу. Загалом, умови концентрації знахідок дозволяють виділити дві групи. Так, за повідомленням автора знахідки, разом в одній ямці лежали шийна гривна, вістря списів, велика залізна пряжка (рис. 13; 14). Ці речі ми умовно зараховуємо до першої групи. Інші знахідки були виявлені тоді ж в радіусі до 2 м від місця концентрації першої групи (рис. 15; 16). Це ще дві залізні пряжки, два наконечника пояса, скроневі кільця, фрагменти браслетів, тесло-мотичка і серп. Їх ми зараховуємо до другої групи. Всі речі залягали на глибині 0,1—0,15 м від сучасної поверхні; знахідки, описані нижче, зберігаються в МВЦ «Тростянецький».

Опис і визначення знахідок. **Перша група**. *Деталі вбрання*.

І.1. Шийна гривна, виготовлена з округлого в перетині залізного кованого дроту. Кінці, розімкнені, оформлені в петлі шляхом згинання дроту. Сильно пошкоджена корозією. Загальний діаметр 19,6 × 19,5 см, розміри петлеподібних кінців гривни 2,2 × 1,9 і 2,3 × 1,4, діаметр дроту 0,5—0,8 см, маса 128,46 г. Інвентарний номер — КН-2611, ІК-М-2745 (рис. 13: 1; 14: 1).

Такий тип гривен — один із найпоширеніших серед прикрас цієї категорії в епоху раннього середньовіччя у слов'ян. Хоча знахідка з Пархомівки єдина, що виготовлена із заліза. Можна виділити найближчі аналогії у вигляді виробів, чиї кінці петель обрубані. До таких належать прикраси з Мартинівського (Корзухина 1996, табл. 14: 1; 15: 10), Суджа-Замостянського (Родинкова, Сапрыкина, Сычева 2018, рис. 3: 5, 6, 14), Трубчевського (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 9: 2) і Пожнянського [1] скарбів, із поселення пеньківської культури Звонецьке, балка Тягинка (Приходнюк 1998, с. 39, рис. 61: 13) та скарбу з городища колочинської культури Вежки (Колосовский 2016, рис. 2: 1; Обломский 2016, рис. 11: 6).

І.2. Залізна пряжка трапецієподібної форми зі збереженим язичком, кінчик якого загнутий. Сильно пошкоджена корозією. Розміри рамки: довжина — 4,8 см, ширша сторона — 3,7, вужча сторона — 2,9; розміри перетину рамки 0,5 × 0,4, довжина язичка 5,4, розміри перетину язичка 0,4 × 0,4 см, маса 18,42 г. Інвентарний номер — КН-2622, ІК-М-2756 (рис. 13: 2; 14: 2).

Пряжка належить до відділу VI (прямокутнорамкових) типу 1 варіанту 3 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 1979, с. 44) чи до типу пряжок «з горизонтальними прямокутними рамками (деякі з них мають ввігнуті краї з довгих сторін)» за А. М. Обломським (Обломский 2016, с. 44). Подібні вироби мають широкий хронологічний діапазон побутування. Аналогічні прикраси серед матеріалів третьої чверті I тис. н. е. представлені в житлі 3 поселення Будище (Приходнюк 1990а, с. 87—88, рис. 13: 4) та на поселенні Кривець 4 (Обломский 2012, рис. 1: 3).

Предмети озброєння. Вістря з Пархомівського Другого скарбу були виміряні за такими параметрами: довжина вістря, довжина пера,

1. Пожнянський скарб виявлено в 2018 р. поблизу с. Пожня (Великописарівський нині Охтирський р-н Сумської обл.). Комплекс зберігається в СОКМ (*Л. Б.*).

довжина пера до місця максимального розширення пера, максимальна ширина пера, діаметр втулки. В цих параметрах закладені функціональні особливості вістер. Основними ознаками виступають особливості, що ґрунтуються на фізичних характеристиках артефакту, включаючи загальну форму, форму частин і вимірювані величини, так звані формо-ознаки (Sharer, Ashmore 1979, p. 563).

Співвідношення ознак виявляє певні закономірності та представлене у вигляді груп. Виділення груп як кластерів — це подання результатів спостережень точками певного геометричного простору, що власне є способом групування багатомірних об'єктів (Кузнецов, Трошина 2006, с. 103). Найвиразніші риси багатомірного аналізу під час класифікації об'єктів проявляються в кластеризації. В цьому дослідженні групування, визначення подібності та відмінності між об'єктами (каталог вістер див.: Панікарський 2014) здійснено за допомогою ієрархічного кластерного аналізу з використанням методу міжгрупових зв'язків, в якості міри зв'язку — квадрат евклідової відстані (Панікарський 2015). Даний метод дозволяє розраховувати відстань між кластерами шляхом усереднення усіх відстаней від об'єкта одного кластера до об'єкта іншого.

І.3. Залізне ковane вістря. Перо частково обламане у верхній частині та трохи — по краю втулки. Сторони мають вигнуту листоподібну форму. Плічка не виражені, сторони плавно переходять у втулку. Перетин пера — сплощений трикутник, ледь виділена грань. Виріб пошкоджений корозією. Загальна довжина — 10,1 см, довжина пера — 4,0, довжина пера до місця максимального розширення пера — 3,1, ширина пера — 1,5, діаметр втулки — 1,9 см, маса — 34,23 г. Інвентарний номер — КН-2616, ІК-М-2750 (рис. 13: 3; 14: 3).

Найкоротші вістря, окрім цього екземпляра, виявлені в Колосківському скарбі — 13,0 та 13,5 см (Корзухина 1996, с. 420, табл. 99: 5, 6). Діаметр втулки у цього вістря аналогічний до одного з Колосківських вістер (1,8 см), а також наближений до діаметра невеликих вістер із Зимнівського городища — 2 екз. (Ауліх 1972, табл. IX: 13, 14), могильника Княжий, поховання 1 — 2 екз. (Липкинг 1974, с. 140; Обломский 2016, рис. 27: 5, 6), і нещодав-

Рис. 9. Речі, виявлені в 2018 р. на дні яру (фото)

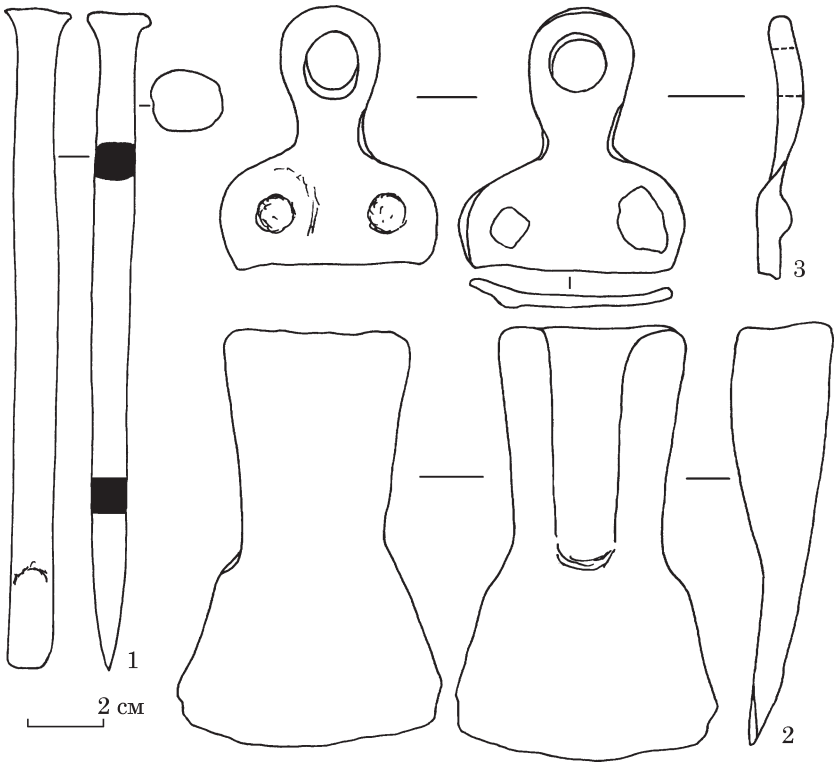

Рис. 10. Речі виявлені в 2018 р. на дні яру

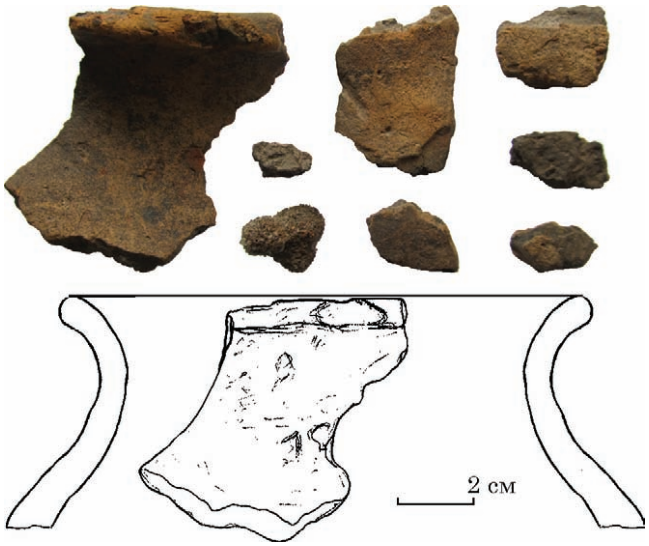

Рис. 11. Фрагменти кераміки з шурфу 4 2020 р.

но випадково виявленого вістря з Більського городища —1,9 см [1].

За результатами кластерного аналізу вістря **I.3** опинилося в групі коротких виробів (дротики), та знаходиться осібно від решти подібних коротких вістер. Очевидно, в першу чергу, через свої розміри (найменше за довжиною), проте, можливо, й тому, що його перо обламане, через що складно впевнено реконструювати довжину виробу.

I.4. Залізне кване вістря. Краї пера корозовані. Сторони прямі, плавно звужені доверху. Плічка слабо виражені, низькі, становлять близько 1/6 довжини пера. Перетин пера — витягнутий ромб, ледь виділена грань. Виріб пошкоджений корозією. Загальна довжина — 16,0 см, довжина пера — 9,2, довжина пера до місця максимального розширення пера — 8,1, ширина пера — 2,3, розмір втулки — 2,3 × 2,4 см, маса — 77,8 г. Інвентарний номер — КН-2615, ІК-М-2749 (рис. 13: 5; 14: 5).

Довжина вістря (16,0 см) ідентична довжині вістря з поселення Занки (Любічев 1994, с. 78—79, 228, табл. XLV: 3) та одного з вістер із городища Хотамель (Кухаренко 1961, табл. 8: 14). Довжина пера цього вістря з Пархомівки близька до обох вістер із Занків — 9,0 і 10,2 см (Дьяченко 1989, с. 40, 116, рис. 87: 6), а діаметр втулки аналогічний до хотамельських вістер і з поселення Луг II — 2,4 см (Березовець 1963, с. 178, рис. 18: 3).

Вістря **I.4**, з-поміж інших пархомівських вістер, має дещо витонченіший вигляд. Окрім того, воно має схожі пропорції з вістрям із городищ Битиця: збережена довжина вістря — 15,7 см, перо обламане, в перетині лінзоподібне, реконструйована довжина вістря — близько 16,8, довжина пера — 6,3, довжина пера до місця максимального розширення пера — 3,9, максимальна ширина пера — 1,8, діаметр втулки — 1,9 см (Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989; Сухобоков 1992, с. 26, рис. 5) та Нікадзі-

1. Вістря передав місцевий житель як випадкову знахідку. Наскільки вдалося з'ясувати місце знахідки — Східне укріплення Більського городища. Супутніх предметів не було. Вістря передане до Історико-культурного заповідника «Більськ» зі знайденими окремо серпами. Попереднє опрацювання провів м. н. с. заповідника А. О. Семененко. Висловлюємо вдячність за наданий матеріал про знахідку (*А. П.*).

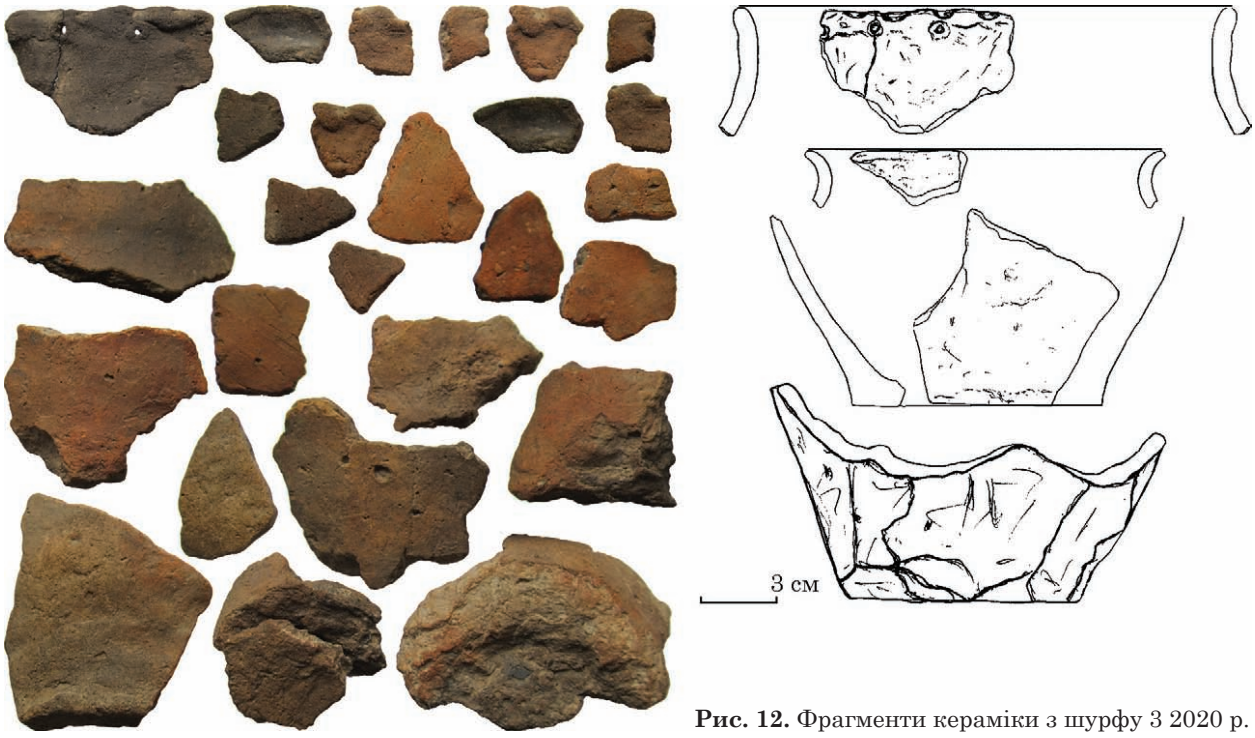

Рис. 12. Фрагменти кераміки з шурфу 3 2020 р.

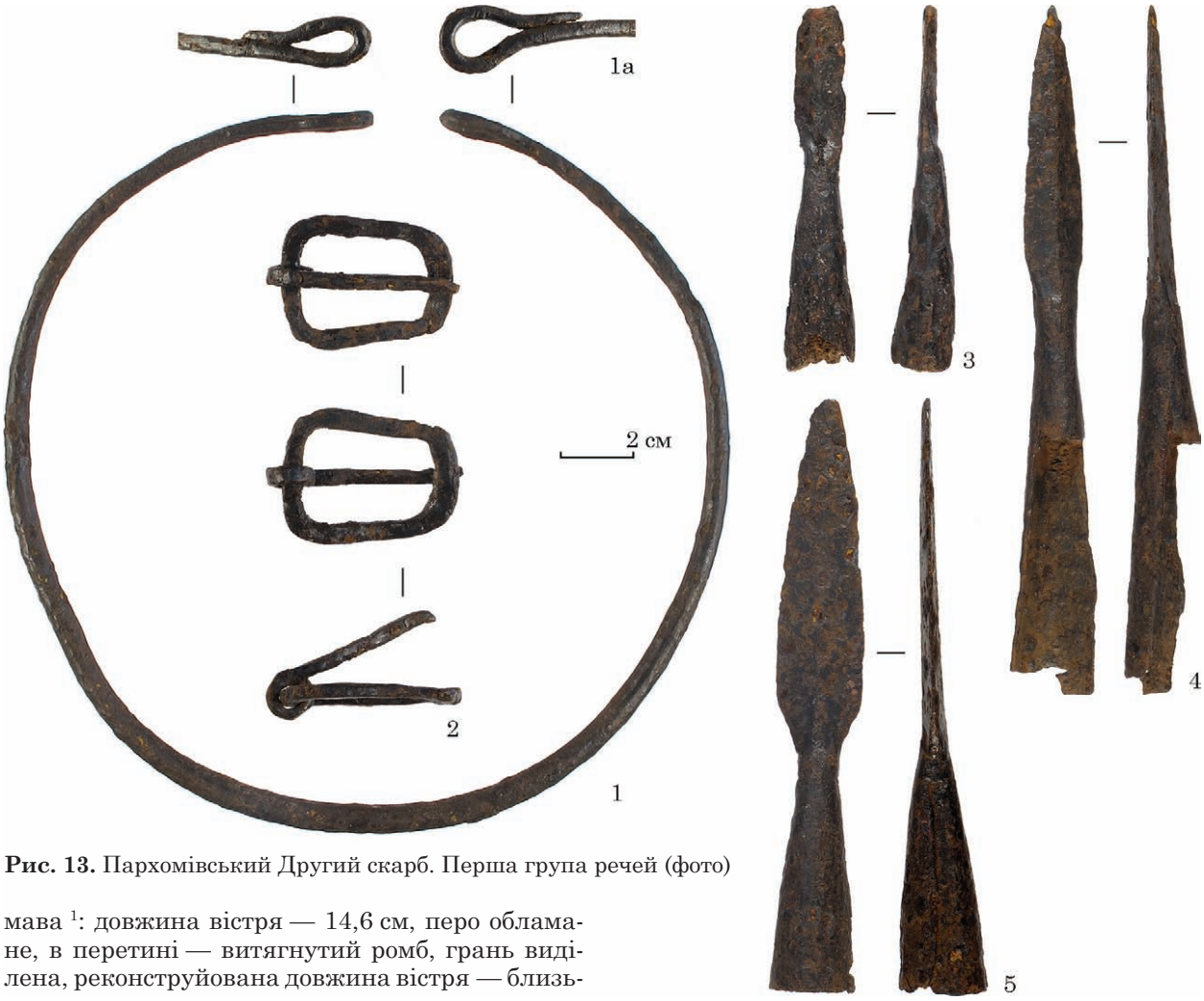

Рис. 13. Пархомівський Другий скарб. Перша група речей (фото)

мава [1]: довжина вістря — 14,6 см, перо обламане, в перетині — витягнутий ромб, грань виділена, реконструйована довжина вістря — близько 15,6, довжина пера — 6,2, довжина пера до місця максимального розширення пера — 5,1, максимальна ширина пера — 1,9, діаметр втулки — 1,8 см (Седин 2012, с. 23, рис. на с. 16: 4).

За результатами кластерного аналізу вістря **I.4** знаходиться також у групі коротких вістер (дротики).

I.5. Залізне ковані вістря. Краї пера корозовані. Сторони прямі, плавно звужені доверху. Плічка слабо виражені, низькі, становлять близько 1/7 довжини пера. Перетин пера — витягнутий ромб, виділена грань. Втулка частково обламана. Виріб пошкоджений корозією. Загальна довжина — 19,1 см, довжина пера — 8,2, ширина пера — 1,8, довжина пера до місця максимального розширення пера — 7, діаметр втулки близько 2,4 см, маса — 72,39 г. Інвентарний номер — КН-2614, ІК-М-2748 (рис. 13: 4; 14: 4).

Довжина цього вістря (19,1 см) близька до довжини одного з вістер із могильника Княжий, поховання 1 (Липкинг 1974, с. 140; Обломский 2016, рис. 27: 6) і вістря з могильника Лебяж'є I, поховання 103 (Липкинг 1974, с. 151; Обломский 2016, рис. 27: 4) — 19,5 та 19,4 см, відповідно. Довжина пера цього вістря (8,2 см) близька до аналогічного параметра вістря з поселення За-

1. Таке вістря з Нікадзімава А. О. Седін, а також А. М. Обломський, зараховують до типу V — з маленьким пером ромбоподібної форми (Седин 2012, с. 23; Обломский 2016). М. М. Казанський — до типу 5 — втулкові списи з довгою втулкою і коротким листоподібним пером (Казанский 2015, с. 47, 70, рис. 16: 14, 15). Серед усіх знахідок в ареалі колочинської культури виявлено 6 екз. такого типу (Обломский 2016, с. 41, 94, рис. 27). Цілком слушним видається припущення, що ці вироби належать до сулиць, адже мають невеликі розміри (довжина вістря), окрім, можливо, вістря з Демідовки: завдовжки 21,0 см (Обломський 2016, рис. 29: 10). Натомість цілком очевидно — форма пера згаданого вістря з Нікадзімава, подібного до пархомівського вістря I.4 за формою пера й пропорціями (співвідношення сторін і плічок, пера і втулки), має не ромбоподібну форму. Також до типу V безпідставно зараховані зовсім різні типи вістер, відмінні за формою пера і за пропорціями (Обломский 2016, с. 94, рис. 27).
Неточність в описі форми пера вістер, ігнорування співвідношень конструктивних елементів часто призводять до помилкових висновків щодо приналежності того чи іншого виробу до певного типу. Іноді до одного типу потрапляють зовсім різні вироби. Подібні класифікації є описовими, але не допомагають у пошуку аналогій, а також мало придатні для вирішення питань стосовно функцій зброї, традицій виготовлення тощо (*А. П.*).

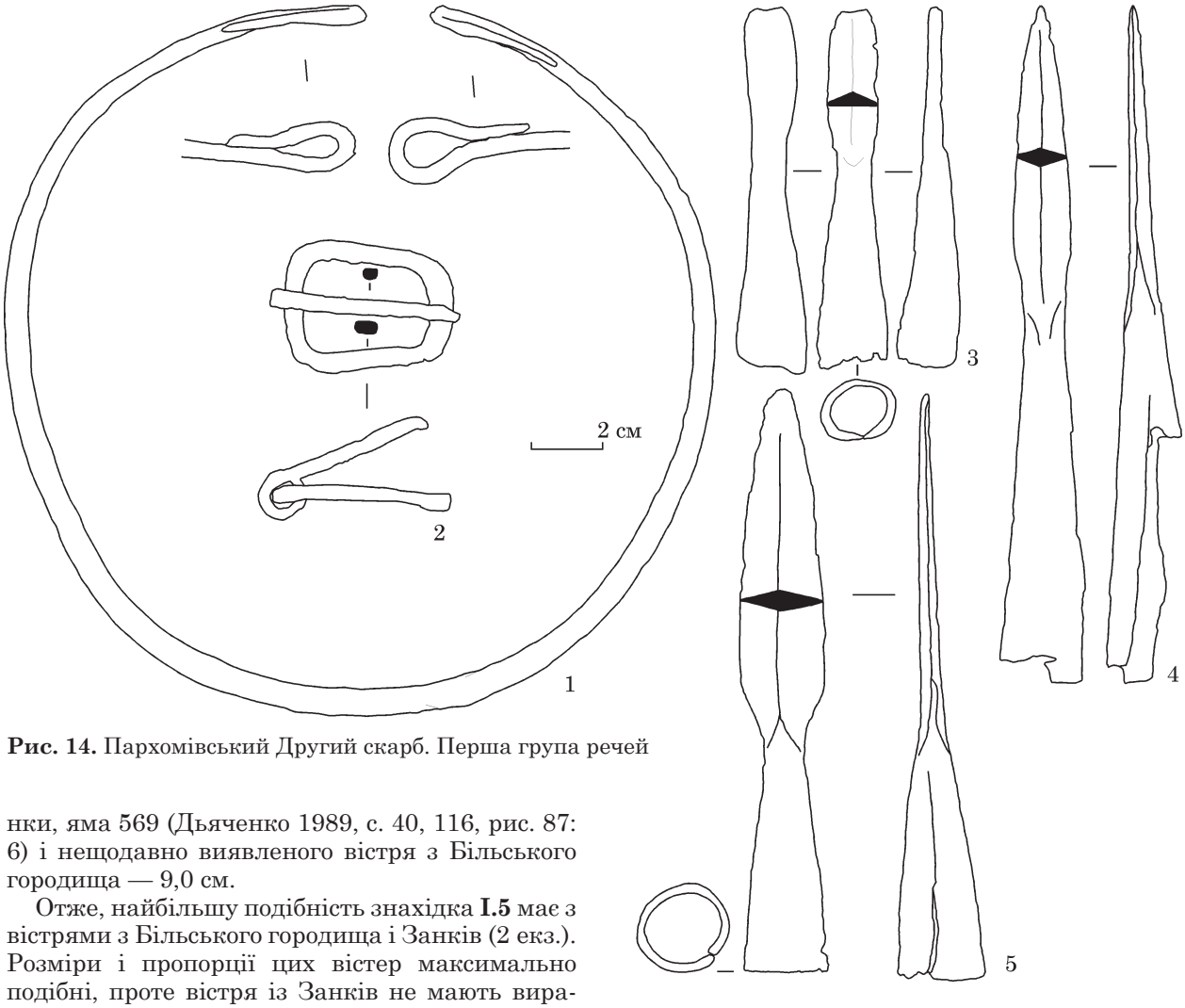

Рис. 14. Пархомівський Другий скарб. Перша група речей

нки, яма 569 (Дьяченко 1989, с. 40, 116, рис. 87: 6) і нещодавно виявленого вістря з Більського городища — 9,0 см.

Отже, найбільшу подібність знахідка **I.5** має з вістрями з Більського городища і Занків (2 екз.). Розміри і пропорції цих вістер максимально подібні, проте вістря із Занків не мають виражених плічок [1].

За результатами кластерного аналізу вістря 1.5 також знаходиться у групі коротких вістер (дротики).

Друга група. *Деталі вбрання*.

II.1. Бронзове кільце невелике, кінці незамкнені, трохи заходять один за один, один із них розклепаний у вигляді «змііної голівки». Діаметр кільця — 2,0 см, діаметр дроту — 0,2 см, маса — 1,0 г. Інвентарний номер — КН-2619, ІК-М-2775 (рис. 15: 1; 16: 1).

II.2. Бронзове кільце з кінцями у вигляді «змііних голівок». Кінці розклепані, мають характерні «ялинки». Виріб зігнутий, кінці заходять один за один. Діаметр кільця — 4,1 см, діаметр дроту — 0,3—0,4, ширина кінців — 0,9 і 0,5 см, маса — 9,83 г. Інвентарний номер — КН-2617, ІК-М-2751 (рис. 15: 2; 16: 2).

Невеликий діаметр перетину першого з описаних виробів не виключає його використання як скроневого кільця чи як ланки ланцюжка з кінцями у вигляді «змііних голівок».

Визначення функціонального призначення другої знахідки досить проблематичне. З одного боку, це браслет із кінцями у вигляді «змііних голівок» і належить до типу 1 за В. Є. Родінковою (Родинкова 2003, с. 67). Найповніший каталог таких виробів (34 знахідки з 13 пам'яток) зібрав один із авторів цієї статті (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 12). З іншого боку, враховуючи невеликі розміри і сильну зігнутість виробу, не слід виключати, що обидві знахідки можуть бути скроневими кільцями або кільцями від ланцюжків, кінці яких оформлено у вигляді так званої «змііної голівки». Найповніший перелік подібних знахідок наведено у статті В. В. Ганощенко та Я. В. Володарця-Урбановича (19 знахідок із 10 пам'яток; Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019).

II.3. Фрагмент бронзового браслету з потовщеним прямокутним кінцем. Перетин по центру стержня наближається до квадрата. Збереглася близько 1/3 частина виробу. Зігнутий навпіл у давнину. Розміри — 4,7 × 3,1 см, розміри потовщеного кінця — 0,9 × 0,5, у перетині стержень — 0,5 × 0,6 см, маса — 27,27 г. Інвентарний номер — КН-2618, ІК-М-2752 (рис. 15: 3; 16: 3).

Знахідка належить до типу V, підтипу 3 (з потовщеними кінцями, що в перетині наближають-

1. Занківські вістря, а також лебяжинське і княжинські, М. М. Казанський зарахував до типу 1 — втулкові списи з листоподібним пером і відносно довгою втулкою (Казанский 2015, с. 47, 52, рис. 4: 14—18) (*А. П.*).

ся до квадрата) за В. Є. Родінковою (Родинкова 2003, с. 69). Цей підтип максимально розглянуто в попередніх роботах одного з авторів (13 знахідок із 8 пам'яток; Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 134, рис. 7; Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 9: 6; 10: 6).

За прямим призначенням його явно вже не використовували. Можливо, його берегли як цінну сировину. Цікаво, що і в складі Правосолонцівського скарбу також містився браслет, непридатний для використання за прямим призначенням (Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 136).

II.4. Залізна кована пряжка прямокутної форми з дещо увігнутими боковими гранями зі збереженим язичком. Один із кутів дещо асиметричний. Сильно пошкоджена корозією. Розміри рамки — 3,4 × 2,4 см, розміри перетину рамки в найширшій частині — 0,3 × 0,4, а в найменшій — 0,3 × 0,3, довжина язичка — 2,7, розміри його перетину — 0,3 × 0,2 см, маса — 6,66 г. Інвентарний номер — КН-2624, ІК-М-2758 (рис. 15: 4; 16: 4).

Належить до типу пряжок «з горизонтальними прямокутними рамками (деякі з них мають ввігнуті краї з довгих сторін) за А. М. Обломським (Обломский 2016, с. 44). Серед слов'янських старожитностей найближча аналогія походить з городища колочинської культури Мощенка. Більш чи менш схожа знахідка походить із поселення пеньківської культури Полузір'я I у середній течії р. Ворскла (Казанский, Середа 2001, с. 22, рис. 4: 20). Як і знахідка **I.2**, такі речі іноді інтерпретують як «підпружні», хоча не слід виключати їх використання і як деталі поясу.

II.5. Залізна кована пряжка овальної форми зі щитком овальної форми. Останній виготовлений окремо, до рамки приєднаний шляхом згинання пластини й прооблення отвору для протягання язичка. В щитку зроблено отвори у центральній і боковій частинах, де знаходилися заклепки. Частина щитка обламана, одна із заклепок не збереглась. У місці накладання язичка рамка заокруглена. Язичок виготовлений окремо. Сильно пошкоджена корозією. Загальна довжина — 5,2 см. Розміри рамки — 3,0 × 2,3, розміри перетину рамки — 0,5 × 0,2, довжина язичка — 2,6, розміри перетину язичка — 0,3 × 0,3, розміри щитка — 3,5 × 1,7 см, маса — 11,88 г. Інвентарний номер — КН-2623, ІК-М-2757 (рис. 15: 5; 16: 5).

Пряжка доволі специфічна, повних аналогій виявити не вдалося. За певними ознаками цей виріб належить до типу 8 «круглорамочні з витягнутим трапецієподібним щитком» за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 1979, с. 16, табл. 1: 17). За інформацією дослідниці, такі вироби характерні для бахмутинської, азелинської та іменьківської культур.

Однак, за повідомленням Л. О. Вязова [1], вироби аналогічні пряжці з Пархомівського Другого скарбу, в усіх цих культурах дещо інші. Пряжки згадані в каталозі В. Б. Ковалевської — бронзові, мають інший язичок, рамку калачеподібну, а щиток трапецієподібний з округленими кутами. Залізні овальні рамки на пряжках відомі, але вони інші.

Д. О. Сташенков вказує, що аналогічних пряжок із таким оформленням виступу на рамці в іменьківській культурі немає.

О. А. Красноперов вважає, що за зовнішніми ознаками пархомівська знахідка схожа до бахмутинських, але власне прикамські без «ложечки» для язичка. З «ложечкою» — бронзові гранчасті з фасетуванням і насічками — раніші. Щитки такої форми суттєво поширені на Камі та Волзі. Системного вивчення цих старожитностей не проведено, хоча проблему їхнього походження і хронології порушив А. К. Амброз понад 40 років тому (1980, с. 22). За спостереженнями О. А. Красноперова пряжка з Пархомівки може мати дату, ранішу за формування вбрання кола Мартинівки.

І. О. Гавритухін вважає, що ця пряжка з Пархомівки — збірна. Рамка — овальна трохи сплющена — пізньоантичної традиції: вони бувають і з підгранкою, і з «ложечкою» для язичка. З варіаціями пряжки з нерухомим щитком проіснували до VII ст. — наприклад, багато з групи D за М. Шульце-Дьорламм (див.: Schulze-Dörrlamm 2009, S. 146—228, 246—250). Язичок — дериват хоботоподібних. У низці регіонів вони «доживають» до епохи «геральдики» — друга третина VI — середина / третя чверть VII ст. (див: Гавритухин 1996а), а в Прикам'ї одиничні екземпляри присутні в епоху «агафонівських» поясів — остання третина VII — до середини VIII ст. (див.: Амброз 1973, с. 294; 1980; Гавритухин 1996с; Гавритухин, Иванов 1999). Не виключає дослідник таку ситуацію й для інших «не південних» культур, включно зі слов'янськими. Обойма — рідкісного типу, але така форма (напівовал) не типова для литих щитків. Швидше за все, як і язичок, це продукт локальної творчості, що може пояснювати і видовжені пропорції (на литих щитках вони, як правило, пізні). Точні аналогії пряжці з Пархомівського скарбу в такому поєднанні І. О. Гавритухіну невідомі.

Пошук точних аналогій цій знахідці ще попереду.

II.6. Бронзовий литий поясний наконечник із бічними виступами, декорований прорізом у вигляді «замкової щілини» і п'ятьма маленькими круглими отворами над нею у двох вертикальних рядах. У верхній частині виробу є врізна лінія. На зворотному увігнутому боці розташовано два шпеники — у верхній та нижній частинах виробу. Нижній — сильно загнутий. Довжина наконечника — 4,8 см, ширина — 1,4, товщина — 0,3, товщина зі шпеником — 0,5 см, маса — 5,0 г. Інвентарний номер — КН-2620, ІК-М-2754 (рис. 15: 6; 16: 6).

II.7. Бронзовий литий поясний наконечник із бічними виступами, декорований прорізом у

1. Тут і далі, думка висловлена під час письмового обговорення влітку 2021 р. (*Я. В.-У.*).

Рис. 15. Пархомівський Другий скарб. Друга група речей (фото)

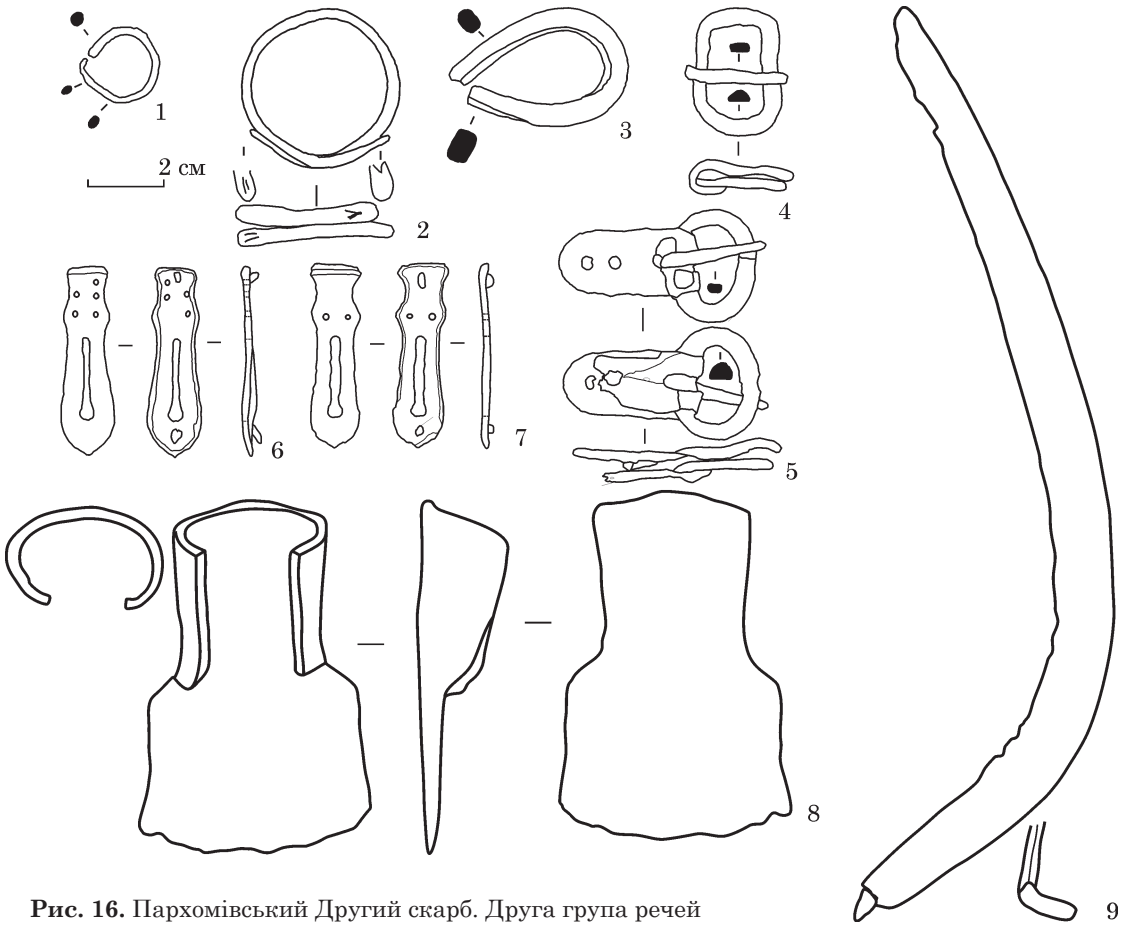

Рис. 16. Пархомівський Другий скарб. Друга група речей

вигляді «замкової щілини» і двома маленькими круглими отворами над нею в ряд. У верхній частині є врізна лінія вздовж краю. Зі зворотного увігнутого боку розташовано два шпеники — у верхній та нижній частинах виробу. Верхній — сильно загнутий. Краї наконечника трохи обламані. Його довжина — 4,8 см, ширина — 1,3, товщина — 0,2, товщина зі шпеником — 0,5 см, маса — 4,0 г. Інвентарний номер — КН-2621, ІК-М-2755 (рис. 15: 7; 16: 7).

Обидві знахідки однотипні. Вироби належать до наконечників з боковими фігурними виступами за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996b, с. 32), до відділу 15, підтипу 1, типу 1 за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 126) або до типу (D) I-3 варіанту 2 за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 36, рис. 51: 3—6) [1]. Серед слов'янських старожитностей аналогії походять з Майорки (Приходнюк 1998, рис. 18: 3), Ігрені — о. Підкова (Приходнюк 1998, рис. 72: 3, 4), Кагамлика і Градизька (Левченко 2001, рис. 1: 3, 9).

Речі ремісничо-побутового характеру.

II.8. Тесло-мотичка [2] виготовлена із заліза, кована, зі втулкою овальної форми і широким, дещо асиметричним лезом. Втулка утворена загинанням країв пластини досередини. Лезо підтрикутної форми. Нижній край леза, можливо, обламаний або сильно спрацьований. Тесло-мотичка сильно пошкоджена корозією. Довжина — 9,4 см, ширина леза — 6,0, довжина леза — 4,5, розміри втулки — 4,0 × 2,3 см, маса — 133,85 г. Інвентарний номер — КН-2613, ІК-М-2747 (рис. 15: 8; 16: 8).

Перші знахідки подібних виробів походять з черняхівських поселень на території Правобережної України, де їх відомо усього три; їх форми й пропорції відрізняються одна від одної. На слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис. н. е. відомо також три знахідки, що походять лише з поселень пеньківської культури Лівобережжя Дніпра, ближче до межі Лісостепу і Степу — Тимченки (Приходнюк 1998, рис. 60: 3), Богате (Любичев 1997, с. 41, рис. 3; Приходнюк 1998, рис. 60: 5) і Чернеччина, уроч. Тягинська Забора (Приходнюк 1990b, с. 238).

Присутні такі вироби і на Пастирському городищі, пам'ятці VII—VIII ст. Усього виявлено п'ять цілих виробів і два фрагменти. Вони всі одноманітні (Приходнюк 2005, с. 22; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 41—44).

Також мотички відомі серед кочівницьких старожитностей VII—VIII ст. Тут слід згадати знахідки з Глодосів кінця VII — початку VIII ст. (Сміленко 1965, с. 39, рис. 19: 8) і стійбища Полузір'я II (Kazanski, Sodini 1987, ris. 14: 1; Казанский 2019, рис. 8).

По-справжньому поширеними мотички стали лише в останній чверті I тис. н. е. — на волинцевсько-роменських, райковецьких, а також салтівських пам'ятках (див.: Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 127—129; Готун, Горбаненко 2016, с. 107—109; Колода, Горбаненко 2018, с. 73—75). Не виключено, що знахідки мотичок на пеньківських поселеннях можуть бути пов'язані з впливом ранніх хозар.

Втульчасті мотички зазвичай були зроблені з цілого прямокутного шматка заліза й аналогічні за формою: вони мають овальну в перетині втулку і підтрикутну форму леза. Втулку утворювали згинанням кінців всередину. За допомогою втулки наконечники прикріплювали до перпендикулярно відігнутого від руків'я сука. На підтвердження існування саме такої форми кріплення можна навести матеріали з Дмитрівського могильника, в катакомбах якого було знайдено мотички з фрагментарно вцілілими руків'ями (Плетнева 1989, рис. 46). Варіантів використання таких мотик кілька: 1) видовбування ям (Плетнева 1989, с. 91—93); 2) обробіток невеликих ділянок під город (Михеев 1985, с. 38; Магомедов 1987, с. 63); 3) очищення знарядь для первинного обробітку ґрунту від налиплої землі (Михеев 1985, с. 38—39); 4) невеликі екземпляри могли бути поліфункціональними і їх могли використовувати, зокрема, і як долота для роботи з деревиною.

II.9. Залізний кований серп зі слабо вигнутим лезом і стовпчиком, що відігнутий вертикально від площини леза. Краї обламані, сильно пошкоджений корозією. Загальна довжина виробу — 24,0 см, довжина дуги леза — 27,6, його ширина — 1,6, висота — 6,2 см, маса — 42,74 г. Інвентарний номер — КН-2612, ІК-М-2746 (рис. 15: 9; 16: 9).

Серпи з подібним типом кріплення відомі з часів зарубинецької культури (а також і в поєнешти-лукашівських матеріалах). Їх знаходять і на пам'ятках наступних черняхівської й київської культур. У третій чверті I тис. н. е. вони також продовжували існувати і знайдені на пам'ятках пеньківської й колочинської культур. На волинцевсько-роменських і райковецьких пам'ятках такі знахідки практично відсутні, а винятки походять з поселень, де також були зафіксовані раніші археологічні шари. Взагалі, у слов'ян останньої чверті I тис. н. е. серпи з черешковим типом кріплення фактично витіснили інші варіанти («каталог» і посилання на джерела див.: Горбаненко, Пашкевич 2010, с. 204—214; Горбаненко 2016). Тим часом, принаймні на лісостепових пам'ятках салтівської культури серпи зі стовпчиковим типом кріплення руків'я становлять майже чверть від усіх подібних знарядь, посідаючи друге місце після черешкових (див.: Колода, Горбаненко 2018, с. 80—83). У ви-

1. Оскільки прикраси «геральдичного» кола поширені від Подунав'я до Приуралля, в цій роботі приведені аналогії, перш за все, серед слов'янських старожитностей. Складання повного каталогу аналогій виходить за рамки цього дослідження (*Я. В.-У.*).
2. Такі вироби називають по-різному: тесла чи мотички. Враховуючи, що важко однозначно визначити функціональну приналежність їх як для землеробства (Горбаненко Пашкевич 2010, с. 127—129) чи деревообробки (Пуголовок 2016, с. 159), ми використовуємо подвійну назву (*С. Г.*).

падку із салтівськими матеріалами вважаємо, що ці серпи не стали продовженням місцевої традиції, а були привнесені носіями салтівської культури.

На таких серпах масивні стовпчики відігнуті на 90° від площини леза. Для кріплення руків'я на стовпчику, імовірно, спочатку треба було зробити заглибину. Руків'я необхідно було додатково зафіксувати на знарядді. З цією метою могли використовувати будь-який еластичний матеріал, що ущільнював прилягання. Не виключаємо й використання жорсткого типу кріплення — залізного кільця для обтискання руків'я, як, наприклад, у деяких черняхівських екземплярів (Щербань, Пуголовок, Горбаненко 2015).

Таким чином, виявлений серп може належати «місцевій традиції» від праслов'янської зарубинецької до слов'янської пеньківської культури. Він також може мати салтівське походження. Відповідно, його датування від III ст. до н. е. до середини X ст. н. е.

Висновкові положення щодо скарбу. Пархомівський Другий комплекс належить до скарбів першої хронологічної групи за О. О. Щегловою чи кола Мартинівки. Формування самого вбрання припадає на період другої половини або кінця VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а «захована» цих комплексів відбулося в середині — третій чверті VII ст. (Родинкова 2012, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014).

Шийна гривна (**I.1**), браслети чи кільця (**II.1—II.3**) знаходять аналогії серед слов'янських старожитностей третьої чверті I тис. н. е. Аналогії поясним наконечникам (**II.6** і **II.7**) представлені на пам'ятках пеньківської культури і належать до прикрас кола геральдики. Залізні пряжки (**I.1**, **II.4** і **II.5**) мають досить широку хронологію, відомі й у період раннього середньовіччя.

Важко визначити, чи належать знахідки особистих прикрас до вбрання однієї людини чи ні. Велика пряжка (**I.2**) могла бути і деталлю вбрання, і елементом збруйного набору. Дві маленькі пряжки (**II.4** і **II.5**) могли бути деталями поясного набору. Подібні деталі іноді трапляються у похованнях кочовиків — одна пряжка могла бути від ременя, до якого підвішували меч, інша ж могла бути суто для одягу, наприклад, як у Сивашівці, курган 2, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, с. 315, 316), Бугундирі V, поховання 5 (Чхаидзе 2020, с. 268) і Матюхіному Бугрі, поховання 12 (Ишаев, Смоляк 2017, рис. 3).

Не виключено, що дві різні маленькі пряжки (**II.4** і **II.5**) та поясні наконечники (**II.6** і **II.7**) могли бути деталями взуття. Хоча зазвичай, в похованнях кочовиків (Комар 2010) та кримських могильників (Хайрединова 2003) такі пряжки однотипні. Також є припущення, що слов'яни не використовували металеві оздоби як деталі взуття (Комар 2006). Тож подібне використання цих знахідок залишається вкрай гіпотетичним.

Комплекс включає в себе зброю (вістря — **I.3—I.5**) та побутовий інвентар (тесло-мотичку — **II.8** і серп — **II.9**). Якщо зброя дуже зрідка трапляється в скарбах такого роду (Казанский 2015, с. 81—82; Володарець-Урбанович 2018, с. 114), то сільськогосподарський інвентар представлений вперше, хоча відомий скарб сільськогосподарських речей з городища Колочин I (Обломский 2016, с. 24, рис. 12: 1—4). Однак, можна припустити, що тесло-мотичку використовували як деревообробний інструмент. За цих обставин слід згадати скарб із поселення Великі Будки, в складі якого виявлено деревообробні інструменти — залізний різець із широким овальним лезом і залізне тесло з вертикальними «лапками» для кріплення руків'я (Горюнова 1992, с. 127; Обломский 2016).

За результатами кластерного аналізу з використанням методу міжгрупових зв'язків, знахідки вістер з Пархомівського Другого скарбу можна вважати найімовірніше (з огляду на параметри), короткими вістрями, призначеними чи, принаймні, зручними для метання (дротики). В групі подібних опинилися вістря з пам'яток, розташованих в регіоні верхів'їв Псла, Ворскли, Сіверського Донця. Найближчі пам'ятки, на яких виявлені подібні знахідки — Більське, Битиця, Занки. Це може свідчити про певні локальні особливості форм та пропорцій вістер. За певними, менш важливими, ознаками простежена подібність до знахідок з Княжого, Лєбяжого I, Колосково. Географічно найбільш віддалене вістря подібне до знахідки **I.5** трапилося на городищі Нікадзімава. Щодо культурно-хронологічної приналежності пархомівських вістер, то можна констатувати, що подібні вироби трапилися на пам'ятках, де зафіксовано матеріали пеньківської, колочинської, волинцевської культур. Не з'ясованим лишається питання стосовно бойової чи мисливської функції дротиків, які були оснащені подібними вістрями. Тому не виключаємо, що ця зброя використовувалися і в бою, і на полюванні. Також, зауважимо, що під час опису слов'янського воїна візантійські джерела неодноразово вказують на їх озброєність двома чи трьома списами або дротиками.

Чітко визначити культурну приналежність скарбу — пеньківської чи колочинської — важко, адже в цьому мікрорегіоні не проведено археологічних розкопок на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках. Південніше, в середній течії р. Ворскла, відомі пеньківські пам'ятки (Приходнюк 1998, рис. 2). Північніше, але у верхній течії Псла, відомі колочинські пам'ятки (Обломский 2016, рис. 1). Точніше культурне визначення ситуації в цьому мікрорегіоні — справа наступних археологічних досліджень.

Пархомівський Другий скарб виявлений, судячи з усього, поза межами археологічних пам'яток третьої чверті I тис. н. е. У схожих топографічних умовах виявлено Хитцівський скарб (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121). Також не на пам'ятках і в схожих умовах

виявлено Полтавський 2014 р. (Супруненко, Володарець-Урбанович, Пуголовок 2016) і Острогожський (Березуцкий, Золотарев, Куцев 2017) скарби. Тож не виключено, що і в цьому випадку як інтерпретацію його «захування» можна використати повідомлення, вміщене до «Стратегікону»: «*все цінне зі своїх речей вони закопують у тайниках, не тримають відкрито нічого зайвого*» (Mauric., XI, 4 (8)). Що підтверджує «побутову» версію «захування» скарбів, висловлену одним з авторів цієї статті (Дерев'янко, Володарець-Урбанович 2017, с. 46).

Подяки. Висловлюємо щиру вдячність співробітникам МВЦ «Тростянецький» Ю. В. Іващук та Я. Г. Козакевич за участь у польових дослідженнях, А. О. Семененку за надану інформацію про знахідку вістря з Більського городища, В. С. Аксьонову, Л. О. Вязову, І. О. Гавритухіну, В. В. Колоді, О. В. Комару, О. А. Красноперову, Ю. О. Пуголовку, В. Є. Родінковій, А. В. Скибі та О. О. Щегловій за надані консультації й зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

Амброз, А. К. 1973. (Рец. на:) I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening. Das Gräberfeld von Nevolino. Akadémiae Kiadó. Budapest, 1969, 93 стр., 26 рис. в тексте, 101 табл., 1 карта, 2 плана. *Советская археология*, 2, с. 288-298.

Амброз, А. К. 1980. Бирский могильник и проблемы хронологии Приуралья в IV—VII вв. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Средневековые древности евразийских степей*. Москва: Наука, с. 3-56.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

Білинська, Л., Володарець-Урбанович, Я. 2020. Ранньосередньовічні скарби Сумщини: нові надходження та програма дослідження. В: Терентьєв, В. С. (ред.). *Краєзнавчий збірник: статті й повідомлення*. Суми: Університетська книга, с. 8-17.

Березовец, Д. Т. 1963. Поселение уличей на р. Тясмине. *Материалы по археологии СССР*, 108, с. 145-208.

Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогожский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Речі побутово-ремісничого характеру в складі слов'янських скарбів кола Мартинівки. *In Sclavenia terra*, 2, с. 113-138.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 119-132.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.

Гавритухин, И. О. 1996a. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 58-95.

Гавритухин, И. О. 1996b. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 22-36.

Гавритухин, И. О. 1996c. К изучению ременных гарнитур Поволжья VI—VII вв. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной краеведческий музей, с. 115-133.

Гавритухин, И. О., Иванов, А. Г. 1999. Погребение 552 Варнинского могильника и некоторые вопросы изучения раннесредневековых культур Поволжья. В: Иванов, А. Г. (ред.). *Пермский мир в раннем средневековье*. Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, с. 99-159.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 140-148.

Ганощенко, В. В., Володарець-Урбанович, Я. В. 2019. Скарб кола Мартинівки з Правих Солонців Херсонської області. *Археологія і давня історія України*, 3 (32), с. 126-150.

Горбаненко, С. А. 2016. Сельское хозяйство колочинской культуры. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 114-135.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пашкевич, Г. О. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Горюнова, В. М. 1992. Новый клад антского времени из Среднего Поднепровья. *Археологические вести*, 1, с. 126-140.

Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Комплекс землеробських знарядь з околиць Боярки. *Археологія*, 1, с. 104-117.

Дерев'янко, О. М., Володарець-Урбанович, Я. В. 2017. Захування скарбів східноєвропейських виїмчастих емалей та типу «Мартинівки»: паралелі. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тис. н. е.: збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 33-48.

Дьяченко, А. Г. 1989. *Отчет о раскопках славяно-русской археологической экспедиции Белгородского пединститута в 1989 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/254.

Ишаев, В. И., Смоляк, А. Р. 2017. Раннесредневековый панцирь из могильника Матюхин Бугор (Ростовская область). *Российская археология*, 4, с. 160-174.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.

Казанский, М. М. 2015. Вооружение и конское снаряжение славян V—VII вв. *Stratum plus*, 4, с. 43-95.

Казанский, М. М. 2019. О «кочевнических юртах» на памятниках оседлого населения лесостепи (V—VIII вв.). В: Ткачук, М. Е., Атанасова, Г. Г. (ред.). *В*

поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева. Кишинев: Stratum plus, с. 73-86.

Казанский, М. М., Середа, Д. В. 2001. Поселение пеньковской культуры Полузерье I на Полтавщине. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 19-25.

Ковалевская, В. Б. 1979. *Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки*. Свод археологических источников, Е1-02. Москва: Наука.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН.

Колода, В. В. 2012. Еще одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. *Салтово-маяцька археологічна культура*, 2: Проблеми та дослідження, с. 30-36.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170.

Колосовский, Ю. В. 2016. Археологическое исследование городища и селища около деревни Вежки Дубровенского района Витебской области в 1994—1998 гг. В: Левко, О. Н., Белявец, В. Г. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. В 2 кн., кн. 2. Минск: Беларуская навука, с. 5-13.

Комар, А. В. 2006. К вопросу о типе обуви и её металлических деталях у славян VII в. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 25-27.

Комар, А. В. 2010. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI—VII вв. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 94-115.

Комар, А. В., Кубышев, А. И., Орлов, Р. С. 2006. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5, с. 245-374.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Кузнецов, Д. Ю., Трошина, Т. Л. 2006. Кластерный анализ и его применение. *Ярославский педагогический вестник*, 4, с. 103-107.

Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е1-57. Москва: Наука.

Левченко, Д. І. 2001. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градизька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 26-28.

Липкинг, Ю. А. 1974. Могильники третьей четверти I тыс. н. э. в Курском Посемье. В: Третьяков, П. Н. (ред.). *Раннесредневековые восточнославянские древности*. Ленинград: Наука, с. 136-152.

Любічев, М. В. 1994. *Пеньківська культура Дніпро-Донецького межиріччя*. Дисертація к. і. н. ХДУ.

Любичев, М. В. 1997. Земледелие славян Днепро-Донецкого междуречья в третьей четверти I тыс. н. э. *Вісник Харківського державного університету*, 396: Історія, 29, с. 37-45.

Магомедов, Б. В. 1987. *Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Моця, О., Скороход, С. 2020. *Протоміста Подесення в процесі одержавлення регіону*. І: Шестовицький археологічний комплекс. Київ: ІА НАН України.

Обломский, А. М. 2012. Материалы VI—VII вв. в лесостепном Подонье (некоторые итоги раскопок поселения Кривец 4). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2012*, с. 51-59.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Останина, Т. И., Канунникова, О. М., Степанов, В. П., Никитина, А. Б. 2011. *Кузебаевский клад ювелира VII в. как исторический источник*. Ижевск: Удмуртия.

Панікарський, А. В. 2014. Списи і дротики слов'ян раннього середньовіччя з пам'яток півдня Східної Європи. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: ІА НАН України, с. 253-266.

Панікарський, А. В. 2015. Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація. *Археологія*, 1, с. 39-50.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1990a. Новые данные о пеньковской культуре. В: Плетнева, С. А., Русанова, И. П. (ред.). *Раннеславянский мир. Материалы и исследования*. Раннеславянский мир, 1. Москва: ИА РАН, с. 75-108.

Приходнюк, О. М. 1990b. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. Киев: Наукова думка, с. 238-246.

Приходнюк, О. М. 1998. *Пеньковская культура: культурно-хронологический аспект исследования*. Воронеж: ВГУ.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.

Пуголовок, Ю. 2016a. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.

Родинкова, В. Е. 2003. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация к. и. н. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Родинкова, В. Е., Сапрыкина, И. А., Сычева, С. А. 2018. Клад из Суджи-Замостья и проблема социокультурной интерпретации днепровских раннесредневековых кладов I группы. *Российская археология*, 1, с. 130-147.

Седин, А. А. 2012. *Предметы вооружения, снаряжения всадника и верхового коня из городища Никодимово*. Могилев.

Скиба, А. В. 2016. *Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян*. Київ: ІА НАН України.

Сміленко, А. Т. 1965. *Глодоські скарби*. Київ: Наукова думка, 1965.

Супруненко, О. Б., Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2016. Комплекс кола «Мартинівки» з Полтави (Полтавський скарб 2014 р.). *In Sclavenia terra*, 1, с. 91-131.

Сухобоков, О. В., Вознесенская, Г. А., Приймак, В. В. 1989. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древние славяне и Киевская Русь*. Киев: Наукова думка, с. 92-105.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.)*. Київ: Наукова думка.

Хайрединова, Э. А. 2003. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.

Чхаидзе, В. Н. 2020. Кочевническое погребение первой половины VII в. из степного Закубанья. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 267-271.

Щербань, А. Л., Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А. 2015. Скарб виробів для збирання врожаю на Полтавщині. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 138-148.

Kazanski, M., Sodini, J.-P. 1987. Byzance et l'art «nomade»: remarques a propos de l'essai de J. Werner sur le dépôt de Malaja Pereščepina (Pereščepino). Note sur le peuplement de la région du Dniepr moyen pendant la seconde moitié du VIIe s. et au VIIIe s. *Revue Archéologique*, 1, p. 71-90.

Schulze-Dörrlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.—7. Jahrhunderts. Mainz: RGZM.

Sharer, R. J., Ashmore, W. 1979. *Fundamentals of archaeology*. Menlo Park.

REFERENCES

Ambroz, A. K. 1973. (Rets. na:) I. Erdélyi, E. Ojtozi, W. Gening. Das Gräberfeld von Nevolino. Akadémiae Kiadò. Budapest, 1969, 93 str., 26 ris, v tekste, 101 tabl., 1 karta, 2 plana. *Sovetskaya arkheologiya*, 2, s. 288-298.

Ambroz, A. K. 1980. Birskiy mogilnik i problemy khronologii Priuralia v IV—VII vv. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Srednevekovyye drevnosti evraziyskikh stepey*. Moskva: Nauka, s. 3-56.

Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slov'ianska pam'iatka VI—VII st. n. e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.

Bilynska, L., Volodarets-Urbanovych, Ya. 2020. Rannoserednovichni skarby Sumshchyny: novi nadkhodzhennia ta prohrama doslidzhennia. In: Terentiev, V. S. (ed.). *Kraieznavchyi zbirnyk: statti y povidomlennia*. Sumy: Universytetska knyha, s. 8-17.

Berezovets, D. T. 1963. Poseleniye ulichey na r. Tyasmine. *Materialy po arkheologii SSSR*, 108, s. 145-208.

Berezutskiy, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogozhskiy klad (poslednyaya tret — konets VII v. n. e.). *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 131-140.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Rechi pobutovo-remisnychoho kharakteru v skladi slov'ianskykh skarbiv kola Martynivky. *In Sclavenia terra*, 2, s. 113-138.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistsia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia*. Kyiv: Tsentr pam'iatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, s. 119-132.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.

Gavritukhin, I. O. 1996a. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi gruppy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugikh territorii. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 58-95.

Gavritukhin, I. O. 1996b. Detali remennoy garnitury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3.Moskva: IA RAN, s. 22-36.

Gavritukhin, I. O. 1996c. K izucheniyu remennykh garnitur Povolzhia VI—VII vv. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evraziyskikh stepey vtoroy poloviny I tysyacheletiya n. e.* Samara: Samarskiy oblastnoy krayevedcheskiy muzey, s. 115-133.

Gavritukhin, I. O., Ivanov, A. G. 1999. Pogrebeniye 552 Varninskogo mogilnika i nekotoryye voprosy izucheniya rannesrednevekovykh kultur Povolzhia. In: Ivanov, A. G. (ed.). *Permskiy mir v rannem srednevekovye*. Izhevsk: Udmurtskiy institut istorii, yazyka i literatury UrO RAN, s. 99-159.

Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhe na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskiy, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva: IA RAN, s. 140-148.

Hanoshchenko, V. V., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2019. Skarb kola Martynivky z Pravykh Solontsiv Khersonskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (32), s. 126-150.

Gorbanenko, S. A. 2016. Selskoye khozyaystvo kolochinskoy kultury. In: Oblomskiy, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 114-135.

Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pashkevych, H. O. 2008. *Silske hospodarstvo zhyteliv Pastyrskoho horodyshcha*. Kyiv: Akademperiodyka.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akademperiodyka.

Goryunova, V. M. 1992. Novyy klad antskogo vremeni iz Srednego Podneprovia. *Arkheologicheskiye vesti*, 1, s. 126-140.

Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Kompleks zemlerobskykh znariad z okolyts Boiarky. *Arkheolohiia*, 1, s. 104-117.

Derev'ianko, O. M., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2017. Zakhovannia skarbiv skhidnoievropeiskykh vyimchastykh emalei ta typu «Martynivky»: paraleli. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 33-48.

Diachenko, A. G. 1989. *Otchet o raskopkakh slavyanorusskoy arkheologicheskoy ekspeditsii Belgorodskogo pedinstituta v 1989 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/254.

Ishayev, V. I., Smolyak, A. R. 2017. Rannesrednevekovyy pantsir iz mogilnika Matyukhin Bugor (Rostovskaya oblast). *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, s. 160-174.

Kazanskiy, M. M. 2014. Arkheologicheskaya situatsiya v Srednem Podneprovye v VII v. In: Oblomskiy, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeystviya naseleniya Vostochnoy Evropy v*

epokhu Velikogo pereseleniya narodov. Ranneslavyanskiy mir, 15. Moskva: IA RAN, s. 138-177.

Kazanskiy, M. M. 2015. Vooruzheniye i konskoye snaryazheniye slavyan V—VII vv. *Stratum plus*, 4, s. 43-95.

Kazanskiy, M. M. 2019. O «kochevnicheskikh yurtakh» na pamyatnikakh osedlogo naseleniya lesostepi (V—VIII vv.). In: Tkachuk, M. E. Atanasova, G. G. (ed.). *V poiskakh sushchnosti. Sbornik statey v chest 60-letiya N. D. Russeva*. Kishinev: Stratum plus, s. 73-86.

Kazanskiy, M. M., Sereda, D. V. 2001. Poseleniye penkovskoy kultury Poluzerye I na Poltavshchine. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 19-25.

Kovalevskaya, V. B. 1979. *Poyasnyye nabory Evrazii IV—IX vv. Pryazhki*. Svod arkheologicheskikh istochnikov. E1-02. Moskva: Nauka.

Kovalevskaya, V. B. 2000. *Kompyuternaya obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamyatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTs RAN.

Koloda, V. V. 2012. Eshche odna gruppa saltovskikh artefaktov iz Sukhoy Gomolshi. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura*, 2: Problemy ta doslidzhennia, s. 30-36.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170.

Kolosovskiy, Yu. V. 2016. Arkheologicheskoye issledovaniye gorodishcha i selishcha okolo derevni Vezhki Dubrovenskogo rayona Vitebskoy oblasti v 1994—1998 gg. In: Levko, O. N., Belyavets, V. G. (eds.). *Slavyane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyy period: k 90-letiyu so dnya rozhdeniya Leonida Davydovicha Pobolya*. V 2 kn., kn. 2. Minsk: Belaruskaya navuka, s. 5-13.

Komar, A. V. 2006. K voprosu o tipe obuvi i eye metallicheskikh detalyakh u slavyan VII v. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A. (eds.). *Slavyano-russkoye yuvelirnoy delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 25-27.

Komar, A. V. 2010. Detali obuvi vostochnoyevropeyskikh kochevnikov VI—VII vv. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slavyano-russkoye yuvelirnoye delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. posvyashchennoy 100-letiyu so dnya rozhdeniya Gali Fedorovny Korzukhinoy (Sankt-Peterburg, 10—16 aprelya 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 94-115.

Komar, A. V., Kubyshev, A. I., Orlov, R. S. 2006. Pogrebeniya kochevnikov VI—VII vv. iz Severo-Zapadnogo Priazovia. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5, s. 245-374.

Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchaynyye nakhodki veshchey kruga «drevnostey antov» v Srednem Podneprovye. Katalog pamyatnikov. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435. 586-705.

Kuznetsov, D. Yu., Troshina, T. L. 2006. Klasternyy analiz i ego primeneniye. *Yaroslavskiy pedagogicheskiy vestnik*, 4, s. 103-107.

Kukharenko, Yu. V. 1961. *Srednevekovyye pamyatniki Polesia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-57. Moskva: Nauka.

Levchenko, D. I. 2001. Znakhidky VI—VII st. z okolyts Hradyzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, s. 26-28.

Lipking, Yu. A. 1974. Mogilniki tretyey chetverti I tys. n. e. v Kurskom Posemye. In: Tretiakov, P. N. (ed.). *Rannesrednevekovyye vostochnoslavyanskiye drevnosti*. Leningrad: Nauka, s. 136-152.

Liubichev, M. V. 1994. *Penkivska kultura Dnipro-Donetskoho mezhyrichchia*. Dysertatsiia k. i. n. KhDU.

Lyubichev, M. V. 1997. Zemledeliye slavyan Dnepro-Donetskogo mezhdurechia v tretyey chetverti I tys. n. e. *Visnyk Kharkivskoho derzhavnoho universytetu*, 396: Istoriia, 29, s. 37-45.

Magomedov, B. V. 1987. *Chernyakhovskaya kultura Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiyev: Naukova dumka.

Mikheyev, V. K. 1985. *Podonye v sostave khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola.

Motsia, O., Skorokhod, S. 2020. *Protomista Podesennia v protsesi oderzhavlennia rehionu*. I: Shestovytskyi arkheolohichnyi kompleks. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Oblomskiy, A. M. 2012. Materialy VI—VII vv. v lesostepnom Podonye (nekotoryye itogi raskopok poseleniya Krivets 4). *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2012*, s. 51-59.

Oblomskiy, A. M. 2016. Kolochinskaya kultura. In: Oblomskiy, A. M., Islanova, I. V. (ed.). *Rannesrednevekovyye drevnosti lesnoy zony Vostochnoy Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavyanskiy mir, 17. Moskva: IA RAN, s. 10-113.

Oblomskiy, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyy perelom v Podneprovye v VII v. n. e. Khronologiya sobytiy. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 235, s. 381-404.

Ostanina, T. I., Kanunnikova, O. M., Stepanov, V. P., Nikitina, A. B. 2011. *Kuzebayevskiy klad yuvelira VII v. kak istoricheskiy istochnik*. Izhevsk: Udmurtiya.

Panikarskyi, A. V. 2014. Spysy i drotyky slov'ian rannoho serednovichchia z pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukrainy, s. 253-266.

Panikarskyi, A. V. 2015. Spysy ta drotyky rannikh slovian: funktsionalna klasyfikatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 39-50.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slavyano-khazarskom pogranichye. Dmitriyevskiy arkheologicheskiy kompleks*. Moskva: Nauka.

Prikhodnyuk, O. M. 1990a. Novyye dannyye o penkovskoy kulture. In: Pletneva, S. A., Rusanova, I. P. (ed.). *Ranneslavyanskiy mir. Materialy i issledovaniya*. Ranneslavyanskiy mir, 1. Moskva: IA RAN, s. 75-108.

Prikhodnyuk, O. M. 1990b. Proizvodstvennyy i bytovoy inventar. predmety ubora. oruzhiye. In: Baran, V. D. (ed.). *Slavyane Yugo-Vostochnoy Evropy v predgosudarstvennyy period*. Kiyev: Naukova dumka, s. 238-246.

Prikhodnyuk, O. M. 1998. *Penkovskaya kultura: kulturno-khronologicheskiy aspekt issledovaniya*. Voronezh: VGU.

Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Prikhodnyuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskiy klad antskogo vremeni. In: Prikhodnyuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n. e. po arkheologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kiyev: Naukova dumka, s. 79-102.

Puholovok, Yu. 2016a. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

Rodinkova, V. E. 2003. *Kulturnyye svyazi naseleniya Srednego Podneprovia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiya k. i. n. IA RAN.

Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskiy kostyum dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniya narodov: sovremennoye sostoyaniye issledovaniy. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novyye issledovaniya po arkheologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkheologov, Kirillov, 3—12 sentyabrya 2011 g*. Moskva: IA RAN, s. 239-265.

Rodinkova, V. E. 2012. Novaya nakhodka vizantiyskogo serebryanogo sosuda s kleymom v Vostochnoy Evrope. *Rossiyskaya arkheologiya*, 4, s. 151-158.

Rodinkova, V. E., Saprykina, I. A., Sycheva, S. A. 2018. Klad iz Sudzhi-Zamostia i problema sotsiokulturnoy interpretatsii dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov I gruppy. *Rossiyskaya arkheologiya*, 1, s. 130-147.

Sedin, A. A. 2012. *Predmety vooruzheniya. snaryazheniya vsadnika i verkhovogo konya iz gorodishcha Nikodimovo*. Mogilev.

Skyba, A. V. 2016. *Poiasni nabory heraldychnoho styliu u slov'ian*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Smilenko, A. T. 1965. *Hlodoski skarby*. Kyiv: Naukova dumka, 1965.

Suprunenko, O. B., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2016. Kompleks kola «Martynivky» z Poltavy (Poltavskyi skarb 2014 r.). *In Sclavenia terra*, 1, s. 91-131.

Sukhobokov, O. V., Voznesenskaya, G. A., Priymak, V. V. 1989. Klad orudiy truda i ukrasheniy iz Bititskogo gorodishcha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevniye slavyane i Kiyevskaya Rus*. Kiyev: Naukova dumka, s. 92-105.

Sukhobokov, O. V. 1992. *Dniprovske Lisostepove Livoberezhzhia u VIII—XIII st. (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 1968—1989 rr.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Khayredinova, E. A. 2003. Obuvnyye nabory V—VII vv. iz Yugo-Zapadnogo Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 125-160.

Chkhaidze, V. N. 2020. Kochevnicheskoye pogrebeniye pervoy poloviny VII v. iz stepnogo Zakubania. In: Oblomskiy, A. M.

(ed.). *Istoriya veshchey — istoriya i veshchi*. Ranneslavyanskiy mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 267-271.

Shcherban, A. L., Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A. 2015. Skarb vyrobiv dlia zbyrannia vrozhaiu na Poltavshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 138-148.

Kazanski, M., Sodini, J.-P. 1987. Byzance et l'art «nomade»: remarques a propos de l'essai de J. Werner sur le dépфt de Malaja PereŠčepina (Pereščepino). Note sur le peuplement de la région du Dniepr moyen pendant la seconde moitié du VIIe s. et au VIIIe s. *Revue Archéologique*, 1, p. 71-90.

Schulze-Dörrlamm, M. 2009. *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. I: Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5.—7. Jahrhunderts. Mainz: RGZM.

Sharer, R. J., Ashmore, W. 1979. *Fundamentals of archaeology*. Menlo Park.

L. I. Bilynska, Ya. V. Volodarets-Urbanovich, A. V. Panikarskyi, S. A. Gorbanenko

THE SECOND PARKHOMIVKA HOARD OF THE EARLY MIDDLE AGE: PRELIMINARY RESULTS OF THE RESEARCH

This paper considers the findings from the Second Parkhomivka Hoard, which belongs to the assemblages of the Martynivka circle. These hoards are located in the Middle Dnieper and the Dnieper Left Bank (fig. 1). A significant number of such finds have been discovered in the modern Sumy region in recent times (fig. 2). Some of these hoards were given to the storages of the museums of Sumy region.

Currently we have the information about two hoards found in one micro-region, near the former Parkhomivka village (fig. 3; 4: A). The second hoard and part of the first one were given to the Trostyanets Museum and Exhibition Center.

The first hoard, found in 2013, included details of women's and men's clothing. The second one, found in the spring of 2018, contained two spearheads, the sickle, adze-hoe, the torque, three iron buckles, two lead-tin cones (lost), two bronze belt tips, and temple rings (?).

The first surveys of the hoard sites were conducted in the fall of 2018. The prospect holes were made at the sites of the finds and in 2020 the additional holes near them were dug. In 2018, further along the forested bottom of the ravine, several iron objects which can be dated to the 1st—2nd millennium BC were discovered, among them the adze-hoe, loop from a bucket / cauldron, and chisel. All finds from the surveys of 2018 and 2020 are stored in the Sumy Regional Museum of Local Lore.

Finds from the Second Parkhomivka Hoard according to the concentration of finds allow two groups to be distinguished. Together in one hole lay the torque, spearhead, large iron buckle (fig. 13; 14). We conditionally include these things in the first group. Other finds were found at the same time within a radius of 2 m from the place of concentration of the first group (fig. 15; 16). These are two other iron buckles, two belt tips, temple rings, fragments of bracelets, the adze-hoe and a sickle. We classified them in the second group. In general, all finds are divided into clothing ornaments, weapons and agricultural equipment.

It is difficult to clearly determine the cultural affiliation of the hoard — Penkivka or Kolochyn — because in this micro-region on the Early Medieval Slavic sites no archeological excavations have been carried out. This is the matter of subsequent archaeological research.

Second Parkhomivka Hoard was apparently discovered outside the archeological sites of the third quarter of the 1st millennium BC. The number of assemblages of this circle were discovered in similar topographic conditions. Therefore, it is possible that this hoard confirms the «household» version of the «storage» of hoards proposed by one of the authors (Derevyanko, Volodarets-Urbanovich 2017, p. 46).

Keywords: Parkhomivka, hoards of Martynivka circle, Early Middle Ages, Penkivka, Kolochyn cultures, ornaments, weapons, household and handicraft items.

Одержано 3.05.2022

БІЛИНСЬКА Лариса Іванівна, науковий співробітник-консультант, ДП Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України», Інститут археології НАН України, Київ (Суми), Україна.
BILYNSKA Larysa, Research assistant-consultant, State Enterprise «Scientific Research Center «Protective Archeological Service of Ukraine» of Institute of Archeology of NAS of Ukraine, Kyiv (Sumy), Ukraine
ORCID: 0000-0002-8037-6424, e-mail: larysa.bilynska@gmail.com, oasu_sumy@ukr.net.

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@ gmail.com.

ПАНІКАРСЬКИЙ Антон Валерійович, заступник директора, ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, Київ, Україна.
PANIKARSKYI Anton, Deputy Director, SE «SRC «Protective Archaeology Service of Ukraine» of Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-9581-4346, e-mail: anton.panikarski@gmail.com.

УДК 904.4(477.54)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.16

В. В. Колода

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ МАТЕРІАЛИ РОЗКОПУ 6 НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ (за матеріалами охоронно-рятівних досліджень)

Городище в с. Мохнач Чугуївського р-ну Харківської обл. з кінця минулого століття практично щорічно досліджує Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. На початку (1999—2000 рр.) роботи мали значною мірою рятувальний характер, особливо це стосується розкопу 6. Виявлені в ньому матеріали раннього середньовіччя свідчать про співіснування наприкінці I — на початку II тис. н. е. на цій ділянці пам’ятки слов’ян-сіверян (роменська археологічна культура) та населення, яке було носіями культурно-технологічних традицій Хозарського каганату (салтівська культурно-історична спільність).

***Ключові слова**: раннє середньовіччя, городище Мохнач, сіверяни, Хозарський каганат, роменська археологічна культура, салтівська культурно-історична спільність.*

Вступ. Городище Мохнач знаходиться в однойменному селі Слобожанської територіальної громади Чугуївського (до січня 2021 р. — Зміївського) р-ну. Пам’ятка займає південну частину високого трикутного в плані мису на правому березі Сіверського Дінця, який утворюється заплавою вказаної ріки та глибоким розлогим яром, по якому ще наприкінці XX ст. протікала річка Мохначка — невелика права притока Дінця (Колода 2017, с. 92, рис. 3). Пам’ятка має складну систему оборони, що поетапно створювалася протягом кількох історичних епох: від ранньої залізної доби до часів заселення Слобожанщини (Колода 2007). Вона включає в себе ґрунтові та кам’яно-ґрунтові вали й рови, а також ескарпи. Фортифікаційні споруди зведені по периметру городища, визначаючи його загальну площу у 12,6 га. Чотирма додатковими лініями захисту (вал—рів) вона розділена на 5 ділянок (дворищ), найбільшим з яких є північне, найменшим — південне. Особливістю ліній захисту, які йдуть зі сходу на захід, є їх опора на природні яри, що з боку заплави Дінця або яру з Мохначкою, розрізають мис з городищем. З південного рогу на поселення із заплави Сіверського Дінця веде стародавня ґрунтова дорога, вздовж якої в салтівські часи (друга половина VIII — IX ст.) були зведені додаткові захисні вали для її охорони (рис. 1).

На теперішній час навколо городища визначено 21 селище, на 19 з яких виявлені салтівські артефакти (Колода 2017, с. 94-95; Саяний, Колода, Свистун 2020, с. 54—58, 61). Це свідчить, що наприкінці I тис. городище Мохнач було одним з найбільш розвинених соціально-економічних регіонів лісостепової зони Хозарського каганату, економічний потенціал котрого зберігався певною мірою і в роменський період існування пам’ятки.

Історія дослідження городища неодноразово висвітлена в літературі (напр.: Горбаненко, Колода 2013, с. 23—24; Колода 2018, с. 180—184; Колода, Горбаненко 2018, с. 20—21; Koloda, Gorbanenko 2020, p. 13) і не потребує додаткового викладення. За доречне вважаємо лише звернути увагу на той факт, що на початку 1970-х рр. шановні ювіляри — досвідчений науковець Михайло Петрович Кучера та молодий на той час дослідник Олег Васильович Сухобоков — разом відвідали та оглянули пам’ятку (Кучера, Сухобоков 1971, с. 4—6).

Розкоп 6 розташований в південній частині пам’ятки по східному зрізу стародавньої дороги, що веде на нього з півдня (з боку заплави правого берега Дінця). Його дослідження носили охоронний характер з причин постійного ерозійного руйнування культурного шару, який осипався донизу на вказану дорогу (рис. 2). До цього на означеному (другому з півдня) дворищі роботи

© В. В. КОЛОДА, 2022

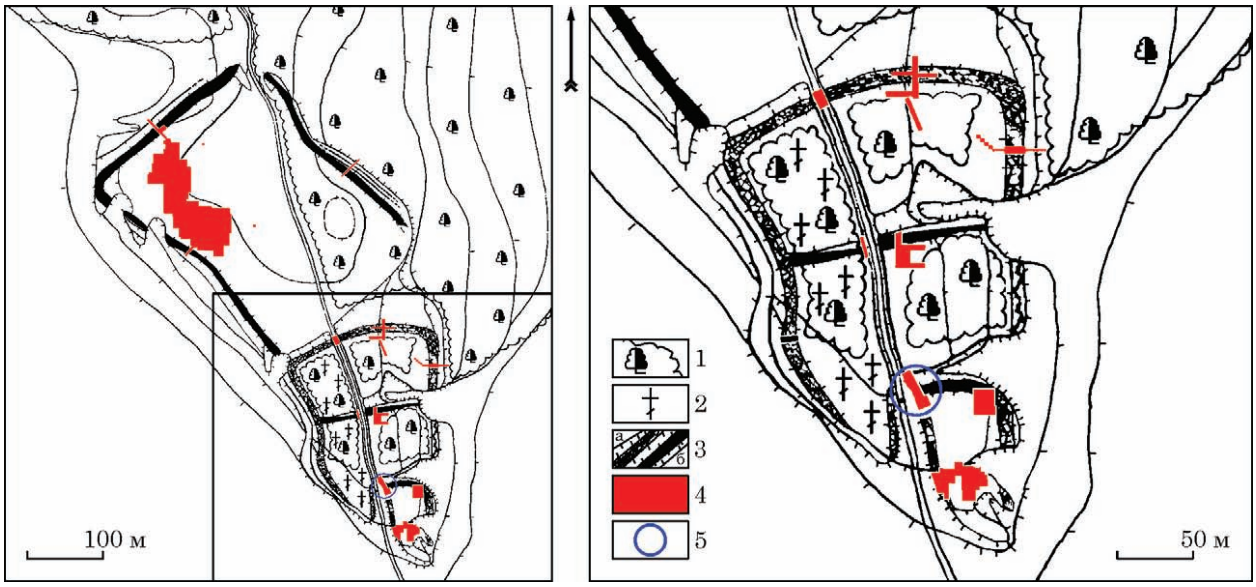

Рис. 1. План городища Мохнач: 1 — ліс і його межі; 2 — сучасний цвинтар; 3 — рови й вали з каменем (а) і земляні (б); 4 — розкопи; 5 — розкоп 6

Рис. 2. Роботи в розкопі 6 на городищі Мохнач: 1 — загальний вигляд робіт (вид з північного заходу); 2 — зачистка (вид з півдня)

Рис. 3. Розкоп 6 перед зйомкою профілю (вигляд із північного заходу)

проводили експедиції на чолі з Б. А. Шрамком — розкоп 3 (Шрамко 1953, с. 13—15, табл. VI: 2) та С. О. Плетньовою — розкоп 4, який був продовженням розкопу 3 (Плетнева 1954, с. 11—22). Матеріали цих звітів будуть також залучені в даному дослідженні. Площа наших досліджень обмежувалася зі сходу обов'язковою охоронною зоною державних телекомунікацій. Протягом робіт 1999—2000 рр. розкопано 90 м^2 (Колода 1999, с. 12—17; 2000, с. 5—7).

Результати та їх обговорення. Стратиграфічна картина в основній частині розкопу 6 (рис. 3) виглядала таким чином. Верхні 0,15—0,20 м являли собою шар дерену. Під ним до глибини 1,2—1,25 м розташовувався ранньосередньовічний потужний культурний шар. Далі вниз простежено супіщаний передматерик потужністю ≈0,2 м, під яким містився піщано-суглинковий материк. Подібна стратиграфічна картина на даному дворищі простежена й нашими попередниками (Плетнева 1954, с. 12—15, 20). В північній частині розкопу під шаром дернини йшов мало потужний та перевідкладений у часи Другої світової війни культурний шар, в якому простежено рештки німецького окопу та піщана лінза. (рис. 3; 4).

Окрім рятувальних / охоронних цілей дослідження вказаної ділянки мало за мету вивчення решток захисної лінії, що передбачалася тут, виходячи з топографічної ситуації. Саме у північній частині розкопу 6 й були виявлені залишки оборонних споруд, створених за системою «рів—вал» (рис. 3; 4). Рештки неглибокого рову (1,7 м від денної поверхні) мали ширину 7 м. Такі розміри були визначені тим, що рів створювався як штучне поглиблення верхньої частини яру, що своїм устям виходив до заплави правого берега С. Дінця (рис. 1). Його заповнення являло собою практично чистий чорнозем, але в його нижній частині був знайдений уламок залізного черешкового ножа з обоймою (рис. 5: 2), що є характерним саме для салтівських старожитностей. В південній частині рову зафіксовано повнопрофільний німецький окоп, нижня межа якого була 0,1 м нижче дна рову. Внизу його знайдено бите каміння та невелика кількість іржавого сучасного залізяччя. За 3—5 м на південь від нього (по південному краю яру з ровом) простежується невисока (до 0,7 м) лінза чистої материкової глини, яка дугою розташовувалась в межах розкопу. Ми її пов'язуємо із рештками насипу валу. Будь-яких додаткових захисних конструкцій в її тілі або поверх неї не виявлено. Якісь артефакти в ній або під нею — відсутні. Однак між описаною глиняною лінзою та ровом виявлена малопотужна (до 0,5 м) лінза з попелу та дрібних фракцій деревного вугілля, яка розташовувалась дугою, паралельно рештками валу. В зв'язку з тим, що в ній виявлені рештки гончарного посуду та кахлів нового часу, ми пов'язуємо цю вугільно-попільну лінзу з нівелюванням поверхні цієї ділянки у новий час.

Виявлений в розкопі культурний шар належав роменській археологічній культурі (літописні сіверяни). В центральній та південній частинах (починаючи від лінзи валу) він був значною мірою зруйнований похованнями нового часу (рис. 4). Тут нами виявлено 28 могильних ям або решток окремих дерев'яних трун, плюс окремі людські кістки, що належали сільському цвинтарю XVII/XVIII—XIX ст. (рис. 6). Аналогічна картина була зафіксована й нашими попередниками під час досліджень середини XX ст. на цьому ж дворищі на відстані ≈100 м на схід від нашого розкопу (рис. 1) — (Плетнева 1954, с. 16—19). Подібна картина виявлена й в розкопі 5 на самому південному дворищі поселення [1]. Наявність цвинтарю нового часу значною мірою пошкодило стародавній культурний

1. Аналіз поховань нового часу з розкопів 5 та 6 (1999—2000 рр.) див.: Артем'єв, Колода 2002—2003.

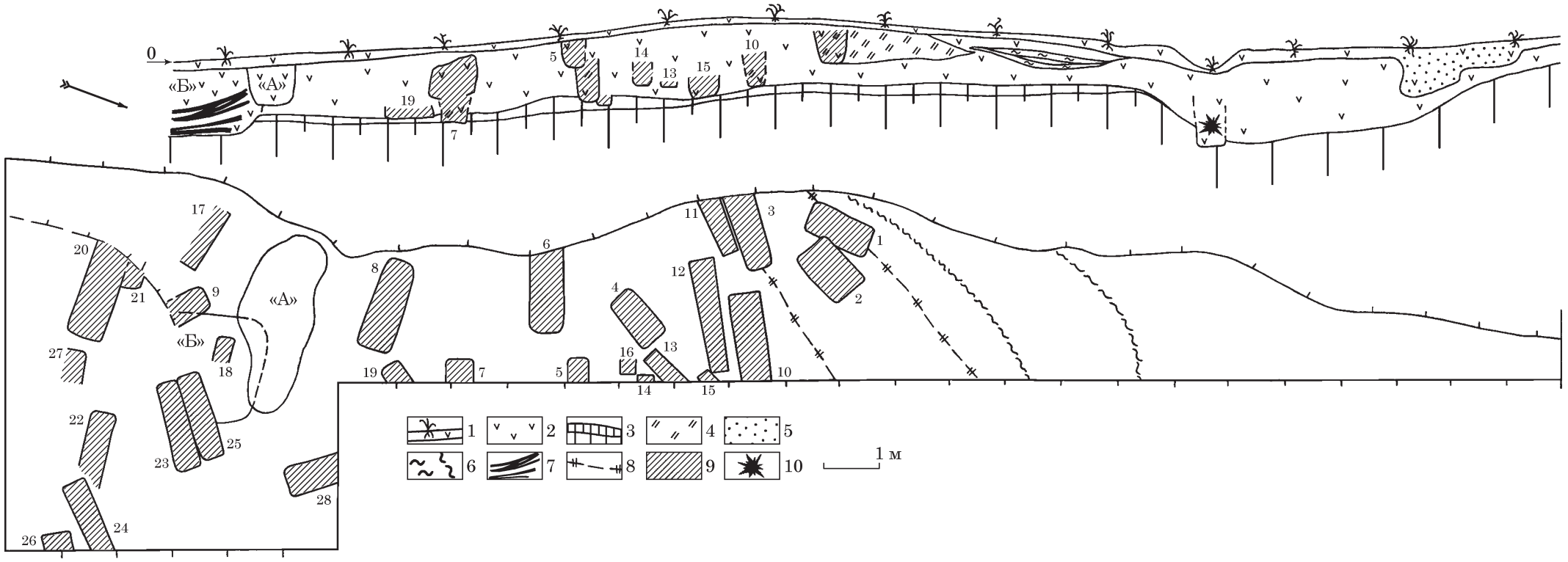

Рис. 4. Профіль і план розкопу 6. **Умовні позначки**: 1 — дернина; 2 — культурний шар; 3 — передматерик та материк; 4 — сира глина; 5 — пісок; 6 — вугільно-попільний шар та його межі; 7 — вугільно-попільні прошарки; 8 — межі лінзи валу; 9 — могили нового часу; 10 — окоп

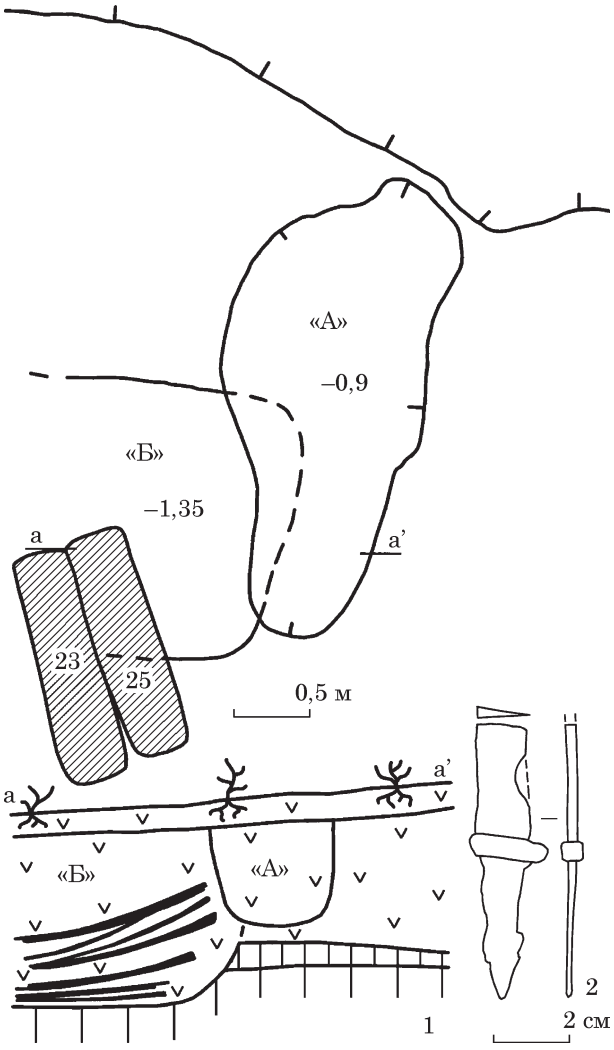

Рис. 5. Матеріали розкопу 6: 1 — план і профілі комплексів «А» та «Б»; 2 — ніж (залізо)

шар і негативно вплинула на збереженість ранньосередньовічних комплексів.

Незважаючи на вище згадані обставини, в розкопі 6 виявлено два ранньосередньовічні комплекси та чимало синхронного їм керамічного матеріалу (поодинокі уламки гончарного посуду нового часу та фрагмент глиняного чубука від люльки для паління синхронізуються із вище згаданими похованнями). Перейдемо до більш докладного аналізу матеріалу раннього середньовіччя.

Комплекс «А» являв собою в плані ґрунтову яму неправильної овальної форми з довгою віссю по лінії схід—захід, стінки якої звужувалися до вигнутого дна на глибині 0,9 м. Він виявлений під час зачистки на глибині 0,3 м темнішим, майже чорним кольором м'якого ґрунту на фоні більш щільного сірого чорнозему культурного шару. Розміри котловану комплексу по горизонталі становили 3,25 × 0,8—1,35 м (рис. 5: 1). Його заповнення складалося з супіщаного чорнозему, в якому були виявлена значка кількість кісток домашніх тварин, уламок точильного каменю, кілька уламків роменського шамотованого ліпного посуду (рис. 7: 1—3) та два фрагменти від салтівських гончарних посудин (рис. 7: 4, 5). За формою та вмістом це була господарська (скоріш за все — сміттєва) яма, котра за стратиграфією перерізала наступний комплекс.

Комплекс «Б», який був значно пошкоджений похованнями та впущеним в нього комплексом «А», передбачався по легкому чорноземному ґрунту із вугільно-попільним вмістом ще під час роботі на глибині 0,8—1,0 м. Остаточно виявлений під час зачистки на глибині 1,2 м плямою чорнозему із фрагментами ліпної роменської кераміки на фоні щільного жовтого супіскового материку. В плані це був квадратний / прямокутний котлован з сильно закругленими кутами, який стінами був орієнтований по сторонах світу. Його простежені верхні розміри становили 1,9 × 1,7 м, донизу вони звужувалися до 1,5 × 1,5 м. В його перетині, в чорноземному заповненні чітко визначалося кілька тонких вугільно-попільних прошарків товщиною 0,05—0,1 м (рис. 5: 1), в яких виявлені кістки домашніх тварин, перепечені товсті шматки глиняної обмазки, фрагменти роменського посуду (рис. 7: 6—10): деякі з них мали сліди значного температурного впливу та змінити свою форму. Окрім цього в чорноземному заповненні комплексу разом зі шматками роменської кераміки знайдено уламок товстостінної жаровні, та уламок гончарного кухонного горщика. Спираючись на наявні матеріали можна ствердно казати лише про належність вказаного комплексу до кола старожитносте роменської культури. А от його призначення гіпотетичне. Невеликі розміри в плані, відсутність зафіксованого опалювального пристрою та елементів конструкції стін чито даху схиляють нас до думки, що це рештки невеликої будівлі господарського призначення із шатровим дахом. Після припинення використання споруди за призначенням, її котлован використали як сміттєзвалище, що періодично (вугільно-попільні прошарки) заповнювалося побутовими відходами.

Б. А. Шрамко вважав, що на цьому ж дворищі він виявив рештки роменського житла (Шрамко 1953, с. 13), але будь-які креслення або фото комплексу у звіті не наведені. До того ж, за матеріалами робіт наступного року в цьому ж розкопі С. О. Плетньова висловила сумнів щодо висновків свого попередника і всі виявлені ним комплекси пов'язала з могилами нового часу, підкріпивши свої висновки кресленнями (Плетнева 1954, с. 13, 20).

У виявлених в комплексах та культурному шарі розкопу 6 (як, до речі, і в попередніх розкопах на цій ділянці пам'ятки) керамічні артефакти чітко розділяються на 2 хронологічні групи: раннього середньовіччя та нового часу (фрагменти посуду та уламки кахлів). На відміну від попередників ми не виявили уламків посуду ранньої залізної доби, які зрідка траплялися їм під час досліджень середини XX ст. (Плетнева 1954, с. 21). Знайдена нами і нашими

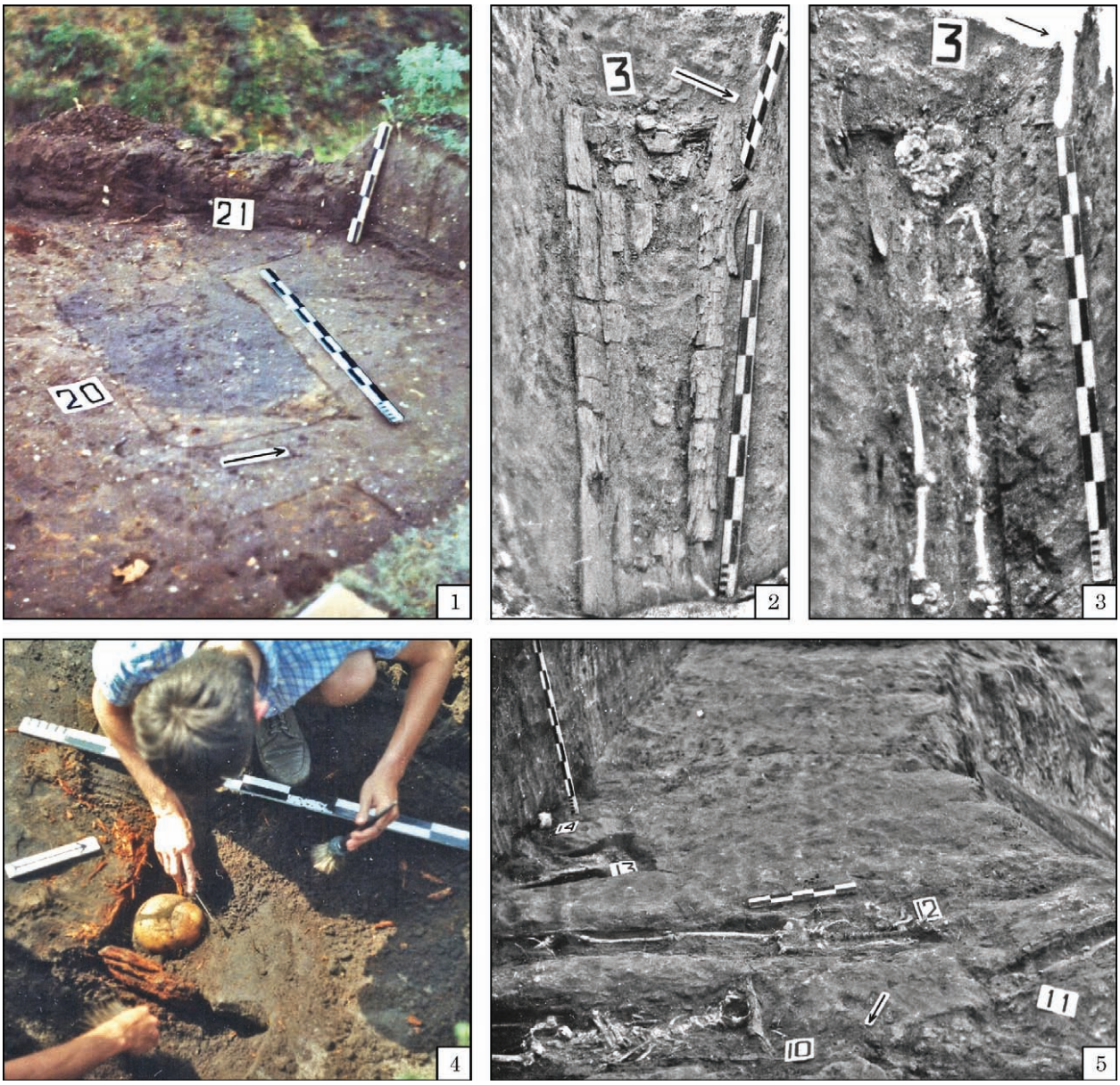

Рис. 6. Поховання нового часі в розкопі 6: 1 — плями поховань 20 і 21, вид із південного сходу; 2 — поховання 3, кришка труни; 3 — поховання 3 після розчистки кістяка; 4 — розчистка поховання 24; 5 — поховання 10—14 після розчистки, вид з північного заходу

попередниками кераміка раннього середньовіччя може бути умовно розподілена на 2 культурно-хронологічні групи: роменська та салтівська з усіма притаманними їм морфологічними та технологічними ознаками. (Шрамко 1953, с. 14; Плетнева 1954, с. 20, Колода 1999, с. 13; 2000, с. 6). Найбільш репрезентативна статистика досліджень 1954 р., яка враховує 314 фрагментів ранньосередньовічного посуду [1]. Статистично вона представлена роменською — 129 фрагментів (42 %) та салтівська: серед якої за категоріями амфорна кераміка становить 54 фр. (17 %), кухонна — 71 фр. (22 %) та столова — 60 фр. (19 %), що в сумі дає 185 уламків (58 % — відповідно) [2] — (Плетнева 1954, с. 20).

Вище згадана умовність розподілу керамічних решток раннього середньовіччя потребує свого пояснення. Безумовно, що роменський посуд виготовляло місцеве населення. Вже давно не секрет для фахівців, що серед роменських старожитностей практично на кожній пам'ятці трапляються фрагменти середньовічних амфор, котрі свідчать про взаємну торгівлю між слов'янськими племенами Дніпровського Лівобережжя на населенням каганату. Значно рідше до імпорту, що потрапляв до слов'ян з Хозарії, зараховують парадний столовий посуд — здебільшого, кухлі, невеликі глеки

1. Під час розкопок 1999—2000 рр. враховано лише 30 уламків посуду раннього середньовіччя, а за результатами розкопок 1953 р. Б. А. Шрамка лише повідомлено про наявність такої кераміки. Тому вважаємо вибірку С. О. Плетньової репрезентативнішою.

2. Приблизно таке саме співвідношення роменської та салтівської кераміки спостерігається і в розкопі 6.

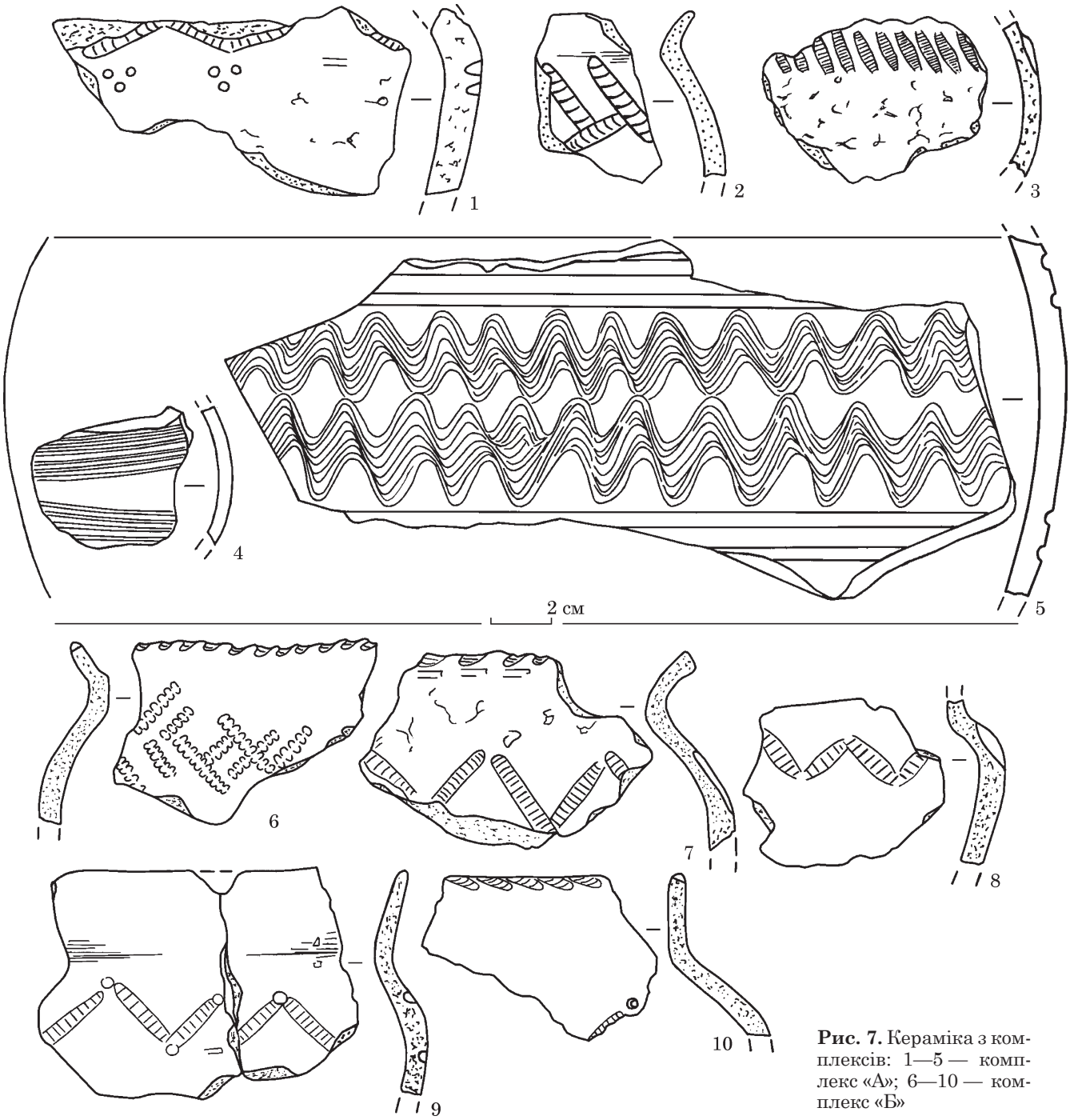

Рис. 7. Кераміка з комплексів: 1—5 — комплекс «А»; 6—10 — комплекс «Б»

з однією або двома ручками. Тому такі нетрадиційні категорії імпортного посуду практично не суперечать загальній інтерпретації сіверянській пам'ятці як суто слов'янській (в нашому випадку — сіверянській, роменській). Однак складно припустити, що великі тонкотілі парадні гончарні вироби, якими були великі парадні глеки (гідрії?; рис. 7: 5; 9: 3, 7), два з яких мають діаметр по 34 см, могли перевезти на далеку відстань. Тим більше не могли бути салтівським імпортом в роменське середовище звичайні кухонні горщики (рис. 7: 4; 8: 8; 9: 8, 9). На нашу думку, традиційний салтівський кухонний посуд (горщики) виготовлявся на потребу салтівського населення, рештки якого були інкорпоровані у прийшле сюди в середині X ст. слов'янське населення. Аналогічну картину, підкріплену співіснуванням в одному житловому приміщенні двох (різноетнічних за походженням) опалювальних пристроїв ми бачимо і на самому південному дворищі городища Мохнач (Колода 2007). Є певні підтвердження співіснування мешканців сіверян із залишками різноетнічного населення салтівської культурно-історичної спільності і на сусідньому з півночі дворищі городища (Колода 2000, с. 7).

Розглянемо докладніше кераміку раннього середньовіччя з розкопу 6 та з попередніх розкопок на цьому ж дворищі.

Роменська кераміка представлена, головним чином, фрагментами ліпного посуду, в тісті яко-

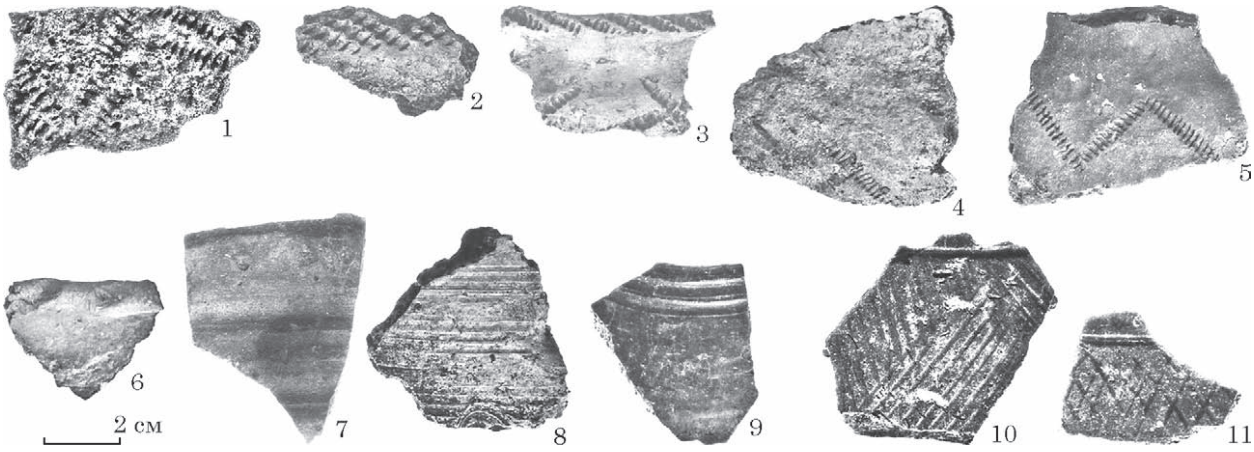

Рис. 8. Кераміка з розкопу 1953 р.: 1—6 — роменська культура; 7—11 — салтівська культура (за Шрамко 1953)

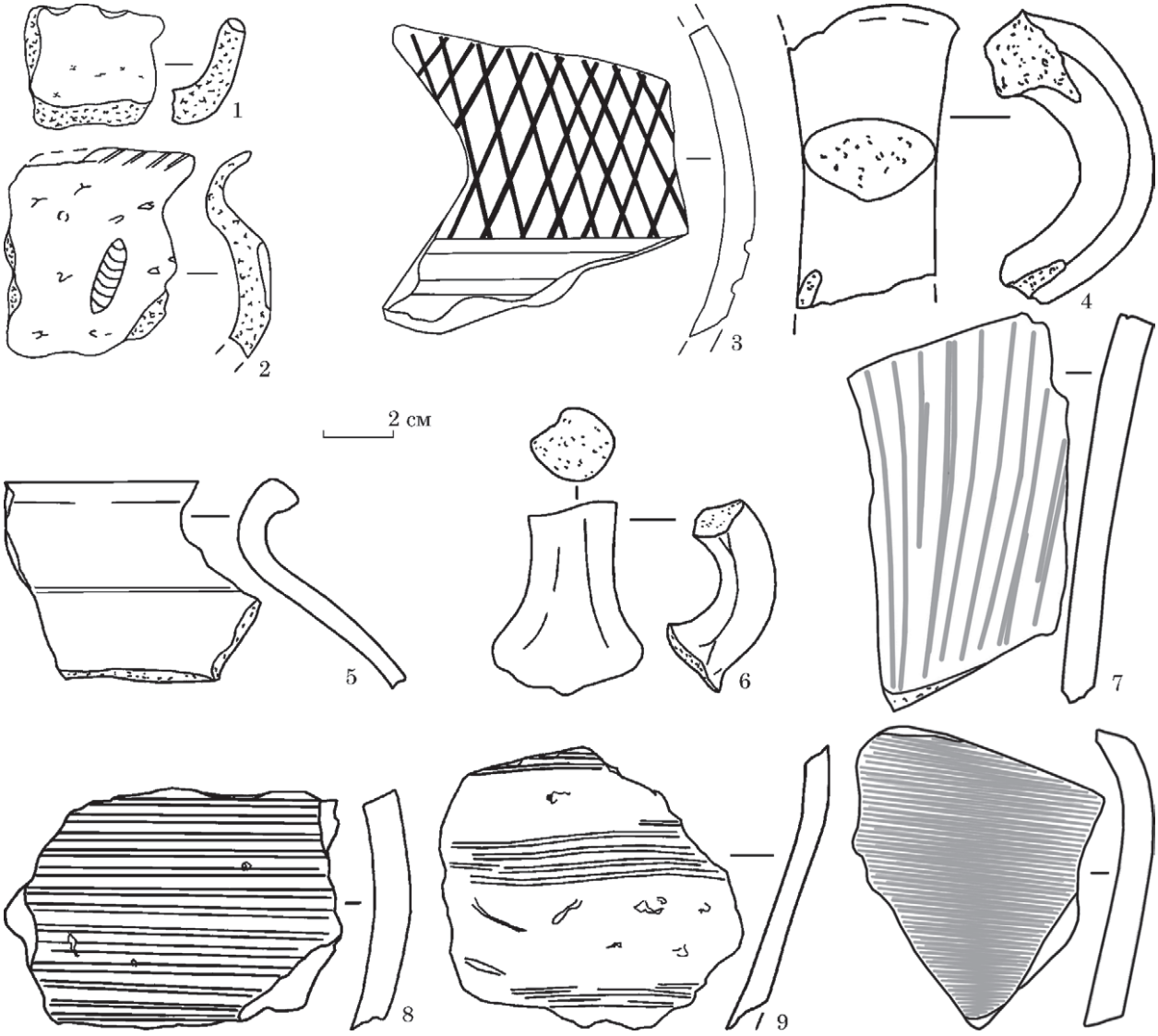

Рис. 9. Кераміка з культурного шару розкопу 6: 1, 2 — роменська культура; 3—10 — салтівська культура

го, окрім піску, широко використовувався дрібний та середній шамот (розмір фракції до 3 мм та до 6 мм відповідно). В своїй панівній більшості ці уламки належать кухонним горщикам, хоча є й поодинокі рештки сковорідок (рис. 9: 1). Орнаментація здійснювалася традиційно: по плечику/тулубу або вінцю посудини. Орнаментальні елементи теж традиційні для кола роменських старожитностей: відтиск кістяного (дерев'яного) зубчастого штампу (рис. 7: 1—3,

7—10; 8: 1, 2, 4, 5; 9: 2) або відтиск дерев'яної палички з намотаною мотузкою (рис. 7: 6; 8: 3); не наскрізні поглиблення торцем палички по тулубу (рис. 7: 1, 9) — по тулубу. Інколи спостерігається комбінації окремих елементів орнаменту в одному виробі. А по краю вінця: відбиток навкоси зубчастого штампу (рис. 7: 6, 7, 10; 8: 3) або палички (рис. 9: 1) чи-то відтиск пальцем по краю вінця (рис. 8: 6). Одного разу зафіксовано відтиск щепою навкоси по краю вінця (рис. 9: 2). Вінця деяких горщиків взагалі не орнаментувалися (рис. 7: 9).

Салтівська кераміка представлена як в культурному шарі розкопу 6, рівно як і в розкопах наших попередників на цьому ж дворищі, а також у комплексі «А». Зазвичай вона відрізняється високою якістю гончарного тіста. Дрібний шамот виявлений лише в окремих фрагментах кухонного посуду (рис. 9: 8, 9). Випал продукції — якісний: світлих тонів (бежево-теракотовий різних відтінків) — тарний та кухонний посуд; столовий посуд представлений у чорносирих відтінках. Тарний посуд представлений амфорними фрагментами (рис. 8: 7; 9: 4, 6), кухонний — рештками горщиків з традиційними горизонтально покресленими лініями (рис. 7: 4; 8: 8; 9: 8, 9). Столовий посуд (глеки, кухлі та ґідрії) прикрашений (традиційно, лише по тулубу) значно багатше: канелюрами (рис.7: 5; 8: 9—11), візерунком з лощених вертикальних (рис. 9: 7), косих (рис. 8: 11) чи-то схрещених (рис. 8: 11; 9: 3) ліній, або суцільно лощеною поверхнею (рис. 8: 9; 9: 10); зрідка використовувався орнамент у вигляді горизонтальних хвилястих ліній, що створювався багатозубим гребінцевим штампом (рис. 7: 5). Зазвичай, окремі елементи орнаментації столового посуду поєднувалися в одному виробі (рис. 7: 5; 8: 10, 11; 9: 3).

Висновки. Проведені рятівні роботи на другому з півдня дворищі городища Мохнач, з урахуванням попередніх досліджень на цьому ж дворищі, дозволяють зробити певні висновки.

Досліджений культурний шар раннього середньовіччя належав населенню роменської культури середини X — початку XI ст., що підтверджено й подальшими дослідженнями городища (Колода 2007). В ньому виявлені залишки захисних споруд, рештки двох господарських комплексів та численні артефакти вказаного історико-археологічного періоду. Значна частина розкопу пошкоджена цвинтарем XVII/XVIII—XIX ст., що певним чином ускладнювало дослідження.

Досліджені фортифікації є рештками ґрунтового валу та широкого й неглибокого рову перед ним, який був пошкоджений окопом Другої світової війни. Один з господарських комплексів («А») — був рештками сміттєвої ями, другий («Б») — рештками невеликої господарської будівлі, яка згодом була перетворена на яму для зсипання побутових відходів.

Виявлені в комплексах та культурному шарі артефакти являють собою в переважній більшості уламки керамічного посуду. Роменська кераміка представлена, головним чином, фрагментами ліпного посуду, в тісті якого, окрім піску, широко використовувався дрібний та середній шамот. Ці уламки належать здебільшого кухонним горщикам, хоча є й поодинокі рештки сковорідок та уламки жаровні. Орнаментація — традиційна. По плечику / тулубу здійснювався відтиск зубчастого штампу або дерев'яної палички з намотаною мотузкою чи-то не наскрізні поглиблення торцем палички. Край вінця прикрашався аналогічними відтисками зубчастого штампу, щепою (навкоси) або пальцем. Салтівська кераміка відрізняється високою якістю гончарного тіста та добротним випалом. Тарний посуд представлений амфорними фрагментами, кухонний — рештками горщиків з традиційними горизонтально покресленими лініями. Столовий посуд (рештки глеків, кухлів і ґідрій) прикрашений значно багатше: канелюрами та різноманітним лощеним орнаментом.

Отримані матеріали свідчать про співіснування в кінці I тис. н. е. на цій ділянці пам'ятки слов'ян-сіверян (роменська археологічна культура) та населення, яке було носіями культурно-технологічних традицій Хозарського каганату (салтівська культурно-історична спільність). Це ж підтверджується і аналізом знахідок наших попередників та роботами на трьох південних (слов'янських) дворищах пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Артем'ев, А. В., Колода, В. В. 2002—2003. Некрополь с. Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII—XIX ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/2002—1/2003, с. 168-177.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі.* Київ: ІА НАН України.

Колода, В. В. 1999. *Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/99.

Колода, В. В. 2000. *Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2000/95.

Колода, В. В. 2007 Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динамка заселення його округи. *Археологія*, 2, с. 9-15.

Колода, В. 2016. Жилища летописных северян на городище Мохнач как пример контактов восточных славян и населения Хазарского каганата. В: Борисов, Д. (ред.). *Проф. д-р Борис Д. Борисов — ученици и приятели*. Велико Търново университет «Св. св. Кирилл и Методий» и българската археология, 2. Велико Търново: Ивис, с. 481-495.

Колода, В. В. 2017. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. *Наукові студії*, 10: Освоєння простору: житло, поселення регіон, с. 91-106.

Колода, В. В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Історія», 54, с. 178-188.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагіну Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Плетнева, С. А. 1954. *Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 года.* Архив ИА РАН, р. 1, 1025.

Саяний, М. І., Колода, В. В., Свистун, Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 25, с. 51-62.

Шрамко, Б. А. 1953. *Отчёт об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/19.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria.* East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

REFERENSCES

Artem'iev, A. V., Koloda, V. V. 2002—2003. Nekropol s. Mokhnach ta fizychnyi stan naselennia Slobozhanshchyny u XVII—XIX st. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2/2002—1/2003, s. 168-177.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Koloda, V. V. 1999. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGPU im. G. S. Skovorody v s. Mokhnach na Kharkovshchine.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/99.

Koloda, V. V. 2000. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGPU im. G. S. Skovorody v s. Mokhnach*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2000/95.

Koloda, V. V. 2007 Stvorennia oboronnykh sporud Mokhnachanskoho horodyshcha ta dynamka zaselennia yoho okruhy. *Arkheolohiia*, 2, s. 9-15.

Koloda, V. 2016. Zhylyshcha letopysnыkh severian na horodyshche Mokhnach kak prymer kontaktov vostochnыkh slavian y naselenyia Khazarskoho kahanata. In: Borisov, D. (ed.). *Prof. d-r Boris D. Borisov — uchenitsi i priyateli. Veliko Tarnovo universitet «Sv. sv. Kirill i Metodiy» i balgarskata arheologia*. 2. Veliko Tarnovo: Ivis, s. 481-495.

Koloda, V. V. 2017. Stupin ta dynamika zaselennia okruhy horodyshcha Mokhnach na riznykh etapakh yoho isnuvannia. *Naukovi studii*, 10: Osvoiennia prostoru: zhytlo, poselennia rehion, s. 91-106.

Koloda, V. V. 2018. Rol naukovykh, navchalnykh ta muzeinykh ustanov u arkheolohichnomu vyvchenni s. Mokhnach ta yoho okruhy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, seriia «Istoriia», 54, s. 178-188.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahinu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Pletneva, S. A. 1954. *Otchet o rabote Severo-Donetskogo otriada Tamanskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR letom 1954 goda.* Arkhiv IA RAN, r. 1, 1025.

Saianyi, M. I., Koloda, V. V., Svystun, H. Ye. 2020. Poselennia «Mokhnach X» v okolytsiakh horodyshcha Mokhnach. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 25, s. 51-62.

Shramko, B. A. 1953. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1953 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1953/19.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria.* East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

V. V. Koloda

EARLY MEDIEVAL MATERIAL FROM THE SITE 6 ON MOKHNACH HILLFORT (based on the rescue investigations)

The Early Medieval material that occurred during the rescue excavation on the site 6 on Mokhnach hillfort is analyzed in the paper. The site is located in the eponymous village of Slobidska gromada in Chuhuiv region; it occupies one of the capes on Siverskij Donets right bank (fig. 1). The cultural layer of the Early Middle Age (fig. 2) left by the population of the Romny culture in the mid-10th — early 11th centuries was researched (fig. 3). The remains of the defensive structures, remnants of two household complexes and numerous artifacts of the mentioned historical and archaeological period have been discovered there (fig. 4). A significant part of the site is damaged by the cemetery of the 17th—19th centuries (fig. 6) which in a certain way complicated the excavation.

The fortifications under research were the remains of a ground rampart and a wide but shallow moat in front of it that was damaged by a trench in World War 2. One of the household complexes («А») was the remains of a trash pit, while another one («Б») was the remains of a small household building that turned into a pit for domestic waste over time (fig. 5).

The discovered artifacts are mainly the fragments of pottery (fig. 7; 8). The Romny culture ceramics are presented by the fragments of handmade vessels; beside sand, small and average fireclay pieces were widely used in its composition. These are the fragments of cooking pots. However, there are also separate remnants of frying pans and remains of the furnace. The ornamentation is traditional: a serrated stamp or a wooden stick with a wrapped rope was made on the shoulder of a vessel. Also, it could be non cross-cutting deepenings made by an end face of a stick. The top edge was decorated by similar prints of serrated stamp, inclined lines or by a finger. The Saltiv culture ceramics differ in top quality of pottery clay and great firing. Tare cookware is presented by amphorae fragments, kitchenware — by pieces of pots with traditional horizontally drawn lines. Tableware (remnants of jugs, mugs and hydrias) is more extensively decorated with flutes and various polished ornaments.

Obtained materials indicate the coexistence of the Slavs-Siverians sites (the Romny archeological culture) and the ones of the population represented cultural and technological traditions of the Khazar Khaganate (the Saltiv cultural and historical community). This is confirmed by the analysis of the findings of our predecessors (fig. 9).

Keywords: Early Medieval, Mokhnach hillfort, Siverians, Khazar Khaganate, Romny archeological culture, Saltiv cultural-historical community.

Одержано 27.04.2022

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.
KOLODA Volodymyr V., Ph. D., Associate Professor, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8614-2039,
e-mail: koloda.v@gmail.com.

УДК 904.3(477.51)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.17

О. М. Веремейчик

КОМПЛЕКСИ РОМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ГОРОДИЩІ ЗАМКОВА ГОРА У ЛЮБЕЧІ

Стаття присвячена комплексам роменської культури, дослідженим на городищі Замкова Гора у Любечі. Розглянуті конструктивні особливості житлових споруд та печей. Проаналізовано керамічний та речовий матеріали з їх заповнення.

***Ключові слова**: роменська культура, Любеч, Замкова Гора, житлові споруди, печі.*

Останнім часом, в результаті археологічних досліджень на теренах Чернігівщини суттєво збільшилась інформація про шари роменської культури на археологічних пам’ятках. Незважаючи на те, що ці пам’ятки були відомі у попередній час (Коваленко 1984; Куза 1989, с. 78—79; Казаков, Марченко 1993; Григорьев 2000; Казаков, Черненко 2007), збільшення досліджених площ дозволило здобути нові матеріали, які дають можливість скорегувати, або по-новому інтерпретувати висновки та погляди попередників. Дослідження пам’яток та публікація отриманих матеріалів з Чернігова, Любеча, Новгород-Сіверського, Седнева та городища Свердловське 1, суттєво збільшили джерельну базу з цього питання (Кедун, Черненко 2013; Кравченко 2017; Веремейчик 2020, с. 113—114; Черненко, Кравченко, Луценко 2020; Скороход, Ситий, Сорокін 2022).

Самим західним пунктом Чернігівського Полісся, де зафіксовані комплекси роменської культури є Любеч, розташований на лівому березі Дніпра. Вперше комплекси роменської культури у Любечі дослідила експедиція під керівництвом Б. О. Рибакова наприкінці 1950-х рр. (Рыбаков 1958, с. 43—44; 1964, с. 21). Пізніше, при розкопках посаду Любеча у 1989—1990 рр. А. Л. Казаков розкопав дві житлові споруди, які містили і роменський ліпний посуд, і кружальний давньоруський (Казаков, Гребень 1991; Казаков, Марченко 1993, с. 31—33). А на початку XXI ст. експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом авторки також виявила житлові споруди роменської культури на городищі Замкова Гора (дослідження 2011—2012 рр.). Таким чином, на сьогодні у різних частинах Любеча — на городищі Замкова Гора, поблизу укріплень Городища (Фортеці) та на посаді зустрінуті об’єкти роменської культури. Незважаючи, на те що авторка цих рядків вже зверталась у своїх публікаціях до роменських комплексів, далеко не всі фактичні та графічні матеріали були оприлюднені через обмеженість обсягу опублікованих статей (Веремейчик 2014, с. 213; 2020, с. 113—114).

У зв’язку з тим, що останнім часом спостерігається і накопичення нового матеріалу і пожвавлення інтересу до об’єктів роменської культури не тільки на теренах Чернігівщини, а взагалі на всій території її розповсюдження, вважаємо за необхідне звернутися ще раз до цього питання.

Історія вивчення археологічних пам’яток Любеча та отримані результати досліджень за період кінця XIX — початку XXI рр. наведені у ряді попередніх публікацій (Ясновська 1997; Веремейчик 2014; 2018).

Комплекс пам’яток стародавнього міста Любеча складається з ряду городищ — Лиса Гора, Замкова Гора, Городище (Фортеця), Монастирище, які тягнуться ланцюжком з північного сходу на південний захід вздовж лівобережної тераси р. Дніпра, посаду та подолу Любеча а також курганних могильників (рис. 1; Веремейчик 2020, с. 106—112). У цій публікації детальніше зупинимось на житлах роменської культури, виявлених на городищі Замкова Гора.

Городище в ур. Замкова або Мазепина Гора знаходиться в центральній частині сучасного се-

© О. М. ВЕРЕМЕЙЧИК, 2022

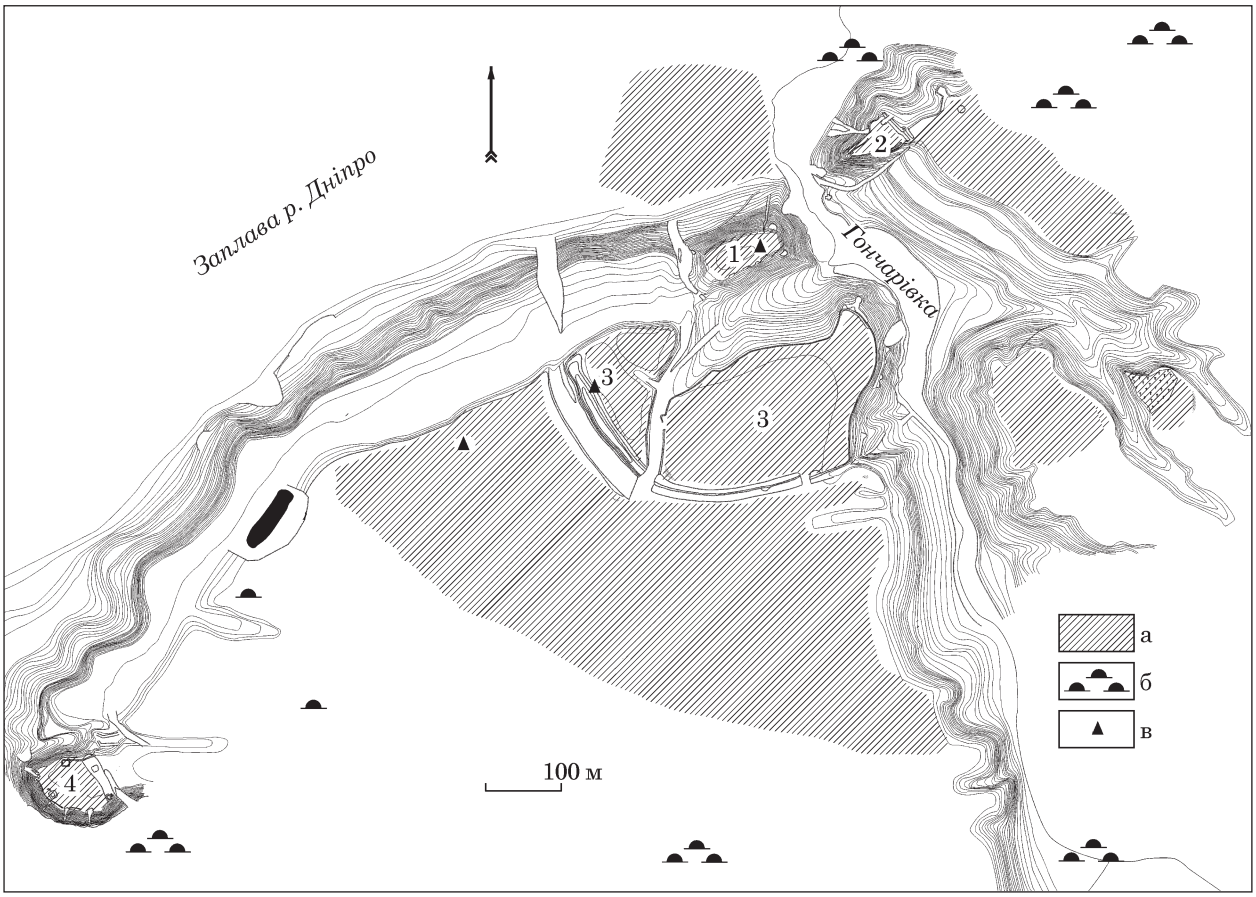

Рис. 1. Любеч X — початку XI ст.: 1 — городище Замкова Гора; 2 — городище Лиса Гора; 3 — Городище (Фортеця); 4 — городище Монастирище. **Умовні позначення**: а — територія розповсюдження культурного шару X — початку XI ст.; б — курганні могильники; в — комплекси роменської культури

лища, на останці лівого високого берега Дніпра. Останець розмірами 110 × 30—42 м орієнтований довгою віссю у напрямку північний схід—південний захід. Висота сучасної площадки городища над рівнем заплави складає 35—36 м. В'їзд на городище шириною приблизно 20 м та довжиною 40 м розташований на південно-західному, похилому схилі останця.

Залишки трьох жител роменської культури були зафіксовані в північно-східній частині городища і розташовані в один ряд, уздовж довгої осі городища на відстані приблизно 10—12 м від південно-східного краю (рис. 2). У перевідкладеному культурному шарі городища також зустрінуті фрагменти ліпних посудин роменської культури. Через тривалість життя на городищі роменські об'єкти значно пошкоджені пізнішими перекопами.

Найбільш північною була споруда 18, досліджена у 2011 р. (розкоп 5; Веремейчик, Терещенко 2011, с. 18—21). Пляма споруди світло-сірого плямистого супіску в північній частині та сіро-коричневого плямистого супіску у південній зафіксована на глибині 180—190 см від 0 Rp. Вона пошкоджена значною кількістю пізніших перекопів, які зруйнували верхні шари заповнення та частково перерізали котлован споруди 18. Вище цієї відмітки ідентифікація споруди ускладнена наявністю пізніших об'єктів. Тим не менш, стратиграфічний аналіз профілю та знайдений на даній ділянці керамічний матеріал дозволяє зафіксувати заповнення котловану споруди від рівня не нижче 120—150 см від 0 Rp.

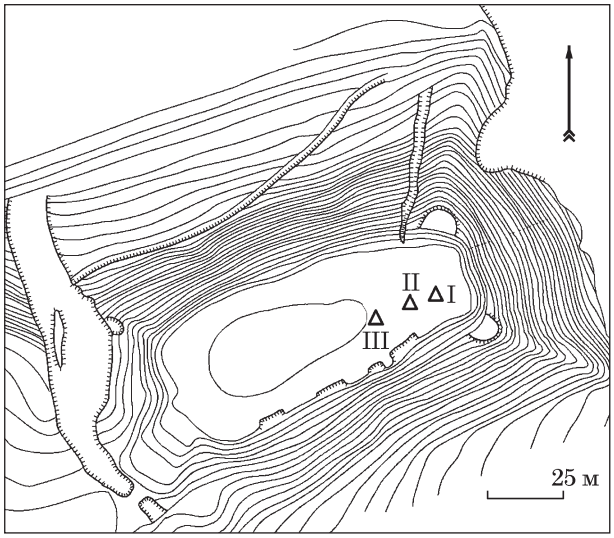

Рис. 2. Городище Замкова Гора, житлові споруди роменської культури: I — № 18 (2011 р.); II — № 1 (1958 р.); III — № 23 (2012 р.)

Котлован споруди підквадратної форми розмірами 4 × 4 м, орієнтований кутами за сторонами світу, та заглиблений у материк на 0,3—0,5 м (рис. 3; 4). Через значні пошкодження визначити розташування входу до будівлі не вдалось. По підлозі простежений тонкий (до 5 см) шар глею — підмазки, якою було вкрите дно котловану. В багатьох місцях на поверхні глею зберігся шар щільного темно-сірого супіску потужністю до 4—5 см — натоптаний шар періоду функціонування споруди.

У південному куті, на відстані 0,4 м від південно-західної стінки споруди виявлена піч валькової конструкції розмірами 1 × 1,7—1,8 м. Простір між піччю та стінкою споруди заповнено білим піском, прорізаним вузькою (порядку 10 см) смугою світло-сірого супіску, що продовжує загальну лінію стінки котловану і може трактуватися як

Рис. 3. Фото споруди 18

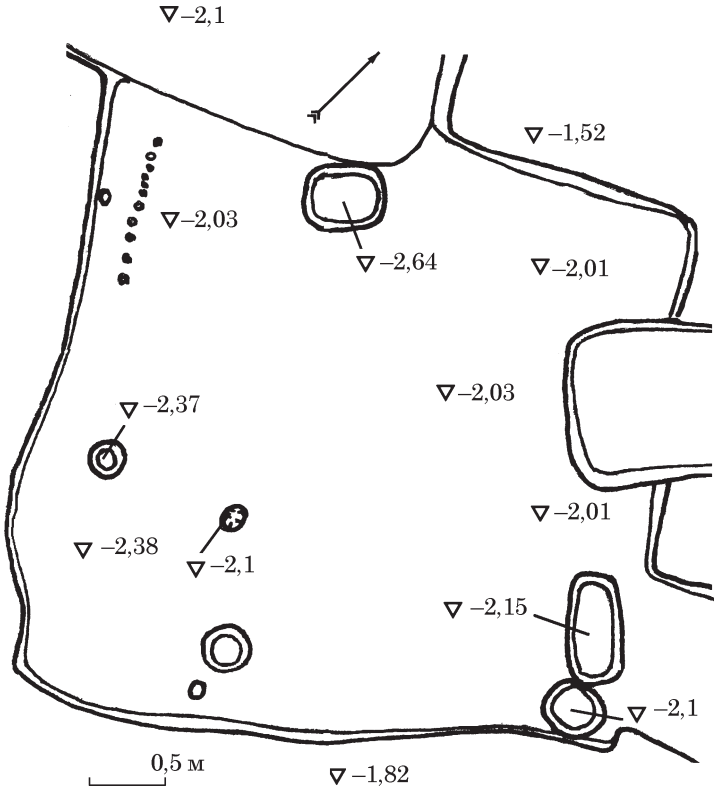

Рис. 4. Споруда 18

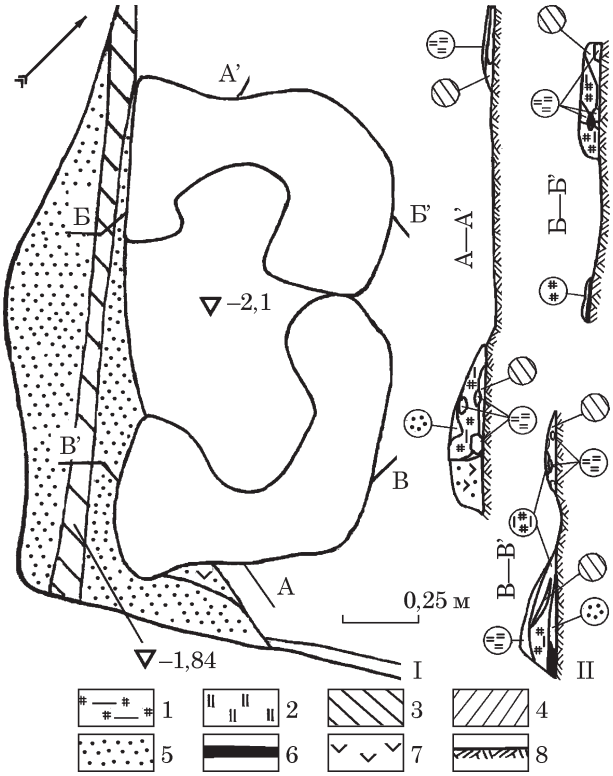

Рис. 5. Піч споруди 18, план і розрізи. **Умовні позначення**: 1 — глиняні вальки; 2 — обпалена глина; 3 — світло-сірий супісок; 4 — темно-сірий супісок; 5 — білий пісок; 6 — горілий шар; 7 — вуглики; 8 — материк

відбиток дерев'яної конструкції (рис. 5: I). Піч збереглась на висоту 0,3 м від рівня материкової підлоги житла. Щелепи, викладені вальками з глини, повернуті до північно-східного боку. Будівельний матеріал конструкції печі неоднорідний, у стратиграфічному розрізі зафіксовані шари сірого та темно-сірого супісків, вальків з глини, печини та згорілої деревини (рис. 5: II). Внутрішній простір печі заповнений перемішаними шарами червоної глини, печини та супіску різних відтінків, вірогідно, це були залишки зруйнованого зводу печі. Під піччю досліджені три стовпові ями, дві з яких були розташовані в районі щелеп печі. Окрім того, навколо печі помітне пониження материкової підлоги до рівня 210 см від 0 Rp проти 201—203 см на решті території споруди.

По дну котлованої споруди зафіксована значна кількість стовпових ям, розташованих безсистемно. Виключення складають одинадцять невеликих ямок (діаметр 4—6 см, глибина 10—15 см), що знаходились на одній лінії вздовж південно-західної стінки споруди, можливо від плоту. Серед стовпових ям, які відносяться до конструкції стін споруди слід віднести дві стовпові ями у східному куті споруди та одну — приблизно

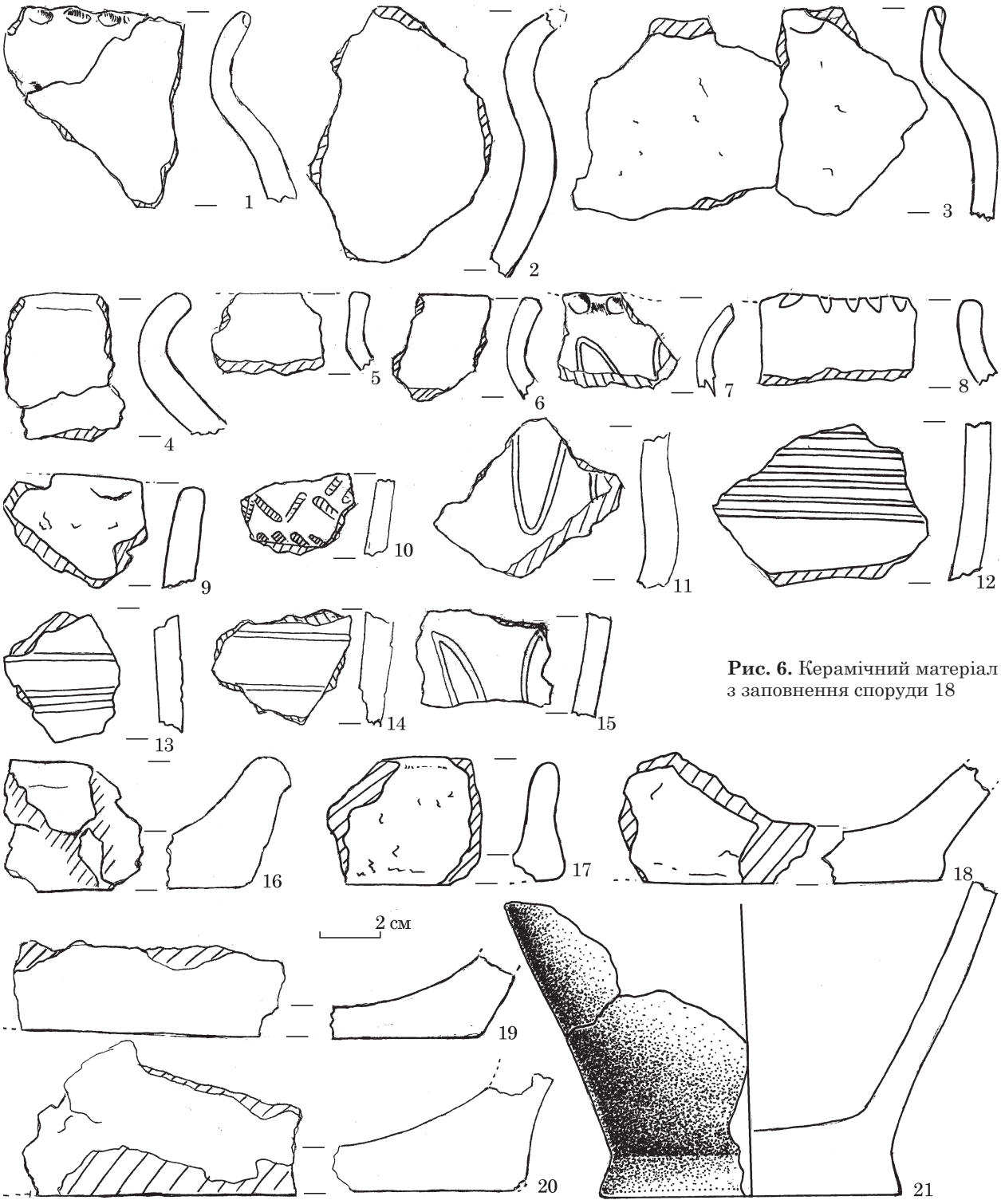

Рис. 6. Керамічний матеріал з заповнення споруди 18

по центру північно-західної стінки, на відстані близько 0,30 м від неї (рис. 4).

У заповненні споруди виявлено 80 фрагментів кераміки. Слід відзначити, що здебільшого це дрібні фрагменти стінок ліпних посудин без ознак профілювання. Але в споруді також знайдені вінця ліпних посудин (14 фрагментів) та одне вінце ранньогончарної посудини. Вінця ліпних посудин здебільшого прикрашені вдавленням по краю (рис. 6: 1, 7, 8; 7: 1, 3, 10). Зустрінуті також вінця без орнаменту. З однієї стовпової ями під піччю походив фрагмент вінця ранньогончарної посудини діаметром близько 30 см, зробленої з тіста, подібного до ліпних посудин. На вінці є манжет, характерний для посудин середини X ст. (рис. 7: 17). У керамічному комплексі присутні і понад 10 денець ліпних посудин. Найбільше їх знайдено у розвалі печі (рис. 7: 8—9, 13—16). Реконструйований діаметр трьох денець складає 13—15,5 см. З заповнення походить також нижня частина ліпної посудини з діаметром денця 10 см (рис. 6: 21). Вона мала

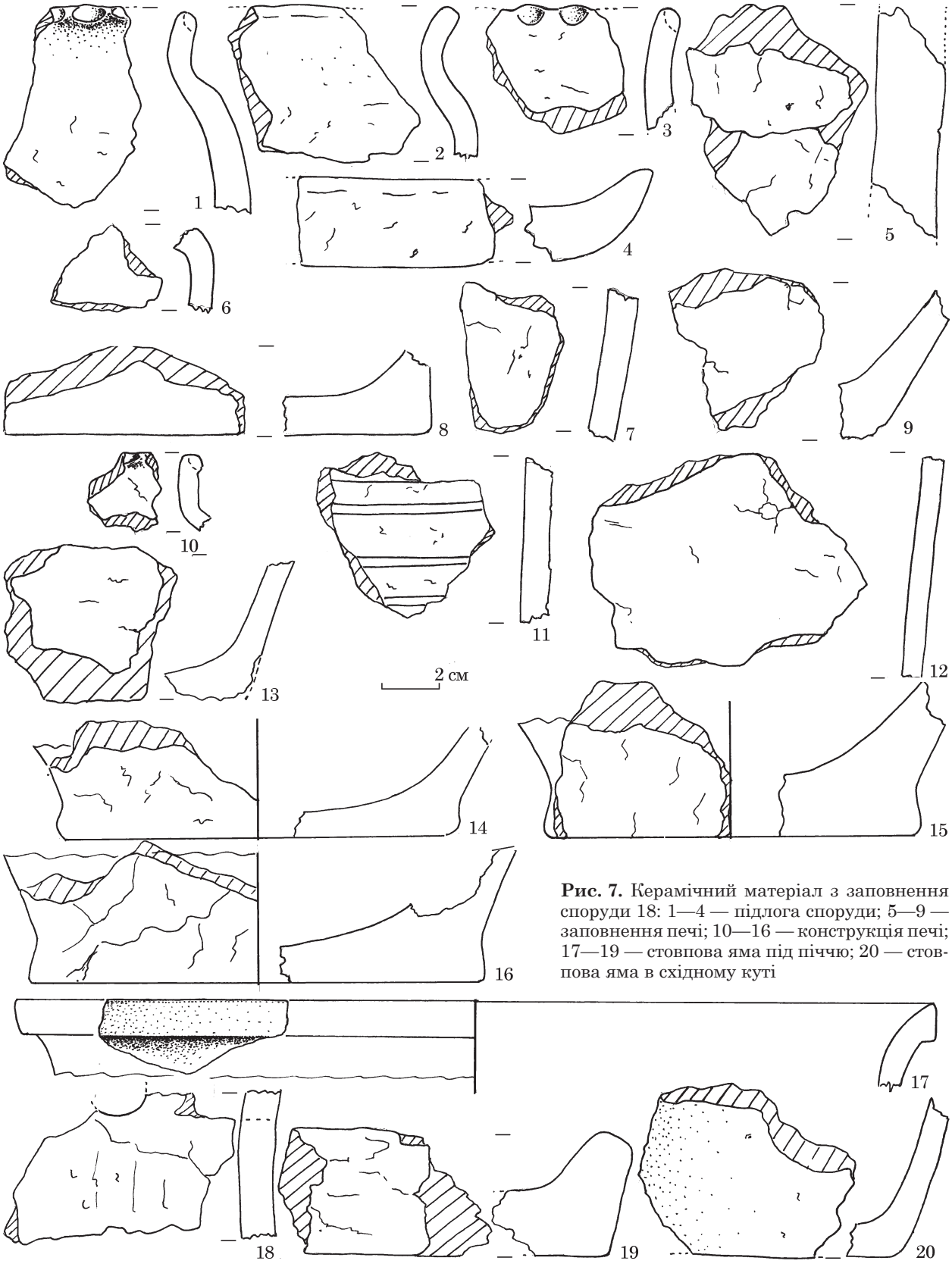

Рис. 7. Керамічний матеріал з заповнення споруди 18: 1—4 — підлога споруди; 5—9 — заповнення печі; 10—16 — конструкція печі; 17—19 — стовпова яма під піччю; 20 — стовпова яма в східному куті

виражену закраїну поблизу денця, відносно товсте дно — 2,5 см, стінки товщиною 0,9 см та ретельно загладжену зовнішню поверхню.

На стінці однієї ліпної посудини зафіксований орнамент у вигляді відтиску мотузки (рис. 6: 10). На двох стінках та одному вінцю по зовнішній поверхні є лискування (рис. 6: 4). Стінка однієї ліпної посудини має просвердлений отвір, що свідчить про вторинне використання посуду (рис. 7: 18). Серед керамічного комплексу привертають увагу фрагменти стінок ранньогончарних посудин, виготовлених з такого ж тіста,

як і ліпний посуд, по зовнішній поверхні яких нанесений лінійний орнамент або орнамент у вигляді повільної хвилі (рис. 6: 11—15; 7: 11).

З заповнення споруди походять також фрагменти чотирьох ліпних сковорідок з бортиками (рис. 6: 16—17; 7: 4, 19). Їх висота становила 3,5—4,5 см.

Серед індивідуальних знахідок слід відзначити лише невиразну металеву пластину.

Наступна житлова споруда роменської культури знаходилась за 5 м південно-західніше від попередньої споруди. Вона була досліджена експедицією Б. О. Рибакова у 1958 р. (розкоп XII, споруда 1). Її залишки представлені котлованом підпрямокутної форми розмірами 3,5 × 3,2 м, заглибленим у материк на 0,6 м. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. По підлозі зафіксована значна кількість стовпових ям, розташованих безсистемно, за виключенням ряду ямок уздовж північно-східної стінки, можливо, від плота. Вхід, зруйнований пізньою ямою, розташовувався з північного боку.

У південно-західному, протилежному від входу кутку, знаходилась прямокутна піч (1,10 × 1,10 м) гарної збереженості, повернута челюстями до північного заходу (рис. 8). У звіті відзначено, що у центрі печі був зафіксований отвір діаметром 0,4 м, черінь була забита попелом та вугликами, а на ній лежали фрагменти роздавленого ліпного горщика (Рыбаков 1958, с. 43—44). У 2011 р. залишки печі довивчені та отримані додаткові відомості про її конструкцію (Веремейчик 2011, с. 10—11).

Піч була побудована впритул до материкової стінки споруди. Її розміри, що збереглися, становили 1,35 × 1,20 м. Черінь розміром 0,7 × 0,45 м розташовувалась на глибині 167 см від 0 Rp (рис. 9: I). Глиняні стінки печі були достатньо потужними 0,45—0,60 м, з внутрішнього

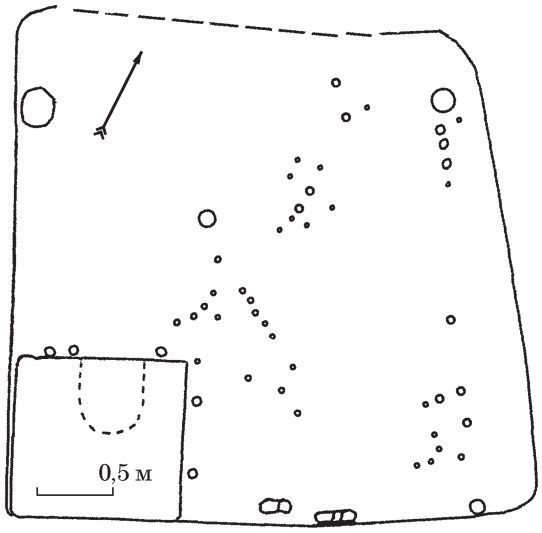

Рис. 8. Споруда 1, прорисовка зі звіту Б. О. Рибакова 1958 р.

боку обпалені на товщину 0,05—0,07 м і побудовані на підсипці з чорного супіску, з великою кількістю вугликів та з використанням каменю (рис. 9: II). Шматки каменю розмірами від 5 × 5 до 18 × 9 см були обпалені. В цілому, у забутовці під глиняними стінками печі знайдено понад 250 камінців, а під черінню ще 90. У чорному супіску зустрінуті дрібні кістки тварин і фрагменти ліпних посудин, в тому числі й декілька характерних для роменської культури вінців. Черінь був побудований на місці підквадратної ями 0,85 × 0,85 м, глибиною 0,15 м, заповненою шарами вугликів, попелу, чорного супіску, обпаленої глини, у верхній частині якої знаходився обпалений черінь (рис. 9: IV).

Після вибирання чорного супіску з камінням, на місці печі були розчищені ямки від каркасу печі діаметром 0,06—0,10 м, глибиною

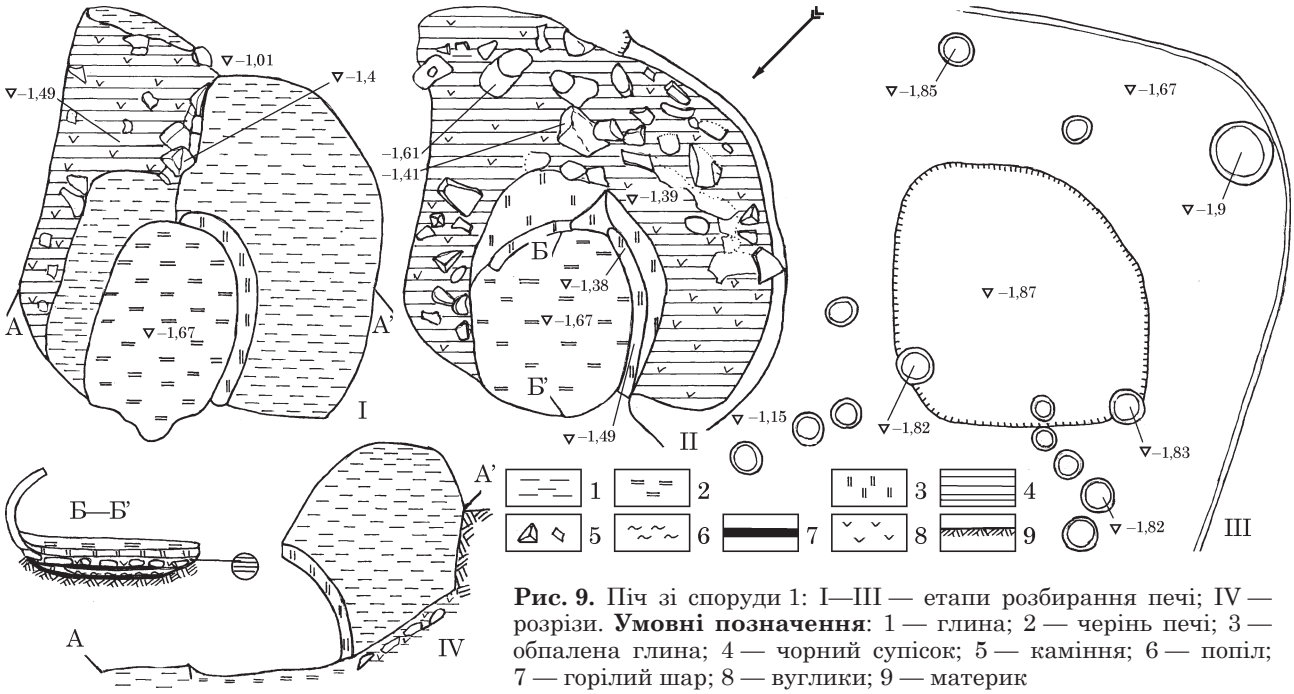

Рис. 9. Піч зі споруди 1: I—III — етапи розбирання печі; IV — розрізи. **Умовні позначення**: 1 — глина; 2 — черінь печі; 3 — обпалена глина; 4 — чорний супісок; 5 — каміння; 6 — попіл; 7 — горілий шар; 8 — вуглики; 9 — материк

0,07—0,15 м. Вони розташовувались переважно в районі щелеп печі (рис. 9: III).

У заповненні споруди 1958 р. знайдені фрагменти ліпної кераміки, прикрашеної защипами по вінцю та відтисками мотузки, а також фрагменти сковорідок з бортиками. Індивідуальні знахідки нечисленні — біконічне глиняне пряслице, кістяна проколка та циліндричний кістяний предмет (Рыбаков 1958, с. 44).

Третя житлова споруда з роменською керамікою зафіксовані за 9 м на південний захід від споруди, дослідженої експедицією Б. О. Рибакова (споруда 23, розкоп 7, 2012 р.; Веремейчик 2012, с. 17—18). Пошкоджена пізнішими об'єктами (похованнями XII—XIII ст., вірогідно, об'єктами XIII ст. та котлованом споруди XVII ст., яка знищила верхні та середні шари заповнення котловану споруди 23 майже до рівня підлоги, не перерізавши її). Меншого пошкодження зазнала споруда в районі печі, що дозволило вивчити її конструкцію. Заповнення споруди представлене сіро-білим плямистим супіском.

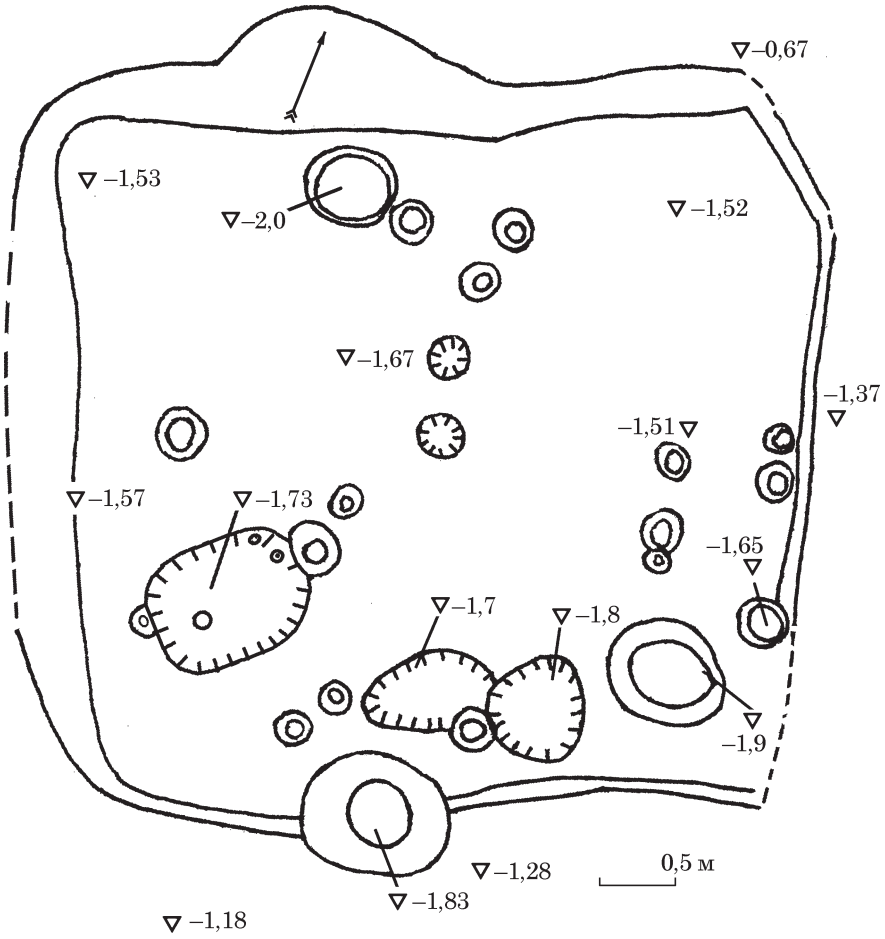

Рис. 10. Споруда 23

Рис. 11. Фото споруди 23

Котлован споруди розмірами 4 × 4 м орієнтований кутами за сторонами світу, з невеликим зміщенням. По дну котловану, на глибині 167—170 см від 0 Rp, виявлено декілька стовпових ям, діаметром до 0,2 м (рис. 10; 11).

Поблизу південного кута були досліджені залишки глинобитної печі, черінь та частково зводи якої побудовані з використанням каменю (рис. 12).

Розміри печі становили 0,9 × 0,65 м, звод на окремих ділянках зберігся на висоту 0,35 м. Ступінь збереженості печі дозволяє припустити, що щелепи розташовувались з північно-західної сторони. Черінь та внутрішня частина її були складені з каменю та обмазані глиною (рис. 12: II). Шматки каменю розмірами в середньому 6 × 10 см були обпалені. У добре збережену черінь були вмазані фрагменти ліпної роменської кераміки (рис. 13: 6—9). Під черенем знаходився шар темно-сірого супіску (0,1 м), в якому у верхній частині лежали камені, а нижня була насичена печиною та вугликами. Тут знайдені фрагменти кераміки роменської культури, в тому числі фрагменти бортиків ліпних сковорідок та мініатюрної ліпної посудини з лискуванням (рис. 13: 10—12). Крім того, з печі походять фрагменти ранньогончарних посудин, виготовлених з грубого тіста, подібного до тіста ліпних посудин роменської культури (рис. 13: 13, 14).

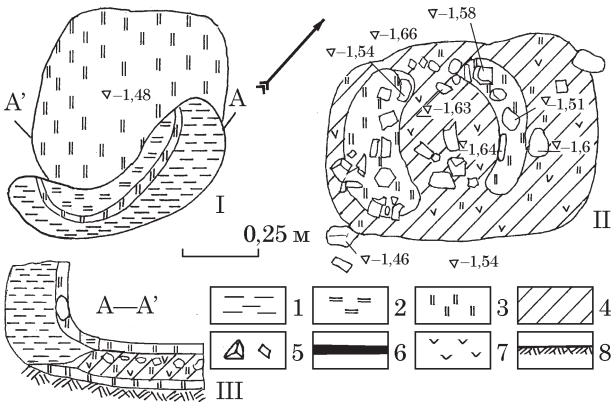

Рис. 12. Піч зі споруди 23: I, II — етапи розбирання; III — розріз. **Умовні позначення**: 1 — глина; 2 — черінь; 3 — обпалена глина; 4 — темно-сірий супісок; 5 — каміння; 6 — горілий шар; 7 — вугліки; 8 — материк

Рис. 13. Керамічний матеріал зі споруди 23: 1—5 — заповнення споруди; 6—9 — конструкція печі; 10—14 — яма під піччю; 15—17 — стовпова яма в східному куті; 18, 19 — яма поряд з стовповою

Нижній шар ями під піччю представлений шаром обпаленої глини. Основа печі була побудована в овальній ямі (0,9 × 0,7 м) глибиною 0,2 м. Поблизу зафіксовані дві стовпові ями.

Уздовж південної стінки споруди виявлені три овальні ями діаметром приблизно 0,5—0,75 м, із заповнення яких походили фрагменти ліпних посудин (рис. 13: 15—19).

В цілому, у заповненні споруди виявлено понад 30 фрагментів кераміки. Слід відзначити, що здебільшого це дрібні фрагменти стінок ліпних посудин без ознак профілювання. Ще декілька фрагментів походять з заповнення споруди, що пошкодила верхню частину котловану роменської споруди. Саме тут був знайдений фрагмент ліпної посудини, орнаментованої відтиском мотузки. Серед кераміки знайдено 7 фрагментів ранньогончарного посуду, зробленого з тіста, подібного роменському ліпному посуду.

Таким чином, на городищі Замкова Гора виявлена житлова забудова X ст., яка складалась з одного ряду споруд роменської культури. Всі три житла орієнтовані однаково (кутами за сторонами світу) та мали глиняні печі, розташовані у південному куті.

Класифікації жител та печей роменської культури присвятили свої роботи багато дослідників, Історіографія з цього питання наведена Ю. Пуголовком (Пуголовок 2016, с. 91—103; 119—128). З найважливіших робіт з визначених питань слід відзначити роботи О. В. Григор'єва (2000, с. 48—51, 96—100) та О. М. Єнукової (Енукова 2007, с. 51—92), класифікації яких з певними уточненнями та доповненнями використав Ю. О. Пуголовок (2016, с 104, 121). Всі три житлові споруди роменської культури з городища Замкова Гора належать до групи жител з заглибленою основою. На підставі розташування стовпових ям у котловані їх віднесено до типу III, в яких стопи розміщені без певної системи (Пуголовок 2016, с. 104).

Найважливішим елементом внутрішнього інтер'єру житла є піч. Печі у житлах роменської культури на городищі Замкова Гора побудовані або за допомогою глиняних вальків, або поєднували у верхній частині глину та каміння у нижній. Дві печі розташовані були на відстані від материкових стінок котловану та мали овальну форму, одна — побудована впритул та була прямокутної форми. Вони будувалися за допомогою дерев'яного каркасу, про що свідчать зафіксовані у материку від 4 до 15 ямок.

Печі не були пов'язані технологічно зі стінками котловану, подібні опалювальні споруди О. В. Григор'єв виділив у тип II (Григорьев 2000, с. 48). Такі печі робилися або цілком з глини, або з домішками каміння (вид 1). О. В. Григор'єв появу печей другого типу на Лівобережжі Дніпра датував рубежем IX—X — першою чвертю X ст. (Григорьев 2000, 51).

У керамічному матеріалі у всіх спорудах, досліджених на городищі Замкова Гора переважали ліпні фрагменти кераміки роменської культури, але траплялися і фрагменти ранньогончарної кераміки, виготовленої з тіста, подібного до роменських горщиків. Ці посудини були орнаментовані або лінійним орнаментом або повільною хвилею. Асортимент виявлених ліпних посудин складав в основному фрагменти горщиків та фрагменти сковорідок. Здебільшого посуд був неорнаментований, але зустрінуті були фрагменти з вдавленнями по вінцю та відтисками мотузки. Зауважимо, що зовнішня поверхня частини керамічних посудин була оздоблена лискуванням. Відсутність у заповненні жител речей, виготовлених з кольорових металів, поодинокі знахідки виробів з заліза та кістки а також малочисельність фрагментів керамічних посудин може свідчити про те, що мешканці споруд покинули своє житло, забравши весь свій реманент.

На городищі Замкова Гора відомі знахідки скарбів арабських монет (Веремейчик 2020, с. 115). Це скарб знайдений у 1845 р., з якого молодша монета з визначених датована 933 р. (Марков 1910, с. 50), скарб виявлений у 1936 р. з молодшою монетою датованою 975/976 р. (Кропоткин 1971, с. 90). На городищі також виявлений експедицією Б. О. Рибакова дирхем Мікаіла ібн Джафара, карбований у Волзькій Болгарії, вірогідно, у 20-х рр. X ст. Дослідники городища пов'язували дірхем з роменською спорудою (Рыбаков 1958, с. 42).

Зважаючи на практичну відсутність датуючих речей та малочисельність керамічного матеріалу дуже важко відповісти на питання датування досліджених роменських житлових споруд. Як вже зазначалось, вірогідно, мешканці покинули свої помешкання, забравши практично весь інвентар. Але побіжні данні дозволяють припустити, що дата побутування цих споруд припадає на X ст. Конструктивні особливості опалювальних споруд у житлах (спорудження з глини та каміння) дають можливість говорити про дату побутування жител не раніше рубежу IX—X ст. (Григорьев 2000, с. 51) Присутність у досліджених спорудах фрагментів ранньогончарної кераміки, виготовленої з тіста, подібного до тіста ліпних роменських горщиків, прикрашених лінійним орнаментом та повільною хвилею а також наявність вінця ранньогончарної посудини говорить про знайомство мешканців споруд з гончарною керамікою. На пам'ятках регіону Чернігівського Полісся, до якого входить і Любеч (городищах, поселеннях, курганних могильниках) виявлений виключно гончарний посуд починаючи з кінця IX — початку X ст. (Шекун, Веремейчик 1988, с. 104). У споруді, дослідженій експедицією Б. О. Рибакова було знайдене біконічне глиняне пряслице. А на пам'ятках регіону вже з другої половини X ст. розповсюджуються пряслиця, виготовлені з пірофілітового сланцю. (Веремейчик 2008, с. 374). Побіжно до датування комплексів роменської культури на городищі Замкова Гора можна залучити дату-

вання знахідок скарбів та окремих арабських монет, які датовані починаючи з першої половини — середини X ст. Таким чином, можна припустити що, житлова забудова на городищі Замкова Гора існувала протягом першої половини — середини X ст.

Як вже зазначалося вище, у Любечі не тільки на городищі Замкова Гора були досліджені роменські комплекси. Поблизу укріплень Городища (Фортеці) та на посаді були також зустрінуті житлові споруди, які містили разом з роменською керамікою і давньоруську кругову кераміку X ст. (див. рис. 1; Веремейчик 2020, с. 114—115). На території Любеча досліджені також комплекси в яких знайдена виключно давньоруська кераміка X ст. і така кераміка масово зафіксована на території Городища (Фортеці), на Лисій Горі, Посаді, Подолі, на мисах р. Гончарівка та на городищі Монастирище (див. рис. 1). Слід зауважити, що у культурному шарі городища Замкова Гора під час досліджень 2010—2012 рр. фрагменти гончарної кераміки X — початку XI ст. виявлені поодиноко. Тобто, на городищі Замкова Гора їх обмаль, на противагу іншим територіям Любеча X — початку XI ст.

Роменські комплекси у Любечі розташовані на значній відстані від інших пунктів з аналогічними комплексами. Незважаючи на гарно вивчений регіон межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра на схід від Любеча, слідів роменських старожитностей тут не виявлено (Шекун, Веремейчик 1988; Веремейчик 2020, с. 116). Лише у підйомному матеріалі поселення Сибереж знайдений фрагмент ліпного вінця з відтиском мотузки (розвідки О. В. Шекуна). Найближчі комплекси з роменською керамікою зафіксовані у Чернігові (Казаков, Черненко 2007, с. 120) та далі на схід (Скороход, Ситий, Сорокін 2022; Черненко, Кравченко, Луценко 2020) а також у Гомельському Подніпров'ї (Макушников 2009, с. 22—23).

На сьогодні відповісти на запитання які події викликали появу представників роменської культури на лівому березі Дніпра впевнено не можливо. Нами вже висловлювалась точка зору, що це населення могло прийти як зі сходу, з боку Чернігова, так і з півночі, з боку Гомельського Подніпров'я (Веремейчик 2020, с. 116). Це можуть бути як спроби колонізації ключової території з початком функціонування шляху «З варяг у греки», а також добровільне або примусове переселення у вузловий пункт на Дніпрі.

ЛІТЕРАТУРА

Веремейчик, Е. М. 2008. Пирофиллитовые пряслица из сельских поселений Черниговского Полесья. *Наукові записки з Української історії*, 20, с. 339-375.

Веремейчик, О. М. 2011. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р.* 4: Розкоп 6. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/41.

Веремейчик, О. М. 2012. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2012 р.* 1. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/14.

Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі.* Київ: Стародавній світ, с. 208-216.

Веремейчик, О. М. 2018. Археологічні дослідження Любецької експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. В: Метлицкая, В. М. (ред.). *Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья.* Минск: Четыре четверти, с. 36-44.

Веремейчик, О. М. 2020. Історична топографія Любеча X—XI ст. *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 105-120.

Веремейчик, О. М., Терещенко, О. В. 2011. *Науковий звіт про археологічні дослідження на городищі в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства «Історико-археологічний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р.* 3: Розкоп 5. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/41.

Григорьев, А. В. 2000. *Северянская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным.* Тула: Гриф и К°.

Енукова, О. Н. 2007. *Домостроительство населения Сейма и Псла в IX— XIII вв.* Курск: КГУ.

Казаков, А. Л., Гребень, П. Н. 1991. Роменские комплексы Любеча (по материалам исследований 1989 г. В: *Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению.* Гомель, с. 86-87.

Казаков, А. Л., Марченко, В. М. 1993. Південнозахідна частина Любецького посаду в IX—XIII ст. В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 30-37.

Казаков, А., Черненко, Е. 2007. Черниговский детинец IX—XIII вв. в свете новых археологических материалов. В: Васюта, О. П. (ред.). *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи.* Чернігів: Деснянська правда, с. 119-125.

Коваленко, В. П. 1984. Исследования летописного Сновска. *Археологические открытия 1982 года*, с. 271-272.

Кедун, І. С., Черненко, О. Є. 2013. До питання про початковий період історії Новгорода-Сіверського. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 82-89.

Кравченко, Р. А. 2017. Археологічні комплекси X — початку XI ст. з городища Замкова гора у Новгород-Сіверському (за матеріалами досліджень 2014—2015 рр.). *Археологія*, 1, с. 80-87.

Кропоткин, В. В. 1971. Новые находки сасанидских и куфических монет в Восточной Европе. *Нумизматика и эпиграфика*, IX, с. 76-97.

Куза, А. В. 1989. *Малые города Древней Руси.* Москва: Наука.

Макушников, О. А. 2009. *Гомельское Поднепровье в V — середине XIII вв. Социально-экономическое и*

этнокультурное развитие. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины.

Марков, А. 1910. *Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических)*. Санкт-Петербург: ИАН.

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.

Рыбаков, Б. А. 1958. *Отчёт о работе Южно-Русской экспедиции за 1958 г. в г. Любече*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/25.

Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. *Краткие сообщения Института археологии*, 99, с. 21-23.

Скороход, В., Ситий, Ю., Сорокін, С. 2022. Дослідження в ур. Орешня у Седневі. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 347-348.

Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А., Луценко, Р. М. 2020. Матеріали роменської культури із досліджень городища Свердловське 1 в 2014—2018 рр. *In Sclavenia terra*, 3, с. 46-72.

Шекун, А. В., Веремейчик, Е. М. 1988. Селища IX—XIV вв. в междуречье низовий Десны и Днепра. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 93-110.

Ясновська, Л. В. 1997. З історії археологічного вивчення Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). *Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 171-174.

REFERENCES

Veremeychyk, E. M. 2008. Pirofillitovye priaslitsa iz selskikh poselenii Chernigovskogo Polesia. *Naukovi zapysky z Ukrainskoi istorii*, 20, s. 339-375.

Veremeychyk, O. M. 2011. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpryiemstva «Istoryko-arkheolohichnyi kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2011 r.* 4: Rozkop 6. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/41.

Veremeychyk, O. M. 2012. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpryiemstva «Istoryko-arkheolohichnyi kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2012 r.* 1. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/14.

Veremeychyk, E. M. 2014. Itogi i perspektivy arkheologicheskogo izucheniia Liubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Kyiv*: Starodavnii svit, s. 208-216.

Veremeychyk, O. M. 2018. Arkheolohichni doslidzhennia Liubetskoi ekspedytsii Natsionalnoho universytetu «Chernihivskyi kolehium» imeni T. H. Shevchenka. In: Metlitskaia, V. M. (ed.). *Dneprovskii parom. Prirodnoe edinstvo i istoriko-kulturnoe vzaimodeistvie belorussko-ukrainskogo pogranichia*. Minsk: Chetyre chetverti, s. 36-44.

Veremeychyk, O. M. 2020. Istorychna topohrafiia Liubecha X—XI st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 105-120.

Veremeychyk, O. M., Tereshchenko, O. V. 2011. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na horodyshchi v ur. Zamkova Hora na terytorii oblasnoho komunalnoho pidpryiemstva «Istoryko-arkheolohichnyi kompleks «Drevnii Liubech» u smt Liubech Ripkynskoho raionu Chernihivskoi oblasti u 2011 r.* 3: Rozkop 5. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/41.

Grigorev, A. V. 2000. *Severianskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: Grif i K°.

Enukova, O. N. 2007. Domostroitelstvo naseleniia Seima i Psla v IX— XIII vv. Kursk: KGU.

Kazakov, A. L., Greben, P. N. 1991. Romenskie kompleksy Liubecha (po materialam issledovanii 1989 g. In: *Gomelshchina: arkheologiia, istoriia, pamiatniki. Tezisy Vtoroi Gomelskoi oblastnoi nauchnoi konferentsii po istoricheskomu kraevedeniiu*. Gomel, s. 86-87.

Kazakov, A. L., Marchenko, V. M. 1993. Pivdenno-zakhidna chastyna Liubetskoho posadu v IX—XIII st. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 30-37.

Kazakov, A., Chernenko, E. 2007. Chernigovskii detinets IX—XIII vv. v svete novykh arkheologicheskikh materialov. In: Vasiuta, O. P. (ed.). *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Chernihiv: Desnianska pravda, s. 119-125.

Kovalenko, V. P. 1984. Issledovaniia letopisnogo Snovska. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*, s. 271-272.

Kedun, I. S., Chernenko, O. Ye. 2013. Do pytannia pro pochatkovyi period istorii Novhoroda-Siverskoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 82-89.

Kravchenko, R. A. 2017. Arkheolohichni kompleksy X — pochatku XI st. z horodyshcha Zamkova hora u Novhorod-Siverskomu (za materialamy doslidzhen 2014—2015 rr.). *Arkheolohiia*, 1, s. 80-87.

Kropotkin, V. V. 1971. Novye nakhodki sasanidskikh i kuficheskikh monet v Vostochnoi Evrope. *Numizmatika i epigrafika*, IX, s. 76-97.

Kuza, A. V. 1989. Malye goroda Drevnei Rusi. Moskva: Nauka.

Makushnikov, O. A. 2009. *Gomelskoe Podneprove v V — seredine XIII vv. Sotsialno-ekonomicheskoe i etnokulturnoe razvitie*. Gomel: GGU im. F. Skoriny.

Markov, A. 1910. *Topografiia kladov vostochnykh monet (sasanidskikh i kuficheskikh)*. Sankt-Peterburg: IAN.

Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo.

Rybakov, B. A. 1958. *Otchet o rabote Iuzhno-Russkoi ekspeditsii za 1958 g. v g. Liubeche*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/25.

Rybakov, B. A. 1964. Liubech — feodalnyi dvor Monomakha i Olgovichei. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 99, s. 21-23.

Skorokhod, V., Sytyi, Yu., Sorokin, S. 2022. Doslidzhennia v ur. Orieshnia u Sednevi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 347-348.

Chernenko, O. Ye., Kravchenko, R. A., Lutsenko, R. M. 2020. Materialy romenskoi kultury iz doslidzhen horodyshcha Sverdlovske 1 v 2014—2018 rr. *In Sclavenia terra*, 3, s. 46-72.

Shekun, A. V., Veremeychyk, E. M. 1988. Selishcha IX—XIV vv. v mezhdureche nizovii Desny i Dnepra. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernigov i ego okruga v IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka, s. 93-110.

Yasnovska, L. V. 1997. Z istorii arkheolohichnoho vyvchennia Liubecha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Liubetskyi z'izd kniaziv 1097 roku v istorychnii doli Kyivskoi Rusi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-littiu z'izdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubechi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 171-174.

O. M. Veremeychyk

THE ASSEMBLAGES OF THE ROMNY CULTURE ON THE SETTLEMENT ZAMKOVA HORA

This paper is devoted to the assemblages of the Romny culture discovered in the settlement Zamkova Hora in Lubech. Three residential buildings in total were excavated. One of them was discovered by the expedition of Academician Boris Rybakov, the other two buildings were excavated by the expedition headed by the author. They were located in one row, along the long axis of the settlement at a distance of about 10—12 m from its south-eastern edge.

The most northern building was excavated in 2011. Its 4 × 4 subsquare pit is oriented by corners on the

cardinal points and deepened into the virgin soil to 0.3—0.5 m. In the Southern corner at a distance of 0.4 m from the South-West wall of the structure, the collapse of a stove of roller construction with dimensions of 1 × 1.7—1.8 m was found.

The next residential building of the Romny culture was located 5 m South-West of the previous one and was excavated by the expedition of Rybakov in 1958. Its remains are represented by a pit with a subrectangular shape measuring 3.5 × 3.2 m, deepened into the virgin soil by 0.6 m. The structure is oriented by corners to the cardinal points. In the South-West corner was a rectangular well-preserved stove. In 2011, the remains of the stove were researched further and additional information about its design was obtained. The stove was built close to the virgin soil wall of the building. Its surviving dimensions were 1.35 × 1.20 m. The hearth was measured at 0.7 × 0.45 m. The clay walls of the stove of 0.45—0.60 m thick were built on a backfill of black sandy soil with a lot of coal and stone.

The third building with Romny pottery was excavated in 2012 and recorded 9 m South-West of the building excavated by Rybakov. Its pit measuring 4 × 4 m was oriented by corners to the cardinal points. Near the Southern corner the remains of the adobe stove were discovered. The size of the stove was 0.9 × 0.65 m. The hearth and its inner part were made of stone and covered with clay.

Thus, the residential buildings of the 10th century consisted of one row of dwellings of the Romny culture has been found in the settlement of Zamkova Hora. All three constructions were oriented in the same way by corners to the cardinal points and had clay stoves located in the Southern corner and built either using clay rolls or stones. Fragments of the hand-made Romny culture's pottery prevailed in ceramic material from all buildings. However, there were also fragments of early fine pottery from the 10th century.

Keywords: Romny culture, Lubech, Zamkova Hora, residential buildings (dwellings), stoves.

Одержано 26.08.2022

ВЕРЕМЕЙЧИК Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігів, Україна.
VEREMEYCHYK Olena, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, Chernihiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3020-8342, e-mail: weremeichyk@ukr.net.

УДК 904(282.247-196.6)"11"-057.66 DOI: 10.37445/adiu.2022.03.18

О. Б. Бубенок

КОСОГИ У БАСЕЙНІ ПСЛА

У статті розглянуто можливість міграцій адигомовних косогів до середньої течії р. Псла в XI—XII ст. Про це можуть свідчити дані топонімії та давньоруських літописів. Найвірогіднішою уявляється міграція косогів до південних кордонів Переяславського князівства на початку XII ст. з території Чернігівського князівства, коли Володимир Мономах спочатку був чернігівським, а потім — переяславським князем.

Ключові слова: *косоги, Псел, міграції, Чернігівське і Переяславське князівства.*

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У науковому доробку О. В. Сухобокова дослідження історії та матеріальної культури населення Лівобережної України в період раннього та розвинутого Середньовіччя мають дуже важливе значення. Можна навіть сказати, що цим напрямам історико-археологічних досліджень він присвятив усе своє життя в науці. Олега Васильовича цікавило минуле не лише слов'ян, а й їхніх сусідів. Багато з них мали східне походження. У якості прикладу можна навести його дослідження, присвячені культурі народів Хозарського каганату, слов'яно-хозарським контактам, історії середньовічних кочівників, тощо. Все це знайшло своє відображення в його статтях та монографіях. Остання із його монографій «"Земля незнаема": население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное)» побачила світ у 2012 р., тобто через чотири роки після смерті Олега Васильовича у 2008 р. Зрозуміло, що це було викликано складними обставинами та труднощами. Але близькі до Олега Васильовича люди зуміли виконати його останнє побажання. Потрібно їм подякувати за це.

Книгу присвячено дослідженню прикордонного регіону Давньоруської держави на схід від р. Сули, згадуваного автором «Слова о полку Ігоревому» серед «земель незнаних». До наукового обігу вперше в повному обсязі були введені матеріали археологічного комплексу роменсько-давньоруських пам'яток на р. Псел біля с. Кам'яне Сумської області, на прикладі якого розкрито процеси освоєння, соціально-економічного та культурного розвитку регіону від сіверянського етапу X — початку XI ст. аж до Батиєвої навали (Сухобоков 2012).

Історія заселення земель у межиріччі Сули і Псла неодноразово цікавила дослідників. Наприклад, М. М. Корінний щодо ситуації наприкінці XI — XII ст. зазначав: «*За Сулою простягалися землі Літописної "України" — буферної територіальної зони між Руссю та Половецькою землею, заселеною вихідцями з Русі та степовиками*» (Коринный 1991, с. 58). Однак О. В. Сухобоков був не до кінця згоден із таким формулюванням. Він вважав, що згадана територія в «Слові о полку Ігоревім» була названа як «землі незнані». З цього приводу дослідник висловився таким чином: «*…ці землі, що не цілком коректно звані М. М. Корінним "буферними", автору загадкової фрази "Слова" уявлялися невідомою територією, чого, звичайно ж, бути не могло… протягом майже півтора століття цей регіон — міжріччя Сули та Сіверського Дінця — аж до виділення… питомих князівств ("волостей") був практично нічийною землею із самоврядним населенням, яке перебувало у відносно мирних відносинах із сусідніми кочовими племенами степового Подніпровя. Таким чином, під час описаних у "Слові" подій, новопридбані території ще не цілком були освоєні ад-*

© О. Б. БУБЕНОК, 2022

міністрацією Новгород-Сіверського князівства, як і землі за середніми течіями та пониззями Псла та Ворскли — посадниками переяславськими, і саме в цьому сенсі були "землями незнаними"» (Сухобоков 2012, с. 303—305). Якщо слідувати цій думці, то виходить, що на землі на південь від течії Сули тривалий час князівська влада зовсім не поширювалася. З іншого боку, великий інтерес становить походження населення цих територій.

На підставі археологічних та палеоантропологічних матеріалів, одержаних при дослідженні археологічного комплексу у с. Кам'яне в середній течії Псла, О. В. Сухобоков зробив досить цікаве спостереження щодо походження місцевого населення: «мешканці цього поселення за племінною приналежністю відносилися до жителів Півночі, проте в їхньому середовищі відзначається і присутність вихідців з інших племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» (Сухобоков 2012, с. 305—306). Цілком можливо, що подібна ситуація існувала і на сусідніх теренах басейну Псла, які з часом увійшли до складу Переяславського князівства.

М. М. Корінний у статті «Природні умови Переяславської землі в X—XIII ст.» зазначив: «*В ономастиці краю відбилися складні етнічні і демографічні процеси, вікове протиборство з кочівницьким степом. Значна кількість так званих відетнонімічних гідронімів вказують на етноси, які прямо чи опосередковано мали який-небудь контакт з територією Дніпровського Лівобережжя з домонгольських часів, чітко відображають рубіж протиборства осілого землеробського слов'янського населення з кочівниками, які змінювали один одного в своєму русі на Захід. Численні іранські, тюркські гідроніми вказують на те, що територіальною базою експансії східних народів на переяславську землю були, з однієї сторони, райони азійські, чи північно-кавказькі (порівн.: Артополот, Каратулька, Козарка, Оріль, Касогівка), з іншої — архаїчні слов'янські гідроніми Лівобережжя — Чорторий, Трубіж та інші відбивають ознаки тієї зони, куди спрямовувався колонізаційний рух з Правобережжя*» (Корінний 1988, с. 104). У даній ситуації особливий інтерес становить гідронім ***Косогівка***, що дуже незвично для краю, бо, як відомо, у передмонгольський період косоги традиційно мешкали на Північно-Західному Кавказі.

Писемні й картографічні матеріали та їх обговорення. Вже у свій час О. С. Стрижак також відзначив на лівобережжі Псла цей гідронім: «***Косогівка*** *— ліва притока Лютенької у басейні Псла…; за допомогою суфікса* ***-к(а)*** *від Косогова, родового відмінка належності від Косогов (пор. Косоговъ Григорій Иванович "стольник и воевода Русский"…), чи присвійно-прикметникової форми від Косог. В основі — етнонім косог…*» (Стрижак 1963, с. 27). Проте, на жаль, ситуація з цим гідронімом виявилась досить заплутаною. «Опис річок Чернігівського намісництва» від 1785 р. подає опис басейну Лютенької у такому вигляді: «*…въ рѣку жъ Псіолъ впадаетъ рѣчка Лютенка, вершина ее въ гадяцкомъ уѣздѣ, близъ зѣнковской границы, у х. Ровни, близъ изъ ключевихъ источниковъ, в нее впадаетъ съ правой стороны, рѣчка Грамацкая, вершина ее зѣнковскаго у., изъ дачь с. Тарасовки, изъ родника; въ нее впадаютъ: съ лѣвой, ручей Шелестовъ, рѣчка* ***Косоговка****; а въ Лютенку съ правой стороны, рѣчка Величковка…*» (Описание… 1868, с. 26). З цього опису так і не зрозуміло, чи являє собою річка Косогівка ліву притоку Лютенької, чи вона є лівою притокою Грамацької, що є правою притокою Лютенької. На жаль, на топографічних картах другої половини XIX ст. річка Косогівка вже не позначена. Не дивлячись на це, є підстави вважати, що згадка про гідронім ***Косогівка*** на лівобережжі середньої течії Псла не є випадковою, бо там же зустрічаються і аналогічні топоніми.

Варто звернути увагу на те, що на лівобережжі Псла, у середній його течії, у недалекому минулому мали поширення топоніми з основою ***косог (косаг).*** За даними перепису 1859 р., на території Полтавської губернії у Зіньківському повіті, південніше Зінькова, існували поселення: ***Косоговщина*** *(Пащенковка),* що налічувало 199 жителів і 30 дворів; ***Косоговщина*** (Іванівка) — 221 житель та 38 дворів (рис. 1; сост. Штиглиц 1862, с. 53). Окрім того, «Військово-топографічна карта Російської імперії» (1869—1890) свідчить про те, що у другій половині XIX ст. у цьому ж районі на правому березі річки Мужева Долина існував хутір ***Косаговщина*** *(Паськова)* (рис. 2).

Великий інтерес також може становити повідомлення про ***Косогів вал*** академіка І.-А. Гюльденштедта, який наприкінці XVIII ст. відвідав землі Лівобережної України: «*Валъ этотъ начинается отъ праваго берега Донца въ 5-ти верстахъ выше Изюма, идетъ нѣсколько верстъ параллельно рѣчкѣ Голой Долинѣ, сюда же приходитъ съ западной возвышенности; направляется затѣмъ къ лѣвому берегу Торца, котораго и достигаетъ въ 2-хъ верстахъ на югъ отъ крѣпости, и идетъ далѣе до Донца параллельно Торцу то по правую, то по лѣвую его сторону. Такимъ образомъ этимъ рвомъ окружено противъ нападеній крымскихъ татаръ пространство по правому берегу Донца, имѣющее около 10 верстъ въ ширину и 50 верстъ въ длину. Валъ этотъ не представляетъ сплошной линіи, но часто прерывается лѣсами и балками. Устройство его приписывается боярину* ***Косагову)*** *(Kosagau), бывшему, какъ говоритъ преданіе, 200 лѣтъ тому назадъ русскимъ княземъ*» (Гюльденштедт 1892, с. 41). Д. І. Багалей, коментуючи цей пасаж, відзначив: «*Объ этихъ валахъ и рвахъ, служившихъ границею Запорожья съ Изюмской провинціей, говорятъ и документы, которыми пользовался А. Л. Шимановъ. По мнѣнію Запорожцевъ, граница ихъ должна*

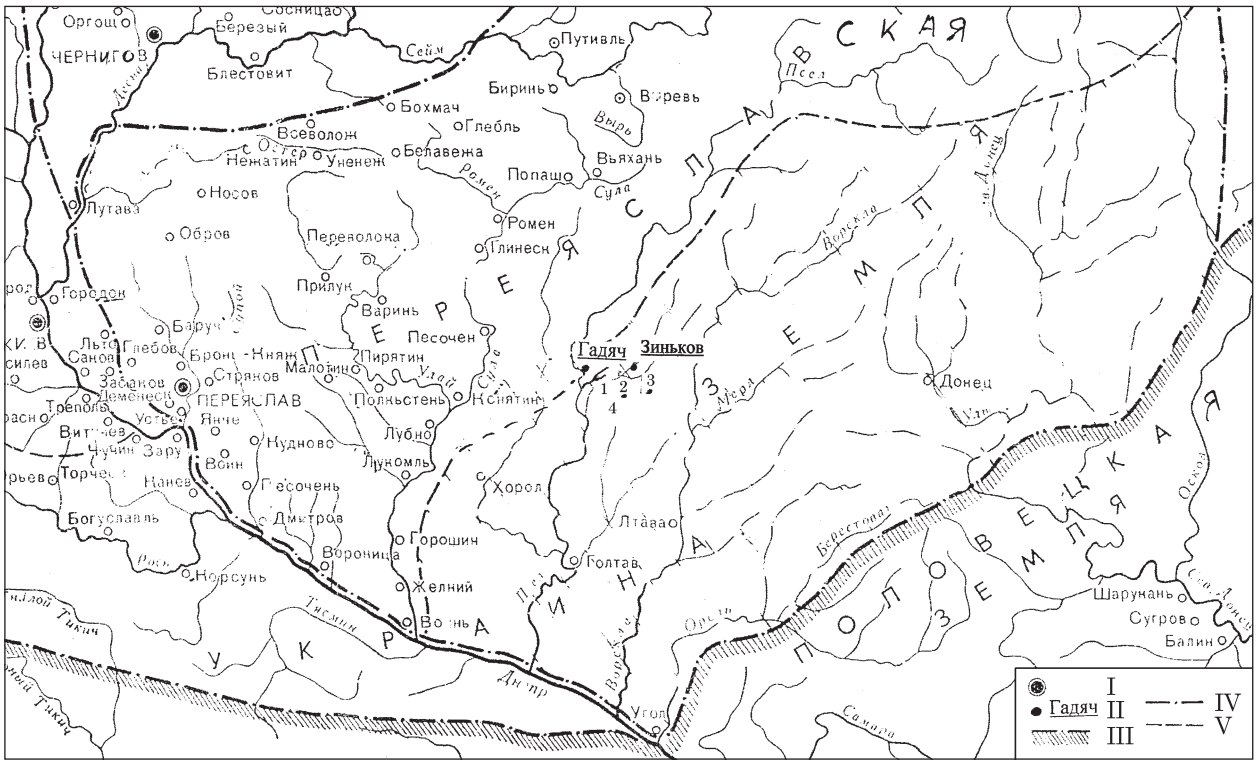

Рис. 1. Лівобережні землі Південної Русі в XI—XII ст.: 1 — р. Косогівка; 2 — с. Косоговщина (Пащенківка); 3 — с. Косоговщина (Іванівка); 4 — х. Косаговщина (Паськова). **Умовні позначення**: I — центри південноруських князівств; II — сучасні населені пункти; III — південні кордони Русі у XII ст.; IV — межі Переяславського князівства у другій половині XI — XII ст.; V — південний кордон Чернігівського князівства у перші десятиліття XI ст. (картооснова: Коринный 1991)

Рис. 2. Хутір Косаговщина (Паськова) на військово-топографічній мапі (Военно-топографическая карта Российской Империи 1846—1863 гг., созданная под руководством Ф. Ф. Шуберта и П. А. Тучкова. Масштаб: 3 версты на дюйм [1 : 126 000]. Ряд XXIII, лист 12)

была проходить недалеко отъ Изюма по самый Косоговъ валъ» (Гюльденштедт 1892, прим. 16). З огляду на існування на Лівобережній Україні гідроніма ***Косогівка*** і ***Косогова вала*** О. С. Стрижак зазначив: «*Ймовірно, цей гідронім знаходиться у зв'язку з Касоговим валом, що проходив за часів Запорізької Січі десь поблизу зіткнення Полтавщини, Слобожанщини і земель, належних до Запоріжжя*» (Стрижак 1963, с. 27). Проте Д. І. Багалей був іншої думки щодо походження назви ***Косогів вал***: «*Валъ этотъ дѣйствительно можетъ быть названъ Косоговымъ, но имени боярина Косогова, который къ 1680 году и послѣдующихъ годахъ (а можетъ быть и нѣсколько раньше) занимался его постройкою. Лѣтописецъ Величко подъ 1680-мъ годомъ передаетъ, что "по указу государскомъ генералъ и воевода Григорій Ивановичъ Косоговъ, почавши отъ городовъ Слободскихъ ажъ до Днѣпра по надъ Берестовою, мѣрилъ поле на версты, волочачи колоду". Результатомъ его измѣреній былъ чертежъ этого края; "новая черта" должна была служить продолженіемъ стараго (Перекопскато) вала. Въ составъ ея входили: Цареборисовка, Савинскъ, Балаклѣя, Лиманъ, Бишкинь, Зміевъ, Соколовъ, Водолаги, Валки, Новый Перекопъ, Ольшаное, Золочевъ. Напечатанныя мною "Описныя и мѣрныя книги новой черты" свидѣтельствуютъ о томъ, что ген. Косоговъ чрезвычайно внимательно изучилъ эту мѣстность и ея стратегическое значеніе…*» (Гюльденштедт 1892, прим. 24).

Якщо слідувати цій логиці, то виходить, що до походження гідроніма ***Косогівка*** та топонімів на кшталт ***Косоговщина*** або ***Косаговщина***

був причетний російський генерал на прізвище Косогов. У ситуації з виникненням назв населених пунктів це можливо. Але науці не відомі випадки, коли назва річки виникала від антропоніма, тим більше прізвища. Слід звернути увагу на те, що топоніми та гідронім з основою ***косог-*** розташовані поруч, тобто мають спільні обставини походження. До того слід додати, що збудований генералом Косоговим Косогів вал тягнеться аж до півдня Харківської губернії. Але там не зафіксовано жодного випадку утворення топоніма або гідроніма з основою ***косог***. А це дає підстави вважати, що гідронім та топоніми цього типу у середній течії Псла мають іншу природу. Найбільш вірогідне припущення: вони виникли там, тому що у середній течії Псла проживали косоги, які сюди переселилися з інших територій.

Археологічні дані та їх інтерпретація. Виникає закономірне запитання: чи є археологічні докази цієї гіпотези? Вже з кінця VIII ст. на Північно-Західному Кавказі проживали носії кремаційного обряду. Є сенс звернути увагу на ідею О. В. П'янкова про «косогське» походження носіїв кремаційного обряду на Північно-Західному Кавказі, бо дані середньовічних авторів свідчать про проживання у згаданому районі у першій половині X ст. саме косогів (Пьянков 2001, с. 204—205). Великий інтерес можуть становити поховання Борисівського могильника поблизу Геленджика, на Північно-Західному Кавказі, які були продатовані В. В. Сахановим на основі нумізматичного матеріалу V—VII ст., хоча не виключений і пізніший час їх спорудження. Для даного некрополя, була характерна біритуальність похоронного обряду, що виявилося у наявності різночасних трупоположень і трупоспалень, які трапляються як у кам'яних шухлядах, так і у ґрунтових ямах. Більшість одиночних поховань за обрядом інгумації знаходилися там у ґрунтових ямах із кам'яними обкладками. На Борисівському могильнику переважала північно-східна чи східна орієнтація небіжчиків у кам'яних шухлядах. Відомо, що в пізніший час, у IX—XV ст., на Північно-Західному Кавказі на зміну ґрунтовим похованням у ямах з кам'яними обкладками прийшли аналогічні їм поховання, але під курганними насипами (Саханов 1914). Автор розкопок Борисівського могильника В. В. Саханов вважав, що на Північно-Західному Кавказі за часів раннього Середньовіччя проживали племена адигів, відомі у візантійських джерелах як зихи і тому є сенс пов'язувати Борисівський могильник саме із перебуванням зихів (Саханов 1914). На Русі, як відомо, адигів називали косогами.

У цьому ж районі у післяхозарський період, буквально до XIV ст., існували трупоспалення, які знаходилися під курганними насипами. При цьому одночасно здійснювалися підкурганні поховання в кам'яних шухлядах. Кремаційні ж поховання на цих біритуальных курганних могильниках були урновими та безурновими, але переважали перші. Після кремації на стороні попіл з речами, що залишилися, зсипався в урну, яку закопували в землю на різну глибину. Безурнові поховання являють собою поховання попелу, зсипаного в яму (Армарчук, Дмитриев 2003, с. 216—217). Є. О. Армарчук і О. В. Дмитрієв про походження таких поховань відзначили: «Яскраві складові місцевої культури кінця XI — першої половини XIII ст. створюють носії кремаційного поховального обряду, які у свою чергу генетично пов'язані з попереднім періодом VIII—X ст., коли тут раптово з'являється цей обряд. Зв'язок простежується в наступності і розвитку обряду трупоспалення, у речах і складі поховального інвентарю, у трансформації наприкінці XI — першій половині XIII ст. звичаю VIII—IX ст. поміщати у військові поховання збрую як звичай супроводжувати поховання людини похованням коня» (Армарчук, Дмитриев 2003, с. 224).

Таким чином, поховання косогів межі X—XI ст. і більш пізнього періоду мали являти собою як кремації і ґрунтові поховання у кам'яних шухлядах, так і аналогічні поховання, але під курганними насипами. Наскільки відомо, такі археологічні об'єкти ще не були виявлені в середній течії Псла та в Чернігові. Треба враховувати те, що косоги у Чернігові могли швидко перейти у християнство. А це може означати марність спроб віднайти поховання косогів біля берегів Псла. Проте потрібну інформацію можуть надати письмові джерела, де міститься інформація про косогів та ті народи, з якими вони взаємодіяли.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Щодо походження етнічної назви ***косоги*** у спеціальній літературі існують десятки гіпотез, що свідчить про невирішеність проблеми. Проте це не є предметом нашого дослідження. Н. Г. Волкова висловила припущення, згідно з яким термін ***касог (косог)*** міг з'явитися у письмових джерелах вже у VIII ст., як новий узагальнюючий етнонім для всіх адигів (Волкова 1973, с. 19—20). Підставою для цього став фрагмент одного із варіантів християнського агіографічного твору «Хождение Апостола Андрея в стране Мирмодонян», переписаний у VIII ст. монахом Єпіфанієм (Васильевский 1909, с. 226).

Проте лише у X ст. ця нова назва для адигів почала набувати поширення в історичних та географічних творах. Так, термін ***касах*** та назва країни ***Касахія*** фігурують у творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (Константин… 1991, с. 173—174). В першій половині X ст. арабомовний географ ал-Мас'уді згадав поруч з Північним Кавказом народ ***кашак*** (Минорский 1963, с. 190). А наприкінці X ст. невідомий фарсомовний автор трактату «Худуд ал-'Алам» локалізував поблизу країни аланів на берегу Чорного моря область ***Каске*** (Худуд 1930, табл. 38а). Проте найбільш доклад-

ні відомості про косогів містяться у давньоруських літописах.

Вперше косоги згадані у давньоруських літописах там, де йдеться про похід Святослава проти хозар у 965 р. У більшості списків літописів немає особливих розходжень щодо послідовності подій. Давньоруські автори про це пишуть: «*В лето 6473. Иде Святослав на Козары; слышавше же Козары, и изыдоша проитиву с княземъ своим Коганом, и соступишося обои; и одоле Святослав Козаром, и град их Белую Вежу взя; и Ясы победи и Касоги*» (ПСРЛ 1843, с. 246; 1856, с. 287). Проте у Лаврентіївському літописі щодо цього є розходження: «*Иде Стослав на Козары. Слышавше же Козары изи[до]ша противу съ княземъ своим Каганом и съступиша бить. и бивши брани. Одоле Стослав Козаромъ и град ихъ и Белу Вежю взя [и] Ясы победи и Косоги*» (ПСРЛ 1846, с. 65). Якщо довіряти більшості списків «Повісті минулих літ», то виходить, що косоги проживали поруч з ясами неподалік від Саркела — Білої Вежі, тобто у степах на північний захід від Кавказу. Крім того, давньоруські літописи повідомляють про похід на косогів тмутараканського князя Мстислава в 1022 р. та про взяття данини з косогів тмутараканським князем Ростиславом (ПСРЛ 1908, с. 93). З огляду на це, є підстави вважати, що у XII ст. косоги проживали поблизу руського Тмутараканського князівства, тобто на території Північно-Західного Кавказу. Можливо, що в останнє давньоруські літописи повідомляли про косогів під 1223 р., де йдеться про перший похід монгольських полководців на Північний Кавказ: «*И мы слыхашом, яко многи страны полениша, ясы, обезы и касоги… множество избиша*» (ПСРЛ 1856, с. 129; 1846, с. 189). З огляду на це можна відзначити, що давньоруські літописці використовували два варіанти етнічної назви — ***касоги*** та ***косоги,*** що може лише свідчити про діалектні розходження у давньоруській мові. Можливо, що найостанніша згадка про косогів міститься у творі Джованні дель Плано Карпіні «Історія монгалів», написаному в 40-ві рр. XIII ст. Католицький автор, перелічуючи завойовані монголами народи, поруч із кавказькими народами згадав етнічну групу ***Касси*** (Карпини 1957, с. 72).

Після того у письмових джерелах косоги, як реально існуючий народ, зникають, хоча пам'ять про те, що адиги — це і є косоги, зберігається в етнонімії народів Кавказу. Осетини ще й досі називають кабардинців ***кæсæг, кæсгон,*** свани називають адигів — ***кашаг,*** тощо (Волкова 1973, с. 20—21). Отже, існує великий хронологічний діапазон, при якому могло відбутися переселення косогів на територію Лівобережної Русі: з 965 р. по першу половину XIII ст.

У даній ситуації важливо з'ясувати, коли і при яких обставинах косоги з'явилися на землях Лівобережної Русі. На щастя, це можливо, бо в історії Русі був один князь, доля якого була тісно пов'язана як з історією Лівобережної Русі, так із історією Північного Кавказу. Йдеться, насамперед, про сина великого київського князя Володимира — Мстислава, який був спочатку князем Тмутороканських земель, а згодом став і великим Чернігівським князем.

Вперше про Мстислава, як князя Тмутаракані, наші літописи згадують під 1022 р. у зв'язку з його походом проти косогів. У наслідок цього у ратному поєдинку Мстислав переміг ватажка косогів Редедю. Після того Мстислав «*дань возложи на Касогы*» (ПСРЛ 1908, с. 94; 1989, с. 64). Наслідки цих подій, напередодні його війни з Ярославом, О. В. Гадло охарактеризував наступним чином: «*Отже, на Русь у 1023 р. Мстислав вступив не намісником віддаленого і забутого уділу, а совереном великого політичного утворення, що спиралося на матеріальний та людський потенціал Північно-Західного Кавказу. Він об'єднав у межах однієї політичної системи Тмуторокань та адигські етнотериторіальні групи. В особі тмутороканських князів із династії Рюриковичів адигська спільність знайшла прийнятну для себе в тих умовах, на ранньому етапі будівництва власної державності, форму політичної надбудови. Літописне оповідання про поєдинок Мстислава і касогського князя, що повторює фабулу балади, оспівує лицарську доблесть обох учасників, зобразив, як з'ясовується, не рядовий епізод з історії руcько-адигських взаємин, а сам факт їхнього встановлення, факт визнання адигами верховної влади руських правителів Тмутаракані*» (Гадло 1994, с. 91).

Окрім косогів, під владою Мстислава опинилися й тмутараканські хозари. Нашими літописами тмутараканські хозари згадані під 1023 р., 1079 р., 1083 р., а після 1094 р. зникають згадки про саму Тмутаракань та про хозарів, які в ній проживали (ПСРЛ 1908, с. 94; 1856, с. 3; ПВЛ 1990, с. 314—315).

Про подальші події Іпатіївський літопис повідомляє: «*В лето 6531 (1023) собрася Мстислав со Козари и Касоги на Ярослава, брата своего*» (ПСРЛ 1843, с. 265). Інші літописи також повторюють цю інформацію. Так, Радзивилівський літопис про це висловився більш стисло: «*В лѣто 6531. Поид(е) Мстиславъ на Ярослава, с Козары и с Косогы…*» (ПСРЛ 1989, с. 64). В. В. Мавродін причини цих дій Мстислава представив наступним чином: «*Що примусило його піти з Тмутаракані? Чи не прагнення до переселення, як думає В. О. Пархоменко, а спроба захопити той центр, ту область, колонією якої була Тмутаракань, джерело тих цінностей, якими торгували в Тмутаракані кияни, чернігівці, любчани, тощо. А оволодіти іншим, можливо, і набагато багатшим районом, який скуповував у Русі в Тмутаракані хутра, челядь тощо, а сам привозив предмети східної розкоші тмутараканській дружині, як це показали походи русів IX—X ст., було не під силу*» (Мавродин 1940, с. 135).

Як свідчать наші літописи, у той час «*Ярославу сущю в Новѣгородѣ*» *(ПСРЛ 1908, с. 94). У*

той же час «приде Мстислав. ис Тьмуторокана. Кыєву. и не приняша его Кыянѣ. онъ же сѣде на столѣ Черниговѣ…» (ПСРЛ 1908, с. 95). Коли Ярослав, який придушував повстання у Суздалі, дізнався про цей заколот, то він вирішив заручитися підтримкою варягів: «*…и посла Ярославъ за море по Варяги. и приде Акунъ с Варягы…*» (ПСРЛ 1908, с. 95). Врешті-решт військо Ярослава, основу якого становили варяги-нормани, і військо Мстислава, що складалося із сіверян та кавказьких дружинників — косогів та хозар, мали зустрітись біля Лиственя. Літописець повідомляє: «*Мъстислав же с вечера исполчи дружину и постави Сѣверъ въ чел противу Варягов. а самъ ста с дружиною своєю по крилома. и бівїши нощи…*» (ПСРЛ 1908, с. 95).

На наступний день мало вирішитися, хто сильніший — нормани чи кавказці? Але фортуна схилилася на бік кавказців, бо військо Мстислава перемогло, а його дружинники так і не постраждали. Про хід та результати цієї битви літописець повідомляє: «*…и поиде Мъстиславъ и Ярославъ противу. исъступися чело Варязѣ с Сѣверомъ и трудишася Варязи сѣкуше Сѣверъ. и по семъ наступи Мъстиславъ. с дружиною своєю. и нача сѣчи Варягы. и бы сѣча силна. яко посвѣтяше мълъньа и блисташася оружью. и бѣ гроза велика. и сѣча силна и страшна. видѣв же Ярославъ. яко побжаємъ єсть. и побѣже съ Якоуном княземъ. Варяжъким. и Акунъ ту обѣже луды златоє. а Ярослав же приде к Новугороду. и Якунъ иде за море. Мъстиславъ же о свѣте. заоутра и видѣ лежачи исѣчены. о своихъ Сѣвѣр. и Варягы Ярославлѣ. и ре кто сему не рад. се лежитъ Сѣверянинъ. а се Варягъ. а своя дружина цѣла…*» (ПСРЛ 1908, с. 95). Отже, косоги і хозари, які були у війську Мстислава, практично не постраждали.

Проте після цієї перемоги Мстислав не пішов на Київ, а запропонував Ярославу поділити Русь. Літопис про це так повідомляє: «*В лѣто 6534 (1026) Ярославъ съвокупи воя многы. и приде Кыєву. и створи миръ с братомъ своимъ. Мъстиславомъ. оу Городъца. и раздѣлиста и по Днѣпръ. Рускую землю. Ярославъ прия су страну. а Мъстиславъ ону. и начаста жити. мирно…*» (ПСРЛ 1908, с. 96). За даними літописів, в 1036 р. Мстислав помирає і одноосібним володарем Русі стає Ярослав (ПСРЛ 1908, с. 97; 1926—1928, с. 105). Отже, з 1026 р. по 1036 р. на Русі було двовладдя і мир. Звичайно, у цей період косоги і хозари, які були у дружині Мстислава, вже не були потрібні чернігівському князеві як військова сила проти його брата Ярослава. Тому великий інтерес може становити їхня подальша доля.

Це питання вже кілька десятиліть тому зацікавило В. В. Мавродіна, який з цього приводу висловив наступні спостереження та припущення: «*Після угоди в Городці, за літописом, “уста усобица и мятежь быстъ тишина велика в земли”. Скориставшись повстанням експлоатованих верств населення “Ляської землі”, які побили в 1030 р. “епископи, и попы, и бояры своя”, наступного року Ярослав і Мстислав йдуть війною на ляхів, повертають Русі захоплені у свій час ляхами Червеньські міста і беруть великий полон. Ярослав поселив своїх полонених по Росі, куди посадив своїх Мстислав — невідомо. Можна припустити, що вони були поселені, за прикладом Ярослава, який заселяв полоненими південні околиці своїх володінь, десь у укріплених пунктах південно-східної околиці Сіверської землі. Косого-ясо-хозарська дружина Мстислава залишилася на Чернігівщині. Про це свідчить одна цікава вказівка. У XVII ст. під Рильском згадується про поселення в “Словенской пустыне, в Касожской волости на Словенском городище, на реке Семи да на Словенском озере”. У контексті абсолютно чітко різко протиставляються два терміни, а саме — два початки “Словенське” та “Касозьке”, що вказує на наявність колись у цьому районі двох етнічних елементів — косогів та словян. З XVII ст. село Касожичі вже починає носити іншу назву — Коробкіне. Не заперечуючи наявності місцевого етнічного елемента, у назві якого відклався термін “кос”, “кас” (р. Касоржа, касоричі Географа Баварського), ми все ж таки вважаємо за необхідне пояснити назву “Касозька волость”, особливо пам’ятаючи оточення її географічними пунктами, званими “словенськими”, наявністю колись на цій території також мстиславових косогів*» (Мавродин 1940, с. 137). Необхідно зазначити, що на сьогодні село Коробкіне знаходиться на території Росії. Воно належить до Дмитрівського району, що знаходиться на північному заході Курської області. А це становить значну відстань від Чернігова.

Досить цікаво, що це припущення В. В. Мавродіна підтримав і такий відомий дослідник Північного Кавказу, як О. В. Гадло. З цього приводу він зазначив: «*Утворення Тмутороканського князівства призвело до активізації етнічних спільнот, які складали його, у двох напрямках. По-перше, почався рух окремих козарських і касозьких (адигських) груп, тобто корінного населення Північного Кавказу на північ, до корінних східнослов’янських областей; і, по-друге, знову активізувався рух окремих руських, тепер уже слов’яно-варязьких груп у напрямку Північного Кавказу і Закавказзя. Літопис, описуючи вихід Мстислава із Тмуторокані, цілком виразно зазначає, що разом із Мстиславом до Києва рухалися дружини козар і косогов, які у 1026 р. становили кістяк військ Мстислава і яких він цінував вище, ніж жителів Півночі, котрі приєдналися до нього у Наддніпрянщині. Можна вважати, що не всі тімуторокансьі дружинники, які вийшли з Мстиславом на Русь, надалі повернулися до Прикубання. Топоніміка Сіверської землі зберегла спогад про козарічів та касожичів, які осіли в лісостепу протягом XI ст.*» (Гадло 1994, с. 92—93).

З цього приводу варто зазначити, що назва ***Касожичи*** на північній околиці колишніх володінь чернігівського князя Мстислава вже зникла у XVII ст. (Мавродин 1940, с. 137), тоді як ще в середині XIX ст. згадка про козар (хозар) зберігалася в топонімії північної частини Чернігівської губернії. Так, матеріали перепису населених пунктів Чернігівської губернії, проведеного в 1859 р., відзначили на південь від повітового центру м. Козелець, неподалік від течії річки Остер, велике село ***Козаръ (Козары),*** що налічувало 257 дворів і близько тисячі жителів. На південь від повітового центру м. Мглин, неподалік від річки Судинки, знаходилось невелике поселення ***Косары (Касоры),*** що налічувало 31 двір та більше ніж 200 жителів. На захід від повітового центру м. Сурож, неподалік від річки Іпуті, знаходилось село ***Казаричи (Козаричи),*** що налічувало 62 двори та більше 500 жителів (сост. Штиглиц 1866, с. 61, 105, 187).

Все це дає підстави вважати, що відзначені на північних землях колишнього Чернігівського князівства топоніми ***Касожичи, Козаръ (Козары), Косары (Касоры), Казаричи (Козаричи),*** тощо, пов'язані між собою і можуть являти собою результат політики Чернігівського князя Мстислава по заселенню своїми дружинниками північних земель свого князівства. Проте у даній ситуації дивує те, що топонімів з основою ***косог-*** тут мало. Все це дає підстави вважати, що косогів Мстислав мав поселити в іншому місці своїх володінь, наприклад, на південних кордонах свого князівства, як це робив його брат Ярослав (Мавродин 1940, с. 137). Тоді продовжувала зберігатись небезпека з боку кочівників — печенігів та торків. Це вимагало великих зусиль з боку князів Русі. Але невідомо, де мали проходити південні кордони володінь Мстислава.

За спостереженнями М. М. Корінного наприкінці X ст. київський князь Володимир «лише поклав початок для створення оборонної лінії по Сулі» (Коринный 1991, с. 51). Виходить, що і за часів Мстислава на початку XI ст. південна оборонна лінія Русі на Лівобережжі могла проходити вздовж течії р. Сули. М. М. Корінний також відзначив: «*…не пізніше київського княжіння Володимира Мономаха та його сина Мстислава, який загнав, як повідомляється в літописі, половців за Залізну браму, Яїк і Волгу, створювалися давньоруські пости на Хоролі, Пслі, Голтві та Ворсклі*» (Коринный 1991, с. 117). Нагадаємо, що Володимир Мономах княжив на київському престолі з 1113 р. по 1125 р., а Мстислав Володимирович — з 1125 по 1132 р.

Отже, якщо слідувати спостереженням М. М. Корінного, то виходить, що землі на південь від Сули могли увійти до складу руських земель між правлінням Володимира Святославича і Мстислава Володимировича, тобто у значний проміжок часу — між кінцем X ст. і початком XII ст. (з 979 р. по 1132 р.). У нас немає свідчень про розширення Мстиславом південних кордонів Чернігівського князівства під час миру з Ярославом між 1026 р. і 1036 р. Тому Мстислав мав пересилити косогів лише до басейну р. Сули, а не на береги Псла. Останнє мало статися пізніше.

Як вже зазначалось, в 1036 р. Мстислав помирає і одноосібним володарем Русі став Ярослав (ПСРЛ 1908, с. 97; 1926—1928, с. 105). В. Ляскоронський ситуацію після смерті Мстислава уявляв наступним чином: «*Ярослав… відокремив від Чернігова деякі ділянки земель і приєднав їх до інших уділів, утворивши з них самостійні князівства, які перед смертю і роздав своїм синам, заповідаючи при цьому жити у мирі та почитати старшого брата, Київського князя, як батька: Ізяславу було віддано Київ, Святославу — Чернігів, Всеволоду — Переяслав, а В'ячеславу — Смоленськ. Виділенням Переяславської землі в окреме князівство досягалася двояка мета: з одного боку, доручене окремому князю, це князівство могло краще переслідувати свою мету щодо захисту російських околиць від нападу ворогів, з іншого — воно не давало можливості посилитись Чернігівському і тим сприяло зміцненню заповіданого Ярославом І миру в країні*» (Ляскоронский 1897, с. 289). Проте автор так і не зазначив, де проходили у той час південні кордони Лівобережної Русі.

Але є підстави вважати, що південні кордони Русі на Лівобережжі після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. стали кордонами новоутвореного Переяславського князівства. На цій території за часів Російської імперії існувала Полтавська губернія. Там окрім гідроніма ***Косогівка*** та топонімів на кшталт ***Косоговщина*** або ***Косаговщина*** були зафіксовані топоніми, що можуть засвідчувати також перебування на лівому березі, у середній течії, Псла хозар. Так, за матеріалами перепису населених пунктів Полтавської губернії, що його було проведено в 1859 р., на території Гадяцького повіту, на північ від Гадяча, біля течії річки Пробужка було зафіксовано хутір ***Козериха (Казариха).*** У цьому ж повіті було відзначено інший хутір з такою ж назвою — ***Козериха (Казариха)*** (сост. Штиглиц 1862, с. 34, 38). З огляду на це, варто відзначити, що в «Реестрі Війська Запорозького 1649 року» у складі Гадяцької сотні Полтавського полку був **Васко Козаръ** (упор. Тодійчук 1995, с. 432). Отже, розташування на Лівобережжі Псла, у середній його течії поблизу від Гадяча та Зінькова, топонімів, що містять згадку про косогів та козар (хозар), аж ніяк не випадкове. Це дуже нагадує ситуацію на колишніх кордонах Чернігівського князівства.

У цьому випадку якось дивно виглядає ситуація, відповідно до якої гідронім ***Косогівка,*** топоніми на кшталт ***Косоговщина, Козериха (Казариха)*** були розташовані на лівому, незахищеному, березі Псла. М. М. Корінний так охарактеризував ситуацію з річковою системою Лівобережжя: «*Напрям річкових долин, як правило, зі сходу на захід, що обумовлено терасним*

зниженням всієї лівобережної рівнини з північного сходу на південний захід. Праві береги відрізняються крутизною, ліві, навпаки, низькі. Вони поступово піднімаються від заплави, утворюючи дві-три тераси вздовж течії ріки. З наближенням до Дніпра й зниженням місцевості річкові долини стають дедалі нижчими…» (Корінний 1988, с. 101). Отже, косогам та хозарам було б зручніше оселитися на правому, неприступному, березі Псла, ніж на низькому лівому. Проте цю ситуацію можна пояснити тим, що відзначені нами топоніми мали виникнути лише після того, як кордони Переяславського князівства посунулися далі на південь до берегів Ворскли та Орелі. Це дало б можливість косогам та хозарам перейти з правого берега Псла на лівий та зайняти пустуючи землі. Згадкою про цю міграцію могли і стати відзначені топоніми. Топоніми даного типу ще не виявлені на правобережжі Псла. А це вимагає іншого пояснення. Цілком можливо, що косоги з'явилися тут у наслідок інших обставин.

Так, О. О. Мудрак з цього приводу висловив припущення, згідно з яким «*заселення косогами могло бути і з боку півдня, де вони фіксуються в історичних пам'ятниках*» (Мудрак 2021—2022, с. 242). У зв'язку з цим постає питання: які політичні події могли змусити косогов зірватися з насиджених місць на Північно-Західному Кавказі і пройти до південних рубежів Русі крізь степ, населений ворожими кочівниками?

Не виключено, що після смерті Мстислава в 1036 р. частина вірних йому косогов не побажали визнати владу Ярослава і тому переселилися на нейтральні території в басейн Псла. Це і знайшло своє відображення у гідронімії та топонімії. Крім того, слід мати на увазі, що і після смерті Мстислава чернігівські князі продовжували контролювати землі Тмутаракані.

Так, після смерті свого батька Святослав Ярославич отримав у володіння Чернігівську землю, включаючи Тмутаракань. На думку А. А. Ашихміна, Святослав Ярославич правив у Чернігові та Тмутаракані з 1054 по 1064 рр., а також з 1065 по 1066 р. Загалом ситуацію з чернігівською Тмутороканню дослідник охарактеризував так: «*…можна сказати, що Тмутаракань була своєрідною сферою впливу Чернігова, де він зіткнувся з Візантією і, природно, програв. То була сфера впливу саме Чернігова, а не Русі. Якщо глянути на звістку про цю землю, то видно, що вона цікава лише чернігівським князям. Решта не виявляли до неї інтересу. Винятком тут є Володимир Святославич, за якого Тмутаракань була остаточно підпорядкована Русі. Але цей факт і не згадується у літописі. Ізгої Ростислав Володимирович, Давид Ігорович та Володар Ростиславич, хоч і не були пов'язані з Черніговом, не представляли інтересів інших земель. Вони були скоріше силою, що віддаляла Тмутаракань від Чернігова, але не наближала до інших. Почасти через це можна сказати, що Тмутаракань, незважаючи на зв'язок тільки з Черніговом, не була його вотчиною і їхні стосунки не обмежувалися лише вертикальним напрямом… Не всі князі тут були призначеницями, які беззаперечно підкорялися волі метрополії*» (Ашихмин 2015, с. 32, 41).

Виходячи з цього, маємо підстави вважати, що й за часів Святослава Ярославича косоги могли переселятися із Тамані на Чернігівську землю. Це могло сприяти зміцненню там касозької громади. Однак це ніяк не пояснює, як могли з'явитися в басейні Псла топоніми та гідроніми з основою ***косог-***. Після смерті Мстислава ці землі стали прикордонними територіями нового Переяславського князівства. Отже, ніщо не заважає вважати, що заселення цих земель відбувалося саме з боку Переяславського князівства. Проте чи маємо інші свідчення того, що косоги проживали також і на Переяславській землі? Як виявилось, вони є.

З огляду на це варто виділити пасаж із Повчання князя Володимира Мономаха, що міститься в тій частині Лаврентіївського літопису, яка датована 1096: «*куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ. не даите пакости деяти. отрокомъ ни своимъ. ни чюжимъ. ни в селе. ни в жите. да не кляти вас начнуть. куда же поидете | идеже станете. напоите накормите. оуне ина*» (ПСРЛ 1926—1928, с. 172). У цьому уривку особливі питання може викликати походження та значення терміна «оунеин». Із цього приводу пропонувалися різні версії. З одного боку, існували слов'янські етимології цього слова. Проте вони мали певні недоліки і тому більш переконливою уявляється адигська (касогська) етимологія цього слова.

Ще М. М. Карамзін з цього приводу зазначав: «*У оригіналі: "Напойте, накормите унеина" замість господаря. Унна означає дім мовою Кабардинською (див. Срав. слов. 4. II, стор. 117). Росіяни могли запозичити це слово від Козарів, або Косогів, Торків, Половців, бо його немає у Слов'янській та Скандинавській мовах*» (Карамзин 1818a, с. 133, прим. 232). На підставі цього російський історик запропонував свій варіант перекладу відзначеного фрагмента Повчання Володимира Мономаха: «*Мандруючи у своїх областях, не давайте жителів у образу Княжим Отрокам; і де зупинитесь, напоїть, нагодуйте господаря*» (Карамзін 1818b, с. 163). Виходить, що термін ***унеін*** можна пояснити з адигських мов як «господар [дому]».

Із сучасних дослідників затятим прибічником цієї гіпотези М. М. Карамзіна виявився В. П. Кобичев, який вірив у те, що у минулому існували інтенсивні контакти між населенням Північно-Західного Кавказу та Північного Причорномор'я. І на підтвердження цього він навів низку аргументів: «*Нарешті, у творі Володимира Мономаха ми виявляємо і відлуння живої адигської мови у руській мові XII ст. Це відома фраза з "Повчання чадам": "Куда же пойдете, иде же станете, напоите, накормите*

унеина и более же чтите гость… ти бо… прославлять человека. любо добрым, любо злым" ("Полное собрание русских летописей", т. 1, Лаврентьевская летопись. М., 1962, стлб. 246). Загадку тут становить слово унеін, яке академік О. С. Орлов, який присвятив спеціальне дослідження даному пам'ятнику, намагається перекладати як "жебрак, мандрівник", що, проте, погано пов'язується з контекстом. Окрім того ще М. М. Карамзін вказував, що дане слово походить від кабардинського уне — "дім", звідки унеін означає "домогосподар" (пор. топонімічне Уній, Унеңъж на Чернігівщині або в балкарській мові унаут — "дворовий раб")» (Кобычев 1973, с. 91—92).

Нещодавно О. О. Мудрак висловився з цього приводу наступним чином: «*Не відкидаючи історичну адигську етимологію давн.-рус. слова* ***унеін****…, варто зауважити, що його краще порівнювати не безпосередньо зі словом* ***уне*** *"дім", а з уней "власний, приватний; особистий"*» (Мудрак 2021—2022, с. 242). Отже, термін ***унеін*** на землях Південної Русі мав не слов'янське, а адигське (кавказьке) походження.

Звідси виникає закономірне питання: де і коли Володимир Мономах міг запозичити цей термін кавказького походження? У цій ситуації також невідомий час письмової фіксації слова ***унеін***. Однак встановити останнє цілком можливо.

Ще у XIX ст. С. Протопопов та В. О. Воскресенський, посилаючись на спостереження М. П. Погодіна, зуміли довести, що Повчання Володимира Мономаха цілком випадково знаходиться в Лаврентіївському літопису під 6604 (1096) р. На їхню думку, реальна дата складання основного тексту Повчання — 1099 р. Що ж до згадування пізніших подій, то дослідники зуміли показати, що це були пізніші приписки, зроблені вже після 1099 р. (Протопопов 1874, с. 232, 236—237; ред. Воскресенский 1893, с. V—VII). Із сучасних дослідників цієї думки продовжує дотримуватися, наприклад, О. Б. Головко (Головко 1999, с. 111—118).

За спостереженнями В. О. Вознесенського, «*Все, що йде за словами "и се ныне иду Ростову", до останнього походу на Ярослава (1118 р.), слід вважати пізнішою вставкою, зробленою або самим Мономахом, або літописцем*» (ред. Воскресенский 1893, с. VII). Якщо цього дотримуватися, то виходить, що у Повчанні Володимира Мономаха термін ***унеін*** зустрічається у частині твору, що була написана у 1099 р. (ред. Воскресенский 1893, с. 6, 8). Тож залишається з'ясувати, де Володимир Всеволодович міг мати інтенсивні контакти з косогами до 1099 р? Нагадаємо широко відомі факти із життя Володимира Мономаха.

Як відомо, Володимир Всеволодович Мономах (1053—1125 рр.) дитячі роки провів при дворі свого батька Всеволода Ярославича у Переяславі. З 1073 р. по 1078 р. він був князем Смоленським, з 1078 р. по 1094 р. — князем Чернігівським, з 1094 по 1113 — князем Переяславським і, нарешті, з 1113 р. по 1125 р. Володимир Мономах був Великим князем Київським. Як бачимо, до 1099 р. Володимир Всеволодович ще не обіймав київський престол. Отже, спілкуватися з косогами він міг лише за межами Києва. Не міг Володимир Всеволодович і побувати у Тмутаракані, що було наслідком складних політичних подій другої половини XI ст. (Чхаидзе 2010, с. 29). Виходить, що спілкуватися із косогами Володимир Мономах міг безпосередньо на Русі.

Звернімо увагу на те, що в той час, коли його батько Всеволод Ярославич обіймав київський престол, Володимир з 1078 р. по 1094 р. був князем Чернігівським. Як уже зазначалося, В. В. Мавродін зумів довести, що чернігівські князі не лише мали тривалі зв'язки з Тмутараканню, а й після смерті Мстислава на Чернігівській землі ще тривалий час зберігалася косогська громада (Мавродин 1940, с. 137). Тому цілком логічно вважати, що в Чернігові до оточення Володимира Мономаха були залучені місцеві косоги. Історія знає чимало випадків, коли новий монарх при вступі на престол приводить із собою до столиці своїх людей, яким він особливо довіряє. Так могло статися і з людьми Володимира Мономаха — спочатку вони могли переселитися разом із Чернігова до Переяславля, а звідти — до Києва. Хоча не виключено, що косоги продовжували залишатися на землях Переяславського князівства і після відходу до Києва Володимира Мономаха. Принаймні косогська гідронімія та топонімія в середній течії Псла може свідчити на користь припущення про просування косогів на південь з боку Переяславського князівства.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у появі топонімів та гідроніма з основою ***косог-*** у середній течії Псла можна бачити результат діяльності Володимира Мономаха та його наступників. Так, з 1094 р. по 1113 р. Володимир Мономах міг переселити з Чернігівської землі у межі Переяславського князівства частину тмутараканських косогів та хозар. За Володимира Мономаха почалося розширення кордонів Переяславського князівства. Нагадаємо, що у 1111 р. Володимир Мономах здійснює успішний похід проти придонецьких половців, в результаті якого були захоплені половецькі центри Шарукань та Сугров (ПСРЛ 1843, с. 2; 1856, с. 22). Цю ж політику проти половців продовжив його син Ярополк, який у 1116 р., будучи переяславським князем, робить новий вдалий похід проти придонецьких половців. Він привів із собою звідти ясів (ПСРЛ 1843, с. 7, 8, 291; 1856, с. 24; 1862, с. 150). Внаслідок цих антиполовецьких походів Володимира Мономаха та його сина Ярополка південний кордон Переяславського князівства мав відсунутися до середньої течії Псла і далі до Ворскли (рис. 1). Новий кордон вимагав нового прикордонного

населення. І, швидше за все, Володимир Мономах та Ярополк, наслідуючи традиції, заселили ці нові землі інородцями — ясами, косогами і, можливо, хозарами. Ці процеси і знайшли своє відображення у місцевій топонімії та гідронімії.

Окрім того, щодо часу та обставин появи адигської назви річки ***Псел*** на Дніпровському Лівобережжі може виникнути хибна думка, що до цього можуть бути причетні косоги або інші середньовічні адигомовні групи. Проте доречно навести слова відомого етнографа-кавказознавця Л. І. Лаврова: «*Складним є питання про назву річки Псел. Прихильники гіпотези адигського походження козацтва бачили в першій частині цієї назви адигське слово "пси", яке означає "вода". Це досить правдоподібно. Але як могла невелика група мандрівників із Кавказу змусити місцеве населення забути стару назву своєї річки та користуватися новою адигською назвою? Необхідно допустити одне з двох: або назва Псел не має відношення до адигської мови, або вона існує тут не з XIV ст., а з доісторичної епохи, коли в Україні могло проживати населення, яке говорило мовою, спорідненою з адигською*» (Лавров 1961, с. 65). Проте досить часті міграції адигомовних переселенців до Лівобережної України могли сприяти тому, що давня кавказька назва річки збереглася до наших днів фактично у первісному вигляді.

Отже, припущення О. В. Сухобокова про присутність у середній течії Псла у давньоруський період «вихідців з інших племінних утворень як слов'янського, так і, можливо, іноетнічного походження» (Сухобоков 2012, с. 305—306) набуває особливої актуальності. Серед цих мігрантів могли бути і переселенці з Північно-Західного Кавказу — косоги.

ЛІТЕРАТУРА

Армарчук, Е. А., Дмитриев, А. В. 2003. Памятники Северо-Восточного Причерноморья X—XIII веков. В: Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. (ред.). *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. IV—XIII века.* Археология, 19. Москва: Наука, с. 207-226.

Ашихмин, А. А. 2015. Исторические связи Тмутаракани и Чернигова. *Rossica Antiqua*, 1, с. 30—36.

Васильевский, В. Г. 1909. Хождение Апостола в стране Мирмидонян. В: *Труды В. Г. Васильевского.* II: Русско-византийские отрывки, 1. Санкт-Петербург: ИАН, с. 214-227.

Волкова, Н. Г. 1973. *Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа*. Москва: Наука.

Воскресенский, В. А. (ред.). 1893. *Поучение детям Владимира Мономаха.* Санкт-Петербург: А. В. Тиханов.

Гадло, А. В. 1994. *Этническая история Северного Кавказа X—XIII вв.* Санкт-Петербург: СПбГУ.

Головко, О. Б. 1999. Торки в історії причорноморських степів (IX—XII ст.). В: Кочубей, Ю. М. (ред.). *Etymon. До 80-річчя академіка О. Пріцака.* Східний світ, 1—2. Київ: Істина, с. 112-122.

Гюльденштедт, И. А. 1892. *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*. Пер. и предисл. М. Н. Салтыковой; прим. Д. И. Багалея. Харьков: Губернское правление.

Карамзин, Н. М. 1818a. *История государства Российского*. I. Санкт-Петербург: Н. Греч.

Карамзин, Н. М. 1818b. *История государства Российского*. II. Санкт-Петербург: Н. Греч.

Карпини Плано дель, Дж. 1957. История монгалов. В: Шастина, Н. П. (ред.). *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука*. Москва: Географиз, с. 23-83.

Кобычев, В. П. 1973. *В поисках прародины славян*. Москва: Наука.

Константин… 1991. Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Ред.: Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев. 2-е изд. Москва: Наука.

Корінний, М. М. 1988. Природні умови Переяславської землі в X—XIII ст. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ: Наукова думка, с. 100-105.

Коринный, Н. Н. 1991. *Переяславская земля. X — первая половина XIII века*. Киев: Наукова думка.

Лавров, Л. І. 1961. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки. *Народна творчість та етнографія*, 3, с. 62-66.

Ляскоронский, В. 1897. *История Переяславской земли с древнейших времён до половины XIII столетия*. Киев: И. И. Чоколов.

Мавродин, В. В. 1940. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV в.)*. Ленинград: ЛГУ.

Минорский, В. Ф. 1963. *История Ширвана и Дербента X—XI вв.* Москва: Восточная литература.

Мудрак, О. А. 2021—2022. Языковедческие комментарии к книге О. Б. Бубенка «Адыги в Северном Причерноморье». Киев: Наукова думка, 2019. *Хазарский альманах*, 18, с. 234-254.

Описание… 1868. Описание рек Черниговского наместничества. В: Лазаревский, А. М. (ред.). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Кн. 2, вып. 1—2. Чернигов: Губернская типография, с. 1-34.

ПВЛ. 1990. *Повість врем'яних літ: Літопис (за Іпатським списком).* Пер. з давньоруської, післясл. комент. В. В. Яременка. Київ: Радянський письменник.

Протопопов, С. 1874. Поучение Владимира Мономаха, как памятник религиозно-нравственных воззрений к жизни на Руси в до-татарскую эпоху. *Журнал Министерства народного просвещения*, CLXXI, с. 231-292.

ПСРЛ 1843. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1846. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская и Троицкая летописи. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1862. *Полное собрание русских летописей*. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1908. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.

ПСРЛ 1926—1928. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентьевская летопись. Ленинград: АН СССР.

ПСРЛ 1989. *Полное собрание русских летописей*. XXXVIII: Радзивиловская летопись. Ленинград: Наука.

Пьянков, А. В. 2001. Касоги / касахи / кашаки письменных источников и археологические реалии Северо-Западного Кавказа. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 1, с. 199-207.

Саханов, В. Б. 1914. Раскопки на Северном Кавказе в 1911—1912 гг. *Известия Археологической комиссии*, 56, с. 75-219.

Стрижак, О. С. 1963. *Назви річок Полтавщини*. Київ: АН УРСР.

Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X—XIII вв. (по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное). Киев: Аграр Медиа Груп.

Тодійчук, О. В. (упор.). 1995. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року*. Київ: Наукова думка.

Худуд… 1930. *Худуд ал-'Алем (рукопись Туманского) с введением и указателем В. Бартольда*. Ленинград: АН СССР.

Чхаидзе, В. Н. 2010. Тмутаракань — владение Древнерусского государства в 80-е гг. X — 90-е гг. XI вв. *Вестник Московского городского педагогического университета*, серия «Исторические науки», 1 (5), с. 20-37.

Штиглиц, Н. (сост.). 1862. *Полтавская губерния. Список населённых мест по сведениям 1859 года*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД.

Штиглиц, Н. (сост.). 1866. *Черниговская губерния. Список населённых мест по сведениям 1859 года*. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД.

REFERENCES

Armarchuk, E. A., Dmitriev, A. V. 2003. Pamiatniki Severo-Vostochnogo Prichernomoria X—XIII vekov. In: Makarova, T. I., Pletneva, S. A. (eds.). *Krym, Severo-Vostochnoe Prichernomore i Zakavkaze v epokhu srednevekovia. IV—XIII veka*. Arkheologiia, 19. Moskva: Nauka, s. 207-226.

Ashikhmin, A. A. 2015. Istoricheskie sviazi Tmutarakani i Chernigova. *Rossica Antiqua*, 1, s. 30—36.

Vasilevskii, V. G. 1909. Khozhdenie Apostola v strane Mirmidonian. In: *Trudy V. G. Vasilevskogo*. II: Russko-vizantiiskie otryvki, 1. Sankt-Peterburg: IAN, s. 214-227.

Volkova, N. G. 1973. *Etnonimy i plemennye nazvaniia Severnogo Kavkaza*. Moskva: Nauka.

Voskresenskii, V. A. (ed.). 1893. *Pouchenie detiam Vladimira Monomakha*. Sankt-Peterburg: A. V. Tikhanov.

Gadlo, A. V. 1994. *Etnicheskaia istoriia Severnogo Kavkaza X—XIII vv*. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Holovko, O. B. 1999. Torky v istorii prychornomorskykh stepiv (IX—XII st.). In: Kochubei, Yu. M. (ed.). *Etymon. Do 80-richchia akademika O. Pritsaka*. Skhidnyi svit, 1—2. Kyiv: Istyna, s. 112-122.

Giuldenshtedt, I. A. 1892. *Puteshestvie akademika Gildenshtedta po Slobodsko-Ukrainskoi gubernii*. Per. i predisl. M. N. Saltykovoi; prim. D. I. Bagaleia. Kharkov: Gubernskoe pravlenie.

Karamzin, N. M. 1818a. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: N. Grech.

Karamzin, N. M. 1818b. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. II. Sankt-Peterburg: N. Grech.

Karpini Plano del, Dzh. 1957. Istoriia mongalov. In: Shastina, N. P. (ed.). *Puteshestviia v vostochnye strany Plano Karpini i Rubruka*. Moskva: Geografiz, s. 23-83.

Kobychev, V. P. 1973. *V poiskakh prarodiny slavian*. Moskva: Nauka.

Konstantin… 1991. *Konstantin Bagrianorodnyi. Ob upravlenii imperiei*. Ed.: G. G. Litavrin, A. P. Novoseltsev. 2-e izd. Moskva: Nauka.

Korinnyi, M. M. 1988. Pryrodni umovy Pereiaslavskoi zemli v X—XIII st. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka, s. 100-105.

Korinnyi, N. N. 1991. *Pereiaslavskaia zemlia. X — pervaia polovina XIII veka*. Kiev: Naukova dumka.

Lavrov, L. I. 1961. Do pytannia pro ukrainsko-kavkazki kulturni zv'iazky. *Narodna tvorchist ta etnohrafiia*, 3, s. 62-66.

Liaskoronskii, V. 1897. *Istoriia Pereiaslavskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII stoletiia*. Kiev: I. I. Chokolov.

Mavrodin, V. V. 1940. *Ocherki istorii Levoberezhnoi Ukrainy (s drevneishikh vremen do vtoroi poloviny XIV v.)*. Leningrad: LGU.

Minorskii, V. F. 1963. *Istoriia Shirvana i Derbenta X—XI vv*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Mudrak, O. A. 2021—2022. Iazykovedcheskie kommentarii k knige O. B. Bubenka «Adygi v Severnom Prichernomore». Kiev: Naukova dumka, 2019. *Khazarskii almanakh*, 18, s. 234-254.

Opisanie… 1868. Opisanie rek Chernigovskogo namestnichestva. In: Lazarevskii, A. M. (ed.). *Zapiski Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta*. Kn. 2, vyp. 1—2. Chernigov: Gubernskaia tipografiia, s. 1-34.

PVL 1990. *Povist vrem'ianykh lit: Litopys (za Ipatskym spyskom)*. Per. z davnoruskoi, pisliaslovo, koment. V. V. Yaremenka. Kyiv: Radianskyi pysmennyk.

Protopopov, S. 1874. Pouchenie Vladimira Monomakha, kak pamiatnik religiozno-nravstvennykh vozzrenii k zhizni na Rusi v do-tatarskuiu epokhu. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, CLXXI, s. 231-292.

PSRL 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatevskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1846. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia i Troitskaia letopisi. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1862. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. IX: VIII. Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisiu. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatevskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.

PSRL 1926—1928. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentevskaia letopis. Leningrad: AN SSSR.

PSRL 1989. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. XXXVIII: Radzivilovskaia letopis. Leningrad: Nauka.

Piankov, A. V. 2001. Kasogi / kasakhi / kashaki pismennykh istochnikov i arkheologicheskie realii Severo-Zapadnogo Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 1, s. 199-207.

Sakhanov, V. B. 1914. Raskopki na Severnom Kavkaze v 1911—1912 gg. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 56, s. 75-219.

Stryzhak, O. S. 1963. *Nazvy richok Poltavshchyny*. Kyiv: AN URSR.

Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaema»: naselenie basseina srednego Psla v X—XIII vv. (po materialam romensko-drevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe)*. Kiev: Agrar Media Grup.

Todiichuk, O. V. (upor.). 1995. *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku*. Kyiv: Naukova dumka.

Khudud… 1930. *Khudud al-'Alem (rukopis Tumanskogo) s vvedeniem i ukazatelem V. Bartolda*. Leningrad: AN SSSR.

Chkhaidze, V. N. 2010. Tmutarakan — vladenie Drevnerusskogo gosudarstva v 80-e gg. X — 90-e gg. XI vv. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta, seriia «Istoricheskie nauki»*, 1 (5), s. 20-37.

Shtiglits, N. (sost.). 1862. *Poltavskaia guberniia. Spisok naselennykh mest po svedeniiam 1859 goda*. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD.

Shtiglits, N. (sost.). 1866. *Chernigovskaia guberniia. Spisok naselennykh mest po svedeniiam 1859 goda*. Sankt-Peterburg: Tsentralnyi statisticheskii komitet MVD.

O. B. Bubenok

THE KOSOGS IN THE PSEL RIVER BASIN

In the last monograph of Dr. Oleg Sukhobokov devoted to the population of the Middle Psel River basin in the 10th—13th centuries the attention was focused on the fact that not only the Slavs but also other ethnic groups lived along the southern borders of the Dnieper Left Bank area. Among them could be the Adyghophone Kosogs. The hydronym *Kosogivka* and the toponyms *Kosogovshchyna* or *Kosagovshchyna* (figs. 1—2), which survived here until the 19th century, can testify this supposition.

According to the Old Rus chronicles the Kosogs appeared on the territory of Left-Bank Rus at the beginning of the 11th century. It was the result of the activities of Prince Mstislav of Chernihiv who included Tmutarakan and the Sula River basin in the south part of his principality. However, during Mstislav's lifetime, the southern borders of the Chernihiv Principality and accordingly the whole Left-Bank Rus did not reach the Psel River. It happened some time later.

We can see the Adyghe word «unein» in «The Instruction for Children» by Vladimir Monomakh. He could borrow it from the Kasogs before his reign in Kiev. According to many researcher's opinion, in the work of Volodymyr Monomakh the term «unein» is found in the part written in 1099. Volodymyr was Prince of Chernihiv since 1078 till 1094. There he could include the Kosogs to his guard. It helped to establish the language contacts. Since 1094 till 1113 Volodymyr Monomakh was Prince of Pereyaslavl. At this time the expansion of the borders of the Pereyaslav principality began. As a result of anti-Cuman campaigns of Volodymyr Monomakh in 1111 and his son Yaropolk in 1116 the southern border of the Pereyaslav Principality had to move to the Middle Psel River and even reached the banks of Vorskla River (fig. 1). The new border needed a new border population. Maybe, Volodymyr Monomakh, following tradition, had settled these new lands with aliens among whom the Kosogs were.

The archaeological attribution of the Kosogs is a special problem here. In the North-West Caucasus, burials of the Kosogs of the 10th—11th centuries and a later period are supposed to be both cremations and ground burials in stone drawers, as well as similar burials, but under the barrows. Such archaeological objects have not been discovered yet in the Mid-Psel River basin and in Chernihiv city.

Keywords: Kosogs, Psel, migrations, Chernihiv and Pereyaslav principalities.

Одержано 29.07.2022

БУБЕНОК Олег Борисович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, Київ, Україна.
BUBENOK Oleg B., Doctor of Sciences (History), Professor, Chief Researcher, A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0104-6081, e-mail: helgebub@gmail.com.

УДК 904.23(477.411)"654" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.19

Л. В. Чміль, Н. В. Хамайко, О. М. Бугай, В. М. Білик, А. В. Шульженко, А. О. Сушко, В. А. Нестеровський

АНАЛІЗ КЕРАМІЧНОЇ СИРОВИНИ КИЇВСЬКИХ ГОНЧАРНИХ ОСЕРЕДКІВ РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

У статті опубліковано результати PIXE та XRF аналізів складу 38 керамічних зразків, що походять з п'яти ранньомодерних гончарних осередків Києва. З'ясовано відмінності хімічного складу в зразках кераміки та барвників, що використовувалися при декоруванні посуду. Елементні співвідношення глин виявляють особливості, характерні для глин Українського Щита. Серед домішок можлива наявність кістяної муки. Для барвників використовувалися оксиди заліза та міді.

Ключові слова: *кераміка, горни, гончарна продукція, PIXE, XRF, барвники, каолінові глини, залізисті домішки, кістяна мука, оксиди заліза, оксиди міді.*

Київ у XVI—XVIII ст. був одним з найбільших гончарних центрів Середньої Наддніпрянщини. Тут до середини XVII ст. ремісники поділялись на тих, які підпадали під замкову юрисдикцію, і тих, що належали до магістрату. Прямі згадки про гончарів XVI ст. усіх юрисдикцій поки що не знайдені. Точно відомо лише про наявність цеглярів замкового підпорядкування з опису замку 1552 р. (АЮЗР 1886, с. 110—111). За наявними на сьогодні даними, гончарі вперше згадуються 1603 (шість майстрів та 10 підмайстрів) і 1611 рр. серед замкових ремісників, які були об'єднані в чотири цехи: кушнірський, ковальський, шевський і кравецький (Карачківський 1931, с. 140, Яковенко 1989, с. 70—71). Гончарі, найімовірніше, належали до ковальського цеху, як це було в інших містах (Пошивайло 1993, с. 82). Після ліквідації воєводського управління 1651 р. всі ремісники перейшли під магістратську юрисдикцію. У цей час починають відокремлюватись інші цехи, але гончарі окремого цеху все ще не мали. Вони створили його досить пізно, десь у середині 1730-х рр. (Климовський 2002, с. 71). На київських околицях проживали ремісники, які належали монастирям.

За останні 50 років на території Києва було археологічно виявлено 7 гончарних майстерень (рис. 1). В них досліджено понад 30 гончарних горнів і залишки гончарного виробництва (глинища, господарчі будівлі, склади продукції, скупчення напівфабрикатів тощо). Гончарні центри були досить крупними, з розвиненим виробництвом — використанням різних технік оздоблення, поливи, широким асортиментом ви-

Рис. 1. Карта досліджених гончарних осередків Києва: 1 — вул. Кирилівська, 37; 2 — вул. Костянтинівська, 6; 3 — ур. Гончарі-Кожум'яки; 4 — ур. Аскольдова могила; 5 — Лаврський провулок; 6 — ур. Видубичі; 7 — Микільська слобідка

© Л. В. ЧМІЛЬ, Н. В. ХАМАЙКО, О. М. БУГАЙ, В. М. БІЛИК, А. В. ШУЛЬЖЕНКО, А. О. СУШКО, В. А. НЕСТЕРОВСЬКИЙ, 2022

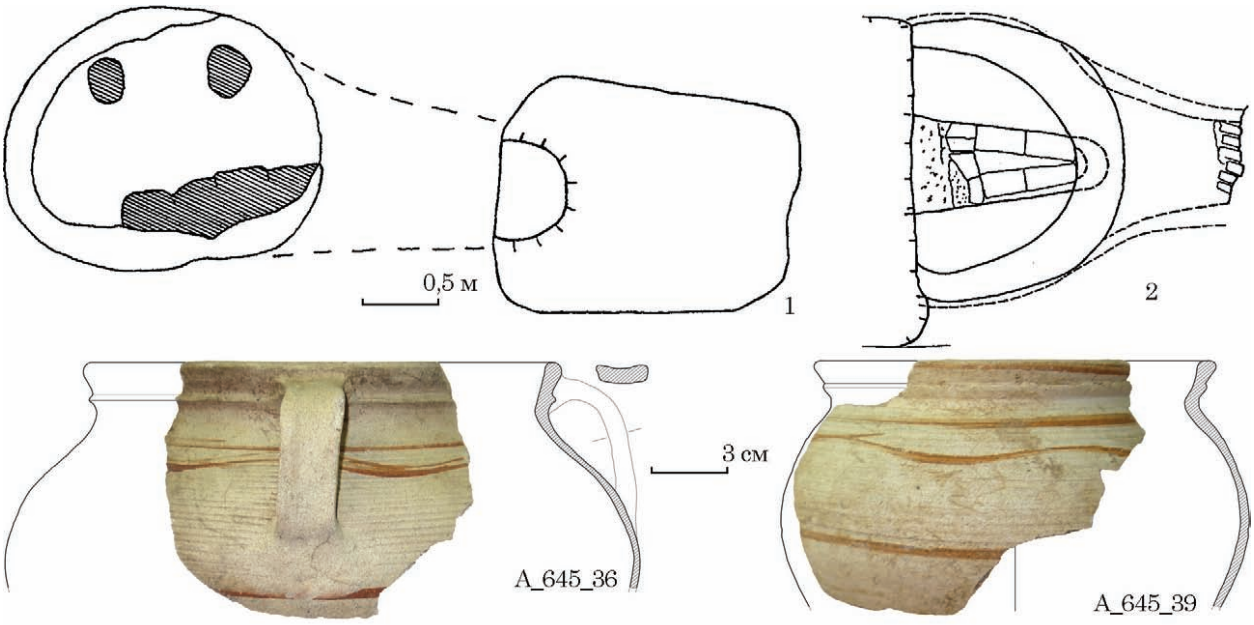

Рис. 2. Ур. Видубичі: 1, 2, — плани горнів; 3 — фрагменти керамічного посуду, взяті для аналізу (біля них позначено інвентарні номери)

робів. У деяких осередках під час декорування посуду застосовувався підполив'яний розпис.

Усі відкриті на території Києва горни мають подібну конструкцію. Вони належать до I класу, з вертикальним рухом гарячих газів, за класифікацією О. Бобринського (Бобринский 1991, с. 97). У заповненні горнів і пов'язаних з ними об'єктів виявлено багато керамічного матеріалу — готових виробів і напівфабрикатів. Вони являли собою продукцію достовірно місцевого виробництва. Тому глини, з яких виготовлялися ці вироби, відображають специфіку певних родовищ і придатні для створення бази даних хімічного складу гончарних глин Середнього Подніпров'я. Ця база даних може слугувати в майбутньому для визначення регіону виробництва тих чи інших керамічних виробів. Успішний приклад створення такої бази даних для середньовічної кераміки продемонстровано французькою Лабораторією керамології університету в м. Ліоні, Франція (Burlot et al. 2020; Teslenko 2017; Waksman, Teslenko 2010). У ній вивчається хімічний склад сотень зразків кераміки з археологічно виявлених гончарних осередків. Завдяки цьому в Лабораторії вже створена потужна база даних для середземноморських і причорноморських гончарних центрів, яка дає змогу досить точно визначати місця виробництва окремих технологічних груп кераміки. На нашу думку, цей досвід може бути успішно застосовано для вивчення наддніпрянських гончарних осередків, яких вже знайдено досить багато. Для визначення за аналізами конкретного родовища глин, як показує зарубіжний досвід, діагностичними є саме мікродомішки (Храмченкова 2014, с. 187). Для їх коректного порівняння необхідно використання однієї лабораторії, де б на одному обладнанні і за однією методикою проводилися б значні серії хімічних аналізів кераміки. Нами було обрано метод PIXE-аналізу, перед цим випробуваний для визначення хімічного складу фрагментів кераміки виробництва Ізніка, знайдених у Києві. Метод показав результати, співставні з даними інших дослідників (Buhay et al. 2020). Отже, на даний час проведено серію аналізів для порівняння хімічного складу глиняного тіста виробів із п'яти осередків (Гончарі-Кожум'яки, Микільський Полик, Видубичі, вул. Костянтинівська, 6 та вул. Кирилівська, 37).

Коротка характеристика гончарних майстерень та аналізованої кераміки. Хронологічно найранішими є два гончарних горни, досліджені І. Мовчаном в ***ур. Видубичі*** на північно-східній околиці Центрального ботанічного саду 1971 р. (Мовчан 1982, с. 16—17; 1993). Цей виробничий комплекс датовано кінцем XVI ст. — першою половиною XVII ст. Ймовірно, він належав Видубицькому монастирю. Горни ямні (вкопані у землю), двох'ярусні, округлі в плані, з периферійною топкою і опорною перегородкою (рис. 2: 1, 2). Черінь зберігся лише в одному горні, має 4 отвори розмірами 0,30 × 0,15 м, низ його склепінчастий. У горні 1 збереглася частина куполоподібного завершення на висоту 0,80 м. Горни складені з цегли,

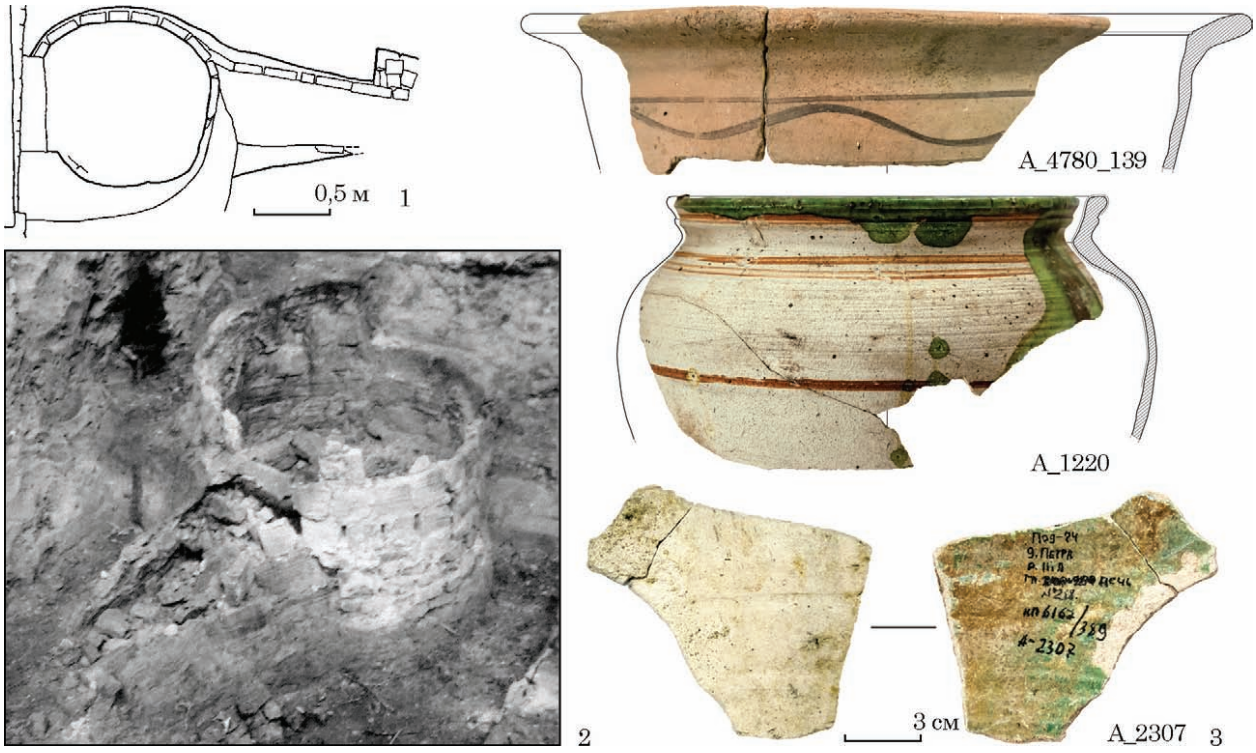

Рис. 3. Вул. Костянтинівська, 6: 1, 2 — план і загальний вигляд горна; 3 — кераміка для аналізу

в стінки вмуровано окремі плінфи і шматки цем'янки (очевидно, зі зруйнованої давньоруської споруди, яка знаходилась неподалік). Топка горна 1 викладена з цегли, розмір її 28 × 14 × 7 см. Топка горна 2 прокопана в лесі і обмазана глиною. Розміри першого горна 2,65 × 1,7 м, другого — 1,6 × 1,4 м. На дні пригребиці горна 1 знайдено монету 1608 р. Неподалік, у розкопі IV досліджено вибране глинище (8,0 × 3,7 × 2,5 м), в заповненні якого знайдено солід Христини (1632—1654 рр.). У 1970-х рр. було проведено археомагнітне датування цих горнів, за яким час останнього випалу в них припадає на другу чверть XVII ст., що узгоджується з датуванням археологічного матеріалу (Комар 2018, с. 59). Горни, припічні ями і глинище були заповнені великою кількістю фрагментів кераміки, яка не була у вжитку.

Колекція кераміки з цього комплексу зберігається в Музеї історії міста Києва. Вона нараховує 2165 одиниць, серед яких — 1997 од. посуду. Асортимент посуду типовий для цього часу. Це горщики, покришки, ринки, макітри, глеки, кухлі, миски, тарілки. В тісті домішка дрібного піску, випал наскрізний. Особливістю видубицької кераміки є наявність в глині дрібних вапнякових включень, які спричинили в багатьох місцях тріщини і мікророзриви кераміки. За способом випалу вся кераміка ділиться на димлену і окислюючого випалу. Вироби, випалені з доступом кисню, становлять близько 60 %. В переважній більшості черепок у них білого чи світло-рожевого кольору. Приблизно половина з них прикрашена описком, деякі мають поливу зеленого кольору. Димлені вироби, які становлять понад 40 % від усіх посудин, прикрашені рельєфним орнаментом — ритованими лініями і відбитком орнаментального валика, а також лощінням та защипами на вінцях. В колекції представлені також художні вироби з підполив'яними розписами і рельєфним підполив'яним декором.

Для аналізу відібрано три фрагменти (серія *Vydubychi*; рис. 2: 3):

1, 2) дві верхні частини білоглиняних горщиків з описком (№ А-645/36 і А-645/39);

3) макітра повного профілю, білоглиняна, з описком (№ А-645/61).

Можливо, цеховому гончареві належав горн, виявлений 1974 р. на Київському Подолі по ***вул. Костянтинівській, 6*** (Гупало, Ивакин, Сагайдак 1974, с. 36—39; Івакін 1976, с. 215). Він двох'ярусний, круглий в плані, з периферійною топкою і «козлами — стовпами в одну цеглину» (рис. 3: 1, 2). Проте креслення топкової камери в звіті немає, і внутрішня конструкція не зовсім зрозуміла. Діаметр горна — 1,20 м, довжина топки — 1,20 м, її ширина — 0,45 м. По боках устя топки є залишки цегляної кладки. Складено горн із сирцевої цегли на глиняному розчині. Цегла з поздовжніми канелюрами. За характером кладки і керамікою автори розкопок датували горн кінцем XVII — початком XVIII ст., оскільки його перекривав шар з монетою 1735 р. (Івакін 1976, с. 215). Але за керамічним матеріалом з його заповнення горн можна датувати серединою XVII ст.

Колекція матеріалів з горну знаходиться у фондах Музею історії міста Києва. Вона невелика, нараховує всього 13 вінець горщиків і макітер, одне денце та кілька стінок посудин. Посуд

виготовлено переважно зі світлої глини — він майже білий, з ледь помітним рожевуватим відтінком. Два фрагменти макітер мають насичене рожеве забарвлення. На трьох горщиках всередині нанесено зелену поливу, на двох є крайкування зеленою поливою, ще на двох — жовто-коричневою. Великі плями зеленої поливи мають і стінки та придонні частини. Весь посуд прикрашено опискою.

Для аналізу відібрано три зразки (серія *6 Kostiantynivska str*.; рис. 3: 3):

1) верхня частина горщика білоглиняного з опискою і зеленою поливою всередині у верхній частині (№ А-1220);

2) фрагмент вінця макітри рожевоглиняної з опискою і дрібними плямами жовто-зеленої поливи (№ А-4780/139);

3) придонна стінка білоглиняного горщика з опискою і зеленою поливою всередині (№ А-2307).

Найбільшою гончарною слободою на території Києва було ур. ***Гончарі-Кожум'яки***. Ремісники почали заселяти його з кінця XVI — першої половини XVII ст. і проживали тут принаймні до середини XIX ст. Спочатку тут мешкали, очевидно, замкові гончарі, так як частина урочища на той час належала замку. Масове заселення гончарями урочища відбувається, вірогідно, у другій половині XVII ст. (Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 269—270; Герасимов 1995). В кінці XVIII — середині XIX ст. тут мешкала більшість київських цехових гончарів. У 1784 р. нараховано 30 їхніх садиб, а Подушний перепис гончарного цеху 1786 р. називає 53 майстрів (82 разом з синами), що становило 70 % від загальної кількості цехових гончарів (Подушний… 1786; Попельницька 2003, с. 43—44).

Вперше горни в цьому районі виявив М. Сагайдак у 1974 р. (Івакін 1976, с. 214—215). Наступні дослідження проводились у 1989—1993 рр. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Г. Івакіна (Івакін та ін. 1989, с. 4—17; 1990, с. 13—14; 1992, с. 8—31; Козубовський, Івакін, Чекановський 1993; Герасимов 1993; 1995, Чміль 2010). Після значної перерви розкопки тут продовжилися у 2002—2004 і 2007 рр. під керівництвом М. Сагайдака (Чміль, Хамайко 2015, с. 405—407). У результаті розкопок в урочищі виявлено 25 горнів та інші об'єкти, пов'язані з гончарним виробництвом. Усі вони розташовувалися по вул. Гончарній (Гончарний яр) під горою Дитинкою і у верхній частині вул. Воздвиженської під Замковою горою. З технічних причин повністю досліджено лише 9 горнів.

Першою половиною XVII ст. датовано один горн, досліджений 1989 р. на розкопі 5 (рис. 4: 1, 2). Він невеликий, діаметром 1,50 м, округлий в плані, двох'ярусний, з периферійною топкою і опорною перегородкою. Виконаний з цегли на глиняному розчині, в черінь вмуровано кахлі. Продукція горну — горщики, покришки, полив'яні тарілки з коліщатковим орнаментом, келихи.

Більшість відкритих горнів можна датувати другою половиною XVII — початком XVIII ст.: так, один був вкопаний у шар першої половини XVII ст., два інших — перекриті шарами з монетами 1730-х рр. Полушками і «деньгами» 1730—1740-х рр. датовані й інші об'єкти урочища, які містять напівфабрикати і брак. Частину розкопаних горнів за матеріалом з їх заповнення можна віднести до XVIII — початку XIX ст. (Герасимов 1993, с. 110; Чміль, Хамайко 2015, с. 403—405). Зокрема, цим часом можна датувати два горни з розкопу 8 (рис. 5: 1—4; 6: 1). Вони ямні, двох'ярусні, з опорною перегородкою і периферійною топкою, перший округлий в плані, другий — овальної форми. У першого в нижній частині череня збудовані арки — «сльоси». У черені було 18 малих отворів — «дучок» та великі отвори біля початку і кінця опорної перегородки. У другого горна черінь повністю зруйнований. Горни вкопано в материк, з використанням природного схилу Замкової гори. Подібну конструкцію мали й інші теплотехнічні споруди, досліджені в урочищі.

Всі горни цегляні, в кількох випадках відмічено будівництво з сирцевої цегли. Іноді в кладку вмуровано камінь і кахлі. Продукція горнів — посуд: з опискою, димлений, полив'яний, включно зі штамповими орнаментами і підполив'яною мальовкою, люльки, іграшки, кахлі. Відмічається деяка спеціалізація майстрів.

Колекція кераміки з цього комплексу зберігається у Наукових фондах ІА НАН України. Для аналізу взято матеріал із горнів розкопів 5 і 8 (горни 1 і 2).

Посуд, взятий на аналіз із розкопу 5 (серія *Honchari E5*), який датовано серединою XVII ст., складає 5 зразків (рис. 4: 3):

1) верхня частина горщика рожево-червоного кольору із опискою і крайкуванням зеленою поливою, має сліди глиняної обмазки зовні (можливо, був вмурований у конструкцію горна?; № 89);

2) вінце горщика біло-рожевого кольору з жовто-коричневим плямистим крайкуванням і слідами глиняної обмазки зовні (можливо, був вмурований у конструкцію горна?; № 80);

3) археологічно майже повний профіль горщика (без дна), рожево-червоного кольору з опискою і крайкуванням зеленою поливою (№ 35);

4) розвал горщика білого кольору з опискою і крайкуванням зеленою поливою, слідами глиняної обмазки зовні (можливо, був вмурований в конструкцію горна?; № 25);

5) розвал горщика — археологічно майже повний профіль (без дна), сірий димлений, із защипами (№ 106).

Посуд з горну 1 розкопу 8 (серія *Honchari E8/1*), який датовано другою половиною XVIII — початком XIX ст., становить 8 зразків (рис. 5: 5):

1, 2) два вінця горщиків димлених, із коліщатковим орнаментом (№ 1117 і 1118);

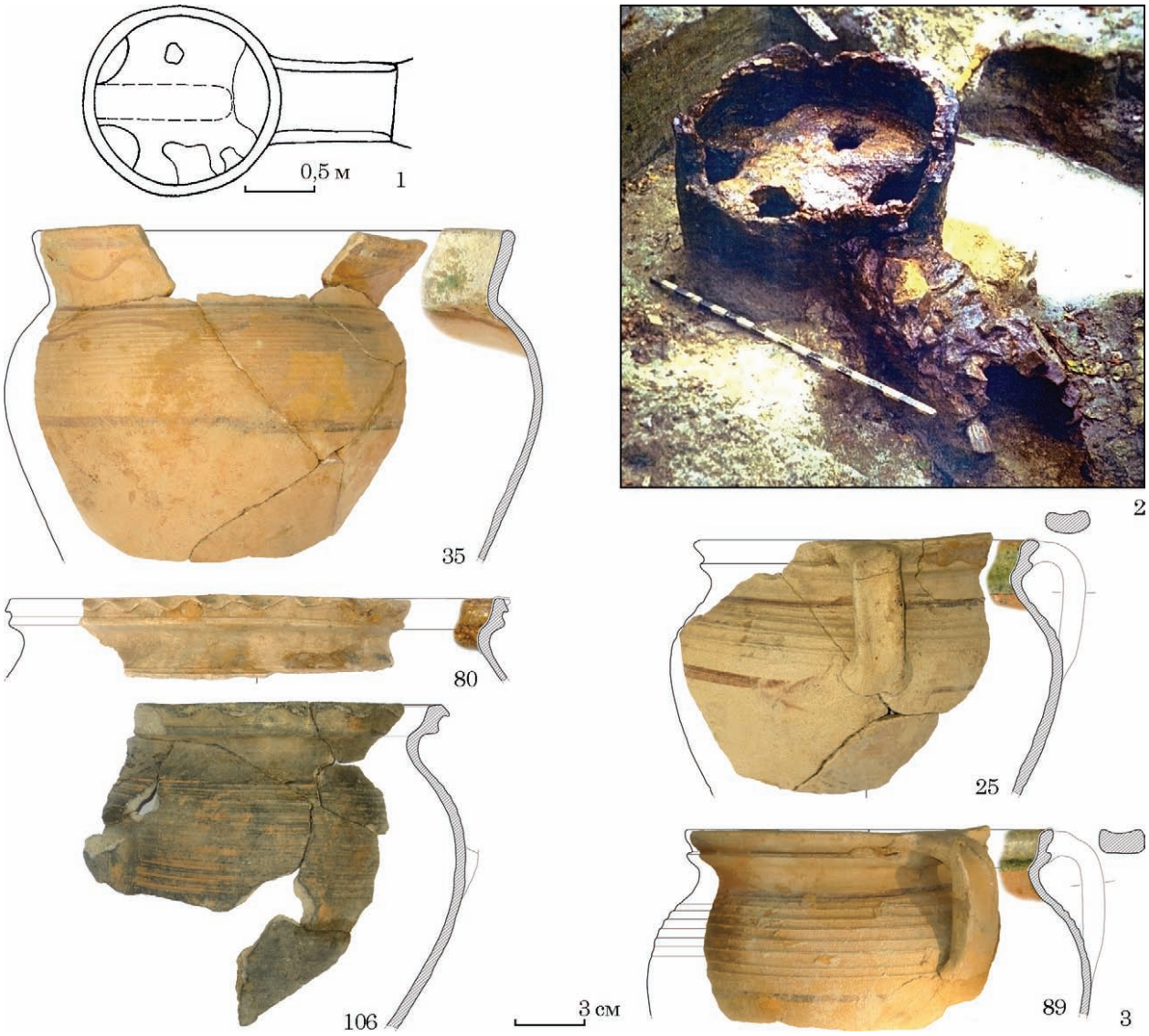

Рис. 4. Ур. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 5: 1, 2 — план і загальний вигляд горна; 3 — фрагменти горщиків для аналізу

3) нижня частина горщика чорного димленого (№ 1111);

4) вінця горщика червоні, із описком і зеленим крайкуванням (№ 1122);

5) тарілки фрагмент чорної димленої (№ 3047);

6) макітри вінця чорні димлені, із лощінням і ритуванням (№ 3060);

7) горщика вінця жовті, з ритуванням і коліщатковим орнаментом (№ 3059);

8) фрагмент тарілки червоної з підполив'яним розписом (№ 3044).

Посуд з горну 2 цього ж розкопу (серія *Honchari E8/2*), який датовано серединою — другою половиною XVIII ст., становить 4 фрагменти (рис. 6: 2):

1, 2) два вінця горщиків червоних з фіолетовим відтінком, перепалених, з описком і крайкуванням (№ 1543 і 638);

3) горщика верхня частина жовто-рожева, із описком і зеленим крайкуванням (№ 1069);

4) покришки вінця жовто-рожеві (№ 1059).

Ще один гончарний осередок кінця XVII — першої половини XVIII ст. виявлено по ***вул. Кирилівській, 37*** (колишнє передмістя Плоске). В 2016 р. під час розкопок цієї території експедицією під керівництвом Г. Івакіна у культурному шарі знайдено залишки гончарного виробництва у вигляді фрагментів напівфабрикатів тарілок, «гачків» для випалу люльок і ошлакованої кераміки (Івакін та ін. 2017). Є свідчення очевидців, які колись бачили неподалік у схилі гори залишки гончарного горну, наповненого фрагментами розмальованих тарілок. Зараз це місце забудоване. Слід зауважити, що тут є поклади гончарної каолінової глини блакитного кольору, шматки якої часто зустрічалися в різних прошарках розкопу. Можливо, цей осередок належав Кирилівському монастирю, але це потребує підтвердження писемними джерелами. Зараз маємо лише згадку у Рум'янцівському описі 1766 р. про одного монастирського гончаря, який проживав на Плоскому, щоправда не зовсім ясна локалізація його садиби. Писемні

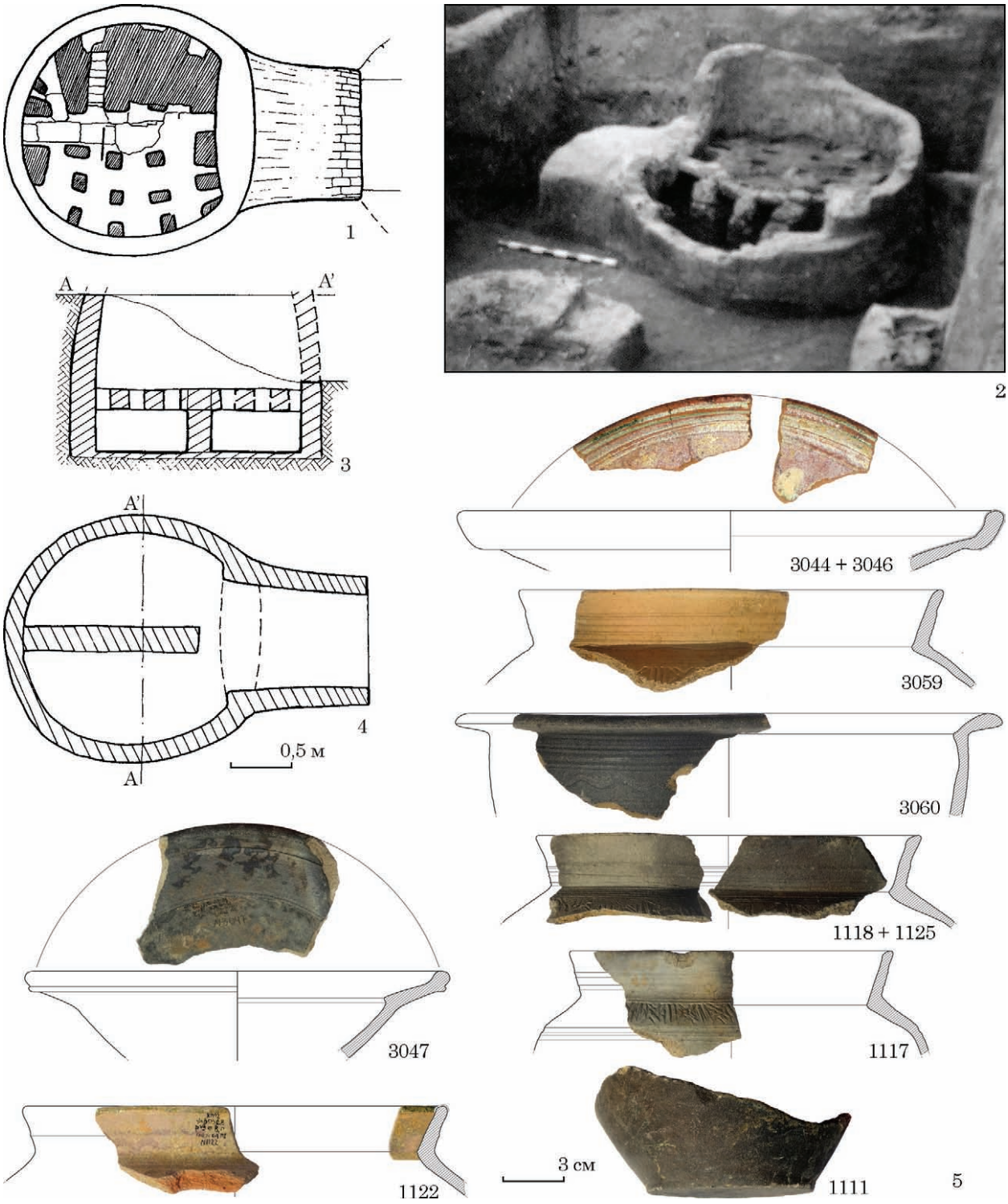

Рис. 5. Ур. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 1: 1—4 — план, розрізи й загальний вигляд; 5 — фрагменти посуду для аналізу

джерела фіксують цей осередок дещо пізніше, ніж датовані досліджені залишки виробництва. У першій половині XVIII ст., вірогідно, тут мешкало більше гончарів.

Колекція кераміки з цього шару зберігається у НФ ІА НАН України. Вона нараховує майже сотню вінець горщиків, форма яких характерна для кінця XVII — першої половини XVIII ст. Також в ній знаходиться кілька десятків фрагментів тарілок того ж часу, вкритих побілкою, із контурним розписом в техніці ріжкування брунатним, рудим, червоним, сірим кольорами. Але поливи такі вироби не мають, що вказує на те, що це напівфабрикати — брак після першого випалу. Глина у цих тарілок світлочервоного кольору, тісто із домішкою піску, випал гарний.

Для аналізу взято 5 фрагментів (серія *37 Kyrylivska str.*; рис. 7):

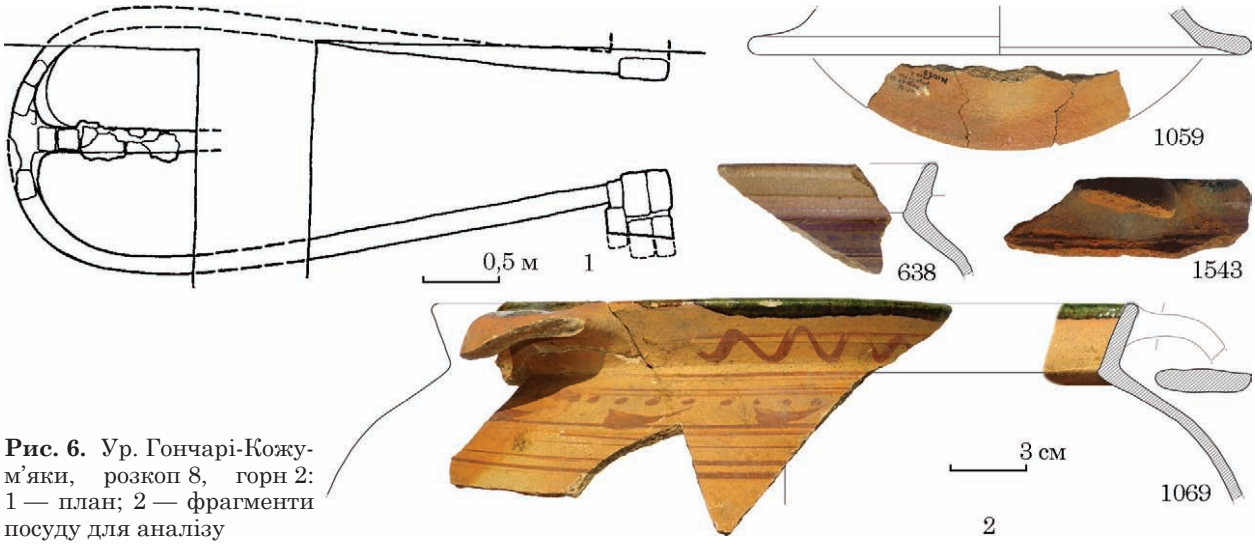

Рис. 6. Ур. Гончарі-Кожум'яки, розкоп 8, горн 2: 1 — план; 2 — фрагменти посуду для аналізу

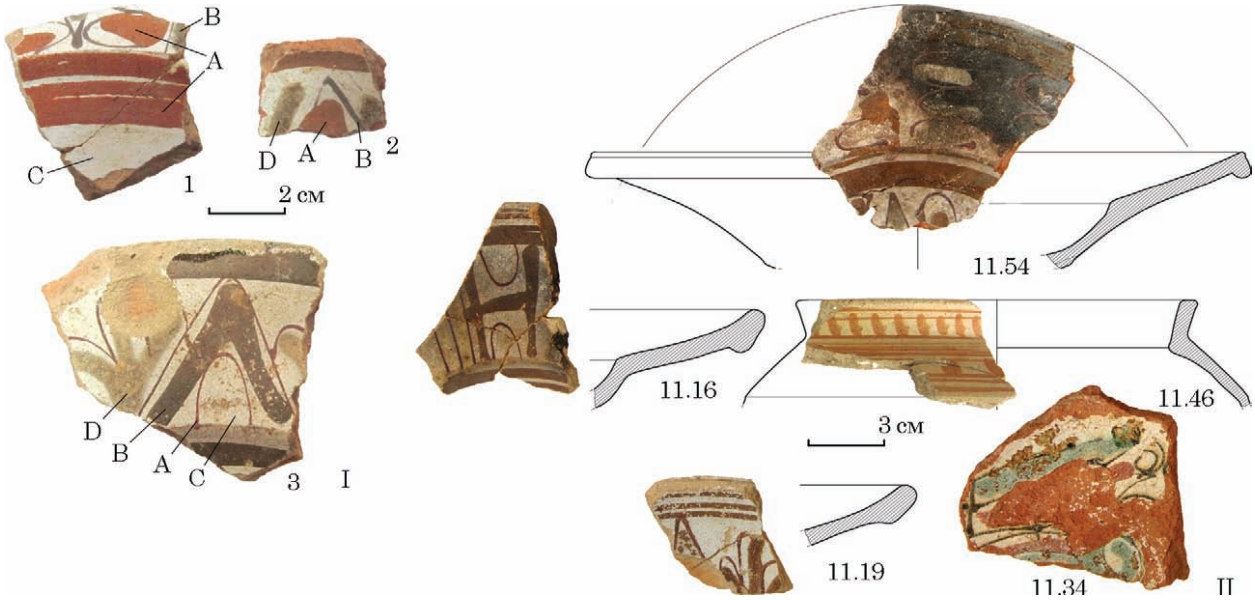

Рис. 7. Фрагменти керамічного посуду, взяті для аналізу, з культурного шару по вул. Кирилівській, 37: I — кольорові фарби на півфабрикатах мальованих тарілок: A — червона, B — брунатна, C — біла, D — сіра з зеленкуватим відтінком; II — фрагменти півфабрикатів і готових виробів

1—3) три вінця тарілок світло-червоної глини, вкритих білим ангобом і розписаних брунатним, червоним і сірим барвниками — напівфабрикати (№ 11.16, 11.19 і 11.54);

4) фрагмент тарілки з темночервоної глини, розписаної чорною і зеленою фарбами по білому ангобу, вкритої безбарвною поливою (№ 11.34);

5) фрагмент вінець білоглиняного горщика з опискою (№ 11.46).

Крім того, взято три фрагменти тарілок, вкритих білим ангобом і розмальованих кольоровими фарбами (рис. 7: 1—3). Оскільки це напівфабрикати, то на них немає шару поливи. Завдяки цьому можна було визначити пігменти кольорів — білого, червоного, брунатного і сірого з зеленкуватим відтінком.

Великим осередком у XVIII ст. був Микільський Полик в ур. ***Аскольдова могила*** — поселенні, яке належало Пустинно-Микільському монастирю і розташовувалось біля нього. Район «Гончарі» у цьому місці вже позначено на плані Києва 1713—1715 рр. (Климовський 2002, с. 129). За Рум'янцівським описом 1766 р. тут проживало 10 сімей гончарів, що становило більшу частину мешканців Микільського Полику (Лучицкий 1888, с. 65). У 1997 р. І. Мовчан і С. Климовський на території урочища відкрили гончарний горн (Мовчан, Климовський 1997; 1998; Климовський 2002, с. 129). Він еліптичної в плані форми, мав опорну перегородку і периферійну топку (рис. 8: 1). Горн зруйнований, розміри вцілілої частини 2,8 × 1,2 м. Прослідкувати конструкцію череня не вдалося. Реконструйована ширина горна може становити 2,15 м при довжині топкової камери 1,6 м, довжина топки — понад 1,2 м (рис. 8: 2). Стінки горна зроблені з глини, в яку вмуровано великі фрагменти плінфи і цегли-«литовки». Не виключено, що в

Рис. 8. Ур. Аскольдова могила: 1, 2 — план і реконструкція горна; 3 — фрагменти керамічних виробів для аналізу

конструкції застосовувалися також браковані горщики, оскільки в колекції є значна кількість посудин, обмазаних глиною і випалених повторно. Поряд з горном у ямі, заповненій аналогічною керамікою, знайдено «деньгу» 1741 (9?) р. За керамічними матеріалами і монетою комплекс можна датувати серединою — третьою чвертю XVIII ст.

Поряд в іншому розкопі виявлено великий об'єкт, заповнений браком і сміттям. Автори розкопок дійшли висновку, що це вибране глинище, оскільки неподалік в шурфах, на глибині 0,8 м знаходився шар рожево-сірої пісної глини, потужністю близько 1,1 м. Вихід глини зафіксовано на суцільній площі близько 3,5 м^2 (Мовчан, Климовський 1997, с. 84—85).

Колекція артефактів з урочища Аскольдова могила зберігається в МІКу. Вона налічує 264 одиниці. Переважно це фрагменти та цілі керамічні вироби, наймасовішими з яких є посуд та іграшки, поодинокими знахідками представлені кахлі, грузило, скарбничка, свічник та пару світильників. Керамічний посуд становить 128 одиниць, в тому числі цілі екземпляри і повного профілю — 29, фрагменти верхніх частин — 77, нижні частини та денця — 24, носик — 1. Для типологічного аналізу придатні в основному цілі екземпляри і верхні частини. За асортиментом можна виділити: горщиків — 69, тарілок і мисок — 10, глеків — 7, макітр — 7, покришок — 19 та поодинокі екземпляри інших різновидів. За технологічними ознаками майже весь посуд виготовлено зі світлих глин — від білого до світло-рожевого чи жовтого кольору. Деякі екземпляри (переважно тарілки) мають глину червоного кольору. Особливістю посуду і, зокрема, горщиків із Аскольдової могили є багатий розпис опискою, що має кілька сталих композицій. Поливи вживалося обмаль — лише на частині горщиків є крайкування переважно зеленою (зрідка жовтою) поливою. Зеленою і жовтою поливою вкрито також тарілку і три маленькі покришки, очевидно, від глеків. Дві інші полив'яні тарілки прикрашені фляндрівкою. Вони вкриті суцільним шаром червоного ангобу, по якому нанесені біла і зелена фарби, розтягнуті вістрям. Полива прозора безбарвна. Весь інший посуд — безполив'яний. Тісто має домішку дрібного піску, доброї якості. Випал гарний, наскрізний. Форми посудин характерні для XVIII ст. і мають численні аналогії серед посуду Києва цього часу.

Дрібна керамічна пластика, яка була знайдена під час розкопок урочища, складає 54 одиниці. Серед цих виробів: іграшки образотворчого типу — 3 (2 коники та пташка), антропоморфні іграшки — 2, іграшок шумоутворюючого типу — 27 (25 коників, пташка та баранець), 5 фрагментів пищиків, господарсько-побутового типу — 1 (мініатюрний глечик) та 16 одиниць, які важко атрибутувати типологічно. Всі іграшки виготовлені зі світлих глин, переважна більшість із них розписана опискою, яка додавала реалістичності виробам. Зокрема у фігурок коней промальовувалася кінська упряж, у пташок робився акцент на крильцях та пір'ячку, у жіночих фігурок — на деталі одягу. Іграшковий глечик покритий поливою зеленого кольору майже по всій поверхні, за виключенням придонної частини та кільцевого піддону. З внутрішнього боку поливою покрите лише вінце. В цьому ж комплексі поряд з іграшками була знайдена керамічна матриця з негативним об'ємом зображення обличчя людини. Вірогідно, застосовуючи цю глиняну форму, гончарю вдавалося виготовляти антропоморфну пластику з ретельно змодельованими рисами обличчя (Сушко 2020, с. 43—45).

Для аналізу відібрано сім керамічних виробів (серія *Askold's grave (Mykilskiy Polyk*; рис. 8: 3):

1—3) три верхні частини горщиків з опискою (один з них має крайкування зеленою поливою (№ А-4981/21 + 26);

4, 5) дві червоноглиняні тарілки з фляндрівкою зеленою, білою і червоною фарбами, вкриті безбарвною поливою (№ А-4981/243 і А-4981/241);

6) верхня частина білоглиняної макітри з опискою (№ А-4981/224);

7) одна білоглиняна іграшка-коник з опискою (№ А-4981/160).

Результати досліджень. PIXE та XRF аналіз складу керамічних зразків. Було проведено аналіз хімічного складу формувальної маси, включно з пігментами різного кольору, присутніми в поливі та фарбах для розпису. Аналіз проводився на базі аналітичного прискорювального комплексу Інституту прикладної фізики НАН України. Для аналізу використовувався метод протонно-індукованого рентгенівського випромінювання (proton-induced X-ray emission). Для дослідження використовувався пучок іонів водню (протонів) з енергією 1 МеВ. За даної енергії протонів можливо проводити аналіз зразків на глибину від 10 до 30 мкм, в залежності від речовини зразка. З детектора отримується спектр характеристичного рентгенівського випромінювання. З отриманого спектру по інтенсивності відповідних рентгенівських ліній розраховується концентрація того чи іншого елемента і перераховуються на оксиди. Детальний опис методу аналізу був опублікований раніше (Buhay et al. 2020).

Також було проведено дослідження елементного складу методом рентген флуоресцентного аналізу для визначення елементів-домішок за допомогою портативного рентгенівського спектрометра ProSpector 3.

Зразки для досліджень попередньо були сформовані в групи за об'єктами. Результати визначення хімічного складу представлені у вигляді гістограм, в яких концентрацію тих чи інших оксидів наведено у відсотках.

Honchari (E8/1). У цій групі зразків спостерігається високий вміст кремнезему (60—65 %) і низький (24—25 %) глинозему, що в принципі є характерним для більшості літологічних типів

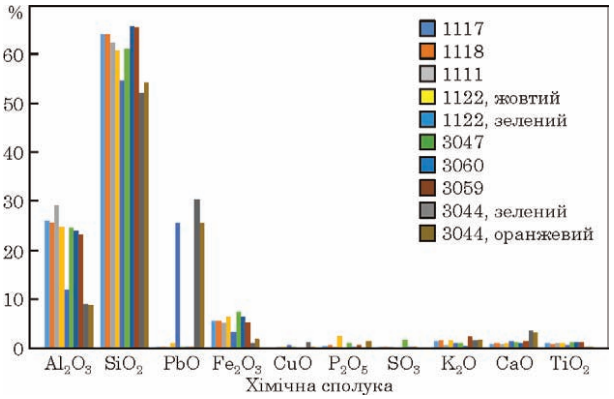

Рис. 9. Хімічний склад зразків серії Honchari E8/1. **Тут і далі**: в легенді дано номер зразка у серії, його колір

каолінових глин центральної частити Українського кристалічного щита (рис. 9). Незначні коливання у вмісті кремнезему і глинозему можна зарахувати до особливостей формування каолінітового профілю на тих чи інших групах вихідних порід (гранітах, мігматитах, гнейсах) чи їх комплексів. Особливістю даної групи глин є також досить значний (до 5—8 %) вміст оксиду заліза, що в принципі не характерне для більшості родовищ каоліну, які зараз розробляються. Такий вміст заліза може бути на ділянках профілю з частковою або неповною каолінізацією вихідних порід, де ще залишаються залізовмісні мінерали. В поливі зразків цієї групи артефактів зафіксовано високий вміст оксиду свинцю (26—30 %), що очевидно використовувався як один з важливих компонентів для її виготовлення. Також тут зафіксовано оксид міді (1—2 %), який міг виконувати роль зеленого хромофору. Для цього, зокрема, брали карбонатну форму міді — азурит чи малахіт. Використання міді для отримання кольору у поливі виявлено і у дослідженнях золотоординської кераміки (Валиулина и др. 2011, с. 9), а також у дослідженнях імпортної полив'яної кераміки з польських пам'яток, де визначено необхідні концентрації міді для отримання яскраво-зеленого кольору поливи зі свинцем (Auch, Trzeciecki 2007, s. 134).

Honchari (E8/2). Ці зразки в цілому мають подібний склад глинозему, кремнезему і оксиду

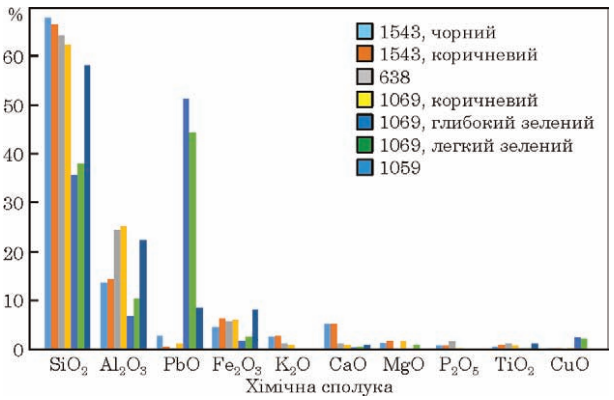

Рис. 10. Хімічний склад зразків серії Honchari E8/2

заліза до попередньої групи (рис. 10). У одного зразка спостерігається підвищена кількість оксиду кальцію — (близько 6 %). На зразках, де збереглася полива, спостерігається високий вміст оксиду свинцю (44—52 %). Для зеленої поливи, як і в попередній групі, є наявність оксиду міді (до 2 %). У одного зразка без поливи також зафіксовано високий вміст оксиду свинцю в тісті (до 8 %). Підвищений вміст кальцію в одному зразку можна пояснити неоднорідністю природного вихідного матеріалу, його частковою карбонатизацією в зоні гіпергенезу або потраплянні до матеріалу аналізу фрагментів поливи з карбонатом міді. Підвищений вміст оксиду свинцю у матриці глини, на нашу думку, є наслідком потрапляння його до глиняного тіста з матеріалу поливи при виробництві.

Honchari (E5). У цій вибірці зразків можна відзначити приблизно однакові значення вмісту та співвідношення основних компонентів глини — кремнезему і глинозему, достатньо високий первинний вміст в ній оксиду заліза (до 4 %) та значну концентрацію свинцю в зеленій поливі (рис. 11). В деяких зразках відмічається збільшення вмісту оксидів кальцію і калію (до 3—4 %).

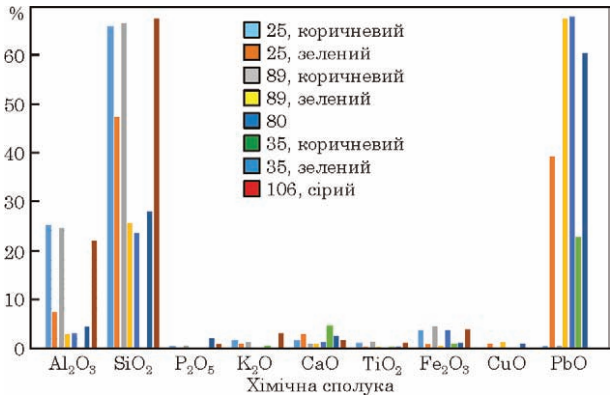

Рис. 11. Хімічний склад зразків серії Honchari E5

Доволі значне озалізнення каолінових глин даної і вищеописаних груп пояснюється характером розвитку кори вивітрювання каолінового типу на різних за складом породах. Зазвичай вміст заліза зростає у напрямку від гранітного до гранодіоритового і сієнітового літотипів. Отже цей показник може змінюватися залежно від точок відбору сировини. Це також стосується і зміни концентрацій кальцію і калію.

Askold's grave. Розподіл породоутворювальних компонентів в зразках даної групи та їх співвідношення вказують на подібність останніх до вищеописаних груп (рис. 12). У цій групі відмічається дещо меншій вміст загального заліза (2—3 %), але як і у попередніх групах, в них можна помітити в пігментованих поливах значну концентрацію оксиду свинця та оксиду міді.

Таким чином, з певною вірогідністю, можна стверджувати, що глини для виготовлення кераміки походять з одного регіону, але з різних родовищ і місць відбору. В зразку 241 з зеленим

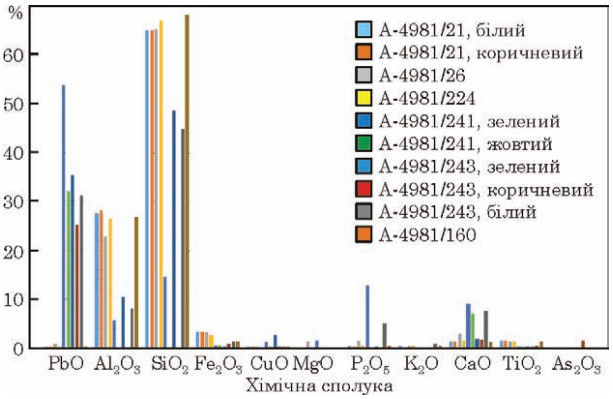

Рис. 12. Хімічний склад зразків серії Askold's grave (Mykilskiy Polyk)

і зразку 243 з білим пігментами спостерігається підвищений вміст фосфору і оксиду кальцію. Це свідчить про додавання до складу кераміки фосфорнокислого кальцію. Останній є у складі фосфоритових конкрецій, які поширені в природному заляганні на території Подільського Придністров'я. Їх можна збирати з поверхні. Фосфорнокислий кальцій є також у кістках тварин.

У складі глини керамічної іграшки встановлено присутність миш'яку в кількості до 2 %. Це досить помітна його концентрація. Миш'як не характерний для каолінових глин, тому його поява може бути пояснена тільки за рахунок технологічного процесу. Цей елемент є у складі сульфідів і оксидів миш'яку. Найвірогіднішим це могли бути реальгар або аурипігмент, які використовували у якості пігментів для отримання жовтого і помаранчевого кольорів.

37 Kyrylivska str. Зразки мають значні коливання вмісту основних компонентів — кремнезему і глинозему (рис. 13), що вказує на більш різноманітний склад вихідних глин для виробництва у порівнянні з вищеописаними. Тут є типові каолінітові, гідрослюдисті, а також їх перехідні різновиди. В зразках 11.34 і 11.16 збереглися залишки свинцевої поливи. Також в глинах спостерігається дещо більша концентрація оксиду заліза — на рівні 4—6 %, що характеризує ці глини як озалізнені.

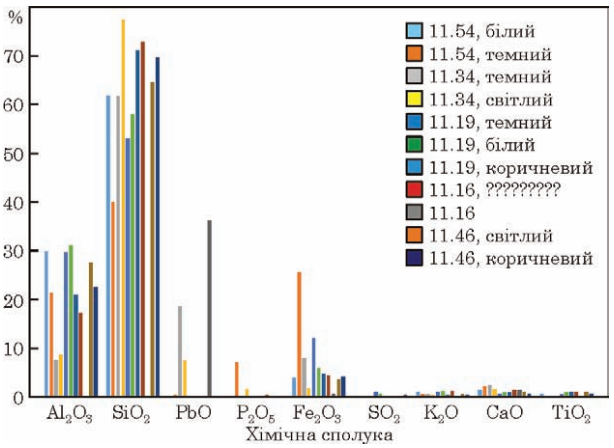

Рис. 13. Хімічний склад зразків серії 37 Kyrylivska str.

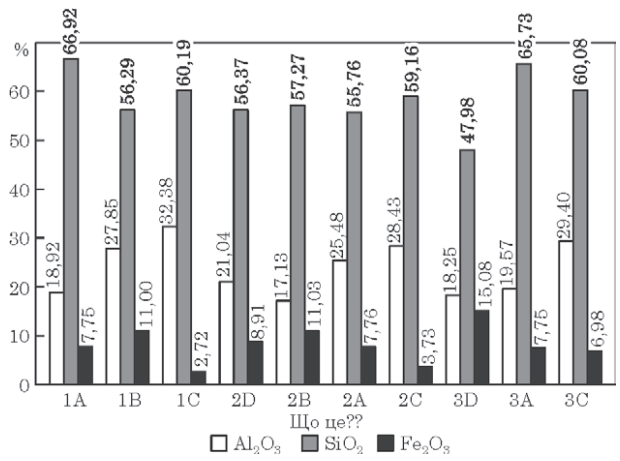

Рис. 14. Вміст основних породоутворюючих компонентів у досліджуваних зразках мальованої кераміки серії 37 Kyrylivska str.

Характерно, що більшість зразків є напівфабрикатами після першого випалу, тому вони не вкриті поливою, що надало можливість дослідити чистий склад пігментів, без домішок свинцю. У червоних, коричневих, а також чорних пігментах зафіксовано високий вміст оксиду заліза (рис. 14). У червоних пігментах оксид заліза збільшується до 8 %, що співставно з його кількістю в озалізнених глинах. А в коричневих і чорних пігментах він сягає 11 %, що вказує на використання для фарбування іншої речовини, наприклад, болотної руди чи ковальської циндри.

У білих ангобах, якими вкривали посуд під розпис, оксид заліза містився на рівні до 4 %, а оксид алюмінію становив до 30 %, що вказує на використання достаньо високоякісної каолінової глини. Також в темному пігменті одного зразка відмічено високий відсоток оксиду фосфору — до 7 % (рис. 15), що вказує на використання для цього кістяної муки. Два пігменти сірого кольору із зеленуватим відтінком мають в

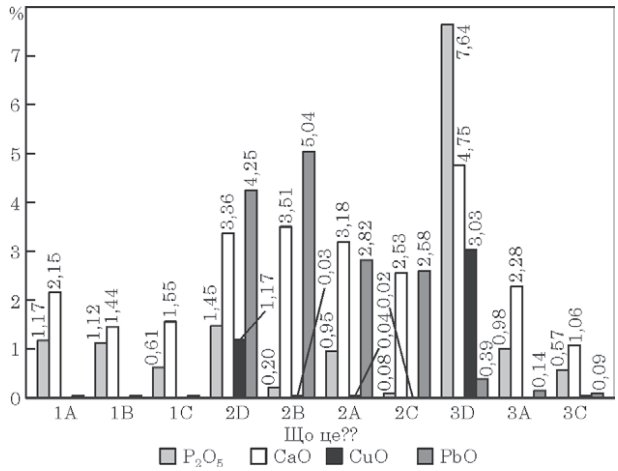

Рис. 15. Вміст другорядних породоутворюючих компонентів і елементів хромофорів у досліджуваних зразках мальованої кераміки серії 37 Kyrylivska str.

своєму складі оксид міді у кількості 1,17 і 3,03 % відповідно (рис. 15: 2D і 3D). Характерно, що у пігментах під поливою, а також у самій поливі така кількість міді забарвлює їх у яскравий зелений колір. Отже, очевидно, в даних зразках маємо справу з зеленим пігментом, який не проявив достатньо свій колір після першого випалу без поливи. Характерно, що ці фарби також містять високий відсоток заліза.

6 Kostiantynivska str. Аналіз хімічного складу даної групи показав використання каолінової глини для виготовлення посуду (рис. 16). Част-

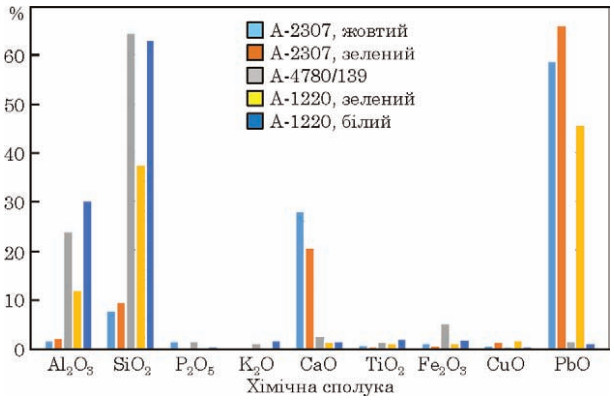

Рис. 16. Хімічний склад зразків серії 6 Kostiantynivska str.

ка оксиду заліза становить менше 2 % (лише в одному зразку його понад 4 %), що вказує на високу якість і низьку озалізненість глини. В полив'яних зразках спостерігається досить інтенсивна лінія свинцю. У свинцевих поливах із зеленим пігментом є оксид міді на рівні 1,5 %. Також варто відмітити значну кількість оксиду кальцію у зразка А-2307, що може бути пов'язано з вапняним нальотом на поверхні поливи.

Vydubychi. Вироби даної серії характерні великою кількістю оксиду алюмінію, що притаманно для каолінових глин цього ж регіону (рис. 17). Ці глини мало озалізнені — частка оксиду заліза

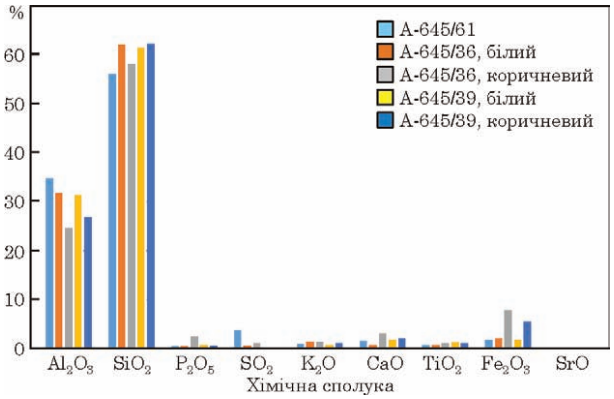

Рис. 17. Хімічний склад зразків серії Vydubychi

в них становить до 2 %. В коричневому пігменті вміст оксиду заліза збільшується до 6—8 %, що співставно з його кількістю в озалізнених природних глинах. У більшості зразків цієї групи спостерігаються мінімальні домішки стронцію, на рівні чутливості методу. Цей фон є локальним, можливо пов'язаний з точковим геохімічним трендом або технічним «засміченням».

Висновки. Нами з єдиної методологічної бази було проаналізовано хімічний склад 38 зразків з п'яти осередків (Гончарі-Кожум'яки, Аскольдова могила, Видубичі, вул. Костянтинівська, 6 та вул. Кирилівська, 37). Глина цих зразків належить гончарним виробам переважно світлих відтінків — від білого до жовтого і рожевого. Рідше зустрічаються вироби червоного кольору. Судячи з результатів аналізів, для виробництва кераміки за основу брали глини каолінові з додаванням гідрослюдистих. Можливо, ці глини первинно були не чисто каолінітовими, а двохкомпонентними, тобто гідрослюдисто-каолінітовими. На це вказують значення головних породоутворювальних компонентів: глинозему і кремнезему. Також у всіх пробах є досить суттєві значення концентрації заліза, не характерні для типових каолінітових глин. Це також може вказувати на те, що первинний матеріал був сумішшю. На території України досить багато родовищ гідрослюдистих глин з високим вмістом заліза. Суміш каолінітових і гідрослюдистих глин надає можливість при збереженні основних властивостей (термічних) збільшити пластичність і змінити забарвлення формувальної маси.

Компоненти, які є в малих кількостях, є характерними для глин з Українського Щита, тобто вони характеризують вихідний матеріал для глин чи ступінь їх перетворення. У багатьох пробах присутній фосфор, не характерний для природних глин. Його могли додавати у глинисту суміш зі спалених кісток тварин. Це підтверджується також присутністю в цих пробах кальцію, який корелюється з фосфором. З цієї закономірності випадає лише проба 3d, де відмічається дуже високий вміст фосфору і нормальний вміст кальцію. Можливо, це пов'язано з природним включенням у загальну масу кераміки фосфатного точкового мінералу, який і дав таку аномалію. Кальцій в тих випадках, де він незначний, входить до складу глин, а там, де його багато, це явно стороння домішка, пов'язана, в деяких випадках, з вапняним нальотом на поверхні поливи.

В поливах зафіксовано значну кількість свинцю, а в зелених — міді, що вказує на її використання як пігменту. Частина виробів була декорована розписом. Для нього застосовувалася червона фарба на безполив'яному посуді та біла, зелена, коричнева, червона — для підполив'яних розписів. Ці фарби були також проаналізовані. Для цього відбиралися напівфабрикати, що є браком після першого випалу. Вони вкриті білим ангобом, поверх якого нанесено розпис, але на них ще немає криючого шару поливи, що дало змогу визначити склад барвників без домішки поливи.

Для мальованого посуду використовувалася біла каолінова глина як ангобна підгрунтов-

ка під розпис. В якості пігментів застосовували, можливо, червону озалізнену глину для розпису неполив'яного посуду (описка). Для підполив'яного малювання в коричневу і чорну фарби вводили додатково оксид заліза — можливо, болотну руду чи циндру, як це відомо за етнографічними джерелами (Чміль 2018, с. 326—327). Фарби з додаванням міді після першого випалу мають сірий колір з зеленкуватим відтінком, а при повторному випалі під поливою набувають яскравого зеленого забарвлення.

Вважаємо застосовану методику перспективною для подальших технологічних досліджень археологічної кераміки. Для того, щоб виявити відмінності глиняних родовищ, потрібно робити велику вибірку і мати фонове значення цих елементів з природних відслонень. Необхідно визначити їх мінеральний склад і домішкову компоненту в елементах. Доцільним є формування єдиної бази даних, принаймні для досліджуваного регіону.

ЛІТЕРАТУРА

АЮЗР 1886. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. VII, т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700 гг.). Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.)*. Москва: Наука.

Валиулина, С. И., Армарчук, Е. А., Волков, И. В., Стародуб, Т. Х. 2011. Химико-технологическая характеристика глазурей памятников Хорезма и Золотой Орды. *Учёные записки Казанского университета: Гуманитарные науки*, 153 (3), с. 7-20.

Герасимов, Д. М. 1993. Гончарні горни XVIII ст. з Києва (за матеріалами розкопок урочища Гончарі-Кожум'яки). *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*, 2, с. 109-111.

Герасимов, Д. М. 1995. Гончарный комплекс из раскопок Киева. В: Писларий, И. А. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре*. Киев: КПДІКЗ, с. 149-156.

Гупало, К. Н., Ивакин, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1974. *Отчёт об археологических исследованиях Подола в 1974 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1974/28.

Івакін, Г. Ю. 1976. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ: Наукова думка, с. 214-221.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А. 1989. *Звіт про роботи на Гончарах та Кожум'яках у м. Києві в 1989 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1989/28б.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1990. *Звіт про розкопки Кожум'яцького загону в 1990 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/34а.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Герасимов, Д. М., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1992. *Звіт про археологічні дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки (вул. Гончарна та Воздвиженська) в Києві в 1992 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/33.

Івакін, Г., Івакін, В., Чміль, Л., Чекановський, А. 2017. Знахідки XVI—XVIII ст. з науково-рятівних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 37-47.

Карачківський, М. 1931. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва*, 1, с. 133-149.

Климовський, С. І. 2002. *Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя*. Київ: Стилос.

Козубовський, Г. А., Івакін, Г. Ю., Чекановський, А. А. 1993. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984—1989 рр.* Київ: Наукова думка, с. 238-270.

Комар, О. 2018. Археологічне та археомагнітне датування печей для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 6, с. 41-65.

Лучицкий, И. В. 1888. Киев в 1766 году. *Киевская старина*, 1—3, с. 1-74.

Мовчан, И. И. 1982. *Древние Выдубичи*. Киев: Наукова думка.

Мовчан, І. 1993. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві. *Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник*, 1, с. 254-255.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1997. *Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в 1997 р. в урочищі Аскольдова могила*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/34.

Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 1998. Відкриття гончарного комплексу XVII ст. на Аскольдовій могилі у Києві. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 34-35.

Подушний… 1786. *Подушний розпис майстрів київського гончарного цеху*. Державний архів м. Києва, ф. 329, оп. 1, спр. 3, арк. 11—13зв.

Попельницька, О. 2003. *Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX століття*. Київ: Стилос.

Пошивайло, О. 1993. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. Київ: Мистецтво.

Сушко, А. 2020. Дрібна керамічна пластика з гончарного комплексу на Аскольдовій могилі у Києві. В: Литовченко, В., Бібіков, Д. (ред.). *Матеріали Наукового круглого столу «Гончарне виробництво середньовічного та ранньомодерного населення Наддніпрянщини». Вишгород, 27 червня 2020 р.* Вишгород; Київ: ВІКЗ, с. 42-47.

Храмченкова, Р. Х. 2014. Химический состав глин как индикатор сырьевого источника. *Поволжская археология*, 2 (8), с. 176-204.

Чміль, Л. 2010. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI—XVIII ст. *Болховітіновський щорічник 2009*, с. 286-301.

Чміль, Л. В. 2018. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 323-341.

Чміль, Л., Хамайко, Н. 2015. Гончарна слобода Києва XVII—XIX ст. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*, 8: Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні, с. 401-420.

Яковенко, Н. М. 1989. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. *Архіви України*, 5, с. 68-71.

Auch, M., Trzeciecki, M. 2007. Sredniowieczne importy ceramiczne z badan na dziedzincu glownym

palacu Pod Blacha. *Kronika Zamkowa*, 1—2 (53—54), s. 127-154.

Buhay, O., Chmil, L., Bilyk, V., Zakharets, M., Shulzhenko, A., Ivakin, H. 2020. PIXE Analysis of Turkish Ceramics from Kyivan Excavations. In: Chrzan, K., Rzeźnik, P., Siemianowska, S. (eds.). *Ceramika i szkło w badaniach interdyscyplinarnych*. Wrocław: IAE PAN, p. 431-438.

Burlot, J., Waksman, S. Y., Bellot-Gurlet, L., Simsek Franci, G. 2020. The Glaze Production Technology of an Early Ottoman Pottery (mid-14th (?) — 16th century): The Case of «Miletus Ware». *Journal of Archaeological Science: Reports*, 29, p. 1-11.

Teslenko, I. 2017. Experience of Interdisciplinary Study of Crimean Medieval Glazed Pottery (Historiographical Review). In: *The 3rd International Symposium on Pottery and Glass Ostrakon: Ceramics and Glass in Interdisciplinary Research. Wrocław, 27—29 September 2017*. Wroclaw: IAE PAN, p. 74.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39, 2, p. 357-375.

REFERENSCES

AIUZR 1886. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. Ch. VII, t. I: Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii (1386—1700 gg.). Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.)*. Moskva: Nauka.

Valiulina, S. I., Armarchuk, E. A., Volkov, I. V., Starodub, T. Kh. 2011. Khimiko-tekhnologicheskaia kharakteristika glazurei pamiatnikov Khorezma i Zolotoi Ordy. *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta: Gumanitarnye nauki*, 153 (3), s. 7-20.

Herasymov, D. M. 1993. Honcharni horny XVIII st. z Kyieva (za materialamy rozkopok urochyshcha Honchari-Kozhum'iaky). *Arkheolohichni doslidzhennia pam'iatok ukrainskoho kozatstva*, 2, s. 109-111.

Gerasimov, D. M. 1995. Goncharnyi kompleks iz raskopok Kieva. In: Pislarii, I. A. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia v Kieve i Kievo-Pecherskoi Lavre*. Kiev: KPDIKZ, s. 149-156.

Gupalo, K. N., Ivakin, G. Iu., Sagaidak, M. A. 1974. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Podola v 1974 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1974/28.

Ivakin, H. Yu. 1976. Do istorychnoi topohrafii piznoserednovichnoho Kyieva. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia starodavnoho Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 214-221.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Herasymov, D. M., Chekanovskyi, A. A. 1989. *Zvit pro roboty na Honcharakh ta Kozhum'iakakh u m. Kyievi v 1989 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1989/28b.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Herasymov, D. M., Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. 1990. *Zvit pro rozkopky Kozhum'iatskoho zahonu v 1990 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/34a.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Herasymov, D. M., Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. 1992. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia urochyshch Honchari ta Kozhum'iaky (vul. Honcharna ta Vozdvyzhenska) v Kyievi v 1992 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1992/33.

Ivakin, H., Ivakin, V., Chmil, L., Chekanovskyi, A. 2017. Znakhidky XVI—XVIII st. z naukovo-riativnykh rozkopok Kyivskoho Podolu u 2016 r. (vul. Kyrylivska, 37). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, s. 37-47.

Karachkivskyi, M. 1931. Kyivski tsekhy za lytovsko-polskoi ta rannoi moskovskoi doby. *Kyivski zbirnyky istorii y arkheolohii, pobutu y mystetstva*, 1, s. 133-149.

Klymovskyi, S. I. 2002. *Sotsialna topohrafiia Kyieva XVI — seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos.

Kozubovskyi, H. A., Ivakin, H. Yu., Chekanovskyi, A. A. 1993. Doslidzhennia urochyshch Honchari ta Kozhum'iaky u 1987—1989 rr. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv: arkheolohichni doslidzhennia 1984—1989 rr.* Kyiv: Naukova dumka, s. 238-270.

Komar, O. 2018. Arkheolohichne ta arkheomahnitne datuvannia pechei dlia vypalu plinfy z sadyby Desiatynnoi tserkvy. *Opus mixtum*, 6, s. 41-65.

Luchitskii, I. V. 1888. Kiev v 1766 godu. *Kievskaia starina*, 1—3, s. 1-74.

Movchan, I. I. 1982. *Drevnie Vydubichi*. Kiev: Naukova dumka.

Movchan, I. 1993. Piznoserednovichnyi honcharnyi kompleks na Vydubychakh u Kyievi. *Ukrainske honcharstvo: Natsionalnyi kulturolohichnyi shchorichnyk*, 1, s. 254-255.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 1997. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy v 1997 r. v urochyshchi Askoldova mohyla*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/34.

Movchan, I. I., Klymovskyi, S. I. 1998. Vidkryttia honcharnoho kompleksu XVII st. na Askoldovii mohyli u Kyievi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 34-35.

Podushnyi… 1786. *Podushnyi rozpys maistriv kyivskoho honcharnoho tsekhu*. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva, f. 329, op. 1, spr. 3, ark. 11—13zv.

Popelnytska, O. 2003. *Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII — pochatku XIX stolittia*. Kyiv: Stylos.

Poshyvailo, O. 1993. *Etnohrafiia ukrainskoho honcharstva: Livoberezhna Ukraina*. Kyiv: Mystetstvo.

Sushko, A. 2020. Dribna keramichna plastyka z honcharnoho kompleksu na Askoldovii mohyli u Kyievi. In: Lytovchenko, V., Bibikov, D. (ed.). *Materialy Naukovoho kruhloho stolu «Honcharne vyrobnytstvo serednovichnoho ta rannomodernoho naselennia Naddnipranshchyny». Vyshhorod, 27 chervnia 2020 r.* Vyshhorod; Kyiv: VIKZ, s. 42-47.

Khramchenkova, R. Kh. 2014. Khymycheskyi sostav hlyn kak yndykator ыrevoho ystochnyka. *Povolzhskaia arkheolohyia*, 2 (8), s. 176-204.

Chmil, L. 2010. Honcharni oseredky Kyieva i okruhy kintsia XVI—XVIII st. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2009*, s. 286-301.

Chmil, L. V. 2018. Rezultaty i perspektyvy doslidzhennia tekhnolohii vyhotovlennia keramichnoho posudu Serednoi Naddnipranshchyny XVI—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 323-341.

Chmil, L., Khamaiko, N. 2015. Honcharna sloboda Kyieva XVII—XIX st. *Naukovi studii. Istoryko-kraieznavchyi muzei m. Vynnyky*, 8: Davni maisterni ta vyrobnytstvo u Vislo-Dniprovskomu rehioni, s. 401-420.

Yakovenko, N. M. 1989. Novyi dokument do istorii kyivskykh remisnychykh tsekhiv pochatku XVII st. *Arkhivy Ukrainy*, 5, s. 68-71.

Auch, M., Trzeciecki, M. 2007. Sredniowieczne importy ceramiczne z badan na dziedzincu glownym palacu Pod Blacha. *Kronika Zamkowa*, 1—2 (53—54), s. 127-154.

Buhay, O., Chmil, L., Bilyk, V., Zakharets, M., Shulzhenko, A., Ivakin, H. 2020. PIXE Analysis of Turkish Ceramics from Kyivan Excavations. In: Chrzan, K., Rzeźnik, P., Siemianowska, S. (eds.). *Ceramika i szkło w badaniach interdyscyplinarnych*. Wrocław: IAE PAN, p. 431-438.

Burlot, J., Waksman, S. Y., Bellot-Gurlet, L., Simsek Franci, G. 2020. The Glaze Production Technology of an Early Ottoman Pottery (mid-14th (?) — 16th century): The Case of «Miletus Ware». *Journal of Archaeological Science: Reports*, 29, p. 1-11.

Teslenko, I. 2017. Experience of Interdisciplinary Study of Crimean Medieval Glazed Pottery (Historiographical Review). In: *The 3rd International Symposium on Pottery and Glass Ostrakon: Ceramics and Glass in Interdisciplinary Research. Wrocław, 27—29 September 2017*. Wroclaw: IAE PAN, p. 74.

Waksman, S. Y., Teslenko, I. 2010. «Novy Svet Ware», an Exceptional Cargo of Glazed Wares in a 13th Century Shipwreck near Sudak (Crimea, Ukraine) — Morphological Typology and Laboratory Investigations. *International Journal of Nautical Archaeology*, 39, 2, p. 357-375.

L. V. Chmil, N. V. Khamaiko, O. M. Buhay, V. M. Bilyk, A. V. Shulzhenko, A. O. Sushko, V. A. Nesterovskyi

CERAMIC RAW MATERIAL ANALYSIS FROM KYIV POST-MEDIEVAL POTTERY CENTERS

According to written and archeological sources, there were 12 pottery-making sites in the nowadays territory of Kyiv. During the last 50 years, seven pottery production sites have been archaeologically discovered (kilns, clay pits, outbuildings, warehouses, semi-finished product stocks, etc.). In general, we have information on at least about 27 pottery kilns and a stock of semi-finished products. All of them can be dated to different times from the turn of the 16th—17th centuries to the middle 19th century.

Pottery production sites were rather big, with high-quality production using various decoration and glazing techniques, and a wide selection of products; some of them used underglaze painting. Numerous potsherds, both ready-to-use and semi-finished products, were discovered in the filling of kilns and related structures. Used for ceramic paste clay was exceptionally good, mainly light — from white to yellowish or pinkish colors, but sometimes the examples of darker colors can be met, like reddish or brownish. The red color was used for the decoration of unglazed white ware; white, green, and red colors were applied for underglaze painting ceramics.

We have analyzed the chemical composition of 38 samples from five sites with the PIXE and XRD methods. According to the analyses, not all clays are pure kaolinite, some are a mixture of hydromica and kaolinite. Iron can be present in different clays. Components that are present in small amounts are characteristic of clays from the Ukrainian Shield. The presence of phosphorus in pigments is associated with the addition of bone meal. Calcium in those cases, where it is insignificant, is part of the clay, and where there is a lot of it, it is obviously associated with lime plaque on the surface of the watering.

Some of the products were decorated with paintings. Red paint was used for it on the unglazed ware and white, green, brown, red — for glazed paintings. These paints were also analyzed. Fragments of ceramics after the first firing are covered with a white engobe, over which the painting is applied, but they do not yet have a covering layer of glaze, which made it possible to determine the composition of dyes without the admixture of glaze.

For the painted dishes white kaolin clay was used as an engobe base for painting. Probably red iron clay was used as pigments for painting non-painted ware (erratum). For glaze painting, additional iron oxide was added to brown and black paints — possibly bog ore. The paints with the addition of copper after the first firing have a gray color with a greenish tint, and when re-fired under watering, they acquire a bright green color.

Keywords: ceramics, kilns, pottery, PIXE, XRF, dyes, kaolin clay, ferrous impurities, bone meal, iron oxides, copper oxides.

Одержано 30.08.2022

БІЛИК Володимир Миколайович, молодший науковий співробітник, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
BILYK Volodymyr, Junior Reasearch Assistant, Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7022-7188, e-mail: v.m.bilyk.sumy@gmail.com.

БУГАЙ Олександр Миколайович, кандидат фізико-математичних наук, завідувач сектору, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
BUHAI Oleksandr, Ph. D., Head of the Sector, Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6813-0413, e-mail: bugay@ipfcentr.sumy.ua.

НЕСТЕРОВСЬКИЙ Віктор Антонович, доктор геологічних наук, старший науковий співробітник, професор, директор геологічного музею, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна.
NESTEROVSKYI Viktor, Dr Habil., Professor, Senior Researcher, Director of the Geological Museum, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7065-8962, e-mail: v.nesterovski@ukr.net.

СУШКО Аліна Олександрівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SUSHKO Alina, Ph. D., Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-7898-5450, e-mail: alina_sushko@ukr.net.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KHAMAIKO Natalia, Junior Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7396-0315, e-mail: natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHMIL Lesia, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0672-8110, e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.

ШУЛЬЖЕНКО Анатолій Валерійович, молодший науковий співробітник, Інститут прикладної фізики НАН України, Суми, Україна.
SHULZHENKO Anatolii, Junior Reasearch Assistant, Institute of Applied Physics, National Academy of Sciences of Ukraine, Sumy, Ukraine.
E-mail: tol937610@gmail.com.

УДК 904.23(477.74)"653/654" DOI: 10.37445/adiu.2022.03.20

І. Б. Тесленко, Л. В. Мироненко

КЕРАМІКА І КЕРАМІЧНЕ ВИРОБНИЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДУ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ [1]

У статті репрезентована 120-літня історія вивчення кераміки і керамічного виробництва середньовічного Білгороду (м. Білгород-Дністровський, Одеська обл., Україна). Аналізуються методи археологічних досліджень, фіксації і наукової обробки керамічних матеріалів та розвиток їх у часі. Підсумовуються досягнення та недоліки у вивченні керамічних комплексів та окреслюються перспективи подальших вишукувань з огляду на сучасні здобутки у керамологічних студіях.

***Ключові слова**: Північно-Західне Причорномор'я, середньовічний Білгород, XIII—XV ст., кераміка і керамічне виробництво, історія вивчення.*

Білгород-Тірське городище з залишками фортеці 1410—1790-х рр., що у м. Білгород-Дністровський Одеської обл., знаходиться в полі уваги дослідників різних напрямків (істориків, епіграфістів, археологів, нумізматів та ін.) вже понад 120 років (див., напр.: Клейман 1979; Красножон 2012; Шлапак 2021). Археологічне вивчення цієї багатошарової пам'ятки розпочалося у 1900 р. [2] і з незначними перервами триває досі (огляд див., напр.: Красножон 2012; Біляєва, Фіалко 2015; Тесленко та ін. 2019). Розкопки вели і всередині фортечних мурів, і зовні. Найбільша за площею ділянка — понад 4000 м^2 — досліджена з північного сходу від фортеці на так званому Центральному розкопі — далі ЦР (див., напр.: Богуславский, Янов 2014; Богуславский, Дергачёва 2017, с. 91). Проте, слід наголосити, що точні розміри розкопаної площі пам'ятки досі лишаються невизначеними, так само як і відсутній введений до наукового обігу детальний топографічний план усіх досліджених ділянок.

У стратиграфічній схемі пам'ятки виділено три головних культурних пласти. Один з них фіксують між залишками античної Тіри і османського Аккерману. Як вважається, цей пласт накопичився протягом двох історичних періодів існування міста: «золотоординського» — кінець XIII — 70-ті рр. XIV ст. та «молдавського» — остання чверть XIV ст. — 1484 р. [3] Саме його асоціюють з урбаністичним центром, відомим з письмових і картографічних джерел під назвами Акджа-Кермен, Аспрокастрон, Маурокастро, Монкастро, Мокастро, Білгород та ін. [4] (детальніше див., напр.: Клейман 1979; Кравченко 1986; Богуславський 2008; 2013; Русєв 2015, с. 22—25). Археологічно обидва означених періоди репрезентовані нерівномірно. У низці публікацій та монографії, присвячених результатам розкопок середньовічного міста, А. А. Кравченко атрибутує переважну більшість

1. Роботу виконано за підтримки МОН України у межах україно-французької програми співробітництва «Дніпро» 2021—2022 рр., проєкт «Обіг речей, традицій та технологій у Причорномор'ї в середньовічні часи, керамологічний підхід».

2. У публікаціях Е. Р. Штерна, першого археолога-дослідника пам'ятки, зустрічається дві дати початку робіт — 1899 і 1900 рр. Однак, перша з них фігурує лише в невеликому звіті за результатами екскурсії членів Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей до Аккермана 1903 р. (Штерн 1906, с. 87) і, ймовірно, є друкарською помилкою, оскільки більш ніде не згадується: ні у публікації результатів розкопок 1900 р., які дослідник називає першими (Штерн 1901), ні у останньому звіті за 1912 р., де також йдеться про осінь 1900 р., як початок «пробних розкопок» (Штерн 2013, с. 92).

3. Стратифіковані рештки «домонгольського» часу ще й досі не зафіксовані, але наявність перевідкладених артефактів IX—XIII ст. залишає надію на їх виявлення у майбутньому (див., напр.: Богуславский 2008; Рябцева, Савельев 2014).

4. Після османського завоювання — Аккерман, у румунській транскрипції — Chetatea Alba.

© І. Б. ТЕСЛЕНКО, Л. В. МИРОНЕНКО, 2022

культурних залишків саме як золотоординські, датуючи їх відповідно кінцем XIII — 70-ми рр. XIV ст. (Кравченко 1986; Богуславский 2008; 2013, с. 777—787). Водночас, як вже наголошувалося в одній з наших попередніх статей, такі їх датування разом з визначенням культурної належності, викликають обґрунтовані сумніви (Тесленко, Мироненко 2022). Тому нагальним зараз є критичний перегляд матеріалів розкопок пам'ятки з огляду на сучасні здобутки археології в Причорноморському та Середземноморському регіонах. Така робота вже розпочата нами на матеріалах колекцій з Наукових фондів ІА НАН України (Тесленко, Мироненко 2022). Однак, цю проблему доцільно аналізувати з огляду на її розвиток у часі. Тому серед головних завдань поточного дослідження постане детальний аналіз історії вивчення наймасовішого речового матеріалу середньовічного городища — керамічних знахідок, разом з питаннями щодо їх хронології та історико-культурної інтерпретації. Беручи до уваги специфіку методики археологічних розкопок та фіксації керамічних матеріалів, а також підходи до їх наукової обробки, на сьогодні можна окреслити чотири головні етапи цього дослідницького процесу.

І етап, 1900—1912 рр. Цей період відзначений початком наукових археологічних вишукувань на пам'ятці. Зусилля першого її дослідника Е. Р. Штерна були спрямовані переважно на пошуки залишків античної Тіри, тож середньовічні та ранньомодерні культурні нашарування згадувалися лише у контексті загальної характеристики стратиграфії. За три роки робіт на пам'ятці (1900, 1903 і 1912) було закладено 14 шурфів, траншей та розкопів. Стратифіковані середньовічні об'єкти (XIV і XV ст.) були зафіксовані принаймні у трьох з них: у траншеях 1 і 7, 1900 р., закладених на території «Воєнного» двору (Штерн 1901, с. 43, план на с. 33), і в розкопі 3, 1912 р., зовні під стінами цитаделі біля південно-західної вежі (Штерн 1913, с. 99). У траншеях 1 і 7 було частково досліджено залишки будівлі (одна кладка з каменю) та продукти руйнування кахляної печі, можливо, пов'язаної з цією спорудою. Принаймні, серед керамічних знахідок із шару біля стіни значаться «цілий горщик із простої глини, внизу круглий, а зверху чотирикутний, наповнений вугіллям, золою, кістками від стерляді та різними черепашками; частина зеленої кахлі з рельєфним зображенням птаха» і велика маса «як глазурованих черепків, так і черепків від посуду такої ж незвичайної форми, яку має вищезгаданий цільний горщик» (Штерн 1901, с. 42—43). Ці вироби за вказаними морфологічними ознаками найімовірніше можуть бути атрибутовані як горщикові кахлі відкритого типу, що набули поширення в центрально- та східноєвропейських землях наприкінці XIV — XV ст. (Смирнов 1956, с. 77—80; Виногродская 1998, с. 266; Кушнеревич 2003, с. 141). Тобто, вірогідно, у конструкції печі використовувалися обидва типи кахлів — прості горщикові відкритого типу і полив'яні коробчасті з лицьовою пластиною, прикрашеною рельєфним декором.

У розкопі 3, 1912 р., під «сірим шаром турецького періоду» зафіксовано «шар світлої глини з прошарками», у якому на глибині близько одного саженя від поверхні землі (десь 2,1 м) відкриті залишки кладки будівлі, пов'язаної з «молдавським періодом». У нижній частині шару, що лежить над нею, поміж іншого, знайдені османські монети Баязеда II (1481 р.) і Махмуда II (?) і «досить багато шматків кахлів з зеленою глазур'ю», на одному з яких є «рельєфне зображення жіночої голови з променями». «Глибше йдуть: ґудзик із зображенням Михайла Архістратига (на коні, з крилами), монета господаря Молдавії Петра (1375—1391) та черепки тонкого перського фаянсу та венеціанського скла» (Штерн 1913, с. 99). Також в шарах «дотурецького часу» зазначено «особливо багато черепків візантійського посуду» (Штерн 1913, с. 100—101).

Серед знахідок з інших розкопаних ділянок також згадуються «черепки візантійського посуду», включно з монограмами «М/Х», т. зв. «перського фаянсу», кахлів та ін., які можуть бути датовані XIV—XV ст. (Штерн 1901; 1906; 1913). Але вони здебільшого перевідкладені, тож пов'язати їх з певними стратифікованими контекстами складно, так само як і скласти повне уявлення про них, оскільки відповідні ілюстрації відсутні. Усі середньовічні матеріали були сумарно співвіднесені з «молдавсько-генуезським» періодом і детально не вивчалися (Штерн 1913, с. 93).

Проте, незважаючи на вкрай лаконічну характеристику середньовічних матеріалів, їх наявність на пам'ятці вперше була задокументована. Добуті колекції частково вціліли, зберігаються в Одеському археологічному музеї НАН України та залучалися до публікацій (Кравченко, Столярик 1983, с. 180).

ІІ етап, 1918—1940 рр. Після приєднання Бесарабії до Королівства Румунія дослідження пам'ятки продовжили румунські археологи — П. Нікореску та Гр. Авакян (детальніше див.: Красножон 2012). П. Нікореску очолив дослідження античної Тіри (1919, 1927—1930-ті рр.). Середньовічні об'єкти залишилися здебільшого поза його увагою і згадуються лише зрідка. Так, в одній зі звітних публікацій дослідник вказує на знахідку в одній з траншей, закладених за межами фортеці на схід від центральних воріт, залишків середньовічної печі, що містила близько 40 «*теракотових кульок, порожніх усередині*» [1] (Nicorescu 1933, p. 559). Про зовнішній вигляд та призначення цих виробів тепер можна тільки здогадуватися. Дослідник посилається на детальніший опис подібних предметів у Гр. Авакяна (Avakian 1931) [2]. У цій роботі Гр. Авякян дійсно опублікував колекцію

1. Boulets de terre cuite, vides â l'intérieur.
2. Elles ont été décrites par mon assistant, M. Gr. Avakian, dans le Bulletin de la Commission des Monuments Historiques, Section de Bessarabie, vol. III, 1931.

«глиняних гранат» з шару 13, вежі А, що мали вигляд невеликих вузькогорлих глеків з пласким дном і сферичним корпусом (Avakian 1931, fig. 13; 16; 62; 63). Водночас, залишається незрозумілим наскільки точно вони відповідають виробам, знайденим П. Нікореску. На думку А. А. Кравченко ці «кульки» могли бути сфероконусами, які часто трапляються при розкопках пам'ятки (Кравченко 1986, с. 7). Але довести чи спростувати цю версію неможливо. Окрім того, у розкопі на території першого двору П. Нікореску дослідив залишки кам'яних споруд, датованих середньовічним часом, та яму, в якій серед іншого було виявлено фаянсову розписну таріль ізнікського виробництва XVI ст. (Nicorescu 1931a, pl. 24; 1933, p. 562, fig. 10) [1]. Деталізація хронології будівельних решток та характеристика супутнього матеріалу не наводиться.

У 1929 р. Гр. Авакян вперше проводить спеціальне дослідження середньовічного об'єкту — цитаделі. Ним було вивчено заповнення трьох веж, а також закладено три поєднані між собою траншеї a—b—g—d вздовж зовнішньої сторони східної куртини та південно-східної вежі (Avakian 1931). Слід наголосити, що ці роботи проводилися на досить високому на той час методичному рівні. Окрім ретельної фіксації архітектурних об'єктів, характеристика ранньомодерних і середньовічних культурних шарів вперше супроводжувалася графічними зображеннями стратиграфічних перетинів, а також системним описанням і фотофіксацією добутих матеріалів. До того ж результати розкопок незабаром було опубліковано у ґрунтовній статті дослідника (Avakian 1931). З публікації відомо, що вежі заповнювали лише культурні залишки, пов'язані з експлуатацією споруд за Османів. Нижче їх фундаментів виявлено нашарування та руїни капітальної будівлі античного часу. Однак, у траншеях із зовнішнього боку цитаделі, між культурними горизонтами османського та античного періодів, зафіксовано щонайменше 2 (3?) шари (№ 4, 5 і можливо, верхня частина шару 6) з матеріалами XIV—XV ст. (Avakian 1931, p. 65—73, fig. 19—21). З них походить три молдавські монети Олександра Доброго (1400—1433) [2]. З різних рівнів шару 4 впущено два поховання, ймовірно, пов'язані з храмом у цитаделі. Шар № 5 містив численні сліди горіння та фрагменти обвуглених дерев'яних конструкцій. А. Красножон вважає, що він міг утворитися унаслідок пожежі, що виникла при облозі фортеці турками у 1420 р. (Красножон 2012, с. 69), але якихось археологічних доказів не наводить. Хронологічна позиція шарів 6 і 7 залишилася нез'ясованою через відсутність детального опису матеріалу з них, а також стратиграфічного розрізу, який демонстрував би співвідношення цих відкладень з архітектурними елементами цитаделі.

Характеризуючи середньовічні і ранньомодерні речові матеріали з розкопок, Гр. Авакян розподіляє їх на групи за матеріалом (залізо, камінь, скло, кераміка) та функціональним призначенням, вказуючи на місце знахідки (з веж чи траншей зовні цитаделі). Серед кераміки окремо виділені турецькі люльки, світильники, носики кумганів. Декілька уламків кахлів та полив'яний посуд об'єднано в категорію «Фрагменти східної кераміки» [3] (Avakian 1931, p. 97—104; fig. 117—123). Знахідки по шарам не розподілені, тому не можуть бути залучені для уточнення датування археологічних контекстів. Характеристика матеріалів також не надто детальна, але додані світлини наочно демонструють склад керамічного комплексу, та не втратили своєї інформативної цінності дотепер. Так очевидно, що серед керамічних матеріалів із траншей ззовні мурів цитаделі значну частину становить червоноглиняний полив'яний посуд з орнаментом сграфіто (Avakian 1931, p. 98—100; fig. 117—123). У його складі абсолютно переважають поліхромні вироби т. зв. «кафинського кола», що набули поширення не раніше останньої третини XIV—XV ст. [4] Також помітний візантійський керамічний імпорт з монограмами «К» та «П», геометричними, рослинними та орнітоморфними мотивами (Avakian 1931, fig. 119; 120; 122; 123), хронологічна позиція якого визначається другою половиною XIV — початком — першою половиною XV ст. (Teslenko, Waksman, Ginkut 2022; Teslenko, Waksman forthcoming). XIV ст. можуть бути датовані лише окремі дрібні уламки з підглазурним розписом білим ангобом, монохромним і поліхромним сграфіто, виконаним у манері, характерній для середини — другої третини XIV ст. [5] (Avakian 1931, fig. 117; 118; 121; 123), а також фрагменти золотоординської кашинової чашки [6] (Avakian 1931, fig. 132). Слід також звернути увагу на відсутність на світлинах виробів так званої «Мілетської» групи (Miletus Ware). З одного боку, це може бути обумовлене випадковістю вибірки, з іншого — свідчити про накопичення основного обсягу вивчених середньовічних шарів до середини XV ст. Цікавою є знахідка біля східного краю стіни 19 (тобто, ймовірно, у нижній частині середньовічних шарів) тарелі і тарілки з розписом кобальтом і люстром під олов'яною глазур'ю (Avakian 1931, fig. 120). Обидві посудини мають близькі аналогії серед продукції валенсійських майстерень

1. Нині ця посудина зберігається в Одеському археологічному музеї. Вона була опублікована в 1982 р. (Столярик 1982, с. 173—182, рис. 3: 1).
2. Одна срібна та одна мідна монети знайдені у нижній частині шару 4, одна мідна — в шарі 5 (Avakian 1931, p. 70). Фото монет у публікації відсутнє. На думку А. В. Красножона вони могли бути втрачені (Красножон 2012, с. 68—69).
3. Fragmente de ceramicâ orientalâ.
4. Детальніше див.: (Тесленко 2021, с. 77—90).
5. Детальніше див.: (Тесленко 2018а).
6. Огляд літератури щодо датування, походження та розповсюдження кашинового посуду див.: (Тесленко 2021, с. 109—110).

однієї з притаманних їй декоративних серій «з центральним медальйоном і трилисником», що датовано у межах першої половини XV ст. (див., напр.: Berti, Tongiorgi 1986, p. 325, 328; Carru 1995, p. 58—59, 69, 70; Gonzáles Ballesteros 2015, p. 524, fig. 17). Іспанська кераміка з олов'яною глазур'ю набуває поширення у Середземномор'ї та Причорномор'ї завдяки комерційній активності італійців, насамперед, генуезців. Вироби цієї серії відомі на території Іспанії серед продукції майстерень Патерни, в Італії, на південному сході Франції, Греції, Єгипті та в Криму (Тесленко 2021, с. 104).

Керамічні колекції з розкопок Гр. Авакяна потрапили до музейних установ Румунії (Бухарест, Яси) та згодом були репрезентовані більш детально [1]. Декілька уламків полив'яних посудин візантійського кола з монограмами, антропоморфним, зооморфним та флористично-геометричним декором наводить Б. Слетіняну у статті, присвяченій вивченню відносин Візантії з Подунав'ям у період Палеологів (Slâtineanu 1937, p. 331—336, fig. 7—14) [2]. Важливими є спостереження дослідника про масове надходження візантійського імпорту до Білгороду впродовж молдавського періоду. Н. Константінеску публікує матеріали з Національного музею старожитностей Румунії у м. Бухарест, супроводжуючи їх малюнками та кольоровими світлинами (Constantinescu 1959, fig. 1—4; pl. I—IV). Однак науковець співвідносить практично усю червоноглиняну полив'яну кераміку з гравійованим декором з візантійською традицією без поділу за центрами виробництва. Унаслідок цього, в одну групу виявилися об'єднаними не лише власне візантійські посудини, але й вироби, що за своїми морфологічними і декоративними ознаками близькі до продукції інших, наприклад, кримських центрів (Constantinescu 1959, fig. 2: 1—3; 4; pl. II, III) [3]. Однак, попри деякі неточності у датуванні та інтерпретації, Б. Слетиняну і Н. Константінеску уперше акцентують увагу на важливості керамічних матеріалів Білгороду, як окремого об'єкту наукового аналізу та наголошують на тісних торгівельних зв'язках Північно-Західного Причорномор'я з Візантійськими землями, зокрема у молдавський період. Окрім того, якісні креслення та кольорові світлини предметів у публікаціях дозволяють повноцінно використовувати ці матеріали й зараз.

Результати робіт ще одного дослідника міста 1930—1940-х рр. — директора Білгород-Дністровського краєзнавчого музею В. А. Шахназарова, здебільшого були втрачені. За інформацією з різних джерел він працював тут у 1932, 1936, 1939 (?) [4] та 1940 рр. (Карашевич 2010, с. 129). Уцілів лише один короткий звіт про розкопки, проведені на гласисі фортеці восени 1940 р., уже після «повернення» Бессарабії до СРСР [5], опублікований І. Б. Клейманом у 1984 р. (Клейман 1984). У ньому В. А. Шахназаров згадує посуд «візантійського типу», що містив також денця з монограмами «К» і «М/Н» (Клейман 1984, с. 72). Більш детальна характеристика предметів відсутня.

Отже, для другого періоду особливо значущими є роботи Гр. Авагяна, які стали першими масштабними дослідженнями середньовічного Білгороду та супроводжувалися докладною публікацією їх підсумків включно з отриманими матеріалами. І хоча основна мета цих розкопок — уточнення датування цитаделі, так і не була досягнута, його праця, яка є вельми інформативною, займає гідне місце в історії археологічного вивчення міста та його керамічних комплексів. Більш того, добуті ним керамічні матеріали уперше стали об'єктом спеціальних вишукувань, які продемонстрували неабияку наукову значущість цієї категорії знахідок для вивчення матеріальної культури та торгівельних відносин Білгороду.

ІІІ етап, 1945—1980-ті рр. Після закінчення Другої світової війни дослідження пам'ятки поновилося уже радянськими археологами. Під проводом Л. Д. Дмитрова, А. І. Фурманської, М. Г. Рабіновича, І. Б. Клеймана, А. А. Кравченко, С. Д. Крижицького, Г. Г. Мезенцевої було розкопано значні площі середньовічних кварталів включно з виробничими керамічними комплексами, що містили гончарні горни. Роботи велися всередині і з північного сходу від фортеці, на так званому Центральному розкопі, далі — ЦР [6] (схему див.: Карышковский, Клейман 1985, рис. 5).

1. Частково керамічні матеріали з розкопок 1920-х — 1930-х рр. зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому та Одеському археологічному музеях, але вони здебільшого депаспортизовані, що унеможливлює визначення року, місця та обставин їх знахідки (Кравченко 1986, с. 60).
2. Частина цих виробів походить з розкопок Гр. Авакяна, частина — з депаспортизованої колекції Білгород-Дністровського музею.
3. Такий погляд на атрибуцію червоноглиняної полив'яної кераміки з гравійованим орнаментом зберігався серед румунських дослідників досить тривалий час (Spinei 1994, fig. 4; 5; Cândea 2016, p. 263—264, fig. 10; 12—14). Зараз він, безумовно, потребує суттєвих коректив.
4. Така дата була видряпана на стінці піфосу з засипаного шурфа, повторно дослідженого однією з авторок цієї статті у районі мечеті Баязеда у 2017 р. Тобто, очевидно, що цей хронологічний маркер було закладено у засип шурфа навмисно і це, найімовірніше, було зроблено археологом, який розумів важливість таких маркерів. Припустимо, що у 1939 р. цим археологом міг бути саме В. А. Шахназаров.
5. Кінець липня — початок серпня 1940 р.
6. Ця назва присвоєна розкопу у 1969 р. після об'єднання кількох ділянок (розкоп А — роботи ІА АН УРСР 1945—1950 рр. під керівництвом Л. Д. Дмитрова; 1953, 1958—1963 рр. — А. І. Фурманської; розкоп В — Одеського археологічного музею 1963—1968 рр. під керівництвом І. Б. Клеймана; розкоп Д — Білгород-Дністровського краєзнавчого музею під керівництвом І. Г. Криволапа) та запровадження п'ятиметрової сітки квадратів у системі квадратів у 100 м, спільній для усієї пам'ятки (Крижицкий, Клейман 1979, с. 22).

У межах периметру фортечних стін, окрім діагностичних шурфувань, у 1954, 1958 рр. досліджувалися невеликі ділянки біля західного муру у Військовому і Цивільному дворах (Рабинович 1968; 1972), у 1977—1982 рр. — всередині цитаделі та на місці руїн мечеті Баязеда у цивільному дворі (Мезенцева, Иваненко 1979; Мезенцева 1981; 1986).

У південно-західному кутку Цивільного двору, біля т. зв. вежі Пушкіна [1], М. Г. Рабіновичем було досліджено залишки «багатого молдавського будинку» (Рабинович 1968, с. 106; 1972). Це кам'яна споруда, стіни та стелі якої були оштукатурені та вкриті фресковим розписом. Уздовж однієї зі стін зафіксовано короб калориферного опалення, викладений із плитчастої цегли. За версією автора, будівлю було зруйновано під час будівництва куртини [2]. У руїнах будинку знайдено монету Стефана Великого (1457—1504), срібний перстень із розеткою на щитку, аналогічною зображуваним на молдавських монетах, фрагмент золотої фольги та золоту бляшку (Рабинович 1968, с. 106; 1972). Керамічні знахідки описані вкрай лаконічно, на кшталт «*кераміка переважно місцевого виробництва… у невеликій кількості є і довізна*» (Рабинович 1968, с. 105), що не дозволяє отримати цілісне враження про керамічний комплекс.

Усередині цитаделі було розкопано верхній горизонт комплексу споруд (т. зв. «палац» і «арсенал») [3], що виникли тут пізніше самої цитаделі. Деякі знахідки з нього (елементи військової амуніції тощо) мають аналогії серед матеріалів османського часу з розкопок Гр. Авагяна 1929 р., тож запропоновані Г. Г. Мезенцевою датування XII—XIII ст. викликали слушні сумніви (Красножон 2012, с. 79—80). Знайдений тут керамічний матеріал детально не аналізується.

У цивільному дворі експедиції під керівництвом Г. Г. Мезенцевої за участю архітектора І. О. Іваненка вдалося дослідити частину фундаментів мечеті та християнського храму з могильником, а також кілька будівель житлового та господарського призначення на захід від церкви (Мезенцева, Иваненко 1979; Мезенцева 1980; 1986). Розкопано вісім садиб щонайменше двох хронологічних періодів. Деякі з них містили залишки пожежі, яка, ймовірно, спричинила їх загибель (Мезенцева 1986, с. 516). Запропонована Г. Г. Мезенцевою хронологія християнського храму з могильником та будівельних періодів житлово-господарських комплексів, де найраніші поховання датовані IX—X ст., храм — XIII ст., житлові споруди — XII—XIII ст. (Мезенцева 1986, с. 516—517), заслуговує на окремий критичний аналіз, якому буде приділено увагу згодом. Наголосимо лише, що з-поміж іншого, дослідниця виділяє «господарське приміщення з великим гончарним горном», під час розчистки якого знайдено «велику кількість полив'яного посуду» (Мезенцева 1986, с. 517). В його складі згадано «мисочки» з підполив'яним геометричним орнаментом, зображенням птахів та монограм «візантійського типу XIII—XIV ст.» (Мезенцева 1986, с. 517). Однак, відповідні ілюстрації у публікації відсутні, тож перевірити доречність запропонованого авторкою визначення теплотехнічної споруди (далі — ТТС) як гончарного горну, так само як і хронологію керамічних знахідок за опублікованими матеріалами неможливо [4]. Зазначимо, що керамічні матеріали з розкопок М. Г. Рабіновича і Г. Г. Мезенцевої ще й досі не опрацьовані та не введені до наукового обігу, тож вирішення цього питання постане серед завдань на майбутнє.

Масштабніші дослідження проведено зовні фортеці. З північного сходу від її мурів розкопано близько 4000 м^2 середньовічної забудови [5]. З них до 3000 м^2 — Л. Д. Дмитров, який працював на пам'ятці протягом п'яти польових сезонів: 1945—1947 і 1949—1950 рр. (Дмитров 1949; 1952; 1955). Головними досягненнями археолога стали розкопки середньовічного міста великою площею і, відповідно, перші спостереження щодо його планування та особливостей домобудівництва. Досліджено залишки не менш ніж десятка жител з печами-тондирами, господарські ями, теплотехнічні споруди поза будинками. З-поміж середньовічних об'єктів вирізняється комплекс із житлової споруди 15, «гончарної печі» (№ 182) та господарських ям, розкопаних упродовж 1949—1950 рр. [6] (Дмитров 1955).

Будівля 15 прямокутної у плані форми, розміри — 4,6 × 5,25 м. Південна та західна стіни вціліли майже повністю, на висоту до 2 м. Вони зведені з місцевого каменю на глині, зсередини оштукатурені і пофарбовані у буро-червоний

1. № 20 за планом 2012 А. В. Красножона (Красножон 2012, рис. 351).
2. Будівництво мурів, що сформували площу цивільного двору, відносять до четвертого будівельного періоду — після 1454 до 1474 рр. (Красножон 2012, с. 350—351), що підтверджується і нумізматичними матеріалами (Богуславский, Дергачева 2010, с. 75—78).
3. Більше про результати цих робіт див.: (Красножон 2012, с. 72—80).
4. А. В. Красножон, публікуючи матеріали зі звітів Г. Г. Мезенцевої, також уникає деталізації щодо цих об'єктів, обмежуючись лише короткою загальною інформацією про них (Красножон 2012, с. 86). А. А. Кравченко, яка спеціально досліджувала гончарство середньовічного Білгороду, цей «горн» не згадує.
5. Принаймні така площа ЦР вказана у публікаціях починаючи з 1975 р. (Крижицкий, Клейман 1979, с. 22). Незважаючи на продовження розкопок, дослідникам пам'ятки досі не вдалося визначитися з загальними розмірами ЦР, через що, здебільшого, вони оперували дифініцією типу «*обширна розкопана ділянка (площа перевищує 4000 м²)*» (див., напр.: Богуславский, Янов 2014, с. 346—347).
6. У 1945 р. була створена Білгород-Дністровська експедиція Інституту археології АН УРСР, у 1949 р. вона перейменована на Ізмаїльську.

колір. Зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій у вигляді вертикальних стовпів, що прилягали до стін, та дерев'яних дошок, вмонтованих уздовж верхніх рядів кладок. Долівка глиняна. Вхід розташовувався біля західного краю північної стіни. Він мав три сходинки, що вели усередину. Інтер'єр житла доповнювали ґрунтові лежанки та ніші у стінах. Опалення забезпечувалося двома заглибленими в ґрунт печами, розташованими у південній та північній частинах приміщення. Опалювальні споруди були обладнані димарями, виведеними нагору, уздовж північної та південної стін. Північна піч збереглася краще, її вінця обрамляв обід із обпаленої глини, пофарбований у темно-червоний колір (Дмитров 1955, с. 111—112). Усередині приміщення, на лежанці, знайдено одноручний червоноглиняний глечик, «відкритий червоноглиняний світильник» та фрагменти залізного ножа; на підлозі виявлено «уламки візантійської кераміки XI—XV ст.», включно з фрагментом «зі схематичним зображенням птаха» [1], а також «молдавську монету» (Дмитров 1955, с. 112). Ілюстрації знахідок відсутні. Ще одна мідна молдавська монета походить з невеликої кам'яної комори (№ 169), що прилягала до будівлі 15 з південного заходу. Знахідки монет є досить вагомою підставою для визначення періоду функціонування цього будинку молдавським часом, тобто, не раніше кінця XIV — початку XV ст. З північного сходу від будівлі 15, на прилеглому майданчику, зафіксовано ТТС, атрибутовану як гончарний горн (№ 182) і комплекс господарських ям (Дмитров 1955, с. 111—113, рис. 1; Кравченко 1986, рис. 3).

Горн овальної у плані форми, орієнтований вздовж лінії південний захід північний схід, розміри — 1,16 × 1,25 м, зберігся на висоту до 0,70 м. Він двоярусний, складається з паливної та обпалювальної камер, зведений з місцевого вапняку, зовні обмазаний глиною [2]. Теплопровідно-роздільний блок підтримувався поздовжньою перегородкою (1,35 × 0,40 м). У ньому вцілілo вісім продухів уздовж стін конструкції та по центру. У заповненні горна знайдено фрагменти червоноглиняного горщика, денця «візантійської посудини», ручки амфори, оброблена кістка та половина монети, що лишилася невизначеною. Інформація щодо інших знахідок і можливої продукції горну відсутня. На площі навколо ТТС розчищено ділянку вимостки з каменю та 10 господарських ям «з середньовічним матеріалом», в одній з яких згадується кілька фрагментів «візантійської кераміки» та велика кількість попелу і вугілля (Дмитров 1955, с. 113). Згідно спостережень Л. Д. Дмитрова, горн, житло 15 та ями розташовувалися на одному стратиграфічному рівні, що дозволило досліднику говорити про їхню синхронність. Водночас, креслення стратиграфічних перетинів, які б мали підтвердити це спостереження, відсутні. З цієї ділянки розкопок походять срібна та бронзова молдавські монети поганої збереженості, бронзові «арабські монети» (*ймовірно, джучидські — І. Т.*), «східна кераміка», яку дослідник поділяє на «візантійську», у тому числі з монограмами, датуючи VIII—XIII ст., та турецьку XV—XVIII ст. (Дмитров 1955, с. 121). Весь комплекс споруд він пов'язує «з часами молдавської Четаті-Алби» (Дмитров 1955, с. 113), вочевидь, беручи до уваги знахідки в них молдавських монет [3].

Керамічні матеріали Л. Д. Дмитров детально не характеризує, обмежуючись загальними фразами на зразок «фрагменти візантійської кераміки», «фрагменти східної кераміки у вигляді чаш з низькою круглою ніжкою зазвичай прикрашених врізним орнаментом» тощо (Дмитров 1952, с. 62). На ілюстраціях до публікацій вони також репрезентовані досить скупо (Дмитров 1952, табл. 1: 10, 11; 1955, табл. 1: 15—20). Загалом на двох таблицях відображено п'ять фрагментованих полив'яних посудин відкритої форми і три стінки неполив'яних посудин закритої форми з розкопок 1947 і 1949—1950 рр. Останні за світлинами визначити складно. Глазуровані вироби краще піддаються атрибуції. Вони репрезентують щонайменше три технологічні групи кераміки. Три уламки денець належать чашам візантійського кола з монограмами «MX», «A» і «N» (Дмитров 1952, табл. 1: 11; 1955, табл. 1: 15—16), які за аналогіями з Причорноморського регіону датовані часом не раніше XIV ст., а то і його середини (див., напр.: Тесленко, Майко 2019). Повна форма чаші на кільцевому піддоні (Дмитров 1952, с. 62, табл. 1: 10) має морфологічні ознаки, притаманні масовому полив'яному посуду, що вироблявся у Північному Причорномор'ї протягом XIV—XV ст. (Тесленко 2018а; 2021, с. 77—90). Один уламок денця належить італійській тарелі епохи Ренесансу (Дмитров 1955, табл. 1: 17; аналогії див.: Cozza 1989). Тобто пропоноване автором розкопок датування полив'яної кераміки, яку він вважав за візантійську, VIII—XIII ст. не відповідає дійсності, принаймні для проілюстрованих зразків, і, ймовірно, обумовлене браком у дослідника належної інформації. До того ж ці знахідки розгладяються поза контекстом, тому складно співвіднести їх з розкопаними об'єктами.

Більш ніж через пів століття частину керамічних матеріалів з розкопок Л. Д. Дмитрова,

1. Можливо, саме цей фрагмент із фондової колекції НА ІА НАН України опублікувала І. В. Карашевич у 2010 р. (Карашевич, 2010, рис. 2: 16), контекст знахідки у статті не вказано.
2. Горн, можливо, наземний. Детальна інформація щодо цього у публікації не наведена.
3. Загалом Л. Д. Дмитров визначав середньовічний пласт Білгороду як «слов'яно-молдавський», датуючи його XII—XIV ст. Критичні зауваження щодо такої дефініції див., напр.: (Клейман 1979, с. 58—62; Кравченко 1986, с. 9—10). Детальному аналізу концепцій хронологічної та культурної інтерпретації середньовічних шарів пам'ятки буде присвячено окреме дослідження.

що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України, опублікувала І. В. Карашевич (Карашевич 2010). Дослідниця аналізує 295 керамічних уламків. Для їх систематизації вона використовує класифікаційну схему, запропоновану А. А. Кравченко у 1986 р., що на 2010 р. виглядала вже досить архаїчно. Тому дослідниці не вдалося виокремити різні за походженням технологічні групи серед гетерогенного конгломерату, поданого нею під рубрикою «кераміка місцевого виробництва», в яку вона об'єднала усі неполив'яні (73 фрагменти) і переважну більшість (87 %) полив'яних виробів. Авторка також утримується від визначення їх хронологічної позиції. Брак ілюстрацій [1] не дозволяє скласти цілісне враження про зовнішній вигляд і морфологічні особливості більшості залучених до публікації предметів, а отже унеможливлює уточнення їх атрибуції. Серед наведеного на ілюстраціях «місцевого» полив'яного посуду абсолютно переважають вироби т. зв. «кафинського кола» групи Південно-Східного Криму (далі — ПСК), що знаходять прямі аналогії в комплексах Кримського півострову XV ст. (Тесленко 2021, с. 77—90).

Серед довізної кераміки І. В. Карашевич виокремлює візантійську, «Miletus Ware» і ізнікський фаянс (Карашевич 2010, с. 133—134). Лише перша з них відображена на ілюстрації (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 12—19). Але з восьми репрезентованих на рисунку 2 фрагментів керамічних виробів, які авторка атрибутує як «вироби візантійського кола», лише п'ять мають ознаки власне візантійської довізної кераміки [2] (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 12—15; 17). Одне денце належить чаші, близькій по візуальним ознакам до групи ПСК [3] (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 16), ще два уламки — італійським (венеціанським) посудинам епохи Ренесансу [4] (Карашевич 2010, с. 133—134, рис. 2: 18, 19). До того ж авторка датує усю виділену нею групу у межах XIII—XIV ст. Однак серед наведених зразків вироби, які б належали до XIII чи навіть, — першої чверті XIV ст., відсутні; усі п'ять екземплярів візантійських чашок за аналогіями з Північного Причорномор'я можуть бути датовані часом не раніше середини XIV ст. (Тесленко 2018b; Teslenko, Waksman, Gincut 2022). Тож зрозуміло, що І. В. Карашевич не завжди вдавалося правильно атрибутувати і датувати керамічні знахідки. Окрім того, археологічний матеріал і цього разу не було розподілено за контекстами. Отже очевидно, що детальний аналіз керамічних колекцій з розкопок Л. Д. Дмитрова у купі з інформацією щодо їхнього археологічного контексту, все ще потребує дослідницьких зусиль.

У 1953 та 1958—1963 рр. роботи Ізмаїльської (1953), а згодом — Білгород-Дністровської археологічної експедиції ІА АН УРСР продовжила А. І. Фурманська [5]. Дослідження були спрямовані, переважно, на вивчення античної Тіри, тож аналізу середньовічної забудови увага не приділялась (Фурманская 1962; 1964; 1979; Фурманская, Максимов 1955). У повідомленнях про результати робіт лише коротко згадуються залишки «середньовічного міста — молдавської Четата-Алби», які включали «прекрасно збережені приміщення з розташованими вздовж стін лежанками і вмонтованими у них вогнищами та іншими господарськими пристроями з особливою опалювальною системою, характерною для житлових споруд Молдавської держави цього часу (наприклад, Оргєєва)» [6]. Підкреслюються «неодноразові перебудови цих споруд» та їх «щільне розташування одна до одної» (Фурманская, Максимов 1955, с. 64). Зафіксовані А. І. Фурманською три рівні середньовічної забудови (Фурманська 1953, л. 4) донедавна бралися за основу періодизації середньовічних будівельних залишків на ЦР (Богуславський 2008, с. 42). Проте детальна хронологія цих будівельних горизонтів ще й досі не визначена. Середньовічні керамічні матеріали також залишилися поза увагою дослідниці. У публікації 1962 р. репрезентовано фото тільки одного горщика XIV ст. групи т. зв. «червоно-жовтої стрічкової кераміки» [7], що походив з однієї з середньовічних ям (Фурманская 1962, с. 136—137, рис. 15).

Впродовж 1965—1985 рр. розкопки велися експедиціями Одеського археологічного музею та Інституту археології АН УРСР під проводом І. Б. Клеймана та Д. С. Крижицького та за активної участі А. А. Кравченко, що опікувалася середньовічними культурними залишками.

Накопичення середньовічного матеріалу призвело до перших спроб його узагальнення, які припадають на 1970-ті та 1980-ті рр. У 1972 р. С. Д. Крижицький, підсумовуючи повоєнні дослідження у доповіді на XV Науковій конференції Інституту археології АН УРСР, оприлюднює

1. У статті наведено лише дві фототаблиці, на яких відображено світлини 20 неглазурованих виробів, включно з уламком сипая, і 19 полив'яних посудин із 295 залучених до публікації (Карашевич 2010, рис. 1; 2).
2. Детальніше щодо аналогій див.: (Teslenko, Waksman, Ginkut 2022).
3. Детальніше про цю кераміку див.: (Тесленко 2018a; 2021, с. 77—99).
4. Детальніше про цю групу див., напр.: (Cozza 1989).
5. Із 1969 р. — Білгород-Тірська археологічна експедиція ІА АН УРСР.
6. Оргіїв або Орхей, місто та муніципій на території Республіки Молдова. У 12 км нижче за течією р. Реут від сучасного населеного пункту знаходиться золотоординське городище Шехр аль-Джедід, яке, ймовірно, і мала на увазі А. І. Фурманська, проводячи паралелі.
7. Термін ввів у науковий обіг Л. Л. Польовий щодо кераміки, сформованої на ручному колі із застосуванням спірально-стрічкової техніки формовки, що набула поширення на території Молдови протягом кінця XIII—XIV ст. (Полевой 1964; 1969, с. 34—38). Детальніше про знахідки такої кераміки у Білгороді див.: (Кравченко 1986, с. 49—56).

нову на той час концепцію стратиграфічної схеми пам'ятки. Найпотужніший середньовічний горизонт, що залягав між нашаруваннями османського часу і руїнами античної Тіри та містив залишки виробничих комплексів, будівель з тондирами та господарськими ямами, він інтерпретує як золотоординський. Слідом за А. І. Фурманською, у будівельній історії «золотоординського» міста він виділяє три етапи, що маркувалися трьома горизонтами ремісничої та житлово-господарської забудови (Крижицький 1972). З першим періодом дослідник пов'язував «зведення низки гончарних печей», з другим — «житлових будинків», з останнім — чисельних «невеликих печей, імовірно виробничого призначення» (Крыжицкий 1972, с. 225). Також він вказує на відсутність на досліджених ділянках культурних шарів IX—XI та XV—XVI ст. (Крыжицкий 1972, с. 226).

Детальніше стратиграфію середньовічного Білгороду репрезентував І. Б. Клейман (Клейман 1979). Він пояснює, що вирішальний вплив на визначення культурної належності «домолдавських» шарів Білгороду мали результати розкопок золотоординських урбаністичних центрів XIV ст. поблизу м. Орхей та с. Костешти у Пруто-Дністровському межиріччі [1]. Матеріальна культура цих міст на думку одного з їх дослідників — Л. Л. Польового, має з Білгородом багато спільних рис, які проявилися в архітектоніці та облаштуванні жител, наявності в них печей-тондирів, лежанок-суфів, а також у знахідках джучидських монет XIII—XIV ст., керамічних комплексах, що містили «червоно-жовту стрічкову кераміку», специфічну полив'яну і червоноглиняну неглазуровану кераміку, довізну «середньоазійську» кераміку, тощо (Клейман 1979, с. 61—62). На підставі, насамперед, паралелей у конструкції та інтер'єрі жител, усі досліджені з 1945 р. споруди були причислені до «золотоординських», незважаючи на знахідки на підлогах деяких з них молдавських монет [2]. Додатковим аргументом на користь цієї версії була впевненість її авторів щодо недоцільності існування цивільної забудови зовні кріпосних мурів, які було зведено, на їх думку, близько першої половини — середини XV ст. Окрім того, як вважалося, синхронний фортифікаційним спорудам гласис перекривав руїни вже залишених мешканцями будівель (Клейман 1979, с. 65). Так само як і А. І. Фурманська та С. Д. Крижицький, І. Б. Клейман вказує на три будівельних горизонти «золотоординського» шару, загальна потужність якого на прифортечній території сягала трьох метрів (Клейман 1979, с. 66—67). За спостереженнями археологів «*верхні горизонти кожного з періодів (особливо останнього)… зберегли сліди пожеж*» (Клейман 1979, с. 65). Синхронні керамічні комплекси характеризуються надто узагальнено. Згадано лише «уламки червоноглиняної кераміки з підглазурним врізним орнаментом і поліхромним розписом, що виготовлялася в золотоординських містах за традиціями Сходу і Візантії попередніх часів», «фрагменти місцевої побутової столової і кухонної кераміки, форми і орнамент якої характерні для посуду XIII—XIV ст. з Хорезму, Криму і Закавказзя», «довізного кашинового посуду, селадону і сиро-єгипетської кераміки з розписом люстром», «східної червоноглиняної з розписом кобальтом». Але зовнішній вигляд виробів, які входили до більшості з цих груп, залишився не зрозумілим, оскільки відповідний ілюстративний матеріал відсутній. На рисунках до публікації відображене лише одне денце кашинової чашки XIV ст. без пояснень щодо контексту його знахідки [3] (Клейман 1979, с. 66—67, рис. 2).

На відміну від С. Д. Крижицького, І. Б. Клейман між нашаруваннями османського і «золотоординського» часу виокремив шар 2, що містив «залишки молдавського міста» (Клейман 1979). На його думку, це руїни будівель, колодязів, бруківок, ям, що були зафіксовані розкопками Е. Р. Штерна, Гр. Авакяна і «особливо М. Г. Рабіновича» усередині фортеці. А також «основна частина насипу фортечного гласису», «глиняні трамбовки», «ями для сміття» і, можливо, «вимостки у самих верхніх шарах» зовні укріплення на території ЦР (Клейман 1979, с. 63). Поміж труднощів у визначенні культурного шару молдавського часу автор слушно вказує на брак знань про речовий матеріал XV ст., зокрема керамічний, що ускладнювало виділення його у масі пізньосередньовічних знахідок. Упевнено на той час атрибутували лише монети кінця XIV—XV ст. і сіроглиняну кераміку зі штампованим декором, відому у інших міських центрах середньовічної Молдови. Ймовірно, саме тому характеристика цих залишків обмежувалася загальними фразами і не була наповнена якимось конкретним змістом.

На жаль, ні С. Д. Крижицький, ні І. Б. Клейман не підкріпили свої спостереження графічними зображеннями власне стратиграфічних перетинів та ґрунтовним пошаровим аналізом речових комплексів, зокрема керамічних, що унеможливило отримання інформації щодо реальної стратиграфічної ситуації на пам'ятці та завадило з'ясуванню типових ознак матеріальної культури виділених шарів. Попри це, їхня стратиграфічна концепція стала базовою для декількох поколінь дослідників.

Окрему увагу вивченню матеріальної культури середньовічного Білгорода, його кераміки, ремесла та торгівлі приділила наукова співробітниця Одеського археологічного музею Анастасія Афанасіївна Кравченко, яка була ак-

1. Щодо цих пам'яток детальніше див.: (Бырня, Полевой 1974; Полевой 1979; Абызова, Бырня, Нудельман 1981, ін.).
2. Мабуть саме їх І. Б. Клейман згадав як «перевідкладені у суміжні горизонти» (Клейман 1979, с. 63).
3. Про подібну кашинну кераміку, що зазвичай походить із золотоординських центрів Поволжжя див. напр.: (Булатов 1968; Коваль 2005).

тивною учасницею археологічних вишукувань протягом 1960—1980-х рр. (Кравченко 1969; 1972; 1975; 1976; 1979; 1986; 1998; 2005; Кравченко, Столярик 1983; 1984). Археологиня також першою вдається до спеціального вивчення місцевого гончарства.

В окремій публікації вона репрезентує залишки двох гончарних комплексів, які було розкопано у 1968 та 1971 рр. у південній частині ЦР (Кравченко 1969; 1979). Кожен з них мав по два горни, збудовані всередині руїн античних фундаментальних споруд — будинку вексиляції (горни 24 і 25) і круглої вежі (горни 123 і 130), що знаходяться на відстані 7 м один від одного. Використання залишків будівель мало практичний сенс для покращення теплоізоляції горнів (Кравченко 1979, с. 116). Усі ТТС складені з цегли, прямокутні, двоярусні, двокамерні, з вертикальним ходом гарячих газів. Вони мали впущений в ґрунт паливний блок, обладнаний поздовжнім і поперечними жаропровідними каналами (Кравченко 1979, рис. 1—5).

Горни 24 і 25 (розміри — 2,70 × 3,10 м, висота паливної камери — 1,15—1,20 м; розміри — 2,60 × 2,70 м, висота паливної камери не вказана) розташовувалися ланцюжком вздовж лінії північний захід — південний схід, відповідно до орієнтації стін будинку вексиляції. Їх об'єднував спільний поздовжній канал нижнього ярусу (довжина — 6,20 м), що мав один отвір для завантаження палива з південного сходу.

Горни 123 і 130 орієнтовані вздовж різних осей, що сходяться під кутом близько 50° одна до одної. Вони мали спільну яму для загрузки палива (розмір — 1,5 × 1,1 м), в яку виходили устя обох споруд. За конструктивними та технологічними ознаками вони подібні до попередніх ТТС, але менші за розмірами (розміри — 1,05 × 1,35 і 0,75 × 1,00 м, висота паливного блоку відповідно — 1,08—1,10 і 0,80—0,85 м) (Кравченко 1979, с. 124—127). Як справедливо зазначає А. А. Кравченко, посилаючись на аналогії з Пруто-Дністров'я і Болгарії, парне розташування горнів властиве для виготовлення глазурованих виробів [1]. Наводячи аналогії ТТС з гончарних майстерень золотоординських міст Пруто-Дністров'я, археологиня слушно вказує на більшу технологічну досконалість білгородських горнів та їх спільні риси з середньовічними кримськими випалювальними спорудами, щоправда на декілька століть старшими [2].

Детально характеризуючи конструкції горнів, А. А. Кравченко досить стисло зупиняється на їх продукції. Для першого комплексу дослідниця вказує наявність у випалювальній камері горну 24 поставленої руба цегли, що подекуди утворювала два чи три яруси. У горні 25 окрім ошлакованих конструктивних деталей самої споруди, знахідки інших керамічних виробів не згадуються. Лише на дні устя під золою було виявлено три невеликі напівсферичні чашки, сильно перепалені і деформовані, але чи мали вони відношення до продукції цієї ТТС достеменно визначити складно (Кравченко 1979, с. 123, рис. 6). Тож, як резонно вважає авторка публікації, обидва горни могли слугувати для випалу цегли (Кравченко 1979, с. 124).

Свідчення спеціалізації другого комплексу більш різноманітні. У горні 123 знайдена велика кількість неполив'яних кахлів, а також уламки побутового посуду, черепиця і пічний припас у вигляді триніжок (Кравченко 1979, с. 126). З усіх знахідок цього комплексу на єдиній ілюстрації відображено лише уламок неполив'яної кахлі з рельєфним декором у вигляді сцени соколиних ловів на лицьовій пластині, а також дві триніжки (Кравченко 1979, рис. 9: 1, 4). Водночас зауважимо, що той самий рисунок містить фото ще двох предметів — глека і фрагменту стінки посудини з врізним декором, які авторка подає як напівфабрикати та зразки продукції білгородського виробництва. Але, як вдалося з'ясувати зі звітної документації і шляхом огляду одного з предметів (глека) [3], він не має відношення ні до комплексу горнів, ні до місцевої продукції, так само як і не є напівфабрикатом [4]. Це цілком завершений червоноглиняний виріб, прикрашений орнаментом у техніці сграфіто і вкритий жовтою поливою, близький за своїми технологічними характеристиками до групи кераміки Південно-Східного Криму (Тесленко, Мироненко 2022). Отже зараховувати його до білгородської продукції не варто.

У горні 130 також згадуються уламки неполив'яних прямокутних і трикутних кахлів, включно з однією, яка містила антропоморфне зображення, однак вони не проілюстровані (Кравченко 1979, с. 126).

З ями перед горнами походили уламки «середньовічних амфор» (яких саме, авторка не пояснює), полив'яного і неполив'яного посуду, декілька уламків напівфабрикатів, триніжка з плямами глазурі та інше (Кравченко 1979, с. 126). Отже, в обох горнах, найімовірніше, випалювали кахлі та полив'яний посуд. Знайдені керамічні матеріали проілюстровані і охарактеризовані надто лаконічно, що не дозволяє скласт-

1. Нині таких аналогій відомо значно більше, напр.: (Тесленко 2018а, с. 9—18; рис. 2; 7; Пигарев 2015).
2. Зауважимо, що такий тип горну (римсько-візантійський) був оптимальним за тепло-технічними характеристиками і його використовували на значній території впливу ромейської культури протягом досить тривалого часу (див., напр.: Raptis 2012). Принаймні для середньовіччя аналогічні конструкції дійсно відомі на поселеннях провінційно-візантійської культури Криму другої половини VIII — першої половини X ст. (Паршина, Тесленко, Зеленко 2001).
3. Інший відшукати поки не вдалося.
4. За інформацією зі звіту, глек знайдено у пошкоджених пізніми земляними роботами шарах північної ділянки ЦР, тобто на відносно значній відстані від горнів. Детальніше про обставини знахідки та саму посудину див.: (Тесленко, Мироненко 2022).

ти уявлення ні про технологічні чи морфолого-стилістичні особливості місцевої продукції, ні про її асортимент.

Хронологічні висновки авторки ґрунтуються здебільшого на стратиграфічних спостереженнях та існуючій на той час концепції щодо хронології культурних шарів. Оскільки обом комплексам передували античні об'єкти, а перекривали їх глиняні долівки житлових будинків з тондирами, при облаштуванні одного з яких було частково зруйновано горн 130, А. А. Кравченко співвідносить обидві гончарні з першим етапом забудови «золотоординського» міста, а пізніші будівлі — з другим і третім. Перший етап за знахідками джучидських монет на різних ділянках пам'ятки і у різних шарах традиційно датувався рубежем XIII—XIV ст., тож і хронологічна позиція горнів була визначена дослідницею так само (Кравченко 1979, с. 115). Однак до статистичного і типолого-хронологічного аналізу матеріалів з обох майстерень, а також жител, що їх перекрили, авторка не вдалася. Тому за опублікованими даними доволі складно визначити технологічні та морфолого-стилістичні особливості продукції горнів, як і деталізувати підстави для їх хронології. Однак, слід зауважити, що факт наявності кахлів у заповненні обох комплексів уже сам по собі ставить під сумнів їх датування рубежем XIII—XIV ст., чи то початком XIV ст. По-перше, виготовлення пічних кахлів на теренах Східної Європи, принаймні у землях сучасних Польщі, Чехії, Молдови, почалося близько другої половини XIV ст. (Batariuc 1999; Dąbrowska 1987). По-друге, проілюстрований уламок зі сценою соколиних ловів має паралелі серед центральноєвропейських кахлів, датованих не раніше другої половини XV—XVI ст. (див., напр.: Pavlík 2007, p. 86—87; Ławrynowicz, Nowakowski 2009, fig. 12) [1]. Отже, білгородська гончарня, з якої він походить, найімовірніше, функціонувала приблизно у цей час. Принаймні цю дату можна запропонувати для неї за верхню. По-третє, саме по собі кахляне виробництво має центральноєвропейські витоки (див., напр.: Heege 2017, s. 14) [2] і не було притаманне «золотоординському» гончарству взагалі. Появу його у Білгороді логічно пов'язувати з європейськими, чи то пак, зважаючи на історичні реалії, молдовськими традиціями кахлярства.

У 1970-х — на початку 1980-х рр. з'явилися вітчизняні дослідження окремих категорій та груп виробів: столової кераміки візантійського кола, яка на думку авторів належала до довізної візантійської (Кравченко, Столярик 1983), і сфероконусів (Кравченко, Столярик 1984). А. А. Кравченко та О. С. Столярик досить детально репрезентують обидві з них.

Для першого дослідження була залучена представницька колекція із більш ніж 100 фрагментованих посудин здебільшого відкритої форми [3] з розкопок Е. Р. Штерна, румунських археологів, ОАМ (1963—1980 рр.) та ІА АН УРСР (1946—1980 рр.), які зберігалися в ОАМ, Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (далі — БДКМ) та наукових фондах ІА АН УРСР. Оскільки, на думку дослідниць, уламки походили з так званого «золотоординського» шару, то вони беззастережно датують усю колекцію у межах кінця XIII—XIV ст., без подальшої деталізації контексту і хронології, та надалі систематизують вироби лише за декоративними ознаками (Кравченко, Столярик 1983, с. 181). При цьому критерії розподілу надто узагальнені. В окремі умовні групи об'єднано кераміку з рослинним, геометричним, зооморфними декором і монограмами, через що у одну й ту саму класифікаційну одиницю потрапили вироби з різними стилістичними ознаками, різного походження і часу побутування. Наприклад, уламки денець з флористичним декором у вигляді чотирипелюсткової розетки в оточенні рядів видовжених дрібних спіралей (Кравченко, Столярик 1983, с. 183, рис. 1: 7), так само як і зображення птаха серед пагонів, виконаних широким і тонким різцями [4] (Кравченко, Столярик 1983, с. 187, рис. 3: 2) та деякі інші, не є притаманними візантійській кераміці. Серед виробів з «геометричним» декором слід було б окремо вирізнити посудини, прикрашені парними концентричними колами (Кравченко, Столярик 1983, с. 183—184, рис. 1: 11). Вони є найранішими в колекції, датовані останньою третиною XIII — початком XIV ст. і не пов'язані з іншими екземплярами ні стилістично, ні хронологічно [5]. Переважна більшість інших репрезентованих екземплярів з'являється у Північному Причорномор'ї не раніше середини XIV ст. (див., напр.: Teslenko, Waksman, Ginkut 2022). Серед недоліків цієї роботи означимо також надто спрощену характеристику формувальних мас, наведену для усієї групи: «*добре відмучена глина червоного кольору без помітних домішок*» (Кравченко, Столярик 1983, с. 180). Це не дозволяє отримати об'єктивну інформацію про можливі варіації складу глиняного тіста, що є важливим для виявлення різних технологічних груп. Як відомо, кераміка візантійського кола не була гомогенною (Тесленко 2018b; Teslenko, Waksman, Ginkut 2022). Окрім того, публікація супроводжується доволі схематичними рисунками виробів без зображення профілю, що унеможливлює визначення їхніх морфологічних особливостей.

1. етальніше що до датування кахлів з гончарних горнів див.: (Тесленко, Мироненко 2022).
2. Згідно з новітніми дослідженнями, кахлі з'явилися на території Швейцарського плато на межі XII—XIII ст., а з XIII ст. вони поширилися в німецькомовних країнах (Heege 2017).
3. Згадано лише один уламок глека (Кравченко, Столярик 1983, с. 181).
4. Щоправда у наступній праці А. А. Кравченко визначає цю посудину як місцеву (Кравченко 1986, с. 76).
5. Детальніше про цю декоративну сім'ю див.: (Waksman, Teslenko 2010; Тесленко 2018b).

У другій роботі до наукового обігу вводиться близько півсотні сфероконусів (54 одиниці), що походили переважно з довоєнних розкопок Е. Р. Штерна і румунських археологів (колекція ОАМ і «старий фонд» БДКМ) та незначна частина матеріалів 1970-х рр. з розкопок АОМ (Кравченко, Столярик 1984). Спираючись на базові характеристики випаленого черепка і формувальних мас, дослідниці розподіляють їх на дві технологічні групи. Перша об'єднує вироби з сірим, якісно випеченим черепком без видимих сторонніх домішок у глині. Її визначено як довізну. У складі другої — сфероконуси гіршої якості, нерівномірного випалу, з двоколірним (сірим і червоним) чи коричнево-червоним з варіацією відтінків, крихким черепком та помітною домішкою крихти вапна у тісті. Досить цікавою є згадка про знахідки бракованих (перепалених, деформованих) фрагментів сфероконусів цієї групи, що, на думку авторок, могли вказувати на їх місцеве виробництво (Кравченко, Столярик 1984, с. 138—142). Кількісні характеристики груп та деталізація контексту знахідок не наведені, усі вироби, як і попередні, сумарно датовані «золотоординським» часом.

До того ж, у окремій ґрунтовній статті О. С. Столярик вперше аналізує колекцію турецької художньої кераміки кінця XV—XVI ст. з Аккерману, що нараховувала 105 одиниць. Вироби слушно атрибутовані як ізнікський фаянс (Столярик 1982). Залучаючи широке коло доступних аналогій, Олена Семенівна вирізняє декілька декоративних серій, визначаючи їх хронологію.

Усі три роботи, попри відсутність детальної інформації щодо контексту та деякі неточності в атрибуції і датуванні візантійської кераміки, мали на свій час неабияку наукову цінність, оскільки вперше вводили до наукового обігу значний корпус неопублікованих керамічних знахідок з розкопок середньовічного Білгороду та ранньомодерного Аккерману. Водночас, зрозуміло, що зараз деякі висновки авторок потребують корегування, а опубліковані колекції — повторного вивчення з огляду на сучасні методики аналізу керамічних матеріалів.

Результати середньовічних штудій А. А. Кравченко узагальнила у єдиній на сьогодні монографії «Середньовічний Білгород на Дністрі (кінець XIII—XIV ст.)» російською мовою (Кравченко 1986). Основу роботи склали матеріали розкопок 1967—1984 рр., результати робіт Л. Д. Дмитрова та А. І. Фурманської залучені частково, матеріали Г. Г. Мезенцевої і М. Г. Рабіновича не використовувалися. Дослідження цілковито ґрунтується на стратиграфічній і культурно-хронологічній концепції Крижицького-Клеймана, що була залишена без змін. А. А. Кравченко знову декларує належність середньовічних будівельних залишків («крім гласису та могильника») до «золотоординського часу» і так само виділяє три періоди «золотоординської» забудови, уникаючи, як і раніше, їх хронологічної деталізації (Кравченко 1986, с. 13). Слідом за І. Б. Клейманом вона характеризує «молдавський шар» як такий, що не мав чіткої структури і становив «*перемішаний сироглинистий ґрунт з різними домішками*», де окрім «незначних фрагментів вимосток» із дрібної гальки та річкового піску, «*глиняних трамбованих майданчиків та кріпосного гласису, інших будівельних залишків… не виявлено*». У складі керамічного матеріалу з нього вказано лише «*фрагменти кухонного та столового, полив'яного та неполив'яного сироглиняного гончарного посуду*» (Кравченко 1986, с. 17). Численні знахідки молдавських монет у середньовічних об'єктах (будівлях, тондирах тощо), законсервованих під гласисом, пояснюються наступним чином. На час облаштування насипу, на думку дослідниці, будинки вже близько п'яти років перебували у запустінні і були позбавлені дахів. Через те, до початку і в процесі будівництва останнього фортифікаційного рубежу фортеці у приміщення встигло потрапити чимало монет. Окрім того, пустки використовувались для приховування скарбів (Кравченко 1986, с. 19). З огляду на таку версію, хронологічна позиція переважної більшості речових знахідок з цієї забудови, включно з керамікою, була визначена у межах від 1290-х — до 1370-х (1380-х?) рр. [1]

Окремий розділ книги присвячено керамічному ремеслу та торгівлі. Характеризуючи місцеве гончарство, авторка повторює вже опубліковану інформацію щодо двох майстерень, додаючи згадку про окремий горн, досліджений Л. Д. Дмитровим (Кравченко 1986, с. 44). Попередні короткі свідчення стосовно продукції гончарень доповнено лише згадкою про ще одну кахлю з горну 130, на якій в рельєфі зображена людська фігура поряд з деревом. Окрім того, посилаючись на звіт А. І. Фурманської 1953 р., А. А. Кравченко вказує на знахідку матриці з аналогічним негативним зображенням, що є додатковим аргументом на користь її місцевого виробництва (Кравченко 1986, с. 44). Однак попри те, що кахлі складали значну частку продукції репрезентованих гончарних майстерень, дослідниця їх більше не згадує серед керамічного комплексу Білгороду, хоча і приділяє увагу його аналізу в окремому розділі монографії. Серед причин такого замовчування могли бути слушні сумніви самої авторки у належності цих кахлів до «золотоординського» періоду, що зводило нанівець існуючу концепцію його періодизації.

Запропонована А. А. Кравченко класифікація керамічних виробів також досить розмита. У ній відсутні чіткі критерії поділу кераміки за технологічними та хронологічними ознаками. У результаті в одну класифікаційну одиницю

1. За А. А. Кравченко, споруди останнього будівельного періоду «золотоординського» міста «*функціонували нетривалий час після 60—70-х рр. XIV ст.*» (Кравченко 1986, с. 19).

потрапили вироби різного походження та часу побутування. В окрему технологічну підгрупу «місцевого» начиння Анастасія Анатоліївна виокремлює лише так звану «червоно-жовту стрічкову кераміку» (близько 300 од.), добре відому на золотоординських поселеннях Пруто-Дністров'я, класифікуючи її за методикою, запропонованою Л. Л. Польовим (Кравченко 1986, с. 51—56). В іншому, складається враження, що масові неполив'яні і полив'яні вироби, походження яких авторці визначити не вдалося, без огляду на специфіку формувальних мас, технологічні та морфолого-стилістичні ознаки, були зараховані до продукції місцевого виробництва. Погана якість графічних зображень виробів ускладнює їх атрибуцію за рисунками. Однак деякі посудини піддаються визначенню за типовими морфологічними ознаками. Так, наприклад, у складі «місцевої» неполив'яної кераміки вирізняються горщики та дворучні глеки, включно з прикрашеними розписом білим ангобом, групи Південно-Західного Криму (далі — ПЗК) [1], XIV—XV ст. (Кравченко 1986, с. 47, рис. 17: 1, 8; 18: 1), а також горщики з рейкоподібними вінцями (Кравченко 1986, с. 47, рис. 17: 1, 8; 18: 1), т. зв. група ГРВ, які надходили на терени Північного Причорномор'я не раніше середини XV ст., ймовірно, з Анатолії (Тесленко 2021, с. 71—74). Дивує присутність у групі «місцевої» кераміки, під рубрикою «кераміка господарського призначення», візантійських амфор типу GIV [2] (Кравченко 1986, с. 56—58, рис. 18: 2—7; 22: 1, 2), інше.

Полив'яний посуд, який авторка вважає за «місцевий», датуючи «золотоординським» часом (Кравченко 1986, с. 64—81), так само не гомогенний ні технологічно, ні хронологічно. Говорячи про білгородське гончарне виробництво, А. А. Кравченко не наводить жодного зразка напівфабрикатів і не надає їх детальної характеристики, хоча неодноразово згадує їх у книзі (Кравченко 1986, с. 44, 64). Тому з тексту монографії важко скласти враження про базові ознаки місцевої продукції. Натомість, вона розділяє усю кераміку, яку вважала за місцеву, на два «види»: зі «свинцевою прозорою глазур'ю» і «опаковою непрозорою бірюзовою поливою», та надалі характеризує її за кольором поливи і технікою декору. Опис інших технологічних ознак укладається у два коротких речення: «*…сформовані на швидкому гончарному крузі з добре підготовленої глини. Черепок переважно світло-червоний, рідше червоний, добре випалений*», які не сприяють розумінню специфіки місцевої продукції (Кравченко 1986, с. 64).

Водночас, деякі хронологічні відмінності у складі столового полив'яного посуду більш очевидні. У масі виробів, наведених на рисунках, можливо означити декоративні серії, які знаходять багато спільного серед посуду з Криму та Пруто-Дністров'я, що датовано за археологічними контекстами у межах XIV ст. Це вироби, відтиснуті в орнаментованих формах (Кравченко 1986, рис. 31), з розписом білим ангобом (Кравченко 1986, рис. 25: 1), зі специфічними мотивами монохромного сграфіто [3] (Кравченко 1986, рис. 25: 7—9, 12, 17; 30: 7), окремі вироби з поліхромним сграфіто (Кравченко 1986, рис. 26: 1, 8; 28: 1, 2), з бірюзовою глазур'ю (Кравченко 1986, рис. 30: 8—10) [4]. Деякі посудини можуть бути датовані кінцем XIV — першою половиною XV ст. (Кравченко 1986, рис. 25: 13) [5]. Доволі важливу частку [6] складає й посуд з поліхромним сграфіто, який має численні аналогії у комплексах Криму XV ст. серед кераміки групи ПСК, «кафинського кола» (Кравченко 1986, рис. 26: 4—7, 9—12; 27; 28: 3—6; 30: 2; Тесленко 2021, с. 77—90, рис. 85—113). Наприкінці дослідниця сама наголошує на досить близьких паралелях білгородської кераміки з кримською, резонно нарікаючи на труднощі у достеменному визначенні її походження (Кравченко 1986, с. 81).

Серед довізного посуду виділено вироби «кримсько-закавказького» кола, а також східного (золотоординський кашин, китайський селадон, неглазурована «штампована» кераміка) і західного (з розписом люстром, візантійська, «з прозорою поливою і орнаментом сграфіто») [7] походження (Кравченко 1986, с. 89—114). Виразні технологічні критерії для визначення кераміки «кримсько-закавказького» кола не наведені. Вироби цієї групи, так само як і попередньої, дійсно знаходять аналогії в групі ПСК XIV ст. (для порівняння: Кравченко 1986, рис. 35; Масловський 2017; Тесленко 2018а, рис. 27; 32) і, цілком можливо, походять з Криму, але не зрозуміло, чим вони відрізняються від т. зв. «місцевої» кераміки.

До того ж, серед довізного посуду, окрім типового для «золотоординського» періоду, є й більш пізній. Зокрема це стосується «іспано-мавританської кераміки» з люстровим розписом. Принаймні із 12 фрагментованих виробів, відображених на ілюстраціях [8] (Кравченко 1986,

1. Детальніше про цю групу див.: (Тесленко 2021, с. 63—69).
2. Тип IV за Н. Гюнсенин (Gunsenin 1989, p. 269—276).
3. Можливо, серед них є візантійський імпорт групи «Elaborate Insised Ware» або його імітування, які відомі серед кераміки кримського виробництва (Teslenko, Waksman, Ginkut 2022).
4. Детальніше про кримські аналогії та хронологію цієї кераміки див.: (Тесленко 2018а).
5. Щодо аналогій див.: (Тесленко 2021, с. 83—84, рис. 83).
6. Процентне співвідношення виробів різних декоративних серій так само як і їх археологічні контексти по публікації з'ясувати неможливо.
7. Ця група теж є візантійською (див., напр.: Тесленко, Майко 2019), але А. А. Кравченко чомусь розглядає її окремо (Кравченко 1986, с. 113—114, рис. 41: 9, 10).
8. А. А. Кравченко загалом вказує на 110 уламків іспано-мавританського люстру з Білгороду: 80 — з розкопок 1967—1983 рр. і 30 — з дореволюційних знахідок у колекції БДКМ (Кравченко 1986, с. 99).

с. 99—102, рис. 38; 39), лише два (Кравченко 1986, рис. 38: 1, 2) можуть бути датовані XIV ст., інші відносяться до різних періодів XV ст., включно з його третьою чвертю (аналогії див., напр.: Тесленко 2021, с. 97—107, рис. 125—127).

Що до групи «візантійського» імпорту зазначимо, що більшість репрезентованих тут виробів, принаймні відображених на ілюстраціях (Кравченко 1986, с. 102—113, рис. 40—43), як вже вказувалося раніше, датовані переважно другою половиною XIV — початком / першою половиною XV ст., тобто і початком «молдавського» періоду також. Денце посудини з зображенням зайця чи кроля (Кравченко 1986, рис. 41: 6), як вже згадувалося, не належить до цієї групи, оскільки є типовим для італійської кераміки епохи Ренесансу.

Тож, не зменшуючи значення монографії А. А. Кравченко, як першого узагальнюючого дослідження «золотоординського» Білгороду та його кераміки, зазначимо, що методи роботи з колекцією разом з висновками авторки щодо хронології та інтерпретації керамічних виробів, так само, як і хронології археологічних комплексів, з яких вони походять, потребують суттєвих коректив. Очевидно, що у складі гончарних виробів, які авторка датує «золотоординським» часом, присутня вагома частка матеріалів наступного періоду. Отже зрозуміло, що дослідникам не вдалося розмежувати ці періоди стратиграфічно.

Підсумовуючи розгляд наукових надбань у вивченні середньовічного Білгороду та його кераміки 1960—1980-х рр. ще раз наголосимо, що у штудіях тих часів були допущені прикрі помилки, обумовлені вадами методики археологічних досліджень, зокрема польової фіксації і первинної обробки матеріалів. Вони призвели до сумнівних висновків відносно хронології та культурної інтерпретації середньовічних археологічних об'єктів і керамічних артефактів та сприяли створенню хибних стереотипів. Водночас, було сформовано певну історіографічну традицію, яка мала значний вплив на подальші дослідження середньовічних шарів та керамічних комплексів.

IV етап, 1990-ті — початок XXI ст. У 1996 р., після 10-річної перерви, розкопки пам'ятки були поновлені силами Білгород-Тірської експедиції (далі — БТЕ) ІА НАН України: 1996—1998 рр. під керівництвом О. А. Росохацького, 1999—2016 рр. — Т. Л. Самойлової. Роботи велися на ЦР та всередині фортеці [1] (див., напр.: Росохацкий и др. 1999; Самойлова, Кожукару, Богуславський 2002; Самойлова 2008; Богуславский 2005a; Богуславский, Дергачева 2017, с. 91—93).

У 1997—1998 рр. у дворі цитаделі працювала спільна експедиція Інституту фракології Міністерства національної освіти Румунії та Інституту археології НАН України під проводом І. Кинді (Cândea 1999; 2016).

У 1999—2010 рр. об'єкти османського часу досліджувала міжнародна Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом С. О. Біляєвої, за участю професора Б. Ерсоя. У 2006 р. експедиція отримала підтримку Британського інституту в Анкарі (Біляєва, Фіалко 2015).

Результати цих робіт були більш чи менш детально оприлюднені. З публікацій випливає, що незважаючи на отримання нових матеріалів, вітчизняні дослідники доосманських середньовічних шарів міста продовжували дотримуватися хронолого-стратиграфічної концепції Крижицького-Клеймана та традицій аналізу керамічних матеріалів, закладених А. А. Кравченко (Богуславський 2008; 2013). За десять років дослідження була лише спроба доповнити стратиграфічну схему Білгороду «ранньохристиянським» об'єктом, т. зв. «базилікою» на ЦР (Богуславский 2013, с. 775). Проте згодом ця ідея зазнала критики (детальніше див.: Красножон 2012, с. 91—92).

Окрім того, було досліджено декілька об'єктів, які автори розкопок інтерпретували як «золотоординські» (Богуславський 2000; 2005a) і «ранньомолдавські» (Богуславський 2003). Однак їх характеристика не супроводжувалася аналізом речових матеріалів (Самойлова, Кожукару, Богуславський 2002; 2000; 2003; 2005a; 2013 с. 773—779), а найбільш атрактивні керамічні знахідки було репрезентовано окремо без пояснень щодо археологічного контексту (Богуславский 1998; 2002a; 2005b; 2007b; 2010a; 2010b; 2013 с. 779—787, рис. 188—191). Таким чином, з публікацій не можливо отримати практичну інформацію стосовно складу керамічних комплексів окремих об'єктів та контекстів, а отже і зрозуміти співвідношення різних груп і типів виробів, що унеможливлює деталізацію їх хронологічної позиції.

Проте, у цілому, аналізу гончарних виробів середньовічного та ранньомодерного часу наприкінці XX — початку XXI ст. приділялося більше уваги, ніж раніше. Важливим досягненням стала серія публікацій кераміки османського часу С. О. Біляєвої, як самостійно, так і в співавторстві з О. Є. Фіалко (Біляєва 2003; 2012; Біляєва, Фіалко 2009; 2013; Беляева, Фиалко 2017; Беляева, Гаврись, Фиалко 2017; Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022, с. 74—92, 95—100, 110—114; Biliaeva 2010; Biliaieva, Fialko 2011).

Білгородські кахлі вивчала Л. І. Виногродська. Вона вперше репрезентує невелику підбірку із зібрань Одеського археологічного та Білгород-Дністровського краєзнавчого музеїв (Виногродська 1999). За морфологічними ознаками дослідниця поділяє кахлі на чотири групи і за наявними аналогіями визначає датування кожної з них. Її висновки є актуальними й нині. Проте доцільно до них додати кілька коментарів. Кахлі є довговічним будівельним ма-

1. Тут ділянки розкопу отримали умовну назву «Раскоп крепость» або РК.

теріалом, термін використання якого може бути дуже тривалим — різниця у часі між появою такого артефакта і потраплянням його в культурний шар внаслідок руйнації печі може сягати від чверті до цілого століття. Тобто ця категорія масового матеріалу пізньосередньовічного та ранньомодерного періоду не є придатною для вузьких датувань. Унаслідок чого, широке датування перших трьох груп кахлів (горщикоподібних та нішеподібних) за аналогіями у межах XV ст. у статті Л. І. Виногродської є виправданим. Однак, слід уточнити, що за матеріалами з Молдови та Румунії, нижня межа появи на цій території горщикоподібних кахлів першої групи окреслюється кінцем XIV ст., а побутування продовжується аж до XVII ст. (Batariuc 1999, p. 84, 197, fig. 1). Сучасні німецькі дослідники теж відносять появу цього типу кахлів до рубежу XIV—XV ст. (Heege 2012, S. 232—233). Відносно другої і третьої груп кахлів, які об'єднують нішеподібні вироби, то тут запропоноване датування кінцем XV—XVI ст. виглядає правомірним. Можна лише додати, що кахлі цього типу на території Центрально-Східної Європи з'являються з середини — другої половини XV ст. і традиційно датовані у межах цього століття (див., напр. Batariuc 1999, p. 88—89, fig. 1; ed. Šrejberova 2017, kat. 029a/11, s. 132). Визначення хронологічної позиції останньої групи коробчастих кахлів XVII—XVIII ст. зауважень не викликає (Виногродська 1999, с. 53). Суттєво бракує лише інформації щодо археологічного контексту усіх цих знахідок.

У невеликій статті А. А. Кравченко уперше публікує декілька екземплярів довізної венеціанської кераміки епохи Ренесансу з портретними зображеннями, що є важливими свідоцтвами торговельних відносин з республікою святого Марка у другій половині XV—XVI ст. (Кравченко 2005). Щоправда археологічний контекст виробів знову залишився поза увагою дослідниці.

Водночас, у вивченні кераміки кінця XIII—XV ст., окрім публікацій окремих матеріалів нових розкопок, особливих успіхів досягти не вдалося. У цілому вони не вносять ясності у базові характеристики продукції місцевого виробництва «золотоординсько-молдавського» часу: ні у визначення її специфічних технологічних і стилістичних рис, ні у деталізацію хронології.

Слідом за А. А. Кравченко, дослідники продовжували об'єднувати в «місцеву» групу масову червоноглиняну полив'яну кераміку, датуючи її досить широко — кінцем XIII—XV ст. чи XIV—XV ст. (Богуславський 1998; 2002a; 2005; 2007b; 2013, с. 779—781, рис. 188; Беляева, Фиалко 2008; Біляєва, Фіалко 2009; Карашевич 2010). Водночас, Г. С. Богуславський зауважує, що «парадна глазурована кераміка інших виробничих і стилістичних традицій складає більше половини зафіксованих знахідок цієї категорії археологічних артефактів» (Богуславський 2013, с. 783). Серед довізної кераміки дослідник називає ті самі групи, що і його попередниця. Це насамперед кераміка «візантійського кола». До неї Г. Богуславський зараховує вироби, які на його думку надходили з центральновізантійських (Константинополь, Салоніки) та Болгарських (Варна) майстерень протягом XIV ст., але не розділяє їх між собою (Богуславський 2013, с. 784—785). Окрему увагу він приділяє іспанській кераміці з опаковою глазур'ю і люстровим розписом. Проте очевидно, що з атрибуцією цієї групи у дослідника виникали певні труднощі. Г. С. Богуславський пов'язує походження переважної більшості білгородських знахідок з Малагою, датуючи їх XIV ст. (Богуславський 2010a, с. 176, рис. 1; 2013, с. 785). Однак із восьми виробів, репрезентованих на ілюстрації [1], більшість належить до продукції валенсійських центрів і принаймні чотири з них (Богуславський 2010a, рис. 1: 1, 3—5) з'являються на ринках не раніше XV ст. і навіть другої його половини [2]. Один уламок стінки посудини закритої форми з написом латиницею (Богуславський 2010a, рис. 1: 7) взагалі, імовірно, належить італійському альбарелло чи глечику [3].

Поміж східного імпорту враховано кашиновий посуд з міських центрів Поволжя, як наймасовіший з цього напрямку, а також окремі знахідки китайського селадону, які зрідка трапляються при розкопках. Детальний археологічний контекст повних форм золотоординського кашину був би досить цікавим для виокремлення археологічних комплексів XIV ст., але у публікаціях про нього не йдеться. Григорій Степанович також згадує кераміку «закавказького походження». Однак її базові характеристики залишилися невизначеними (Богуславський 2013, с. 785).

До виділених раніше груп довізної кераміки доосманського міста Г. С. Богуславський додає ще три. Посилаючись на маловідомі тези А. А. Кравченко 1990 р. (Кравченко 1990), він відмічає групу «сіроглиняної кераміки зі штампованим орнаментом», аналогії якій відомі у Сучаві, атрибутуючи її як «невизначений європейський імпорт (чи кераміку німецьких колоністів)» кінця XIV—XV ст. Проте технологічної характеристики та ілюстрації традиційно не наводить (Богуславський 2013, с. 790).

Детальніше дослідник розглядає «Мілетську» групу (т. зв. «Miletus Ware»), яка довозилася з Анатолії (Богуславський 2010b; 2013, с. 785,

1. Усього задекларовано «близько півтора десятка» нових знахідок, але інші не відображені ні у текстовій, ні у ілюстративній частинах публікації (Богуславський 2010a, с. 175).
2. Детальніше про хронологію іспанської кераміки з олов'яною поливою у Північному Причорномор'ї див.: Тесленко 2021.
3. Посуд закритої форми з написами латиницею був поширений серед італійського фаянсу епохи Ренесансу (див., напр.: Тесленко 2008; Тесленко, Майко 2020), але без дослідження фрагмента в натурі його походження достеменно визначити складно.

790). Цікаво, що незважаючи на нові розробки стосовно хронології «Miletus Ware» у Північному Причорномор'ї, де на матеріалах з численних надійно датованих комплексів було окреслено нижню межу надходження цієї кераміки у регіон не раніше другої третини — середини XV ст. (Тесленко 2005; Гусач 2006), дослідник продовжує датувати ці вироби досить широко — XIV—XV ст., вважаючи за можливе присутність їх у комплексах «золотоординського часу», однак жодного разу не аналізує їх у купі з супутніми знахідками (Богуславский 2010b; 2013, с. 785).

Беручи до уваги роботи А. М. Масловського, Григорій Степанович спробував виділити серед білгородських знахідок «східно-кримську» кераміку, але так і не зміг пояснити чим вона відрізняється від «місцевої» [1]. При цьому він стверджує, що обидві групи «наслідують саме візантійську школу», характерні риси якої він також не називає (Богуславський 2013, с. 785, рис. 190).

Усі означені хронологічні та інтерпретаційні казуси ще раз свідчять про сталість проблем з хронологією археологічних комплексів і керамічних виробів, а отже суттєві недоліки у методиці археологічних і керамологічних вишукувань, що виявилися притаманними новому поколінню дослідників середньовічного Білгороду також.

Керамічні знахідки з останніх розкопок цитаделі коротко репрезентує у своїй монографії І. Киндя (Cândea 2016, p. 263—264; 275—276). Румунський дослідник традиційно не розподіляє їх за центрами виробництва. Декоровані екземпляри різного походження він об'єднує у гетерогенну групу «візантійського стилю» («Byzantine like» чи «Byzantine tradition») без подальшої градації. Виходячи з наведених ним ілюстрацій, це різні за походженням та хронологією вироби діапазону XIV—XVI ст. (Cândea 2016, fig. 10; 12—14; 46—49) та навіть більш пізня «османська» кераміка, частина якої, на думку археолога, була виготовлена у місцевих майстернях, а інша — була довізною (Cândea 2016, p. 264). Водночас, І. Киндя звертає увагу на специфіку складу формувальних мас для керамічних виробів, які він вважав за місцеві, наголошуючи на значному вмісті вапнякової крихти у тісті, як притаманній їм рисі (Cândea 2016, p. 263). Утім детального аналізу компонентів керамічного комплексу, включно з його кількісними та якісними характеристиками, дослідник не додає. Тому реальне уявлення про місцеву гончарну продукцію, так само як і співвідношення керамічних складових у певних археологічних контекстах, з його публікації отримати навряд чи можливо.

Отже очевидно, що за 30 років, які минули з часу виходу монографії А. А. Кравченко, комплекси і шари «золотоординського» і «молдавського» часів так і не вдалося чітко розділити археологічно. Через це, специфічні риси керамічних комплексів цих двох досить тривалих (близько століття кожний) періодів в історії міста, так само як і характерні особливості місцевої гончарної продукції, залишалися не з'ясованими.

Висновки і перспективи. Підводячи підсумок розгляду штудій кераміки Білгороду / Аккерману зазначимо, що масові середньовічні полив'яні вироби тут донедавна апріорі вважалися продукцією місцевих майстерень та асоціювалися з сім'єю «кераміки візантійського стилю» без будь-яких пояснень стосовно критеріїв цього «стилю». Хронологічна позиція виробів окреслювалася широко та не завжди коректно, здебільшого, «золотоординським» часом чи у межах XIV—XV ст. без подальшої хронологічної градації. Характеристика формувальної маси, бодай за візуальними ознаками, також була надто узагальненою і не сприяла чіткому розумінню специфічних рис місцевої гончарної продукції. Детальному аналізу напівфабрикатів, бракованих виробів і пічного припасу, який міг би внести ясність у ці питання, належної уваги не приділялося. Тож за якими саме ознаками, окрім масовості, визначалася група полив'яного посуду місцевого виробництва, і як вона розвивалася у часі досі, неясно. Також сумнівними залишалися атрибуція і датування деякої довізної кераміки, наприклад, іспанського люстру і «Miletus Ware». Були відсутні чіткі технологічні характеристики «кавказької» та «східнокримської» кераміки, що спантеличувало і самих дослідників, які часом не могли визначитися з належністю виробів до тієї чи іншої групи.

Натомість, на суміжних теренах, зокрема в Азаці (сучасне місто Азов, РФ) та Криму, де керамічні комплекси мають багато спільного з білгородськими, в останнє десятиліття XX і протягом поточного століття було досягнуто значних успіхів у типології та хронології керамічних виробів і археологічних контекстів кінця XIII — кінця XV і XVI ст. Вдалося вирізнити технологічні групи кераміки, які маркували певні виробничі традиції, а також визначити чіткі хронологічні індикатори та хронологічно значущі комбінації артефактів, завдяки чому їх датування стало можливим з точністю до чверті століття і навіть менше (детальніше див.: Масловський 2006; 2017; Тесленко 2018a; 2021). Тож у перспективі, застосування аналогічних методик для обробки керамічних знахідок з Білгороду, а також порівняльний аналіз матеріалів з різних пам'яток Північного Причорномор'я, має бути досить ефективним для ідентифікації різних груп керамічних виробів та деталізації їх датування, а отже і корегування хронології археологічних комплексів Білгороду.

Результативність означених підходів, у купі з залученням археометричних методів для

1. У різних публікаціях одні й ті самі вироби він зараховував то до місцевої кераміки XIV ст. (Богуславський 2007, рис. 1: 1), то до «східно-кримського» імпорту XIV—XV ст. (Богуславський 2013, рис. 190: 1) без належних коментарів.

вивчення білгородської кераміки, було продемонстровано нещодавно, у ході виконання науково-дослідної роботи у межах спільного українсько-французького проєкту 2021—2022 рр. Роботи велися у двох напрямках. Перший з них передбачав перегляд та аналіз керамічних знахідок з розкопок минулих років, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України. Другий — типолого-хронологічні та археометричні дослідження різних груп кераміки, що походила із надійно датованих археологічних контекстів, розкопки яких проводилися експедицією ІА НАН України під керівництвом однієї із авторок у 2017 р. (Тесленко та ін. 2019). Результати цих дослідницьких зусиль уже підготовлені до публікацій (Тесленко, Мироненко 2022; Teslenko, Waksman forscoming). Зупинимося коротко лише на головних з них.

1. У ході опрацювання керамічних колекцій розкопок 1969 і 1971 рр. з залученням порівняльного матеріалу новітніх досліджень на суміжних землях, вдалося визначити, що продукція однієї з гончарень, де випалювалися кахлі і полив'яний посуд, а отже й самі горни можуть бути датовані часом не раніше XV ст. Тобто стала очевидною їх належність до молдавського періоду історії міста, а не «першого етапу золотоординського», як декларувалося протягом півстоліття попередніми дослідниками. Це дозволяє суттєво переглянути уявлення про хронологію середньовічних культурних горизонтів Білгороду, що існували в наукових публікаціях досі. До того ж, віднайдені зразки продукції і пічного припасу з горну (кахля, триніжка) дозволили вперше отримати об'єктивну інформацію про особливості формувальних мас однієї з підгруп місцевих керамічних виробів (Тесленко, Мироненко 2022).

2. Зусилля міждисциплінарних досліджень (археологічні і археометричні), проведених спільно з Лабораторією археології та археометрії (м. Ліон, Франція), були сконцентровані на вивченні кераміки з комплексів молдавського і початку османського періоду, тобто кінця XIV — кінця XV ст., яка ще й досі чітко не вирізнялася серед археологічних матеріалів пам'ятки. Особливу увагу привертають результати аналізів двох груп виробів — «кримського кола» і «візантійської». Вдалося з'ясувати, що усі відібрані зразки першої групи належать до продукції майстерень Криму. Це є вельми суттєвим відкриттям, що змінює уявлення про керамічний товарообмін у регіоні, оскільки дотепер у наукових публікаціях подібна кераміка зазвичай інтерпретувалася як продукція гончарень Білгорода. До того ж ця група складає переважну більшість комплексу полив'яної кераміки молдавського періоду пам'ятки взагалі, тож очевидно, що частка кримського імпорту в Білгород на той час була значно більшою, ніж вважалося раніше.

Хімічний склад сировини зразків другої групи виявився аналогічним продукції константинопольської майстерні палеологівських часів, залишки якої були локалізовані у кварталі Сікеджі (Стамбул, Турція) на початку поточного століття (Waksman 2012). Ця обставина дозволяє дійти досить інноваційних висновків. Передусім, нині це є чи не єдиним доказом масового імпорту продукції столичного центру у Північне Причорномор'я протягом першої половини XV ст. Раніше вважалося, що візантійський посуд припинив надходження у регіон переважно наприкінці XIV — самому початку XV ст. По-друге, результати наших досліджень дають підстави для уточнення верхньої межі продуктивного функціонування константинопольського гончарного осередку. Наразі він може бути подовжений на першу половину XV ст. Припинення діяльності майстерні, імовірно, слід пов'язувати з захопленням візантійської столиці османами, що сталося у 1453 р. (Teslenko, Waksman forthcoming).

Отже подальші дослідження як старих, так і нових колекцій кераміки Білгороду, з застосуванням сучасних типолого-хронологічних та міждисциплінарних методів аналізу матеріалів, сприятимуть отриманню нової інформації щодо атрибуції і хронології керамічних комплексів і культурних шарів середньовічного міста. Водночас це значно збільшить можливості деталізації уявлень про торгівельні і міжкультурні зв'язки Білгороду у пізньовізантійський — ранньоосманський періоди.

ЛІТЕРАТУРА

Абызова, Е. Н., Бырня, П. П., Нудельман, А. Л. 1981. *Древности Старого Орхея. Золотоордынский период*. Кишинёв: Штиинца.

Біляєва, С. 2003. Османська художня кераміка у Північному Причорномор'ї. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 76-79.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2013. Українська кераміка з розкопок Аккерманської фортеці (до питання про етнокультурний розвиток Півдня України). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 329-335.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2009. Освітлювальні прилади з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці. *Нові дослідження козацької доби в Україні*, 18, с. 390-398.

Біляєва, С., Фіалко, О. 2015. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці. *Археологія & Фортифікація України*: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. 269-274.

Біляєва, С. А., Гаврись, Г. Г., Фіалко, Е. Е. 2017. Птахи у витворах середньовічного мистецтва Північного Причорномор'я. *Археологія і давня історія України*, 3 (24), с. 184-194.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Е. 2022. *Аккерманська фортеця. Дослідження 1999—2010 років*. Київ: ІА НАН України.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2008. Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 г.). *Российская археология*, 2, с. 62-70.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2017. Керамика Изника конца XV—XVI вв. из раскопок Нижнего дво-

ра Аккерманской крепости. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII века*. 2. Казань; Кишинёв: Stratum plus, с. 561-580.

Богуславский, Г. С. 2000. Строительный комплекс золотоордынского времени из раскопок Белгород-Тирской экспедиции 1999 г. В: *Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса: Гермес, с. 141-142.

Богуславский, Г. С. 2002a. Поливная керамика из раскопок Белгород-Тирской экспедиции (1996—1998 гг.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, с. 265-268.

Богуславський, Г. С. 2002b. Деякі питання історії Білгорода на Дністрі VIII—X віків. *Культура народов Причерноморья*, 31, с. 74-79.

Богуславский, Г. С. 2003. Раннемолдавские комплексы средневекового Белгорода (по материалам раскопок 1999—2000 гг.). В: Станко, Н. В. (ред.). *Древнее Причерноморье. V-е чтения памяти проф. П. О. Карышковского. Материалы международной конференции (Одесса, 12—14 марта 2001 г.)*. Одесса, с. 30-35.

Богуславский, Г. С. 2005a. Северо-Западный квартал (новые данные о городской застройке золотоордынского Акчакермана по материалам раскопок 1999—2004 годов). *Культура народов Причерноморья*, 63, с. 96-102.

Богуславский, Г. С. 2005b. Поливная керамика с кобальтовой росписью из золотоордынского Белгорода (по материалам раскопок 1997 года). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилос, с. 379-384.

Богуславский, Г. С. 2007. Поливная керамика местного производства из новых раскопок золотоордынского Акчакермана. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв. II международная научная конференция (Ялта,19—23 ноября 2007 г.). Тезисы*. Ялта, с. 3-7.

Богуславський, Г. 2008. Деякі зауваження до стратиграфії середньовічних шарів Білгород-Тірського городища. *Древнее Причерноморье,* VIII, с. 46-52.

Богуславський, Г. 2010a. Арабо-испанская поливная керамика средневекового Белгорода (из раскопок 1996—2004 гг.). В: Крыжицкий, Д. С. (ред.). *Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований)*. Одесса: Печатный дом, с. 174-177.

Богуславський, Г. 2010b. Раннеосманская керамика Белгород-Тирского городища (керамика «милетской серии» из раскопок 1996—2004 гг.). В: Крыжицкий, Д. С. (ред.). *Тира-Белгород-Аккерман (материалы исследований)*. Одесса: Печатный дом, с. 178-181.

Богуславский, Г. С. 2013. Белгород — Акджа Кермен — Аспрокастро (очерк истории и археологии средневекового города). В: Бруяко, И. В., Самойлова, Т. Л. (ред.). *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*. Одесса: ОАМ, с. 757-791.

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2010. Молдавские монеты из раскопок 2005—2007 гг. в Гражданском дворе Белгород-Днестровской крепости и некоторые проблемы постройки стен Гражданского двора. *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, 1, с. 73-91.

Богуславский, Г. С., Дергачева, Л. В. 2017. Средневековые молдавские и европейские монеты из раскопок 1996—2010 гг. на территории Белгород-Тирского городища (Центральный раскоп, Северо-Западный участок). *Записки відділу нумізматики і торевтики Одеського археологічного музею*, III, с. 90-105.

Богуславский, Г. С., Янов, Д. М. 2014. Серебряные и биллонные монеты Крымского ханства из новейших находок в Белгороде (Аккермане). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIX, с. 345-357.

Булатов, Н. М. 1968. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов. *Советская археология*, 4, с. 95-109.

Виногродська, Л. І. 1998. До історії розвитку кахлярства в Україні у XIV—XVII ст. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України: історико-археологічний збірник*. Київ: ІА НАН України, с. 265-272.

Виногродська, Л. І. 1999. Середньовічні кахлі з Білгорода-Дністровського. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 52-53.

Дмитров, Л. Д. 1949. Білгород-Дністровська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, II, с. 39-52.

Дмитров, Л. Д. 1952. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 59-64.

Дмитров, Л. Д. 1955. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 121-123.

Карашевич, І. В. 2010. Середньовічні матеріали із розкопок Білгород-Дністровської експедиції 1946—1947, 1949—1950 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 129-135.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира. Историко-археологический очерк*. Киев: Наукова думка.

Клейман, И. Б. 1979. Стратиграфия культурного слоя городища Тиры — Белгорода. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 54-75.

Клейман, И. Б. 1984. О раскопках в Тире В. А. Шахназарова в 1940 г. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одесщине*. Киев: Наукова думка, с. 66-74.

Коваль, В. Ю. 2005. Кашинная керамика в Золотой Орде. *Российская археология*, 2, с. 75-86.

Кравченко, А. А. 1969. Средневековая гончарная печь в Белгороде-Днестровском. *Археологические открытия 1968 года*, с. 322-324.

Кравченко, А. А. 1972. Торговые связи Белгорода в XIII—XIV вв. В: *Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР*. Одеса, с. 405-407.

Кравченко, А. А. 1975. Ремесленное производство золотоордынского Белгорода. В: *150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции*. Киев: АН УССР, с. 176-178.

Кравченко, А. А. 1976. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*, 8, с. 131-143.

Кравченко, А. А. 1979. Производственные комплексы Белгорода XIII—XIV вв. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 115-135.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.)*. Киев: Наукова думка.

Кравченко, А. А. 1990. Об одной из групп привозной керамики конца XIV — начала XV в. из Белгорода-Днестровского. В: *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов и сообщений научно-практической историко-краеведческой конференции*. I: История. Белгород-Днестровский: Управление культуры Одесского облисполкома, с. 70-71.

Кравченко, А. А. 1998. Торговые связи Белгорода на Днестре со странами Средиземноморья в XIII—XIV вв. (по материалам поливной керамики). В: *Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X—XVIII вв. по материалам поливной керамики. Тезисы докладов научной конференции (Ялта, 25—29 мая 1998 г.)*. Симферополь: Каламо, с. 129-131.

Кравченко, А. А. 2005. Венецианская поливная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* I. Киев: Стилос, с. 411-414.

Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1983. Керамика византийского круга из Белгорода XIII—XIV вв. В: Дзис-Райко, Г. А. (ред.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 179-190.

Кравченко, А. А., Столярик, Е. С. 1984. Керамические сфероконусы Белгорода XIV в. В: Телиженко, Т. Н. (ред.). *Новые археологические исследования на Одесщине*. Киев: Наукова думка, с. 136-144.

Красножон, А. В. 2012. *Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства*. Кишинёв: Stratum plus.

Крижицкий, С. Д. 1972. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода. *Вісник АН УРСР*, 7, с. 47-53.

Крижицкий, С. Д., Клейман, И. Б. 1979. Раскопки Тиры в 1963 и в 1965—1976 гг. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 19-54.

Кушнеревич, А. Н. 2003. Готические изразцы Великого княжества Литовского XIV—XV веков. В: Гордин, А. М., Иоаннисян, О. М. (ред.). *Архитектурно-археологический семинар «Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы». Материалы научного заседания (Санкт-Петербург, 14—15 мая 2002 г.)*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 138-149.

Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 году*, 21, с. 308-472.

Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт в золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. 2. Казань; Кишинёв: Stratum, с. 455-490.

Мезенцева, Г. Г. 1981. Раскопки в Белгород-Днестровской крепости. *Археологические открытия 1980 года*, с. 283.

Мезенцева, Г. Г. 1986. Средневековий Белгород. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 513-518.

Мезенцева, Г. Г., Иваненко, И. А. 1979. Открытия в Белгород-Днестровском. *Археологические открытия 1978 года*, с. 369.

Паршина, Е. А., Тесленко, И. Б., Зеленко, С. М. 2001. Гончарные центры Таврики VIII—X вв. В: Паршина, О. О. (ред.). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ: Стилос, с. 52-81.

Пигарёв, Е. М. 2015. *Гончарное производство золотоордынского города Сарай (Селитренное городище)*. Материалы и исследования по археологии Поволжья, 7. Йошкар-Ола: МарГУ.

Полевой, Л. Л. 1964. Поливная керамика из раскопок гончарного района на поселении XIV в. у с. Костешты. В: Зеленчук, В. С. (ред.). *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдавской ССР*. Кишинёв: Картя молдовеняскэ, с. 166-181.

Полевой, Л. Л. 1969. *Городское гончарство Прута-Днестровья в XIV веке. По материалам раскопок гончарного квартала на поселении Костешты*. Кишинёв: АН МССР.

Полевой, Л. Л. 1979. *Очерки исторической географии Молдавии (XIII—XV вв.)*. Кишинёв: Штиинца.

Полевой, Л. Л., Бырня, П. П. 1974. *Средневековые памятники XIV—XVII вв.* Кишинёв: Штиинца.

Рабинович, М. Г. 1968. Исследования средневековых слоёв Белгород-Днестровского в 1954 и 1958 г. *Краткие сообщения Института археологии*, 113, с. 102-107.

Рабинович, М. Г. 1972. Молдавский дом XV в. из Белгорода-Днестровского. В: *Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції ІА АН УРСР*. Одеса, с. 404-405.

Росохацкий, А. А. Кындя, И., Батизат, Г. В., Кожокару, В. М., Оприш, И., Самойлова, Т. Л. 1999. Некоторые итоги археологических исследований Белгород-Тирской экспедиции в 1997—1998 гг. *Охрана и исследование памятников археологии в Одесской обл.*, 1, с. 5-12.

Руссев, Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья — Белгород и Олешье. В: Бочаров, С. Г., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Генуэзская Газария и Золотая Орда*. Кишинёв: Stratum plus, с. 31-32.

Рябцева, С. С., Савельев, О. К. 2014. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости. *Stratum plus,* 5, с. 157-175.

Самойлова, Т. Л. 2008. Исследования последних лет античной Тиры и проблемы её изучения. In: Papuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference (Krakow 18th March, 2006)*. Kraków: Jagiellonian University, с. 161-174.

Самойлова, Т. Л., Кожокару, В., Богуславский, Г. С. 2002. Античная Тира — Срадневековый Белгород (отчёт о раскопках 1996—1999 гг.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, с. 178-180.

Смирнов, Г. Д. 1956. Производство красноглиняных печных изразцов и опит реконструкции печей по материалам Старого Орхея. *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, 4 (31), с. 75-87.

Столярик, Е. С. 1982. Турецкая художественная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского. В: Гудкова, А. В. (ред.). *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 173-183.

Тесленко, І. Б. 2018a. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.01

Тесленко, И. Б. 2018b. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок

крепости в Алуште. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXIII, с. 467-506.

Тесленко, І. Б. 2021. *Керамика Крыма XV века*. Киев: ИА НАН Украины.

Тесленко, І. Б., Богуславський, Г. С., Красножон, А. В., Теліженко, С. А. 2019. Археологічні дослідження на території Білгород-Дністровської фортеці. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 179-182.

Тесленко, И. Б., Майко, В. В. 2019. «Elaborate Incised Ware» византийского круга из Судака и его окрестностей. В: Алексеенко, Н. А. (ред.). *Χερσονσο Θεματα: империя и полис. XI Международный Византийский Семинар (Севастополь — Балаклава, 3—7 июня 2019 г.). Материалы научной конференции*. Севастополь, с. 199-208.

Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. 2022. Кераміка середньовічного Білгороду: матеріали розкопок 1969, 1971 рр. *Археологія*, 2, с. 128-152.

Фурманська, А. І. 1962. Розкопки Тіри в 1958 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, XI, с. 122-137.

Фурманская, А. И. 1964. Исследования Тиры. *Краткие сообщения Одесского археологического музея 1962 г.*, с. 56-63.

Фурманская, А. И., Максимов, Е. В. 1955. Раскопки в Белгороде-Днестровском. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 4, с. 64-66.

Фурманская, А. И. 1979. Раскопки Тиры в 1962—1963 гг. В: Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 5-18.

Шлапак, М. Е. 2001. *Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества)*. Кишинёв: ARC.

Штерн, Э. Р. 1901. О последних раскопках в Аккермане (с приложением плана). *Записки Одесского общества истории и древностей*, 23, с. 1-32.

Штерн, Э. Р. 1906. Экскурсия в Аккерман. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 26, с. 87-90.

Штерн, Э. Р. 1913. Раскопки в Аккермане летом 1912 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 31, с. 92-101.

Avakian, Gr. 1924. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric. *Cronica Numizmatică şi Arheologică*, IV, p. 3-7.

Avakian, Gr. 1931. Săpăturile de la Cetatea Albă. *Anuarul Comisiunii Monumentelor. Istorice, Secţia din Basarabia, Chişinău*, III, p. 47-104.

Batariuc, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV—XVIII)*. Suceava: Istros.

Berti, G., Tongiorgi, E. 1986. Ceramiche importate della Spagna nell'area pisana del XII al XV secolo. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas II Coloquio cerámica medieval del Mediterráneo occidental, Toledo, 1981*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 315-346.

Biliaieva, S. 2010. The collection of Ottoman Pipes from archaeological investigations in the north black sea area of the Ukraine. *Journal of the Academie internationale de la pipe*, 3, p. 97-111.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2011. Art ceramics of the Islamic world in Ukrainian lands (13th—18th centuries). In: Biedrońska-Słota, B., Ginter-Frołow, M., Malinowski, J. (eds.). *The Art of the Islamic World and the Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries. 11th conference of the Polish Institute of World Art Studies, 1st Conference of Islamic Art in Poland*. Krakow: Museum of Japanese Art and Technology, p. 215-222.

Carru, D. 1995. *De l'Orient à la table du Pape: L'importation des céramiques dans la région d'Avignon au Moyen âge tardif, XIVe—XVIe siècles*. Documents d'archéologie vauclusienne, 5. Service régional de l'archéologie.

Cândea, I. 1999. Cercetările arheologice din anii 1997—1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă). *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, p. 385-456.

Cândea, I. 2016. *Cetatea Albă: Cercetările arheologice şi istorice*. Brăila: Istros.

Constantinescu, N. 1959. Contributii la cunoasterea ceramicii bizantine de la Chetatea Alba (Belgorod Dniestrovski). *Studii si cercetâri istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.

Cozza, F. 1989. *La produzione ceramica veneta dal Basso Medioevo al Rinascimento*. Este: Libreria Editrice Zielo.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN.

González Ballesteros, J. A. 2015. Aproximaciyn al análisis de la cerámica bajomedieval de reflejo metálico en la judería del Castillo de Lorca. In: Fernández Díaz, A. (ed.). *I Encuentro de Jyvenes Investigadores en Arqueología de la Regiyn de Murcia: de la arqueología prehistyrica a la arqueología industrial*. Espinardo: Universidad de Murcia, p. 497-538.

Günsenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondence hellénique*, XVIII, p. 267-276.

Heege, E. R. 2017. Evropská kachlová kamna od svých počátků až do doby baroka — skica. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadnich Čhech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, s. 12-19.

Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.

Ławrynowicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.

Nicorescu, P. 1931a. *Cetatea Albă*. Craiova: Ramuri.

Nicorescu, P. 1931b. Lucrări de consolidare şi de restaurare la Cetatea-Albă. *Comisiunea Monumentelor Istorice (Sectia din Basarabia)*, III, p. 115-128.

Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.

Pavlík, Č. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. *RegioM: sborník Regionálního muzea v Mikulově*, p. 74-90.

Raptis, K. T. 2012. Early Christian and Byzantine ceramic production workshops in Greece: typology and distribution, in: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo: Venezia, Scuola Grande dei Carmini, Auditorium Santa Margherita, 23—27 novembre 2009*. Firenze: All'Insegna del Giglio, Bordo San Lorenzo, p. 38-43.

Slătineanu, B., 1937. Contribuţiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă şi Enisala. *Revista Fundaţiilor Regale*, IV, 11, p. 321-340.

Spinei, V. 1994. La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe—XIVe siècles. *Balkan Studies*, 35 (2), p. 197-269.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2022. Late Byzantine imports in the Crimea: archaeological contexts and archaeometric investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N. (eds.). *Proceeding of 12th International Congress on Medieval & Modern*

Period Mediterranean Ceramic (Athens, Greece), 21—27.10.2018. Athens, p. 329-338.

Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilgorod-Dnistrovskyi, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021*.

REFERENCES

Abyzova, E. N., Byrnia, P. P., Nudelman, A. L. 1981. *Drevnosti Starogo Orkheia. Zolotoordynskii period*. Kishinev: Shtiintsa.

Biliaieva, S. 2003. Osmanska khudozhnia keramika u Pivnichnomu Prychornomor'i. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 12, s. 76-79.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2013. Ukrainska keramika z rozkopok Akkermanskoi fortetsi (do pytannia pro etnokulturnyi rozvytok Pivdnia Ukrainy). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 329-335.

Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2009. Osvitliuvalni prylady z rozkopok Nyzhnoho dvoru Akkermanskoi fortetsi. *Novi doslidzhennia kozatskoi doby v Ukraini*, 18, s. 390-398.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2015. Istoriia arkheolohichnykh doslidzhen Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*: Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, s. 269-274.

Biliaieva, S. A., Havrys, H. H., Fialko, E. E. 2017. Ptakhy u vytvorakh serednovichnoho mystetstva Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (24), s. 184-194.

Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. E. 2022. *Akkermanska fortetsia. Doslidzhennia 1999—2010 rokiv*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Beliaeva, S. A., Fialko, E. E. 2008. Akkermanskaia keramika sgraffito (po materialam raskopok 2004 g.). *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 62-70.

Beliaeva, S. A., Fialko, E. E. 2017. Keramika Iznika kontsa XV—XVI vv. iz raskopok Nizhnego dvora Akkermanskoi kreposti. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII veka*. 2. Kazan; Kishinev: Stratum plus, s. 561-580.

Boguslavskii, G. S. 2000. Stroitelnyi kompleks zolotoordynskogo vremeni iz raskopok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii 1999 g. In: *Pam'iatky arkheolohii Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia*. Odesa: Hermes, s. 141-142.

Boguslavskii, G. S. 2002a. Polivnaia keramika iz raskopok Belgorod-Tirskoi ekspeditsii (1996—1998 gg.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, s. 265-268.

Bohuslavskyi, H. S. 2002b. Deiaki pytannia istorii Bilhoroda na Dnistri VIII—X vikiv. *Kultura narodov Prichernomoria*, 31, s. 74-79.

Boguslavskii, G. S. 2003. Rannemoldavskie kompleksy srednevekovogo Belgoroda (po materialam raskopok 1999—2000 gg.). In: Stanko, N. V. (ed.). *Drevnee Prichernomore. V-e chteniia pamiati prof. P. O. Karyshkovskogo. Materialy mezhdunarodnoi konferentsii (Odessa, 12—14 marta 2001 g.)*. Odessa, s. 30-35.

Boguslavskii, G. S. 2005a. Severo-Zapadnyi kvartal (novye dannye o gorodskoi zastroike zolotoordynskogo Akchakermana po materialam raskopok 1999—2004 godov). *Kultura narodov Prichernomoria*, 63, s. 96-102.

Boguslavskii, G. S. 2005b. Polivnaia keramika s kobaltovoi rospisiu iz zolotoordynskogo Belgoroda (po materialam raskopok 1997 goda). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. I. Kiev: Stilos, s. 379-384.

Boguslavskii, G. S. 2007. Polivnaia keramika mestnogo proizvodstva iz novykh raskopok zolotoordynskogo Akchakermana. In: *Polivnaia keramika Vostochnoi Evropy, Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv. II mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia (Ialta,19—23 noiabria 2007 g.). Tezisy*. Ialta, s. 3-7.

Bohuslavskyi, H. 2008. Deiaki zauvazhennia do stratyhrafii serednovichnykh shariv Bilhorod-Tirskoho horodyshcha. *Drevnee Prichernomore*, VIII, s. 46-52.

Boguslavskii, G. 2010a. Arabo-ispanskaia polivnaia keramika srednevekovogo Belgoroda (iz raskopok 1996—2004 gg.). In: Kryzhitskii, D. S. (ed.). *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovanii)*. Odessa: Pechatnyi dom, s. 174-177.

Boguslavskii, G. 2010b. Ranneosmanskaia keramika Belgorod-Tirskogo gorodishcha (keramika «miletskoi serii» iz raskopok 1996—2004 gg.). In: Kryzhitskii, D. S. (ed.). *Tira-Belgorod-Akkerman (materialy issledovanii)*. Odessa: Pechatnyi dom, s. 178-181.

Boguslavskii, G. S. 2013. Belgorod — Akdzha Kermen — Asprokastro (ocherk istorii i arkheologii srednevekovogo goroda). In: Bruiako, I. V., Samoilova, T. L. (ed.). *Drevnie kultury Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Odessa: OAM, s. 757-791.

Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2010. Moldavskie monety iz raskopok 2005—2007 gg. v Grazhdanskom dvore Belgorod-Dnestrovskoi kreposti i nekotorye problemy postroiki sten Grazhdanskogo dvora. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, 1, s. 73-91.

Boguslavskii, G. S., Dergacheva, L. V. 2017. Srednevekovye moldavskie i evropeiskie monety iz raskopok 1996—2010 gg. na territorii Belgorod-Tirskogo gorodishcha (Tsentralnyi raskop, Severo-Zapadnyi uchastok). *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu*, III, s. 90-105.

Boguslavskii, G. S., Ianov, D. M. 2014. Serebrianye i billonnye monety Krymskogo khanstva iz noveishikh nakhodok v Belgorode (Akkermane). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIX, s. 345-357.

Bulatov, N. M. 1968. Klassifikatsiia kashinnoi polivnoi keramiki zolotoordynskikh gorodov. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 95-109.

Vynohrodska, L. I. 1998. Do istorii rozvytku kakhliarstva v Ukraini u XIV—XVII st. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy: istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 265-272.

Vynohrodska, L. I. 1999. Serednovichni kakhli z Bilhoroda-Dnistrovskoho. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2, s. 52-53.

Dmytrov, L. D. 1949. Bilhorod-Dnistrovska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, II, s. 39-52.

Dmytrov, L. D. 1952. Rozkopky v m. Bilhorodi-Dnistrovskomu v 1947 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, IV, s. 59-64.

Dmytrov, L. D. 1955. Osnovni pidsumky Izmailskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1949—1950 rr. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 121-123.

Karashevych, I. V. 2010. Serednovichni materialy iz rozkopok Bilhorod-Dnistrovskoi ekspedytsii 1946—1947, 1949—1950 rr. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 129-135.

Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira. Istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Kiev: Naukova dumka.

Kleiman, I. B. 1979. Stratigrafiia kulturnogo sloia gorodishcha Tiry — Belgoroda. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 54-75.

Kleiman, I. B. 1984. O raskopkakh v Tire V. A. Shakhnazarova v 1940 g. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kiev: Naukova dumka, s. 66-74.

Koval, V. Iu. 2005. Kashinnaia keramika v Zolotoi Orde. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 75-86.

Kravchenko, A. A. 1969. Srednevekovaia goncharnaia pech v Belgorode-Dnestrovskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1968 goda*, s. 322-324.

Kravchenko, A. A. 1972. Torgovye sviazi Belgoroda v XIII—XIV vv. In: *Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei XV naukovoi konferentsii IA AN URSR*. Odesa, s. 405-407.

Kravchenko, A. A. 1975. Remeslennoe proizvodstvo zolotoordynskogo Belgoroda. In: *150 let Odesskomu arkheologicheskomu muzeiu AN USSR. Tezisy dokladov iubileinoi konferentsii*. Kiev: AN USSR, s. 176-178.

Kravchenko, A. A. 1976. Zhilye kompleksy zolotoordynskogo Belgoroda. *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*, 8, s. 131-143.

Kravchenko, A. A. 1979. Proizvodstvennye kompleksy Belgoroda XIII—XIV vv. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 115-135.

Kravchenko, A. A. 1986. *Srednevekovyi Belgorod na Dnestre (konets XIII — XIV vv.)*. Kiev: Naukova dumka.

Kravchenko, A. A. 1990. Ob odnoi iz grupp privoznoi keramiki kontsa XIV — nachala XV v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: *Problemy istorii i arkheologii Nizhnego Podnestrovia. Tezisy dokladov i soobshchenii nauchno-prakticheskoi istoriko-kraevedcheskoi konferentsii*. I: Istoriia. Belgorod-Dnestrovskii: Upravlenie kultury Odesskogo oblispolkoma, s. 70-71.

Kravchenko, A. A. 1998. Torgovye sviazi Belgoroda na Dnestre so stranami Sredizemnomoria v XIII—XIV vv. (po materialam polivnoi keramiki). In: *Istoriko-kulturnye sviazi Prichernomoria i Sredizemnomoria X—XVIII vv. po materialam polivnoi keramiki. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii (Ialta, 25—29 maia 1998 g.)*. Simferopol: Kalamo, s. 129-131.

Kravchenko, A. A. 2005. Venetsianskaia polivnaia keramika XVI v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (ed.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. I. Kiev: Stilos, s. 411-414.

Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1983. Keramika vizantiiskogo kruga iz Belgoroda XIII—XIV vv. In: Dzis-Raiko, G. A. (ed.). *Materialy po arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 179-190.

Kravchenko, A. A., Stoliarik, E. S. 1984. Keramicheskie sferokonusy Belgoroda XIV v. In: Telizhenko, T. N. (ed.). *Novye arkheologicheskie issledovaniia na Odesshchine*. Kiev: Naukova dumka, s. 136-144.

Krasnozhon, A. V. 2012. *Krepost Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriia stroitelstva*. Kishinev: Stratum plus.

Kryzhytskyi, S. D. 1972. Stan i zavdannia arkheolohichnykh doslidzhen Tiry-Bilhoroda. *Visnyk AN URSR*, 7, s. 47-53.

Krizhitskii, S. D., Kleiman, I. B. 1979. Raskopki Tiry v 1963 i v 1965—1976 gg. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 19-54.

Kushnerevich, A. N. 2003. Goticheskie izraztsy Velikogo kniazhestva Litovskogo XIV—XV vekov. In: Gordin, A. M., Ioannisian, O. M. (eds.). *Arkhitekturno-arkheologicheskii seminar «Iz istorii stroitelnoi keramiki srednevekovoi Vostochnoi Evropy». Materialy nauchnogo zasedaniia (Sankt-Peterburg, 14—15 maia 2002 g.)*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 138-149.

Maslovskii, A. N. 2006. Keramicheskii kompleks Azaka. Kratkaia kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniia v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 godu*, 21, s. 308-472.

Maslovskii, A. N. 2017. Vostochnokrymskii polivnoi import v zolotoordynskom Azake. Voprosy khronologii. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. 2. Kazan; Kishinev: Stratum, s. 455-490.

Mezentseva, G. G. 1981. Raskopki v Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*, s. 283.

Mezentseva, G. G. 1986. Srednevekovii Belgorod. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 513-518.

Mezentseva, G. G., Ivanenko, I. A. 1979. Otkrytiia v Belgorod-Dnestrovskom. *Arkheologicheskie otkrytiia 1978 goda*, s. 369.

Parshina, E. A., Teslenko, I. B., Zelenko, S. M. 2001. Goncharnye tsentry Tavriki VIII—X vv. In: Parshyna, O. O. (ed.). *Morska torhivlia v Pivnichnomu Prychornomor'i*. Kyiv: Stylos, s. 52-81.

Pigarev, E. M. 2015. *Goncharnoe proizvodstvo zolotoordynskogo goroda Sarai (Selitrennoe gorodishche)*. Materialy i issledovaniia po arkheologii Povolzhia, 7. Ioshkar-Ola: Mar-GU.

Polevoi, L. L. 1964. Polivnaia keramika iz raskopok goncharnogo raiona na poselenii XIV v. u s. Kosteshty. In: Zelenchuk, V. S. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii i etnografii Moldavskoi SSR*. Kishinev: Kartia moldoveniaske, s. 166-181.

Polevoi, L. L. 1969. *Gorodskoe goncharstvo Pruto-Dnestrovia v XIV veke. Po materialam raskopok goncharnogo kvartala na poselenii Kosteshty*. Kishinev: AN MSSR.

Polevoi, L. L. 1979. *Ocherki istoricheskoi geografii Moldavii (XIII—XV vv.)*. Kishinev: Shtiintsa.

Polevoi, L. L., Byrnia, P. P. 1974. *Srednevekovye pamiatniki XIV—XVII vv*. Kishinev: Shtiintsa.

Rabinovich, M. G. 1968. Issledovaniia srednevekovykh sloev Belgorod-Dnestrovskogo v 1954 i 1958 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 113, s. 102-107.

Rabinovich, M. G. 1972. Moldavskii dom XV v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: *Tezy plenarnykh i sektsiinykh dopovidei XV naukovoi konferentsii IA AN URSR*. Odesa, s. 404-405.

Rosokhatskii, A. A. Kyndia, I., Batizat, G. V., Kozhokaru, V. M., Oprish, I., Samoilova, T. L. 1999. Nekotorye itogi arkheologicheskikh issledovanii Belgorod-Tirskoi ekspeditsii v 1997—1998 gg. *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii v Odesskoi obl*., 1, s. 5-12.

Russev, N. D. 2015. Dva varianta gorodskoi istorii srednevekovogo Prichernomoria — Belgorod i Oleshe. In: Bocharov, S. G., Sitdikov, A. G. (ed.). *Genuezskaia Gazariia i Zolotaia Orda*. Kishinev: Stratum plus, s. 31-32.

Riabtseva, S. S., Savelev, O. K. 2014. Nekotorye predmety iz tsvetnykh metallov i iuvelirnyi instrumentarii iz raskopok Belgorod-Dnestrovskoi kreposti. *Stratum plus*, 5, s. 157-175.

Samoilova, T. L. 2008. Issledovaniia poslednikh let antichnoi Tiry i problemy ee izucheniia. In: Papuci-Władyka, E. (ed.). *Pontika 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies. Proceedings of the International Conference (Krakow 18th March, 2006)*. Kraków: Jagiellonian University, s. 161-174.

Samoilova, T. L., Kozhokaru, V., Boguslavskii, G. S. 2002. Antichnaia Tira — Sradnevekovyi Belgorod (Otchet o raskopkakh 1996—1999 gg.). In: Roman, P., Kryzickij, S. (eds.). *Tyras — Cetatea Albă / Belhorod-Dnistros'kyj*. I: Săpături 1996—1999. Bucuresti: Pentru Străinătate, s. 178-180.

Smirnov, G. D. 1956. Proizvodstvo krasnoglinianykh pechnykh izraztsov i opit rekonstruktsii pechei po materialam Starogo Orkheia. *Izvestiia Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, 4 (31), s. 75-87.

Stoliarik, E. S. 1982. Turetskaia khudozhestvennaia keramika XVI v. iz Belgoroda-Dnestrovskogo. In: Gudkova, A. V. (ed.). *Pamiatniki rimskogo i srednevekovogo vremeni v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kiev: Naukova dumka, s. 173-183.

Teslenko, I. B. 2018a. Vyrobnytstvo polyv'ianoho posudu v Krymu za chasiv Uluh Ulusu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.01

Teslenko, I. B. 2018b. Polivnaia keramika vizantiiskogo kruga epokhi Paleologov iz raskopok kreposti v Alushte. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXIII, s. 467-506.

Teslenko, I. B. 2021. *Keramika Kryma XV veka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Teslenko, I. B., Bohuslavskyi, H. S., Krasnozhon, A. V., Telizhenko, S. A. 2019. Arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Bilhorod-Dnistrovskoi fortetsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r*., s. 179-182.

Teslenko, I. B., Maiko, V. V. 2019. «Elaborate Incised Ware» vizantiiskogo kruga iz Sudaka i ego okrestnostei. In: Alekseenko, N. A. (ed.). *Χερσονσο Θεματα: imperiia i polis. XI Mezhdunarodnyi Vizantiiskii Seminar (Sevastopol — Balaklava, 3—7 iiunia 2019 g.). Materialy nauchnoi konferentsii*. Sevastopol, s. 199-208.

Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. 2022. Keramika serednovichnoho Bilhorodu: materialy rozkopok 1969, 1971 rr. *Arkheolohiia*, 2, s. 128-152.

Furmanska, A. I. 1962. Rozkopky Tiry v 1958 r. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, XI, s. 122-137.

Furmanskaia, A. I. 1964. Issledovaniia Tiry. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo muzeia 1962 g.*, s. 56-63.

Furmanskaia, A. I., Maksimov, E. V. 1955. Raskopki v Belgorode-Dnestrovskom. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 4, s. 64-66.

Furmanskaia, A. I. 1979. Raskopki Tiry v 1962—1963 gg. In: Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. (eds.). *Antichnaia Tira i srednevekovyi Belgorod*. Kiev: Naukova dumka, s. 5-18.

Shlapak, M. E. 2001. *Belgorod-Dnestrovskaia krepost (issledovanie srednevekovogo oboronnogo zodchestva).* Kishinev: ARC.

Shtern, E. R. 1901. O poslednikh raskopkakh v Akkermane (s prilozheniem plana). *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 23, s. 1-32.

Shtern, E. R. 1906. Ekskursiia v Akkerman. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 26, s. 87-90.

Shtern, E. R. 1913. Raskopki v Akkermane letom 1912 g. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 31, s. 92-101.

Avakian, Gr. 1924. Cetatea Albă. Cum se distruge un monument istoric. *Cronica Numizmatică şi Arheologică*, IV, p. 3-7.

Avakian, Gr. 1931. Săpăturile de la Cetatea Albă. *Anuarul Comisiunii Monumentelor. Istorice, Secţia din Basarabia, Chişinău*, III, p. 47-104.

Batariuc, P.-V. 1999. *Cahle din Moldova Medievală (secolele XIV—XVIII).* Suceava: Istros.

Berti, G., Tongiorgi, E. 1986. Ceramiche importate della Spagna nell'area pisana del XII al XV secolo. In: Zozaya, J. (ed.). *Actas II Coloquio cerámica medieval del Mediterráneo occidental, Toledo, 1981*. Madrid: Ministerio de Cultura, p. 315-346.

Biliaieva, S. 2010. The collection of Ottoman Pipes from archaeological investigations in the north black sea area of the Ukraine. *Journal of the Academie internationale de la pipe*, 3, p. 97-111.

Biliaieva, S., Fialko, O. 2011. Art ceramics of the Islamic world in Ukrainian lands (13th—18th centuries). In: Biedrońska-Słota, B., Ginter-Frołow, M., Malinowski, J. (eds.). *The Art of the Islamic World and the Artistic Relationships Between Poland and Islamic Countries. 11th conference of the Polish Institute of World Art Studies, 1st Conference of Islamic Art in Poland*. Krakow: Museum of Japanese Art and Technology, p. 215-222.

Carru, D. 1995. *De l'Orient à la table du Pape: L'importation des céramiques dans la région d'Avignon au Moyen âge tardif, XIVe—XVIe siècles*. Documents d'archéologie vauclusienne, 5. Service régional de l'archéologie.

Cândea, I. 1999. Cercetările arheologice din anii 1997—1998 de la Belgorod-Dnestrovsk (Cetatea Albă). *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, III, p. 385-456.

Cândea, I. 2016. *Cetatea Albă: Cercetările arheologice şi istorice*. Brăila: Istros.

Constantinescu, N. 1959. Contributii la cunoasterea ceramicii bizantine de la Chetatea Alba (Belgorod Dniestrovski). *Studii si cercetâri istorie veche*, 10 (2), p. 441-451.

Cozza, F. 1989. *La produzione ceramica veneta dal Basso Medioevo al Rinascimento.* Este: Libreria Editrice Zielo.

Dąbrowska, M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład narodowy im. Ossolińskich, PAN.

González Ballesteros, J. A. 2015. Aproximaciyn al análisis de la cerámica bajomedieval de reflejo metálico en la judería del Castillo de Lorca. In: Fernández Díaz, A. (ed.). *I Encuentro de Jyvenes Investigadores en Arqueología de la Regiyn de Murcia: de la arqueología prehistyrica a la arqueología industrial*. Espinardo: Universidad de Murcia, p. 497-538.

Günsenin, N. 1989. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les Musées Turcs. *Bulletin de correspondence hellénique*, XVIII, p. 267-276.

Heege, E. R. 2017. Evropská kachlová kamna od svých počátků až do doby baroka — skica. In: Šrejberova, J. (ed.). *Svět kachlových kamen. Kachle a kachlová kamna severozapadnich Čhech*. Most: Oblastní muzeum v Mostě, s. 12-19.

Heege, E. R. 2012. *Ofenkeramik und Kachelofen. Typologie, Terminologie und Reconstruction*. Basel: Schweizerischer Burgenverein.

Ławrynowicz, O., Nowakowski, P. A. 2009. Stove tiles as a source of knowledge about medieval and Early Modern arms and armour. *Studies in Post-Medieval Archaeology*, 3, p. 2-14.

Nicorescu, P. 1931a. *Cetatea Albă*. Craiova: Ramuri.

Nicorescu, P. 1931b. Lucrări de consolidare şi de restaurare la Cetatea-Albă. *Comisiunea Monumentelor Istorice (Sectia din Basarabia)*, III, p. 115-128.

Nicorescu, P. 1933. Fouilles de Tyras. *Dacia*, 3—4, p. 557-601.

Pavlík, Č. 2007. Gotické a renesanční kachle pod Ždánickým lesem. *RegioM: sborník Regionálního muzea v Mikulově*, p. 74-90.

Raptis, K. T. 2012. Early Christian and Byzantine ceramic production workshops in Greece: typology and distribution, in: Gelichi, S. (ed.). *Atti del IX Congresso Internazionale sulla ceramica medievale nel Mediterraneo: Venezia, Scuola Grande dei Carmini, Auditorium Santa Margherita, 23—27 novembre 2009*. Firenze: All'Insegna del Giglio, Bordo San Lorenzo, p. 38-43.

Slătineanu, B., 1937. Contribuţiuni la ceramica bizantină de la Turnu-Severin, Cetatea Albă şi Enisala. *Revista Fundaţiilor Regale*, IV, 11, p. 321-340.

Spinei, V. 1994. La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe—XIVe siècles. *Balkan Studies*, 35 (2), p. 197-269.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2022. Late Byzantine imports in the Crimea: archaeological contexts and archaeometric investigations. In: Petridis, P., Yangaki, A. G., Liaros, N. (eds.). *Proceeding of 12th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic (Athens, Greece), 21—27.10.2018*. Athens, p. 329-338.

Teslenko, I., Waksman, S. Y. Forthcoming. Glazed pottery from the excavation in Akkerman (Bilgorod-Dnistrovskyi, Ukraine), preliminary results of archaeological and archaeometric study. In: *Proceeding of 13th International Congress on Medieval & Modern Period Mediterranean Ceramic. Grenada (Spain), November 8—13, 2021.*

I. B. Teslenko, L. V. Myronenko

CERAMICS AND CERAMIC PRODUCTION OF MEDIEVAL BILHOROD, HISTORY OF RESEARCH, PROBLEMS AND PERSPECTIVES

The 120-year history of the study of medieval ceramics from Bilhorod (other names Akja-Kermen, Asprokastron, Maurokastro, Moncastro, Mokastro) — one of the largest trade centres of the North-Western Black Sea coast in the late Byzantine and Ottoman Ages is analysed in the paper. The site is located in the modern city of Bilhorod-Dnistrovskyi, Odessa region, Ukraine. This urban center was formed on the ruins of ancient Tyras in the late 13th — early 14th centuries. There are two stages in its history: the «Golden Horde» — the 1290s — 1370s, when the city was under the protectorate of Ulus Jochi, and «Moldavian» — the last quarter of the 14th century — 1484 when it passed into the possession of the Moldavian rulers, who has erected the large fortress there. In 1484 the site was captured by Ottomans and was renamed as Akkerman.

Despite the long terms of archaeological excavations and the significant researched area at the site (more than 4000 m^2), the precise dating of pre-Ottoman medieval deposits and ceramics from them, as well as the origin of some groups of the pottery, are still discussed (Teslenko, Myronenko 2022). Therefore, a critical analysis of current stratigraphic schemes of the medieval layers together with existing concepts of chronology and classification of medieval ceramic materials were among the aims of this work. As a result, we outline the several main issues in the archaeological study of Bilhorod.

Firstly, until recently archaeologists have used a very simplified stratigraphic scheme of cultural layers proposed in the 1970s (S. Kryzhytskyi, A. Kravchenko, G. Boguslavskyi, and others). According to it, the thickest cultural stratum containing three building horizons was associated with the «Golden Horde» period of Bilhorod history, despite finding of Moldavian coins

in some contexts. The detailed chronology of these horizons as well as the specifics of ceramic assemblages each of them still are not understandable. «Moldavian» contexts, with some rare exceptions, were not clearly defined also. It was deemed that they mostly have been damaged or destroyed during the fortification works around the middle of the 15th century, as well as during the Ottoman period. So, most of the medieval ceramic finds were dated to the «Golden Horde» times which is not always the case, and the specifics of the material culture of the «Moldavian» city still have remained unclear (A. Kravchenko, G. Boguslavskyi).

Secondly, the information about the ceramics assemblages of the site was predominantly incomplete. Ceramic finds are represented in publications mainly without connection to their precise archaeological contexts (A. Kravchenko, G. Boguslavskyi). So despite the abundance of published materials, it is rather difficult to obtain information about the composition of the certain ceramic assemblages. Therefore, it is also difficult to clarify the chronology of the archaeological context based on ceramic data.

Thirdly, a detailed description of the technological features of the local wares still has not been represented despite the discovery of the workshops with kilns and wasters in 1960—1970ss. Thus, till recently, mass ceramics ware the origins of which were not clearly defined a priori associated with the products of local workshops.

Fourthly, the dating of most ceramic finds was quite wide, for example, within the «Golden Hordes period» or the 14th—15th centuries, without a more detailed chronological gradation (A. Kravchenko, G. Boguslavskyi, I. Karashevich, etc.). This was largely due to the problems with the precise chronology of the cultural layers in general.

To summarize it should be mentioned that the work of the previous researchers and archeological materials accumulated for 120 years of excavations are certainly very important and have a rich information potential. Nevertheless, the proposed methods of study and interpretation of these data need a great deal of improvement.

At the same time, thanks to our research in collaboration with the «Archeology & Archaeometry» Laboratory (CNRS UMR5138) in Lyon (France), and Dr.HdR. S. Y. Waksman, we have advanced in the study of some mentioned points in the last years. Firstly, one of the authors excavated the archaeological complex of Moldavian period (early 15th century — 1480s) on the territory of the Civil yard inside the fortress in 2017. So, we obtained the possibility to analyze in detail the ceramics materials of this period and clarify the origin of some pottery groups thanks to their archaeometric study in France. We found out, for example, that the most numerous groups of glazed ceramics from the assemblage are not local, as thought before, but come from Crimea. This fact indicates very close trade links between Bilhorod and Crimea during the 15th century. It also turned out that all samples of Byzantine wares originated from the Constantinople workshop Sirkeci (Teslenko, Waksman forthcoming). Thus, we have got the new data on the distribution of its products in the North-western Black Sea Region during the 15th century as well as get evidence of the activity of this workshop probably as far as at least the Ottoman conquest of Constantinople in 1453.

Another insight we have got during the revision of the ceramics collections from the previous excavations of one local ceramic workshop. It specialized in the manufacture of glazed pottery and stove tiles. On the basis of the comparative analysis of these finds with the materials from Central and Eastern Europe, we could realize that the products of this workshop, and hence the kilns that served it, can not be dated earlier than the 15th century. So, it worked in the Moldavian time, and not in the «earliest stage of the Golden Horde period», as declared before. This provides the background for reviewing the chronology of the medieval cultural stratums of Bilhorod, which has existed so far. In addition, the samples of finished wares and wasters help to specify the composition of raw materials of one of the subgroups of local ceramics production.

Consequently, the further research of both old and current collections of medieval ceramics from Bilhorod will help to clarify the attribution and chronology of ceramic assemblages and archaeological contexts of the site, as well as will contribute to the more fruitful study of the trade and intercultural relations in the region during the late Byzantine — early Ottoman Age.

Keywords: North-Western Black Sea Region, medieval Bilgorod, 13th—15th centuries, ceramics and ceramic production, history of study.

Одержано 30.05.2022

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
MYRONENKO Liudmyla, Ph. D., Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-8545-0718, e-mail: ludmila6ko@gmail.com.

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
TESLENKO Iryna, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2356-1615, e-mail: teslenko.i2016@gmail.com.

УДК 904.02(477.43)”18” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.21

О. Г. Погорілець, В. С. Вєтров, Л. В. Чміль

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ГОНЧАРНОГО ГОРНУ XIX ст. В смт МЕДЖИБІЖ

Статтю присвячено публікації археологічних матеріалів із досліджень гончарного горну XIX ст. в смт Меджибіж.

Ключові слова: *Меджибіж, гончарний горн, XIX ст., керамічний посуд, фляндрівка, сграфіто.*

Вивчення кераміки XIX ст. є актуальним, оскільки це проміжна ланка між керамікою ранньомодерного періоду, яка уже відносно добре опрацьована методами археології, та гончарством кінця XIX — початку XX ст., відомим завдяки етнографічним студіям. Останні лише інколи сягають першої половини століття, і то у західному регіоні, де є датовані вироби знаменитих майстрів. А для більшої частини українських земель кераміка XIX ст. залишається майже невідомою. Крім того, можливості етнографії тут майже вичерпані — у музеях практично немає добре задокументованих виробів цього періоду. Тож єдиною можливістю дослідити цю кераміку залишаються методи археологічної науки. Особливо цінними є знахідки залишків гончарного виробництва, які дають змогу визначити характерні особливості певного осередку та його сировинної бази. Гончарні горни цього часу досліджені в останнє десятиліття на Середній Наддніпрянщині, зокрема, у Києві та у Опішному на Полтавщині (Оленич, Оленич 2018; Троцька 2014). На Поділлі в смт Меджибіж 2018 р. також виявлено залишки гончарного горну XIX ст., публікації матеріалів з якого присвячено дану статтю.

Як стверджують Ю. Лащук і Л. Мельничук, про гончарство і гончарний цех Меджибожа відомо принаймні з XVII ст. (Лащук 1969, с. 541; Мельничук 2004, с. 123). Але перший достовірний документ цеху датований 1721 р. Це грамота, надана гончарам тодішнім власником Меджибожа Адамом Миколаєм Сенявським, яка регламентує цехові відносини. На початку XX ст. вона ще зберігалася у меджибізьких міщан (Сицинский 1904, с. 71). На той час була відома також книга «поєднання» гончарного цеху, яку опрацював А. Прусевич (1916, с. 17). Вона охоплювала період від 1744 до 1866 рр. На початку в ній записано 14 майстрів, далі майже кожного року туди додавали від 1 до 7 гончарів, які «визволялися» і вступали в цех. Отже, всього за ці 122 роки в цехових книгах зафіксовано імена 77 майстрів. Отже протягом XVIII — середини XIX ст. гончарний цех у Меджибожі був досить великим.

На початку XX ст. А. Прусевичем було проведено детальне обстеження подільського гончарства (1916). Дослідник відзначив Меджибіж (з передмістям Ставницею) як один з центрів по

Рис. 1. Ситуаційний план розташування виявлених гончарних горнів на території смт Меджибіж: 1, 2 — горни по вул. Войтовича; 3 — горн з пров. Шолом Алейхема

© О. Г. ПОГОРІЛЕЦЬ, В. С. ВЄТРОВ, Л. В. ЧМІЛЬ, 2022

виробництву полив'яного посуду, в першу чергу мисок, декорованих переважно фляндрівкою. Він склав карти поширення місцевої продукції і дав таблицю фото зі зразками мисок (рис. 2, 3). Вироби меджибізьких гончарів збувалися по навколишніх селах і містечках включно з Проскуровом, іноді возились у Волинську губернію (Прусевич 1916, с. 95). Також дослідник детально описав технологію виготовлення кераміки подільськими гончарями і провів аналіз гончарних глин. Хронологічна близькість до розглядуваних у цій статті матеріалів уможливлює використання спостережень А. Прусевича для характеристики технології меджибізького гончарства XIX ст. Цей промисел у місті ще на початку XX ст. був досить розвинений, однак пізніше, протягом століття під дією різних несприятливих чинників, передусім соціально-економічних, меджибізьке (як і загалом українське) гончарство поступово занепадало. Зараз у містечку немає жодного гончаря.

Не дивлячись на значний розвиток гончарства у Меджибожі і передмістях протягом XVIII — початку XX ст., археологічних залишків виробництва донедавна не було знайдено. Відтак не можна було визначити достовірно місцеву продукцію серед значного керамічного матеріалу, знайденого на території замку і міста під час археологічних розкопок. Тож виявлення гончарного горну має важливе значення для характеристики і атрибутування місцевого гончарства.

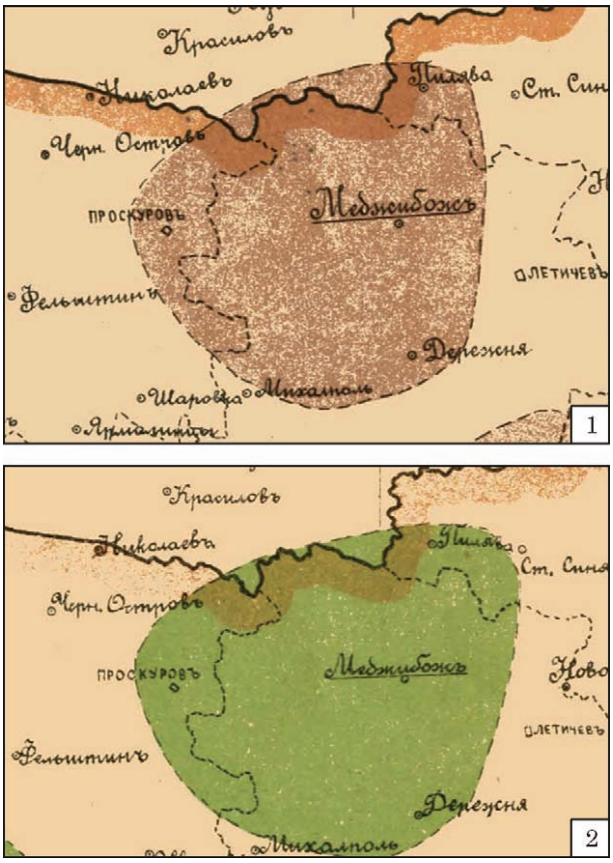

Рис. 2. Ареали збуту виробів меджибізьких гончарів на початку XX ст.: 1 — збут мальованих мисок, 2 — збут полив'яного посуду (за: Прусевич 1912)

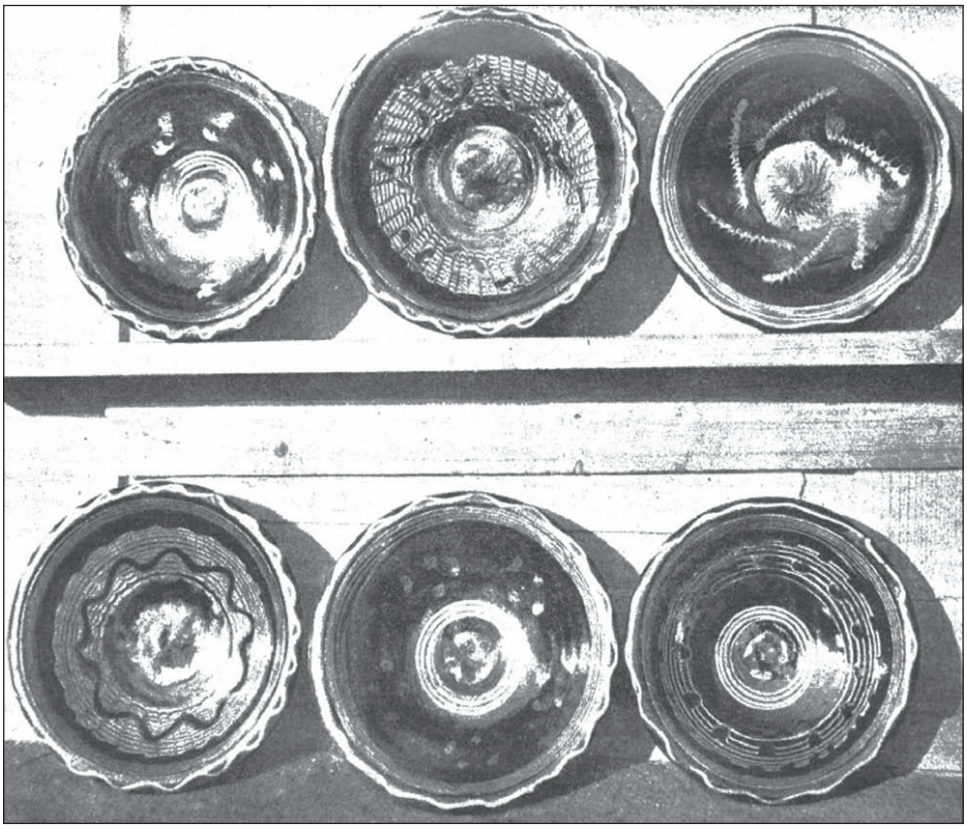

Рис. 3. Зразки мальованих полив'яних мисок початку XX ст. виробництва меджибізьких гончарів (за: Прусевич 1912)

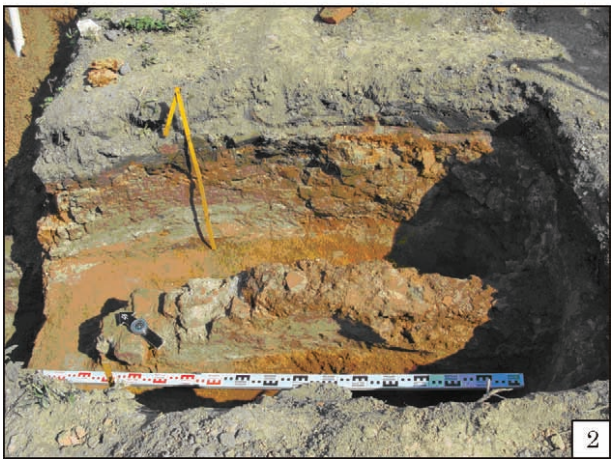

Рис. 4. Гончарний горн середини XIX ст., виявлений у траншеї по пров. Шолом Алейхема, 12, вигляд з північного і південного заходу

У 2018 р. на території Меджибожа було проведено охоронні археологічні дослідження, в результаті яких виявлено три гончарні горни в центральній частині містечка, на відстані близько 300 м. Два з них (рис. 1: 1, 2) розташовані поруч на вул. Войтовича та датовані початком XX ст. за наявними в камерах керамікою і кулями, з яких гончарі виплавляли свинець для виготовлення поливи (Погорілець та ін. 2017, с. 23). Третій горн датовано серединою XIX ст. за стратиграфією і керамічним матеріалом з його заповнення (рис. 1: 3). Останній виявлено в траншеї на ділянці за адресою провулок Шолом Алейхема, 12. Саме цей горн розглянемо більш детально. В стратиграфії стінок траншеї верхні 0,6 м становив мішаний гумус чорного і темно-сірого кольору, під ним знаходився жовтий суглинок. Залишки зруйнованого гончарного горна були зафіксовані в західній частині траншеї, в південному її борту. Зачистка відкрила поперечний розріз камери горна розміром 0,6 × 1 м, заповнений фрагментами керамічного посуду і печини різних стадій випалу. Від горна збереглася лише нижня топкова камера овальної форми, на висоту 0,6 м (рис. 4). Посередині топкової камери є залишки «козла» — глухої поздовжньої опорної перегородки. Периферійна топка в плані не відділена, збереглася лише частково, зрізана траншеєю. Розміри вцілілої частини горна — близько 2,30 × 1,75 м. За класифікацією А. Бобринського горн може відноситися до класу теплотехнічних споруд з вертикальним або змішаним (горизонтально-вертикальним) рухом гарячих газів. Останній був поширений, зокрема, на Поділлі у XX ст. (Бобринский 1991, с. 73, 75, 81, 97, 103, 119). Горн складений на глині з кустарно виготовленої різнорозмірної не маркованої цегли.

Топкова камера була заповнена великою кількістю фрагментів кераміки. Також остання зустрічалася в культурному шарі навколо горна. Але, оскільки вона могла попасти туди випадково, то для аналізу взято лише ті фрагменти, які мають аналоги серед кераміки із заповнення топкової камери, головно напівфабрикати. Загалом керамічні уламки походять від кількох сотень гончарних виробів, але для аналізу використано майже 140 найкраще збережених фрагментів, переважно верхніх частин посудин. Ця вибірка достатня для характеристики основних різновидів виробів, які виготовлялися в даній майстерні.

За технологічними характеристиками майже вся кераміка виконана з озалізнених глин червоного чи коричневого кольорів. Лише кілька фрагментів світло-жовтих горщиків виготовлені з неозалізненої світлої глини. Використання каолінових вогнетривких гончарних глин для кухонного посуду було характерним для багатьох гончарних осередків на українських землях. Натомість для мисок повсюдно використовували більш легкоплавкі червоні глини, які звались «глей». А. Прусевич відмічав, що подільські гончарі також не використовували каолін в чистому вигляді через його тугоплавкість і завжди домішували до нього легкоплавку залізисту глину. Меджибізький «глей» дослідник визначив як пластичну глину жовтого і бурого кольорів. Гончарі брали її в с. Ставниця біля Меджибожа, де її пласт товщиною 2 аршини (близько 1,4 м) залягав на глибині 5 сажень (10,65 м). Добували глину за допомогою вертикальних колодязів і горизонтальних шахт (Прусевич 1916, с. 47—48). Глей використовувався виключно для виготовлення мисок і вимагав відносно незначної обробки порівняно з глиною для неполив'яного посуду — його розмочували, місили ногами, били довбнею, іноді стругали стругом і остаточно вимішували руками. Ніде на Поділлі не застосовували відмулювання глин (Прусевич 1916, с. 51—52).

Формувальна маса аналізованих виробів досить тонка, добре вимішана, без видимих домішок, що узгоджується з висновками А. Прусевича про те, що глину гончарі використовували в чистому вигляді (1916, с. 52). Багато фрагментів перепалені, чорного кольору, деякі деформовані. Причому відмічено, що різні фрагменти однієї посудини могли бути різного кольору. Це вказує на те, що браковані вироби використову-

вали в якості «причерепки» — тобто ними закривали отвір у горні після загрузки виробів. Така причерепка могла використовуватися кілька випалів, внаслідок чого зазнавала неодноразово дії високих температур, ставала чорного кольору і деформувалася. На деяких виробах відмічено тонкий шар випаленої глини. Це може вказувати на їх використання в конструкції горна («клобука» чи «каптура»), що добре відомо в українському гончарстві.

Формовано всі вироби на швидкому гончарному крузі шляхом витягування з одного шматка глини. За даними А. Прусевича, це був круг волоського типу (1916, с. 52). Однак не виключено, що у XIX ст. на Поділлі ще міг використовуватися і шленський спицевий круг, про що свідчить цехова цішка з його зображенням і датою 1845 р. з м. Бара (Спаська 1929, с. 106). Інші інструменти, які вживали при формуванні посуду, це дерев'яний ніж, мідний дріт і т. зв. «пістругач» для обточування мисок перед побілкою (Прусевич 1916, с. 52).

Для «описування» неполив'яного посуду застосовувалася біла глина і червона фарба «описка». А. Прусевич зазначає, що подільські гончарі використовували для неї червону глину або перепалений «червоний камінь». Для нанесення описки застосовували «квач» зі свинячої щетини, гусячого чи курячого пір'я (Прусевич 1916, с. 53—54). При декоруванні мальованих мисок і тарілок для створення фону застосовували білий і червоний ангоб («обливку»), яким вкривали внутрішню поверхню під розпис і поливу. Для малювання виробів використовували темно-брунатну, червону, білу і зелену фарби. Причому на виробах без поливи — напівфабрикатах — зелений пігмент не проявляється — ця фарба сірого кольору, іноді синюватого відтінку, а на готових полив'яних посудинах вона стає зеленого кольору (див. далі: рис. 10: 16). Таку особливість було помічено і на київських матеріалах — PIXE-аналіз подібної фарби показав наявність в її складі оксиду міді (див. статтю Чміль, Хамайко, Бугай та ін. у цьому ж випуску). За даними А. Прусевича червоною фарбою слугувала червона глина — «червінь», для чорного чи темно-брунатного кольору вживали циндру (залізну окалину), а для зеленого — перепалені стружки міді. В деяких місцях замість циндри вживали марганець. Фарби перемелювали на жорнах, розводили водою і терли макогоном в макітрі. Кожну фарбу наливали в окремий ріжок (Прусевич 1916, с. 55). На деяких виробах є прозора свинцева полива, на мальованих посудинах вона безбарвна, на горщиках — зелена або жовто-коричнева. За А. Прусевичем, вона складалася зі свинцевого глету і піску чи глини в різних співвідношеннях. Для зеленого кольору додавалась перепалена мідь, для коричневого або темно-вишневого — марганець. Коричневу поливу готували, зокрема, в Меджибожі (Прусевич 1916, с. 56). Марганець дає темно-коричневий колір з фіолетовим відтінком. Серед матеріалів, виявлених в культурному шарі біля горна, є фрагменти чайників з такою поливою. Але невідомо, чи належать вони до виробництва саме цієї майстерні. Загалом, подібні до меджибізьких керамічні фарби і поливи були поширені на більшій частині українських земель, зокрема, на Середній Наддніпрянщині, починаючи з ранньомодерного періоду, а у кінці XIX — на початку XX ст. їх рецептура була зафіксована в багатьох гончарних осередках. Щоправда, марганець застосовувався досить рідко, зазвичай для коричневого кольору вживали ковальську циндру (Чміль 2018, с. 326, 328—329). Готували поливу так само як і керамічні фарби — розмелювали з водою на жорнах і розтирали в макітрі макогоном, наносили її на вироби виключно мокрим способом (Прусевич 1916, с. 56—57).

За функціональним призначенням переважну більшість знахідок становить посуд, а технічні (?) глиняні вироби знайдені лише в одиничних екземплярах. Посуд представлений горщиками, сковорідками, мисками і тарілками. З культурного шару біля горна також походять фрагменти макітр, покришок, глечиків, чайників та неполив'яних кахель, але чи мають вони відношення до цього горна, сказати з певністю не можна.

Горщики представлені двома верхніми частинами з заповнення топкової камери, ще кілька фрагментів знайдено поряд в культурному шарі. Вони невеликі — з діаметром вінець 14,5—16 см, мають високі (в середньому 2,5 см) прямі майже вертикальні вінця, а всередині на шийці — гостре ребро (рис. 5: 11, 12). Горщики прикрашені описковою у вигляді смуг, хвиль і «пальчиків», у деяких всередині на вінцях є крайкування зеленою і жовто-коричневою поливами. У Середній Наддніпрянщині така форма горщиків поширюється у XVIII ст., але коли вона виходить з ужитку — невідомо, оскільки кераміка XIX ст. ще не вивчена. Також не виключена регіональна відмінність, адже характерних для Наддніпрянщини горщиків з плечем-лавкою, які поширюються з кінця XVIII ст., тут наразі не виявлено. У всіх горщиків округле середньо опукле плече. Отже можна зробити висновок, що така форма горщика побутувала на Поділлі у XIX ст.

Сковорідки представлені трьома посудинами повного профілю і кількома вінцями та ніжками (рис. 5: 1—3). Вони діаметром від 23,6 до 25,6 см, мілкі — висота прямого злегка відхиленого бортика становить 4—5 см. Виконані з червоної глини, зовні під вінцями є ритована борозенка. Мають по три ніжки висотою 2,5—4 см, оригінальної трикутної форми, дещо сплощені, нижній кінець яких відігнутий назовні (рис. 5: 1, 4—6). Слідів від ручок на збережених частинах сковорідок, як і самих ручок чи їх фрагментів, не виявлено, хоча вони повинні бути у цього виду посуду, що обумовлено способом його використання.

Рис. 5. Фрагменти керамічних виробів

Інші форми посуду із заповнення горну — верхня частина невеликої посудинки, діаметром 7 см, можливо, чашечки та кілька мископодібних глибоких посудин без поливи (рис. 5: 13—15). У двох з них, діаметром 20 см, зовні посередині стінок є рельєфний виступаючий пояс, прикрашений у одного ритованою косою сіткою.

Кількома десятками екземплярів представлені глибокі миски з широким дном і вінцями, плавно вигнутими назовні округлими або різко відігнутими вузькими з рифленням (рис. 6). Ю. Лащук вказує, що на Поділлі така форма миски «з широким дном та плавно закінченими назовні вінцями» називалася «салятирка», ця назва походить від салатниці (1969, с. 408). Їх діаметр становить 22—31 см, висота екземпляру з повним профілем — 7 см. Всередині ці миски вкриті білим ангобом без будь-яких слідів розпису чи іншого декору. Трапляються дрібні фрагменти таких виробів зі світло-жовтою поливою, тому можна зробити висновок, що ці посудини всередині лише глазурували.

На відміну від попередніх різновидів посуду, які виконували лише утилітарну функцію, мальовані миски і тарілки були також окрасою кожного житла, тому їх декоруванню приділялося найбільше уваги. Напівфабрикати таких посудин становлять переважну більшість виробів із заповнення горну та культурного шару біля нього. Тарілки мають широкі, різко відігнуті, майже горизонтальні криси з округлими вінцями, іноді злегка потовщеними (рис. 7). Їх діаметри становлять 21—27 см, висота — 4,5—6,0 см. Миски за формою можна поділити на умовно півсферичні з більш-менш опуклими стінками та конусовидні з заломом приблизно на середині висоти стінки (рис. 8—10). Такий залом у подільських осередках, зокрема, у Бубнівці звався «пружок», а півсферичні миски називались «вазки» (Шульгина 1929, с. 150). Конусовидні миски складають

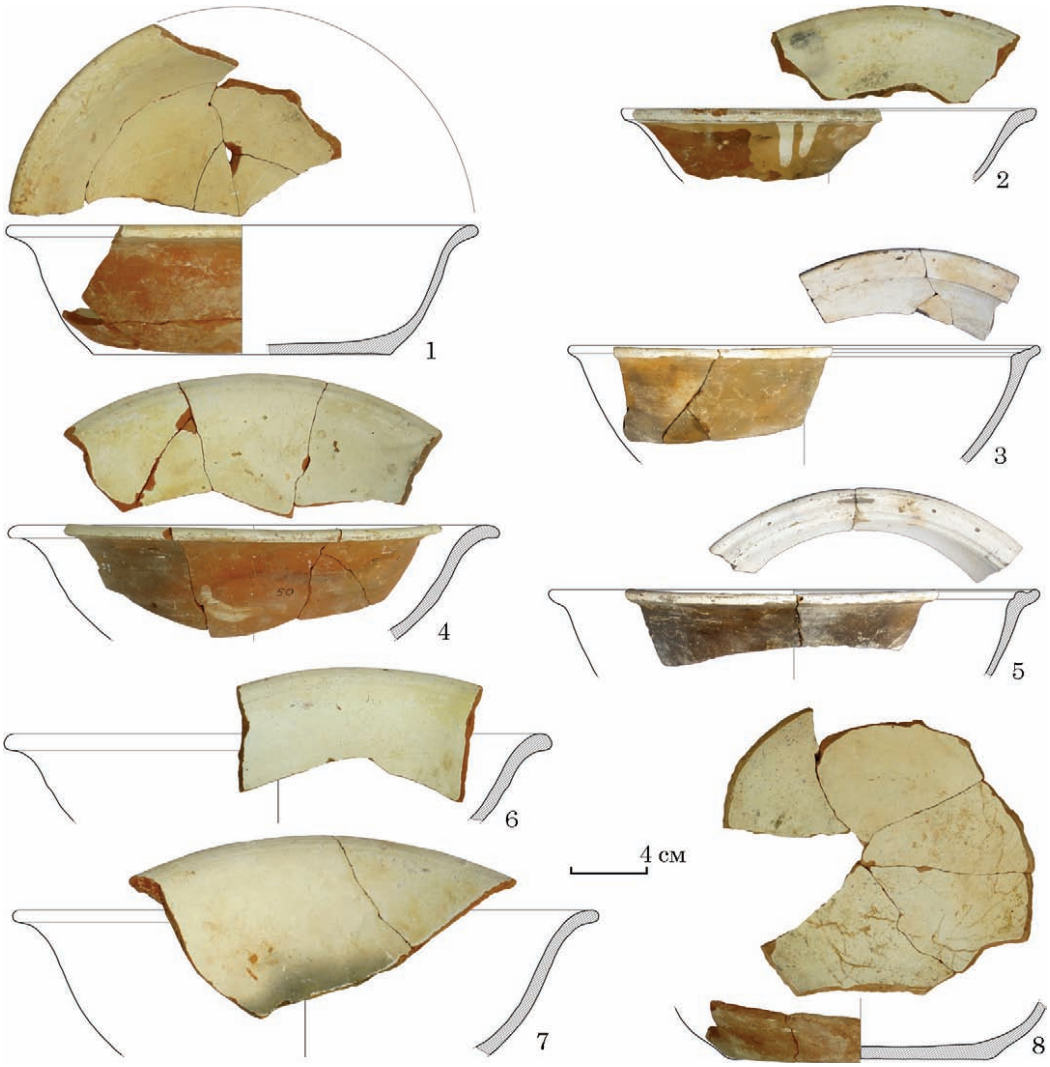

Рис. 6. Фрагменти напівфабрикатів мисок, вкритих білим ангобом

основну масу досліджуваної вибірки. Їх діаметри становлять 23—28 см, одиничні екземпляри — 18—20 см, висота — 7—8 см. Розміри півсферичних мисок приблизно такі ж, їх діаметр становить 22—26 см, висота в екземплярів з повним профілем — 6 і 8 см. Вінця у обох різновидів округлі, іноді трохи потовщені, в одиничних випаках трапляються відігнуті горизонтально. Форми меджибізьких мисок і тарілок мають аналоги серед київської кераміки XIX ст. Там також в цей час характерними є невеликі тарілки з горизонтальними крисами і простими округлими вінцями та миски з пружком, який для ранішого часу невідомий (Тараненко, Чміль, Чекановський 2012, с. 153—154). У другій половині XVIII ст. миски мають високі прямі вінця і досить широкі криси, як у тарілок. Пізніше ці криси звужуються, перетворюючись на пружок.

Переважна більшість мисок і тарілок — це напівфабрикати, тобто посудини після першого випалу, без поливи. Вони облиті білим чи червоним ангобом і розмальовані в техніках фляндрівки та ріжкування. За допомогою ріжка на виріб наносили смуги ангобів, які могли утворювати самостійний орнамент, або їх розтягували по-сирому, утворюючи орнаменти фляндрівки. Основний спосіб розтягування — т. зв. «стовпчики», тобто патьоки крапель ангобу, які пускалися з верху вінець до залому стінки (а у півсферичних мисок майже до дна), деформуючи при цьому горизонтальні смуги інших ангобів (рис. 8: 1—4, 6, 7; 10: 1—14). Набагато рідше на мисках зустрічається розтягування ангобів за допомогою вістря — радіально, у горизонтальному напрямку чи круговими і спіральними рухами (рис. 7: 11—14; 8: 5, 8; 10: 15, 16). Проте цей спосіб фляндрування переважає у тарілок (рис. 7: 1—4). Цікавий його різновид зустрівся на кількох фрагментах мисок — накапування червоної фарби на сиру ангобовану поверхню, вкриту горизонтальними смугами білого кольору. Фарба при цьому не розтікалася, але деформувала білі смуги, які знаходилися поряд (рис. 8: 9, 10). Миски зі схожою орнаментацією подає А. Прусевич (рис. 3: *внизу справа*). Фляндрівку доповнювали поясами з кількох смуг, нанесених ріжком, які розмежовували і обрамляли окремі зони орнаментів.

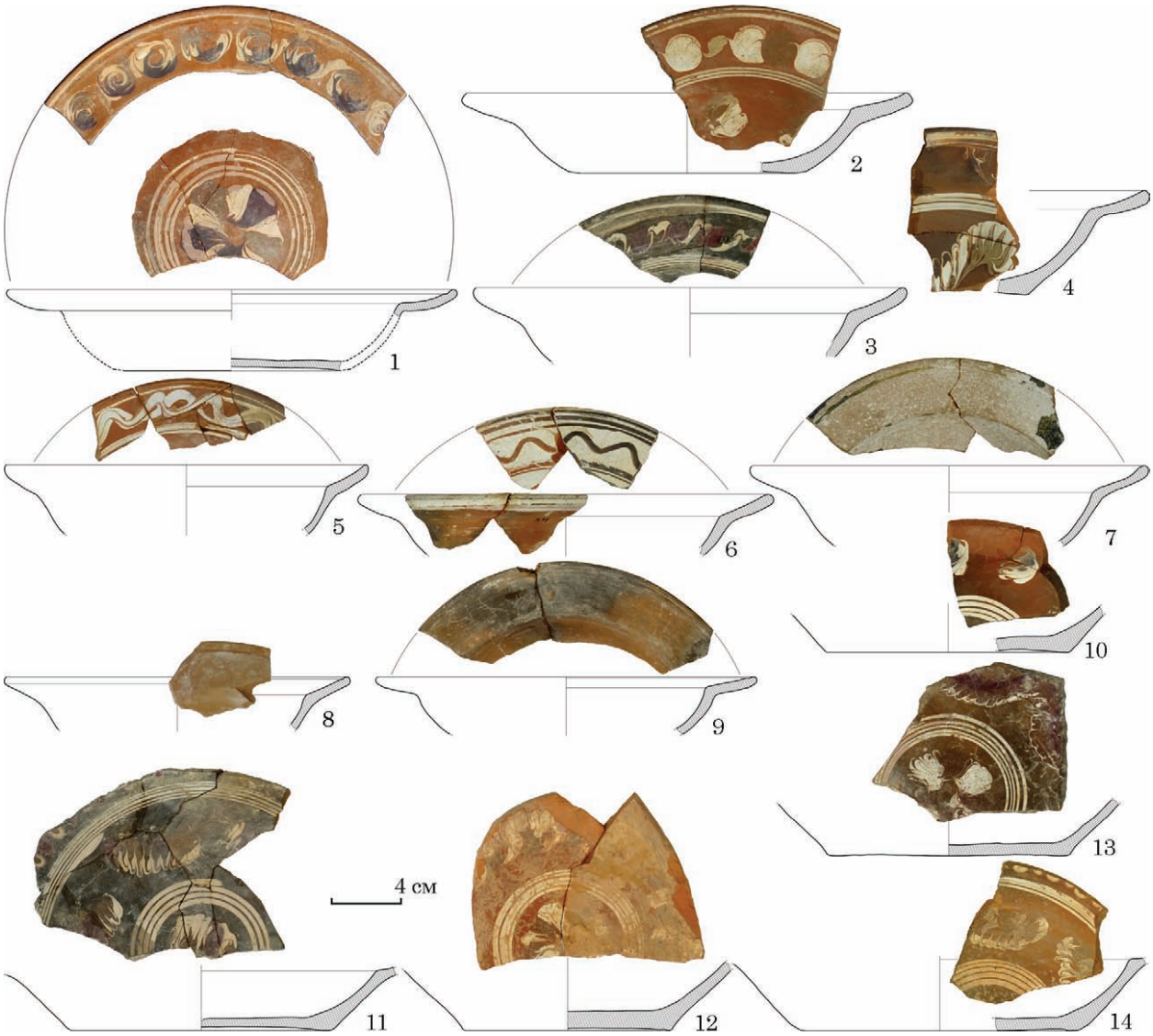

Рис. 7. Фрагменти напівфабрикатів тарілок і мисок, прикрашених розписом ріжкуванням і фляндруванням

Фляндрівка, виконана розтягуванням ангобів за допомогою вістря, відома на Середній Наддніпрянщині з середини XVIII ст., а «стовпчики» з'являються там лише у XIX ст. Можливо, така ж хронологія цього виду мальованої орнаментації і на Поділлі, хоча детально це питання ще не досліджувалося. В усякому разі у кінці XIX — на початку XX ст. цей різновид декору був уже поширений на значній території, включаючи Лівобережжя і Поділля. Порівнюючи аналізовані матеріали з фотографіями меджибізьких мисок, наведеними А. Прусевичем, помітно, що на початку XX ст. переважала фляндрівка, виконана розтягуванням сирих ангобів вістрям на відміну від «стовпчиків» XIX ст. (рис. 3). Хоча, не виключено, що це результат випадковості вибірки мисок XX ст.

На відміну від фляндрованих, орнаменти, виконані ріжком, набагато простіші. Це майже виключно геометричні композиції із горизонтальних прямих і хвилястих смуг різної товщини чи фестонів. На білому тлі застосовувалася червона фарба, а на червоному — біла і темно-брунатна (рис. 7: 5, 6; 9: 1—5). На дзеркалі лише однієї посудини білою і світло-сірою фарбами на червоному тлі намальовано рослинну композицію у вигляді розетки, від якої відходять гілки з квітами (рис. 9: 6).

Серед мисок і тарілок особливий інтерес представляє група посудин, виконаних у зовсім відмінній від попередніх та незвичній для Поділля техніці сграфіто. Вона полягає у нанесенні контура орнаменту за допомогою різця по підсушеному побіленому фону. Верхній білий шар ангобу при цьому зрізається і лінії декору утворює червона глина самого виробу. Українські мистецтвознавці, зокрема, Ю. Лащук та Г. Івашків називають ще цю техніку ритуванням чи гравіруванням (Лащук 1969, с. 39, Івашків 2007, с. 92). Але ритування застосовується ширше, воно може бути не тільки на побіленому посуді. Тому саме цей його різновид, а саме створення темного контуру шляхом продряпування чи зрізання білого тла доцільно називати відомим і поширеним у науковій археологічній літературі терміном «сграфіто».

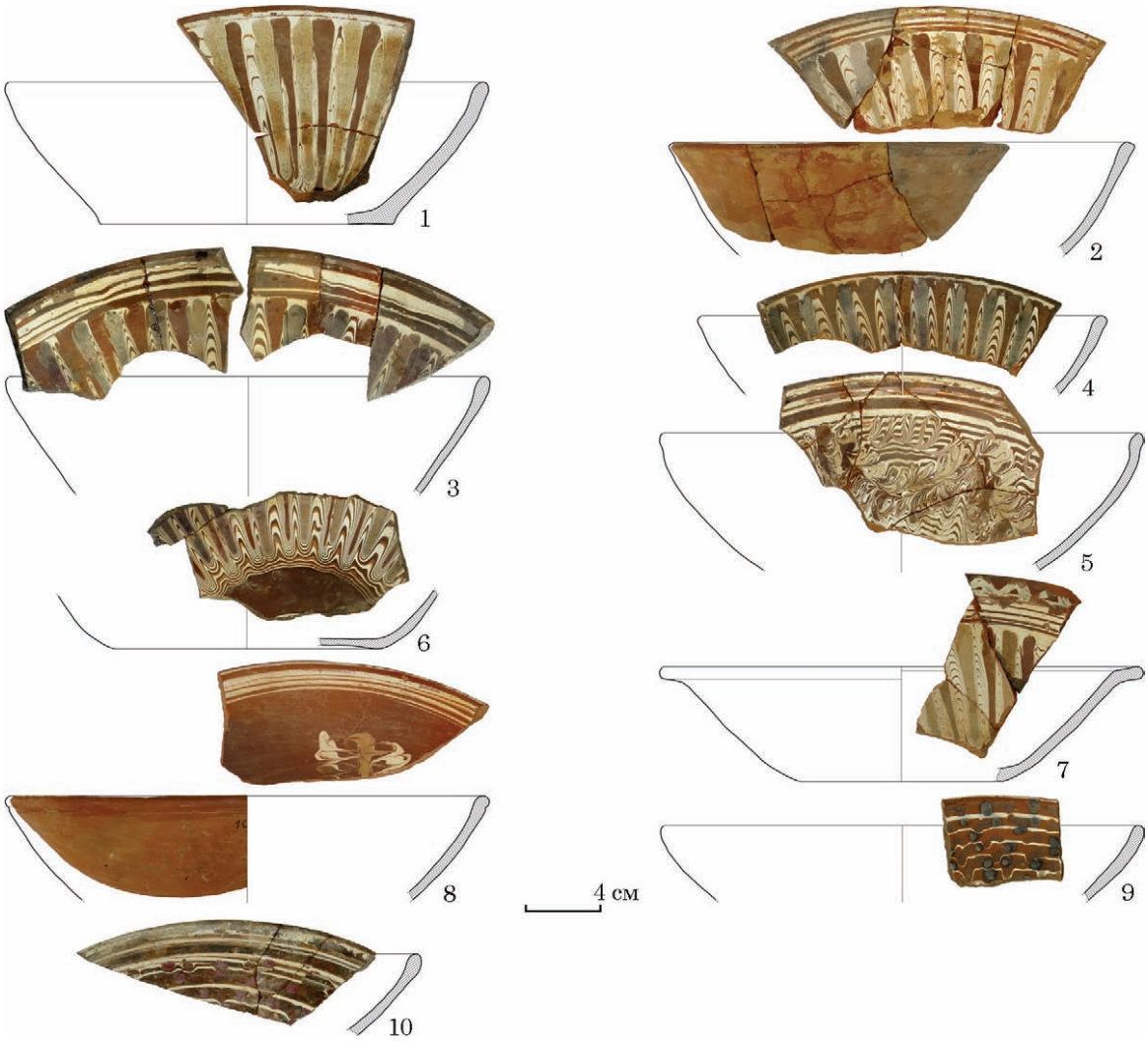

Рис. 8. Верхні частини напівфабрикатів півсферичних мисок, прикрашених фляндруванням

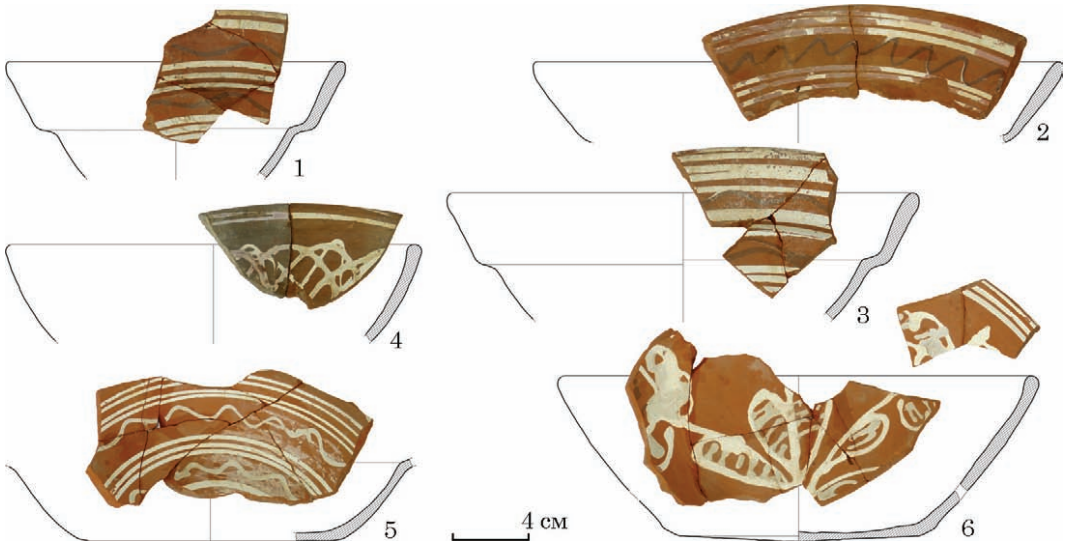

Рис. 9. Фрагменти напівфабрикатів мисок, розписаних в техніці ріжкування

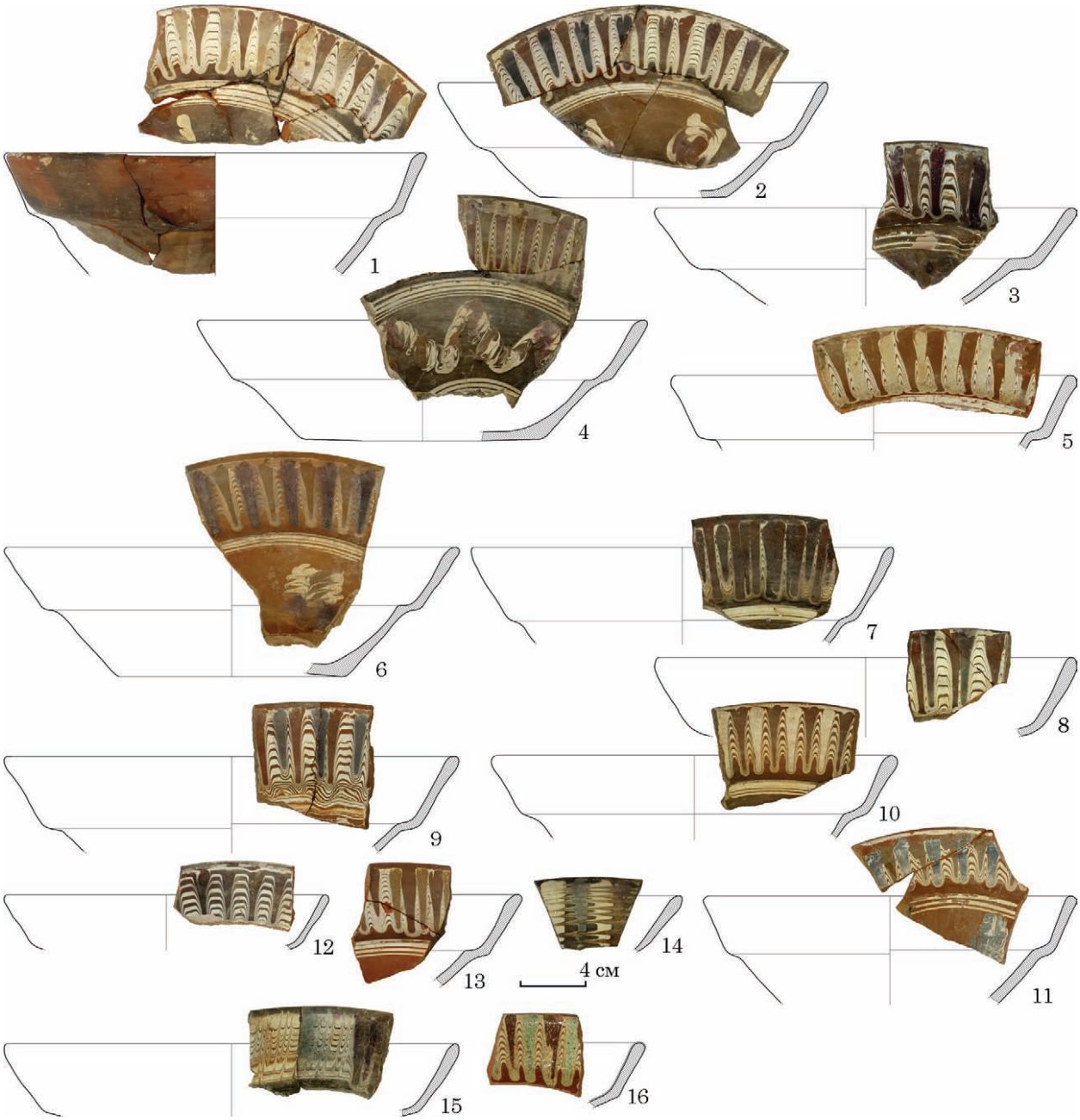

Рис. 10. Верхні частини мисок «з пружком», розписаних в техніці фляндрівки: 1—15 — напівфабрикати; 16 — готовий виріб з поливою

В такій техніці виконано напівфабрикати двох мисок, які вдалося зібрати майже повністю, дрібні фрагменти від кількох десятків подібних посудин і один фрагмент готового виробу (рис. 11). Миски мають діаметри близько 29,5 см і висоту 8 та 9 см. На вінцях у них зображено ряд згрупованих по три арок. Дзеркало в одному випадку займає розетка з чотирма розміщеними хрестоподібно пелюстками та зображеними у профіль 4-пелюстковими квітами між ними (рис. 11: 1). В іншому випадку — це 10-пелюсткова квітка-розетка в обрамленні двох нахилених гілок з листям, які сходяться вершинами над квіткою (рис. 11: 2). Деякі площини цих зображень почергово зафарбовані червоним ангобом. При цьому пелюстки, які залишилися білими, поперечно заштриховані різцем. Більшість інших мисок і тарілок, представлених невеликими фрагментами, містять схожі рослинні композиції (рис. 11: 5—14). Лише на двох уламках дзеркала мисок є зображення птахів. В одному випадку птах повернутий вправо від глядача, в лапах тримає рослинну гілку з квітами (рис. 11: 4). Окремі частини зображень зафарбовано червоним ангобом. В іншому випадку птах головою повернутий вліво, вкритий зеленою поливою (рис. 11: 3).

Готову миску, виготовлену в техніці сграфіто, було виявлено у 2017 р. на території замку, під час розчистки Південної вежі. Ця миска, можливо, дещо раніша, ніж попередні, оскільки вона має досить широкі криси і нижчі вінця (рис. 12).

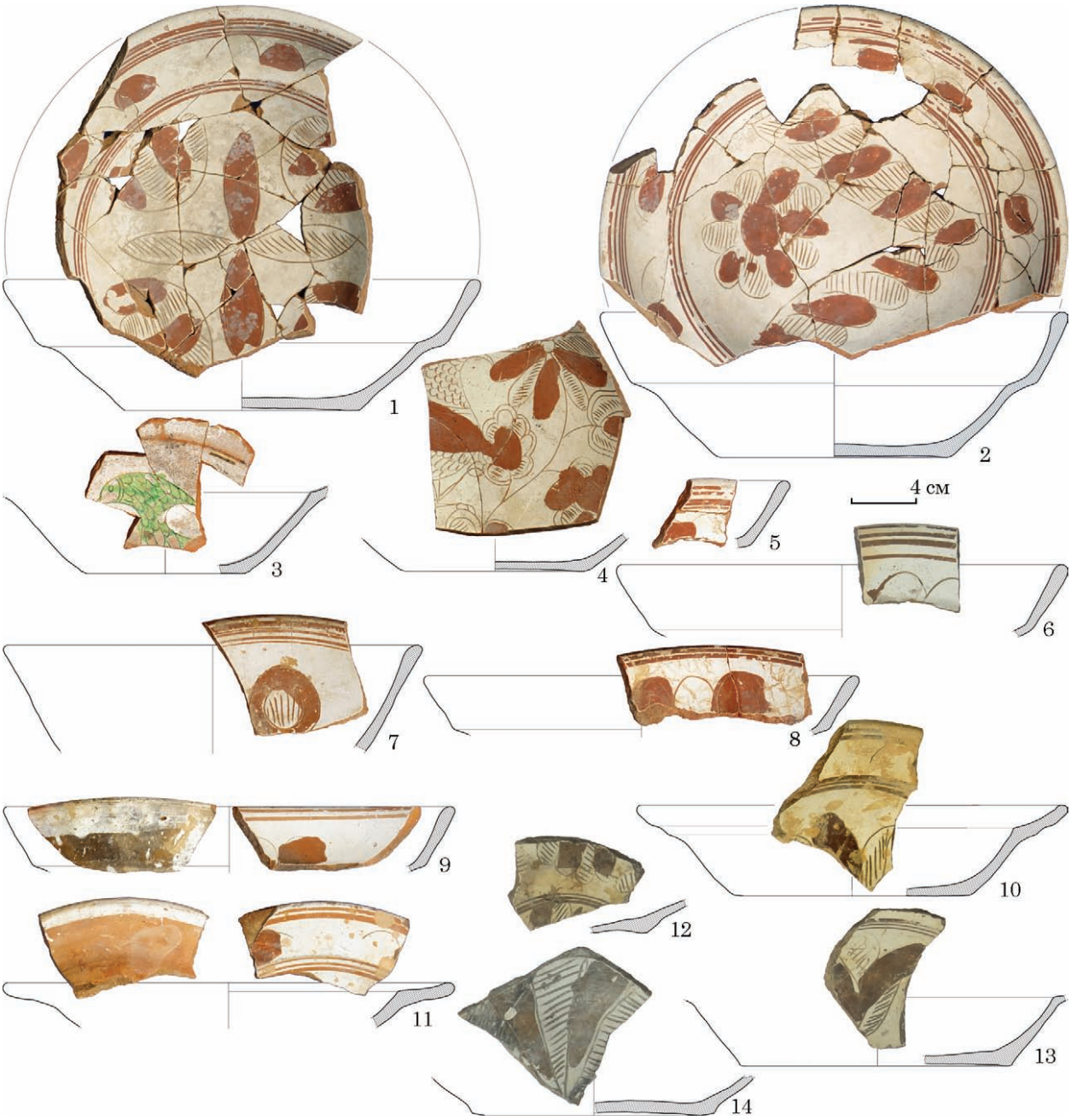

Рис. 11. Миски і тарілки, декоровані в техніці сграфіто: 1, 2, 4—14 — напівфабрикати; 3 — фрагмент готового виробу

Така форма, за київськими матеріалами, характерна для кінця XVIII — початку XIX ст. Судячи із контексту знахідки, її датування вкладається у першу половину XIX ст. Вона містить на дзеркалі зображення вазону — асиметричної гілки з квіткою, а на крисах — орнамент у вигляді таких же арок, згрупованих по три, як і на попередніх мисках. Так само у неї зафарбовано у рудий колір деякі пелюстки, а білі заштриховані. Проте останні зафарбовані зеленим (як і фрагмент з птахом) на відміну від напівфабрикатів, що показує технологію виконання цих мисок. Зелену фарбу наносили після першого випалу, так само як і прозору поливу, яка вкривала весь виріб. Можливо тому зелений пігмент на цій мисці має значні патьоки в один бік. Це могло бути, якщо миска при випалі стояла боком на ребрі, і розплавлена полива разом з фарбою стікала донизу. Щодо рудого пігменту такого не спостерігається, оскільки він був нанесений до першого випалу. Отже, техніка виготовлення даної групи має суттєві відмінності порівняно з технікою виконання іншого, більш масового посуду. Це може вказувати на інших носіїв гончарних традицій, які прибули до Меджибожа на початку XIX ст. і працювали за своїми технологіями досить довгий час. Проте вже на початку XX ст. такого посуду в Меджибожі не відмічено, отже ця прийшла традиція на той час знівелювалася. Пошук її витоків у ранньомодерний час

Рис. 12. Полив'яна миска, прикрашена в техніці сграфіто, першої половини XIX ст., виявлена під час досліджень меджибізького замку

на теренах Поділля утруднений через малу дослідженість гончарних осередків цього часу на території України та інших європейських країн. Відомо лише про виготовлення таким способом кераміки у XIX ст. в Прикарпатті, зокрема, в містах Косів на Івано-Франківщині, Сокаль на Львівщині, Товсте на Тернопільщині та в інших центрах (Матейко 1959, с. 64, 65, 69). Але коли і як дана техніка потрапила туди, також наразі не простежено.

Техніка сграфіто панувала у розвинутому і пізньому середньовіччі на широких територіях (середземноморсько-чорноморський регіон, золотоординські землі, Закавказзя та ін.). Але на теренах етнічних українських земель вона в цей час невідома. Більше того, її наявність на південних рубежах цих земель чітко маркує належність археологічних пам'яток до іншого культурного кола. Тобто змішування гончарних традицій тут не відбувалося. В ранньомодерну добу сграфіто кераміка втрачає своє значення, хоча в цей час продовжує виготовлятись в деяких середземноморських і близьких до них центрах. Наприклад, для XVI ст. її виробництво відмічене в Румунії (Candea 2005, fig. 12—16). В цей же час вона відома і в Угорщині (Kovacs 2001, fig. 14: 3). В Сербії сграфіто кераміка є в XVI—XVIII ст. (Bikic 2003, s. 21—24). В Болгарії цей декор існує ще в кінці XVIII — у першій половині XIX ст. (Плетньов 2004, с. 177). Найвірогідніше з цих територій у пізніший час дана техніка поширилася і на Прикарпаття. Меджибізькі матеріали показують, що у XIX ст. сграфіто кераміка також виготовлялася набагато східніше, на межі Західного і Східного Поділля.

Щодо носіїв цієї традиції також важко зробити аргументовані припущення. Цікавою з цього погляду є миска, знайдена на території замку. На зворотному її боці, на стінці є напис білою фарбою із трьох літер на івриті. Виготовлення спеціального сакрального посуду з написами до іудейських свят відомо у XVII—XX ст. на території України й Білорусі. Причому купувати його євреї могли або у гончара-іудея або у гончара-християнина, але обов'язково через посередництво скупника-єврея (Школьна 2013, с. 226, 229; Какареко 2010, с. 138—140). Отже, як бачимо, незаперечних доказів виготовлення меджибізьких мисок з орнаментом сграфіто гончарями-євреями немає, хоча розташування горнів в єврейському кварталі та івритські написи на таких мисках могли б наштовхнути на таку думку.

Серед матеріалів із заповнення горну інтерес також представляють чотири глиняні видовжені округлі чи сплощені в перерізі предмети неясного призначення (рис. 5: 7—10). Розміри в перетині найбільшого з них становлять 3 × 1,9 см, найменшого — 1,2 × 1,2 см. Один кінець у них округлий, з іншого боку всі вони обламані, найбільша збережена довжина становить 6,8 см. Можливо, це фрагменти «рачків» — виробів для розділення полив'яного посуду під час випалювання у горні. Проте така їх форма досі не зустрічалася.

Таким чином, дослідження гончарного горну на території Меджибожа і вивчення продукції з його заповнення дозволяє зробити висновки про високий рівень гончарства міста у XIX ст., масове виробництво фляндрованих червоноглиняних мисок, які, очевидно, збувалися у широкій окрузі, а також існування в цей час досить цікавої гончарної традиції виготовлення кераміки в техніці сграфіто, принесеної в регіон очевидно з півдня чи південного заходу. В основних рисах форм і орнаментації керамічного посуду прослідковується подібність з керамікою Середньої Наддніпрянщини, хоча виявляються також суттєві відмінні риси, які характеризують гончарство Поділля цього часу. Подальше дослідження залишків гончарного виробництва на території Меджибожа і передмість відкриває значні перспективи для вивчення багатої гончарної історії краю. Зокрема, наступним етапом має стати опрацювання матеріалів вже виявлених гончарних горнів та пошук нових, хімічний і петрографічний аналіз сировини їхньої продукції, а також пошук архівних відомостей про гончарне виробництво у Меджибожі.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1991. *Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II—V вв. н. э.).* Москва: Наука.

Івашків, Г. 2007. *Декор української народної кераміки XVI — першої половини XX століть.* Львів: Інститут народознавства НАН України.

Какареко, В. 2010. Керамические копилки XVI—XVIII веков. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz, symbol, władza, wojna — wspylne dziedzictwo Europy: studia i materiały: Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina. Materiały z 9. Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, 8—11 września 2010 r., Augustyw*. Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, p. 132-144.

Лащук, Ю. П. 1969. *Українська народна кераміка XIX—XX ст.* Дисертація доктора мистецтвознавства. Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва.

Матейко, К. І. 1959. *Народна кераміка західних областей Української РСР XIX—XX ст.: Історико-етнографічне дослідження.* Київ: АН УРСР.

Мельничук, Л. 2004. *Гончарство Поділля в другій половині XIX—XX століттях: Історико-етнографічне дослідження*. Київ: Унісерв.

Оленич, А. М., Оленич, А. М. 2018. Гончарний промисел жителів села Микільська Слобідка у середині XIX ст. (за матеріалами новітніх археологічних досліджень). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 413-422.

Плетньов, В. 2004. *Битовата керамика във Варна XV—XVIII век*. Варна: Славена.

Погорілець, О. Г., Вєтров, В. С., Радченко, Р. І., Стопенчук, С. М., Вєтрова, Т. М., Снітко, І. А., Поляченко, Є. Б., Барановський, А. В. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області у 2017 році.* НА ІА НАН України, ф. 64.

Прусевич, А. 1916. *Кустарные промыслы Подольской губернии. Гончарный промысел*. Каменец-Подольск: Подольское губернское правление.

Сицинский, Е. 1904. *Материалы для истории цехов в Подолии*. Каменец-Подольск: Киржацкий.

Спаська, Є. 1929. Шльонський ганчарський круг. *Матеріали до етнології*, 2, с. 104-110.

Тараненко, С. П., Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2012. Нові дослідження Київського Подолу. *Праці Центру пам'яткознавства*, 22, с. 151-160.

Троцька, В. І. 2014. Дослідження гончарних горнів XVIII—XIX ст. на території опішнянського гончарного району. *Археологія і давня історія України*, 2 (13): Археологія: можливості реконструкцій, с. 61-62.

Чміль, Л. В. 2018. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини XVI—XVIII ст. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 323-341.

Школьна, О. 2013. Фаянсовий трактирний посуд і «танжери» в побуті українців XIX — першої половини XX століття. *Мистецтвознавство України*, 13, с. 224-234.

Шульгина, Л. 1929. Ганчарство в с. Бубнівці на Поділлі. *Матеріали до етнології*, 2, с. 111-200.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17. vek).* Beograd: Arheoloski Institut.

Candea, I. 2005. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe—XVIe ss.). В: Бочаров, С., Мыц, В. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* 1. Киев: Стилос, с. 431-456.

Kovacs, G. 2001. Ceramic finds from the Bajcsa fort (1578—1600). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52, p. 195-221.

REFERENSCES

Bobrinskii, A. A. 1991. *Goncharnye masterskie i gorny Vostochnoi Evropy (po materialam II—V vv. n. e.).* Moskva: Nauka.

Ivashkiv, H. 2007. *Dekor ukrainskoi narodnoi keramiky XVI — pershoi polovyny XX stolit*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

Kakareko, V. 2010. Keramycheskye kopylky XVI—XVIII vekov. In: Filipow, K., Kuklik, B. (eds.). *Pieniądz, symbol, władza, wojna — wspylne dziedzictwo Europy: studia i materiały: Białoruś, Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Rosja, Rumunia, Słowacja, Ukraina. Materiały z 9. Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej, 8—11 września 2010 r., Augustów*. Augustow; Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, p. 132-144.

Lashchuk, Yu. P. 1969. *Ukrainska narodna keramika XIX—XX st.* Dysertatsiia doktora mystetstvoznavstva. Lvivskyi derzhavnyi instytut prykladnoho ta dekoratyvnoho mystetstva.

Mateiko, K. I. 1959. *Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR XIX—XX st.: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: AN URSR.

Melnychuk, L. 2004. *Honcharstvo Podillia v druhii polovyni XIX—XX stolittiakh: Istoryko-etnohrafichne doslidzhennia*. Kyiv: Uniserv.

Olenych, A. M., Olenych, A. M. 2018. Honcharnyi promysel zhyteliv sela Mykilska Slobidka u seredyni XIX st. (za materialamy novitnikh arkheolohichnykh doslidzhen). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 413-422.

Pletn'ov, V. 2004. *Bitovata keramika v"v Varna XV—XVIII vek*. Varna: Slavena.

Pohorilets, O. H., Vietrov, V. S., Radchenko, R. I., Stopenchuk, S. M., Vietrova, T. M., Snitko, I. A., Poliachenko, Ye. B., Baranovskyi, A. V. 2017. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii smt Medzhybizh Letychivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti u 2017 rotsi.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64.

Prusevich, A. 1916. *Kustarnye promysly Podolskoi gubernii. Goncharnyi promysel*. Kamenets-Podolsk: Podolskoe gubernskoe pravlenie.

Sitsinskii, E. 1904. *Materialy dlia istorii tsekhov v Podolii*. Kamenets-Podolsk: Kirzhatskii.

Spaska, Ye. 1929. Shlonskyi hancharskyi kruh. *Materialy do etnolohii*, 2, s. 104-110.

Taranenko, S. P., Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2012. Novi doslidzhennia Kyivskoho Podolu. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva*, 22, s. 151-160.

Trotska, V. I. 2014. Doslidzhennia honcharnykh horniv XVIII—XIX st. na terytorii opishnianskoho honcharnoho raionu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13): Arkheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii, s. 61-62.

Chmil, L. V. 2018. Rezultaty i perspektyvy doslidzhennia tekhnolohii vyhotovlennia keramichnoho posudu Serednoi Naddnipriansh chyny XVI—XVIII st. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 323-341.

Shkolna, O. 2013. Faiansovyi traktyrnyi posud i «tanzhery» v pobuti ukraintsiv XIX — pershoi polovyny XX stolittia. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*, 13, s. 224-234.

Shulhyna, L. 1929. Hancharstvo v s. Bubnivtsi na Podilli. *Materialy do etnolohii*, 2, s. 111-200.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16—17. vek).* Beograd: Arheoloski Institut.

Candea, I. 2005. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe—XVIe ss.). In: Bochkarov, S., Myc, V. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv.* 1. Kiev: Stilos, s. 431-456.

Kovacs, G. 2001. Ceramic finds from the Bajcsa fort (1578—1600). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 52, p. 195-221.

O. H. Pohorilets, V. S. Vietrov, L. V. Chmil

CERAMIC COMPLEX OF THE 19th CENTURY POTTERY KILN IN THE MEDZHYBIZH VILLAGE

The paper is devoted to the characteristics of materials obtained during the research of the remains of the 19th century pottery kiln discovered in Medzhybizh village, Khmelnytskyi region. Medzhybizh pottery has been known since the 17th century, and the documents of the pottery workshop date back to the 18th—19th centuries. Also at the beginning of the 20th century A. Prusevich carried out an ethnographic survey of the pottery of this center. The researcher noted Medzhybizh as one of the significant centers for the production of the glaze pottery.

In 2018, a pottery kiln was discovered in the central part of the town during protective archaeological excavation. Probably it can belong to the class of heating-technical structure with vertical or mixed (horizontal-vertical) flow of hot gasses. The kiln was filled with a large number of fragments of defective ceramics and semi-finished products.

According to technological characteristics almost all pottery are made of red or brown ferruginized clays. The molding mass is quite thin, without visible impurities. Dark brown, red, white, and green paints were used for the decoration of products as well as transparent, colorless, green, and brown glazes. Many fragments are burnt and deformed.

According to their functional purpose the vast majority of finds are pots, pans, bowls and plates. Semi-finished products of painted bowls and plates make up the bulk of products. These are vessels after the first firing, without glaze, covered with white or red engobe. A significant part of them is painted in the techniques of rizhkuvannja and fliandrivka. A group of vessels made in the sgraffito technique, unusual for Podillia, also stands out. They are decorated with plant motifs, two fragments have images of birds. A similar completed bowl made in the sgraffito technique, was discovered in 2017 on the territory of the castle. On the outside surface it contains the inscriptions in Hebrew. This may indicate other bearers of pottery traditions who arrived in Medzhybizh at the beginning of the 19th century and worked on their technologies for quite a long time.

This research allows us to draw conclusions about the high level of pottery in Medzhybizh in the 19th century, the mass production of fliandrivka technique red clay bowls as well as the existence at that time of the tradition of making pottery in the sgraffito technique which was obviously brought to the region from the south or southwest. In the main features of the forms and ornamentation of ceramic dishes the similarity with the pottery of the Middle Dnieper region can be traced though there are also significant distinctive features that characterize the pottery of Podillia at this time.

Keywords: Medzhybizh, pottery kiln, 19th century, ceramic dishes, fliandrivka, sgraffito.

Одержано 30.08.2022

ВЄТРОВ Віктор Сергійович, завідувач сектору, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», смт Меджибіж, Україна.
VIETROV Viktor, Head of the Sector, the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Medzhybizh city, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-6948-7599, e-mail: vetrov.poryad@gmail.com.

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег Григорович, директор, Державний історико-культурний заповідник «Межибіж», смт Меджибіж, Україна.
POHORILETS Oleh, Director the State Historical and Cultural Reserve «Mezhybizh», Medzhybizh city, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5796-2660, e-mail: pogoreletc@gmail.com.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
CHMIL Lesia, Ph. D., Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0672-8110, e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.

УДК 903.25(288.247.32-197.2) DOI: 10.37445/adiu.2022.03.22

О. С. Дзнеладзе, Д. М. Сікоза

ГРИВНИ З ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ТА САРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

У статті розглянуто невелику добірку шийних прикрас — гривен, що походять з пізньоскіфських та сарматських пам'яток Низового Дніпра. Гривни з багатьма привісками є характерними для пізніх скіфів. Більшість гривен в регіоні Низового Дніпра знайдено в похованнях дівчат.

Ключові слова: *гривна, шийна прикраса, пізні скіфи, сармати, Низовий Дніпро, поховальний обряд.*

Шийні гривни є рідкісною категорією металевих прикрас пізніх скіфів та сарматів. В роботі розглянуті гривни з поховань цих культур, досліджених у Нижньому Подніпров'ї.

Найбільш пишні, ювелірні гривни, виготовлені з золота, знайдені в сарматських похованнях у Ногайчинському кургані, Порогах, Чугуно-Крепінці. Вони детально розглянуті в ряді публікацій (Симоненко, Лобай 1991, с. 26—28, 56; Симоненко 1993, с. 71; 2011, с. 104; Трейстер 1995; Величко 2012). Гривни з пізньоскіфських памяток Криму проаналізовані у роботі А. А. Стоянової (Стоянова 2011). Тут розглядаються пізньоскіфські та сарматські гривни з поховань Нижнього Подніпров'я, що не увійшли до перелічених робіт.

ГРИВНИ З ПІЗНЬОСКІФСЬКИХ ПОХОВАНЬ НИЗОВОГО ДНІПРА

На Низовому Дніпрі гривни знайдені в трьох пізньоскіфських похованнях могильника Червоний Маяк (Херсонська обл.).

Могила 30, поховання 6 (чоловік). Катакомба з квадратною камерою.

Гривна з витого бронзового дроту із звуженими закінченнями-гачками (рис. 1: 1). Дріт круглий у перетині. Зберігалася у 6 фрагментах. Діаметр близько 14 см. (Гей, Сымонович 2019, с. 25, 69, рис. II: 6).

Окрім гривни, у похованні знайдено фрагменти круглого залізного кільця, можливо, від пряжки. Комплекс датовано часом відправлення всіх поховань з цієї катакомби, які здійснювалися протягом другої половини I ст. н. е. — першої половини III ст. н. е. (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2018, с. 372).

Майже тотожна бронзова гривна походить з дитячого поховання склепу 45 Неаполя Скіфського (рис. 2: 1), I ст. до н. е. — I ст. н. е. (Сымонович 1983, с. 44, 152, табл. XXXIII: 22). Тип 6, варіант Б за класифікацією А. А. Стоянової (Стоянова 2011, с. 121).

Могила 48, поховання 1 (малюк 1—1,6 р.). Дитяча катакомба з овальною камерою.

Бронзова гривна з замком в вигляді двох гачків з грибоподібними закінченнями (рис. 1: 2, 3). Одне з них втрачене у давнину. Передня частина гривни пласка, у вигляді ромбічного щитка. Щиток прикрашено пуансонним орнаментом: в центрі — ромб, утворений зигзаґом, на кожній вершині ромбу по три кола, розташованих трикутником; на невеликій відстані від бокових вершин ромбу — по чотири кола, розташованих ромбом, від них такі самі кола утворюють дві лінії, що йдуть по корпусу гривни до кінців. Діаметр 11,5 см (Гей, Бажан 1993).

В першій публікації поховальну споруду помилково визначено як ґрунтову яму з кам'яною стелою (Гей, Бажан 1993, с. 52). Натомість, це типова пізньоскіфська дитяча катакомба, вхід до камери якої закрито плитою, що стоїть на земляній сходинці (Гей, Бажан 1993, с. 53, рис. 1).

В літературі такі прикраси називають пластинчастими гривнами (Левада 2010; Воронятов 2014), налобними вінцями (Обломский 2017) та діадемами (Гей, Бажан 1993; Родинкова 2018).

© О. С. ДЗНЕЛАДЗЕ, Д. М. СІКОЗА, 2022

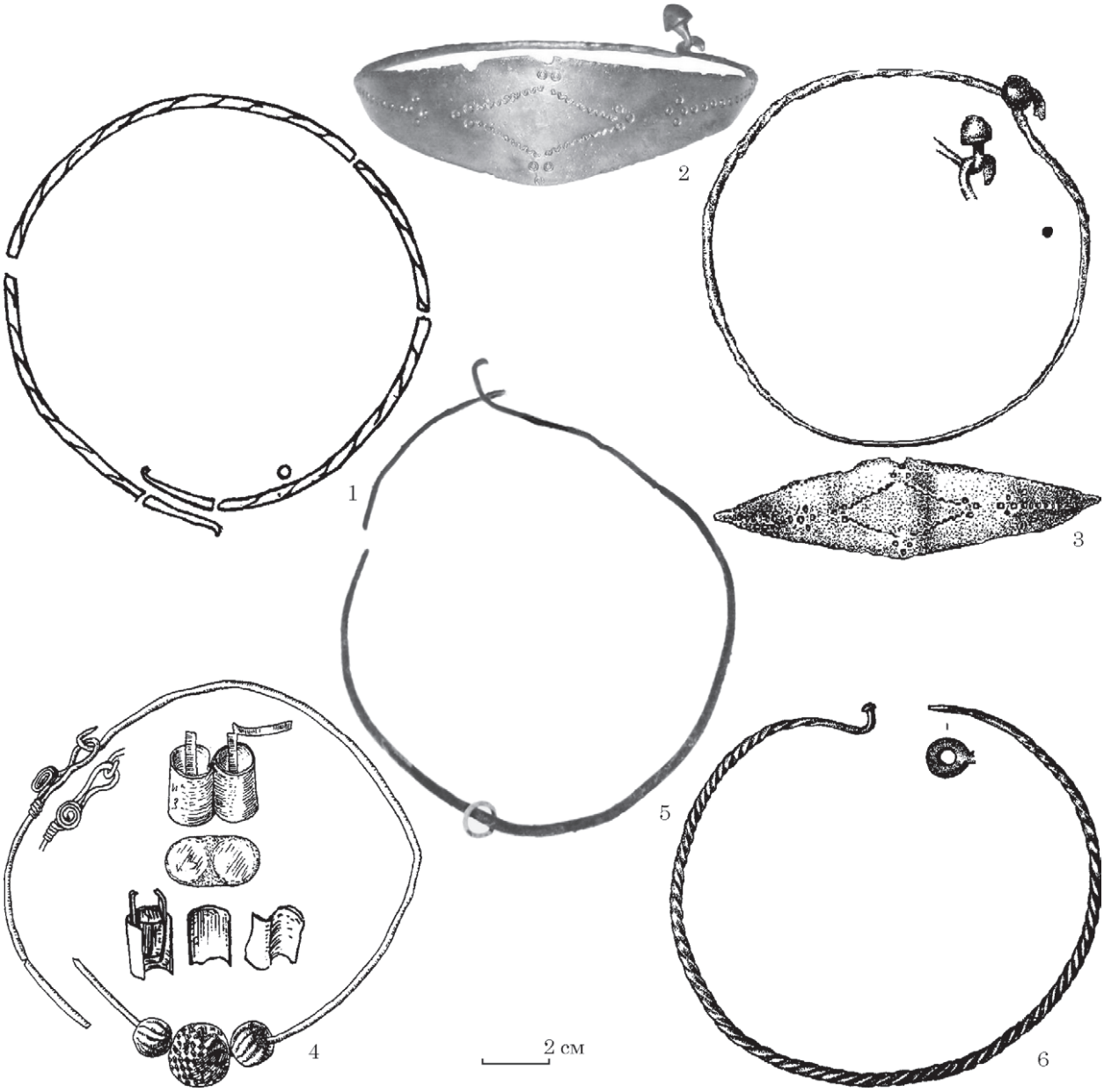

Рис. 1. Гривни: 1 — Червоний Маяк, мог. 30, п. 6 (за Гей, Сымонович 2019); 2 — Червоний Маяк, мог. 48, п. 1 (за Левада 2010); 3 — Червоний Маяк, мог. 48, п. 1 (за Обломский 2017); 4 — Червоний Маяк, мог. 83, п. 3 (рисунок О. О. Гей); 5 — Златополь, к. 7, п. 2 (за Бидзиля и др. 1974); 6 — Балки, к. 12, п. 1 (за Simonenko, Marčenko, Limberis 2008)

Більшість таких предметів походить зі скарбів і лише кілька з них, включаючи знахідку з Червоного Маяка — з поховань. Автори першої публікації описали цю гривну як діадему, а дрібні бронзові кільця, що знайдені поруч із черепом — як частини прикраси головного убору (Гей, Бажан 1993, с. 52).

Подібні прикраси належать до так званого кола виїмчастих емалей і добре відомі на території Прибалтики та лісової зони Східної Європи у II ст. н. е. (Колесникова, Зиньковская 2020, с. 32). В роботі М. Є. Левади згадується 13 знахідок таких речей на широкій території між Східною Балтикою, лісовою зоною Східної Європи та Північним Причорномор'ям (Левада 2010, с. 563). Варіант прикраси, аналогічний знахідці з Червоного Маяка, є найпоширенішим у Придніпров'ї та на правобережжі Верхньої Волги (Левада 2010, с. 568) На думку С. В. Воронятова, дата першої появи цих речей у Середньому Подніпров'ї може бути скорегована до другої половини I ст. н. е. (Воронятов 2014, с. 194).

На нашу думку, вузький діаметр, зімкнені кінці, ромбічна форма та розташування прикраси біля щелепи і частково під кістками черепу, як видно з креслення, свідчить все ж таки про її використання як шийної прикраси. Бронзові дрібні кільця, що знайдені поруч — типові двохчастні пізньоскіфські сережки.

Наразі некрополь Червоного Маяку — це найпівденніший пункт, де знайдено прикрасу подібного типу.

Дослідники пропонують різне датування цієї могили. Автори знахідки віднесли її до діапазону другої половини I — першої чверті III ст. н. е. (Гей, Бажан 1993, с. 57). В. Новаковський зауважив, що могила супроводжується фібулою Альмгрен 156 і дзвониками «*згідно причорноморським звичаям*» другої половини II ст. н. е. (Nowakowski 2003, S. 338). А. В. Обломський, спираючись на дати фібул, пропонує іншу дату комплексу: кінець II — перша половина III ст. н. е. (Обломский 2017, с. 59). Фібули з цього комплексу датовані: одна кінцем II — першою половиною III ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 80, 110), інша — другою половиною I — початком або першою половиною III ст. н. е. (Кропотов 2010, с. 182—186).

Судячи з супровідного інвентарю, похована з гривнею дитина — дівчинка, могила датована за фібулами другою половиною II — першою половиною III ст. н. е., тобто, фазою C_1 (Дзнеладзе, Сикоза, Симоненко 2018, с. 371).

Могила 83, поховання 3 (дівчинка-підліток). Катакомба з прямокутною камерою.

Гривна з тонкого бронзового дроту, з петлею та гачком на закінченнях (рис. 1: 4). Вільний кінець петлі формує плаский спіральний завиток, кінець якого обкручений навколо корпусу гривни. Діаметр 10 см. На гривну надіто дві фаянсові ребристі намистини з ледь прокресленими ребрами. Діаметр намистин 1 см. По центру — кругла мозаїчна намистина діаметром 1,5 см. На гривні також зафіксовані фрагменти трьох (спареної та поодинокої) бронзових відерцеподібних підвісок, висотою 1,4—1,5 см. В середині однієї знайдені залишки органічної речовини.

Майже повна аналогія цій знахідці — гривна дівчинки з могили 614 некрополю Усть-Альма (рис. 2: 2), I—III ст. н. е. (Стоянова 2011, с. 131, 135).

ГРИВНИ З САРМАТСЬКИХ ПОХОВАНЬ НИЗОВОГО ДНІПРА

с. Златопіль, Запорізька обл., к. 7, п. 2 (дитина). Впускне поховання. Контури ями не простежено.

Бронзова гривна з круглого у перетині тонкого дроту, з застібкою у вигляді гачку на одному кінці та петлі — на іншому (рис. 1: 5). На неї нанизане бронзове кільце з розімкненими кінцями з круглого в перетині дроту (Савовський 1977, с. 62). Діаметр гривни 11 см, кільця 1,2 см (Симоненко 1993, с. 37).

В похованні знайдено також глиняне прясельце і горщик. Поховання датоване I — першою половиною II ст. н. е. (Симоненко 1993, с. 37). Схожі гривни походять з ґрунтових могил 167 некрополю Нейзац (рис. 2: 3) першої половини III ст. н. е. та 21 некрополю Опушки (рис. 2: 4), I — II ст. н. е. (Стоянова 2011, с. 136, рис. 3: 3; с. 140, рис. 7: 5).

с. Балки, Запорізька обл., к. 12, п. 1 (молода дівчина).

Срібна перевита гривна з чотирьохгранного дроту, кінці якого в перетині круглі і значно потоншені (рис. 1: 6). Один кінець загнутий гачком з шишечкою, інший плаский, круглий, з отвором (Савовський 1977, с. 66). Діаметр гривни 12 см, перетин дроту 0,51 см (Симоненко 1993, с. 92). Аналогічна гривна походить з могили 20 некрополя Дружне (рис. 2: 5), другої половини III ст. н. е. Тип 8 варіант Б за класифікацією А. А. Стоянової (Стоянова 2011, с. 121).

За комплексом речей поховання з Балків датоване другою половиною III ст. н. е. (Симоненко 1993, с. 103).

с. Широка Балка, некрополь римського часу «Золотий Мис». Випадкова знахідка поховання дівчинки. Знахідка передана до Херсонського обласного краєзнавчого музею мешканцем села А. Г. Грекало у 1966 р. (номер зберігання ХЕМ-а-2351).

Бронзова гривна виготовлена з тонкого дроту, круглого в перетині (рис. 3). Застібка — петля-гачок. Вільний кінець петлі формує плаский спіральний завиток, кінець якого обкручений навколо корпусу гривни. Діаметр гривни близько 12 см. На гривну нанизані різноманітні намистини та амулети.

1. Округла поперечно-здавлена намистина з глухого червоного скла. Довжина 10 мм, діаметр 16 мм, діаметр каналу 5 мм.

2. Бронзова циліндрична діжкоподібна намистина-пронизка, скручена з проволоки. Довжина 6 мм, діаметр 6 мм, діаметр 6 мм, діаметр отвору 3 мм.

3. Сферична ребриста намистина з блакитно-зеленого єгипетського фаянсу. Довжина 10 мм, діаметр 11 мм, діаметр каналу 2 мм.

4. Два фрагменти циліндричної поліхромної намистини зі спіралеподібним повздовжнім орнаментом з синіх, жовтих, зелених та білих смуг по зеленому ядру. Була підвішена на бронзову петельку. Діаметр каналу 3 мм.

5. Підвіска, виготовлена з боспорської бронзової монети. Розміри 21 × 22 мм, товщина 3 мм. В монеті зроблено три наскрізні отвори — два округлої та один каплеподібної форми, а також глухий, підтрикутної форми. Отвори розмішені хрестом. Діаметр отворів 2—2,5 мм. Монета дуже затерта, чекан не визначається.

6. Фрагментована намистина підкубічної форми з темно-жовтого кальцитового алебастру. Розміри частини, що збереглася: довжина 10 мм, діаметр 14 мм, діаметр отвору 4 мм.

7. Бронзове трьохгранне вістря стріли з короткою втулкою, кінця IV — початку III ст. до н. е. Нанизане на гривну через втулку та отвір в боці. Довжина 2,4 см.

8. Відполірована намистина неправильної форми, виготовлена з зубу оленя (?). Довжина 8 мм, діаметр 13 × 11 мм, діаметр отвору 4 мм.

9. Сферична ребриста намистина з глухого синього скла. Довжина 11 мм, діаметр 12 мм, діаметр каналу 2 мм.

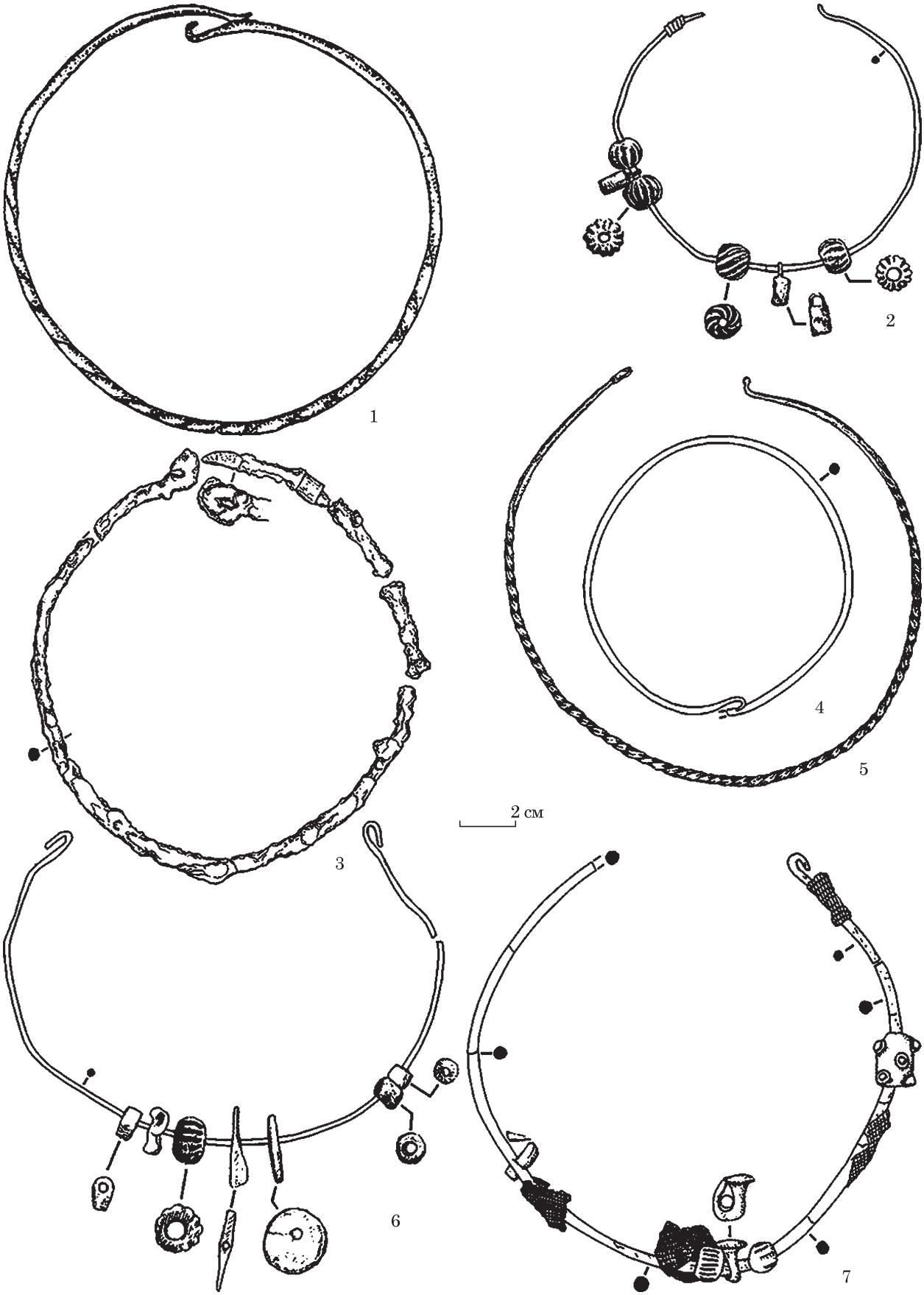

Рис. 2. Аналогії (за Стоянова 2011): 1 — Неаполь Скіфський, мог. 45; 2 — Усть-Альма, мог. 614; 3 — Нейзац, мог. 167; 4 — Опушки, мог. 21; 5 — Дружне, мог. 20; 6 — Усть-Альма, мог. 511; 7 — Неаполь Скіфський, мог. 69

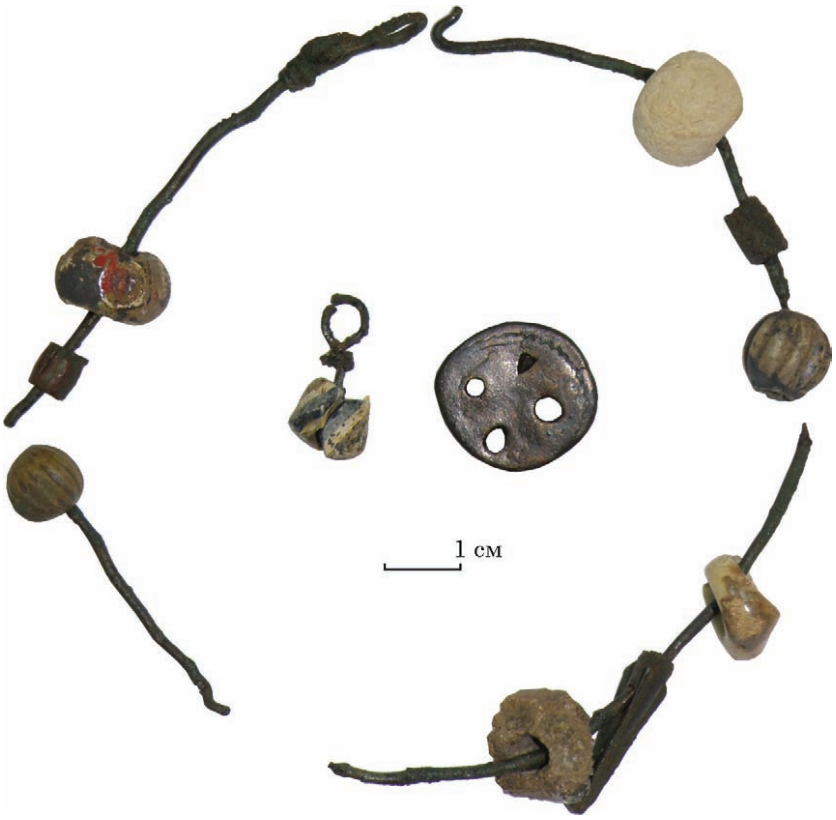

Рис. 3. Гривна з поховання Широка Балка (фото О. С. Дзнеладзе)

10. Бронзова циліндрична намистина, аналогічна намистині № 2. Довжина 9 мм, 5 мм, діаметр каналу 3 мм.

11. Сферична намистина з біло-жовтого кальцитового алебастру. Довжина 12,5 мм, діаметр 15 мм, діаметр 3—3,5 мм, конічної форми.

Аналогічні гривни з багатьма привісками походять з могили 511 Усть-Альмінського могильника (рис. 2: 6) та могили 69 некрополю Неаполя Скіфського (рис. 2: 7) (Стоянова 2011, с. 138). Кримські поховання з гривнами датовано I—III та I—II ст. н. е. (Стоянова 2011, с. 130-131).

ВИСНОВКИ

Гривни зустрінуті в сарматських і пізньоскіфських похованнях Північного Причорномор'я не старших за I ст. н. е. Найбільш популярною формою була гривна з перевитого дроту із застібкою петля-гачок (типу Дружне-Балки). Ця форма — античного походження, вона є культурно нейтральною; такі гривни знайдені і в пізньоскіфських, і в сарматських пам'ятках.

Більшість знайдених у Нижньому Подніпров'ї гривен походить з дитячих поховань, проте гривни також зустрічаються як в чоловічих, так і в жіночих похованнях.

Завдяки знахідкам на Низовому Дніпрі підтверджується спостереження А. А. Стоянової, що саме пізнім скіфам притаманна традиція прикрашати гривни підвісками та напускними прикрасами (Стоянова 2011, с. 125). Тому випадкова знахідка у Широкій Балці може бути атрибутована як дитяче пізньоскіфське поховання. Підвіски та напускні прикраси були апотропеями, про що свідчить наявність у їхньому складі відерцеподібних підвісок, зубів оленя, архаїчного вістря стріли тощо. Гривни з підвісками походять з поховань дівчат.

Ми вважаємо поховання 1 у могилі 48 Червономаяцького могильника відправленим за пізньоскіфським поховальним обрядом. Цікавим є шлях потрапляння балтської пластинчастої гривни до пізньоскіфського середовища.

Вважається, що речі кола емалей пов'язані у Північному Причорномор'ї та в Криму з просуванням балтських народів та готів на південь (Nowakowski 2003, S. 338; Левада 2010, с. 588). Не виключене також, що ця прикраса могла з'явитися тут унаслідок контактів сарматів з представниками постзарубинецьких культур лісової зони (Воронятов 2011, с. 97—99).

Знахідки гривен в пізньоскіфських могильниках Низового Дніпра в комплексах разом з фібулами дозволяють дещо звузити хронологічні рамки побутування окремих типів цих шийних прикрас в ареалі пізньоскіфської культури.

Навіть виготовлені з бронзи, шийні гривни свідчать про особливий статус у суспільстві їх власників.

ЛІТЕРАТУРА

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Круц, В. А., Ляшко, С. Н., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Томашевский, В. А. 1974. *Отчёт о раскопках Запорожской экспедиции за 1973 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/7.

Величко, Є. О. 2012. Золота гривна з сарматського поховання в Донецькій області. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 137-143.

Воронятов, С. В. 2011. Египетский фаянс на поселенческих памятниках северной периферии античного мира. *Нижневолжский археологический вестник,* 12, с. 95-104.

Воронятов, С. В. 2014. Металлообработка Почепского селища: мастера культур западнобалтского круга и начальный этап стиля варварских выемчатых эмалей. *Археологические вести*, 20, с. 189-204.

Гей, О. А., Бажан, И. Н. 1993. Захоронение с комплексом вещей круга эмалей на Нижнем Днепре. *Петербургский археологический вестник*, 3, с. 52-59.

Гей, О. А., Сымонович, Э. А. 2019. *Позднескифский могильник Красный Маяк (раскопки 1976—1977 гг.)*. Москва: ИА РАН.

Дзнеладзе, Е. С., Сикоза, Д. Н., Симоненко, А. В. 2018. Фибулы могильника Красный Маяк. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 359-374.

Колесникова, А. Ю., Зиньковская, И. В. 2020. Бронзовые изделия круга выемчатых эмалей с памятников юга Восточной Европы. *Via in tempore. История. Политология*, 47 (1), с. 30-40.

Левада, М. Е. 2010. Сухоносивка. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuster, J. (eds.). *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Monumenta archaeologica Barbarica, Series Gemina, II. Łódź; Warszawa: Monumenta Archaeologica Barbarica, с. 557-594.

Обломский, А. М. 2017. Украшения с выемчатыми эмалями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму. *Российская археология*, 1, с. 55-69.

Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.

Родинкова, В. Е. 2018. Пластинчатые венчики или «диадемы» круга восточноевропейских выемчатых эмалей. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва; Вологда: ИА РАН; Древности Севера, с. 66-81.

Савовський, І. П. 1977. Нові сарматські поховання на Запоріжжі. *Археологія*, 23, с. 61-71.

Симоненко, А. В. 1993. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Стоянова, А. А. 2011. Гривны из памятников Крыма сарматского времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVII, с. 116-140.

Сымонович, Э. А. 1983. *Население столицы позднескифского царства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского)*. Киев: Наукова думка.

Трейстер, М. Ю. 1995. Гривна из сарматского погребения у с. Пороги. *Вестник древней истории*, 3, с. 148-151.

Nowakowski, W. 2003. Kontakte zwischen Sarmaten und Balten — wissenschaftlicher Mythos oder historische Wahrheit? In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt — Kooperation — Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, 13: Schriften des Archäologischen Landesmuseums, 1. Neumünster: Wachholtz, S. 333-344.

Simonenko, A. V, Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in Sarmatischen und Maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Philipp von Zabern.

REFERENCES

Bidzilia, V. I., Boltrik, Iu. V., Kruts, V. A., Liashko, S. N., Otroshchenko, V. V., Savovskii, I. P., Tomashevskii, V. A. 1974. *Otchet o raskopkakh Zaporozhskoi ekspeditsii za 1973 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/7.

Velychko, Ye. O. 2012. Zolota hryvna z sarmatskoho pokhovannia v Donetskii oblasti. *Donetskyi arkheolohichnyi zbirnyk*, 16, s. 137-143.

Voroniatov, S. V. 2011. Egipetskii faians na poselencheskikh pamiatnikakh severnoi periferii antichnogo mira. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 12, s. 95-104.

Voroniatov, S. V. 2014. Metalloobrabotka Pochepskogo selishcha: mastera kultur zapadnobaltskogo kruga i nachalnyi etap stilia varvarskikh vyemchatykh emalei. *Arkheologicheskie vesti*, 20, s. 189-204.

Gei, O. A., Bazhan, I. N. 1993. Zakhoronenie s kompleksom veshchei kruga emalei na Nizhnem Dnepre. *Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*, 3, s. 52-59.

Gei, O. A., Symonovich, E. A. 2019. *Pozdneskifskii mogilnik Krasnyi Maiak (raskopki 1976—1977 gg.)*. Moskva: IA RAN.

Dzneladze, E. S., Sikoza, D. N., Simonenko, A. V. 2018. Fibuly mogilnika Krasnyi Maiak. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 359-374.

Kolesnikova, A. Iu., Zinkovskaia, I. V. 2020. Bronzovye izdeliia kruga vyemchatykh emalei s pamiatnikov iuga Vostochnoi Evropy. *Via in tempore. Istoriia. Politologiia*, 47 (1), s. 30-40.

Levada, M. E. 2010. Sukhonosivka. In: Urbaniak, A., Prochowicz, R., Jakubczyk, I., Levada, M., Schuster, J. (eds.). *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Monumenta archaeologica Barbarica, Series Gemina, II. Łódź; Warszawa: Monumenta Archaeologica Barbarica, s. 557-594.

Oblomskii, A. M. 2017. Ukrasheniia s vyemchatymi emaliami vostochnoevropeiskogo stilia v stepiakh Prichernomoria i v Krymu. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 55-69.

Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaia Skifiia II v. do n. e. — III v. n. e. Pogrebalnye pamiatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.

Rodinkova, V. E. 2018. Plastinchatye venchiki ili «diademy» kruga vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva; Vologda: IA RAN; Drevnosti Severa, s. 66-81.

Savovskyi, I. P. 1977. Novi sarmatski pokhovannia na Zaporizhzhi. *Arkheolohiia*, 23, s. 61-71.

Simonenko, A. V. 1993. *Sarmaty Tavrii*. Kiev: Naukova dumka.

Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomoria v I v. n. e. (pogrebeniia znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Stoianova, A. A. 2011. Grivny iz pamiatnikov Kryma sarmatskogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVII, s. 116-140.

Symonovich, E. A. 1983. *Naselenie stolitsy pozdneskifskogo tsarstva (po materialam Vostochnogo mogilnika Neapolia Skifskogo)*. Kiev: Naukova dumka.

Treister, M. Iu. 1995. Grivna iz sarmatskogo pogrebeniia u s. Porogi. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 148-151.

Nowakowski, W. 2003. Kontakte zwischen Sarmaten und Balten — wissenschaftlicher Mythos oder historische Wahrheit? In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt — Kooperation — Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, 13: Schriften des Archäologischen Landesmuseums, 1. Neumünster: Wachholtz, S. 333-344.

Simonenko, A. V, Marčenko, I. I., Limberis, N. Yu. 2008. *Römische Importe in Sarmatischen und Maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Mainz: Philipp von Zabern.

O. S. Dzneladze, D. M. Sikoza

TORQUES FROM THE LATE SCYTHIAN AND SARMATIAN BURIALS OF THE LOWER DNIEPER REGION

The paper deals with a small collection of neck adornments — the torques from the Late Scythian and Sarmatian burials. They were found in some graves of the Late Scythian necropolis Chervony Mayak and Sarmatian kurgan burials.

The most magnificent, jewelry torques made of gold have been found in Sarmatian burials in the Nohaichik barrow, and near Porohy and Chuhuno-Krepinka villages. They are discussed in detail in a number of publications (Symonenko, Lobai 1991, p. 26—28; 56; Symonenko 1993, p. 71; 2011, p. 104; Treister 1995; Velichko 2012). Torques from the Late Scythian necropoli of the Crimea were analyzed in the work of Dr. Anastasiya Stoyanova (Stoyanova 2011). Late Scythian and Sarmatian torques from burials in the Lower Dnieper region which were not published in the listed works are considered here.

Most torques were found in children's burials.

The findings of the Lower Dnieper region confirm the hypothesis of Anastasiya Stoyanova that torques with many pendants were most characteristic of Late Scythian culture. According to this observation, the accidental found burial near Shyroka Balka village with torque was attributed as Late Scythian child grave. Pendants on the torque were, most likely, apotropaic. The bucket shape pendants, deer teeth and archaic arrowhead were found among them. Torques with multiple pendants have mostly been found in the girl's burials.

We attributed the burial 1 in grave 48 of Chervony Mayak burial ground as typical Late Scythian. The most interesting is the way by which the Baltic plate torque had come to the Late Scythian milieu. We cannot exclude that this adornment marks the contacts between Late Scythians and the people of the Post-Zarubinetsy culture of the Forest region.

The torques made even of bronze are the indicators of the special status of their owners.

Keywords: torque, neck adornment, the Late Scythian culture, Sarmatians, Lower Dnieper Region, funeral rite.

Одержано 29.07.2022

ДЗНЕЛАДЗЕ Олена Сергоївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
DZNELADZE Olena, Ph. D. in History, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-3564-217X, e-mail: dzynya@gmail.com.

СІКОЗА Денис Миколайович, заступник начальника, Обласна інспекція по охороні пам'яток історії та культури, Департамент культурної спадщини, туризму і курортів Херсонської обласної державної адміністрації, Херсон, Україна.
SIKOZA Denys, Associated Director of the Regional Inspectorate for the Protection of Historical and Cultural Sites of the Department of Cultural Heritage, Tourism and Resorts of the Kherson Regional State Administration, Kherson, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7287-3084, e-mail: arheolog111@gmail.com.

УДК 904.25(477.53)”652” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.23

Я. В. Володарець-Урбанович

ПРО Т-ПОДІБНУ ФІБУЛУ КОЛА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ВАРВАРСЬКИХ ВИЇМЧАСТИХ ЕМАЛЕЙ ІЗ ШЕДІЄВОГО

Стаття присвячена знахідці Т-подібної фібули кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка, нині Полтавського району Полтавської області. Знахідка виявлена в 2010 р. Прикраса належить до пізнього етапу існування стилю. В роботі розглядаються аналогії та прототипи, визначається хронологія застібки.

***Ключові слова**: східноєвропейські варварські виїмчасті емалі, Т-подібна фібула, пізньоримський час, друга половина / кінець III — IV/V ст.*

Вступ. Знахідки кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей пов’язані з старожитностями пізньозарубинецьких та київських пам’яток (Гороховський, Михайлова 2008, с. 623). На території Полтавської області виявлено ряд пунктів з такими знахідками — Плютенці (Рудинський 1928, с. 54, рис. 2; Корзухина 1978, с. 70, рис. 12: 5, 6), Більськ (Левченко 1996), Саранчівка (Кулатова, Супруненко, Терпиловський 2005, с. 40—41, рис. 29: 4; Обломский, Терпиловский 2007, с. 139), Велика Рублівка (Володарець-Урбанович, Пуголовок, Щербань 2018, с. 98—99, рис. 1: 1; 2: 1), Лихачівка (Корзухина 1978, с. 69), Сухоносівка / Постав-Муки (Левада 2010), Носівка (Володарець-Урбанович, Пуголовок 2023) та Компанійці, поховання 2 (Некрасова 2006, с. 106, рис. 58: 1—5). Ще дві знахідки із теренів Полтавської області — нагрудний ланцюг із підвісками (Обломский, Терпиловский 2007, с. 137—138, рис. 153; Гороховський, Михайлова 2008, с. 618) та уламок Т-подібної фібули (Обломский, Терпиловский 2007, с. 138, рис. 163: 1) — не мають чіткої територіальної прив’язки.

Більшість з цих прикрас здавна відома в літературі. Однак, знахідка із Шедієвого, уроч. Ігнатівка (Супруненко, Кулатова 2011; Кулатова, Супруненко 2013, с. 97—98, рис. 7) в Пооріллі залишається не до кінця проаналізованою. Саме їй і присвячена дана робота.

Знахідку кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей виявив навесні 2010 р. місцевий краєзнавець І. В. Бовкун на ріллі, на мису другої тераси лівого берега р. Орель в уроч. Ігнатівка, навпроти с. Шедієве Полтавської обл., на межі з Дніпропетровською.

Місцезнаходження тяжіє до виступу мису, висотою 5,0—7,0 м над рівнем заплави, що довгий час розорювалася. На його площі 1,1 га (70 × 160 м) зустрічаються уламки ліпного й гончарного амфорного посуду, які в цілому характерні для поселень пізньозарубинецького кола —Картамишево 2 — Терновка 2 (Супруненко, Кулатова 2011).

Опис знахідки. Уламок верхньої частини бронзової Т-подібної масивної литої фібули, має профілювання корпусу, вигнутого у трьох площинах, широку голівку та виступаючі вгору петлями-утримувачами залізної пружини, по краям яких розміщені опущені донизу декоративні круглі виступи з круглими отворами для підвішування ланцюжка. Нижче планки опори утримувачів розташований широкий трикутний виріз, що заміняв заглиблення для емалей, які зустрічаються на ряді подібних більш ранніх фібул. Масивна спинка фібули увінчана валикоподібним прямим профільованим уступом-гребенем, від якого відходить обламана широка слабко колінчаста спинка на два скати, що звужується донизу. Ніжка фібули втрачена у давнину разом із приймачем. Виріб має незначні подряпини, є деформації. Збереглися рештки вісі залізної пружини. Із зворотного боку на застібці помітні нерівності, що, можливо, пов’язані із литтям виробу у глиняній формочці (?).

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ

Унікальним для цієї застібки є сліди ремонту. Прогнута планка між петлями утримувачів на голівці підсилена вертикальною орнаментованою платівкою-поперечиною із зигзагоподібним заглибленим візерунком, котру «посаджено» на заклепки. З лицевого і зворотного боку вони добре помітні і мають діаметр 0,2—0,3 см. З зворотного боку на долученій деталі помітні сліди ударів круглим пуансоном, діаметром 0,15 см.

Ширина голівки фібули (у місці кріплення залізної пружини) — 4,8 см; максимальна ширина — 5,4 см, діаметр отворів на виступах — 0,25 см, ширина гребеня спинки — 4,6 см, висота уламка — 6,3 см, товщина виробу — 0,3—0,7 см (рис. 1). Зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї ім. В. Кричевського (ПКМ), інв. № А-13038.

Типологічне визначення, аналогії та прототипи. Враховуючи, що фібула не має емалевих вставок як таких, вона належить до пізніх модифікацій — третього етапу («деградація стилю») за Г. Ф. Корзухіною (Корзухина 1978) чи «компанійської» фази за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988, с. 18). Застібка належить до типу IV/1—2 «перекладчасті з елементами деградації» (Корзухина 1978, с. 25—26) чи Т-подібні, третя серія (?) (Гороховский 1982, с. 131—132). А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський подібні фібули без емалей розділяють на основі форми ніжок (Обломский, Терпиловский 2007, с. 116), однак знахідку із Шедієвого точно віднести до однієї із груп неможливо через її фрагментарність. Аналіз поширення цієї категорії застібок проведений О. А. Радюшем (Радюш 2020a, с. 336—339, рис. 24).

Найближча аналогія — фібула із Нижнього Бишкіна (рис. 2: 1; Михеев 1983, с. 212, рис. 1: 1, 7). Також певні аналогії (рис. 2: 2—9; 4) можна вбачати у знахідках із «території України» (Обломский, Терпиловский 2007, с. 140, рис. 163: 2), «Васильківського» та «Канівського» районів (Корзухина 1978, табл. 4: 9; 6: 11), Сватків (Зайкоўскі 2011, с. 166—167, рис. 1: 3; Харитонович 2016, с. 195, рис. 6: 5; Радюш 2021, с. 67, рис. 5: 2), із поселень київської культури — Нагольного (Радюш 2020b, с. 170—171, рис. 5: 11), Подгорное II, Малик (Хреков, Шуваев 2016, с. 161, 165, рис. 3: 2; 4: 1) та могильнику Нейзац, склеп 480 (Обломский 2017, с. 60, рис. 3: 2; Храпунов 2017, с. 262—263, рис. 5: 1).

Лише знахідка із могильника Нейзац походить із комплексу, що датовано в межах другої половини — кінця IV ст. (Храпунов 2017, с. 263). Цій хронології не протирічить і загальні принципи датування речей кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей заключної стадії — від середини III ст. до гунського часу (Обломский, Терпиловский 2007, с. 123—124; Радюш 2020a, с. 348). Сліди ремонту на застібці із Шедієвого не обов'язково вказують на довгий період побутування прикраси. Адже іноді, це пов'язано із браком під час лиття

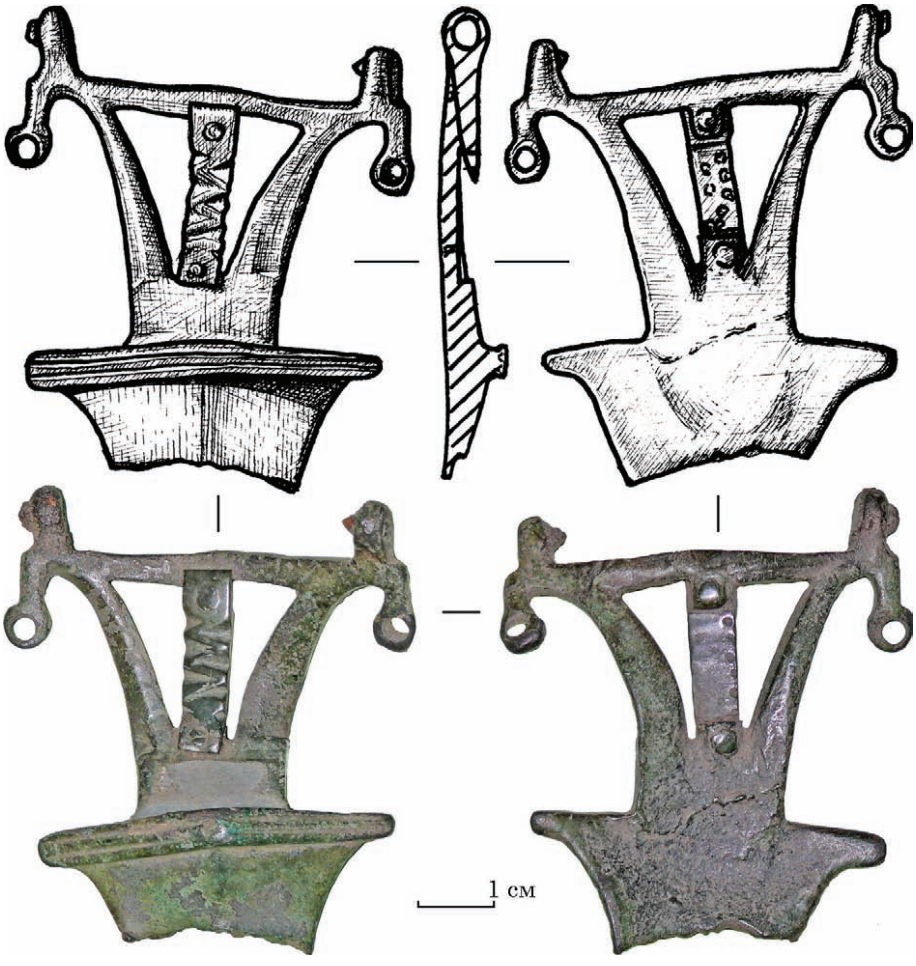

Рис. 1. Уламок Т-подібної фібули із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка

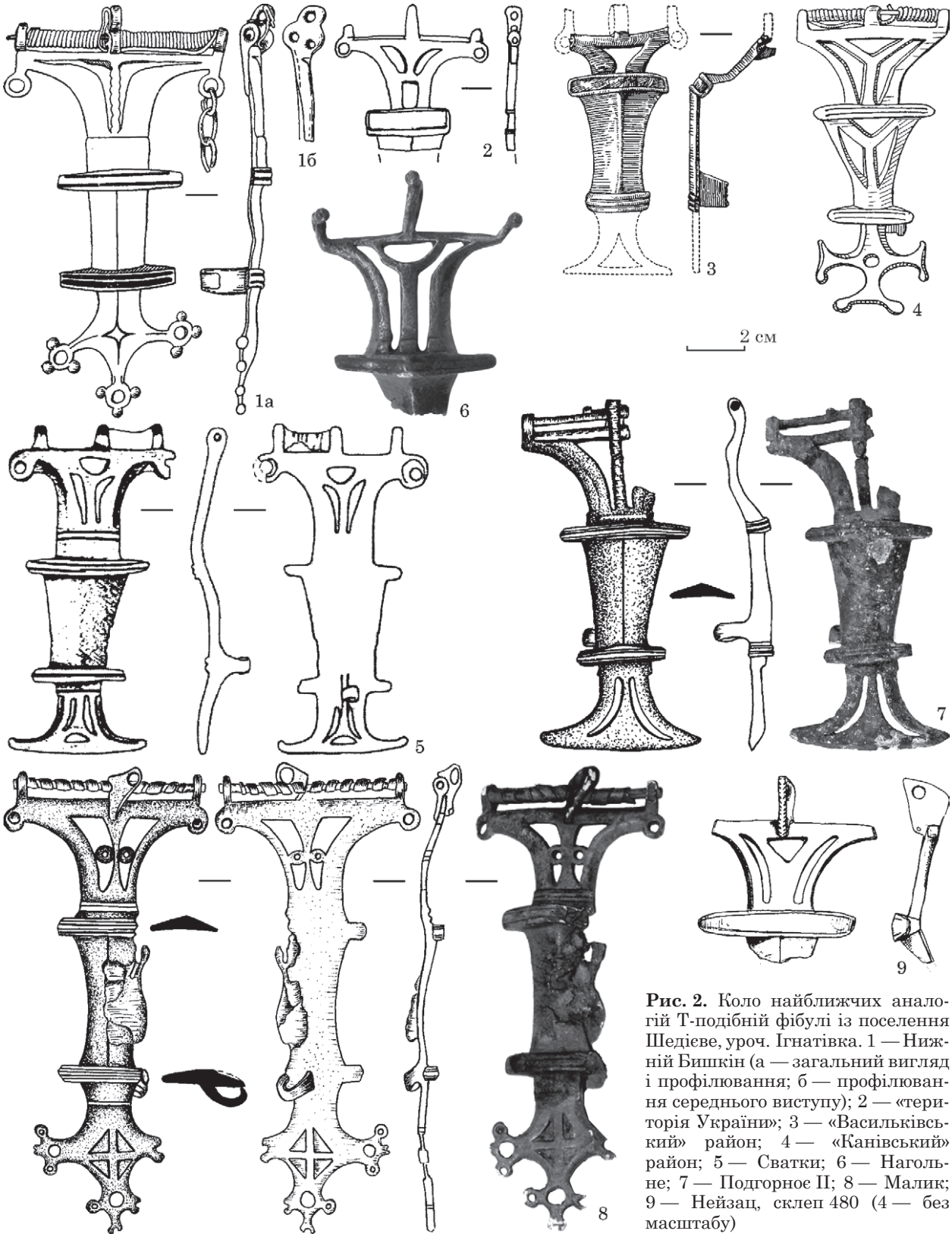

Рис. 2. Коло найближчих аналогій Т-подібній фібулі із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка. 1 — Нижній Бишкін (а — загальний вигляд і профілювання; б — профілювання середнього виступу); 2 — «територія України»; 3 — «Васильківський» район; 4 — «Канівський» район; 5 — Сватки; 6 — Нагольне; 7 — Подгорное II; 8 — Малик; 9 — Нейзац, склеп 480 (4 — без масштабу)

(виготовлення) застібки і намаганням відремонтувати виріб (напр.: Левада 2010, с. 560).

Цікаво, що характерною особливістю знахідки із Шедієвого та інших аналогій є прорізі на головках застібок. Такі особливості з'являються іще на виробах розвиненої стадії. Імовірно, їх можна розглядати як прототипи (рис. 3; 4). Це знахідки із Дуни (Корзухина 1978, табл. 15: 3; Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, с. 25, рис. 5: 2; 6: 4), Камунти (Корзухина 1978, табл. 23: 8; Воронятов, Румянцева, Сапрыкина 2020, с. 26—27, рис. 5: 4; 6: 1), Григорівки (Корзухина 1978, табл. 4: 4) та дві із Брянського скарбу (Белоцерковская 2018, с. 18—21, рис. 10; 11; Обломский 2018а, с. 123, табл. VIII; IX).

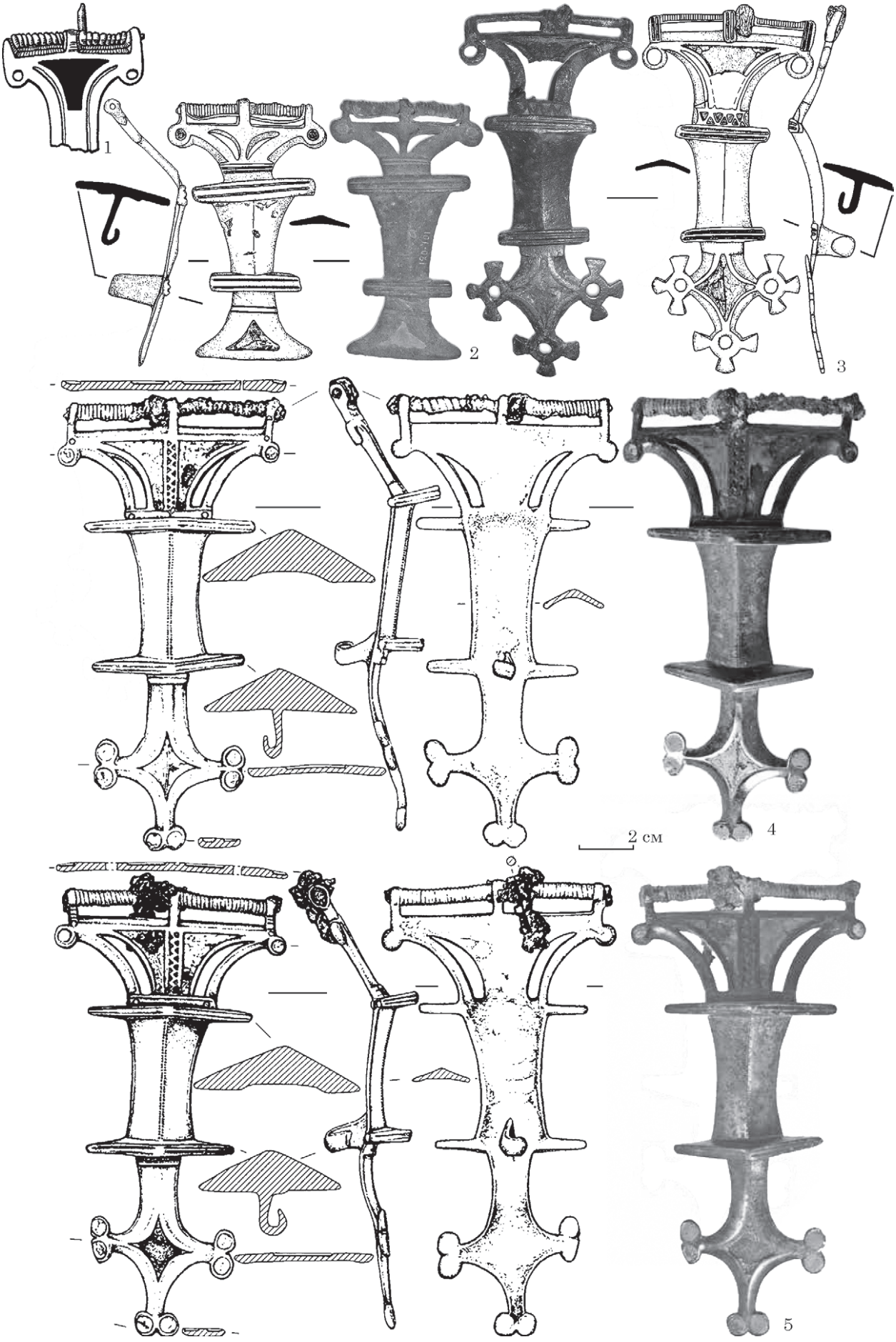

Рис. 3. Коло найближчих прототипів Т-подібній фібулі із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка. 1 — Григорівка; 2 — Дуна; 3 — Камунта; 4, 5 — Брянський скарб; 6 — Верхнє Погромне; 7 — Паніковець 1

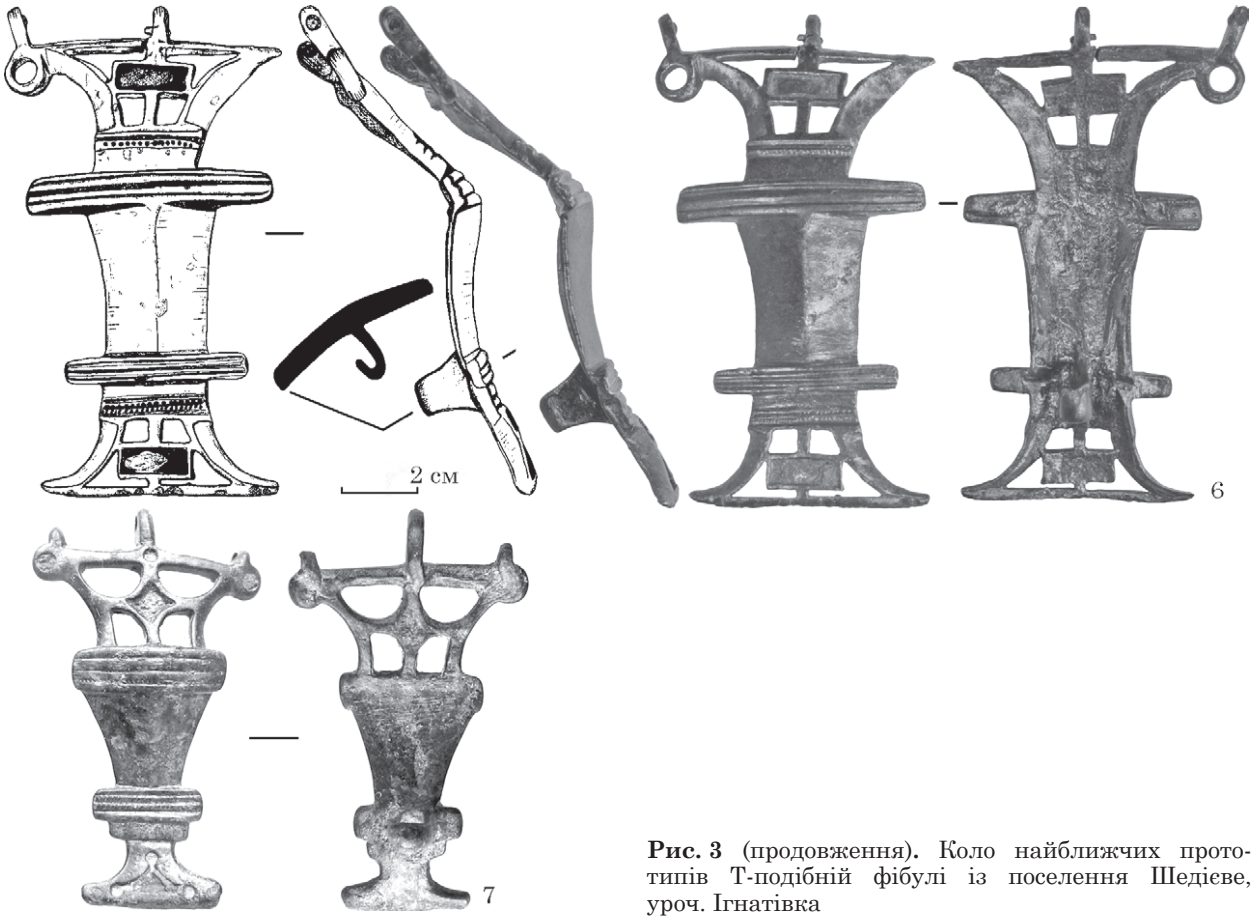

Рис. 3 (продовження). Коло найближчих прототипів Т-подібній фібулі із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка

Також певні схожі риси можна вбачати у Т-подібних фібулах із Верхнього Погромного (Обломский 2017, с. 60; Воронятов 2020) та із Паніковецького скарбу (Обломский 2018b, с. 627, 638; 2021, рис. 6: 1; Обломский, Березуцкий 2019, с. 56, 74, рис. 4: 3).

Також із поселення Шедієво походить знахідка, яку О. Б. Супруненко та І. М. Кулатова вважають також частиною Т-подібної литої бронзової фібули з профілюванням корпусу (Кулатова, Супруненко 2013, с. 97—98, рис. 7).

Фрагмент виробу являє собою пластину трапецієподібної форми по краях, вздовж довгої вісі якої розміщені вузькі виступи-валики, розчленовані скошеними нарізками. Основа завершена підтрикутно-скругленим виступом. На поверхні олов'янистої бронзи (?) помітні сліди від абразиву. Виріб фрагментований. Висота збереженої частини — 4,0 см; ширина вгорі — 1,8 см; максимальна ширина в основі — 2,7 см, товщина частини виробу (з виступами) — 0,35—0,55 см (рис. 5: 1). Зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї ім. В. Кричевського (ПКМ), інв. № А-13038.

Аналогій поки що не знайдено. Принаймні жодна Т-подібна застібка цього кола не має такого закінчення ніжки чи орнаменту. Натомість такий орнамент характерний для гребінчастих браслетів (рис. 5: 2—6) кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: поселення Заозер'я у верхів'ях Західної Двини (Лопатин, Фурасьев 2007, с. 61, рис. 26: 10), Пакачіне-Дембай в Балтійському регіоні (Корзухина 1978, с. 34, 80, табл. 26: 3), із Курської області (Радюш 2010, с. 7, 12, рис. 5: 2), із поселення Паніковець-1 (Обломский 2018b, с. 631, рис. 11: 3; Обломский, Березуцкий 2019, рис. 12: 3; Обломский, Сапрыкина 2019, рис. 4: 1) та скарбу Журавка / Лук'янчиков (Акимов, Ененко 2012, с. 132—133, рис. 3: 2б, 2в; Обломский, Березуцкий 2019, с. 61, рис. 9: 1, 2) в Подонні. Хоча кінці таких браслетів суттєві відрізняються від закінчення виробу із Шедієвого. Крім того, він прямий, не профільований. Тому його приналежність до кола виробів східноєвропейських варварських виїмчастих емалей є дискусійною.

Висновкові положення. Цікаво, що в Поріллі вже відома знахідка кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей. Це пластинчаста лунниця із поселення Йосипівка, уроч. Пляж (Телегін, Бєляєва 1975, с. 100, рис. 2: 20). Дана знахідка може належати до раннього чи середнього етапів розвитку стилю, однак, імовірно, пов'язана саме з раннім (Обломский 2010, с. 61). Адже на пам'ятці зафіксовані матеріали пізньозарубинецького кола — типу Картамишево 2 — Терновка 2 (Терпиловский 2004, прил. 1). Далі дві знахідки виявлено в Надпоріжжі — Сурська Забора, заключного етапу, та Сурський острів, раннього чи середнього (Обломский 2017, с. 58).

Імовірно, фібула східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із Шедієвого може бути пов'язана із проникненням носіїв київської куль-

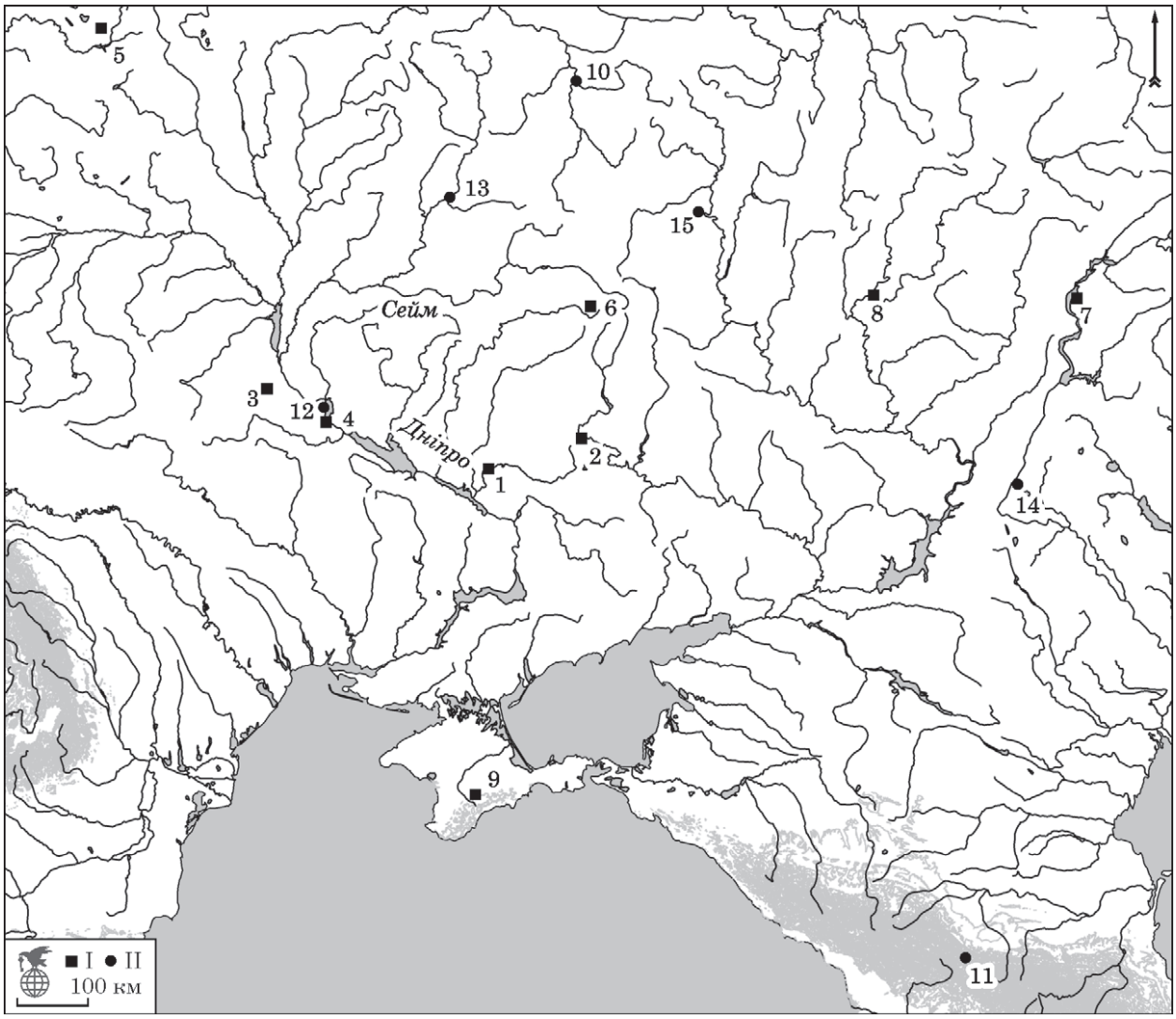

Рис. 4. Карта поширення найближчих аналогій та прототипів Т-подібній фібулі із поселення Шедієве, уроч. Ігнатівка. **Умовні позначення**: I — аналогії; II — прототипи. **Пам'ятки**: 1 — Шедієве, уроч. Ігнатівка; 2 — Нижній Бишкін; 3 — «Васильківський» район; 4 — «Канівський» район; 5 — Сватки; 6 — Нагольне; 7 — Подгорное II; 8 — Малик; 9 — Нейзац; 10 — Дуна; 11 — Камунта; 12 — Григорівка; 13 — Брянський скарб; 14 — Верхнє Погромне; 15 — Паніковець 1

тури в черняхівський ареал (Терпиловский 2004, с. 52—54; Обломский 2007, с. 50—52; Радюш 2020a, с. 348, рис. 28). Ці процеси прослідковуються перш за все, на матеріалах поселень та могильників із знахідками посуду київської («східнослов'янської») керамічної традиції (рис. 6). Найбільш повний каталог таких пунктів для Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя зібрали Н. С. Абашина, А. М. Обломський та Р. В. Терпиловський (Абашина, Обломский, Терпиловский 1999; Петраускас 2018, рис. 13). В межах Полтавської обл. такі знахідки представлені на поселеннях — Радуцівка та Максимівка. Цей перелік можна доповнити поселеннями Перещепине 2 в Середньому Поворсклі (Приймак, Луговий 2017, с. 194, рис. 11: 3, 4; 22: 12) та Дмитрівка III (Башкатов 2010a, с. 231, 236; 2010b, с. 14; Башкатов, Шита 2010, с. 149) в Нижньому Попсіллі.

З цими ж процесами пов'язані знахідки двох Т-подібних фібул кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей заключного етапу існування стилю із могильника Компанійці, поховання 2 (Гопкало 2019, с. 194—196, рис. 1; 2). Цікаво, що на пам'ятці зафіксовані і інші поховання (№ 58, 60 та 95) із знахідками посуду київської традиції (Обломський 1999, с. 82).

Слід зазначити, що якщо дата поховання 2 могильника Компанійці дискусійна (Обломский, Терпиловский 2007, с. 123; Гопкало 2019, с. 194), а от хронологія поселень чи горизонтів черняхівської культури із посудом київської традиції на теренах Полтавської області мають дату від другої половини III ст.: Радуцівка, Максимівка (Абашина, Обломский, Терпиловский 1999, с. 84—85, 89—90) — друга половина III — IV ст.; Дмитрівка III (Башкатов 2010a, с. 231, 236; 2010b, с. 14) та Перещепино 2 (Приймак, Луговий 2017, с. 194) — від середини IV ст. Тобто, ці пам'ятки чи горизонти в цілому синхронні знахідці із Шедієвого.

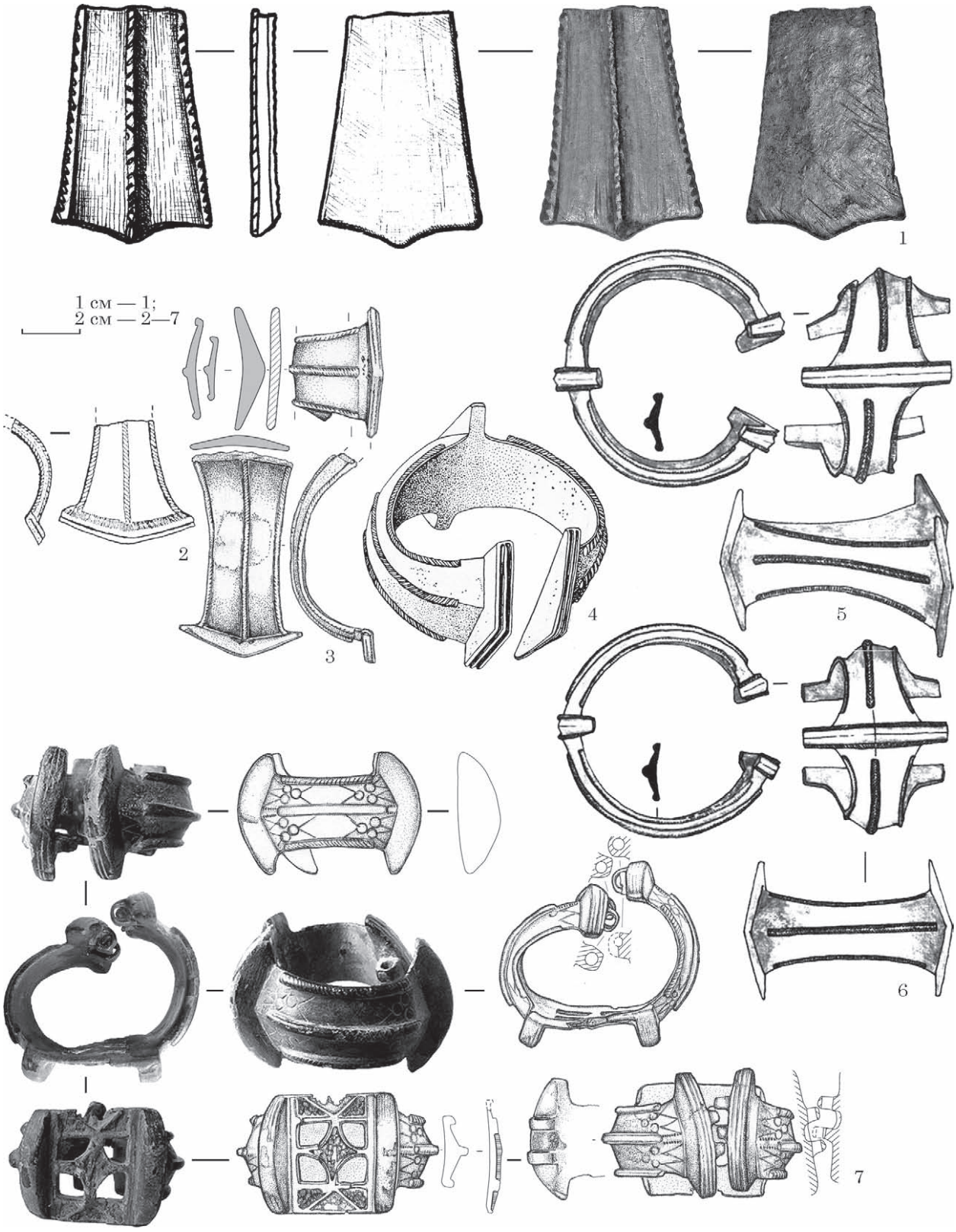

Рис. 5. Знахідка із Шедієвого та певні аналогії серед гребінчастих браслетів кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей: 1 — Шедієве, уроч. Ігнатівка; 2 — Заозер'я; 3 — Курська область; 4 — Пакачіне-Дембай; 5, 6 — Журавка / Лук'янчиков; 7 — Паніковець 1

Також із проникненням носіїв київської культури до черняхівського ареалу в межах Полтавської області можна віднести знахідки кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей заключного етапу (рис. 6) — скарб із Сухоносівки / Постав-Мук (Обломский, Терпиловский 2007, с. 138; Левада 2010) та два бронзових литих браслети із Плютенців (Федо-

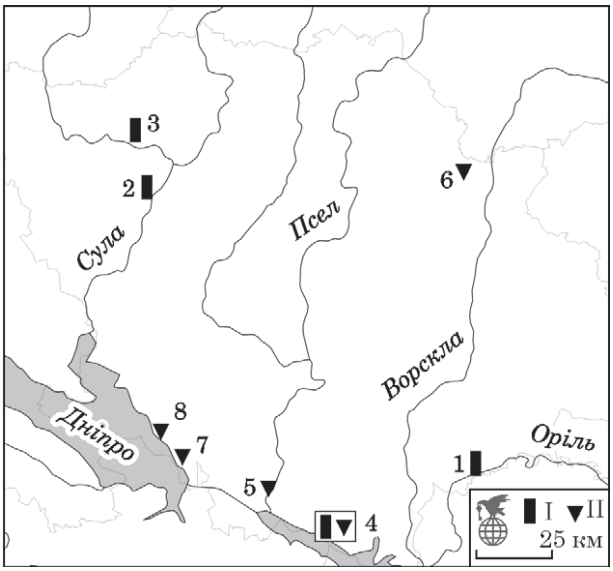

Рис. 6. Карта поширення прикрас та посуду київської традиції на пам'ятках черняхівської культури в Полтавській області. **Умовні позначення**: I — знахідки кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей заключного етапу; II — черняхівські пам'ятки із знахідками кераміки київської культури. **Пам'ятки**: 1 — Шедієве, уроч. Ігнатівка; 2 — Плютенці; 3 — Сухоносівка / Постав-Муки; 4 — Компанійці; 5 — Дмитрівка III; 6 — Перещепино 2; 7 — Максимівка; 8 — Радуцівка

ровський б. р., рис. 144 та 145 на с. 15; Корзухина 1978, с. 70, рис. 12: 5, 6). Хронологія останніх двох виробів досить широка (див.: Левада 2010, с. 568—573; Володарець-Урбанович 2015, с. 95—98; Ганощенко, Володарець-Урбанович 2019, с. 134—139). Судячи із аналогій, дані вироби з'являються в емалевих старожитностях лише в гунський час (Гороховский 1982, с. 147): скарби Сухоносівка / Постав-Муки (Обломский, Терпиловский 2007, с. 138; Левада 2010, с. 560, 568—573, рис. 6) та Мощне (Мызгин, Радюш, Любичев 2020, с. 199—207, рис. 2; 5), місцезнаходження Вороньків (Гороховский, Кубышев, Терпиловский 1999, с. 146) та поселення київської культури Ульянівка, житло 1 (Терпиловский 1984, с. 30, 40, табл. 10: 1).

Відповідно, знахідка Т-подібної фібули кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із Шедієвого має бути пов'язана із пам'яткою черняхівської культури в регіоні. В околицях самого села черняхівських матеріалів немає, однак вище та нижче за течією пам'ятки цієї культури відомі — Лівенське, уроч. Попова Гора, Лівенське, уроч. Красний Куток, Нехвороща, уроч. Піски (Абашина, Магомедов, Рейда 2019, с. 76—77). Цікаво, що як раз по басейну Орілі і проходить південна межа поширення черняхівських пам'яток на Дніпровському Лівобережжі (Любичев, Мызгин 2014, рис. 1).

Подяки. Висловлюю щиру вдячність Ю. Ю. Башкатову, О. В. Гопкало, О. В. Петраускасу та О. Б. Супруненку за надані зауваження та консультації.

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Абашина, Н. С., Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 1999. К вопросу о славянских элементах на черняховских памятниках Среднего Поднепровья. *Российская археология*, 4, с. 78-98.

Акимов, Д. В., Ененко, Е. А. 2012. Случайные находки вещей римского времени в пределах лесостепного Подонья. *Stratum plus*, 4, с. 127-137.

Башкатов, Ю. Ю. 2010a. Памятники черняховской культуры юга Среднего Поднепровья. В: Щеглова, О., Казанский, М., Новаковский, В. (ред.). *Germania-Sarmatia*, II: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы посвященный памяти М. Б. Щукина. Калининград, с. 160-185.

Башкатов, Ю. Ю. 2010b. Нові дослідження черняхівських пам'яток на півдні Середнього Подніпров'я. В: *Черняхівська культура. Актуальні проблеми досліджень (до 40-річчя археологічної експедиції НПУ ім. М. П. Драгоманова), 15—17 жовтня 2010 р.: Збірка тез доповідей на конференції*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, с. 13-16.

Башкатов, Ю. Ю., Шита, Т. М. 2010. Нові дослідження черняхівських пам'яток на півдні Середнього Подніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 146-151.

Белоцерковская, И. В. 2018. 2.1. Украшения из металла. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 14-50.

Битнер-Врублевска, А. 2017. Невеста издалека? Импортный браслет из Кживули под Сувалками (северо-восточная Польша). В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: к 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 161-172.

Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О. 2023. Знахідка налобного очілля кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із Носівки. *Oium*, у друці.

Володарець-Урбанович, Я. В., Пуголовок, Ю. О., Щербань, А. Л. 2018. Знахідки I тис. н. е. у Полтавському Поворсклі: за матеріалами робіт 2016 р. *Археологія*, 2, с. 94-108.

Воронятов, С. В. 2020. Перекладчастая фибула с эмалью из окрестностей села Верхнепогромное на Волге. В: Радюш, О., Блюэнэ, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия*, III: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы. Москва: ИА РАН, с. 301-304.

Воронятов, С. В., Румянцева, О. С., Сапрыкина, И. А. 2020. Предметы убора с выемчатыми эмалями в собрании Государственного Эрмитажа: археологический анализ коллекции. *Российская археология*, 3, с. 16-32.

Гопкало, О. 2019. К дефиниции понятий «ювелирный стиль» и «мода» на примере черняховских фибул и предметов с выемчатыми эмалями. *Краткие сообщения Института археологии*, 254, с. 191-211.

Гороховский, Е. Л. 1982. О группе фибул с выемчастой эмалью из Среднего Поднепровья. В: Баран, В. Д. (ред.). *Новые памятники древней и средневековой художественной культуры*. Киев: Наукова думка, с. 115-151.

Гороховский, Е. Л. 1988. *Хронология ювелирных изделий первой половины I тысячелетия н. э. Лесо-*

степного Поднепровья и Южного Побужья. Автореферат диссертации к. и. н. Киев: ИА НАН Украины.

Гороховский, Е., Кубышев, А., Терпиловский, Р. 1999. Украшения круга выемчатых эмалей из села Воронькив на Киевщине. В: Левада, М. Э. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Киев, с. 144-149.

Гороховський, Є. Л., Михайлова, Р. Д. 2008. Пам'ятки пізньозарубинецького населення та племен київської культури. *Історія українського мистецтва*, 1, с. 612-628.

Зайкоўскі, Э. М. 2011. Новыя знаходкі бронзавых рэчаў з выемчатымі эмалямі. *Материалы по археологии Беларуси*, 20, с. 165-172.

Корзухина, Г. Ф. 1978. *Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н. э. в Среднем Поднепровье*. Свод археологических источников, Е1-43. Ленинград: Наука.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2013. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2013*, с. 82-105.

Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б., Терпиловський, Р. В. 2005. *Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини*. Київ, Полтава: Археологія.

Левада, М. Е. 2010. Сухоносивка. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Gemina, II, с. 557-594.

Левченко, Д. И. 1996. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмалями. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 162-163.

Лопатин, Н. В., Фурасьев, А. Г. 2007. *Северные рубежи раннеславянского мира в III—V вв. н. э.* Раннеславянский мир, 8. Москва.

Любичев, М. В., Мызгин, К. В. 2014. Южная граница ареала черняховской культуры в Днепро-Донецкой лесостепи: современные представления. *Oium*, 4, с. 58-71.

Михеев, В. К. 1983. Две раннесредневековые находки на Харьковщине. *Советская археология*, 3, с. 212-215.

Мызгин, К. В., Радюш, О. А., Любичев, М. В. 2020. Новые данные к вопросу о поздней дате вещей круга «выемчатых эмалей» на территории Поднепровья. В: Радюш, О., Блюэнэ, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия*, III: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы. Москва: ИА РАН, с. 198-218.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: Стилос, с. 87-200.

Обломський, А. М. 1999. Типи поховань на черняхівському могильнику Компанійці (етнокультурна інтерпретація). *Археологія*, 4, с. 76-88.

Обломский, А. М. 2007. Киевская культура на фоне этнокультурных процессов в лесостепной зоне в III—V вв. В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 45-53.

Обломский, А. М. 2010. Памятники типа Картамышево-2 и Терновки-2. В: Обломский, А. М. (ред.). *Позднезарубинецкие памятники на территории Украины (вторая половина I — II вв. н. э.)*. Раннеславянский мир, 12. Москва: ИА РАН, с. 54-66.

Обломский, А. М. 2017. Украшения с выемчатыми эмалями восточноевропейского стиля в степях Причерноморья и в Крыму. *Российская археология*, 1, с. 55-69.

Обломский, А. М. 2018a. Прочие украшения, хронология комплекса. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 125-130.

Обломский, А. М. 2018b. О донских кладах украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля. *Sdudia Barbarica*, 1: Prof. A. Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin, p. 619-683.

Обломский, А. М. 2021. Глава 5. Ранние славяне в лесостепном Подонье в III—VII вв. В: Федюнин, И. В. (ред.). *Очерки археологии лесостепного Подонья в эпоху голоцена*. Воронеж: Научная книга, с. 461-648.

Обломский, А. М., Березуцкий, В. Д. 2019. Горизонт украшений с выемчатыми эмалями на территории Лесостепного Подонья. *Oium*, 6, с. 50-79.

Обломский, А. М., Сапрыкина, И. А. 2019. О культурно-хронологическом горизонте украшений с эмалями в Верхнем Подонье. *Российская археология*, 4, с. 66-85.

Обломский, А. М., Терпиловский, Р. В. 2007. Предметы убора с выемчатыми эмалями на территории лесостепной зоны Восточной Европы (дополнение сводов Г. Ф. Корзухиной, И. К. Фролова и Е. Л. Гороховского). В: Обломский, А. М. (ред.). *Памятники киевской культуры в лесостепной зоне России (III — начало V в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 10. Москва: ИА РАН, с. 113-141.

Петраускас, О. В. 2018. Могильник та поселення черняхівської культури Велика Бугаївка в системі старожитностей Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 22-41.

Приймак, В. В., Луговий, Р. М. 2017. Поселення черняхівської культури біля с. Більськ на Полтавщині. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник на честь Ліни Василівки Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 187-202.

Радюш, О. А. 2010. Снаряжение всадника, украшения, детали роков круга Восточноевропейских выемчатых эмалей в бассейне верхнего течения Псла и Сейма. В: Воронцов, А. М., Гавритухин, И. О. (ред.). *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов*. Конференция 2. Тула, с. 5-18.

Радюш, О. А. 2020a. Варварские эмали Восточной Европы — современное состояние источниковой базы и опыт картирования. В: Радюш, О., Блюэнэ, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия*, III: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы. Москва: ИА РАН, с. 317-352.

Радюш, О. А. 2020b. Распространение вещей круга восточноевропейских выемчатых эмалей в верхнем течении Днепра и Северского Донца на территории Курской и Белгородской областей России (материалы к каталогу). В: Радюш, О., Блюэнэ, А., Любичев, М. (ред.). *Германия-Сарматия*, III: Сборник научных статей по археологии народов Центральной и Восточной Европы. Москва: ИА РАН, с. 155-184.

Радюш, О. 2021. Новые данные о распространении вещей круга выемчатых эмалей в верхнем течении Днепра, Немана, Западного Буга, Западной Двины, Ловати на территории Беларуси и России (материалы к каталогу). В: Плавінскі, М. А., Сідаровіч, В. М. (ред.). *Экспедыцыя працягласцю ў жыццё: зборнік навуковых артыкулаў памяці Аляксандра Плавінскага*. Мінск: Колорград, с. 59-105.

Рудинський, М. 1928. *Археологічні збірки Полтавського державного музею*. Полтава.

Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. 2011. Знахідка кола виїмчастих емалей з Поорілля. *Археологічні дослідження на Україні в 2010 р.*, с. 326-327.

Телегін, Д. Я., Беляєва, С. О. 1975. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі. *Археологія*, 18, с. 96-107.

Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III—V вв.* Киев: Наукова думка.

Терпиловский, Р. В. 2004. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* Lublin: UMCS.

Федоровський, А. С. б. р. *Фото-відбитки: археологічні матеріали VI—VII ст. ст. н. е.* НА ІА НАН України, ф. 7, спр. 7.

Харитонович, З. А. 2016. Находки изделий с выемчатыми эмалями на территории Беларуси. В: Левко, О. Н. (ред.). *Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. В 2 кн., кн. 1. Минск: Беларуская навука, с. 175-197.

Хомякова, О. А. 2018. Браслеты Брянского клада. В: Обломский, А. М. (ред.). *Брянский клад украшений с выемчатой эмалью восточноевропейского стиля (III в. н. э.)*. Раннеславянский мир, 18. Москва: ИА РАН; Вологда: Древности Севера, с. 86-94.

Храпунов, И. Н. 2017. Комплекс с перекладчатой фибулой и диким лесным котом из могильника Нейзац. В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от Латена до Средневековья: варварский мир и рождение славянских культур: сборник статей: к 60-летию А. М. Обломского*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 262-272.

Хреков, А. А., Шуваев, С. В. 2016. Новые находки предметов круга выемчатых эмалей на территории лесостепного Прихоперья. *Археологическое наследие Саратовского края*, 14, с. 160-176.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Mahomedov, B. V., Reida, R. M. 2019. *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Poltavskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Abashina, N. S., Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 1999. K voprosu o slavianskikh elementakh na cherniakhovskikh pamyatnikakh Srednego Podneprovia. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 78-98.

Akimov, D. V., Enenko, E. A. 2012. Sluchainye nakhodki veshchei rimskogo vremeni v predelakh lesostepnogo Podonia. *Stratum plus*, 4, s. 127-137.

Bashkatov, Iu. Iu. 2010a. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury iuga Srednego Podneprovia. In: Shcheglova, O., Kazanskii, M., Novakovskii, V. (ed.). *Germania-Sarmatia*, II: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy posviashchennyi pamiati M. B. Shchukina. Kaliningrad, s. 160-185.

Bashkatov, Yu. Yu. 2010b. Novi doslidzhennia cherniakhivskykh pam'iatok na pivdni Serednoho Podniprov'ia. In: *Cherniakhivska kultura. Aktualni problemy doslidzhen (do 40-richchia arkheolohichnoi ekspedytsii NPU im. M. P. Drahomanova), 15—17 zhovtnia 2010 r.: Zbirka tez dopovidei na konferentsii*. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova, s. 13-16.

Bashkatov, Yu. Yu., Shyta, T. M. 2010. Novi doslidzhennia cherniakhivskykh pam'iatok na pivdni Serednoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 146-151.

Belotserkovskaia, I. V. 2018. 2.1. Ukrasheniia iz metalla. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, s. 14-50.

Bitner-Vrublevska, A. 2017. Nevesta izdaleka? Importnyi braslet iz Kzhivuli pod Suvalkami (severo-vostochnaia Polsha). In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskii mir i rozhdenie slavianskikh kultur: k 60-letiiu A. M. Oblomskogo*. Ranneslavianskii mir, 19. Moskva: IA RAN, s. 161-172.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O. 2023. Znakhidka nalobnoho ochillia kola skhidnoievropeiskykh varvarskykh vyimchastykh emalei iz Nosivky. *Oium*, u drutsi.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Puholovok, Yu. O., Shcherban, A. L. 2018. Znakhidky I tys. n. e. u Poltavskomu Povorskli: za materialamy robit 2016 r. *Arkheolohiia*, 2, s. 94-108.

Voroniatov, S. V. 2020. Perekladchastaia fibula s emaliu iz okrestnostei sela Verkhnepogromnoe na Volge. In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (ed.). *Germaniia-Sarmatiia*, III: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy. Moskva: IA RAN, s. 301-304.

Voroniatov, S. V., Rumiantseva, O. S., Saprykina, I. A. 2020. Predmety ubora s vyemchatymi emaliami v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha: arkheologicheskii analiz kollektsii. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 16-32.

Gopkalo, O. 2019. K definitsii poniatii «iuvelirnyi stil» i «moda» na primere cherniakhovskikh fibul i predmetov s vyemchatymi emaliami. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 254, s. 191-211.

Gorokhovskii, E. L. 1982. O gruppe fibul s vyemchastoi emaliu iz Srednego Podneprovia. In: Baran, V. D. (ed.). *Novye pamiatniki drevnei i srednevekovoi khudozhestvennoi kultury*. Kiev: Naukova dumka, s. 115-151.

Gorokhovskii, E. L. 1988. *Khronologiia iuvelirnykh izdelii pervoi poloviny I tysiacheletiia n. e. Lesostepnogo Podneprovia i Iuzhnogo Pobuzhia*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gorokhovskii, E., Kubyshev, A., Terpilovskii, R. 1999. Ukrasheniia kruga vyemchatykh emalei iz sela Voronkiv na Kievshchine. In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kiev, s. 144-149.

Horokhovskyi, Ye. L., Mykhailova, R. D. 2008. Pam'iatky piznozarubynetskoho naselennia ta plemen kyivskoi kultury. *Istoriia ukrainskoho mystetstva*, 1, s. 612-628.

Zajkoŭski, E. M. 2011. Novyja znachodki bronzavych rečaŭ z vyjemčatymi emaliami. *Materialy po arkheologii Belarusi*, 20, s. 165-172.

Korzukhina, G. F. 1978. *Predmety ubora s vyemchatymi emaliami V — pervoi poloviny VI v. n. e. v Srednem Podneprove*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-43. Leningrad: Nauka.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2013. Deiaki znakhidky z Povorsklia ta Poorillia. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2013*, s. 82-105.

Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B., Terpylovskyi, R. V. 2005. *Piznoskifski ta piznozarubynetski starozhytnosti Poltavshchyny*. Kyiv, Poltava: Arkheolohiia.

Levada, M. E. 2010. Sukhonosivka. *Terra Barbarica. Monumenta Archaeologica Barbarica*, Series Gemina, II, s. 557-594.

Levchenko, D. I. 1996. Ob odnoi nakhodke kruga drevnostei s vyemchatymi emaliami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Bilske horodyshche v konteksti vyvchennia pam'iatok rannoho zaliznoho viku Yevropy*. Poltava: Arkheolohiia, s. 162-163.

Lopatin, N. V., Furasev, A. G. 2007. *Severnye rubezhi ranneslavianskogo mira v III—V vv. n. e.* Ranneslavianskii mir, 8. Moskva.

Liubichev, M. V., Myzgin, K. V. 2014. Iuzhnaia granitsa areala cherniakhovskoi kultury v Dnepro-Donetskoi lesostepi: sovremennye predstavleniia. *Oium*, 4, s. 58-71.

Mikheev, V. K. 1983. Dve rannesrednevekovye nakhodki na Kharkovshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 212-215.

Myzgin, K. V., Radiush, O. A., Liubichev, M. V. 2020. Novye dannye k voprosu o pozdnei date veshchei kruga «vyemchatykh emalei» na territorii Podneprovia. In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (ed.). *Germaniia-Sarmatiia*, III: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy. Moskva: IA RAN, s. 198-218.

Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Goty i Rim*. Kiev: Stilos, s. 87-200.

Oblomskyi, A. M. 1999. Typy pokhovan na cherniakhivskomu mohylnyku Kompaniitsi (etnokulturna interpretatsiia). *Arkheolohiia*, 4, s. 76-88.

Oblomskii, A. M. 2007. Kievskaia kultura na fone etnokulturnykh protsessov v lesostepnoi zone v III—V vv. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, s. 45-53.

Oblomskii, A. M. 2010. Pamiatniki tipa Kartamyshevo-2 i Ternovki-2. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pozdnezarubinetskie pamiatniki na territorii Ukrainy (vtoraia polovina I — II vv. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 12. Moskva: IA RAN, s. 54-66.

Oblomskii, A. M. 2017. Ukrasheniia s vyemchatymi emaliami vostochnoevropeiskogo stilia v stepiakh Prichernomoria i v Krymu. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 55-69.

Oblomskii, A. M. 2018a. Prochie ukrasheniia, khronologiia kompleksa. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, s. 125-130.

Oblomskii, A. M. 2018b. O donskikh kladakh ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia. *Sdudia Barbarica*, 1: Prof. A. Kokowskiemu w 65. rocznicę urodzin, p. 619-683.

Oblomskii, A. M. 2021. Glava 5. Rannie slaviane v lesostepnom Podone v III—VII vv. In: Fediunin, I. V. (ed.). *Ocherki arkheologii lesostepnogo Podonia v epokhu golotsena*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 461-648.

Oblomskii, A. M., Berezutskii, V. D. 2019. Gorizont ukrashenii s vyemchatymi emaliami na territorii Lesostepnogo Podonia. *Oium*, 6, s. 50-79.

Oblomskii, A. M., Saprykina, I. A. 2019. O kulturno-khronologicheskom gorizonte ukrashenii s emaliami v Verkhnem Podone. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 66-85.

Oblomskii, A. M., Terpilovskii, R. V. 2007. Predmety ubora s vyemchatymi emaliami na territorii lesostepnoi zony Vostochnoi Evropy (dopolnenie svodov G. F. Korzukhinoi, I. K. Frolova i E. L. Gorokhovskogo). In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Pamiatniki kievskoi kultury v lesostepnoi zone Rossii (III — nachalo V v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 10. Moskva: IA RAN, s. 113-141.

Petrauskas, O. V. 2018. Mohylnyk ta poselennia cherniakhivskoi kultury Velyka Buhaivka v systemi starozhytnostei Serednoho Podniprov'ia. *Arkheolohiia*, 2, s. 22-41.

Pryimak, V. V., Luhovyi, R. M. 2017. Poselennia cherniakhivskoi kultury bilia s. Bilsk na Poltavshchyni. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk na chest Liny Vasylivky Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 187-202.

Radiush, O. A. 2010. Snariazhenie vsadnika, ukrasheniia, detali rokov kruga Vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei v basseine verkhnego techeniia Psla i Seima. In: Vorontsov, A. M., Gavritukhin, I. O. (ed.). *Lesnaia i lesostepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi rimskikh vliianii i Velikogo pereseleniia narodov*. Konferentsiia 2. Tula, s. 5-18.

Radiush, O. A. 2020a. Varvarskie emali Vostochnoi Evropy — sovremennoe sostoianie istochnikovoi bazy i opyt kartirovaniia. In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (eds.). *Germaniia-Sarmatiia*, III: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy. Moskva: IA RAN, s. 317-352.

Radiush, O. A. 2020b. Rasprostranenie veshchei kruga vostochnoevropeiskikh vyemchatykh emalei v verkhnem techenii Dnepra i Severskogo Dontsa na territorii Kurskoi i Belgorodskoi oblastei Rossii (materialy k katalogu). In: Radiush, O., Bliuene, A., Liubichev, M. (ed.). *Germaniia-Sarmatiia*, III: Sbornik nauchnykh statei po arkheologii narodov Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy. Moskva: IA RAN, s. 155-184.

Radiush, O. 2021. Novye dannye o rasprostranenii veshchei kruga vyemchatykh emalei v verkhnem techenii Dnepra, Nemana, Zapadnogo Buga, Zapadnoi Dviny, Lovati na territorii Belarusi i Rossii (materialy k katalogu). In: Plavinski, M. A., Sidarovič, V. M. (eds.). *Ekspiedycyja praciahlasciu ŭ ŷyccio: zbornik navukovych artykulaŭ pamiaci Aliaksandra Plavinskaha*. Minsk: Kolorhrad, s. 59-105.

Rudynskyi, M. 1928. *Arkheolohichni zbirky Poltavskoho derzhavnoho muzeiu*. Poltava.

Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. 2011. Znakhidka kola vyimchastykh emalei z Poorillia. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 2010 r.*, s. 326-327.

Telehin, D. Ya., Bieliaieva, S. O. 1975. Pam'iatky rannoslov'ianskoho chasu na Oreli. *Arkheolohiia*, 18, s. 96-107.

Terpilovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podesenia III—V vv.* Kiev: Naukova dumka.

Terpilovskii, R. V. 2004. *Slaviane Podneprovia v pervoi polovine I tysiacheletiia n. e.* Lublin: UMCS.

Fedorovskyi, A. S. b. r. *Foto-vidbytky: arkheolohichni materialy VI—VII st. st. n. e.* NA IA NAN Ukrainy, f. 7, spr. 7.

Kharitonovich, Z. A. 2016. Nakhodki izdelii s vyemchatymi emaliami na territorii Belarusi. In: Levko, O. N. (ed.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pobolia*. V 2 kn., kn. 1. Minsk: Belaruskaia navuka, s. 175-197.

Khomiakova, O. A. 2018. Braslety Brianskogo klada. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Brianskii klad ukrashenii s vyemchatoi emaliu vostochnoevropeiskogo stilia (III v. n. e.)*. Ranneslavianskii mir, 18. Moskva: IA RAN; Vologda: Drevnosti Severa, s. 86-94.

Khrapunov, I. N. 2017. Kompleks s perekladchatoi fibuloi i dikim lesnym kotom iz mogilnika Neizats. In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot Latena do Srednevekovia: varvarskii mir i rozhdenie slavianskikh kultur: sbornik statei: k 60-letiiu A. M. Oblomskogo*. Ranneslavianskii mir, 19. Moskva: IA RAN, s. 262-272.

Khrekov, A. A., Shuvaev, S. V. 2016. Novye nakhodki predmetov kruga vyemchatykh emalei na territorii lesostepnogo Prikhoperia. *Arkheologicheskoe nasledie Saratovskogo kraia*, 14, s. 160-176.

Y. V. Volodarets-Urbanovich

THE T-SHAPED FIBULA OF THE EAST EUROPEAN CHAMPLEVE ENAMELS STYLE FROM SHEDIIEVE VILLAGE

The article presents the T-shaped fibula of the East European champleve enamels style from Shediieve, tract Ihnativka (fig. 1) in Poltava region. Fragments of hand-made pottery and amphorae are revealed on a partly explored site. Ceramic assemblage is typical for the settlement of Late Zarubintsy sites of Kartamyshevo 2 and Ternovka 2 type.

The fibula belongs to the later modifications — the third stage («degradation of style») according G. F. Korzukhina or «Kompaniitsi» phase according E. L. Gorohovsky. The closest analogy is the fibula from Nyzhnii Byshkin. Certain analogies (fig. 2) can be seen in the finds from the «territory of Ukraine», «Vasylkivsky» and «Kanivsky» districts, Svatkiv, Nagolny, Podgornoye II, Malik, Neyzats cemetery, crypt 480. Fibula from the crypt 480 of Neyzats cemetery dates to the second half — the end of the 4th century.

The items with slots of the developed phase of style can be considered the prototypes of the find from Shediieve (fig. 3). These are fibulae from Duna, Kamunta, Hryhorivka and two from Bryansk hoard. Certain similar features can be seen in the T-shaped fibula from the Verkhnie Pohromne.

Fibula of the East European champleve enamels style from Shediieve may be associated with the penetration of the people of Kyiv culture in the Cherniakhiv area. These processes are traced on the materials of settlements and cemeteries. The most complete catalog of such sites for the Middle Dnieper and the Dnieper Left Bank was compiled by N. S. Abashyna, A. M. Oblomskyi and R. V. Terpylovskyi (1999). This list can be supplemented by the settlement of Pereshchepyno 2 in Middle Vorskla and Dmytrivka III in Lower Psel. The same processes are associated with the discovery of T-shaped fibulae from the Kompaniitsi cemetery, burial 2, the hoard from Sukhonosivka / Postav-Muky and two bronze cast bracelets from Pliutentsi.

Keywords: East European champleve enamels style, T-shaped fibula, Late Roman period, second half / end of 3th — 4th/5th centuries.

Одержано 26.06.2022

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodargrad@ukr.net.

УДК 904.25(477.4)”652” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.24

О. В. Гопкало

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗУТТЯ НОСІЇВ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ

Джерелами для вивчення та реконструкції взуття носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш є знахідки взуттєвих гарнітурів (пряжок та наконечників ремінців), а також ліпний келих у формі напівчобітка із Каборги. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє вирішити питання датування та походження взуття з застібками, але, на жаль, не дає уявлення про його вигляд — це компенсує керамічна модель. Прототипи варварського взуття у вигляді напівчобіт відомі на багатьох зображеннях I—II ст. Однак, жодне з них не містить взуття з гарнітуром. Стислий огляд результатів досліджень пізньоантичного взуття надав майже вичерпну інформацію про його склад, регламентацію для різних шарів античного суспільства, опозицію античного і варварського взуття в іконографії. Велике значення для висвітлення нашої теми має диптих з колекції Ж. Л. Каррана, на якому зображене взуття з ремінцями. Окрім того, розширення джерельної бази дослідження дозволяє по-новому подивитися на розповсюдження моди на взуття з гарнітуром в Криму, на Кавказі та в Подунав'ї наприкінці IV — першій половині V ст., а також запропонувати деякі гіпотези щодо черняхівського взуття.

Ключові слова: *культура Черняхів—Синтана-де-Муреш, поховання, взуття, взуттєві пряжки, наконечники ремінців, кальцеї.*

Археологічні дані про взуття носіїв культури ЧСМ надзвичайно обмежені через майже повне руйнування органічних матеріалів в ґрунті. Тому будь-яка інформація, навіть така, що стосується цього питання непрямо, але сприяє розширенню наших уявлень, є важливою. На щастя, період пізньої античності, до якого належить існування культури ЧСМ, досить повно забезпечений іншими видами джерел, які суттєво доповнюють і пояснюють археологічні. Ігнорувати свідчення писемних джерел, іконографічні дані, висновки істориків та мистецтвознавців означає свідомо обмежувати продукування нових знань. Серед черняхівських матеріалів із взуттям пов'язували знахідки металевих деталей (пряжок та наконечників ремінців), знайдених поблизу кісток ніг похованих. І хоча такі предмети належать до поховального інвентарю, зокрема, до поховального вбрання, що потребує деяких застережень, вони — єдине археологічне джерело для реконструкції взуття або, принаймні, специфічного поховального взуття.

Досі про нього було відомо зовсім небагато. І хоча поховальні комплекси з рештками взуття в ареалі культури відомі з 1920-х рр., одна з перших спроб реконструкції одягу та взуття її носіїв базувалася на свідченнях писемних джерел (Федоров 1960b, с. 143). Зокрема, інформації Сідонія Аполлінарія — гало-римського автора V ст. (430—486 рр.), про те, що готські старійшини мали взуття з кінської шкіри, зав'язане вузлом під колінами (Sidon. Carm. VII, 452—457). Важливою знахідкою, яка могла свідчити про імовірний тип тогочасного взуття, став ліпний келих у вигляді напівчобітка з черняхівського могильника Каборга у Північно-Західному Причорномор'ї (Магомедов 1979, с. 35, 56, рис. 4, табл. VIII: 12; 2001, рис. 57: 14). За знахідкою пряжок біля ніг похованого «ватажка» в Гаврилівці, реконструйовано взуття із м'якої шкіри (Сымонович, Кравченко 1983, с. 39). Також взуттєві пряжки значилися у переліку ознак чоловічих поховань найвищого соціального рангу (Bierbrauer 1989, S. 71).

Отже, досі про черняхівське взуття було відомо, що принаймні одним із його різновидів були напівчобітки; скоріше за все, взуття виготовлялося із м'якої шкіри; в його конструкцію входили металеві деталі (пряжки та наконечники ремінців); взуття з пряжками було ознакою чоловічих поховань соціальної еліти.

© О. В. ГОПКАЛО, 2022

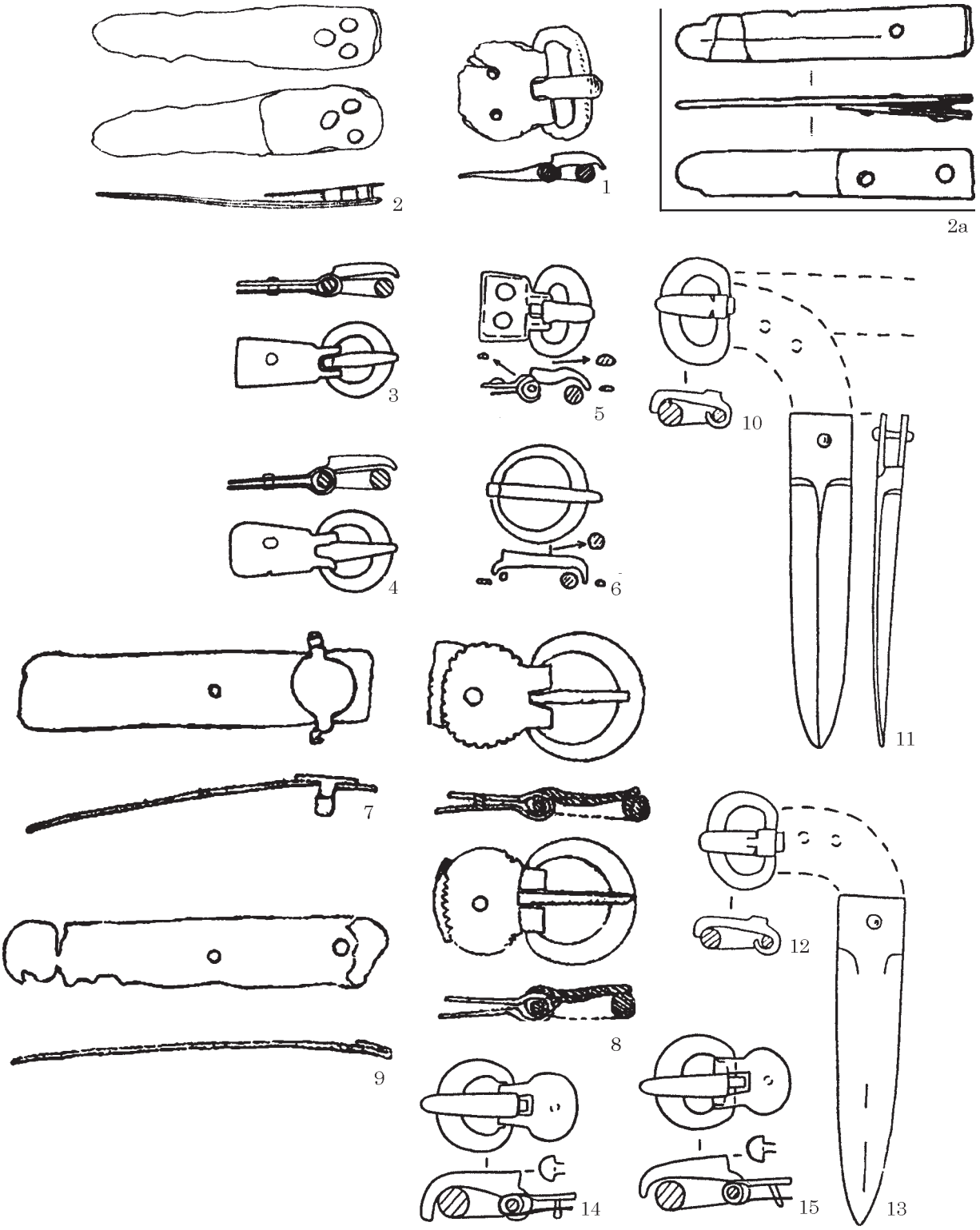

Рис. 1. Взуттєві пряжки та наконечники ременів із комплексів культури ЧСМ: 1, 2 — Могошань, пох. 66, бронзові пряжка і наконечник ременя; 2а — Нейзац, мог. 125, наконечник варіанту II/1б; 3, 4 — Бирлад—Валя-Сяке, пох. 543, бронзова та залізна пряжки; 5, 6 — Гаврилівка, пох. 5, бронзові пряжки; 7—9 — Боанча, пох. 6 (8 — бронзова пряжка з обоймою; 7, 9 — бронзові наконечники ременців; 10—13 — Кантемирівка, кург. 1 (10, 12 — срібні пряжки; 11, 13 — срібні наконечники ремінців (за: 1, 2 — Diaconu 1970; 2а — Храпунов 2008; 3, 4 — Palade 2004; 5, 6 — за рисунком І. О. Гаврітухіна; 7—9 — Munteanu, Rădulescu 1992; 10—13 — за рисунком Г. М. Некрасової)

Мета, джерела та структура роботи. Робота має на меті з'ясувати, до якого саме взуття належали рештки із черняхівських поховань. Для всебічного розкриття теми у даній роботі залучено археологічні та іконографічні джерела. Робота має таку структуру: 1) вступ; 2) аналіз поховальних комплексів культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром; 3) типологічні визначення та

аналогії деталей взуттєвих гарнітурів; 4) визначення хронології поховань з рештками взуття та з'ясування походження такого взуття в ареалі культури; 5) опис ліпного келиха у вигляді напівчобітка із Каборги; 6) огляд результатів досліджень взуття пізньої античності (збережені зразки взуття, іконографічні дані, рештки взуття із археологічних пам'яток); 7) дискусійні питання (інтерпретація взуття, відтвореного в керамічній моделі із Каборги; імовірне походження взуття з гарнітуром; жіноче взуття та панчохи; дві та більше пари взуття); 8) висновки.

Аналіз поховальних комплексів культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром. 12 поховальних комплексів культури ЧСМ супроводжувалися взуттєвим гарнітуром (описи в додатку). Вони представлені кремацією (Бирлад—Валя-Сяке 221) та інгумаціями (решта).

Серед чоловічих поховань, за антропологічним визначенням або інвентарем, взуттєвими пряжками супроводжувалися шість: кремація (Бирлад—Валя-Сяке 221) та п'ять інгумацій (Боромля 30, Гаврилівка 5, Кантемирівка кург. 1, 3, Лецкань 34). Інгумації здійснено в ямах: з заплічками (Гаврилівка 5), з підбоєм (Кантемирівка, кург. 1), у склепі-катакомбі (Кантемирівка, кург. 3), з вертикальними стінками (решта). Поховання в Гаврилівці облаштовано в дерев'яній камері з дерев'яним перекриттям. У кург. 3 Кантемирівки зафіксований дерев'яний помост для небіжчика. Всі інгумації орієнтовано на північ. Пози небіжчиків типові для культури ЧСМ, лише в двох випадках ноги небіжчиків схрещені в гомілках (Боромля 30, Лецкань 34).

Жіночі поховання здійснено в ямах з вертикальними стінками, всі вони орієнтовані на північ. З чотирьох поховань три містили взуттєві аксесуари біля кісток ніг (Лецкань 23, 44, Мелеєшть 11), одне — в узголів'ї (Міхелешень 410).

Не можуть бути визначені за статтю поховання Боанча 6 та Могошань 66. Перше через сучасне руйнування збереглося частково. Воно містило взуттєву пряжку та наконечники ременів. Друге, через повну зруйнованість кісткового матеріалу на могильнику, може бути реконструйоване тільки за складом інвентарю та його розташуванням в могильній ямі. Окрім взуттєвого гарнітура із пряжки та наконечника ремінця, до інвентарю поховання входили: поясна пряжка; залізне кільце та «виробничий» набір із декількох шил, ножів та залізного «ключа». Отже, можна припустити, що воно належало чоловікові.

Типологічні визначення та аналогії деталей взуттєвих гарнітурів. ***Пряжки.*** В якості взуттєвих використовувалися пряжки серій В, Г, Д, Ж і З за Є. Л. Гороховським (Гороховский 1988b, с. 42), виготовлені зі срібла, бронзи та заліза (рис. 1; 2).

Маленькі, розміром до 2 см, круглі та овальні пряжки, серій Ж і З, з'явилися в четвертій фазі існування культури ЧСМ (Гороховский 1988b, с. 45, 46). Такі пряжки походять із чоловічих поховань у Гаврилівці та Кантемирівці (рис. 1: 5, 6, 10-15).

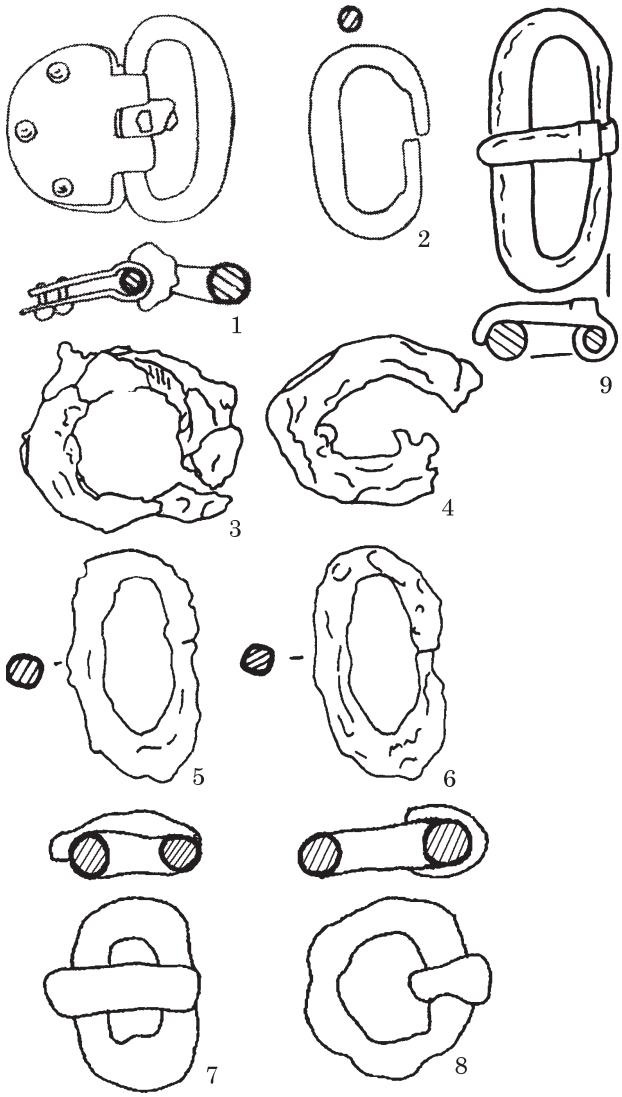

Рис. 2. Взуттєві пряжки із комплексів культури ЧСМ. 1, 2 — Лецкань 34; 3, 4 — Лецкань 23; 5, 6 — Лецкань 44; 7, 8 — Міхелешень 410 (за: 1—6 — Bloşiu 1975; 7, 8 — Şovan 2005)

Формально цим критеріям відповідають парні екземпляри Бирлад—Валя-Сяке 221 та пряжка із поховання Могошань 66, яку знайдено разом з наконечником взуттєвого ремінця (рис. 1: 1, 3, 4).

До серії В належать пряжки із чоловічого поховання Лецкань 34 (рис. 2: 1, 2). Небіжчик похований з перехрещеними гомілками, пряжки знаходились ззовні, з обох боків, приблизно посередині гомілок. Пряжки бронзові, одна з них мала овальну обойму. За антропологічним визначенням, похований належить до фізичного типу Nordic (Antoniu, Onofrei 1975, p. 284, tab.).

В подібних умовах (небіжчик з перехрещеними гомілками, пряжка знаходилася ззовні) знайдено пряжку серії Д в чоловічому ж похованні Боромля 30 (рис. 2: 9).

Складніше питання про типологічне визначення та датування пряжок із жіночих поховань,

оскільки вони, за виключенням Мелеєштської, залізні і кородовані (рис. 2: 3—8). Досить умовно можна визначити їх належність до серії Г (Лецкань 23) та В (Лецкань 44, Міхелешень 410); бронзової пряжки (Мелеєшть 11) до серії В. Побутування пряжок серій В та Г за матеріалами черняхівських могильників Лісостепової України належить до третьої хронологічної фази, тобто до другої третини — третьої чверті IV ст. (Гороховский 1988b, с. 44). Однак, комплекси із Лецкані та Міхелешені містили інші предмети, що уточнюють їхнє датування. Зокрема, у похованні Лецкань 23 знайдений тонкостінний конічний келих висотою 12,4 см; у похованні Лецкань 44 — прогнуті підв'язні фасетовані фібули варіанта Б3 за Є. Л. Гороховським; в Міхелешені 410 — поясна пряжка серії В та гребінь з дзвоноподібною спинкою — знахідки, характерні для третьої фази культури ЧСМ.

Наконечники взуттєвих ремінців знайдено у трьох могилах (Боанча 6, Могошань 66, Кантемирівка, кург. 1; рис. 1: 2, 7, 8, 11, 13).

Срібні екземпляри із поховання кург. 1 Кантемирівки найближчі аналогії знаходять в комплексах раннього гуннського часу Криму (на Госпітальній вулиці в Керчі), Північного Кавказу (Гиляч) та Закавказзя (Цебельдинські некрополі) (Гороховский 1988a, с. 18). І. М. Храпунов, який систематизував наконечники ремінців могильника Нейзац, визначив кантемирівські екземпляри як аналогічні варіанту 2 типу I (Храпунов 2008, с. 65). За спостереженнями дослідника, найраніші екземпляри з однієї суцільної пластини з'явилися ще в пізньоримський час, але широкого розповсюдження набули лише у гуннський.

Між тим, наконечники з Кантемирівки не суцільні, вони з'єднані з двох пластин. Можливим їхнім прототипом за формою, пропорціями, кількістю та розміщенням заклепок може вважатися наконечник із поховання С могили 87 Дружного. За розташуванням на краю могильника та за «незаповненістю», цей комплекс міг бути фінальним — кінця IV — початку V ст. (Храпунов 2002, с. 37, 72, рис. 211: 4).

Наконечник із Могошані (рис. 1: 2) складався із двох пластин: довгої ззовні і короткої зсередини, які з'єднувалися за допомогою трьох заклепок. Найподібніший він до варіанту 1б типу II із комплексу Нейзац, мог. 125 (Храпунов 2008, с. 65, рис. 1, 15). Водночас, наконечник ременя з Могошані за деякими ознаками (довжиною та розташуванням заклепок у вигляді трикутника вершиною донизу) подібний до наконечника ременя зі склепу, відкритого грабіжниками у 1904 р. на Госпітальній вулиці в Керчі (Засецкая 1993, кат. 127a), звісно, з урахуванням того, що могошанська знахідка виготовлена із бронзи, а керченська — золота з гранатовими вставками.

Інформації про знахідки із Боанчі, на жаль, не достатньо, щоби обговорювати цей випадок впевнено. Пластинки, знайдені тут разом із пряжкою — залишки одного або двох ремінних наконечників.

Визначення хронології поховань з рештками взуття та з'ясування походження такого взуття в ареалі культури. Комплекси з взуттєвими пряжками розподілені в часі наступним чином. Найраніші представлені жіночими похованнями із Молдови (Мелеєшть 11), румунських Молдови (Лецкань 23, 44) та Бесарабії (Міхелешень 410), а також чоловічим, з перехрещеними гомілками, із Молдови (Лецкань 34) та, імовірно, чоловічим із Мунтенії (Могошань 66).

До раннього гуннського часу належать чоловічі інгумації із Гаврилівки у Нижньому Подніпров'ї, Боромлі та Кантемирівки на Лівобережжі Дніпра, та, імовірно, кремація із Бирлад—Валя-Сяке в румунській Молдові.

У пошуках аналогій черняхівським взуттєвим гарнітурам звернімося до робіт, присвячених реконструкції костюма. Зокрема, взуття сарматів та аланів на величезному порівняльному тлі реконструйовано С. О. Яценком (Яценко 2006, с. 156—159). Дослідник на основі усіх видів джерел пише про три різновиди взуття у сарматів: туфлі, напівчобітки та чоботи, які щедро декорувалися. В тому числі до уваги дослідника потрапив комплекс кург. 1 Кантемирівки, взуття із якого він інтерпретував як високі чоботи (Яценко 2006, с. 158).

Проте, найближчі аналогії взуттєвим гарнітурам з Кантемирівки знайдено в комплексах Криму, причому взуття з них реконструйовано як напівчобітки (Хайрединова 2003, с. 134, рис. 4: Ia; 5: IIa, IVa). На особливу увагу заслуговує той факт, що поширення взуття з металевими аксесуарами (пряжками, розподільниками та наконечниками ременів) припадає на кінець IV — першу половину V ст., тобто відповідає періоду D2 за Я. Тейралом (380/400—440/450). Воно належало чоловікам, воякам, похованим на некрополях Південно-Західного Криму і Тамані за обрядом, характерним для аланів (Хайрединова 2003, с. 134, 135, рис. 1—5; Медведев 2009; Комар 2010; Строков 2013b).

Е. Хайредінова, аналізуючи матеріали Південно-Західного Криму, запропонувала розрізняти взуттєві гарнітури за складом на такі, що містять: тільки пряжки (пару або одну); пряжки та наконечники ременів (дві пари або одну); пряжки та розподільники ременів.

На варварських некрополях Південно-Західного Криму кількісно переважали гарнітури, що містили одну або пару пряжок (Лучисте склеп 54a, кістяк 1, 88, 100, 168, 195; Дружне склеп 87, пох. А). Зафіксовані вони і на некрополі Танаїсу (пох. 11).

Взуття, до якого входили пряжки та наконечники ременів походить зі склепів на Госпітальній вулиці, Лучистого (склеп 100, пох. 16), Дружного (склеп 87, пох. С), Нейзаца (мог. 271) (?).

До цього переліку слід додати склеп 25 могильника Сувлу-Кая III та комплекс із могиль-

ника Фронтове 3 (Волошинов, Масякин 2022, с. 156, рис. 9: 1, 2).

Взуття з пряжками та розподільниками ременів знайдено на могильнику Лучисте (склеп 88, пох. 5), на східному некрополі Фанагорії (пох. 34), Танаїсу (пох. 27), у степовій зоні Дніпровського Лівобережжя (Лихачівка), Безводнінському могильнику у Середньому Поволжі, Прибалтійському Плинкайгалісі та Бельгійському Самсоні (Строков 2013а, с. 261—263, рис. 4).

Загалом же взуття з застібками та наконечниками ремінців, поширене в Східній Європі, зокрема, на Боспорі та в Подунав'ї, розглядалося як елемент східноєвропейської, дунайської, моди, носіями якої могли бути готські найманці (Строков 2013а, с. 261). Поява та поширення такого взуття можуть бути пов'язані як з іраномовними народами, так і з германцями, зокрема, носіями культури ЧСМ (Строков 2013а, с. 263, 264).

Остання теза потребує суттєвого доповнення. Виявляється, що взуття з металевим гарнітуром у гуннський час відоме, окрім Понтійсько-Кавказького регіону (Khrapunov, Kazanski 2016, p. 372—374, див. посилання), в імперії (Rummel von 2007, S. 337-342; Eger 2015, S. 264-269), серед інвентарю могил найвищого соціального рангу IV—V ст. Південно-Західної Європи, поряд з золотими шийними гривнами (Schmauder 2002; Quast 2009; Loskotová 2012), в інгумаціях Середнього Подунав'я (Tejral 1999) і навіть у далеких північних римських провінціях (Cleary 2020, fig. 1).

У Подунав'ї, зокрема, з'являються інгумації, які містять предмети провінційно-римського походження: речі із дорогоцінних металів, питний набір (глеки, федератський посуд, скляні келихи), а також так званого кочівницького комплексу (люстерка, золоті сережки, маленькі пряжки з обоймами). Серед похованих спостерігаються особини з сильною краніальною деформацією.

Могили з багатим інвентарем в Моравії, Богемії, Австрії, як вважається, належали варварській знаті Подунав'я до гунської навали до Центральної Європи і після неї. Одним із маркерів поховань групи є золоті шийні гривни (новий каталог див.: Loskotová 2012, p. 192, 194, fig. 2), а до їхнього переліку увійшло «князівське» поховання із Концешт (Казанский 2014). Цей комплекс не отримав остаточної інтерпретації, оскільки містить предмети, характерні для пізньоантичної (ранньовізантійської) та варварської (кочівницької та германської) культур (Фурасьев 2017).

Поховання з металевими деталями спорядження вершників так званого кочівницького комплексу знайдено в дев'яти пунктах (Tejral 1999, Abb. 40). Ці поховання розташовані на північ від Дунаю, в безпосередній близькості від римських провінцій Pannonia I та Valeria, що дає змогу припускати, що вони належали невеликій групі римських федератів високого соціального рангу, які контролювали доступ до лімесу з півночі (Loskotová 2012, p. 198).

Окрім того, взуття з металевим гарнітуром, аналогічним кримським та кавказьким (пряжкою та наконечниками ремінців), що видає чужинця, супроводжувало поховання, здійснене на міському кладовищі римської Британії. За інтерпретацією дослідників, воно належало готському федератові — так званому Глостерському готу. Східноєвропейське походження похованого підтверджено результатами ізотопного аналізу (Cleary 2020, fig. 1).

Очевидно, що в ранній гуннський час взуття з гарнітуром стає досить популярним. Його походження дослідники пов'язують із кочівницьким світом. Так, наприклад, Я.Тейрал у якості найраніших із таких поховань, поряд з Кантемирівським (аланським), помилково наводить комплекс із сарматського могильника Старі Куконешти II другої половини I — II ст. н. е. (Tejral 2011, S. 285, Abb. 217: 1, 2).

Між тим, в аланських похованнях попереднього догуннського та раннього гуннського взуття із застібками не відоме.

Воно відсутнє у другій хронологічній групі донських катакомб (друга третина IV — початок V ст.) — у «аланів-танаїтів» Амміана Марцелліна, за С. І. Безугловим (Безуглов 2008).

Жодних слідів від нього у поховальних пам'ятках населення, яке відповідає «європейським аланам» Амміана Марцелліна — у багатих курганах Градешки кінця III — початку IV ст. (Гудкова, Редина 1999).

Немає такого взуття у «аланів», які потрапили до ареалу культури ЧСМ: маються на увазі поховані на могильнику Біленьке, в тому числі зі зброєю, і поодиноке «аланське» поховання 444, здійснене на території могильника Тиргшор (Lichiardopol, Ciupercă 2008).

І так само жодного натяку на взуття з пряжками у аланів за межами черняхівського ареалу, наприклад, у катакомбному похованні поблизу шахти Моспінської на Донеччині (Симоненко, Подобед 2019).

Взуття з пряжками та наконечниками зафіксовано у сарматів. Наконечники ремінців, в тому числі взуттєвих, відомі ще з середньосарматського періоду (Храпунов 2008, с. 61). Найпізніші сарматські комплекси, що містять взуття з пряжками, наконечниками та розподільниками ремінців належать до середини III ст. в Мунтенії (Тиргшор 205), у Буджаку (Нагірне, кург. 9) (Гудкова, Фокеев 1984, с. 45, рис. 14) тощо.

Таким чином, з останньої чверті IV ст., майже одночасно, виключно в чоловічих, військових, точніше, вершницьких, похованнях Боспору та регіонів, наближених до Боспору, з'являється взуття з пряжками. Наявність такого взуття — це насамперед ознака часу, а також належності до певної етнічної (алани) та соціальної (особливий прошарок військових, вояки-вершники (федерати?) груп.

В ареалі культури ЧСМ таке взуття виявлено в поховальних комплексах і з таким інвентарем, які відповідають кримським «аланським» (Кан-

Рис. 3. Глиняний ліпний келих із пох. 5 могильника Каборга та аналогія до нього: A — фото; B — рисунок; C — посудина у вигляді «скіфського черевика» зі склепа 33 некрополя Неаполя Скіфського (за: A —фото з наукового відділу «археологічний музей» ІА НАН України B — Магомедов 1979; 2001; C — Махнева 1978)

темирівка), а також в ямі з заплічками, в обшитій деревом камері (Гаврилівка 5), в простій ямі з вертикальними стінками, при кістяку в специфічній позі (Боромля 30), а також в кремації (Бирлад—Валя-Сяке 221). Отже, загальним між цими похованнями є стать померлих, час їх здійснення і, принаймні для трьох (кург. 1 і 3 Кантемирівка, Гаврилівка 5), високий соціальний стан.

Поховальні комплекси з взуттям з гарнітуром догунського часу походять із регіонів, які раніше були зайняті сарматами (Молдова, Мунтенія) і можна припускати «повернення» традицій, навіть з огляду на те, що змінилося декілька поколінь.

На жаль, проведений аналіз археологічних матеріалів не вирішує питання про вигляд тогочасного взуття — зате про це можна судити за керамічною моделлю із Каборги.

Опис ліпного келиха у вигляді напівчобітка із Каборги. Виключно важливим джерелом для реконструкції взуття черняхівського населення є згадуваний на початку роботи ліпний келих у вигляді напівчобітка з поховання Каборга 5 (рис. 3). За формою та об'ємом він нагадує так популярний у варварському світі питний ріг. Келих прикрашений декором із суцільних та пунктирних ліній: вони займають «носок» та сягають середини «халяви». Конструктивні частини «чобітка»: «носок», «підошву» та «халяву» виокремлено пунктиром. «Носок» чобітка майже до підйому вкритий лініями з боків до центру, позначеного пунктиром. Нижня частина «халяви» відокремлена зверху двома паралельними лініями. Під ними «ярус» зиґзаґів.

Треба зауважити, що досі це єдина знахідка керамічної моделі взуття в ареалі культури ЧСМ. Сприйняття ідеї відтворення у глині різних типів взуття, доволі поширеної в античному світі, у варварському суспільстві не відбулося. Утім, на прикладі античних керамічних виробів, головним чином світильників, можна стверджувати, що гончарі відтворювали реальне взуття. Враховуючи північно-причорноморське походження знахідки, можна припустити, що взуття носіїв черняхівської культури могло бути тим самим, яке побутувало у місцевого пізньоскіфського населення, що увійшло до складу черняхівських громад.

Зразки такого взуття відомі за численними зображеннями варварів I—II ст., в тому числі тих, що походять з боспорських склепів (Хайрединова 2003, рис. 19: 1—7, див. посилання). Однак, жодне з них не містить взуття з гарніту-ром, рештки якого знайдено в могилах культури ЧСМ. У пошуках його прототипів розглянемо результати досліджень пізньоантичного взуття.

Взуття пізньої античності. Дані щодо взуття пізньої античності можна розділити на три великі групи за інформативністю. Найвищий рівень інформативності мають, звісно, повністю збережені зразки стародавнього взуття. Вкрай важливу, інколи унікальну інформацію надають іконографічні дані. Зображення на пам'ятках мистецтва (архітектури, скульптури, монументального живопису), творах декоративно-ужиткового мистецтва (різьбленні по слоновій кістці, торевтиці), надгробках, монетах, медальйонах, відомі у величезній кількості, містять майже вичерпну інформацію про тогочасний костюм та, зокрема, взуття. На римських пам'ятках показані різні варварські народи в їхньому етнографічному вбранні. Оскільки в більшості випадків зображення точно відповідають їхнім реальним прототипам — для створення достовірної реконструкції взуття залучення цього джерела не лише доцільне, а й необхідне. Значно менш інформативним є частково збережене взуття у вигляді фрагментів шкіри, текстилю або/та металевих аксесуарів навколо кісток ніг небіжчиків у похованнях пізньоантичного періоду.

Збережені зразки взуття. Найбільш повні колекції взуття I—V ст., завдяки сприятливим природним умовам, походять із Єгипту та північноєвропейських римських провінцій. Проаналізовано окремі зразки взуття з Єгипту (ed. Montembault 2000; Leguilloux 2004; 2006). Вичерпний огляд з питань, що стосуються взуття римських провінцій Белгіки та Нижньої Германії, за збереженими зразками та на широкому

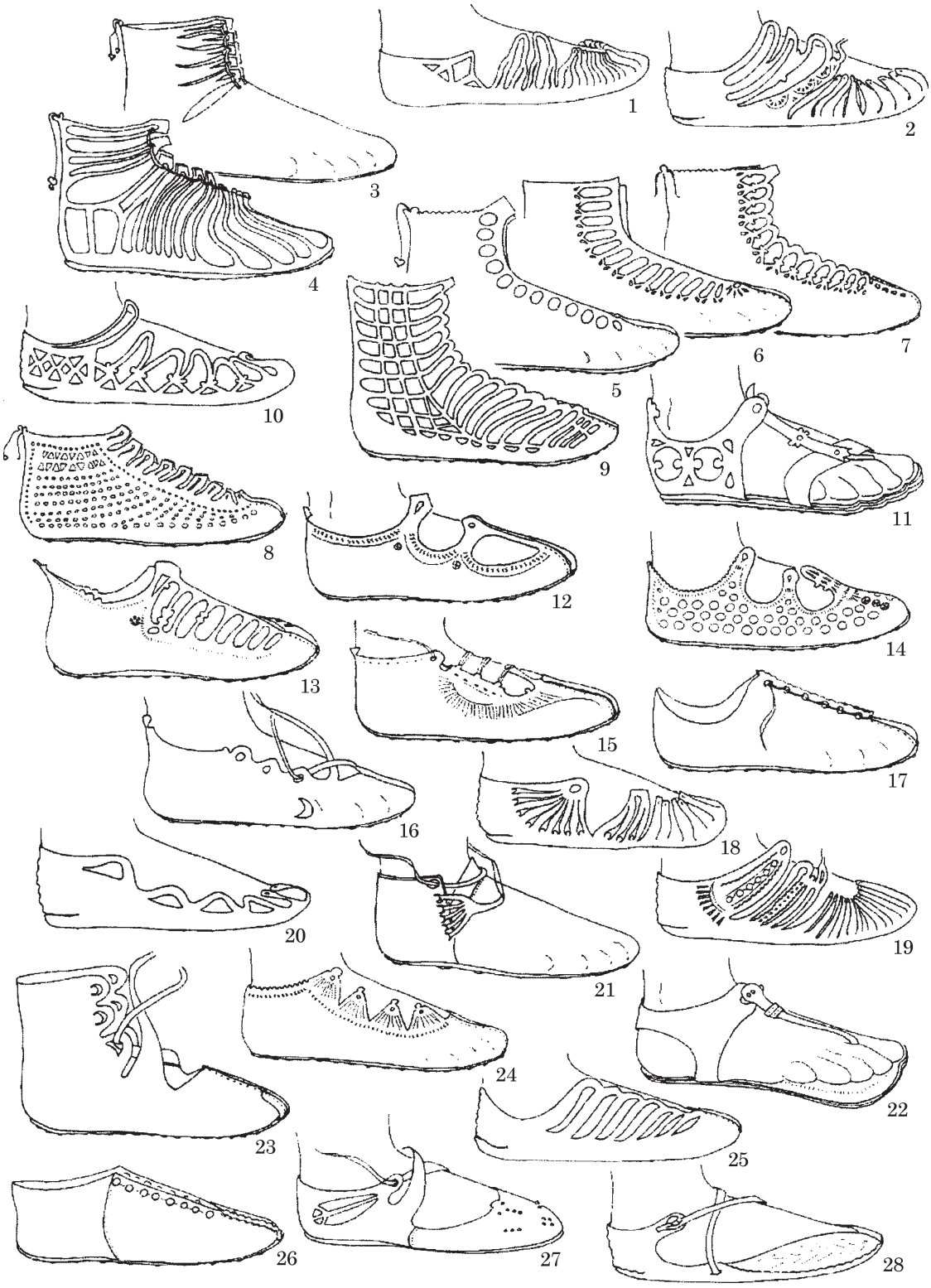

Рис. 4. Розвиток римського взуття від I (зверху ліворуч) до IV (знизу праворуч) ст. н. е. (за: Driel-Murray 2001)

порівняльному тлі, наданий в праці нідерландської дослідниці британського походження К. ван Дріл-Маррей (Driel-Murray 2001). Зокрема, з цих територій походять зразки відкритого (сандалії, кампагі) та закритого (кальцеї) взуття римського походження та їх численні різновиди (рис. 4).

На території Барбарікуму залишки розкішного шкіряного взуття походять з камерного поховання представника варварської еліти кінця IV — початку V ст. н. е. з Попрад-Матейовце в Словаччині (Pieta 2009). Йому присвячені спеціальні роботи Д. Кваста (Quast 2012) та Т. Штолцової (Štolcova, Zink 2013; Štolcova

Рис. 5. Взуття з оздобленням сусальним золотом і ажурним шкіряним верхом: 1 — невідома єгипетська стоянка; 2—4 — Ахмім-Панополіс. Без масштабу (Quast 2012)

Рис. 6. Міссорій із Керчі (за: Засецкая 1993), збільшене зображення взуття імператора

2015). За аналогіями, відомими з літератури, Д. Кваст реконструював взуття із Попрад-Матейовце як взуття візантійського походження з закритим носком та відкритою п'ятою (Quast 2012). Причому, аналогічні за технологією виготовлення зразки взуття та аксесуари костюма (пояс із Гоммерна) складалися із двох шарів шкіри: нижнього суцільного золотого та верхнього — ажурного кольорового (рис. 5).

Від взуття з Попрад-Матейовце збереглися: верхній шар передньої частини черевика; шкіряні стрічка та декоративні елементи. Перший виготовлений із шматка шкіри червоно-коричневого кольору, у якому прорізаний ажурний рослинний візерунок, прошитий до того ж кольоровими нитками. Окрім того, відновлено складену вдвічі шкіряну стрічку з подвійними швами та прорізями. В одну з таких прорізей, імовірно, вставлялися декоративні елементи — петля та трилисник, також виготовлені із тоненької шкіряної стрічки (Štolcova 2015, fig. 2, 3).

Іконографічні дані. Знахідки з органічних матеріалів, насамперед текстилю та шкіри, що походять із археологічних об'єктів, зазвичай досить добре узгоджуються з іконографічними даними. Отже, схема еволюції шкіряного взуття із північних римських провінцій, яку пропонує К. ван Дріл-Маррей, надійно підтверджується численними відповідними зображеннями.

Взуття імператорів, за зображеннями з колон Траяна та Марка Аврелія, інших пам'яток перших століть нової ери, було звичайним тогочасним солдатським взуттям (Petersen, Domaschevski, Galderini 1896; Cichorius 1900).

Іконографічні пам'ятки другої третини IV — початку V ст., на яких зображено імператорів, полководців, консулів, знатних персон демонструють дещо інший підхід. Блок цих зображень належить до витворів ужиткового мистецтва, для якого точне відтворення деталей костюма і регалій було основним завданням (Kiilerich 2000, p. 277, 278).

Йдеться насамперед про зображення імператорів з керченського та мадридського міссоріїв. Перший датовано тридцятими роками, другий — кінцем IV ст. На першому зображена тріумфальна хода імператора, на другому — сцена дарування. Імператор з Керченського міссорію традиційно розглядався як Констанцій II (Мацулевич 1926; Засецкая 1993, с. 29—31, табл. 8, кат. 5). Його взуття — багато прикрашені туфлі, явно непристосовані для їзди верхи (рис. 6).

Ще більш розкішне взуття зображене на Феодосії I на знаменитому мадридському міссорії, 388 р. (Delbrueck 1929, taf. 62; Kiilerich 2000). Імператор одягнений за східною придворною модою: у підперезану туніку з багато орнаменто-

Рис. 7. Міссорій Феодосія I (Delbrueck 1929; зображення отримано на сайті Королівської академії історії, Мадрид), збільшене зображення взуття імператора

Рис. 8. Диптих із Монци (за: Delbrueck 1929), збільшене зображення взуття Стиліхона

Рис. 9. Фреска із склепа в Сілістрі (за: Атанасов 2014), збільшене зображення взуття похованого

ваними каймами, хламіду з табліоном, взуття, прикрашене перлами та дорогоцінним камінням. Плащ скріплений фібулою з дорогоцінним камінням і підвісками. Одяг імператора шовковий пурпурний, прикраси золоті (рис. 7).

Практично синхронним, з різницею усього в декілька років, є зображення римського полководця варварського походження Стиліхона кінця IV ст. (395 р.) (Delbrueck 1929, taf. 63). Його взуття на зразок кальцеїв підтримує ремінець, що проходить через кільце або пряжку з внутрішнього боку ноги. Подвійною лінією намічено підошву (рис. 8).

Враховуючи факти біографії видатного римського полководця, напіввварвара за походженням, який досяг найвищого військового рангу Риму — magister militum per Occidentem та був призначений регентом при малолітньому імператорі Гонорії, був одружений з племінницею / прийомною дочкою імператора Феодосія I, Сереною (Cameron 1969; De Sena 2010), в минулому командувача кавалерією, а принаймні за деякими свідченнями, кавалериста у другому поколінні, особливе, пристосоване для їзди верхи, взуття на ньому цілком доречне.

Взуття візантійського чиновника з Сілістри середини IV ст. (Атанасов 2014) є одним із різновидів кальцеїв (рис. 9).

Отже, абсолютно очевидна регламентація взуття за соціальною стратифікацією на зображеннях імператорів, головнокомандуючого, візантійського чиновника тощо. При цьому, варто ще раз повторити, що видатні іконографічні пам'ятки, якими є консульські диптихи та міссорії належать до витворів мистецтва, головним завданням яких було точне відтворення другорядних деталей — костюма та регалій (Kiilerich 2000, p. 276).

Іконографія варварів. Відомі архітектурні пам'ятки II — початку III ст. містять зображення варварів: даків, сарматів, германців. На жаль, варварське взуття в іконографічних пам'ятках відтворено досить умовно.

Ціла низка спеціальних досліджень була присвячена реконструкції одягу та взуття дакійського населення. Найчастіше на скульптур-

них та рельєфних зображеннях варварів, яких ідентифіковано як даків, траплялося взуття зі шнурками та закриті чоботи, подібні до римських кальцеїв (Nemeti 2019, p. 105, 114, 115, 118, 119, 128, pl. VI: 2; VII: 3, 4).

Готів відтворено на пам'ятках кінця IV — V ст. Зокрема, три іконографічні пам'ятки можна розглядати стосовно костюма, в тому числі взуття, готів: колону Аркадія, базу обеліска Феодосія та християнський диптих з колекції Ж. Л. Каррана. Вони практично синхронні і містять подібну іконографію варварів. Однак взуття досить детально зображене лише на останньому.

Християнський диптих «Адам у земному раю та сцени з життя святого Павла» з колекції антиквара Ж. Л. Каррана, що експонується в палаццо Барджелло (м. Флоренція, Італія), введено в науковий обіг Р. Дельбрюком (Delbrueck 1929, S. 274, N 69). Лицьова панель диптиха відтворює біблейський сюжет Адам в Едемі, тильна — діяння святого Павла на Мальті (Діяння 28.3—9). Панель розділено на три яруси: у верхньому ярусі святий Павло розмовляє з молодим чоловіком, сидячи у кріслі судді; у двох нижніх зображені подвиги святого Павла на Мальті. У середньому ярусі відтворений сюжет про укус змії. Причому, у центрі композиції зображений принцепс острова Поплій, який, згідно біблейському тексту, навіть не був свідком цього дива. Нижній ярус зображує сцени зцілення хворих (рис. 10). У ролі «хворих» зображено місцевих варварів, вдягнених у хутряні шуби з довгими рукавами, накинутими на плечі, підперезані туніки, довгі або короткі штани, напівчоботи з ремінцями. Їхній костюм майже повністю відповідає описові Сідонія Аполлінарія, наведеному на початку статті.

Рештки взуття із археологічних пам'яток. Найчисленніші знахідки належать саме частково збереженим зразкам взуття, знайденим на провінційно-римських міських, сільських некрополях, варварських могильниках та навіть у скарбах.

Так, наприклад, найбільш поширеним предметом костюма в інгумаціях в саркофагах дунайської римської провінції Нижня Мезія були саме залишки взуття (Oța 2012, p. 239, fig. 5: 1; 8: 5, 6). Їх знайдено в семи похованнях. Тільки

Рис. 10. Християнський диптих «Адам у земному раю та сцени з життя святого Павла» з колекції Ж. Л. Каррана. Італія, Флоренція, Музей Барджелло, інв. № 20 с

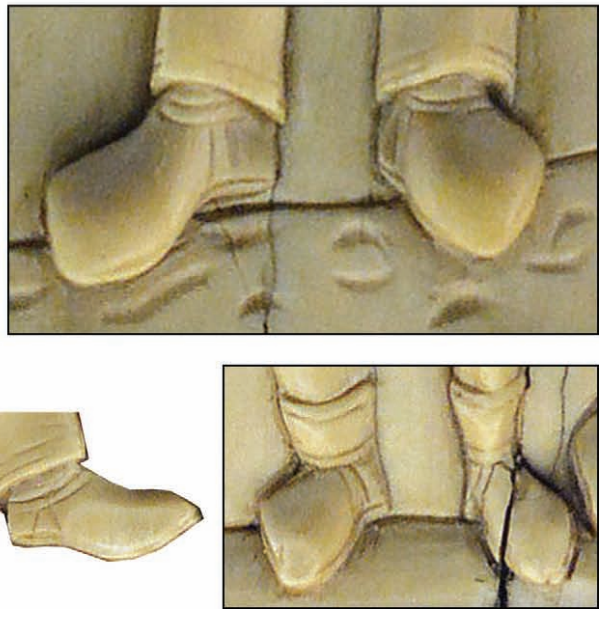

в одному випадку взуття було у використанні, в інших воно було зовсім новим. До того ж, один комплекс (Новіодун, Т. XXX Т. Р. курганного некрополя) містив дві (Oța 2012, p. 239, fig. 5: 1), інший (Новіодун, мог. 3 кургану Беділа), який належав дівчинці-підлітку, — три пари нового взуття (Oța 2012, p. 239).

За залишками взуття — цвяшків підошви кампаг — похованого в Ольвії наприкінці II — на початку III ст. ідентифіковано як римського легіонера (Ивченко 2012).

Із віддалених північних можна навести цікавий приклад знахідки декількох пар взуття у складі «скарбу» із Хеленавіну (Дерн, Нідерланди, провінція Північний Брабант). Він складався із шолому, арбалетної фібули, острог, монет та взуття, та інтерпретувався як такий, що утворився внаслідок драматичної загибелі римського кавалериста, що потонув в болоті. Однак новіший аналіз показав, що шолом знаходився у шкіряній торбі, знахідку супроводжували кілька пар взуття різного розміру. Це могло би означати, що римський вояка поклав предмети своєї амуніції в низьке вологе місце в оточуючому ландшафті, імовірно, як дар в подяку богам за власну безпеку (Heeren, Deckers 2019, p. 159). Місце депонування цього «скарбу» знаходиться неподалік римської фортеці поблизу Одинбургу (Бельгія, Західна Фландрія) — однієї з ланцюгу прибрежних фортифікаційних укріплень, що мав назву litus Saxonicum (Heeren, Deckers 2019, p. 159).

Дискусійні питання. ***Інтерпретація взуття, відтвореного в керамічній моделі із Каборги.*** Ліпний келих із Каборги сприймається як копія тогочасного взуття. Це пояснення підтверджується численними іконографічними фактами. Між тим, лискований декор «напівчобітка» відтворює взуття, що нагадує кальцеї. Висота кальцеїв доходила до щиколотки. Їх кроїли із суцільного шматка шкіри. Підошву виготовляли окремо. Таке взуття зав'язували шкіряними ремінцями або шнурками (див. напр.: рис. 4: 23, 25). Якщо це припущення вірне, то верхня частина «халяви» мала суто практичне призначення — вона додавала келихові необхідної ємності.

Імовірне походження взуття з гарніту-ром. З останньої чверті IV ст. у різних регіонах Східної та Центральної Європи чоловіків певного соціального прошарку (вояків-вершників) ховали у взутті з гарнітуром. У варварського населення Південно-Західного Криму його походження пов'язується з аланами за поховальним обрядом. Між тим, цілком можливо, що взірцем нової «моди» слугувало взуття боспорської еліти, відоме за матеріалами керченських склепів — з пряжками та наконечниками ремінців, виконаними із золота і прикрашеними у поліхромному стилі. Його прототипом може виступати зображене на Стилихоні кавалерійське взуття (рис. 8). Оскільки активні візантійсько-боспорські контакти цього часу засвідчені письмовими джерелами та епіграфічними даними (Зубарь 1998, с. 160) та, як добре відомо, у пізньоантичній традиції одяг та взуття були предметами, які надсилали у дар — воно могло потрапляти до місцевої аристократії саме в такій якості, разом з коштовним срібним посудом. Між тим, у переліку ознак поховань Боспорської еліти взуття не вказане (Шаров 2016).

Рис. 11. Репліка повного комплекту жіночого одягу з Мартр-де-Вейра (за: Driel-Murray 2001)

З іншого боку, за писемними джерелами відомо, що імператор Граціан запрошував на службу невеликі загони аланів і з'являвся публічно в варварському одязі (*Aur. Vict.* Epit., 47, 6). Не виключено, що окремі предмети варварського одягу або взуття могли запозичуватися, використовуватися в придворній моді і повертатися до своїх творців в люксусовому варіанті дарами.

У той же час, за висновками сучасних істориків, відбувається якісна трансформація готів, вестготів, які остаточно перетворюються на вершників (Вольфрам 2003, с. 238). Початок цього процесу, очевидно, відбувається уже в фінальній фазі культури ЧСМ, а зовнішній вигляд її носіїв відповідає зображеному на персонажах диптиху із колекції Ж. Л. Каррана.

Жіноче взуття та панчохи. Обговорюючи можливі типи жіночого взуття, не можна оминути увагою ще одне важливе питання, а саме — можливість використання черняхівськими жінками одягу на кшталт панчіх. Наприклад, до складу жіночого одягу із Ле Мартр-де-Вейра (належить до провінційно-римського, галльського, датовано 180 р. н. е.), входили панчохи, які підв'язувалися мотузками під колінами (рис. 11; Driel-Murray 2001, fig. 3).

За оновленою реконструкцією костюма франкської королівни Арнегунди (520—565), ремінці з пряжками призначалися для взуття та для панчіх (рис. 12; Perin 2012, S. 113, 114, Abb. 82: 4).

Аналогічні полотняні панчохи з зав'язками під колінами збереглися в пох. 8 Мощової Балки VII ст. н. е. (рис. 13; Иерусалимская 2012, с. 211, ил. 128).

Рис. 12. Реконструкція взуття та панчіх (за: Perin 2012)

Рис. 13. Текстильні панчохи із поховання 8 могильника Мощова Балка (за: Иерусалимская 2012)

Дві та більше пари взуття. Міхелешень 410 — поховання жінки похилого віку, в якому знайдено дві залізні пряжки від одягу, торби або взуття, демонструє виключення з правил, оскільки дещо незвичним є положення знахідки. Можна припустити, що небіжчиця була похована у взутті, а ще одну, додаткову, пару покладено їй в узголів'я.

На жаль, для підтвердження цього припущення немає жодних доказів. Утім, приклади, коли до могили потрапляли дві пари взуття походять з знатного сарматського поховання I ст. н. е. у с. Пороги (Симоненко, Лобай 1991); некрополів Нижньої Мезії римського часу, скарбу з Хеленавіну, згадуваних раніше; з ранньосередньовічних комплексів тощо.

Так, у жіночому похованні VI ст. під хорами Кельнського собору було знайдено дві пари взуття. Одна з них входила до поховального вбрання, а інша зберігалася в спеціальній скриньці (Оятева 1971, с. 111). Ймовірне пояснення такої ситуації надало всесвітньо відоме Осебергське поховання початку IX ст., в якому два жіночі кістяки супроводжувало три пари взуття: дві з них були зшиті по одній колодці, а третя — по іншій (Оятева 1971, с. 112). Саме дослідження взуття істотним чином вплинуло на встановлення осіб похованих жінок.

Оскільки знахідки взуттєвих пряжок у жіночих похованнях можна, принаймні нині, розглядати як локальний прояв, то «взуття» із Міхелешені могло бути тим самим взуттям, яке жінка принесла із родини, виходячи заміж. Доказом цього припущення міг би стати порівняльний аналіз ДНК.

Висновки. Отже, 12 поховань культури ЧСМ містили взуттєвий гарнітур. Більшість із них складали інгумації, в тому числі в ямах з заплічками, підбоєм, катакомбою. В облаштуванні могил використовувалося дерево. Пози небіжчиків типові, лише в двох випадках ноги небіжчиків схрещені в гомілках. Поховання орієнтовані на північ. Взуттєві пряжки належали до серій В, Г, Д, Ж, З за типологією Є. Л. Гороховського. Найближчі аналогії наконечникам походять із кримських матеріалів. Поховальні комплекси культури ЧСМ з взуттєвим гарнітуром утворюють дві хронологічні групи: догуннського періоду (приблизно другої третини — третьої чверті IV ст.) та раннього гуннського. Їхнє походження можна пов'язати з сарматським населенням Молдови, Мунтенії дочерняхівського часу та з «модою», що поширилася у ранній гуннський час.

Про напівчоботи як тип тогочасного взуття можна судити за формою ліпного келиха із Каборги. Зразки такого взуття відомі за численними зображеннями варварів I—II ст. Між тим, жодне з них не містить взуття з гарнітуром. Стислий огляд результатів досліджень пізньоантичного взуття за археологічними та іконографічними джерелами надав майже вичерпну інформацію про його склад, регламентацію для різних шарів античного суспільства, опозицію

античного і варварського взуття в іконографії. Особливо важливим для розкриття нашої теми виявився диптих із колекції Ж. Л. Каррана. Окрім того, розширення джерельної бази дослідження дозволяє по-новому подивитися на розповсюдження моди на взуття з гарнітуром в Криму, на Кавказі та в Подунав'ї наприкінці IV — першій половині V ст., а також запропонувати деякі гіпотези щодо черняхівського взуття.

Зокрема, я пропоную розглядати взуття, відтворене у вигляді керамічного келиха із Каборги як різновид кальцеїв.

«Мода» на взуття з гарнітуром наприкінці IV — першій половині V ст. у населення Південно-Західного Криму виникла і поширилася, завдяки новій аланській «хвилі». Утім, можливе і інше пояснення. Прототипом такого взуття могло бути зображене на Стиліхоні, на диптиху із Монци. Воно потрапляло до боспорської еліти в якості дарів і збереглося у вигляді взуттєвих пряжок і наконечників, виконаних із золота в поліхромному стилі із керченських склепів.

Залишки ремінців з кільцями та пряжками із жіночих поховань в Лецкані, Мелеєшті та Міхелешені через нечисленність та обмежений ареал дозволяють говорити поки що про жіноче взуття з гарнітуром як про локальну ознаку. В якості припущення я пропоную розглянути можливість використання жінками панчіх.

Окрім того, знахідка пари пряжок в узголів'ї похованої із Міхелешені дозволяє висунути припущення про можливість «приношення» взуття.

Насамкінець варто зауважити, що рештки взуття з гарнітуром, які обговорювалися в даній роботі, походять із мізерної кількості поховальних комплексів культури ЧСМ. Окрім того, вважається загальновідомим і таким, що взагалі не потребує будь-яких доказів, що взуття з гарнітуром представляло собою чобітки з м'якою підошвою так званого східного типу. Таке взуття було придатне лише для верхової їзди та зовсім непристосоване для тривалих піших переходів або простого щоденного використання. Між тим, за тогочасних кліматичних умов існувала нагальна потреба у теплому взутті в холодну пору року. Питання про те, як саме вона задовольнялася чекає свого вирішення.

Додаток

КАТАЛОГ КОМПЛЕКСІВ КУЛЬТУРИ ЧЕРНЯХІВ—СИНТАНА-ДЕ-МУРЕШ 1

1. **Бирлад—Валя-Сяке 221**. ТСУ. Інвентар: бронзова фібула, бронзові парні пряжки (Palade 2004, p. 100, fig. 125).

2. **Боанча 6**. ТПП, зруйноване в сучасності: збереглися тільки гомілкові кістки і кістки стоп. Біля правої ноги знайдено пряжки і наконечник ременя, у лівої — наконечник ременя. Інвентар: посудина, бронзові пряжки, два бронзові наконечники ременів (Munteanu, Rădulescu 1992, p. 127, fig. 3: M6).

3. **Боромля 30**. ТПП. Чоловік maturus (50—55 років). Кістяк лежить на спині, ноги перехрещені в гомілках. Пряжка біля кісток ніг. Інвентар: шість посудин, залізні пряжка і ніж (Некрасова 2006, с. 92, рис. 11: 6—14).

4. **Гаврилівка 5**. ТПП, в ямі з заплічками, в камері, облицьованій та перекритій дерев'яними плахами. Чоловік juvenis-adultus (20—25 років). Кістяк лежить на спині, зверху на посудинах, на дні могильної ями. Праворуч на грудях знайдено бронзову фібулу, ліворуч плеча, на тазових кістках і на ступнях — чотири бронзові пряжки. Інвентар: 11 посудин, скляний келих, бронзові фібула та чотири пряжки, роговий гребінь, кістяний голечник, рештки шила, рештки дерев'яного предмета з металевим окуттям, залізний ніж (Сымонович 1955, с. 303, рис. 11: 1—11; 14: 1—9; 16).

5. **Каборга 5**. ТСЯ. Інвентар: фрагменти 18 посудин, бронзовій ніж, фрагмент залізного ножа, бронзове шило, дві бронзові пряжки, бронзова відерцеподібна підвіска і фрагменти ще двох, два фрагментованих кістяних кільця, фрагменти рогового гребеня, зливок скла (Магомедов 1979, с. 33, 35, рис. 4, табл. VII; VIII: 10—12).

6. **Кантемирівка, курган**. ТППЗ. Поховання в підбої, розмірами 3,58 × 3,43 × 3,07 м. Чоловік maturus (40 років). Кістяк зруйнований в верхній частині. Інвентар: 13 посудин-«приношень», дві бронзові поясні пряжки з рештками шкіри, три ремінні срібні накладки у вигляді півмісяця, на пальці правої руки золоте кільце, на ступнях металеві прикраси взуття — дві срібні пряжки та ремінні наконечники до них, бурштинова намистина, дерев'яна скринька зі срібним замком і окуттями, дев'ять скляних жетонів, гральна кістка, роговий гребінь (Рудинський 1930, с. 135—139, табл. I, II, рис. 4—9; архів Г. М. Некрасової).

7. **Кантемирівка, курган 3**. ТППЗ у склепі-катакомбі, розмірами 3,28 × 1,8 × 2,18 м, з дерев'яним помостом для небіжчика. Інвентар: чотири кружальні посудини-«приношення», три бронзові і одна срібна поясні (?) пряжки, взуттєві паски з бронзовими пряжками, три бронзові ремінні накладки в вигляді півмісяця, золоте кільце, золота прикраса ромбічної форми з альмандиновою вставкою, роговий гребінь, дві пари залізних вудил з кільцеподібними псаліями (Рудинський 1930, с. 141—146, рис. 9, 12, 13; архів Г. М. Некрасової).

8. **Лецкань 23**. ТППЗ. Жінка adultus. Кістяк лежить витягнуто на спині, кисті рук на тазі, ноги витягнуті. Фібули різних типів знайдені: одна під шиєю зліва, інша на ребрах праворуч, поясна накладка на кістках таза ліворуч, залізні кільця біля стоп. Інвентар: сім посудин, скляний келих, дві бронзові фібули різних типів, бронзова поясна накладка, намисто, дві залізні пряжки, фрагмент рогового гребеня, дві бронзові голки (Bloşiu 1975, p. 236, fig. 20, 21).

9. **Лецкань 34**. ТППЗ. Чоловік adultus. Кістяк лежить на спині, руки витягнуті вздовж тулуба, ноги схрещені в гомілках. Біля гомілкових кісток ззовні бронзові пряжки. Інвентар: дві посудини, дві бронзові пряжки, роговий гребінь, залізний ніж (Bloşiu 1975, p. 237, fig. 29).

10. **Лецкань 44**. ТПП. Жінка adultus. Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Намисто на шиї, фібули на ребрах праворуч і ліворуч, залізні кільця

1. Використані в додатку скорочення: ТС — трупоспалення, ТСУ — урнове, ТСЯ — безурнове; ТП — трупопокладення, ТПП — з північною, ТППЗ — північно-західною, ТППС — північно-східною, ТПЗ — західною орієнтировкою кістяка.

біля стоп ззовні. Інвентар: дві посудини, дві бронзові фібули, дві залізні рамки пряжок, намисто, фрагмент рогового гребеня (Bloşiu 1975, p. 238, fig. 36: 1—8).

11. **Мелеешть 11.** ТПП. Жінка adultus. Кістяк лежить на спині, права рука зігнута у лікті і лежить на животі, ліва витягнута вздовж тулуба, ноги витягнуті. Фібула на грудях, нижче лівої ключиці, пряжка біля лівої щиколотки, намисто біля правого плеча, мушля — біля лівої ступні. Інвентар: три посудини, бронзова фібула, роговий гребінь, прясло, біметалеве окуття дерев'яного предмета (Федоров 1960a, с. 265—2674; 1960b, табл. 35).

12. **Міхелешень 410**. ТППС. Жінка senilis (60 років). Кістяк лежить на спині, кінцівки витягнуті. Срібна пряжка на кістках таза, друга і третя, залізна, в скупченні речей біля черепа, намисто на шиї. Інвентар: дві посудини, три пряжки, намисто, роговий гребінь, залізний ніж, залізний предмет неясного призначення (Şovan 2005, p. 123, 124, pl. 227 (B), 228 (A)).

13. **Могошань 66**. Інгумація. Кістяк не зберігся. На місці таза знайдені залізні предмети: кільце, ключ, шила та ножі; бронзова пряжка, фрагмент гребеня. На місці стоп знайдено бронзову пряжку з обоймою та пластину-наконечник взуття. Інвентар: кружальний посуд (глек, миска, горщик, горщик, миска, чаша-таріль), предмети із заліза (кільце, ключ, шило, ножі, кородований предмет невизначеної форми), бронзова пряжка, бронзова пряжка з обоймою, пластина-наконечник взуття (Diaconu 1970, p. 29, fig. 7: 5, 13; 10: 10; 11: 15; 13: 7, 17, 18, 14: 3, 7, 19—21; 15: 2).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С., Магомедов, Б. В., Рейда, Р. М. 2019. *Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області*. Київ: ІА НАН України.

Арсеньева, Т. М., Безуглов, С. И., Толочко, И. В. 2001. *Некрополь Танаиса (раскопки 1981—1995 гг.)*. Москва: Палеограф.

Атанасов, Г. 2014. *Римската гробница в Дуросторум-Силистра*. Силистра.

Безуглов, С. И. 2008. Курганные катакомбные погребения позднеримской эпохи в нижнедонских степях В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Проблемы современной археологии*. Москва: ТАУС, с. 284-301.

Волошинов, А. А., Масякин, В. В. 2022. Могильник Сувлу-Кая III — первой половины V в. в Юго-Западном Крыму: особенности погребального обряда и инвентаря. В: Мастыкова, А. В., Хайрединова, Э. А. *Могильник римского времени Фронтовое 3: варвары на границах империи*. Москва: ИА РАН, с. 146-173.

Вольфрам, Х. 2003. *Готы. От истоков до середины VI в. (опыт исторической этнографии)*. Санкт-Петербург: Ювента.

Вус, О. В. 2021. Константин I Великий или Констанций II. Идентификация личности «триумфатора» на Керченском миссории 1891 г. В: Литовченко, С. Д., Сорочан, С. Б. (ред.). *Античний світ і середні віки: читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва*. Laurea, III. Харків: Контраст, с. 51-57.

Гопкало, О. В. 2020. Кольца, височные кольца, браслеты, серьги, гривны — редкие аксессуары погребального убора культуры Черняхов—Сынтана-де-Муреш. В: Рабинович, Р. А., Тельнов, Н. П. (ред.). *«На одно крыло — серебряная, На другое — золотая…». Сборник статей памяти Светланы Рябцевой*. Библиотека Stratum. Кишинёв: Stratum plus, с. 135-146.

Гопкало, О.В. 2021. Приношення одягу в інгумаціях культури Черняхів—Синтана-де-Муреш. *Археологія*, 2, с. 33-37.

Гороховский, Е. Л. 1988a. Кантемировские курганы на Полтавщине и проблема древностей раннегуннского периода на юге Восточной Европы. В: *Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Областной научно-практический семинар. 22—23 января 1988 года. Тезисы докладов и сообщений*. Полтава, с. 18-19.

Гороховский, Е. Л. 1988b. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Баран, В. Д. (ред.). *Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 18—25 сентября 1985 г.* IV: Секция 1: Древние славяне. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Гросу, В. И. 1990. *Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинёв: Штиинца.

Гудкова, А. В., Фокеев, М. М., 1984. *Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.

Гудкова, А. В., Редина, Е. Ф. 1999. Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная. *Старожитності Північного Причорномор'я і Криму*, VII, с. 177-193.

Дергачев, В. А. 1982. *Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.)*. Кишинёв: Штиинца.

Засецкая, И. П. 1993. Материалы боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, III, с. 23-105.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)*. Киев: ИА НАН Украины.

Ивченко, А. В. 2012. Погребение римского легионера на некрополе Ольвии. В: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы VIII Международной научной конференции (Харьков, 9—10 ноября 2012 г.)*. Харьков: НТМТ, с. 38-39.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка. Необычный археологический памятник на Северокавказском шёлковом пути*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Казанский, М. М. 2014. Вождеское захоронение гуннского времени в Концештах и его культурно-исторический контекст. *Tractus aevorum*, 1 (1), с. 28-51.

Комар, А. В. 2010. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI—VII вв. н. э. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 94-115.

Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Люблин: UMCS.

Магомедов, Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 24-62.

Махнева, О. А. 1978. *Отчёт о раскопках Неаполя Скифского в 1978 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/13е.

Мацулевич, Л. А. 1926. *Серебряная чаша из Керчи*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Медведев, А. П. 2009. Воинское погребение из Восточного некрополя Фанагории. В: Мызгин, К. В.

(ред.). *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов*. Харьков: Тимченко А. Н., с. 180-185.

Некрасова, А. Н. 2006. Памятники черняховской культуры Днепровского Левобережья. В: Левада, М. Е., Самойленко, Л. Г. (ред.). *Готы и Рим*. Киев: Стилос, с. 87-200.

Никитина, Г.Ф. 1985. *Систематика погребального обряда племен черняховской культуры*. Москва: Наука.

Обломский, А. М. 2007. Киевская культура и основные направления миграций гуннского времени. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в первой половине I тысячелетия н. э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 24-28.

Оятева, Е. А. 1975. Осебергская обувь (опыт исторического исследования). *Скандинавский сборник*, XX, с. 125-133.

Рудинський, М. 1930. Кантамирівські могили римської доби. *Записки ВУАК*, I, с. 127-158.

Симоненко, А. В., Лобай, Б. И. 1991. *Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребения знати у с. Пороги)*. Киев: Наукова думка.

Симоненко, А. В., Подобед, В. А. 2012. Позднесарматское погребение в Центральном Донбассе. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Золото, конь и человек*. Киев: КНТ, с. 227-240.

Строков, А. А. 2013a. Обувь воина первой половины V в. н. э. из Фанагории. В: Ворошилов, А. Н. (ред.). *Восточноевропейские древности*. Воронеж: Научная книга, с. 257-265.

Строков, А. А. 2013b. Обувь населения Фанагории IV—V вв. В: *Новые материалы и методы археологического исследования*. Москва: ИА РАН, с. 108-110.

Сымонович, Э. А. 1955. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья. *Советская археология*, XXIV, с. 282-316.

Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племён черняховской культуры*. Свод археологических источников, Д1-22. Москва: Наука.

Федоров, Г. Б. 1960a. Малаештский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 82, с. 253-301.

Федоров, Г. Б. 1960b. *Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э.* Материалы и исследования по археологии СССР, 89. Москва: АН СССР.

Фурасьев, А. Г. 2017. О некоторых параллелях в погребальной обрядности «царских» гробниц Боспора III—IV вв. и «княжеского» захоронения Концешти. В: Родинкова, В. Е., Румянцева, О. С. (ред.). *Европа от латена до средневековья: варварский мир и рождения славянских культур*. Раннеславянский мир, 19. Москва: ИА РАН, с. 114-123.

Хайрединова, Э. А. 2003. Обувные наборы V—VII вв. из Юго-Западного Крыма. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, X, с. 125-160.

Храпунов, И. Н. 2002. *Могильник Дружное (III—IV вв. н. э.)*. Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.

Храпунов, И. Н. 2008. Наконечники ремней из могильника Нейзац. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XIV, с. 61-79.

Шаров, О. В. 2016. Погребения элиты Боспора римского времени и эпохи Великого переселения народов. *Краткие сообщения Института археологии*, 244, с. 120-130.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии: ираноязычные народы*. Москва: Восточная литература.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi). *Archeologia Moldovei*, VIII, p. 282-285.

Aur. Vict. Epit. — Victor Sextus Aurelius. 1911. *Epitoma de Caesaribus*. Recensuit F. Pichlmayr. Leipzig: Teubner.

Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII: Peregrinatio Gothica, II, S. 38-106.

Bloşiu, C. 1975. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Leţcani (jud. Jasi). *Arheolologia Moldovei*, VIII, p. 203-280.

Bowes, K. 2001. Ivory Lists: Consular diptychs, Christian appropriation and polemics of time in Late Antiquity. *Art History*, 24, 3, p. 338-357.

Cameron, A. 1969. Theodosius the Great and the Regency of Stilico. *Harvard Studies in Classical Philology*, 73, p. 247-280.

Cichorius, C. 1896-1900. *Die Reliefs der Trajanussäule*. Texband II—III, Tafelband 1—2. Berlin: von G. Reimer.

Cleary, S. E. 2020. Barbarians in the cities of Late Roman Britain. In: de Vingo, P., Pinar, J. (ed.). *Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive: Présences et absences dans les espaces publics et privés*. Romania Gothica, IV. All'Insegna del Giglio, p. 23-33.

De Sena, E. 2010. Stilicho: Virtuous Vandal, Defender of Rome. In: Dan, B. C., Pop, H., Ioan, B. (eds.). *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de archeologie şi antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Cluj-Napoca: Mega, p. 413-419.

Delbrueck, R. 1929. *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte, 2. Berlin; Leipzig: W. de Gruyter & Co.

Diaconu, Gh. 1965. *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n*. Bucureşti.

Driel-Murray, C. van. 2001. Footwear in the North-Western Provinces of the Roman Empire. In: Goubitz, O., Groenman van Waateringe W., Driel-Murray, C. van. *Stepping through Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, p. 337-375.

Eger, Ch. 2015. Zur Deutung reich ausgestatteter Männergräber des mittleren 5. Jahrhunderts im Mittelmeerraum. In: Vida, T. (ed.). *The Frontier World. Romans, Barbarians, and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1—2 October 2010*. Romania Gothica, II. Budapest: Eötvös Loránd University, S. 237-283.

Heeren, S., Deckers, P. 2019. A late roman gold neck ring with inscription from Walcheren (prov. Zeeland / Nl). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 49, 1, p. 149-163.

James, S. 2004. *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937*. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment. London: The British Museum.

Khrapunov, I., Kazanski, M. 2016. A Grave from the Hunnic Period in the Cemetery Neizats. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46, 3, p. 363-378.

Kiilerich, B. 2000. Representing an Emperor: style and meaning on the missorium of Theodosius I. In: Al-

magro-Gorbea, M., Alvarez Martinez, J. M., Blazques Martinez, J. M., Rovira, S. (eds.). *El disco de Teodosio*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 273-280.

Leguilloux, M. 2004. *Le cuir et la pelleterie a l'époque romaine*. Paris: Errance.

Leguilloux, M. 2006. *Les objets en cuir de Didymoi: Praesidium de la route caravaniure Coptos-Bérénice*. Paris: Boustany's.

Lichiardopol, D., Ciupercă, B. 2008. The presence of the Alans in the Lower Danube region during the age of the Huns. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 50, p. 109-118.

Loskotová, Z. 2012. An early- 5th-century skeleton grave with gold neck-ring from Charváty (Moravia). In: Ivanišević, V., Kazanski, M. (eds.). *The Pontic-Danubian realm in the period of the Great Migration*. Monographies, 36. Paris; Beograd: ACHCByz, p. 189-205.

McGuire, S. A., Schutkowski, H., Hubbe, M. 2012. *The Importance of Shoes: Correlation between Grave Goods, Status, and Diet of Late Iron Age and Early Roman Individuals from Winterborne Kingston, UK*. Ohio: Ohio State University.

Montembault, V. (ed.). 2000. *Catalogue des chaussures de l'antiquité Égyptienne*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.

Munteanu, M., Rădulescu, F. 1992. Două necropole din secolul IV e. n. recent descoperite on sud-estul Munteniei. *Thraco-Dacica*, XIII, 1—2, p. 125-133.

Nemeti, S. 2019. Dacians in Roman art. In: Nemeti, S., Dana, D. *The Dacians in the Roman Empire Provincial Constructions*. Cluj-Napoca: Mega, p. 99-157.

Niculescu, Gh. Al. 1993. The Cremation Graves from the Cemetery of Tîrgşor (Third-Fourth Centuries AD). *Dacia*, 37, p. 197-220.

Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archeologischen Funde aus Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgşor. In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt, Kooperation, Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, S. 177-205.

Oţa, L. 2012. Morminte de inhumaţie in sarcofag din Moesia Inferior. *Studii Si Cercetari de Istorie Veche Si Arheologie*, 63, 3—4, p. 225-268.

Oţa, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis — A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC — Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th—10th of October 2015*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.

Palade, V. 2004. *Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârşitul secolului al III-lea — a doua jumătate a secolului al V-lea)*. Bucureşti: Arc 2000.

Perin, P. 2012. Die Bestattung im Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis: Die Königin Arnegund. In: Wamers, E. v., Perin, P. (eds.). *Königinnen der Merowinger: Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg: Schnell & Steiner, S. 100-121.

Petersen, E., Domaschevski, A., Galderini, G. 1896. *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*. München: F. Bruckmann A.-G.

Pieta, K. 2009. Das germanische Furstengrab aus Poprad-Matejovce. In: Freeden, U. v., Friesinger, H., Wamers, E. v. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft. Phanomene des Religiosen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der fruhgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Kolloquien zur Vor- und Fruhgeschichte, 12. Bonn: Rudolf Habelt, S. 107-122.

Quast, D. 2009. Velp und verwдnde Schatzfund des frühen 5. Jahrhundert. *Acta praehistorica et archeologica*, 41, S. 207-230.

Quast, D. 2012. Leder mit Blatt vergol dung Bemerkungen zu einigen Funden aus dem 3. Jahrhundert n. Chr. In: Březinová, G., Varsik, V. (eds.). *Archeológia na prahu histyrie. K ħivotnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIV. Nitra: Archeologický ústav SAV, p. 375-380.

Rummel, F. von. 2007. *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. Und 5. Jahrhundert*. RGA-Ergänzungsband, 55. Berlin; New York: De Gruyter.

Schmauder, M. 2002. *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. Archaeologia Romanica, 3. Bukarest: Academia Română.

Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopfibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw: Institute of Archaeology University of Warsaw, p. 277-294.

SHA — Scriptores Historiae Augustae. Гай Светоний Транквилл. 2000. *Жизнь двенадцати цезарей. Властелины Рима*. Москва: Ладомир.

Sidon. Carm. — Sidonius. 1963. *Poems and letters* with an English translation, introduction and notes by W. B. Anderson. In two volumes. 1: Poems, letters, books. Cambridge; London: Harvard University.

Štolcova, T., 2015. Unique Early Migration Leather Finds from Poprad-Matejovce, Slovakia. *Archaeological Lether Group Newsletter*, 42, p. 5-8.

Štolcova, T., Zink, G. 2013. Early Migration Period Textile and Leather Finds from the Chieftain's Grave in Poprad-Matejovce: Discovery, Retrieval and New Results of the Laboratory Examination. In: Banck-Burges, J., Nübold, C. (eds.). *The North European Symposium for Archaeological Textiles*, XI. Rahden: Marie Leidorf, p. 85-92.

Şovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani)*. Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Tejral, J. 1999. Archäologisch-kulturelle Entwicklung imnorddanubischen Raum am Ende der Spätkaiserzeit undam Anfag der Volkerwanderungszeit. In: Tejral, J., Pilet, C., Kazanski, M. (eds.). *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spicy Archeologickeho ustavu AV ČR, 13. Brno: Archeologický Ustav AV ČR Brno, p. 205-271.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.

Vaday, A. H. 1989. *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, 17—18. Budapest: Archäologisches Institut der UAW.

REFERENCES

Abashyna, N. S., Mahomedov, B. V., Reida, R. M. 2019. *Pam'iatky cherniakhivskoi kultury Poltavskoi oblasti*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Arseneva, T. M., Bezuglov, S. I., Tolochko, I. V. 2001. *Nekropol Tanaisa (raskopki 1981—1995 gg.)*. Moskva: Paleograf.

Atanasov, G. 2014. *Rimskata grobnitsa v Durostorum-Silistra*. Silistra.

Bezuglov, S. I. 2008. Kurgannye katakombnye pogrebeniia pozdnerimskoi epokhi v nizhnedonskikh stepiakh In: Moshkova, M. G. (ed.). *Problemy sovremennoi arkheologii*. Moskva: TAUS, s. 284-301.

Voloshinov, A. A., Masiakin, V. V. 2022. Mogilnik Suvlu-Kaia III — pervoi poloviny V v. v Iugo-Zapadnom Krymu: osobennosti pogrebalnogo obriada i inventaria. In: Mastykova, A. V., Khairedinova, E. A. *Mogilnik rimskogo vremeni Frontovoe 3: varvary na granitsakh imperii*. Moskva: IA RAN, s. 146-173.

Volfram, Kh. 2003. *Goty. Ot istokov do serediny VI v. (opyt istoricheskoi etnografii)*. Sankt-Peterburg: Iuventa.

Vus, O. V. 2021. Konstantin I Velikii ili Konstantsii II. Identifikatsiia lichnosti «triumfatora» na Kerchenskom missorii 1891 g. In: Lytovchenko, S. D., Sorochan, S. B. (ed.). *Antychnyi svit i seredni viky: chytannia pam'iati profesora Volodymyra Ivanovycha Kadieieva*. Laurea, III. Kharkiv: Kontrast, s. 51-57.

Gopkalo, O. V. 2020. Koltsa, visochnye koltsa, braslety, sergi, grivny — redkie aksessuary pogrebalnogo ubora kultury Cherniakhov—Syntana-de-Muresh. In: Rabinovich, R. A., Telnov, N. P. (ed.). *«Na odno krylo — serebrianaia, Na drugoe — zolotaia…». Sbornik statei pamiati Svetlany Riabtsevoi*. Biblioteka Stratum. Kishinev: Stratum plus, s. 135-146.

Hopkalo, O.V. 2021. Prynoshennia odiahu v inhumatsiiakh kultury Cherniakhiv—Syntana-de-Muresh. *Arkheolohiia*, 2, s. 33-37.

Gorokhovskii, E. L. 1988a. Kantemirovskie kurgany na Poltavshchine i problema drevnostei rannegunnskogo perioda na iuge Vostochnoi Evropy. In: *Okhrana i issledovanie pamiatnikov arkheologii Poltavshchiny. Oblastnoi nauchno-prakticheskii seminar. 22—23 ianvaria 1988 goda. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Poltava, s. 18-19.

Gorokhovskii, E. L. 1988b. Khronologiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Baran, V. D. (ed.). *Trudy V Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov. Kiev, 18—25 sentiabria 1985 g. IV: Sektsiia 1: Drevnie slaviane*. Kiev: Naukova dumka, s. 34-46.

Grosu, V. I. 1990. *Khronologiia pamiatnikov sarmatskoi kultury Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechia*. Kishinev: Shtiintsa.

Gudkova, A. V., Fokeev, M. M., 1984. *Zemledeltsy i kochevniki v nizoviakh Dunaia I—IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Gudkova, A. V., Redina, E. F. 1999. Sarmatskii mogilnik Gradeshka v nizoviakh Dunaia. *Starozhytnosti Pivnichnoho Prychornomor'ia i Krymu*, VII, s. 177-193.

Dergachev, V. A. 1982. *Materialy raskopok arkheologicheskoi ekspeditsii na Srednem Prute (1975—1976 gg.)*. Kishinev: Shtiintsa.

Zasetskaia, I. P. 1993. Materialy bosporskogo nekropolia vtoroi poloviny IV — pervoi poloviny V vv. n. e. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, III, s. 23-105.

Zubar, V. M. 1998. *Severnyi Pont i Rimskaia imperiia (seredina I v. do n. e. — pervaia polovina VI v. n. e.)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Ivchenko, A. V. 2012. Pogrebenie rimskogo legionera na nekropole Olvii. In: *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy. Materialy VIII Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Kharkov, 9—10 noiabria 2012 g.)*. Kharkov: NTMT, s. 38-39.

Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka. Neobychnyi arkheologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Kazanskii, M. M. 2014. Vozhdeskoe zakhoronenie gunnskogo vremeni v Kontseshtakh i ego kulturno-istoricheskii kontekst. *Tractus aevorum*, 1 (1), s. 28-51.

Komar, A. V. 2010. Detali obuvi vostochnoevropeiskikh kochevnikov VI—VII vv. n. e. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Slaviano-russkoe iuvelirnoe delo i ego istoki*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 94-115.

Magomedov, B. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Liublin: UMCS.

Magomedov, B. V. 1979. Kaborga IV (raskopki 1973—1974 gg.). In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 24-62.

Makhneva, O. A. 1978. *Otchet o raskopkakh Neapolia Skifskogo v 1978 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/13e.

Matsulevich, L. A. 1926. *Serebrianaia chasha iz Kerchi*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Medvedev, A. P. 2009. Voinskoe pogrebenie iz Vostochnogo nekropolia Fanagorii. In: Myzgin, K. V. (ed.). *Ostrogothica. Arkheologiia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov*. Kharkov: Timchenko A. N., s. 180-185.

Nekrasova, A. N. 2006. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury Dneprovskogo Levoberezhia. In: Levada, M. E., Samoilenko, L. G. (ed.). *Goty i Rim*. Kiev: Stilos, s. 87-200.

Nikitina, G.F. 1985. *Sistematika pogrebalnogo obriada plemen cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka.

Oblomskii, A. M. 2007. Kievskaia kultura i osnovnye napravleniia migratsii gunnskogo vremeni. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (ed.). *Vostochnaia Evropa v pervoi polovine I tysiacheletiia n. e.* Ranneslavianskii mir, 9. Moskva: IA RAN, s. 24-28.

Oiateva, E. A. 1975. Osebergskaia obuv (opyt istoricheskogo issledovaniia). *Skandinavskii sbornik*, XX, s. 125-133.

Rudynskyi, M. 1930. Kantamyrivski mohyly rymskoi doby. *Zapysky VUAK*, I, s. 127-158.

Simonenko, A. V., Lobai, B. I. 1991. *Sarmaty Severo-Zapadnogo Prichernomoria v I v. n. e. (pogrebeniia znati u s. Porogi)*. Kiev: Naukova dumka.

Simonenko, A. V., Podobed, V. A. 2012. Pozdnesarmatskoe pogrebenie v Tsentralnom Donbasse. In: Simonenko, A. V. (ed.). *Zoloto, kon i chelovek*. Kiev: KNT, s. 227-240.

Strokov, A. A. 2013a. Obuv voina pervoi poloviny V v. n. e. iz Fanagorii. In: Voroshilov, A. N. (ed.). *Vostochnoevropeiskie drevnosti*. Voronezh: Nauchnaia kniga, s. 257-265.

Strokov, A. A. 2013b. Obuv naseleniia Fanagorii IV—V vv. In: *Novye materialy i metody arkheologicheskogo issledovaniia*. Moskva: IA RAN, s. 108-110.

Symonovich, E. A. 1955. Pamiatniki cherniakhovskoi kultury stepnogo Podneprovia. *Sovetskaia arkheologiia*, XXIV, s. 282-316.

Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. *Pogrebalnye obriady plemen cherniakhovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-22. Moskva: Nauka.

Fedorov, G. B. 1960a. Malaeshtskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 82, s. 253-301.

Fedorov, G. B. 1960b. *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia v I tysiacheletii n. e.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 89. Moskva: AN SSSR.

Furasev, A. G. 2017. O nekotorykh paralleliakh v pogrebalnoi obriadnosti «tsarskikh» grobnits Bospora III—IV vv. i «kniazheskogo» zakhoroneniia Kontseshti. In: Rodinkova, V. E., Rumiantseva, O. S. (ed.). *Evropa ot latena do srednevekovia: varvarskii mir i rozhdeniia slavianskikh kultur*. Ranneslavianskii mir, 19. Moskva: IA RAN, s. 114-123.

Khairedinova, E. A. 2003. Obuvnye nabory V—VII vv. iz Iugo-Zapadnogo Kryma. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, X, s. 125-160.

Khrapunov, I. N. 2002. *Mogilnik Druzhnoe (III—IV vv. n. e.)*. Monumenta Studia Gothica, II. Lublin: UMCS.

Khrapunov, I. N. 2008. Nakonechniki remnei iz mogilnika Neizats. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XIV, s. 61-79.

Sharov, O. V. 2016. Pogrebeniia elity Bospora rimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 244, s. 120-130.

Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Evrazii: iranoiazychnye narody*. Moskva: Vostochnaia literatura.

Antoniu, S., Onofrei, M. 1975. Studiul antropologic al scheletelor din necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iaşi). *Archeologia Moldovei*, VIII, p. 282-285.

Aur. Vict. Epit. — Victor Sextus Aurelius. 1911. *Epitoma de Caesaribus*. Recensuit F. Pichlmayr. Leipzig: Teubner.

Bierbrauer, V. 1989. Ostgermanische oberschichtgräber der römischen kaiserzeit und des frühen mittelalters. *Archeologia Baltica*, VIII: Peregrinatio Gothica, II, S. 38-106.

Bloşiu, C. 1975. Necropola din secolul al IV-lea e. n. de la Leţcani (jud. Jasi). *Arheolologia Moldovei*, VIII, p. 203-280.

Bowes, K. 2001. Ivory Lists: Consular diptychs, Christian appropriation and polemics of time in Late Antiquity. *Art History*, 24, 3, p. 338-357.

Cameron, A. 1969. Theodosius the Great and the Regency of Stilico. *Harvard Studies in Classical Philology*, 73, p. 247-280.

Cichorius, C. 1896-1900. *Die Reliefs der Trajanussäule*. Texband II—III, Tafelband 1—2. Berlin: von G. Reimer.

Cleary, S. E. 2020. Barbarians in the cities of Late Roman Britain. In: de Vingo, P., Pinar, J. (ed.). *Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive: Présences et absences dans les espaces publics et privés*. Romania Gothica, IV. All'Insegna del Giglio, p. 23-33.

De Sena, E. 2010. Stilicho: Virtuous Vandal, Defender of Rome. In: Dan, B. C., Pop, H., Ioan, B. (eds.). *Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de archeologie şi antropologie istorică. In memoriam Alexandri V. Matei*. Cluj-Napoca: Mega, p. 413-419.

Delbrueck, R. 1929. *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler*. Studien zur spätantiken Kunstgeschichte, 2. Berlin; Leipzig: W. de Gruyter & Co.

Diaconu, Gh. 1965. *Tîrgşor. Necropola din secolele III—IV e. n*. Bucureşti.

Driel-Murray, C. van. 2001. Footwear in the North-Western Provinces of the Roman Empire. In: Goubitz, O., Groenman van Waateringe W., Driel-Murray, C. van. *Stepping through Time: Archaeological Footwear from Prehistoric Times until 1800*. Zwolle: Stichting Promotie Archeologie, p. 337-375.

Eger, Ch. 2015. Zur Deutung reich ausgestatteter Männergräber des mittleren 5. Jahrhunderts im Mittelmeerraum. In: Vida, T. (ed.). *The Frontier World. Romans, Barbarians, and Military Culture. Proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1—2 October 2010*. Romania Gothica, II. Budapest: Eötvös Loránd University, S. 237-283.

Heeren, S., Deckers, P. 2019. A late roman gold neck ring with inscription from Walcheren (prov. Zeeland / Nl). *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 49, 1, p. 149-163.

James, S. 2004. *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937*. Final Report VII: The Arms and Armour and Other Military Equipment. London: The British Museum.

Khrapunov, I., Kazanski, M. 2016. A Grave from the Hunnic Period in the Cemetery Neizats. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 46, 3, p. 363-378.

Kiilerich, B. 2000. Representing an Emperor: style and meaning on the missorium of Theodosius I. In: Almagro-Gorbea, M., Alvarez Martinez, J. M., Blazques Martinez, J. M., Rovira, S. (eds.). *El disco de Teodosio*. Madrid: Real Academia de la Historia, p. 273-280.

Leguilloux, M. 2004. *Le cuir et la pelleterie a l'époque romaine*. Paris: Errance.

Leguilloux, M. 2006. *Les objets en cuir de Didymoi: Praesidium de la route caravaniure Coptos-Bérénice*. Paris: Boustany's.

Lichiardopol, D., Ciupercă, B. 2008. The presence of the Alans in the Lower Danube region during the age of the Huns. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 50, p. 109-118.

Loskotová, Z. 2012. An early- 5th-century skeleton grave with gold neck-ring from Charváty (Moravia). In: Ivanišević, V., Kazanski, M. (eds.). *The Pontic-Danubian realm in the period of the Great Migration*. Monographies, 36. Paris; Beograd: ACHCByz, p. 189-205.

McGuire, S. A., Schutkowski, H., Hubbe, M. 2012. *The Importance of Shoes: Correlation between Grave Goods, Status, and Diet of Late Iron Age and Early Roman Individuals from Winterborne Kingston, UK*. Ohio:a Ohio State University.

Montembault, V. (ed.). 2000. *Catalogue des chaussures de l'antiquité Égyptienne*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.

Munteanu, M., Rădulescu, F. 1992. Două necropole din secolul IV e. n. recent descoperite on sud-estul Munteniei. *Thraco-Dacica*, XIII, 1—2, p. 125-133.

Nemeti, S. 2019. Dacians in Roman art. In: Nemeti, S., Dana, D. *The Dacians in the Roman Empire Provincial Constructions*. Cluj-Napoca: Mega, p. 99-157.

Niculescu, Gh. Al. 1993. The Cremation Graves from the Cemetery of Tîrgşor (Third-Fourth Centuries AD). *Dacia*, 37, p. 197-220.

Niculescu, Gh. Al. 2003. Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archeologischen Funde aus Muntenien — unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgşor. In: Carnap-Bornheim, C. v. (ed.). *Kontakt, Kooperation, Konflikt: Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.—16. Februar 1998*. Neumünster: Wachholtz, S. 177-205.

Oţa, L. 2012. Morminte de inhumaţie in sarcofag din Moesia Inferior. *Studii Si* Cercetari de Istorie *Veche Si Arheologie*, 63, 3—4, p. 225-268.

Oţa, L. 2016. Beyond the Lower Danubian Limes — Sarmatians and Romans. In: Alexandrescu, C.-G. (ed.). *Troesmis — A changing landscape. Romans and the Others in the Lower Danube Region in the First Century BC — Third Century AD. Proceedings of an International Colloquium Tulcea, 7th—10th of October 2015*. Cluj-Napoca: Mega, p. 129-150.

Palade, V. 2004. *Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârşitul secolului al III-lea — a doua jumătate a secolului al V-lea)*. Bucureşti: Arc 2000.

Perin, P. 2012. Die Bestattung im Sarkophag 49 unter der Basilika von Saint-Denis: Die Königin Arnegund. In: Wamers, E. v., Perin, P. (eds.). *Königinnen der Merowinger: Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main*. Regensburg: Schnell & Steiner, S. 100-121.

Petersen, E., Domaschevski, A., Galderini, G. 1896. *Die Marcus-Säule auf Piazza Colonna in Rom*. München: F. Bruckmann A.-G.

Pieta, K. 2009. Das germanische Furstengrab aus Poprad-Matejovce. In: Freeden, U. v., Friesinger, H., Wamers, E. v. (eds.). *Glaube, Kult und Herrschaft. Phanomene des Religiosen im 1. Jahrtausend n. Chr. In Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposions und der Grundprobleme der fruhgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Kolloquien zur Vor- und Fruhgeschichte, 12. Bonn: Rudolf Habelt, S. 107-122.

Quast, D. 2009. Velp und verwдnde Schatzfund des frühen 5. Jahrhundert. *Acta praehistorica et archeologica*, 41, S. 207-230.

Quast, D. 2012. Leder mit Blatt vergol dung Bemerkungen zu einigen Funden aus dem 3. Jahrhundert n. Chr. In: Březinová, G., Varsik, V. (eds.). *Archeológia na prahu histyrie. K ħivotnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes, XIV. Nitra: Archeologický ústav SAV, p. 375-380.

Rummel, F. von. 2007. *Habitus barbarus. Kleidung und Repräsentation spätantiker Eliten im 4. Und 5. Jahrhundert*. RGA-Ergänzungsband, 55. Berlin; New York: De Gruyter.

Schmauder, M. 2002. *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert*. Archaeologia Romanica, 3. Bukarest: Academia Română.

Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopfibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Warsaw: Institute of Archaeology University of Warsaw, p. 277-294.

SHA — Scriptores Historiae Augustae. Gai Svetonii Trankvill. 2000. *Zhizn dvenadtsati tsezarei. Vlasteliny Rima*. Moskva: Ladomir.

Sidon. Carm. — Sidonius. 1963. *Poems and letters* with an English translation, introduction and notes by W. B. Anderson. In two volumes. 1: Poems, letters, books. Cambridge; London: Harvard University.

Štolcova, T., 2015. Unique Early Migration Leather Finds from Poprad-Matejovce, Slovakia. *Archaeological Lether Group Newsletter*, 42, p. 5-8.

Štolcova, T., Zink, G. 2013. Early Migration Period Textile and Leather Finds from the Chieftain's Grave in Poprad-Matejovce: Discovery, Retrieval and New Results of the Laboratory Examination. In: Banck-Burges, J., Nübold, C. (eds.). *The North European Symposium for Archaeological Textiles*, XI. Rahden: Marie Leidorf, p. 85-92.

Şovan, O. 2005. *Necropola de tip Sântana de Mureş-Černjachov de la Mihălăşeni (jud. Botoşani).* Târgovişte: Cetatea de Scaun.

Tejral, J. 1999. Archäologisch-kulturelle Entwicklung imnorddanubischen Raum am Ende der Spätkaiserzeit undam Anfag der Volkerwanderungszeit. In: Tejral, J., Pilet, C., Kazanski, M. (eds.). *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*. Spicy Archeologickeho ustavu AV ČR, 13. Brno: Archeologický Ustav AV ČR Brno, p. 205-271.

Tejral, J. 2011. *Einheimische und Fremde: das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.

Vaday, A. H. 1989. *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums.* Antaeus communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae scientiarum Hungaricae, 17—18. Budapest: Archäologisches Institut der UAW.

O. V. Hopkalo

TO THE QUESTION ABOUT THE CHERNYAKHIV—SINTANA-DE-MUREŞ CULTURE BEARERS' SHOES

Sources for the study and reconstruction of the shoes of Chernyakhiv—Sintana-de-Mureş Culture's bearers are finds of shoe sets (buckles and strap-ends), as well as a half-boot-shaped clay beaker from Kaborga. Analysis of archaeological materials allows to solve the questions of the date and origin of shoes with straps, but unfortunately do not give any idea about their kind. Ceramic model compensates for it. The prototypes of barbarian shoes as well as half-boots are known by many images of the 1st—2nd cent. However, neither of them includes shoes with straps. A brief review of late antique footwear researches' results provides almost complete information about it's composition, distinctive features for different layers of ancient society, and the opposition of ancient and barbarian footwear in iconography. The Carrand Diptych, which depicts half-boots with straps, is of great importance for the disclosure of the topic. In addition, the expansion of the research's source base allows us to take a new look at the spread of shoe fashion with a set, as well as to propose some hypotheses about shoes of the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureş Culture's bearers. 1. I propose to consider the clay beaker from Kaborga as a model of roman calcei. 2. «Fashion» for shoes with straps at the end of the 4st — the first half of the 5st cent. among the population of the South-Western Crimea arose and spread, thanks to the Alans. However, another explanation is also possible. The prototype of such shoes could be depicted on the Stilicho, on the diptych from Monza. The shoes of such kind could be gifted to the Bosporian elite and it preserved in the form of gold shoe buckles and strap-ends in the polychrome style from the Kerch tombs. 3, 4. I propose to consider possible usage of stockings by women and possible «offering» of an additional pair of shoes in the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureş Culture's graves.

Keywords: Chernyakhiv—Sintana-de-Mureş Culture, graves, shoes, shoe buckles, strap-ends, calcei.

Одержано 31.08.2022

ГОПКАЛО Оксана Вікторівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
HOPKALO Oksana V., Dr. hab., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3611-2800, e-mail: hopkalo@gmail.com.

УДК 903.2(477.85)”652” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.25

С. В. Пивоваров, В. А. Калініченко

«ГРОМОВІ СТРІЛИ» З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII ст.

Стаття присвячена аналізу специфічних артефактів, т. зв. «стріл і сокир громових», виявлених під час археологічних досліджень Чорнівського городища XIII ст. Усі ці знахідки належать до попередніх історичних епох: доба бронзи — слов'янський час. З території городища походять п'ять знахідок: кам'яна шліфована просвердлена сокира, бронзовий наконечник скіфської стріли із пророблением у втулці отвором для носіння, а також три бронзові фібули.

Ключові слова: *Буковина, Чорнівське городище, «громові стріли», кам'яна сокира, наконечник стріли, фібула, пізній латен, ранньоримський час, раннє середньовіччя.*

Серед багатьох пам'яток давньоукраїнської культури першої половини XIII ст. в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра еталонним вважається Чорнівське городище. Воно розташоване на південь від с. Чорнівка в Садгірському лісі північніше м. Чернівці та займає високий мис на лівому березі р. Мошків в ур. Спринчени. Пам'ятку відкрив відомий археолог Б. О. Тимощук, який досліджував її в 1977—1978 рр. та відніс городище до категорії феодальних замків (Тимощук 1982, с. 105—113). У 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М. А. Філіпчук. Протягом 1985—1986 рр. археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини поновила роботи на пам'ятці. У результаті досліджень було з'ясовано планування житлово-оборонних клітей, виявлено рештки кам'яного фундаменту дерев'яної споруди та вивчено декілька поховань (Михайлина, Возний, Пивоваров 1991). Із 1989 по 1994 рр. на пам'ятці проводилися розкопки під керівництвом І. П. Возного, який стверджував, що в другій половині XII — першій половині XIII ст. на городищі функціонували 32 оборонні кліті-зруби, 18 житлово-господарських зрубів, двоповерхове житло феодала на кам'яному фундаменті, землянка і оборонна вежа (Возний 1998). Проте такі висновки виявилися поспішними, оскільки значна площа пам'ятки залишилася недослідженою, стратиграфічна позиція низки об'єктів — спірною, а чимало знахідок — втраченими. З огляду на це з 1999 р. археологічна експедиція Чернівецького університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом С. В. Пивоварова продовжила вивчення городища (Пивоваров 2008; Пивоваров, Калініченко, Ільків 2016).

Впродовж багаторічних польових досліджень пам'ятки було виявлено велику кількість рухомого матеріалу, в т. ч. індивідуального, який датовано у переважній більшості першою половиною — серединою XIII ст.

Під час цих робіт було знайдено ряд артефактів, які не вкладаються у хронологію пам'ятки. Всі ці знахідки відносяться до попередніх історичних епох: доба бронзи — слов'янський час. На городищі ж зафіксовані тільки культурні нашарування першої половини — середини XIII та XIV — початку XV ст. Тому присутність цих предметів, в тому числі і в закритих комплексах клітей, разом із типовими давньоукраїнськими старожитностями вимагає пояснень. Саме цим артефактам і присвячена дана публікація. Необхідно відзначити, що в публікаціях вже побіжно зверталася увага на ці старожитності (Пивоваров 2004, с. 124—129; 2006, с. 236—239, рис. 50; Пивоваров, Ільків 2014, с. 7—8; Пивоваров, Ільків, Калініченко 2017, с. 220—222; Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017, с. 275—282).

Ознайомлення із історіографією засвідчує, що подібна ситуація вже давно відома на археологічних пам'ятках Східної Європи. Так, під час

© С. В. ПИВОВАРОВ, В. А. КАЛІНІЧЕНКО, 2022

розкопок багатьох європейських археологічних об'єктів античного та середньовічного часу часто трапляються знаряддя праці, прикраси, предмети побуту попередніх епох: від доби палеоліту до ранньозалізного часу. Тривалий час такі знахідки не знаходили задовільних пояснень в історичних дослідженнях. Переважно їх вважали наслідком зміщення культурних пластів на багатошарових пам'ятках, пізніми перекопами, або взагалі замовчували, так як, вони випадали із контексту розкопаного об'єкту. Проте, коли такі предмети були виявлені у закритих археологічних комплексах і випадковість їх потрапляння до них була виключена, з'явилися спроби дати пояснення цьому явищу. Значну допомогу у вирішенні цієї проблеми надали етнографічні дослідження.

З'ясувалося, що у багатьох європейських народів побутували уявлення про так звані «громові стріли». Зокрема, у східнослов'янських народів вони виступали під назвами: «*громові стріли, громові сокири, топори громнії, скалкі, скалкі з дзюркай, перунові сокири*», у Польщі вони називалися «*kamnie piorunowe*»; у Литві — «*pjrkuno k'ulka*»; у германців «сокири Тора» і т. п. (Даркевич 1961, с. 91—102; Клейн 2004, с. 33—34, 219). Всі вони пов'язувалися з богом грому і блискавки, наприклад, у слов'янських народів вони ототожнювалися із верховним богом язичницького пантеону — Перуном (Даркевич 1961, с. 100—101).

«Громові стріли» у населення XIX — початку XX ст. асоціювалися із різноманітними кам'яними, рідше металевими, виробами, а саме — просвердленими неолітичними та енеолітичними кам'яними сокирами, палеолітичними наконечниками списів, гостроконечниками, крем'яними ножами тощо. В історіографії зафіксовано цілий ряд описів подібних уявлень. Так, М. Забелін, розповідаючи про «громові стріли» відзначав: «*Коли люди чують грім, то це значить, що їде Ілля пророк, на вогняній колісниці і вбиває диявола… Громові стріли вбивають диявола, заходять в землю і там пролежав 3 роки таємно, потім об'являються на поверхні у вигляді пальцеподібного продовгуватого кременю. Його використовують у випадку коліків, обливають його водою і нею обливають хворого*» (Забелин 1990, с. 263—264). Аналогічну інформацію наводив А. Афанасьєв: «*…в Росії є повір'я про громові стрілки,… які падаючи з хмар, входять глибоко в землю, а через три чи сім років повертаються на її поверхню у вигляді чорного чи темно-сірого продовгуватого каміння,… вони відомі в народі, як "громові стріли", що цінуються як вірний засіб проти ударів грому та пожеж*» (Афанасьев 1988, с. 223).

У дослідженнях науковців другої половини XX ст. аналізу археологічних знахідок повторного використання на пам'ятках середньовічного часу на східноєвропейських землях присвячено чимало досліджень (Седова 1957, с. 166—167; Смирнов 1977, с. 289—290; Моця 1993, с. 30—31; Беляєва, Кубишев 1985, с. 31; Ивакин, Чернецов 2001, с. 36—38). Всі дослідники одностайно пов'язують їх з культовими предметами, найвірогідніше, оберегами та відзначають магічний характер використання «громових стріл». Більшість із них схильні вбачати у цих знахідках символи язичницького бога Перуна (Клейн 2004, с. 33—34). Показово, що в окремих випадках кам'яні вироби попередніх епох були освячені християнською церквою. Так, у Новгороді трапився неолітичний кам'яний наконечник списа у металевій оправі, з одного боку якої зображено восьмипроменевий процвітаючий хрест (Седова 1957, с. 166—167), у Твері виявлена фрагментована кам'яна просвердлена сокира із літерами давньоруської абетки (Мусин 2005, с. 235). Під час дослідження господарської споруди біля Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві знайдена енеолітична сокирка на обидві сторони якої були нанесені християнські зображення: Богоматері Великої Панагії та Св. Стефана (Ивакин, Чернецов 2001, с. 37). Подібного типу предмети були відомі й у Візантії й мали спеціальну назву «астроліт».

Знахідки предметів попередніх епох у давньоукраїнських старожитностях XII — першої половини XIII ст. «адаптовані» християнством засвідчують факт складання християнсько-язичницького синкретизму і заміну первісних богів на християнських святих. Так, замість Перуна починає вшановуватися Ілля Громівник, багато функцій язичницьких божеств переходять до архистратига Михаїла, архангела Гавриїла, Св. Юрія (Георгія) та багатьох інших. Проте сама зброя враження нечистої сили й надалі продовжує називатися «*перуновою стрілою*» чи «*перуном*» (Пивоваров, Ільків 2014, с. 7).

На території городища з 1999 р. нами виявлено 4 артефакти, які ми можемо віднести до числа «громових стріл». Розкопками 1989—1994 рр. зафіксовано лише одну подібну знахідку (Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8). Отже можемо говорити про п'ять знахідок предметів попередніх епох, які використовувалися місцевими жителями в сакральних і магічних цілях.

Найдавніший із виявлених предметів відноситься до бронзового часу. Це кам'яна сокира (рис. 1: 1). Вона трапилася на підлозі, біля північної стінки, недокопаної кліті № 20 разом із керамікою, уламками скляних браслетів й залізним двоциліндровим замком. Сокира має довжину 11,2 см, її найбільша ширина становить 5,56 см, висота — 3,83 см, діаметр отвору — 2,47—2,79 см, маса — 329 г. Вона виготовлена із темно-сірого з коричнюватим відтінком дрібнозернистого граніту, її поверхня ретельно відшліфована. В її середині просвердлений отвір, дещо асиметричний по відношенню до сторін. В окремих місцях поверхня виробу має сколи й робочі потертості, що свідчить про її використання в давнину як робочого інструменту. Всередині отвору сокири, з боку обуха — молотка, ледь помітна неглибока канавка, яка могла утворити-

Рис. 1. «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст.: 1 — кам'яна сокира; 2 — бронзовий наконечник стріли; 3 — фрагмент бронзової фібули «померанського типу»; 4 — фібула з масивною головкою з отвором для осі та з гаком для тятиви пружини

ся від тривалого знаходження там мотузки. Це може говорити про те, що сокира в першій половині XIII ст. могла підв'язуватися лезом донизу і, очевидно, десь підвішувалася. Такого типу кам'яні сокири відносяться до бронзового часу і датовані II тис. до н. е. (Свешников 1974, с. 49, 59). Вони з'явилися у племен шнурової кераміки (ред. Черниш 1974, с. 163), представленої в регіоні підкарпатським локальним варіантом (Пивоваров, Федорак 2010, с. 58—59). Подібні гранітні просвердлені сокири відомі й на сусідніх територіях, де вони побутували, головним чином, у ранньобронзовий час (ред. Бадер, Крайнов, Косарев 1987, с. 35—50, рис. 11—16).

Наступна знахідка «громової стріли» виявлена в рештках житлово-оборонної кліті 29 разом із керамікою першої половини XIII ст., залізними ножем й ключем від замка. Вона представлена бронзовим наконечником скіфської стріли із проробленим у втулці отвором для носіння (рис. 1: 2). Наконечник стріли має загальну довжину — 30,5 мм, найбільша ширина — 7,8 мм, довжина втулки — 10 мм, діаметр втулки — 6,7—5,7 мм, маса — 3,25 г. Виріб тригранний у перетині, кожна площина пера має ромбоподібну форму, кінці лопастей наконечника притиснуті до втулки. Одна із площин від тривалого тертя об якусь поверхню стерта дещо більше, ніж дві інші. Подібного типу наконечники стріл зустрічаються у скіфських і ранньосарматських старожитностях і датовані VI—IV ст. до н. е. (ред. Мелюкова 1989, табл. 31: 6—7; 64: 4—5; Мелюкова 1953, с. 62).

Три інших архаїчних предметів з городища відносяться до прикрас давнього костюму. Це бронзові фібули, які були знайдені у відвалах в районі клітей 12, 27 та 14.

Перша із згаданих знахідок сильно фрагментована, від неї зберігся лише верхній лівий кут бронзової трикутної рамки із кнопкою-щитком, корпус відсутній (рис. 1: 3; 2: 1). Рамка характеризується трикутним профілем (3 × 4 мм) та литим орнаментом у вигляді паралельних насічок на зовнішній площині, які, очевидно, імітують спіраль. В отвір на вершині кута заклепана ніжка кнопки діаметром 25 мм і товщиною 2,5 мм. Посередині випуклого щитка кнопки виконане кругле заглиблення, концентрично обведене канавкою. Поверхня виробу покрилася товстим шаром патини темно-зеленого відтінку. Діаметр ніжки-заклепки — 4 мм, маса фрагменту фібули — 13 г.

Достовірних аналогій знахідці в межах України відшукати не вдалося. Основним ареалом поширення фібул такого різновиду є Західна Померанія (Помор'я) та острів Рюген (рис. 3), у зв'язку з чим вже з кінця XIX ст. за ними закріпилася назва «фібули померанського типу», «померанські фібули». За морфологічними ознаками Г. Ю. Еггерс поділив їх на два типи. Знахідка із городища, попри свою фрагментарність, може бути віднесена до типу II, основними ознаками якого є орнамент-псевдоспіраль на трикутній рамці, плоска «хвостоподібна» ніжка й три характерні кнопки. Померанські фібули датовані переважно в межах латенського періоду, зокрема тип Еггерс II — середнім Латеном і перехідним етапом до періоду Латен D (ранньою фазою пізнього передримського часу) тобто в межах кінця II — першою половиною I ст. до н. е. (Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017, с. 275—276).

Одиничні екземпляри фібул виявлено за межами Померанії, переважно в південно-східному напрямі. Першопочатково фрагментовану померанську фібулу з Чорнівського городища варто пов'язувати зі старожитностями лукашівської культури, пам'ятки якої в цей період були поширені на Буковині. Поселення лукашівців відомі в безпосередній близькості від городища: на протилежному березі р. Мошків (ур. Пуста Чорнівка) та Рідківцях (ур. Довга Долина, ур. Магалянське) (Тимощук 1984, с. 150, 152). Проте не можна виключати і її потрапляння із земель Померанії, зважаючи на широкі зв'язки мешканців замку.

Друга фібула є сильно профільованим виробом, який характеризується потовщеною масив-

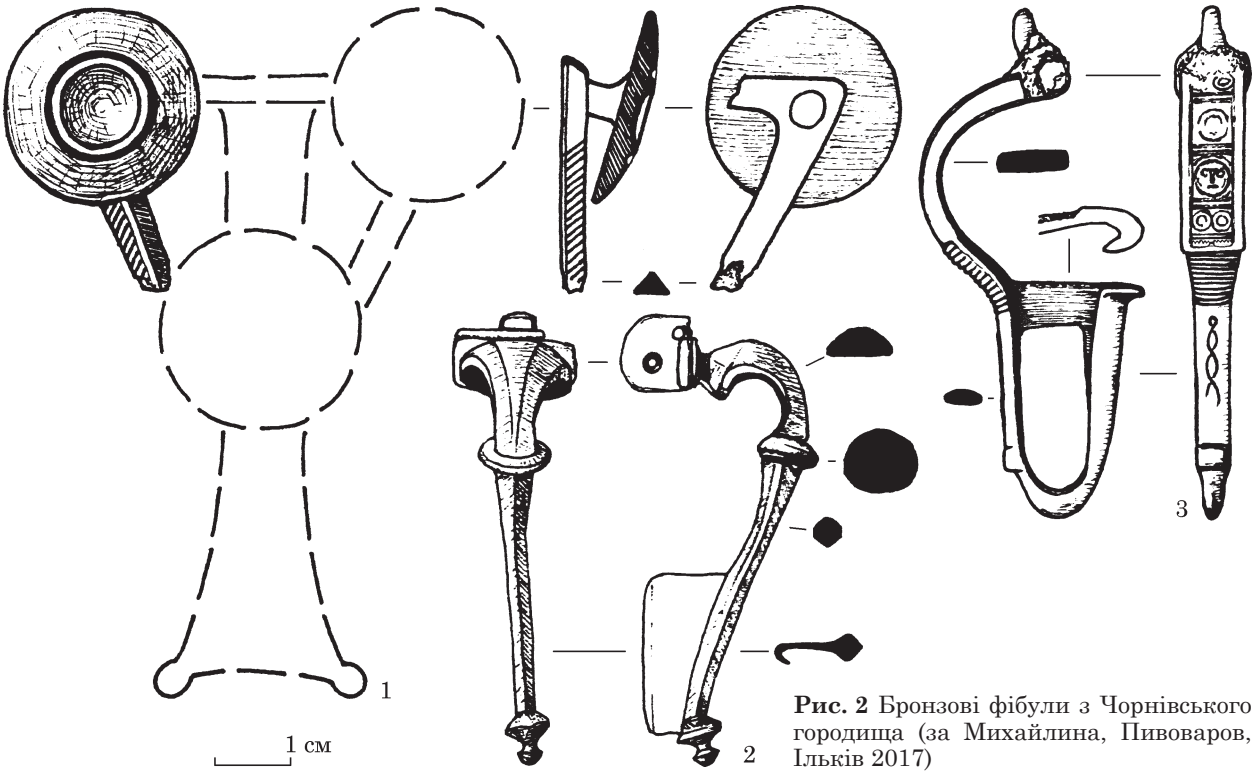

Рис. 2 Бронзові фібули з Чорнівського городища (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

ною головкою (9 × 8 × 4 мм) з отвором для осі та із зовнішнім гаком для тятиви пружини (рис. 1: 4; 2: 2). Над останньою присутня прямокутна в плані опорна пластина розмірами 17 × 6 × 1,5 см. Між пластиною та гаком прикипів фрагмент тятиви пружини. Вісь і голка з пружиною втрачені. Спинка сильно вигнута, трапеціеподібна у профілі, максимальна ширина — 15 мм. Ніжка фібули тонка, не надто видовжена, шестигранно-ромбічна в перетині й злегка деформована в основі. Приймач — суцільний, короткий (21,5 × 9,5 мм). Посередині корпусу на дужці, між спинкою та ніжкою присутня одна біконічна «намистина». Загальна довжина фібули — 59 мм, маса — 15 г.

За класифікацією О. Альмгрена, описана фібула належить до групи IV, першої основної серії з опорною пластиною, які датовані у межах латенського та римського періодів. Аналогічної схеми фібули А. Амброз об'єднав у групу 10 — сильно профільовані фібули західних типів, підгрупу 1 — одночленні фібули з однією намистиною на дужці та з опорною пластиною над пружиною. Подібні фібули прийнято датувати другою половиною I — початком II ст. н. е.

Центром їх ареалу поширення вважається Паннонія і Норик, за межами яких ці вироби вважаються наслідуванням чи імпортом. У Карпато-Дністровському регіоні подібні фібули зафіксовані серед старожитностей липицької та пшеворської культур з Верхньої Липиці, Гринева, Галича, Вербички, Гринева, Звенигорода, Улашківців та Лужан (Пивоваров, Ільків, Калініченко 2017, с. 221).

Третя, найпізніша з описаних знахідок, виявлена в оборонній кліті 14 поряд з такими речами давньоруського часу як підвісні двоциліндричні замки, чересло, наконечники стріл і шпори, прикраси тощо (Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8, фото 82). Фібула — цільнолита, з кнопкою-виступом на головці, півколом вигнутою спинкою з прямокутним профілем та U-подібною ніжкою (рис. 2: 3). На головці виробу накипіла іржа від осі та пружини. На зовнішній площині спинки нанесено зображення в прямокутній рамці, під яким відлито 13 паралельних пружків для імітації підв'язки, а на зовнішній опуклій стороні ніжки — узор на зразок плетінки. Загальна довжина фібули становить 6,65 см, ширина спинки — 0,85 см, ширина ніжки — 0,5 см, маса — 15 г.

Термінологія для означення подібних знахідок доволі різна: «римсько-візантійські фібули», «візантійсько-дунайські фібули», «фібули із псевдопідв'язкою» тощо. В одній з публікацій І. Гавритухін об'єднав їх як фібули візантійського кола (литі дунайсько-іллірійські), які еволюціонували в декорі від складних до схематичних та від високих до низьких за розмірами (Гавритухин 2002, с. 229—250). На думку дослідника, фібула із Чорнівського городища належить до рідкісних і ранніх варіантів литих візантійських типів, які датовані приблизно серединою VI ст. Їх проникнення на значну територію Західної України зумовлене взаєминами різного характеру між широким колом слов'ян і Візантією (Гавритухин 2003, с. 204; 2011, с. 15—18).

Псевдопідв'язні вироби А. Мегуряну назвав литими римсько-візантійськими фібулами та поділив їх на 15 груп. Знахідку із Чорнівського городища він відніс до групи E — фібули з людськими зображеннями на спинці (Măgureanu

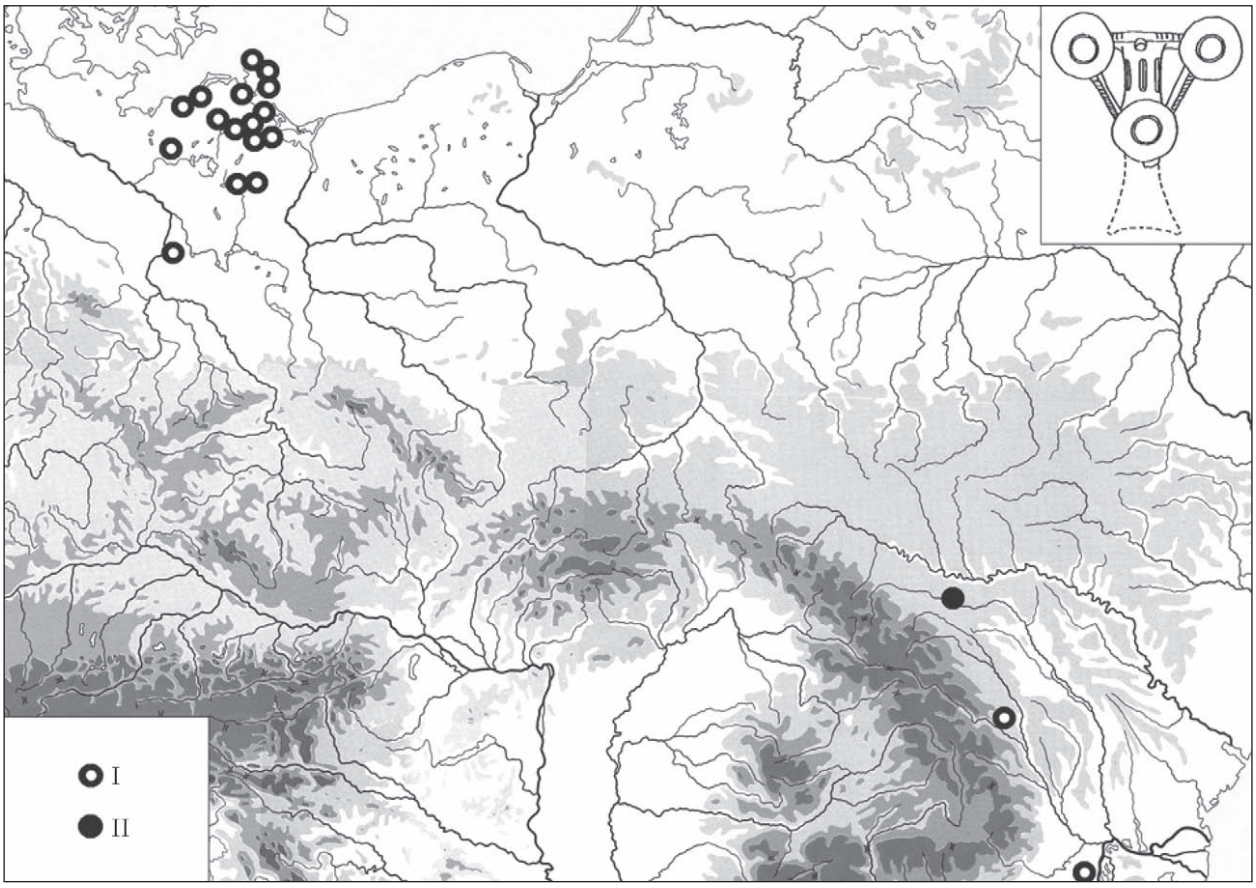

Рис. 3. Померанські фібули типу Еггерс II: I — поширення (за Babeş 1993; Babeş, Coman 2005; Ettel 2014); II — місцезнаходження чорнівського екземпляру (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

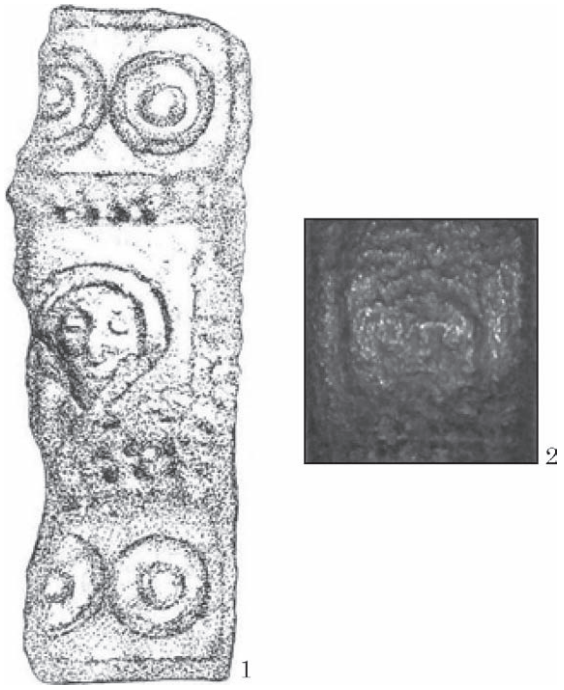

Рис. 4. Зображення на спинках дунайсько-іллірійських фібул: 1 — Давидени; 2 — Чорнівське городище (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017)

2008, p. 104, 147, 129, pl. III: E, fig. 6: E). Це одна із найчисельніших груп із значним ареалом поширення, в тому числі за межами Імперії. Литі фібули, за А. Мегуряну, датовані VI ст. і, в меншій мірі, першою половиною VII ст. Вони могли бути складовими як жіночого, так і чоловічого костюму, а різниця в розмірах пов'язана не лише з економічними факторами, а й місцем кріплення фібули в плечовому чи тазовому поясі одягу (Măgureanu 2008, p. 112—116).

Весь орнамент на чорнівській фібулі, крім псевдопідв'язки, виконаний у низькому рельєфі й на патинованій поверхні чітко не проглядається. Через це у публікаціях його ілюстрації принципово різняться (див., напр.: Возний 1998, с. 31, рис. 22: 8; Гавритухин 2003, с. 199, рис. 2: 7; Пивоваров 2006, с. 238, рис. 50: 6; Măgureanu 2008, p. 147, pl. III: E). На нашу думку, зображення на спинці фібули обмежене прямокутною рамкою, яка поділена на 3 або 4 метопи. Найвище, умовно в першому метопі, було горизонтально зображено два кола з подвійних ліній, ліве з яких через наплив іржі майже не проглядається. По центру другого квадратового метопа вдалося частково простежити лише коло більших розмірів з подвійних ліній. Найцікавішим виявився третій метоп із круглим зображенням людського обличчя, на якому простежено очі з бровами, ніс і рот (рис. 4). Нижче у ряд нанесено два кола на зразок верхнього метопу. Під кожним із кіл проглядається піднята вгору 5-пелюсткова пальметка.

Дунайсько-іллірійські литі фібули зі схожим зображенням людського обличчя відомі з тери-

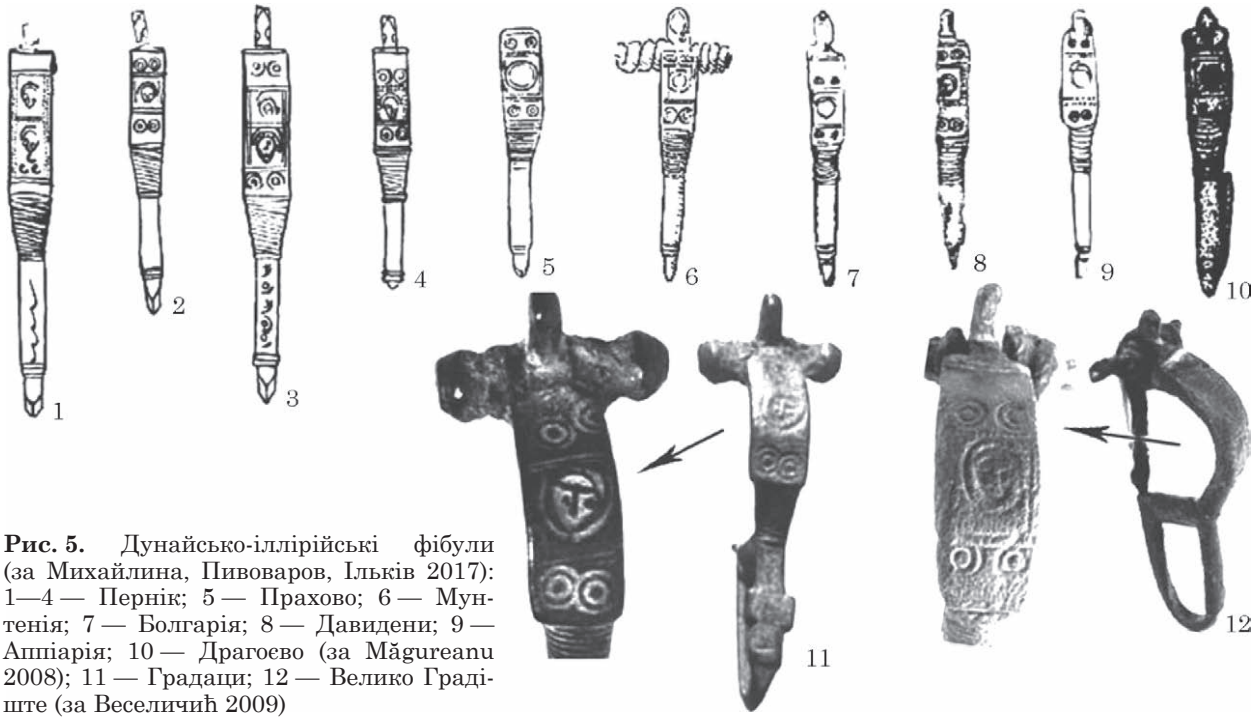

Рис. 5. Дунайсько-іллірійські фібули (за Михайлина, Пивоваров, Ільків 2017): 1—4 — Пернік; 5 — Прахово; 6 — Мунтенія; 7 — Болгарія; 8 — Давидени; 9 — Аппіарія; 10 — Драгоєво (за Măgureanu 2008); 11 — Градаци; 12 — Велико Градіште (за Веселичић 2009)

торії Болгарії, Румунії та Сербії: Аппіарія, Давидени, Драгоєво, Прахово, Пернік (Măgureanu 2008, p. 147, pl. III: E), Градац у Горнім Левічіма, Велико Градіште у Петіні (Веселичић 2009, с. 42, 56, табл. VII: 1, 2) та ін. (рис. 5). Вивчаючи знахідку із Давиден, І. Мітря вважає, що на ній зображено Ісуса Христа. На одній із наведених аналогій кінця VI ст. обличчя в німбі оточували чотири птахи (голуби?). Тому цілком можливо, як припускає дослідник, що чотири концентричні кола, розташовані навколо лиця з ореолом, символізують чотирьох птахів-голубів (Mitrea 2001, p. 139—142, 327—328, fig. 67: 3, 5; 67a). У будь якому випадку зображення людського обличчя на фібулах чітко вказує на спосіб їх носіння, принаймні виробів цього різновиду, — орієнтовно вертикально ніжкою донизу. Проникнення ранніх християнських символів у слов'янське середовище носіїв празької культури, з пам'ятками якої синхронізується виготовлення фібули, не викликає особливого здивування. Так, у регіоні старожитності з християнською символікою виявлено на поселеннях VI—VII ст. Чорнівка II, Гореча I та Рашків, у скарбах з Хотина та Великого Кучурова (Пивоваров 2001, с. 17—18, рис. 1: 2—6). Через півтисячоліття русичі могли віднайти фібулу саме на празьких селищах у найближчій окрузі: Чорнівка, Рогізна, Стара Жучка, Ленківці та ін. (Тимощук 1984, с. 110, 112, 152). Всі описані знахідки кам'яних та металевих предметів повторного використання із території городища засвідчують тривалість традиції шанування «громових стріл» у давньоукраїнського населення регіону.

Більше того наявні в нашому розпорядженні етнографічні матеріали з регіону підтверджують використання такого типу предметів, як магічних засобів у жителів краю. Зокрема, П. А. Нестеровський, який описував життя та звичаї населення буковинського Подністров'я, відзначав, що «*…грім і блискавка виникають від того, бо архистратиг Михаїл переслідує диявола, який ховається від переслідування під довгими нігтями людей чи в шерсті собак, архистратиг шукає диявола і посилає на нього блискавку, а потім кидає гострий камінь*» (Нестеровский 1905, с. 88). Схожу інформацію записав відомий буковинський археолог Б. О. Тимощук. Дослідник занотував, що серед населення регіону, ще в 1950—60-х рр. побутували уявлення про «громові» та «вогняні» стріли, якими бог вбивав людей за різні гріхи. Разом із тим він відзначив, що за уявленнями мешканців краю, такі предмети знайдені в полі мали цілющі властивості, вони лікували від різних хвороб, оскільки в них, вважалося, є частина «небесного» вогню. За спостереженнями Б. О. Тимощука, в селянських хатах він неодноразово бачив давні вироби з каменю (переважно просвердлені сокири), котрі зберігалися як талісмани-обереги від «лихого» ока і проти всіляких напастей. Із розповідей старожилів науковець також отримав інформацію, що небесна «вогняна» стріла в с. Киселів вразила пана, який знущався з людей. На території м. Кіцмань та с. Крутеньки археологу показали ряд місць, де під час грому і блискавки падали на землю «громові стріли», більшість із цих місць співпали із рештками різночасових стоянок та поселень кам'яного та бронзового віків (Тимощук 1974, с. 13—14).

«Громові стріли» досить часто на західноукраїнських землях використовувалися як лікувальні засоби. Так, І. Франко в с. Нагуєвичі записав звичай, за яким «*…у випадку болю горла, вливали хворому воду до уст крізь дірку просвердлену в сокирі*» (Крушельницька 1998, с. 102).

Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють говорити, що архаїчні предмети з городища мали різне застосування у мешканців замку. Якщо одні могли бути «лікувальними» засобами, оберегами тощо, то інші могли вважатися навіть християнськими реліквіями. Останнє, на нашу думку, стосується виявлених фібул.

У християнській історіографії вже з візантійського часу одним із елементів одягу, в якому зображали Ісуса Христа, Богоматір, Святих і Великомучеників, була застібка чи фібула. Нею скріплювали краї гімантія, хламиди, лацерни тобто верхніх частин одягу (плащів), який вкривав постаті християнських праведників. Особливо часто фібули (їх також називають запони або аграфи) зустрічаємо на іконах із зображеннями святих мучеників і благовірних князів. Згодом зображення фібул на плащах воїнів стало символізувати служіння Небесному Царю — Господу Ісусу Христу і входження до його Святого Воїнства. Отже, можемо припустити, що фібула в іконографії символізувала приналежність до воїнства, яке захищало християнську релігію. Не виключено, що не тільки фібули-застібки були символами воїнів-захисників, а й знайдені за різних обставин чи привезені з місць, пов'язаних із життям і подвигами святих-великомучеників реальні металеві фібули могли служити християнськими амулетами давньоукраїнським воїнам і бути предметами вшанування і поклоніння.

Таким чином наявні в нашому розпорядженні матеріали з Чорнівського городища дозволяють говорити про тривалість вшанування «громових» стріл у давньоукраїнського населення регіону, їх зв'язок із язичницькими уявленнями й християнськими традиціями у місцевих мешканців і використання архаїчних кам'яних і металевих виробів у якості оберегів, лікувальних засобів й святих сакралій.

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев, А. Н. 1988. *Живая вода и вещее слово*. Москва: Советская Россия.

Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (ред.). 1987. *Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука.

Беляєва, С. О., Кубишев, А. І. 1985. *Поселення Дніпровського Лівобережжя (X—XV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Веселичић, М. 2009. Једна фибула са локалитета соколица у остри код Чачка (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији). *Зборник Радова народног музеја*, XXXIX, с. 33-56.

Возний, І. П. 1998. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст*. Чернівці: Рута.

Гавритухин, И. О. 2002. Фибулы византийского круга в Восточной европе (литые дунайско-иллирийские). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IX, с. 229-250.

Гавритухин, И. О. 2003. Фибула из Луки-Каветчинской в контексте славяно-византийских связей. In: Dulinicz, M. (ed.). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Warszawa; Lublin: UMCS, с. 197-206.

Даркевич, В. П. 1961. Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве. *Советская археология*, 4, с. 91-102.

Забелин, М. 1990. *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия*. Москва: Книга Принтшоп.

Ивакин, Г., Чернецов, А. 2001. Уникальный амулет из Златоверхого. *Древний мир*, 2, с. 36-38.

Клейн, Л. С. 2004. *Воскрешение Перуна*. Санкт-Петербург: Евразия.

Крушельницька, Л. І. 1998. Іван Франко і археологія. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 7: Постаті української археології, с. 101-102.

Мелюкова, А. Н. 1953. Памятники скифского времени на Среднем Днестре. *Краткие сообщения ИИМК*, 51, с. 60-73.

Мелюкова, А. И. (ред.). 1989. *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука.

Михайлина, Л. П., Возний, І. П., Пивоваров, С. В. 1991. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 66-67.

Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2017. Бронзові фібули пізнього латену — раннього середньовіччя з Чорнівського городища XIII ст. В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тис. н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 275-282.

Моця, О. П. 1993. *Населення південно-руських земель IX—XIII ст*. Київ: ІА НАН України.

Мусин, А. Е. 2005. *Milites Christi Древней Руси. Воинская культура русского средневековья в контексте религиозного менталитета*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.

Нестеровский, П. А. 1905. *Бессарабские русины (историко-этнографический очерк)*. Варшава: Сатурн.

Пивоваров, С. В. 2001. *Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра*. Чернівці: Зелена Буковина.

Пивоваров, С. В. 2004. «Громові» стріли в археологічних старожитностях Буковини. В: Завальнюк, О. М. (ред.). *Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, с. 124-129.

Пивоваров, С. В. 2006. *Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.)*. Чернівці: Зелена Буковина.

Пивоваров, С. В. 2008. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*, 3, с. 180-199.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. 2014. «Громові стріли» у системі язичницьких і християнських вірувань середньовічного населення Буковини. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали XII Міжнародної наукової конференції (28—30 травня 2014 р.)*. Київ: НКП ІКЗ, с. 7-8.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В., Калініченко, В. А. 2017. Архаїчні фібули з Чорнівського городища XIII ст.: до питання інтерпретації. В: *Церква — наука — суспільство: питання взаємодії.*

Присвячується 250-річчю від дня народження митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали XV Міжнародної наукової конференції (29 травня — 3 червня 2017 р.). Київ: НКП ІКЗ, с. 220-222.

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А., Ільків, М. В. 2016. Візантійські та угорські монети з Чорнівського городища. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 198-213.

Пивоваров, С., Федорак, В. 2010. *Основи археології Буковини*. Чернівці: Місто.

Свєшников, І. К. 1974. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до нашої ери*. Київ: Наукова думка.

Седова, М. В. 1957. Амулет из древнего Новгорода. *Советская археология*, 4, с. 166-167.

Смирнов, К. А. 1977. Новые данные о почитании топора древними славянами. *Советская археология*, 3, с. 289-290.

Тимощук, Б. О. 1974. *Зустріч з легендою*. Ужгород: Карпати.

Тимощук, Б. О. 1982. *Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.)*. Київ: Наукова думка.

Тимощук, Б. О. 1984. Чернівецька область. В: Телегін, Д. Я. (ред.). *Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області*. Київ: Наукова думка, с. 109-171.

Черниш, В. П. (ред.). 1974. *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*. Київ: Наукова думка.

Măgureanu, A. 2008. Fibulele turnate romano-bizantine. *Materiale şi cercetări archaeologice*, IV, p. 99-155.

Mitrea, I. 2001. *Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni din secolele V—VIII*. Piatra-Neamz: Constantin Matasa.

REFERENCES

Afanasev, A. N. 1988. *Zhivaia voda i veshchee slovo*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.

Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (ed.). 1987. *Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moskva: Nauka.

Beliaieva, S. O., Kubyshev, A. I. 1985. *Poselennia Dniprovskoho Livoberezhzhia (X—XV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Veselichiћ, M. 2009. Jedna fibula sa lokaliteta sokolitsa u ostri kod Chachka (u okviru priloga prouchavanьa fibula sa posuvraћenom stopom i pseudonavojima na lokalitetima u Crbiji). *Zbornik Radova narodnog muzeja*, XXXIX, s. 33-56.

Voznyi, I. P. 1998. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII—XIII st.* Chernivtsi: Ruta.

Gavritukhin, I. O. 2002. Fibuly vizantiiskogo kruga v Vostochnoi evrope (litye dunaisko-illiriiskie). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, IX, s. 229-250.

Gavritukhin, I. O. 2003. Fibula iz Luki-Kavetchinskoi v kontekste slaviano-vizantiiskikh sviazei. In: Dulinicz, M. (ed.). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Warszawa; Lublin: UMCS, s. 197-206.

Darkevich, V. P. 1961. Topor kak simvol Peruna v drevnerusskom iazychestve. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 91-102.

Zabelin, M. 1990. *Russkii narod, ego obychai, obriady, predaniia, sueveriia i poeziia*. Moskva: Kniga Printshop.

Ivakin, G., Chernetsov, A. 2001. Unikalnyi amulet iz Zlatoverkhogo. *Drevnii mir*, 2, s. 36-38.

Klein, L. S. 2004. *Voskreshenie Peruna*. Sankt-Peterburg: Evraziia.

Krushelnytska, L. I. 1998. Ivan Franko i arkheolohiia. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 7: Postati ukrainskoi arkheolohii, s. 101-102.

Meliukova, A. N. 1953. Pamiatniki skifskogo vremeni na Srednem Dnestre. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 51, s. 60-73.

Meliukova, A. I. (ed.). 1989. *Stepi evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moskva: Nauka.

Mykhailyna, L. P., Voznyi, I. P., Pyvovarov, S. V. 1991. Doslidzhennia arkheolohichnykh pam'iatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedytsiieiu Chernivetskoho derzhuniversytetu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 r.*, s. 66-67.

Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2017. Bronzovi fibuly piznoho latenu — rannoho serednovichchia z Chornivskoho horodyshcha XIII st. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tys. n. e. Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 275-282.

Motsia, O. P. 1993. *Naselennia pivdenno-ruskykh zemel IX—XIII st.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Musin, A. E. 2005. *Milites Christi Drevnei Rusi. Voinskaia kultura russkogo srednevekovia v kontekste religioznogo mentaliteta*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.

Nesterovskii, P. A. 1905. *Bessarabskie rusiny (istoriko-etnograficheskii ocherk)*. Varshava: Saturn.

Pyvovarov, S. V. 2001. *Khrystyianski starozhytnosti v mezhyrichchi Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pyvovarov, S. V. 2004. «Hromovi» strily v arkheolohichnykh starozhytnostiakh Bukovyny. In: Zavalniuk, O. M. (ed.). *Materialy XI Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Kam'ianets-Podilskyi: Oiium, s. 124-129.

Pyvovarov, S. V. 2006. *Serednovichne naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Prutu ta Serednoho Dnistra (XI — persha polovyna XIII st.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.

Pyvovarov, S. V. 2008. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. *Arkheolohichni studii*, 3, s. 180-199.

Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. 2014. «Hromovi strily» u systemi yazychnytskykh i khrystyianskykh viruvan serednovichnoho naselennia Bukovyny. In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Na poshanu kyivskoho mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova): Materialy XII Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (28—30 travnia 2014 r.)*. Kyiv: NKP IKZ, s. 7-8.

Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A. 2017. Arkhaichni fibuly z Chornivskoho horodyshcha XIII st.: do pytannia interpretatsii. In: *Tserkva — nauka — suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Prysviachuietsia 250-richchiu vid dnia narodzhennia mytropolyta Yevheniia (Bolkhovitinova). Materialy XV Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (29 travnia — 3 chervnia 2017 r.)*. Kyiv: NKP IKZ, s. 220-222.

Pyvovarov, S. V., Kalinichenko, V. A., Ilkiv, M. V. 2016. Vizantiiski ta uhorski monety z Chornivskoho horodyshcha. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 198-213.

Pyvovarov, S., Fedorak, V. 2010. *Osnovy arkheolohii Bukovyny*. Chernivtsi: Misto.

Svieshnykov, I. K. 1974. *Istoriia naselennia Peredkarpattia, Podillia i Volyni v kintsi III — na pochatku II tys. do nashoi ery*. Kyiv: Naukova dumka.

Sedova, M. V. 1957. Amulet iz drevnego Novgoroda. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 166-167.

Smirnov, K. A. 1977. Novye dannye o pochitanii topora drevnimi slavianami. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 289-290.

Tymoshchuk, B. O. 1974. *Zustrich z lehendoiu*. Uzhhorod: Karpaty.

Tymoshchuk, B. O. 1982. *Davnoruska Bukovyna (X — persha polovyna XIV st.)*. Kyiv: Naukova dumka.

Tymoshchuk, B. O. 1984. Chernivetska oblast. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy: Khmelnytska, Chernivetska, Zakarpatska oblasti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 109-171.

Chernysh, V. P. (ed.). 1974. *Starodavnie naselennia Prykarpattia i Volyni (doba pervisnoobshchynnoho ladu)*. Kyiv: Naukova dumka.

Măgureanu, A. 2008. Fibulele turnate romano-bizantine. *Materiale şi cercetări archaeologice*, IV, p. 99-155.

Mitrea, I. 2001. *Comunitati satesti la est de Carpati in epoca migratiilor. Asezarea de la Davideni din secolele V—VIII*. Piatra-Neamz: Constantin Matasa.

S. V. Pivovarov, V. A. Kalinichenko

«ARROWS OF THUNDER» FROM CHORNIVKA HILLFORT OF THE 13th CENTURY

The paper is devoted to the analysis of specific artefacts, namely so-called «arrows of thunder», which were discovered during the archaeological research of the Chornivka hillfort of the 13th century. All these finds belong to previous historical epochs since the Bronze Age to the Slavic one. The oldest of the discovered objects belongs to the Bronze Age. This is a stone axe. In its central part somewhat asymmetrically from the sides a hole is drilled. In some places, the surface of the item is chipped and scratched which indicates its use as a working tool. Stone axes of this type belong to the Bronze Age and date back to the 2nd millennium BC. They appeared among the tribes of corded pottery cultures represented in the region by the Subcarpathian local variant. The next find is a Scythian bronze arrowhead with a hole made in the socket for hanging. Arrowheads of a similar type are found in Scythian antiquities and date to the 6th century BC. Three other archaic objects from the settlement belong to the personal costume adornment. These are bronze fibulae. The first of them is a fragmented Pomeranian fibula (Eggers II type) which correlates with the antiquities of the Pojaneşti-Lukashivka culture and dates approximately to the late 2nd — the first half of the 1st century BC. The second fibula is heavily profiled, with a support plate above the string and a shortened solid receiver. It belongs to the Almgren 69 type, dating back to the second half of the 1st — the early 2nd century AD and is probably connected with the sites of the Lipitsa culture. The last of the findings refers to the Danubian—Illyrian series of cast fibulae with pseudo-returned foot and human image on the back (group E according to A. Megurianu).

Keywords: Bukovyna, Chornivka hillfort, «arrows of thunder», stone axe, arrowhead, fibula, Late La Tene, Early Roman times, Early Middle Ages.

Одержано 2.06.2022

КАЛІНІЧЕНКО Віталій Андрійович, кандидат історичних наук, Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, Чернівці, Україна.
KALINICHENKO Vitalii A., Ph. D., Yurii Fedkovych National University of Chernivtsi, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0808-1613, e-mail: v.kalinichenko@chnu.edu.ua.

ПИВОВАРОВ Сергій Володимирович, доктор історичних наук, професор, Чернівці, Україна
PIVOVAROV Sergii V., Doctor of Historical Sciences, professor, Chernivtsi, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2303-4476, e-mail: pyvovarov.sergiy@gmail.com.

УДК 904.4(477.41)”654” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.26

О. В. Колибенко, Ол. В. Колибенко

АРХЕОЛОГІЧНА ПАМ’ЯТКА РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ З РІКИ ТРУБІЖ У ПЕРЕЯСЛАВІ

Розглянуто обставини виявлення у р. Трубіж у Переяславі та історію дослідження великого давнього морського якоря рубежу XVII—XVIII ст. Пам’ятку обстежував М. П. Кучера в 1958 р.

***Ключові слова**: якір, Переяслав, ріка Трубіж, М. П. Кучера, старожитності, судноплавство.*

У понеділок, 16 червня 1958 р., розвідковий загін експедиції ІА АН УРСР (Д. Я. Телегін, Р. О. Юра, М. П. Кучера, Є. В. Максимов, В. І. Митрофанова (Непріна)), який мав здійснити розвідки археологічних пам’яток у зоні затоплення Кременчуцького водосховища у Полтавській та Черкаській обл., по дорозі до місця досліджень на автомобілі ГАЗ-51 заїхав до м. Переяслава-Хмельницького. Учасники експедиції зустрілися там з директором місцевого історичного музею М. І. Сікорським. Як свідчить текст, креслення та фотографії з щоденника експедиції, вони оглянули музей, місце розкопок церкви-усипальні XI ст., випадково виявлену сходову вежу надбрамної церкви Єпископських воріт, а також якір у центральному парку (рис. 1). Також Д. Я. Телегін з колегами змалював напис на нижній частині веретена якоря. У щоденнику експедиції вміщено (вклеєно) цей зроблений ним від руки малюнок. Поряд з малюнком зроблено такий запис: *«Переяслав-Хм. Якорь найденный в Альте неск. лет назад. Надписи»*. Перед словом *«неск.»* вставлена цифра *«18»*. Отже, мається на увазі 1940 р. (рис. 2). Щоденник містить також і фотографію, на якій Д. Я. Телегін в оточенні колег-археологів перемальовує на аркуш паперу напис на якорі (рис. 3; Телегин и др. 1958, с. 1—2, ил. 3—4, 6).

Що ж це за пам’ятка, що викликала такий інтерес у професійних дослідників-археологів та була включена ними до щоденника їх досліджень?

На фотографії зі звіту видно, що якір у той час перебував у центральному міському парку, звідки його 1993 р. було перенесено на сучасне місце біля мосту через р. Альту, на лівому березі останньої. За класифікацією якорів, він є пра-

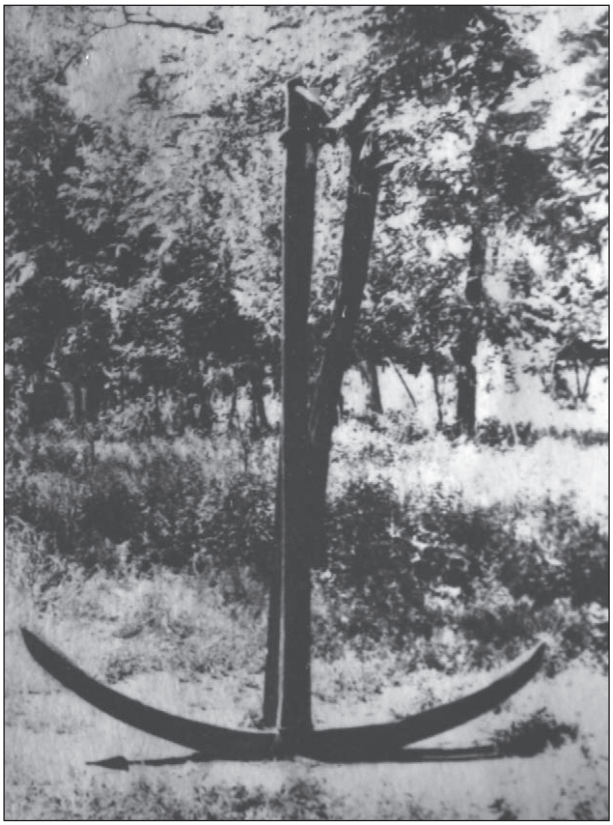

Рис. 1. Якір у центральному парку м. Переяслава-Хмельницького; фотографія зі щоденника Кременчуцької експедиції, 16 червня 1958 р. НА ІА НАН України

© О. В. КОЛИБЕНКО, ОЛ. В. КОЛИБЕНКО, 2022

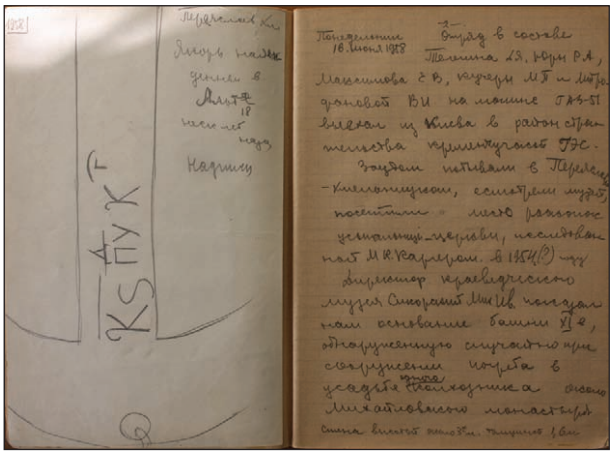

Рис. 2. Малюнок напису на якорі зі щоденника Кременчуцької експедиції, 16 червня 1958 р. НА ІА НАН України

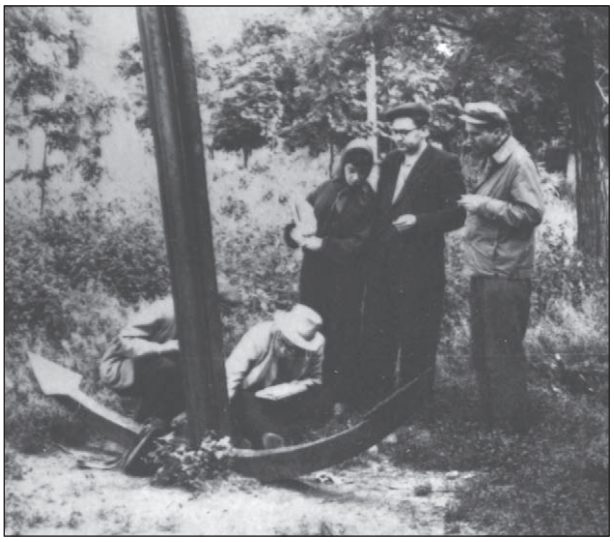

Рис. 3. Д. Я. Телегін з членами Кременчуцької експедиції перемальовують напис на нижній частині веретена якоря; фото зі щоденника експедиції, 16 червня 1958 р. НА ІА НАН України

вим становим якорем, який називається «плехт» або «плехт-якір». Це найбільший і найголовніший якір для вітрильного судна XVII—XVIII ст. За допомогою цього якоря корабель ставав (звідси назва — становий) на довготривалу якірну стоянку або під час шторму, від його ваги розраховувалася вага усіх чотирьох інших, менших якорів судна.

Переяславський якір, як і всі станові якорі, має досить значні розміри (рис. 4). Проведені авторами вимірювання, здійснені з анепіграфного боку якоря, дали такі дані:

загальна висота якоря — 3 м 26,5 см;

довжина веретена — 3 м 12 см;

ширина веретена біля рогів — 15,7 см;

ширина веретена у середній частині — 11,1 см;

товщина веретена біля рогів — 9,3 см;

товщина веретена у середній частині — 7,5 см;

Рис. 4. Сучасний вигляд якоря з р. Трубіж, грудень 2019 р.; фото О. О. Прядка

товщина веретена біля верхнього рима — 6 см;

розмах рогів (по прямій) разом з лапами — 2 м 55,5 см;

діаметр (зовнішній) нижнього кільця (рима) — 28,5 см;

товщина нижнього рима — 4 см;

товщина верхнього рима — 4,5 см;

відстань від верхнього краю веретена до штока — 26,5 см;

ширина штока — 16 см;

товщина штока — 3,3—3,5 см;

товщина рогу біля веретена — 9,2 см;

товщина рогу біля лапи — 6,4 см;

висота рогу біля веретена — 14,3 см;

висота рогу біля лапи — 9,2 см;

максимальна довжина лапи (права сторона) — 38,5 см;

максимальна ширина лапи (права сторона) — 27,1 см;

максимальна товщина лапи (права сторона) — 1,8 см;

максимальна довжина лапи (ліва сторона) — 37,5 см;

максимальна ширина лапи (ліва сторона) — 26,8 см;

максимальна товщина лапи (ліва сторона) — 1,75 см;

Історія виявлення цього якоря посеред м. Переяслава є надзвичайно цікавою, й вона довгий час підживлювала уявлення місцевих мешканців про значні розміри рік Трубежу та Альти в давнину. Адже у тексті договору Русі з греками, включеному до «Повісті временних літ» під 907 р., вже у першій згадці Переяслава у письмових джерелах переяславці названі одними з основних учасників морського походу на Константинополь: *«и заповѣда Wлегъ дати воемъ .*

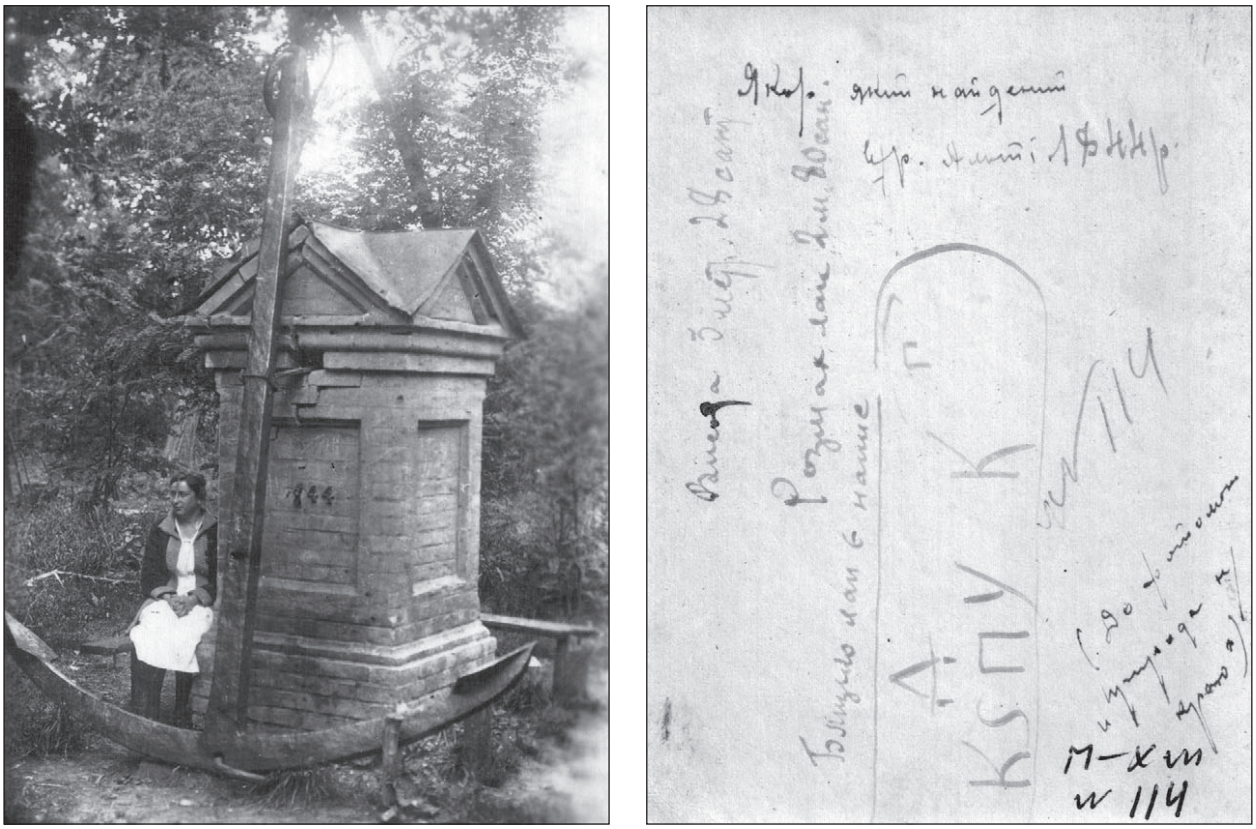

Рис. 5. Фотографія 1930-х рр. з фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: цегляний стовп від зруйнованого паркану міського саду з прикріпленим до нього якорем і зворотна сторона фото

на . ҂в҃ . кораблии . по двѣнатьчать гривнѣ на ключь . и по то҃м даꙗти оуглады на Рускіє городы . пѣрвоє на Кієвъ . таже и на Черниговъ . и на Переꙗславъ . и на Полътескъ . и на Ростовъ . и на Любечь . и на прочаꙗ город . по тѣмь бо городомъ . сѣдѧху кнѧзьꙗ . подъ Ѡльго҃м суще» (ПСРЛ 2001, стб. 22).

Незважаючи на те, що дослідники давно прийшли до консенсусу стосовно пізнього (XI ст.) характеру даної вставки, яка є явним анахронізмом (місто Переяславль Руський було закладено Володимиром Святославичем 992/993 р.) (Lind 1984; Sorlin 2000; Колибенко 1999), все ж привертає увагу, що вже у період створення ПВЛ переяславці фігурували там як бувалі моряки. Така характеристика мешканців міста, розташованого не на березі моря чи, хоча б, великої ріки, виглядає дещо дивною.

Однак, уже в середині XIX ст. будь-які сумніви щодо давньої морської слави Переяслава для його мешканців остаточно щезли. Причиною цього стала випадкова знахідка на території міста названого великого морського якоря. Переяславський краєзнавець О. Трястовський у середині 1990-х рр. так описував обставини його знахідки: *«Про це ще в 1960 році автор цих рядків чув свідчення від старожила і знавця переяславської старовини Павла Дмитровича Тонконога. Той почув історію знаходження якоря ще підлітком від свого дев'яностолітнього діда Якова. Дід Павла Дмитровича в 1848 році працював пожежником і в складі пожежної команди витягував з дна Любченкової ями на Трубежі знаменитий якір. Вісім пар волів насилу витягли його на берег»* (Трястовський 1995, с. 3).

Названий автор публікації навів реальні обставини знахідки цієї рідкісної пам'ятки, однак, він помилився з датою. З цього приводу дослідниця-краєзнавець Л. М. Набок зазначає: *«І, коли у 1844 р. був знайдений залізний якір в Трубежі, то встановили його біля цегляного стовпа садового паркану і закріпили табличку з написом: "Древний якорь, найденный в р. Трубеж. Высота его три метра двадцать восемь сантиметров, размах лап два метра восемьдесят сантиметров. 1844 г."»* (Набок 2019, с. 94). Цей стовп разом із прикріпленим до нього якорем добре видно на фотографії 1930-х рр. з фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», яку ще 1941 р. передав до Переяславського краєзнавчого музею В. А. Чубук-Подільський. На превеликий жаль, табличка з написом у цей період на стовпі вже не збереглася, її зміст було вказано на зворотній стороні фотографії, про яку йшла мова. На цій фотографії добре видно сліди на цеглі стовпа від прикріпленої колись таблички, залишки кріплень у стовпі (двох стрижнів), а також понівечені цифри «1844» (рис. 5). Зворотна ж сторона фотографії містить декілька написів чорнилами українською мовою, зроблених у різних напрямках — угорі у 2 рядки *«Якір який найдений / в р. Альті 1844 р.»*; зліва вертикально у 2 рядки:

«Висота 3 метр. 28 сант. / Розмах лап 2 м. 80 сан.»; справа під кутом 45° знизу вгору в 3 рядки і в дужках: *«(До фото* [3 чи 4 літери неprозбірливо — *Авт.*] / *«Природа н/краю»)»*; по центру перемальовано напис на якорі (рис. 5).

Отже, згідно з переказами та наведеними вище свідченнями краєзнавців, влітку 1844 р. переяславські дітлахи випадково виявили на дні т. зв. Любченкової ями на р. Трубіж велике залізне кільце, прикріплене до якогось залізного предмета, глибоко зануреного в намул на дні ями. Названа глибока яма, за свідченнями старожилів, розташовувалася приблизно між шлюзом, що біля сучасної вул. Гімназійної, та місцем біля Михайлівської церкви, де колись був пішохідний місток через р. Трубіж. За допомогою волів пожежної команди його було з великими труднощами витягнуто на берег, після чого якір, як непересічна пам'ятка, був встановлений поряд з огорожею першого міського саду. Упродовж другої половини XIX та майже всього XX ст. він стояв на території центрального парку Переяслава (перший міський сад, потім — парк ім. М. Одинця, потім — Центральний парк культури і відпочинку, з 2013 р. — парк ім. Т. Г. Шевченка) (Колибенко 1995, с. 3).

Зрозуміло, що виявлення такої старожитності не могло пройти повз увагу тих дослідників, краєзнавців та мандрівників, що відвідували Переяслав. Очевидно, першим автором, який засвідчив наявність такого раритету в Переяславі, був М. І. Арандаренко, який у першій частині свої тритомної праці, створеної 1846 р., — всього лише через 2 роки після виявлення якоря, й опублікованої у Полтаві 1852 р., вказав, що за свідченням літописів, *«…деякі з рік Полтавської губернії були суднохідними, як наприклад: Сула, Трубіж та Альта. Знайдені останнім часом якорі на ріці Трубіж, в околицях Переяславля, й залишки суден на Сулі, підтверджують ці свідчення»* (Арандаренко 2011, с. 5).

У третій частині своєї роботи названий автор конкретизував згадку переяславського якоря: *«Серед міста Переяслава на невеликій площі стоїть чудової роботи бронзовий пам'ятник на могилі графині Вітгейнштейн, матері Генерал-Фельдмаршала Князя Вітгейнштейна, полководця, який здобув воїнську славу у вітчизняну війну 1812 року, в битвах проти Наполеона. Пам'ятник оточений невеликим садом та квітником. Біля решітки саду спирається на цегляний стовп величезного розміру двострільчастий корабельний залізний якір, знайдений в ріці Трубіж. Це також пам'ятник, або безмовний свідок колись бувшого по Трубежу судноплавства»* (Арандаренко 2012, с. 427—428). Отже, М. І. Арандаренко, як і значна частина тодішніх мешканців Переяслава, вважав, що у давнину по р. Трубіж до самого Переяслава могли ходити значні за розмірами кораблі, що мали такі великі якорі.

1877 р. у тій же Полтаві, тоді — центрі губернії, до якої входило й повітове місто Переяслав, вийшов друком довідник О. В. Богдановича «Сборник сведений о Полтавской губернии», у якому наводилася згадана вище інформація про могилу графині Вітгенштейн та якір біля огорожі саду (Богданович 1877, с. 149).

Наступним автором, який залишив нам певну інформацію про розташування якоря на своєму місці у міському саду біля його огорожі, був колишній випускник Переяславського духовного училища М. Коропов, який повернувся до Переяслава 1907 р. для участі у святкуванні 1000-ліття Переяслава. Того ж року він опублікував у «Полтавських єпархіальних відомостях» розвідку під назвою «В Переяславе (Из впечатлений поездки на праздник тысячелетия города)», у якій крім іншого зазначив: *«Проминувши площу, ми повертаємо в одну з бічних вулиць і мимохіть заходимо до міського саду. Тут йдуть гарячі приготування до завтрашнього «великого» гуляння: всюди пристосовуються «плошки», вивішуються прапори тощо. Ми прямуємо до визначної пам'ятки саду — до величезного незграбного якоря, колись витягнутого з ріки Альти, очевидно, в давні часи, суднохідної, тепер же абсолютно висохлої. Неподалік якоря височіє сірий і похмурий пам'ятник, поставлений на місці смерті графині Вітгенштейн»* (Коропов 1907, с. 1131).

Схоже, що М. Коропов став першим, хто зафіксував у публікації традицію прив'язки місця знахідки якоря не до р. Трубіж (як було насправді), а до р. Альти — правої притоки р. Трубіж, на місці з'єднання якої з останнім й було засноване у 992/993 рр. місто Переяслав. Очевидно, уже в часи його навчання у Переяславському духовному училищі ця хибна версія набула широкого поширення серед переяславської людності. З цього приводу О. Трястовський у 1995 р. писав: *«В дореволюційні часи переяславці ще знали, звідки з'явився якір, де його було знайдено, але з роками інтерес до нього спав, пам'ять притупилась. Тому коли сьогодні говорять про якір, то неодмінно вказують, що знайдено його в Альті і тут же роблять висновок — якою ж була Альта! Розміром не менше, як Дніпро, бо по якій ще ріці могли ходити кораблі, які несли на собі таких розмірів якір.*

Як не дивно, але за всі часи так і не з'явилось більш-менш об'єктивного пояснення походження загадкового якоря. Навіть працівники історико-культурного заповідника схиляються до обивательської концепції: знайдено в Альті. Отже знову — Альта колись була величезною рікою» (Трястовський 1995, с. 3).

Очевидно, краєзнавець мав на увазі давню публікацію в місцевій газеті інтерв'ю наукового співробітника переяславського музею М. І. Жама. Слід зауважити, що історія появи цього якоря у Переяславі продовжувала цікавити місцевих мешканців, але ніяких серйозних досліджень цієї пам'ятки ніколи не проводилося. Не було також спроб знайти близькі аналогії цьому якорю чи визначити місце та дату його виготов-

Рис. 6. Якір-кішка з території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини і наварений напис на ньому, 2019 р.; фото С. М. Вовкодава

лення. Музейний працівник навів свою версію появи якоря на Переяславщині, висловивши *«ряд цікавих і дотепних гіпотез»*. Так, перш за все М. І. Жам датував виявлення якоря 1843 р. та прив'язав його до берега р. Альти, зазначивши: *«Природно допустити думку, що якір використовувався на одній із галер, яка перевозила зерно. Це невеликі судна довжиною 12—17, шириною 2—4 метри, тоннажністю від 500 до 2500 пудів. Зрозуміло, що такі судна вільно могли заходити із Дніпра до річки Альти, особливо під час повені. Прикра випадковість чи стихійне лихо привело до катастрофи галери»* (Унікальний якір 1975).

Однак, як видно із публікації М. Коропова, ця, за влучним висловом О. Трястовського, «обивательська концепція» отримала поширення щонайпізніше вже на початку XX ст. У кінці ж XX ст., очевидно, саме вона відіграла свою роль у перенесенні якоря з центрального парку, де він простояв майже 150 років, на берег р. Альти. Л. М. Набок пише: *«Зауважимо, що незважаючи на значні реконструкції, один з найдавніших декоративних елементів парку — раритетний якір — був залишений та продовжував бути головним улюбленцем переяславської дітвори до 20 квітня 1993 р., коли його було перенесено з міського парку до Альтицького мосту і встановлено по вулиці Б. Хмельницького поблизу пам'ятного знака на честь першої літописної згадки назви Україна. Невідомо звідки поширилася хибна інформація, що якір було знайдено в р. Альті. Сучасне місце обрано для якоря невдало, його геть непомітно. Якір, як один з найдавніших пам'ятних знаків Переяслава, заслуговує на повернення на своє початкове місце»* (Набок 2019, с. 95).

О. Трястовський цілком закономірно поставив питання про об'єктивне пояснення походження якоря. Дійсно — яким чином цей явно завеликий для такої маленької ріки як Трубіж якір потрапив до Переяслава загалом і до Любченкової ями на Трубежі зокрема? Що це за якір, хто його сюди привіз, яким часом він датується, яке його призначення, якщо по руслу р. Трубіж корабель з таким якорем не тільки не міг би рухатися, але й просто не помістився б у ньому?

Щоб дати відповідь на ці питання, на нашу думку, слід подивитися на проблему ширше — чи відомі ще подібні знахідки на р. Трубіж та інших схожих річках регіону? За свідченнями баришівських краєзнавців на початку 1960-х рр. ще один якір було знайдено поблизу хут. Хлопків Баришівського р-ну Київської обл., у заплаві лівого берега р. Трубіж. Згідно з інформацією респондентів, якір було забрано до переяславського музею (усне повідомлення В. Ф. Калашника та І. Я. Колінько).

Дійсно, серед експонатів Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» є якір, точне походження якого, на жаль, невідоме (рис. 6). За інформацією

колишнього завідувача цього музею, Заслуженого працівника культури України Г. І. Козій, він потрапив до музею на початку 1970-х рр., а виявлено його було у р. Трубіж, на території Баришівського р-ну. Це середнього розміру (висота — до 1,5 м) чотирилапий якір-кішка (один ріг втрачено), на одній зі сторін веретена якого є наварений напис, що нагадує літери «**ΥΛCI2**» (рис. 6). Якір, на жаль, не має ніякої документації, хоч майже п'ять десятків років простояв практично на початку центральної вулиці Музею просто неба (при вході від нижніх воріт), на повороті до ділянки вітряків. Якір на вигляд має досить пізнє датування, бо його роги приварено до веретена. Складно сказати, чи цей якір походить із околиць Хлопкова.

Насправді, зазначена вище проблема давно цікавила тих дослідників, які займалися вивченням рік Дніпровського Лівобережжя. Наприклад, М. Маркевич, у праці, спеціально присвяченій рікам Полтавської губернії, ще у середині XIX ст. відзначав: *«Що стосується до суднохідності багатьох рік, які нині перетворилися на болота, обміліли та висохли, як то: Трубежу, Супою, Перевода, це обміління відбулося далеко в пізніші часи… В Трубежі, Супої, Переводі знаходять корми, рулі, якорі — вірогідно недопотопні»* (Маркевич 1856, с. 340). Отже, М. Маркевичу було відомо про знахідку якоря у Трубежі, яка сталася всього лише за 12 років до виходу його праці.

Якщо сучасний дослідник М. М. Корінний обмежився лише констатацією того факту, що про комунікаційні функції рік Лівобережжя свідчать знахідки на їх дні та уздовж берегів у торфовищах та болотах залишків річкових суден, античних та східних монет, інших пам'яток матеріальної культури різних часів і народів (Коринный 1992, с. 133), то вчені рубежу XIX—XX ст. підходили до розв'язання цієї проблеми ґрунтовніше. Так, відомий український історик та археолог В. Г. Ляскоронський у своїй праці «История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия» на початку роботи навів відомі за писемними джерелами приклади використання окремих рік регіону (конкретно — р. Псьол) для судноплавства: *«Велика кількість вод цієї ріки, завдяки джерелам, що ховаються по її берегах, великі непрохідні в давнину ліси, що збереглися ще й досі у значній кількості у верхній течії цієї річки, давали можливість осівшому на ній населенню рано розвинути судноплавство, яке зберігалося на ній до пізнього часу: Петро Великий будував на ній судна для виводу їх у Чорне море, проти турків»* (Ляскоронский 1903, с. 31). У примітці до цього тексту він також відзначив: *«По берегу Псла, в землі, знаходять залишки стародавніх суден. У царювання Івана Грозного, відомий ватажок козаків, кн. Дмитро Вишневецький за згодою царя, збудував судна на р. Псьол і на них спустився цією річкою в Дніпро, щоб потім напасти на турецькі володіння»* (Ляскоронский 1903, с. 31, прим. 3).

Однак, р. Трубіж, яка цікавить нас у першу чергу — це навіть не р. Псьол. М. І. Максимович, якому належить найгрунтовніше видання початку XX ст., присвячене р. Дніпро та усім рікам його басейну, відзначав, що *«…поважний дослідник Я. Вейнберг між іншим говорить: «багато фактів вказують нам на те, що багато російських річок, тепер не судноплавних, раніше могли нести судна досить великі». Така категорична думка навряд чи грунтується на фактах, тому що випадкові знахідки залишків великих суден, або ще частіше суднового приладдя (кермо, якір тощо) ще не можуть служити цьому доказом»* (Максимович 1901, с. 266—267). Одночасно, у цій же праці, він так охарактеризував р. Трубіж: *«Р. Трубіж, ліва притока Дніпра, що бере початок у Козелецькому повіті, Чернігівської губ., і протікає по губерніях Чернігівській та Полтавській, має довжини близько 125 вер., але, за маловодністю, зовсім непридатна для сплаву; хіба, в нижній частині його течії, протягом близько 12 вер., можна навесні доставити водою гребінку лісу для місцевого споживання»* (Максимович 1901, с. 347).

Мовознавець В. М. Брахнов, що проводив топонімічні дослідження на території Переяславщини у другій половині 40-их рр. XX ст., фактично підтвердив слова М. І. Максимовича: *«Трубіж (Трубєж), або більш поширена форма Трубайло — річка і болото. Ці назви місцеве населення застосовує переважно до течії від гирла річки до болітця під назвою Пійовець (коло Дубової Шиї під Гайшином); існує навіть приповідка: "Пійовець — Трубайлу конець". Вище цього Трубіж зараз називається переважно Канавою і являє собою канаву, яку прорізали десь у 1909—1910 рр… Характерною особливістю Трубежа до прориття канави було те, що на широкій болотистій поймі замість одного русла існувала ціла сітка видовжених проток, які звались, наприклад, в с. Пристроми, джерелами (Перве, Вторе, Третє джерело; Єсівське джерело; Динникове джерело). Цими джерелами на човнах можна було возити хліб у Баришівку. Від джерел до села були прокопані струшки — канавки для причалювання човнів. Можливо, система джерел у давнину спричинилася до виникнення назви Трубіж»* (Брахнов 1957, с. 43—44).

Усебічно розглянувши названу проблему невідповідності уявлень про велике судноплавство на таких малих річках, В. Г. Ляскоронський вказував: *«…багато дослідників, що займалися історією і географією давньої Русі, вірили в існування великого судноплавства не тільки по таким річкам, як Дніпро, Дон, Волга та ін., але навіть по найменшим річкам, що мають лише по кілька десятків верст усієї своєї довжини, як Супій, Оржиця, Трубіж тощо. Очевидно, на підтвердження такої тези про велике судноплавство по невеликих річках, були представлені вагомі докази, а саме: по берегах багатьох*

річок, що становлять ліві притоки Дніпра, на тій чи іншій відстані від русла їх, у землі, на різній глибині, були присутні різні частини суден: боки, дошки, днища, керма, якорі та інші приналежності суден. Такі залишки суден були виявлені на берегах річок: Десни, Остра, Альти, Трубежа, Супою, Удаю, Переводу, Сули, Оржиці, Хорола, Ворскли тощо, не кажучи вже, звичайно, про Дніпро, де це було б не настільки загадковим та дивовижним. Розміри суден, знайдених на узбережжях вищезгаданих річок, дещо перевищують величину тих суден, які можуть ходити в даний час цими річками навіть у весняну повінь. Ця обставина і спричинила уявлення, яке довго трималося, що невеликі річки Переяславльського к-ва, як і інших земель, в давнину були придатні для великого судноплавства. В даний час, завдяки більш точним та ґрунтовним дослідженням вчених, з'ясовано всю помилковість такої думки. Справді, якось важко припустити, щоб невелика річечка, що має в довжину всього лише 80 або 100 верст (Трубіж, Супій, Оржиця тощо) і тече в низьких, болотистих місцях, без будь-якого сусідства поблизу якогось значного водного резервуара, що може своїми водами живити річку і високо підтримувати рівень останньої, — щоб так річечка могла бути судноплавною. Невідомо, як могло здійснюватися тут крупне судноплавство?» (Ляскоронский 1903, с. 203—204).

У примітці до цього тексту В. Г. Ляскоронський, з посиланням на роботу П. В. Ланге «Днепр и условия охоты в районе его средняго течения», навів приклад зовсім маленької р. Карані, що впадає у р. Трубіж на території сучасного м. Переяслава: *«На р. Корані, за повідомленнями П. В. Ланге, знаходили приладдя суден, щось на зразок дубів; кілі та інші приналежності великого судна»* (Ляскоронский 1903, с. 203—204, прим. 3).

Отже, уже на початку XX ст., коли була опублікована ця праця В. Г. Ляскоронського, у більшості річок Переяславщини та інших регіонів Дніпровського Лівобережжя було виявлено якорі чи інші корабельні залишки. Свідченням цього є характерні для багатьох сучасних сіл Переяславщини перекази про такі знахідки, як правило — без конкретного місця та й без самих знахідок, уже давно й безповоротно втрачених. Наприклад, про р. Супій: *«Що Супій в древні часи був великою річкою і використовувався для транспортних сполучень з Дніпром, свідчать знахідки на болоті біля Соснови і в гирлі Супою корабельних якорів… При перших розорюваннях висушеного болота знаходили корабельні якорі, вістря списів, бойові сокири, серпи, козацькі люльки, зроблені з випаленої глини»* (Дикий, Іщенко, Іщенко 2013, с. 8—9).

Пояснення цим фактам В. Г. Ляскоронський розмістив уже на наступній сторінці своєї роботи. Він писав: *«Натрапивши під час досліджень на залишки суден по берегах річок*

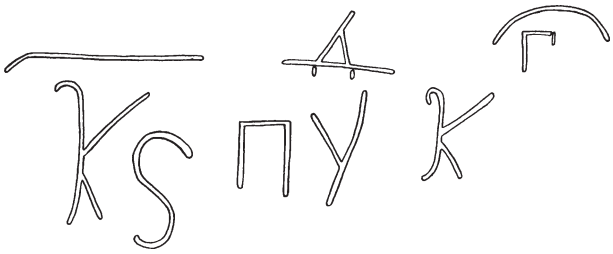

Рис. 7. Напис на якорі; прорис О. В. Колибенка

і знаючи про існування таких відкриттів і в минулі часи, вчені зацікавилися цим і зробили спостереження та перевірку подібних знахідок в інших місцях. Спостереження дали нитку для роз'яснення питання… стародавні жителі прирічкових місць сплавляли, навесні під час повені, у Дніпро чи Дон збудовані на місці судна. Якщо таке судно, з якихось причин, не встигало дійти благополучно до великої ріки, то воно або гинуло, або ж залишалося там до наступного року… Ось подібного роду сплави здійснювалися і в давні часи по річках Переяславської землі, подібний спосіб, як ми бачили раніше, засвідчений вченим візантійським імператором, Константином Багрянородним» (Ляскоронский 1903, с. 205).

Наведені вище приклади та міркування В. Г. Ляскоронського дають підстави для деяких висновків, однак не дають відповіді на інші питання, пов'язані з переяславським якорем із р. Трубіж. О. Трястовський спробував пояснити його походження так: *«Швидше всього виготовлений він на одному з російських (можливо, тульських) заводів у катерининські часи, коли Росія здобувала на Чорному морі одну перемогу за іншою. Виготовлений, як символ чи як пам'ятник. Його везли до Чорного моря і сушею, і ріками. Везли, аж поки не втопили. Тільки не в Альті, як думали вчені мужі, а в Трубежі»* (Трястовський 1995, с. 3).

Очевидно, краєзнавець помиляється, по-перше, датуючи цей якір останньою третиною XVIII ст., а по-друге, стосовно тульських заводів, на яких ніколи не виготовлялися якорі. Оскільки у нижній частині веретена якоря, біля місця приєднання рогів, є вирубаний при виготовленні напис, то він дає можливість датувати якір більш-менш точно. Напис складається із кількох літер: «к̃ς пу л к̀» (рис. 7). Прочитання цих літер не складало жодної проблеми вже для перших дослідників якоря — співробітників Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира, які у середині XIX ст. здійснили розвідкове обстеження різних археологічних старожитностей у Переяславі. Результати цього обстеження відображені у вигляді акварельних малюнків, серед яких привертає увагу й витягнутий із р. Трубіж давній дворогий якір. На малюнку зверху від руки зазначено: *«Чертежъ Якоря находящагося съ незапамятныхъ временъ, глубокой древности, въ городе Переяславе въ коемъ весу 27 пудовъ»* (рис. 8).

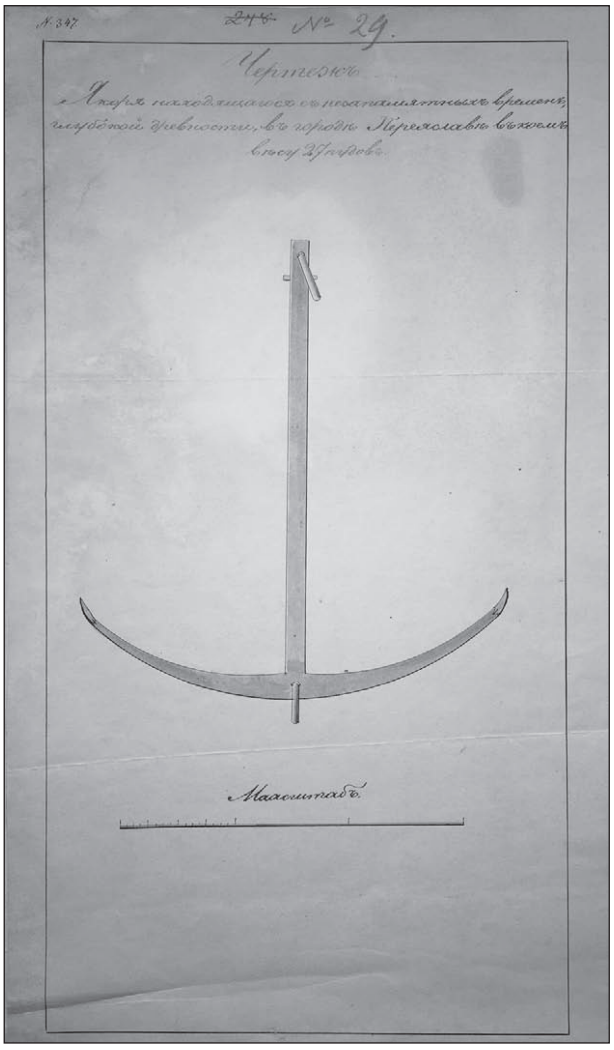

Рис. 8. Креслення якоря, зроблене співробітниками Музею старожитностей при Київському університеті св. Володимира; НА ІА НАН України

Складно зрозуміти, чому, на думку автора малюнка, якір перебував у Переяславі з «глубокой древности», якщо насправді його було виявлено нещодавно. Для позначення ваги майстер, який виготовив якір, скористався слов'яно-кириличною цифровою системою, у якій літера к̃ (како) під титлом означає цифру 20, а літера ҁ (зело) під тим же титлом означає 6, отже разом — 26. Далі написано слово «пуд». Що означає літера к без титла сказати важко, наступна ж маленька літера г̃ (глаголь) під титлом також є цифрою й означає 3. Очевидно, майстер-різчик напису не дуже розрахував його розмір, тому мусив останню літеру г̃ розмістити практично над попередньою к (так само, як і літеру д у слові «пуд»). Якщо ж титло над маленькою літерою г̃ стосується й попередньої літери к, то це означає цифру 23. Очевидно, що слово «фунт» тут просто не помістилося. Таким чином, зазначена у написі на веретені повна вага якоря дорівнювала 26 пудів та 23 фунта, що й дало підставу співробітникам Музею старожитностей вказати її у підпису до креслення заокруглено як 27 пудів.

Названі малюнки зберігаються у фонді Музею старожитностей Наукового архіву Інституту археології НАН України (Чертеж якоря…). Така слов'яно-кирилична цифрова система застосовувалася до початку XVIII ст., тобто, до початку реформ Петра I. Отже можна датувати переяславського якоря кінцем XVII ст. або рубежем XVII та XVIII ст.

Таке датування якоря підтверджується й особливостями його зовнішнього вигляду. Як відомо, вже до початку XVII ст. на перше місце в європейському суднобудуванні вийшла Голландія, яка виготовляла якорі, що мали дугоподібно вигнуті роги, на відміну від прямих англійських. Голландські майстри працювали на російських заводах, де виготовлялися великі якорі для морських кораблів. За десять років до смерті Петро I став заміняти голландських майстрів англійськими, які принесли з собою й технологію виготовлення прямих якорів англійського зразка. Переяславський якір зроблено за голландськими кресленнями (Колибенко, Колибенко 2019, с. 217).

Неможливо погодитися з думкою про призначення цього якоря бути символом чи пам'ятником морських перемог Росії. На рубежі XVII—XVIII ст. таких перемог ще не було, та й коштували такі якорі достатньо дорого, бо їх виготовлення вимагало значних ресурсів та наявності спеціальних технічних знань, а також важких ковальських молотів.

Вага плехт-якоря вираховувалася від водотоннажності корабля за спеціальними формулами. Однак у період, що нас цікавить, застосовувалися й такі розрахунки: вага правого станового якоря, виражена у фунтах, мала бути більшою у цифровому вираженні від водотоннажності корабля, вираженій у тоннах. Таким чином, застосувавши нескладні математичні розрахунки, ми отримуємо у результаті водотоннажність корабля, для якого призначався цей якір. Для цього ми помножимо масу якоря (приблизно 438 кг), виражену в пудах, на 33 (кількість голландських фунтів у російському пуді), що дає у результаті цифру 881 фунт (26 пудів = 858 фунтів + 23 фунта). Отже, корабель, для якого призначався цей якір, повинен був мати водотоннажність (загальна кількість води, витісненої підводною частиною корпусу судна) не більше ніж 880 тон (Колибенко, Колибенко 2019, с. 217).

На нашу думку, даний якір дійсно перевозився по р. Трубіж й був випадково чи свідомо затоплений, — Любченкова яма у XIX — першій половині XX ст. за спогадами краєзнавців була одним із найглибших місць на Трубежі. Якір міг транспортуватися від місця виготовлення через ріки басейну Сіверського Дінця у басейн р. Дніпро. Для прикладу, якорі із заводу у Нижній Турі (сучасна Свердловська область РФ, басейн р. Об) у середині XIX ст. переправлялися через басейн р. Волга та систему зимових волоків аж у р. Дон та далі у Азовське й Чорне моря (Колибенко, Колибенко 2019, с. 217). Однак, більш вірогідним

є сухопутно-водний маршрут транспортування нашого якоря — спочатку Басанським шляхом, а, починаючи з місцевості у районі сіл Семенівка, Леляки, Козлів, — по р. Трубіж аж до Переяслава, де й закінчився його шлях — якоря було археологізовано й він ніколи не використовувався за прямим призначенням.

Цікаво, що ще один старий якір (точне датування якого невідоме) було виявлено на березі р. Альта, але не на території м. Переяслава, а на початку ріки — на території сучасного м. Борисполя. За спогадами одного зі старожилів Борисполя — 95-літньої мешканки цього міста А. С. Шульги, якір було виорано в ур. Панів Горб ще у XIX ст. Яка доля цього якоря достеменно невідомо, хоча з незрозумілих нам причин А. С. Шульга в листі до співробітників Бориспільського історичного музею зазначала: *«Чому ж якор, що виорав на Пановому Горбу Кузьма Котко, опинився в Переяславі, а не в Борисполі. Цей якор бачила сама як експонат музею з написом: «Знайдено в Борисполі» (з листа від 15. 01. 2016 р.)»* (Гойда 2018, с. 104).

Повертаючись до переяславського якоря з р. Трубіж, зазначимо, що незважаючи на досить довгий період перебування на відкритому повітрі (майже 180 років), цей якір достатньо добре зберігся. До останнього часу його вкривала утворена ще, очевидно, у період перебування у замуленому річищі р. Трубіж захисна кірка. Однак нещодавно, у зв'язку з реконструкцією прилеглої до парку імені М. І. Сікорського території, де перебуває нині якір, його було вивезено у невідомому напрямку й почищено, а потім повернуто на місце. Проведене обстеження показало, що з якоря було зчищено утворену за кілька століть захисну кірку й заново пофарбовано його у чорний колір. При цьому на поверхню якоря місцями нанесено фарбу золотистого кольору, щоб вона виглядала як золото, що виблискує у місцях, де якір було почищено (див. рис. 4). Прикро, що такі унікальні пам'ятки, потрапивши до рук невігласів, згідно з їх уявленнями стають предметами для розваги й можуть бути втрачені для наступних поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

Арандаренко, Н. И. 2011. *Записки о Полтавской губернии*. I. Репринт. Харьков: Сага.

Арандаренко, Н. И. 2012. *Записки о Полтавской губернии*. III. Репринт. Харьков: Сага.

Богданович, А. В. 1877. *Сборник сведений о Полтавской губернии*. Полтава: Губернское Правление.

Брахнов, В. М. 1957. Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині. *Мовознавство*, 14, с. 40-51.

Гойда, Т. М. 2018. До історії становлення музейної справи у Борисполі. В: *Перші кроки до національної державності 1917—1921 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Білоцерківський Краєзнавчий музей, 20 жовтня 2017 р.)*. Біла Церква: Час Змін Інформ, с. 96-105.

Дикий, В. О., Іщенко, Д. М., Іщенко, Т. Д. 2013. *На землі Соснівській. Історія. Люди*. Переяслав-Хмельницький: КСВ.

Колибенко, О. В. 1999. Про походження Переяславля Руського. *Археологія*, 1, с. 47-59.

Колибенко, О. 1995. Хто згубив якір? *Вісник Переяславщини*, 53 (9138), 18 травня, с. 3.

Колибенко, О. В., Колибенко, О. В. 2019. Морська слава Переяслава або хто згубив якір? *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 16 (18), с. 210-222.

Коринный, Н. Н. 1992. *Переяславская земля, X — первая половина XIII века*. Киев: Наукова думка.

Коропов, М. 1907. В Переяславе (из впечатлений поездки на праздник тысячелетия города). *Полтавские епархиальные ведомости*, 26, ч. неоф., с. 1121-1135.

Ляскоронский, В. Г. 1903. *История Переяславльской земли с древнейших времён до половины XIII ст*. 2-е изд. Киев: Н. А. Гирич.

Максимович, Н. И. 1901. *Днепр и его бассейн*. Киев: С. В. Кульженко.

Маркевич, Н. 1856. Реки Полтавской губернии. *Записки императорского Русского географического общества*, XI, с. 337-461.

Набок, Л. М. 2019. Історія паркових зон Переяслава. *Переяславіка: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*, 16 (18), с. 92-104.

ПСРЛ 2001. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. 2-е изд. Москва: Языки славянской культуры.

Телегин, Д. Я., Кучера, М. П., Максимов, Е. В., Митрофанова, В. И. 1958. *Дневник № 1 археологических исследований в зоне строительства Кременчугского водохранилища в 1958 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/1-е.

Трястовський, О. 1995. Переяславський якір дійсно знайдено в нашому місті. Але не в Альті, а в Трубежі. *Вісник Переяславщини*, 38 (9123), 6 квітня, с. 3.

Унікальний якір. 1975. *Комуністична праця*, 31 (9067), 13 березня, с. 3.

Чертежъ Якоря… *Чертежъ Якоря находящагося съ незапамятныхъ временъ, глубокой древности, въ городе Переяславе въ коемъ весу 27 пудовъ*. НА ІА НАН України, ф. 58 (Музей древностей), спр. 25.

Lind, J. H. 1984. The russo-byzantine treaties and the early urban structure of Rus'. *The Slavonic and East European Review*, 62, p. 362-370.

Sorlin, I. 2000. Voies commerciales, villes et peuplement de la Rôsia au Xe siècle d'après le De Administrando Imperio de Constantin Porphyrogénète. In: Kazanski, M., Nercessian, A., Zuckerman, C. (eds.). *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Réalités Byzantines, 7. Paris: P. Lethielleux, p. 346.

REFERENCES

Arandarenko, N. I. 2011. *Zapiski o Poltavskoi gubernii*. I. Reprint. Kharkov: Saga.

Arandarenko, N. I. 2012. *Zapiski o Poltavskoi gubernii*. III. Reprint. Kharkov: Saga.

Bogdanovich, A. V. 1877. *Sbornik svedenii o Poltavskoi gubernii*. Poltava: Gubernskoe Pravlenie.

Brakhnov, V. M. 1957. Pro mistsevi nazvy Pereiaslav-Khmelnytskoho raionu na Kyivshchyni. *Movoznavstvo*, 14, s. 40-51.

Hoida, T. M. 2018. Do istorii stanovlennia muzeinoi spravy u Boryspoli. V: *Pershi kroky do natsionalnoi derzhavnosti*

1917—1921 rr.: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii (Bilotserkivskyi Kraieznavchyi muzei, 20 zhovtnia 2017 r.). Bila Tserkva: Chas Zmin Inform, s. 96-105.

Dykyi, V. O., Ishchenko, D. M., Ishchenko, T. D. 2013. *Na zemli Sosnivskii. Istoriia. Liudy.* Pereiaslav-Khmelnytskyi: KSV.

Kolybenko, O. V. 1999. Pro pokhodzhennia Pereiaslavlia Ruskoho. *Arkheolohiia*, 1, s. 47-59.

Kolybenko, O. 1995. Khto zghubyv yakir? *Visnyk Pereiaslavshchyny*, 53 (9138), 18 travnia, s. 3.

Kolybenko, O. V., Kolybenko, O. V. 2019. Morska slava Pereiaslava abo khto zghubyv yakir? *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 16 (18), s. 210-222.

Korinnyi, N. N. 1992. *Pereiaslavskaia zemlia, X — pervaia polovina XIII veka*. Kiev: Naukova dumka.

Koropov, M. 1907. V Pereiaslave (iz vpechatlenii poezdki na prazdnik tysiacheletiia goroda). *Poltavskie eparkhialnye vedomosti*, 26, ch. neof., s. 1121-1135.

Liaskoronskii, V. G. 1903. *Istoriia Pereiaslavlskoi zemli s drevneishikh vremen do poloviny XIII st.* 2-e izd. Kiev: N. A. Girich.

Maksimovich, N. I. 1901. *Dnepr i ego bassein.* Kiev: S. V. Kulzhenko.

Markevich, N. 1856. Reki Poltavskoi gubernii. *Zapiski imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva*, XI, s. 337-461.

Nabok, L. M. 2019. Istoriia parkovykh zon Pereiaslava. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky NIEZ «Pereiaslav»*, 16 (18), s. 92-104.

PSRL 2001. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatevskaia letopis. 2-e izd. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury.

Telegin, D. Ia., Kuchera, M. P., Maksimov, E. V., Mitrofanova, V. I. 1958. *Dnevnik № 1 arkheologicheskikh issledovanii v zone stroitelstva Kremenchugskogo vodokhranilishcha v 1958 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/1-e.

Triastovskyi, O. 1995. Pereiaslavskyi yakir diisno znaideno v nashomu misti. Ale ne v Alti, a v Trubezhi. *Visnyk Pereiaslavshchyny*, 38 (9123), 6 kvitnia, s. 3.

Unikalnyi yakir. 1975. *Komunistychna pratsia*, 31 (9067), 13 bereznia, s. 3.

Chertezh Iakoria… *Chertezh Iakoria nakhodiashchagosia s nezapamiatnykh vremen, glubokoi drevnosti, v gorode Pereiaslave v koem vesu 27 pudov*. NA IA NAN Ukrainy, f. 58 (Muzei drevnostei), spr. 25.

Lind, J. H. 1984. The russo-byzantine treaties and the early urban structure of Rus'. *The Slavonic and East European Review*, 62, p. 362-370.

Sorlin, I. 2000. Voies commerciales, villes et peuplement de la Rôsia au Xe siècle d'après le De Administrando Imperio de Constantin Porphyrogénète. In: Kazanski, M., Nercessian, A., Zuckerman, C. (eds.). *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Réalités Byzantines, 7. Paris: P. Lethielleux, p. 346.

O. V. Kolybenko, Ol. V. Kolybenko

ARCHAEOLOGICAL OBJECT OF EARLY MODERN TIME FROM THE TRUBIZH RIVER IN PEREIASLAV

On June 16, 1958, the survey team of the expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, which should carry out the reconnaissance of archaeological sites on the flood zone of the Kremenchug reservoir in the Poltava and Cherkasy regions, on the way to the place of exploration stopped at the city of Pereyaslav-Khmelnytskyi. Archaeologists, among whom was Dr. Michailo Kuchera, have met the director of the local historical museum Mikhailo Sikorskyi. They visited the Pereyaslav-Khmelnytskyi Historical Museum, the site of excavations of the mortuary church of the 11th century and the accidentally discovered stair tower of the over-the-gate church of the historic Episcopal Gate. In addition, their attention was drawn to a large old two-horned anchor standing in the central city park. This paper is devoted to the consideration of the circumstances of its discovery in the Trubizh River in Pereyaslav and the history of the study of this anchor.

By the late 1950s this anchor had been standing in the central park of Pereyaslav for more than a century. It was accidentally found in 1844 in the Trubizh River on the territory of the city and attached to a brick pillar in the fence of a small garden located around the monument on the grave of Countess Fongenstein. In the early 1990s the anchor was moved to the bank of the Alta River and installed in the park that is now named in memory of Mikhailo Sikorski.

On one side, on the lower part of the anchor spindle during manufacture the inscription «к҃ѕ пуⷯ кг҃» was cut out which means the total weight of the anchor — 26 poods 23 pounds (approximately 438 kg). The Slavic-Cyrillic digital system was used until the beginning of the 18th century, that is, before the beginning of the reforms of Peter I. So, the Pereyaslav anchor can be dated to the late 17th century or the turn of the 17th and 18th centuries. This dating is also confirmed by the shape of the anchor which has arcuately curved horns, indicating its manufacture by Dutch craftsmen. Ten years before the death of Peter I they began to be changed by English masters who brought with them the technology of manufacturing straight anchors of the English model.

The anchor has significant dimensions: the total height is 3 m 26.5 cm; spindle length — 3 m 12 cm; the span of the horns (in a straight line) together with the fluks is 2 m 55.5 cm. It was the largest of the five anchors of a sea sailing vessel (a best bower anchor); from its weight the weight of all other ship's anchors was calculated. Its weight, in turn, was calculated from the ship's tonnage using special formulas. The following calculations were also used: the weight of the starboard anchor in pounds had to be greater in numerical terms than the displacement of the ship in tons. Thus, the sea ship for which this anchor was intended had to have a displacement of no more than 880 tons.

The anchor was probably transported from the place of manufacture through the rivers of the Siverski Donets basin, partly by land, further into the Dnieper basin along the Trubizh river where it was accidentally or deliberately flooded and was never used for its intended purpose.

Keywords: anchor, Pereiaslav, Trubizh River, Dr. Michailo Kuchera, antiquities, the shipping.

Одержано 17.06.2022

КОЛИБЕНКО Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, професор, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Переяслав, Україна.
KOLYBENKO Oleksandr V., Ph. D., Professor, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8616-9074, e-mail: kolybenko@gmail.com.

КОЛИБЕНКО Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Переяслав, Україна.
KOLYBENKO Olena V., PhD, Associate Professor, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Pereiaslav, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-4009-5417, e-mail: olenkakolybenko@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [904:568.2](282.247.364)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.27

В. І. Квітковський, Л. В. Горобець, С. А. Горбаненко

ПІВЕНЬ У САЛТІВСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У 2016 р. Слобожанська ранньосередньовічна археологічна експедиція дослідила комплекс 16 — ямульох, доволі типову для пам’яток лісостепового варіанту салтівської культурно-історичної спільності в басейні Сіверського Дінця. Речовий матеріал також цілком типовий для салтівського населення. Привертає увагу компактна знахідка п’яти кісток тарзометатарзаусів півнів. Ця стаття є спробою аналізу цієї унікальної знахідки.

***Ключові слова**: салтівська культурно-історична спільність, тарзометатарзаус, півень, ритуал, амулет.*

Вступ. Поселення П’ятницьке I розташоване в Печенізькому р-ні Харківської обл. і знаходиться поблизу умовного Кочетківського гнізда поселень лісостепового варіанту салтівської (салтово-маяцької) культурно-історичної спільності (КІС) в басейні Сіверського Дінця (рис. 1). Воно займає широку заплаву лівого берега р. Велика Бабка (права притока Сіверського Дінця). Поселення має значну площу: уздовж річки воно займає широку (близько 1 км) смугу протяжністю приблизно 2 км. Природною особливістю селища є те, що заселені зони розташовувалися на високих підвищеннях — залишках першої надзаплавної тераси [1], не затоплюваних під час весняної повені (рис. 2). Нині територія поселення майже повністю знаходиться під оранкою.

Історія досліджень. Пам’ятку відкрила С. О. Плетньова в ході тотальної розвідки 1957 р. На підставі підйомного матеріалу дослідниця оголосила про існування на лівому березі двох селищ салтівської КІС, відстань між якими становить 500—600 м. Тоді ж було зроблено припущення про наявність у межах виявлених археологічних територій культурного шару бронзової доби (Плетнёва 1957, с. 7—11).

У наступні два десятиліття пам’ятка не привертала увагу дослідників. Ситуація змінилася після 1977 р., коли в районі південного поселення (за С. О. Плетньовою) під час проведення меліоративних робіт на лівому березі р. Велика Бабка робітники випадково виявили металеві речі із салтівського кремаційного поховання. Місце знахідки та прилеглі до нього заплавні височини оглянув Б. А. Шрамко. Поряд із зазначеним похованням знаходилися (за словами робітників) залишки, можливо, ще від шести до десяти трупоспалень без інвентарю (Шрамко 1977, с. 19—20; 1983). Крім кремаційних поховань мали місце кілька безінвентарних поховань за обрядом трупопокладення. Небіжчики лежали у прямокутних ямах у витягнутому положенні та були орієнтовані на захід. На думку Б. А. Шрамка, яку підтримали Ю. В. Буйнов і В. З. Огурцов, вони належать до нового часу і пов’язані з хутором, що знаходився поблизу (Шрамко 1977, с. 18; 1983, с. 48).

За 40 м на північ від описаних поховань на підвищенні знаходилося поселення з салтівським культурним шаром, зруйноване землерийною технікою. При зачистці профілів вдалося виявити залишки заглибленого в землю житла, і дві господарські ями на захід від нього. У межах котловану будівлі знайдено два жорнові камені, фрагменти керамічного посуду (у тому числі й амфор), а також зруйновану піч, складену з пісковику (Шрамко 1977, с. 19—21). Нині на місці огляду, здійсненому в 1977 р., створено кар’єр із видобутку піску.

У 1978 р. В. К. Міхеєв проводив невеликі за обсягом розкопки поблизу місця первинного ви-

1. У науковій літературі подібні підвищення часто називали «дюнами».

© В. І. КВІТКОВСЬКИЙ, Л. В. ГОРОБЕЦЬ, С. А. ГОРБАНЕНКО, 2022

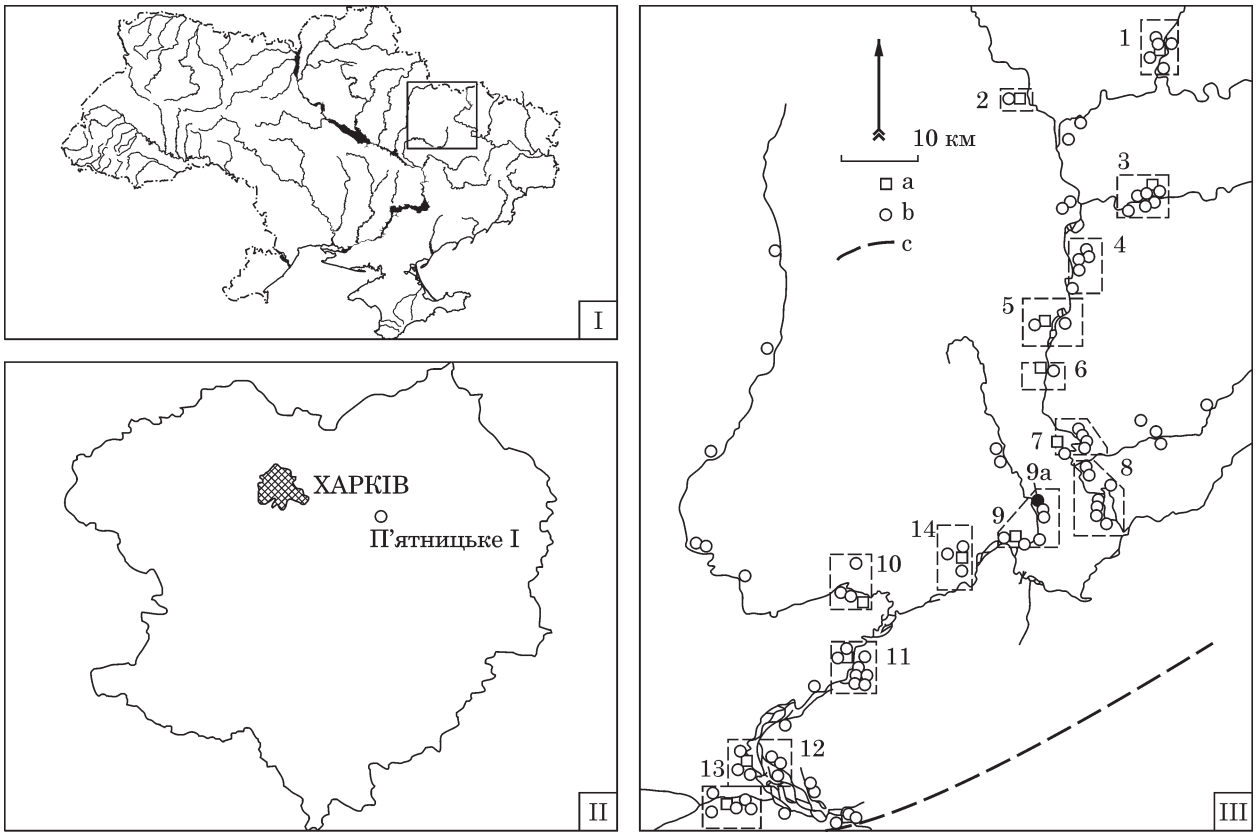

Рис. 1. Місце розташування поселення П'ятницьке I: I — карта України; II — карта Харківської області; III — карта-схема пам'яток лісостепового варіанту салтівської культури в басейні Сіверського Дінця. **Умовні гнізда поселень**: 1 — Дмитрівське; 2 — Архангельське; 3 — Вовчанське; 4 — Графське; 5 — Верхньосалтівське; 6 — Старосалтівське; 7 — Хотомельське; 8 — Мартівське; 9 — Кочетківське (9а — поселення П'ятницьке I); 10 — Кабанівське; 11 — Мохнач (городище і селище II); 12 — Короповохутірське; 13 — Сухогомільшанське; 14 — Чугуївське. **Умовні позначки**: a — городища; b — селища; c — межа степу й лісостепу

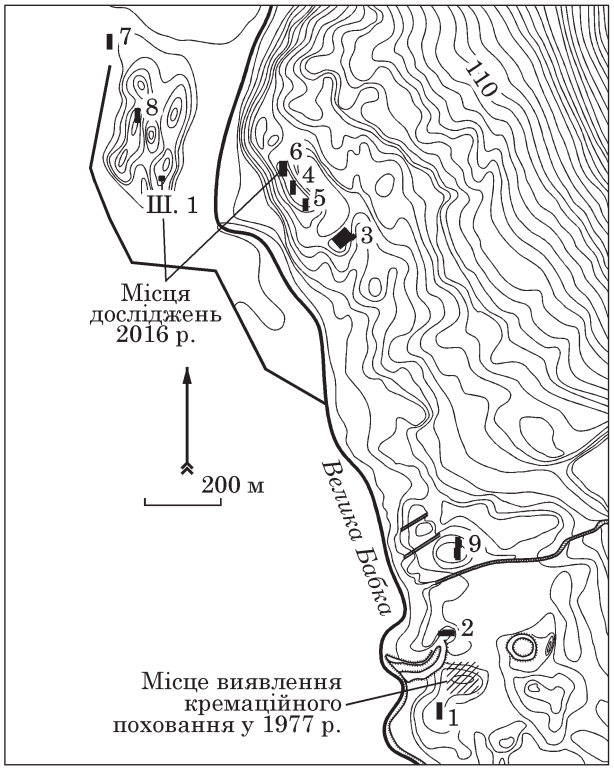

Рис. 2. Топографічний план поселення П'ятницьке I з позначенням місць і номерів розкопок

явлення знахідок. За результатами опитування місцевих жителів, знахідки кремацій 1977 р. були зроблені в одній із п'яти зруйнованих останців першої надзаплавної тераси. В. К. Міхеєв заклав розкоп 1 (рис. 2) площею 40 м^2, в якому було виявлено артефакти салтівської та зрубної культур. Під час робіт було досліджено частину ранньосередньовічної господарської ями, зруйнованої бульдозером. Неподалік, у скреперних розрізах дюни були зафіксовані два зруйновані поховання за обрядом трупопокладення в ямах, впущених у культурний шар. Вони реконструктивно були спрямовані по лінії північний захід-південний схід. Такі самі поховання, витягнуті на спині, за відомостями В. К. Міхеєва, знаходились і на двох інших дюнах, але, як і щодо двох вище згаданих, детальнішої інформації не наведено. Окрім зруйнованих людських кістяків, тут було знайдено залишки поховання коня, про якого також немає точніших відомостей щодо становища й культурно-хронологічної інтерпретації. В результаті цих робіт В. К. Міхеєв припустив, що це біритуальний салтівський могильник (кремації й інгумації) зі стоянкою напівкочовиків поблизу, про що свідчать незначні уламки салтівської кераміки між сс. П'ятницьке й Киціївка (Михеев 1978, с. 6—7). Слід зазначити, що достатніх підстав для таких висновків

немає: належної фіксації місць поховань не було проведено, їх атрибуція суперечлива. Немає надійних даних і щодо точного місця знаходження речей із кремації, переданих робітниками у 1977 р. директору музею в м. Чугуєві О. Я. Зінченку. Можна лише говорити, що їх знайдено навпроти Сорокового яру — біля його впадіння у заплаву Великої Бабки. У цьому яру і на найближчій до нього місцевості нині відомий великий кремаційний могильник (Свистун 2009, с. 84—90; 2012; Квітковський 2010, с. 24—27; Лаптев 2011; Свистун, Квітковський 2013). Цілком можливо, що ці кремації можуть бути пов'язані зі згаданим могильником. На сьогодні площа могильника у Сороковому ярі остаточно не встановлена, і, напевно, є значно більшою. Археологічно зафіксовані окремі кремаційні поховання винесені до 1,5 км від основної площі могильника (Лаптев 2011, Квітковський 2014, с. 21—23, Квітковський, Свистун 2017, с. 36).

У 1987 р. поселення П'ятницьке I оглянув В. В. Колода (1987, с. 9), а через рік дослідження пам'ятки продовжив А. В. Криганов. У 1988 р. він заклав розкоп 2 на вцілілій частині дюни, де спочатку було виявлено поселення й профіль будівлі (рис. 2). На площі 85 м^2 було виявлено два житла з печами-кам'янками у північному куті й одна господарська яма. Біля північно-східної стіни одного з жител виявлено поховання за обрядом трупопокладення, вчинене в неглибокій ямі (на рівні материка) та орієнтоване головою на захід (Крыганов 1992, с. 120, рис. 1, 2). Небіжчик був покладений в яму обличчям вниз, кістки лобово-лицьової частини сильно зруйновані. З речей у похованні було виявлено лише кістяну проколку (Крыганов 1988, с. 4—5). Це поховання, як і виявлені в попередні роки, не можна однозначно інтерпретувати як салтівське. Якщо все ж припустити його належність до салтівської КІС, то його слід визнати нетиповим похованням індивідуума соціально низького статусу (можливо, на становищі раба, невільника тощо) і не можна вважати частиною могильника.

На території довкола було закладено розвідувальні шурфи, у кожному з яких зафіксовано непорушений салтівський культурний шар. У ньому було знайдено лінзи металургійних шлаків, що свідчить про наявність тут чорнометалургійного виробництва. Зазначимо і випадкову знахідку срібного арабського дирхему 162 р. хіджри (778—779 рр.). На підставі отриманих даних А. В. Криганов спростував думку про пам'ятку, як про могильник з прилеглим до нього кочів'ям. Він припустив, що це величезне багатошарове селище з одиничними похованнями, які могли з'явитися на пізніх етапах його існування (Крыганов 1988, с. 6—7).

У 1990 р. А. В. Криганов продовжив роботи на пам'ятці й заклав розкоп 3 в 1 км на північ від місця робіт 1988 р. (рис. 2). Тут були проведені значні дослідження (близько 350 м^2) на одному з великих останців першої надзаплавної тераси, частково зруйнованому кар'єром для видобутку піску. Було виявлено насичений культурний шар салтівського часу та вивчено одне житло, одну господарську споруду й 18 ям. У двох із них виявлено поховання собаки й коня (Крыганов 1990, с. 14—15). Під час робіт 1990 р. уперше було визначено та нанесено на план приблизні межі салтівського селища (Крыганов 1990, табл. XV).

У 2005 р. роботи на поселенні продовжив В. К. Міхеєв. У північній частині пам'ятки він заклав п'ять розкопів (№ 4—8), три з яких — на зарегульованому лівому березі р. Велика Бабка і два — на правому. У всіх розкопах на лівому березі було виявлено ранньосередньовічний шар. Усі досліджені комплекси залишилися після існування салтівської КІС (Михеев 2005, с. 5—13).

Із 2008 р. роботи на селищі відновив В. В. Колода (Колода, Квитковский 2008, с. 8—33), а в 2009—2016 рр. продовжив В. І. Квітковський (Квитковский, Колода 2009; Квитковский 2010; 2011; 2012; Квітковський 2014; 2016). Зокрема, були відновлені роботи на широкому дюнному підвищені в розкопі А. В. Криганова, який був розширений у південно-східному напрямку. Крім салтівських заглиблених і наземних жител з печами-кам'янками в північному кутку та поховання коня в округлій ямі, привертає увагу дзвоноподібна яма з останками обезголовленої людини і трьома черепами.

Особливістю розкопу стало виявлення великої кількості ліпного посуду та глиняних баклаг (Колода, Квитковский 2007, с. 12—22; 2008, с. 8—23; Квитковский 2010, с. 7—23).

За 200 м на північ від розкопу А. В. Криганова 1988 р. В. В. Колода заклав розкоп 9, роботи в якому відбувались у 2008 і 2009 рр. Тут було виявлено культурні відкладення салтівської КІС та епохи бронзи. У ході робіт було досліджено низку салтівських житлово-господарських комплексів.

У 2016 р. один із авторів статті (*В. К.*) продовжив роботи в розкопі 6 (закладений В. К. Міхеєвим), розташованому в північній частині селища за 250 м північніше розкопу 3 (рис. 2). Розкоп було розширено в південному й південно-західному напрямках. У розкопі виявлено потужний (місцями до 1 м) культурний шар зі значною кількістю салтівських артефактів. Тут було виявлено 15 комплексів салтівського часу, серед яких два житла (у 2005 р. В. К. Міхеєв тут дослідив 14 господарських комплексів салтівської КІС).

Отже, за всі роки дослідження в різних частинах поселення закладено дев'ять розкопів (рис. 2). Загальна досліджена площа наближається до 2000 м^2 (найбільша — на розкопі 3 — 949 м^2), що складає лише невелику частину території всієї пам'ятки. На 2016 р. в різних частинах поселення досліджено понад 100 ранньосередньовічних комплексів, серед них 10 жител, 10 зернових ям, 4 будівлі господарського призначення і 93 господарчі ями та погреби.

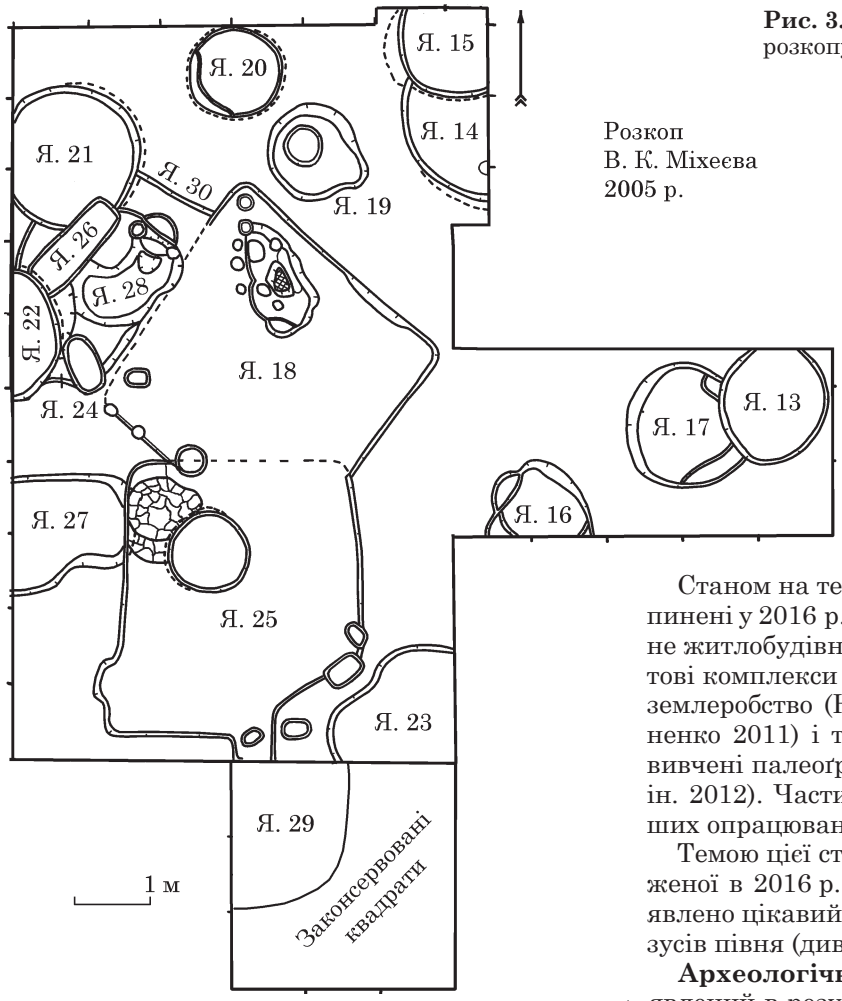

Рис. 3. План південно-західної частини розкопу 6, дослідженої в 2016 р.

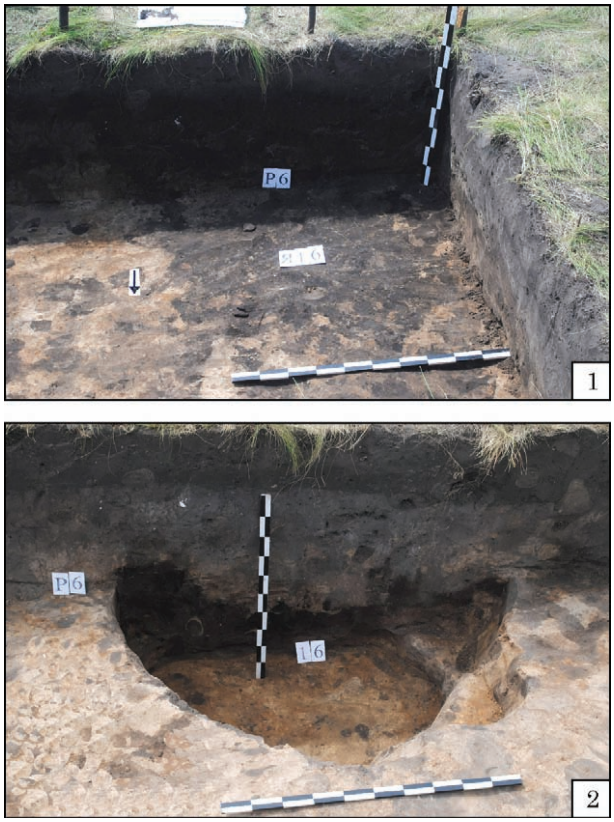

Рис. 4. Фото комплексу 16, вигляд із півночі: 1 — на рівні виявлення; 2 — після розчистки

Станом на тепер розкопки на пам'ятці призупинені у 2016 р. Для поселення охарактеризоване житлобудівництво (Квитковский 2013), культові комплекси (Квітковський 2017), досліджені землеробство (Квітковський, Пашкевич, Горбаненко 2011) і тваринництво (Кройтор 2013) та вивчені палеоґрунти поселення (Матвіїшина та ін. 2012). Частина матеріалів потребує подальших опрацювання й публікації.

Темою цієї статті є публікація ями 16, дослідженої в 2016 р. в розкопі 6 (рис. 3), де було виявлено цікавий комплекс із п'яти тарзометатарзусів півня (див. нижче).

Археологічний контекст. Комплекс був виявлений в результаті зачистки розкопу на глибині 0,40 м у вигляді округлої плями чорнозему на фоні світлішого передматерикового ґрунту, контури якої були обмежені південною бровкою розкопу. По зачистці на глибині 0,60 м пляма комплексу була чітко помітною на фоні піщаного материка (рис. 4).

Після розчистки частини комплексу, що потрапила до меж розкопу, з'ясувалось, що комплекс є ямою-льохом овальної форми, витягнутим за лінією північний захід—південний схід. Досліджені розміри склали близько 1,30 м в діаметрі та 0,15 м завглибшки. Вхід до нього розташовувався з північного заходу і був представлений сходинкою розмірами 0,60 × 0,25 м. Вона розміщувалася на глибині 0,85 м від сучасної денної поверхні, материкова долівка — 1,25 м. Південну частину ями опоясувала поличка, простежена у східній і західній частинах ями, що, імовірно, переважно залишилась недослідженою під бровкою (рис. 4, 5).

Стратиграфічний розріз комплексу (рис. 5) показав, що від сучасної денної поверхні нижче дерну (0,02—0,03 м) залягав прошарок темного чорнозему потужністю 0,20—0,30 м. Найімовірніше, це ґрунт, що утворився після припинення життєдіяльності людини на поселенні. Заповнення безпосередньо комплексу було неоднорідним. До глибини 0,55—0,75 м простежено шар сірого похованого ґрунту із домішками золи та

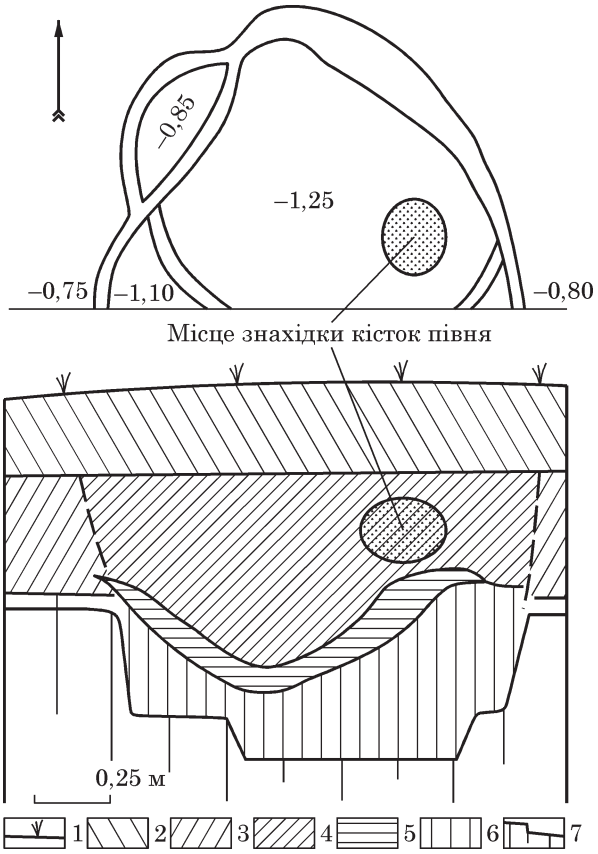

Рис. 5. План і профіль комплексу 16 з позначенням місця знахідки: 1 — рівень сучасної денної поверхні; 2 — чорнозем, орний шар; 3 — передматерик; 4 — сірий похований ґрунт із домішками золи та вугликів; 5 — лінза материкового викиду; 6 — похований чорнозем; 7 — материк

вугликів. Нижче розміщувалась лінза материкового викиду 0,05—0,20 м завширшки. Нижче неї до дна ями знаходився похований чорнозем чорного кольору.

Судячи зі стратиграфії комплексу, його частково засипали викидом ґрунту з іншого об'єкту під час господарської діяльності салтівського населення. Напевно, після того над ямою залишалася западина. Пізніше вона була заповнена ґрунтом зі значними домішками золи, можливо з викиду із вогнища. Слід зауважити, що така концентрація золи не характерна для культурного шару всього розкопу, а зосереджувалась лише над комплексом.

По всій площі ями на різних глибинах, було виявлено незначну кількість кераміки салтівської КІС різних типів (табл. 1): тарна, кухонна, столова (рис. 6; табл. 1). Тарний посуд був представлений двома уламками піфосів (рис. 6: 7) та фрагментом ручки амфори із горловиною (рис. 6: 1). Фрагменти тарних піфосів були товстостінними, зі значною кількістю середнього та крупного шамоту, нерівномірним випалом. На одному з фрагментів спостережено білий наліт, подібний до слідів вапняної побілки (рис. 6: 7). Фрагмент середньовічної амфори мав якісне щільне, добре вимішане тісто із якісним випалом; колір поверхні і зламу фрагмента — рівномірний теракотовий.

Кухонний посуд в комплексі був ліпним. Він поділяється на підправлений на гончарному крузі та сформований вручну. Фрагменти горщиків, підправлених на гончарному крузі, виготов-

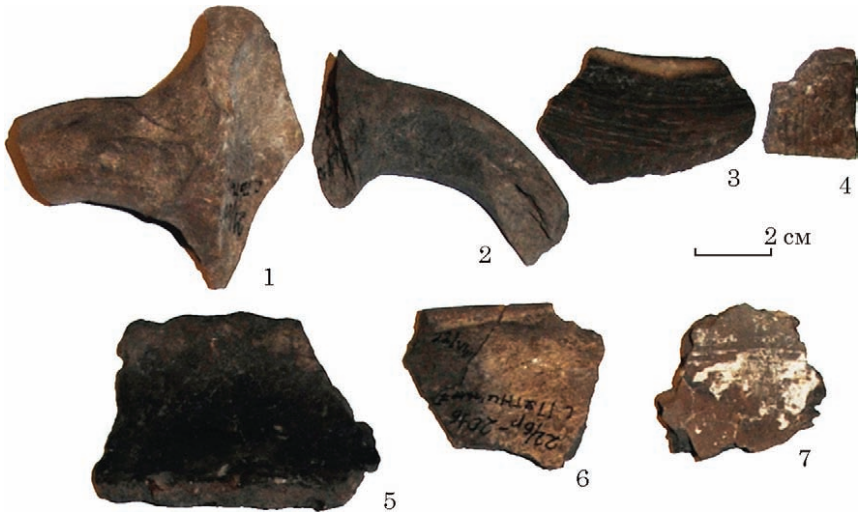

Рис. 6. Приклади керамічних матеріалів із комплексу 16

Таблиця 1. Опис знайденого матеріалу з комплексу 16

Найменування знахідки	Глибина, м					Усього
	0,00—0,40	0,40—0,60	0,60—0,80	0,80—1,00	1,00—1,25	
Амфори	—	1	—	—	—	1
Тарні піфоси	1	1	—	—	—	2
Глеки	2	1	—	—	1	4
Ліпний посуд	1	2	3	4	1	11
Каміння	—	1	1	—	—	2
Кістки тварин	3	4	2	2	2	13
Усього	7	10	6	6	4	33

Рис. 7. Тарзометатарзуси півнів

лені з добре промішаного тіста з додаванням річкового піску та дрібного шамоту. На одному з фрагментів був виявлений орнамент у вигляді горизонтально прокреслених ліній (рис. 6: 5). Випал горщиків був якісний. Фрагменти ліпних горщиків, сформовані вручну (рис. 6: 7, 8), яких було виявлено найбільше відрізнялися по тісту — більш грубе й пухке з додаванням середнього (іноді крупного) шамоту, випал нерівномірний (вогнищевий); колір поверхні від теракотового до сірого різних відтінків. Орнаментація тулуба відсутня, на деяких фрагментах спостерігаються сліди затирання травою. Випал таких посудин нерівномірний.

В ямі були виявлені ручка й стінки глеків (рис. 6: 2, 4). Тісто посудин якісне, максимально однорідне, практично без видимих домішок. Колір ручки — сірий, фрагмента стінки — ближче до теракотового. На одній стінці був орнамент у вигляді вертикально пролощених ліній. Окрім того, в заповненні ями були виявлені кістки тварин та камені (табл. 1).

Крім того, заповнення ями було також досліджене методами флотації й промивання. Як наслідок, тут були виявлені луска риби [1], вуглики (Сергєєва 2018), залишки зернівок (Колода, Горбаненко 2018, с. 76) у незначних кількостях (Квітковський 2016, с. 41—45). Причому показники зустрічальності й насиченості свідчать про те, що досліджений об'єкт не мав відношення принаймні до землеробського циклу.

Комплекс із півнячих кісток компактно розміщувався на глибині 0,40—0,50 м від сучасної денної поверхні. Його було виявлено в шарі ґрунту зі значними домішками золи (див. рис. 5).

Орнітологічні визначення. Виявлено п'ять тарзометатарзусів трьох півнів (рис. 7; причина відсутності парної кістки однієї особини не встановлена). Птахи були звичайних розмірів, довжина кісток вирізняється від півнів із раніших пам'яток, а також деяких сучасних безпородних півнів менше ніж на 1 см (табл. 2). Немає жодних ознак того, що це були бійцівські півні (в результаті поєдинків птахи отримують поранення ніг, від яких на кістках залишаються сліди). Також заради поєдинків часто відбирають невеликих півнів із довгими шпорами (Serjeantson 2009). У півнів із П'ятницького I довжина шпори співвідноситься із довжиною кістки приблизно 1 : 4, що типово для звичайних безпородних півнів.

Час появи курей на території України достовірно не відомий. Рештки з енеолітичних пам'яток (Kovalchuk, Gorobets 2017), імовірно, мають помилкове датування (Best et al. 2022). А численні знахідки на пам'ятках античних часів (Gorobets, Rudenko 2021) дають підстави стверджувати, що на території Східної Європи курей утримували задовго до формування салтівської культури. Залишається відкритим питання — з якою метою їх утримували.

Для кожної культури це питання потребує окремого дослідження. Різні народи використовували курей перш за все задля ритуалів, а не їжі (Serjeantson 2009). Згідно із записами Цезаря, брити не їли курей, а утримували заради розваги (Commentarii de Bello Gallico, 5, 12). На території Леванту кури з'явились у IX—VIII ст. до н. е., а звичайною їжею стали в IV—III ст. до н. е. (Best et al. 2022). Про птахів із пам'яток салтівської КІС публікацій мало. На сьогодні немає достовірних повідомлень про використання курей як ресурсу м'яса. Велику кількість курячих кісток знайдено при розкопках фортеці Саркел (Біла Вежа), але вони датовані IX—XII ст. (Во-

1. Визначення співробітника Національного науково-природничого музею НАН України О. М. Ковальчука.

Таблиця 2. Проміри тарзометатарзусів півнів із пам'яток України (наші дані — *Л. Г.*)

Пам'ятка (дата, ст.)	Промір, мм				5. Відношення 4 до 1
	1. Загальна довжина	2. Ширина проксимального епіфізу	3. Ширина дистального епіфізу	4. Довжина шпори	
Ольвія (VII—VI до н. е.)	72,3	13,4	12,0	19	0,26
Ольвія (III до н. е. — III н. е.)	80,7	13,0	12,6	12,4	0,15
Комарів (III—IV)	82,9	13,2	13,3	18,9	0,23
Комарів (III—IV)	78,9	13,2	12,4	22,5	0,29
Комарів (III—IV)	81,8	13,0	13,2	15,5	0,19
Свердловське 1 (VIII—X)	76,2	12,5	13,1	12,2	0,16
П'ятницьке (IX н. е.)	75,6	12,6	12,8	19,8	0,26
П'ятницьке (IX н. е.)	72,8	12,9	12,9	16,9	0,23
П'ятницьке (IX н. е.)	72,7	12,9	13,2	16,5	0,23
Сучасна кістка (XX)	78,0	13,1	13,9	22,1	0,28
Сучасна кістка (XX)	92,5	17,8	16,8	23	0,25

инственский 1967). Отже це можуть бути кухонні рештки залишені після панування носіїв салтівської культури у фортеці — у другій половині X ст. давньоруський князь Святослав встановив контроль над Саркелом.

Відомо про не чисельні знахідки птахів на пам'ятках салтівської КІС Сухоріччя III (1 кістка птаха), Нижньо-Гниловське городище (1 кістка) та Ломакіно (8 кісток) без визначення до виду (Мягкова 2011). Навіть якщо це рештки курей, за такої малої вибірки неможливо встановити з якою метою їх утримували. На Правобережному Цимлянському городищі виявлено 9 пташиних кісток, усі належали диким видам (Ляпушкин 1958, с. 127, визначення К. Б. Юр'єва; Плетнева 1995, визначення А. В. Таттар). Отже нині достовірно про рештки курей відомо лише з двох пам'яток: амулети з півнячих кісток із Маяків (Кравченко, Шамрай 2014) та кістки півня з П'ятницького I. Така незначна кількість знахідок та, особливо, — вибір однієї кістки, наштовхують на думку про використання курей в ритуалах, і недостатні, щоб зробити висновок про роль курей в господарстві людей салтівської культурно-історичної спільності [1].

Інтерпретація. Обставини виявлення комплексу з півнячих кісток (див. вище) засвідчують їхнє одномоментне потрапляння до ями. Імовірно, кістки півня були поміщенні сюди спеціально, вірогідно для / після проведення якихось обрядових дій. Підставою для такого твердження є й те, що усі кістки є тарзометатарсусами, тобто кістками цівки. Цю частину тіла інколи використовують для бульйону, але його харчова цінність украй низька, у ній взагалі немає м'язів — виключно сухожилля і зроговіла шкіра. На інших пам'ятках I тис. н. е. тарзометатарзуси або відсутні, або їхня кількість менша, ніж кількість тібіотарзусів — скелету частини курячої ноги з великою кількістю м'яса (табл. 3).

Набір салтівських амулетів детально описала С. О. Плетньова переважно за знахідками з поховань Салтівського і Дмитрівського могильників, зауваживши, що на поселенських пам'ятках вони майже не трапляються. З-поміж знахідок дослідниця називає амулети із зубів лисиці, собаки, вовка, п'ясткових кісток лисиці, довгих фаланг зайця [2], а також бобра. Переважно їх знаходили в жіночих похованнях; «чоловічими» С. О. Плетньова назвала лише амулети із зубів вовка (Плетнева 1967, с. 171—179).

Упродовж минулого десятиліття перелік амулетів тваринного походження поповнився новою одиницею — кінцівками півня. Нині нам відомі усього два комплекси зі знахідками кінцівок півня з пам'яток салтівської культури. Опис матеріалів із П'ятницького I наведено вище. Ще один цікавий комплекс виявлено на городищі Маяки (Донецька обл.). Детальніше зупинимось на описі цього комплексу (Кравченко, Шамрай 2014).

На південній околиці пам'ятки розташовані кілька могильників уздовж рукава Ложникова Яра, що огороджує з південного боку житлову частину городища. Свого часу В. К. Міхеєв заклав там так званий «великий розкоп» (розкопи II, IV, VI), до якого згодом були прирізані додаткові площі досліджень. У 2013 р. в тій частині неподалік із полотном врізаної в схил дороги виявлено комплекс, що привертає нашу увагу. У ході обстеження пам'ятки зусилля-

1. На відміну від хронологічно й територіально близьких ранньослов'янських культур. На пам'ятках, для яких проведено визначення орнітологічних матеріалів, рештки курей (і навіть яєчної шкаралупи) доволі поширені, а номенклатура кісток різноманітна. Що засвідчує вживання курячого м'яса в їжу.

2. На ілюстраціях (Плетнева 1967, рис. 47: 15) зображено п'ясткові кістки зайця, а не фаланги — *Л. Г.*

Таблиця 3. Частка різних кісток курей в археологічних пам'ятках України I тис. н. е. (наші дані — *Л. Г.*)

Частина скелета	Лепесівка, III—V ст.	Лука-Каветчинська, V—VII ст.	Бакота, VI—VII ст.	Ріпнів, VII ст.	Ніцаха, VIII—X ст.	Свердловське 1, VIII—X ст.	Шестовиця, IX—XI ст.
Загальна кількість кісток курки, од.	37	19	26	20	13	21	28
Череп, %	0,0	0,0	3,8	0,0	0,0	0,0	0,0
Нижньощелепова, %	2,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,6
Коракоїд, %	0,0	5,3	7,7	10	15,4	4,8	10,7
Лопатка, %	0,0	0,0	0,0	10	7,7	0,0	7,1
Вилочка, %	0,0	0,0	3,8	0,0	7,7	0,0	0,0
Груднина, %	2,7	0,0	0,0	5,0	23,1	4,8	3,6
Плечова, %	16,2	26,3	3,8	25,0	0,0	4,8	14,3
Променева, %	2,7	0,0	7,7	10,0	0,0	4,8	17,9
Ліктьова, %	10,8	5,3	19,2	0,0	7,7	19,0	7,1
Карпометакарпус, %	0,0	5,3	0,0	0,0	0,0	0,0	3,6
Таз, %	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,5	3,6
Стегнова, %	24,3	5,3	7,7	10,0	15,4	9,5	3,6
Тібітарзус, %	27,1	47,4	26,9	15,0	23,1	23,8	10,7
Тарзометатарзус, %	13,5	5,3	11,5	10,0	0,0	19,0	10,7

ми співробітників Слов'янського краєзнавчого музею в промоїні було помічено мідну посудину — «котел». Місце знахідки було досліджено: виявлено яму круглої форми 1,10 м в діаметрі, 0,40—0,45 м завглибшки, дно було покрите шаром золи й вугликів вперемішку зі шматками печини потужністю 0,10 м; в західній частині зафіксовані обгорілі дошки або плашки. Котел був розташований у західній частині, під ним лежало стремено; інше знаходилося на північний схід. На південь і північ виявлені дві арочні пряжки, а на південний захід — залізний ніж (рис. 8: 1, 2).

Надзвичайно цікавим виявився вміст котла; за словами очевидців, усередині були такі речі. У верхній частині посудини знаходилось 35 астрагалів, на поверхнях чотирьох із яких були прокреслені різні зображення (рис. 8: 3). Там само містилась група амулетів: дві півнячі ніжки [1] зі шпорами (рис. 8: 4), 21 ціла і 16 фрагментів заячих п'ясткових кісток [2]: усі вони мали отвір, просвердлений у верхній частині біля суглоба. За станом і розмірами фрагментів дослідники припускають, що в наборі було не менше 30 цілих амулетів із заячих п'ясткових кісток (рис. 8: 5) [3].

За аналізом речей, автори однозначно констатують приналежність комплексу до салтівської культури і датують його другою половиною або кінцем IX ст. Побіжно вони частково реконструюють матеріал із котла як вузду, прикрашену амулетами (та набір астрагалів). Вони визначили описаний комплекс як певний культовий, що міг «доповнювати» безінвентарне захоронення поряд на могильнику: «*Цілком імовірно, що заборона ховати небіжчиків з речами могла супроводжуватися окремим від померлого похованням цих предметів, що належали йому, або наявністю поряд з кладовищами поминальних комплексів, в які після відповідних обрядових дій клали ці речі. Без сумніву, це явище було локальним і, можливо, було пов'язане з якоюсь окремою етнічною групою*» [4].

За набором знахідок, комплекс досі є унікальним. Він переважно складається з окремих деталей спорядження вершника (відповідно — чоловіка?). Але фактично усі речі з кістки могли мати і суто утилітарне призначення, або ж проінтерпретовані як речі сакрального призначення. Так, автори висловили припущення, що всі амулети слугували фактично підвісками-прикрасами для вузди. Набір же астрагалів міг бути комплектом для гри в бабки.

Думки про призначення астрагалів у дослідників різняться. Найпростішим можна вважати погляд, що ці вироби є амулетами або кістками для ворожіння. Інші відзначають сакральний зміст самих астрагалів та ігор з ними в різних культурах. Їх пов'язують із магією родючості й достатку, з одного боку, а також з уявленнями про долю — з іншого (див.: Сергеєва 2002; 2010;

1. Автор визначень не вказаний.
2. Автор визначень не вказаний.
3. Також на дні котла лежала група залізних предметів: вудила, штир із завершенням пірамідкою з бічною петлею, пірамідка від ще одного такого самого штиря, два порожні конічні стрижні, фрагменти скоби. Вище лежала кругла опукла бляха; ще вище, контактуючи із залізними предметами, знаходилось дві заполіровані фрагменти стінок і фрагмент вінчика мідних посудин, а також прясличе, виточене зі стінки керамічної посудини.
4. Тут і далі переклад наш — *С. Г.*

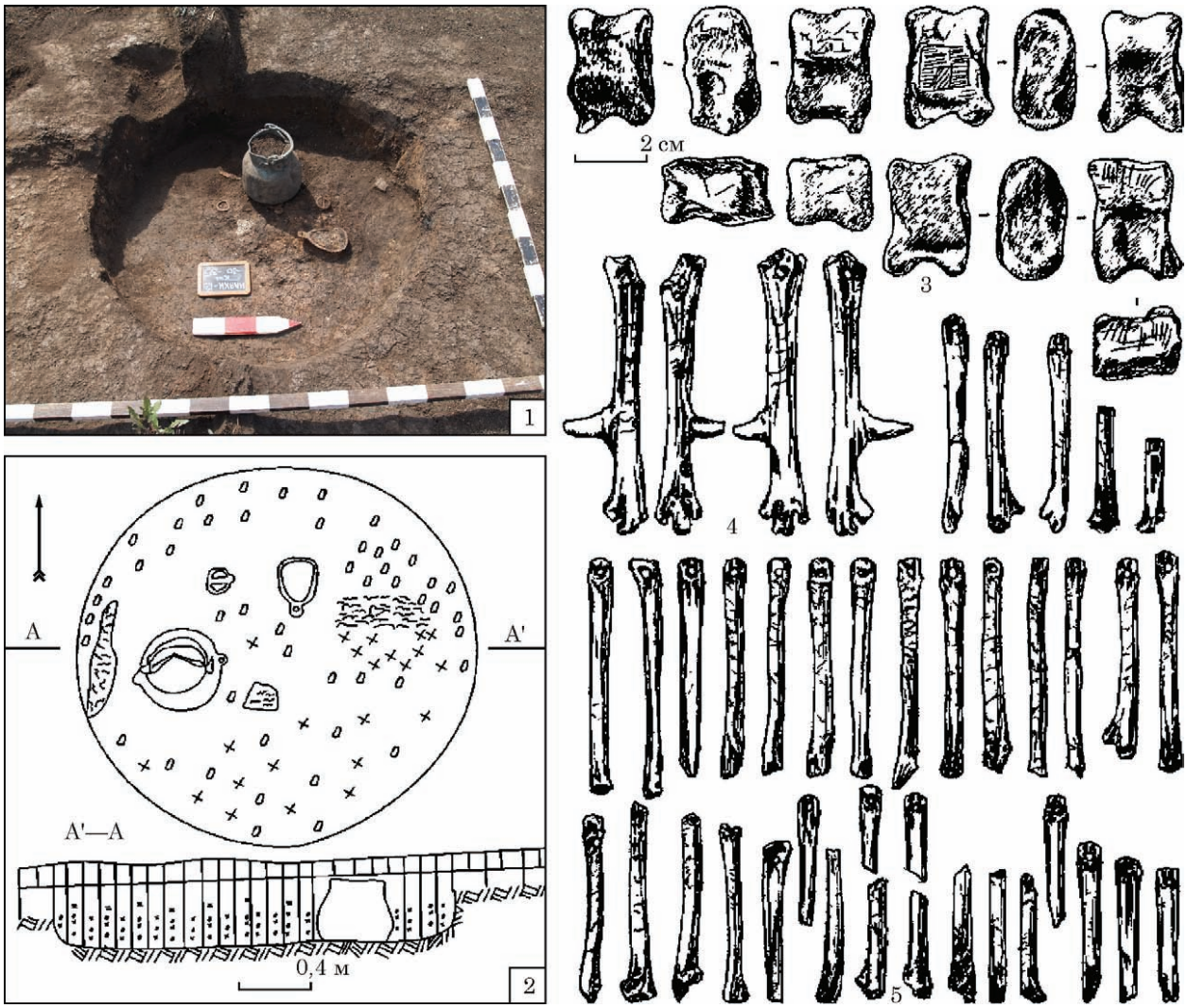

Рис. 8. Комплекс із Маяків: 1 — фото; 2 — план і переріз; 3 — астрагали із зображеннями; 4 — півнячі ніжки зі шпорами; 5 — амулети з отворами із заячих п'ясткових кісток

історіографію див. там само). Отже, знахідка астрагалів не дає однозначної відповіді на питання утилітарності / сакральності комплексу.

Що стосується заячих кісток, С. О. Плетньова зауважувала, що заячі фаланги [1] у зв'язках по 7—10 кісточок виявлені в жіночих похованнях (Плетнева 1967, с. 172). За аналізом матеріалів із Мощевої Балки (Північний Кавказ), здійсненим А. А. Іерусалимською, знахідки кісток зайців (п'ясткові кістки й метаподії), що походять із жіночих поховань, на підставі етнографічних джерел слід зарахувати до амулетів зі сфери жіночої магії плодючості (Иерусалимская 2012, с. 59—60). У цьому випадку зауважимо, що інтерпретація заячих кісток як «жіночих» амулетів суперечить «чоловічому» набору з комплексу з Маяків. Однак додамо, що два набори кісток (астрагали й заячі кістки) тим чи іншим чином належать до «магії родючості», хоча і з різними нюансами.

Знахідка кісток півня досі не проінтерпретована.

Можливо, такі амулети слід пов'язувати з певними духовними (шаманськими?) практиками і вже беззаперечно, що цей набір не відображав мисливського напряму [2]. Зауважимо, що у «слов'янських сусідів» салтівської культури такі амулети досі невідомі. Взагалі, існуючі нині приклади з матеріалів боршевської культури (Винников, Горбаненко, Ковалевский 2014; посилання на джерела див. там само) та волинцевсько-роменських пам'яток (Горбаненко, Журавлев 2021; Горбаненко, Журавльов 2021, с. 132—136; посилання на джерела див. там само) засвідчують, що у носіїв цих культур були принципово різні підходи до вибору амулетів. Так, у слов'ян вони відігравали роль певних тотемів та / або відзнак мисливців, які полювали

1. Див. коментар 2 на с. 433.

2. Так, саме із салтівським впливом (привнесенням?) пов'язана знахідка п'ясткової кістки зайця на поселенні волинцевської культури Вовки (Полтавська обл.; Щеглова 1987).

переважно на сильних і витривалих тварин. Тоді як для носіїв салтівської культури амулети мали переносне сакральне значення [1].

Нагадаємо, що кістки півня з поселення П'ятницьке I були виявлені в золистому заповненні (можливо викиду із вогнища) закинутої господарської споруди, а самі вони розміщувалися компактно. Отже, це виключає можливість того, що відібрані однакові кістки випадково потрапили до ями. Очевидно, що вони мали певну цінність і були чимось «одним цілим». За таких обставин єдино можливою інтерпретацією цієї знахідки є зарахування її до певних амулетів.

Роль курей в ритуалах різноманітна. В багатьох регіонах виявлено окремі рештки курей, які були закопані в землю при здійсненні якихось обрядів (Best et al. 2022). Їх приносили в жертву при складанні обітниці жителі Китаю у VIII ст. до н. е. (Янь та ін., 2016) та брити римських часів (Maltby et al. 2018), тобто — народи, віддалені між собою в просторі й часі. В античні часи курей клали до могили як їжу для небіжчика (Lauwerier 2002). Римляни в поховальних обрядах використовували переважно курей та курчат, а не півнів (Serjeantson 2009). Цікаво, що через тисячу років на Київщині вихідці з Балтії на території України також до могили клали переважно курей, а не півнів. Свідчення цього виявлено при розкопках середньовічного могильника Острів (дані Л. В. Горобця, див.: Баранов, Івакін 2020). Балтійський регіон не зазнавав прямого впливу римської культури, однак щось спонукало людей давнини використовувати в похованні саме курей. Брити у I ст. до н. е. — I ст. н. е. клали до могил і півнів, і курей, але приділяли цьому особливу увагу — півнів знайдено в похованнях чоловіків, курей — у похованнях жінок (Best et al. 2022). В Тінені (Бельгія) в розкопках святилища мітраїстського культу III ст. н. е. виявлено рештки 238 курчат, що становить там дві третини від загальної кількості жертовних тварин. Хоча це були курчата, але достатньо дорослі, щоб установити стать — усі були молодими півнями (Lentacker, Ervynck, Van Neer 2004). За етнографічними даними щодо слов'ян, науковці зазначають, що півня (півнячі голови) використовували як закладну жертву при зведенні будинків (Зеленин 1991, с. 315; Байбурин 1983, с. 63) [2]. Щоправда, археологічними дослідженнями цей вид закладної жертви принаймні у слов'ян другої половини I тис. н. е. нам невідомий (Горбаненко 2020; ред. Горбаненко 2020, с. 23—44). А дослідник українських етнокультурних знаків, В. В. Жайворонок, зазначив, що півень є символом Сонця і живого вогню (білий); ночі, смерті підземного царства та його вогню (чорний); досвітку (сірий); ранкової зорі (червоний). А також був жертовною птицею («*ще за часів Святослава після поховання загиблих побратимів занурювали живих півнів у хвилі річки*»; Жайворонок 2006, с. 451—452).

Наведені дані вказують, що в культах різних народів часто використовували домашню курку, при чому важливе значення мала стать пташки — курей використовували в одних ритуалах, а півнів у інших. Попри суттєві відмінності в культах (широко поширені культи Ісіди, Мітри, Меркурія, місцеві язичницькі культи британів, балтійських народів тощо) в усіх випадках півень мав два символічні значення: 1) асоціація із Сонцем і перемогою світла над темрявою; 2) асоціація з хоробрістю в бою (Serjeantson 2009). І в комплексі в Маяках (вірогідно, пов'язаному з похованням чоловіка — воїна?), і в комплексі з П'ятницького I знайдено виключно тарзометатарзуси — кістки зі шпорами. Ці частини тіла якнайкраще символізують хоробрість. Тому припускаємо, що носії салтівської культури використовували півнів при виготовлені амулетів, які мали посилити бійцівську звитягу. Відштовхуючись від цієї тези, сам акт захоронення цих амулетів, відповідно, ще з більшою обережністю, можемо схарактеризувати як «завершення військової кар'єри» і перехід «воїна» до мирного життя (у випадку з матеріалами з Маяків — через смерть воїна).

Висновки. Комплекс 16 — звичайний доволі типовий архітектурний об'єкт салтівської культури, котрий не представляє особливого інтересу в інтерпретаційному сенсі. Це доволі поширений варіант ями-погребу, і сам по собі не вимагає додаткової уваги. Утім, знахідка в цьому комплексі п'яти компактно розташованих тарзометатарзаусів півнів є унікальною. Завдяки пошуку аналогій і детальному аналізу наукової літератури щодо орнітологічних матеріалів із пам'яток салтівської культури доходимо висновку, що носії цієї культури використовували півнів для ритуалів. Питання господарчого значення курей у салтівській культурі залишається недослідженим. Приймаючи до уваги, що відомі знахідки є тарзометатарзусами півнів, вважаємо, що з півнів виготовляли амулети для посилення хоробрості, імовірно — для воїнів. А їх захування може бути певним актом завершення військового статусу їхніх власників.

1. З цього приводу не зайвим буде нагадати, що мисливство у носіїв салтівської КІС відігравало не суттєву роль, коливаючись від статистичної похибки до приблизно 1/10 частки. Тоді як у слов'ян частка в 1/10 є мінімальною, а показовими є обсяги від 1/3 до 2/3 (див. Горбаненко, Журавльов 2021, с. 158—159).

2. Д. К. Зеленін зауважував, що «в язичницькі часи закладання нового дому явно супроводжувалося принесенням курки в жертву домовику, який мав стати покровителем цього дому… Південноруські Курської губернії і білоруси Мінської губернії при закладанні фундаменту нового дому закопують під кутом дому курячу голову» (Зеленин 1991, с. 315). За спостереженнями А. В. Байбуріна, «на слов'янському матеріалі коло реальних свідчень про тваринні жертви обмежується конем і півнем» (Байбурин 1983, с. 63).

ЛІТЕРАТУРА

Байбурин, А. К. 1983. *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*. Ленинград: Наука.

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Винников, А. З., Горбаненко, С. А., Ковалевский, В. Н. 2014. Охота населения боршевской культуры. В: Медведев, А. П. (ред.). *Археология и охрана археологического наследия Центральной России*. Воронеж: ВГУ, с. 179-197.

Воинственский, М. А. 1967. Ископаемая орнитофауна Украины. *Природная обстановка и фауны прошлого*, 3, с. 3-76.

Горбаненко, С. А. 2020. Давні слов'яни: домобудування і закладна жертва. *Раннеславянский мир*, 20: История вещей — история и вещи, с. 196-210. https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-325-1.196-210

Горбаненко, С. А. (ред.). 2020. *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. Київ: Наукова думка.

Горбаненко, С. А., Журавлев, О. П. 2021. Животноводство и охота у северян. *Stratum plus*, 5, с. 207-230.

Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П. 2021. *Літописні слов'яни передодня утворення Давньої Русі: тваринництво чи мисливство*. Київ: ІА НАН України; Харків: Майдан.

Жайворонок, В. В. 2006. *Знаки української етнокультурної символіки*. Київ: Довіра.

Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка. Необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Квитковский, В. И. 2009. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое I Печенежского района Харьковской области. *Слобожанське культурне надбання*, 2, с. 85-91.

Квитковский, В. И. 2010. *Отчет о работе Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2010 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/134.

Квитковский, В. И. 2011. *Отчет о работе Слобожанской раннесредневековой археологической экспедиции на селище Пятницкое-I в 2011 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2011/88.

Квитковский, В. И. 2012. *Отчет о работе Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2012 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/45.

Квитковский, В. И. 2013. Раннесредневековые жилища селища Пятницкое I. *Салтово-маяцька археологічна культура*, 3: Проблеми та дослідження, с. 58-72, 152-160.

Квітковський, В. І. 2014. *Звіт про роботу Слобожанської ранньосередньовічної археологічної експедиції на селищі П'ятницьке-1 у 2014 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2014.

Квітковський, В. І. 2016. *Звіт про роботу Слобожанської ранньосередньовічної археологічної експедиції на селищі П'ятницьке I у 2016 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2016.

Квітковський, В. І. 2017. Ритуальні комплекси салтово-маяцького селища П'ятницьке-I. В: Аксьонов, В. С., Колода, В. В. (ред.). *В. К. Міхеєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження*. Харків: Ірис, с. 52-70.

Квитковский, В. И. Колода, В. В. 2009. *Отчет об археологических исследованиях Слобожанской раннесредневековой экспедиции на селище Пятницкое-I в 2009 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/115.

Квітковський, В. І., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2011. Матеріали з землеробства жителів поселення П'ятницьке I. *Археологія*, 3, с. 122-128.

Квітковський, В. І., Свистун, Г. Є. 2018. *Звіт про археологічні розвідки в басейні Сіверського Донця в межах Зміївського, Печенізького та Чугуївського районів у 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2018.

Колода, В. В. 1987. Археологические разведки в бассейне верхнего течения Северского Донца. В: Михеев, В. К. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского университета за 1987 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1987/100.

Колода, В. В., Квитковский, В. И. 2007. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2007/135.

Колода, В. В., Квитковский, В. И. 2008. *Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 году (селище Пятницкое-I и городище Мохнач в Харьковской области)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2008/91.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170

Кравченко, Э. Е., Шамрай, А. В. 2014. О группе комплексов с Царина городища в среднем течении Северского Донца. В: Добров, П. В. (ред.). *Проблеми збереження та використання культурної спадщини в Україні: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Святогірськ, с. 183-192.

Крыганов, А. В. 1988. *Отчет о полевых исследованиях Разведочного отряда Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1988 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1988/162.

Крыганов, А. В. 1990. *Отчет об археологических раскопках поселений и городища в Волчанском и Чугуевском районах Харьковской области в 1990 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/190.

Крыганов, А. В. 1992. Памятник салтово-маяцкой культуры у с. Пятницкое на Харьковщине. *Вестник Харьковского университета*, 362: Серия «история», 25, с. 119-123.

Кройтор, Р. В. 2013. Археозоологічні комплекси із салтівських і роменських пам'яток басейну Сіверського Дінця. В: Горбаненко, С. А., Колода, В. В. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України, с. 181-199.

Лаптев, А. 2011. Салтовская кремация у с. Пятницкое Харьковской обл. В: *Середньовічні старожитності Центрально-східної Європи: Матеріали X студентської наукової конференції*. Чернігів, с. 122-123.

Ляпушкин, И. И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62, с. 85-150.

Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П., Квітковський, В. І., Задвернюк, Г. П. 2012. Результати палеопедологічних досліджень ґрунтів і відкладів археологічної стоянки салтівської культури поблизу с. П'ятницьке Харківської області. *Наукові записки Сумського державного педагогічного університету*

ім. А. С. Макаренка: Географічні науки, 3, с. 236-253.

Михеев, В. К. 1978. *Отчет об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции Харьковского университета в 1978 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1978/72.

Михеев, В. К. 2005. *Отчет о научно-исследовательской работе Международного Центра хазароведения за 2005 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 2005/266.

Мягкова, Ю. Я. 2011. Дикие и домашние животные (по материалам хазарских памятников). *Проблемы биологической науки и образования в педагогических вузах*, 7: Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции, с. 47-51.

Плетнева, С. А. 1957. *Отчет к открытому листу № 8 Сев.-Донецкого отряда Южно-Русской экспедиции за 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/17.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1995. Правобережное Цимлянское городище. Раскопки 1958—1959 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики*, IV, с. 271-396.

Свистун, Г. Е. 2009. *Отчет о проведении охранных археологических исследований на Чугуевском городище и Кочетокском могильнике в 2009 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/304.

Свистун, Г. Е. 2012. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация). *Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження*, 2: Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання», с. 79-84, 133-141.

Свистун, Г. Є., Квітковський, В. І. 2013. Розкопки Кочетокського могильника. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 347-348.

Сергєева, М. С. 2002. До історії гри в бабки в Київській Русі. *Археологія*, 4, с. 50-58.

Сергєева, М. С. 2010. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, с. 203-220.

Сергєева, М. С. 2018. Визначення порід дерев за вугликами з поселення П'ятницьке І. В: Колода, В. В., Горбаненко, С. А. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика, с. 147.

Шрамко, Б. А. 1977. *Отчет о разведках и раскопках 1977 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1977/95.

Шрамко, Б. А. 1983. Погребение VIII—X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области. В: Поболь, Л. Д. (ред.). *Древнерусское государство и славяне*. Минск: Наука и техника, с. 48-50.

Щеглова, О. А. 1987. Волынцевский горизонт поселения Вовки. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 190, с. 43-48.

Янь Лю та ін. (ред.). 2016. *36 стратагем*. Харків: Фоліо.

Best, J., Doherty, S., Armit, I., Boev, Z., Büster, L., Cunliffe, B., Foster, A., Frimet, B., Hamilton-Dyer, S., Higham, T., Lebrasseur, O., Miller, H., Peters, J., Seigle, M., Skelton, C., Symmons, R., Thomas, R., Trentacoste, A., Maltby, M., Larson, G., Sykes, N. 2022. Redefining the timing and circumstances of the chicken's introduction to Europe and north-west Africa. *Antiquity*, p. 1-15. https://doi.org/10.15184/aqy.2021.90

C. Julius Caesar. 1869. *Caesar's Gallic War*. Translators W. A. McDevitte, W. S. Bohn. 1st Edition. New York: Harper & Brothers.

Gorobets, L., Rudenko, N. 2021. Remains of Birds from the Northwest Black Sea Ancient Settlements. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology*, 27, 3, p. 1-17. https://doi.org/10.1080/14614103.2021.1905933

Kovalchuk, O., Gorobets, L. 2016. Fish and Birds in the Trypillya Economy and Culture (5.4—2.7 kya BC): Evidence from Ukraine. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 5, p. 867-876. https://doi.org/10.1002/oa.2489

Lauwerier, R. C. G. M. 2002. Animals as food for the soul. In: Dobney, K., O'Connor, T. (eds.). *Bones and the man: studies in honour of Don Brothwell*. Oxford: Oxbow Books, p. 63-71.

Lentacker, A., Ervynck, A., Van Neer, W. 2004. Gastronomy or religion? The animal remains from the Mithraeum at Tienen (Belgium). In: O'Day, S. J., Van Neer, W., Ervycnk, A. (eds.). *Behaviour behind bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Oxford: Oxbow books, p. 77-94.

Maltby, M., Allen, M., Best, J., Fothergill, B. T., Demarchi, B. 2018. Counting Roman Chickens: Multidisciplinary Approaches to Human-Chicken Interactions in Roman Britain. *Journal of Archaeological Science*, 19, p. 1003-1015. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2017.09.013

Serjeantson, D. 2009. *Birds (Cambridge Manuals in Archaeology).* Cambridge: University.

REFERENCES

Baiburin, A. K. 1983. *Zhilishche v obriadakh i predstavleniiakh vostochnykh slavian*. Leningrad: Nauka.

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Vinnikov, A. Z., Gorbanenko, S. A., Kovalevskii, V. N. 2014. Okhota naseleniia borshevskoi kultury. In: Medvedev, A. P. (ed.). *Arkheologiia i okhrana arkheologicheskogo naslediia Tsentralnoi Rossii*. Voronezh: VGU, s. 179-197.

Voinstvenskii, M. A. 1967. Iskopaemaia ornitofauna Ukrainy. *Prirodnaia obstanovka i fauny proshlogo*, 3, s. 3-76.

Horbanenko, S. A. 2020. Davni slov'iany: domobuduvannia i zakladna zhertva. *Ranneslavianskii mir*, 20: Istoriia veshchei — istoriia i veshchi, s. 196-210. https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-325-1.196-210

Horbanenko, S. A. (ed.). 2020. *Pobutova mahiia skhidnykh slov'ian za arkheolohichnymy danymy: narysy*. Kyiv: Naukova dumka.

Gorbanenko, S. A., Zhuravlev, O. P. 2021. Zhivotnovodstvo i okhota u severian. *Stratum plus*, 5, s. 207-230.

Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P. 2021. *Litopysni slov'iany perednia utvorennia Davnoi Rusi: tvarynnytstvo chy myslyvstvo*. Kyiv: IA NAN Ukrainy; Kharkiv: Maidan.

Zhaivoronok, V. V. 2006. *Znaky ukrainskoi etnokulturnoi symvoliky*. Kyiv: Dovira.

Zelenin, D. K. 1991. *Vostochnoslavianskaia etnografiia*. Moskva: Nauka.

Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka. Neobychnyi arkheologicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Kvitkovskii, V. I. 2009. Istoriia arkheologicheskikh issledovanii mnogosloinogo selishcha Piatnitskoe I Pechenezhskogo raiona Kharkovskoi oblasti. *Slobozhanske kulturne nadbannia*, 2, s. 85-91.

Kvitkovskii, V. I. 2010. *Otchet o rabote Slobozhanskoi rannesrednevekovoi ekspeditsii na selishche Piatnitskoe-I v 2010 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/134.

Kvitkovskii, V. I. 2011. *Otchet o rabote Slobozhanskoi rannesrednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii na selishche Piatnitskoe-I v 2011 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2011/88.

Kvitkovskii, V. I. 2012. *Otchet o rabote Slobozhanskoi rannesrednevekovoi ekspeditsii na selishche Piatnitskoe-I v 2012 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/45.

Kvitkovskii, V. I. 2013. Rannesrednevekovye zhilishcha selishcha Piatnitskoe I. *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura*, 3: Problemy ta doslidzhennia, s. 58-72, 152-160.

Kvitkovskyi, V. I. 2014. *Zvit pro robotu Slobozhanskoi rannoserednovichnoi arkheolohichnoi ekspedytsii na selyshchi P'iatnytske-1 u 2014 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2014.

Kvitkovskyi, V. I. 2016. *Zvit pro robotu Slobozhanskoi rannoserednovichnoi arkheolohichnoi ekspedytsii na selyshchi P'iatnytske I u 2016 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2016.

Kvitkovskyi, V. I. 2017. Rytualni kompleksy saltovo-maiatskoho selyshcha P'iatnytske-I. In: Aksonov, V. S., Koloda, V. V. (eds.). *V. K. Mikheiev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv: Irys, s. 52-70.

Kvitkovskii, V. I. Koloda, V. V. 2009. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Slobozhanskoi rannesrednevekovoi ekspeditsii na selishche Piatnitskoe-I v 2009 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/115.

Kvitkovskyi, V. I., Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2011. Materialy z zemlerobstva zhyteliv poselennia P'iatnytske I. *Arkheolohiia*, 3, s. 122-128.

Kvitkovs'kyj, V. I., Svystun, H. Ye. 2018. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v basejni Sivers'koho Dontsya v mezhakh Zmijivs'koho, Pecheniz'koho ta Chuhujivs'koho rajoniv u 2017 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2018.

Koloda, V. V. 1987. Arkheologicheskie razvedki v basseine verkhnego techeniia Severskogo Dontsa. In: Mikheev, V. K. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta za 1987 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/100.

Koloda, V. V., Kvitkovskii, V. I. 2007. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2007 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2007/135.

Koloda, V. V., Kvitkovskii, V. I. 2008. *Otchet o rabote Srednevekovoi ekspeditsii Kharkovskogo natsionalnogo pedagogicheskogo universiteta v 2008 godu (selishche Piatnitskoe-I i gorodishche Mokhnach v Kharkovskoi oblasti)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2008/91.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka. https://doi.org/10.15407/akademperiodyka.347.170

Kravchenko, E. E., Shamrai, A. V. 2014. O gruppe kompleksov s Tsarina gorodishcha v srednem techenii Severskogo Dontsa. In: Dobrov, P. V. (ed.). *Problemy zberezhennia ta vykorystannia kulturnoi spadshchyny v Ukraini: Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Sviatohirsk, s. 183-192.

Kryganov, A. V. 1988. *Otchet o polevykh issledovaniiakh Razvedochnogo otriada Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta v 1988 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1988/162.

Kryganov, A. V. 1990. *Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh poselenii i gorodishcha v Volchanskom i Chuguevskom raionakh Kharkovskoi oblasti v 1990 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/190.

Kryganov, A. V. 1992. Pamiatnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Piatnitskoe na Kharkovshchine. *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 362: Seriia «istoriia», 25, s. 119-123.

Kroitor, R. V. 2013. Arkheozoolohichni kompleksy iz saltivskykh i romenskykh pam'iatok baseinu Siverskoho Dintsia. In: Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. *Silske hospodarstvo na slov'ianokhozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 181-199.

Laptev, A. 2011. Saltovskaia krematsiia u s. Piatnitskoe Kharkovskoi obl. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralnoskhidnoi Yevropy: Materialy X studentskoi naukovoi konferentsii*. Chernihiv, s. 122-123.

Liapushkin, I. I. 1958. Pamiatniki saltovo-maiatskoi kultury v basseine r. Dona. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62, s. 85-150.

Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P., Kvitkovskyi, V. I., Zadverniuk, H. P. 2012. Rezultaty paleopedolohichnykh doslidzhen gruntiv i vidkladiv arkheolohichnoi stoianky saltivskoi kultury poblyzu s. P'iatnytske Kharkivskoi oblasti. *Naukovi zapysky Sumskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. A. S. Makarenka: Heohrafichni nauky*, 3, s. 236-253.

Mikheev, V. K. 1978. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo universiteta v 1978 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1978/72.

Mikheev, V. K. 2005. *Otchet o nauchno-issledovatelskoi rabote Mezhdunarodnogo Tsentra khazarovedeniia za 2005 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2005/266.

Miagkova, Iu. Ia. 2011. Dikie i domashnie zhivotnye (po materialam khazarskikh pamiatnikov). *Problemy biologicheskoi nauki i obrazovaniia v pedagogicheskikh vuzakh*, 7: Materialy VII Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, s. 47-51.

Pletneva, S. A. 1957. *Otchet k otkrytomu listu № 8 Sev.-Donetskogo otriada Iuzhno-Russkoi ekspeditsii za 1957 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/17.

Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k gorodam*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1995. Pravoberezhnoe Tsimlianskoe gorodishche. Raskopki 1958—1959 gg. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavriki*, IV, s. 271-396.

Svistun, G. E. 2009. *Otchet o provedenii okhrannykh arkheologicheskikh issledovanii na Chuguevskom gorodishche i Kochetokskom mogilnike v 2009 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/304.

Svistun, G. E. 2012. Novyi krematsionnyi mogilnik na territorii Chuguevo-Babchanskogo lesnichestva (predvaritelnaia informatsiia). *Saltovo-maiatska arkheolohichna kultura: problemy ta doslidzhennia*, 2: Zbirnyk naukovykh prats, prysviachenykh problemam ta perspektyvam saltovoznavstva, za materialamy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «XVI Slobozhanski chytannia», s. 79-84, 133-141.

Svystun, H. Ye., Kvitkovskyi, V. I. 2013. Rozkopky Kochetokskoho mohylnyka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 347-348.

Serhieieva, M. S. 2002. Do istorii hry v babky v Kyivskii Rusi. *Arkheolohiia*, 4, s. 50-58.

Serhieieva, M. S. 2010. Pro deiaki davnoruski pryladdia z kistky ta rohu dlia ihor i rozvah. *Drevnosti 2010*, s. 203-220.

Serhieieva, M. S. 2018. Vyznachennia porid derev za vuhlykamy z poselennia P'iatnytske I. In: Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. *Silske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akademperiodyka, s. 147.

Shramko, B. A. 1977. *Otchet o razvedkakh i raskopkakh 1977 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1977/95.

Shramko, B. A. 1983. Pogrebenie VIII—X vv. u s. Piatnitskoe v Kharkovskoi oblasti. In: Pobol, L. D. (ed.). *Drevnerusskoe gosudarstvo i slaviane*. Minsk: Nauka i tekhnika, s. 48-50.

Shcheglova, O. A. 1987. Volyntsevskii gorizont poseleniia Vovki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 190, s. 43-48.

Yan Liu ta in. (eds.) 2016. *36 stratahem*. Kharkiv: Folio.

Best, J., Doherty, S., Armit, I., Boev, Z., Büster, L., Cunliffe, B., Foster, A., Frimet, B., Hamilton-Dyer, S., Higham, T., Lebrasseur, O., Miller, H., Peters, J., Seigle, M., Skelton, C., Symmons, R., Thomas, R., Trentacoste, A., Maltby, M., Larson, G., Sykes, N. 2022. Redefining the timing and circumstances of the chicken's introduction to Europe and north-west Africa. *Antiquity*, p. 1-15. https://doi.org/10.15184/aqy.2021.90

C. Julius Caesar. 1869. *Caesar's Gallic War*. Translators W. A. McDevitte, W. S. Bohn. 1st Edition. New York: Harper & Brothers.

Gorobets, L., Rudenko, N. 2021. Remains of Birds from the Northwest Black Sea Ancient Settlements. *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology*, 27, 3, p. 1-17. https://doi.org/10.1080/14614103.2021.1905933

Kovalchuk, O., Gorobets, L. 2016. Fish and Birds in the Trypillya Economy and Culture (5.4—2.7 kya BC): Evidence from Ukraine. *International Journal of Osteoarchaeology*, 26, 5, p. 867-876. https://doi.org/10.1002/oa.2489

Lauwerier, R. C. G. M. 2002. Animals as food for the soul. In: Dobney, K., O'Connor, T. (eds.). *Bones and the man: studies in honour of Don Brothwell*. Oxford: Oxbow Books, p. 63-71.

Lentacker, A., Ervynck, A., Van Neer, W. 2004. Gastronomy or religion? The animal remains from the Mithraeum at Tienen (Belgium). In: O'Day, S. J., Van Neer, W., Ervycnk, A. (eds.). *Behaviour behind bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity.* Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Oxford: Oxbow books, p. 77-94.

Maltby, M., Allen, M., Best, J., Fothergill, B. T., Demarchi, B. 2018. Counting Roman Chickens: Multidisciplinary Approaches to Human-Chicken Interactions in Roman Britain. *Journal of Archaeological Science*, 19, p. 1003-1015. https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2017.09.013

Serjeantson, D. 2009. *Birds (Cambridge Manuals in Archaeology).* Cambridge: University.

V. I. Kvitkovski, L. V. Horobets, S. A. Gorbanenko

THE ROOSTER IN THE SALTIV CULTURE

IIn 2016, the Slobozhanska Early Medieval Archaeological Expedition has excavated the complex 16 — a pit-cellar, quite typical for sites of the forest-steppe variant of the Saltiv culture in the Siverskyi Dinets basin. The small material is also quite typical for the Saltiv population. The pottery is represented by two fragments of pithos and a fragment of an amphora handle with a neck. The kitchenware from the assemblage was a hand-made: touched up on a potter's wheel and shaped by hand. The handle and walls of the jars of good quality were also found.

The compact find of five bones of roosters tarsometatarsus from the filling of the assemblage attracts attention. This paper attempts to analyze this unique find. The role and significance of the bird in the Saltiv culture is also analyzed.

The birds were of normal size, the length of the bones differs from the roosters from earlier sites as well as from some modern outbred roosters by less than 1 cm. Signs that they were fighting roosters (as a result of fights, the birds get leg injuries which remain the marks on the bones) are visible. The small number of finds of chickens in general at the sites of the Saltiv culture does not allow us to claim that they were used in the economy.

Currently, this is only the second find of tarsometatarsi of roosters at the sites of the Saltiv culture (the first one comes from the so-called ritual assemblage from Mayaki). In the scientific literature, accordingly, there have been no attempts to interpret such cases. Taking into account the historiographic review of the problems of interpretation of roosters in general from archaeological sites, we come to the conclusion that the tarsometatarsus of roosters could be a symbol (amulets) of bravery and militancy, respectively, most likely, of warriors. And the act of burying this symbol (amulets) can be an act of taking away the powers of a warrior.

Keywords: Saltiv cultural-historical community, tarsometatarsus, rooster, ritual, amulet.

Одержано 7.07.2022

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ІА НАН України, Київ, Україна.
GORBANENKO Sergii, Ph. D., Senior Researcher, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ГОРОБЕЦЬ Леонід Вікторович, доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник, Національний науково-природничий музей НАН України, Київ, Україна.
GOROBETS Leonid, Dr. Sci. (Biol.), Leading Researcher, National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-5492-7878, e-mail: ornitologist@gmail.com.

КВІТКОВСЬКИЙ Віктор Ігорович, кандидат історичних наук, доцент, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Харків, Україна.
KVITKOVSKYI Viktor, Ph. D., Associate Professor, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2304-0430, e-mail: kvitkovskiyviktor@gmail.com.

УДК [904:572](477.83)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.28

Т. О. Рудич

ЗРІСТ НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГАЛИЧА

У статті введено до наукового обігу інформацію про довжину кісток населення давньоруського Галича, реконструйовано середній зріст населення міста й визначено його місце серед хронологічно близьких груп території України.

Ключові слова: *Київська Русь, давньоруське місто, Галич, зріст населення, остеологія, антропологія.*

Вступ. Зріст є однією з важливих фізичних характеристик і сучасних, і давніх людських популяцій. Його визначає група чинників: генетичних, соціально-економічних та екологічних. Найреалістичнішу картину при дослідженні зросту популяції дає аналіз усього блоку факторів, які могли на нього впливати. Але при вивченні давніх популяцій моделювання екологічної ситуації є досить складною справою, а поховальний обряд, інвентар або його відсутність, місце поховання не завжди чітко вказують на соціальний статус похованого. Це робить інтерпретації результатів дослідження зросту інколи недостатньо аргументованими, а саму тему не надто популярною серед антропологів. Як результат цього, база даних остеометричних вимірів для вивчення зросту поповнюється повільно. В Україні мала чисельність вже опублікованого остеологічного матеріалу, який можна використати для реконструкції зросту й залучити для порівняльного матеріалу, гальмує вивчення зросту давніх популяцій, його динаміки та територіального розподілу. Це стосується, в тому числі, і популяцій давньоруської доби. Збір антропологічного матеріалу з розкопок могильників часів Київської Русі на землях України триває вже понад сто років, значні колекції кісткових решток сформовані та зберігаються в Інституті археології НАН України. Але тривалий час істотну перевагу надавали створенню саме краніологічних колекцій; матеріали ж, які репрезентують посткраніальний скелет, походять, головним чином, з розкопок останніх тридцяти років. Поступове включення їх до наукового обігу дозволить сформувати репрезентативну базу даних для уявлення про зміну зросту населення території України в просторі й часі, а також розглянути його на тлі популяцій Євразії.

© Т. О. РУДИЧ, 2022

Головною метою цієї роботи є включення до наукового обігу інформації про довжину кісток населення давньоруського Галича, реконструкція середнього зросту населення міста й визначення його місця серед хронологічно близьких груп материкової України.

Матеріали і методики. Матеріалом є серія кістяків, отримана в ході розкопок 1991—1993 рр. архітектурним загоном Галицької археологічно-архітектурної експедиції Інституту суспільних наук АН України в с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. На території сучасного с. Крилос локалізують давній Галич, столицю Галицько-Волинського князівства. Загоном ГААЕ під керівництвом Ю. В. Лукомського в 1991—1993 рр. провела дослідження в ур. Царинка, де в давньоруський час знаходився торгово-ремісничий посад Галича. На подолі княжого Галича було виявлено рештки кількох храмів доби Київської Русі. В XI ст. тут виник могильник, традиція захоронень на якому проіснувала до XIII ст. включно. Усі поховання могильника на Царинці здійснено за християнською традицією трупопокладення, у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Відзначено стале положення рук померлих уздовж тіла. Зафіксовано наявність дерев’яних домовин, трьох саркофагів, уламки вапнякових трун. Автор розкопок вважає, що поховання є рештками некрополя давнього Галича, пов’язаного з монастирською церквою Іоанна Хрестителя (Лукомський 1993, с. 580).

У період досліджень могильника на Царинці було відкрито 106 поховань і 57 перепоховань, які в широких границях датовані XI—XIII ст.

Таблиця 1. Мінімальна (*Min*), максимальна (*Max*) та середня (*M*) довжина довгих кісток чоловіків з могильника давньоруської доби у Галичі, мм

Кістка	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*S*
Плечова	39	304,0	372,0	334,4	16,9
Променева	26	220,0	273,0	251,6	13,64
Ліктьова	24	242,0	297,0	271,6	13,89
Стегнова	37	405,0	500,0	463	22,76
Велика гомілкова	24	332,0	402,0	367,3	19,27
Мала гомілкова	3	350,0	405,0	373	28,58

Тут і далі: *N* — кількість вимірів; *S* —середньоквадратичне відхилення; *V* —коефіцієнт варіацій.

Таблиця 2. Мінімальна (*Min*), максимальна (*Max*) та середня (*M*) довжина довгих кісток жінок з могильника давньоруської доби у Галичі, мм

Кістка	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*S*
Плечова	17	236	332	301,7	20,36
Променева	12	213	244	233	9,83
Ліктьова	5	207	263	243,1	18,25
Стегнова	17	407	438	420	10,25
Велика гомілкова	13	315	362	338,1	15,20

Антропологічний матеріал дослідники збирали ретельно, але підтоплення могильника ґрунтовими водами сильно відбилося на збереженості кістяків. У зв'язку з цим, антропологічні дослідження охопили рештки лише 90 осіб, похованих на ньому; досить значний відсоток кістяків представлено фрагментарно.

Статево-вікові визначення останків базуються на комплексній оцінці морфології кісток тазу, ознак статевого диморфізму на кістках черепа, ступеню облітерації швів та зношеності зубів (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980; eds. Buikstra, Ubelaker 1994). Виміри черепів і довгих кісток проводилися авторкою даного тексту за методиками прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Martin 1928; Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1966). У попередніх публікаціях, присвячених давньоруському некрополю в Галичі, проаналізовані краніологічні характеристики й дана коротка інформація про статево-віковий склад населення (Рудич 1995; 2011). Зараз готується до друку робота, до якої, поряд з аналітичною частиною, будуть включені індивідуальні виміри краніологічного та остеологічного матеріалу з даного могильника.

У цій статті до аналізу залучено лише кістки людей дорослого віку (adultus—matures) з визначенною статтю. Підлітки, ріст кісток яких ще не закінчився, епіфізи ще не зрослися з діалізами, а також індивіди невизначеної внаслідок поганої збереженості статі, у досліджені не використано.

У результаті такого підходу ми отримали дві вибірки: чоловічу, із 45 кістяків, та істотно меншу жіночу — 21 кістяк. Досить часто на давніх могильниках вибірки чоловічих кістяків, якими оперують дослідники, що працюють за краніологічними та остеологічними програмами, репрезентативніші. Це може бути викликано низкою причин. Іноді це пов'язано з кращою збереженістю масивніших чоловічих кістяків. Але варто відзначити також, що серед людей, які помирали у віці juvenis, кількість представниць жіночої статі цілком могла переважати кількість своїх однолітків чоловічої, оскільки жінки мали, окрім всього, ризик смерті під час пологів. Виміри ж кістяків у осіб цього віку (juvenis), коли ріст кісток ще не закінчився, при розрахунку середніх розмірів та варіацій ознак у краніологічних та остеологічних серіях не враховано. Але крім суто технічних моментів, дослідники можуть мати справу також з більшою народжуваністю хлопчиків і більшою смертністю дівчаток у дитинстві. Дисбаланс розподілу чоловіків і жінок зафіксовано в багатьох країнах Європи доби середньовіччя, в тому числі і на землях Київської Русі (Алексеев 1972; Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003; Козюба 2001; Козак 2010). У випадку з могильником на Царинці дисбаланс між представництвом чоловіків та жінок у серії може досить реально віддзеркалювати демографічну ситуацію в цьому районі давнього Галича. Більшість кістяків індивідуумів, у яких можна було визначити стать, належали чоловікам (65,6 %), а 34,4 % — жінкам (Рудич 2011). Дисбаланс між кількістю чоловіків і жінок зафіксовано також на міських могильниках Середнього Придніпров'я; особливо яскраво це демонструє ситуація в Києві (Козак 2010, с. 244). Складається враження, що давньоруські міста часто мали чоловіче обличчя, можливо це обумовлено причинами соціального характеру.

Інформація про мінімальні, максимальні та середні розміри довжини довгих кісток, використаних для визначення зросту, чоловічої вибірки дані в табл. 1, жіночої — в табл. 2.

Вибір формули для реконструкції зросту. За більш ніж сто років антропологічних досліджень було розроблено значну кількість формул визначення зросту. Їх розробляли на різній кількості матеріалу, віковий діапазон людей, котрі були залучені до аналізу, міг дещо відрізнятися, групи могли представляти різні території та формуватися за расовою ознакою.

Нині найуживанішими в антропології є формули К. Пірсона та А. Лі (1899), М. Троттер—Г. Глезер (1958), У. Дюпертьоюї та Дж. Хедден (1951). Кожна з формул має переваги й недоліки.

Знаний математик К. Пірсон виводив формули по вибірці Е. Ролле, де були представлені 50 чоловіків і 50 жінок, у віці від 24 до 99 років. Вікові зміни зросту людей у цьому випадку не враховані. Вибірка складалася з людей, які мешкали у м. Леон. Якщо навіть це були не лише мешканці міста та його околиць, то в будь-якому разі група репрезентувала в першу чергу населення Південної Франції (Алексеев 1966, с. 221). Середній зріст чоловіків цієї серії становив 166 см, жінок — 154 см. Зріст виміряли на трупному матеріалі, тобто дещо він відрізнявся від зросту живої людини. К. Пір-

сон запропонував для визначення зросту використовувати дані по чотирьом довгим кісткам правої сторони тіла (плечовій, променевій, стегновій, великій гомілковій).

Формули У. Дюпертьоюї та Дж. Хедден (1951) були розраховані на 400 скелетах людей, довжина тіла яких була визначена за життя. Вони не вимагають додаткових поправок, а відразу дають прижиттєву довжину тіла. Вік померлих знаходився в межах від 20 до 65 років. Залучали дані по чотирьом довгим кісткам скелета (плечовій, променевій, стегновій, великій гомілковій). Автори підкреслювали, що визначення довжини тіла по довжині кісток залежить від пропорцій тіла. Це добре продемонстрували дві вибірки, сформовані на рівні двох великих рас: європеоїдної та негроїдної. Вибірки, якими оперували автори, були високорослі, білі чоловіки в середньому мали зріст 172,9 см, а жінки — 160,9 см, негроїди чоловіки в середньому 176,2 см, а жінки — 165 см. Автори аргументовано запропонували відмінні коефіцієнти формули для представників різних рас. Вони також розрахували формули на матеріалі кістяків людей з середнім типом пропорцій. Ці формули, на думку дослідників, придатні не тільки при середній довжині тіла, але й при високому та низькому зрості.

Одні з найчастіше використовуваних формул розробили М. Троттер та Г. Глезер (1952; 1958) на репрезентативнішому матеріалі, кількість якого в останній роботі зросла до 5500 чоловік, прижиттєвий зріст яких був відомий.

Автори використовували виміри всіх шести довгих кісток (плечової, променевої, ліктьової, стегнової, великої гомілкової та малої гомілкової). Вони дійшли висновку, що поправками на асиметрію кісток можна знехтувати й користуватися при розрахунках і кістками правої, і лівої сторони. З огляду на відмінність у пропорціях тіла серед представників трьох великих рас, були розраховані окремі формули для європеоїдів, негроїдів та монголоїдів, а також для зручності дослідників були створені таблиці. Основу європеоїдної групи складали американці європейського походження (германського та романського). Середня довжина тіла в групі білих чоловіків склала 173,43 см, а жінок — 160 см.

Ми працюємо матеріалом, який репрезентує населення давньоруського міста. Зрозуміло, що варто очікувати, що ми маємо справу зі слов'янським європеоїдним населенням. Але теоретично на території давньоруського міста могло бути присутнє й поховане населення, що не належить до слов'янського загалу і взагалі представників європеоїдної раси. Іноетнічний компонент у складі населення за даними краніології добре зафіксовано в Києві, Юр'еві, Межибожі (Рудич 2013). Інколи він домінує на поховальній пам'ятці. Галич був торговим та ремісничим центром, в якому можна очікувати присутність вихідців з різних етнічних груп, до того ж в галицькі князі залучали на військову службу іноземних воїнів — від вірмен, балтів і до половецьких вершників. Частково це пов'язано з тим, що чисто слов'янського ресурсу явно не вистачало для реалізації амбітних планів, а частково тим, що галицькі князі не завжди знаходили спільну мову з місцевим боярством. До того ж, якщо ми дійсно маємо справу з похованнями довкола та у церкві Івана Хрестителя, як вважає автор розкопок Ю. В. Лукомський, де за літописними згадками було поховано Ростислава Івановича (Берладничича) (Лукомський 1998, с. 590), то можна очікувати, що серед похованих були люди пов'язані походженням з Берладдю, де можливий змішаний антропологічний склад населення.

Але у нашому випадку попередньо була опрацьована краніологічну серію черепів з могильника на Цариці у Галичі (Рудич 1995; 2011). Виходячи з середніх характеристик ознак група з могильника на Царинці у Галичі є європеоїдною та добре вкладається в розмах міжгрупових характеристик слов'янських популяцій. Дійсно, вже візуальний огляд серії заставив говорити про її неоднорідність. Це підтвердив розмах варіацій окремих ознак. Порівняння дисперсії ознак, коефіцієнтів варіації ознак зі стандартними, демонструють завищену варіабельність за багатьма покажчиками. Це стосується як чоловічої, так і жіночої частини популяції. Робота з індивідуальними вимірами черепів дозволяє говорити, що на могильнику були присутні люди з степовими домішками, що не є синонімом монголоїдності. Але кількість їх незначна, на середні характеристики як краніологічної, так і остеологічної серії вони не вплинули. Таким чином, аналіз краніологічного матеріалу вказує, що при розрахунку зросту варто користуватися формулою, що була розрахована на європеоїдному матеріалі.

Вибір саме формули Троттер—Глезер (для європеоїдів), як такої, яка більше підходить для розрахунків зросту чоловіків з Галича, обумовлено такими обставинами.

1. Розмах варіацій довжини кісток чоловічої вибірки з Галича добре вкладається в розмах варіацій довгих кісток групи європеоїдів, якими користувалися Троттер—Глезер при розрахунках своїх формул. А от розмах варіацій довжини кісток верхніх кінцівок чоловіків з Галича виходить за рамки розмаху варіацій вибірки Е. Ролле, на базі якої створювали свої таблиці та виводили свої формули Л. Мануврієта К. Пірсон.

2. Свого часу на рівні середніх даних по довжині довгих кісток В. Бунак (Бунак 1961, с. 41—66) створив рубрикації й розглянув кореляції між довгими кістками для низки груп, які представляли різні раси, а в хронологічному плані охоплювали час від пізньоримської доби до сучасності. Кількість цих груп не надто велика, але важливо, що серед них була вибірка Е. Ролле з якою працювали Л. Мануврієта К. Пірсон, а також вибірки американських дослідників, на яких базувалися Троттер—Глезер. Це давало можливість антропологам, які працювали з новими серіями, маючи на руках інформацію про середню довжину довгих кісток, визначитися стосовно більшої близькості своєї групи до французької або американської вибірок, як за вертикальними розмірами, так і за кореляціями. Це дозволяло зорієнтуватися, у виборі формул,

Таблиця 3. Розмах варіацій зросту та середній зріст чоловіків та жінок з могильника Царинка у давньому Галичі (за формулою Троттер—Глезер), см

Стать	*N*	*Min*	*Max*	*M*	*S*	*V*
Чоловіки	45	162,8	181,9	174,0	4,22	0,024
Жінки	21	151,3	167,1	160,4	3,90	0,024

Таблиця 4. Розподіл величин зросту в чоловічого та жіночого населення з могильника Царинка у давньому Галичі (категорії за Мартіном)

Висота зросту	Чоловіки			Жінки		
	Зріст	*N*	%	Зріст	*N*	%
Дуже низькі	<159,9	—	—	<148,9	—	—
Низькі	160,0—163,9	2	4,4	149,0—152,9	1	4,7
Середні	164,0— 169,9	5	11,1	153,0—158,9	5	23,8
Високі	170,0—179,9	37	82,2	159,0—167,9	15	71,4
Дуже високі	>180,0	1	2,2	>168,0	—	—
Кількість спостережень		45	100	—	21	100

розрахунок яких на них базувався. В нашому випадку варто відзначити, що як за розмірами кісток, так і за їх кореляцією, група з Галича виявляє більшу близькість до серій, які лягли в основу формули Троттер—Глезер, та серій Європи, які пов'язані з вихідцями з її північніших територій (середньовічних норвежців та аламанів), тобто популяцій германського, а не романського світу.

3. Низка індексів вертикальних кісток чоловічої групи з Галича також ближче саме до індексів груп, які пов'язані своїми витоками не стільки з південними, скільки з північними районами Європи. Саме інформація по вихідцям з цих земель переважно лягла в основу вибірки європеоїдів з якими працювали Троттер—Глезер.

Тобто, на наш погляд, формули Тротер—Глезер є на сьогоднішній день найбільш придатними для розрахунку зросту в групі з могильника на Царинці у Галичі.

Зріст населення давнього Галича. Інформація про мінімальний, максимальний та середній зріст чоловіків та жінок з Галича, який було розраховано за формулами Троттер—Глезер дано в табл. 3.

Чоловіча та жіноча групи з могильника на Царинці були також розбиті по категоріям зросту. Переважаюча більшість чоловіків, які були поховані на могильнику, потрапили до категорії високого зросту для чоловіків за рубрикаціями Р. Мартіна (Martin 1927). Серед жінок більшість також опиняється за рубрикацією Р. Мартіна для жінок до категорії високого зросту (табл. 4).

Різниця середнього зросту між чоловіками та жінками в популяції перевищує норму розраховану Р. Мартіном (10—12 см). Такі ситуації інколи фіксуються в окремих групах, але причини цього можуть бути різні. Серед них називають стресові ситуації, ендокринні порушення, гендерну нерівність в ставленні до дітей, різницю в формуванні антропологічного складу чоловічої та жіночої частин популяції.

У випадку з серією з Галича авторка даної статті більше схильна до останнього пояснення. На користь цього свідчить, в першу чергу, краніологічний аналіз. При роботі з серією були розраховані коефіцієнти статевого диморфізму та порівняні зі стандартними, для однорідних груп. В галицькій групі вони продемонстрували відхилення від стандартних. З урахуванням статевого диморфізму жіноча серія черепів з міста виявилася дещо більш масивною, а ніж чоловіча (Рудич 1995; 2011). Міжгруповий статистичний аналіз, де вибірки з Галича розглядалися в колі слов'янських серій різних територій, демонструє певні відмінності у напрямках зв'язків чоловічої та жіночої груп даного могильника (Рудич 2014, с. 104, 109). Це у поєднанні з різницею у зрості може свідчити про те, що у чоловіча та жіночої частини населення, яке було поховане на Царинці, мали здебільше витоки в різних популяцій, які різнилися морфологічно.

Знахідки саркофагів, вапнякових та дерев'яних домовин, речові знахідки, свідчать на користь того, що люди, що були тут поховані, належали скоріше до заможних верств, тож мало ймовірно, що саме жіноча частина населення похованого тут відчувала нестачу в тих продуктах харчування, які містили білок та низку вітамінів, що могло вплинути на зріст.

Одним з показників рівня життя та економічного розвитку суспільства вважається середня тривалість життя, а для палеопопуляції — середній вік смерті (Бужилова 1997, с. 33).

Середній вік смерті досить об'єктивно характеризує тривалість життя групи. Для Галича він складає 39,8 років. Близький рівень демонструє низка середньовічних слов'янських серій, які представляють сільське та міське населення слов'янського світу (Алексеев 1972; Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003).

Середній вік смерті галичан складає 42,3 роки для чоловіків та 34,7 для жінок. Для більшості популяцій цього хронологічного зрізу також характерна дещо більша тривалість життя чоловіків, чім жінок. Для середньовічної Європи середній вік смерті становив 36,7 років: для чоловіків — 37,6, жінок — 35,8 років. Тобто, можна відзначити, що різниця між тривалістю життя чоловіків та жінок у Галичі була більшою, а ніж в середньому по Європі.

Треба відзначити також невеликий відсоток поховань, що належали індивідам у віці до 20 років, на могильнику Царинка він складає 12,2 %. Це може віддзеркалювати як малу смертність людей у цьому віці, так і те, що більшість дітей, могли ховати в іншому місці, тим більше, що досліджено на думку дослідника незначну частину могильника. Але можливо ми маємо справу і з меншою народжуваністю в даній популяції.

В антропологічній науці в свій час піднімалося питання кореляції зросту та тривалості життя. Можливо різниця як у зрості, так і тривалості жит-

тя між чоловіками та жінками з Галича пов'язаний, як і краніологічні відмінності, з генетикою, але можливо таке розбалансування між представниками різної статі може мати і інші причини. На сьогодні питання залишається відкритим.

Галич в колі давньоруських серій. Середній зріст населення Галича добре вкладається в розмах міжгрупових варіацій серій давньоруської доби території материкової України. За зростом усі групи з нашої території потрапляють до категорій середнього та високого зросту, низькорослі та дуже високорослі групи серед них відсутні.

Треба відзначити, що інформація про зріст населення території України доби Київської Русі представлена дуже неоднорідно, по окремим регіонам вона або взагалі відсутня, або маємо дані лише по поодиноким кістякам. Залучаючи такий матеріал завжди треба пам'ятати про можливу випадковість вибірки. З усіх регіонів України дещо краще репрезентовано остеологічні матеріали з Середнього Подніпров'я, але вибірки довгих кісток з сільських могильників і там представлені слабо. Порівняння зросту мешканців міста та селян з однієї території є найбільш важливим. Варто очікувати, що населення міст формувалося та поповнювалося, головним чином, за рахунок вихідців з довколишніх сіл. За такої ситуації різницю у зрості городян та селян можна пов'язувати з різницею у харчуванні.

Репрезентативні вибірки з сільських могильників з земель близьких до Галича не представлені. Найближчими територіально є маленька серія з с. Зеленче біля Теребовлі, розкопки М. О. Ягодинської (Ягодинська 2014) та вибірка X—XIII ст. з могильника Бранешти.

У випадку з могильником біля с. Зеленче зріст чоловіків становить 170,9 см, вони відносяться до категорії високих, а жінок — 158,4 см, потрапляють до категорії середнього зросту (Рудич 2015, с. 107).

Зріст населення похованного на могильнику Бранешти, розрахований за формулою Троттер—Глезер, за рубрикаціями Р. Мартіна потрапляє до категорії середніх, зріст для чоловіків 167,7, а для жінок — 157,2 см (Великанова 1975).

В обох випадках зріст людей з цих могильників менший, ніж у населення Галича, що поховане на Цариці. Різницю у зрості більш демонструють чоловіки. Чоловіче населення Галича має більш високий зріст також у порівнянні з сільським населення Середнього Подніпров'я (Козак 2005; Рудич 2016).

Більший зріст у міського населення Русі відзначала низка дослідників (Сегеда, Покас 1985; Козак 2010). Це може бути пов'язано або з ліпшим харчуванням, або з генетичними відмінностями. Але тільки наявність гарного порівняльного матеріалу дозволяє дослідникам наблизитися до вирішення цієї проблеми. Для західного регіону України такого порівняльного матеріалу суттєво не вистачає.

Найкраще на сьогодні репрезентоване населення давнього Києва, де матеріал представляє різні його райони: Верхнє місто, Поділ, Щекавицю. Серії зрізних районів добре демонструють, що навіть у межах одного міста зріст населення, похованого на різних могильниках, відрізняється. Найбільш високорослe населення зафіксовано у Верхньому місті. Можливі різні версії інтерпретації цього. Можна розглядати соціальний аспект, з яким пов'язана дієта й кращі умови життя представників окремих груп. Іншою версією може бути участь у формуванні населення, похованого на окремих могильниках, вихідців з різних територій, мешканці яких могли мати різний зріст.

За даними краніології з'ясовано, що чоловічі групи з Верхнього міста й Подолу мали генетичне коріння не стільки в сільських популяціях колишніх полянських землях, скільки на північно-західніших древлянських і волинських землях, населення яких було масивнішим. Можна говорити про присутність у Києві також вихідців з балтських територій і Скандинавії, які переважно мали високий зріст. Але попри морфологічну різнорідність кияни виявилися масивніними, ніж сільське населення древлянських і волинських земель. Можливо, крім іншого, існував певний відбір новоприбулих в місто з урахуванням професійних запитів. До княжої дружини, як і до низки ремісничих професій відбиралися фізично найрозвиненіші люди з тих популяцій, які загалом вирізнялися масивною будовою тіла. Надалі ці особливості могли закріплюватися шлюбними контактами у своєму середовищі. А от відмінність жіночих груп з Києва від жінок з могильників колишніх полянських територій невелика (Рудич, Козак 2021).

Можливо, поява нового матеріалу і власне з Галича, та особливо з сільських пам'яток західного регіону, а також опрацювання його за новими програмами стосовно дієт, патологій, екологічної ситуації, дозволить отримати чіткішу картину можливих впливів на зріст мешканців міст і сіл.

Результати дослідження, висновки. Населення, поховане на могильнику XI—XIII ст. у Галичі, мало зріст, який добре вкладається в розмах міжгрупових варіацій серій з території України давньоруського часу. Чоловіки та жінки мали високий зріст. Різниця середнього зросту між чоловіками та жінками є вищою за стандартну норму. Це може бути пов'язано з їх генетичними зв'язками з різними популяціями. Те, що чоловіча й жіноча частини популяції формувалися на дещо різній основі, ми можемо стверджувати за результатами аналізу краніологічного матеріалу. На могильнику було поховане досить заможне населення, тож пов'язувати різницю у зрості з поганим харчуванням не доречно.

Зріст чоловіків мешканців Галича, похованих на Царинці, має найближчі аналогії на могильниках Києва (Козак, Рудич 2004; Козак 2010) і Переяслава (Рудич 2008).

Зріст чоловічого населення Галича є більшим за зріст людей давньоруської доби з сільських могильників і західних земель України, і Середнього Подніпров'я. Жіночі вибірки так чітко цього не демонструють.

Різниця у зрості між населенням міст і сіл Київської Русі може мати різні причини. Але у низці випадків можна говорити, що склад населення міст інтенсивно поповнювався за рахунок вихідців з інших територій, для яких був характерний вищий зріст. Можливо, крім цього існував певний відбір новоприбулих в місто з урахуванням професійних запитів. До княжої дружини, як і до низки ремісничих професій, відбирали фізично найрозвиненіших людей із популяцій, які загалом характеризувалися масивною будовою тіла. Надалі ці особливості могли закріплюватися шлюбними контактами у своєму середовищі. Можливо свою роль грало також краще харчування мешканців міст, особливо заможних.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Т. И., Богатенков, Г. В., Лебединская, Г. В. 2003. *Влахи. Антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали).* Москва: Научный мир.

Алексеев, В. П. 1966. *Остеометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Алексеев, В. П. 1972. Палеодемография СССР. *Советская археология*, 1, с. 3-21.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.

Бужилова, А. П. 1997. Изучение возрастных пирамид и показателя среднего возраста смерти в археологическом контексте. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Новые методы — новые подходы в современной антропологии.* Москва: Старый сад, с. 33-44.

Бунак, В. В. 1961. Соотношение длин сегментов и полная длина тела по измерениям на скелетах (сравнительная характеристика двух групп). *Вопросы антропологии*, 7, с. 41-65.

Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.

Козак, А. Д. 2005. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника. В: Петрашенко, В. А. *Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка.* Киев: Академпериодика, с. 226-241.

Козак, А. Д., Рудич, Т. А. 2004. Население древнего Киева по данным остеологического исследования кладбища XI—XIII вв. на ул. Паторжинского 14. В: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской международной научной конференции (12—16 сентября 2004 г.).* 3. Киев; Судак: Академпериодика, с. 84-86.

Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби*. Київ: Академперіодика.

Козюба, В. К. 2001. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел). *Археологія*, 1, с. 29-41.

Лукомський, Ю. 1998. Невідомі церкви на подолі давнього Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXXXV, с. 559-593.

Рудич, Т. О. 1995. Антропологічний склад давнього Галича. В: Толочко, П. П. (ред.). *Галич і Галицька земля.* Київ; Галич: ІА НАН України, с. 119-124.

Рудич, Т. О. 2008. До питання про антропологічний склад населення Лівобережної України давньоруської доби (за матеріалами могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького. *Наукові записки з української історії*, 20: Збірник наукових статей присвячений пам'яті відомого українського археолога-славіста О. В. Сухобокова, с. 96-103.

Рудич, Т. А. 2011. К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича). *Вестник антропологии*, 19, с. 182-200.

Рудич, Т. О. 2013. Парні поховання давньоруської доби з Меджибожа Антропологічний аспект. *Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 2012*, 1, с. 316-320.

Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.

Рудич, Т. О. 2015. Антропологічний матеріал давньоруського могильника Зеленче. *Археологія,* 1, с. 99-108.

Рудич, Т. О. 2016. Колекція антропологічних матеріалів з розкопок могильника давньоруської доби біля с. Лука. *Археологія і давня історія України*, 1 (18), с. 150-161.

Рудич, Т. О., Козак, О. Д. 2021. Населення Київського Подолу давньоруської доби. *Археологія*, 2, с. 63-79.

Сегеда, С. П., Покас, П. М. 1985. Антропологический состав средневекового городского населения левобережного Поднепровья. В: *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985 г.).* Москва: Наука, с. 91-95.

Ягодинська, М. О. 2014. Нові дослідження давньоруського могильника біля с. Зеленче Теребовлянського р-ну Тернопільської обл. *Наукові студії*, 7: Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 316-320.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Dupertuis, C., Hadden, J. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendation for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie.* Jena: von G. Fischer.

Pearson, K., Lee, A. 1899. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A, 192, p. 169-244.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

REFERENSES

Alekseeva, T. I., Bogatenkov, G. V., Lebedinskaia, G. V. 2003. *Vlakhi. Antropo-ekologicheskoe issledovanie (po materialam srednevekovogo nekropolia Mistikhali).* Moskva: Nauchnyi mir.

Alekseev, V. P. 1966. *Osteometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Alekseev, V. P. 1972. Paleodemografiia SSSR. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 3-21.

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii*. Moskva: Nauka.

Buzhilova, A. P. 1997. Izuchenie vozrastnykh piramid i pokazatelia srednego vozrasta smerti v arkheologicheskom kontekste. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Novye metody — novye podkhody v sovremennoi antropologii*. Moskva: Staryi sad, s. 33-44.

Bunak, V. V. 1961. Sootnoshenie dlin segmentov i polnaia dlina tela po izmereniiam na skeletakh (sravnitelnaia kharakteristika dvukh grupp). *Voprosy antropologii*, 7, s. 41-65.

Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologiia Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.

Kozak, A. D. 2005. Drevnerusskoe naselenie Grigorovki po materialam mogilnika. In: Petrashenko, V. A. *Drevnerusskoe selo po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: Akademperiodika, s. 226-241.

Kozak, A. D., Rudich, T. A. 2004. Naselenie drevnego Kieva po dannym osteologicheskogo issledovaniia kladbishcha XI—XIII vv. na ul. Patorzhinskogo 14. In: *Prichernomore, Krym, Rus v istorii i kulture. Materialy II Sudakskoi mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (12—16 sentiabria 2004 g.)*. 3. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 84-86.

Kozak, O. D. 2010. *Kyiany kniazhoi doby*. Kyiv: Akademperiodyka.

Koziuba, V. K. 2001. Istoryko-demohrafichna kharakterystyka davnoruskoi sim'i (za materialamy istorychnykh ta arkheolohichnykh dzherel). *Arkheolohiia*, 1, s. 29-41.

Lukomskyi, Yu. 1998. Nevidomi tserkvy na podoli davnoho Halycha. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXXXV, s. 559-593.

Rudych, T. O. 1995. Antropolohichnyi sklad davnoho Halycha. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Halych i Halytska zemlia*. Kyiv; Halych: IA NAN Ukrainy, s. 119-124.

Rudych, T. O. 2008. Do pytannia pro antropolohichnyi sklad naselennia Livoberezhnoi Ukrainy davnoruskoi doby (za materialamy mohylnyka na okolytsi m. Pereiaslava-Khmelnytskoho. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20: Zbirnyk naukovykh statei prysviachenyi pam'iati vidomoho ukrainskoho arkheoloha-slavista O. V. Sukhobokova, s. 96-103.

Rudich, T. A. 2011. K voprosu ob antropologicheskom sostave naseleniia drevnerusskogo goroda (po materialam iz raskopok Galicha). *Vestnik antropologii*, 19, s. 182-200.

Rudych, T. O. 2013. Parni pokhovannia davnoruskoi doby z Medzhybozha Antropolohichnyi aspekt. *Arkheolohichni studii «Mezhybizh». Naukovyi shchorichnyk 2012*, 1, s. 316-320.

Rudych, T. O. 2014. *Naselennia Serednoho Podniprov'ia I—II tys. za materialamy antropolohii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Rudych, T. O. 2015. Antropolohichnyi material davnoruskoho mohylnyka Zelenche. *Arkheolohiia*, 1, s. 99-108.

Rudych, T. O. 2016. Kolektsiia antropolohichnykh materialiv z rozkopok mohylnyka davnoruskoi doby bilia s. Luka. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 150-161.

Rudych, T. O., Kozak, O. D. 2021. Naselennia Kyivskoho Podolu davnoruskoi doby. *Arkheolohiia*, 2, s. 63-79.

Segeda, S. P., Pokas, P. M. 1985. Antropologicheskii sostav srednevekovogo gorodskogo naseleniia levoberezhnogo Podneprovia. In: *Tezisy dokladov sovetskoi delegatsii na V Mezhdunarodnom kongresse slavianskoi arkheologii (Kiev, sentiabr 1985 g.)*. Moskva: Nauka, s. 91-95.

Yahodynska, M. O. 2014. Novi doslidzhennia davnoruskoho mohylnyka bilia s. Zelenche Terebovlianskoho r-nu Ternopilskoi obl. *Naukovi studii*, 7: Kultovi ta pokhovalni pam'iatky u Visло-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii, s. 316-320.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archaeological Survey Research series, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Dupertuis, C., Hadden, J. 1951. On the reconstruction of stature from long bones. *American Journal of Physical Anthropology*, 9, 1, p. 15-54.

Ferembach, D., Schwidetzky, I., Stloukal, M. 1980. Recommendation for Age and Sex Diagnosis of Skeletons. *Journal of Human Evolution*, 9, p. 517-549.

Martin, R. 1928. *Lehrbuch der Anthropologie*. Jena: von G. Fischer.

Pearson, K., Lee, A. 1899. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, A, 192, p. 169-244.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1952. Estimation of Stature from Long Bones of American Whites and Negroes. *American Journal of Physical Anthropology*, 10, 4, p. 463-514.

Trotter, M., Gleser, G. C. 1958. A Re-evaluation of Estimation of Stature Based on Measurements of Stature Taken During Life and of Long Bones after Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 16, 1, p. 79-123.

T. O. Rudych

THE HEIGHT OF THE POPULATION OF OLD RUS HALYCH

The information about the length of the bones of the population of Old Rus Halych is introduced into the scientific circulation, the average height of the city's population is reconstructed, and its position among chronologically close groups of the territory of Ukraine is determined in the paper. The material comes from excavations of the burial ground of the 11th—13th centuries in the Tsarinka tract, where in Old Rus times the trading and craft suburb of Halych was existed. Measurements of 45 male and 21 female skeletons were used in the work.

The people buried in the cemetery had a small height, which fits well into the range of intergroup variations of the series from the territory of Ukraine during the Old Rus period. Men and women are tall (174 cm and 160.4 cm). The difference in average height between men and women in this series is higher than the standard norm. This may be because they were genetically related to different populations. The fact that the male and female parts of the population of Halych were formed on a slightly different basis, we can say from the materials of craniology. A fairly wealthy population was buried in the cemetery, so it is difficult to connect the difference in height with nutritional problems.

The height of the men of Halych buried in Tsarinka has the closest analogies in the cemeteries of the cities of Kyiv and Pereyaslav. The height of the male population of Halych is bigger than the height of the people of the Old Rus Age from the rural burial grounds of both the western lands of Ukraine and the Middle Dnieper region. Female samples do not demonstrate this so clearly.

The difference in height between the population of cities and villages of Kyivan Rus is fixed. In a number of cases, it can be said that the composition of the population of cities was intensively replenished by immigrants from other territories, which are characterized by higher height. Perhaps, in addition, there was a certain selection of newcomers to the city, taking into account professional requests. The most physically developed people from those populations, which were generally characterized by a massive body structure, were selected for the prince's guard as well as for a number of craft professions. In the future, these features could be fixed by marriage contacts in their milieu. Perhaps the better nutrition of city dwellers, especially wealthy ones, also played a role.

Keywords: Kyivan Rus, Old Rus city, Halych, population height, osteology, anthropology.

Одержано 30.08.2022

РУДИЧ Тетяна Олександрівна, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
RUDYCH Tetyana, Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-3396-504X, e-mail: rudich@iananu.org.ua.

УДК 904.4(477.53)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.29

Ю. О. Пуголовок, А. С. Кушнір

ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛИНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНОЛОГІЇ LiDAR

У статті введено у науковий обіг результати лазерного сканування території Глинського археологічного комплексу. За цими результатами створено цифрову модель місцевості середньовічної поселенської структури. Здійснено палеоландшафтний і гіпсометричний аналізи цифрової моделі місцевості, які виявили значний антропогенний вплив на рельєф, пов'язаний із активним функціонуванням поселення впродовж його існування від IX до XIV ст.

Ключові слова: *Дніпровське Лівобережжя, роменська культура, сіверяни, Русь, післямонгольский час, поселення, ландшафтна археологія, палеоландшафт, LiDAR, цифрова модель місцевості.*

Вступ. Ідентифікація, аналіз та дослідження археологічних пам'яток є складним завданням, особливо в місцях вкритих щільною рослинністю. Вивчення пам'яток в такій місцевості обмежується цілим рядом факторів. Зокрема це стосується рослинного покрову, а також розмірів та стану збереження самих археологічних об'єктів. Складнощі з обстеженнями, збором матеріалу та документуванням, особливо, виявляються у місцях з густим підліском. У цих умовах, наявність розрізнених складових археологічних комплексів ще більше ускладнює їх ідентифікацію на місцевості, з огляду на мікротопографічні особливості. Для вирішення цих дослідницьких задач досить плідним є застосування дистанційного зондування поверхні (ДЗП), за допомогою технології LiDAR (Light Detection and Ranging), використання якої вже неодноразово підтвердило результативність виявлення і дослідження археологічних пам'яток в районах з щільною рослинністю (Chase, Chase, Chase 2017). Такий неінвазійний метод дослідження добре зарекомендував себе на території Центральної Америки (Chase et al. 2011) та Південно-Східної Азії (Evans et al. 2013). Не дивлячись на загальновизнану ефективність технології LiDAR проходити крізь щільну рослинність, все ж його можливості для археологічних досліджень можуть бути обмежені. Для цього необхідно корелювати дані про висоту рослин, мікрорельєф, можливості відображення від поверхні та ідентифікації власне археологічних об'єктів (Hutson 2015; Prufer, Thompson, Kennett 2015). У цих випадках аналіз на основі LiDAR вимагає особливої уваги як до обробки хмар точок, так і класифікації даних, щоб уникнути того, що видалення низької рослинності може призвести до втрати археологічної інформації.

В європейській археології лазерне сканування поверхні широко застосовується для вивчення середньовічних поселенських структур. Досить часті внутрішні міграції населення призвели до змін моделей розселення, в результаті чого відбувалися реорганізації міського або сільського ландшафту. Залишки середньовічних поселень в Європі є значною складовою археологічної спадщини. Їх ідентифікація та вивчення лишається актуальним напрямком досліджень, оскільки часто вони приховані густим рослинним покривом, розташовані, зазвичай, у горбистій місцевості та у багатьох випадках характеризуються складним рельєфом (Hesse 2010; Masini, Coluzzi, Lasaponara 2011). Наразі новітні технології дозволяють ідентифікувати залишки населених пунктів за результатами лазерного сканування. Для Центральної Європи такі дослідження, переважно, засновані на створенні затінених (SRM — Shaded Relief Models) або ж кольорових затінених моделей рельєфу (CSR — Color Shaded Relief Models). Вони часто супроводжуються аерофотознімками та неінвазійною розвідкою місця розташування пам'ятки (eds. Andrzejewski, Sikora 2017; Engel, Sobczak 2019; Furmanek et al. 2015; Furmanek, Wroniecki

© Ю. О. ПУГОЛОВОК, А. С. КУШНІР, 2022

2018; Gojda, John, Starková 2011; Kittel, Sikora, Wroniecki 2019; Mackiewicz, Myślecki 2015; Rodak, Wroniecki 2019; Šebková, John 2014).

В Україні застосування подібних технологій в археологічних дослідженнях не є поширеними, хоча їх перспективність цілком очевидна. Одним із прикладів використання лазерного сканування поверхні в Україні, є роботи проведені на території археологічного комплексу в с. Глинське, Полтавського району Полтавської області. Планомірні дослідження на пам'ятці, що проводяться з 2011 р., показали необхідність створення надійної картографічної основи для подальшого наукового вивчення місцевості. Власне використання лазерного сканування було зумовлене специфічними особливостями рельєфу, в якому переважають яри та пагорби, що вкриті лісом майже на 80 %, вкриваючи такими чином більшу частину археологічного комплексу. За результатами проведених досліджень отримана цифрова модель місцевості (ЦММ) придатна для здійснення міждисциплінарних досліджень у царині ландшафтної археології.

Глинський археологічний комплекс розташований на території с. Глинське у південній частині населеного пункту. Він займає миси та останці правого берега р. Ворскла, що утворені долинами струмків та терасами корінного берега (рис. 1). Вперше згаданий у матеріалах анкетування, проведеного Центральним Статистичним Комітетом за ініціативою Д. Самоквасова (Бобринский 1897, с. 125—128). Оглянув, описав та уклав перший ситуаційний план розміщення пам'ятки В. Ляскоронський на рубежі XIX — XX ст. (рис. 2: а; Ляскоронский 1907, с. 180—182, рис. 36). У 1940 р. обстежив Лівобережний загін Дніпровської експедиції ІІМК АН СРСР. За повідомленням І. Ляпушкіна, дослідження обмежилися оглядом пам'ятки та збором підйомного матеріалу (Ляпушкин 1947, с. 129—132).

У 1971 р. на городищах у Глинському працював Лівобережний розвідзагін Інституту археології АН УРСР. В результаті обстежень М. Кучерою та О. Сухобоковим було проведено обміри городищ та знято схематичний план (Кучера, Сухобоков 1971, арк. 14—15; Сухобоков, Иченская 1984, с. 169—170). Втім, плани городищ М. Кучера опублікував у 1999 р. окремо (рис. 2: б; Кучера, 1999, рис. 1: 34, 11: 3). Натомість, план пам'ятки, опубілкований в монографії О. Сухобокова за підписом «2 — Глинськ (Полтавська область)» (Сухобоков 1975, с. 58, рис. 29: 2) є планом Глинська на Сулі (Кучера, Сухобоков 1971, арк. 75, рис. 9: 1).

Наприкінці 1090-х рр. на пам'ятці працювала експедиція під керівництвом О. Супруненка, яка проводила археологічні дослідження на різних частинах комплексу. У результаті цих робіт був виявлений і курганний могильник, розпочато визначення меж пам'ятки (Кулатова та ін. 1998; Мироненко 1998; Гейко 1998; Злотницька, Супруненко 1999).

У 2011 р. розкопки на пам'ятці відновлено. Метою цих робіт стали науково-рятівні дослідження на зруйнованих ділянках одного з посадів. Впродовж кількох польовоих сезонів був отриманий виразний археологічний матеріал. Виявлено решкти житлових, господаоських та ремісничих споруд від кінця X до XIV ст., а також розрізнені поховання та грунтовий могильник що датовано кінцем XIII — XIV ст. (Пуголовок 2012a; 2012b; 2013; 2014; 2017; 2020; 2021; Котенко, Пуголовок 2013; Пуголовок та ін. 2015a; 2015b; 2016; 2017; Козак 2016; Пуголовок, Шапорда 2021).

1. МАТЕРІАЛИ І МЕТОДИ

1.1. Територія досліджень. Глинський археологічний комплекс розташований в урочищах Городище, Кріпость, Панський Ярок, Тарасівка, розміщуючись на площі понад 14 га. До його складу входить Велике і Мале городища, укріплений посад, неукріплені селища, а також курганний могильник. Майданчики городищ по краю останців мають залишки фортечних складових — в'їзних комплексів, ескарпів, ровів, дерево-земляних стін, криниць.

«Велике городище» (ур. Городище) займає останець правого корінного берега р. Ворскла, утворений долинами двох струмків. Загальна висота над рівнем заплави становить 21 м. Північний та південний схили стрімкі, вкриті кущами і деревами. Східна стрілка мису видовжена, розрізана дорогою, що створює враження ескарпування. Західна сторона обмежена яром, що розрізає останець на дві частини. У західній стороні городища знаходиться вал шириною 15—22 м і висотою 3,5 м. По краю валу насипаний земляний бруствер шириною 4,5 м і висотою 1,3—1,5 м. Майданчик городища рівний, має розміри 63 × 60 м. У східній частині знаходиться яма округлої форми розмірами 30 × 26 м і глибиною 3 м. По північному і південному краю городища проходить вал шириною 2—3 м і висотою 0,7—1 м.

«Острог (ур. Кріпость)» займає останець правого корінного берега р. Ворскла, утворений долинами двох струмків, від городища відділений яром. Загальна висота над рівнем заплави становить 21 м. Поверхня останця рівна, має ухил у бік країв. Формою наближений до неправильної трапеції. Загальні розміри становлять 160 × 103 м. У південно-східній частині схил пошкоджений невеликим кар'єром, що задернований. Південним схилом проходить вулиця. При її прокладанні було зрізано частину схилу на висоту від 1,5 до 2 м. У західній частині схил знесений кар'єром. По центру знаходиться котлован церкви, зображеної на плані В. Ляскоронського. Церква хрещата у плані. Її розміри 40 × 30 м. По периметру гори знаходиться котлован від цегляної огорожі. Її загальна протяжність становить 246 м. У південно-західній частині знаходилася кутова вежа від якої лишився котлован розмірами 4 × 4,5 м. У північно-західному куті останці знаходиться котлован будинку, об-

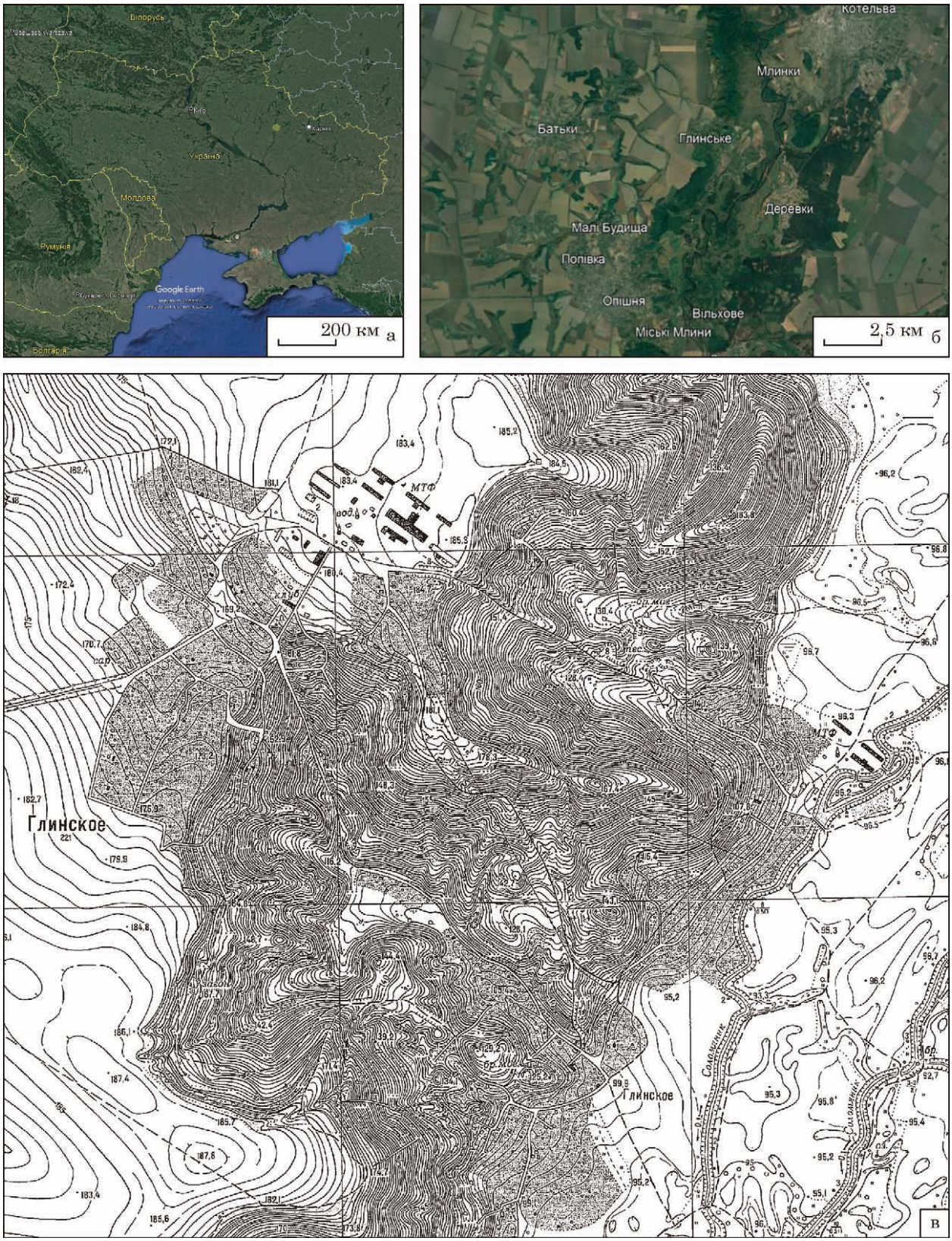

Рис. 1. Місце проведення досліджень. Розташування Глинського археологічного комплексу, Полтавська область, Центральна Україна, основа: а — Google Earth; б — ортофотплан, з позначенням місцевості поблизу с. Глинське де розташована археологічна пам'ятка, основа Google Earth; в — карта с. Глинське, основа карта М 1 : 10000, Москва, Головне управління геодезії і картографії, 1972

Рис. 2. Глинський археологічний комплекс, плани, за: а — В. Ляскоронський 1901; б — М. Кучера 1971; в — О. Коротя, Є. Осадчий, 2015

несеного цегляною огорожею, з північного — рештки фундаменту каплиці. У західній частині останця знаходиться стародавній узвіз, що веде від сучасної вулиці до котловану церкви. Схили стрімкі, підошва останця похила, північні схили вкриті густими кущами та деревами.

«Мале городище» (ур. Панський ярок) займає мис правого корінного берега р. Ворскла, утворений долиною струмка та яром. Загальна висота над рівнем заплави становить 17 м. Схили стрімкі, мають сліди ерозії та зсувів. Стрілка мису похила. Поверхня городища вкрита густими кущами та деревами. Біля підніжжя знаходяться кілька джерел та невеликі озера, що лишилися від великого ставу початку XX ст. Майданчик городища трикутної форми має рівну поверхню. Його розміри становлять 46 × 42 м. Із західної сторони городище укріплене П-подібним валом. Ширина його становить 8—16 м, висота 1—3 м. У центрі валу зроблений проїзд. По периметру городища вал простежується тільки у південно-східній та північно-східній сторонах. У східному куті знаходиться округлої форми яма діаметром 10 м і глибиною 2,5 м. Північна стінка ями пошкоджена ерозією. Схили не мають слідів ескарпування.

Посад розташований з півдня та півночі від Великого городища. Займає долини струмків та першу надзаплавну терасу стариці р. Ворскла (Солом'яник). Висота над рівнем заплави становить 1—4 м. Поширення культурного шару свідчить про їх тяжіння до городищ та острогу. Територія посаду знаходиться під городами та приватною житловою забудовою, що перешкодило втановленню точних меж його поширення. Розвідковими обстеженнями, встановлено наявність культурних нашарувань і на сусідніх пагорбах, на захід від ур. Острог.

Поселення в ур. Левaднюкова Гора займає високу частину та схили великого мису правого корінного берега р. Ворскла. Мис має значні пошкодження внаслідок господарської діяльності XX ст. Східна частина знищена глиняним кар'єром, під час будівництва дороги до південної частини с. Глинське знищена ділянка шириною 10—15 м. Шляхова виїмка руйнувалася несанкціонованим кар'єром з видобутку піску. Західна частина поселення розорюється під городи. Максимальна висота поселення Левaднюкава Гора становить 17 м.

Глинський курганний могильник знаходиться за 0,5 км на південний захід від Великого городища, на схилі та краю плато мису четвертої і третьої надзаплавних терас високого берега р. Ворскла (висота над рівнем заплави 91,5 м), що примикають до зволоженого вибалку в ур. Панський ярок. Некрополь утворюють групи курганів, розділені й обмежені ярами, гребенями ерозованих у давнину невеликих мисів та підвищень, розміщені вздовж схилу високого берега в ур. Гуринівщина і Шираєве, на загальній площі близько 12 га. В меридіональному напрямку могильник має довжину 0,55 км, в широтному, — вздовж схилу плато корінного берега, — 0,35 км. Він розташований в межах перепаду висот по схилах у 45 м. Обстежено 294 курганні насипи висотою від 0,1 до 1,7 м при діаметрі 2,0—14,0 м. У південній частині середньовічного некрополя збереглося 9 курганів скіфського часу (№ 161—167, 292, 293) висотою 0,6—2,5 м та діаметром 9—20 м. Серед них — рештки найбільшого насипу (№ 167) висотою 2,5 і діаметром понад 18 м.

1.2. Картографічні дослідження. Створенню ЦММ передували планомірні картографічні дослідження, які велися із застосуванням приладу супутникової навігації GARMIN C-62, отримані у ході польових досліджень дані оброблялися за допомогою програми «ГІС Панорама 2011». Польові виміри велися за допомогою опорних точок (пікетів), що ставилися за принципом найкоротшої прямої. Отримані точки мають географічні координати (СК 42) та висотні показники. Відображення рельєфу здійснювалося за допомогою ізоліній (горизонталей), що проводилися через кожен метр. Система висот — умовна. Умовні позначення, що використані при створенні загального плану є стандартними для «Укргеодезкартографії». У результаті створено загальну карту населеного пункту Глинське та археологічного комплексу, що знаходиться на його території. Масштаб карти становить 1 : 10000 (рис. 2: в).

1.3. LiDAR: технологія та збір даних. LiDAR-технологія базується на лазерному скануванні повітряного простору, що засноване на вимірах відстані і точної орієнтації цих вимірів між сенсором і поверхнею, що відбиває. Це досягається шляхом з'єднання GPS-вимірювань з інерційним вимірювальним блоком, за допомогою якого здійснюється детальний збір інформації про земну поверхню. Система заснована на принципі відображення імпульсного лазера від коливного дзеркала і виміру часу польоту для встановлення відстані, яке проходить лазерний імпульс. Комплексна система геопозиціонування визначає точну позицію сенсора в площині (x, y) і його висоту (z). Ця інформація, що поєднується з кутом дзеркала, використовується для обчислення тривимірних координат точки на місцевості. Система LiDAR використовує висотні дані з точністю від 0,5 м до менш дециметра, в залежності від висоти польоту повітряного апарату та частоти прийому сигналу. Для створення ЦММ Глинського археологічного комплексу використовувалося обладнання виробництва компанії «YellowScan» модель Vx-15. Данна модель дозволяє отримувати високу точність хмари точок, що відповідає картографічному масштабу 1:500. В якості льотної платформи застосовувалась професійна модель гексакоптера фірми DJI Matrice 600 PRO D-RTK. Польові дослідження проводилися наприкінці листопаду, в час коли відсутня вегетаційна активність і мінімальна залишкова кількість листя на деревах. Для збору даних було здійснено кілька повздовжніх та поперечних прольотів, метою яких було усу-

нення та мінімізація впливу тіней від рослинності та рельєфу.

Окремо слід обумовити обробку даних про заліснених місцевостях, оскільки LiDAR збирає всю інформацію про поверхні, не розрізняючи об'єкти — дерева, будівлі або власне поверхню землі. Зібрана інформація виглядає як «хмара точок». Оскільки лазерний імпульс є вельми потужним, а рослинність не є безперервною, деяка частина енергії лазера, проникаючи крізь рослинність, досягає земної поверхні і відбивається від неї у вигляді так званого «останнього імпульсу». Автоматичні алгоритми дозволяють прибрати інформацію про попередні імпульсах і видалити такі об'єкти як рослинність, будівлі або інші структури. Після цієї процедури оброблювані дані LiDAR постають як цифрова модель місцевості, яка використовується для створення та просторової прив'язки ортозображень і контурних карт. Обмеження методу полягають в тому, що деяка рослинність і великі будівлі не можуть бути видалені, якщо процес фільтрації недостатньо жорсткий. Отримана хмара точок була розподілена п'ять груп: це земна поверхня, низька, середня та висока рослинність і споруди. Селекція хмари точок надала змогу відділити «земну поверхню» від інших об'єктів над поверхнею (рослини та споруди). Отримана ЦММ в картографічній проєкції UTM та Балтійській системі висот стала основою для складання плану археологічного комплексу та здійснення палеоландшафтного та гіпсометричного аналіз ЦМР (цифрової моделі рельєфу) отриманої за результатами лідарного сканування Глинського археологічного комплексу (Пуголовок, Шапорда 2021; Воронін, Коротя 2021).

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Територія в межах якої розташовується Глинський археологічний комплекс, в порівнянні з прилеглими, є досить розчленованою в рельєфному відношенні. Разом з кліматичними особливостями східнополтавської височинної області лісостепової зони в даній місцевості формується поєднання унікального набору природних ландшафтів. В західній та центральній частині на висоті вище 120 м. формуються лесові височини, горбисті, сильно розчленовані, з давньозсувними останцями, з сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, «нагірними» дібровами. В східній частині поселенської структури зображеної на рис. 3, внаслідок діяльності р. Ворскла, її приток та стариць сформовано лісові, лучні остепнені та солонцюваті рівнині заплави з дерново-підзолистими ґрунтами на давньо-алювіальних та воднольодовикових відкладах. Всі ландшафтні комплекси видозмінювалися на рівні фацій та піддаються активному антропогенному впливу, зокрема на сучасному етапі.

Аналізуючи дані лідарної зйомки (рис. 3; 4) ми спостерігаємо, що поселенська структура «розбита» сіткою ярів та балок, довжиною від декількох метрів до декількох сотень метрів. Найвищою частиною є територія курганного могильника, а господарські будівлі знаходилися ближче до русла річки на 25—30 м нижче. «Останці» на яких знаходяться рештки поселень перших етапів заселення Глинського комплексу (рис. 5: А, Б) мають дуже круті схили, місцями до 50^0. Ці утворення переважно овальної та трикутної форми між собою розділені ярами та балками які стали наслідком природних ерозійних процесів та прямої антропогенної діяльності. Прикладом останньої є спорудження валу в північно-західній частині Великого городища матеріал для якого брався безпосередньо в проміжку між ним та сучасним ур. Цвинтар (рис. 6). Загалом уся система ерозійного рельєфу поселенської структури Глинського комплексу на разі є наслідком природно-антропогенної діяльності і подальших переважно природних процесів. Довжина найбільшого яру який розвивається в північно-західному напрямку складає 450—470 м, шириною в різних місцях

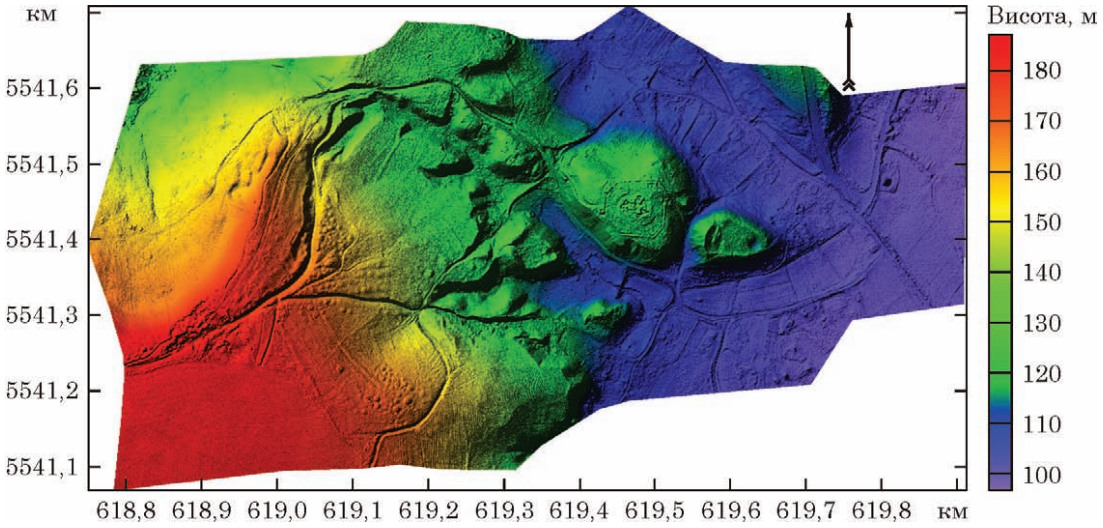

Рис. 3. Цифрова 2D-модель рельєфу (ЦМР), отримана за результатами лідарного сканування Глинського археологічного комплексу (зйомка — ТОВ «Ever Scan», обробка даних — О. Коротя)

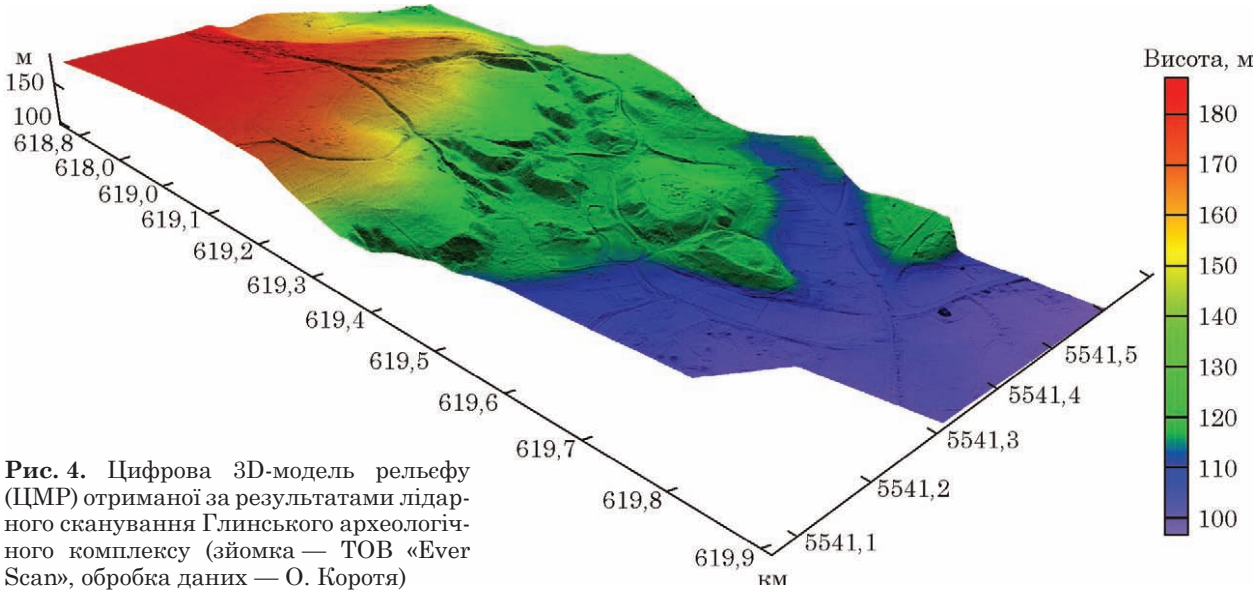

Рис. 4. Цифрова 3D-модель рельєфу (ЦМР) отриманої за результатами лідарного сканування Глинського археологічного комплексу (зйомка — ТОВ «Ever Scan», обробка даних — О. Коротя)

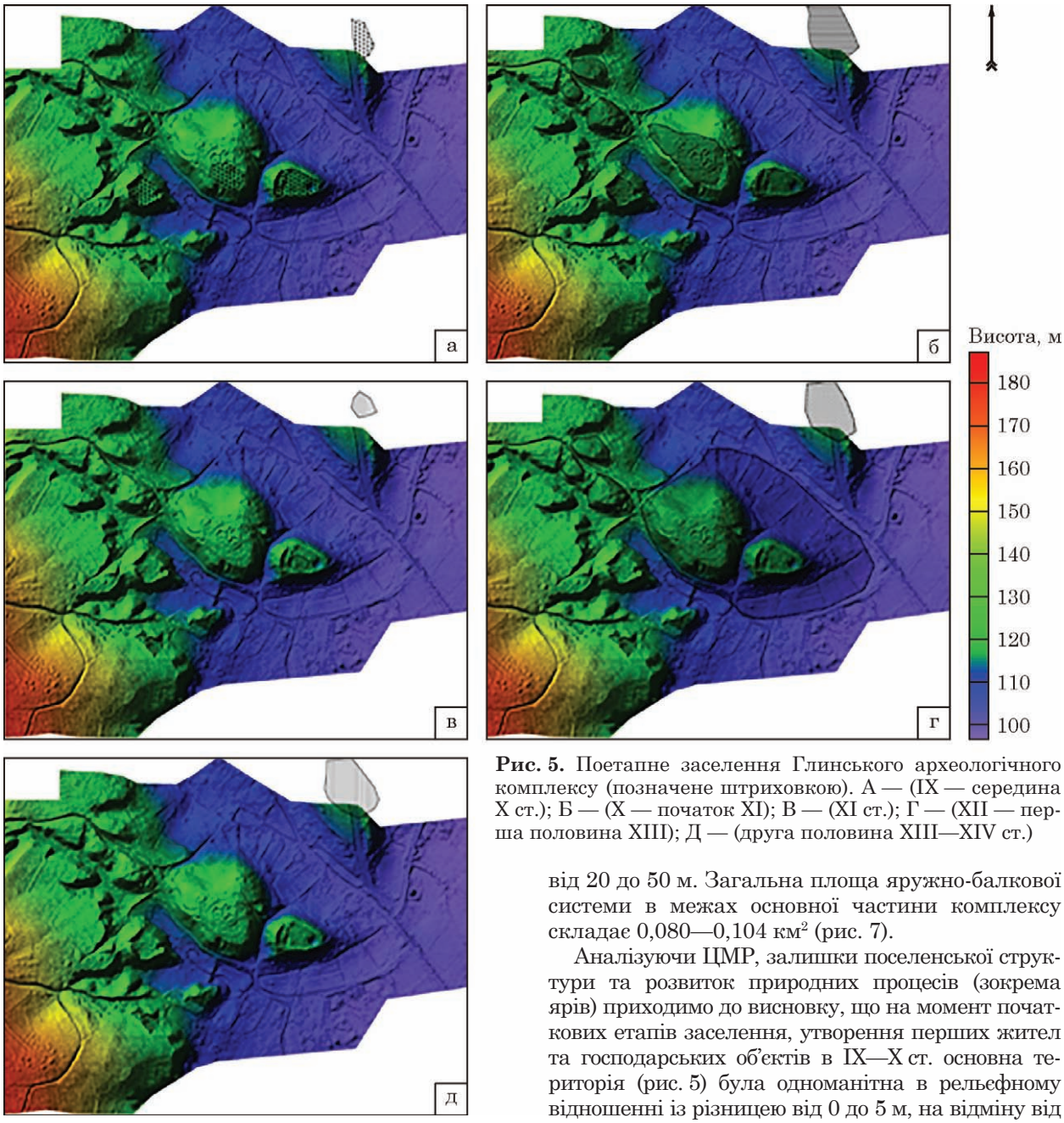

Рис. 5. Поетапне заселення Глинського археологічного комплексу (позначене штриховкою). А — (IX — середина X ст.); Б — (X — початок XI); В — (XI ст.); Г — (XII — перша половина XIII); Д — (друга половина XIII—XIV ст.)

від 20 до 50 м. Загальна площа яружно-балкової системи в межах основної частини комплексу складає 0,080—0,104 км^2 (рис. 7).

Аналізуючи ЦМР, залишки поселенської структури та розвиток природних процесів (зокрема ярів) приходимо до висновку, що на момент початкових етапів заселення, утворення перших жител та господарських об'єктів в IX—X ст. основна територія (рис. 5) була одноманітна в рельєфному відношенні із різницею від 0 до 5 м, на відміну від

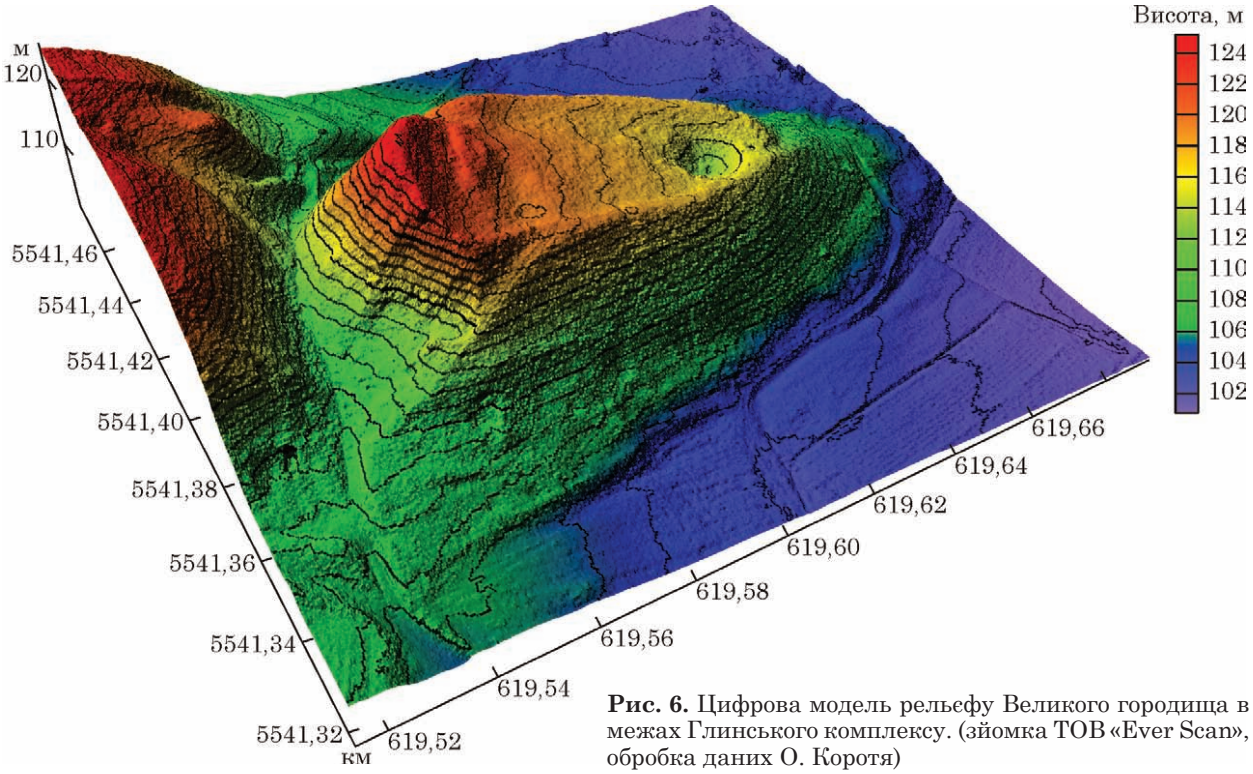

Рис. 6. Цифрова модель рельєфу Великого городища в межах Глинського комплексу. (зйомка ТОВ «Ever Scan», обробка даних О. Коротя)

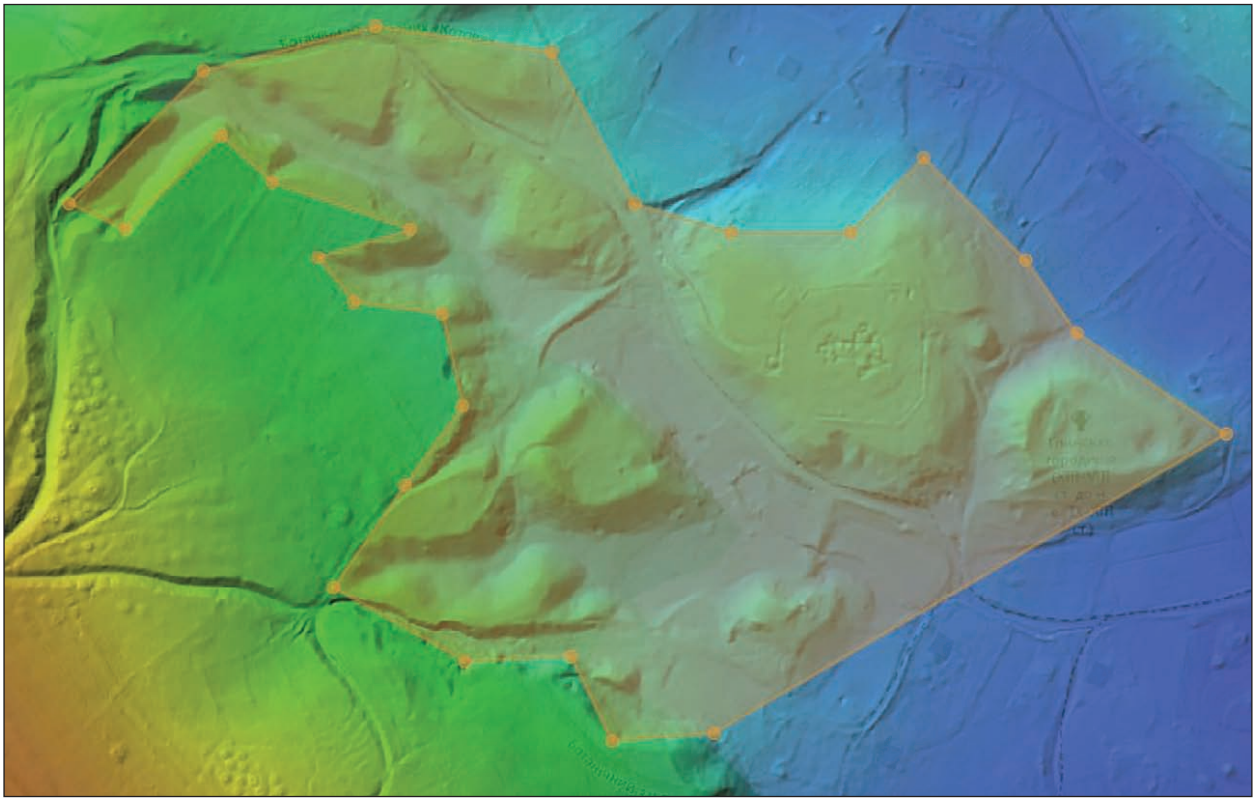

Рис. 7. Площа яружно-балкової системи в межах поселенської структури Глинського комплексу

сьогоднішніх коливань до 15 м і більше. Територія від північного сходу до південного сходу ймовірно була заболочена або зайнята низькими заплавними луками сьогочасної Ворскли і входила в ресурсну зону перших поселень. Тут формувалися ґрунти легкого механічного складу (дернові, дерново-підзолисті тощо), що були придатні для обробітку простим сільськогосподарським інструментом. Безпосередньо сама ділянка в межах поселенської системи ймовірно була заліснена породами дерев притаманних для II—III терас, що підтверджуються палеоботанічними дослідженнями (Пуголовок

та ін. 2015а, с. 109—128; Пуголовок та ін. 2017). На захід від поселень ймовірно були відкриті ділянки плакорної рівнини та використовувалася для поховальних обрядів, адже ґрунти тут були більш важчі для обробітку і далі від водної артерії.

Починаючи з XI ст. територія в кліматичному відношенні починає піддаватися процесам аридизації, річки міліють, а на місці заболочених території формуються заплавні луки з потужною трав'яною рослинністю. Така ситуація з одного боку дає змогу, а з іншого змушує «опустити» поселенські комплекси на гіпсометрично нижчі рівні (рис. 3: Г). Загалом природні умови в цей час були наближені до сучасних, що підтверджується палеоґрунтознавчими дослідженнями археологічних об'єктів даного періоду (Матвіїшина, Пархоменко 2016; 2021). Природні особливості рівнинної ділянки виділеної на рис. 5 зумовлюють розвиток ерозійних процесів і разом з тим, антропогенний фактор стає ключовим в тому, що вона набуває того рельєфного образу, який є на даний час.

Висновки. Таким чином, починаючи з IX ст. на території Глинського комплексу формується мережа поселенської структури. Її розвиток залежав як від безпосередньо соціально-політичних аспектів, так і не в останню чергу від змін природних умов. Особливістю сучасного стану археологічного комплексу є наявність розгалуженої мережі ярів та балок. Вони відділяють один від одного «останці» на яких зафіксовані сліди поселень. Наявність сітки ярів, є прямими свідченням антропогенних впливів на цій ділянці. Умовно, вони були залежними від кількох факторів. В якості першого варто розглядати фортифікаційне будівництво. Відомо, що провідне місце серед городищ роменської культури, займають ті, що розміщені на мисах (Пуголовок 2016, с. 166). Такі укріплення забезпечували достатню обороноздатність за мінімальних затрат праці. Також, відповідно до археологічних джерел, сіверяни використовували природні останці високих корінних берегів і підвищення в заплавах. У випадку із Глинським археологічними комплексом, його відносять до поселення розміщеного на трьох останцях, розділених між собою балками. Такої думки дотримувалися І. Ляпушкін (Ляпушкин 1961, с. 249) та О. Сухобоков (Сухобоков, Иченская 1984, с. 170). На думку М. Кучера городища у Глинському, розміщувалися на мисах, відокремлених з напільного боку валом та ровом, який влаштований у природній заглибині (Кучера, Сухобоков 1971, арк. 14), тобто на останецподібних мисах (Кучера 1999, с. 4, рис. 1: 34). Відповідно до палеоландшафтного та гіпсометричного аналізу ЦМР, отриманої за результатами лідарного сканування Глинського археологічного комплексу, балки, що відділяють укріплені частин городищ від напільного боку, варто розглядати як свідчення безпосереднього антропогенного впливу на рельєф, а також подальших фізико-географічних процесів з врахуванням фактору часу. Ці яри, є залишками ровів, що внаслідок ерозійних процесів збільшили свою площу. Інші яри, що розділяють археологічний комплекс на частини, ймовірно є залишками ґрунтових шляхів, що виникли в результаті господарської діяльності населення роменської культури, починаючи від IX ст. Варто зауважити, що в цих вибалках, за відсутності культурного шару, було знайдено, фрагменти пряслиць, зброю та особисті прикраси, які вірогідно були втрачені давніми мешканцями під час пересуванням цими шляхами. Для остаточних висновків необхідні подальші дослідження. Система балок, яка зафіксована на захід і південний захід від малого городища, також належить до категорії давніх шляхів, які з'єднували між собою Опішню, Будища та Глинське, принаймні, починаючи від ранньомодерної доби. Додатковим доказом на користь цього припущення є існування в цій місцевості топоніма «ур. Шляхове».

Не суперечать наявності антропогенних ландшафтів і результати палеозоологічних та палеоботанічних досліджень. Зокрема про їх існування свідчать співвідношення свійських тварин, де переважали ВРХ (також засвідчені ДРХ й коні), які потребували пасовиськ. На перероджження природних ландшафтів також вказують бур'яни, що є типовими антропохорними. Отже, у мікрорегіоні поселення напевно існували поля й пасовиська. Цілком імовірно, що одні й ті самі ділянки у різні часи могли бути у використанні для потреб землеробства і тваринництва. Найкраще з цією метою підходили ділянки в заплаві річки, побіжним свідченням використання яких є знахідка гібіскуса трійчастого (Пуголовок, Володарець-Урбанович та ін. 2015, с. 109—128).

Отже, в результаті проведеного аналізу ЦМР за результатами лідарного сканування Глинського археологічного комплексу, отримані відомості про мікротопографію пам'ятки, особливості ландшафтоутворення, що мають перспективи для подальших міждисциплінарних досліджень цієї поселенської структури доби середньовіччя.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1897. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском у. Полтавской губ. в окрестностях села Глинища и на границе Полтавской и Харьковской губернии. *Отчет археологической комиссии за 1895 г.*, с. 125-128.

Воронін, П. О., Коротя, О. В. 2021. Практичне застосування лідарного сканування за допомогою БПЛА на прикладі історико-культурного заповідника «Більськ». *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 154-161.

Гейко, А. В. 1998. *Звіт про археологічні дослідження у басейні р. Ворскли у 1998 р.* Науковий архів ЦОДПА, ф. е., спр. 205.

Золотницька, Т. М., Супруненко, О. Б. 1999. Глинський курганний некрополь. *Полтавський археологічний збірник 1999*: До 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень, с. 188-211.

Козак, О. Д. 2016. Чоловічі поховання Глинського городища постмонгольського часу. Результати антропологічного дослідження 2016 року. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 154-161.

Котенко, В. В., Пуголовок, Ю. О. 2013. З досвіду проведення науково-рятівних досліджень Глинсько-

го археологічного комплексу. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2013*, с. 121-125.

Кулатова, І. М., Гейко, А. В., Золотницька, Т. М., Мироненко, К. М., Супруненко, О. Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 91-92.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—X ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, 1971/17а.

Ляпушкин, И. И. 1947. Археологические памятники эпохи железа в бассейне среднего течения р. Ворсклы (г. Полтава — с. Бельск). *Краткие сообщения ИИМК*, XVII, с. 122-132.

Ляскоронский, В. Г. 1907. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, по течению рек Псла и Ворсклы. В: Уварова, П. С. (ред.). *Труды XII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г.* І. Москва: Г. Лисснер и Д. Собко, с. 158-198.

Матвіїшина, Ж. М., Пархоменко, О. Г. 2016. Особливості голоценового педогенезу на Шестовицькому археологічному комплексі X—XI ст. *Фізична географія та геоморфологія*, 3 (83), с. 55-60.

Матвіїшина, Ж. М., Пархоменко, О. Г. 2021. Дослідження ґрунтового покриву ландшафтної області Київського Полісся в межах давнього поселення Торчин 1 на Житомирщині. In: Komarytskyy, M. L. (ed.). *Modern directions of scientific research development. Proceedings of the 1st International scientific and practical conference (Chicago, USA, July 7—9, 2021)*. Chicago: BoScience, с. 346-356.

Мироненко, К. М. 1998. Розвідки в південній окрузі великого укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр.*, с. 113-114.

Пуголовок, Ю. О. 2012a. Дослідження на посаді Глинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 370-371.

Пуголовок, Ю. О. 2012b. Глинський археологічний комплекс результати та перспективи досліджень. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку*. Полтава: Техсервіс, с. 75-80.

Пуголовок, Ю. О. 2013. Дослідження Глинського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.*, с. 271-272.

Пуголовок, Ю. О. 2014. Дослідження Глинського археологічного комплексу в 2013 р. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 213-214.

Пуголовок, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське народознавство.

Пуголовок, Ю. О. 2017. Ковальська майстерня післямонгольського часу з Глинського археологічного комплексу в Поворсклі. *Археологія*, 3, с. 128-136.

Пуголовок, Ю. О. 2020. Роботи на Глинському археологічному комплексі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 162-163.

Пуголовок, Ю. О. 2021. Житло пізньосередньовічного часу з Глинського археологічного комплексу. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 157-167.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2014*, с. 107-128.

Пуголовок, Ю. О., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу у XIII—XIV ст. *Археологія*, 4, с. 109-128.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С., Яніш, Є. Ю. 2016. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2015*, с. 103-127.

Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С. 2017. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2016*, с. 105-121.

Пуголовок, Ю. О., Шапорда, О. М. 2021. Дослідження Глинського археолгічного комплексу в 2020 році. *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 147-153.

Сухобоков, О. В. 1975. *Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники)*. Киев: Наукова думка.

Сухобоков, О. В., Иченская, О. В. 1984. Левобережье Днепра. В: Баран, В. Д. (ред.). *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка, с. 103-176.

Andrzejewski, A., Sikora, J. (eds.). 2017. *Grodziska wczesnośredniowieczne Polski centralnej. Archeologiczne badania nieinwazyjne z lat 2013—2016*. Łódź: IA UŁ.

Chase, A. F., Chase, D. Z., Weishampel, J. F., Drake, J. B., Shrestha, R. L., Slatton, K. C., Awe, J., Carter, W. E. 2011. Airborne LiDAR, archaeology, and the ancient Maya landscape at Caracol, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 38, p. 387-398.

Chase, A. S. Z., Chase, D. Z., Chase, A. F. 2017. LiDAR for Archaeological Research and the Study of Historical Landscapes. In: Masini, N., Soldovieri, F. (eds.). *Sensing the Past: From Artifact to Historical Site*. New York: Springer, p. 89-100.

Evans, D. H., Fletcher, R. J., Pottier, C., Chevance, J.-B., Soutif, D., Tan, B. S., Im, S., Ea, D., Tin, T., Kim, S., Cromarty, C., De Greef, S., Hanus, K., Baty, P., Kuszinger, R., Shimoda, I., Boornazian, G. et al. 2013. Uncovering archaeological landscapes at Angkor using LiDAR. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110, p. 12595-12600.

Engel, M., Sobczak, C. 2019. Atlas Grodzisk Jaćwieży. Nowe spojrzenie na Góry Zamkowe, Szwedzkie szańce i Piłokalnie. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: IAE PAN, p. 63-80.

Furmanek, M., Mackiewicz, M., Myślecki, B., Wroniecki, P. 2015. Uncovering Neolithic and Early Bronze Age landscapes: new data from southwestern Poland. *Archaeologia Polona*, 53, p. 69-84.

Furmanek, M., Wroniecki, P. 2018. Erased by the Plought, Spotted from the Air. Remains of Earthwork Sites from Silesia. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, 12, p. 199-220.

Gojda, M., John, J., Starková, L. 2011. Archeologický průzkum krajiny pomocí leteckého laserového skenování. Dosavadní průběh a výsledky prvního českého projektu. *Archeologicke rozhledy*, 63, p. 680-698.

Kittel, P., Sikora, J. Wroniecki, P. 2019. Nieinwazyjne badania wczesnośredniowiecznych grodzisk Polski Centralnej. Pryba oceny program. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*, Wrocław: IAE PAN, p. 37-62.

Hesse, R. 2010. LiDAR-derived Local Relief Models a new tool for archaeological prospection. *Archaeological Prospection*, 2010, 17, p. 67-72.

Hutson, S. R. 2015. Adapting LiDAR data for regional variation in the tropics: A case study from the Northern Maya Lowlands. *Journal of Archaeological Science*, 4, p. 252-263.

Mackiewicz, M., Myślecki, B. 2015. Non-invasive research on medieval strongholds in Silesia. Case studies from Borucin (Silesian province) and Chrzelice (Opole province). *Archaeologia Polona*, 53, p. 306-311.

Masini, N., Coluzzi, R., Lasaponara, R., 2011. On the Airborne LiDAR Contribution in Archaeology: From Site Identification to Landscape Investigation. In: Wang, C.-C. (ed.). *Laser Scanning, Theory and Applications*. London: Intech, p. 263-290.

Prufer, K. M., Thompson, A. E., Kennett, D. J. 2015. Evaluating airborne LiDAR for detecting settlements and modified landscapes in disturbed tropical environments at Uxbenkб, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 57, p. 1-13.

Rodak, S., Wroniecki, P. 2019. Badania nieinwazyjne grodzisk wczesnośredniowiecznych północno-zachodniej części Dolnego Śląska. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: IAE PAN, p. 117-130.

Šebková, K, John, J. 2014. Identifkace nemovitých archeologických památek pomocí leteckého laserového skenování v oblasti extravilánu zaniklé středověké vesnice Javor a mohylníku Javor-Hádky. *Archeologie západních Čech*, 8, p. 97-106.

REFERENCES

Bobrinskii, A. A. 1897. Svedeniia o razlichnykh kurganakh i zemlianykh sooruzheniiakh, nakhodiashchikhsia v Zenkovskom u. Poltavskoi gub. v okrestnostiakh sela Glinishcha i na granitse Poltavskoi i Kharkovskoi gubernii. *Otchet arkheologicheskoi komissii za 1895 g.*, s. 125-128.

Voronin, P. O., Korotia, O. V. 2021. Praktychne zastosuvannia lidarnoho skanuannia za dopomohoiu BPLA na prykladi istoryko-kulutrnoho zapovidnyka «Bilsk». *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 154-161.

Heiko, A. V. 1998. *Zvit pro arkheolohichni doslidzhennia u baseini r. Vorskly u 1998 r.* Naukovyi arkhiv TsODPA, f. e., spr. 205.

Zolotnytska, T. M., Suprunenko, O. B. 1999. Hlynskyi kurhannyi nekropol. *Poltavskyi arkheolohichnyi zbirnyk 1999*: Do 1100-littia m. Poltavy za rezultatamy arkheolohichnykh doslidzhen, s. 188-211.

Kozak, O. D. 2016. Cholovichi pokhovannia Hlynskoho horodyshcha postmonholskoho chasu. Rezultaty antropolohichnoho doslidzhennia 2016 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 154-161.

Kotenko, V. V., Puholovok, Yu. O. 2013. Z dosvidu provedennia naukovo-riativnykh doslidzhen Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia 2013*, s. 121-125.

Kulatova, I. M., Heiko, A. V., Zolotnytska, T. M., Myronenko, K. M., Suprunenko, O. B. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 91-92.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—X st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1947. Arkheologicheskie pamiatniki epokhi zheleza v basseine srednego techeniia r. Vorskly (g. Poltava — s. Belsk). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, XVII, s. 122-132.

Liaskoronskii, V. G. 1907. Gorodishcha, kurgany i dlinnye (zmievye) valy, po techeniiu rek Psla i Vorskly. In: Uvarova, P. C. (ed.). *Trudy XII Arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave, 1905 g.* I. Moskva: G. Lissner i D. Sobko, s. 158-198.

Matviishyna, Zh. M., Parkhomenko, O. H. 2016. Osoblyvosti holotsenovoho pedohenezu na Shestovytskomu arkheolohichnomu kompleksi X—XI st. *Fizychna heohrafiia ta heomorfolohiia*, 3 (83), s. 55-60.

Matviishyna, Zh. M., Parkhomenko, O. H. 2021. Doslidzhennia gruntovoho pokryvu landshaftnoi oblasti Kyivskoho Polissia v mezhakh davnoho poselennia Torchyn 1 na Zhytomyrshchyni. In: Komarytskyy, M. L. (ed.). *Modern directions of scientific research development. Proceedings of the 1st International scientific and practical conference (Chicago, USA, July 7—9, 2021)*. Chicago: BoScience, s. 346-356.

Myronenko, K. M. 1998. Rozvidky v pivdennii okruzi velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha ta na Nyzhnomu Psli. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998 rr.*, s. 113-114.

Puholovok, Yu. O. 2012a. Doslidzhennia na posadi Hlynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 370-371.

Puholovok, Yu. O. 2012b. Hlynskyi arkheolohichnyi kompleks rezultaty ta perspektyvy doslidzhen. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha: doslidzhennia, zberezhennia ta populiaryzatsiia naibilshoi v Yevropi pam'iatky rannoho zaliznoho viku*. Poltava: Tekhservis, s. 75-80.

Puholovok, Yu. O. 2013. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012 r.*, s. 271-272.

Puholovok, Yu. O. 2014. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2013 r. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 213-214.

Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: Ukrainske narodoznavstvo.

Puholovok, Yu. O. 2017. Kovalska maisternia pisliamonholskoho chasu z Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v Povorskli. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-136.

Puholovok, Yu. O. 2020. Roboty na Hlynskomu arkheolohichnomu kompleksi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 162-163.

Puholovok, Yu. O. 2021. Zhytlo piznoserednovichnoho chasu z Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 157-167.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2014 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2014*, s. 107-128.

Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Paleoekolohiia okolyts Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu u XIII—XIV st. *Arkheolohiia*, 4, s. 109-128.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2016. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2015 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2015*, s. 103-127.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S. 2017. Mizhdystsyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2016*, s. 105-121.

Puholovok, Yu. O., Shaporda, O. M. 2021. Doslidzhennia Hlynskoho arkheolhichnoho kompleksu v 2020 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 147-153.

Sukhobokov, O. V. 1975. *Slaviane Dneprovskogo Levoberezhia (romenskaia kultura i ee predshestvenniki)*. Kiev: Naukova dumka.

Sukhobokov, O. V., Ichenskaia, O. V. 1984. Levoberezhe Dnepra. In: Baran, V. D. (ed.). *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-176.

Andrzejewski, A., Sikora, J. (eds.). 2017. *Grodziska wczesnośredniowieczne Polski centralnej. Archeologiczne badania nieinwazyjne z lat 2013—2016*. Łódź: IA UŁ.

Chase, A. F., Chase, D. Z., Weishampel, J. F., Drake, J. B., Shrestha, R. L., Slatton, K. C., Awe, J., Carter, W. E. 2011. Airborne LiDAR, archaeology, and the ancient Maya landscape at Caracol, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 38, p. 387-398.

Chase, A. S. Z., Chase, D. Z., Chase, A. F. 2017. LiDAR for Archaeological Research and the Study of Historical Landscapes. In: Masini, N., Soldovieri, F. (eds.). *Sensing the Past: From Artifact to Historical Site*. New York: Springer, p. 89-100.

Evans, D. H., Fletcher, R. J., Pottier, C., Chevance, J.-B., Soutif, D., Tan, B. S., Im, S., Ea, D., Tin, T., Kim, S., Cromarty, C., De Greef, S., Hanus, K., Baty, P., Kuszinger, R., Shimoda, I., Boornazian, G. et al. 2013. Uncovering archaeological landscapes at Angkor using LiDAR. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110, p. 12595-12600.

Engel, M., Sobczak, C. 2019. Atlas Grodzisk Jaćwieży. Nowe spojrzenie na Góry Zamkowe, Szwedzkie szańce i Piłokalnie. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: IAE PAN, p. 63-80.

Furmanek, M., Mackiewicz, M., Myślecki, B., Wroniecki, P. 2015. Uncovering Neolithic and Early Bronze Age landscapes: new data from southwestern Poland. *Archaeologia Polona*, 53, p. 69-84.

Furmanek, M., Wroniecki, P. 2018. Erased by the Plought, Spotted from the Air. Remains of Earthwork Sites from Silesia. *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, 12, p. 199-220.

Gojda, M., John, J., Starková, L. 2011. Archeologický průzkum krajiny pomocí leteckého laserového skenování. Dosavadní průběh a výsledky prvního českého projektu. *Archeologicke rozhledy*, 63, p. 680-698.

Kittel, P., Sikora, J. Wroniecki, P. 2019. Nieinwazyjne badania wczesnośredniowiecznych grodzisk Polski Centralnej. Próba oceny program. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*, Wrocław: IAE PAN, p. 37-62.

Hesse, R. 2010. LiDAR-derived Local Relief Models a new tool for archaeological prospection. *Archaeological Prospection*, 2010, 17, p. 67-72.

Hutson, S. R. 2015. Adapting LiDAR data for regional variation in the tropics: A case study from the Northern Maya Lowlands. *Journal of Archaeological Science*, 4, p. 252-263.

Mackiewicz, M., Myślecki, B. 2015. Non-invasive research on medieval strongholds in Silesia. Case studies from Borucin (Silesian province) and Chrzelice (Opole province). *Archaeologia Polona*, 53, p. 306-311.

Masini, N., Coluzzi, R., Lasaponara, R., 2011. On the Airborne Lidar Contribution in Archaeology: From Site Identification to Landscape Investigation. In: Wang, C.-C. (ed.). *Laser Scanning, Theory and Applications.* London: Intech, p. 263-290.

Prufer, K. M., Thompson, A. E., Kennett, D. J. 2015. Evaluating airborne LiDAR for detecting settlements and modified landscapes in disturbed tropical environments at Uxbenkб, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 57, p. 1-13.

Rodak, S., Wroniecki, P. 2019. Badania nieinwazyjne grodzisk wczesnośredniowiecznych północno-zachodniej części Dolnego Śląska. In: Chrzan, K., Moździoch, S., Rodak, S. (eds.). *Współczesne metody badań wczesnośredniowiecznych grodów Europy Środkowo-Wschodniej*. Wrocław: IAE PAN, p. 117-130.

Šebková, K, John, J. 2014. Identifkace nemovitých archeologických památek pomocí leteckého laserového skenování v oblasti extravilánu zaniklé středověké vesnice Javor a mohylníku Javor-Hádky. *Archeologie západních Čech*, 8, p. 97-106.

Yu. O. Puholovok, A. S. Kushnir

LIDAR INVESTIGATIONS OF HLYNSKE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX

The identification, analysis and research of archeological sites is a difficult task, especially in areas covered with dense vegetation. The study of sites in such an area is limited by a number of factors. This applies to the vegetation cover, as well as the size and state of preservation of the archeological sites themselves. The difficulties in the documentation, survey, and material collection increase in areas characterized by dense understory vegetation. The presence of disparate components of archaeological complexes, in such conditions, further complicates their identification on the ground. To solve these research problems, remote sensing based on LiDAR (Light Detection and Ranging) can be fruitfully applied to achieve unique performance in detecting ancient settlements.

In this paper, LiDAR scanning were applied to the medieval site near Hlynske village (Poltava region, Central Ukraine), selected for this study because it is located on a hilly area with complex topography and thick vegetation cover surveying archaeological features and remains, in densely vegetated areas.

According to the paleo landscape and hypsometric analysis of the digital terrain model (DTM), the fortified parts of the settlements separated by ravines are evidence of direct anthropogenic impact on the relief. These ravines are the remnants of ditches that have increased their area due to erosion processes. Other ravines that divide the archeological complex into parts are the remains of trails, paths or roads. They appeared as a result of economic activity of the Romny culture population in the 9th century. Fragments of spindle whorls, weapons and personal ornaments were found in these places, which were probably lost by ancient inhabitants while traveling on these routes. The system of ravines, which is fixed to the west and southwest of the Small hillfort, also belongs to the category of ancient roads that connected Opishnya, Budyshche and Hlynske.

Thus, as a result of the analysis of the DTM, information on microtopography and features of landscape formation on the monument was obtained. As a whole, the investigations allowed the discovery of an anthropogenic landscape from the 9th century and the detection of an unknown extra urban area abandoned in the Late Middle Ages.

Keywords: Dnipro Left Bank, Romny culture, Siverians, Rus, postmongol period, settlement, landscape archaeology, paleo landscape, LiDAR, Digital Terrain Model.

Одержано 16.06.2022

КУШНІР Анатолій Степанович, кандидат географічних наук, науковий співробітник, Інститут географії НАН України, Київ, Україна.
KUSHNIR Anatolii, Ph. D., Researcher, Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-8995-1467, e-mail: kushnir.paleogeo@gmail.com.

ПУГОЛОВОК Юрій Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
PUHOLOVOK Yurii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-7610-8005, e-mail: yuriy.puholovok@gmail.com.

УДК [904:528.93](477)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.30

В. С. Жигола, В. М. Скороход

ФОТОГРАММЕТРИЧНА ТОПОГРАФІЧНА ОСНОВА АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ’ЯТКИ

У статті розглянуто новітній метод створення топографічної основи археологічної пам’ятки за допомогою фотограмметричної фіксації з дрону. За приклад використано два давньоруські городища, на яких висвітлено особливості використання методу, котрі свого часу обстежували М. П. Кучера й О. В. Сухобоков.

Ключові слова: *Київська Русь, X—XIII ст., городище, фотограмметрія, топографічна основа, 3D-модель.*

Нині досить широко застосовують різні методи фіксації археологічних пам’яток та об’єктів за допомогою геоінформаційних технологій, які розширюють інформативну базу для просторових, польових і камеральних археологічних досліджень. Створення плану і топографічної основи пам’ятки є невід’ємною умовою фахового підходу до проведення робіт, незалежно від того, чи планує археолог проведення широкомасштабних робіт на пам’ятці, чи підготовку інформації для взяття пам’ятки на облік органами охорони культурної спадщини (обміри, винос території пам’ятки та охоронної зони в натуру тощо), чи проведення шурфування. Якісно складений топографічний план є основою для поєднання результатів досліджень попередніх і подальших робіт, реконструкції реалістичної моделі пам’ятки, мікрорельєфу, джерелом точних вимірів конструкцій та особливостей пам’ятки та моніторингу її сучасного стану.

До класичного методу створення топооснови відноситься ручний інструментальний план пам’ятки, виконаний за допомогою вимірювальних пристроїв (рулеток), компасу, оптичного нівеліра або теодоліта, під час якого графічна фіксація відбувається на місці. Такий метод має свої недоліки — час виконання та певні погрішності. Швидшим та точнішим є процес створення плану за допомогою мобільного приладу GPS або RTK з альтиметром, який на основі геодезичної мережі точок фіксації вибудовує план пам’ятки з ізолініями.

Більш докладнішою є зйомка за допомогою тахеометра — електронно-оптичного інструменту, призначеного для вимірювання горизонтальних і вертикальних кутів, віддалей та перевищень, що містить GPS-приймач та обчислювальний пристрій з пам’яттю. За його допомогою створюється дуже згущена геодезична основа (велика кількість точок фіксування), зйомка ситуації та рельєфу, доступні широкі можливості камеральної обробки бази даних. Тахеометрична фіксація дозволяє поєднувати плани пам’яток з планами розкопів, наносити окремі деталі археологічних об’єктів, навіть до кожної індивідуальної знахідки. Прикладом створення такої топооснови є роботи на території Шестовицького археологічного комплексу у 2017 р., що включила до свого складу територію городища, посада, шість курганних груп, розташованих на площі 97 га. Додатково було зафіксовано інфраструктуру, гідрографію для створення основи

1 2

Рис. 1. Онлайн-доступ до 3D-моделей городищ: 1 — Феськівка; 2 — Зарічне I

© В. С. ЖИГОЛА, В. М. СКОРОХОД, 2022

Рис. 2. Отрофотоплани городищ, накладені на супутникову мапу Google: 1 — Феськівка; 2 — Зарічне I

археологічної ГІС «Шестовицький археологічний комплекс» (Манігда, Гнера 2019; Скороход та ін. 2019).

До новітніх методів отримання топооснови та 3D-моделей об'єктів відноситься LiDAR — технологія отримання та обробки інформації про віддалені об'єкти за допомогою активних оптичних систем, що використовують явища відбиття світла і його розсіювання в прозорих і напівпрозорих середовищах. Прилад фіксує об'єкти і відстань до них, використовуючи різні довжини хвиль лазеру, що дозволяє робити топографічну зйомку навіть в дуже залісненій місцевості. Прилад може бути розміщений на супутнику на навколоземній орбіті, або на літальному апараті. Очевидно, що така зйомка місцевості чи пам'ятника є досить коштовною.

Одним з методів створення топографічної основи є фотограмметрична фіксація як наземна, так і за допомогою низьковисотної аерофо-

тозйомки дроном. За допомогою серії фотографій та їх обробки в спеціалізованих програмах, виконується 3D-модель об'єкта. Досвід застосування методики висвітлено в низці праць (Жигола, Скороход 2019; Махортих та ін. 2020, с. 228; Никоненко, Радченко, Волков 2017). Перевагою є відносна простота і швидкість, абсолютна метрологічна точність, поєднання різних типів інформації в одній моделі, приєднання бази даних, універсальність системи координат для фіксації, як і у випадку тахеометричної чи LiDAR-зйомки. На відміну від останніх, недоліком фотограмметричної є низька ефективність використання за наявності середньої та високої рослинності. За сприятливих умов зйомка фотограмметричного топографічного плану пам'ятки дозволяє отримати її точну модель. Саме такі для прикладів були обрані городища Феськівка та Зарічне I, які свого часу обстежували М. П. Кучера й О. В. Сухобоков. Відсутність дерев на більшій частині пам'яток уможливила створення робочих 3D-моделей комплексів (рис. 1).

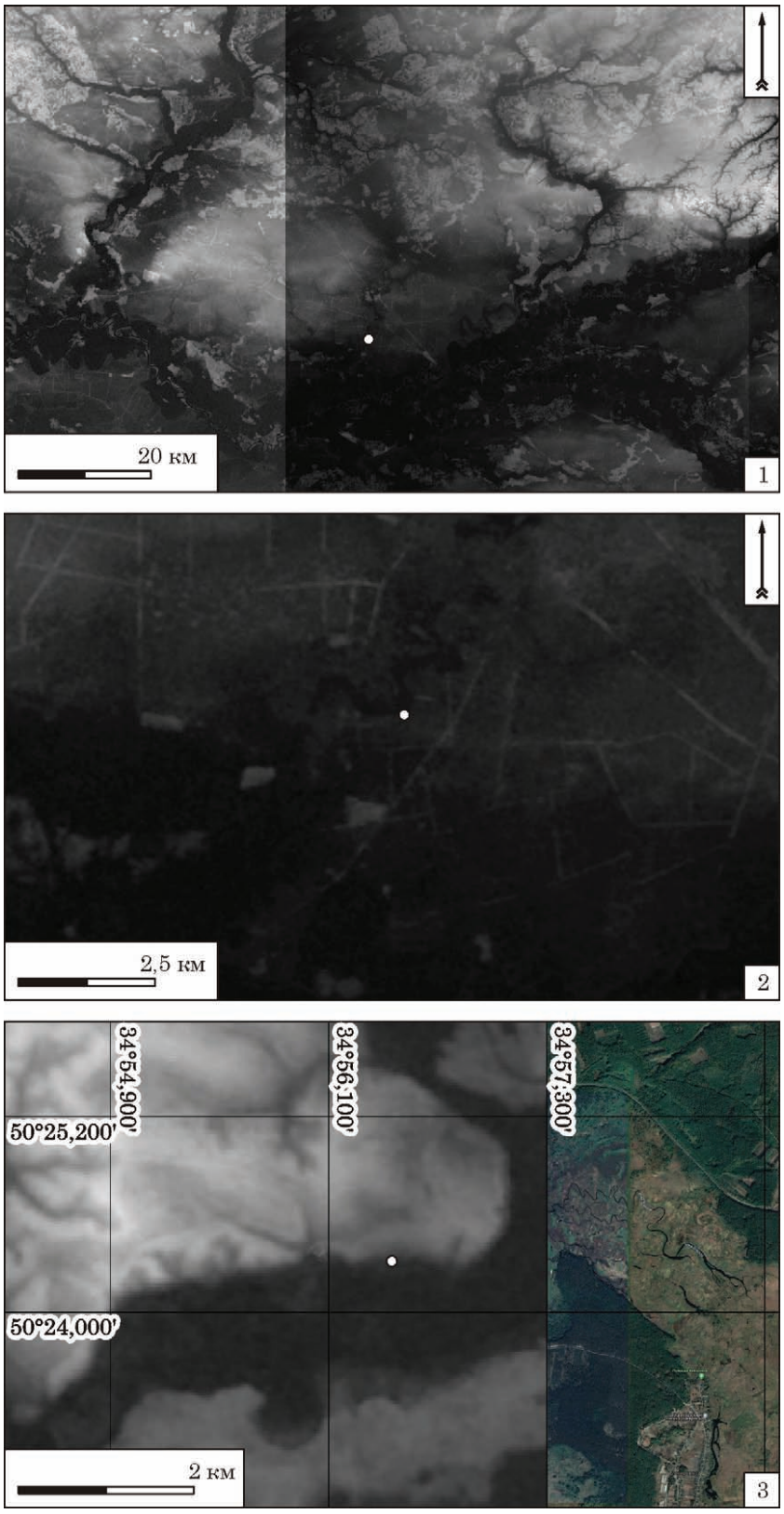

Рис. 3. Супутникові карти висот: 1 — середньої течії р. Десна; 2 — р. Мена і городище Феськовка; 3 — р. Ворскла і городище Зарічне I

Городище Феськівка (с. Феськівка Корюківського р-ну Чернігівської обл.) відоме в історичній науці з другої половини XIX ст. завдяки праці Д. Я. Самоквасова. У 1927 р. Ю. С. Виноградський та у 1947 р. І. І. Ляпушкін зробили досить схематичні плани (Ляпушкин 1961, с. 345, рис. 167). У 1971 р. М. П. Кучера та О. В. Сухобоков зняли інструментальний план пам'ятки, а на городищі та посаді зібрали керамічний матеріал доби бронзи, роменської культури та XII—XIII ст. (Кучера, Сухобоков 1971, с. 53—54, рис. 10: 1). У 2020 р. автори статті здійснили фотограмметричну фіксацію пам'ятки.

Городище Феськівка розміщене на лівому березі р. Мена (права притока р. Десна) на південний схід від села. Центральний майже круглий майданчик городища розмірами 40 × 45 м, по колу оточений кільцевим валом, окрім північної боку, де вал знищено берегом ріки. Вал має висоту до 2,0 м над майданчиком та до 5,5 м з боку рову, зсунувся всередину городища. Ширина основи від 5,0 м до 7,0—9,0 м, ширина гребеню 2,0—5,0 м. З північно-західного боку від ріки вал має вхід у вигляді

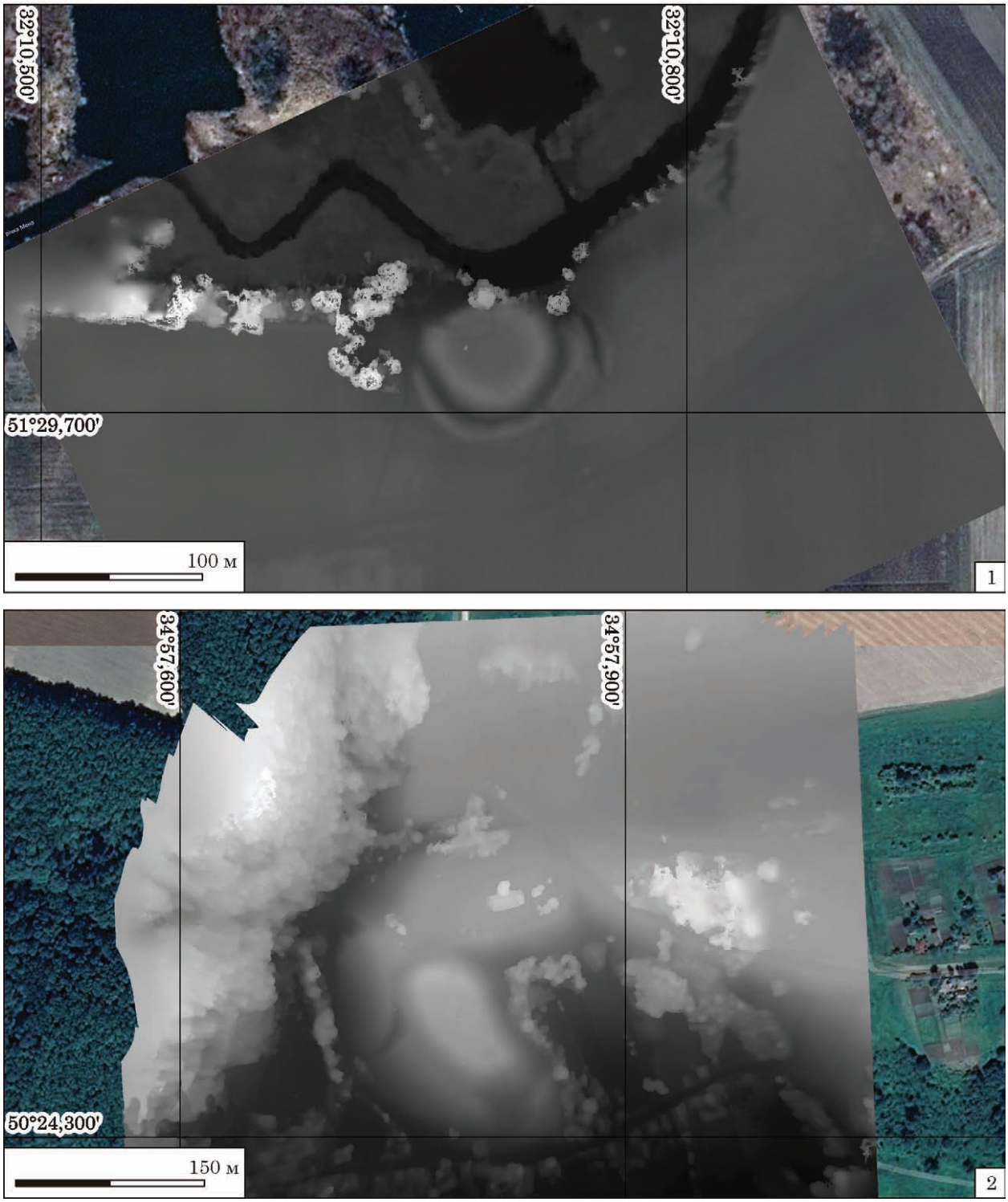

Рис. 4. Фотограмметричні карти висот городищ: 1 — Феськівка; 2 — Зарічне I

короткого (10 м) пандуса. З напільного боку городище оточене ще одним валом з розривом з південного сходу, з півночі вал знищено рікою. Висота зовнішнього валу до 2,0 м з боку поля та до 3,0 м з боку рову. Ширина основи від 5,0 м до 7,0—8,0 м. Гребінь вузький, знаходиться нижче гребеню внутрішнього валу на 2,0—3,0 м. Між валами знаходиться рів, завширшки 10—15 м. Перед зовнішнім валом рову не помітно (Кучера, Сухобоков 1971, с. 53).

Городище Зарічне I (с. Боголюбове (колишнє Зарічне) Охтирського р-ну Сумської обл.) відоме в історичній науці ще з середини XIX ст. Перші археологічні дослідження пам'ятки проведено П. М. Третьяковим який у 1938 р. (Третьяков 1947, с. 123, рис. 1). Для ілюстрації та прив'язки розкопів було використано топографічний план місцевості з майже умовними зображеннями деталей пам'ятки. У 1971 р. пам'ятку оглянули М. П. Кучера та О. В. Сухобоков. Ними було

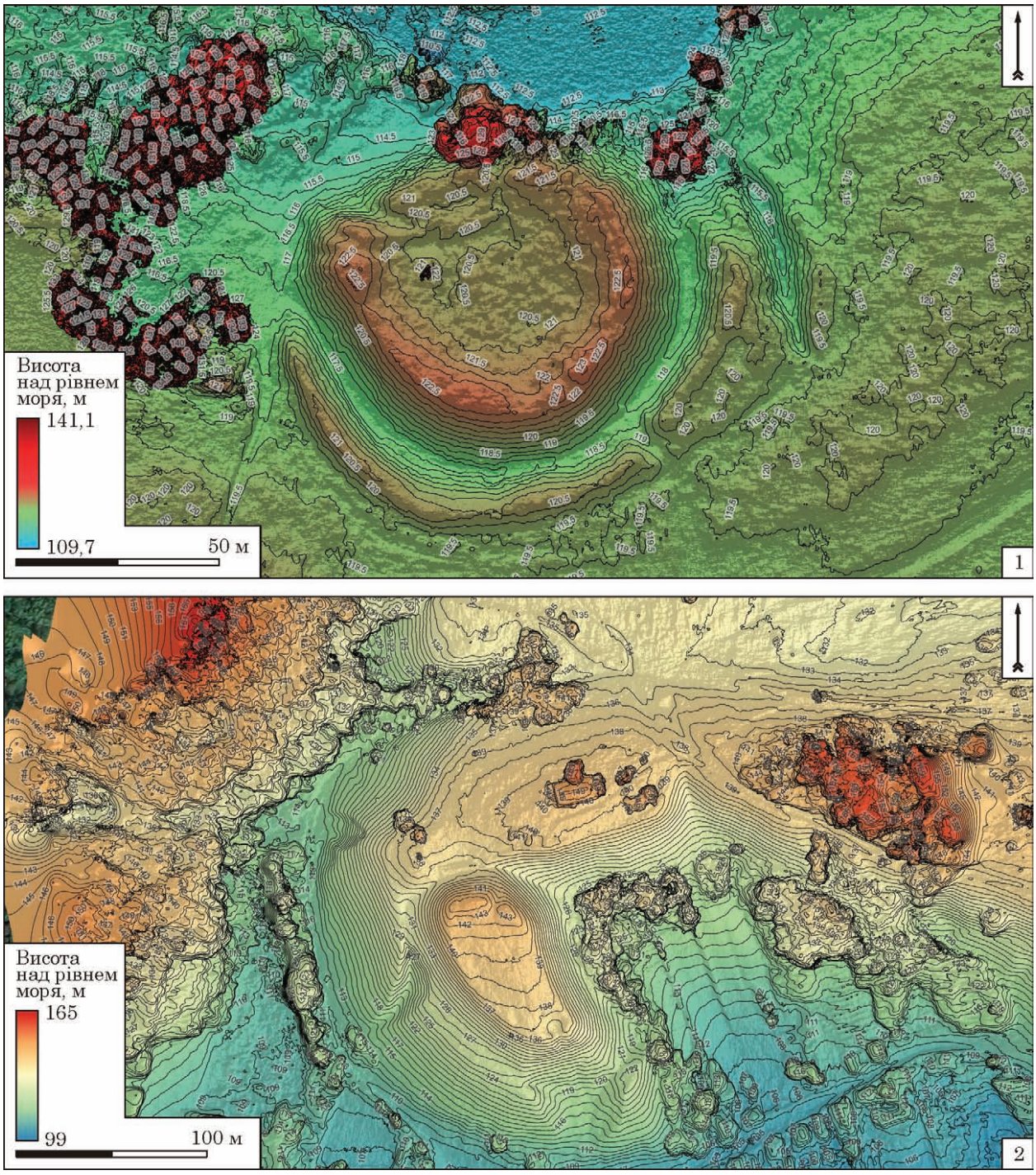

Рис. 5. Топооснови городищ із накладанням теплокарт та ізоліній: 1 — Феськівка; 2 — Зарічне I

знято інструментальний план пам'ятки, а на посаді зібрано керамічний матеріал роменської культури, XI ст. та значну кількість XII—XIII ст. (Кучера, Сухобоков 1971, с. 9—10, кресленик 3). Зроблений план досить схематичний, умовний та маленького масштабу. У 2006 та 2010 рр. Є. М. Осадчий та О. В. Коротя провадили обстеження городища та поселення із визначенням його чітких меж, а також склали точний план пам'ятки за допомогою мобільного приладу GPS (Осадчий 2011, рис. 50). У 2019—2021 рр. пам'ятку досліджувала Лівобережна археологічна експедиція Інституту археології НАН України (Жигола, Моця, Скороход 2020, с. 261). У 2019 р. авторами статті було здійснено фотограмметричну фіксацію пам'ятки.

Городище Зарічне I розташовано у межах села, на правому березі р. Ворскла. Займає мисовий останець корінного берегового плато. Майданчик городища має висоту над заплавою 40—50 м, розмірами 40 × 100 м. З трьох боків схили ескарповані на висоту 3,0—4,0 м. З напільного боку від плато відділене високим підковоподібним валом та ровом. Висота валу

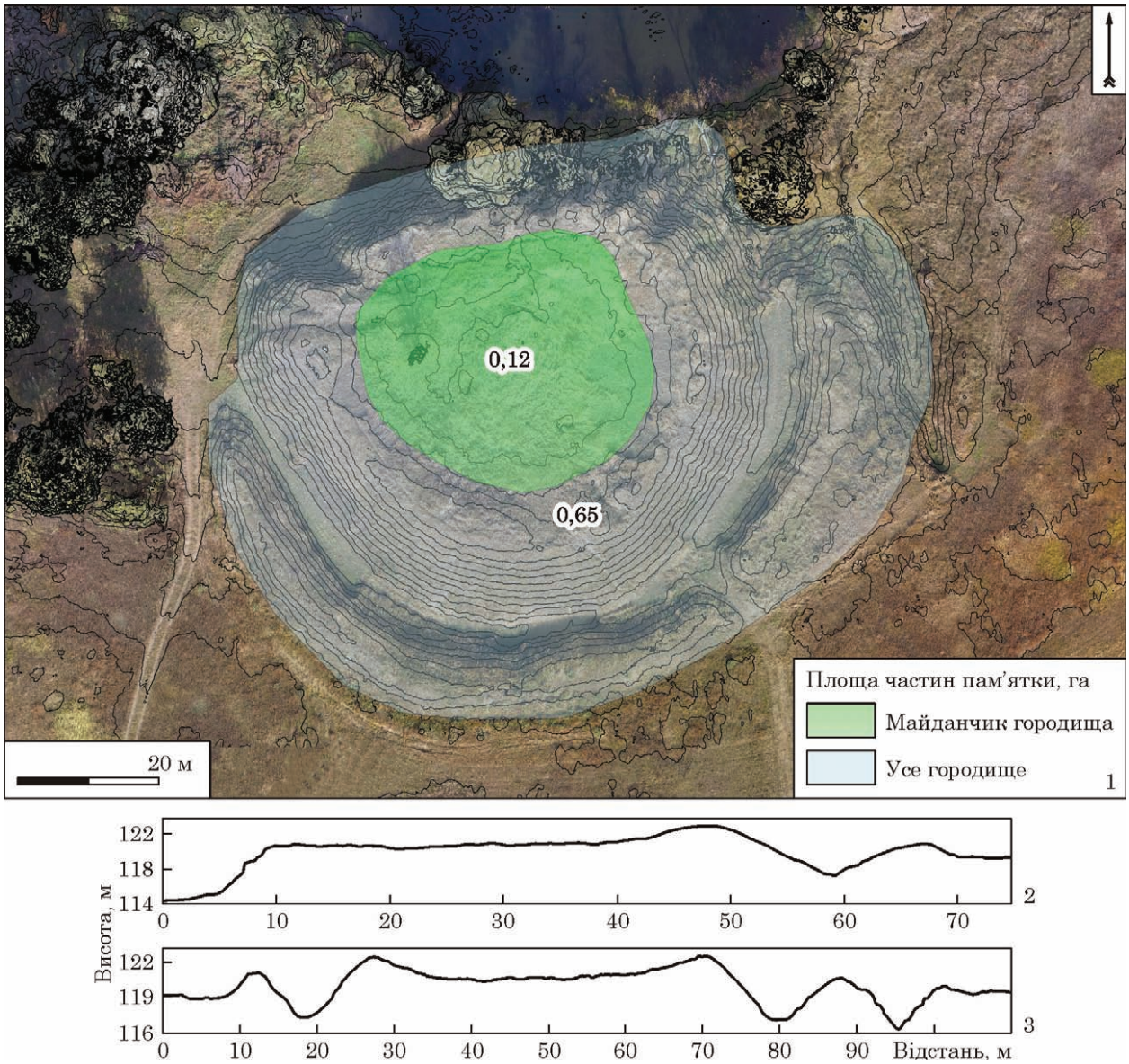

Рис. 6. Городище Феськівка: 1 — обчислення площ його частин; *профілі за перетинами*: 2 — північ—південь; 3 — захід—схід

4,0 м, ширина — від 5,0 до 10 м. Ширина рову 6,0—8,0 м при глибині від 2,0 до 3,0 м. Потужність культурного шару 0,5—0,7 м. На північ від городища розташоване синхронне поселення площею 70 × 150 м. Крім того, культурний шар виявлено вздовж берегу на захід і південний захід від городища, площею по 10000 і 15000 м^2 відповідно. Потужність культурного шару складала 0,3—1,0 м. Незначний культурний шар виявлено і на південний захід від пам'ятки (Третьяков 1947, с. 124—125). Роботи 2019—2021 рр. дозволили поточнити межі поширення культурного шару пам'ятки та дослідити низку об'єктів, де зібрано керамічний матеріал різних археологічних культур та епох, що дозволяє виділити етапи заселення пам'ятки: I етап — на пам'ятці проживає осіле лісостепове населення скіфського часу VI—IV ст. до н. е.; II етап пов'язаний із сіверянським населенням роменської археологічної культури IX — початку XI ст.; III етап датовано XII — другою половиною XIII ст. (Сергєєва, Жигола 2020, с. 82—83).

На основі 3D-моделей було створено ортофотоплани місцевості у розширенні GeoTiff, що у собі поєднує векторний, растровий та табличний (метаданий) шари інформації, які визначають і прив'язують його до загальної системи координат, та які несуть повну просторову інформацію з розмірами і висотами всіх деталей місцевості (рис. 2). Тобто, отримано всі дані для побудови топографічної основи пам'яток за допомогою фотограмметричної методу.

Одним із загальнодоступних способів отримати топографічну карту місцевості є її побудова у спеціалізованих програмах із використанням файлів даних геоінформаційної системи, що зберігаються у форматі Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) Elevation Data Format. Наприклад, топографічна система із розширенням *.hgt (від англійського height — висота) містить дані глобального підви-

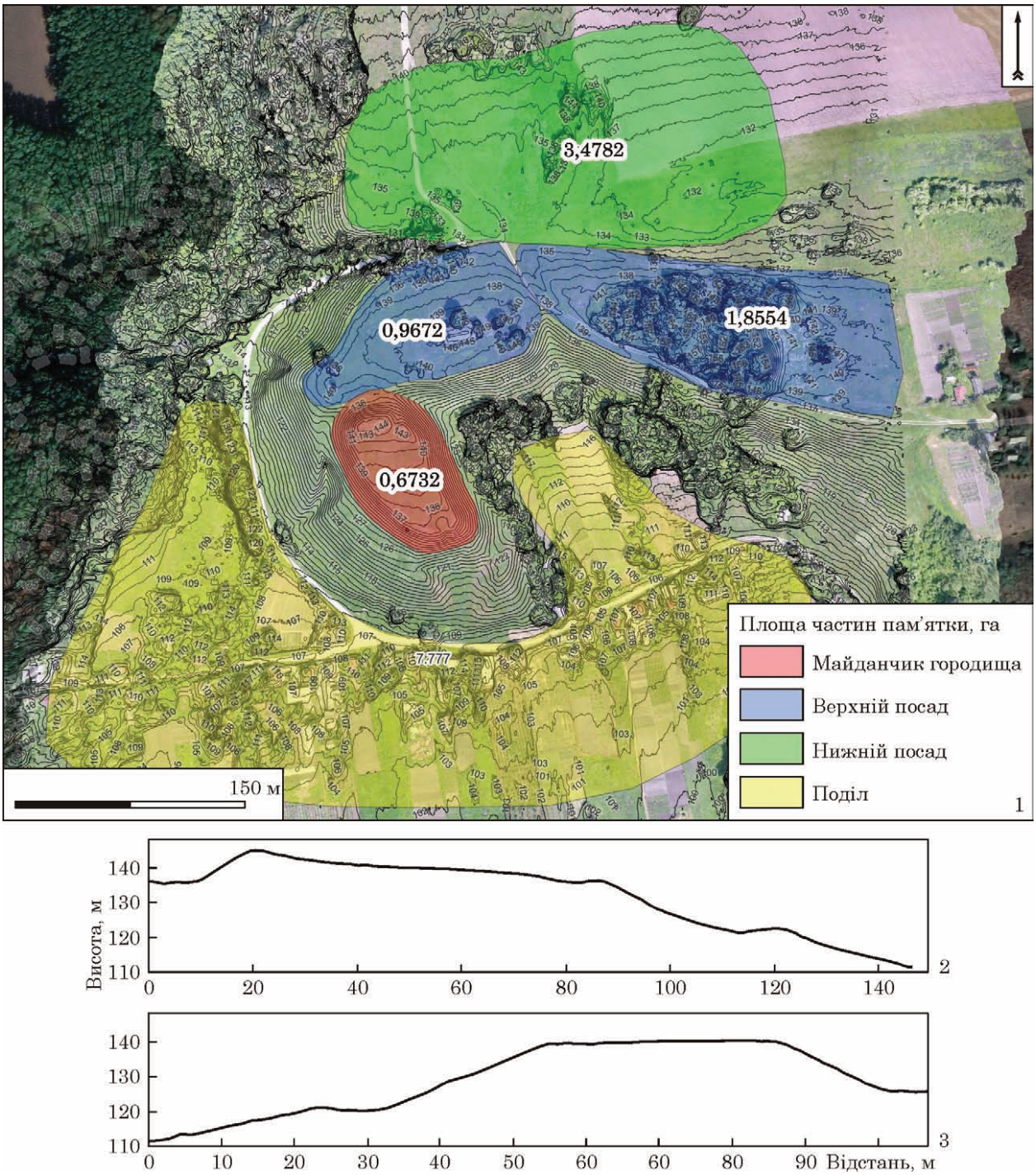

Рис. 7. Археологічний комплекс Зарічне I: 1 — обчислення площ його частин; *профілі за перетинами*: 2 — північ—південь; 3 — захід—схід

щення, що збираються у процесі завдань космічного польоту NASA (Rodriguez et al. 2005, p. 10—11).

При використанні вказаної карти висот для побудови планів місцевостей наших пам'яток отримаємо низьку деталізацію окремих об'єктів, навіть таких масивних, як мис городища. На загальній карті висот середньої течії Десни в обраному регіоні можна прослідкувати систему річок і ярів (рис. 3: 1), але при збільшенні масштабу до точки городище Феськівка — карта стає невиразною і непридатною для топооснови (рис. 3: 2). Ідентична ситуація і з готовою картою висот у регіоні городища Зарічне I (рис. 3: 3).

На основі ортофотопланів створено детальні карти висот обох археологічних пам'яток, які стали базою створення їх топографічних основ (рис. 4). Особливістю фотограмметричної карти висот, на відміну від супутникової чи LiDAR-зйомки, є зображення реальної ситуації місцевості. Тобто, на модель, ортофотоплан і карту висот будуть нанесені всі видимі об'єкти, як-то рослинність, із даними їх висот і положень від-

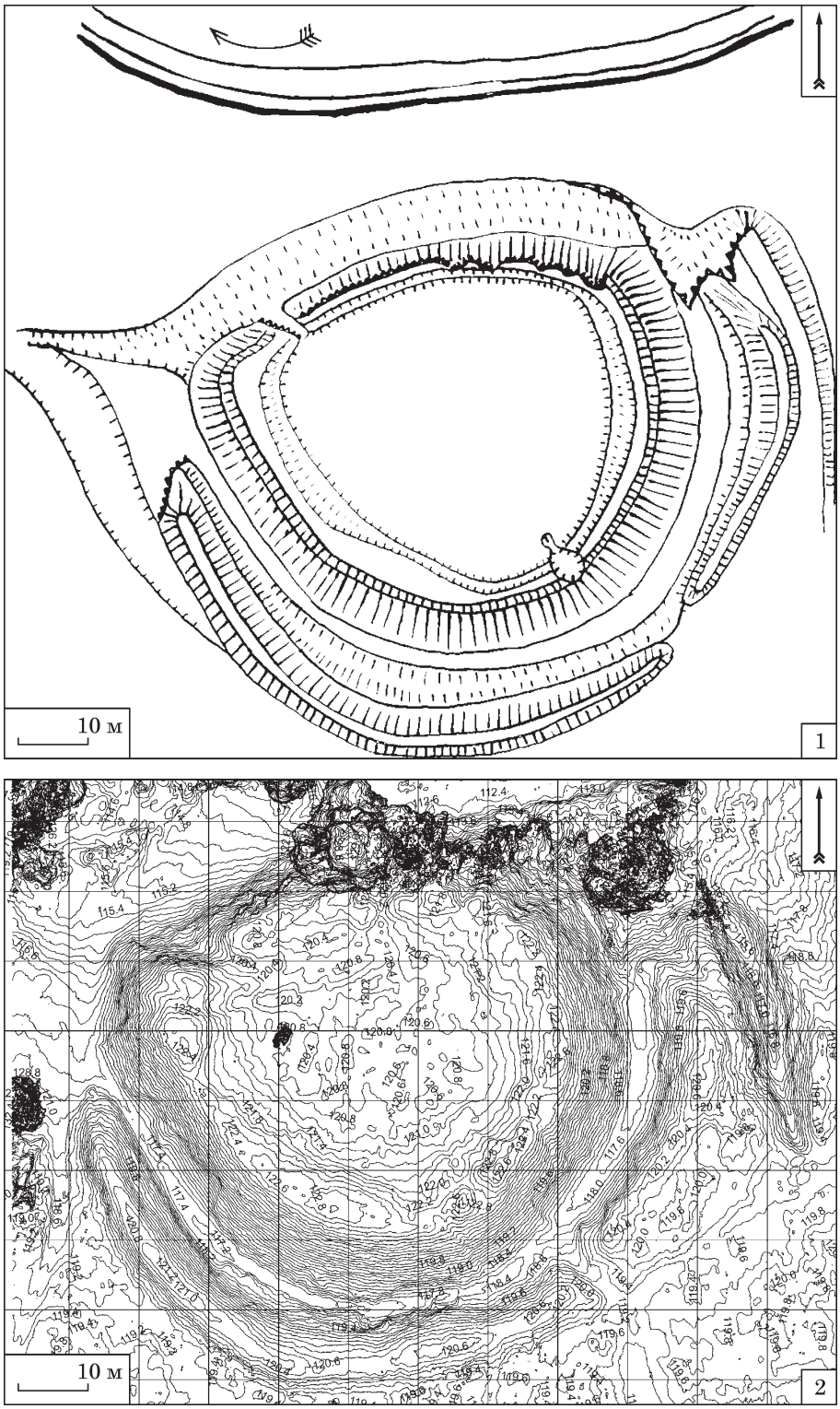

Рис. 8. Плани городища Феськівка: 1 — за М. П. Кучерою й О. В. Сухобоковим; 2 — фотограмметричний план

носно один одного. Недоліком цього методу є певне неавтентичне відображення абсолютної висоти ділянок пам'ятки із густою травою, що корегується на власне висоту рослинності. У той же час загальні форми і розміри об'єктів зберігаються і передаються коректно.

Для зручності графічного відображення і сприйняття на карти висот накладено теплокарти, а також ізолінії з відмітками за Балтійською системою висот (рис. 5). Таким чином, на цьому етапі було створено готові топографічні основи археологічних пам'яток за послідовністю: 1) фотограмметрична фіксація місцевості; 2) створення 3D-моделі; 3) створення ортофотоплану; 4) створення карти висот; 5) зручне графічне зображення топографічної карти.

На готовій топографічній основі пам'ятки можна виконати будь-які метрологічні виміри за допомогою цифрових інструментів у відповідних програмах.

Топооснова дозволяє виділяти та автоматично обчислювати площі обраних частин пам'ятки, фіксувати і наносити зони поширення культурного шару тощо, що необхідно для пам'яткоохоронної документації. Для прикладу обчислено загальну площу городища Феськовка (0,65 га) та окремо її центральний майданчик (0,12 га; рис. 6: 1). Для Зарічненського археологічного комплексу застосовано такі ж обчислення з чітким виділенням кордонів поширення культурного шару за топографічними межами, а також на основі розвідок та шурфування (рис. 7: 1). Окрім площ також можна виміряти об'єми окремих об'єктів та, знаючи їх щільність, розрахувати вагу. Наприклад, об'єм напольного валу городища Зарічне I у сучасному вигляді складає майже 1200 м^3.

Одна з функцій дозволяє створити перетини об'єктів у будь-яких заданих параметрах. За перетином захід—схід городища Феськівка добре помітно форми і розміри обох ліній валів, рову та природного ярку (рис. 6: 3); за перетином північ—південь додатково зафіксовано, що внутрішній майданчик городища в середньому на 0,5 м вище за рівень денної поверхні поля на південь від зовнішнього валу (рис. 6: 2), що пов'язано з наявністю культурного шару та ерозією валів. Перетин захід—схід городища Зарічне I демонструє ескарпування схилів мису (рис. 7: 3); перетин північний схід—південний захід фіксує напольний вал і рів, влаштовану круглу западину від водозбірної споруди (колодязя?) на південному краї майданчика, ескарп та відрізану стрілку мису з боку берега Ворскли (рис. 7: 2).

На основі фотограмметричної фіксації також створюється план-основа пам'ятки з необхідним масштабом, деталізацією та маркерами. Для прикладу за допомогою ізоліній з кроком висоти в 0,2 м зроблено план городища Феськівка (рис. 8) і наведено порівняння з інструментальним планом минулого сторіччя. Такий план використовується для систематизації та фіксації попередніх досліджень, а також для планування майбутніх. Програма дозволяє створити єдину постійну сітку квадратів території дослідження (на плані для прикладу використано розмірами 10 × 10 м). Майбутні межі розкопів визначаються на місці за допомогою GPS-приладів.

Топооснова слугує базою для цифрової фіксації археологічних досліджень — як розкопів загалом, так і окремих об'єктів і кожної індивідуальної знахідки, що дозволяє проводити просторовий аналіз планувальної структури, розкладання об'єктів та матеріалу за контекстом і горизонтами, просторовий аналіз концентрації матеріалу в окремому об'єкті тощо.

Інструменти ГІС надають досліднику можливість поєднання баз даних міждисциплінарних фіксацій, дозволяючи створити реалістичну модель, яка аналізує пам'ятку з різних сторін. Як приклад, поєднання результатів топографічної зйомки та геофізичних досліджень городища Лисуха (Канів) та Пастирського городища з метою виявлення ймовірного місця розташування об'єкту (Манігда, Гнера 2019, рис. 3; 8).

Отже, за допомогою фотограмметричних методів можливо достатньо швидко створити та інтегрувати в інструменти ГІС топографічну основу пам'ятки, що має абсолютну метрологічну точність, розширює інформативну базу та дозволяє проводити додаткові дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

Жигола, В. С., Моця, О. П., Скороход, В. М. 2020. Розвідки на Зарічненському археологічному комплексі. *Археологічні дослідження в Україні 2019 р.*, с. 261.

Жигола, В. С., Скороход, В. М. 2019. Новітні методи фіксації в археології. *Археологія*, 1, с. 118-130.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. 1971. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Ляпушкин, И. И. 1961. *Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.* Материалы и исследования по археологии СССР, 104. Москва; Ленинград: АН СССР.

Манігда, О. В., Гнера, В. А. 2019. Переваги використання геоінформаційних технологій при фіксації археологічних об'єктів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 218-230.

Махортих, С. В., Котова, Н. С., Джос, В. С., Радченко, С. Б. 2020. Нові поховально-ритуальні комплекси доби ранньої Бронзи поблизу Кам'яної Могили. *Археологія і давня історія України*, 4 (37), с. 226-239.

Никоненко, Д. Д., Радченко, С. Б., Волков, А. В. 2017. Вітовтова вежа за даними сучасних фотограмметричних досліджень. *Археологія*, 4, с. 120-129.

Осадчий, Є. М. 2011. *Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст.* Суми: Джерело.

Сергєєва, М. С., Жигола, В. С. 2020. Художня різьблена кістка із с. Зарічне. *Археологія*, 4, с. 82-89.

Скороход, В., Манігда, О., Зоценко, І., Степаненко, С. 2019. Топографічна зйомка городища, посаду та подолу в ур. Коровель біля с. Шестовиця (обстеження, обміри та аналіз стану пам'ятки). *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 339-342.

Третьяков, П. М. 1947. Стародавні слов'янські городища у верхній течії Ворскли. *Археологія*, I, с. 123-140.

Rodriguez, E., Morris, C. S., Belz, J. E., Chapin, E. C., Martin, J. M., Daffer, W., Hensley, S. 2005. *An assessment of the SRTM topographic products.* Technical Report Jet Propulsion Laboratory, D-31639. Режим доступу: https://www2.jpl.nasa.gov/srtm/SRTM_D31639.pdf (Дата звернення 30 серпня 2022).

REFERENCES

Zhyhola, V. S., Motsia, O. P., Skorokhod, V. M. 2020. Rozvidky na Zarichnenskomu arkheolohichnomu kompleksi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019 r.*, s. 261.

Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. 2019. Novitni metody fiksatsii v arkheolohii. *Arkheolohiia*, 1, s. 118-130.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. 1971. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahonu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1971/17a.

Liapushkin, I. I. 1961. *Dneprovskoe lesostepnoe Levoberezhe v epokhu zheleza.* Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 104. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Manihda, O. V., Hnera, V. A. 2019. Perevahy vykorystannia heoinformatsiinykh tekhnolohii pry fiksatsii arkheolohichnykh ob'iektiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 218-230.

Makhortykh, S. V., Kotova, N. S., Dzhos, V. S., Radchenko, S. B. 2020. Novi pokhovalno-rytualni kompleksy doby rannoi Bronzy poblyzu Kam'ianoi Mohyly. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (37), s. 226-239.

Nykonenko, D. D., Radchenko, S. B., Volkov, A. V. 2017. Vitovtova vezha za danymy suchasnykh fotohrammetrychnykh doslidzhen. *Arkheolohiia*, 4, s. 120-129.

Osadchyi, Ye. M. 2011. *Pam'iatky viiskovoi istorii Pivnichno-Zakhidnoi Slobozhanshchyny XVII st.* Sumy: Dzherelo.

Serhieieva, M. S., Zhyhola, V. S. 2020. Khudozhnia rizblena kistka iz s. Zarichne. *Arkheolohiia*, 4, s. 82-89.

Skorokhod, V., Manihda, O., Zotsenko, I., Stepanenko, S. 2019. Topohrafichna ziomka horodyshcha, posadu ta podolu v ur. Korovel bilia s. Shestovytsia (obstezhennia, obmiry ta analiz stanu pam'iatky). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 339-342.

Tretiakov, P. M. 1947. Starodavni slov'ianski horodyshcha u verkhnii techii Vorskly. *Arkheolohiia*, I, s. 123-140.

Rodriguez, E., Morris, C. S., Belz, J. E., Chapin, E. C., Martin, J. M., Daffer, W., Hensley, S. 2005. *An assessment of the SRTM topographic products*. Technical Report Jet Propulsion Laboratory, D-31639. Rezhym dostupu: https://www2.jpl.nasa.gov/srtm/SRTM_D31639.pdf (Data zvernennia 30 serpnia 2022).

V. S. Zhyhola, V. M. Skorokhod

PHOTOGRAMMETRIC TOPOGRAPHIC BASIS OF ARCHAEOLOGICAL SITE

The publication highlights the use of photogrammetry as one of the methods of fixing the topographic base of a site and the creation of the topographic base using a series of photographs. In archaeological science, a qualitatively prepared topographic plan is the basis for combining the results of previous and subsequent works, reconstruction of a realistic model of the site, its micro-relief, a source of accurate measurements of structures and features of the site, and monitoring its current state. There are a number of methods for creating the topo-bases of archaeological sites, starting with the «classic» one using measuring devices (tape measure), a compass, an optical level or theodolite, and ending with high-tech LiDAR technologies.

One of the methods of creating a topographic base is photogrammetric recording, both on the ground and with the help of low-altitude aerial photography by drone. With the help of a series of photos and their processing in specialized programs, a 3D-model of the object is created.

The article gives an example of the creation of topobases using photogrammetry at two Old Rus hill-forts. The obtained results are compared with the plans of the middle of the 20th century, which were created by researchers by hand. On the basis of the presented orthophoto plans, detailed maps of the heights of both archaeological monuments were created, which became the basis for creating their topographic foundations. For ease of graphic display and perception, heat maps and isolines with markings according to the Baltic system of heights are superimposed on the height maps. Thus, at this stage, ready-made topographic bases of archaeological monuments were created in the following sequence: 1) photogrammetric recording of the area; 2) creation of a 3D-model; 3) creating a photo plan; 4) creating a height map; 5) convenient graphical representation of the topographic map. Topobase serves as a basis for digital recording of archaeological research — both excavations in general and individual objects and each individual find, which allows for spatial analysis of the planning structure, decomposition of objects and material by context and horizons, spatial analysis of the concentration of material in a separate area objects, etc.

Keywords: Kyivan Rus, 10th—13th centuries, hill-fort, photogrammetry, topographical basis, 3D-model.

Одержано 2.09.2022

ЖИГОЛА Віталій Сергійович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
ZHYHOLA Vitalii, Research Officer, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-9420-4893, e-mail: gvjredaktor@gmail.com.

СКОРОХОД В'ячеслав Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
SKOROKHOD Viacheslav, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0001-5317-0896, e-mail: skorohod-sv@ukr.net.

ДИСКУСІЇ

УДК 904.5(477.54)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.31

М. В. Любичев

«ОСОБЛИВІ» ПОХОВАННЯ НА МОГИЛЬНИКУ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ ВІЙТЕНКИ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

На могильниках черняхівської культури трапляються поховання, які за особливостями устрою поховальної споруди, розташуванням небіжчика та елементів інвентарю, наявністю серед нього унікальних та ексклюзивних речей, виділяються з маси «типових» і можуть бути позначені як «особливі». На могильнику черняхівської культури Війтенки нині відомо 16 «особливих» поховань: десять інгумацій, шість кремацій. Аналіз «особливих» поховань на цьому прикладі свідчить, що при дослідженні соціальної структури вони впливають на: 1) вивчення поділу в середині громади (вік, стать, майнове положення, статус, здоров'я, відношення до професійної / ідеологічної групи); 2) виділення мігрантів у складі громади. Тому визначення та аналіз таких поховань вважаємо важливим для деталізації соціальної структури.

Ключові слова: *пізньоримський час, культура Черняхів / Синтана де Мureш, могильник Війтенкі, «особливі» поховання, соціальна структура.*

«Типові» та «нетипові» могильники, «типові» та «особливі» поховання в культурі Черняхів / Синтана де Мureш. Для «типових» могильників культури Черняхів / Синтана-де-Мureш є властивими: 1) закономірність у топографічному положенні, вони розміщені у переважній більшості вище поселень; 2) відсутність великих насипів на поверхні (в «культурі живій», ймовірно, існували маленькі насипи та дерев'яні конструкції); 3) біритуалізм: інгумації та кремації; 4) наявність «культового шару» (Сымонович, Кравченко 1983, с. 10; Сымонович 1993, с. 134).

На «типових» могильниках знаходяться «типові» поховання, що мають певні: 1) поховальні споруди: ями прості, ями із заплічками, ями з підбоями, ями з поличками / уступами, (катакомби — нетипово, використання каміння — тільки у деяких регіонах); 2) положення скелету в інгумаціях: переважно витягнуте; 3) типи урнових та безурнових кремацій; 4) орієнтування похованого за осями північ—південь та захід—схід; 5) поховальний інвентар: а) стандартний набір кружальних посудин з характерними видами орнаментів; б) ліпні посудини кількох традицій (північно-західна, пізньоскіфська-сарматська, гето-фракійська); в) широко розповсюджені типи металевих деталей костюму (підв'язні фібули, фібули із суцільним приймачем, пластинчасті фібули, щиткові фібули, Bügelknopffibel, пряжки серій Гороховський А-З, в похованнях початкової фази: фібули з високим приймачем, тричасні пряжки); г) рогові гребні як предмет туалету / культу; д) прикраси: намистини, металеві (емкості, пластинчасті, зооморфні) та рогові (пірамідальні) підвіски; е) типи амулетів (з мушель); ж) набір речей домашнього начиння (залізний ніж, голка, кістяний гольник, клюкоподібна шпилька, прясло); з) металеві частини дерев'яних скриньок, кресала, ладан; е) наявність у багатьох похованнях окремих кісток або скелетів тварин — залишків жертовної їжі (напр.: Петраускас 2002; Petrauskas 2003). У «типових» поховань коливається глибина та розміри поховальних конструкцій, кількість та якість супровідного інвентарю.

З'явились підстави для виділення групи «нетипових» або «дюнних» могильників у дніпродонецькому лісостепу, що відрізняються за топографічним положенням, великою кількістю ліпної кераміки в похованнях (навіть датованих заключною фазою розвитку культури), зникненням або поганою збереженістю скелетів деяких інгумацій (Ljubičev, Schultze 2018). На «типових» та «нетипових» могильниках трапляються поховання, що за особливостями устрою поховальної споруди, положенню небіжчика та елементів інвентарю, наявністю серед нього унікальних та

© М. В. ЛЮБИЧЕВ, 2022

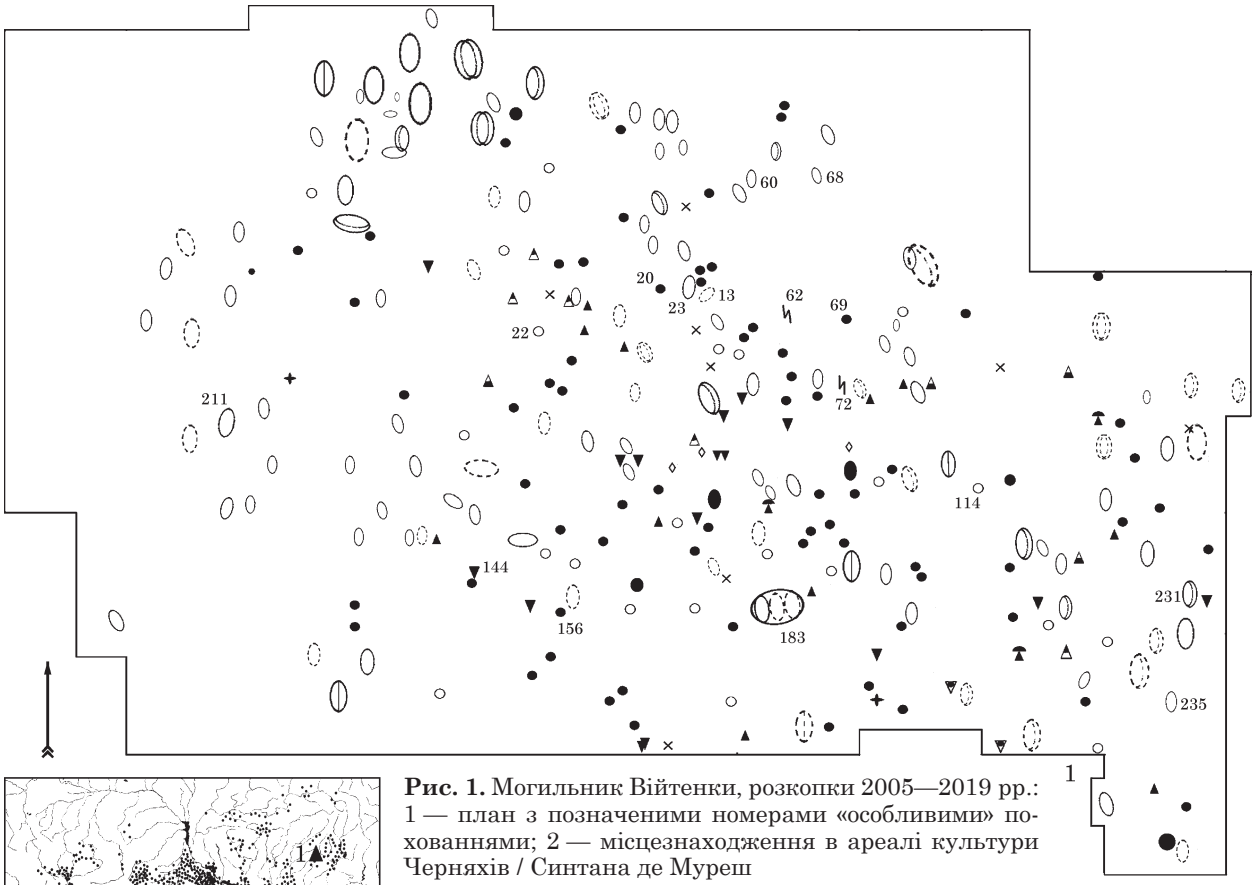

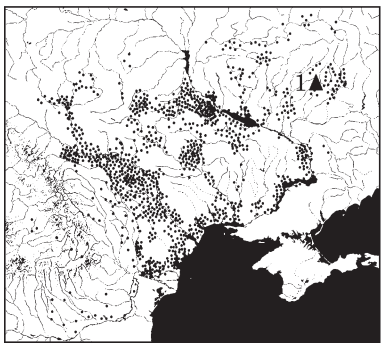

Рис. 1. Могильник Вийтенки, розкопки 2005—2019 рр.: 1 — план з позначеними номерами «особливими» похованнями; 2 — місцезнаходження в ареалі культури Черняхів / Синтана де Муреш

ексклюзивних речей виділяються з маси «типових» і можуть бути позначені як «особливі».

При реконструкції соціальної структури носіїв культури на базі поховальних пам'яток дослідники пов'язали «особливі» поховання з різними групами давнього суспільства. Е. О. Симонович визначав ці поховання як «поховання, що не відповідають звичному черняхівському поховальному обряду чи відрізняються специфічним інвентарем» (Симонович 1995, с. 42). До числа «особливих» зараховані так звані «князівські» поховання (особливості влаштування могил, їх розміщення в центральній частині, специфічні деталі обряду, багатство супровідного інвентарю і своєрідне його розміщення у могилі). При цьому вони не демонструють єдності рис поховального обряду (різні типи поховальних споруд, коливання в асортименті супровідного інвентарю — вплив різноетнічних елементів) (Симонович 1995, с. 37—41, 46).

Е. О. Симонович пов'язав зі жрецями поховання 5 Гаврилівки (вівчарня радгоспу Придніпровский) (винятково рідкісна арбалетна фібула, роговий гребінь з орнаментом «космічного характеру»), 43 Журавки-Вільшанської (дві срібні щиткові фібули, пірамідальна кістяна підвіска («палиця Геракла»), морська мушля з отвором для підвішування), 15 Раковецького могильника («фалічна статуя», глиняний кубок з «візерунками у вигляді зірчастих знаків, з променями, що розходяться»), 14 Ранжевого (скляний кубок с давньогрецьким написом, пластинчасті срібні фібули, срібна пряжка, черепашки в залишках скриньки — набір для гадання) (Симонович 1995, с. 42—43).

До «особливих» були віднесені також поховання зі зброєю та кінським спорядженням, враховуючи велику рідкість їх знаходження в похованнях (Сымонович 1995, с. 42—43). Знахідки рідких в похованнях речей дослідник пов'язував із професійними групами суспільства, наприклад: поховання 55 Чернеліва-Руського з 9 серпами та 4 косами, 18 Оселівки з уламком серпа, 12 Ранжевого, накритого разом з плитами двома кам'яними якорями з наскрізними отворами, 21 Косаново з керамічними лощилами з піщовику (Симонович 1995, с. 45). З лікарською, знахарською діяльністю були пов'язані поховання 256 Черняхова (біля тазу жінки — кістки немовляти й особливий зігнутий залізний ніж), 11 Коблєво (залізний звичайний ніж та бронзовий ніж спеціального призначення — для операцій?) (Симонович 1995, с. 46). Зазначено, що поховання з голками та пряслами, ножами і шилами є звичайними для могильників культури і не можуть бути пов'язані з професійними групами (Симонович 1995, с. 45).

Археологи приділили увагу «особливим» похованням і в інших культурних угрупованнях римського часу. Наприклад, на могильнику вельбаркської культури Яртипори (Jartypory) поховання 269 мало комбінацію «нестандартних» (розмір ями, унікальний емальований бронзовий келих-«контейнер» з плодами рослин, срібна рукоять (дзеркала?), фрагмент скляної посудини), «стандартних» (роговий гребінь, бронзова голка, скляні намистини, срібна спіраль) та «середніх» елементів (незвичний орнамент на пряслах, залишки дерев'яної камери у поховальній ямі, орнаменти на поясній обкладинці та срібній рукояті). Комплекс інтерпретовано як поховання жінки, що відігравала значну роль в ідеології місцевої громади (Andrzejowski 2011, fig. 5—8, p. 187—188, 190—191, 195). «Особливі» поховання мають велике значення для вивчення соціальної структури носіїв культури Черняхів / Синтана де Муреш і в цьому плані актуальним є аналіз таких комплексів з могильника Войтенки.

«Особливі» поховання могильника Войтенки (рис. 1). До «особливих» поховань могильника за дослідженнями 2005—2021 рр. можна зарахувати 16 комплексів: 10 інгумацій (№ 13, 23, 60, 62, 68, 72, 183, 211, 231, 235), 6 кремацій (№ 20, 22, 69, 114, 144, 156). В «культурі живій» таких поховань було більше, в «культурі мертвій» та «культурі знов відкритій» вибірка зменшується за рахунок порушених інгумацій та особливостей поховань-кремацій. До впливу поховального вогнища ці поховання вміщували «особливі» ознаки (наприклад, елементи поховального інвентарю), які більшості своїй є відсутніми у похованні-кремації.

Деякі з перелічених вище комплексів опубліковані: поховання 69 (Любичев 2009; Lyubichev, Schultze 2013), 62 та 72 (Руснак 2020, с. 87, 93, 95, 97, рис. 5: 13; 4: 18), 114 (Schultze, Lyubichev 2017), 144 (Schultze, Liubichev 2020), 211 (Shchepachenko 2020), 231 (Шультце, Любичев, Козак 2020); або знаходяться в друці: поховання 183 (Любичев, Шультце 2022), 235 (Любичев, Гелла 2022). У каталозі (додаток), надано інформацію тільки про неопубліковані «особливі» поховання. Розглянемо «особливі» поховання могильника за обрядовими групами.

Поховання-інгумації. Специфічною рисою поховання 13 (додаток) є наявність стовпової ями в кожному куті поховальної ями (рис. 2). Мова йде про елементи дерев'яної конструкції типу камери, а також, можливо, наявність наземної споруди типу «домовини». За існуючою вибіркою поховальні ями зі стовповими ямами доволі рідкісні на могильниках культури Чер-

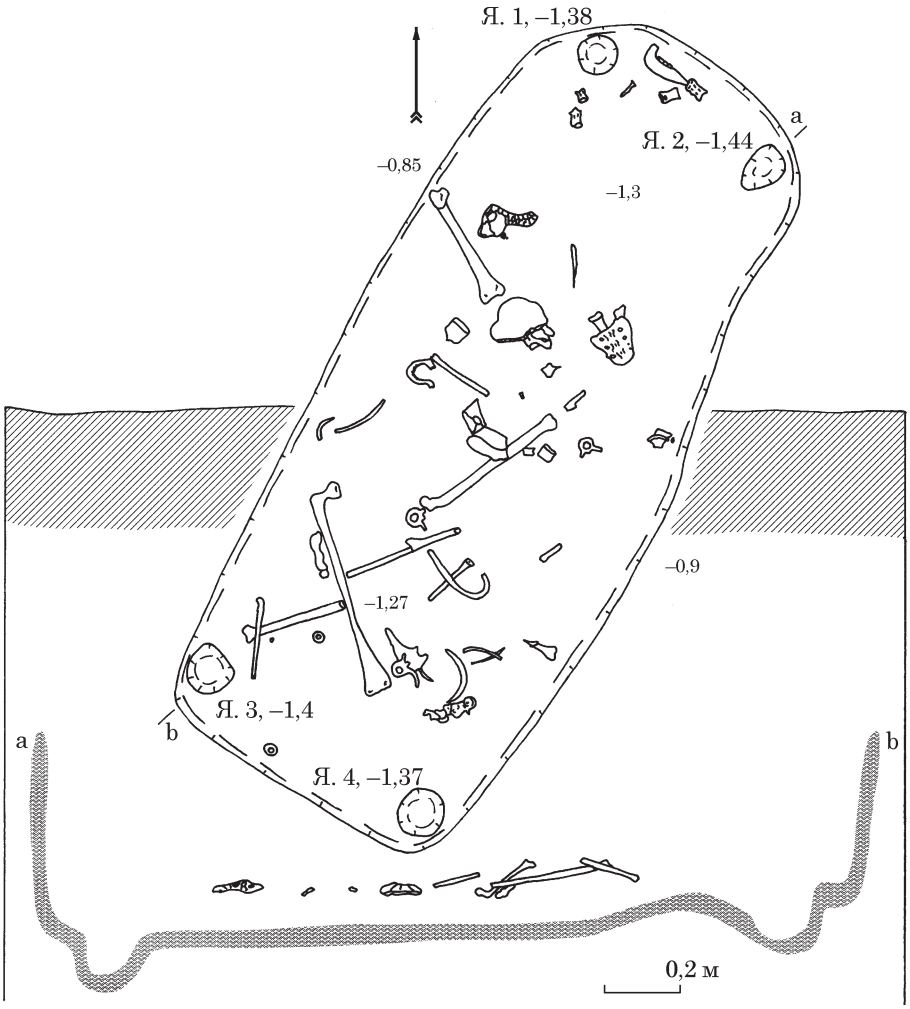

Рис. 2. Могильник Войтенки, поховання 13, план і профіль

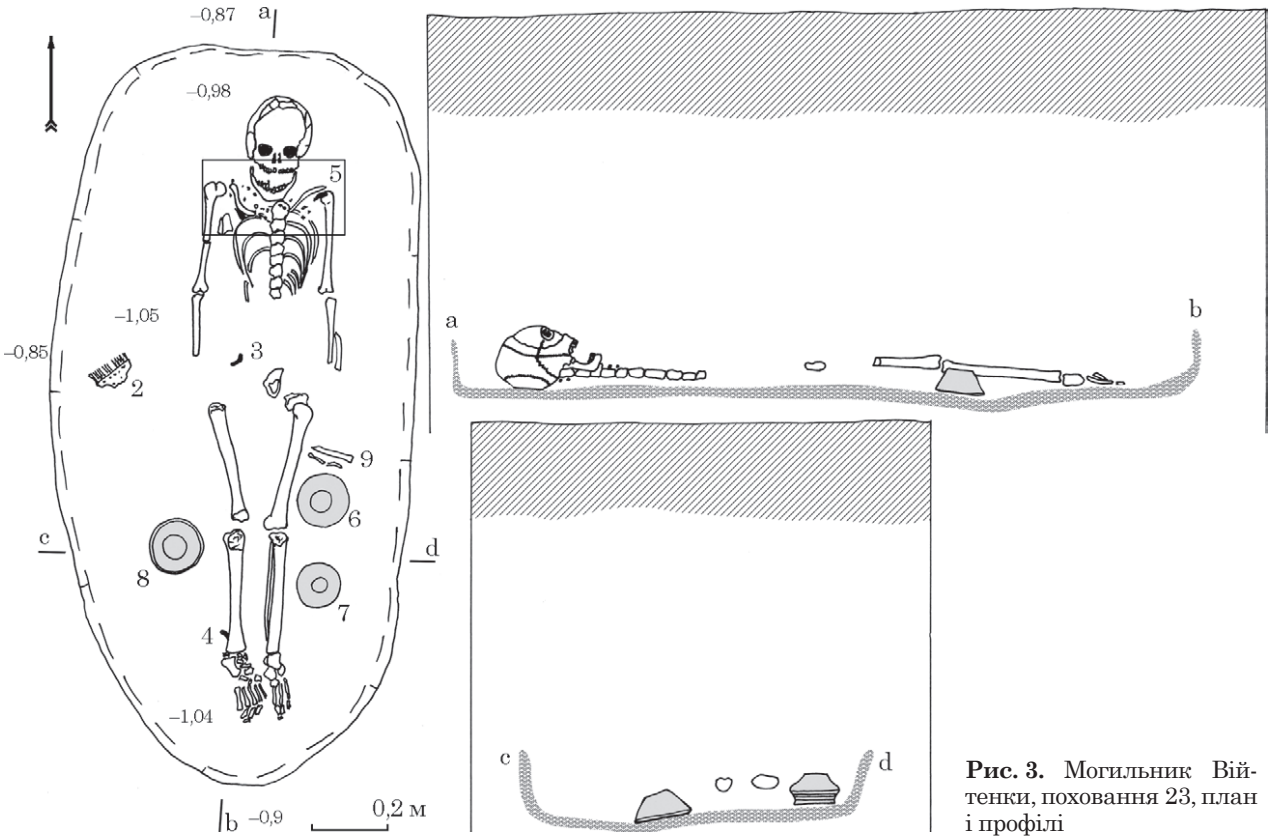

Рис. 3. Могильник Війтенки, поховання 23, план і профілі

няхів / Синтана де Муреш. Наприклад, близькі риси (чотири стовпові ями) спостерігаються між цим комплексом з Війтенків та похованням 169 могильника Данчени (Dančeny) (Рафалович 1986, с. 63—64, табл. VII: 7). Поховання було порушено в давнину і тому ми не спостерігаємо інші можливі «особливі» риси. За окремими знахідками мова йде про жіноче поховання з великою кількістю інвентарю, у тому числі — керамічним «питним сервізом».

Специфіка поховання 23 (додаток) пов'язана з наявністю у ньому трьох навмисно встановлених днищем догори мисок (рис. 3). Інші елементи комплексу є досить типовими для жіночого поховання на могильниках культури: яма як поховальна споруда, витягнута позиція скелету, залізні деталі костюму, намисто, роговий гребінь як деталь туалету (рис. 3, 4). Посудини в похованні поряд із залишками м'ясної жертовної їжі складають, за Н. М. Кравченко, категорію «приношення» (Кравченко 1987, с. 211, 213, 225) і повинні були містити їжу або питво. Але спеціально перевернуті посудини мали у цьому випадку зовсім інше ідеологічне навантаження.

Специфіка поховання 60 (додаток) вбачається у досить незвичній позі скелета — на боці, з різним положенням верхніх кінцівок (рис. 5). Можливо, що поза тіла не була змінена до настання трупного задухи (при насильницькій смерті чи смерті уві сні), і це могло призводити до неможливості її зміни у наступний період, тому укладання померлого в могильну яму могло відбуватися у цьому вигляді (Руснак 2020, с. 84—85). Така позиція скелета виглядає досить рідкісною на могильниках культури: подібні поховання відомі в Чернеліву-Руському (пох. 23, 69, 142), Білій (пох. 5), Спанцову (Spanțov) (пох. 37), Тиргшорі (Tirgsor) (пох. 19, 96), Рідкодубах (пох. 9), Косаново (пох. 7), Великій Бугаївці (пох. 56), Міхалашені (Mihălășeni) (пох. 316, 356, 397, 407), Олександру Одобеску (Alexandru Odobescu) (пох. 17; Руснак 2020, с. 84—85 з посиланнями на джерела).

Поховання 62 і 72 (додаток) об'єднує наявність скорчених скелетів. Згідно В. В. Руснаку, поховання 62 (рис. 6: I) належить до групи II, типу 2 скорчених поховань, де нижні кінцівки укладеного на бік скелету мали сильний ступінь вигнутості (Руснак 2020, с. 97, рис. 5: 13). Такі поховання вважаються досить рідкісними на могильниках культури: поховання 509 Міхалашень, 26 Малаешти (Malaešty), 22 Балцати (Balcaty) II, 1618 Успінки (Руснак 2020, с. 97).

Поховання 72 (рис. 6: II) відноситься до групи I, типу 2B, підтипу B, різновиду «а», де тулуб покладено на бік і зігнутість у колінному та кульшовому суглобах не перевищує показники фізично можливих вигинів, одна верхня кінцівка розташована під черепом, інша — зігнута, кисть розміщена біля тазу, «живота», або обидві кінцівки вигнуті і кистями розташовані біля лицьової частини черепу («поза адорації») (Руснак 2020, с. 87, 93, 95, рис. 4: 18). Таких поховань також відомо дуже мало: Будешти (Budešty): пох. 89, 187, 257, 348; Одая: пох. 21; Спанцов: пох. 55; Зачепилівка: пох. 51 (Руснак 2020, с. 95).

Від таких поховань зі «скорченим» положенням, де небіжчики лежали на спині і їх нижні

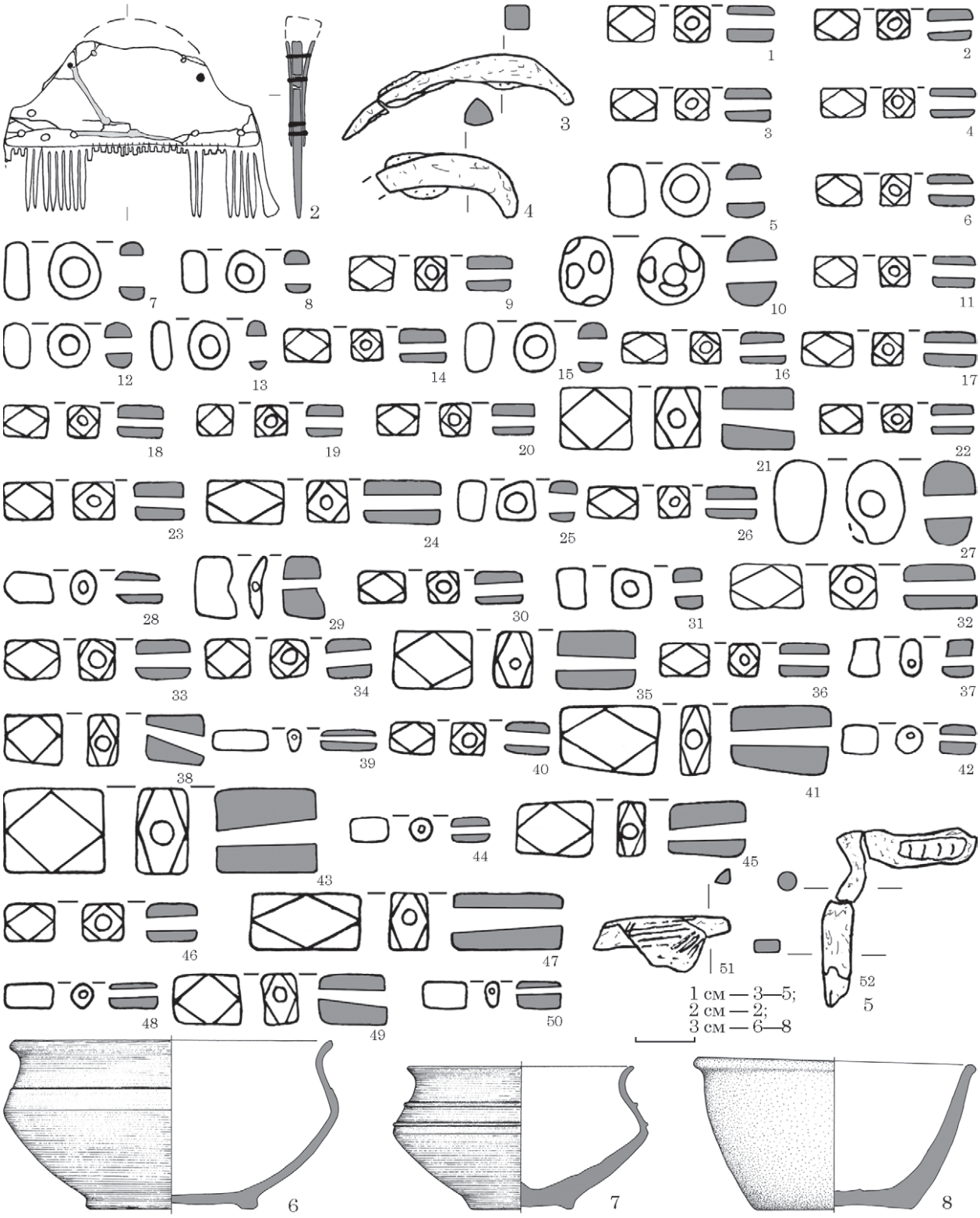

Рис. 4. Могильник Війтенки, поховання 23: інвентар (нумерація речей відповідає нумерації на плані поховання, див. рис. 3)

кінцівки були навмисно підігнуті, слід відрізняти поховання з незначною «зігнутістю» ніг у колінному та кульшовому суглобах, а також поховання, де небіжчик залягав на спині, а одна або обидві нижні кінцівки були ледь підігнуті. Це результат випадкового зміщення кінцівок при укладанні небіжчика (Руснак 2020, с. 81).

Підкреслимо, що на могильниках черняхівської культури скорчені поховання — дуже рідкісне явище і часто ця поза характерна для дитячих поховань. Не завжди поховання із скелетом в подібних позах можна зарахувати до часу існування могильника: частина з них може належати іншим епохам і культурам (Руснак 2020, с. 97, 99).

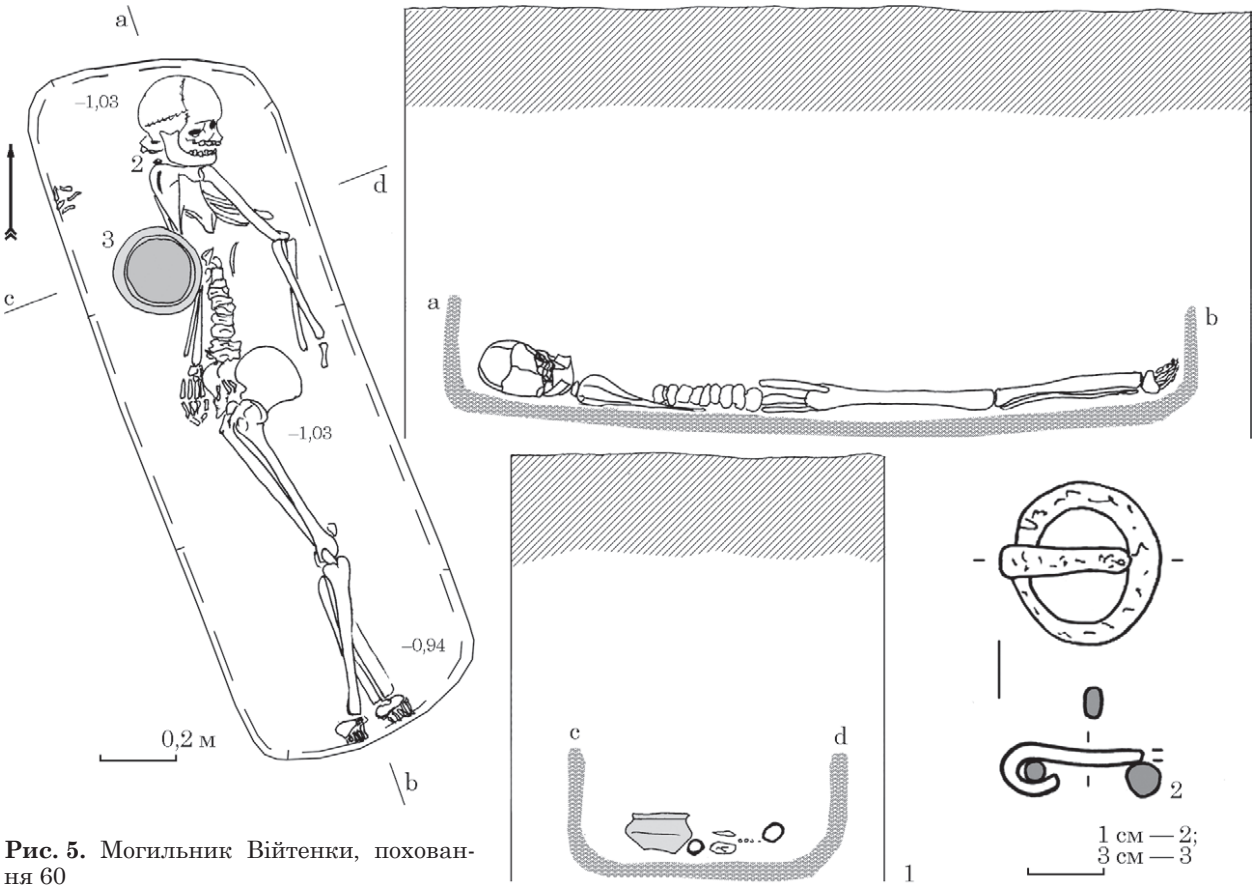

Рис. 5. Могильник Війтенки, поховання 60

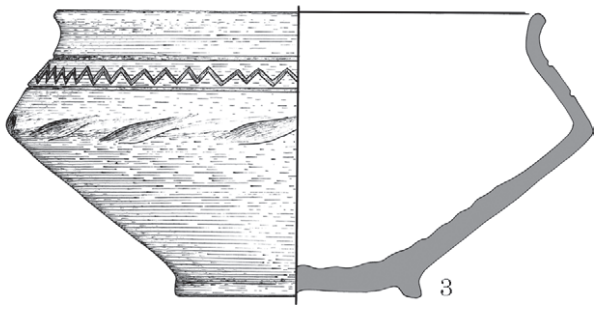

Поховання жінок 68 (додаток) та 211 (Shepachenko 2020) до «особливих» спонукає зарахувати наявність там специфічних амулетів з кісток і зубів тварин, мушель молюсків. У похованні 68 амулет, що знаходився біля колін (рис. 7), складався з підвісок із ікла, астрагалу, підвісок з лопатки тварини, підвіски у вигляді кістяного диску, підвісок з мушлі, з пташиної кістки, кістяної підвіски, бронзового дротяного кільця (рис. 8: I).

У подібному ж місці знаходився амулет в похованні 211 (жінка 55—60 років), який складався з мушлі морського молюска *Cyprae*, ікла кабана, астрагалу вівці, нижньої щелепи домашнього собаки (рис. 8: II; Shepachenko 2020, S. 88, 92, 96, Abb. 8; 11: 1—4). В іншому похованні 68 і 211 виглядають як досить «типові»: в простих ямах, з витягнутим положенням скелета, з відмінностями в наборі інвентарю: у похованні 68 знаходились дві керамічні посудини, одна бронзова підв'язна фібула, роговий гребінь, сім намистин (рис. 7), у похованні 211 — п'ять керамічних посудин, скляний келих, дві бронзові підв'язні фібули, 6 намистин, роговий гребінь, прясло (Shepachenko 2020, S. 96—97, Abb. 8—10). Інвентар поховання 211 виглядає різноманітнішим та чисельнішим: там є керамічний «питний сервіз» зі скляним келихом.

Поховання 183 вміщує чотири «особливі» елементи: воно є груповим, було виконано у дерев'яній камері, в складі інвентаря знаходились унікальний глек-графин із зооморфним орнаментом та ексклюзивна фібула. На дні великої ями (розміри 3,10 × 2,10 / 2,13 / 2,16 м) уздовж протилежних довгих стін знаходились 6 стовпових ям: три біля кожної стінки (рис. 9). Відстань від стовпових ям до стінки складає 5—15 см, що дозволяє стверджувати про можливість закріплення дерев'яних плах та наявність дерев'яної поховальної камери. Кількість та розташування стовпових ям у цьому похованні знаходить аналогію в похованні 224 могильника Данчени (Рафалович 1986, с. 76—77, табл. IX: 1). Розміщені в похованнях дерев'яні камери були ймовірно близькими за розмірами та подібними до конструкцій, що реконструйовані в «князівських» похованнях пізньоримського часу Центральної Європи, наприклад у Гоммерні (Gommern) (Ludowici 2020, Abb. 5).

У похованні знаходились два скелети (рис. 9). Скелет 1, що належав чоловіку 18—20 років, залягав на спині. Його верхні кінцівки були зігнуті у ліктях та схрещені на грудній клітині.

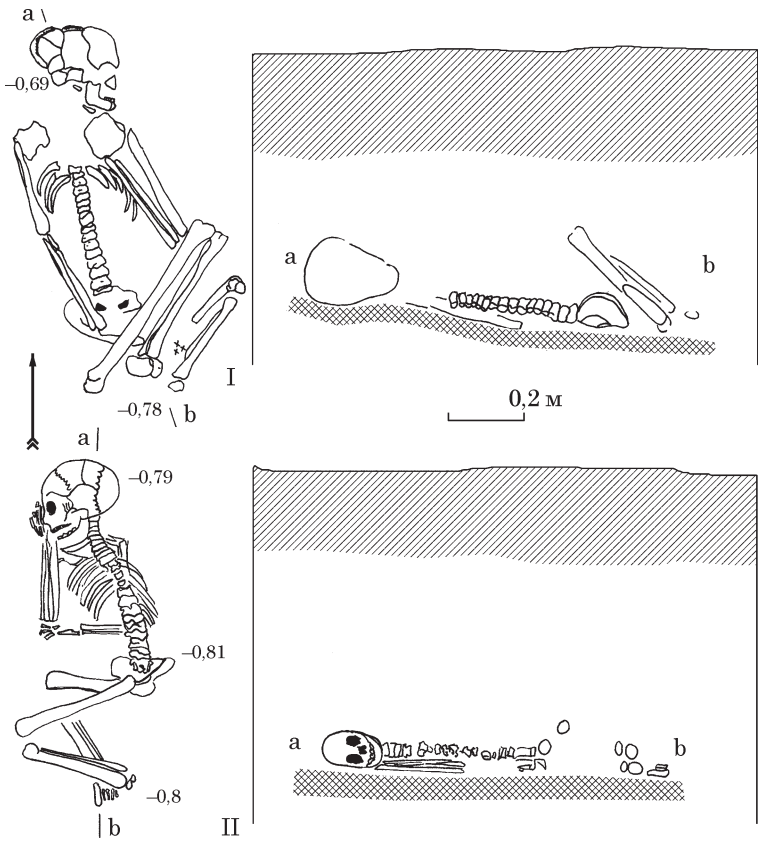

Рис. 6. Могильник Війтенки, поховання: I — № 62; II — № 72

Нижні кінцівки — зігнуті в колінних суглобах та повернуті на схід. Скелет 2 (збереглась лише частина) належав жінці 30—35 років, залягав на спині, права верхня кінцівка була витягнута уздовж тулуба та ледь зігнута у лікті, нижні кінцівки зігнуті та повернуті на Схід. Таке положення скелетів вважається наслідком «археологізації» тіл похованих, що проявилося у зміні положення ніг. Завалювання нижніх кінцівок є притаманним для тіл, що покладені на спину. Вільному руху ніг сприяла наявність вільного простору у дерев'яній поховальній камері (Руснак 2020, с. 85).

Серед інвентарю поховання знаходились бронзова фібула з ознаками Bügelknopffibel та Zwiebelknopffibel (рис. 10: 2), клюкоподібна шпилька та прясло, 7 камінців пісковика, каміння, 12 посудин, що складають «питний сервіз», залишки жертовної тваринної їжі. На плечі глека-графина заглибленими пролискованими лініями виконані зображення п'яти тварин, що рухаються один за одним (коні?) (рис. 10: 1). Для кру-

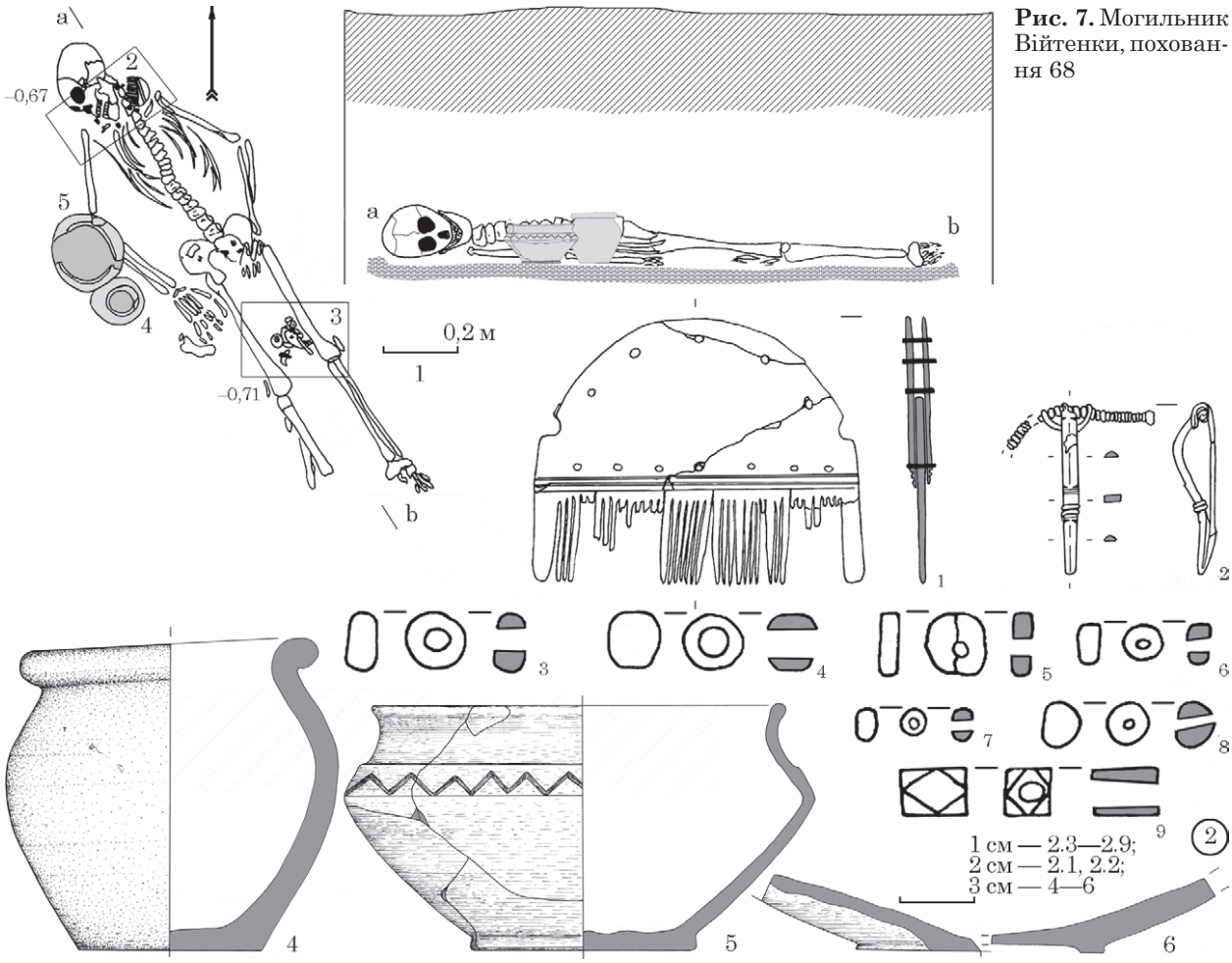

Рис. 7. Могильник Війтенки, поховання 68

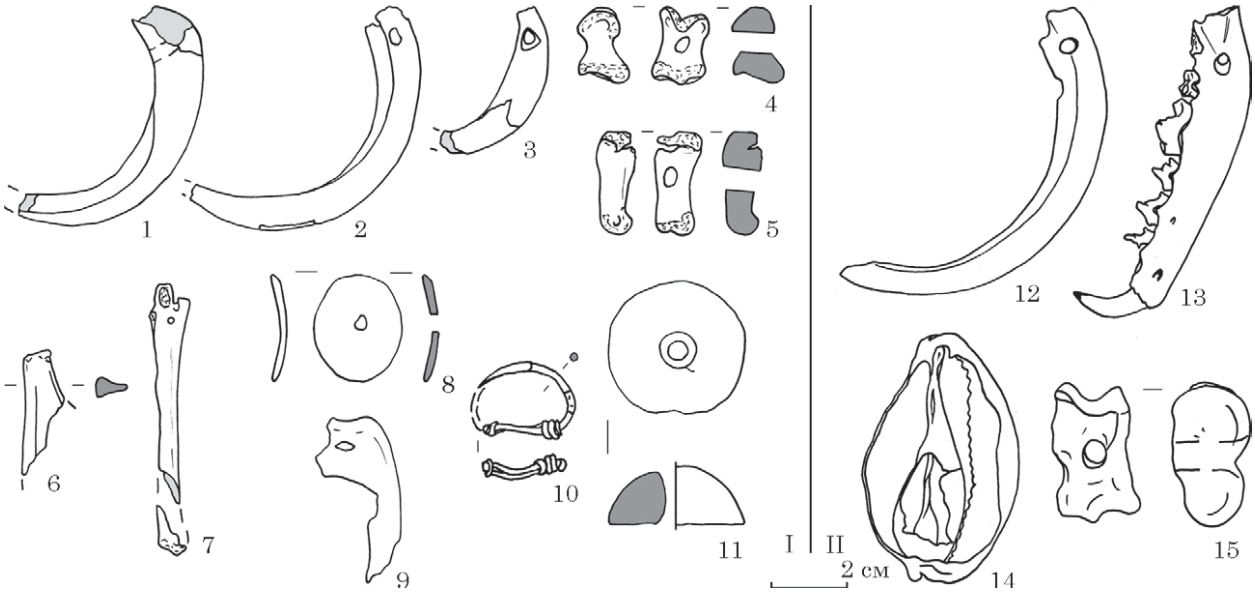

Рис. 8. Могильник Війтенки, амулети з поховань: I — № 68; II — № 211

гових посудин культури Черняхів / Синтана-де-Муреш дуже рідкісними є реалістичні хоча і схематизовані зображення тварин, птахів та цілих сцен (Сымонович 1983, с. 132). Фігурні зображення тварин являють дуже велику рідкість не тільки на черняхівських посудинах, але і на посудинах з Germania Magna, які переважно походять з поховальних комплексів (Hegewisch 2018, S. 146).

Дерев'яну камеру було споруджено для поховання декількох небіжчиків, імовірніше за все — представників однієї родини, одного роду. Там могли знаходитися і три небіжчика, що можливо припускати, але неможливо довести. У похованні є місце для третього небіжчика, але на цій потенційній площі відсутні стовпові ями (рис. 9). Стовпова конструкція охоплює лише площу, де знаходились скелети 1, 2. Можливо, що частина ями перед цією площею слугувала в якості місця входу в поховальну камеру (Любичев, Шультце 2022).

Групові поховання не були масовим явищем, але вони інколи зустрічаються на могильниках культури: це поховання 27, 95, 408, 426, 462, 482 Барладь Валеа Сеача (Bârlad—Valea Seača) (Palade 2004, s. 113, fig. 235; s. 115, fig. 171; s. 134, fig. 242; s. 125, fig. 248; s. 137, fig. 253; s. 138, fig. 624), 94 і 98 Будешт (Рикман 1967, с. 58—59, рис. 12: 6), 18 Данчен (Рафалович 1986, с. 32, табл. II: 2, XVIII: 3), 91 Романковців (Никитина 1996, с. 93, табл. 38), 23 Фурманівки (Сымонович 1988, с. 158—159, рис. 13), 8 Каборги IV (Магомедов 1979, с. 37, 39, табл. IX: 4—13).

Поховання 231 в ямі з підбоєм належало дитині віком (1,5) 2—2,5 роки. Його скелет залягав на спині уздовж лінії північ—південь поверх посудин (рис. 11). Інвентар включав 24 посудини (рис. 12) — найбільшу кількість, що відома до цього часу на могильнику. «Особливістю» цього керамічного комплексу та взагалі поховання є наявність світлоглиняної амфори (рис. 12: 1). Поховання з амфорою на могильниках культури Черняхів / Синтана-де-Муреш вважається рідкісним, але характерним явищем. В ареалі культури на території України відомо 24 знахідки цілих амфор, з яких 16 походять із закритих комплексів — поховань (Діденко 2018, с. 265—282).

У складі інвентарю знаходились роговий гребінь, залізний ніж, намисто із 87 намистин, пара двопластинчатих бронзових фібул, 4 рогові пірамідальні підвіски, підвіски із мушель морських молюсків *Bolinus Brandaris*, *Cyprea Pantherina*, глиняне прясло (рис. 13). У похованні знаходились залишки тваринної жертовної їжі (кістки дрібної рогатої худоби, шкаралупа яєць) (Шультце, Любичев, Козак 2020).

Поховання 235 було здійснене у овальній ямі із залишками дерев'яного перекриття. Скелет жінки 25—35 років у витягнутому положенні на спині орієнтовано за лінією північ—південь (рис. 14). До інвентарю належить 5 керамічних посудин (миски відкритого та закритого типів, горщик, ваза, одноручний глек), 22 намистини, 4 металеві підвіски, бронзова підв'язна фібула, роговий гребінь, глиняне прясло, 4 камені пісковика (Любичев, Гелла 2022).

«Особливим» елементом в похованні є одноручний глек з контекстуальним орнаментом. Він відрізняється лискованою поверхнею темно-сірого та сірого кольору, реберчастим тулубом. Глек має сліди тривалого використання, у нього відсутня ручка, вона втрачена ще до потраплян-ня посудини у поховання. Орнаментальне поле обмежено зверху подвійною зімкнутою лінією, нижню межу створює пролисковане ребро на тулубі посудини. Стрічковий орнамент складається з 9 елементів — осередків, заповнених геометричними мотивами, що не повторюються (рис. 15). Оригінальність орнаменту полягає в

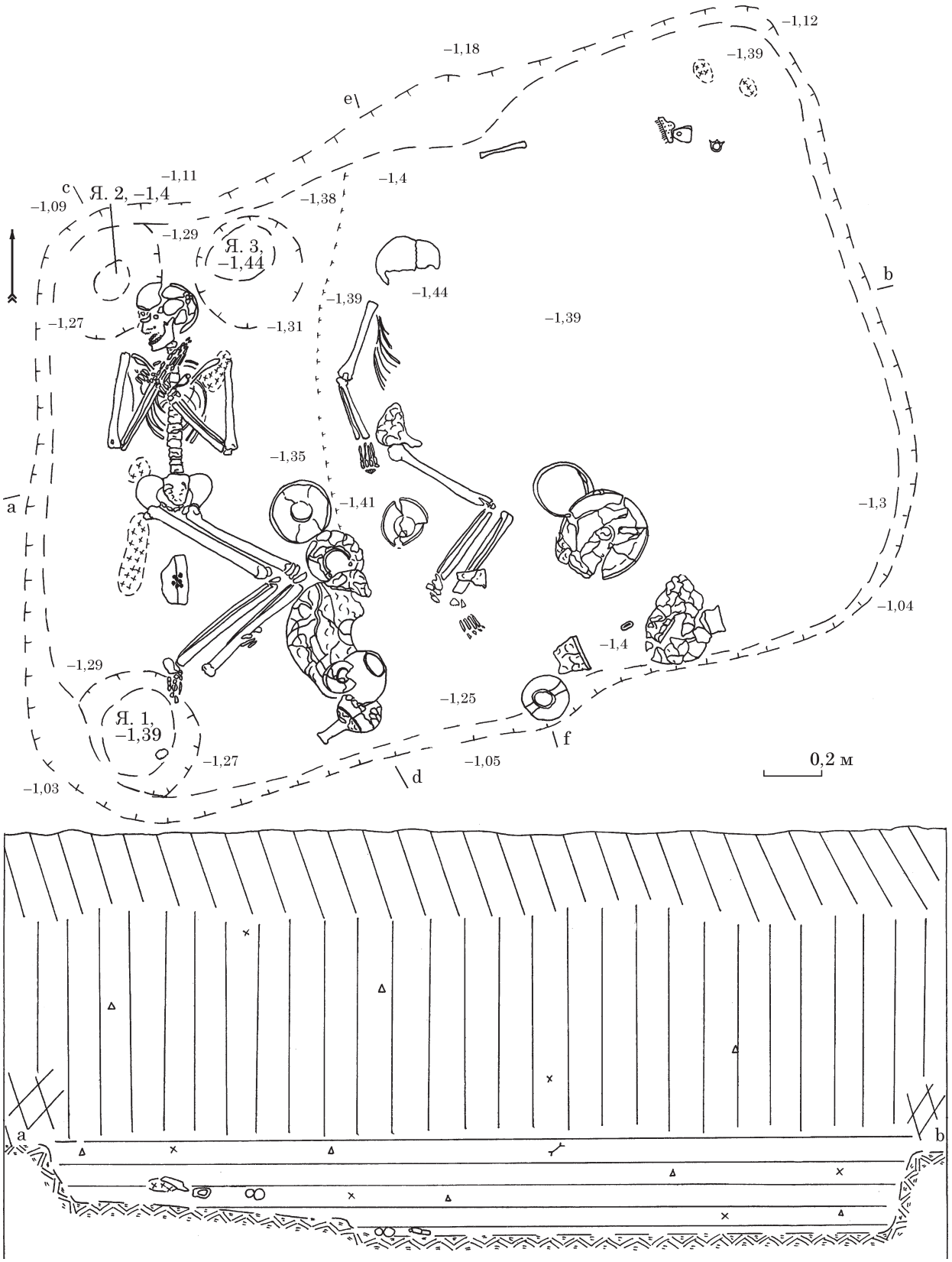

тому, що композиція створює єдиний змістовний контекст. За наповненістю контексту змістовними знаками та складністю композиційної організації орнаментального поля цей глек не поступається двом чашам з Лепесівки (Щукин, Мачинский, Воронятов 2011, рис. 3, 4; Любичев, Гелла 2022).

Поховання-кремації. В похованні 20 (додаток) знаходився фрагмент фібули — частина пружини, вкритої накладними пластинами (або імітація шарніру?), з рифленими кільцями, «кнопкою» із скляною вставкою (рис. 16: I: 2). Навіть цей фрагмент свідчить про «елітну» фібулу, що не відноситься до широко розповсюджених серій застібок.

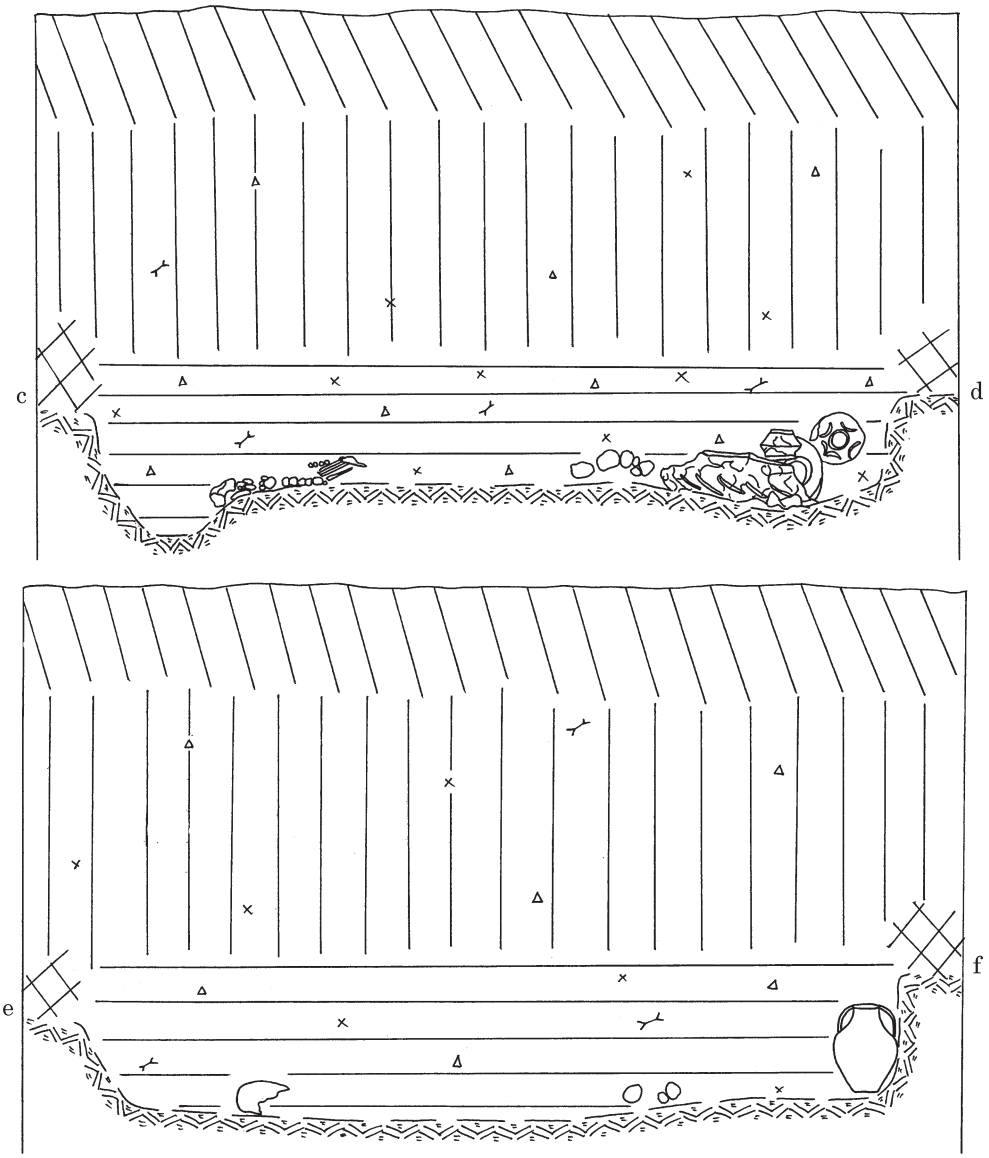

Рис. 9. Могильник Війтенки, поховання 183

Поховання 22 і 156 (додаток) об'єднує наявність в них залізних наконечників стріл: одного в похованні 22 (рис. 16: II: 3) та двох у похованні 156 (рис. 16: III: 3, 5). Знахідки предметів озброєння є досить рідкісними в похованнях могильників культури. Також ці наконечники могли бути пов'язаними із мисливством (Магомедов 2001, с. 82).

На різних рівнях поховання 69 (рис. 17) поряд з кальцинованими кістками знаходились: дрібні фрагменти вторинно обпаленої кераміки, залізний інструмент (руків'я та фрагмент робочої частини; рис. 17: 4), залізний предмет у вигляді уламка дужки (рис. 17: 5), скляні гральні жетони та їх фрагменти (рис. 17: 1, 2), залізний ніж (рис. 17: 3), залізна пряжка (рис. 17: 2), зігнута бронзова голка (рис. 17: 6), фрагмент бронзової ручки (рис. 17: 9), зігнутий бронзовий скальпель (рис. 17: 8), бронзове кільце (рис. 17: 7), компактне скупчення дрібних шматків скла — залишки скляної посудини (Любичев 2009, с. 72—73). «Особливість» поховання проявляється у першу чергу в наявності предметів римського імпорту: скляних жетонів, металевих частин їх скриньки, дошки та медичного інструмента — скальпеля. На жаль, поки що неможливо визначити призначення масивного залізного предмета: його робоча частина являє собою масивну пластину, руків'я — квадратний в розрізі штир (рис. 17: 4). Можливо цей артефакт також відноситься до римського імпорту.

У археологів не існує сумніву щодо функцій скляних жетонів. Після знахідки у Вімозе (Vimose), де вони залягали поряд із залишками дерев'яної гральної дошки, такі жетони розглядаються як приналежність до настільних ігор на дошці без кидків (*ludus latrunculorum*) та з кидками (*ludus duodecim scriptorium*) (Krüger 1982, S. 137—138) Як римський імпорт набори скляних жетонів досить розповсюджені в багатих похованнях (інгумаціях і кремаціях) на просторах Барбарікума від Рейну до Вісли і далі на

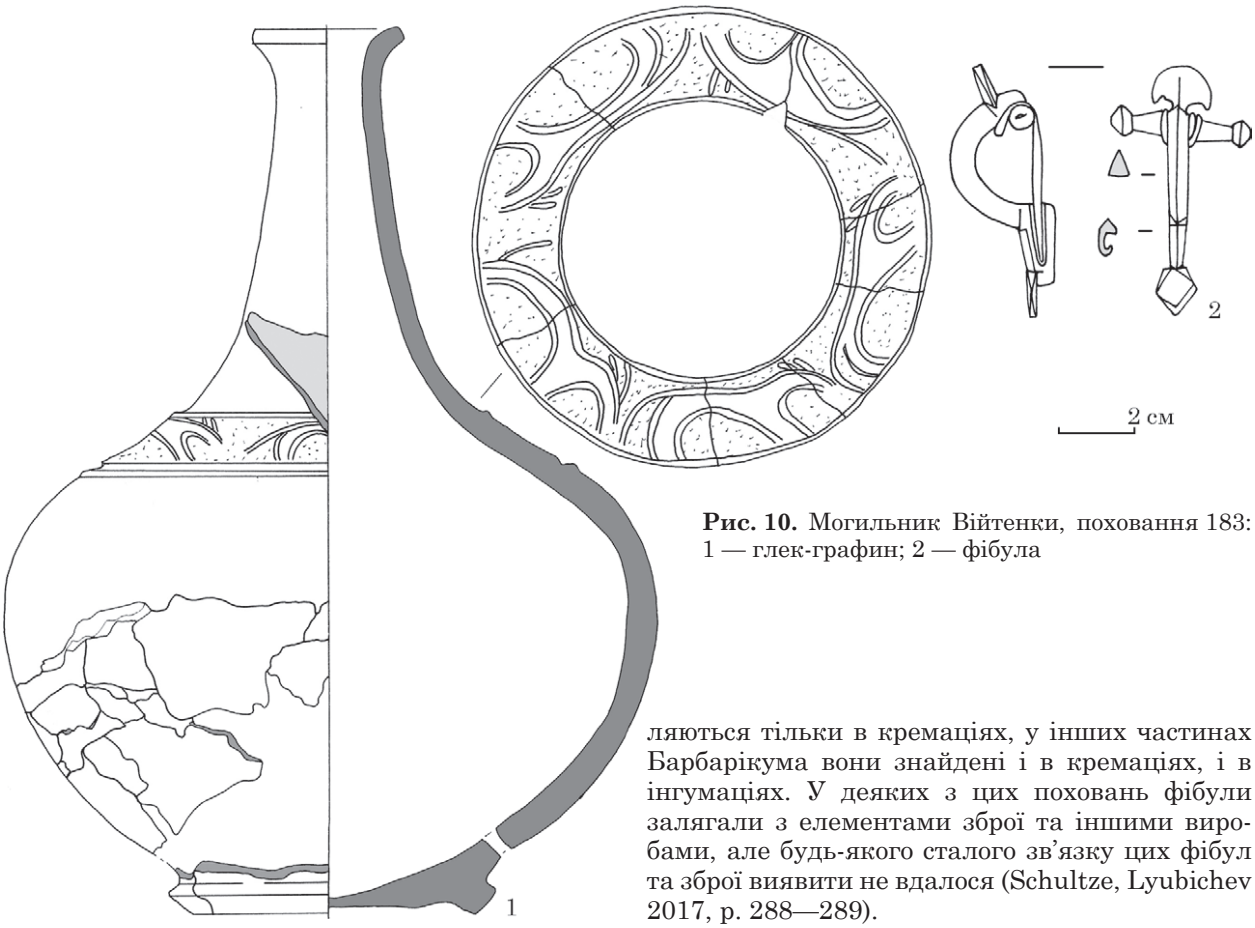

Рис. 10. Могильник Війтенки, поховання 183: 1 — глек-графин; 2 — фібула

сході, в ареалі черняхівської культури (Любичев 2009, с. 75—76).

Фрагмент бронзової ручки (рис. 17: 9), імовірніше за все, є частиною дерев'яної гральної дошки, на що вказує досить близька аналогія з поховання 1 Нордрупу (Nordrup) і наявність самих жетонів в похованні (Krüger 1982, Abb. 28: 16). Але О. В. Петраускас трактує цю знахідку як частину рамки шарнірної D-подібної пряжки (Петраускас 2020, с. 244, 250, рис. 2: 2, 3). Бронзовий скальпель (рис. 17: 8) відрізняється малими розмірами, витонченістю виконання, профілюванням ручки. Подібні розміри та форми леза, профільовані довгі ручки мають римські *Pterygotoms* (lat. scalpellus). Довга ручка слугувала як пристосування для перевірки, чистки вуха і була комбінована зі скальпелем (Deringer 1954, S. 144).

Наявність у похованні 114 (рис. 18) пари шпор типу *Leuna* (рис. 18: 3, 4) та фібули з ознаками *Bügelknopffibel* та *Zwiebelknopffibel* (рис. 18: 2) виділяє цю кремацію від інших (Schultze, Lyubichev 2017, p. 279). Поєднання в похованні таких типів інвентаря є унікальним як в ареалі культури Черняхів / Синтана де Мureш, так і в Барбарікумі (Schultze, Lyubichev 2017, p. 281, 283, 285). Окремі компоненти інвентарю поховання — фібули Bügelknopffibel та шпори типу Leuna були розповсюджені у декількох регіонах Барбарікума в різному культурному контексті. В межах ареалу культури Bügelknopffibel трапляються тільки в кремаціях, у інших частинах Барбарікума вони знайдені і в кремаціях, і в інгумаціях. У деяких з цих поховань фібули залягали з елементами зброї та іншими виробами, але будь-якого сталого зв'язку цих фібул та зброї виявити не вдалося (Schultze, Lyubichev 2017, p. 288—289).

Шпори знайдені в кремаціях та інгумаціях на могильниках культури, а також в інших частинах Барбарікума. В окремих похованнях на могильниках цієї культури та інших культурних угрупованнях Барбарікуму шпори слугували для підкреслення і без того надзвичайного інвентарю похованого. Для ареалу культури нам відомі лише поховання 114 Війтенків та 148 Великої Бугаївки (Петраускас, Шишкин 2013, с. 58—59, рис. 171) як кремації зі шпорами (Schultze, Lyubichev 2017, p. 288—289).

Особливістю поховання 144 є присутність срібного окуття дерев'яної посудини (рис. 20). Кальциновані кістки залягали у перевернутій догори триручній вазі і серед них знаходились фрагменти срібного окуття. Триручна ваза (рис. 19) не має вторинно обпаленої поверхні, тобто вона не знаходилась в поховальному вогнищі. Кістки було зсипано в цю урну після збору з вогнища і поряд з ними покладено дерев'яну посудину із срібним окуттям. Використання триручної вази в якості урни зустрічається у похованнях на могильниках культури, але в цілому не є масовим явищем (Schultze, Liubichev 2020, p. 147).

В ареалі культури поки що відомо одне поховання із срібними окуттями — поховання 298 (порушена в давнину інгумація) могильника Чернелів-Руський (Терета 2016, с. 89—90, рис. 150: 11, 12, 15, 16). Дерев'яні посудини із срібними окуттями відомі в похованнях Центральної Європи, наприклад це поховання 2 Барупа (Barup), 8 Хасслебена (Hassleben) (Becker

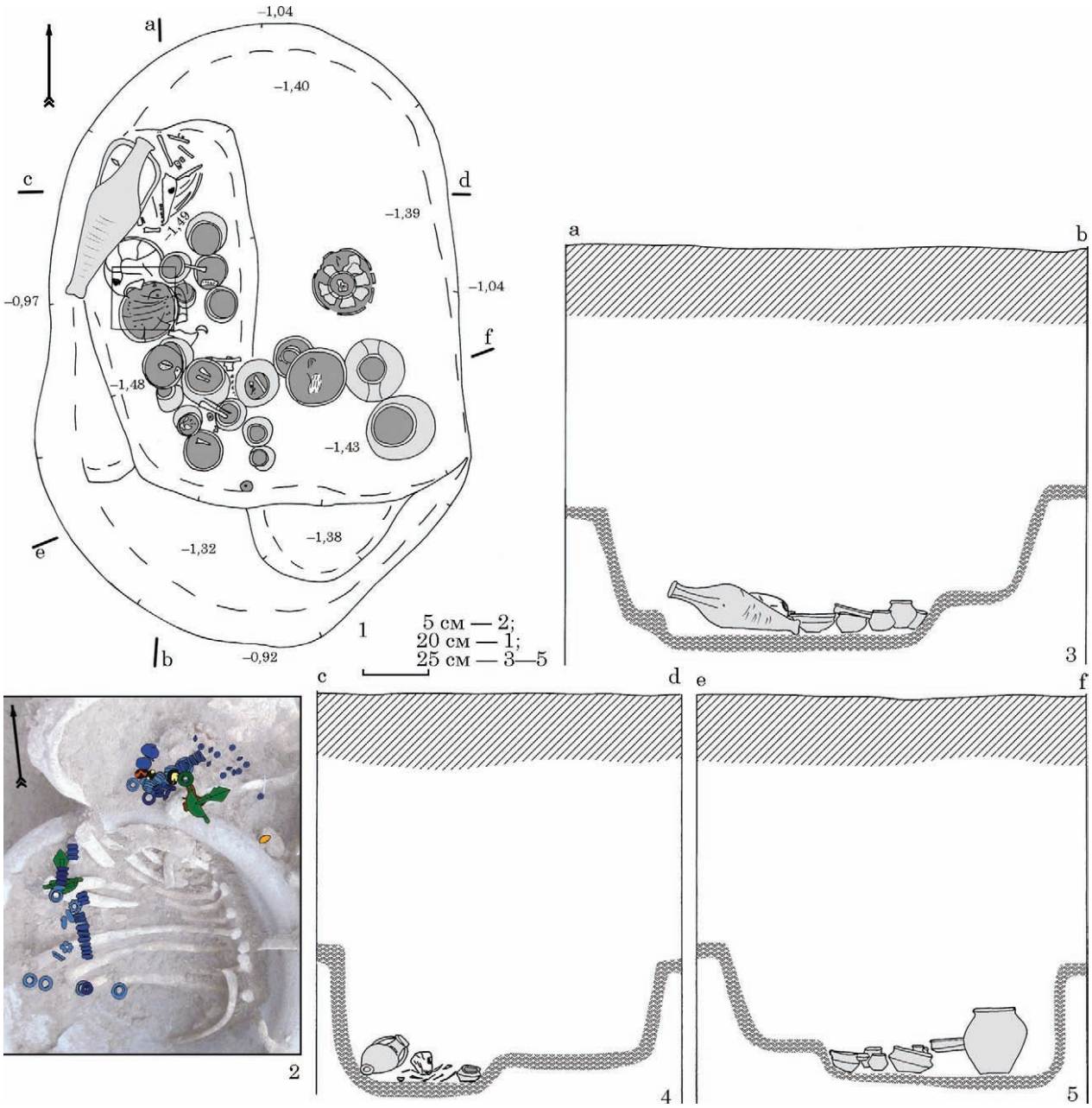

Рис. 11. Могильник Війтенки, поховання 231: 1—3, 5 — план і профілі; 2 — скупчення речей (Шультце, Любичев, Козак 2020)

2006, S. 356, 398, 421), поховання в Гоммерні (Gommern) (Becker 2010). Такі посудини поєднуються в них з дуже багатим інвентарем, а самі поховання асоціюються з представниками германської еліти (Gebühr 1998, S. 191—193).

У порівнянні з «князівськими» похованнями Центральної Європи, поховання 144 Війтенків виглядає досить «бідно», як поховання зі «спрощеним» інвентарем, але проте є екстраординарним за наявності спеціальної керамічної посудини і ще однієї посудини зі срібною фурнітурою (Schultze, Liubichev 2020, p. 149).

Ознаки «особливих» поховань могильника Війтенки. Ці поховання вміщують наступні «особливі» ознаки: 1) розмір та елементи поховальної споруди (пох. 13, 183 — стовпові ями у поховальній ямі як сліди дерев'яних конструкцій (камер та ін.); 2) кількість похованих (пох. 183 — групове поховання); 3) положення похованого (пох. 60 — на боці; пох. 62, 72 — скорчені, з підігнутими ногами); 4) наявність особливих предметів інвентарю (пох. 20, 114, 183 — рідкісні / унікальні фібули; пох. 22, 156 — наконечники стріл; пох. 68, 211 — унікальні амулети; пох. 69 — скляні гральні жетони, скальпель; пох. 114 — шпори; пох. 144 — срібні обкладки дерев'яної посудини; пох. 231 — амфора); 5) позиція речей (просторова орієнтація) (пох. 23 — повернуті днищем до гори посудини); 6) складна орнаментальна композиція на посудині (пох. 183, 235).

Зазвичай, поховання мають тільки одну «особливу» ознаку (пох. 13, 20, 22, 23, 60, 62, 68, 69, 72, 114, 156, 144, 211, 231, 235). Як ми відзначали,

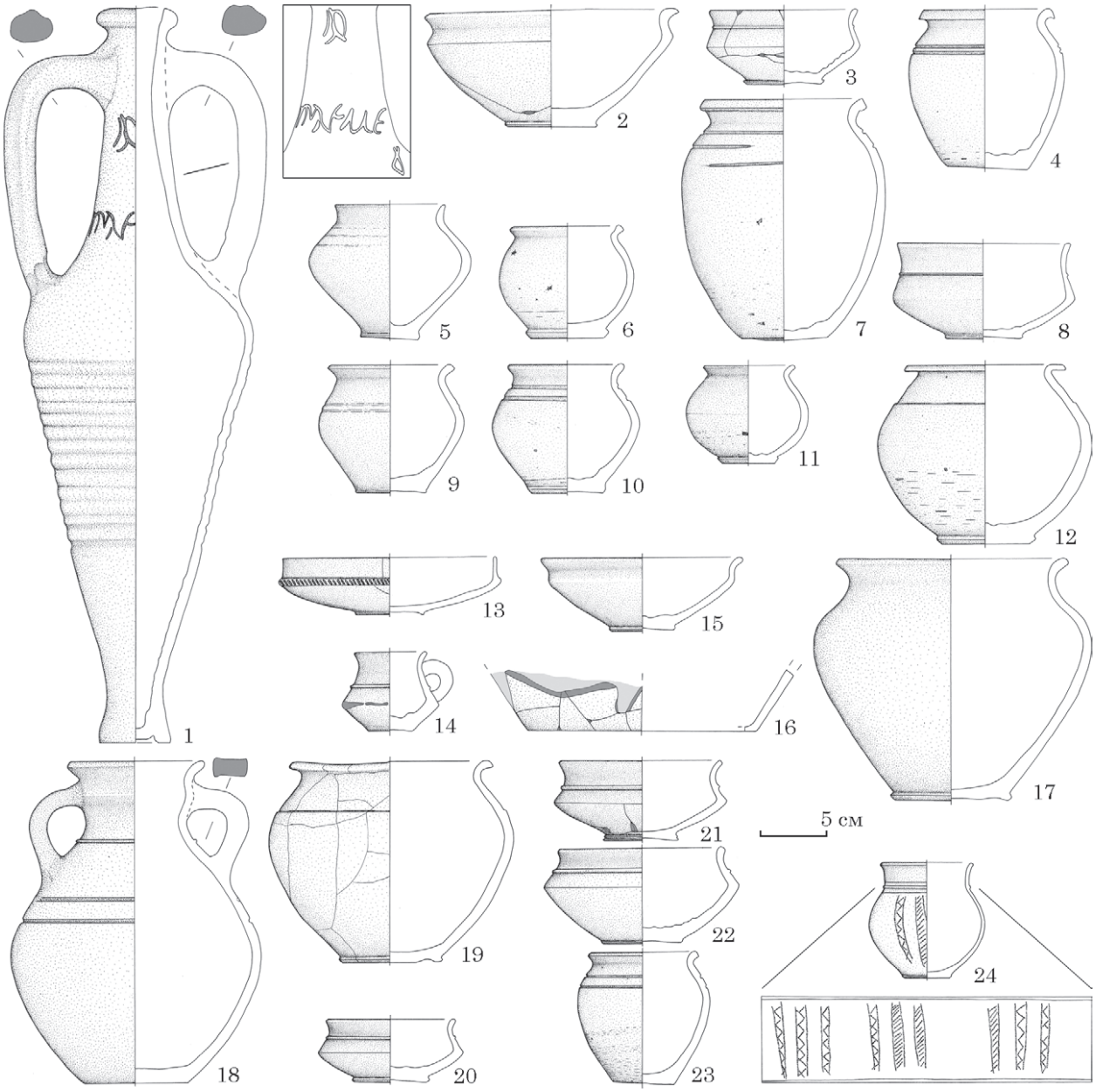

Рис. 12. Могильник Війтенки, поховання 231: керамічний посуд (Шультце, Любичев, Козак 2020)

це можна пояснити, у тому числі, обмеженістю вибірки внаслідок порушення інгумацій в давнину і збереженості речей у похованнях-кремаціях. Сукупність декількох ознак спостерігається лише у похованні 183 (елемент поховальної споруди, кількість похованих, предмет інвентарю, унікальний орнамент на посудині). Чи достатньо однієї ознаки для віднесення поховання до «особливого» або для цього необхідна лише сукупність ознак? Яка значимість цих ознак та роль «особливих» поховань у вивченні соціальної структури носіїв культури?

«Особливі» поховання та соціальна структура. Соціальна структура — не гомогенна форма, обмежена виключно ієрархічним розподілом, яке є лише її складовою частиною, поряд з розподілом за статтю, віком, родиною, приналежністю до клана і культу, за етнічною приналежністю, майновим станом, видом діяльності. Відмінність членів суспільства з статури, раси, релігії, роду занять, власності, правового та політичного стану особи пов'язана з наявністю та ієрархією майнових, політичних, релігійних, етнічних груп, які утворюють різні верстви. Одна особа за певних обставин може відноситися до різних верств та груп, відігравати різну роль у середині соціальної групи (суспільства, громади, сім'ї, в межах міжпоселенських зв'язків) (напр.: дочка, мати, тітка, жриця, домогосподарка) (Steuer 1982; Trachsel 2008, S. 242; Gärtner 2012, S. 151). Характерною рисою соціальної структури є мінливість та мобільність, що випливає зі своєрідності її поділу (Steuer 1982, S. 25). У її розвитку важливу роль відіграє фактор міграції (Cieśliński 2016, p. 238).

Визнання можливості соціальної реконструкції на матеріалах поховань ґрунтується на

Рис. 13. Могильник Війтенки, поховання 231: інвентар (Шультце, Любичев, Козак 2020)

постулаті, що якість та кількість, цінність поховального інвентарю, облаштування та спосіб поховання пов'язані з громадським становищем, соціальним рангом похованого, його персональною власністю, на положенні про еквівалентність поховального інвентарю та власності за життя. Супроводжуючі небіжчика речі віддзеркалюють його майновий стан за життя, оскільки поховальний обряд відображає правові і релігійні уявлення суспільства (Steuer 1982, S. 250; 1994; Czarnecka 1990, S. 126; Gärtner 2012, S. 151). Цю тезу Хейко Штойєр дуже вдало назвав *«кухонним рецептом археології»* (Steuer 1994).

«Кухонний рецепт» реконструкції соціальної структури на підставі поховань виходить із положення, що облаштування померлого відображає те, чим він володів за життя, що поховальний обряд регламентовано суворими нормами і не є лише заповітом небіжчика або побажанням його живих родичів. Тільки в цьому випадку цінність поховального інвентарю та матеріальні залишки поховального обряду можуть відображати соціальний стан померлого (Schlüter 1970, S. 117). Поховання з однаковим інвентарем відповідають особам, які були схожі в житті за своїм становищем (Gebühr 1970, S. 93). Відмінності в поховальному інвентарі, облаштуванні поховання і самому поховальному обряді можна розглядати як відображення поділу на верстви в «живому» суспільстві. Але в кожному конкретному випадку до кінця незрозумілою залишається природа такої різниці: матеріальна, соціальна, правова (Schlüter 1970, S. 117). Соціальну роль також підкреслюють певні групи артефактів (зброя, прикраси, інструменти тощо) (Gärtner 2012, S. 151).

Дослідник повинен розуміти, що давня соціальна структура відбивається в матеріалах поховань не безпосередньо, а виключно опосередковано. Поховання не відображають реальні соціальні відносини і не є відбитком самого суспільства, а являють собою лише «другу реалізацію суспільства — реалізацію після смерті», реалізацію світу уявлень цього суспільства (Steuer 1982, S. 73, 440; 1994, S. 11). Поховання як селекція реальності та непряме відображення суспільства містить лише речі, які обрано з міркувань ідеології. У могильниках соціальну структуру перекладено іншою мовою, а не відображено безпосередньо (Steuer 1982, S. 73, 74; Czarnecka 1990, S. 124; Ravn 2003, p. 12). Соціальна реконструкція на матеріалах похо-

вальних пам'яток дуже рідко призводить до виділення чітко обмежених соціальних груп, ми отримуємо не диференційовану соціальну структуру, але суттєві угруповання населення. Структура населення того часу нечітко проглядається в поховальному інвентарі. «Правила» груп поховань мають багато варіантів та винятків (Gebühr 1970, S. 93, 114—115).

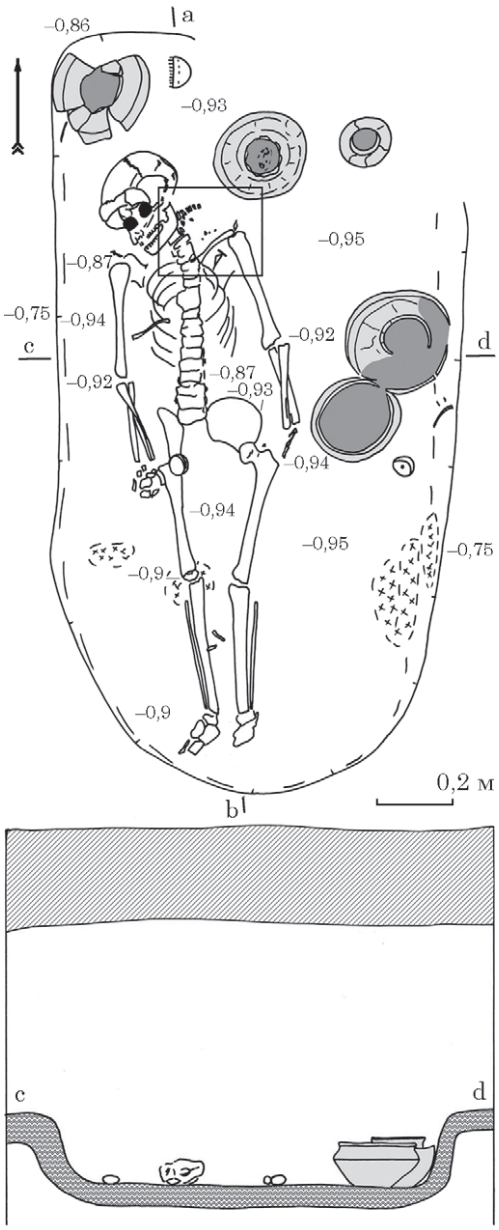

«Особливі» поховання і можливо розглядати як виключення із правил, винятки. Поховальний інвентар поділяється на групи *sacrum* (символічна роль) і *profanum* (практична роль), але у кожному конкретному випадку постає питання щодо приналежності речей до цих груп (Andryejowski 2011, S. 192; Skóra 2015, S. 318). При соціальній оцінці «особливого» поховання важливим є, до якої групи належить «особлива» ознака: *sacrum* або *profanum*? До групи *profanum* відносяться: елемент поховальної споруди, кількість похованих, положення похованого і такі предмети інвентарю як фібула, дерев'яна посудина із срібною обкладкою, амфора. До групи *sacrum* відносяться особливі орнаменти на посудині, предмети спеціалізованого інвентарю (наконечники стріл, шпори, амулети з кісток, зубів тварин та мушель, скляні гральні жетони), просторова позиція елементів інвентарю. Наконечники стріл в похованнях 22, 156 могли відображати приналежність похованих до групи «мисливці» або ж їх наявність має там зовсім інше значення. Поєднання в похованні 114 фібули, що імітує римські Zwiebelknopffibel, та шпор може бути показником приналежності померлого до професійної військової служби. Інвентар цього поховання не свідчить про якесь багатство, але відображає особливий соціальний статус померлого, який, можливо, не належав до місцевої громади або був «заробітчанином» (Schultze, Lyubichev 2017, p. 289).

Наявність набору скляних гральних жетонів в похованні 69 вже свідчить про досить високий соціальний статус померлого. Але ж поряд з цими предметами римського імпорту у похованні є присутнім ще один — бронзовий скальпель. Якщо використовувати примітивну трактовку цієї знахідки, то померлого слід віднести до групи «медик, лікар». Але інструмент має сліди зношеності, тривалого використання не за призначенням, його зігнуто. В місцевому середовищі, не в провінції Римської імперії, він виконував зовсім іншу, вторинну функцію. За сучасним станом вивченості цей комплекс можливо вважати похованням людини з високим соціальним статусом, можливо мігранта.

Перевернуті посудини в похованні 23 можуть символізувати «помсту» цій жінці від громади або ж свідчити про приналежність покійниці до

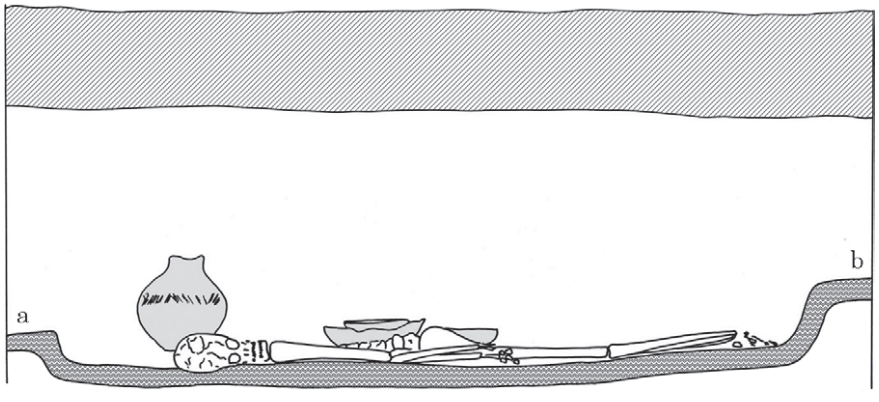

Рис. 14. Могильник Війтенки, поховання 235, план і профілі

соціально відокремленої групи «чаклунка, відьма, знахар». До цієї ж групи імовірно належали жінки з поховань 68 та 211 із специфічними амулетами. Можливо, жінка з поховання 235, де знаходилась посудина з унікальним контекстуальним орнаментом, теж належала до цієї групи або до групи мігрантів? Інший інвентар поховання не свідчить про її високий соціальний статус, та й глечик з цим орнаментом має сліди тривалого використання.

Поєднання «особливих» ознак, що відносяться до груп *sacrum* і *profanum* в похованні 183 (велика дерев'яна камера групового поховання, керамічний «питний сервіз», що вміщує глек-графин з унікальним зооморфним орнаментом, унікальна фібула, тваринна жертовна їжа) свідчить про високий статус похованих там осіб.

Деякі ознаки одночасно відносяться до двох груп: вони мають практичне і одночасно сакральне / символічне значення. Незвичайне положення похованого може бути як слідством неможливості надання небіжчику «стандартного» (витягнутого) положення так і маркуванням певної соціальної групи громади. Унікальна, рідкісна фібула (пох. 20, 114, 183) слугувала у якості деталі костюму, але водночас маркувала вищий, особливий статус померлого. Дуже рідкісна дерев'яна посудина із срібною обкладинкою з поховання 144 (чаша, келих) ще при житті померлого була приналежністю особи з високим статусом. Розміщення її у могилу також маркувало високий статус небіжчика, який займав виняткове соціальне положення в середині громади (Schultze, Liubichev 2020, p. 150). Достатньо рідкісна в похованнях культури посудина (предмет імпорту як винна тара), амфора в похованні 231 відіграє не тільки практичну роль, але і символізує високий статус дитини та її родини.

Ми приходимо до висновку, що в похованнях 13, 20, 69, 144, 183, 231 «особливі» ознаки свідчать про статус похованих. Поховання 69 належало людині з високим статусом, мігранту в місцевому середовищі. В похованнях 22 і 156 «особливі» ознаки свідчать про професійну діяльність та приналежність до групи. З групою професійних воїнів та мігрантами пов'язано поховання 114. У похованнях 23, 68, 211, 235 «особливі» ознаки мають «ідеологічний» характер і свідчать про належність похованих до культових груп. В похованні 60 «особлива» ознака можливо пов'язана зі станом тіла під час смерті, в похованнях 62 і 72 — позначає групу або статус.

Сукупність «особливих» ознак дозволяє впевнено відносити поховання 183 до «особливого». Але ж і наявність однієї «особливої» ознаки може бути оцінена різним чином: вона може бути незначною і може виступати як важлива, визначальна. «Особливі» поховання не займають на могильнику окрему ділянку, вони дисперсно присутні в різних його частинах (рис. 1: 1).

Заключення. Таким чином, аналіз «особливих» поховань на прикладі могильника Вйтенки свідчить, що при вивченні соціальної структури носіїв культури Черняхів / Синтана де Мureш вони «працюють» на двох напрямах: 1) вивчення поділу в середині громади (вік, стать, майнове положення, статус, здоров'я, відношення до професійної / ідеологічної групи); 2) виділення мігрантів та «заробітчан» у складі громади. Тому визначення та аналіз таких поховань ва-

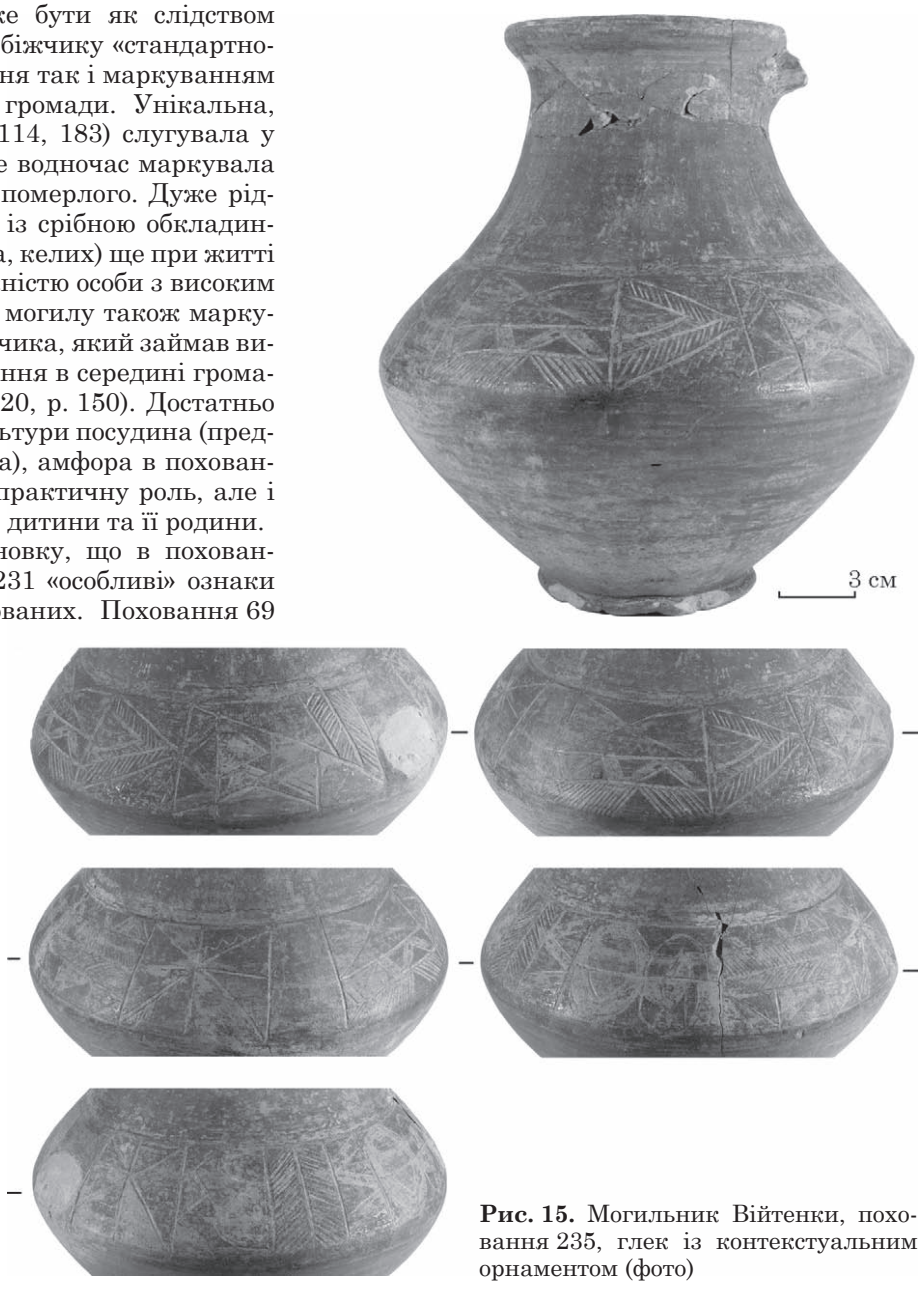

Рис. 15. Могильник Вйтенки, поховання 235, глек із контекстуальним орнаментом (фото)

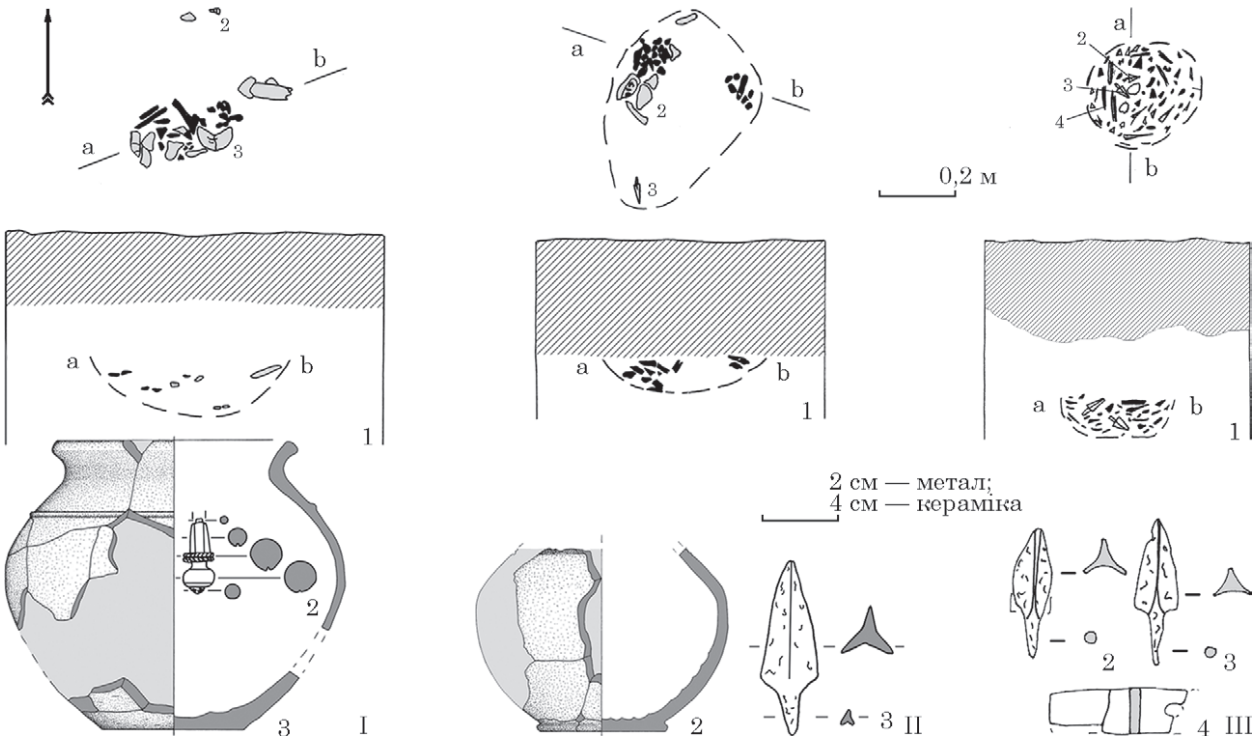

Рис. 16. Могильник Війтенки, поховання: I — № 20; II — № 22; III — № 156

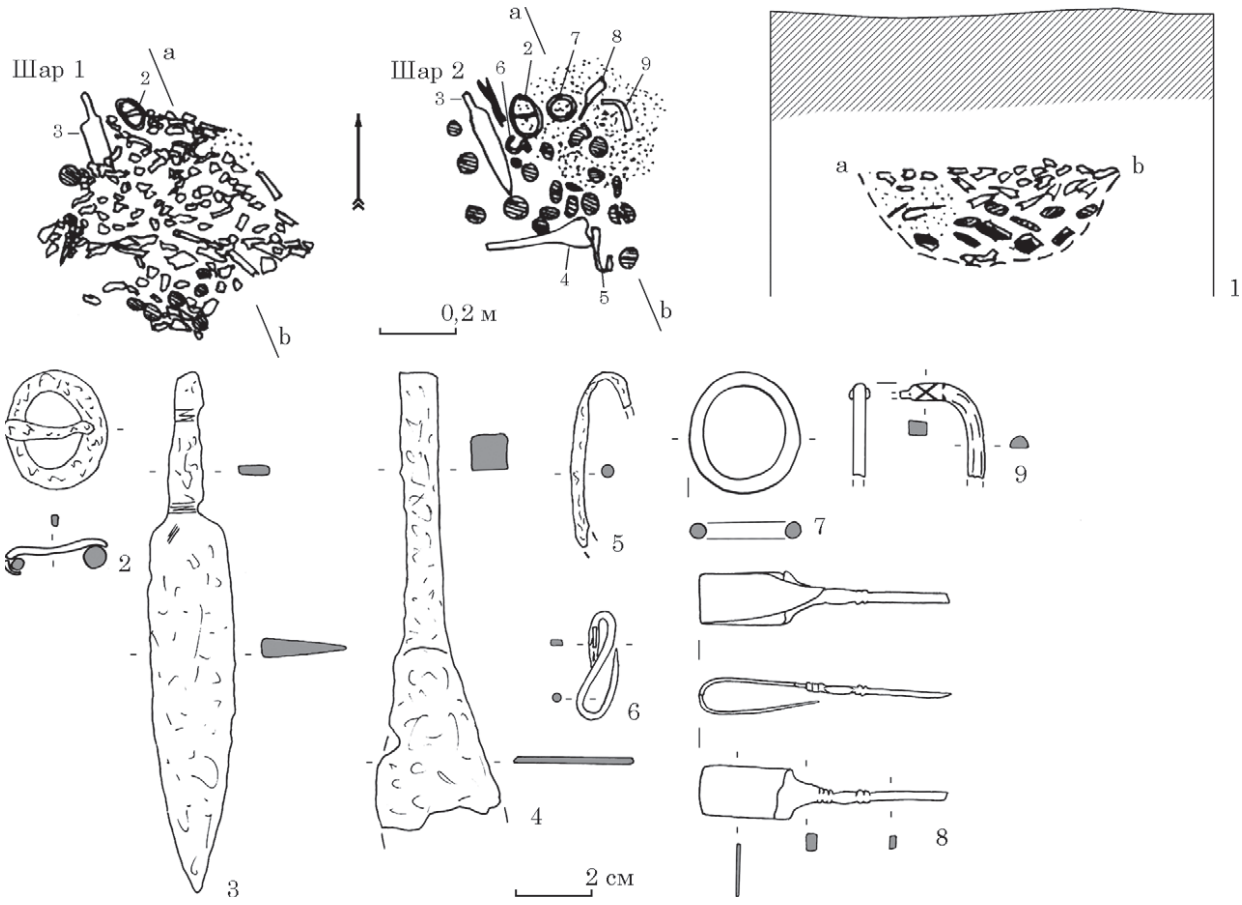

Рис. 17. Могильник Війтенки, поховання 69: плани і профіль, інвентар (нумерація відповідає нумерації на плані поховання)

жаємо важливим для деталізації, конкретизації соціальної структури, вивчення її патернів.

Ця стаття не розкриває усіх питань, що пов'язані з «особливими» похованнями, вона є лише частиною, етапом нашого дослідження з реконструкції соціальної структури носіїв культури Черняхів / Синтана де Муреш за матеріалами могильника Війтенки.

Додаток

КАТАЛОГ «ОСОБЛИВИХ» ПОХОВАНЬ МОГИЛЬНИКА ВІЙТЕНКИ

1. ***Поховання 13*** (рис. 2) — інгумація в материковій ямі, порушена у давнину. Пляму ями зафіксовано на рівні 0,85 м від сучасної поверхні. Прямокутна за планом яма має найбільше розширення в середній частині, довгою віссю орієнтована за лінією північ—південь (відхил 27°). У кожному куті — стовпова яма. Кістки людини поза анатомічним порядком — на різних рівнях заповнення. На дні: два прясла, залізний ніж, фрагмент залізного ножа. У заповненні: корозований залізний виріб, частина бронзової клюкоподібної шпильки, фрагменти глека-графина, вінце горщика, днище посудини. Антропологічне визначення: жінка 35—40 років.

Параметри (м): яма: довжина — 2,20, ширина — 0,8—1,0; глибина дна: від сучасної поверхні — 1,30, від рівня материка — 0,4; стовпові ями: розміри — 0,21—0,23 × 0,18—0,20, глибина — 0,12—0,17.

2. ***Поховання 20*** (рис. 16: I) — кремація в ямі з компактним розміщенням кісток, які покриті фрагментами верхньої частини горщика. На відстані 0,2 м — фрагмент пружинного апарату фібули. Параметри (м): розміри скупчення 1,9 × 0,85, рівні поховання: верхній — 0,4, нижній — 0,47.

Інвентар. 1. Горщик (рис. 16: I: 3) — підлягає реконструкції, поверхня, що мажеться світло-коричневого кольору, округлий тулуб з найбільшим розширенням на середині височини, вінця — відіг-

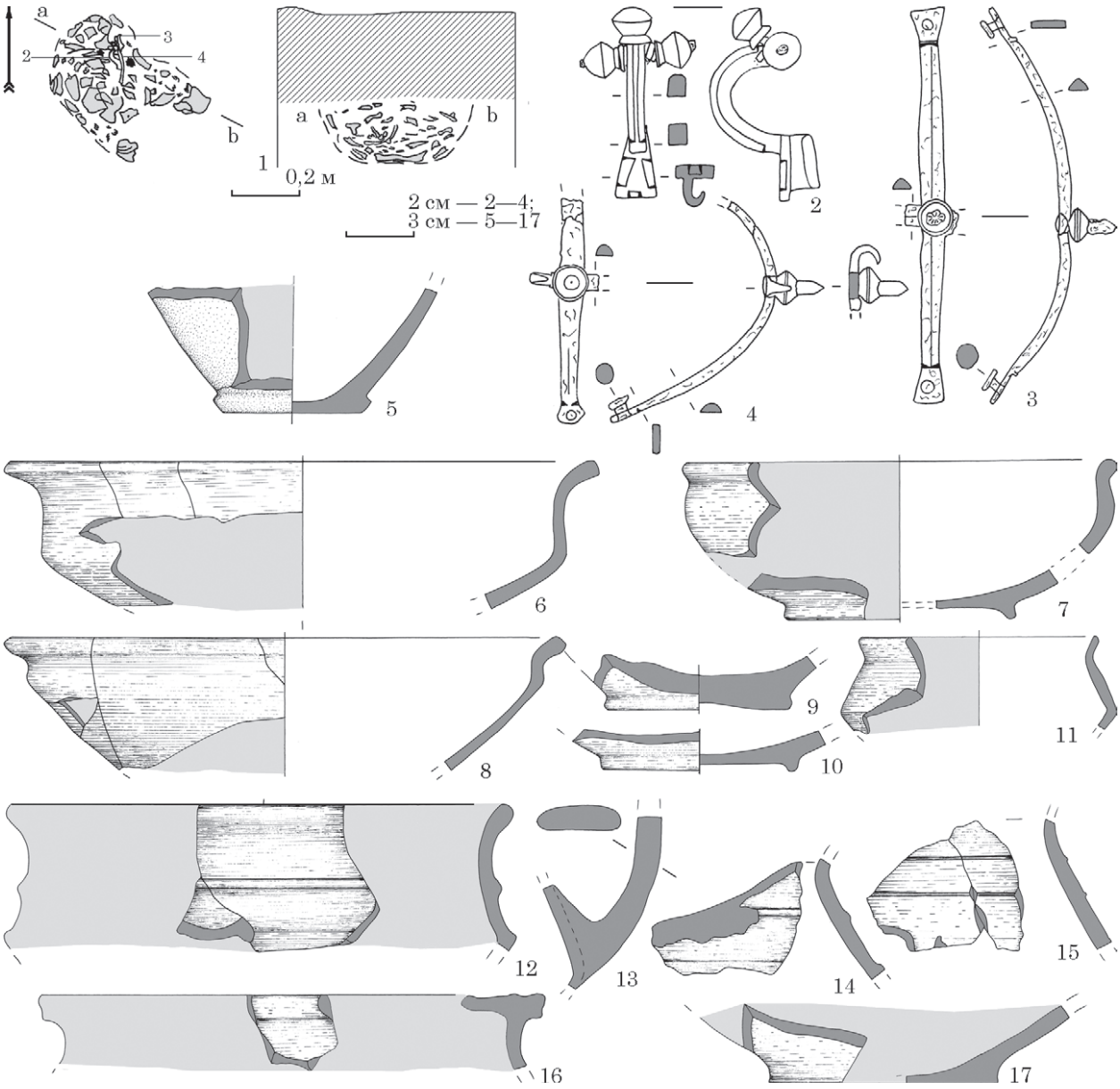

Рис. 18. Могильник Війтенки, поховання 114: план і профіль, інвентар (нумерація відповідає нумерації на плані поховання)

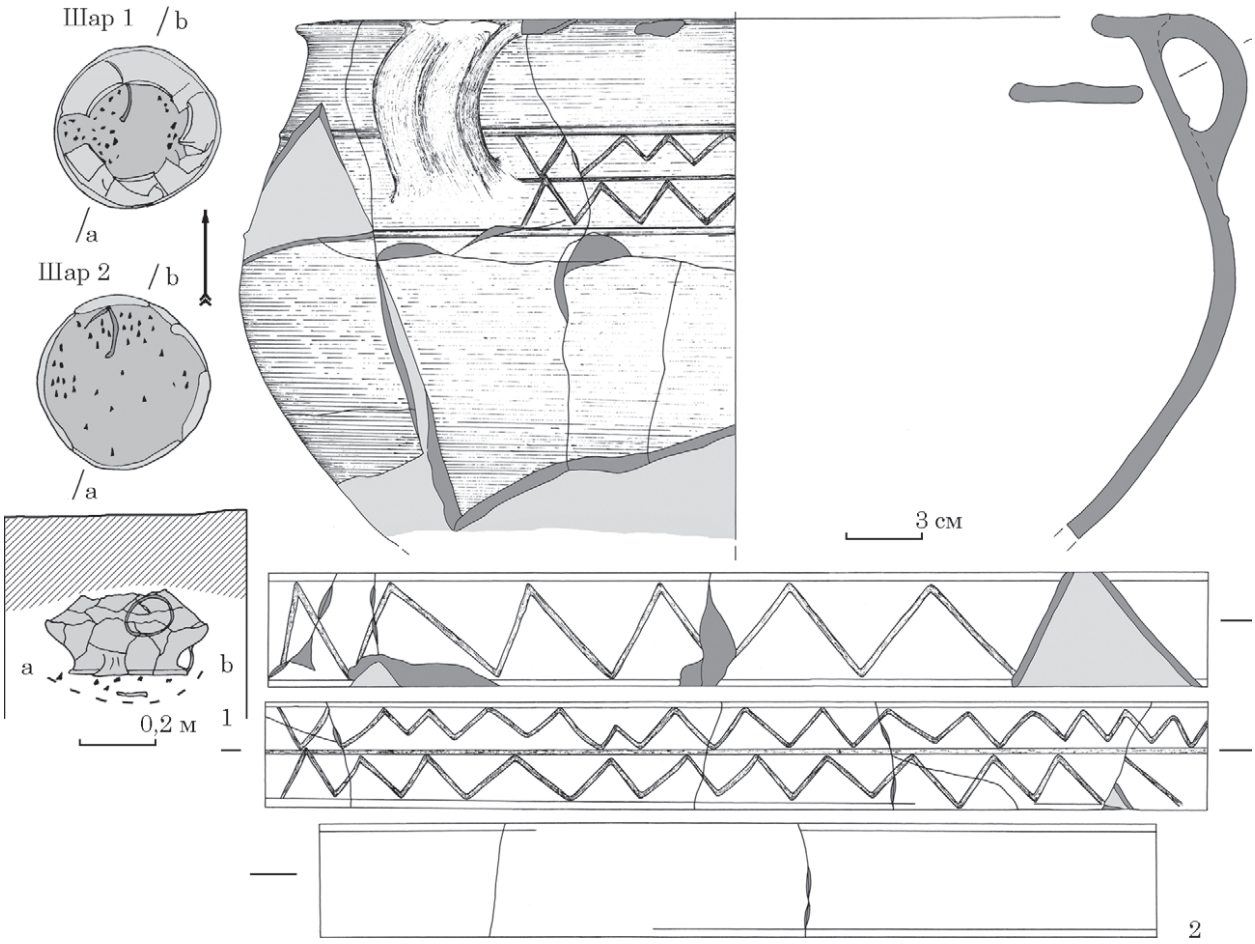

Рис. 19. Могильник Війтенки, поховання 144: 1 — план і профіль; 2 — урна поховання (Schultze, Liubichev 2020)

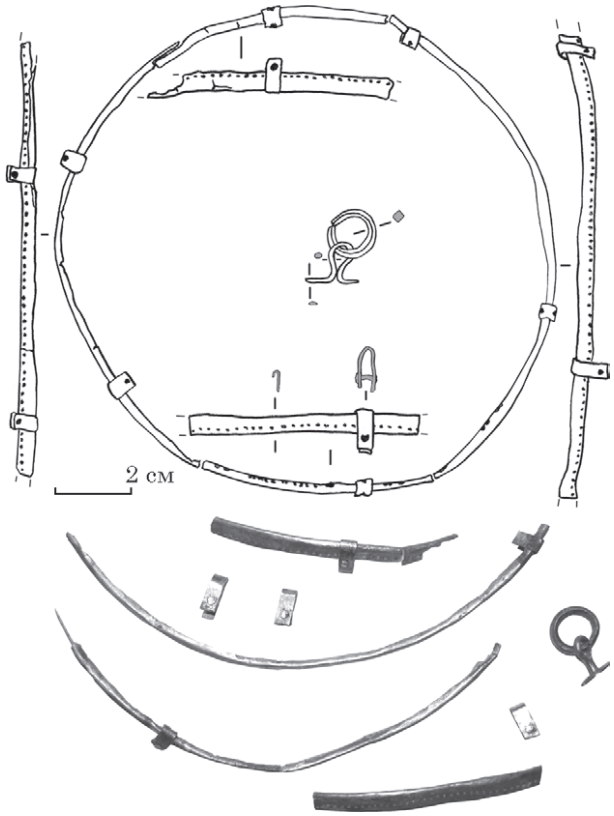

Рис. 20. Могильник Війтенки, поховання 144: срібна обкладка дерев'яної посудини (Schultze, Liubichev 2020)

нуті, орнамент — валик на плечі, параметри (см): H (висота) — реконструйовано 15,1; D 1 (діаметр вінця) — 13,0; D 2 (діаметр найбільшого розширення тулуба) — 18,0; D 3 (діаметр денця) — 7,5.

2. Фібула (рис. 16: I: 2) — частина пружини с накладними пластинами, рифленими кільцями, «кнопкою», матеріал — бронза, «кнопка» має скляну вставку, пошкоджену вогнем.

3. ***Поховання 22*** (рис. 16: II) — кремація в ямі з компактним розміщенням кісток, які покриті фрагментами посудини. Складається з двох скупчень кісток, віддалених на відстань 0,15 м. Скупчення «1» — серед фрагментів горщика. На відстані 0,2 м на південь від скупчення «1» — залізний наконечник стріли. Параметри (м): розміри: «скупчення 1» — 0,2 × 0,1; «скупчення 2» — 0,1 × 0,05, рівні поховання: верхній — 0,32, нижній — 0,41.

Інвентар. 1. Наконечник стріли (рис. 16: II: 3) — цілий, матеріал — залізо, черешковий, з трикутною округлою голівкою та лопатями, три лопаті — трикутні, ледь округлі, зрізані під прямим кутом до черешку, черешок — короткий, загострений до кінця, параметри (см): загальна довжина — 4,5; ширина лопаті — 0,7; довжина бойової голівки — 3,5; довжина черешка — 1,0. Тип Хазанов 6 (Хазанов 1971).

2. Горщик (рис. 16: II: 2) — фрагменти, профіль без верхньої частини, поверхня, що мажеться світло-коричневого кольору, днище — плитчасте.

4. ***Поховання 23*** (рис. 3, 4) — інгумація в прямокутній ямі, незначно заглибленій у материк. Пляма

зафіксована на рівні 0,85 м від сучасної поверхні. Скелет орієнтовано за лінією північ—південь, залягає на спині. Кістки верхніх кінцівок — уздовж тулуба. Права нижня кінцівка у коліні ледь підігнута до лівої (були пов'язані?), ступні зведені. Усі три миски залягають днищем в гору. Дві миски (*посудини 1, 2*) — біля колінної чашки лівої нижньої кінцівки. Третя миска (*посудина 3*) — біля колінної чашки правої нижньої кінцівки. На лівій ключиці — корозована залізна фібула. Під правою ключицею — фрагменти корозованої залізної фібули. У області тазу — залишки корозованої залізної пряжки. На правій нижній кінцівці, вище ступні — корозований залізний виріб (язичок пряжки?). На відстані 0,23 м на захід від тазу — роговий гребінь. Біля шийних хребців та ключиці — намисто з 50 намистин у трьох низках. Жертовна їжа: біля кисті лівої верхньої кінцівки — ребро тварини. Антропологічне визначення: жінка 40-45 років. Параметри (м): яма: довжина — 1,95, ширина — 0,75—0,8, глибина дна: від рівня сучасної поверхні — 0,98—1,05, від рівня материка — 0,09—0,11, довжина скелета — 1,61.

Інвентар. 1. Роговий багаточасний гребінь (рис. 4: 2) — без верхньої частини голівки та окремих зубів, форма голівки — овал, плечики — прямі та опущені, вузькі, шийка-заокруглена, передпліччя — скошені, ніжки — відігнуті, кількість пластин-вкладишів — 5, пластини-накладки-цілі, 7 бронзових та 4 залізних штифтів, серцевина в голівці, параметри (см): висота — 5,7; ширина — 9,0; тип Нікітіна 1969 III/1 (Никитина 1969); Нікітіна 2008 III/1б (Никитина 2008); Шишкін III, 2, C, 3, a, 1 (Шишкин 1999).

2. Миска закритого типу (*посудина 1*; рис. 4: 6) — ціла, лощена поверхня світло-сірого кольору, реберчастий тулуб, ребро вище середини висоти, вінце — відігнуте, днище — кільцеве, орнамент — площадка вище ребра, параметри (см): H — 8,5; D 1 — 15,2; D 2 — 15,7; D 3 — 8,3.

3. Миска закритого типу (*посудина 2*; рис. 4: 7) — ціла, лощена поверхня світло-сірого кольору, реберчастий тулуб, ребро на середині височини, вінце — відігнуте, днище — кільцеве, орнамент — два валики на плечах, параметри (см): H — 7,2; D 1 — 11,3; D 2 — 12,7; D 3 — 5,2.

4. Миска відкритого типу (*посудина 3*; рис. 4: 8) — ціла, шорстка поверхня сірого кольору з коричневими та чорними плямами, відкритий профіль, масивні стінки, вінце — не виділене, край ледь відігнутий, днище — суцільне, параметри (см): H — 7,5; D 1 — 14,1; D 3 — 8,1.

5. Залізний виріб (голка фібули?; рис. 4: 5: 51) — кородований, у вигляді стрижня з накипілою тканиною.

6. Залізна фібула (рис. 4: 5: 52) — 5 (?) фрагментів, кородовані.

7. Залізний виріб (частина рамки пряжки?; рис. 4: 3) — три фрагменти, кородовані.

8. Язичок пряжки (рис. 4: 4) — фрагмент.

9. Залізний виріб — кородований, у вигляді стрижня, перетин — коло.

10—15. Намистина (рис. 4: 5: 5, 7, 8, 12, 13, 15) — однокольорове скло, ціла, еліпсоїдна зрізана двічі, колір — зелений, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): D (діаметр) — 0,7—0,9; H (висота) — 0,4—0,7; Dk (діаметр каналу) — 0,3—0,5. Тип Гопкало Ос II/7 (Гопкало 2008).

16—39. Намистина (рис. 4: 5: 1—4, 6, 9, 11, 14, 16, 17—20, 22, 24, 26, 30, 32—34, 36, 40, 46) — однокольорове скло, ціла, призматична із зрізаними кутами, колір — синій, напівпрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E (товщина) — сер. 0,5; L (довжина) — сер. 0,5; H — сер. 0,6; Dk — сер. 0,4. Тип Гопкало Ос XVII/10.

40—44. Намистина (рис. 4: 5: 39, 42, 44, 48, 50) — корал, ціла, обрізка коралової гілки, колір — білий, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E — 0,2—0,5; H — 0,6—1,0; Dk — 0,1. Тип Гопкало Ко 3.

45—52. Намистина (рис. 4: 5: 21, 35, 38, 41, 43, 45, 47, 49) — сердолік, ціла, призматична із зрізаними кутами, колір — червоно-бурий, напівпрозора, канал — усічено-конічний, параметри (см): E — сер. 0,8—1,0; L — сер. 0,6; H — сер. 1,1; Dk — сер. 0,2—0,3. Тип Гопкало C1.

53—55. Намистина (рис. 4: 5: 25, 28 31) — корал, ціла, циліндрична, колір — червоний, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E — 0,7—0,8; L — 0,5—0,8; H — 0,5—0,9; Dk — 0,3—0,4. Тип Гопкало Ко 1.

56. Намистина (рис. 4: 5: 10) — поліхромне скло, ціла, сферична зрізана двічі, скло основи — червоно-коричневе, непрозора, канал — циліндричний, декор — плямистий непрозорий, параметри (см): D — 1,15; H — 1,0; Dk — 0,3.

57, 58. Прониз (рис. 4: 5: 29, 37) — «замок мушлі», ціла, трапецієподібна, колір — білий, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E — 1,1; L — 0,1—0,4; H — 0,5—0,8; Dk — 0,1—0,15. Тип Гопкало мушлі 7.

59. Намистина (рис. 4: 5: 27) — кальцит, ціла, еліпсоїдна зрізана двічі, колір — білий, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): D — 1,5; H — 1,0; Dk — 0,5. Тип Гопкало кальцити 1.

60. Скляна посудина — фрагмент, оплавлений, скло — світло-зелене, непрозоре.

5. ***Поховання 60*** (рис. 5) — інгумація в материковій прямокутній ямі. Пляма зафіксована на рівні 0,78 м. Скелет залягав на лівому боці за лінією північ—схід з відхиленням 330°. Череп повернуто очницями на схід. Верхні кінцівки витягнуті уздовж тулуба. Права верхня кінцівка — під скелетом і виходить біля стегна, фаланги пальців зігнуті в кулак. Ліва верхня кінцівка залягає поверх скелету долонею вгору. Фаланги чотирьох пальців у зігнутому стані залягають праворуч від черепа. Ніжні кінцівки перехрещені у колінах, ступнями упирались у стінку ями, фалангами пальців догори. Ліва стегнова кістка має невеликий наріст — сліди перелому, що зрісся. На лівому плечі — залізна пряжка, на лівому лікті — миска. Антропологічне визначення: чоловік 25—30 років.

Інвентар. 1. Пряжка (рис. 5: 2) — ціла, кородована, рамка, язичок виконані із заліза, рамка — округла, перетин — коло, потовщення в передній частині, перехід від задньої до передньої частини не виражений, перетин язичка — овал, профільований, прямий, закріплений до рамки за допомогою вушка, закінчення язичка — коротке, параметри (см): розмір рамки — 2,0 × 1,7, довжина язичка — 1,5, ширина язичка — 0,3. Тип Гороховський E2a (Гороховский 1988).

2. Миска закритого типу (рис. 5: 3) — ціла, лискована поверхня сірого та світло-сірого кольору, реберчастий тулуб, ребро на середині височини, вінце — відігнуте, днище — кільцеве, орнамент — два канали на плечі, між ними пролощений зиґзаґ, косі канелюри на ребрі, параметри (см): H — 11,2; D 1 — 19,4; D 2 — 23,1; D 3 — 9,7.

6. ***Поховання 62*** (рис. 6: I) — інгумація в ямі, що розташована в шарі чорнозему. Скелет у скорченому

стані орієнтовано за лінією північ—південь з відхиленням 350°. Нижні кінцівки підігнуті до грудної клітини у напрямі на Схід. Права верхня кінцівка витягнута уздовж коліна, кисть залягає на тазі. Ліва верхня кінцівка зігнута у лікті, фаланги пальців — біля нижньої шелепи. Череп — очницями на схід. Антропологічне визначення: чоловік 25—30 років. Параметри (м): довжина скелета — 1,10.

7. ***Поховання 68*** (рис. 7; 8: I) — інгумація в прямокутній ямі в передматериковому шарі. Скелет у витягнутому стані на спині орієнтовано на Північ з відхиленням 320°. Череп — на потилиці, хребет — ледь викривлений. Верхні кінцівки — уздовж тулуба: права — зігнута у лікті, залягає долонею донизу; ліва — зігнута у лікті, долоня залягає над тазом у стислому стані. Нижні кінцівки — витягнуті. У правої нижньої кінцівки є відсутньою ступня. Біля ліктя верхньої кінцівки — горщик (*посудина 1*), на лікті — миска (*посудина 2*), під лівим плечем — роговий гребінь. Під нижньою шелепою, праворуч від хребта — фібула. У області шийних хребців — намистини, у області колін — амулет, який складається з 11 речей. Частина речей знаходилась у шкіряному мішечку (залишився тлін). Жертовна їжа у вигляді частини шелепи тварини — біля пальців правої верхньої кінцівки. Антропологічне визначення: жінка 30—35 років. Параметри (м): довжина скелета — 1,54, нижній рівень залягання посудин — 0,67—0,69.

Інвентар. 1. Горщик (*посудина 1*; рис. 7: 4) — цілий, шорстка поверхня сірого кольору, округлий тулуб з найбільшим розширенням на середині височини, вінце — відігнуте, днище — суцільне, параметри (см): H — 12,5; D 1 — 11,6; D 2 — 13,4; D 3 — 7,5.

2. Миска закритого типу (*посудина 2*; рис. 7: 5) — археологічно ціла, лискована поверхня сірого кольору, реберчастий тулуб, ребро — вище середини висоти, вінце — відігнуте, днище — плитчасте, орнамент — площина вище ребра, на якій пролощений зиґзаґ, параметри (см): H — 9,9; D 1 — 16,4; D 2 — 18,4; D 3 — 9,0.

3. Роговий багаточасний гребінь (рис. 7: 2: 1) — відсутні зубці на деяких пластинах-вкладишах, форма голівки — коло з пропилами в нижній частині, плечики та шийка — відсутні, передпліччя — скошені, ніжки — відігнуті, кількість пластин-вкладишів — 5, пластини-накладки — цілі, 12 бронзових штифтів, орнамент — 4 врізаних горизонтальних лінії у нижній частині голівки, серцевина в голівці гребеня не збереглась, параметри (см): височина — 7,2; ширина — 8,5. Тип Нікітіна 2008 I/4a; Шишкін II, 1, C.

4. Бронзова двочасна підв'язна фібула (рис. 7: 2: 2) — відсутня частина пружини з одного боку, дугоподібна спинка, перетин спинки — сегмент, прикраси корпусу — площини на голівці, вище / нижче місця підв'язки, на площині нижче підв'язки вигравірувано горизонтальну лінію, на площині вище підв'язки — дві таких лінії, підв'язка — з дроту, пружина — надставна, довга, кріплення пружини до корпусу — корпус розклепаний у пластинку з отвором, кількість витків пружини з кожного боку: основна — 3, надставна — 13, оформлення кінців залізного стрижня пружини — «кнопки», тятива — подвійна, нижня, параметри (см): довжина корпусу — 4,5; ширина спинки — 0,4, довжина пружини — 2,9. Тип Гороховський Б1б.

5, 6. Намистина (рис. 7: 2: 3, 4) — однокольорове скло, ціла, еліпсоїдна зрізана двічі, колір — чорний, непрозора, канал — конічний, параметри (см): E — 0,7; H — 0,3—0,5; Dk — 0,35. Тип Гопкало OcII/1.

7. Намистина (рис. 7: 2: 5) — бурштин, ціла, циліндрична, колір — коричневий, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E — 0,8; H — 0,2; Dk — 0,2. Тип Гопкало Я I/1a.

8. Намистина (рис. 7: 2: 6) — однокольорове скло, ціла, циліндрична, колір — жовтий, непрозора, канал — циліндричний, параметри (см): E — 0,8; H — 0,15; Dk — 0,15.

9, 10. Намистина (рис. 7: 2: 7, 8) — однокольорове скло, ціла, еліпсоїдна зрізана двічі, колір — синій, синьо-фіолетовий, напівпрозора, канал — циліндричний, конічний, параметри (см): E — 0,3—0,4; H — 0,25—0,4; Dk — 0,1—0,25. Тип Гопкало Oc II/2.

11. Намистина (рис. 7: 2: 9) — однокольорове скло, ціла, призматична із зрізаними кутами, колір — пурпурний, напівпрозора, канал — конічний, параметри (см): E — 0,5; L — 0,7; H — 0,8; Dk — 0,2. Тип Гопкало Oc XVII/4.

12. Амулет, складається з таких деталей.

12.1—3. Підвіска з ікла (рис. 8: I: 1—3) — три примірники, наявність отвору. Тип Гопкало прикраси із зубів тварин, тип 4.

12.4—5. Астрагал (рис. 8: I: 4, 5) — два примірника, наявність отвору. Тип Гопкало тип 5.

12.6. Підвіска з лопатки тварини (рис. 8: I: 7).

12.7. Підвіска у вигляді кістяного диску (рис. 8: I: 8) — отвір в середині.

12.8. Підвіска з пташиної кістки (рис. 8: I: 6) — наявність отвору. Тип Гопкало тип 6.

12.9. Кістяна підвіска (рис. 8: I: 9) — сферична форма, отвір в середині.

12.10. Підвіска з мушлі (рис. 8: I: 10) — фрагмент, наявність отвору.

12.11. Дротяне кільце (рис. 8: I: 11) — три фрагменти, матеріал — бронза, закручені кінці.

8. ***Поховання 72*** (рис. 6: II) — інгумація у ямі, що розташована в шарі чорнозему. Скелет орієнтовано за лінією північ—південь з відхиленням 355°. Череп — на боці, повернуто очницями на захід. Скелет — на правому боці, грудною клітиною до низу, з підігнутими нижніми кінцівками та зігнутими верхніми кінцівками у напрямку на захід. Положення верхніх кінцівок: права — під ребрами, зігнута в лікті, перпендикулярна плечовій кістці, кисть звернена донизу; ліва зігнута в лікті паралельно плечовій кістці, кисть звернена вниз. Нижні кінцівки підігнуті, ліва знаходилася поверх правої, ступня правої спрямована на Південь, ступня лівої відсутня. Антропологічне визначення: дитина 7—8 років. Параметри (м): довжина скелета — 0,91, нижній рівень залягання — 0,79—0,81.

9. ***Поховання 156*** (рис. 16: III) — кремація в ямі з компактним положенням кісток, серед яких знаходились два залізних наконечника стріл, кістяна пластина, фрагменти рогового гребня. Параметри (м): розміри скупчення 0,26 × 0,26, рівні поховання: верхній — 0,46, нижній — 0,51.

Інвентар. 1. Наконечник стріли (*наконечник 1*; рис. 16: III: 3) — цілий, матеріал — залізо, черешковий, с ромбічною заокругленою голівкою та лопатями, голівка — ромбічна із заокругленим кутом, три лопаті — ромбічні із заокругленим кутом, черешок — короткий, загострений до кінця, параметри (см): загальна довжина — 3,3; ширина лопаті — 0,7; довжина бойової голівки — 2,5; довжина черенка — 0,8. Тип Хазанов тип 7.

2. Наконечник стріли (*наконечник 2*; рис. 16: III: 5) — цілий, матеріал — залізо, черешковий, с трикутними голівкою та лопатями, голівка — трикутна округла, три лопаті — трикутні ледь заокруглені,

зрізані під тупим кутом до черешка, черешок — короткий, загострений до кінця, параметри (см): загальна довжина — 3,8; ширина лопаті — 0,8; довжина бойової голівки — 2,4; довжина черенка — 1,0. Тип Хазанов тип 6.

3. Виріб з кістки (рис. 16: III: 4) — у вигляді пластини з частиною отвору.

4. Роговий багаточасний гребінь — фрагменти.

ЛІТЕРАТУРА

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Гороховский, Е. Л. 1988. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Труды V-го Международного конгресса археологов-славистов, Киев 18—25 сентября 1985 г.* 4, секция 1: Древние славяне. Киев: Наукова думка, с. 34-46.

Ґерета, І. П. 2016. *Чернелево-Руський могильник*. Oium, 3. Київ; Тернопіль: Терно граф.

Діденко, С. В. 2018. *Античний керамічний імпорт у черняхівській культурі на території України*. Дисертація к. і. н. Київ: ІА АН України.

Кравченко, Н. М. 1987. О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Исследования социально-экономических проблем в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 209-227.

Любичев, М. В. 2009. Погребение с римским импортом на могильнике черняховской культуры Войтенки (Восточная Украина). В: Мызгин, К. (ред.). *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов*. Харьков: Тимченко А. Н., с. 72-90.

Любичев, М. В. 2019. *Ранняя история днепро-донецкой лесостепи I—V веков*. В 2-х ч.: Ч. 2. Ostrogothica-Serie, 2. Харьков: Естет-Принт.

Любичев, М., Гелла, Е. 2022 (в печати). Ваза с контекстуальным орнаментом из могильника позднеримского времени Войтенки (Восточная Украина). В: *Сборник в честь профессора Бориса Борисова*. Велико Тырново.

Любичев, М. В., Шультце, Е. 2022 (у друці). Групове поховання на могильнику черняхівської культури Вйтенки.

Магомедов, Б. В. 1979. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.). В: Сымонович, Э. А. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 24-62.

Магомедов, Б. 2001. *Черняховская культура. Проблема этноса*. Lublin: UMCS.

Никитина, Г. Ф. 1969. Гребни черняховской культуры. *Советская археология*, 1, с. 147-159.

Никитина, Г. Ф. 1996. *Могильники черняховской культуры в Северной Буковине и Бессарабии*. Москва: Наука.

Никитина, Г. Ф. 2008. *Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников)*. Москва: Таус.

Петраускас, О. В. 2002. Типи археологічних комплексів трупоспалень черняхівської культури (територія поширення, етнокультурні особливості та хронологія). *Археологія*, 3, с. 40-65.

Петраускас, О. В. 2020. Шарнірні пряжки черняхівської культури (за матеріалами пам'яток України). В: Любичев, К., Мизгін, В. (ред.). *Inter Orientem et Occidentem: Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Е. Шультце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції*. Ostrogothica-Serie, 3. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 237-269.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка*. Oium, 2. Киев: ИА НАН Украины.

Рафалович, И. А. 1986. *Данчены. Могильник черняховской культуры*. Кишинев: Штиинца.

Рикман, Э. А. 1967. *Памятники эпохи Великого переселения народов по раскопкам поселения и могильника черняховской культуры у села Будешты*. Кишинёв: Картя молдовеняскэ.

Руснак, В. В. 2020. Інгумации со скорченным положением костяка на могильниках черняховской культуры. В: Любичев, М. В., Мизгін, К. В. (ред.). *Inter Orientem et Occidentem: Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Е. Шультце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції*. Ostrogothica-Serie, 3. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 80-108.

Сымонович, Э. А. 1983. Сюжетные изображения на черняховской керамике. *Советская археология*, 4, с. 133-141.

Сымонович, Э. А. 1988. Придунайский могильник Фурмановка. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Могильники черняховской культуры*. Москва: Наука, с. 143-163.

Сымонович, Э. А. 1993. Черняховская культура. Могильники. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н. э. — первой половине I тысячелетия н. э.* Москва: Наука, с. 133-139.

Симонович, Е. О. 1995. Про соціальну структуру черняхівського суспільства за матеріалами поховального обряду. *Археологія*, 4, с. 38-49.

Сымонович, Э. А., Кравченко, Н. М. 1983. *Погребальные обряды племён черняховской культуры*. Свод археологических источников, Д1-22. Москва: Наука.

Хазанов, А. М. 1971. *Очерки военного дела сарматов*. Москва: Наука.

Шишкин, Р. Г. 1999. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры. В: *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні. Тези доповідей семінару (Київ, 14—16 грудня 1999 р.)*. Київ, с. 43-48.

Шультце, Э., Любичев, М. В. 2018. Группа погребений ингумаций в северо-западной части могильника черняховской культуры Войтенки: вопросы хронологии. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15—17 сентября 2016 г.)*. Ostrogothica-Serie, 3. Харьков: Водный спектр Джи-Эм-Пи, с. 121-145.

Шультце, Э., Любичев, М. В., Козак, А. Д. 2020. Детское погребение на могильнике черняховской культуры Войтенки. *Археологія і давня історія України*, 3 (36), с. 489-502.

Щукин, М. Б., Мачинский, Д. А., Воронятов, С. В. 2011. «Готский путь», плодороднейшие земли Oium и вельбаркско-черняховское поселение Лепесовка. В: Мачинский, Д. А. (ред.). *Европейская Сарматия*. Санкт-Петербург: Нестор-история, с. 246-291.

Andrzejowski, J. 2011. Out of the social structure? A late roman period female grave from Jartypory, Eastern Poland. In: Quast, D. (ed.). *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte*. RGM — Tagungen, 10. Mainz: RGM, p. 185-199.

Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen germanischen Holzeimer der römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, S. 345-520.

Becker, M. 2010. *Das Fürstengrab von Gommern*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie, 63. Halle: Landesamt f. Denkmalpflege u. Archäologie Sachsen-Anhalt.

Cieśliński, A. 2016. The society of Wielbark culture, AD 1—300. In: Rzaszotarska-Nowakiewicz, A. (ed.). *The past societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the early middle ages*. 4: 500 BC — 500 AD. Warszawa: IAE PAN, p. 218-255.

Czarnecka, K. 1990. *Struktura społecna ludności kultury przeworskiej*. Warszawa: PWRiL.

Deringer, H. 1954. Die medizinischen Instrumente des Ennser Museum. In: Jenny, W. A., Vetters, H., Kloiber, Д. (eds.). *Die Plangrabung 1952. Forschungsberichte 1951—1954.* Forschungen in Lauriacum, 2. Linz: Amtes der Oberösterreichischen Landesregierung, S. 144-155.

Gärtner, T. 2012. Alter, Geschlecht und soziale Rolle. Untersuchungen zu den frühmittelalterlichen Gräberfeldern von Straubing-Bajuwarenstraße, Peigen und Künzig-Bruck. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 77, S. 152-172.

Gebühr, M. 1970. Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 6, S. 93-115.

Gebühr, M. 1998. Fürstengräber § 4. Römische Kaiserzeit. In: Beck, H., Geuenich, D., Steuer, H. (eds.). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 10: Friesen, Otto von — Gelübde. Berlin; New York: Walter de Gruyter, S. 185-195.

Hegewisch, M. 2018. Tierdarstellungen auf germanischer Keramik. Eine kurze Besprechung der abgebildeten Tierarten. В: Любичев, М. В., Мызгин, К. В. (ред.). *Хронология и монетные находки позднеримского времени и эпохи Великого переселения народов. Актуальные археологические исследования в Центральной и Восточной Европе (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 15—17 сентября 2016 г.).* Ostrogothica-Serie, 3. Харьков: Водный спектр Джи-Эм-Пи, S. 146-181.

Krüger, T. 1982. Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatenezeit und römischen Kaiserzeit im freien Germanien. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 15, S. 136-324.

Ludowici, B. 2020. Germanisches Unterstatement? Unsichtbare Prunkbestattungen in der Germania. In: Uelsberg, G., Wemhoff, M. (eds.). *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft Theiss, S. 213-225.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Lyubichev, M., Schultze, E. 2013. Römische Spielsteine in einem Grab der Sântana de Mureş—Chernyakhov-Kultur — Indikator für einen besonderen Sozialstatus? In: Tsetskhladze, G. R., Atasoy, S., Avram, A., Dönmez, Ş., Hargrave, J. (eds.). *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC — 5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th—18th September 2009.* British Archaeological Reports International Series, 2517. Oxford: British Archaeological Reports, p. 249-260.

Ljubičev, M. V, Schultze, E. 2018. Zur einer Grupper ungewöhnlicher Gräberfelder der Černjachov-Kultur. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Łuczkiewicz, P., Sadowski, S., Stasiak-Cyran, M., Erdrich, M. (eds.). *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznice urodzin*. 1. Lublin: UMCS, S. 512-534.

Palade, V. 2004. *Aşezarea şi necropola de la Bârlad—Valea Seacă*. Bucureşti: ARC.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturelle Besonderheiten. *Bericht der RGK*, 84, S. 223-351.

Ravn, M. 2003. *Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD 200—600).* British Archaeological Reports: International Series, 1164. Oxford: British Archaeological Reports.

Schlüter, W. 1970. Versuch einer sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Haßleben-Leuna anhand einer Analyse der Grabfunde. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 6, S. 117-145.

Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopffibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Nothern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013*. Swiatowit Supplement Series C: Pontica et Caucasica, 1. Warsaw: IA UW, p. 277-294.

Schultze, E., Liubichev, M. V. 2020. Silver fitting of a vessel from a Late Roman burial of the Chernyakhov culture in Voitenki. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи. К 60-летнему юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 146-156.

Shchepachenko, V. 2020. Glasschalen vom Typ Weklice aus den Gräbern 110 und 211 des spätkaiserzeitlich- / frühvölkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes Vojtenki 1. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra: Archeologický ústav SAV*, 67, 1, S. 77-102.

Skóra, K. 2015. *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*. Łódź: IAE PAN.

Steuer, H. 1982. *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Steuer, H. 1994. Archäologie und germanische Sozialgeschichte. Forschungstendenzen in den 1990er Jahren. In: Düwel, K. (ed.). *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung. Internationales Symposium in der Werner-Reimers-Stiftung vom 24.—27. Juni 1992 in Bad Homburg*. Ergänzungsbдnde zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 10. Berlin; New York: de Gruyter, S. 10-55.

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (eds.). *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latunezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków—Karniowice 3.—7. Dezember 1990*. Kraków: Secesja, S. 227-248.

Trachsel, M. 2008. *Ur- und Frühgeschichte. Quellen, Methoden, Ziele*. Zürich: Orell Füssli.

REFERENCES

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Gorokhovskii, E. L. 1988. Khronologiia cherniakhovskikh mogilnikov Lesostepnoi Ukrainy. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Trudy V-go Mezhdunarodnogo kongressa arkheologov-slavistov, Kiev 18—25 sentiabria 1985 g.* 4, sektsiia 1: Drevnie slaviane. Kiev: Naukova dumka, s. 34-46.

Gereta, I. P. 2016. *Chernelevo-Ruskyi mohylnyk*. Oium, 3. Kyiv; Ternopil: Ternohraf.

Didenko, S. V. 2018. *Antychnyi keramichnyi import u cherniakhivskii kulturi na terytorii Ukrainy*. Dysertatsiia k. i. n. Kyiv: IA AN Ukrainy.

Kravchenko, N. M. 1987. O metodike sotsiologicheskogo analiza pogrebalnogo obriada cherniakhovskoi kultury. In: Gening, V. F. (ed.). *Issledovaniia sotsialno-ekonomicheskikh problem v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 209-227.

Liubichev, M. V. 2009. Pogrebenie s rimskim importom na mogilnike cherniakhovskoi kultury Voitenki (Vostochnaia Ukraina). In: Myzgin, K. (ed.). *Ostrogothica. Arkheologiia Tsentralnoi i Vostochnoi Evropy pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov*. Kharkov: Timchenko A. N., s. 72-90.

Liubichev, M. V. 2019. *Ranniaia istoriia dnepro-donetskoi lesostepi I—V vekov*. V 2-kh ch.: Ch. 2. Ostrogothica-Serie, 2. Kharkov: Estet-Print.

Liubichev, M., Gella, E. 2022 (v pechati). Vaza s kontekstualnym ornamentom iz mogilnika pozdnerimskogo vremeni Voitenki (Vostochnaia Ukraina). In: *Sbornik v chest professora Borisa Borisova*. Veliko Tyrnovo.

Liubychev, M. V., Shulttse, E. 2022 (u drutsi). Hrupove pokhovannia na mohylnyku cherniakhivskoi kultury Viitenky.

Magomedov, B. V. 1979. Kaborga IV (raskopki 1973—1974 gg.). In: Symonovich, E. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 24-62.

Magomedov, B. 2001. *Cherniakhovskaia kultura. Problema etnosa*. Lublin: UMCS.

Nikitina, G. F. 1969. Grebni cherniakhovskoi kultury. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 147-159.

Nikitina, G. F. 1996. *Mogilniki cherniakhovskoi kultury v Severnoi Bukovine i Bessarabii*. Moskva: Nauka.

Nikitina, G. F. 2008. *Cherniakhovskaia kultura Podnestrovia (po rezultatam analiza arkheologicheskikh istochnikov)*. Moskva: Taus.

Petrauskas, O. V. 2002. Typy arkheolohichnykh kompleksiv trupospalen cherniakhivskoi kultury (terytoriia poshyrennia, etnokulturni osoblyvosti ta khronolohiia). *Arkheolohiia*, 3, s. 40-65.

Petrauskas, O. V. 2020. Sharnirni priazhky cherniakhivskoi kultury (za materialamy pam'iatok Ukrainy). In: Liubychev, K., Myzghin, V. (ed.). *Inter Orientem et Occidentem: Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora E. Shulttse ta 20-richchia Hermano-Slov'ianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii*. Ostrogothica-Serie, 3. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, s. 237-269.

Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka*. Oium, 2. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Rafalovich, I. A. 1986. *Dancheny. Mogilnik cherniakhovskoi kultury*. Kishinev: Shtiintsa.

Rikman, E. A. 1967. *Pamiatniki epokhi Velikogo pereseleniia narodov po raskopkam poseleniia i mogilnika cherniakhovskoi kultury u sela Budeshty*. Kishinev: Kartia moldoveniaske.

Rusnak, V. V. 2020. Ingumatsii so skorchennym polozheniem kostiaka na mogilnikakh cherniakhovskoi kultury. In: Liubychev, M. V., Myzghin, K. V. (eds.). *Inter Orientem et Occidentem: Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora E. Shulttse ta 20-richchia Hermano-Slov'ianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii*. Ostrogothica-Serie, 3. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, s. 80-108.

Symonovich, E. A. 1983. Siuzhetnye izobrazheniia na cherniakhovskoi keramike. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 133-141.

Symonovich, E. A. 1988. Pridunaiskii mogilnik Furmanovka. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, s. 143-163.

Symonovich, E. A. 1993. Cherniakhovskaia kultura. Mogilniki. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Slaviane i ikh sosedi v kontse I tysiacheletiia do n. e. — pervoi polovine I tysiacheletiia n. e.* Moskva: Nauka, s. 133-139.

Symonovych, E. O. 1995. Pro sotsialnu strukturu cherniakhivskoho suspilstva za materialamy pokhovalnoho obriadu. *Arkheolohiia*, 4, s. 38-49.

Symonovich, E. A., Kravchenko, N. M. 1983. *Pogrebalnye obriady plemen cherniakhovskoi kultury*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D1-22. Moskva: Nauka.

Khazanov, A. M. 1971. *Ocherki voennogo dela sarmatov*. Moskva: Nauka.

Shishkin, R. G. 1999. Klassifikatsiia i tipologiia trekhsloinykh grebnei cherniakhovskoi kultury. In: *Sto rokiv vyvchennia kultur poliv pokhovan na Ukraini. Tezy dopovidei seminaru (Kyiv, 14—16 hrudnia 1999 r.)*. Kyiv, s. 43-48.

Shulttse, E., Liubichev, M. V. 2018. Gruppa pogrebenii ingumatsii v severo-zapadnoi chasti mogilnika cherniakhovskoi kultury Voitenki: voprosy khronologii. In: Liubichev, M. V., Myzgin, K. V. (ed.). *Khronologiia i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope (materialy polevogo seminara na baze ekspeditsii vozle s. Voitenki 15—17 sentiabria 2016 g.)*. Ostrogothica-Serie, 3. Kharkov: Vodnyi spektr Dzhi-Em-Pi, s. 121-145.

Shulttse, E., Liubichev, M. V., Kozak, A. D. 2020. Detskoe pogrebenie na mogilnike cherniakhovskoi kultury Voitenki. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (36), s. 489-502.

Shchukin, M. B., Machinskii, D. A., Voroniatov, S. V. 2011. «Gotskii put», plodorodneishie zemli Oium i velbarksko-cherniakhovskoe poselenie Lepesovka. In: Machinskii, D. A. (ed.). *Evropeiskaia Sarmatiia*. Sankt-Peterburg: Nestor-istoriia, s. 246-291.

Andrzejowski, J. 2011. Out of the social structure? A late roman period female grave from Jartypory, Eastern Poland. In: Quast, D. (ed.). *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte*. RGM — Tagungen, 10. Mainz: RGM, p. 185-199.

Becker, A. 2006. Die metallbeschlagenen germanischen Holzeimer der römischen Kaiserzeit. *Jahrbuch des RGZM*, 53, S. 345-520.

Becker, M. 2010. *Das Fürstengrab von Gommern*. Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie, 63. Halle: Landesamt f. Denkmalpflege u. Archäologie Sachsen-Anhalt.

Cieśliński, A. 2016. The society of Wielbark culture, AD 1—300. In: Rzaszotarska-Nowakiewicz, A. (ed.). *The past societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the early middle ages*. 4: 500 BC — 500 AD. Warszawa: IAE PAN, p. 218-255.

Czarnecka, K. 1990. *Struktura społecna ludności kultury przeworskiej*. Warszawa: PWRiL.

Deringer, H. 1954. Die medizinischen Instrumente des Ennser Museum. In: Jenny, W. A., Vetters, H., Kloiber, Д. (eds.). *Die Plangrabung 1952. Forschungsberichte 1951—1954*. Forschungen in Lauriacum, 2. Linz: Amtes der Oberösterreichischen Landesregierung, S. 144-155.

Gärtner, T. 2012. Alter, Geschlecht und soziale Rolle. Untersuchungen zu den frühmittelalterlichen Gräberfeldern von Straubing-Bajuwarenstraße, Peigen und Künzig-Bruck. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 77, S. 152-172.

Gebühr, M. 1970. Beigabenvergesellschaftungen in mecklenburgischen Gräberfeldern der älteren römischen Kaiserzeit. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 6, S. 93-115.

Gebühr, M. 1998. Fürstengräber § 4. Römische Kaiserzeit. In: Beck, H., Geuenich, D., Steuer, H. (eds.). *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. 10: Friesen, Otto von — Gelübde. Berlin; New York: Walter de Gruyter, S. 185-195.

Hegewisch, M. 2018. Tierdarstellungen auf germanischer Keramik. Eine kurze Besprechung der abgebildeten Tierarten. In: Liubichev, M. V., Myzgin, K. V. (ed.). *Khronologiia i monetnye nakhodki pozdnerimskogo vremeni i epokhi Velikogo pereseleniia narodov. Aktualnye arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnoi i Vostochnoi Evrope (materialy polevogo seminara na baze ekspeditsii vozle s. Voitenki 15—17 sentiabria 2016 g.)*. Ostrogothica-Serie, 3. Kharkov: Vodnyi spektr Dzhi-Em-Pi, S. 146-181.

Krüger, T. 1982. Das Brett- und Würfelspiel der Spätlatenezeit und römischen Kaiserzeit im freien Germanien.

Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen, 15, S. 136-324.

Ludowici, B. 2020. Germanisches Unterstatement? Unsichtbare Prunkbestattungen in der Germania. In: Uelsberg, G., Wemhoff, M. (eds.). *Germanen. Eine archäologische Bestandsaufnahme.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft Theiss, S. 213-225.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black sea.* Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Lyubichev, M., Schultze, E. 2013. Römische Spielsteine in einem Grab der Sântana de Mureş—Chernyakhov-Kultur — Indikator für einen besonderen Sozialstatus? In: Tsetskhladze, G. R., Atasoy, S., Avram, A., Dönmez, Ş., Hargrave, J. (eds.). *The Bosporus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC — 5th Century AD). Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th—18th September 2009.* British Archaeological Reports International Series, 2517. Oxford: British Archaeological Reports, p. 249-260.

Ljubičev, M. V, Schultze, E. 2018. Zur einer Grupper ungewöhnlicher Gräberfelder der Černjachov-Kultur. In: Niezabitowska-Wiśniewska, B., Łuczkiewicz, P., Sadowski, S., Stasiak-Cyran, M., Erdrich, M. (eds.). *Studia Barbarica. Profesorowi Andrzejowi Kokowskiemu w 65. rocznice urodzin*. 1. Lublin: UMCS, S. 512-534.

Palade, V. 2004. *Aşezarea şi necropola de la Bârlad—Valea Seača.* Bucureşti: ARC.

Petrauskas, O. V. 2003. Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka — eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturelle Besonderheiten. *Bericht der RGK*, 84, S. 223-351.

Ravn, M. 2003. *Death Ritual and Germanic Social Structure (c. AD 200—600).* British Archaeological Reports: International Series, 1164. Oxford: British Archaeological Reports.

Schlüter, W. 1970. Versuch einer sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Haßleben-Leuna anhand einer Analyse der Grabfunde. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen*, 6, S. 117-145.

Schultze, E., Lyubichev, M. V. 2017. A Cremation Grave of the Chernyakhov Culture with Spurs and Knop Bow Fibula (Bügelknopffibel): Regional Context and Interregional Comparison. In: Matera, M., Karasiewicz-Szczypiorski, R. (eds.). *The Crimea and the Nothern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956—2013.* Swiatowit Supplement Series C: Pontica et Caucasica, 1. Warsaw: IA UW, p. 277-294.

Schultze, E., Liubichev, M. V. 2020. Silver fitting of a vessel from a Late Roman burial of the Chernyakhov culture in Voitenki. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina.* Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, s. 146-156.

Shchepachenko, V. 2020. Glasschalen vom Typ Weklice aus den Gräbern 110 und 211 des spätkaiserzeitlich- / frühvölkerwanderungszeitlichen Gräberfeldes Vojtenki 1. *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied Nitra: Archeologický ústav SAV*, 67, 1, S. 77-102.

Skóra, K. 2015. *Struktura społeczna ludności kultury wielbarskiej*. Łódź: IAE PAN.

Steuer, H. 1982. *Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Eine Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Steuer, H. 1994. Archäologie und germanische Sozialgeschichte. Forschungstendenzen in den 1990er Jahren. In: Düwel, K. (ed.). *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung. Internationales Symposium in der Werner-Reimers-Stiftung vom 24.—27. Juni 1992 in Bad Homburg*. Ergänzungsbдnde zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 10. Berlin; New York: de Gruyter, S. 10-55.

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (eds.). *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latunezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków—Karniowice 3.—7. Dezember 1990.* Kraków: Secesja, S. 227-248.

Trachsel, M. 2008. *Ur- und Frühgeschichte. Quellen, Methoden, Ziele*. Zürich: Orell Füssli.

M. V. Liubichev

«SPECIAL» BURIALS AT THE BURIAL GROUND VOITENKI OF LATE ROMAN PERIOD: THE SOCIAL ASPECT

At the Chernyakhiv / Sântana de Mureş culture grave fileds, some burials differ from «typical» ones of the peculiarities of the structure of the burial construction, the position of the skeleton and inventory elements, the presence of unique and rare items, and can be designated as «special». According to the investigations from 2005—2021, 16 complexes as «special» burials of the grave filed can be classified: 10 inhumations (Gr. 13, 23, 60, 62, 68, 72, 183, 211, 231, 235) and 6 cremations (Gr. 20, 22, 69, 114, 144, 156). Some of these graves have been published (60, 62, 69, 72, 114, 144, 211, 231). In the «living culture», there were probably more such «special graves» because in the «dead culture» and in the «rediscovered culture», the selection of inhumations is significantly larger than in cremation burials.

These graves contain the following «special» features: 1) an element of a burial structure; 2) the number of buried; 3) inventory items; 4) the position of items; 5) an ornament on a vessels. The grave goods are divided into groups of *sacrum* (symbolic role) and *profanum* (functional role). In the social assessment of a «special» grave, it is essential which group the «special» feature belongs to, *sacrum* or *profanum*? Some signs can be simultaneously attributed to two groups: they have a functional and sacred / symbolic meaning. We conclude that in graves 13, 20, 69, 144, 183, and 231, «special» signs testify to the buried status. Grave 69 probably marks not only the high status of the buried but also belongs to a migrant. In grave 22 and 156 — about occupations and belonging to a professional group. Grave 114 is associated with the group, but a migrant was probably also buried in it. In graves 23, 68, 211, and 235, «special» signs are of an «ideological» nature and probably indicate that the buried belong to a cult group. In grave 60, a «special» sign with the state of the body at death is associated; in graves 62 and 72, it marks a group or status. The combination of «special» features allows us to classify the grave 183 as «special». However, the presence of only one «special» feature in different ways can be assessed: it can be insignificant and very important, decisive. «Special» burials do not occupy a separate area on the burial ground. They are found in many parts of its area.

Keywords: late Roman period, Chernyakhiv / Sântana de Mureş culture, Voitenki cemetery, «special» burials, social structure.

Одержано 3.08.2022

ЛЮБИЧЕВ Михайло Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач лабораторією, Національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, Україна.
LIUBICHEV Mikhailo V., Dr. hab., Professor, Head of the Laboratory, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-1010-1425, e-mail: gsae@karazin.ua.

УДК [904.4:314.7](477.41)”653”

DOI: 10.37445/adiu.2022.03.32

М. Джік

АРХЕОЛОГІЧНІ СВІДЧЕННЯ ПРИСУТНОСТІ ЛЯДСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В ПОРОССІ: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті порушені питання переміщень населення на територію Русі із теренів ранньосередньовічної держави П’ястів. Представлено огляд дискусії щодо цієї проблеми в археологічній літературі. Також окреслено перспективу подальших досліджень, що видаються особливо багатообіцяючими для поселенського комплексу в Миколаївці над Россю, який вивчав Михайло Кучера у 1950-х і 1980-х рр. На цій пам’ятці 2019 р. відновила роботи українсько-польська археологічна експедиція.

***Ключові слова**: археологія міграції, переселенці, Поросся, ляхи в Русі.*

У «Повісті временних літ» під 6539 (1031) р. вміщено такий текст: «*Ꙗрославъ и Мьстиславъ. собраста воꙗ многы. и идоста на Лѧхы. и заꙗста градъ Червенъскыꙗ Ѡпѧть. и повоєвоста Лѧдьскую землю. и многы Лѧхы приведоста. и раздѣлиста ꙗ. и посади Ꙗрославъ своꙗ по Рси. и суть и до сего дн҃и :*» (ПСРЛ 1908, стб. 137).

Ця коротка звістка про похід Рюриковичів на «Лядську землю» досить часто згадується в історіографії, але зрідка аналізувалася глибше (напр. Kuczyński 1965, s. 122; Śliwiński 2014, s. 165 та ін.; Головко 2013, с. 46; Paroń 2015, s. 365—366). Наскільки дата цієї війни є приблизною (Jusupović 2017, p. 48, 76), настільки інформація про саму подію і її наслідки видається вірогідною, принаймні щодо переселення якоїсь групи людності (Kuczyński 1965, s. 124—125). Цю згадку історики наводять як приклад колонізаційної політики правителів ранньосередньовічної Центральної і Східної Європи, пов’язаної з переміщеннями населення, у т. ч. військовополонених, з метою зміцнення господарського чи мілітарного потенціалу окремих регіонів (Kowalczyk 1969, s. 154; Franklin, Shepard 1996, p. 204; Spinei 2003, p. 126; Lübke 2004, s. 173; Shepard 2005, p. 265—267; див. також Modrzewska 1969; Slßma 1985).

В археологічній літературі тематику примусових переселень людності піднімають щоразу частіше (напр.: ed. Driessen 2018; eds. Gruszczyński, Jankowiak, Shepard 2021 — тут у контексті торгівлі невільниками). Наприклад, у польській історіографії з’явилися публікації про археологічні свідчення осадження у Великопольщі поморян або велетів — племені, що мешкало на території сучасного Західного Помор’я (Польща) та Мекленбургу-Передньої Померанії (Німеччина) (Kara 2002; див. також Muzolf 2002). У цьому випадку джерельною підосновою стали матеріали могильників другої половини X — першої половини XI ст., передовсім, задокументовані під час розкопок поховальні звичаї і рухомий матеріал. Розселення полонених розглядається як одне із пояснень археологічних слідів гіпотетичного проживання у Сандомирській землі населення, яке пов’язують із кочівницькими традиціями (Florek 2018, s. 305). До таких ознак зараховують рухомі знахідки, а також археозоологічні залишки з поселенських пам’яток (Buko 2003, s. 146—147; Florek 2018, s. 297 та ін.).

Археологічне засвідчення присутності чужорідної людності в якомусь середовищі, зазвичай, мало що говорить про причини цієї міграції, тому вони можуть бути реконструйовані тільки гіпотетично, з меншою чи більшою вірогідністю. Труднощі у виокремленні випадків примусових переселень пов’язані, принаймні щодо ранньосередньовічного слов’янського світу, з дуже скромним переліком писемних джерел, які б інформували про осадження полонених на цих теренах. У цьому контексті літописна згадка, цитована на початку статті, набирає особливого значення. Хоча літопис не окреслює точного міс-

© М. ДЖІК, 2022

ця замешкання переселених на Рось — річку, довжиною близько 350 км — однак це й так є досить істотним звуженням обшару, на якому археологи можуть розраховувати на віднайдення матеріальних слідів полонених із часів XI ст.

Короткого з'ясування потребує вжите в літописному уривку окреслення «ляхи» (у руських джерелах — «лѧхы/лѧхи»). Ґенезу цього терміну пояснюють двояко. Деякі вчені, у т. ч. лінгвісти й історики, схилялися до гіпотези, що опосередковано він походить від імені Лестек, звертаючи при цьому увагу, що таке ім'я мав би носити — згідно з п'ястівською династичною традицією — дід князя Мєшка I (Gall 1864, I, 3; Gołąb 1991/1992, s. 85—92; Labuda 2012, s. 44—56 — тут література і критика цієї гіпотези). У такому розумінні це мав би бути етнонім, що застосовувався «для означення спільноти, об'єднаної навколо Ґнєзна» і був попередником пізніших окреслень — поляни, поляки (Banaszkiewicz 2001, s. 23; Jusupović 2017, p. 38, 66; див. також: Lewicki 1956, s. 11—14; щодо ґенези назви Польщі див.: Żmudzki 2017). Інша гіпотеза пов'язує походження цієї назви з лендзянами — племенем чи, ймовірніше, міжплемінним об'єднанням, відомим з кількох писемних джерел IX—X ст. і локалізованим на пізнішому польсько-руському пограниччі (Lehr-Spławiński 1959; Kuczyński 1965, s. 69—75; Parczewski 2003 — там література). Незалежно від походження цього найменування, можна припустити, що з перспективи автора компіляції початку XII ст., відомої як «Повість временних літ», термін «ляхи» означав мешканців держави П'ястів (Юсупович 2016, с. 43; Jusupović 2017, s. 40, 68).

Існують різні думки щодо того, чи поняття ляхи належить розуміти як етнічну спільноту. Однак підкреслимо, що ця проблема не має поважного значення у справі проблеми пошуків лядських переселенців у Русі. По-перше, неможливо встановити, чи людність, виселена з теренів лядської (п'ястівської) держави, ідентифікувала себе як ляхів. По-друге, деякі археологічні та етноархеологічні дані вказують на відсутність однозначного зв'язку між ареалом поширення елементів матеріальної культури і кордонами етнічних груп (Dietler, Herbich 1994; Brather 2003, s. 35—38; 2004; Halsall 2011). Етнічність є однією з ідентичностей, які можуть бути відображені через матеріальну культуру. Суспільні, релігійні і статеві ідентичності проявляються також через прикраси, елементи строю чи інші предмети, які тепер часто інтерпретують як маркери етнічної ідентифікації (Brather 2004, s. 411; Geary 2018, s. 39—40). Що не менш істотно, етнічне самоусвідомлення переселеної людності могло змінюватися досить швидко, особливо з точки зору археологічного датування.

Незалежно від почуття етнічної належності популяції переселеної з території держави П'ястів, її походження може бути проаналізоване з археологічної перспективи. Люди, які формуються і функціонують у тій чи іншій культурі, релігії, суспільній групі, копіюють (навіть підсвідомо) засади поведінки і мислення, притаманні для цієї спільноти. Ці вкорінені навики, вміння і компетенції, які П'єр Бурдьє окреслив назвою «habitus» (Bordieu 2013, p. 72; див. також: Lizardo 2004), можуть проявлятися в різний спосіб.

Мігранти приносили з собою власні звичаї, культуру, виробничі традиції. У нових умовах їх могли культивувати певний час або ж швидко відмовитися від них. Безперечно, що звичаї і навики не були чимось сталим і взаємодія з місцевим населенням чи мігрантами з інших регіонів впливали на їхній habitus. І тут варто поставити питання, що сталося з багажем традицій групи переселеної з території п'ястівської держави? Чи вплинула вона на місцеву культуру і звичаї?

Досі не проводилися широкі дослідження присутності літописних ляхів у Русі і їхнього можливого впливу на культурні зміни, що там відбувалися. Проблемі археологічного відображення цієї «міграції» деяку увагу приділив Роман Якімович ще близько 90 років тому. Він вважав, що знахідки у деяких регіонах Східної Європи скроневих кілець з S-подібним вушком — прикраси, типової для західнослов'янського ареалу — є цим слідом переселенців із польських земель (Jakimowicz 1934, s. 58—59; [1935]). Концентрацію таких прикрас, яка простежувалася над Россю (правою притокою Дніпра), вчений пов'язав саме з наведеною вище згадкою з «Повісті временних літ» про осадження великим князем Ярославом Мудрим на берегах цієї річки лядської людності, виведеної під час походу на Польщу. Поява ж таких прикрас у північній частині Русі, у т. ч. над р. Болвою (ліва притока Десни) — це, на думку Р. Якімовича, результат міграції радимичів і в'ятичів із західнослов'янських земель (Jakimowicz [1935]).

Окрім цих вступних міркувань Р. Якімовича, проблема переселення лядської людності у Русь піднімалася й у працях, присвячених іншим темам. Безперечно, найбільше значення серед них мають спостереження, які здійснив Михайло Кучера щодо поселенського комплексу у Миколаївці (тепер — Звенигородський район Черкаської області) над Россю. Ця група пам'яток складається з городища, двох могильників (курганного — на лівому, і ґрунтового — на правому березі ріки) та двох селищ. Перші археологічні дослідження 1956 р. там провела експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Довженка, у якій взяв участь також М. Кучера. Тоді проведено розкопки поселення на правому березі Росі і сусіднього з ним ґрунтового могильника. Чверть віку пізніше М. Кучера здійснив вивчення лівобережного селища, курганного могильника і «довгого» валу між ними (Кучера 1987, с. 75—77; Кучера, Іванченко 1987, с. 70—71; Звіздецький, Серов 1988). На думку цього вченого, близько 20 % фрагментів глиняного посуду з названих пам'яток становили ек-

земпляри, які мали аналогії на польсько-руському пограниччі (Кучера 1987, с. 77). Порівняно статистично меншою їхня частка була на лівобережному селищі. М. Кучера звернув також увагу на наявність скроневих кілець з S-подібним вушком на ґрунтовому могильнику із правого берега ріки. Український дослідник, правдоподібно, першим пов'язав ці спостереження з літописною згадкою про осадження ляхів над Россю (Кучера 1983, с. 281; 1986, с. 450; 1987, с. 77). Керамічний матеріал із правобережного поселення та прикраси з прилеглого безкурганного могильника, мали б вказувати, на думку вченого, що саме там розселено полонених. Натомість на лівобережному селищі ця людність з'явилася як додатковий елемент протягом XI ст. (Кучера, Іванченко 1987, с. 71).

М. Кучера також опосередковано порушив проблему чіткішого визначення походження цих літописних ляхів. Він звернув увагу на наявність серед керамічного матеріалу з Миколаївки посудин т. зв. дорогичинського типу (Кучера 1987, с. 77; Кучера, Іванченко 1987, с. 70), характерних для північної частини згаданого пограниччя (Wójcik 2014; див. Dzik, Jusupović 2019, fig. 2). Дещо пізніше вчений висловив припущення, що ці переселенці походили, найімовірніше, з теренів сучасної Південно-Східної Польщі (Кучера 1998, с. 163).

М. Кучера звернув увагу на присутність керамічних матеріалів, які, на його думку, мали західнослов'янські аналогії, на кількох пам'ятках Чернігівської землі. Цей факт вчений теж пов'язав із лядськими невільниками, але осадженими тут вже чернігівським князем Мстиславом.

Спостереження М. Кучери щодо лядського осадництва над Россю, знайшли відображення в літературі предмету (Моця 1979, с. 82—83; Звіздецький, Серов 1988, с. 69, 74; Моця 1992, с. 41; Петрашенко 2005, с. 52; Сегеда 2009, с. 60; Борисов 2010, с. 73; Моця 2011, с. 47—48), однак, що може здатися дивним, пройшли майже непомічені у польській історіографії (Dzik 2015, s. 178, przyp. 519).

В останні роки з'явилися нові звістки про археологічні матеріали, інтерпретовані як сліди осадження лядських полонених у Русі після походу 1031 р. Наприклад, кілька років тому посудини, віднесені до т. зв. дорогичинського типу, були віднайдені в залишках гончарної печі на посаді Старої Рязані, тобто понад 1200 км від епонімного для цієї кераміки Дорогичина. У доповіді, яка презентувала результати цих досліджень, А. Чернєцов припустив, що це може бути ознакою присутності переселенців із польсько-руського пограниччя. Зазначимо, що в часі війни 1031 р. Рязань була містом на східному краю Чернігівського князівства під владою князя Мстислава, брата Ярослава. Нещодавно також звернено увагу на наявність керамічних матеріалів і прикрас, притаманних для польсько-руського пограниччя, на пам'ятках над Сеймом і Сулою — річками у південній частині князівства Мстислава Володимировича (Пуголовок 2018).

Причини появи нетипових для цих теренів артефактів, очевидно, можуть бути різні і не обов'язково пов'язані з фізичною присутністю мігрантів. Подібно як і поява таких людей могла бути наслідком різних факторів, наприклад, це могли бути найманці, купці, ремісники, члени двору можновладців (або їхніх дружин, які походили з Польщі), котрі перебували на службі руських князів. З огляду на це, усі запропоновані досі спроби пов'язання археологічних матеріалів із літописними лядськими переселенцями потребують верифікації. На сьогодні вона можлива у різних напрямках, серед яких найістотнішими видаються:

- типологічно-хронологічний аналіз рухомих матеріалів із врахуванням археологічного контексту їхнього віднайдення;
- аналізи поховальних звичаїв, а також тих, які пов'язані з вбранням (зі зрозумілих причин, такі дослідження обмежені майже виключно металевими елементами строю);
- петрографічні аналізи керамічного посуду, які дадуть змогу встановити чи існували технологічні відмінності в підготовці гончарної маси між посудинами, виконаними у місцевій традиції і тими, які вважають західнослов'янськими імпортами;
- антропологічні аналізи з могильників, які приписують лядським переселенцям, у т. ч. ізотопні та ДНК.

Висновки, які будуть отримані на підставі згаданих досліджень, можуть стати важливими передумовами для встановлення, на якому поселенському комплексі маємо справу зі слідами перебування лядської групи полонених у першій половині XI ст. Поєднання результатів цих аналізів потенційно може дати змогу визначити, з якого регіону (регіонів) держави П'ястів походили ці переселенці. В історіографії зазвичай приймається, що це територія т. зв. Червенських градів, але насправді для такого ствердження надто мало достатньо вагомих підстав. Не можна виключати, що це була інша частина польсько-руського порубіжжя, або навіть регіон у глибині п'ястівської держави (Jażdżewski 1959, s. 85; Śliwiński 2014, s. 195—198, 233; Kollinger 2014, s. 273). Безсумнівно, віднайдення археологічних аргументів для з'ясування цієї проблеми мало б також велике значення для досліджень істориків, які займаються історією польсько-руського пограниччя.

Вказані дослідження могли б принести дані щодо темпів асиміляції прибулих у місцевому середовищі, які б спостерігалися у змінах матеріальної культури та еволюції звичаїв, у т. ч. поховальних. Цікавою видається також проблема, чи присутність переселеної людності залишила якийсь слід у матеріальній культурі наступних поколінь місцевих спільнот.

Врешті такі дослідження, передовсім аналізи скелетів із могильників, які приписують літо-

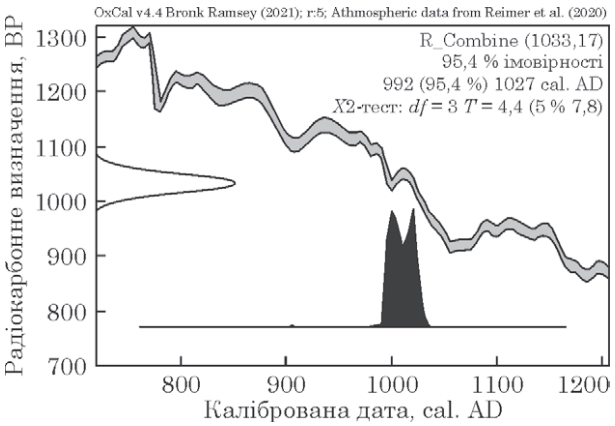

Дата модельована із застосуванням статистики Баєса для скелету з об'єкта 3. Виконано у програмі OxCal 4.4, атмосферна крива IntCal 20

писним ляхам, можуть дати цінні відомості про якість життя цієї спільноти, як з точки зору харчового раціону, так і стану здоров'я, що може стати передумовою для визначення соціального статусу цих осіб (див. Matczak 2016 — там література). У цьому контексті варто додати, що в історичній літературі з'явилися гіпотези, що серед переселених ляхів могли бути представники вищих суспільних верств. Згідно з Г. Ловмянським, це була група дрібної знаті, частина з якої добровільно перейшла на службу до Рюриковичів (Łowmiański 1985, s. 46). На думку К. Любке, над Россю осаджено цілісну групу людей, можливо, разом з їхніми провідниками (Lübke 2001, s. 122).

Головна проблема, пов'язана з різновекторною верифікацією гіпотез про археологічні свідчення присутності лядських переселенців, полягає в необхідності пошуку нового археологічного матеріалу, у т. ч. антропологічного, для проведення спеціальних аналізів. Така можливість з'явилася 2019 р., коли проведено перші роботи в рамках українсько-польського проєкту, спрямованого на вивчення слідів чужорідної людності, осадженої на південному кордоні Київської землі. Улітку того року проведено нові — після майже 40-річної перерви — археологічні дослідження поселенського комплексу в Миколаївці над Россю. Розвідковими роботами охоплено поселення і могильники на обох берегах ріки, а також городище, на якому проведено геологічне буріння з метою встановлення стратиграфії пам'ятки. На правобережному ґрунтовому могильнику закладено два розкопи, загальною площею 13,5 м^2. У них зафіксовано залишки двох інгумаційних поховань, майже повністю знищених оранкою (територія пам'ятки тепер використовується як орне поле). Окрім того відкрито два відносно добре збережені могили. В одній з них був скелет дорослого чоловіка, при якому знайдені вістря стріл і перстень. У другій розкрито скелети дорослої жінки і дитини у віці *infans I*. Поруч знайдені численні прикраси: заушниці, підвіску-лунницю, персні і кількадесят металевих, скляних і кам'яних намистин.

З огляду на незначну глибину залягання — близько 0,25 м від поверхні — кістки скелетів піддавалися впливу атмосферних чинників і дуже зітліли. Ця обставина ставила під сумнів їхню придатність для лабораторних досліджень. З метою з'ясування цієї проблеми було взято проби з кісток і зубів, які надалі передано для проведення аналізів: радіовуглецевого, генетичного, мікроскопічного зубної емалі, хімічного складу зуба (ізотопів кальцію, фосфору, барію і стронцію). Усі наведені дослідження показали, що стан збереження кісткового матеріалу з могильника в Миколаївці є достатнім для застосування широкого діапазону лабораторних аналізів.

Детальні підсумки досліджень 2019 р. у Миколаївці, а також результати спеціалізованих аналізів будуть представлені в іншому тексті. Зважаючи на проблематику цієї статті, на завершення звернемо увагу на висновки радіовуглецевого датування поховання чоловіка. Для аналізів було передано чотири проби: дві відібрані з трубчастих кісток і по одній — з ребра і зуба. Дослідження виконано методами AMS (три проби) і LSC (одна проба). Здобуті серії дат для одного поховання дали можливість виконати модельоване датування із застосуванням статистики Баєса (рисунок). Отриманий результат — 992—1027 cal AD, із достовірністю 95,4 %. Треба підкреслити, що це є датуванням наявного в кістках колагену, ймовірно, ранішого на кілька, кільканадцять чи навіть більше років від часу смерті цього чоловіка (щодо проблеми часу обміну колагену див.: Matsubayashi, Tayasu 2019, там література). Отже, це поховання можна датувати першою половиною XI ст. Тому, незалежно від походження померлого, висновок М. Кучери про зв'язок некрополя в Миколаївці з часами великого князя Ярослава Мудрого видається досить слушною.

Переклад
Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

ЛІТЕРАТУРА

Баранов, В. І., Івакін, В. Г. 2020. Поховальні комплекси зі зброєю могильника Острів (за матеріалами археологічних досліджень 2017—2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 2 (35), с. 300-320.

Борисов, А. В. 2010. Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1. Проблеми давньоруської та середньовічної археології, с. 73-78.

Головко, О. Б. 2013. Похід київського князя Володимира на «Перемышль, Червен и ины грады» 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею і Руссю (кінець X — перша третина XI ст.). In: Nagirnyj, V., Pudłocki, T. (eds.). *Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich, X — połowa XIV w.* Colloquia Russica, seria 2, 1. Kraków: Historia Iagiellonica, c. 39-47.

Довженок, В. И. 1959. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 году. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 146-155.

Довженок, В. И., Кучера, М. П. 1956. *Отчёт о работе древнерусской экспедиции в 1956 г. на Роси*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12в.

Звіздецький, Б. А., Серов, О. В. 1988. Пам'ятки давньоруського часу поблизу с. Миколаївка на Росі. *Археологія*, 61, с. 67-75.

Івакін, В., Баранов, В., Джік, М., Зоценко, І., Сорокун, А., Манігда, О. 2020. Дослідження могильника Острів 1 та давньоруського городища у Сухолісах. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 87-90.

Кучера, М. П. 1983. Исследование «змиевых валов» в Среднем Поднепровье. *Археологические открытия 1981 года*, с. 280-281.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев: Наукова думка, с. 446-455.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. В: Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Кучера, М. П., Іванченко, Л. І. 1987. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі. *Археологія*, 59, с. 67-79.

Моця, О. 2011. Поховальні пам'ятки середньовічних часів західноруського прикордоння — особливості обряду та сліди міжетнічних контактів. In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In silvis, campis… et urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis, XIV. Rzeszów; Sanok: Mitel, c. 45-57.

Моця, О. П. 1979. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*, 30, с. 27-37.

Моця, О. П. 1992. Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X—XIII ст.). *Археологія*, 1, с. 38-45.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселений у с. Григоровка*. Киев.

ПСРЛ 1908. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург: М. А. Александров.

Пуголовок, Ю. О. 2018. Речі західнослов'янського походження на південному сході Русі. В: *Проблеми історії та археології України. Матеріали XI Всеукраїнської наукової конференції, до 60-річчя від початку дослідження Більського городища Харківським університетом (Харків, 14—15 грудня 2018 р.)*. Харків, с. 33.

Сегеда, С. П. 2009. *Антропологія: підручник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів*. Київ: Либідь.

Юсупович, А. 2016. «Перемышль, Червень и иные грады» и их территориальная принадлежность в конце X — начале XI в. *Средневековая Русь*, 12, с. 27-62.

Banaszkiewicz, J. 2001. «Lestek» (Lesir) i «Lechici» (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej. *Kwartalnik Historyczny*, 108, 2, s. 3-23.

Bordieu, P. 2013. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, 16. Cambridge: University.

Brather, S. 2003. Historische Fragestellungen in der Archäologie? Zur Rekonstruktion frühmittelalterlicher Identitäten. In: Dulinicz, M. (ed.). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin: UMCS, S. 35-44.

Brather, S. 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 42. Berlin: De Gruyter.

Buko, A. 2003. Wczesnośredniowieczna osada w Kaczycach koło Opatowa: zagadkowy epizod w dziejach osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Sandomierskiej. *Archeologia Polski*, 48, 1—2, s. 113-156.

Dietler, M., Herbich, I. 1994. Ceramics and Ethnic Identity: Ethnoarchaeological Observations on the Distribution of Pottery Styles and the Relationship Between the Social Contexts of Production and Consumption. In: Binder, D., Courtin, J. (eds.). *Terre cuite et société: la céramique, document technique, économique, culturel. XIV-e rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 21—23 octobre 1993*. Juan-les-Pins: APDCA, p. 459-472.

Driessen, J. (ed.). 2018. *An Archaeology of Forced Migration. Crisis-induced mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Eastern Mediterranean*. Louvain-La-Neuve: Universitaires de Louvain.

Dzik, M. 2015. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI—XV w.)*. 2. Rzeszów: Zimowit.

Dzik, M., Jusupović, A. 2019. Medieval Drohiczyn in the light of the archaeological and written sources. In: Musin, A., Wołoszyn, M. (ed.). *The Sphinx of Slavic Sigillography — small lead seals of «Drohiczyn type» from Czermno in their East European context*. U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej, 6, 1. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Saint Petersburg; Warszawa: GWZO; IAE PAN; IAUR, s. 77-101.

Florek, M. 2018. Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych. *Slavia Antiqua*, 59, s. 281-312.

Franklin, S., Shepard, J. 1996. *The Emergence of Rus. 750—1200*. London; New York: Longman.

Gall 1864. *Galli Chronicon*. In: Bielowski, A. (ed.). *Monumenta Poloniae Historica*. 1. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 390-484.

Geary, P. 2018. Political Identity, Ethnic Identity, Genetic Identity: The Dangers of Conceptual Confusion. In: Pohl, W., Diesenberger, M., Zeller, B. (eds.). *Neue Wege der Frühmittelalterforschung: Bilanz und Perspektiven*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 22. Wien: ÖAW, s. 35-41.

Gołąb, Z. 1991/1992. Jak sąsiedzi zachodni nazywali Polaków w połowie X w. *Slavia Occidentalis*, 48—49, s. 85-92.

Gruszczyński, J., Jankowiak, M., Shepard, J. (eds.). 2021. *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*. London; New York: Routledge.

Halsall, G. 2011. Ethnicity and early medieval cemeteries. *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, p. 15-27.

Jakimowicz, R. (1935). Kolonizacja mazowiecka na Rusi w zaraniu dziejyw. In: *II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie. Nadbitka streszczenia*. Poznań, s. 2.

Jakimowicz, R. 1934. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. *Rocznik Wołyński*, 3, s. 10-103.

Jażdżewski, K. 1959. Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu. *Archeologia Polski*, 4, 1—2, s. 67-91.

Jażdżewski, K. 1967. Tabele chronologiczne do pradziejów Europy środkowej i środkowo-wschodniej (w szczególności Polski). *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, 14, s. 5-28.

Jusupović, A. 2017. «Червенъ и ины грады» or «гроды Червеньскыя»? History of the domain of Cherven' in the written record (10th—13th centuries). In: Wołoszyn, M. (ed.). *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th—21st centuries*. 1: U Źródeł Europy Środkowo-wschodniej, 3. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa: GWZO; IAE PAN; IAUR, p. 31-105.

Kara, M. 2002. Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski. *Slavia Antiqua*, 43, s. 45-96.

Kollinger, K. 2014. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992—1025)*. Wrocław: Chronicon.

Kowalczyk, E. 1969. Wały Żmijowe. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 17, 2, s. 141-181.

Kowalczyk, E. 1987. *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

Kuczyński, S. M. 1965. *Studia z dziejyw Europy Wschodniej X—XVII w*. Warszawa: PWN.

Labuda, G. 2012. *Studia nad początkami państwa polskiego*. 2. Wodzisław Śląski: Templum.

Lehr-Spławiński, T. 1959. Lędzice — Lędzanie — Lachowie. In: Horst, A. (ed.). *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*. Poznań: PTPN, s. 195-209.

Lewicki, T. 1956. Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce. *Roczniki Historyczne*, 22, s. 9-14.

Lizardo, O. 2004. The Cognitive Origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34, 4, p. 375-401.

Łowmiański, H. 1985. *Początki Polski*. T. VI, cz. 1: Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV. Warszawa: PWN.

Lübke, Ch. 2001. *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu Verstaatlichen Gesellschaften (9.—11. Jahrhundert)*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 23. Köln; Weimar; Wien: Bohlau.

Lübke, Ch. 2004. *Die Deutschen und das europäische Mittelalter. Das östliche Europa*. München: Siedler.

Matczak, M. D. 2016. Zmiany patologiczne i konstrukcje grobowe jako wyznaczniki statusu społecznego we wczesnośredniowiecznym Culmine. In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochówki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: IA UW, s. 122-129.

Matsubayashi, J., Tayasu, I. 2019. Collagen turnover and isotopic records in cortical bone. *Journal of Archaeological Science*, 106, p. 37-44.

Modrzewska, H. 1969. Osadnictwo jenieckie we wcześniejszym średniowieczu polskim: uwagi o sprawie obcego elementu etnicznego w toponomastyce polskiej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 17, 3, s. 345-384.

Muzolf, B. 2002. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne z obiektem kultowym. In: Grygiel, R. (ed.). *Badania archeologiczne na terenie odkrywki «Szczerców» Kopalni Węgla Brunatnego «Bełchatów» S. A.* 2. Łódź: Fundacja badań archeologicznych imienia profesora K. Jażdżewskiego, s. 401-426.

Parczewski, M. 2003. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej. In: Chudziak, W. (ed.). *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, s. 151-165.

Paroń, A. 2015. *Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*. Wrocław: IAE PAN.

Poleski, J. 1992. *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*. Prace archeologiczne, 52. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Shepard, J. 2005. Conversions and Regimes Compared: The Rus' and the Poles, ca. 1000. In: Curta, F. (ed.). *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ann Arbor: The University of Michigan, p. 254-282.

Sláma, J. 1985. K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu. *Archeologické rozhledy*, 37, s. 334-342.

Śliwiński, B. 2014. *Bezprym. Pierworodny syn pierwszego kryla Polski (986 — zima / wiosna 1032)*. Kraków: Avalon.

Spinei, V. 2003. *The Great Migrations in the East and South East of Europe From the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute; Museum of Brăila Istros.

Wójcik, A. 2014. Z badań nad naczyniami typu drohiczyńskiego. In: Zalewski, M., Zemło, M. (eds.). *Małe Miasta. Perspektywa archeologiczna*. Lublin; Supraśl: Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 79-91.

Żmudzki, P. 2017. Kulturowy kontekst nazw «Polanie», «Polacy», «Polska» w średniowiecznej historiografii polskiej i ruskiej. In: Gawlas, S., Żmudzki, P. (eds.). *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, s. 165-219.

REFERENCES

Baranov, V. I., Ivakin, V. H. 2020. Pokhovalni kompleksy zi zbroieiu mohylnyka Ostriv (za materialamy arkheolohichnykh doslidzhen 2017—2019 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (35), s. 300-320.

Borysov, A. V. 2010. Davnoruske Porossia: pershi rezultaty, novitni pidkhody i perspektyvy doslidzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1. Problemy davnoruskoi ta serednovichnoi arkheolohii, s. 73-78.

Holovko, O. B. 2013. Pokhid kyivskoho kniazia Volodymyra na «Peremышl, Cherven i iny hrady» 981 r. i problema pochatku politychnykh vidnosyn mizh Polshcheiu i Russiu (kinets X — persha tretyna XI st.). In: Nagirnyj, V., Pudłocki, T. (eds.). *Przemyśl i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich, X — połowa XIV w*. Colloquia Russica, seria 2, 1. Kraków: Historia Iagiellonica, s. 39-47.

Dovzhenok, V. I. 1959. Raskopki drevnerusskikh pamiatnikov na Rosi v 1956 godu. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, s. 146-155.

Dovzhenok, V. I., Kuchera, M. P. 1956. *Otchet o rabote drevnerusskoi ekspeditsii v 1956 g. na Rosi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12v.

Zvizdetskyi, B. A., Serov, O. V. 1988. Pam'iatky davnoruskoho chasu poblyzu s. Mykolaivka na Rosi. *Arkheolohiia*, 61, s. 67-75.

Ivakin, V., Baranov, V., Dzhik, M., Zotsenko, I., Sorokun, A., Manihda, O. 2020. Doslidzhennia mohylnyka Ostriv 1 ta davnoruskoho horodyshcha u Sukholisakh. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r*., s. 87-90.

Kuchera, M. P. 1983. Issledovanie «zmievykh valov» v Srednem Podneprove. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 goda*, s. 280-281.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody. Kiev: Naukova dumka, s. 446-455.

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprovia*. Kiev: Naukova dumka.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskykh pam'iatkakh. In: Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (istoryko-arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 160-165.

Kuchera, M. P., Ivanchenko, L. I. 1987. Davnoruska oboronna liniia v Porossi. *Arkheolohiia*, 59, s. 67-79.

Motsia, O. 2011. Pokhovalni pam'iatky serednovichnykh chasiv zakhidnoruskoho prykordonnia — osoblyvosti obriadu ta slidy mizhetnichnykh kontaktiv. In: Cygan, S., Glinianowicz, M., Kotowicz, P. N. (eds.). *«In silvis, campis… et urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*. Collectio Archaeologica Ressoviensis, XIV. Rzeszów; Sanok: Mitel, s. 45-57.

Motsia, O. P. 1979. Naselennia Porossia davnoruskoho chasu za danymy nekropoliv. *Arkheolohiia*, 30, s. 27-37.

Motsia, O. P. 1992. Etnichnyi sklad naselennia pivdennoruskykh zemel (za materialamy pokhovalnykh pam'iatok X—XIII st.). *Arkheolohiia*, 1, s. 38-45.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev.

PSRL 1908. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatevskaia letopis. Sankt-Peterburg: M. A. Aleksandrov.

Puholovok, Yu. O. 2018. Rechi zakhidnoslov'ianskoho pokhodzhennia na pivdennomu skhodi Rusi. In: *Problemy istorii ta arkheolohii Ukrainy. Materialy XI Vseukrainskoi naukovoi konferentsii, do 60-richchia vid pochatku doslidzhennia Bilskoho horodyshcha Kharkivskym universytetom (Kharkiv, 14—15 hrudnia 2018 r.)*. Kharkiv, s. 33.

Seheda, S. P. 2009. *Antropolohiia: pidruchnyk dlia studentiv humanitarnykh spetsialnostei vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Lybid.

Yusupovych, A. 2016. «Peremyshl, Cherven y ynye hrady» y ykh terrytoryalnaia prynadlezhnost v kontse X — nachale XI v. *Srednevekovaia Rus*, 12, s. 27-62.

Banaszkiewicz, J. 2001. «Lestek» (Lesir) i «Lechici» (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej. *Kwartalnik Historyczny*, 108, 2, s. 3-23.

Bordieu, P. 2013. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology, 16. Cambridge: University.

Brather, S. 2003. Historische Fragestellungen in der Archäologie? Zur Rekonstruktion frühmittelalterlicher Identitäten. In: Dulinicz, M. (ed.). *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*. Lublin: UMCS, S. 35-44.

Brather, S. 2004. *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 42. Berlin: De Gruyter.

Buko, A. 2003. Wczesnośredniowieczna osada w Kaczycach koło Opatowa: zagadkowy epizod w dziejach osadnictwa wczesnośredniowiecznego na Wyżynie Sandomierskiej. *Archeologia Polski*, 48, 1—2, s. 113-156.

Dietler, M., Herbich, I. 1994. Ceramics and Ethnic Identity: Ethnoarchaeological Observations on the Distribution of Pottery Styles and the Relationship Between the Social Contexts of Production and Consumption. In: Binder, D., Courtin, J. (eds.). *Terre cuite et société: la céramique, document technique, économique, culturel. XIV-e rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes, 21—23 octobre 1993*. Juan-les-Pins: APDCA, p. 459-472.

Driessen, J. (ed.). 2018. *An Archaeology of Forced Migration. Crisis-induced mobility and the Collapse of the 13th c. BCE Eastern Mediterranean*. Louvain-La-Neuve: Universitaires de Louvain.

Dzik, M. 2015. *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI—XV w.)*. 2. Rzeszów: Zimowit.

Dzik, M., Jusupović, A. 2019. Medieval Drohiczyn in the light of the archaeological and written sources. In: Musin, A., Wołoszyn, M. (ed.). *The Sphinx of Slavic Sigillography — small lead seals of «Drohiczyn type» from Czermno in their East European context*. U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej, 6, 1. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Saint Petersburg; Warszawa: GWZO; IAE PAN; IAUR, s. 77-101.

Florek, M. 2018. Osadnictwo obcoplemienne i obcoetniczne w okolicach Opatowa i Sandomierza we wcześniejszym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych i toponomastycznych. *Slavia Antiqua*, 59, s. 281-312.

Franklin, S., Shepard, J. 1996. *The Emergence of Rus. 750—1200*. London; New York: Longman.

Gall 1864. *Galli Chronicon*. In: Bielowski, A. (ed.). *Monumenta Poloniae Historica*. 1. Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 390-484.

Geary, P. 2018. Political Identity, Ethnic Identity, Genetic Identity: The Dangers of Conceptual Confusion. In: Pohl, W., Diesenberger, M., Zeller, B. (eds.). *Neue Wege der Frühmittelalterforschung: Bilanz und Perspektiven*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 22. Wien: ÖAW, s. 35-41.

Gołąb, Z. 1991/1992. Jak sąsiedzi zachodni nazywali Polaków w połowie X w. *Slavia Occidentalis*, 48—49, s. 85-92.

Gruszczyński, J., Jankowiak, M., Shepard, J. (eds.). 2021. *Viking-Age Trade. Silver, Slaves and Gotland*. London; New York: Routledge.

Halsall, G. 2011. Ethnicity and early medieval cemeteries. *Arqueología y Territorio Medieval*, 18, p. 15-27.

Jakimowicz, R. (1935). Kolonizacja mazowiecka na Rusi w zaraniu dziejyw. In: *II Zjazd Prehistoryków Polskich w Krakowie. Nadbitka streszczenia*. Poznań, s. 2.

Jakimowicz, R. 1934. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii. *Rocznik Wołyński*, 3, s. 10-103.

Jażdżewski, K. 1959. Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu. *Archeologia Polski*, 4, 1—2, s. 67-91.

Jażdżewski, K. 1967. Tabele chronologiczne do pradziejów Europy środkowej i środkowo-wschodniej (w szczególności Polski). *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, 14, s. 5-28.

Jusupović, A. 2017. «Cherven i iny grady» or «grody Chervenskyia»? History of the domain of Cherven' in the written record (10th—13th centuries). In: Wołoszyn, M. (ed.). *From Cherven' Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland's eastern border, 18th—21st centuries*. 1: U Źródeł Europy Środkowo-wschodniej, 3. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa: GWZO; IAE PAN; IAUR, p. 31-105.

Kara, M. 2002. Osadnictwo ludności pomorskiej i wieleckiej w państwie pierwszych Piastów w świetle znalezisk nekropolicznych z terenu Wielkopolski. *Slavia Antiqua*, 43, s. 45-96.

Kollinger, K. 2014. *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992—1025)*. Wrocław: Chronicon.

Kowalczyk, E. 1969. Wały Żmijowe. Ze studiów nad obroną stałą ziem ruskich we wcześniejszym średniowieczu. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 17, 2, s. 141-181.

Kowalczyk, E. 1987. *Systemy obronne wałów podłużnych we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: PAN.

Kuczyński, S. M. 1965. *Studia z dziejyw Europy Wschodniej X—XVII w*. Warszawa: PWN.

Labuda, G. 2012. *Studia nad początkami państwa polskiego*. 2. Wodzisław Śląski: Templum.

Lehr-Spławiński, T. 1959. Lędzice — Lędzanie — Lachowie. In: Horst, A. (ed.). *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*. Poznań: PTPN, s. 195-209.

Lewicki, T. 1956. Litzike Konstantyna Porfirogenety i Biali Serbowie w północnej Polsce. *Roczniki Historyczne*, 22, s. 9-14.

Lizardo, O. 2004. The Cognitive Origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 34, 4, p. 375-401.

Łowmiański, H. 1985. *Początki Polski*. T. VI, cz. 1: Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początku wieku XIV. Warszawa: PWN.

Lübke, Ch. 2001. *Fremde im östlichen Europa. Von Gesellschaften ohne Staat zu Verstaatlichen Gesellschaften (9.—11. Jahrhundert)*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 23. Köln; Weimar; Wien: Bohlau.

Lübke, Ch. 2004. *Die Deutschen und das europäische Mittelalter. Das östliche Europa*. München: Siedler.

Matczak, M. D. 2016. Zmiany patologiczne i konstrukcje grobowe jako wyznaczniki statusu społecznego we wczesnośredniowiecznym Culmine. In: Błaszczyk, D., Stępniewska, D. (eds.). *Pochywki w grobach komorowych na ziemiach polskich w okresie wczesnego średniowiecza*. Warszawa: IA UW, s. 122-129.

Matsubayashi, J., Tayasu, I. 2019. Collagen turnover and isotopic records in cortical bone. *Journal of Archaeological Science*, 106, p. 37-44.

Modrzewska, H. 1969. Osadnictwo jenieckie we wcześniejszym średniowieczu polskim: uwagi o sprawie obcego elementu etnicznego w toponomastyce polskiej. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 17, 3, s. 345-384.

Muzolf, B. 2002. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne z obiektem kultowym. In: Grygiel, R. (ed.). *Badania archeologiczne na terenie odkrywki «Szczerców» Kopalni Węgla Brunatnego «Bełchatów» S. A.* 2. Łódź: Fundacja badań archeologicznych imienia profesora K. Jażdżewskiego, s. 401-426.

Parczewski, M. 2003. Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej. In: Chudziak, W. (ed.). *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, s. 151-165.

Paroń, A. 2015. *Pieczyngowie. Koczownicy w krajobrazie politycznym i kulturowym średniowiecznej Europy*. Wrocław: IAE PAN.

Poleski, J. 1992. *Podstawy i metody datowania okresu wczesnośredniowiecznego w Małopolsce*. Prace archeologiczne, 52. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Shepard, J. 2005. Conversions and Regimes Compared: The Rus' and the Poles, ca. 1000. In: Curta, F. (ed.). *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ann Arbor: The University of Michigan, p. 254-282.

Sláma, J. 1985. K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu. *Archeologické rozhledy*, 37, s. 334-342.

Śliwiński, B. 2014. *Bezprym. Pierworodny syn pierwszego kryla Polski (986 — zima / wiosna 1032)*. Kraków: Avalon.

Spinei, V. 2003. *The Great Migrations in the East and South East of Europe From the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute; Museum of Brăila Istros.

Wójcik, A. 2014. Z badań nad naczyniami typu drohiczyńskiego. In: Zalewski, M., Zemło, M. (eds.). *Małe Miasta. Perspektywa archeologiczna*. Lublin; Supraśl: Katolicki Uniwersytet Lubelski, s. 79-91.

Żmudzki, P. 2017. Kulturowy kontekst nazw «Polanie», «Polacy», «Polska» w średniowiecznej historiografii polskiej i ruskiej. In: Gawlas, S., Żmudzki, P. (eds.). *Symboliczne i realne podstawy tożsamości społecznej w średniowieczu*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, s. 165-219.

M. Dżik

ARCHAEOLOGICAL TRACES OF THE PRESENCE OF LYAKHS DISPLACED TO THE ROS RIVER. THE STATE OF RESEARCH

The paper deals with the resettlement of the inhabitants of early medieval Poland to the territory of Rus'. The starting point is the mention contained in The Tale of Bygone Years, informing under the year 1031 about the transplant of the Lyakhs (inhabitants of the Piast state) to the Ros River, on the border of Rus' and nomads. The paper outlines the discussion on this issue, as well as research perspectives. The latter seem particularly promising in relation to the settlement complex in Mykolayivka on Ros River, studied, among others, by M. Kuchera in the 1950s and 1980s. Based on the presence of ceramic material and metal ornaments with West Slavic analogies, the Ukrainian archaeologist put forward a hypothesis that the discovered cemetery and settlement there are the traces of a presence of the Lyakhs settled there in 1031. This hypothesis, although being repeated in the archaeological literature, has never been verified by typological and chronological analyses of artifacts as well as anthropological and laboratory analyses of human bones.

In 2019, the Ukrainian-Polish archaeological expedition started a new project in Mykolayivka. The research covered, inter alia, a flat cemetery where two relatively well-preserved burials were discovered. In one of them there was a skeleton of an adult man, next to which the arrowheads and a ring were found. In the second grave, the skeletons of an adult woman and a child have been discovered. Numerous ornaments, including earrings, a lunula pendant, rings and several dozen metal, glass and stone beads were found there. In order to check the suitability of the bone material for specialized analyses, the skeletons were subjected to: radiocarbon, DNA, microscopic tooth enamel and stable isotope analysis. All the above-mentioned studies have shown that the state of preservation of the material from the cemetery in Mykolayivka allows for the use of a wide range of laboratory analyses. Thus, it can be useful for the verification of the above-mentioned hypothesis about the origin of the local inhabitants.

Keywords: archeology of migration, migrants, Porossiya, Lyakhs, Ros River.

Одержано 2.06.2022

ДЖІК Міхал, доктор, Інститут археології, Жешувський університет, Жешув, Польща.
DŻIK Michal, Ph. D., University of Rzeszów, Institute of Archaeology, Rzeszów, Poland.
ORCID: 0000-0003-1584-4452, e-mail: mdzik@ur.edu.pl.

УДК 904.4(477.82)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.33

Н. Я. Стеблій, П. М. Довгань

ПРОБЛЕМАТИКА СТІЖКОВИХ ГОРОДИЩ НА ВОЛИНІ (за матеріалами археологічних досліджень на Малому городищі у Буську Львівської області)

Статтю присвячено проблемам дослідження маловідомих в Україні пізньосередньовічних стіжкових городищ, відомих в Європі як городища motte. Результати археологічних розкопок на Малому городищі у Буську Львівської обл. спонукають ще раз повернутися до проблем морфології, датування, функціонального навантаження і перспектив дослідження такого типу археологічних пам’яток.

***Ключові слова**: стіжкові городища, городища motte, лицарський двір, Пізнє Середньовіччя, Мале городище у Буську.*

В українській археології про тип пам’яток, окреслених поняттям «стіжкове городище» почали говорити відносно недавно. До того вважалося, що фортифікації, які репрезентують владичні замки XIII—XIV ст. на києво-руських теренах, не сформувалися через монголо-татарську навалу (Кучера 1999, с. 185).

Рацію має С. Д. Панишко у тому, що «у південно-західній Русі давньоруська державність зберігалась іще століття після навали, до 1340 р., а на Волині її формальні ознаки простежуються аж до 1452 р.» (2012, с. 206).

Цей дослідник і привернув наукову увагу до стіжкових городищ Волині. У низці своїх статей Сергій Дмитрович виділив пам’ятки, які головно за морфологічними ознаками, варто відносити до стіжкових городищ (Панишко 2011). Ці старожитності він пов’язав із найдавнішими лицарськими дворами / замками в регіоні і співставив із європейськими укріпленнями типу «motte and bailey» (Панишко 2012; 2014).

С. Д. Панишко спробував також поділити городища традиції motte на три типи, кожен із яких, як він вважає, визначає суспільно-політичну роль пам’ятки в час її функціонування (2016, с. 62).

Щодо хронології таких укріплень, то в остаточному варіанті учений відносить їхню появу на Волині до XIII ст. (Панишко 2016, с. 68), а про час занепаду чи трансформації в інші фортифікації не повідомляє.

Зауважимо, що свої дослідження про стіжкові городища Волині С. Д. Панишко провадив на основі розробок польських колег, оскільки на теренах сусідньої держави такі об’єкти систематично розпочали вивчати ще у 1932 р. (Kamińska 1966, s. 43), а на сьогодні їх відомо уже близько 200 (Marciniak-Kajzer 2016, s. 135). Про значні здобутки науковців у справі вивчення стіжкових городищ Польщі свідчать і нещодавні монографії А. Марциняк-Кайзер (2011) і Д. Новаковського (2017), у яких автори підсумували увесь попередній досвід дослідження згаданої категорії пам’яток, не лише у Польщі, але й на територіях інших європейських країн (Nowakowski 2017, s. 15—50).

Внаслідок кількарічних археологічних розкопок стіжкового городища у місті Буську Львівської області здобуто вагомі матеріали, які дозволяють реконструювати образ середньовічного лицарського двору вже на українських теренах.

На території сучасного Буська знаходиться низка городищ (рис. 1: 1), об’єднаних у Буський археологічний комплекс (Довгань 2008). Одне з них, так зване Мале городище, локалізується у сучасному міському парку, за близько 400 м на схід від місця злиття Західного Бугу із Полтвою — його лівобічним допливом. Городище виглядає як конусний останець висотою до 8 м і діаметром майданчика на вершині близько 30—35 м (рис. 1: 1, 2).

У поле зору дослідників ця пам’ятка потрапила ще на початку XX ст.: знаний галицький археолог Богдан Януш (Василь Карпович) писав про невелику гору в межиріччі Полтви і Бугу, ототожнюючи її із рештками одного із замків, як випадає здогадуватися, X ст. (1918, с. 5).

Про городище на розвилці Бугу і Полтви згадував і польський археолог Р. Якимович. Він,

© Н. Я. СТЕБЛІЙ, П. М. ДОВГАНЬ, 2022

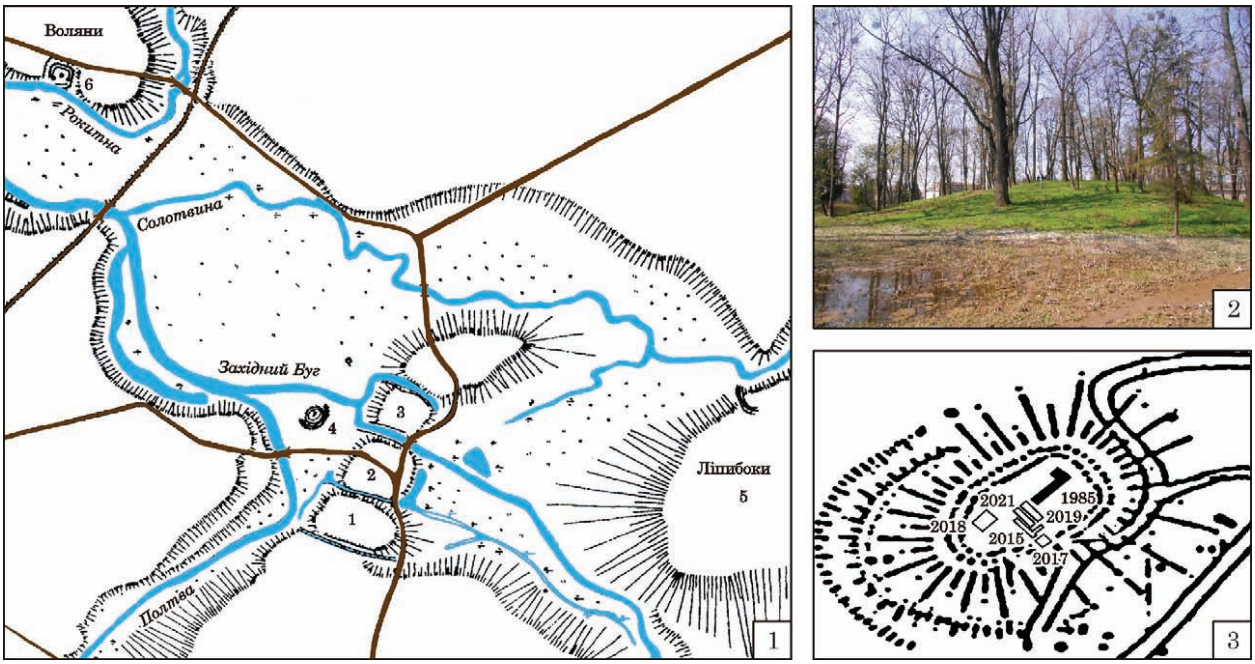

Рис. 1. Буський археологічний комплекс: 1 — загальний вигляд (1—3 — городище в центрі сучасного Буська; 4 — Мале городище; 5 — городище на Ліпибоках; 6 — городище на Волянах, за Петегирич 2001); 2 — Мале городище у Буську, вигляд із північного сходу; 3 — план Малого городища із нанесеними місцями розкопок

зокрема зазначав, що первісний характер цієї пам'ятки «затертий» внаслідок облаштування пізнішого парку, але припускав при цьому, що його варто ототожнювати із найранішим Бужеськом (Jakimowicz 1934, s. 22, not. 30).

О. О. Ратич констатував, що на мисі при злитті рік Полтви і Західного Бугу знаходиться городище, яке, на його думку, варто пов'язувати із літописною згадкою XI ст. Він акцентував на невеликих розмірах пам'ятки, формі зрізаного конусу з улоговиною посередині і, в окремих місцях, на слідах рову (Ратич 1957, с. 19—20).

Археологічно Мале городище зондували у 1985 р., коли тут працювала експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. Судячи із невеликого повідомлення (Корчинский, Петегирич 1988), це були масштабні роботи на площі 100 м^2 у східній частині майданчика городища. З того ж повідомлення відомо, що тоді було знайдено залишки зруйнованої пожежею двоповерхової споруди: під товстими нашаруваннями деревного вугілля і глиняної вимазки були залишки глиняної печі діаметром 1,2—1,4 м з керамічним матеріалом XIII — початку XIV ст., а також рештки дерев'яної згорілої підлоги. Заповнення споруди супроводжувала кераміка XIII — початку XIV ст., а також 30 вістер стріл лука й арбалета, фрагменти кольчуги, пластинчастого обладунку, спорядження коня, точильні бруски, залізні шлаки, кістки тварин (Корчинский, Петегирич 1988, с. 290) [1]. За результатами цих досліджень В. М. Петегирич визначив пам'ятку як військовий пункт XI—XIV ст., який контролював доступ до головної частини Бужська по річці Буг, особливо у XIII—XIV ст. (2001, с. 204, 207).

Впродовж польових сезонів 2015—2019 і 2021 рр. майданчик Малого городища розкопувала Буська археологічна експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка. Початково перед дослідниками стояло завдання з'ясувати потужність і характер його культурного шару, перевірити / визначити хронологію пам'ятки і відповідно, окреслити місце Малого городища в історичній топографії давнього Бужеська.

Внаслідок археологічних розкопок (на сукупній площі 142 м^2) вдалося зафіксувати п'ять культурно-хронологічних горизонтів, що репрезентують життєдіяльність давнього населення на вказаній ділянці.

Вперше територію Малого городища було заселено в енеолітичну епоху: про це свідчили рештки трьох заглиблених споруд та інсітний матеріал волинсько-люблінської культури (Довгань, Стеблій 2018, с. 17—20, рис. 3, 5, 7).

Поселенська традиція тут мала місце і у другій половині VI ст. н. е. — знайдено деструкції заглибленого житла празько-корчацької культури із рештками печі-кам'янки та інсітною керамікою (Довгань, Стеблій 2017, с. 19—20, рис. 3, 5, 8, фото 37).

Проживали на цьому місці люди і протягом X — першої половини XII ст. Найімовірніше у той час тут була житлово-господарська забудова неукріпленого поселення — пригорода давнього Бужська (Довгань, Стеблій 2017, с. 19—22, рис. 3—6; 2019, с. 14—18, рис. 4: I; 5: I, фото 19; 2021, с. 27—29, рис. 3, 4, 11, фото 58—68).

1. З жалем констатуємо, що жодних слідів цих матеріалів чи наукового звіту про дослідження у фондах колишнього Інституту суспільних наук, а нині Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України нам віднайти не вдалося.

У другій половині XII — першій половині XIV ст. ділянка сучасного Малого городища належала до приміської території і становила своєрідний сакральний простір в історичному ландшафті давнього Бужська. Тут існувала дерев'яна церква із підлогою, викладеною полив'яними кольоровими керамічними плитками і кладовище навколо неї (Стеблій, Довгань 2019; 2022а).

Після того як церква, а згодом і кладовище занепали, на їхній території облаштували дерев'яно-земляний замок, так званий рицарський двір, ескарпувавши частину природного мису в місці злиття Полтви із Західним Бугом. Археологічним відповідником згаданого двору сьогодні є стіжкове городище у вигляді заокругленого насипу з горизонтальним верхнім майданчиком.

Таким чином результати розкопок спонукали нас до заглиблення у проблематику стіжкових городищ, передусім, для того аби визначити місце Буського Малого городища і в просторі, і в часі.

Для з'ясування археологічного контексту пам'ятки ми звернулися до розробок польської дослідниці Я. Камінської (1966, s. 48), яка ще у 1960-х рр. виділила характерний набір зовнішніх, формальних ознак стіжкових городищ, і які, як уважають сучасні дослідники, не втратили своєї актуальності дотепер (Marciniak-Kajzer 2011, s. 29).

Першою із них є топографічне положення пам'ятки згідно із яким стіжкове городище має локалізуватися у річковій долині або на прибережному схилі (Kamińska 1966, s. 43). Як показує топографія Буського городища, воно розташоване на мисі, у місці злиття двох водних артерій — Полтви і Західного Бугу (рис. 1: 1).

Виявляється, використання фрагментів (головно мисів) височин, які врізаються у річкову долину, було одним із поширених способів конструювання насипу. У польській середньовічній археології такі стіжкові городища прийнято називати «мисовими» (Marciniak-Kajzer 2011, s. 56—60). Використання дещо піднесених над заболоченими ділянками місць позбавляло будівничих потреби у залученні значної кількості матеріалів і фізичних зусиль задля того аби насипати копець діаметром близько 40 м і висотою 2—4 м серед болотистої долини незначного водотоку або серед лучно-болотних угідь [1]. Із стратиграфічних профілів розкопів, які було закладено на Малому городищі видно, що культурний шар стіжкового городища лежить на незначному (до 30 см) стерильному прошарку, який розділяє його із горизонтом могильника княжої доби, а інколи безпосередньо на цьому горизонті. Це означає, що жодних додаткових робіт, пов'язаних із нарощенням поверхні не проводили.

Округлої ж форми насипу (другої з ознак, за якими городище візуально можна визначити як стіжкове) було надано шляхом «відрізання» та ескарпування кінця мису при злитті Полтви і

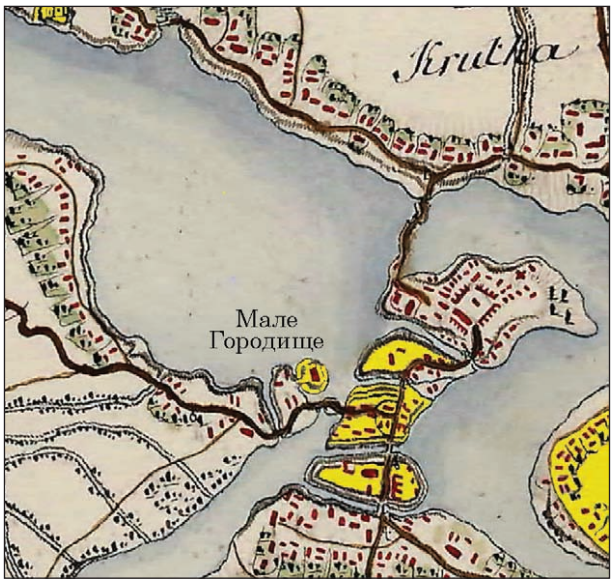

Рис. 2. Фрагмент карти Фрідріха фон Міґа 1779—1783 рр.

Західного Бугу. Формальні і топографічні особливості Малого городища дуже добре передано на військово-топографічній карті 1779—1783 рр. Фрідріха фон Міґа (рис. 2).

Ще однією морфологічною ознакою, яку для стіжкових городищ виокремила Я. Камінська є увігнута, або майже плоска поверхня верхньої частини стіжка (Kamińska 1966, s. 43). Сьогодні верхній майданчик Малого городища має плоску поверхню (наслідок земляних робіт 1980—1990-х рр.), але пригадаймо собі, як його описував О. О. Ратич станом на 1957 р.: «мало форму зрізаного конусу з улоговиною всередині» (1957, с. 20).

Власне з цим пов'язане питання існування кільцевого валу і рову, як останньої ознаки стіжкового городища згідно із Я. Камінською (Kamińska 1966, s. 43). Визнаючи, що більшість стіжкових городищ були оточені ровами, а часто й валами, дослідники наголошують на складності розпізнавання останніх. Йдеться про те, що інколи вони дійсно виявляють деструкції валів, але буває, що мають справу із залишками викиду з рову (Marciniak-Kajzer 2011, s. 69).

На стіжковому городищі у Буську було насипано глиняний вал висотою 1,4—1,6 м і шириною при підошві — понад 10 м (рис. 3). Про те, що на гребні споруди були дерев'яні конструкції, свідчили негативи від ямок (Довгань, Стеблій 2017, с. 14—15, рис. 2—6, фото 3—6). Цікаво також, що у зовнішній частині насипу зафіксовано чіткі сліди (з рештками кори, струхлявілого дерева) від допоміжних дерев'яних укріплень — двох рядів скісного частоколу [2] (Довгань, Стеблій 2018, с. 16, рис. 4—5, фото 2—3).

1. Але все ж таки найтиповішою, принаймі на польських теренах, є локалізація стіжкових городищ у заболочених долинах невеликих річок (Marciniak-Kajzer 2011, s. 51—53).

2. Із короткого повідомлення О. М. Корчинського і В. М. Петегирича також довідуємося про те, що по периметру центрального майданчика городища проходив вал-платформа із щільно утрамбованої глини, зі слідами зрубних стін (Корчинский, Петегирич 1988, с. 290).

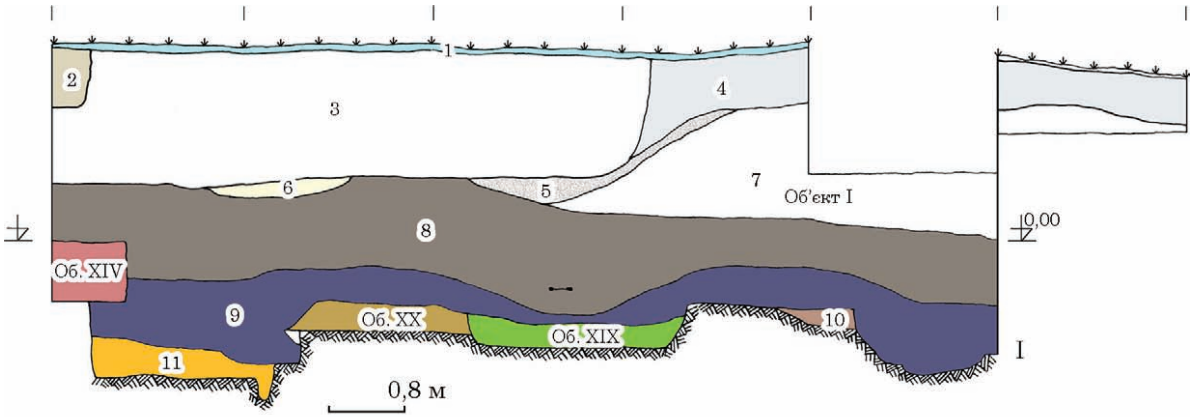

Рис. 3. Вал стіжкового городища у Буську: I — стратиграфічний профіль північної стінки розкопу I 2015 р.; II — вигляд з південного сходу на розкоп I 2015 р.: на передньому плані — частина розчищеного в'їзду на городище, справа видно насип валу та його руйнування пізнішими вкопами. **Позначення**: 1 — дерновий шар; 2 — перекоп радянського періоду; 3 — траншея радянського часу; 4 — сірий навізний ґрунт з уламками будівельного сміття; 5 — намиви з валу; 6 — біла глина, частина розвалу наземної споруди; 7 — *біла глина, вал*; 8 — *темно-сірий ґрунт із дрібними фракціями мергелю, горизонт могильника княжої доби*; 9 — чорний ґрунт, похований горизонт; 10 — світло-коричневий ґрунт; 11 — материкова глина із домішками сірого ґрунту. *Курсивом* виділено стратиграфічні прошарки, пов'язні з локалізацією валу стіжкового городища

Складовою оборонного валу була і частина в'їзду на городище (рис. 4). Його маркували численні негативи від дерев'яних опор північно-східної стіни, які, дали можливість прослідкувати усю її довжину, а отже, й довжину самого в'їзду [1] (Довгань, Стеблій 2017, с. 15, рис. 3; 6: 4, фото 53—58).

Як випадає здогадуватися, вал насипали із материкової глини, яку накопували у підніжжі під час ескарпування стіжка. Ще частину такої глини використали для конструювання другого валу, рештки якого проглядаються приблизно за 50 м на схід від стіжка [2]. Пониження, яке утворилося внаслідок цих робіт заповнилося водою з річок [3].

На таке планування городищ, коли замість насипу будували лише суцільний вал, окремо звертає увагу А. Марциняк-Кайзер, уважаючи його нетиповим. Дослідниця ілюструє це прикладами із пам'яток в Радзанові (Radzanowie) і Кепно (Kępnio) (Marciniak-Kajzer 2011, s. 71).

Окремим свідченням існування на території пізньосередньовічного Буська стіжкового городища було відкриття у центральній частині майданчика решток житлової споруди. Її зафіксовано у вигляді потужного розвалу — «лінзи», — який по краях сягав 1,8 м, а посередині приблизно 0,9 м товщини. При цьому деструкція була неоднорідною і складалася із декількох прошарків. А значна кількість вугілля від спалених дерев'яних конструкцій і спеченої глини у залишках споруди свідчить про те, що вона згоріла [4] (рис. 5: 1, 2).

Планіграфія і стратиграфія деструкції дозволяють ідентифікувати її як дерев'яну житлову вежу, одна із стін якої (по лінії схід—захід) могла сягати 7 м. Власне одиночні дерев'яні чи дерев'яно-глиняні споруди з вертикальним укладом приміщень уважають найпростішим варіантом забудови копця (Nowakowski 2017, s. 113). Залишки таких споруд знайдено на багатьох стіжкових городищах Польщі (Marciniak-Kajzer 2011, s. 82—89).

На нашу думку, буську вежу можна реконструювати подібно до будівлі, виявленої на стіжковому городищі у Слошеві (Słoszew). Її дослідники А. Коля і Г. Вільке уважали, що це була двоповерхова дерев'яно-фахверкова конструкція, фундамент якої заповнював товстий шар глини (Kola, Wilke 1980, s. 76, 85; rys. 3; 4). Припускаємо, що буську будівлю могли закласти на глиняній «подушці» товщиною приблизно 20—30 см, а також оточити глиняною підсипкою [5]. Опосередковано на ко-

1. До речі, одна із таких опор — чіткі залишки дубового стовпа — дала змогу встановити її параметри — діаметр 15 см, висота — 1,72 м.
2. Збережена висота — 0,65 м, ширина при основі — до 8 м (Довгань, Стеблій 2017, с. 39, рис. 2, 10, 11: I, фото 71).
3. І у наші дні після сильних дощів територію навколо Малого городища заливає вода.
4. Ґрунтовніша інформація про розкопки на Малому городищі 1985 р. була б дуже доречною, оскільки навіть з короткого повідомлення видно, що йдеться про частину споруди, яку ми дослідили у 2019 і 2021 рр.
5. Детальніше про конструктивні особливості житлових веж на стіжкових городищах і можливу реконструкцію буської див.: Стеблій, Довгань 2022а.

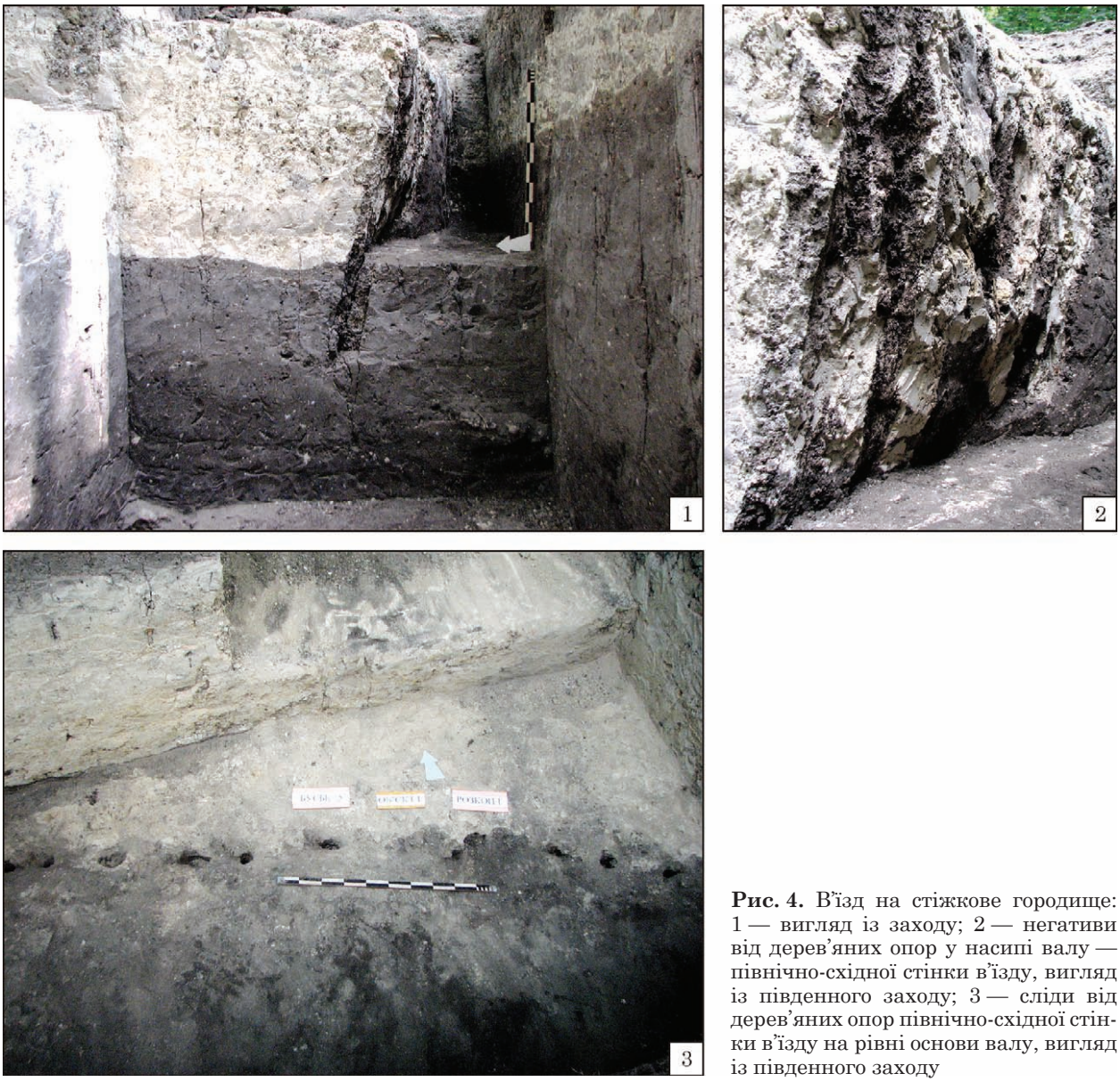

Рис. 4. В'їзд на стіжкове городище: 1 — вигляд із заходу; 2 — негативи від дерев'яних опор у насипі валу — північно-східної стінки в'їзду, вигляд із південного заходу; 3 — сліди від дерев'яних опор північно-східної стінки в'їзду на рівні основи валу, вигляд із південного заходу

ристь таких припущень може свідчити і висновок А. Марциняк-Кайзер про те, що будівлі незрубної конструкції зазвичай пов'язані із укріпленнями «кільцевої» форми (Marciniak-Kajzer 2011, s. 98—99), яку власне і має Мале городище.

Стратиграфія Малого городища показує, що згадану житлову споруду не було відновлено. Про це ж свідчили не видобуті із згарища садиби багаті і відносно дороговартісні на той час залізні мілітарні речі: дві частини корду, нагель, окуття від піхов меча і ножа, сокира, 50 арбалетних болтів, п'ять пластин від пластинчастого обладунку, три шпори, стремено, сім підків [1].

Фрагментований керамічний посуд із розвалу будівлі (до речі на інших ділянках майданчика є лише одиничні знахідки) належить різним формам кружальних, іноді орнаментованих, горщиків, мисок, глечиків (рис. 5: 3; 6).

Загалом же знахідки із Малого городища у Буську репрезентують типовий комплекс, елементи якого нерідко зустрічаються на стіжкових городищах Європи, у тому числі, й Польщі (Marciniak-Kaizer 2011, s. 112—226).

Таким чином, ґрунтовні археологічні розкопки Малого городища у Буську засвідчили, що його верхній культурно-хронологічний горизонт і його сучасний вигляд слід пов'язувати із таким типом археологічних пам'яток як пізньосередньовічне стіжкове городище.

Як було показано, на це вказує низка топографічних й археологічних ознак: локалізація на частині «відрізаного» мису височини, який утворився у місці злиття двох річок; стіжкова форма насипу із увігнутим верхнім майданчиком діаметром 30—35 м; оборонний вал із сильно утрамбованої глини, який по периметру оперізував край центрального майданчика; деструкції житлової споруди, можливо у формі вежі, у центральній частині пам'ятки; численні фрагменти пізньосередньовіч-

1. Мілітарні матеріали (76 артефактів) із розкопок 2015, 2017—2019 рр. опубліковано: Steblій, Dovhan 2022.

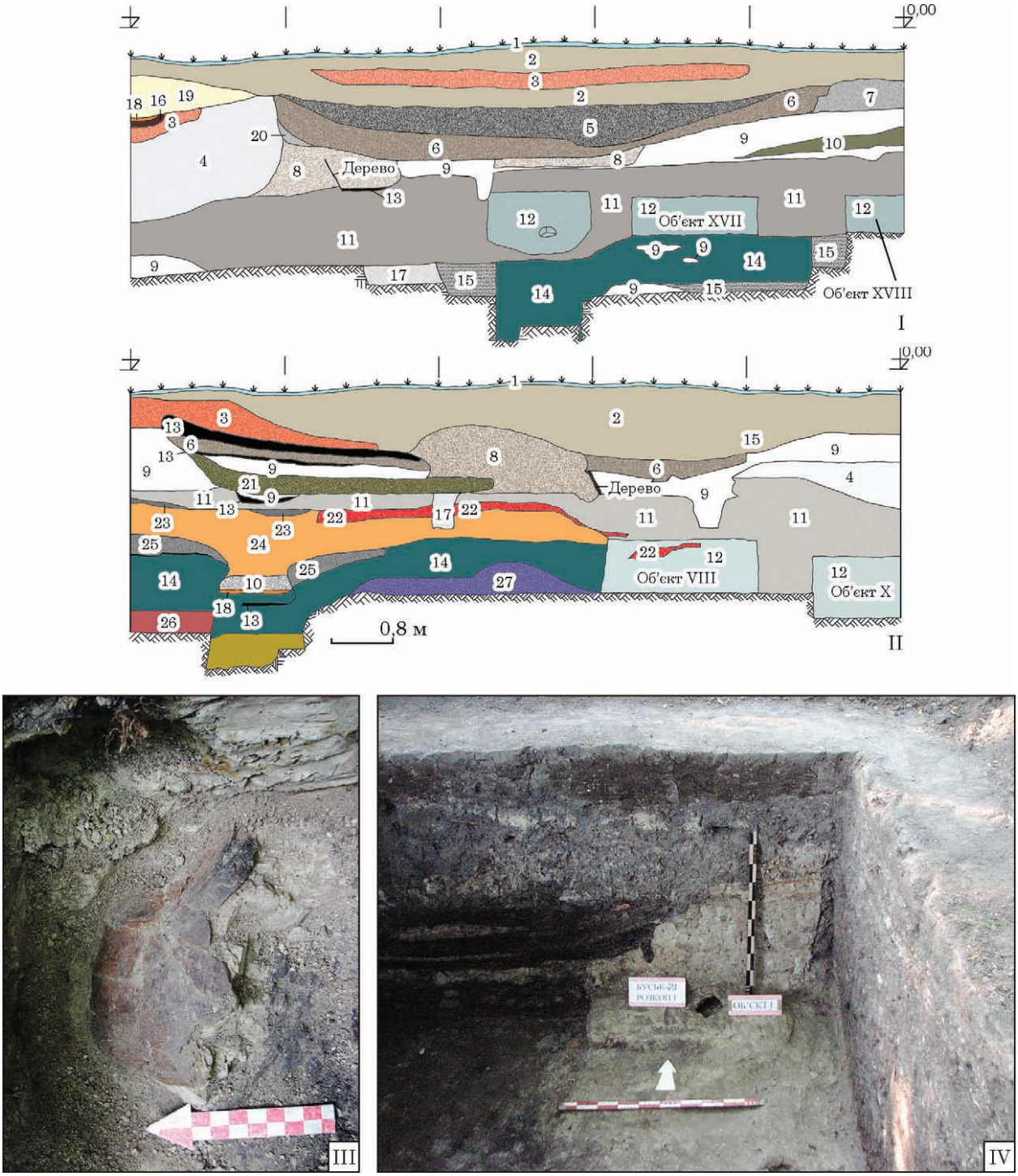

Рис. 5. Дерев'яно-глиняна житлова вежа на Малому городищі: I — стратиграфічний профіль північної стінки розкопу 2019 р.; II — стратиграфічний профіль південної стінки розкопу 2019 р. III — частина роздушеного керамічного горщика на долівці споруди; IV — деструкції східного краю будівлі, вигляд з півдня. **Позначення**: 1 — дерновий шар; 2 — сірий ґрунт із залишками будівельного сміття XX ст.; 3 — *просмалена структурована глина*; 4 — *біла глина із світло-сірими замивами*; 5 — *просмалений сірий ґрунт*; 6 — *просмалена глина із фрагментами згорілого дерева і вугільно-зольнимим прошарками*; 7 — *сірий ґрунт із білими замивами*; 8 — *біла глина із фрагментами печини*; 9 — *біла глина*; 10 — *сіро-коричневий ґрунт*; 11 — *темно-сірий ґрунт із дрібними фракціями мергелю, горизонт могильника княжої доби*; 12 — заповнення поховальних ям; 13 — *суцільна спаленина*; 14 — чорний дуже твердий ґрунт — брили, обсмалений в окремих місцях на коричнево; 15 — темно-сірий ґрунт із вкрапленнями вугликів, вимазки і материкової глини, заповнення об'єкта XX; 16 — *коричневий ґрунт*; 17 — материкова глина із світло-сірим ґрунтом; 18 — *спечена глина*; 19 — *біла глина із спеченими фракціями*; 20 — *світло-сірий ґрунт*; 21 — вугілля і спечена глина; 22 — біла глина, долівка церкви княжої доби; 23 — чорний ґрунт; 24 — перемішка сірого ґрунту із долівковою плиткою, вугликами, спеченою глиною, бронзовими злитками; 25 — просмалений чорний брилуватий ґрунт; 26 — чорний ґрунт, похований горизонт; 27 — передматерик. *Курсивом* виділено позначення, які відносяться до розвалу споруди (житлової вежі) і її стратифікації

ного керамічного посуду, металеві, кам'яні, кістяні артефакти, знайдені у культурному шарі, який репрезентує залишки стіжкового городища.

В усіх без винятку працях, присвячених чи то результатам масштабних археологічних досліджень, чи то розвідкових обстежень, стіжкові городища пов'язують із так званими лицарськими / рицарськими [1] садибами.

Окрім цього, «стіжкові городища» на території Польщі є еквівалентом загальноєвропейського поняття «motte». За останні прийнято уважати оборонно-резиденційні об'єкти, головним елементом яких є штучно сформований насип з округлою, овальною чи чотирикутною основою, оточений ровом чи ровом і валом (інколи кількома), які виконували функції панської садиби (верхнього замку) (Nowakowski 2017, s. 11).

Рис. 6. Зразки керамічного посуду, віднайденого у залишках житлової споруди

Замки «motte» були поширені в X—XIV ст. між Західною Францією, країнами Балтії, Східною Польщею, Шотландією, Ірландією, Південно-Західною Швецією, аж до Словаччини, Угорщини та Словенії. На думку більшості дослідників, початковою територією звідки походить традиція такого будівництва, є Північна Франція (Biermann, Kieseler, Nowakowski 2011, s. 137—138).

На території Польщі приватні лицарські двори почали з'являтися із середини XIII ст. і проіснували до початку XVI ст. Оптимальним методом датування поселенських структур і окремих об'єктів того часу є протиставлення писемних та археологічних джерел.

Яким же ж часом можна датувати стіжкове городище у Буську за археологічними матеріалами?

В переважній більшості такі пам'ятки датують за залишками керамічного посуду, хоча сучасні дослідники й акцентують увагу на проблемах, пов'язаних з аналізом цієї категорії знахідок (Marciniak-Kaizer 2011, s. 145—151; Nowakowski 2017, s. 180). Йдеться передусім, про потребу синтетичного опрацювання пізньосередньовічних керамічних матеріалів у певних регіонах (Гупало 2005, с. 364; Nowakowski 2017, s. 180). Щодо керамічного посуду із Малого городища, то за стилістично-формальними рисами його можна датувати другою половиною XIV — першою половиною XV ст. У його морфології прослідковуються центральноєвропейські традиції, які на Західне Побужжя поширились з XIV ст. (Терський 2006, с. 135—141).

Побутування озброєння, віднайденого у Буську, у зброєзнавчому вимірі загалом охоплює період XIII—XV, і навіть XVI ст. (Steblіĭ, Dovhan 2022). Однак, зважаючи на те, що у сучасних дослідженнях пізньосередньовічна мілітарія не є уже добрим хроноіндикатором (Marciniak-Kaizer 2011, s. 205), обмежимо час його існування на Малому городищі датуванням кераміки. Натомість хронологічним визначником є шпори (Błoński 2000, s. 53). Три знахідки із Буська датовані другою половиною XIV — першою половиною XV ст. (Steblіĭ, Dovhan 2022, p. 120).

Ще однією чутливою для датування знахідкою є монета — празький гріш — знайдена in situ у рештках житлової споруди. Однак зважаючи на її дуже поганий стан, можемо лише констатувати terminus post quem — після 1300 р., коли цю монету почали карбувати.

Отже, археологічно стіжкове городище у Буську можна датувати другою половиною XIV — першою половиною XV ст.

Які ж можливості для датування цього городища дає нам писемна традиція?

Протягом 1388—1462 рр. Буськ належав до володінь мазовецького князя Земовита IV і його нащадків (Коструба 1989, с. 97—98; Janeczek 1993, s. 221—223). Одним із напрямків діяльності мазовецьких князів було щедре роздавання поселень Белзького князівства (до нього у той час належав Буськ) зубожілим шляхетським прихідцям із Мазовша (Коструба 1989, с. 81).

Як, зауважив Т. Коструба, в актових матеріалах XIV—XV ст. є вказівки на те, що зубожіла мазовецька шляхта масово напливала до Белзької землі, а також на те, що їй надавали старі поселення, а не закладали нові (Коструба 1989, с. 110).

На нашу думку, якраз у контексті такої інноваційної землевласницької політики Земовита IV (Janeczek 1993, 79, 114, 120—122) варто розглядати

1. В українській літературній мові сформувалося дві тенденції щодо вживання іменників лицар та рицар. Згідно з першою ці іменники мають тотожні значення, тому перевагу в уживанні потрібно надавати власне українському іменнику лицар. Відповідно до другої — обидва іменники — лицар та рицар — можна вживати, але з різними значеннями: пряме значення «середньовічний феодал, який належав до військово-дворянського стану; воїн з важким озброєнням і спорядженням» можуть передавати і лицар, і рицар, а переносні — тільки іменник лицар (Колібаба 2014, с. 163).

і постання на території Буська середньовічного рицарського двору, традицію спорудження якого могли принести зі собою мазовецькі колонізатори.

На польській території, на землях, які в часі поширення лицарських дворів, належали до Белзького князівства, на жаль, поки що стіжкових городищ не зафіксовано (Marciniak-Kaizer 2011, mapa 1). Натомість потенційно стіжковим може бути городище в Лопатині Львівської області, про яке подав інформацію П. Раппопорт: розташоване на природному підвищенні, яке піднімається приблизно на 3 м над рівнем болота; із заходу майданчик розмірами 40 × 65 м, відрізаний від продовження підвищення; приблизно за 30 м на схід від майданчика є невисокий вал; культурний шар відноситься до XIV—XVI ст. (1967, с. 101, рис. 101). З історії знаємо, що Лопатин у мазовецькі часи був столицею повіту (Коструба 1989, с. 105).

Що ж до часу занепаду стіжкового городища у Буську, то як уже було сказано його спалили. Коли це могло статися, є кілька припущень. Перше — 1430 р. Після смерті Земовита IV (1426 р.) Белзьке князівство дісталося його синові Казимиру. У 1430 р. він взяв участь у війні проти Свидригайла Ольгердовича. Із шеститисячним військом Казимир Земовитович обложив Олесько. Але в часі цієї облоги вибухнуло повстання населення у Белзі і було здобуто Буськ у тилу мазовецького війська (Войтович 1996, с. 120).

Друге — могло це статися і дещо пізніше. Після смерті Казимира Земовитовича Белзьке князівство відійшло до його молодшого брата Владислава Земовитовича (1442—1455). Під час його правління продовжувалися війни зі Свидригайлом, в ході яких волинсько-татарські війська не раз вторгалися у Белзьке князівство. У 1442, 1450 і 1453 рр. особливо постраждало місто Буськ і його округа (Войтович 1996, с. 120).

Не маючи фахової обізнаності у політичній та економічній історії Волині, повернемося до археологічного контексту лицарських дворів у цьому регіоні, тобто стіжкових городищ чи городищ motte.

Контраверсійним уважаємо переконання С. Д. Панишка у тому, що практично всі стіжкові городища Волині постали на місці дрібних давньоруських міст — лише, залежно від площі, одні як центри волостей у XIV ст., другі як феодальні замки, а треті як дрібні лицарські двори (Панишко 2016, с. 67). Висновки дослідник переважно ґрунтує на інформації П. О. Раппопорта (1967), який обстежував фортифікації за рельєфними слідами і підйомним матеріалом. На частині пам'яток С. Д. Панишко проводив розвідки (у Камені-Каширському, Коршеві, Турійську, Любомлі і Ветлах), але, як виглядає, погодився із тезами П. О. Раппопорта (Панишко 2011, с. 329—330, рис. 1).

Городища у Турійську, Ветлах і Любомилі П. О. Раппопорт відніс до пам'яток, які мають штучно надану округлу форму, невеликі майданчики без валів, захищені зусібіч болотом (1967, с. 45). Поряд із названими дослідник описує городище Городок поблизу села Яревище (Раппопорт 1967, с. 45, рис. 47), городище біля села Зайончки у Підляшші (Раппопорт 1967, с. 46) та ін. Щодо часу існування, то Турійське городище датовано X / початком XI — XIV—XV ст., Ветлівське і Городоцьке — XII—XIII ст.

За результатами розкопок С. Д. Панишка городище у Ветлах також датовано XIII ст. Проте дослідник наполягає на тому, що саме ця пам'ятка є поселенням, яке згадане у договорі 1366 р. у якості адміністративного центру. На його думку, «після зведення перших оборонних укріплень на Ветлівському городищі населення проживало тут недовго і залишило це місце поступово, на що вказує бідність речового матеріалу. Водночас можна говорити про збереження оборонної ролі цієї пам'ятки і в час припинення функціонування тут поселення. Саме тоді на місці попередніх укріплень здійснена нівелююча підсипка потужністю до 0,5 м, що надала городищу стіжкової форми» (Панишко 2011, с. 334).

Уважаємо таку аргументацію недостатньою і як доказ наводимо інформацію про розкопки 1990 і 1991 рр. на городищі Зайончки, яке П. О. Раппопорт уважав ідентичним із Ветлівським, у верхів'ях Нарви поблизу Білостока у Польщі. Тут було закладено дев'ять розкопів, які утворили єдину дослідницьку поверхню (Krasnodębski, Olczak, Barford 2005, s. 55). У результаті дослідники знайшли залишки тільки однієї великої ями і дуже бідний рухомий матеріал, представлений лише рештками керамічного посуду. Зважаючи на це, дослідники не наважилися однозначно трактувати функцію і хронологію цього городища і висунули дві гіпотези. Згідно з першою, наприкінці IX на початку X ст. тут існувало відкрите селище. Наприкінці X — початку XI ст. на території цього поселення, у підвищеному місці, насипано невисокий вал. А нове неукріплене поселення тут постало у XII—XIII ст.

Друга гіпотеза полягає у тому, що наприкінці IX / початку X — XI ст. у Зайончках існувало відкрите поселення. А після невеликої перерви, у другій половині XII — на початку XIII ст. тут поновилося заселення, під час якого і було споруджено городище (Krasnodębski, Olczak, Barford 2005, s. 76—77).

Зважаючи на сказане, уважаємо, що питання хронології і функціонального призначення волинських округлих городищ залишається відкритим. Слід знайти переконливі аргументи, що стіжкові городища на Волині постали у XIII ст., з'ясувати з якими соціально-економічними і адміністративно-правовими актами це було пов'язано. Або ж навпаки — виключити такі пам'ятки із категорії стіжкових.

При цьому слід мати на увазі що «сарматські» і «феодальні» типи стіжкових городищ, які виділив Л. Кайзер переважно для пам'яток Великопольщі, асинхронні — перші функціонували, на думку дослідника, у XIV ст., а другі — з другої половини XV ст. То чи доцільна тоді класифікація городищ типу motte на Волині, згідно з якою виглядає, що усі стіжкові городища одночасові (Панишко 2016)?

Також слід з'ясувати, чи стіжкові городища на Волині переважно поставали на місці фортифікованих поселень княжої доби, а чи на місці від-

критих селищ або інших пам'яток, як це було, наприклад, у Буську. Звичайно, що це можливо лише за умови масштабних археологічних розкопок, під час яких фортифікації можна синхронізувати із внутрішньою забудовою.

Тому інформація про ґрунтовно археологічно досліджені стіжкові городища має місцеве, а також надрегіональне значення для визначення хронології та культурно-історичного контексту їх походження. Цією думкою керувалися автори публікуючи цю статтю.

ЛІТЕРАТУРА

В. К. 1918. Княжий город Буськ. *Свобода*, 24, с. 5.

Войтович, Л. 1996. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII—XVI ст.* Львів.

Гупало, В. 2005. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, с. 353-371.

Довгань, П. 2008. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження. *Вісник Інституту археології*, 3, с. 136-195.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2017. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2015 році.* Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2018. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2017 році.* Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2019. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2018 році.* Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Довгань, П., Стеблій, Н. 2021. *Звіт про археологічні розкопки у місті Буську Львівської області у 2019 році.* Науковий архів Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Корчинский, О., Петегирич, В. 1988. Изучение древнерусских городищ в Прикарпатье. *Археологические открытия 1986 г.*, с. 289-290.

Коструба, Т. 1989. *Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року*. Нью-Йорк; Торонто: Об'єднання Надбужанців.

Кулібаба, Л. 2014. Ще раз про рицаря та лицаря. *Культура слова*, 81, с. 161-163.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Панишко, С. 2011. Стіжкові городища Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині,* 15, с. 329-337.

Панишко, С. 2012. Городища «motte and bailey» як перші лицарські двори Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 16, с. 205-215.

Панишко, С. 2014. Найдавніші лицарські двори Волині. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 20, с. 209-217.

Панишко, С. Д. 2016. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*, 4 (21), с. 61-70.

Петегирич, В. 2001. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X—XIV ст. *Історичні та культурологічні студії*, 3: Галичина та Волинь у добу середньовіччя: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького, с. 199-209.

Раппопорт, П. А. 1967. *Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.* Ленинград: Наука.

Стеблій, Н., Довгань, П. 2019. Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужська (за матеріалами досліджень 2015—2018 років). *Княжа доба: історія і культура*, 13, с. 85-92.

Стеблій, Н., Довгань, П. 2022a. Могильник княжої доби із давнього Бужеська: аналіз та верифікація археологічних матеріалів. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 26, с. 163-185. https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-163-185

Стеблій, Н., Довгань, П. 2022b. Дерев'яна житлова вежа (будинок рицаря) із стіжкового городища в Буську. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»*, 5 (у друці).

Терський, С. 2006. *Лучеськ X—XIV ст.* Львів: Національний університет «Львівська політехніка».

Biermann, F., Kieseler, A., Nowakowski, D. 2011. Problematyka późnośredniowiecznych dworów na kopcu na Śląsku w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2009 r. w Bełczu Małym, gm. Wąsosz. *Przegląd Archeologiczny*, 59, s. 137-166.

Błoński, V. 2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawódziu w Kaliszu. *Archeologia Polski*, XIV, 1—2, s. 53-91.

Janeczek, A. 1993. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w*. Warszawa: IAE PAN.

Kamińska, J. 1966. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV w. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*, 13, s. 43-78.

Kola, A., Wilke, G. 1980. Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, 6, s. 65-87.

Krasnodębski, D., Olczak, H., Barford, P. M. 2005. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zajączkach, stanowisko 1, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. Podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 1, s. 54-88.

Marciniak-Kaizer, A. 2011. *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Marciniak-Kajzer, A. 2016. W sprawie obrazu kultury materialnej dworów rycerskich w średniowieczu. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologic*a, 31, s. 135-144. https://doi.org/10.18778/0208-6034.31.07.

Nowakowski, D. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: IAE PAN.

Steblіĭ, N., Dovhan, P. 2022. Military equipment from late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. *Acta Militaria Mediaevalia*, XVII, s. 103-124.

Jakimowicz, R. 1934. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chobrego w świetle archeologii (pryba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). *Rocznik Wołyński*, 3, s. 10-103.

REFERENCES

V. K. 1918. Kniazhyi horod Busk. *Svoboda*, 24, s. 5.

Voitovych, L. 1996. *Udilni kniazivstva Riurykovychiv i Hedeminovychiv u XII—XVI st.* Lviv.

Hupalo, V. 2005. Z istorii doslidzhennia rannoserednovichnoi keramiky Prykarpattia ta Zakhidnoi Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 9, s. 353-371.

Dovhan, P. 2008. Buskyi arkheolohichnyi kompleks: stan i perspektyvy doslidzhennia. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 3, s. 136-195.

Dovhan, P., Steblii, N. 2017. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2015 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka.

Dovhan, P., Steblii, N. 2018. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2017 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka.

Dovhan, P., Steblii, N. 2019. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2018 rotsi.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka.

Dovhan, P., Steblii, N. 2021. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky u misti Busku Lvivskoi oblasti u 2019 rotsi*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka.

Korchinskii, O., Petegirich, V. 1988. Izuchenie drevnerusskikh gorodishch v Prikarpate. *Arkheologicheskie otkrytiia 1986 g.*, s. 289-290.

Kostruba, T. 1989. *Belz i Belzka zemlia vid naidavnishykh chasiv do 1772 roku*. Niu-Iork; Toronto: Ob'iednannia Nadbuzhantsiv.

Kulibaba, L. 2014. Shche raz pro rytsaria ta lytsaria. *Kultura slova*, 81, s. 161-163.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Panyshko, S. 2011. Stizhkovi horodyshcha Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 15, s. 329-337.

Panyshko, S. 2012. Horodyshcha «motte and bailey» yak pershi lytsarski dvory Volyni. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 16, s. 205-215.

Panyshko, S. 2014. Naidavnishi lytsarski dvory Volyni. *Naukovi zapysky. Seriia: Istorychni nauky*, 20, s. 209-217.

Panyshko, S. D. 2016. Materialy do klasyfikatsii piznoserednovichnykh ukriplen tradytsii «motte» na Volyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (21), s. 61-70.

Petehyrych, V. 2001. Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v X—XIV st. *Istorychni ta kulturolohichni studii*, 3: Halychyna ta Volyn u dobu serednovichchia: Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho, s. 199-209.

Rappoport, P. A. 1967. *Voennoe zodchestvo zapadnorusskikh zemel X—XIV vv.* Leningrad: Nauka.

Steblii, N., Dovhan, P. 2019. Arkheolohichni oznaky tserkvy kniazhoi doby na terytorii litopysnoho Buzhska (za materialamy doslidzhen 2015—2018 rokiv). *Kniazha doba: istoriia i kultura*, 13, s. 85-92.

Steblii, N., Dovhan, P. 2022a. Mohylnyk kniazhoi doby iz davnoho Buzheska: analiz ta veryfikatsiia arkheolohichnykh materialiv. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 26, s. 163-185. https://doi.org/10.33402/mdapv.2022-26-163-185

Steblii, N., Dovhan, P. 2022b. Derev'iana zhytlova vezha (budynok rytsaria) iz stizhkovoho horodyshcha v Busku. *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan»*, 5 (u drutsi).

Terskyi, S. 2006. *Luchesk X—XIV st.* Lviv: Natsionalnyi universytet «Lvivska politekhnika».

Biermann, F., Kieseler, A., Nowakowski, D. 2011. Problematyka późnośredniowiecznych dworów na kopcu na Śląsku w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 2009 r. w Bełczu Małym, gm. Wąsosz. *Przegląd Archeologiczny*, 59, s. 137-166.

Błoński, V. 2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawódziu w Kaliszu. *Archeologia Polski*, XIV, 1—2, s. 53-91.

Jakimowicz, R. 1934. Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chobrego w świetle archeologii (próba ujęcia zagadnień wczesnohistorycznych Wołynia). *Rocznik Wołyński*, 3, s. 10-103.

Janeczek, A. 1993. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w.* Warszawa: IAE PAN.

Kamińska, J. 1966. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV w. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna*, 13, s. 43-78.

Kola, A., Wilke, G. 1980. Późnośredniowieczne siedziby rycerskie na ziemi chełmińskiej w świetle badań archeologicznych w Słoszewach i Plemiętach. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia*, 6, s. 65-87.

Krasnodębski, D., Olczak, H., Barford, P. M. 2005. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Zajączkach, stanowisko 1, gm. Juchnowiec Kościelny, woj. Podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 1, s. 54-88.

Marciniak-Kaizer, A. 2011. *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*. Łódź: Uniwersytet Łódzki.

Marciniak-Kajzer, A. 2016. W sprawie obrazu kultury materialnej dworów rycerskich w średniowieczu. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologic*a, 31, s. 135-144. https://doi.org/10.18778/0208-6034.31.07.

Nowakowski, D. 2017. *Śląskie obiekty typu motte. Studium archeologiczno-historyczne*. Wrocław: IAE PAN.

Steblĭ, N., Dovhan, P. 2022. Military equipment from late medieval motte-and-bailey castle in Busk on the Western Bug. *Acta Militaria Mediaevalia*, XVII, s. 103-124.

N. Ya. Steblii, P. M. Dovhan

PROBLEMS OF MOTTE-AND-BAILEY CASTLES IN VOLYN (according to archaeological research in a «Male Gorodyshche» in Busk, Lviv region)

Late medieval motte-and-bailey castles in Ukrainian archeology became an object of scientific interest only in the late 1990s — early 2000s, when Dr. Serhii Panyshko has identified them by morphological features in Volyn. He also associated these sites with the oldest knightly courts and compared them with European fortifications such as the «motte». Dr. Panyshko based his scientific research on the experience of studying motte and bailey settlements in Poland, where such antiquities have been studied since the 1930s.

Materials obtained during several years of archeological excavations of the «Male Horodyshche» in the city of Busk, Lviv region allow us to reconstruct the image of a medieval knight's court already on Ukrainian territory.

The fact that there is a motte and bailey settlement here is indicated by a number of topographical and archeological peculiarities: localization on the part of the «cut off» cape of the hill, which was formed at the confluence of two rivers; motte-and-bailey form of the embankment with a concave upper platform with a diameter of 30—35 m; a defensive rampart made of highly compacted clay, which encircled the edge of the central area along the perimeter; the ruins of a residential building, possibly in the form of a tower, in the central part of the monument; numerous fragments of late medieval pottery, metal, stone, bone artifacts found in the cultural layer, which represents the remains of the motte and bailey castle.

Archaeologically (according to ceramic material, weapons and stratigraphy) the motte-and-bailey castle in Busk can be dated to the second half of the 14th — first half of the 15th century. The possibility of such chronology is confirmed by historical facts: during the 1390s — 1462 Busk belonged to the possessions of the Mazovian prince Zemovit IV and his descendants. The rise of the medieval knight's court on the territory of Busk should be considered in the context of the innovative land ownership policy of this ruler. The settlement could have been burnt down during the struggle for the so-called Volyn heritage in the 1430s and 1450s.

There are still many unresolved problems in the issue of Volyn motte-and-bailey castles, mainly related to their poor research, especially through large-scale excavations. This concerns the issues of chronology and functional purpose of Volyn round settlements, the initial time of construction of motte and bailey settlements, the expediency of their classification, etc.

Keywords: Busk, Western Bug, «Male Gorodyshche», motte-and-bailey castles, the knight's seat, the Late Medieval Age.

Одержано 10.06.2022

ДОВГАНЬ Петро Михайлович, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

DOVHAN Petro, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8061-0877, e-mail: pdovgan56@gmail.com.

СТЕБЛІЙ Наталія Ярославівна, кандидат історичних наук, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна.

STEBLII Nataliia, Ph. D., Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-8645-289X, e-mail: nstebliy@ukr.net.

УДК [737:904.4](282.247.318)”653” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.34

Г. А. Козубовський

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ СТЕПОВИХ МІСТ ПОБУЖЖЯ XIV ст.

У публікації розглянуто деякі знахідки монет XIV ст. з пам'яток Побужжя. Поширення мідних золотоординських монет типів із двоголовим орлом і квітковою розеткою 1340—1350-х рр. може свідчити про існування кількох степових міст у цьому регіоні. Також аналізуються зображення двоголового орла та інші зооморфні зображення на золотоординських монетах. Вони пов'язані з карбуванням окремих улус-беків із їх власними чи племінними символами.

Ключові слова: *Побужжя, Золота Орда, мідні монети, XIV ст., наслідування.*

Не зважаючи на значне збільшення інтересу до пам'яток XIII—XV ст., цей період продовжують називати «темними віками». Одним із найперших вітчизняних дослідників, який ще в 1950-х рр. звернув увагу на пам'ятки післямонгольського часу та окреслив основні риси найма-совішої групи знахідок — кераміки XIII—XV ст., був Михайло Петрович Кучера. Мабуть, жодне з ґрунтовних сучасних досліджень післямонгольської кераміки не обходиться від посилань на його праці. Дослідник також зрозумів і значення нумізматичних знахідок як у датуванні самої пам'ятки, так і відповідних груп кераміки. Тому на сучасному етапі монетні знахідки часто розглядаються як опорні елементи в побудові хронологічних схем української кераміки. Під час розкопок поблизу с. Сокільці було знайдено дві монети Владислава Ягайла (1386—1434) та ще одну, дуже пошкоджену монету (Кучера 1965, с. 208; 1969, с. 177—178). Одна з монет — знахідка 1957 р. (розкопки В. М. Даниленка на острові біля с. Сокільці, Гайсинського р-ну Вінницької обл. в ур. «Могила»); це напівгріш Владислава Ягайла масою 1,36 г, що не містить знаків під короною (за олівцевим малюнком). Такі монети, згідно останніх напрацювань польських дослідників, можуть належати до карбування 1406—1414 рр. (Borowski 2009, s. 241). Згідно сучасних досліджень, серед кераміки із Сокільців присутні вироби, аналогічні до знахідок із золотоординських міст та Середньої Азії (Виногродська 2008, с. 336).

Тоді ж, у 1960-ті рр., було започатковане комплексне дослідження середньовічних пам'яток Побужжя, виявлено та обстежено низку городищ, замчищ та поселень XIV—XVIII ст. На Брацлавському замчищі зафіксовано вали, виявлено потужний горілий шар, кераміку XIV—XV ст., зібрано численний підйомний матеріал на селищі, що прилягало до замчища (Кучера, Юра 1972, с. 386). Новітні дослідження Брацлава підтвердили датування пам'ятки — XIV—XV ст. При археологічних дослідженнях однієї зі споруд XV ст. знайдено зламаний празький гріш Вацлава IV (1378—1419), карбований після 1405—1407 рр. (Виногродська 2004, с. 78). За новітніми розкопками, Брацлавське замчище збудоване на давньоруському городищі XI—XIII ст. У Вінниці при розкопках замчища «Литовський замок» зібрано колекцію кераміки, одна з груп якої відповідає характеристикам подібної групи сокілецької і брацлавської кераміки і може датуватися кінцем XIII — початком XIV ст. Один із таких горщиків знайдено в споруді з відкритим вогнищем, що є характерним для споруд кочовиків (Виногродська 2008, с. 337—339).

У ряді випадків велика інформативність пам'яток нумізматики надає їм першорядне значення у вирішенні цілої низки проблем археології й історії, насамперед, у хронології окремої пам'ятки, групи пам'яток чи датуванні певних категорій археологічних знахідок. Сукупність монет із розкопок однієї археологічної пам'ятки,

© Г. А. КОЗУБОВСЬКИЙ, 2022

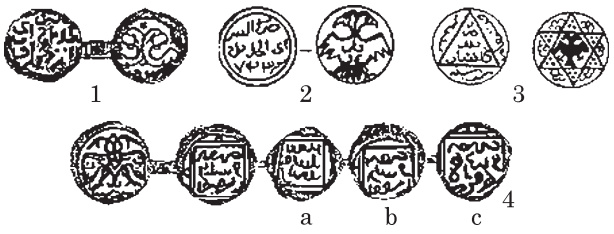

Золотоординські мідні монети з «двоголовим орлом» (за: 1, 4 — Френ 1832; 2, 3 — Янина 1970)

монетних знахідок із визначеної території, монет одного періоду, держави, міста, володаря дає дослідникам надзвичайно потужне джерело. Наукова цінність таких сукупностей визначається не кількістю монет, а тим, наскільки закладена в них інформація доповнює чи переважає інформацію інших джерел (Беляков 1990, с. 85—86).

В останні десятиріччя на кількох пам'ятках у басейні Південного Бугу проведено стаціонарні та розвідкові роботи. В результаті систематичних археологічних досліджень Торговиці зібрано значну кількість матеріалів, у тому числі золотоординських монет кінця першої — початку другої половини XIV ст., що дають можливість пов'язувати пам'ятку із золотоординським містом. Окремі знахідки дозволяють припускати наявність у ньому прошарку християнського населення. Зокрема, знахідка залізного процесійного хреста походить із напівкруглого об'єкта (скупчення обробленого каміння) у кордонах могильника XIV ст. (Бокій, Козир 2005, с. 70—73). На золотоординських пам'ятках України фіксуються процесійні хрести (Мамай-Сурка, Торговиця), залишки легких наземних споруд культового характеру та ін. Це пов'язується з масовою християнізацією половців, насамперед, з Угорщини (Квитницкий 2016, с. 57—58, 62—64). За 15 польових сезонів (до початку другого десятиліття XXI ст.) в Торговиці зібрано біля 100 золотоординських монет (Бокій, Козир 2005, с. 44—45, 60—61, 72, 82; Козир 2010, с. 6—14; Боровик 2012, с. 93).

Час існування й загибелі цього центру корегують і кілька нумізматичних комплексів. У відомому Торговицькому скарбі 1894 р. з берега р. Синюхи (173 монети) присутні джучидські дирхеми від Токти (1290—1312) до Навруза (1359—1360), а також 6 празьких грошів Вацлава II (1305—1310), Яна I Люксембурзького (1310—1346) і Карла (1346—1378) (Сиверс 1922, с. 21). В семи з 478 поховань торговицького могильника виявлено 26 мідних і 35 срібних монет, ще три мідні монети було знайдено в межах могильника. Скупчення з 32 срібних монет Узбека (1313—1341), Джанібека (1341—1357) та Бердібека (1357—1359) були виявлені в районі таза одного з поховань і, напевно, становили «кишенькові гроші» (Боровик 2012, с. 92—93). Відсутність згадок про монети ханів початку 60-х рр., а особливо, карбованих у великій кількості монет Абдуллаха (1362—1369), дозволяє досить точно датувати ці комплекси межею 50-х—60-х рр. XIV ст. Мідні монети в абсолютній більшості представлені добре відомим типом 50-х рр. XIV ст. з квітковою розеткою чи її наслідуваннями (?), але зустрічаються і пули з двоголовим орлом. В одному з поховань торговицького могильника (пох. 111), в районі лівої руки похованого, знайдено п'ять монет, що лежали купкою («стовпчиком», на верхній зафіксовано відбиток тканини, залишки шкіряного гаманця): чотири — з квітковою розеткою, а одна з двоголовим орлом чи наслідування (?) (Бокій, Козир 2005, с. 46, 61, 82; Козир 2010, с. 11). Це може свідчити про одночасне чи майже одночасне використання таких монет.

Монети з двоголовим орлом відомі дуже давно, але й до нашого часу серед дослідників не існує одностайності з приводу їх датування, пояснення самого символу, прочитання написів, а також чисельних наслідувань, виокремлення яких викликає певні труднощі. Адже написи навіть на «законних монетах» не читаються однозначно дослідниками. Орієнталіст Х.-М. Френ, навівши кілька варіантів таких монет (рисунок: 4), не наважився «прочитати» їх написи, хоча мав можливість дослідити величезну кількість подібних монет. Не мав учений і впевненості в атрибуції зображення, зазначивши, що фігура на монеті, схожа на двоголового орла (рисунок: 1; Френ 1832, с. 39, 37).

С. О. Яніна, також дослідивши величезну кількість подібних монет, звернула увагу, що прочтіння напису сумнівно й можливо словами переданий рік карбування (Янина 1958, с. 406). Дослідниця, за спостереженнями своїх попередників, в одних випадках погодилася з датою «сімсот сорок дев'ять» — 749 р. г. (1348/1349) у Сараї ал-Джедід (Янина 1958, с. 400), в інших прочитала іншу дату — 743 р. г. (1342/1343) (рисунок: 2; Янина 1954, с. 438—439, № 48; 1970, с. 199, № 11). А ще прочитала: карбування Криму в 744 році (1343/1344) — на іншому типі таких монет (Янина 1962, с. 156), але залишила це під знаком питання (Янина 1970, с. 200, № 14). На значній частині монет без дат було прочитано — 16 данг (Янина 1958, с. 406, № 49—50; 1962, с. 158, № 49—50). На одному з варіантів дату було позначено словами: «сімсот п'ятдесят один» — 751 р. г. (1350/1351) (Янина 1958, с. 400, рис. 3: 5; 1960, с. 217, № 64б). У сучасних дослідженнях наводяться аргументи щодо помилковості останнього визначення: монети з датою словами «сімсот п'ятдесят один» випускались в турецькому бейлику Еретнидів (Гончаров 2018, с. 65).

Але надзвичайно важливим видається спостереження, що подібні монети, карбовані в Сараї ал-Джедід у 743 р. г., без указівки номіналу, надзвичайно рідкісні, що дозволяє бачити в них пам'ятники початкового етапу карбування (Янина 1960, с. 213).

В наш час виділяють три окремі групи чи типи карбування джучидських монет. Перша —

Джанібека (1313—1341), із легендою: «Карбування (ас-) Сарая ал-Джедід» та датою 743 р. г. у крапковому обідку. Друга — із подібною легендою, де замість цифр написано співвідношення мідних та срібних монет — шістнадцять данг, але без дати (випуск датовано 743—751 рр. г.). Третя — монети 744 р. г. з легендою у подвійному квадратному картуші: «Карбування Криму / у році / четвертому / сімсот / сороковому» (Гончаров 2015а, с. 8). Слід зазначити, що існує версія про прочитання легенди на монетах останньої групи як карбування Криму в 743 р. г. (Хромов 2004, с. 16), що не знаходить підтримки у частини дослідників, які визнають дату на кримських монетах — 744 р. г. (1343/1344) (Лебедев, Ситник 2013, с. 6).

Певно, що значні розбіжності у можливому прочитанні, датуванні та перебігу карбування монет із двоголовим орлом дозволяють сучасним дослідникам констатувати, що легенди на таких монетах викликають питання, але топографія знахідок свідчить про їхнє карбування в Криму та *залишають можливість їх коректного визначення — 1340-і рр.* (Пачкалов 2019, с. 79—80). А ще дозволяють погодитися з думкою про можливі рамки карбування монет із двоголовим орлом — 1342—1350 рр. Оскільки саме 751 р. г. (розпочався 11 березня 1350 р.) датовані найдавніші відомі монети з квітковою розеткою (наймасовіша група мідних золотоординських монет початку другої половини XIV ст. в українських знахідках) принципово іншого типу й ваги (Гончаров 2018, с. 77, прим. 18).

Монети кримського карбування з двоголовим орлом, із легендою у подвійному квадратному картуші, становлять найдавнішу, помітну і відносно масову групу післямонгольських знахідок мідних монет у Побужжі та в районі Буго-Дніпровського лиману. Такі монети відомі у Торговиці, у Баликлеї, у Голопристанському, Цюрюпінському, Бериславському, Каховському районах Херсонської області, у Веселинівському районі Миколаївської області (Піворович 2008, с. 14—15). «Кримський тип» монет із двоголовим орлом абсолютно переважає серед знахідок. Хоча існує інформація про знахідки монет із Баликлеї з написом «шістнадцать данг», а також про наслідування з Кінбурзької коси та Баликлеї (Піворович 2008, с. 17). Довгий час через різночитання легенд, у зв'язку з одруженням Узбека на дочці візантійського імператора, та метрологічними показниками, частина дослідників пов'язувала такі монети з карбуванням Узбека (1313—1342) (Мухамадиев 1983, с. 77—80). В наш час переважає думка про їх карбування за Джанібека (1342—1357).

В різних місцях Золотої Орди виявлені чисельні наслідування монетам із двоголовим орлом. Наприклад, на Водянському городищі зафіксовано 64 подібні наслідування чи 23,2 % усіх пулів цього типу, які значно переважають у процентному відношенні наслідування з квітковою розеткою (Клоков, Лебедев 2000, с. 335, 320—321). Серед опублікованих нещодавно 500 монет кримського карбування з двоголовим орлом колекція «законних пулів» продатована 743 р. г. У значної частини цих монет помічають майже одночасне з випусками «законних пулів» викривлення легенди, що, за припущенням, продовжувалося до початку карбування пулів із квітковою розеткою — до 1350 р. Виготовлення грубих наслідувань із нечитаними легендами датовано до 1360-х рр. (Хромов 2004, с. 17—20, рис. 2—19, 20—31). Інші дослідники, коментуючи цю колекцію, відзначають, що у 12 різновидів не зафіксовано прогресуючого накопичення викривлень у легендах, але велика група грубих наслідувань із повністю нечитаними легендами може свідчити про наявність значної перерви між карбуванням законних пулів у 744 р. г. і їх наслідуваннями (Лебедев, Ситник 2013, с. 6).

У сучасних дослідженнях велика увага приділяється саме зображенню двоголового орла. В оформлені монет зафіксована значна стилізація. Частина дослідників наголошує на умовності назви «двоголовий орел» та пропонує власні інтерпретації виду птаха, зображеного на монетах, або вбачають у ньому абстрактну, символічну чи алегоричну фігуру (Хромов 2016, с. 94—95). Певної гостроти дискусії надає той факт, що наприкінці XV ст. двоголовий орел стає державною емблемою Московського царства, а потім і Російської імперії. І тому згадані джучидські монети іноді розглядаються в якості аргументів на користь чингізидського походження двоголового орла.

Прихильників і опонентів різних версій про походження цього символу, що зустрічається і на монетах багатьох країн Європи й Азії, умовно поділяють на західників, візантиністів та східняків-тюркологів (сучасний і якісний огляд цього питання див. Гончаров 2015а). Варто зазначити, що і серед прихильників тюркського чи золотоординського походження символу не існує єдності. За згадкою в історико-фольклорному творі кінця XVII ст. «Дефтер и Чингиз-наме», до кланових атрибутів Чингиз-хана відносять і птаха — «ике баш Кара кош», що перекладається як двоголовий каракош (якого відносять до роду яструбиних, що іноді називався і беркутом чи чорним орлом). Вважається, що саме це зображення присутнє на золотоординських і хулагуїдських монетах 1279/1280—1352 рр. (Исхаков 2007, с. 28—29). У спеціальному дослідженні, присвяченому цьому джерелу, при розгляді атрибутів Чингиз-хана (дерева, птиці, урана й тамги) звертається увага, що за наявними даними поки не можливо вирішити це питання. Відповідні атрибути Чингиз-хана перекладають як: дерево — платан, птиця — яструб, уран — джанкаба, тамга — голова птиці (Иванич 2001, с. 323, 328). Але ще Р. Р. Фасмер звернув увагу, що двоголовий орел з'являється в ханів Золотої Орди не як державний герб, а лише як зображення на порівняно незначній кількості мідних

монет, приблизно одночасно з цілою низкою інших зображень (Гончаров 2015a, с. 9). Як припускали ще в 1960—1970-х рр., двоголовий орел міг бути гербом якогось золотоординського феодала, який узяв на відкуп карбування мідної монети (М. А. Сейфеддіні; Галкин 1978, с. 219).

Одним з основних елементів адміністративної реформи Узбека (1312—1342) називають вилучення улусів у Джучидів і передачу їх представникам родоплемінної знаті, що супроводжувалися чисельним знищенням Чингізидів. До володінь 17 емірів — темників, представників родоплемінної знаті, долучають 5 улусів, що залишилися в управлінні незнищенних Ордуїдів та Шибанидів (Сабитов 2012, с. 234—236).

Стосовно монет привертає увагу не стільки доволі схематичне зображення самого орла (особливо на наслідуваннях, які також вважалися «законними засобами платежу» на відповідних територіях), скільки картуші, в яких розміщено легенду. На окремих монетах Сарай ал-Джадіда з двоголовим орлом 743 р. г. присутній своєрідний картуш у вигляді арки. Звертається увага, що картуш такої форми в оформленні золотоординських мідних монет по своєму унікальний і більше ніде не зустрічається. Але він зафіксований на рідкісних золотих і численних срібних монетах ільхана Абу Са'іда (1317—1335) (Гончаров 2018, с. 73—74). На багатьох кримських монетах Джанібека 744 р. г. помітною особливістю є подвійний квадратний картуш, що з'єднується з обідком двома відрізками з кожної сторони (рисунок: 4). Причому ця особливість є помітною навіть на грубих і нечитабельних наслідуваннях (Хромов 2004, с. 32, фото 76, 77, 78, 81, 82, 90, 91, 97, 98, 104, 106). Складається враження, що повторенню картуша (як і відрізкам, що його з'єднували) надавалося першорядне значення, що, можливо, пов'язано з необхідністю підкреслити законність права на карбування таких монет та, відповідно, із зовнішнім оформленням первинного документа (або предмета, речі, споруди, де документ був «оприлюднений»), що надавав право на карбування. На це, певним чином, указує і принципово інший картуш навкруги двоголового орла на анонімних монетах часу правління Азиз-шейха (1364—1367) (рисунок: 3), що обмежено з'явились в Гюлістані в 766 р. г. (1364—1365) (Гончаров 2015a, с. 9).

На зв'язок між монетами і ярликами вказують відповідні легенди на монетах: «за наказом (ярликом)». Зокрема, з ярликом покійного хана Джанібека (*що надавав право і монетного карбування*) пов'язане розміщення його імені на монетах Пулад-Тимура 768 р. г. (1366/1367). З нагадуванням про такий наказ відомі мідні монети (Федоров-Давыдов 2003, с. 27—28, 38). Вони могли відтворювати основний зміст наказу (ярлика) у відповідних зображеннях і символах (зрозумілих у даній місцевості і в даний час) багатонаціональної й кланової Золотої Орди. В цьому контексті певні зображення на монетах можуть бути пов'язані з умовною передачею наказу про їх виготовлення, із зовнішнім оформленням чи підтвердження ярлика на право їх випуску (і для різних місцевостей, представникам різних кланів вони могли по різному оформлюватися). На монетах відомі різноманітні символи, тамги різної форми, імена емірів поруч з іменами правлячих ханів, що дозволяє ставити питання про можливість карбування монет окремими емірами (Гончаров 2015b, с. 94—95; 2016, с. 45—47). Звертається увага на можливість отримання права карбування власної монети окремими улусбеками з відповідними знаками чи тамгами разом із ярликами (Гончаров, Тростьянский 2012, с. 132).

До ярликів можуть належати до 10 типів документів, у тому числі і такі, що надавали права на завідування монетними дворами (Усманов 1979, с. 281). Частина таких символів може пов'язуватися з певними етнічними групами чи родами в багатонаціональній Золотій Орді. На монетах відомі імена емірів територій (Френ 1832, с. 22; Почекаев 2009, с. 107). Територій, що за своєю площею, природними, людськими та грошовими ресурсами могли переважати окремі європейські країни з розвинутим монетним виробництвом. Існує припущення, що монети карбували розбиті Ольгердом еміри: Кутлугбуга (у Солхаті) і Хаджи-бек (у Кирк-йері) (Гончаров 2016, с. 46). В історіографії зверталася увага і на певний зв'язок у зображеннях на пайцзе і золотоординських монетах (Иностранцев 1907—1908, с. 179). Сама пайцза — золота, срібна, мідна дощечка визначеної форми, розміру й ваги — розглядається як посвідчення до ярлика, основного правовстановлюючого документа в Золотій Орді (Почекаев 2009, с. 55). Тому не виключений зв'язок у оформленні відповідних ярликів, пайцзи і монет, враховуючи, що всі вони можуть розглядатися в одному ряді як найважливіші елементи права Золотої Орди.

Безперечно, що зображення на монетах використовувалися в ідеологічних, політичних та культурних цілях, слугували засобом масової інформації. Але основними, базовими функціями монет були платіжні. І саме з цими платіжними функціями, з урахуванням правової (у даному контексті кланової) Золотої Орди, узгоджувалися й основні зображення на монетах. Вони могли бути емблемою клану, племені, конкретного еміра (Хамидуллин и др. 2015, с. 305), чи відтворювати елементи зовнішнього оформлення ярлика, дату його видачі тощо. Частина подібних зображень кречетів, соколів, орлів, яструбів, беркутів та ін., і в тому числі двоголовий орел (птах, що його нагадує чи щось інше (?), може відноситися ще до початкових етапів Монгольської імперії. «Дафтар-и Чингиз-наме», де поруч із легендарними і фольклорними відомостями присутні й історичні, згадує про 15 тюркських і монгольських родів; власне монгольський елемент представлений 5 родами: Конгират, Кереит, Кият, Катай і Салчут. Цей твір є єдиним джерелом, де присутні одночасно всі чотири ос-

новних ознаки родів: дерево, птах, уран і тамга (Иванич 2001, с. 319—322).

Із завоюванням величезної території до Дунаю нащадками Чингіз-хана, у складі імперії опинилася велика кількість нових племен і народів тюркського, угро-фінського, кавказького, іранського, слов'янського та ін. походження, із сформованими символами та гербами. І їх еліта в XIV ст., також залучалася до управління у відповідних улусах. Певна емблема (зооморфне зображення) на монетах могла бути підставою і для податкового обкладання. В цьому контексті надання права карбування монети з емблемами родів чи кланів окремим емірам чи князям означало і визначення податку. Але його збір, його законність повинні були бути зрозумілими більшості кочового населення.

Рашид-ад-дін залишив розповідь про зовнішнє оформлення відповідних указів у податковій сфері в іранських монголів. Один список із реєстром податків повинен був зберігатися у Великому дивані й один — у кожній області. Згідно тому, як складений розпис податків, кожне село й місто повинні були накреслити цей розпис на дерев'яних дошках чи кам'яних плитах, чи мідних і залізних листах. Або витиснути напис на алебастрі, чи написати на воротах села, на мечеті, на мінареті… У євреїв і християн на дверях храмів і на воротах сіл. Кочівники мали ставити стовпи із написом у місцях, де вважають за корисне (Рашид-ад-дин 1946, с. 259). Напевно, щось подібне відбувалося і з доведенням інформації про законність обігової монети, особливо нововведеної, в тому числі і в джучидських володіннях. Або, як помічають сучасні дослідники, згадуючи золотоординські монети, народжується відчуття, що за примітивною й умовною формою передачі двоголового орла на них ховається лише символ, реальний прототип якого був відомий кожному (Халитова, Халитов 2013). Далі наведено приклади зображення двоголового орла на воротах Диярбакира в Коньї, столиці Сельджукської держави в XIII ст., сови на воротах Ор Капуси (Перекоп), рельєфу у вигляді двох сплетених драконів на Північних воротах Хан-Сарая в Бахчисараї (Халитова, Халитов 2013, с. 111). В очах сучасників зв'язок між зображеннями на монетах і спорудах усвідомлювався як звичайне явище (Клавихо 1990, с. 103, 185—186).

Уведені нещодавно до наукового обігу знахідки золотоординських монет (кілька скарбів, велика кількість окремих знахідок) із городища (фортеці) Баликлей біля с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. підтверджують існування тут значного золотоординського центру із першої половини XIV ст. (Піворович 2008, с. 13—17; Господаренко 2021, с. 337 (на малюнку мідні пули 1350-х рр. з розеткою, або наслідування (?). Крім мідних (міських) та срібних монет Узбека, Джанібека та Бердібека, тут широко представлене карбування Кільдібека (1361—1362) та «мамаєвого хана» Абдуллаха (1362—1369), що свідчить про активне функціювання населеного пункту і протягом 60-х рр. XIV ст. (Піворович 2008, с. 15—26).

Ці нумізматичні знахідки у Торговиці і біля Покровки (саме дві компактні групи монет із двоголовим орлом та квітковою розеткою) підтверджують існування кількох міських центрів у Побужжі наприкінці першої — на початку другої половини XIV ст. та дозволяють припускати *початок їх утворення — 1340-і рр.* Безумовно, не йдеться про великі золотоординські міста на зразок улусних центрів, типу великих міст центральних районів Золотої Орди чи Середньої Азії. Вони були невеличкими міськими центрами, що виросли протягом кількох десятиліть на шляхах до солончаків Причорномор'я, можливо, в районах уже існуючих поселень, поштових станцій (враховуючи надзвичайно розвинуту ямську службу в Монгольській державі), караван-сараїв тощо. Про це можуть свідчити й окремі знахідки мідних золотоординських монет давнішого часу на згаданих пам'ятках. Ймовірно, до міських центрів належало ще кілька городищ в Побужжі (називають 5—6 населених пунктів), стаціонарні розкопки на яких не провадилися (Егоров 1985, с. 82—84). Але *серії однотипних мідних монет* на одній пам'ятці (особливо в поєднанні зі стаціонарними спорудами та могильниками) вказують на існування міських центрів — таких, що виникли на комунікаціях у басейні Південного Бугу, між Поділлям і Причорномор'ям. Це також створювало необхідні передумови для накопичення відповідних ресурсів і не виключало власного виробництва монет, як це припускається для Баликлеї на основі знахідок наслідувань із квітковою розеткою (Піворович 2008, с. 35). Мідні золотоординські монети типів із двоголовим орлом і квітковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. масово представлені в золотоординських центрах Побужжя й Подністров'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Баликлей). 50—60-ми рр. XIV ст. датовані наслідування таким пулам. Питання, хто і коли робив їх наслідування, залишається дискусійним. 1884 р. В. К. Савельєв, публікуючи колекцію мідних монет з Болгару, звернув увагу на серію монет із зображенням двоголового орла, зазначив, що легенди деяких штемпелів неправильні і припустив, що вони могли бути карбовані руськими, що відкидається сучасними дослідниками (Клоков, Лебедев 2000, с. 309, 316—317, 335). Їх виготовлення було можливе в багатьох містах Золотої Орди, в тому числі і в прикордонних з Кримом північно-західних областях Причорномор'я (Клоков, Лебедев 2000, с. 331, 336; Лебедев, Смирнов 2005, с. 29).

Автор цих рядків, користуючись порадами Х.-М. Френа (Френ 1832, с. 37, 39), не взявся за виокремлення «законних монет» із двоголовим орлом і їх наслідувань із відомих на початок XXI ст. близько десятка подібних монет із Торговиці. Але попередній огляд таких монет (часто з поховань, значною мірою — стертих і пошко-

джених) дозволив припускати наявність певних викривлень в оформленні деяких монет. Напевно, виокремлення зазначених монет стане більш реальним із накопиченням джерельної бази, поштемпельним аналізом подібних монет внаслідок проведення планомірних й систематичних досліджень золотоординських пам'яток Побужжя, що тільки розпочинаються. Планомірного дослідження території кількох областей України, де в XIV ст., в межах степового регіону та в порубіжних лісостепових зонах виникають «степові» міста.

ЛІТЕРАТУРА

Беляков, А. С. 1990. Нумизматика. В: Гусарова, Т. П. (ред.). *Введение в специальные исторические дисциплины*. Москва: МГУ, с. 81-137.

Бокій, Н., Козир, І. 2005. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 41-83.

Боровик, Т. Д. 2012. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія*, 4, с. 91-94.

Виногродська, Л. І. 2004. Дослідження зброярні XV ст. у Брацлаві Вінницької області. *Відлуння віків*, 1, с. 274-278.

Виногродська, Л. І. 2008. Замки XIII—XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дньслово: збірка праць на пошану дійсного члена НАН України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя*. Київ: Корвін-прес, с. 335-343.

Галкин, Л. Л. 1978. Символика джучидских монет. В: Кропоткин, В. В. (ред.). *Проблемы советской археологии*. Москва: Наука, с. 219-229.

Гончаров, Е. Ю. 2015a. Двуглавый орёл на монетах Золотой Орды и Малой Азии. Вторая половина XIII—XIV вв. *Нумизматика Золотой Орды*, 5, с. 5-14.

Гончаров, Е. Ю. 2015b. Тамги эмиров на пулах улуса джучидов XIV—XV вв. (постановка вопроса). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года*, с. 93-97.

Гончаров, Е. Ю. 2016. Новые типы пулов 760-х г. х. Сырдарья и Крым. *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2016 года*, с. 43-47.

Гончаров, Е. Ю. 2018. Игра о джучидском пуле (нумизматическое источниковедение на примере одной монеты). *Труды Института востоковедения РАН*, 14: Письменные памятники Востока: проблемы перевода и интерпретации. Избранные доклады, 2, с. 61-93.

Гончаров, Е. Ю., Тростьянский, О. В. 2012. Знаки собственности на монетах литовско-русского пограничья. Причины появления. В: *Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. Вильнюс, 23—25 мая 2012*. Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 129-132.

Господаренко, О. 2021. Поселення «Городок» і перспективи дослідження середньовічної фортеці «Баликлей». *Емінак*, 1 (33), с. 328-338.

Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.

Иванич, М. 2001. «Дафтар-и Чингиз-наме» как источник по истории кочевых обществ. В: Усманов, М. А. (ред.). *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223—1556*. Казань: Институт истории АН РТ, с. 314-328.

Иностранцев, К. 1907—1908. К вопросу «о басме». *Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества*, XVIII, с. 172-179.

Исхаков, Д. 2007. Клановая принадлежность дома Чингиз-хана (Алтын Урука) и его атрибуты (постановка проблемы). В: *Средневековая археология евразийских степей. Материалы Учредительного съезда Международного конгресса*. II. Казань: Институт истории АН РТ, с. 28-30.

Квитницкий, М. В. 2016. Потрясения в духовной культуре половцев Восточной Европы XIII—XIV вв. (по данным археологии). *Stratum plus*, 6, с. 45-68.

Клавихо, Р. Г. де. 1990. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406)*. Москва: Наука.

Клоков, В. В., Лебедев, В. П. 2000. Джучидские монеты с Водянского городища. *Степи Евразии в эпоху средневековья*, 1, с. 303-344.

Козир, І. 2010. Керамічна майстерня золотоординського часу з торговицького археологічного комплексу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Історичні науки, 13, с. 6-14.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-218.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П., Юра, Р. О. 1972. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, 4, с. 382-386.

Лебедев, В. П., Смирнов, В. В. 2005. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова. В: Петров, П. Н. (ред.). *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII—XV веков. Труды III международной нумизматической конференции. Старый Крым, 3—9 октября 2004*. Москва: Нумизматическая литература, с. 24-30.

Лебедев, В. П., Ситник, В. Г. 2013. Заключительная точка в датировке редкого крымского пула Джанибека и его массового аналога. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. III: Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 107-113.

Пачкалов, А. В. 2019. Нумизматические находки из Эски-Юрта (Крым). *Археология, этнография и антропология Евразии*, 47, 2, с. 77-83.

Піворович, В. Б. 2008. *Монети і скарби півдня України*. Херсон: Літопис Причорномор'я.

Почекаев, Р. Ю. 2009. *Право Золотой Орды*. Казань: Фэн.

Сабитов, Ж. М. 2012. Административная реформа хана Узбека. В: Миргалеев, И. М., Сайфетдинова, Э. Г. (ред.). *Ислам и власть в Золотой Орде*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, с. 232-239.

Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская Государственная Академическая Типография.

Усманов, М А. 1979. *Жалованные акты Джучиева улуса*. Казань: Казанский университет.

Фёдоров-Давыдов, Г. А. 2003. *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф.

Халитова, Н. Н, Халитов, Н. Х. 2013. Двуглавый орёл в исламском и тюрко-татарском средневековом искусстве. *Средневековые тюрко-татарские государства*, 5, с. 109-113.

Хамидуллин, С. И, Юсупов, Ю. М, Асылгужин, Р. Р., Шайхеев, Р. Р., Саитбатталов, И. Р., Волков, В. Г., Каримов, А. А., Зайнуллин, А. М., Камалов, Р. М., Марваров, Ф. С., Рыскулов, Р. М., Асылгужин, А. Р., Гумерова, А. Я., Галеева, Г. Ю., Султанова, Г. Д. 2015. *История башкирских родов. Кыргыз*. 10. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат.

Хромов, К. К. 2004. Новый именной пул из Крыма середины XIV века. О датировке анонимного крымского пула с изображением стилизованного двуглавого орла. В: Хромов, К. К. *Восточная нумизматика в Украине*. 1: Монеты Джучидов XIII—XV веков. Киев: Клякса, с. 15-33.

Янина, С. А. 1954. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Болгарах в 1946—1952 гг. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. I. Материалы и исследования по археологии СССР, 42. Москва: АН СССР, с. 425-457.

Янина, С. А. 1958. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Болгарах в 1953—1954 гг. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. II. Материалы и исследования по археологии СССР, 61. Москва: АН СССР, с. 392-414.

Янина, С. А. 1960. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской археологической экспедиции в Болгарах в 1957 году. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. III. Материалы и исследования по археологии СССР, 80. Москва: АН СССР, с. 210-218.

Янина, С. А. 1962. Общий обзор коллекции джучидских монет из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах (1946—1958 гг.). В: Смирнов, А. П. (ред.). *Труды Куйбышевской археологической экспедиции*. IV. Материалы и исследования по археологии СССР, 111. Москва: АН СССР, с. 153-178.

Янина, С. А. 1970. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволжской археологической экспедиции на Царевском городище в 1959—1962 гг. В: Смирнов, А. П. (ред.). *Поволжье в средние века*. Москва: Наука, с. 194-218.

Borowski, W. 2009. Głos w kwestii datowania półgroszy koronnych Władysława Jagiełły. *Biuletyn numizmatyczny*, 4 (356), s. 241-245.

REFERENCES

Beliakov, A. S. 1990. Numizmatika. In: Gusarova, T. P. (ed.). *Vvedenie v spetsialnye istoricheskie distsipliny*. Moskva: MGU, s. 81-137.

Bokii, N., Kozyr, I. 2005. Kompleks zolotoordynskoho chasu bilia s. Torhovytsia na Kirovohradshchyni (poperednia publikatsiia). In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Synovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 41-83.

Borovyk, T. D. 2012. Pokhovannia 241 mohylnyka zolotoordynskoho chasu na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia*, 4, s. 91-94.

Vynohrodska, L. I. 2004. Doslidzhennia zbroiarni XV st. u Bratslavi Vinnytskoi oblasti. *Vidlunnia vikiv*, 1, s. 274-278.

Vynohrodska, L. I. 2008. Zamky XIII—XV st. na Pobuzhzhi (fortyfikatsiia ta materialna kultura). In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Dneslovo: zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy P. P. Tolochka z nahody yoho 70-richchia*. Kyiv: Korvin-pres, s. 335-343.

Galkin, L. L. 1978. Simvolika dzhuchidskikh monet. In: Kropotkin, V. V. (ed.). *Problemy sovetskoi arkheologii*. Moskva: Nauka, s. 219-229.

Goncharov, E. Iu. 2015a. Dvuglavyi orel na monetakh Zolotoi Ordy i Maloi Azii. Vtoraia polovina XIII—XIV vv. *Numizmatika Zolotoi Ordy*, 5, s. 5-14.

Goncharov, E. Iu. 2015b. Tamgi emirov na pulakh ulusa dzhuchidov XIV—XV vv. (postanovka voprosa). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2015 goda*, s. 93-97.

Goncharov, E. Iu. 2016. Novye tipy pulov 760-kh g. kh. Syrdaria i Krym. *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2016 goda*, s. 43-47.

Goncharov, E. Iu. 2018. Igra o dzhuchidskom pule (numizmaticheskoe istochnikovedenie na primere odnoi monety). *Trudy Instituta vostokovedeniia RAN*, 14: Pismennye pamiatniki Vostoka: problemy perevoda i interpretatsii. Izbrannye doklady, 2, s. 61-93.

Goncharov, E. Iu., Trostianskii, O. V. 2012. Znaki sobstvennosti na monetakh litovsko-russkogo pogranichia. Prichiny poiavleniia. In: *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferentsiia. Tezisy dokladov. Vilnius, 23—25 maia 2012*. Vilnius: Natsionalnyi muzei Litvy, s. 129-132.

Hospodarenko, O. 2021. Poselennia «Horodok» i perspektyvy doslidzhennia serednovichnoi fortetsi «Balyklei». *Eminak*, 1 (33), s. 328-338.

Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.

Ivanich, M. 2001. «Daftar-i Chingiz-name» kak istochnik po istorii kochevykh obshchestv. In: Usmanov, M. A. (ed.). *Istochnikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223—1556*. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 314-328.

Inostrantsev, K. 1907—1908. K voprosu «o basme». *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, XVIII, s. 172-179.

Iskhakov, D. 2007. Klanovaia prinadlezhnost doma Chingiz-khana (Altyn Uruka) i ego atributy (postanovka problemy). In: *Srednevekovaia arkheologiia evraziiskikh stepei. Materialy Uchreditelnogo sieezda Mezhdunarodnogo kongressa*. II. Kazan: Institut istorii AN RT, s. 28-30.

Kvitnitskii, M. V. 2016. Potriaseniia v dukhovnoi kulture polovtsev Vostochnoi Evropy XIII—XIV vv. (po dannym arkheologii). *Stratum plus*, 6, s. 45-68.

Klavikho, R. G. de. 1990. *Dnevnik puteshestviia v Samarkand ko dvoru Timura (1403—1406)*. Moskva: Nauka.

Klokov, V. V., Lebedev, V. P. 2000. Dzhuchidskie monety s Vodianskogo gorodishcha. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, 1, s. 303-344.

Kozyr, I. 2010. Keramichna maisternia zolotoordynskoho chasu z torhovytskoho arkheolohichnoho kompleksu. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Istorychni nauky*, 13, s. 6-14.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-218.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P., Yura, R. O. 1972. Obstezhennia horodyshch i zamchyshch na Podilli. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, 4, s. 382-386.

Lebedev, V. P., Smirnov, V. V. 2005. Novosaraiskie puly s tsvetochnoi rozetkoi iz Kryma i Azova. In: Petrov, P. N. (ed.). *Monety i denezhnoe obrashchenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII—XV vekov. Trudy III mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii. Staryi Krym, 3—9 oktiabria 2004*. Moskva: Numizmaticheskaia literatura, s. 24-30.

Lebedev, V. P., Sitnik, V. G. 2013. Zakliuchitelnaia tochka v datirovke redkogo krymskogo pula Dzhanibeka i ego massovogo analoga. In: Khromov, K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. III: Ulus Dzhuchi, Krymskoe khanstvo i sopredelnye gosudarstva v XIII—XVIII vv. Kiev: Logos, s. 107-113.

Pachkalov, A. V. 2019. Numizmaticheskie nakhodki iz Eski-Iurta (Krym). *Arkheologiia, etnografiia i antropologiia Evrazii*, 47, 2, s. 77-83.

Pivorovych, V. B. 2008. *Monety i skarby pivdnia Ukrainy*. Kherson: Litopys Prychornomor'ia.

Pochekaev, R. Iu. 2009. *Pravo Zolotoi Ordy*. Kazan: Fen.

Sabitov, Zh. M. 2012. Administrativnaia reforma khana Uzbeka. In: Mirgaleev, I. M., Saifetdinova, E. G. (ed.). *Islam i vlast v Zolotoi Orde*. Kazan: Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, s. 232-239.

Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia Gosudarstvennaia Akademicheskaia Tipografiia.

Usmanov, M A. 1979. *Zhalovannye akty Dzhuchieva ulusa*. Kazan: Kazanskii universitet.

Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordy*. Moskva: Paleograf.

Khalitova, N. N, Khalitov, N. Kh. 2013. Dvuglavyi orel v islamskom i tiurko-tatarskom srednevekovom iskusstve. *Srednevekovye tiurko-tatarskie gosudarstva*, 5, s. 109-113.

Khamidullin, S. I, Iusupov, Iu. M, Asylguzhin, R. R., Shaikheev, R. R., Saitbattalov, I. R., Volkov, V. G., Karimov, A. A., Zainullin, A. M., Kamalov, R. M., Marvarov, F. S., Ryskulov, R. M., Asylguzhin, A. R., Gumerova, A. IA., Galeeva, G. Iu., Sultanova, G. D. 2015. *Istoriia bashkirskikh rodov. Kyrgyz*. 10. Ufa: Ufimskii poligrafkombinat.

Khromov, K. K. 2004. Novyi imennoi pul iz Kryma serediny XIV veka. O datirovke anonimnogo krymskogo pula s izobrazheniem stilizovannogo dvuglavogo orla. In: Khromov, K. K. *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. 1: Monety Dzhuchidov XIII—XV vekov. Kiev: Kliaksa, s. 15-33.

Ianina, S. A. 1954. Dzhuchidskie monety iz raskopok i sborov Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v Bolgarakh v 1946—1952 gg. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. I. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 42. Moskva: AN SSSR, s. 425-457.

Ianina, S. A. 1958. Dzhuchidskie monety iz raskopok i sborov Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v Bolgarakh v 1953—1954 gg. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. II. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 61. Moskva: AN SSSR, s. 392-414.

Ianina, S. A. 1960. Dzhuchidskie monety iz raskopok i sborov Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v Bolgarakh v 1957 godu. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. III. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 80. Moskva: AN SSSR, s. 210-218.

Ianina, S. A. 1962. Obshchii obzor kollektsii dzhuchidskikh monet iz raskopok i sborov Kuibyshevskoi ekspeditsii v Bolgarakh (1946—1958 gg.). In: Smirnov, A. P. (ed.). *Trudy Kuibyshevskoi arkheologicheskoi ekspeditsii*. IV. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 111. Moskva: AN SSSR, s. 153-178.

Ianina, S. A. 1970. Monety Zolotoi Ordy iz raskopok i sborov Povolzhskoi arkheologicheskoi ekspeditsii na Tsarevskom gorodishche v 1959—1962 gg. In: Smirnov, A. P. (ed.). *Povolzhe v srednie veka*. Moskva: Nauka, s. 194-218.

Borowski, W. 2009. Głos w kwestii datowania półgroszy koronnych Władysława Jagiełły. *Biuletyn numizmatyczny*, 4 (356), s. 241-245.

H. A. Kozubovskyi

CONCERNING THE PROBLEM ON THE RISE OF THE STEPPE CITIES OF BUH RIVER BASIN IN THE 14th CENTURY

Copper Golden Horde coins with double-headed eagles and flowery rosette have been encountered in goods of many settlements of Kirovograd, Mikolaiv, Odessa and Herson region. But they concentrate in several places: Torhovytsia on Siniukha River and settlement Horodok (Balykley) on Buh river. A coin of this type different author attributed by Khan Janibegs (1342—1357) and date of 1340—1350s. Also a great number of finds of silver Golden Horde coins of the 14th century has been registered in Buh River region. The hoard found in Torhovytsia, which, besides the six Prague groats of Wenceslaus II (1300—1305), of Johon I of Luxembourg and of Charles I (1310—1346), contained also the 167 Golden Horde's silver coins, minted in the period from Tokhta (1291—1311) to Nawruz (1359—1360).

A wide distribution of the Copper Golden Horde of 1340—1350s in Buh River region gives a testimony to the fact the existence of the few steppe cities in this region.

Also an imitations of these coins are met in these region. There is an assumption that imitations of copper Golden Horde coins Janibegs were minted in Balykley. This finds mark the most important centers on the trade routs in the middle of the 14th century. Major stimuli for these cities and trade routs development were salt mines in Northern Black Sea Region.

Also, the emblem of the Golden Horde double headed eagles and other zoomorphic images are discussed. On base written and numismatic sources author comes to conclusion that the zoomorphic images (including double-headed eagles) on the coins may be connected with the legal system and tribal structure of Golden Horde. Golden Horde ulusbegs must also receive together with yarligs right of the mintage of the copper coins with private or tribal signs and symbols, and double headed eagles was one of them.

Keywords: Buh River region, Golden Horde, copper coins, 14th century, imitation.

Одержано 30.06.2022

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KOZUBOVSKYI Heorhii A., Candidate of Historical Sciences, Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0003-2633-604X, e-mail: Kozubovskyi_yurii@iananu.org.ua.

УДК 904.4(472.46)”13” DOI: 10.37445/adiu.2022.03.35

Д. П. Куштан

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЧЕРКАСАХ У КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЙ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ МІСТА

Стаття присвячена проблемі встановлення віку міста Черкаси. Приводяться основні теорії походження міста. З'ясовано, що «офіційно» затверджене у 1986 р. 700-ліття Черкас не знаходить жодних археологічних підтверджень. Натомість все вказує на те, що місто з'явилося на 80—100 років пізніше — у другій половині XIV ст., як південно-східний форпост литовської колонізації після битви на Синіх Водах (1362 р.).

Ключові слова: *Черкаси, 700-річчя, Середньовіччя, археологічне датування, Велике князівство Литовське.*

Вступ. Зазвичай, визначення віку населеного пункту — справа досить складна та дискусійна, особливо, коли його заснування не було засвідчено документально. Існують два шляхи. Перший — пошук в історичних документах першої згадки про місто, другий — археологічні дослідження та визначення його віку на основі датованих комплексів. Але й тут існують значні ризики, пов'язані з суб'єктивністю та помилковістю деяких «доказів». Хиба може статися, коли історики віддають перевагу легендарним свідченням, відсуваючи документальні на другий план. Легенди та перекази аж ніяк не можуть претендувати на безумовну історичність, на відміну, наприклад, від юридичних, ділових чи господарчих актів. Археологічні матеріали також, на жаль, дають простір для спекуляцій — це й недосконалість типології (наприклад при датуванні керамічних виробів) чи значна похибка при визначенні віку (навіть наявність у комплексу нумізматичних знахідок не гарантує точного датування).

Черкаси — місто на Дніпрі з багатовіковою історією. Пошуки відповіді на питання про час заснування міста напряму пов'язані з проблемами, якими займався Михайло Петрович Кучера: дослідження пам'яток післямонгольського часу на Київщині та Поділлі, розробка типології середньовічної керамічного посуду тощо. Питанням про час заснування Черкас задавалися багато істориків принаймні з XVIII ст. (найперші спроби датовані серединою XVI ст. — легенда з «Опису Канівського замку» 1552 р.). Ще Леонтій Похилевич у середині XIX ст. змушений був констатувати: «*Походження міста Черкаси вкрите мороком невідомості, подібно до інших стародавніх міст наших*» [1] (Похилевич 1864, с. 610). Всі попередні дослідження, засновані на інтерпретаціях історичних і писемних джерел, породили масу різноманітних теорій. Навіть затвердження «офіційної» дати заснування міста — 700-річчя у 1986 р. — не додало переконливих аргументів. Зрозуміло, що останнє слово в цій дискусії мало б належати результатам археологічних досліджень.

Саме на археологічних матеріалах, а також на критичному аналізі історичних джерел, були засновані висновки авторів монографії «Археологія та рання історія Черкас» Д. Куштана та В. Ластовського (2016), згідно з якими місто постало принаймні на 80—100 років пізніше офіційно затвердженої дати. Втім, ці висновки були сприйняті доволі стримано — більшість черкащан цілком влаштовувала стара концепція (напевне більшого б ентузіазму викликало подавнення віку Черкас, ніж його омолодження). «Стара гвардія» місцевих істориків і краєзнавців взагалі сприйняла перегляд дати заснування міста, як намагання «молодих» істориків-ревізіоністів («вискочок-дилетантів з науковими ступенями») привернути до себе увагу, або як зараз модно казати: «хайпанути». Зро-

© Д. П. КУШТАН, 2022

1. Тут і далі переклад наш — *авт.*

зуміло, для того, щоб довести свою точку зору та остаточно аргументувати хибність «700-річчя» однієї книжки замало, але рано чи пізно з цим таки прийдеться змиритися…

Запропонована стаття є спробою здійснити аналіз наявних археологічних матеріалів доби середньовіччя та їх співставлення з основними теоріями походження Черкас. Тим більше, що за останні десятиліття археологічна джерельна база поповнилася значною кількістю нових знахідок, виявлених під час розкопок у місті.

Історія археологічних досліджень середньовічних пам'яток у Черкасах. Початок вивчення середньовічної археології на території Черкас можна віднести до кінця XIX ст. Насамперед це стосується фіксації випадкових знахідок давньоруського та післямонгольського часів, опублікованих істориком В. Антоновичем у праці «Археологічна карта Київської губернії» (1895). Наступна значна подія — виявлення у 1921 р. монетно-речового скарбу XIV ст. в с. Василиця коло Черкас (зараз — у межах міста). Збереженням і оприлюдненням цього скарбу завдячуємо уповноваженому Черкаського комітету Окркопису Олександрові Олександріву (Василицький… 1926).

Початок археологічних досліджень у середмісті пов'язаний із діяльністю краєзнавця-археолога М. Пономаренка: у 1953 р. очолювана ним експедиція «Замкова гора» здійснила розкопки та шурфування в районі Троїцького городища на місці суч. Пагорб Слави (дослідник помилково вважав це городище первинним черкаським замком, насправді ж тут у XVII—XVIII ст. існувала фортеця «польського» часу). На початку 1970-х рр. інший місцевий краєзнавець, архітектор С. Рець, виявив на території міста ще два городища з середньовічними матеріалами: в уроч. Шпиль (територія парку Сосновий бір) та на Дзеленьгорі — місці, де згодом було локалізовано черкаський замок «литовського» часу (кінця XIV — початку XVII ст.). У розвідках 1971 р., окрім С. Реця, приймали участь: київський археолог О. Приходнюк, краєзнавець М. Пономаренко та співробітниця обласного краєзнавчого музею Л. Пономаренко (Приходнюк 1971; Приходнюк, Пономаренко, Рець 1974, с. 91—92). Тривало також поповнення середньовічних матеріалів за рахунок випадкових знахідок. Так, на березі Дніпра коло Пагорба Слави знайдено джучидський дирхем хана Джанібека, карбований у 1352/53 рр. (Шостопал 2007, с. 49). На дніпрових пагорбах у межах міста виявлено мідний хрест та срібну джучидську монету хана Шадібека (1399—1407) (Котляр 1971, с. 88).

У 1981 р. М. Пономаренко очолив експедицію «Черкаси», діяльність якої була приурочена до підготовчих робіт по святкуванню ювілею міста. Серед об'єктів, на яких проводилися розкопки та шурфування, були ті, що розташовані в історичній частині Черкас: територія, прилегла до колишнього замчища на Пагорбі Слави, уроч. Парк (нині сквер ім. Богдана Хмельницького), Дзеленьгора. Експедиція виявила археологічні матеріали (переважно кераміка), невелика частина яких датована XIV—XV ст. (Пономаренко 1981). Наступного 1982 р. з цими пам'ятками та колекцією знахідок ознайомилися співробітники Черкаського загону Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом В. Петрашенко (1982). Після святкування 700-річчя Черкас у 1986 р. археологічні дослідження на середньовічних пам'ятках міста на ціле десятиліття припинилися. Лише у 1996—1998 рр. завдяки діяльності археолога-аматора С. Реця було виявлено комплексну пам'ятку (поселення та могильник) Василиця, а також проведено дослідження на городищі в уроч. Шпиль (Рець 1996; 1997; 1998). Середньовічні матеріали з цих пам'яток автор досліджень помилково датував давньоруським часом. У 1999 р. Д. Куштан продовжив дослідження на могильнику Василиця (Куштан 1999, с. 9, рис. 16—20).

Новий етап вивчення середньовічних пам'яток на території Черкас пов'язаний із роботами автора даної статті, які він проводив на території міста, очолюючи експедицію Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації, з 2016 р. — Черкаську експедицію ІА НАН України. У 2002 р. в ході масштабних розкопок на місці будівництва підземних гаражів у дворі багатоповерхівки по вул. Смілянській, 2, на території посаду Черкаського замку (Дзеленьгори), виявлено цілий комплекс побутових об'єктів (господарських ям, споруд та жител), що належать до двох хронологічних горизонтів: литовського (друга половина XV — XVI ст.) та польського (XVII — початок XVIII ст.). Втім, у звіті та попередніх публікаціях автор припустився помилки в датуванні горизонтів, подавнивши їх на одне століття (Куштан 2006). Також матеріали XV—XVI ст. були виявлені під час невеликих розкопок та шурфувань у межах посаду середньовічного замку на Дзеленьгорі у 2003—2010 рр. (узв. Старособорний, 3; Куштан, Овчинников 2003, с. 29—30, рис. 33; Куштан 2010, с. 4—6, рис. 2—4). Найбільш плідним виявився сезон 2020 р., коли, нарешті, видалася можливість для проведення розкопок на самому «литовському» замчищі на Дзеленьгорі (узв. Старособорний, 32/1; вул. Байди Вишневецького, 2). Більша частина виявлених об'єктів і знахідок відноситься до кінця XV — початку XVII ст., але були виявлені також матеріали межі XIV—XV ст., пов'язані з початками Черкас (Куштан 2020, с. 12—38).

На території міста наразі відомо понад два десятка пам'яток археології: від мезоліту до ранньомодерного часу. Серед них чільне місце займають середньовічні пам'ятки, що мають безпосереднє відношення до ранньої історії міста: городища Шпиль та Дзеленьгора, поселення та могильник Василиця (рис. 1). Особливо важливе значення для з'ясування часу заснування Черкас має замчище на Дзеленьгорі, яке є історичним «ядром» міста.

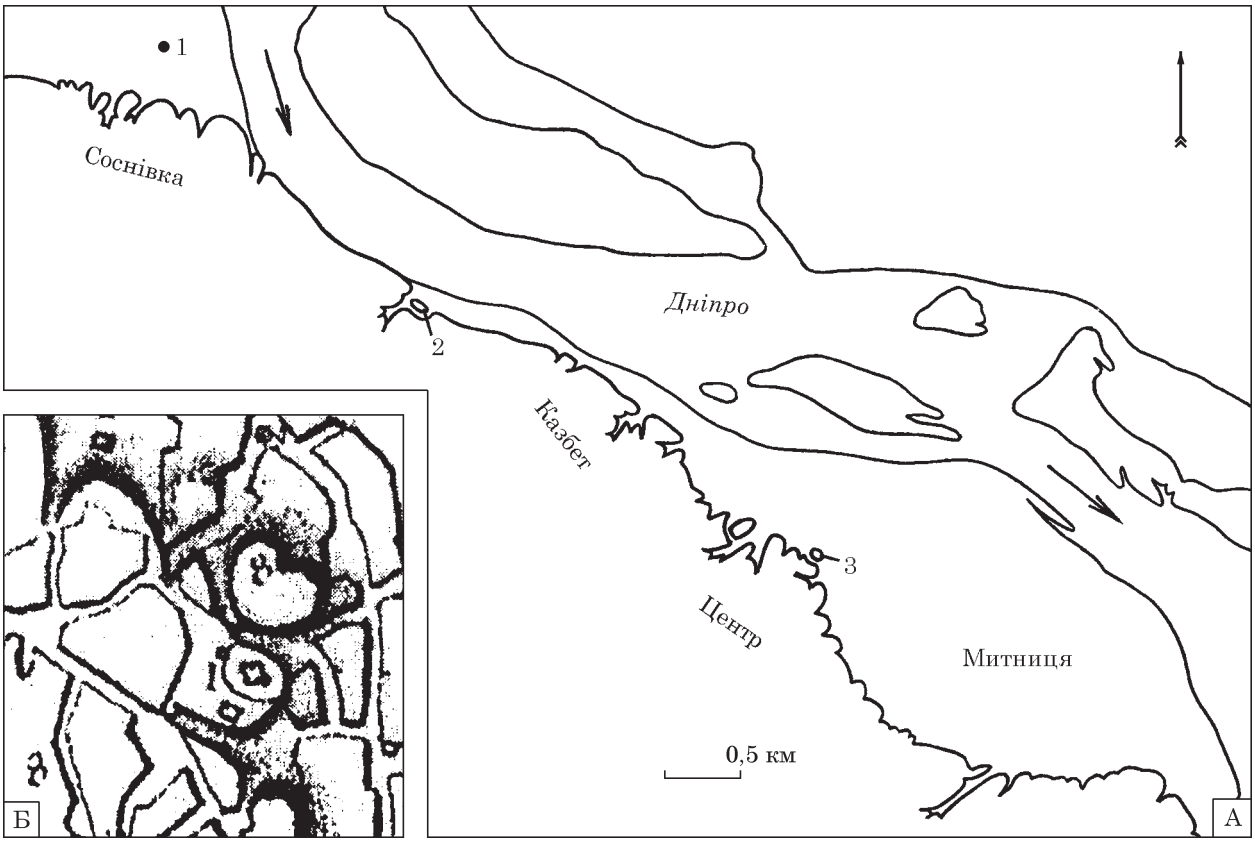

Рис. 1. Пам'ятки кінця XIV — початку XV ст. на території м. Черкаси: А — розташування пам'яток, обриси берегової тераси та русла Дніпра — за планами міста першої половини XIX ст. (1 — поселення та могильник Василиця; 2 — городище Шпиль; 3 — Дзеленьгора — «литовський» замок); Б — Дзеленьгора на плані міста 1800 р.

Основні теорії походження міста. Якщо відкинути відверто фантастичні теорії про походження Черкас у передісторичну добу (Черкаси — «*Прамісто на Дніпрі, старше за Давній Вавілон*» та Черкаси — Гелон — Родень, за С. Рецем), маємо три основні концепції. За першою місто було засноване у давньоруський час (X—XII ст.). За другою версією (вона є офіційною) Черкаси з'явилися у післямонгольський час (у 1280-х рр.). Відповідно до третьої (її дотримується й автор статті), місто постало в результаті експансії Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) не раніше 1362 р. (після Синьоводської битви).

Прибічники давньоруськості міста спираються в основному на дві теорії: ***«чорноклобуцьку»*** та ***«касозьку»***. Перша говорить про те, що засновниками Черкас стали чорні клобуки — збірна назва тюркських племен (торків, печенігів, берендеїв, ковуїв та ін.), які у другій половині XII ст. осіли на південному прикордонні Давньоруської держави та складали її допоміжні військові сили в протистоянні з кочовим світом Дикого поля (у першу чергу — з половцями). Основний аргумент апологетів цієї теорії — текст Воскресенського літопису (середина XVI ст.), де після згадки про чорних клобуків значиться: «*еже зовутся Черкасы*» («котрі звуться Черкасами») (ПСРЛ 1856, с. 56). Але аналіз більш давніх літописних списків (Лаврентіївського, Іпатіївського) свідчить, що це є пізньою вставкою. Тим не менше, дана літописна фальсифікація сподвигла російського історика початку XIX ст. Миколая Карамзіна поставити знак рівняння між чорноклобуцькими племенами та козаками-черкасами, а також пов'язати з ними появу Черкас (Карамзин 1819b, с. 393—395). Таку версію походження міста згодом розвили М. Погодін (1857, с. 207—208) та М. Маркевич (1842, с. 7—8). Ці ж погляди відбилися в працях істориків другої половини XIX ст.: П. Куліша, Е. Руліковського, Л. Похилевича, М. Володимирського-Буданова. Водночас, проти них висловилися М. Максимович, В. Антонович та М. Грушевський. Тим не менше, «чорноклобуцька» теорія походження козаків та міста Черкаси благополучно культивувалася й за радянських часів. Її адептами була й частина черкаських істориків і краєзнавців (Тканко, Найден 1958, с. 3; Сердюк 1980). Краєзнавець-археолог М. Пономаренко, який спершу теж був прибічником цієї версії походження Черкас, згодом змінив свою думку, в т. ч. через відсутність археологічних знахідок давньоруського часу на території міста (Пономаренко 1991, с. 68; Куштан 2018a, с. 52). Активним критиком «чорноклобуцької» теорії походження Черкас виступив черкаський історик Ю. Мариновський (1991, с. 62—65). Ну й, нарешті, основним аргументом, що робить дану версію неспроможною, є те, що основні археоло-

гічні пам'ятки, пов'язані з чорними клобуками (городища, поселення, могильники), знаходяться достатньо далеко на північний захід від Черкас — у Пороссі (Плетнева 1973, с. 24—28).

Прибічники «касозької» теорії походження Черкас стверджують, що Черкаси були закладені ще раніше: у X—XI ст. Вони вважають, що засновниками міста стали вихідці з Північного Кавказу — племена касогів (давня назва адигів-черкесів). Як і «чорноклобуцька» версія, «касозька» з'явилася в результаті вільного трактування руських літописів. У найдавніших варіантах літописів (Лаврентіївському, Воскресенському та ін.) в контексті походу київського князя Святослава Ігоревича в Приазов'я (на Дон і Кубань) у 965 р. сказано: «…*одоле Святославъ Козаромъ и град ихъ Белувежю взя. Ясы победи и Касогы*». В пізніших літописних списках (наприклад, Іпатіївському) після цієї фрази додано: «*и прийде ко Киеву*» («і прийшов до Києва») (ПСРЛ 1843, с. 139—140). В Ніконівському зводі (XVI ст.) вся ця інформація переінакшена літописцем: «*и Ясы победи и Касоги, и приведе къ Киеву*» (ПСРЛ 1862, с. 31). Ця вільна інтерпретація (заміна дієслова «прийшов» на «привів») й послужила відправною точкою для появи «касозької» теорії. Вже у другій половині XVI ст. в пізній редакції «Руського Хронографа» інформація про перемогу Святослава над північнокавказькими племенами касогів трансформувалася в звістку про депортацію частини переможених до Києва (ПСРЛ 1914, с. 163—164). Остаточно оформив цю фантазію в історичний «факт» російський історик XVIII ст. В. Татіщев (1773, с. 45, 392—393). Далі її розвив О. Рігельман, стверджуючи, що українське козацтво походить від північнокавказьких касогів («Косаків»), які з середини X ст., нібито, проживали по Дніпру (Ригельман 1847, с. 9—10). Втім, таке трактування літописного сюжету викликало серйозні заперечення. Так, М. Карамзін слушно зауважив: «*в літописах немає жодного слова про те, що Святослав переселив Касагів і Ясів у Київ*» (Карамзин 1818, с. 155).

Також касоги згадуються в зв'язку з іншими літописними подіями, які відносяться до 1022—1023 рр.: онук Святослава Мстислав Володимирович на прізвисько «Хоробрий», князь тмутараканський пішов війною «*на Касогы*» і переміг їх, здолавши у двобої касозького князя Редедю. Наступного року з дружиною, до якої долучилися союзники: хазари і касоги, він вирушив на відвоювання великокнязівського київського столу в свого брата Ярослава Володимировича (ПСРЛ 1846, с. 63—64). Ці події, описані у давніх літописах, лягли в основу нового міфу про те, що Черкаси з'явилися на початку XI ст. завдяки касогам, яких князь Мстислав, нібито, привів на завоювання Києва. Провідником цієї ідеї став географ (!) П. Гудзенко, який стверджував, що князь Мстислав Хоробрий поселив касогів на Дніпрі та заснував Черкаси, які стали центром (!?) його удільного князівства (Гудзенко 1959, с. 43.). Насправді центром уділу князя Мстислава став Чернігів, і його влада ніколи не поширювалася на Правобережжя. Попри абсурдність «версії» П. Гудзенка, вона знайшла своїх послідовників, а деякі черкаські історики та краєзнавці навіть обстоювали ідею, що Черкаси з'явилися, як не 1000, то 950 років тому (Сердюк 1980; Сизоненко, Сизоненко 1980). На початку 1980-х рр. опозицію цим «русистам» склав М. Пономаренко, який аргументовано довів хибність «касозької» теорії заснування міста (Пономаренко 1991, с. 68; Куштан 2018а, с. 52). Згодом спеціальну статтю, присвячену розвінчанню цієї теорії написав черкаський історик Ю. Мариновський (1999).

До післямонгольського часу відносять заснування Черкас прибічники ***«черкеської»*** теорії. Вона оформилася у другій половині XVIII ст. завдяки працям російських імперських істориків В. Татіщева та І. Болтіна. Перший «обіграв» оповідь про мешканців «Охматових слобід», котра міститься у Воскресенському, Лаврентіївському та Никонівському літописах: у 1283 р. баскак Охмат, який узяв на відкуп увесь Курський край (схід Чернігово-Сіверщини), заснував дві слободи, мешканці котрих вдалися до грабунків, через що рильський князь Олег розігнав їх. Татіщев дофантазував, що, нібито, цими розбійниками були черкеси, які після вигнання «*на Дніпро переведені, й град Черкаси побудували*» (Татищев 1769, с. 455). Цю ж ідею переказав і «вдосконалив» І. Болтін (1788, с. 344—345). Історик М. Карамзін сприйняв ці звістки, як відверті фантазії авторів: «*Болтін пише (...), що жителі Охматових слобід були Черкаси і називалися Козаками; що вони втекли до Баскака в Канів і збудували містечко Черкас, та ін. Чи можна так сміливо вигадувати?*» (Карамзин 1819а, с. 95). Проігнорували вигадки Татіщева-Болтіна й авторитетні історики XIX — початку XX ст. В. Антонович та М. Грушевський. Втім, татіщевська містифікація благополучно пережила радянські часи і залишається популярною й до сьогодні. Подібність топоніму «Черкаси» та етноніму «черкеси» лише на перший погляд здається очевидною, бо з таким само успіхом можна стверджувати, що назва українського Маріуполя походить від племені марі, які мешкали в Поволжі. Годі й казати, що жодних археологічних чи етнографічних підтверджень присутності північнокавказьких черкесів на Черкащині немає. Але саме «черкеська» теорія появи Черкас стала панівною при виборі офіційного дати заснування міста — нею призначили 1286 р., щоб відсвяткувати 700-річчя у 1986 р. (сост. Береза и др. 1986, с. 3—4, 34). Відсутність будь-яких згадок про черкесів та Черкаси у першоджерелах — руських літописах, які «коментували» російські історики, — робить цю теорію абсолютно безпідставною. Її невідповідність підтверджується й відсутністю археологічних знахідок кінця XIII — початку XIV ст. на території міста.

За ***«литовською»*** версією, Черкаси з'явилися у другій половині XIV ст. Передумовою цьому стала перемога литовсько-руського війська на чолі з великим князем Ольгердом над Золотою Ордою в битві на Синіх Водах у 1362 р. (р. Синюха на суч. Кіровоградщині). Зрозуміло, що закріплення синьоводської перемоги потребувало необхідної прикордонної організації. Із літописних джерел відомо, що вже наступного року відвойовані землі від Дністра до Дніпра (майбутнє «Велике Поділля») Ольгерд передав своїм племінникам подільським князям братам Коріатовичам, а очолюване ними Подільське князівство мало стати буферною зоною між ВКЛ та Золотою Ордою. Саме із діяльністю Коріатовичів пов'язують будівництво «ланцюжка» прикордонних замків на південних теренах ВКЛ (Кам'янець, Скала, Вінниця, Брацлав, Сокілець, Звенигород та ін.), де Черкаси були крайнім східним форпостом (Куштан, Ластовський 2016, с. 175—176; Куштан 2019, с. 92—93). Зв'язок ранніх Черкас саме з Подільською землею, а не Київською є доведеним — це наслідок того, що територія, де постало місто, знаходилося поза межами Киево-Руської держави (Грушевский 1891, с. 50—52, карта; Білецька 2004, с. 80—81, карта 2; Михайловський 2017, с. 81). До перших достовірних писемних згадок про Черкаси відноситься «Список руських міст дальніх і ближніх», створеній у період між 1387 та 1392 рр., де вони перебувають у переліку подільських міст (Тихомиров 1952, с. 218). 1392 роком датовано документ, де згадується «черкаський воєвода» пан Бедрих, слуга подільського князя Федора Коріатовича (Новая… 2014, с. 150). У 1393 р. відбулося захоплення Черкас (разом із Звенигородом) київським князем Скиргайлом Ольгердовичем (ПСРЛ 1975, с. 382) — подія, пов'язана з ліквідацією великим литовським князем Вітовтом подільського уділу Коріатовичів. Знову ж таки, як подільське місто, Черкаси постають у грамоті польської королеви Ядвіги від 1395 р. (Михайловський 2012, с. 68).

Зрозуміло, що прибічники різних теорій походження Черкас намагалися апелювати й до археологічних матеріалів, намагаючись серед них знайти вагомі аргументи на користь своїх версій.

Про «давньоруські» знахідки з Черкас. Територія Дніпро-Тясминського межиріччя, де розташовані Черкаси, знаходилася за межами Київської Русі (Кучера и др. 1984, рис. 2). У додержавний період (VIII — початок X ст.) тут проживало населення райковецької культури, котре згодом було витіснене за р. Рось войовничими племенами печенігів. З того часу територія між Дніпром і Тясмином стала пусткою (принаймні для осілого населення) аж до початку литовської колонізації Середнього Подніпров'я після битви на Синіх Водах у 1362 р.

Тим не менше, в науковій літературі зустрічаємо інформацію про деякі знахідки давньоруського часу в Черкасах. Мова йде, насамперед, про два скарби та кілька випадкових знахідок, інформація про які була оприлюднена наприкінці XIX ст. В. Антоновичем (1895, с. 98). Один із скарбів складався з західноєвропейських денаріїв XI ст., частина з яких ідентифікована, як вендки (саксенпфеніги) молодших типів (Котляр 1971, с. 46). До другого комплексу входило «чотири монетні гривні київського типу» та смарагдова намистина. Якщо тип гривень визначений вірно, то час їх побутування — XII—XIII ст. (точніше, між 1150 та 1240 рр.) (Котляр 1971, с. 51—54). Також В. Антонович згадує про знайдений в околицях Черкас «*бронзовий шийний медальйон, вкритий кольоровою емаллю*», який за технікою виготовлення подібний до виробів давньоруського часу. Втім, з праці сучасника В. Антоновича історика-археолога Н. Кондакова дізнаємося, що дана прикраса, яка зберігалася в мюнц-кабінеті Київського університету, насправді, походить з Васильківського повіту (Кондаков 1896, виноска на с. 139, табл. XV: 2). Тобто В. Антонович, ймовірно, припустився прикрої помилки: цей давньоруський медальйон має відношення не до наших Черкас, а до села в Пороссі з такою самою назвою — центру Черкаської волості Васильківського повіту Київської губернії (нині — с. Черкас Білоцерківського р-ну Київської обл.). Чи не з цих самих Черкас Васильківського повіту походили і вищезгадані скарби: монет-вендок та «київських» гривень? Останній, начебто, знайдений у «передмісті Слобідка», але такого топоніму в м. Черкаси не існує, натомість хутір Слобідка (нині — с. Тадіївка Білоцерківського р-ну) знаходився неподалік с. Черкас. На диво, села із назвою «Черкас» чомусь взагалі не згадано в «Археологічній карті» В. Антоновича (а це, між іншим, центр волості!). З цього можна зробити здогад, що в згаданому каталозі матеріали з двох населених пунктів із схожими назвами — наших Черкас і білоцерківських — були змішані (таке цілком могло статися, адже дослідник, переважно, опрацьовував списки археологічних колекцій та донесення з волостей Київської губернії). Все це ставить під серйозний сумнів зв'язок вказаних давньоруських скарбів саме з дніпровськими Черкасами. Найвірогідніше вони мають відношення до села-тезки з Поросся, де сконцентровано значну кількість пам'яток часів Київської Русі.

До безумовно давньоруських знахідок з території Черкас відноситься залізний меч варязького типу (X ст.), випадково виявлений у 1966 р. в Дніпрі неподалік цукро-рафінадного заводу (перебуває в експозиції Черкаського обласного краєзнавчого музею; Андрощук, Зоценко 2012, с. 120—121, рис. 84: а—б). Але ця знахідка, швидше за все, пов'язана не стільки з якоюсь давньоруською пам'яткою на території міста, скільки є випадковою знахідкою, що має відношення до варягів-русів — воїнів і торговців, які по Дніпру «ходили» на Візантію. Цим варязьким мечем перелік достовірних знахідок давньоруського часу з Черкас і обмежується…

Своєрідним історіографічним міфом є те, що на території Черкас виявлена давньоруська кераміка (Приходнюк 1971; Приходнюк, Пономаренко, Рець 1974, с. 91). Досить часто за неї помилково сприймали посуд ранньолитовського часу. Ця кераміка зберігала деякі давньоруські риси: округлобокі горщики з S-подібним профілем, вінця з потовщеним і заокругленим краєм і жолобком зсередини, орнамент із врізних горизонтальних ліній та хвиль на плечиках, іноді — знаки-клейма на дні. Тож і не дивно, що таку кераміку помилково ідентифікували, як давньоруську, втім замість XI—XIII ст. вона датовано XIV — початком XV ст. Саме так сталося з матеріалами розкопок і розвідок, які проводив М. Пономаренко у 1950—1980-х рр. в Черкасах (Замкова гора/Пагорб Слави, Дзеленьгора, городище Шпиль). У ранніх публікаціях кераміка звідти названа «давньоруською», хоча за висновком фахівців з ІА АН УРСР (М. Кучери, В. Петрашенко) серед неї немає зразків давніших за XIV ст. Те саме стосується матеріалів досліджень С. Реця на могильнику та поселенні Василиця: як би автор розкопок не бажав видати їх за XI—XIII ст., за типологією кераміки вони все одно відносяться до пізнішого (литовського) часу. Відсутність давньоруської кераміки в Черкасах визнав і М. Пономаренко, коли на початку 1980-х проводив археологічні дослідження на території міста (Куштан 2018а, с. 54). Це ж підтвердили фахівці з Інституту археології АН УРСР, котрі побували в Черкасах: «*…Матеріалів, які відносяться до часів Київської Русі, нами ніде не виявлено*» (Петрашенко 1982, с. 4). Таким чином було остаточно поставлено «крапку» в суперечці: чи існувало місто в давньоруський час?

Аналогічно, відсутні давньоруські матеріали й у комплексах, виявлених неподалік Черкас: Леських, Сагунівці, Ломоватому, Боровиці (Сымонович 1960, с. 25—26, рис. 10). Вочевидь, за «давньоруську» кераміку сприймалася райковецька або ж литовська XIV—XV ст. Такі розбіжності пов'язані, перш за все, з тим, що на час дослідження вказаних пам'яток (1950-і рр.) ще не було розроблено досконалої типології середньовічної кераміки.

На основі скарбу «київських гривень», який, нібито, походив з Черкас, М. Грушевський в свій час зробив висновок про те, що це «*може вказувати на існування тут поселення в домонгольську добу*» і на цій підставі відсунув південний кордон Давньоруської держави на південь від Росі — до Черкас (Грушевский 1891, с. 13—14). Тому не дивно, що про гіпотетичне давньоруське поселення чи городище на місці Черкас полюбляли писати й деякі черкаські історики та краєзнавці (Тканко, Найден 1958, с. 3; ред. Стешенко 1972, с. 88; Мельниченко 2002, с. 8—9). Тут також не обійшлося без містифікацій. Одна з них стосується міфічного городища Татинець в районі Черкас.

Усе почалося з літописної згадки (1187 р.) про дніпровський брід Татинець (від *ст.-рус.* «тать» — розбійник), що був розташований десь нижче Переяслава. На думку деяких істориків XIX ст. (М. Погодіна, М. Надеждіна і К. Неволіна), він мав знаходитися неподалік Черкас (Погодин 1850, с. 194), але ще їх сучасник М. Максимович аргументовано довів, що дане твердження є помилковим — села із назвою «Мутатинці» на протилежному від Черкас березі Дніпра, про яке писали дослідники, ніколи не існувало, натомість було с. Мутишенці (Мутихи), найменування якого зовсім не співзвучне Татинцю (Максимович 1877, с. 344, 351). Тим не менше, локалізація Татинецького броду коло теперішніх Черкас прижилася в історичній, історико-географічній та краєзнавчій літературах (сост. Барсов 1865, с. 194; пер. Махновець 1989, с. 571; Мельниченко 2002, с. 9; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 76; Моргунов 2017, с. 205, рис. 2.). Коли ж давньоруський брід став однойменним городищем, ба навіть містом? «Автором» цього непорозуміння став російський радянський археолог, майбутній академік Б. Рибаков, коли наприкінці 1940-х рр. створив карту «Схематична мапа населених пунктів домонгольської Русі, які згадуються в руських писемних джерелах» для тому академічної монографії з давньоруської історії (ред. Воронин, Каргер, Тиханова 1948, карта). На ній Татинець позначений вже не як брід, а як населений пункт (!) XII ст., причому показаний він на правій (!) стороні Дніпра (приблизно на місці Черкас). Чим керувався відомий дослідник незрозуміло. З посиланням на мапу Б. Рибакова, Татинець, як місто на Правобережжі Дніпра, постає спочатку в довідковій літературі (ред. Стрижак 1985, с. 156), а згодом — у працях черкаських істориків і краєзнавців (Мельниченко 2002, с. 9; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 80). Навіть, якщо припустити, що Татинецький брід знаходився саме тут, а при кожному броді мало би бути городище, яке його охороняло, то будувати укріплення на правому березі Дніпра (на той час — Дикому полі) було би рівнозначно самогубству. Тому й не дивно, що міста, чи бодай городища Татинця не знайти в сучасній академічній літературі, присвяченій пам'яткам давньоруського часу (Кучера и др. 1984, рис. 2; Кучера 1999, рис. 44).

Так само абсолютною вигадкою є ототожнення Черкас із літописним Чюрнаївом (Сизоненко, Сизоненко 1980) — городищем чорноклобуцького хана Чюрная, яке, насправді, знаходилося на р. Рось (Плетнева 1990, с. 86). Те ж стосується намагань деяких дослідників локалізувати в районі Черкас «Острів русів» і «Артанію», котрі згадуються в працях середньовічних арабських і перських географів (Знойко 1989, с. 38—41; Максимов, Максимов 1989, с. 116—118; ред. Масненко, Поліщук 2017, с. 608—610).

Отже, маємо визнати, що археологічні знахідки давньоруського часу на території Черкас практично відсутні. Воно й зрозуміло, адже місцина, де згодом постали Черкаси, знаходилася

за межами південних кордонів Київської Русі, які марковані «змієвими валами», що на Правобережжі зосереджені в басейні р. Рось. Немає абсолютної впевненості в зв'язку давньоруських скарбів, згаданих В. Антоновичем, саме з дніпровськими Черкасами. За весь час археологічних досліджень на території міста не виявлено масового археологічного матеріалу (кераміки, характерних прикрас на кшталт скляних браслетів тощо), який би свідчив про існування тут давньоруського поселення чи городища. Випадкові ж знахідки поодиноких престижних речей, таких, наприклад, як меч X ст., радше вказують на функціонування жвавого торгівельного шляху «з варяг у греки», який проходив Дніпром повз територію, де згодом постали Черкаси.

Врешті-решт, судячи з археологічних даних та літописних джерел, саме вздовж правого берега Дніпра у XI—XIII ст. пролягав шлях постійних нападів половців на Поросся (Плетнева 1973, с. 26, рис. 8.). З цього приводу М. Пономаренко, полемізуючи із прибічниками давньоруського віку Черкас (С. Рецем та Г. Сизоненко) на початку 1980-х рр., справедливо зауважив: «*На цьому торному шляху крові та сліз не могли, звичайно, втриматися руські осади*». Далі краєзнавець з іронією зазначив: «*А чи Рець і Сизоненко, які так ратують за Черкаси доби Русі, захотіли б осісти на кривавій дорозі половецьких наскоків на Русь?*» (Пономаренко 1981, с. 19).

700-річчя міста у 1986 р.: помилка, чи свідома містифікація? У 1986 р., по аналогії з 1500-річчям Києва у 1982 р., було гучно відзначено 700-річний ювілей Черкас. Вже ні для кого не секрет, що ця дата була «притягнута за вуха»: не було представлено ні документальних, ні археологічних доказів того, що місто заснували наприкінці XIII ст. (Куштан, Ластовський 2016, с. 157—161). Власне, основною метою тодішнього компартійного керівництва було не стільки дізнатися реальний вік міста, скільки затвердити круглу дату задля можливості залучення більших державних коштів на святкування. Безумовним позитивом стали приурочені до ювілею широкомасштабне будівництво та проведення культурних заходів. У 1985 р. урочисто відкрито нову будівлю обласного краєзнавчого музею, у 1986 р. з'явилася Площа 700-річчя Черкас, збудовано цілий ряд нових приміщень: кінотеатр «Україна», музичне училище, автовокзал, аеропорт та ін. У листопаді того ж року спеціальним указом Верховної Ради СРСР місто було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Негативом же цього процесу стало часткове «замороження» теми віку Черкас та консервація наукового пошуку дослідників щодо середньовічної історії міста. Фактично із цього моменту інші варіанти минулого серйозно навіть не розглядали (за винятком деяких напівфантастичних газетних публікацій).

За офіційною версією, яка була відкоригованим варіантом «черкеської» теорії, місто було засноване у 1286 р. Роль першопоселенців відводилася міфічним «козакам-черкасам» (розбійникам з «Охматових слобід»), основне ж населення, відповідно до пануючої в ті часи марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, складалося з «біглих селян», які тікали в Придніпров'я від гніту руських і татарських феодалів. Фантазії В. Татіщева та І. Болтіна були використані для отримання відправної дати та, щоб пояснити етимологію назви міста. Компартійні пропагандисти напередодні та після ювілею 700-річчя переконували, що новоосаджений Черкаський замок являв собою «*густий зроблений з колод частокіл першопоселенців козаків-черкасів наприкінці XIII століття, що захищали себе і землі предків від згубних набігів монголо-татар*» (сост. Береза и др. 1986, с. 3). Тут варто зауважити, що поява міст у Середні віки — це не спонтанний процес. Їх заснування мало мати військово-політичні, торгівельно-економічні передумови, а ініціатива мала належати не ватазі «розбійників-черкесів», або «біглим селянам», а, насамперед, державній владі. Жодних таких передумов у часи, коли територія перебувала під владою Золотої Орди, просто не існувало. Та й походження назви Черкас не варто пов'язувати з далеким народом черкесів — існують інші етимологічні трактування (в т. ч. західного та північно-західного походження) (Куштан, Ластовський 2016, с. 171—175).

Аби «підтвердити» факт існування Черкас на початку XIV ст., пропагандисти використали згадку міста в контексті легендарних подій, пов'язаних із великим литовським князем Гедиміном (1316—1341). Мова йде про його т. зв. «київський похід», згаданий у низці литовсько-руських та українських літописів, хроніках і працях істориків, створених після XVI ст. В зв'язку з цією ситуацією доречним буде фразеологізм про реанімацію істориками-компартійцями «старого баяну», що звучить досить іронічно через наявність скульптури співця Бояна на Площі 700-річчя в місті Черкаси. Адже ще наприкінці XIX ст. історик В. Антонович довів, що цей «похід Гедиміна», не що інше, як історичний казус або містифікація (Антонович 1878, с. 56—64). Даний сюжет відсутній у більш ранніх джерелах, до того ж, завойовуючи Київські землі, Гедимін мав би боротися не з міфічними руськими князями, а з Золотою Ордою, яка за правління хана Узбека (1313—1341) була доволі сильною, щоб адекватно відреагувати на зазіхання на її улуси. Тому підкорення Волині, Київщини та Поділля відбулося лише за правління сина Гедиміна Ольгерда, коли татарська держава в період «Великої замятні» (1359—1380) переживала економічне та військове послаблення внаслідок династичних смут та епідемії чуми. Ймовірним «замовником» даної містифікації називають київського воєводу середини XVI ст. князя Януша Гольшанського, який таким чином прагнув довести свої династичні претензії на Київ і Київську землю: за сфабрикованими

літописами, саме його міфічного предка Ольгімонта Міндовговича Гольшанського, як свого «кревного»-родича, Гедимін, нібито, призначив намісником перелічених земель (у т. ч. Черкас) із титулом князя київського. З цими висновками В. Антоновича погодилися більшість дослідників того часу, в т. ч. М. Грушевський (1891, с. 482—483) і відомий фахівець із історії України литовського періоду П. Клепацький (2007, с. 334—335).

Те саме стосується й легенди про заснування Черкас, яка міститься в «Описі Канівського замку» 1552 р. За нею місто, нібито, було засноване за часів Гедиміна, котрий після «переможного походу», але вже на Крим і Північний Кавказ (!) переселив на Дніпро «п'ятигорських черкесів» (АЮЗР 1886, с. 103). Звісно ніякого такого походу Гедимін не здійснював, а переказ з'явився, як спроба канівчан відстояти свої економічні інтереси, пов'язані зі спірними з черкасцями уходами-угіддями в межиріччі Сули і Псла: останні, мов, не мають жодних прав на ці землі й взагалі є зайдами — нащадками чужинців з далекого Кавказу. Про це ще писали історики кінця XIX ст. — початку XX ст.: В. Антонович (1878, с. 62—63), М. Володимирський-Буданов (АЮЗР 1886, с. 40), М. Грушевський (1995, с. 69—70), але чомусь скромно промовчали черкаські історики 1980-х рр.

Щоб отримати офіційний «карт-бланш» на святкування, організатори 700-річчя звернулися до фахівців з Інститутів археології Москви та Києва, які надали «Наукову записку про час виникнення Черкас», підписану очільниками установ, відповідно, академіком АН СРСР Б. Рибаковим та членом-кореспондентом АН УРСР І. Артеменком (затверджена на засіданні Вченої Ради ІА АН УРСР 24.12.1985 р.). З приводу історичних згадок про Черкаси в документі справедливо зазначено: «*Писемні згадки про Черкаси є в Троїцькій, Густинській та російсько-литовських літописах. Вони відносяться до 1283—1284 рр., 1305 р., 1321—1322 рр. Однак їх достовірність оспорювалася та оспорюється рядом істориків (М. М. Карамзін, А. М. Насонов, В. Т. Пашуто та ін.), які вважають, що ці відомості вказують не на документальне, а на легендарне походження оповіді*». Достовірні ж літописні згадки про Черкаси, згідно висновку, відносяться до 1390-х рр. (Научная… 1985, арк. 9—10). Тому вся надія покладалася на археологічні докази…

Щоб «обґрунтувати» наперед визначений вік міста, у 1981 р. була створена археологічна експедиція «Черкаси». Її очолив М. Пономаренко, який на той час був головою секції археології при обласній організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. До роботи експедиції долучилися співробітники відділу охорони пам'яток археології Черкаського обласного краєзнавчого музею, а також архітектор-краєзнавець С. Рець. Наукову консультацію здійснював співробітник ІА АН УРСР М. Кучера, визнаний фахівець у галузі давньоруської археології. Основною метою експедиції «Черкаси-1981» було здійснення археологічних досліджень на деяких відомих пам'ятках на території міста, а також доведення помилковості «давньоруської» версії заснування Черкас. Останнє завдання було успішно виконане — жодних археологічних знахідок часів Київської Русі виявлено не було. Щодо матеріалів, пов'язаних із початками Черкас, то вони були репрезентовані, переважно, фрагментами кераміки XIV—XVIII ст. Саме таку нижню хронологічну межу визначив М. Пономаренко в своїй так і не опублікованій тоді статті «Скільки років Черкасам?», де зробив висновок, що *«Черкаси осаджено в 3-й чверті XIV сторіччя»* (Куштан 2018а, с. 54). Це ж підтвердили фахівці з експедиції В. Петрашенко, які у 1982 р. проводили розвідки в Черкасах і оглянули колекцію знахідок Пономаренка: «*…зустрічаються окремі фрагменти кераміки, що датуються XIV—XV ст.*» (Петрашенко 1982, с. 4). Але у науковому звіті М. Пономаренка (1981, с. 17) та «Науковій записці» Інститутів археології нижня хронологічна межа середньовічної кераміки була знижена до кінця XIII ст. Очевидно, що це було зроблено на догоду черкаському компартійному керівництву, «заточеному» на 700-річчя. У «Науковій записці» зазначено: «*Кераміка цього типу відома на багатьох пам'ятках Південної Русі, а також за її межами (на сучасній території Білорусі та низці областей РРФСР). На добре датованих пам'ятках (Київ, Білгород, Путивль, хут. Половецький, Озаричі, Комарівка, Полоцьк, Волковиськ та ін.) ця кераміка датується кінцем — останньою чвертю XIII — початком XIV ст.*» (Научная… 1985, арк. 8). Укладачі посилалися на монографію С. Біляєвої, де подібна кераміка — тип II 2б — датована широко: кінцем XIII — XIV і, навіть, початком XV ст. (Беляева 1982, с. 84—88, рис. 29).

Насправді, тут ідеться лише про два (!) невеликі фрагменти вінчиків, виявлені М. Пономаренком (один автор знахідки датував XIV ст., інший — кінцем XIV — початком XV ст.; Пономаренко 1981, с. 4, фото 1: 1, 2; Куштан, Ластовський 2016, с. 80, рис. 109: 3, 4). Вони характеризуються масивними валикоподібними вінчиками із виїмкою зсередини та «грибоподібним» профілем (рис. 2: 1, 2), що, насправді, притаманно кераміці XIV — початку XV ст. — традиційна група, тип 3б, за О. Оногдою (2012, с. 10). У звіті М. Пономаренко, який консультувався з київськими фахівцями, зазначив, що відноситься ця кераміка до *«групи своєрідної кераміки типу Половецького та Сокільців»* з посиланням на статтю М. Кучери (1969). Але, вочевидь, краєзнавець трохи помилився, бо виявлені ним вінчики належать до традиційної групи кружальної кераміки, яка наслідувала давньоруську, «своєрідна» ж група — це посуд, виготовлений на повільному гончарному кругу, який характеризується грубим тістом і простим оформленням вінець (Оногда 2007, с. 70—74,

рис. 1) [1]. Так чи інакше, кераміка обидвох груп є одночасною й М. Кучера датував такі комплекси, виявлені ним на городищах у хут. Половецькому на р. Рось та с. Сокільці на р. Південний Буг, кінцем XIV — початком XV ст. (в т. ч. на основі нумізматичних знахідок) (Кучера 1965, с. 208—210; 1969, с. 177—178, 181, рис. 5, 6).

На превеликий жаль, документ, підготовлений київським та московським археологічними інституціями, грішить цілим рядом інших помилок. По-перше, на городищі Василиця не було виявлено середньовічних матеріалів — пам'ятка функціонувала за доби пізнього енеоліту (пивихинська культура) та у часи Латену (зарубинецька культура). Кераміка рубежу XIV—XV ст. виявлена під час досліджень поселення та могильника Василиця, які розташовані в заплаві навпроти городища (розкопки С. Реця у 1996—1998 рр.). Так само, з поселенням, а не з городищем пов'язана знахідка відомого Василицького скарбу 1921 р., адже виявлений він був не на горі, а на підвищенні (острові) в заплаві (Строкова 2006, с. 35). Ці помилки, напевне, були запозичені з монографії С. Біляєвої (1982, с. 115). По-друге, в «Науковій записці» невірно датований сам скарб, до якого, окрім прикрас, входило понад півсотні джучидських дирхемів та їх наслідувань. Монети, насправді, карбовані не у 1290—1312 рр., як вказано в документі та деяких наукових працях (Котляр 1971, с. 85), а значно пізніше: у діапазоні 1346/47—1375/76 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 119). Відповідно, час приховання скарбу визначається в проміжку між 1376 та 1380 рр. Нарешті, в документі згадана бронзова підвіска (сережка), виявлена у 1970-х рр. коло підніжжя Дзеленьгори (рис. 2: 3). Вона має вигляд дротяного кільця, до нижньої частини якого за допомогою тонкого дроту прикріплено три ажурні кульки (збереглась одна). Цю прикрасу віднесено до XIII—XIV ст., хоча аналогічні вироби відомі серед середньовічних матеріалів Білорусі (Гродно, Старі Юрковичі; ред. Ляўко 2001, с. 290, мал. 184: 33, 34) та Литви (Вільнюський замок) [2], де датовані кінцем XIV — початком XV ст. (; Piliř… (б. р.), fig.). До речі, одночасно із черкаською сережкою було знайдено залізну шпору з зубчастим коліщатком (рис. 2: 4) — предмет амуніції середньовічного лицаря. Аналогічні шпори походять з розкопок городища кінця XIV — початку XV ст. коло хут. Половецького (Кучера 1969, с. 178).

На чому ж базувалася офіційна версія появи Черкас? Фундаментом її, як виявляється, стали не факти, а легенди, вигадки, помилкові інтерпретації та фальшування. І саме це, врешті-решт, робить ті висновки «Колусом на глиняних ногах». З огляду на сучасний рівень знань, не існує жодних підстав вважати, що Черкаси виникли наприкінці XIII ст. Натомість логіка історичних процесів у регіоні, а також археологічні матеріали вказують на те, що поява міста сталася пізніше — у другій половині або наприкінці XIV ст. Не суперечать цьому й результати археологічних досліджень, здійснених на території Черкас у останні десятиліття.

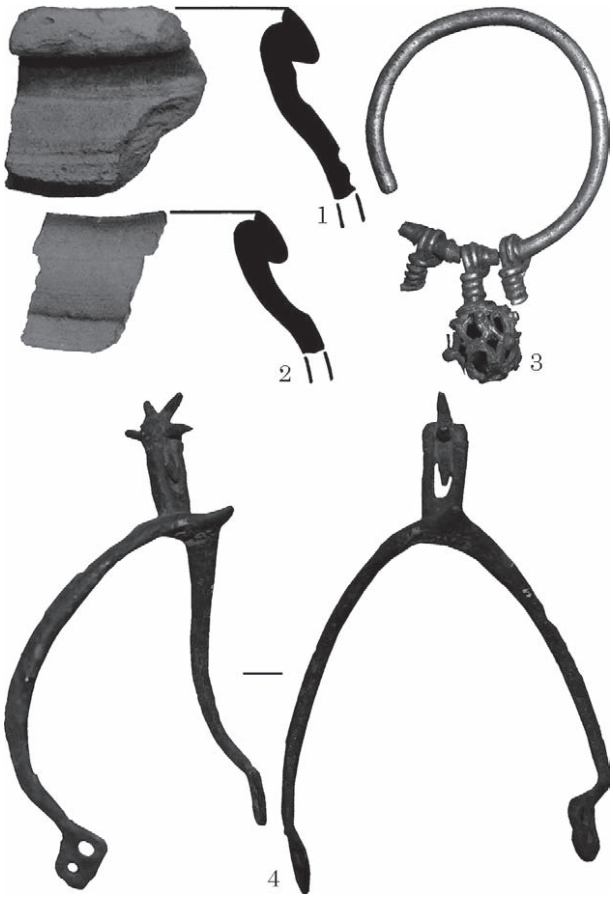

Рис. 2. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас: 1, 2 — з розкопок М. Пономаренка; 3, 4 — підніжжя Дзеленьгори, узв. Старособорний (1, 2 — кераміка; 3 — бронза; 4 — залізо)

Новітні археологічні дослідження в Черкасах. Після святкування ювілею Черкас у 1986 р. на ціле десятиліття припинилося дослідження середньовічних пам'яток у межах міста. Лише за часів Незалежної України ці роботи відновилися. Їх поновлення пов'язане перш за все з С. Рецем, на той час співробітником Черкаської археологічної інспекції. Не зважаючи на аматорський рівень його досліджень та доволі нетрадиційний погляд на давню історію Черкас, ним було зроблено досить багато корисного для виявлення та збереження археологічних пам'яток на території міста. У 1996—1998 рр. С. Рецем виявлено середньовічні поселення та могильник Василиця, а також здійснено дослідження на городищі Шпиль.

Поселення Василиця (рис. 1: А: 1) розташоване в північно-західній частині міста (мікрорайон «Дахнівський»), за 5 км від історичного центру, на місці кол. с. Василиця. Пам'ятка займає піщане підвищення (бувший острів) у заплаві, обмежене

1. Кераміку обох груп виявив у Черкасах *автор* статті під час археологічних досліджень в районі Дзеленьгори (2020 р.) та на черкаському Подолі (2022 р.).
2. Аналогію див.: Piliř tyrimo centras «Lietuvos pilys» —http://www.lietuvospilys.lt/images/radiniai/papuosalai/VR02_5M1196.jpg.

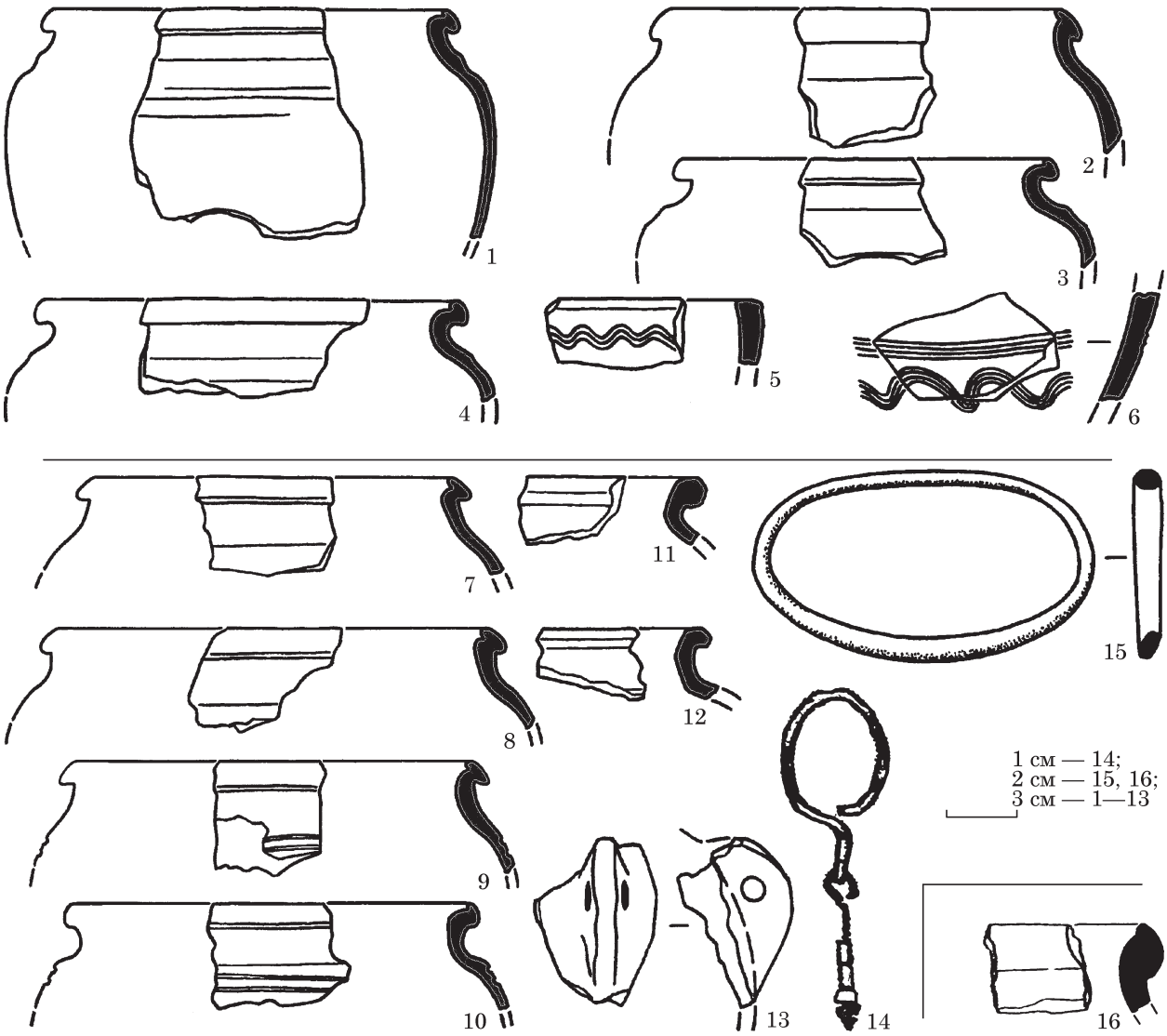

Рис. 3. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас: 1—6 — поселення; 7—15 — могильник Василиця; 16 — городище Шпиль (1—13, 16 — кераміка; 14 — бронза, скло; 15 — бронза)

з одного боку руслом Дніпра, а з другого — невеликою протокою, яка проходила попід корінною терасою (Рець 1996, с. 24—25, рис. 13, 14, 21, 22; 1998, с. 5—8, рис. 4—6). Зараз більша частина поселення зайнята приватними садибами (район вул. Праслов'янської, Сержанта Волкова, Тичини та Набережної). На ріллі та під час невеликих розкопок було здобуто колекцію кераміки кінця XIV — початку XV ст. (автор досліджень помилково датував її давньоруським часом). Це уламки біло- та сіроглиняних кружальних горщиків із яйцеподібним тулубом і S-подібно вигнутим профілем. Характерним є оформлення вінчиків: масивні з валикоподібним краєм, із виїмкою зсередини, часто грибоподібні в профілі (рис. 3: 1—4). Деякі посудини мають уступ на рівні переходу від шийки до плечиків. Більша частина горщиків без орнаменту, а решта прикрашена на плечиках кількома врізними горизонтальними, а також хвилястими лініями (рис. 3: 6). Трапляються уламки посудин (амфорок?) з вузьким горлом, прикрашеним хвилястими прокресленими лініями (рис. 3: 5). Саме з цим поселенням пов'язаний згаданий вже Василицький монетно-речовий скарб кінця XIV ст., віднайдений у 1921 р. Срібні прикраси і монети знаходилися в керамічному горщику з клеймом на денці (посудина не збереглася). Також у фондах Черкаського обласного краєзнавчого музею знаходяться предмети другого скарбу, який також походить з Василиці — це чотири цілих і одна половина монетних гривень т. зв. «новгородського» типу (срібних видовжених брусків, вагою бл. 190 г). Вони є частиною більшого скарбу, що складався з десятка гривень, складених до мідної посудини, також виявленого, нібито, у 1920-х рр. (Шостопал 2007, с. 48—49; Куштан, Ластовський 2016, с. 78—79, рис. 103). Цей тип гривень перебував у обігу на українських землях протягом XIV, та навіть на початку XV ст. (Котляр 1971, с. 83).

Могильник Василиця (рис. 1: А: 1) розташований поруч із поселенням в районі вул. Праслов'янської, Сержанта Волкова та Підгірної. На ньому досліджено три поховання за обрядом інгумації (Рець 1996, с. 24—25, рис. 11,

12, 16—20; Куштан 1999, с. 9, рис. 16—20). Їх здійснено в неглибоких прямокутних ямах. Небіжчики лежали випростано на спині, головою на захід та південний захід; руки простягнуті вздовж тулуба або складені на животі. Лише одне з трьох поховань (№ 1) виявилося інвентарним: у похованні жінки біля скроні знайдено мідну дротяну сережку у вигляді знака питання зі скляною підвіскою-намистиною (рис. 3: 14). Сережки подібного типу є найпоширенішими в комплексах золотоординського часу і належать переважно до XIV ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 39—40, рис. 6), але також зустрічаються в об'єктах литовського періоду на теренах України та Білорусі (Івакін 1996, с. 239, рис. 111; ред. Ляўко 2001, с. 290—291, мал. 184: 27—30, 36—39). Зокрема, така сама сережка походить з могильника коло городища Сокільці на Поділлі (Кучера 1965, с. 212, рис. 5: 12). В культурному шарі Василицького могильника траплялася кераміка, аналогічна тій, яка знайдена на поселенні: кружальні горщики із характерним вінчиком (рис. 3: 7—10), уламок амфорки «київського» типу із вертикальними ручками-вушками з отвором (рис. 3: 13). Окрім кераміки, поблизу могильника знайдено велику овальну бронзову рамку від пряжки (рис. 3: 15). Там само виявлено сліди металургійного виробництва у вигляді шматків криці та шлаків. С. Рець помилково датував Василицький могильник, як і поселення, давньоруським часом.

Кераміка, що походить із могильника та поселення Василиця, має аналогії на інших пам'ятках другої половини XIV — початку XV ст. Київщини та Поділля (Кучера 1969, рис. 5, 6; Івакін 1996, рис. 8—10, 49, 60, 67, 74, 75; Оногда 2008, с. 24, іл. 1). Не суперечить цьому й датування обох Василицьких скарбів. Звісно, матеріали цих комплексів мають опосередковане відношення до заснування Черкас — вони лише маркують час початку залюднення цього регіону Подніпров'я в післямонгольський час.

Городище Шпиль (рис. 1: А: 2) знаходиться за 3 км на північний захід від історичного центру Черкас (між ним і Василицею), на території парку Сосновий бір, поруч з готелем «Турист». Пам'ятка займає край тераси корінного берега Дніпра коло гирла великого яру, по ложу якого раніше протікав струмок. Городище має невеликі розміри: 50 × 20 м, площа 0,1 га. З напільного боку його оточує рів шириною 10 м, глибиною близько 3 м; впритул до внутрішньої сторони рову простежується вал висотою 0,8 м. Площадка городища сегментоподібної форми, сильно пошкоджена пізніми перекопами і зсувами, поверхня задернована і заросла деревами. Культурний шар пам'ятки слабо насичений знахідками. Як показали дослідження, зокрема, перетин рову, що здійснив С. Рець у 1997 р., спорудження оборонних споруд на городищі відноситься до пізньоскіфського часу (Рець 1997, с. 10—11, рис. 27—35). Серед інших знахідок на городищі трапилися фрагменти середньовічної кераміки, подібної до тієї, що походить з Василиці. Це вінчики кружальних горщиків з потовщеним валикоподібним краєм та виїмкою зсередини (рис. 3: 16). Найімовірніше, городище Шпиль на межі XIV—XV ст. використовувалося в якості спостережний пункт, звідки відкривався хороший вид на заплаву Дніпра та протилежний лівий берег.

Дзеленьгора (рис. 1: А: 3) — середньовічне городище-замчище, розташоване в середмісті Черкас. Воно займає край висунутого в бік Дніпра мису берегової тераси між сучасними вул. Розкопною та узв. Мисливським (Куштан, Ластовський 2016, с. 81—82). До сьогодні добре простежується частина рову «старого» литовського замку по Старособорному узвозу, який оперізував первинне замчище з напільного боку. Цей рів присутній на старих планах Черкас кінця XVIII — початку XIX ст. (рис. 1: Б). Він дугою відокремлював площадку на краю мису, яка мала неправильну округлу форму діаметром близько 80 м (площа 0,5 га). Назва гори, вочевидь, пов'язана з колись розташованою поруч дзвіницею Миколаївської церкви, згаданої ще в «Описі Черкаського замку» 1552 р. (АЮЗР 1886, с. 78). В подальшому храм кілька разів перебудовувався й проіснувала на цьому місці до середини XIX ст. — зараз тут розташований Будинок природи.

Попри ряд альтернативних версій локалізації найпершого («литовського») Черкаського замку, саме в районі Дзеленьгори зосереджені археологічні матеріали кінця XIV — XVI ст., пов'язані з першими століттями існування міста (Куштан, Ластовський 2016, с. 81—85; Куштан 2018b, с. 20—22, рис. 1). З рову стародавнього замчища (узв. Старособорного) походять згадані вже сережка та шпора XIV—XV ст. (рис. 2: 3, 4). Зараз територія Дзеленьгори занята приватною забудовою. Лише у 2020 р. автору вдалося провести тут масштабні археологічні розкопки. В ході цих досліджень встановлено, що до спорудження замку тут знаходилося багатошарове поселення, репрезентоване матеріалами скіфського часу, зарубинецької та черняхівської культур. Середньовічні матеріали представлені переважно розвалами та фрагментами керамічних горщиків, які знайдені як на самому «старому» замку (узв. Старособорний, 32/1), так і на території його посаду (за ровом — по вул. Байди Вишневецького, 2). Кераміка розподіляється на дві групи. До першої належать кружальні посудини, в технології та морфології яких збережені давньоруські традиції (група I, типи 3а і 3б, за О. Оногдою): добре вимішане світлоглиняне тісто, яйцеподібний тулуб, врізний орнамент у вигляді хвилі на плечиках, невисокий шийка з S-подібним вінчиком. Вінця з потовщеним валикоподібним краєм мають зсередини характерну закраїну, іноді — грибоподібний профіль (рис. 4: 1, 7—10). Друга група кераміки — т. зв. «своєрідна» — при збереженні форм попередньої, відрізняється більш грубим тістом із домішкою жорстви та характерних золотавих лусочок

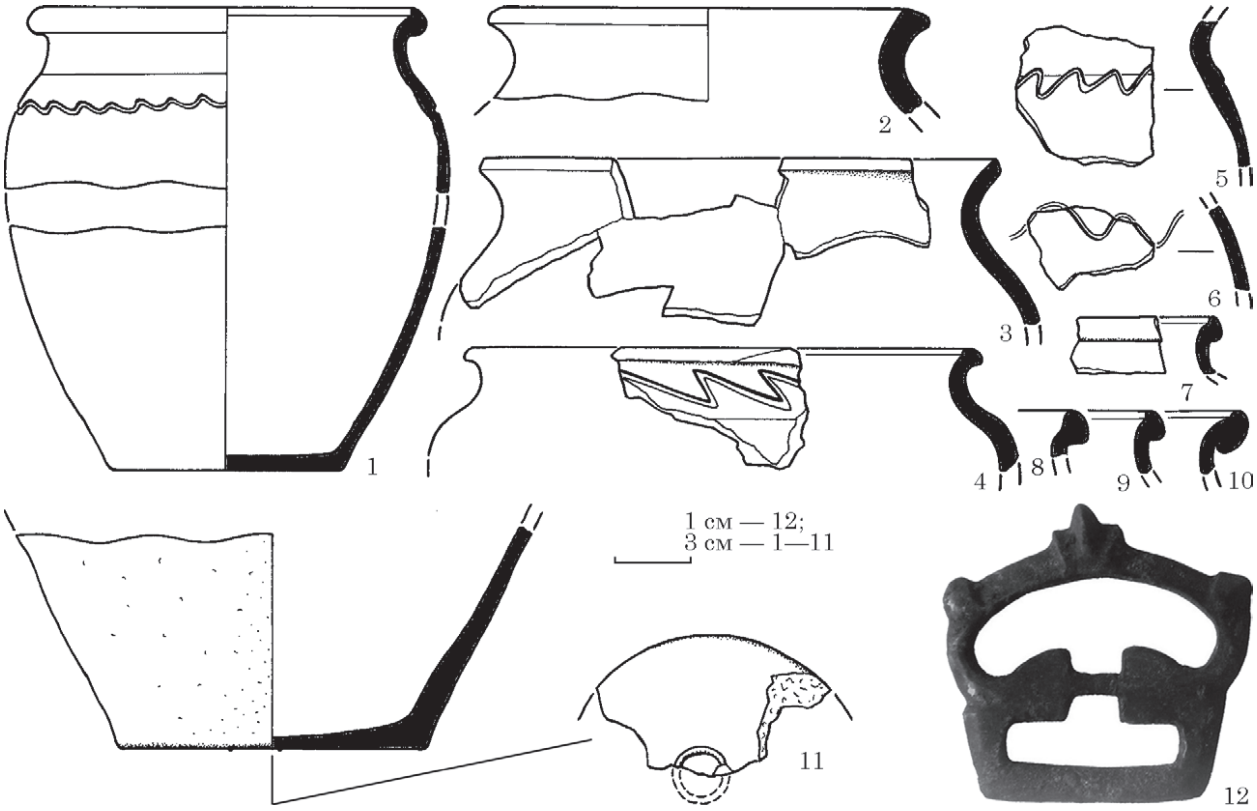

Рис. 4. Матеріали кінця XIV — початку XV ст. з Черкас (замчище на Дзеленьгорі та прилеглий посад): 1, 2, 5, 10, 11 — вул. Б. Вишневецького, 2; 3, 4, 6—9 — узв. Старособорний, 32/1; 12 — вул. Верхня Горова, 13 (1—11 — кераміка; 12 — бронза)

слюди, коричневим або червонуватим кольором поверхні. Технологічною особливістю її є те, що нижня частина горщиків виглядає майже як ліпна, а верхня підправлена на повільному (ручному) гончарному крузі. Оформлення вінець, зазвичай, просте, орнаментація відсутня, або ж така сама, як на горщиках попередньої групи (рис. 4: 2—6). На одному з денець присутнє гончарне клеймо у вигляді кільця (рис. 4: 11).

Поруч із Дзеленьгорою, на сусідньому мису (територія готелю «Дніпро» по вул. Верхній Горовій, 13) у 1996 р. в ході археологічних досліджень, які проводилися під керівництвом Л. та М. Сиволапів (результати не опубліковані), в культурному шарі, окрім матеріалів черняхівської культури, було знайдено середньовічну мідну пряжку (Куштан, Ластовський 2016, с. 80—81, рис. 111). Вона має овальну рамку, вузький прямокутний приймач, за допомогою якого з'єднувалася з ременем, рельєфний декор у вигляді зубців (рис. 4: 12). Пряжка має аналогії серед золотоординських матеріалів XIV ст. (Федоров-Давыдов 1966, с. 44, рис. 7).

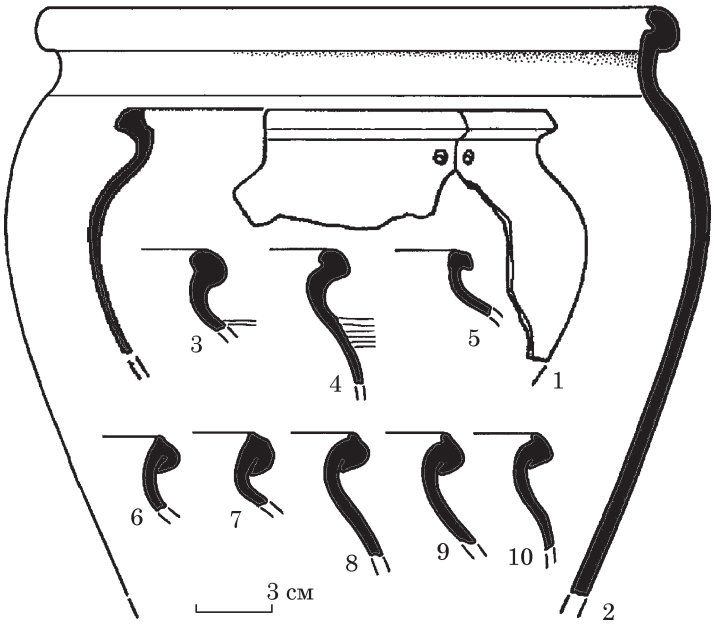

Рис. 5. Кераміка початку XV ст. з Черкас (Поділ): узв. Старособорний, 3

На початку XV ст. заселеним був не лише верхній посад, але й нижній — на Подолі, біля підніжжя Дзеленьгори. Про це, зокрема, свідчать результати невеликих за об'ємом шурфувань і розкопок, здійснених на ділянці по узв. Старособорному, 3 (Куштан, Ластовський 2016, с. 83, рис. 112). З культурного шару та заповнення господарчої ями походить серія уламків від кружальних білоглиняних горщиків з яйцеподібним тулубом, що характеризуються масивними валикоподібними вінцями, часто з борозенкою або виїмкою по внутрішньому краю (рис. 5).

Плечики іноді прикрашають горизонтальні врізні лінії (рис. 5: 3, 4). Один із частково реконструйованих горщиків має сліди ремонту у вигляді просвердлених отворів (рис. 5: 1).

З другої половини XV ст. посад навколо Черкаського замку на Дзеленьгорі продовжив розростатися. У середині XVI ст., як свідчить «Опис Черкаського замку» 1552 р., фортецю перебудували: для її збільшення прокопано новий рів (його залишки — по узв. Мисливському), в результаті чого старий опинився посеред «нового» замку (АЮЗР 1886, с. 77). Дерев'яно-земляний замок в районі Дзеленьгори припинив існування у 1637 р., коли його спалили поляки під час придушення козацького повстання на чолі з Павлом Бутом. Після цього новий («польський») замок перемістили на сусідній мис за 0,5 км уверх по Дніпру (суч. Пагорб Слави), де він проіснував до кінця XVIII ст. Туди ж змістився історичний центр Черкас, про що свідчить поширення культурного шару доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу (Куштан, Ластовський 2016, рис. 140).

Висновки. Поглиблений аналіз археологічних матеріалів доби Середньовіччя з Черкас, а також перебіг історичних процесів, що відбувалися в регіоні у той час, дозволяють по-новому поглянути на проблему визначення часу заснування міста. Відсутність знахідок XI—XIII ст. зводить нанівець намагання деяких істориків і краєзнавців довести давньоруський вік Черкас — частину матеріалів невірно атрибутовано, а деякі з них, як виявляється, не мають жодного відношення до нашого міста. По цій же причині не знаходять наукового підтвердження й всілякі міфи на кшталт ототожнення Черкас із Татинцем, Островом русів або Артанією.

Необ'єктивною є й «офіційна» дата заснування Черкас — 1286 рік. Святкування 700-річчя міста у 1986 р., хоч і супроводжувалося науковими пошуками, втім їх результати були сфабриковані на догоду компартійному керівництву задля отримання «круглої» дати. Для її обґрунтування основний акцент був зроблений на «черкеську» теорію про заснування міста, яка, насправді, є фальсифікацією російських істориків XVIII ст. Нечисленні археологічні знахідки — всього кілька фрагментів кераміки — дозволили тоді «підтвердити» бажану дату лише за рахунок того, що за основу був взятий нижній відрізок її доволі широкого датування — кінець XIII — початок XV ст., хоча вже тоді фахівці-археологи відзначали, що ця кераміка не старша за XIV ст.

Археологічні матеріали, виявлені на території Черкас, у т. ч. завдяки новітнім археологічним дослідженням, дозволяють з впевненістю говорити про заснування міста у другій половині або наприкінці XIV ст. Ця подія відбулася після 1362 р. (Синьоводської битви), коли армія ВКЛ звільнила від панування Золотої Орди Київщину та Поділля. На першому етапі литовської колонізації у межах сучасного міста на березі Дніпра з'явилося кілька поселень. Вочевидь, із закінченням «Великої замятні» в Орді (після 1380 р.) зазіхання татар на втрачені території відновилися. Це призвело до зникнення неукріплених поселень на кшталт Василицького — дану подію маркують приховані скарби. Через загрозу з боку Дикого поля населення змушене було концентруватися навколо Черкаського замку на Дзеленьгорі, який поступово «обріс» посадом (Верхнім і Нижнім). Місто з початку свого існування виконувало функцію прикордонного військового форпосту, про що свідчить і посада першого документально зафіксованого черкаського «градоначальника» — воєвода (командир замкової залоги) Бедрих, згаданий у 1392 р. Час появи Черкас збігається з виникненням інших подільських замків, зведених литовськими князями Коріатовичами. До 1393 р. місто належало до Подільського князівства, після його ліквідації — до Подільської землі, яка в різні періоди підпорядковувалася то Литві, то Польщі. Подільським містом Черкаси залишалися до завершення громадянської війни Свидригайла (Болеслава) Ольгердовича — такими («In terra podoliensi Castra») вони постають в т. зв. «Списку міст Свидригайла» 1432 р. (Коцебу 1835, доп. с. 8). Лише за часів київського князя Семена Олельковича (1454—1470) Черкаси входять до складу Київського князівства: є документальна згадка про те, що князь доручив своєму черкаському намісникові Свиридову провести розмежування південно-східних кордонів Литовської держави (АЗР 1848, с. 362). Остаточно Черкаси інкорпорувалися до Київщини після 1471 р., коли стали центром намісництва/староства Київського воєводства ВКЛ.

Не випадково археологічні знахідки кінця XIV — початку XV ст. з Черкас знаходять аналогії серед матеріалів розкопок городища в Сокільцях на Південному Бузі — Сокілецького замку, котрий згадується разом із Черкаським в переліку подільських міст у «Списку руських міст дальніх і ближніх». Дослідник Сокільця М. Кучера відзначив, що *«виникнення Сокілецького замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.), коли згідно з літописними даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози»* (Кучера 1965, с. 213). Це саме в повній мірі стосується й міста на Дніпрі. Нова інтерпретація археологічних матеріалів з Черкас та відновлення «подільської» сторінки черкаської історії дають всі підстави для перегляду дати заснування міста, принаймні, визнання «офіційної» дати такою, що не відповідає дійсності. Імперсько-радянські міфи про «черкесів» та «біглих селян», як засновників Черкас, мають бути врешті-решт остаточно розвінчані. Черкаси — місто, яке з'явилося внаслідок загальноєвропейських історичних процесів, якими, зокрема, були експансія молодої Литовської держави на південний схід та колонізація колишніх золотоординських земель після 1362 р.

ЛІТЕРАТУРА

АЗР 1848. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. II: 1506—1544. Санкт-Петербург: II отделение Собственной Е. И. В. Канцелярии.

Андрощук, Ф., Зоценко, В. 2012. *Скандинавские древности Южной Руси: каталог*. Occasional Monographs, 3. Paris: ACHCByz.

Антонович, В. Б. 1878. *Очерк истории Великого княжества Литовского до половины XV столетия*. 1. Киев: Университет.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к: Древности, XV. Москва: М. Г. Волчанинов.

АЮЗР 1886. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов*. Ч. VII, т. I: Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700 гг.). Киев: Г. Т. Корчак-Новицкий.

Барсов, Н. (сост.). 1865. *Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.)*. Материалы для историко-географического словаря России, I. Вильна: А. Сыркин.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII — XIV вв. (по материалам археологических исследований)*. Киев: Наукова думка.

Береза, Н. И., Болтенко, В. Н., Кононенко, С. И., Назаренко, Л. Г., Ратушная, Г. И., Фесенко, Н. А. (сост.). 1986. *Черкассам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу*. Черкассы.

Білецька, О. 2004. *Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області*. Одеса: Астропринт.

Болтин, И. 1788. *Примечания на историю древней и нынешней России г. Леклерка*. 1. Санкт-Петербург: Горное училище.

Василицький… 1926. Василицький скарб. *Коротке звідомлення ВУАК за археологічні досліди року 1925*, с. 103-104.

Воронин, Н. Н., Каргер, М. К., Тиханова, М. А. (ред.). 1948. *История культуры древней Руси*. 1: Домонгольский период. Материальная культура. Москва; Ленинград: АН СССР.

Грушевский, М. 1891. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия*. Киев: Императорский университет Св. Владимира.

Грушевський, М. С. 1995. *Історія України-Руси*. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.

Гудзенко, П. А. 1959. *Черкаська область: географічний нарис*. Київ: Радянська школа.

Знойко, О. П. 1989. *Міфи Київської землі та події стародавні*. Київ: Молодь.

Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине*. II: Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII—XV вв. Киев: Купола, с. 118-127.

Івакін, Г. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Карамзин, Н. М. 1818. *История государства Российского*. I. Санкт-Петербург: Н. Греч.

Карамзин, Н. М. 1819a. *История государства Российского*. IV. Санкт-Петербург: Н. Греч.

Карамзин, Н. М. 1819b. *История государства Российского*. V. Санкт-Петербург: Н. Греч.

Клепатский, П. Г. 2007. *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Біла Церква: О. Пшонківський.

Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода*. 1. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.

Котляр, М. Ф. 1971. *Грошовий обіг на території України доби феодалізму*. Київ: Наукова думка.

Коцебу, А. 1835. *Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям Литовской, Российской, Польской и Прусской*. Санкт-Петербург: МВД.

Кучера, М. П. 1965. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі. *Археологія*, XIX, с. 201-214.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П. 1999. *Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем*. Київ: ІА НАН України.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В., Беляева, С. А., Блажевич, Н. В., Горишний, П. А., Смиленко, А. Т., Орлов, Р. С., Иченская, О. В. 1984. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта)*. Киев: Наукова думка.

Куштан, Д. П. 1999. *Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/11.

Куштан, Д. П. 2006. Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел. В: Бокій, Н. М. (ред.). *Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, с. 75-81.

Куштан, Д. П. 2010. *Звіт про археологічні розвідки на території Черкаської області за 2010 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/42.

Куштан, Д. 2018a. «Скільки років Черкасам?»: неопублікований спадок Михайла Пономаренка. В: Лазуренко, В. М. (ред.). *Персоналістичний вимір історії Черкащини. Матеріали І-ї регіональної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю з дня народження М. П. Бушина, 12 березня 2018 р*. Черкаси: ЧДТУ, с. 49-54.

Куштан, Д. П. 2018b. Історія черкаських замків (XIV—XVIII ст.). В: Степенькіна, П. Я. (ред.). *Україна — на шляху до Незалежності. Матеріали науково-практичної конференції, 6 грудня 2017 р*. Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І. В., с. 20-28.

Куштан, Д. П. 2019. Черкаси — форпост Східного Поділля у XIV—XV століттях. В: Литвиненко, Р. О. (ред.). *Археологія Поділля. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 16 жовтня 2019 р*. Вінниця: Твори, с. 92-100.

Куштан, Д. П. 2020. *Звіт про археологічні розкопки в середмісті Черкас у 2020 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2020.

Куштан, Д. П., Овчинников, Е. В. 2003. *Звіт про археологічні розкопки та розвідки у Черкаській області за 2003 рік*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2003/142.

Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.

Ляўко, В. М. (ред.). 2001. *Археологія Беларусі*. 4: Помнікі XIV—XVIII ст. Мінск: Беларуская навука.

Максимов, Є. В., Максимов, С. Є. 1989. Літописне місто Заруб за даними археології, історії та лінгвістики. *Археологія*, 1, с. 114-119.

Максимович, М. А. 1877. *Собрание сочинений*. II: Отделы: историко-топографический, археологический и этнографический. Киев: М. П. Фриц.

Мариновський, Ю. Ю. 1991. Ще раз про назву міста Черкаси. *Мовознавство*, 4, с. 62-65.

Мариновський, Ю. Ю. 1999. Касожський етнос і гіпотеза про початок міста Черкаси в X—XI ст. *Український археографічний щорічник*, 3—4, с. 88-97.

Маркевич, Н. 1842. *История Малороссии*. I. Москва: Август Семен.

Масненко, В. В., Поліщук, В. Т. (ред.). 2017. *Черкащина: історія краю та його людності*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Махновець, Л. (пер.). 1989. *Літопис руський за Іпатським списком*. Київ: Дніпро.

Мельниченко, В. М. 2002. Місто над Дніпром (історія Черкас від найдавніших часів). *Краєзнавство Черкащини*, 6, с. 5-14.

Михайловський, В. 2012. *Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст*. Київ: Темпора.

Михайловський, В. М. 2017. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. *Український історичний журнал*, 3, с. 67-82.

Моргунов, Ю. Ю. 2017. К изучению трасс кочевых набегов на Южную Русь. В: Чернецов, А. В. (ред.). *Памятники средневековой археологии Восточной Европы. К юбилею М. Д. Полубояриновой*. Москва: ИА РАН, с. 201-208.

Научная… 1985. *Научная записка о времени возникновения города Черкассы*. Державний архів Черкаської області, ф. Р-4313, оп. 5, спр. 1287, арк. 8-11.

Новая… 2014. Новая грамота князя Федора Кориатовича 1392 г. *Беларуская даўніна*, 1, с. 147-150.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум*, 27: Археологічні студії, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2008. Керамічні комплекси XIV—XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу. В: Колпакова, В. М. (ред.). *Лаврський альманах*, 21, 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження, с. 24-31.

Оногда, О. В. 2012. *Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст*. Автореферат дисертації к. і. н. Київ: ІА НАН України.

Петрашенко, В. А. 1982. *Отчёт о разведочных работах в городе Черкассы и его окрестностях в 1982 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1982/36.

Плетнева, С. А. 1973. *Древности Черных Клобуков*. Свод археологических источников, Е1-19. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1990. *Половцы*. Москва: Наука.

Погодин, М. 1850. *Исследования, замечания и лекции о русской истории*. IV: Период удельный (1054—1240). Москва: Университетская типография.

Погодин, М. 1857. *Исследования, замечания и лекции о русской истории*. V: Период удельный. Москва: Университетская типография.

Пономаренко, М. Ф. 1981. *Експедиція «Черкаси-1981». Звіт*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1981/151.

Пономаренко, М. Ф. 1991. Черкаси: таємниця топоніма. *Український історичний журнал*, 4, с. 67-76.

Похилевич, Л. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии*. Киев: Киево-Печерская Лавра.

Приходнюк, О. 1971. Свідки далеких віків. З археологічного літопису Черкас. *Черкаська правда*, 16 листопада.

Приходнюк, О. М., Пономаренко, Л. М., Рець, С. К. 1974. Археологічні пам'ятки в Черкасах. *Археологія*, 14, с. 91-93.

ПСРЛ 1843. *Полное собрание русских летописей*. II: Ипатиевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1846. *Полное собрание русских летописей*. I: Лаврентиевская летопись. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1856. *Полное собрание русских летописей*. VII: Летопись по Воскресенскому списку. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1862. *Полное собрание русских летописей*. Т. IX: VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Санкт-Петербург: Э. Прац.

ПСРЛ 1914. *Полное собрание русских летописей*. Т. XXII: Русский хронограф, ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. Петроград.

ПСРЛ 1975. *Полное собрание русских летописей*. XXXII: Хроники: литовская и жмойская, и Быховца; Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. Москва: Наука.

Рець, С. К. 1996. *Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1996 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1996/71.

Рець, С. К. 1997. *Звіт про археологічні розвідки в Черкасах 1997 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1997/116.

Рець, С. К. 1998. *Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1998 р*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/104.

Ригельман, А. 1847. *Летописное повествование о Малой России, её народе и козаках вообще*. Москва: Университетская типография.

Сердюк, А. 1980. Скільки років Черкасам? *Черкаська правда*, 27 січня.

Сизоненко, Г., Сизоненко, Ф. 1980. Слід в історії. *Черкаська правда*, 6 липня.

Стешенко, О. Л. (ред.). 1972. *Історія міст і сіл Української РСР*. 24: Черкаська область. Київ: УРЕ АН УРСР.

Стрижак, О. С. (ред.). 1985. *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Київ: Наукова думка.

Строкова, Л. 2006. Золотоординський скарб з Василиців. *Пам'ятки України: історія та культура*, Спецвипуск, с. 34-43.

Сымонович, Э. А. 1960. Раскопки поселения Ломоватое 2. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 79, с. 21-26.

Татищев, В. Н. 1769. *История Российская с самых древнейших времён*. Кн. 1, ч. 2. Москва: Императорский Московский Университет.

Татищев, В. Н. 1773. *История Российская с самых древнейших времён*. Кн. 2. Москва: Императорский Московский Университет.

Тихомиров, М. Н. 1952. Список русских городов дальних и ближних. *Исторические записки*, 40, с. 214-259.

Тканко, О., Найден, С. 1958. *Черкаси. Короткий нарис*. Черкаси.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: МГУ.

Шостопал, А. В. 2007. *Скарби Черкащини*. Черкаси: Андрощук П. С.

REFERENCES

AZR 1848. *Akty, otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei*. II: 1506—1544. Sankt-Peterburg: II otdelenie Sobstvennoi E. I. V. Kantseliarii.

Androshchuk, F., Zotsenko, V. 2012. *Skandinavskie drevnosti Iuzhnoi Rusi: katalog*. Ossasional Monographs, 3. Paris: ACHCByz.

Antonovich, V. B. 1878. *Ocherk istorii Velikogo kniazhestva Litovskogo do poloviny XV stoletiia*. 1. Kiev: Universitet.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Prilozhenie k: Drevnosti, XV. Moskva: M. G. Volchaninov.

AIUZR 1886. *Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov*. Ch. VII, t. I: Akty o zaselenii Iugo-Zapadnoi Rossii (1386—1700 gg.). Kiev: G. T. Korchak-Novitskii.

Barsov, N. (sost.). 1865. Geograficheskii slovar Russkoi zemli (IX—XIV st.). *Materialy dlia istoriko-geograficheskogo slovaria Rossii*, I. Vilna: A. Syrkin.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII — XIV vv. (po materialam arkheologicheskikh issledovanii)*. Kiev: Naukova dumka.

Bereza, N. I., Boltenko, V. N., Kononenko, S. I., Nazarenko, L. G., Ratushnaia, G. I., Fesenko, N. A. (sost.). 1986. *Cherkassam 700 let. Podborka dokumentov i materialov v pomoshch propagandistskomu aktivu*. Cherkassy.

Biletska, O. 2004. *Podillia na zlami XIV—XV st.: do vytokiv formuvannia istorychnoi oblasti*. Odesa: Astroprynt.

Boltin, I. 1788. *Primechaniia na istoriiu drevnei i nyneshnei Rossii g. Leklerka*. 1. Sankt-Peterburg: Gornoe uchilishche.

Vasylytskyi… 1926. Vasylytskyi skarb. *Korotke zvidomlennia VUAK za arkheolohichni doslidy roku 1925*, s. 103-104.

Voronin, N. N., Karger, M. K., Tikhanova, M. A. (ed.). 1948. *Istoriia kultury drevnei Rusi*. 1: Domongolskii period. Materialnaia kultura. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Grushevskii, M. 1891. *Ocherk istorii Kievskoi zemli ot smerti Iaroslava do kontsa XIV stoletiia*. Kiev: Imperatorskii universitet Sv. Vladimira.

Hrushevskyi, M. S. 1995. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. VII: Kozatski chasy — do roku 1625. Kyiv: Naukova dumka.

Hudzenko, P. A. 1959. *Cherkaska oblast: heohrafichnyi narys*. Kyiv: Radianska shkola.

Znoiko, O. P. 1989. *Mify Kyivskoi zemli ta podii starodavni*. Kyiv: Molod.

Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Khromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz s. Vasilitsy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Khromov, K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine*. II: Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII—XV vv. Kiev: Kupola, s. 118-127.

Ivakin, H. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyna XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv.

Karamzin, N. M. 1818. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. I. Sankt-Peterburg: N. Grech.

Karamzin, N. M. 1819a. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. IV. Sankt-Peterburg: N. Grech.

Karamzin, N. M. 1819b. *Istoriia gosudarstva Rossiiskogo*. V. Sankt-Peterburg: N. Grech.

Klepatskii, P. G. 2007. *Ocherki po istorii Kievskoi zemli. Litovskii period*. Bila Tserkva: O. Pshonkivskyi.

Kondakov, N. P. 1896. *Russkie klady: issledovanie drevnostei velikokniazheskogo perioda*. 1. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.

Kotliar, M. F. 1971. *Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka.

Kotsebu, A. 1835. *Svitrigailo, velikii kniaz litovskii, ili Dopolnenie k istoriiam Litovskoi, Rossiiskoi, Polskoi i Prusskoi*. Sankt-Peterburg: MVD.

Kuchera, M. P. 1965. Serednovichne horodyshche bilia s. Sokiltsi na Pivdennomu Buzi. *Arkheolohiia*, XIX, s. 201-214.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P. 1999. *Slov'iano-ruski horodyshcha VIII—XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V., Beliaeva, S. A., Blazhevich, N. V., Gorishnii, P. A., Smilenko, A. T., Orlov, R. S., Ichenskaia, O. V. 1984. *Drevnerusskie poseleniia Srednego Podneprovia (arkheologicheskaia karta)*. Kiev: Naukova dumka.

Kushtan, D. P. 1999. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky u Cherkaskii oblasti za 1999 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/11.

Kushtan, D. P. 2006. Rannia istoriia mista Cherkasy na osnovi arkheolohichnykh dzherel. In: Bokii, N. M. (ed.). *Pivnichne Prychornomor'ia i Krym u dobu serednovichchia (XIV—XVI st.). Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoi 10-littiu arkheolohichnykh doslidzhen zolotoordynskoi pam'iatky v s. Torhovytsi*. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, s. 75-81.

Kushtan, D. P. 2010. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na terytorii Cherkaskoi oblasti za 2010 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/42.

Kushtan, D. 2018a. «Skilky rokiv Cherkasam?»: neopublikovanyi spadok Mykhaila Ponomarenka. In: Lazurenko, V. M. (ed.). *Personalistychnyi vymir istorii Cherkashchyny. Materialy I-i rehionalnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoi 80-richchiu z dnia narodzhennia M. P. Bushyna, 12 bereznia 2018 r.* Cherkasy: ChDTU, s. 49-54.

Kushtan, D. P. 2018b. Istoriia cherkaskykh zamkiv (XIV—XVIII st.). In: Stepenkina, P. Ya. (ed.). *Ukraina — na shliakhu do Nezalezhnosti. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii, 6 hrudnia 2017 r.* Korsun-Shevchenkivskyi: Maidachenko I. V., s. 20-28.

Kushtan, D. P. 2019. Cherkasy — forpost Skhidnoho Podillia u XIV—XV stolittiakh. In: Lytvynenko, R. O. (ed.). *Arkheolohiia Podillia. Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii, 16 zhovtnia 2019 r.* Vinnytsia: Tvory, s. 92-100.

Kushtan, D. P. 2020. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky v seredmisti Cherkas u 2020 rotsi*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2020.

Kushtan, D. P., Ovchynnykov, E. V. 2003. *Zvit pro arkheolohichni rozkopky ta rozvidky u Cherkaskii oblasti za 2003 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2003/142.

Kushtan, D., Lastovskyi, V. 2016. *Arkheolohiia ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv; Cherkasy: IA NAN Ukrainy.

Liaŭko, V. M. (ed.). 2001. *Archieolohija Bielarusi*. 4: Pomniki XIV—XVIII st. Minsk: Bielaruskaja navuka.

Maksymov, Ye. V., Maksymov, S. Ye. 1989. Litopysne misto Zarub za danymy arkheolohii, istorii ta linhvistyky. *Arkheolohiia*, 1, s. 114-119.

Maksimovich, M. A. 1877. *Sobranie sochinenii*. II: Otdely: istoriko-topograficheskii, arkheologicheskii i etnograficheskii. Kiev: M. P. Frits.

Marynovskyi, Yu. Yu. 1991. Shche raz pro nazvu mista Cherkasy. *Movoznavstvo*, 4, s. 62-65.

Marynovskyi, Yu. Yu. 1999. Kasozhskyi etnos i hipoteza pro pochatok mista Cherkasy v X—XI st. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, 3—4, s. 88-97.

Markevich, N. 1842. *Istoriia Malorossii*. I. Moskva: Avgust Semen.

Masnenko, V. V., Polishchuk, V. T. (ed.). 2017. *Cherkashchyna: istoriia kraiu ta yoho liudnosti*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A.

Makhnovets, L. (per.). 1989. *Litopys ruskyi za Ipatskym spyskom*. Kyiv: Dnipro.

Melnychenko, V. M. 2002. Misto nad Dniprom (istoriia Cherkas vid naidavnishykh chasiv). *Kraieznavstvo Cherkashchyny*, 6, s. 5-14.

Mykhailovskyi, V. 2012. *Elastychna spilnota. Podilska shliakhta v druhii polovyni XIV — 70-kh rokakh XVI st*. Kyiv: Tempora.

Mykhailovskyi, V. M. 2017. Formuvannia terytorii istorychnoho Podillia u druhii polovyni XIV st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, s. 67-82.

Morgunov, Iu. Iu. 2017. K izucheniiu trass kochevykh nabegov na Iuzhnuiu Rus. In: Chernetsov, A. V. (ed.). *Pamiatniki srednevekovoi arkheologii Vostochnoi Evropy. K iubileiu M. D. Poluboiarinovoi*. Moskva: IA RAN, s. 201-208.

Nauchnaia… 1985. *Nauchnaia zapiska o vremeni vozniknoveniia goroda Cherkassy*. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti, f. R-4313, op. 5, spr. 1287, ark. 8-11.

Novaia… 2014. Novaia hramota kniazia Fedora Koryatovycha 1392 h. Belaruskaia daŭnina, 1, s. 147-150.

Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamonholskoho chasu. *Mahisterium*, 27: Arkheolohichni studii, s. 70-74.

Onohda, O. V. 2008. Keramichni kompleksy XIV—XVI stolit z rozkopok na terytorii Staroho Arsenalu. In: Kolpakova, V. M. (ed.). *Lavrskyi almanakh*, 21, 8: Pecherska fortetsia ta Kyivskyi Arsenal: novi doslidzhennia, s. 24-31.

Onohda, O. V. 2012. *Keramika Serednoi Naddnipriansh-chyny druhoi polovyny XIII—XV st.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Petrashenko, V. A. 1982. *Otchet o razvedochnykh rabotakh v gorode Cherkassy i ego okrestnostiakh v 1982 g.* NA IA NAN Ukraïni, f. 64, 1982/36.

Pletneva, S. A. 1973. *Drevnosti Chernykh Klobukov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1-19. Moskva: Nauka.

Pletneva, S. A. 1990. Polovtsy. Moskva: Nauka.

Pogodin, M. 1850. *Issledovaniia, zamechaniia i lektsii o russkoi istorii. IV: Period udelnyi (1054—1240)*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Pogodin, M. 1857. *Issledovaniia, zamechaniia i lektsii o russkoi istorii. In: Period udelnyi*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Ponomarenko, M. F. 1981. *Ekspedytsiia «Cherkasy-1981». Zvit*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1981/151.

Ponomarenko, M. F. 1991. Cherkasy: taiemnytsia toponima. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 67-76.

Pokhilevich, L. 1864. *Skazaniia o naselennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievo-Pecherskaia Lavra.

Prykhodniuk, O. 1971. Svidky dalekykh vikiv. Z arkheolohichnoho litopysu Cherkas. *Cherkaska pravda*, 16 lystopada.

Prykhodniuk, O. M., Ponomarenko, L. M., Rets, S. K. 1974. Arkheolohichni pam'iatky v Cherkasakh. *Arkheolohiia*, 14, s. 91-93.

PSRL 1843. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. II: Ipatievskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1846. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. I: Lavrentievskaia letopis. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1856. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. VII: Letopis po Voskresenskomu spisku. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1862. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. IX: VIII. Letopisnyi sbornik, imenuemyi Patriarshei ili Nikonovskoi letopisiu. Sankt-Peterburg: E. Prats.

PSRL 1914. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. T. XXII: Russkii khronograf, ch. 2: Khronograf zapadno-russkoi redaktsii. Petrograd.

PSRL 1975. *Polnoe sobranie russkikh letopisei*. XXXII: Khroniki: litovskaia i zhmoiskaia, i Bykhovtsa; Letopisi: Barkulabovskaia, Averki i Pantsyrnogo. Moskva: Nauka.

Rets, S. K. 1996. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky i sposterezhennia v raioni m. Cherkasy 1996 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1996/71.

Rets, S. K. 1997. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v Cherkasakh 1997 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1997/116.

Rets, S. K. 1998. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky i sposterezhennia v raioni m. Cherkasy 1998 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/104.

Rigelman, A. 1847. *Letopisnoe povestvovanie o Maloi Rossii, ee narode i kozakakh voobshche*. Moskva: Universitetskaia tipografiia.

Serdiuk, A. 1980. Skilky rokiv Cherkasam? *Cherkaska pravda*, 27 sichnia.

Syzonenko, H., Syzonenko, F. 1980. Slid v istorii. *Cherkaska pravda*, 6 lypnia.

Steshenko, O. L. (ed.). 1972. *Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR*. 24: Cherkaska oblast. Kyiv: URE AN URSR.

Stryzhak, O. S. (ed.). 1985. *Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi*. Kyiv: Naukova dumka.

Strokova, L. 2006. Zolotoordynskyi skarb z Vasylytsiv. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, Spetsvypusk, s. 34-43.

Symonovich, E. A. 1960. Raskopki poseleniia Lomovatoe 2. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 79, s. 21-26.

Tatishchev, V. N. 1769. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*. Kn. 1, ch. 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii Universitet.

Tatishchev, V. N. 1773. *Istoriia Rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen*. Kn. 2. Moskva: Imperatorskii Moskovskii Universitet.

Tikhomirov, M. N. 1952. *Spisok russkikh gorodov dalnikh i blizhnikh*. Istoricheskie zapiski, 40, s. 214-259.

Tkanko, O., Naiden, S. 1958. *Cherkasy. Korotkyi narys*. Cherkasy.

Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: MGU.

Shostopal, A. V. 2007. *Skarby Cherkashchyny*. Cherkasy: Androshchuk P. S.

D. P. Kushtan

ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN CHERKASY IN THE CONTEXT OF CITY FOUNDATION DEBATES

This paper deals with the archeological findings dated to the Medieval Age which come from Cherkasy and represent the time of the origin of this city. These data are crucial for solving the issue of Cherkasy foundation.

The lack of Old Rus findings (11th—13th centuries) disprove the «Chorni Klobuky» and «Kasogi» versions of the city origin. Also the «official version» of Cherkasy foundation by the Northern Caucasus Cherkessians in 1286 (700 anniversary was celebrated in 1986) is not confirmed by the empirical evidence. Argumentation of this version is in fact only the repeating of legends and mystifications of Russian historians of the 18th century. The «Cherkessy» theory of the foundation of a city and origin of its name is not supported by any evidence. It is based on mixture of facts and similar pronunciation of «Cherkasy» and «Cherkessy». At the same time, the proposed here «Lithuanian» version of the foundation of a city is confirmed by linguistic analysis of city's name and logic of historical processes.

Archeological finds from Cherkasy, especially the ones obtained in the last dozens years, indicate the origin of the city in the second half or the late 14th century. It was caused by the victory of Lithuanian-Rus army headed by the Great Prince Olherd at Syni Vody in 1362. Cherkasy castle was built as the south-eastern outpost of the Lithuanian colonization. The castle was first documented in the 1390s. At first, these documents recognize Cherkasy as the part of Koriatovychi Princedom, a vassal of Lithuania.

Keywords: Cherkasy, 700 anniversary, the Middle Ages, archaeological data, The Lithuanian Great Princedom.

Одержано 27.04.2022

КУШТАН Дмитро Павлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
KUSHTAN Dmytro P., Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-6411-2154, e-mail: kushtan_dp@ukr.net.